

Elvk. = 99, III_24,

4.

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV.

ÉVFOLYAM

1999.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Sebestyén Árpád</i> : Egy nyelvészeti tartozásunk — tudománytörténeti háttérrel	1
<i>Kiss Lajos</i> : Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig	9
<i>Benkő Loránd</i> : Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül	25
<i>Rédei Károly</i> : <i>Isten</i> szavunk eredete	40
<i>Fehértői Katalin</i> : Az ómagyar (Árpád-kori) <i>-ta/-te</i> denominális nomenképző eredetéről	45
<i>Zoltán András</i> : „Lappangó” szláv eredetű szavaink: <i>szid</i> , <i>szégyen</i>	54
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Horváth László</i> : <i>Levente</i> : átcsapás vagy kiegyenlítőds? — <i>Mózes Huba</i> : A Laskai Sorok verstani vizsgálatához	60
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kis Domokos Éaniel</i> : Jégár. — <i>Mizser Lajos</i> : Szerencs. — Miklósi. — <i>Zsirus Katalin</i> : A <i>fandzsásodik</i> jelentése a szentesi népnyelvben	65
É l ő n y e l v. <i>Vörös Ferenc</i> : Két szlovákiai település mai névadási szokásainak összevetése	71
S z e m l e. <i>Klima László</i> : Honfoglalás és nyelvészet. — <i>Juhász Dezső</i> : Három ómagyar helynévfeldolgozásról. — <i>Sebestyén Árpád</i> : Szathmári István, Bárczi Géza. — <i>H. Bottyánfy Éva</i> : Máta Mária, Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433). — <i>Balázs Géza</i> : Két új debreceni nyelvészeti sorozatról	83
K ü l ö n f é l é k. <i>Wurm István</i> : A csendes-óceáni világ nyelvei és nyelvészeti tünetényei. — <i>Zsilinszky Éva</i> : Egy új sorozat margójára. — <i>Kiss Jenő</i> : Megalakult a német dialektológia nemzetközi társasága	106
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Kiss Jenő</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 94. közgyűlése. — <i>Éder Zoltán</i> : Bánhidi Zoltán köszöntése 80. születésnapján. — <i>Haader Lea</i> : S. Hámosi Antónia köszöntése 70. születésnapján. — <i>Nyomárkay István</i> : Péter Mihály hetvenéves. — <i>Kiss Jenő</i> : Wolfgang Schlachter halálára	113
L e v é l s z e k r é n y. <i>Éder Zoltán</i> írja. — <i>Földi Éva</i> írja. — <i>Juhász Dezső</i> írja. — <i>Kontra Miklós</i> írja	126

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a W. K. *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltban. • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1300 Budapest, 3. Pf. 290. Tel.: 351—0079 • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

Arg. 1089

127

F 8462/2000

MAGYAR NYELV

XCV. ÉVF.

1999. MÁRCIUS

1. SZÁM

Egy nyelvészeti tartozásunk — tudománytörténeti háttérrel*

(Gondolatok egy magyar népnyelvi hangtárról)

Mindenekelőtt köszönetet mondok a megtisztelő felkérésért, hogy mostani közgyűlésünkön felszólalhatok. De mindjárt mentegetőznöm is kell, hogy az ilyenkor szokásos fontos elméleti, tudományos kérdés helyett a meghívóban jelzett gyakorlati gonddal hozakodom elő. Mentségem lehetne a nyelvjáráskutatáshoz való kötődésem: Csűry Bálint földijeként a szatmári Szamoshátról érkezve lettem Debrecenben Bárczi Géza hallgatója, ahol már elsőéves koromban bekapcsolódtam az Új magyar tájszótár adatgyűjtésébe, másodéves koromban megjelent első nyelvjárási szöveggyűjtésem. Bárcziék Pestre távozása után Kálmán Bélánál írtam szakdolgozatomat, szülőfalum földrajzi neveinek feldolgozását, és azóta is vissza-visszatérek a vidék nyelvének kutatásához.

Mégsem ez van tárgyválasztásom háttérében, hanem két, viszonylag friss esemény. Az első egy augusztus végi értesítés arról, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetében elkészült a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúk (BUSZI) magnetofonos adattárának első digitalizált feldolgozása: egy interjú hanganyagát és kódolt átiratait tartalmazó CD-ROM, amelyet némi pénz átutalása fejében az oktatási intézetek kutatási és oktatási célokra megrendelhetnek. A hírek őszintén megörültem. Magam ugyan már aligha fogok az interneten szörfözve belebotlani ebbe az anyagba, de el kell ismerni: ez a jövő útja, a számítógépes lehetőségeket a tudomány érdekében a hozzáértőknek ki kell használniuk. (Egy OTKA Hírlevélből azt is megtudtam, hogy a téma 1998—2001-ben mintegy négy milliós támogatásban részesül, ami további feldolgozásokat tesz lehetővé.)

A fenti értesüléssel csaknem egyszerre került kezembe egy másik irat; ugyanannak az intézetnek egy nyugalmazott munkatársa OTKA-támogatásért folyamodik az intézet magnetofonos nyelvjárási hangfelvételeinek CD-lemezre vitele céljából. Mint az indoklásból megtudhatjuk: „Az MTA Nyelvtudományi Intézetében az 1960-as évektől napjainkig mintegy 800—1000 órányi hangfelvétel gyűlt össze, nagyrészt A magyar nyelvjárási atlaszának terepmunkálatai során... Nyilvánvaló, hogy az adattárolás igen nagy veszélyekkel jár, mert az idő előrehaladtával nemcsak minőségromlás következik be, de a teljes megsemmisülés veszélye is fönáll. Éppen ezért sürgősen el kell kezdenünk az anyagnak korszerű adathordozóra való átvitelét...” (OTKA T-030123. kódjelű pályázat).

Bizonyára felelőtlen demagógia lenne tőlem, ha most azt kérdezném: felelős gazdája volt-e az intézet évtizedeken keresztül ennek a hatalmas mennyiségű, pótolhatatlan

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1998. december 8-i közgyűlésén.

és megismételhetetlen hangarchívumnak, hogy most a pusztulás szélére engedte sodródni. Nem vitatva a budapesti szociolingvisztikai munkálatok fontosságát, nem kellene nagyobb gondot fordítani a már meglevő, nagy fáradtsággal, embertelen terepmunkával, isten háta mögötti kis településeken, dögnehéz magnetofonokkal készített felvételekre? Távol álljon tőlem az ítélkezés. Hiszen amiről itt szó van, az csak a jéghegy csúcsa! Szinte minden egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszéken ott porosodik a szekrények alsó fiókjában még ki tudja mennyi hasonlóan értékes, de szintén veszni indult tájnyelvi hangfelvétel. És nemcsak itthon: határainkon túl is több intézet hasonló helyzetben van. Nem kellene itt valamit tenni? És ha igen, kinek? Mikor? Hogyan?

Az is kérdés: megoldást jelentene-e, ha a fenti pályázati formában — amely eleve kétszer négy éves időszakra tervezné az intézeti hangszalagok CD-re vitelét — elkezdénénk az adatmentést? A támogatási pályázatot az előírásoknak megfelelően három opponens véleményezte. A hanganyagot mindhárman országos jelentőségű kulturális kincsnek minősítették, amelynek megmentése egész nyelvtudományunk érdeke. A végrehajtással kapcsolatban azonban akadnak súlyos meggondolnivalók. Legfőképpen: egyetlen nyugdíjas munkatárs munkaenergiájának egy részével a feladat megoldhatatlannak látszik: „ezt a feladatot nem egy személy belátására és elgondolására kellene alapozni, hanem előzetesen egy kompetens szakmai testülettel kellene megvitatni és elfogadtatni a pályázatban rögzített elképzelést” — így az egyik opponens. A másik így érvel: „A pályázatból nem derül ki, hogy jelenleg milyen állapotban van a három évtizede gyűjtött, gyűlő anyag. Kivehetőleg a pusztulástól kell megmenteni a felvételeket, tehát katasztrófa-megelőzésről van szó. E sürgős és drága munka aligha végezhető el tisztán OTKA-támogatásból, áldoznia kellene rá az Intézetnek is: költségvetési pénzből, meg belső munkaenergiából (nem egyetlen nyugalmazott munkatárs, külső keretből finanszírozva). A feladat egy emberrel nem oldható meg. Szükség lenne az archívummal kapcsolatos tervkoncepció kidolgozására, amely felmérné a vidéki egyetemek, főiskolák, múzeumok, esetleg a Rádió, Televízió elérhető anyagait; a tervezetet a szakemberek részvételével megvitatni...” — Látni való: itt nagyon komoly „perújrafelvételre” van szükség.

Távolodjunk el egy kissé a konkrét kérdéstől! Ebben a körben mindenki tudja, hogy a magyar nyelvjárástudomány, amelynek több évszázados múltja van, óriási eredményekkel büszkélkedhetik. Bizonyos szintű vizsgálódásokhoz — attól függetlenül, hogy a nyelvjárást romlott nyelvváltozatnak vagy ősi értékek megmaradásának tekintették (vö. DEME LÁSZLÓ, *A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása*. Bp., 1949.) — gazdag példaanyag halmozódott fel. A hangjelenségekre: hangármalyatokra, fonémarealizációkra, terhelési kérdésekre GELEJI KATONÁTÓL a nagy nyelvatlaszig adatok egyre bővülő özöne várja a kutatókat (vö. KÁLMÁN BÉLA, *Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai*. Bp., 1949). Hangtani nyelvjárásiasságokat akár elszigetelt szavak, szóalakok felsorolásával is lehet tanúsítani, mint Geleji „tartománybéli” adatai mutatják: *poronsolat*, *kinyir*, *embör*, *épéteni*, *münköt*, *haláltul*, *embertül*, *ögyeliteni*, *elegyiteni*, *egyveliteni* stb. (CorpGramm. 322). Hasonló a helyzet a tájakhoz kötődő szavakkal is, ezeket veszi észre talán legkorábban a szemlélődő. Tájékozataink gazdag folyamát az Új magyar tájszótár mellett az utóbbi évtizedekben kis helyi tájszótárak sorozata duzzasztja. Szűkösség talán csak a teljes szókincset felölelő regionális szótártípusban tapasztalható, érthető módon, hiszen ehhez évtizedes helybenmunkálkodás szükségeltetik.

A mondatban szintje viszont — DEME LÁSZLÓ szavaival élve — „nyelvjárástudományunk egyik legsötétebb fejezete” (i. m. 18). Ennek oka, hogy „rengeteg anyag szükséges hozzá”, hiteles, helyhez köthető, pontosan lejegyzett nyelvjárási szöveg. E téren viszont a régebbi időkben nagy hiányok vannak. Igaz, a szólások, közmondások, népi találókérdések, bölcs mondások régóta kedvelt műfajai a folklórfeljegyzéseknek, ezekből

azonban mondat szerkezeti leírás nehezen bontható ki. Hiteles, összefüggő szövegek feljegyzésével alig rendelkezünk. „Szövegközléseink között a XX. századig alig volt nyelvészeti szempontból megbízható” — írja KÁLMÁN BÉLA (i. m. 8). A múlt század második felének néprajzi gyűjteményei (ERDÉLYI JÁNOS, KRÍZA JÁNOS, KÁLMÁNY LAJOS, ARANY LÁSZLÓ és mások munkái) a nyelvtudományban alig használhatók: a népdalok kötött szövegek, a mesék gyakran nem szó szerinti hűségűek, irodalmi helyesírással jelentek meg. Még a hűségre törekvő nyelvjárási tanulmányokban, a Nyelvőrben, Nyelvészeti füzetekben is kevés a pontos, hiteles szöveg. „Így történhetett meg — írja KÁLMÁN BÉLA —, hogy hangtanilag pontos feljegyzésű, megbízható magyar nyelvjárási szövegünk kevesebb van, mint pl. mordvin, jurák-szamojéd vagy vogul” (i. m. 8).

Ellentmondani látszik ennek az, hogy a palócokról írván SZEDER FÁBIÁN már 1819-ben két oszlopban egymás mellé tördelve szöveges mintát ad a „Palócz magyarság” és a „Közönséges magyarság” összehasonlításáról, lábjegyzetben magyarázva a szavakat és egyéb sajátosságokat (TudGyűjt. 1819. VI. kötet 31—8). Hitelességében nem kételkedhetünk, mert köztük született és nevelkedett, mégis úgy tűnik, csinált mondatokkal alkotott, mesterséges szöveget tár olvasói elé, mindegyikbe valamilyen érdekességet csempészvén be és magyarázva, kommentálva a lapok alján.

A múlt század végi néprajzi feljegyzésekben kezdett tért hódítani a gyorsírási módszer, főleg a mesegyűjtők közt. BERZE NAGY JÁNOS ilyen gyakorlatáról KATONA LAJOS 1907-ben ezt írta: „Meséinek előadásában szerencsés középuton jár a közlő a stenographiai, vagy éppen phonographiai hűségű pillanatfelvétel és a stilizáló modor között” (idézi KOVÁCS LÁSZLÓ: MNy. 5. 1943: 49). GYULAI PÁL ellene volt a gyorsírási módszernek, VIKÁR BÉLA viszont pontos gyorsírási módszerrel jegyezte fel meséit (uo.).

VIKÁR BÉLÁT úgy szokta számon tartani tudományos közvéleményünk, mint a fonográfus népdalgyűjtés múlt század végi megindítóját. Pedig figyelme kiterjedt a nyelvjárási és élőnyelvi szöveggyűjtésre is. Erről tanúskodik 1891-ből származó, 1901-ben megjelent „Élő nyelvmlékek” című előadása. Ebben kifejti azt a véleményét, hogy a néprajzi tárgyakat rajzolás helyett fotografálni kell, a szöveget és dallamot pedig fonográfval rögzíteni: „Mechanikailag összeszedni és hamisítatlan mivoltában készen idehozni az élő népnyelvi és népzenei anyagot bármely irányú vizsgálódás számára: ez volt szerintem a fonográf útján megoldandó feladat” (i. m. 6, az én kiemelésem — S. Á.).

Világosan látja a gépi hangrögzítés előnyeit: „A fonografikus fölvétel pl. a hangsúlyra és a szórendre nézve biztosabb adatokat szolgáltat, mint bármely más mód, a gyorsírást sem véve ki. A fonogram a nyelvi előadásnak olyan sajátosságait is megrögzíti, melyeket ma jelölni sem tudunk. A beszédnek mintegy összképét adja...” (uo. 8). Éppen ezért „Nemcsak a hazai összes nyelvek és nyelvjárások, tehát nemcsak a népnyelv, hanem a műveltek nyelve is be volna vonandó ebbe a gyűjtésbe. Egyrészt mert a művelt osztályok beszédéből is lehet tudományos tanulságokat meríteni. Hiszen a legműveltebbek nyelvében is ott van a dialektus, a melyet hazulról hoztak. Minden művelt embernek beszéde, a ki a vidékről jött ide a fővárosba, bizonyos keveréke az ő otthoni tájszólásának és az irodalmi nyelvnek. Mily érdekes volna megvizsgálnunk ilyen szempontból egy Jókainak, Gyulainak, Mikszáthnak, Vaszary Kolosnak, Széllnek, Apponyinak nyelvét... A műveltek nyelvének fonografikus megörökítése mellett azonban a népnyelv tájszólásait is lehetőleg gazdagon föl kellene gyűjtenünk” (uo. 9—10).

Az archívum fogalmát és hasznát is jól látja: „Gondolnunk kellene tehát már most arra, hogy mai beszédünk élő anyagából eltegyünk valamit későbbre, a mit majd utódaink fejlettebb módszer segítségével vizsgálhatnak és a miből oly tanulságokat is deríthetnek ki, a mikhez mi ma nem juthatunk hozzá” (uo.).

Büszkén említi Vikár, hogy már csaknem 500 hengert számlál népdalokat és szövegeket tartalmazó gyűjteménye, amelyet külföldi kutatók is látogatnak. „Kezdeményünk a külföldön is figyelmet keltett. A finnek részéről Paasonen Henrik helsingfors-i egyet. m. tanár tekintette meg, mielőtt az Ural népeihez tanulmányújtára elindult; ő szintén megtanulta itt tőlem a fonográf kezelését és a mint később tőle értesültem, nagy haszonnal alkalmazta a fonográfot a rokon népeknél gyűjtött dallamok fölvételére. A német tudományos világból Schuchardt Hugó, gráci-i egyet. tanár tekintette meg gyűjteményünket nagy érdeklődéssel. Radloff Vilmos pedig (Szent-Pétervárról) szintén kifejezte érdeklődését múzeumunk e különlegessége iránt” (uo. 13. jegyzet).

A századelő legjobb nyelvészei többnyire „füllel, ceruzával” rögzítették népnyelvi szövegeiket, így BEKE ÖDÖN, CSOMA KÁLMÁN, TÖRÖS BÉLA, HORVÁTH ENDRE és mások (KÁLMÁN B. i. m. 8). A gyorsírással egyes nyelvjárásgyűjtők is megpróbálkoztak, de inkább csak az anyanyelvjáráson belül, ahol az áttevés után pótolni lehetett a közben nem mindenütt jelzett fonetikai jelenségeket (vö. KOVÁCS LÁSZLÓ: i. h.). CSÜRY BALINT a népnyelvi bűvárlat módszeréről szólva ezt írja: „A népmese pontos, szözszerinti följegyzése nem könnyű feladat. Két módja lehet. Az egyik a diktálás, tollbamondás. Itt arra kell vigyáznunk, hogy oly gyorsan írjunk, amily gyorsan csak lehet, nehogy a beszélő kizökkenjen a folyamatos előadásból. A másik a gyorsírással való följegyzés, melyet azután írunk át fonetikusán. Mindkét esetben szükséges, hogy a fonetikus ejtés szempontjából még egyszer ellenőrizzük a szöveget. A feljegyzett szövegen változtatni, javítani, stilizálni nem szabad...” (i. m. 36). Tanítványa, BAKÓ ELEMÉR borúlátóbb: „Annak..., hogy folyamatos népnyelvi szövegeket fonetikus hűséggel feljegyezzünk, több akadálya is látszik. Az egyik az, hogy rendes írásmóddal — különösen ha még a hangtani mellékjelek felrakásával is meg-megszakítjuk a munkát — egyáltalán nem lehet követni az élőbeszéd gyors folyását, vagy legalább is igen kevés gyűjtő akad, aki erre képes. Ha viszont gyorsírással feljegyzést csinálunk, a rövidítések, valamint a fonetikai jelek hiánya miatt könnyen felületességbe esünk” (A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere. Debrecen, 1943. 71).

A füllel, ceruzával való szöveggyűjtésről el kell fogadnunk BÁRCZI GÉZA véleményét: „Minden nyelvjárás-kutató tudja (azonban), hogy a gyorsan folyó beszédnek feljegyzése, mégpedig nyelvészeti szempontból is használható, pontos feljegyzése, a finom fonetikai árnyalatok megkülönböztetése mily nehéz, egy bizonyos határon túl megoldhatatlan feladat. Nyelvjárás szövegeink, úgy ahogy az eddigi gyűjtések eredményeképpen rendelkezésünkre állanak, legnagyobbbrészt formájukban, mondatalkotásukban kiegészített, kiegyengetett, hangjelölésükben többé-kevésbé egységesített, szabályosra idomított nyelvváltozatot tüntetnek fel. Ha nagyon szigorúan vesszük a dolgot, jóhiszemű hamisítványok” (I. OK. 6 [1956]: 69—70, kiemelés: S. Á.).

A dolog azonban még bonyolultabb. A stilizálatlan, szó szerinti hűséggel feljegyzett népnyelvi szöveg sem tartalmazza az elhangzás minden akusztikumát. Századunk első harmadának legjobb fülű nyelvjáráskutatói kezdték megfigyelni a beszéddallam jelenségeit is: az „éneklő hangsúlyt”, sőt ennek kapcsolatát a szórend alakulásával stb. CSÜRY BALINT, aki évtizedeken át gyűjtötte adatait a Szamosháti szótárhoz, pontosan feljegyezte a példamondatok dallam- és hangsúlyviszonyait is. SETÄLÄ finnugor átírásából átvette a főhangsúly emelt pontos, illetőleg a mellékhangsúly kettőspontos jelölését. Ezáltal a SzamSz. minden példamondatát ma is pontosan „leénekelhetővé” tette az olvasó számára is. Sajnos, a „modern” leíró nyelvészet, az új magyar nyelvtan művelői egyelőre nem fedezték fel ezt a kincsestárat, pedig a „fókuszképzés” vagy a szórend, a mondat szerkezet sok kérdésében felhasználhatnák tanulságait. Csak egy példát engedjenek meg!

Egy kitűnő nyelvtudósunk 1966-ban érdekes tanulmányt írt „Api, figyelj ide!” címmel (FÓNAGY IVÁN: Nyr. 1966: 121—37). Azt mutatta be, hogy fiatalok, gyerekek, diákok — meg kalauzok! — nyelvében az enyhe felszólítás egyre gyakrabban az eldöntendő kérdés hanglejtésével jelenik meg. Később visszatérve a jelenségre egy „napjainkban folyó hanglejtés-változás” gyanánt minősíti: „A változás egy modális hanglejtés-metafórával indult: az 50-es években egyre gyakrabban hallhattuk fiatalok beszédében a kérdő hanglejtés áttevődését felszólító mondatokba: *fi-gyelj i-de!* Szemantikai tesztek alapján körvonalazható volt a metaforikus kérdő dallam jelentése, funkciója: 1. figyelemfelhívás (segítségkérés)... 2. váratlan felfedezés... 3. udvarias felkérés” (Uő., *La vive voix*. Doktori értekezés tézisei. Bp., 1988. 13). Kár, hogy a szerző nem hivatkozik CSÜRY BÁLINTRA, aki már 1925-ben, „A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái” című tanulmányában (MNYTK. 22. sz.) tucatszámra közöl ide vonható példákat hangsúlyjelzéssel és kottavonalra vetítve. Például: „A *legenyhébb felszólítás* a döntő [értsd: eldöntendő] kérdés hanglejtésében történik... de olykor kisebb hangközzel: Hoz•zál csak egy kis vi•zet. Add• csak ide azt a darab• fát. Vedd• le csak rullam ezt a gu•bát. Vidd• el csak a kezem alóll ezt a tá•lat” (i. m. 36). A tanulmányból az is kiderül, hogy ez a CSÜRY által „eső zárású”-nak nevezett hanglejtésforma több más mondatfajta tagmondataiban is megjelenik, ahol érzelmi többlet rejlik. Például kijelentőben: „Ösz•szetöröm a csonto:dat” (30), „Na•gyon jó ez a pogá•csa”, „Meg•mondtam én oszt a nevit az akasztófára való zsván:nak” (33); parancsoló, tiltó felszólításban: „El•takarodj a házam:bull”, „Egy kis ab•rakot ad•jatok annak az ökör•nek” (35); óhajtó mondatban: „Csak hall•gatná meg a jó is:ten” (37) stb.

Mi lehet a tanulság a fentiekből? Legalább kettő: jó lenne, ha nagyon sok hiteles dallamfeljegyzésű nyelvjárási szövegünk lenne a különböző nyelvjárásterületekről, illetőleg: még jobb lenne, ha számon is tartanánk elődeink kutatási eredményeit, akkor nem kellene annyi mindent újra felfedeznünk. Más kérdés, hogy hasonló pontosságú hanglejtésjelzés CSÜRYNél is csak az egymondatos szövegekben, a Szamosháti szótárban szerepel rendszeresen. Folyamatos népnyelvi szövegekben az 1941-es népnyelvkutató értekezet nem követeli meg: „A hangsúly és hanglejtés kérdése külön tanulmány tárgya. Az erre vonatkozó kutatásokat az intézetek helyi munkatervük keretében végzik el. A szöveggyűjteményben és a tájszótárban ezeket tehát általában nem kell jelölni” (SZABÓ DÉNES, *Az első magyar népnyelvkutató értekezet határozatai*. Bp., 1942. 28).

Ez után a kitérő után térjünk vissza a nyelvjárási szöveggyűjtés és feljegyzés kérdéséhez. BÁRCZI GÉZA 1955-ben minősítette „jóhiszemű hamisítványok”-nak a füllel, ceruzával feljegyzett nyelvjárási szövegeket. A megoldást is azonnal jelzi: a gépi, magnetofonos vagy egyéb hangrögzítés. A fonográf, Edison 1877-es találmánya még kevés hatással volt a nyelvjárási felvételezésre. E téren a hanglemezé volt a főszerep mindaddig, amíg — főleg a második világháború után — a magnetofon felül nem kerekedett. A hangosfilm (Amerika, 1926.) többnyire túlságosan drágának bizonyult, örökébe valószínűleg a videomagnó lép.

Mindenesetre a század elejétől egyre több európai államban indul meg a gépi nyelvjárásfelvételek archív célú gyűjtése. NAGY JENŐ terjedelmes tanulmányából (MNy. 2. 1940: 124—82) a hazai olvasók is értesülhetnek: a SIEVERT hangfiziológiai tanulmányai nyomán feléledő érdeklődés igényelni kezdi, hogy a beszédet alkotó „konstitutív tényezők” (kiejtés, mennyiség, erő, hangzósság) is gépi rögzítésben vizsgálhatók legyenek (137). Bécsben 1906-ban fonogram-archívum létesül, Marburgban 1922-ben alapítanak hasonlót (163). A harmincas években a német nyelvterületről számos nyelvjárási hanglemez kerül az archívumokba. Jelentős eredmények születnek a skandináv területeken is. Svédország négy nyelvjárási hangarchívuma közül az uppsalai 1914-től a hatvanas évekig kilencezer hanglemezt gyűjtött össze (GÖSTA HOLM: MNy. 8. 1962: 99). A PERTTI VIR-

TARANTA által alapított finn hangarchívum a nyolcvanas évek elejéig tizenötezer órányi hangszalagot gyűjtött össze. Céljuk, hogy minden finn nyelvű településükről legalább harmincórás felvételük legyen. Rendszeres gyűjtőmunkájuk „kiterjed a szomszédos országokban (Svédország, Norvégia és a Szovjetunió) élő finn nyelvű lakosságra is, továbbá sok felvételt tárolnak pl. az Egyesült Államokba és Ausztráliába kivándorolt finnek nyelvéből” (KERESZTES LÁSZLÓ: MNyj. 25. 1983: 121). E tekintetben is érdemes lenne példájukat követni.

A gépi anyaggyűjtés terén a magyar nyelvjáráskutatás nem tudta felvenni a lépést a fentiekkel. Az okokat CSÜRY 1936-ban részben a gazdasági válságban látja, részben az érdeklődés ellanyhulásában, a közvélemény közönyében. Keserű szavait ma is elmondhatná: „Ha a magyarságnak nyelvéhez és néphagyományaihoz való viszonyát nézzük, e vonatkozásban fájdalommal kell tapasztalnunk a magyar lelkeségből egy olyan vonás hiányát, mely a legnagyobb megtartó erők közé tartozik. Ez a vonás a faji [értsd: nemzeti — S. Á.] öntudat ellenőrző és megőrző ereje. Ezt az érzéketlenséget és közönyösséget a művelt magyar nagyközönség részéről legfájdalmasabban tapasztaljuk a magyar néphagyományok, népnyelv, népzene, népszokások, néphit terén” (A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936. 8).

A népnyelvkutatás modern módszerei érdekelték CSÜRYT. Ezért küldte Nagy Jenőt Németországba, Bakó Elemért Finnországba ösztöndíjasként. „Megkezdtük népnyelvi vonatkozású néprajzi keskenyfilmek készítését is” — olvashatjuk a Népnyelvkutató Intézet egyik munkabeszámolójában (MNy. 2. 1940: 272). Egy év múlva azonban már ezt írja BAKÓ ELEMÉR: „Még Csüry életében tervbe vette az intézet népnyelvi vonatkozású néprajzi keskenyfilmek készítését is, ez a terv azonban a nagy kutató közbejött halála miatt nem valósulhatott meg” (uo. 3. 1941: 36). „A népnyelvi gyűjtés és anyagrendezés módszere” című terjedelmes módszertani kötetében BAKÓ kitér a hanglemezes szöveggyűjtésre (70—6), de a hangzásbeli vizsgálatokhoz elsősorban az eszközfonetikai oldalt szorgalmazza: a kymogramok, oscillogramok, palatogramok, röntgenogramok és ajakfényképek készítését tárgyalja (uo. 92 kk.).

A magyar nyelvjárási hangarchívum ügyét elsősorban és szinte kizárólag HEGEDŰS LAJOS viselte szíven — és vállán. 1941-ben, CSÜRY BALINT halálának évében tette közzé alapvető módszertani dolgozatát „Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában” címmel (MNy. 1941: 162 kk.). Végleg leszámol a füllel, ceruzával való szöveggyűjtés gondolatával az ez évben tartott népnyelvkutató értekezlet is: „A gyorsírással való jegyzés, bár követheti a gyorsabb beszédtempót is, éppen a nyelvi finomságok feljegyzésére alkalmatlan... A tudomány minden követelményének megfelelő, valóban korszerű gyűjtés csak tökéletes beszédfelvétel útján képzelhető el” (SZABÓ DÉNES: i. m. 8—9). Ugyanitt olvashatunk egy ma is időszerű megjegyzést: „Értékes és már most is hozzáférhető anyagot nyújtanak a kutatás számára a Magyar Rádió archívumában található vidéki helyszíni közvetítések decelith- és viaszlemezei is. Szakemberek e felvételek népnyelvi szöveganyagát a Magyar Rádió vezetőségének jóvoltából bármikor feldolgozhatják” (uo.).

A BÁRCZITól megindított, majd KÁLMÁN BÉLA szerkesztette Magyar Nyelvjárások sorban közli a gépi, magnetofonos nyelvjárásgyűjtést tárgyaló elméleti és módszertani tanulmányokat: HEGEDŰS LAJOS „A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége” (MNyj. 2. 1953: 3—17); UŐ. „Diftonguselemzések sármelléki hangfelvételekről” (uo. 3. 1956: 113—22); KERESZTES KÁLMÁN „Nyelvjárási adatok Sajóvámosról, Bátorból és néhány szó a nyelvjárási szövegekzlésről” (uo. 162—73); SZÉPE GYÖRGY „Néhány, a szinkron dialektológiával összefüggő kérdésről” (uo. 7. 1961: 45—58); HECKENAST GÁBOR „Szempontok a nyelvjárási hangfelvételek készítéséhez és tárolásához” (uo. 9. 1963: 125—34);

stb. Ezekben a tanulmányokban szinte minden a témához tartozó elméleti, módszertani és technikai tudnivaló megtalálható. HEGEDŰS LAJOS érdemeit növeli, hogy két kötetben kiadott két terjedelmes, hanglemezről lejegyzett népnyelvi szöveggyűjtést, illetőleg, hogy a nagy magyar nyelvjárási atlasz munkálatainak megindulásakor vállalta a nehéz terepmunkában való részvételt, hangfelvételeket készített, amelyekből a gyűjtőcsoport tagjai számára közös lemezmeghallgatásokhoz részleteket dolgozott fel (vö. DEME LÁSZLÓ, A közös lemezlehallgatások. In: BÁRCZI GÉZA szerk. A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Bp., 1955. 211—20; HEGEDŰS LAJOS, Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában: uo. 221—319, 173 képpel). Nem kis mértékben az ő hasznos közreműködésének köszönhető, hogy amikor az atlasz ellenőrző munkálatai megindultak, elkezdődött azzal együtt a kísérő magnetofonos szövegfelvétel is.

És ezen a ponton visszaérkezünk az elején felvetett gondokhoz. Mennyi és milyen minőségű hangfelvétel halmozódott fel? HEGEDŰS az 1955-ös módszertani kötetben ezt írja: „Eddig 850 db (700 darab 30 cm-es és 150 darab 25 cm-es) nyelvjárási hanglemezt készítettünk lemezarchívumunk számára” (223). A minőségre nézve megfontolandók SZÉPE GYÖRGY gondolatai: „Hangfelvételeinknek csupán kis részét tartjuk minden szempontból megfelelőnek. Leginkább a belső stúdiófelvételeknek jó a technikai minősége; a tipikus terepfelvételek, tehát az adatközlő otthonában készített gépi rögzítések még sok kívánnivalót hagynak maguk után” (MNy. 7. 1961: 53). Ugyanő 1959-ben MAGDICS KLÁRÁVAL „Tájékoztató a Hangarchívumról” cím alatt a HEGEDŰS által gyűjtött anyagról azt írja: „Bár 1956-ban szalagjainak és lemezeinek egy része elpusztult, ma is túlnyomó többségében az ő felvételei alkotják archívumunk anyagát” (MNy. 1959: 400). Mivel az atlasz ellenőrzésével párhuzamos rendszeres magnetofonfelvételezés csak a hatvanas évtől indult, tisztázandó: mennyi és milyen minőségű anyag maradt meg ebből a korai szakaszból, van-e benne átmenthető rész.

Az atlasz-ellenőrzések során készült magnetofonfelvételekről BALOGH LAJOS többször is beszámol: egyszer még menet közben (MNy. 1962: 111—5), majd az elméleti kötetben VÉG JÓZSEFFEL „A Magyar nyelvjárási atlaszához kapcsolódó hangfelvételek” címmel (in: DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU szerk., A magyar nyelvjárási atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp., 1975. Akadémiai K. 257—62). Adatszerűen azt tudhatjuk meg, községenként kb. 50—80 percnyi felvétel került be minden kutatópontról az archívumba. De — mint egyik felvételekészítő — azt is leírja, hogy az amatőr jellegű magnetofonokkal, mostoha körülmények között készült felvételek olykor technikailag gyengék, visszhangosak, nagyon sok rajtuk a külső zaj... „A külső zajok és egyéb zavaró körülmények miatt magnetofonfelvételeink zöme gépi mérésre nemigen alkalmas; lehallgatásra, a nyelvjárási jelenségek megfigyelésére azonban általában jó” (i. m. 258—9).

Egy archívum állandó munkatársakat, folyamatos tevékenységet jelent. Ahogyan DEME LÁSZLÓ fogalmaz: „...a magnószalagokat gondosan kell kezelni. Jó, ha minél többet le tudunk írni róluk (ahogy a nyelvtörténeti kutató sem elégszik meg azzal, hogy a régi iratok megvannak a polcokon, hanem másolja és cédulázza őket). Fontos ez, mert legtöbb helyen kedvezőtlen, légkondicionálás nélküli helyeken tárolódnak, s hamar romlanak. Időnként tanácsos legalább átforgatni őket, mert az emulzió átragad a szalag hátára, s onnan már nem jön le hang. Borzongva gondolok néha rá: négyszáz kutatópontról készítettünk hangfelvételeket a hatvanas években, a nyelvatlasz-ellenőrzés melléktermékeként; de Mambo magnóval Oza fon szalagra (mindkettő a kor legrosszabb minőségű terméke volt). Tárolásuk teljesen szakszerűtlen, sosem forgatták át őket (valamennyit BALOGH LAJOS meg VÉGH JÓZSEF vett kézbe belőlük). Az az érzésem, aki egyszer kézbe veszi őket, annak több lesz velük a bánata, mint az öröme. Ezért írjuk le, amit és amíg csak lehet. Sziszifuszi munka, de nélkülözhetetlen” (DialSzimp. 3: 332).

De egy archívumtól azt is elvárnánk, hogy az állagmegóvás mellett folyamatosan gyarapodjék is. A kihaló idős nemzedékek talán évezredek nyelvjárási sajátságokat visznek magukkal a sírba. Rohamossá válik a nyelvjárások visszahúzódása a határainkon túli, eddig elzártágában konzerválódott magyarság köreiből is. Azt is menteni kellene. Emlékszik-e még valaki BÁRCZI 1964-es híres szavaira? „Ha tehát egyrészt a hagyományos nyelvjárások pusztulására, gyors elszíntelenedésére gondolunk, másrészt a megbízható nyelvjárási anyag sokrétű fontosságára, nem lehet kétséges, hogy mi a legsürgetőbb és legfontosabb teendő. Gyűjteni, gyűjteni gyűjteni! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben a múlt és jövő ölelkezik. Súlyos tévedés volna azt gondolni, mint laikusoktól sokszor hallható, hogy az anyaggyűjtés másodlagos, alárendelt feladat, mely jelentőségében eltölpül a szakszerű földolgozás mellett. Az anyaggyűjtés a feldolgozás előfeltétele. Nagy nyelvészeink egyáltalában nem tartották méltóságukon alulinak a nyelvjárási gyűjtés fáradalmas terepmunkáját sem... Mert ne feledjük el, a legkitünőbb nyelvészeti értekezéseken is hamarosan eljár az idő, előbb-utóbb elavul, s eredményei legföljebb az utódok munkájában, lappangva, módosulva, átalakulva élnek tovább, ha tovább élnek, a jó gyűjtés azonban évszázadok múlva is becses anyag marad, melyet pótolni nem lehet” (MNy. 1964: 13). Így látta ezt már CSÜRY BÁLINT is: „A feldolgozás elavulhat, de a megbízhatóan följegyzett népnyelvi szöveg sohasem avul el” (A népnyelvi búvárlat 22).

Befejezem, tisztelt Közgyűlés! Tisztában vagyok vele, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság — bár a hazai nyelvtudomány művelőinek és pártolóinak legszélesebb társadalmi szervezete — nincs abban a helyzetben, hogy intézmények létrehozásába vagy átalakításába beleszólhasson. Közvéleményformáló hatása azonban lehet, amire az illetékesek felfigyelhetnek.

Miért lenne elengedhetetlen egy korszerű nyelvjárási hangarchívum létrehozása? A nyelvjárási hangrendszerek tanulmányozásához a kiváló nagy nyelvatlasz kellő mennyiségű, nagy pontosságú fonetikai hűséggel feljegyzett adattárat kínál, amit kiegészítenek a sorra megjelenő újabb atlaszok. A tárgyra kérdező, elkülönülő szóalakokat feljegyző atlaszgyűjtések azonban számos fonotaktikai kérdésre nem adnak választ, a szupraszegmentális sajátságokra pedig némák maradnak. Nem várhatunk választ ilyen kérdésekre a szintén becses értékeket felmutató új tájszótárunktól még a szaporodó számú kis helyi tájszótáraktól sem. Szintaktikai, mondattani, szövegtani kutatásokhoz csak teljes értékű, gépi hangrögzítéssel felvett élő népnyelvi szövegek használhatók. A technikai fejlődés eljutott végre egy olyan szintre, amelynek birtokában magas hangtani hűségű, időtálló, akárhányszor lejátszható, szinte elnyúlhatatlan felvételek készíthetők. A másik oldalon viszont rohamosan változik a beszélt nyelv minden téren, sürgőssé vált a meglevő jelenségek rögzítése: az idős nemzedékek hiteles népnyelvi adatközlőinek száma napról napra fogy. Nem is csak arról van tehát szó, hogy mentjük meg a még megmenthető hiteles hangfelvételeket, hanem hogy meg kellene szervezni egy olyan intézményt, amelynek egyik fő feladata lenne az új felvételek tervszerű gyűjtése is. Mindezt nem belátni, ölbe tett kézzel nézni az utolsó lehetőségek elmúlását tudományos öncsonkítás, olyan mulasztás, amelyet méltón ró majd fel nekünk az utókor.

Kezdeményezni kellene tehát a „Magyar Népnyelvi Hangtár” létrehozását. Egy olyan intézményt, amely távlatában legalább viszonylag önálló: saját személyi állománnyal, elhelyezéssel, költségvetéssel, addig pedig valamely létező intézmény munkaközösségeként működik. Ilyen munkaközösségi formájú összefogásra jó példa lehet az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja keretében működő névkutató munkaközösség, melynek életképességét az országos összefogásban megjelenő Névtani Értesítő bizonyítja. Egy ilyen munkaközösség kezdeményezője lehetne az MTA Magyar Nyelvészeti

Munkabizottsága: ez az a testület, amelyben a hangtár létrehozásában érdekelt legtöbb országos intézmény, egyetemi, főiskolai magyar nyelvészeti tanszék képviselve van.

A munkaközösség legsürgősebb feladata lenne a helyzetfelmérés: számba venni, hol, mennyi, milyen minőségű népnyelvi hangfelvétel van; milyen körülmények közt tárolják, biztosítva van-e állagmegőrzésük. A jó minőségű, archiválásra alkalmas felvételek esetében haladéktalanul meg kellene szervezni a modern technikai eszközökre való átmentés munkáját. Az adatmentéshez szükséges anyagi feltételek érdekében pályázati támogatásért kellene fordulni az OTKA-hoz, más alapítványokhoz, esetleg saját közérdekű alapítványt létrehozni a folyamatos munkához.

Párhuzamosan ki kellene dolgozni az önálló Magyar Népnyelvi Hangtár részletes koncepcióját, felhasználva az eddigi itthoni, illetőleg külföldi tapasztalatokat, elsősorban a finnekét. Ennek keretében ki kell dolgozni az állomány gondozását és további folyamatos bővítését új felvételekkel határainkon belül és kívül, megkeresve más médiumok archívumainak hasznosítását is. Mindeközben pedig következetesen munkálkodni kellene egy valóban teljesen önálló intézmény kiépítésén, felszerszámozásán, elhelyezésén, működtetésén.

A VIKÁR BÉLA által száz évvel ezelőtt megálmodott archívum létrehozásához az utolsó perceket éljük. A teljes értékű népnyelvi szövegfelvételekből nemcsak a dialektológia nyerhetne tanulságos vizsgálati anyagot, hanem a leíró és történeti nyelvészet is. Sőt, megkockáztatom: egy Magyar Népnyelvi Hangtár létrehozása a harmadik évezred küszöbén: nemzeti kulturális alapérdek.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig*

1. GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajza egy-egy kötetének megjelenése mindig kivételes, ünnepi esemény a magyar tudományosságban, a történettudomány mellett főleg a nyelvtudományban. Az első kötet 1963-ban, a második és a harmadik kötet pedig 1987-ben látott napvilágot. Annak idején „Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban” (MNY. 1988: 129—55) címen ismertettem és méltattam őket, beleillesztve a magyar történeti földrajz fejlődésének menetébe és rámutatva Györffy György elévülhetetlen érdemeire e tudományág fellendítésében. (L. még: MNY. 1994: 402—4.) Az Árpád-kori Kárpát-medencének és lakóinak fölényes ismeretere épülő munkássága az utóbbi évtizedekben megtermékenyítette a történeti, nyelvészeti, földrajzi, történeti demográfiai stb. kutatásokat egyaránt.

Az Árpád-kori történeti földrajz harmadik kötetének közzététele után a fáradhatatlan Györffy György, akit 1990-ben az MTA levelező tagjának, 1991-ben rendes tagjának választott, egész sor alapvető munkát jelentetett meg. Ezeknek az éveknek a termése is kitenne akár egy teljes életművet. L.: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok (Bp., 1988.); A magyarság keleti elemei (Bp., 1990.); Történelmi atlasz készítésének kérdéséhez (Bp., 1991.); Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok (Bp., 1993.); Államalapító apa és fia (Bukarest—Kolozsvár, 1997.); Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi

---

* GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye. Budapest, 1998. 720 lap + 6 térkép-melléklet. [A szöveg közti térképek száma 26.]

székvárossá alakulásig (Bp., 1997.). Főszerkesztőként is számos hiánypótló kiadványt gondozott, látott el előszóval, kommentárokkal, saját magvas részlettanulmányaiival: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131 (Bp., 1992.); *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196* (Bp., 1994.); *A honfoglalásról sok szemmel: I. Honfoglalás és régészet. II. A honfoglaláskor írott forrásai. III. Honfoglalás és nyelvészet. IV. Honfoglalás és néprajz* (Bp., 1994—1997.); *Árpád-kori oklevelek 1001—1196* (Bp., 1997.).

De eközben folyamatosan és töretlen kedvvel dolgozott legnagyobb szabású, szívéhez legközelebb álló művén, az Árpád-kori történeti földrajzon is. Ennek a méltán „opus magnum”-nak minősíthető alkotásnak most kezünkbe került negyedik kötete azoknak a vármegyéknek a történeti földrajzát öleli fel, amelyek L betűvel kezdődően Pilis megyéig terjednek. A tervek szerint ebben a kötetben kellett volna helyet kapnia Pozsega és Pozsony megyének is. Ám Pest és Pilis megye, valamint a Nagyszigeti (Csepeli) ispánság adatgazdagsága miatt Pozsega és a nagyméretű Pozsony megye szükségképpen kimaradt a IV. kötetből.

A feldolgozás elvei a IV. kötetben is azok, mint az előző kötetekben. S az eredmény most is lenyűgöző. A gondosan összegyűjtött és megrostált adatok áradó bőségét megtermékenyítette Györffy György alkotó fantáziája, hogy szintézisszerű összképben tárhasa elénk a részletvizsgálat alá vont, de a teljes ország egységébe is beillesztett Árpád-kori vármegyéink földrajzát és társadalmi viszonyait.

A megyék betűrendjében haladva ismertetem a IV. kötet hatalmas anyagát, amelyből elsősorban az etnikai és a gazdag nyelvi vonatkozásokra figyelek. A kötet némely részletéhez főleg etimológiai természetű észrevételeket, kiegészítő megjegyzéseket fűzök.

2. a) Liptó megye (Györffy 4: 39—108). — A megye első kora középkori szláv lakói feltehetően az Északi-Kárpátok völgyei felől költöztek ide. A IX. században, az avar birodalom bukásakor bizonyára kisebb avar és gepida csoportok menekültek a helyi szlávok közé. A túlnyomó többségükben szláv helynevek között Györffy talált egy olyan víznevet, amelyet a bolgár jellegű késő avarból származtat, s amely arra mutathat, hogy a megye közepe táján egy avar főember szállott meg. A *Libela* ~ *Libula* víznév ugyanis összevethető egy avar *Il-Bojla* méltóságnév *il-bela alakjának szláv hangátvetéses *Libela* alakjával. Az avar birodalom szlávok lakta peremterületein *bojla* (*vojla*, *beila*) címet viselő tartományurak másutt, így morva és dél-lengyel területen is tarthatták székhelyüket. A Vág vízvidékéhez tartozó *Libela* mentén egy avar *il-bojla* > bolgár-szláv *il-bela* titulusú tartományúr szállhatott meg. (Györffy 4: 43. Más magyarázati lehetőség: FNEsz.⁴ 1: 734 *Királylubella* a.) Györffy szerint *Béla* herceg, illetve király nevének etimója is a török *bojla* méltóságnév (Száz. 1958: 75). A X. század elejétől Liptó megye területe magyar gyepűelve lett a Krakkón székelő fehér-horvát (viszlyán) uralkodók földje felé. Györffy magyar vezéri helynévnek tartja az 1297-ben említett *Leventé*-t, amely falu talán a megye közepén, Magyarfalu táján kereshető. Névadója Györffy szerint Árpád legidősebb fia, Levente lehetett, akinek nevét a délkelet-morvaországi Břeclav város régi *Laudentburch* neve is fenntarthatta. (Másként: HOSÁK—ŠRÁMEK 1: 119. A *Levente* személynévhez és a Liptó megyei *Levente* faluhoz l. FEHÉRTÓI: MNy. 1997: 426—41 is.) A vélelmezhető hercegi szálláshellyel összekapcsolhatónak látszik az Alacsony-Tátra keleti részén, négy megye — Liptó, Gömör, Szepes és Zólyom — találkozási pontján emelkedő Király-hegynék szláv névadáson alapuló régi „(ad montem) *Quenez*” (Györffy 4: 105) neve, továbbá a környékbeli falvakban azok a személynévek, amelyek X. századi magyar vezérek emlékét őrizték: *Jutach*, *Zolok*, *Laad* (Györffy 4: 79), *Ond* (i. m. 4: 54). A párhuzamos magyar—szláv névpárokból (*Mély-patak* ~ *Hl[u]boký potok*, *Száraz* ~

Suchý potok, Hódos-patak ~ Bobrovec, Hódász ~ Bobrovník, Solymos ~ Sokolče stb.) két-nyelvűségre következtethetünk. Liptó megye nyugati részén, Rózsahegynél (Rosenberg) vezetett át Krakkó felől az az országos főút, amelynek árvai szakasza mellé az Árpádok a katonáskodó norman-rúzsz *kölpény* népcsoport örtelepét helyezhették el. Ennek nevét örizheti az árvai *Kubin* helységnév. *Liptó*-t talán első ide rendelt, szláv nevű ispánja után nevezték el. Az udvari szolgálónépek szervezetébe tagolódtak azok a települések, amelyek neve foglalkozásra utal. Ilyen helység volt a hódprémmel adózó *Hódász ~ Bobrovník* (Györffy 4: 46 *Bobrovec ~ Bobróc* névalakot közöl, ám ez a hódban való bőségéről elnevezett Hódos-patakra, ill. a partján települt falura vonatkozik); a fenyőből csónakkészítéshez szurkot égető és főző *Dechtáre* (régii magyar nevén *Vidačföldre*); a vadászatot segítő *Solymos ~ Sokolče*; a Sztoisa királyi kutyapécerről (canifer) elnevezett *Sztosháza ~ Stošice*; egy királyi regös (joculator) fiáról kaphatta nevét *Dománülése*, amely helységet később vihardöntött erdeiről *Vészverés*-nek, szlávul *Porubá*-nak, végül templomáról *Szentiván*-nak nevezték el.

A „conditionarii qui vulgo *kepus* vocarentur” (Györffy 4: 79) *kapus*-nak értelmezhető szolgálónépek lehettek. Sajátos őrszolgálatot láthattak el az **ör*-fiak-nak felfogható Sztrazs fiai (*filií Straz*), amely talán olyan képzés, mint a Vág nyitrai partján **lövő fiai* (Salamer lövő [sagittarius] fiai: Györffy 4: 377). A térség magyar helyneveinek névadói a zólyomi erdőispánság alá tartozó, de igazgatásilag egyre jobban önállósuló és 1230-tól megyévé alakuló liptói territorium királyi uradalmának mindenkori tisztjei, a fegyveres, lóval szolgáló jobbágyok lehettek. Utódaik, a jobbágyfiak (*filií iobagionum*) korai személynevei mindamellett arra mutatnak, hogy magyarok mellett jelentős részük helyi vagy a hegyeken túlról beköltözött lengyel, cseh és morva (azaz szláv) népiségű, a XIII. század elejétől pedig német (bajor és szász), valamint latin (vallon-olasz) volt. Liptóban a jobbágyfiak elkülönített földbirtokukra, többnyire saját házuk köré helyi vagy hegyeken túli zsellér-kolonus (*sedler* azaz *Siedler*) telepeket telepítettek le, róluk nevezve el a kis települést, majd falut.

Az Árva folyó torkolatánál települt *Árvaszáda* helység szócikkében Györffy (4: 53) névalkotási párhuzamként megemlíti a Valkó megyei *Drá(va)szád*-ot: XV. század első fele: „*Drazad ... ubi aque Drave cadit in Danubium*” (CSÁNKI 2: 281). — A *Medekes és Patak* (Györffy 4: 80, 88) szócikkében hegy-, patak- és földterületnévként is szereplő *Medekes* nyelvi eredete a következőkben foglalható össze. Szlovákia 1: 50 000-es méretarányú alaptérképeinek összevont helynévmutatójában Közép-Szlovákia területén a következő helynevek vannak etimológiai kapcsolatban Liptó megye Árpád-kori *Medekes*-ével: *Medokýš* 'vízfolyás a Liptószentmiklósi körzetben', *Medokýš* 'forrás a Turócszentmártoni körzetben', *Medokýš* 'vízfolyás a Turócszentmártoni körzetben', *Medokýšne ~ Medokýšné* '616 m magas hegy a Zólyomi körzetben' (GeogrNázv. 2 [1977]: 92). Közülük az első *Medokýš* azonosítható *Medekes*-sel. E szlovák helynevek köznévi előzménye a szlovák *medokýš* 'savanyúvíz, ásványvíz' (köznévi használatban 1634 óta, helynévi használatban 1278 óta Liptóból és 1556-ból Garamhalásziból adatolja HSSJ. 2: 279). Ez az összetett főnév a szláv nyelvek közül egyedül a szlovákban található meg; a *med* 'méz, Honig' főnévnek és a *kysit* 'erjeszt, savanyít' származékának, az önállóan nem használatos *-kýš*-nek az összetételeként keletkezett (ŠMILAUER, Vod. 466; EtSISJaz. 18: 55). Szemléleti háttere talán a méhserrel vagy a megsavanyodott, romlott mézzel való ízbeli hasonlóságban kereshető. Helynévvé úgy vált, ahogyan a *št'avica, ščevica* 'savanyúvíz, csevice': 1245/1423: *Sewicha*, terra (ILA 4: 131 *Tornalja* a.), 1361: *Cheuiche*, fons (uo.; l. még GREGOR, Bergb. 40). A magyar *borkút* 'savanyúvízforrás' (1244/1271: OklSz. 85), 'ásványvíz, savanyúvíz' (NyK. 2: 374) is szolgáltatott helynevet: *Borkút* 'hely Sáros megyében Bártfa északi vidékén' [1247/1500/1547: ad *Burcuth*: FEJÉR,

CD. 6/2: 376, l. még ORTVAY, Vízr. 1: 166]; *Borkút* 'birtok Szepes megyében Kereszt-falu és Száztelek környékén' [1307: *Burkut*: RDES. 1: 237; 1401: *Boorkwth*: ZsigmOkl. 1: 123, l. még CSÁNKI 1: 260 *Keresztfalva* a.]; *Borkút* 'helység Szolnok-Doboka megyében Magyarlápától észak-északnyugatra' [1381: *Burkuth*: SUCIU 1: 94]; *Borkút* 'ma Tiszaborkút Rahótól észak-északkeletre' [1684: BÉLAY, Már. 130]. L. még a Sopron megyei *Sauerbrunn* üdülőhelyet, amelynek neve 1877 körül *Savanyúkút* lett, valamint a Kissáros határában, Eperjestől délnyugatra levő *Savanyúvíz* [1879: *Savanyu víz*: Eperies und Göllnitz. 1: 75 000-es térkép] gyógyforrást és a tőle kelet-délkeletre található *Borkút* [1879: uo., de l. már 1411: „ad puteum *Borkuth*”: ZsigmOkl. 3: 241 és 1261: *Burcut*: ÁÜO. 3: 4 és ORTVAY, Vízr. 1: 166 is] forrást. Vö. 1816: „az Eperjesi *savanyú víz*, mely ... magyarul *Voda*-nak is nevezetik” (HÜBNER, Lex. 4: 410). E két hely szlovák névalakja *Kvašná voda*, illetőleg *Borkút* [1995—96: Podrobný autoatlas. Slovenská republika 1: 100 000. 32]. L. még *Borvízkút* 'a hétfalusi Tatrang Patakszer nevű utcájánál fekvő borvízforrás' (ÁRVAY 176). A háromtagú *borvízkút* (SzT. 1: 1039) összetétel közepső tagjának elhagyásával magyarázhatjuk magát a kéttagú *borkút* összetételt is. Az efféle kihagyásos, elliptikus összetételekre l. *aszúbor* < *aszúszőlőbor*, *macskakő* < *macskafejűkő*, *karóra* < *karkötőóra* stb. (A jelenségre l. MNy. 1968: 214—5.)

b) Máramaros megye (Györffy 4: 109—129). — Kezdetben Ugocsa vármegyével egy igazgatási egységet alkotott, de maga Ugocsa sem tartozott az első alapítású vármegyék közé, hanem Bereghez hasonlóan királyi erdőispánság volt, amellyel egyezően egy első alapítású vármegyéből, mégpedig Borsova megyéből vált ki mint annak kárpáti határvidéke. Ez a csapadékos erdőrengeteg az avar korban visszavonuló gepida-avar-szláv népességnek adhatott otthont. Néhány szláv vagy ismeretlen eredetű folyónévén kívül a térség korai víz- és hegynévei magyar eredetűek: *Fekete-patak*, *Kelemen pataka*, *Orosz-víz*, *Sebes-patak*, *Sós-patak*, illetőleg *Avas*, *Szép-havas*, *Hegyor* (a mai *Pop Ivan*), *Közép-bérc*, *Széples havasa* (a mai *Cibles*), *Vész-bérc* (a vész vihardöntött erdőséget, vészverést jelentett) stb. A Borsova megyével való egykori kapcsolatot tükrözheti az is, hogy nemcsak *Borsova* szláv képzővel bővült neve alakult a magyar *Bors* személynévből, hanem a Felső-Tisza mellékvízének, a Visónak a forrásvidékén fekvő *Bors(a)* is. Névadóként Györffy (4: 113) az Árpád-fiaknak alávetett anonymsi „kun” (kabar) *Bors* vezérre gondol. Az ugocsa-máramarosi királyi erdőispánság udvarhelye Szigeten (ma Máramarossziget) lehetett, és a Tisza túlsó partján levő *Fejéregyház* (ma Tiszafejéregyház) falu neve korai királyi kápolnára utalhat. Az Árpád-kor végén megindult a területen a királyi só kitermelése. A tatárjárás 50%-os (!) népességcsökkenésével megszűnt a lakatlan gyeplüvelknek az ország belseje felől történő benépesítése. Az 1308 előtt önálló tartományurassággá emelkedett Máramaros új sorsát Károly Róbert határozta meg, amennyiben a királyi jog alá tartozó lakatlan gyeplüvelkekre és az uralmára törő főuraktól elkobzott és elnéptelenedett falvakba megbízhatónak látszó idegen népelemeket telepített, és szembefordulva a vlach Bazaráb havaselvi vajdával, uralmát Moldva felé erősítendő Bogdán oláh vajdát Máramarosba telepítette.

A továbbiakban Györffy szükségesnek tartotta Moldva korai történetének tömör összefoglalását a kétségtelen forrásadatok alapján. Moldva területe 837 tájától 895-ig magyar törzsek szálláshelye volt, de 900 tájától a besenyők Jyla (Gyula) törzse települt ide, majd úz és komán-kun előnyomulás következett. A XI. század végén a fekete és fehér kunok (kománok) lakták Moldvát némi besenyő maradványnépesség mellett. Ettől kezdve a Don és Duna között latinul *Cumania*-nak, keleti forrásokban *Kipcsak*-nak nevezték. Ténylegesen Dél-Ukrajna, Moldva és Havasalföld (a későbbi Ó-Románia) térsége kun-komán törzsek lakóterülete volt 1223-ig, majd több menekülő kun törzs Moldvá-

ban szorult össze, a magyar király fősege alá vetve magát. Részükre alapította II. Endre király és Róbert esztergomi érsek 1227-ben a dél-moldvai Milkó római katolikus püspökséget. A magyar királyság Kárpátokon túli peremterületeire már a XII. század derekától áttelepedhettek olyan magyar népelemek, amelyek a szászok Kelet-Erdélybe telepítésekor kiszorultak onnan. E csángó-magyarok lelki gondozását a milkói kun püspökség láthatta el. 1239-ben a moldvai kunok zöme betelepült a magyar Alföldre, de királyuknak a mohi csata előtt Pesten történt megölése miatt átköltöztek Konstantinápoly közelébe, a védettebb Thrácia területére. 1246 után IV. Béla visszahívta a kunokat a Balkánról. Kun Lászlótól kezdve királyaink sikerrel telepíthettek a Balkánról Magyarországra vlachokat. Az e tájról beköltözött vlach telepítvények jellegzetessége az, hogy a magyarul *tót*-nak nevezett szlávok 1200 utáni magyarországi telepítvényeit (a *Tótfalu*-kat) a hazájukban lakó szláv népelem nevével *Sírbi*-nek nevezték, nem csupán Bihar, Hunyad és Zaránd, hanem Sztálmár és Máramaros megyében is. (Máramarosban csak a kései: 1405/1659 *Szirtfalva*, mai *Sírbi* néven jön elő.) Máramarosban a telepítő kenézek birtoklásának első okleveles emléke 1326-ból való. A legnagyobb vlach beköltözés 1334/35-ben történt, amikor Mikola fia Bogdán vajda népével Szerbia felől háromnegyed éven át költözött be. Már jóval a kenézek és vajdák telepítése előtt megindult a főleg sóvágó és sószállító városok (Visk, Huszt, Técső, Hosszúmező) magyar és szász vendégekkel való benépesítése. A *vlach* néven emlegetett népesség a térségben ruszin és román volt.

A hatalmas területű megye helységeiről mindössze 13 szócikk készülhetett. Több helysére nincs Árpád- vagy Anjou-kori adat. — *Gyulafalva* (Győrffy 4: 123) szócikkéből valamilyen technikai galiba folytán kimaradt az idézett oklevélrészlet eleje az év-számmal együtt. (L. *Nyíres* szócikkét a 126. oldalon.) — A „Máramaros megye a XIV. század elejéig” című térképmelléklet szerint a mai Nagy-ág folyó korábbi neve *Huszt* volt. Csakhogy a későn (1505) felbukkanó Nagy-ág nem *Huszt*-tal, hanem azzal a *Fekete-Izá*-val azonosítandó, amely a Huszt várostól észak-északkeletre fekvő, 1387 óta adatolt *Iza* helység 1390. évi határjárásában szerepel (MárDipl. 101; BÉLAY, Már. 157 *Iza* a.; a magyarátához l. Benkő-Eml. 1991. 355). *Huszt* a róla elnevezett városon átfolyó és jobbról a Tiszába ömlő pataknak a neve; névváltozata *Husztica* : *Хысmeye* (FNSz.⁴ 1: 617). A patak középső folyása mentén fekszik *Husztköz* (1391).

c) Moson vármegye (Győrffy 4: 131—85). — A Dunántúl északnyugati zuga a római korban Pannonia kettéosztásakor Felső-Pannonia része lett. Az itt létesült nagyobb települések közül több is azonosítható: *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár), *Gerulata* (Oroszvár), *Quadrata* / *Stailuco* (Lébény-Barátföldpuszta), *Vlmus* (Sásony / Winden am See). Pannonia 567 táján az avarok uralma alá került. Ám a félnomád, jobbára bolgár-török avarság nem tudott ellenállni Nagy Károly és frank seregei támadásainak. Főként a császár 791. évi őszi támadása sújtotta e vidéket, amely a 830-as évektől a Morva menti szlávok támadásának lett a célpontja. 862-től a magyarok támadásai is egyre inkább lehetetlenné tették az avar—szláv—bajor keveréklakosság létét. A magyarok a 899—900. évi itáliai kalandozásuk után vették birtokba Pannoniát. A Keleti Frank Birodalom vezetői 904-ben a magyarok rangban első fejedelmének, Kurszán kendének a megölésével próbálták Pannoniát visszaszerezni. Ám a magyar fejedelemség összeroppantása nem sikerült. Az egyeduralom a tényleges hatalmat birtokló Árpád vezér és fiai kezére szállt, akik már 902 őszén megdöntötték Nagy-Morvaországot, majd 907-ben Pozsony mellett tönkrevérték a Pannoniát visszaszerezni törekvő bajor hadat. Arnulf bajor herceg 914-ben békére kényszerült, amelynek értelmében átengedte az Enns folyóig terjedő mai Alsó-Ausztria területét. Győrffy nézete szerint a meggyilkolt Kurszán kende utóda le-

hetett az a türk nyelven 'uralkodó herceg'-et jelentő *tegin* ~ *tegit* méltóságnévből képzett, *Tühütüm* nevet viselő vezér, aki Anonymus hét vezére közt *Tuhutum* néven szerepel, s később helynévben a Buda alatti *Tétény* (Budatétény, Nagytétény) és a Fertőtől keletre fekvő *Tétény* (Mosontétény) örizte nevét. Az is meglehet, hogy másik, hegyvidéki nyári szállásának emléke maradt fenn *Tattendorf* nevében Badentől délkeletre. (*Tattendorf* más értelmezési lehetősége: 'Dorf eines *Tato*'.) II. (Civakodó) Henrik (herceg, utóbb király, majd császár) húgának, a bajor Gizellának házassága a magyar Vajk-Istvánnal azt eredményezte, hogy 996-tól az osztrák—magyar határt egy évezredre a Lajta és a Morva folyó vonalán állapították meg. Vitára csupán Hainburg várának hovatarozása adott okot. Szent Istvánnak a Lajta—Fischa közti szerzeménye csak átmeneti volt (1030—1044). Ezt a gyeplévi sávot a németek *Vierfeld*-nek nevezték. Mosonvár az 1030-as évektől lett megyeszékhely, de a térség elsődleges központja Győr volt. A határőrgróf szerepét betöltő mosoni ispán alá tartozhattak besenyők, figyelő szolgálatot ellátó örök (speculatores), székely lövők vagy lövérek; vári szolgálonépek voltak Halászikban, királyi kardverők lakhatták Mecsért, Kálon erdőővők éltek. A német—magyar etnikai határ a XIII/XIV. század fordulójától, a hegyeshalom—óvári résztől eltekintve, megközelítette mai vonalát.

A X. század végétől a Magyarország és a Német-Római Birodalom határát alkotó Lajta folyón épített híd két oldalán két hídfő település létesült: magyar oldalon az Anonymus által említett *Göncölhida* (ma Királyhida / Bruckneudorf), későbbi nevén *Aserik-Bruck*, amely névváltozat arra utalhatott, hogy Ascherik (Asztrik)-Anasztáz esztergomi érsek (1007—1030-as évek) volt a hídvám feltehető élvezője. A Lajta német oldalán létesült Bruck (ma Bruck an der Leitha) idővel várossá fejlődött, a gyeplévének tekintett magyar oldal településéről viszont alig tudósítanak a források.

Család neve szerint hajdan rab cselédek által lakott föld volt (Györffy 4: 145). — *Haslau* (Deutsch-Haslau a Lajta bal partján és Ungarisch-Haslau a Lajta jobb partján) sorsát Györffy (4: 149) összekapcsolja a Duna és a Lajta közötti síkság egykori *Nyulas-mező* (később *Nyulasok*, legújabbban — a német *Heideboden* mintájára — *Fenyér*) nevével. (A tájnév történetéhez l. NytűdÉrt. 139. sz. 37, 38.) Ebben bizonyára az vezérelte, hogy a német *Haslau*-ban a magyar *nyúl* állatnév értelmi egyenértékését vélte megtalálni (őfelnémet *haso*, középfelnémet *hase*, újfelnémet *Hase*). Am a német helységnévkutatók egységesen azon a véleményen vannak, hogy a nagyszámú *Haslau* (például *Haslau an der Donau* Hainburg és Fischamend Markt között), *Haslach*, *Haselbach*, *Haselrunnen*, *Haselhof*, *Haselstein*-féle helynevek előtagjában a gyűjtőnévi használatú német *Hasel* (őfelnémet *hasal*, középfelnémet *hasel*) 'mogyorócserje, mogyorócsérjés' növénynév rejlik (FörstOn. 1: 1277—1283; UMLAUFT, ÖU. 81; KISCH, Sieb. 80; BACH, DtNam. 2/1: 311). A magyarban a *Mogyorós*, *Mogyoród*, *Monyoród*, *Monyorókerék*, *Magyaró*, *Magyaród* vethető velük össze. Tehát a növényneves német *Haslau* és az állatneves magyar *Nyulas-mező* más-más névadási kategóriába tartozik. Jelentésük csupán népetimológias alapon (*Hase* = *Hasel*) azonosítható. — Az egykori *Kálló* későbbi *Miklósfalva* > *Miklósshalma*, *Nickelsdorf* neve Pat nádor ükunokájára, Óvári Miklósról vagy ennek hasonló nevű unokaöccsére emlékeztethet (Györffy 4: 151). — *Oroszvár* neve a 955 utáni határmegerősítéskor vagy a nyugati gyepek visszavonásakor (970—977) idetelepített oroszokkal kapcsolható össze. A német *Kervellenturg ? 'Oroszvár' lehetne „az ókori *Gerula(tum)* névnek a germánban tovább élő *Gervell* ~ *Kervell* alakja, s így a mai német *Karlbürg* ['Oroszvár'] neve is az ÉNy Pannoniában tovább élő nevek közé sorolható, de lehet más megoldás is; a rüsz határvédő elemek magyar *kölþény* nevének a germán *kylþing* felel meg; s ez esetben *kerfell(en)* népetimológias német többes számú alak is számba vehető.” (Györffy 4: 169—170. MOÖR, Westung. 136 szerint a németek az

Oroszvár-ba a magyar *rossz* 'schlecht, böse' melléknevet értették bele, s mivel a *Karl* ~ *Kerl* már a régi németben is pejoratív árnyalatú volt, hamis tükörfordításként megalkoták a maguk *Karlbürg* ~ *Kerlbürg* névváltozatát.) — A Fertő melletti *Sásony* német *Windén* (am See) nevét az itt lakó szlovénekről kapta. — Az egyetlen oklevélből ismert *Szolocs* (*Zuluch*) neve Györffy (4: 182) szerint szláv eredetű és sóra utal, mint a Bihar megyei *Szalacs* is. — *Tördemic*-et a legutóbbi időkig Miklóshalmával (Nickelsdorf) azonosították. Györffy (4: 183) szerint a XV. században feltűnő Féltorony helyén feküdt.

d) Nagyszigeti (Csepeli) ispánság (Györffy 4: 187—206). — Árpád-házi fejedelmek korában Csepel-sziget a fejedelmek nyaraló és vadászó helye volt. Kezdetben bizonyára Férjén megye részét képezte, de 1200 tájától a források szerint már önálló ispánság volt. Feladatköréhez tartozott a királyi ménes őrzése. Az oklevelek emlegetnek erdőővöket is. Ők az erdőispánságok jellegzetes szolgálói voltak. Úgy látszik, hogy Tököl keleti, erdőővök által lakott részét egy ideig *Erdő*-nek nevezték. A kisebbik Duna-ág alsó részénél fekvő *Halásztelek* neve halászok lakóhelyére utal. Ezek ugyanúgy a királyi asztal ellátását szolgálták, mint a *Födemes*-en lakó méhészek és a Csepel melletti *Szölös* vincellérei. A Tököltől délre található *Fajdkereke* neve kisebb kerek erdőre mutat, amelyben fajdra lehetett vadászni. A Lórév feletti *Őrsziget* talán a királyi révhely őrzésével kapcsolatos elnevezés. A sziget őrzésével függhet össze, hogy északi végén, Csepelnél *Les-hegy*, déli végén, Gyálánál pedig *Les-völgy* nevű helyet jegyeztek fel. Györffy (4: 191) szerint „Csepelt feltehetően István király építette ki udvarhellyé, aki az eladdig többnyire fejedelemmévvől nevezett vezéri szálláshelyek helyébe a királyi udvarházak rendszerét szervezte meg.” Királyi uradalom volta miatt a szigetnek csak kisebb részei kerülhettek magánbirtokba. Ilyen lehetett a IV. Béla-kori Onuz fia Bácsa birtoka; itteni *lak*-ja (domus) utóbb *Lakihegy*-nek adott nevet. A Hebron-völgyi Szent Ábrahám kanonokrend által épített, majd elhagyott és romlásnak indult monostor (*Szent-ábrahámtelek*) helyére telepítette II. Ulászló 1440-ben az Al-Dunánál fekvő Kevéről és két szomszédos helyről a törökök elől menekülő szerbeket; ezek alapították itt *Kiskevi*, a mai *Ráckeve* városát. A tatárok 1241-ben bizonyára behatoltak a szigetre és pusztították népét. *Cséptelek* neve szerint pusztá „telek” lett, de újból benépesült. Utóbb a termékeny és védett sziget vonzotta a környék nélküli lakóit. A sziget helynévanyaga az Árpád-korban egységesen magyar, csak *Besenyő* falu neve mutat besenyő szórványra. Györffy (4: 193, 198, 202, 203, 205, 206) észrevételezi, hogy „A Csepel-sziget helynevei” (Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY. Bp., 1982.) történeti adataiban és lokalizációiban hibák vannak.

e) Nógrád vármegye (Györffy 4: 207—322). — A megye jobbára az Ipoly folyó medencéjének középső és felső részén terült el. E nagyrészt erdős hegyeiktől borított területen az avar kor elején jelentős szláv népesség szállt meg, amely a IX. században úgy tagolódott, hogy az Ipoly medencéje a nyugati, míg a Zagyváé a déli szláv-sághoz tartozott. A kettő határát a *Lóc* és a *Daróc* (Nagydaróc, Panyidaróc) helynevek jelzik. (Az elsőt Györffy 4: 211 nyugati szláv-nak, az utóbbit viszont bolgár-szláv-nak tartja.) A szláv eredetű helynevek sűrűsége Nógrád megyében a hegyek között nagyobb, mint másutt. Ez arra mutat, hogy itt a honfoglalás előtti szláv-ság tovább élt. Az sem zárható ki, hogy a megye nevét adó *Nógrád* neve már magyar uralom alatt, a szláv—magyar kétnyelvűség viszonyai között keletkezett. A magyarság 895-ben foglalta el a megye keleti és déli harmadát, a morva végekhez számítható Ipoly-völgy pedig 900-ban került magyar uralom alá. A megye területén megtalálható valamennyi törzs neve (*Nyék*-től *Keszi*-ig), valamint a kabarok közé számítható *Berény* és *Varsány*, *Oszlár*, s talán *Bercel*

és *Kazár*; egyedül az *Őrs* hiányzik. Az Ipoly-vidéki Szécsény egy határvédő székely népcsoport központja lehetett. Maga *Szécsény* neve levezethető a szláv **sěk(tī)* 'vág, hauen, hacken' ige posztverbáléjának, a **sěkb* 'vágás, irtvány' főnévnek *-jane* képzős **Sěčane* származékából, amelynek 'vágással irtott földön vagy gyeplő mellett lakók' jelentés tulajdonítható. A rejtélyes lázadó Csaba királyfi nevének jelentkezését látja Györffy (4: 212) a Balassagyarmattól délre kereshető *Csabád* falu nevében. De itt van a lőtartókról árulkodó *Ménes-patak* is, amelynek déli ága *Csigláfő*-nél ered, s ebben a *Csiglá*-ban (l. a török eredetű *csigla* 'gyeplő' szót) a Ménes-patak régi nevét kereshetjük. Ismeretes, hogy Kézai Simon XIII. századi hun története szerint Attila halála után keletre menekült fiának, Csabának visszamaradt hun-székelyei húzták meg magukat a Csigla mezein (a *csigla* nevű gyeplőkön), s ez a kalandozás-kori Csaba herceg székely népére vonatkozatható. Őrnépekről tanúskodik a Szécsény és Balassagyarmat közötti *Sztrázs* > *Trázs* (a XX. sz. eleje óta *Őrhalom*). A ma *Hollókői-patak*-nak hívott egykori *Zekelchepatak* nevében Györffy (4: 212) a *ch*-t inkább *c*-nek, mint *cs*-nek olvassa, s felteszi, hogy a *székely* törzsnév szláv továbbképzésével lehet dolgunk. Itt keresi a magját a környékeliek *palóc* elnevezésének is. A XI. századtól a Galícia, Dél-Lengyelország és Morvaország területéről jött szláv telepések bizonyára sokat szenvedtek a maguk nyelvén *polovci* ~ *plavci* néven emlegetett kunoktól, s a hasonló megjelenésű székelyek maradványait is a *palóc* névvel jelölhették. Tehát ugyanaz a folyamat játszódhatott le itt a székelyek maradványaival, mint Pozsony megyében a Kis-Kárpátokon túli határvédő székelyek esetében, akiknek helységneveit utóbb *Plavecký* előtaggal különböztették meg a telepés szlávok. Ilyenek: *Detrekővárálja* : *Plavecké Podhradie* (1420-ban már *Plawecz*: VSOS. 2: 392); *Detrekőszentmiklós* : *Plavecký Mikuláš* (1773: *Blaw*. [= *Blawaczky*] *Sw. Mikulass*: LexLoc. 176); *Detrekőszentpéter* : *Plavecký Peter* (1773: *Blawaczky Sw. Petre*: LexLoc. 176); *Detrekőcsütörtök* : *Plavecký Štvrtok* (1808: *Plawecký-Cžtwrtok*: LIPSZKY, Rep. 1: 513). A kérdéshez l. még FNESz.⁴ 1: 368. — Az „új vár”, *Nógrád* védelmi céllal létesült Géza és István fő udvarhelyei, Esztergom, Visegrád, Dömös, Buda, valamint Udvarhely (ma Udvarhelypuszta Berkenyétől dél-délkeletre) őrizetére. A megye őrzőjére utal az Ipoly-völgyi *Sztrázs* őrtelep, a székelyek jelenléte és a Poltár melletti *Őr-hegy* (Györffy 4: 213). *Verőce* (a mai Verőcsemaros) nyelvi eredetét illetően Györffy (uo.) elvetné a Dráván túli *Verőce* : *Virovitica* (tkp. 'örvényes patak, ill. ilyen patak menti település') helynévvel való etimológiai azonosítást, és visszatérne Tagányi értelmezéséhez, aki a szláv **vorta* 'kapu' származékát kereste *Verőcé*-ben. Valóban elgondolkodtató a Nyugati-Balkán hegység északi lábánál fekvő bolgár *Брѣва* város neve, amely a bolgár *ѣпамѣ* 'kapu' kicsinyítő képzős *ѣпамѣ* származékából keletkezett (BÉtReč. 1: 183). L. még szerbhorvát *vrāca* 'kiskapu, verőce', szlovén *vrāca* 'ua.'. Egy déli szláv *Vratca* > *Vraca* helynévből hangrendi átcsapással alakulhatott a magyar *Verőce*. (A jelenséghez l. NytudÉrt. 139. sz. 15—6.) *Tolmács* a 960-as években beköltözött besenyők törzsére, *Nándor* (Magyarnándor) betelepített dunai-bolgár vitézekre emlékeztet. Talán katonáskodó népelemre utal a Koplányban (ma „Koplányi homok” Szügytől dél-nyugatra) egy várjobbágy nemzetség *de genere Woyn* neve is. (Vö. cseh *Vojín* személynév < *vojín* 'harcos, katona' <: *vojь* 'harc, háború'; SVOBODA, SOJ. 160.) Több falnak szolgálónépekre utaló neve van: az Almás (ma Zebegény) mögötti *Kovácsi*-ban, a Szécsény melletti *Kovácsi*-ban (ma Szécsénykovácsi), a Fülel melletti *Kovácsi*-ban (ma Fülekkovácsi) vasverők laktak, de Györffy (4: 214) vasverőket gyanít *Vanyarc* (vö. FNESz.⁴ 2: 730) és *Kalapát* (ma *Kalapát-dűlő* Kisterenyétől kelet-északkeletre és *Kalapát-tető* Nemtitől észak-északnyugatra; l. 1988/89: A Karancs, a Medves és a Helyes-borsodi-dombság turisztatérképe, 1: 60 000) egykori lakóiban is. *Kalapát*-hoz vö. szerb-horvát *Klěpot* 'helység Montenegróban a fővárostól (Podgorica / Titograd) észak-

keletre' (HASz. 5: 90) < *klopot* 'csattogás, csörgés, csörömpölés, zörgés'. L. még bolgár *клоном* 'kolomp, csengő; harang' (BETReč. 2: 468). *Kalapát* régi adatait *Kalapács*-nak (1413: *Waraskalapach* / *Vasaroskalapach*: ZsigmOkl. 4: 76, 769, 770, I. még CSÁNKI 1: 100) szokták olvasni, de a Györffy (4: 254) által a vizsgálatba újonnan bevont legrégebbi adat, valamint a mai névalak egyértelműen *Kalapát* névalakot igazol. Ebből magától értetődően az is következik, hogy a magyar *kalapács* első — helynévi — alkalmazása-ként eddig nyilvántartott *Varaskalapach*-ot (TESz. 2: 320; EWUng. 1: 667) mint oda nem tartozót törölni kell a *kalapács* köznév adatai közül. — *Dejtár* szurokfőzőiről, *Nyerges* (Szécsény környékén) nyeregkészítőiről, *Esztergály* (ma Alsó- és Felsőesztergály) fatálcakészítőiről, a Fülek melletti *Daróc* (ma Nagydaróc) és a Losonc alatti *Daróc* (Panyidaróc) vadbőrt és tulokszarvat szolgáltató vadászokról, *Kürtös* (ma *Nagykürtös*, *Kiskürtös*) kürtös szolgálatú udvari és várnépekről kapott (kaphatott) nevet, *Szántó* (Zagyvaszántó, Pusztaszántó) névadói rab szántók lehettek, a Balassagyarmattól északra kereshető *Szakácsi*-t udvari szakácsok lakhatták. — Könyves Kálmán 1108-ban a tengeremelléki horvátok vezető *Kacsity* (horvát *Kačić* <: *káča* 'sárkánykígyó mint címerállat is') nemzetségének *Slauiz* (DHA 1: 357) nevű tagját nevezte ki Nógrád megye comesének. A comes nevéhez I. horvát *Slavič* személynév (<: *Slavoljub*, *Slavomir*, *Slavogost* stb.). A horvát comes kinevezését az a Szent László által gyakorolt elv világítja meg, hogy szláv többségű alattvalók fölé szláv nyelvű vezetőt kell állítani. A tatárjárás erősen sújtotta a megyét. Györffy (4: 218) becslése szerint a pusztulás megközelítette a 35—40%-ot. — A megye lakossága 1332 táján túlnyomóan magyar nyelvű volt. A honfoglaláskori szlávtság az Ipoly völgyétől északnyugatra emelkedő hegylábaktól felfele maradt meg. Német városi polgárság telepítése Vácon [1074: *Wazenburg*: Györffy 4: 310] és Nagymaroson [1324/...1436: *Neustach* [ɔ : *Neustath*]: i. m. 4: 272] volt jelentős.

Bercel neve a volgai bolgár *berszil* nép nevéből ered. — *Berény* (ma Borsosberény és Karancsberény) neve kabar törzs nevéből alakulhatott. — *Darásdó* (ma Darázsodópuszta Varsány belterületétől északra) egy szláv *Draž dol (tkp. 'Drag völgye') átvétele. Vö. *Dražin Do* 'helység Hercegovinában Trebinjétől nyugatra' (ImMesta. 1973. 127). — *Debercsény* előzményét Györffy (4: 235) egy szláv *děbrčani [inkább *děb-ryčane] 'erdei völgyalakók' szóban keresi. — A Szécsénytől északnyugatra fekvő *Dovorcsán*-t neve szerint eredetileg udvari népek lakták, vö. szláv *dvorьčane <: *dvorьcbь 'kis udvar' <: *dvorь 'udvar'. — Az 1302: *Felzerfolua* adat Györffy (4: 240) olvasatában *Felszerfalva*. (Vö. FNEsz.⁴ 1: 466 és MEZŐ in: Szavak — nevek — szótárak 249—51.) — *Gács* galíciai telepeseiről kaphatta nevét. — *Hatvan* (ma Palotás, Pásztótól délnyugatra) névadója az a *Hatvan(di)* nevű úr lehetett, akiről Hatvan várost elnevezhették, és akinek kútját 1075-ben a közeli Füzezy határában említették. A Zagyva és Galga mentén öt falu tartotta fenn *Hatvan(di)* emlékét (Györffy 1: 216, 249). — *Megyer* (ma Nógrádmegyer) -d kicsinyítő képzővel ellátott régi *Kismegyered* [1329/1375: *Kysmegeled*: Györffy 4: 274], Nagyoroszi régi *Oroszd* [1346/XIV. század: *Wrudz*: Györffy 4: 282], valamint a Nyitra megyei *Kalász* régi *Kálozd* [1298: *Kaluzd*: Györffy 4: 402], *Megyer* (ma Tótmegyer) régi *Megyered* [1264: *Megered*: Györffy 4: 423], a Pilis megyei *Nándor* település régi *Nándord* [1276: *Nandurt*: Györffy 4: 659] névváltozata, akárcsak a Nyitra megyei régi *Örsed* [1272: *Wrsed*: i. m. 4: 441] falunév hatásosan csökkenti tovább annak a kategorikus megállapításnak a hitelét, hogy a -d képző semmiféle funkcióban nem kapcsolódik nép- és törzsnevekhez, s nincs egyetlen példa sem efféle -d képzős alakulatra. (A jelenségre I. NytudÉrt. 139. sz. 39—40.) — *Oroszd* (ma Nagyoroszi) nevét vagy orosz lakóiról, vagy egy *Oroszd* (!) nevű emberről kapta (Györffy 4: 282). — A Szécsénytől északnyugatra fekvő *Óvár* neve Györffy (4: 282) szerint az *alvár* összetétel mellett magyarázható egy szláv *uhljar* [ɔ : *uljar*] 'méhész' szóból is. —

Riba (Györffy 4: 288) szócikkből nem tűnik ki az, hogy a falu neve 1906 óta *Ipolyszög* (FNESz.⁴ 1: 633). — *Sztrahora* egy néhai vár neve (Györffy 4: 301); romjai a Hollókőtől nyugat-délnyugatra emelkedő, 457 m magas, erdővel borított, *Pusztavár-hegy*-nek hívott hegyen találhatók (1995: A Cserhát turistatérképe. 1: 60 000). A *Sztrahora* név szlávós hangzású. Minden bizonnyal egy szlovák *Stará hora* helynévből keletkezett a magyarban végbement összrántódással. (E jelenségre l. NytudÉrt. 139. sz. 27—8.) A szlovák névszerkezet elülső tagja 'öreg, ó', második tagja pedig 'erdő; hegy' jelentésű. Többfelé előfordul: 1787: *Sztara hora*, erdő (ILA 2: 470, Jolsva határában); 1750: *Nad starow hworow*, erdő, 1787: *Stará hora* (ILA 4: 77, Szásza határában); 1776: *Sztara hora*, erdő (ILA 4: 96, Szirk határában). L. még *Stará hora* 'egy határrész, illetőleg egy 638 m magas hegy Rozsnyó körzetében' (GeogrNázv. 1: 118). — *Vác* a XIV. századi krónikakompozíció szerint egy *Wach*-nak hívott remete után kapott nevet, s e származtatást vallja Györffy (4: 310) is. — *Záhtelke* személynévi előtagjában Györffy (4: 216) az iráni *šah* méltóságnév alán-oszét alakját sejtí.

f) Nyitra vármegye (Györffy 4: 323—493). — A lényegében a Nyitra folyó vízvidékére kiterjedő, de nyugaton a Morva folyóig, keleten pedig a Zsitvaig bővülő térségnek a római kor előtti kelta és germán (kvád) előzményei nincsenek tisztázva. Az avar kagánok már a gepidák és langobárdok feletti győzelmük (567—569) után birtokba vették a területet. Jelentősebb benépesítésre csak a közép- és késő avar korban, a megdöntött Onogur Birodalom bolgár-törökjeinek s kisebb alán és keleti szláv népelemeknek beáramlásával kerülhetett sor. Idővel nyugati szláv népcsoportok kerültek fölénybe, akik kisebb-nagyobb fejedelemségeket hoztak létre, de ezek csak időlegesen egyesültek cseh, morva vagy fehér-horvát uralom alatt. Az elenyészett Avar Birodalom utódállamszerű fejedelemsége volt a Keleti-Frank birodalom, illetőleg a Német-római Császárság által hódoltatott és hűbéressé tett Nagymorva Fejedelemség, amely 840 előtt bővült a Nyitra-vidékről elűzött szláv fejedelem, Pribina pannoniai területével, amelynek birtokközpontja Zalavár volt. A Nyitra folyóról nevet kapó *Nyitra* vár előzménye a morva fejedelemség idejére megy vissza. 870 körül itt Rómához tartozó szláv szertartású püspökség létesült, de a görög—szláv Metód érsek e részen is folytathatott térítő munkát. A honfoglaló magyarok Pannónia 900. évi elfoglalásával egy időben vették birtokba a Nyitra-vidéket. A térségben sűrűsödnek az Árpád-fiakra (Üllő, Tarmacs ~ Tormos, Tevel, Taksony, Lél, Súr ?) emlékeztető nevek. Egy 942-ben, arab forrásban feljegyzett és *[E]asman*-nak olvasható nevű magyar vezérnek mint itteni szállásbirtokosnak az emlékét őrizhette meg négy ilyenféle helynév (*Bosmán, Basmán, Bossány, Basnan*). A Zsitva melletti *Vajk* falu névadója Vajk (Szent István) lehetett herceg korában (Györffy 4: 484). Katonáskodó népelemre mutatnak a törzsnévből alakult falunevek (*Megyered, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*, a kabarnak vélhető *Berény, Berencs, Örsed*). Korai hospes népelem Nyitra városában mutatkozik, mégpedig siita mohamedán iráni khvárezmi (káliz) pénzverők és pénzváltók, már a X/XI. századtól zsidók, majd latinok (olaszok). Fejlettebb kézművesség és kereskedelem a németjogú városokban alakult ki. A telepített agrár lehetőknek szláv népességük volt. A tatárjárás elnéptelenítette a megye sűrűbben lakott déli és középső vidékét. IV. Béla a megye legnagyobb, nyárhídi (érsekújvári) uradalmát kun főembereknek adta oda betelepítés végett, majd Nyárhíd pusztáit a kunoktól elvéve a premonstreieknek adta. A megye legfőbb urává Csák Máté vált, aki trencsényi várából kiskirályi tartományuraságot épített ki. A népesség számbeli és nyelvi megoszlására nézve a jövő kutatásaitól várható pontosabb becslés. A tatárjárás előtt a népsűrűség és a magyar nyelvhatár nőtt a hegylábakig. A Nagytapolcsánytól nyugatra fekvő Sárffő (Nyitrasárfő) határnevei (és szolganevei) már a XII. század végétől jelentős magyar

nyelvű lakosságról tanúskodnak. A magyar és szláv személynevek tényleges megkülönböztetését csak a török kori defterek összeírásai teszik lehetővé; ezekben ui. a jobbára délszláv adószedők a magyar és szláv neveket a lakosság nyelvén tüntették fel. A megye etnikai viszonyai a XIV. század derekától változtak meg erőteljesen, amikor az erdős vidékekre, a lehetőkre nyugati szláv (főleg morva és sziléziai) csoportokat telepítettek, a Morva menti új szláv telepésekbe pedig 1327-től beolvadtak a sasvári székely lövők (szlávos néven *levárd*-ok). A bajmóci uradalomba Csák Máté kezdeményezésére soltészek közreműködésével német telepesek költöztek.

Baranya (vár) Györffy (4: 350) szerint boronafalú vár volt (Vö. BENKŐ, Név és történelem 76.) A dél-morvaországi Uherské Hradište 1200 előtt Magyarországhoz tartozott; talán vele azonosítható. — *Berencs* (ma Berencsváralja) a *Berény* törzsnév kicsinyítő képzővel bővült alakja, olyanféle, mint a vele határos *Megyered* (ma *Tótmegyer*) neve (Györffy 4: 355, 423). — Az idővel elenyészett *Borodnok* (*Brodnik*) nevéből következtethetően e Vág menti faluban szláv révészek (vö. szerb-horvát régi *brodник* 'révész' <: *brod* 'gázló': EtSISJaz. 3: 38) laktak. — *Csitár*-t (Felsőcsitár) neve szerint eredetileg királyi pajzsgyártók laktak (Györffy 4: 368). — Az elenyészett *Csősz* királyi hírvívó és őr szolgálatú lakóiról kapta nevét. — *Davarcsány* (Györffy 4: 370) egykori helyét egy határrész mutatja Nyitra és Nyitraivánka között félúton (Podrobný autoatlas. Slovenská republika. 1: 100 000. 1995—96. 80). Nyelvi eredetéhez l. szlovák *Dvorčany* <: *dvorec* 'kis udvar(ház, -hely)' <: *dvor* 'udvar(ház, -hely)'. Tkp. értelme 'kis udvarhelyen lakók'. — *Décs(i)*, *Gyücs*e (ma Décskelecsény) egy *Décse* (Géza) nevű személy emlékét őrzi (Györffy 4: 371). — Az elenyészett *Décsény* névadója *Dechen* comes (1240) volt (Györffy 4: 371). — *Dovor(ány)* (ma Nagy- és Kisudvar) királyi vagy hercegi udvar helye volt (Györffy 4: 376). Nyelvi eredete: szlovák *Dvorany* (tkp. 'udvarhelyen, -házban lakók'). — *Dusnok*-on torló szolgálatú népek lakhattak (Györffy 4: 378). — *Elefánt* (ma Alsó- és Felsőelefánt) neve a Roland-énekekkel elterjedt mondai Olivant-kürtre utaló személynévből eredhet (Györffy 4: 380). — *Elő ~ Jelő* (ma határrész Nyitra alsó részén *Előd* alakban) névadója Árpád vezér Tarhos után következő fia, *Jelech* (> *Jelő*), más alakban *Ilech* (> *Elő, Ülő*) lehetett (Györffy 4: 382). — Az elenyészett két *Ete(j)* falu a káliznak tekinthető *Etej*-ről kaphatta nevét (Györffy 4: 382). — *Födemes*-t (Zsitva-födemes) neve szerint királyi méhészek laktak (Györffy 4: 383). — *Galgóc*, magyar nevén *Szolgagyőr* határvárat István király létesítette. A *Galgóc* név szláv eredetű, de a kételemű *Szolgagyőr* eredete vitatott (Györffy 4: 388). — Az ismeretlen helyű, elenyészett *Garam* (*Gron*) neve Györffy (4: 390) szerint összefügghet a Nyitrától keletre fekvő *Pográny*-nak *Po-gran (tkp. 'határ melléki') értelmezésű nevével. (Vö. FNESz.⁴ 2: 357.) — *Gerencsér*-t (ma *Nyitragerencsér* és *Lancsár*) királyi fazekasok (gerencserek) laktak (Györffy 1: 390). Az 1394 óta adatolható *Lancsár* előzménye egy déli szláv *Lončari* (tkp. 'fazekasok, gerencserek') volt (FNESz.⁴ 2: 12). — A mai Érsekújvár területén, a Nyitra folyó hídjának keleti oldalán kereshető *Hidelő* (Györffy 4: 397) neve ritka antonimája a sokfelé — Nyitrában is — előforduló *Hídvég*-nek. — *Itó* (ma *Alsójtató*, *Felsőjtató*) neve 'itató' jelentésű (Györffy 4: 400). Vö. *Ökörítőfülpös* (FNESz.⁴ 2: 295). Az *Itó* > *Jató* fejlődéshez l. *Ivánkafalva* > *Johankafalva* > *Jankafalva* (FNESz.⁴ 1: 649). Értelmezhető a *Jalóc* > *Ilóc* (NytudÉrt. 139. sz. 23)-féle név eleji hangzóvesztés (aférezis) reciprokumaként. — *Kalász* (*Kálozd*) Nyitrától kelet-délkeletre az iráni nyelvű káloz (khvárezmi, khvaliz, horezmi) mohamedánokról kapta nevét, akik a kazárai kabbárokkal csatlakoztak a magyarokhoz, s itt mint pénzverők és vámosok működtek, kivált Nyitra megyében (Györffy 4: 402). — A mai Üzbég területén kereshető *Kendi*-t a kende széttelepített kékkend népei lakhatták (Györffy 4: 404). — A mai Berekszeg területén kereshető elenyészett *Kesztelen* (Györffy 4: 408) nevével feltehető, hogy egy nyugati

szláv *Kostelany (tkp. 'egyház emberei, egyházas hely lakói') > magyar *Kosztolány (l. FNESz.⁴ 2: 195 *Nagykosztolány* a.) helynévből keletkezett a magyarban végbement hangrendi átcsapással. (A jelenségre l. NytudÉrt. 139. sz. 15.) — A Sempőtől délkeletre fekvő *Királyi* (Györffy 4: 409) neve arra utal, hogy a falu királyi adományból lett a zabori apátság birtoka. — *Korlátkő* várának építője bizonyára Győr nembeli Óvári Konrád volt (Györffy 4: 412). — A Nagytapolcsánytól délre fekvő *Kovarc* neve inkább a nyugati szláv *kovarci* 'kovácsok' szóból, semmint a kabarok *kovár* nevéből vezethető le (Györffy 4: 414). — Az Érsekújvár határának északkeleti szögletében fekvő *Lovász* királyi lovászokról kapta nevét (Györffy 4: 419). — Az *Osztró* (Györffy 4: 440) helységnevén *Sztró* változatára l. a név eleji hangzövesztés (aferézis) jelenségét (NytudÉrt. 139. sz. 23). — A Nyitraújlak közelében kereshető *Örsed* neve -d képzővel bővült törzsnévből való (Györffy 4: 441). — A Nyitra város délnyugati szélén fekvő *Paruca* (később népetimológiával *Párutca*) ~ szlovák *Parovce* egy *Pár* nevű várjobbágy-ösről (de gen. *Paar*) szlovák névadással elnevezett falu (Györffy 4: 443). Tkp. értelve 'Pár emberei, Párék'. — Próna (később Németpróna) 1332. évi határjárásában szerepel egy *Sykelfeneuerdeu* (Györffy 4: 449; l. még OklSz. 843) nevű fenyves, amelynek *siket*-néveleme ugyanúgy 'hallgatag, csendes, néma, zajtalan' értelmű, mint az erdő- és hegy-névként többfelé használatos *Hallgató* (FNESz.⁴ 1: 562, 2: 187). — *Széplak* (ma Ószéplak) nemesi udvarhelyről kapott nevet (Györffy 4: 468). — *Szerbőc* (szlovák névalakja *Svrčice*) nevében Györffy (4: 468) szerint talán a *szerb* népnév rejlik. Ám a szlovák névalak lehetővé tesz egy szláv *Svrabice helynév feltevését. Ennek személynévi tövéhez l. óegyházi szláv *svrabъ* 'viszkető kosz' (MIKLOSICH, Lex. 829), szerb-horvát *Svrabić* családnév (LHP. 627), cseh *Svraб személynév (SVOBODA, SOJ. 195). L. még cseh *Svraбov* helynév (PROFOUS 4: 262). — *Taránytelke*, *Tarján* nevében a magyar *Tarján* törzsnév változata rejlik (Györffy 4: 474). — *Tarmacs* (ma *Tornóc*) neve Györffy (4: 475) szerint Árpád dédunokája, *Termatzu* (*Tormás*) nevéből ered, kinek itt lehetett egyik szállása a X. század közepén. A *Tormos* víznév (Györffy 4: 327, 332, 477) idevonását Györffy (4: 332) ugyancsak lehetségesnek vélte. — A Nyitra város délkeleti részébe olvadt *Tereme(c)s* neve Györffy (4: 332, 476) szerint a szláv, de végső fokon talán török eredetű magyar *terem* 'sátorpalota' képzett alakjának tartható. (Vö. BENKŐ: MNy. 1998: 156—165.) — A Galgóc környéki *Tolmács* (Györffy 4: 477) inkább a besenyő *Tolmács* törzsbeli települése, semmint tolmácsok faluja volt. — A Vágsellye környékén kereshető *Udvarc* (Györffy 4: 478) nevét királyi udvarhelyről vagy udvari népekről kapta. Vö. szláv *dvorec* 'kis udvar(hely, -ház)'. — *Udvarnok* (ma Bélaudvarnok) népei eredetileg kenyéradó udvarnokokként szolgálhattak (Györffy 4: 479). — *Újvár* (ma Holics) régi *Fehéregyház* (Alba Ecclesia) neve királyi kápolnára utal, amely mindig királyi udvarházhoz tartozott. Cseh-morva *Holič* neve bizonyára a régi magyar *Galics* 'Galícia' nyugati szláv alakja, s ez esetben nevét halicsi „orosz” (ajtónálló, ill. kapu-)örségről is kaphatta (Györffy 4: 481). — *Üzbég* (Györffy 4: 483) szláv eredetű neve külföldről menekült szolgákra utal. — *Vecse* (ma Vágvecse) névadója egy *Vecse* nevű úr lehetett, kinek utóda (1248) is e nevet viselte (Györffy 4: 486). — *Vicsap* (ma Kisvicsáp és Vicsáppapáti) Györffytől (4: 487) eredetmagyarázat nélkül hagyott neve etimológiailag azonos két Trencsén megyei elenyészett helység *Vicsap* (FEKETE NAGY, Trencsén 205, 206) nevével. Csehországban *Výčapy* (PROFOUS 4: 656), Morvaországban *Výčapy* (HOSÁK—ŠRÁMEK 2: 758) található. A cseh és szlovák (*Výčapy*) nevek tréfás-gúnyos árnyalatúak, s eredeti jelentésük 'gyülevész, jöttment, máshonnan ideköltözött népség falva' lehetett. — *Zobor* neve (Györffy 4: 491) az óegyházi szláv *zъborъ* 'gyülekezet, konvent' szóra vezethető vissza, s az itt létesített monostorra vonatkoztatható. Magyar vezérnév (< *Zombor* ?) mellett Györffy más szláv etimológiát is lehetsé-

gesnek tart. — A Ghymes vár alatt kereshető *Zsigárd* (Györffy 4: 493) régi alakváltozata *Asgar*, *Isgar* volt. Etimológiailag nem lehet azonos a Vágsellye környéki *Zsigárd* személynévi eredetű nevével (FNESz.⁴ 2: 818). A *Zsigárd* ~ *Asgar* ~ *Isgar* esetében ki lehet indulni egy szláv *Žbgar- helynévből, amely a *žbg-* (vö. óegyházi szláv *žbgŏ* 'felgyújt, éget') igeő -*ar*-képzős származéka lehet (STANISLAV, SlovJuh. 2: 603). Vö. cseh régi *zharzy* [= *žhári*] 'combustores: gyújtogatók; égetők, mész- vagy szénégetők' (Husz János prédikációiból: PROFOUS 4: 837 *Žhery* a.; a magyarországi latin *combustor*-ra l. MKLSz. 2: 190). A szókezdő mássalhangzó-torlódás többféle feloldási módja eredményezhette a *Zsigárd* ~ *Asgar* ~ *Isgar* alakhármaszt. A *Zsigárd* változat végződése a magyar -*d* képzővel azonosítható.

g) Pest megye (Györffy 4: 495—579). — Az államalapításkor a Duna két partján elterülő Visegrád vármegye volt az elődje a később önállósult Pest és Pilis megyének. A két megye földrajzát Györffy a Dunával kettéválasztva ismerteti úgy, hogy Pest megyét a Dunától keletre, Pilis megyét pedig attól nyugatra írja le. De számba veszi Pest megyének a pilisi oldalon levő helységeit is. A Dunától keletre eső vidék felső, erdős részére az avar korban szláv lakosság költözött, s helynevekben is nyomot hagyott. „Vitatott viszont, hogy a bolgár-szláv eredetű *Fest* név a honfoglalás előtt itt élt bolgárok nyelvéből ered-e, avagy utána nevezték el, akár ide telepített bolgár-szlávok, akár magyarok, akiknek nyelvében a 'kemence' jelentésű *pest* szó már Etelközben meghonosodhatott.” (Györffy 4: 498.) A magyarság 895-ben szállta meg a Dunától keletre eső területet, s 900-ban Pest megye az ország közepe lett. Törzsi helynevek a pesti oldalon szóróványosan mutatkoznak (*Megyer*, *Keszi*, *Kér*, *Nyék*). A pesti bőszőrmények eredetileg nem bolgárok lehettek, hanem a honfoglalókkal bejött khorezmi kálizok, s számukat 955 után gyarapíthatták volgai bolgárok. Pest lehetett a hazai mohamedánok fő helye. A tatárjárás a megyében páratlan, 75%-ot megközelítő pusztítást végzett. A megye dombvidékén helynevekben mutatkozó szláv szóróványnépesség a XIII. századra elenyészett, s a pesti bőszőrmények sem éltek meg az Árpád-kor végét. Az 1200 után Pestre behívott bajor telepések maradékai átköltöztek a budai Várba. A betelepülő kunok a megye déli határánál szálltak meg.

Bercel (ma Ceglédbercel) a kazár birodalomban élt *bercel* népről kaphatta nevét (Györffy 4: 510). — *Cinkota* Györffy (4: 513) szerint királyi vagy hercegi allódium, mégpedig *szín* 'terem'-szerű udvarházas birtokközpont volt. Ebből az következik, hogy a helynevet *szín*- előtagú összetételnek véli. — *Csabarákosa* (ma Rákoscsuba) Aba nembeli Csabáról, Szent István 1002-i nádoráról kaphatta nevét (Györffy 4: 513). — *Csomád* 1219-ben Csanád nembeli Csanád birtokaként tűnt fel, de névadója nem ő, hanem hasonló nevű őse lehetett (Györffy 4: 514). — *Dabas*-t egy *Dabas* (Dobos) nevű köznemes leszármazottai lakhatták (Györffy 4: 514). — *Ecser*-rel kapcsolatban Györffy (4: 515) megemlíti, hogy 942-ben a magyarok második vezérének a neve arab forrás szerint *Ecser* lehetett. — A Dabas határában kereshető *Foglár* neve feltehetően fogoly-madárral szolgáló emberek megnevezéséből ered (Györffy 4: 517). — *Iklad* eredetileg egy *Iklad* nevű, Zsidó nembeli vagy beházasodott nemes két birtokát jelölte (Györffy 4: 521). — *Kartal* (Györffy 4: 525) helység a *Kartal*, más néven *Kurszán* nem ősi birtoka. — *Káta* (ma *Nagykáta*) helység a *Káta* nemzetség Szent István-kori ősről kapta nevét (Györffy 4: 526). — Az Ócsa határában kereshető *Konyha* (Györffy 4: 528) neve szerint egy nagyobb egyház konyháját ellátó erdős föld volt. — *Kövérfölde* (*Kevér*) címszó alá sorolta Györffy (4: 529) azt a *Kuer* adatot, amelyet *Kőér*-nek szoktak olvasni (l. FNESz.⁴ 1: 789 *Kőbánya* a. és 790 *Kőerberek* a.) — *Mácsa* (ma Galgamácsa) szócikkében Györffy (4: 530) megállapítja, hogy a Zsidó nemben 1237 körül két *Macha* nevű személy szere-

pelt. — *Mogyoród* eredetileg egy hegynek a neve volt (Györffy 4: 532). — *Oszlár* (ma Oszlárpuszta) egy alán néprész török nevét viseli, s így a törzsi helynevek közé sorolható (Györffy 4: 535). — *Pécel* nevét bizonyára az Aba Sámuel pártoló *Pezli* nevű főúr után kapta (Györffy 4: 537). — *Pest* (ma Budapest) nevééről Györffy (4: 543) így vélekedik: „*Pest* neve bolgár-szláv eredetű és ugyanúgy (mészégető) kemencét jelent, mint a Pest-hez északon csatlakozó *Bécs* ... neve, mely a végső fokon iráni eredetű *bécs* szóra vezethető vissza. E párhuzamos névadás egy összefüggő területre valószínűvé teszi, hogy *Pest* névvel eredetileg a Duna bal partján álló mai városmagot jelölték, és a pesti rév jobb partján, a budai oldalon kialakult másik *Pest* település ... elnevezése másodlagos.” — A Pestűjhely külső részén kereshető *Regtelek* valaha *regös*-nek (*regus*) nevezett királyi mulattatók földje volt (Györffy 4: 554). — *Uri* helység neve szerint eredetileg hercegi birtok lehetett (Györffy 4: 562). — A mai Taksony-szigettel azonos *Üllő*- (*Ilbű*-)sziget török eredetű neve, *il+hegh* 'a nemzet(ség) bégje' főuri cím lehetett (Györffy 4: 562). — *Üllő* helység elterjedt felfogás szerint Arpád harmadik fiának, *Jelő*-nek vagy *Üllő*-nek a nevét tartotta fenn (Györffy 4: 562). — *Vacs* (ma Pusztavacs) neve korábbi *Ocs* névalakból (Györffy 4: 562) fejlődött, s így a magánhangzó előtti *v* előtéthang példatárát gyarapítja. (A jelenségre l. NytudÉrt. 139. sz. 40). — Az Alsónémedi határában kereshető *Verneltelke* Werner XIII. század végi budai főbíróról kaphatta nevét (Györffy 4: 564). — A Tápiószecső határában fekvő egykori *Zaheus* nevét a XIII. század végén élt *Zaheus* után kaphatta, aki a közeli Sőregen lakott (Györffy 4: 564). — *Zsidó* (ma Vácegres) falu a Zsidó-nem őseről kapta nevét (Györffy 4: 565). — Pest megye pilisi oldaláról mintegy két tucat helységet mutat be Györffy (4: 566—579). A sokáig *Kána* néven nyilvántartott, a mai Kamaraerdővel és Kőérberekkel azonos hely nevét Györffy (4: 571) *Kán(y)a*-ként adja meg a szócikk fejében, s ekként indokol: „Tinódi Sebestyén Krónikájában a »Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról« [1541] írt 16. fejezetében így szól: »Házától sietett az romlott Budába; immár basa vala *Kányánál* táborba, Szent Gellérnél vannak némötök barlangba« (Bp. 1984. 442). Nevének *Kánya* olvasatát támogatja, hogy *Kányakapu* volt 1531-ben Sasad pusztá Kánya felé eső határrészének a neve” (Bud. Rég. XIV. 386). Idekapcsolja Györffy a *Kamaraerdő* nevet is úgy, hogy *Kánya* német *Kammerwald* (< *Kanaer Wald) nevét fordíthatták le *Kamaraerdő*-re. (Vö. FNEsz.⁴ 2: 677.) — *Kelenföld* eredeti *Kreinfeld* ~ *Greinfeld* neve Györffy (4: 573) szerint a német *grein* < középfelnémet *grien* szóból ered, és az Ördögárok torkolata tájékának kavicsos földjével hozható kapcsolatba. A névadók feltehetően azok a szásznak nevezték (1240), vallonnal kevert (1298), Rajna-vidéki németek voltak, akik II. Géza korában költöztek be Magyarországra s innen Erdélybe. — *Tétény* (ma Nagytétény, Budatétény) neve az egyszer *Tuhutum*-nak, másszor *Tuhtum*-nak írt, de *Tühütüm*-nek ejtendő (tévesen *Tőhötüm*-nek olvasott) honfoglaló vezér nevéből származik, amely a türk *tigin* 'kagáni herceg' szó -*t* képzős és birtokos -*m* raggal ellátott alakja (Györffy 4: 577). — *Torkágy* (ma Biatorbágy és Törökbálint) régi német *Turhalen [1411/1436: *silva nostra Turbayden*] nevének Török Bálint itteni (Örs melletti) birtoklásával egyeztetett neveként magyarázza Györffy (4: 578) a *Törökbálint* helységnevet. — A mai *Péterhegy* (Budapest XI. és XXII. kerületének határán) táján kereshető *Vernel tornya* azzal a budai *Werner* [fia] Lászlóval kapcsolatos, aki ott 1300 körül tornyot épített (Györffy 4: 579). A mai *Péterhegy* Korcsolás Péter XVI. századi majorságáról vehette nevét (uo.).

h) Pilis megye (Györffy 4: 581—714). — Eredetileg a Pilis erdős hegységre kiterjedő erdőuraldom volt Visegrád vármegye területén. III. Endre alatt következett be az erdőispánság megyévé alakulása és több Buda környéki falu magába fogadása. Pest és

Pilis megye időben is változó határa nem állapítható meg biztosan. Kérdés, hogy Buda melyik megyébe tartozott. A XIV. század elejéig Óbuda inkább Pest megyéhez számítható. Később Pilis megyéhez sorolták. A megyének nevet adó *Pilis* hegy, amelynek magassága nem 489 m, ahogyan az Györffynél (4: 585) szerepel, hanem 757 m, fátlan tetejéről kapta szláv eredetű nevét. A megye területe a Krisztus utáni évtizedektől csaknem 400 évig a római birodalom limesének mintegy északkeleti sarokbástyája volt, ahol több nagy táborerőd alatt Pannonia székvárosa, *Aquincum* is kiépült. A magyar fejedelmek Pannonia 900 őszén történt elfoglalása után székhelyül választották. Györffy (4: 587) szerint a kende címet viselő Kündü fia Kurszán az Árpád-korban *Kurszánvára*-nak nevezett római nagy amfiteátrum mellett választotta meg téli szállását, míg a vezérlő hadúr, Árpád nyári szállása kezdetben a *Nagysziget*-nek nevezett Csepel-szigeten volt, majd Kurszán 904-ben történt halála után Árpád Óbudára tette át székhelyét. Budát törzsi és népi helynevek körítik (*Orosz, Kalász, Jenő, Megyer, Őrs, Nyék, Keszi, Nándor*). Korábban Györffy (4: 588) Árpád idejére tette a törzsi helynevek telepítését, de ma lehetségesnek tartja az Árpád halála utáni X. század egész folyamán a levert vezérek területének törzsi katonasággal való megszállását, s ha a dunai bolgárt jelentő *Nándor* és a X. században a varéggal azonos *Orosz* is közéjük tartozott, telepítésük az augsburgi csata (955) utánra valószínűsíthető. Bizonyos feltevések szerint az a törzs szállt meg valamely területen, amelynek neve ott nem található. Pest és Pilis megye vidékén nincs *Tarján* törzsi helynév. Lehet tehát, hogy ez volt a *Tarján* törzs lakóhelye. A *Tarján* név a kazár uralmi rendben a fővezér címe volt. — Géza és Szent István a budai székhellyel szemben Esztergomot részesítette előnyben, és az Esztergomot keletről védő Visegrádot tette meg megyeszékhelynek, alája rendelve a későbbi Pest és Pilis megye területét. A szolgálonépek sorából ismeretes kenyéradó udvarnok, szántó, vinitor-szőlős, boradó boros, pék, szakács, fürdős, szekeres, nyerges lovat tartó, szekeresz-ács, harangozó, erdőóvó és (helynevek révén) kovács. A tatárok 1242 január végén keltek át a befagyott Dunán, és teljesen elpusztították az addig *Budavár*-nak nevezett Óbudát, de a pusztulás kisebb volt, mint a pesti oldalon. Budavárnak a Várhegyen való felépülése s a pesti és váraljai polgárok felköltözése által új székhely létesült, amely átalakította a környéket és a megye társadalmát is. Az emelkedő Budavár és Visegrád mellett Óbuda elvesztette jelentőségét. — A környék X. századi szláv-sága, amely feljebb a *Pilis, Visegrád, Vajonca* (ma Határreti-árok Csobánka és Pilisvörösvár között), s alább a *Kalacsne* (ma Irhásárok Budapest XI. és XII. kerületében) és más helyeknek nevet adott, a XII. századra elenyészett. Jelentős bajor hospes-telepítés a XII. századtól Ecilburg-Óbuda, Kelenföld pedig Rajna-vidéki „szász” és vallon telepítés. 1243 után a pesti bajorok a várba települtek. Hozzájuk várbeli utcáknak is nevet adó olasz és zsidó lakosság járult. Keleti népelemek voltak a XIII. századra elenyészett mohamedán kálizok Kalászon, és a XIV. században Piliscsaba mellé, Jászfaluba települt jászok.

Budavár hegyének tatárjárás előtti lakottságára nincs írott adat. Hegyi várossá való fejlesztése IV. Béla műve, aki a tatárjárás után elkezdte a városok hegyre telepítését és erősítését, elsőként 1241-ben Zágráiban. — *Fehéregyház* címszó alatt Györffy (4: 634) arról tájékoztat, hogy az óbudai hegyek lábánál fakadó bő langyos vizű forrás (ma Árpád-forrás, Bécsi út 249) körül egy *Bánya* (tkp. 'meleg vizű fürdő a szabadban') nevű település terült el. Az anonymusi hagyomány szerint 907-ben fellelte, a hegyoldalban temették el Árpád fejedelmet, s utóbb sírja fölé templomot építettek, amelyet *Fehéregyház*-nak neveztek. Az Árpád-kori Fehéregyházat mindeddig nem sikerült megtalálni. Magyar nevét (*Feiereghaz*) egy 1702—14 közötti periratban még feljegyezték. — *Felhévíz* (a mai Margit-híd budai hídfője és a Rózsadomb körül) német *Aigen* nevében Györffy (4: 637) szerint a kelta és római korban jelentőségre szert tett hévizekkel kap

csolatos *Aquincum* neve élhet tovább, bár számításba veszi a német *Eigen* 'udvarhely' főnevet is. — A Jenő törzsbeliokről elnevezett (*Pilis*)*borosjenő* királyi boradó népeiről kaphatta *boros* névelemét (Györffy 4: 640). Erre a megállapításra jutott MEZŐ (MNY. 1993: 9) is. — *Káliz* (ma Budakalász) khvárezmi mohamedán eredetű lakói a megyeri rév vámolói lehettek (Györffy 4: 641). — *Nyúlsziget* (ma Margitsziget) vadnyulakban való bőségéről kaphatta nevét (Györffy 4: 652). 1319 óta IV. Béla leányáról *Szent Margit-sziget*-nek is nevezték (Györffy 4: 650; a 652. oldalon 1318 szerepel évszámként). — A római *Castra ad Herculem* helyén települt *Marót* (ma Pilismarót) onnan kapta nevét, hogy a magyarok a X—XI. században ide *marót*-nak nevezett morvákat telepítettek (Györffy 4: 657). — Egy 1394. évi oklevél alapján Györffy (4: 659) a Békásmegyerhez tartozó „almegyeri” rév párjaként „felmegyeri” révet tételez fel Pócsmegyernél. Mindeddig csupán török kori források szóltak Pócsmegyerről. — A *Nándor-hegy*-nek nevezett Sváb-hegy lábánál, a Kút völgy táján kereshető *Nándor(d)* dunai bolgár település (Györffy 4: 659). — *Óbuda* város az ókori Aquincum helyén települt. Délnémet telepések azonosították a Nibelungen-énekben szereplő Attila (Etzel) hun király *Etzelenbürge* nevű székhelyével. Az ókori Trója-regény kora-középkori frank változata szerint a frankok, akiknek egyik törzse a *Sicamber* nevet viselte, pannóniai tartózkodás után költöztek Franciaországba. Ezért eredeti hazájukat, *Sicambriá*-t Pannóniában keresték, és Budával azonosították. A magyarok *Budá*-t egy *Euda* nevű udvari főemberről nevezhették el. Gizella és Péter korában (1030—46) a krónikák három *Buda* nevű királyi küldöttet említenek; ezek nevét Györffy (4: 678) az ófelnémet *budo* 'Bote, missus, [udvari] küldött' tisztségnevből tartja levezethetőnek. (Az ófelnémet *boto* 'Bote'-hoz kapcsolható régi német személynevek közül l. *Bodo*, *Boda*, *Buto* stb., FÖRST.² 320—1.) *Budavár*, röviden *Buda* a tatárjárásig Óbudának volt a neve, s csak a Várhegy beépítését követően vitték át e nevet a budai Várra. Sajátos jelenség, hogy Óbuda tágas határát a Duna és a hegyvidék felől törzs- és népnévből képzett helynevek (*Jenő*, *Besenyő*, *Megyer*, *Örs*, *Nyék*, *Keszi* és *Nándor*) kerítik. Budának *Óbuda* névvel való jelölése szórványosan 1260 körül jelenik meg, első ízben 1258—59 körül, megkülönböztetésül *Pestvár*-tól (a hegyen épült Budavártól) és *Újbudá*-tól (Budaváraljától, a mai Vízivárostól). — Figyelmet érdemel a budai tizedszedő kerület [1295: de *magno cutello B-si*: Györffy 4: 671, 684] 'budai nagy kés' neve. (E sajátos jelentésben használt hazai latin *cultellus*-hoz l. MKLSz. 2: 433 és Nyr. 1991: 255—6.) — A Dera-patak torkolata alatt, Szentendre és Budakalász határánál levő X—XV. századi faluhellyel azonosítható *Orosz* település feltehetően orosz testőrökről kapta nevét (Györffy 4: 687). Meglehet, hogy innen, az óbudai vár közeléből telepítették át az oroszokat a XIII. században a mai Kis- és Nagyorosziba, ahol állítólag Kálmán herceg (†1241) óta ajtónálló szolgálatot teljesítettek. E két falut csak Károly Róbert korától említik, és a névalak (*Oroszfalva* 'Nagyoroszi': Györffy 4: 282) is későbbi típusú. — *Örs* (a mai Budaörs) bizonyára egy *Örs* nevű kabar törzsről kapta nevét (Györffy 4: 688). — A budai Római fürdő táján kereshető *Pazándok* (*Pozádnok*) falu (Györffy 4: 689) nevében talán egy szláv *Posadnik (tkp. ? 'suburbium lakosa', l. *posad* 'suburbium') rejlik. Vö. orosz *Посадники* 'falu a Kaunas-i (Kowno-i) kormányzóságban' (RussGeogrNb. 7: 303). Az óoroszban a *посадникъ* a fejedelmi helytartónak volt a címe. Eszerint a helyes olvasat *Poszadnok*, illetőleg a hangátvetéses *Paszandok* lenne. — A Békásmegyer csillaghegyi részén, a síkon kereshető *Pócsernik* (Pósfölde: Györffy 4: 693) falu nevének előtagja a magyar *Pó* személynév (FNESz.⁴ 1: 726 *Kétpó* a.). Utótagjában a szláv *černъ 'fekete' személy- vagy helynévi származéka rejlik. L. *Csornok* szócikkét (FNESz.⁴ 1: 342, Györffy 4: 369). — A Szentendre déli részén a Dunába ömlő, ma *Bükkös-patak*-nak hívott *Apor*-ügy nevét feltehetően arról az *Apor* vezérről kapta, aki Taksony fejedelem idejében (958) a magyar hadat Bizánchoz

vezette (Györffy 4: 697). — A Pilisvörösvár területén kereshető *Venécia* (Györffy 4: 705) neve az észak-olaszországi *Venezia* 'Velence' nevéből való, de az összefüggés részletei homályosak (l. FNESz.⁴ 2: 745). — *Visegrád* (Györffy 4: 700) szláv eredetű neve eredetileg a Salamon-toronytól északra elterülő Sibirik-dombon levő római erőd maradványait jelölte, amelyben kora Árpád-kori udvarház alapfalai kerültek elő. E vár volt a Szent István által szervezett Visegrád vármegye központja. Visegrád nevét 1325-ben *Altus Lapis* vagy *Altum Castrum* alakban kezdték latinul írni. E megnevezés később írói sajátossággá vált. Arra nézve, hogy az idegen eredetű, de értelmileg elemezhető helyneveket régen soha nem fordították magyarra, hanem írásban is meghagyták az élőbeszédben ténylegesen használt alakjukban, jellemző, hogy *Visegrád* neve magyar fordításban történeti forrásban nem található. Csak az elmúlt századfordulón (1898 és 1909) írt művek címében jelentkezik *Magaskő*, *Magasvár*, ám ezek sem a szláv *Vyšegrad* ősalaknak, hanem lazább-szorosabb latin fordításainak, az *Altus Lapis*-nak és az *Altum Castrum*-nak a tükörmásai.

3. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza negyedik kötetének első előző-kén térkép szemlélteti, mekkora területet fed már be a történelmi Magyarországból az eddig közzétett négy kötet. Becslésszerűen, szemre azt állapíthatjuk meg, hogy GYÖRFFY GYÖRGY fáradhatatlan munkálkodásának köszönhetően a történelmi Magyarország államterületének több mint feléről már kezünkben van a faluról falura haladó tüzetes leírás. Bárcsak minél előbb újra részesülhetnék abban a különleges szellemi élvezetben, amely egy-egy új Györffy-kötet elmélyült tanulmányozásával és ismertetésével jár!

Tiszta szívből kívánok az illusztris szerzőnek jó egészséget és további eredményes alkotómunkát.

KISS LAJOS

Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül

1. Ennek a közleménynek a „hőse” látszólag egyetlen ómagyar tulajdonnév, a *Kölpény*. A történeti névtan szempontjából az sem érdektelen kérdés, hogy mi ez az írásbeliségünkben viszonylag korán felbukkanó, majd csak egy-két helynévben megőrződött névelem: honnan vettük, mi az etimonja, hogyan jelent meg az egykori magyar névadásban, miként szigetelődött el stb. Bár az ezekre való válaszadás önmagában is szerteágazó filológiai utánjárást és többoldalú megvilágítást igényelhetne, önmagában még nem volna elegendő ok arra, hogy szóban levő tulajdonnevünknek nagyobb lélegzetű tanulmányt szenteljünk, hiszen az ómagyar névanyag szákszámra ontja a lehetőségeket arra, hogy az efféle nevek problematikáját megfelelő tüzetességgel körüljárjuk — csak éppen erre nincs elegendő idő, tér és energia. A *Kölpény* esete e témasorban azért különleges, mert nemcsak „belső” névtani érdekességeket hordoz, hanem hozzá igen számos fontos járulékos kérdés kapcsolódik, amely túlmutat a szokványos névtani kereteken: mélyen belevág ugyanis korai okleveleink helynévanyaga lokalizációs nehézségeinek, sőt tévútajainak tematikájába, az adott kor település- és népességtörténetének, birtokviszonyainak, etnikai vonatkozásainak problematikájába, s nem utolsósorban P. magiszter forrásainak, munkamódszerének, névadási módjainak, eseménytörténeti megoldásainak rejtelseibe.

2. III. Béla kancelláriájában 1193-ban állították ki azt az oklevelet, amely a székesfehérvári johannitáknak Szent István tiszteletére szentelt ispotályos házát korábbiakról már

birtokoltnak mondott javaiban újfent megerősítette (kiadásai: CD. 2: 283—90; MonStrig. 1: 142—7; ÓmOlv. 52—61; GYÖRFFY, Árpád-kori oklevelek 89—92). Az oklevél tekintélyes mennyiségű helynévanyagot ölel föl, mely arra mutat, hogy a birtokadomány nagy része Fejér, Tolna és Somogy megyében, illetőleg annak közvetlen környezetében feküdt, és igen jelentékeny nagyságrendet, javadalmat képviselt. Azt az oklevélrészlet, amely a *Kölpény* helynevet tartalmazza, a továbbiak érdekében szükséges szövegkörnyezetével idéznem, legújabb, GYÖRFFY-féle kiadásából (Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196 [= CAH.]. Bp., 1994. 92): „In Halaz ad [tria et] est una || silua i[uxta] Danubiu(m) cui(us) meta sub fossata Dolosa incipit, (et) uadit usq(ue) ad cap[ut piscin]e q(ue) uocat(ur) Na[r]ag, (et) finis illi(us) per[ficitur ad] silua(m) s(an)c(t)i B(e)n(e)dicti q(ue) uocat(ur) *Culpen*, (et) s(un)t ibi octo piscine, q(ua)r(um) no(m)i(n)a [sunt H]uzetov, Ceraka, Tainad, Tarýneu, Ostumpa, Quiestou, Gorumbuca, Narag.” E részlet után mindjárt következik az a megjegyzés, hogy a birtokok Demetrius filius Gabrielis feljegyzése alapján kerültek a szövegbe.

P. magiszternek, ugyancsak III. Béla egykori notáriusának az 1200-as évek legeljén írt gesztája 41. capitulumában, a Szalan elleni hadjárat záró aktusait leíró elbeszélésben a következő szövegrész található: „Hinc u(ero) ueniente[ad partes budrug p(er)uenerunt. et iuxta fluuii(m) uoýo[ca]tra metati [unt. Et in partib(us) illis dux dedit terram magnam cu(m) omnibu[habitatorib(us) [ui]. To[unec pat(er) lelu. cu(m) auunculo [uo *culpun* patre Botond.” A kiemelt személy a geszta további részében többször előjön még, de már saját szerep nélkül, csupán fiának, Botondnak az említése kapcsán, leszámazási viszonyjelölőként: „Botond fili(us) *culpun*” (41.), „bonton [!] fili(us) *culpun*” (53.), „Botond fili(us) *culpun*” (56.).

A fenti két nyelvemlékünkkel, illetőleg azok idézett részeivel és a bennük meglevő, tárgyunkat képező tulajdonnévvel kapcsolatban a következőkre kell különös figyelmet fordítanunk: 1. A két nyelvemlék időben nagyon egybevág, keletkezésük közt kb. egy, legfőljebb másfél évtizedes különbség lehet. 2. Mindkét emlék közvetlenül vagy közvetve III. Béla kancelláriájához kapcsolódik. 3. A szövegrészek kiemelt tulajdonnévének azonosságához kétség nem férhet. Az alakjuk közti csekély különbség hangtörténetileg teljesen szabályos: az oklevél névalakja *Kölpën*-nek, esetleg *Külpën*-nek, Anonymusé *Kölpön*-nek, esetleg *Külpön*-nek olvasandó. (A név mai kiejtése alkalmasint *Kölpény*-féle volna; ezért emlegetem így.) 4. Mindkét név időben és térben elszigetelt névtani unikum: sem *Kölpény* erdőre, sem *Kölpény* vezérre nincs többé adat. Az más kérdés, hogy maga a név teljesen más viszonylatokban — eléggé ritkán — később még előfordul (l. alább). 5. A két emlék azonos neve helynév : személynév szembenállást mutat. 6. Viszonyuk szempontjából lokalizációjuk föltétlenül kulcskérdés.

3. Mindenekelőtt szükséges a vonatkozó szakirodalom rövid összefoglalása, a névetimon ügyeit egyelőre mellőzve. Általában jellemző, hogy a korábbi utalások elsősorban Anonymus személynevével és ennek feltett névkapcsolataival foglalkoztak, az 1193-as oklevél helynévének a kérdéskörbe vonása csak később került be itt-ott a látókörbe.

SZABÓ KÁROLY (MHK. 437) P. mester Kölpény vezérének nevét a Bács megyei *Kulpin* helységnévvel vetette össze. — KARÁCSONYI JÁNOS (MNemz. 2: 295) ugyanezt az azonosítást a Szerém megyei *Kupinovo*-val tette meg. — TAGÁNYI KÁROLY (FE. 2: 231—2) volt az első, aki legalább rámutatott arra, hogy az előbbi lokalizációk nem egyeznek a P. mester által leírt birtokadományozás helyével. — PAIS DEZSŐ (MAN. 124; SRH. 1: 85; MNy. 1936: 126; NyudÉrt. 38. sz. 96) a Magiszter elbeszélte eseményt ugyancsak a Bács megyei R. *Kulpi*, mai *Kulpin* helységnévvel kapcsolta össze, de az ÓmOlv. közlésében is helyt kapott oklevél „silua *Culpen*”-éről, mint e kiadvány egyik

szerkesztője — feltűnő módon — említést sem tett. — Először MIKOS JÓZSEF, az 1193. évi oklevél feldolgozója szolt arról (MNY. 1935: 243), hogy a „*silua Culpen*” — más, korábban felmerült helynévi kapcsolatok mellett — Anonymusnál is előfordul; magát a helynevet pedig a régi Bodrog megye északi részére, a Duna és Vajas közti földszávrá helyezte. — GYÖRFFY GYÖRGY eleinte láthatóan ingadozott a Névtelen adományutalásának helyét illetően. Először (Krónikáink 120) a *silua Culpen*-t még nem emlegetve, de a Magiszter személynevét a Botond-nemzetség kérdéséhez kapcsolva ő is a Szerém megyei *Kupinovo*, R. *Kölpén* várára célzott. Majd (Tanulmányok a m. állam eredetéről 89) az 1193-as oklevél helynevééről azt mondta, hogy az a régi Tolna-várral átellenben feküdt, tehát utalás nélkül ugyan, de nézete itt még lényegében MIKOS lokalizációjával egyezett. Történeti földrajzában azonban már egészen új véleményt képviselt: Bodrog megyénél (1: 717) a *silua Culpen* dolga elő sem került; Dalocsát például ugyan ide helyezte, de adataiban — feltűnő módon — nem tüntette föl az 1193-as oklevelet, hanem arra utalt, hogy ennek adatát „ld. a Keve megyei Halász mellett” (1: 717), továbbá a Bodrog megyei Halásznál is elhárítónan emlegette, hogy az 1193-as oklevél *Halaz* adata ide vonatkoznék (1: 719). Keve vármegyénél (3: 319) mindezt csak tovább erősítette, azt vallva, hogy a keresztesek oklevelének *Kölpény* helyneve a Begának Titeltől délre eső, dunai torkolatánál, Kevében levő *Kulpin* tó nevével azonosítható; MIKOS lokalizációit *Halász*-szal meg a halastavakkal is tévesnek állította (l. még 3: 306 jegyz., 315, 316). — A KRISTÓ—MAKK—SZEGFÜ szerkesztette történeti helynévtár (ActaHist. 44: 21 és térkép) a *Kölpény* népnevet (!) és a „*Culpen silva*”-t összehozva, a helynevet a Duna mellé, Fajszt tájára helyezte. Legutóbb én is (A honf.-kor írott forrásai 243) az Anonymus szerint *Kölpény* vezérnek adományozott tájat és az 1193-as oklevél erdőnevét egyaránt azonos vidékre, Bajától északra, a Duna és a Vajas közé lokalizáltam.

A változt szakirodalomban foglaltak világosan mutatják, hogy témánknak a *Kölpény* név mögött meghúzódó részletei nagy mértékben lokalizációs természetűek. Ugyanakkor az újabb vélemények azt is jelzik, hogy két idézett ómagyar nyelvemlékünk szóban levő tulajdonneveinek problematikájában főként az adománylevél helynevére nézve éles véleménykülönbségek merültek föl egyfelől Bodrog, másfelől Keve megyét illetően. Emiatt nem takaríthatjuk meg, hogy a két vidék helynév-lokalizációs ügyeibe külön-külön is megfelelő részletességgel mélyedjünk majd bele. Mivel azonban a régebbi nézetek a névvel kapcsolatban más vidékekkel való névösszefüggések dolgába is belevágtak, s magának a *Kölpény* névnek vannak is a mi neveinkben jelölt objektumoktól időben és térben ugyan elszakadó, de azért számon kívül mégsem hagyható — vélt vagy valós — felbukkanásai, előbb ezekre kell pillantást vetnünk, hogy aztán valóban Bodrog és Keve megyére irányíthassuk figyelmünket.

4. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a középkori magyar névanyagban P. mester *Kölpény* névén kívül nem találunk efféle személynevet. Sőt igen jellemzően még a későbbi magyar történeti családnevek közt sem bukkan föl ilyen; az 1522-ből adatolható egyetlen *Wenk Kelpeny* nevet is KÁZMÉR (MCsnévSz. 571) — igen helyesen — *Kölpény* helynév -i képzős származékaként kezeli, megjegyezve, hogy *Kölpényi* családnév több nincs is anyagában.

A *Kölpény* személynevek teljes hiányával szemben kissé más a helyzet a helynevek körében. A régi Maros-Torda megyében, Marosvásárhelytől északnyugatra fekszik *Mezőkölpény* ~ román *Culpiu*. Adatai: 1332: *Kulpen*, 1470: *Kewlpen*, 1567: *Keolpeny*, 1687: *Kölpény*, 1750: *Kulpij* (valószínűleg román nyelvi alak), 1854: *Chiolpen* (ugyan-csak román névforma) (SUCIU I: 183). A középkor végén magyar, ma vegyes magyar—román lakosságú falu. Névi azonossága a „mi” *Kölpény* neveinkkel nem lehet kétséges.

— A Szerémség délkeleti részén, a Száva mellett, Sabáctól keletre fekszik a mai *Kupinovo*. Fontosabb adatai: 1388: *Kulpen*, 1435: *Kewlpon*, 1451: *Kulpwn*, 1476: *Keulpen*, 1498: *Kelpen*, 1518: *Kelpona*, 1567: *Kelpe*, 1709: *Kupina*, 1712: *Kupino*, 1745: *Cupinova*, 1829: *Kupinovo* (HELLER—NEHRING 1: 96; 1. még CSÁNKI 2: 232, 248). A kései középkorban királyi határvár volt, részben rác despoták, részben a Hunyadiak kezén; környezete is délszláv. Nincs okunk a *Kölpény* köréből kivonni, mert ha esetleg más, korábbi délszláv etimont „magyarosítottak” volna is az oklevélírók, az adatok alapján akkor is a magyar *Kölpény* név után, annak ismeretében formálhatták.

Van még néhány olyan helynév, amely a régebbi szakirodalomban itt-ott a *Kölpény*-hez vonva tűnik fel. El kell különítenünk őket az előbbiektől, mert nagy valószínűséggel vagy teljes bizonyossággal tévesen, csak több-kevesebb alaki hasonlóság alapján sorolták őket nevünkhöz. Bács megyében, Újvidéktől északnyugatra fekszik a mai *Kulpin* nevű helység. Korábbi adatai: [1235—1270] > 1343: *Kurpee* (GYÖRFFY 1: 224), 1348: *Kurpe*, 1411: *Kwlpi*, 1418: *Kwlpy* (CSÁNKI 2: 156). *Kölpény* névváltozata új, mesterséges alkotás, közigazgatási jellegű magyarosításként 1904-ben fordul elő először így (1. KISS, FNEsz. 1: 792). Miatta kapta aztán az erdélyi *Kölpény* a megkülönböztető *Mező*-jelzőt. — A *Kölpény* névhez kapcsolva szerzőről szerzőre vándorolt egy több mint gyanús *Kulpy* adat, mely egy, a régi Valkó, későbbi Szerém megyei Ilok plébániájának 1442-ben adományozott falura vonatkoznék. TAGÁNYITÓL (i. h.) megadott lelőhelye visszakereshetetlen, CSÁNKI sem Valkóból, sem Szerémből, HELLER—NEHRING Szerémből nem ismeri. Ha mégis valós adat, aligha utalhat másra, mint az előbbi, Bács megyei *Kurpi*, *Kulpi*-ra, mely Iloktól kb. 20 km-re esik északkeletre, így tárgyunk szempontjából nincs sem újdonság-, sem érdemi értéke. — A KRISTÓ—MAKK—SZEGFÜ-féle egybeállítás (i. h.) a népvnevek közt szerepeltetett *Kölpény* körébe vont két Hunyad megyei helységnevet: 1. 1808: „*Kürpény* aliis *Kürpéncs*” (LIPSZKY); 2. 1882: *Kurpény* (Hnt.). Az 1. A Zalatnától délre fekvő *Curpeni*: 1805: *Kürpény*: 1854: *Kurpény* (SUCIU 1: 184); a 2. a Hátszeg melletti *Curpeni Silvasului*: 1850: *Kurpény*, *Kurpényi*, 1854: *Kurpény* (uo.). Mind a kettő új keletkezésű település, és „sült” román eredetű helynév: < rom. *curpen* 'inda, havasi iszalag'. — PAIS (NytudÉrt. 38. sz. 96) „talán”-nal említi a régi Körös megyei Belovár szomszédságában levő *Kupinovec Flavnice* nevű pusztát (1873: Hnt.). Sem adatbeli, sem alaki érv nem szól besorolása mellett.

5. A felsorolt helynevek, még a névileg azonosak sem, természetesen sem időrendileg, sem területileg, sem birtoklástörténetileg nem jöhetnek számításba a fehérvári keresztesek 1193-as adománylevelének lokalizálásában. De persze a „*silua Culpen*” helyét sem lehet önmagában vizsgálni, csak az idézett szövegrészletben, környezete leírásában előforduló többi helynév adhat rá eligazítást. Ezért sorra kell vennünk az adománylevelnek a *Kölpény* erdőt környező mind a 12 helynevét.

A megfelelő szövegrésznek — az ott adott utalásból is kitetszően — a *Halász* mintegy a „központi” helyneve: „*Halaz... iuxta Danubium*”. Ez a *Halász* ugyan kétségtelenül a Duna mellett feküdt, egészen pontos helyhez kötését elvileg legfőlőbb az bizonytalaníthatná el, hogy *Halász*, *Halászi* helynevek az Árpád-kori magyar nyelvterületen csöstül voltak. Persze azért a Duna bodrogi bal partja és a Vajas vize közti vidékre is esett belőlük az 1193-as oklevél *Halaz* adata mellett alkalmasint mindjárt kettő is: 1. 1238/1377: *Halaz* (GYÖRFFY 1: 719): Bodrog megye északi csücskében, Fajsztól délre; elpusztult. 2. +1061/XIII—XIV. sz.: *Halaz* (GYÖRFFY 2: 424), 1407: *Halaz* (CSÁNKI 3: 330): a Dunán inneni Fejér megye — R. Solt szék — legdélibb részén, Fajsztól keletre; ez is elpusztult. Meg kell jegyezni, hogy volt még egy *Halászi* nevű hely Dömsöd mellett, a Dunán inneni Fejér megyének szintén a Duna melletti részén; ez mint helység

ugyancsak elpusztult, illetőleg ma pusztanév Dömsöd határában, az előbbi *Halász*-októl jóval, majd 100 km-rel északabbra. Nemcsak azért kell róla is szólni, mert CSÁNKI (i. h.) is jórészt összekeverte a 2. *Halász*-szal, hanem mert megtették ugyanezt egyszer-egyszer a régi oklevélírók is; hacsak az idézett 2. *Halász*-nak nem volt — mert névtanilag éppen lehetett volna — *Halászi* változata is. Az esetleges zavarra vagy talán névkettősségre vallhat ugyanis egy, a bizonyosan nem Dömsöd melletti *Halászi*-ra vonatkoztatható, hanem valamelyik Vajas melléki *Halász*-szal azonosítható adat: 1231: „illam *Halazy* iuxta ripam Woios” (ÁÚO. 11: 222). — A Vajas menti *Halász*-okra visszatérve még az sem teljesen lehetetlen — bár talán kevésbé valószínű —, hogy a *Fajsz* vidéki két helynév tulajdonképpen azonos. Erre a gyanúra két megyében fekvésük ellenére is egymástól alig 10 km-re levő lokalizálhatóságuk adhat némi alapot, valamint az is, hogy e területen ma egyetlen *Halász* ~ *Halászkas* nevű puszta található (l. CSÁNKI és GYÖRFFY: i. h.-ek). Kissé zavarosak e helyek középkori birtokviszonyai is. A fehérvári keresztesek itteni birtoklására későbbi adatok is bőven mutatnak, sőt a Bodrog megyei *Halász* birtokjoga alapján a keresztesek még a XIV. században is igényt tartottak a Fejér megyeire; továbbá e területen levő *Halász*-t jeleznek a bodrogi vár tartozékaként is, a szekszárdi apátság tartozékaként is, de ily nevű hely még 1423-ban is a fehérvári hospitálé (l. CD. 10/6: 590). — Mindezek ugyan bőven jelzik a középkori oklevelek helyneveihez gyakran kapcsolódó lokalizációs eljárások nehéz, szövevényes problematikáját, de a mi témánk szempontjából azt egy pillanatig sem teszük kétséggé, hogy a Duna balparti részén, a Vajas felső folyásánál, Fajsz vidékén volt a korai középkorban *Halász* nevű helység. Azt pedig, hogy az 1193-as oklevélnek ezt a helynevet a másutt is meglevő sok ilyen helységnév ellenére sem lehet máshová, így Kevébe sem tenni (l. később), a további oklevélkörnyezet helynevei igazolják fényesen.

Az idézett oklevél-részben *Halász*-on és a *silua Culpen*-en kívül még tizenegy helynév szerepel. Ezek közül a „iuxta *Danubium*” kitétel — bár pontosan ráillik a tárgyalt két *Halász* vidékére — önmagában nem mond ugyan sokat a pontos helyhez kötésben, de azt mindenesetre világosan vallja, hogy közvetlenül a Duna mellett, *Halász* tanúsága szerint közelebbről annak Kárpát-medencei középső folyásánál is volt így leírható táj. Annál több helyi bizonyosság rejlik viszont a fentmaradó helynevek többségében.

Az oklevél „fossata *Dolosa*” adatához (olvasata *Dolocsa* vagy *Dalacsa*) többek között a következők kapcsolhatók: +1061/XIII—XIV. sz.: „ad *Doloso*”, „per vallem minoris *Dolosey*” (DHA. 168); 1272: „in *Dalacha* ... cum pissinis” (MonStrig. 3: 708; vö. még GYÖRFFY 1: 717); 1384: *Dalatha* [∴: *Dalacha*] (CD. 10/1: 198); 1517: *Dalacha* (CSÁNKI 2: 198). Kétség nem férhet hozzá, hogy ez a hely észak-bodrogi területen, Fajsztól délre, Halász és Bogyiszló határában feküdt (l. még: 1272: „v. Buguzlou... prope t-m *Dalacha*”: GYÖRFFY 1: 713); elpusztult helység, ma *Dolocsa* néven puszta Bogyiszló határában (ilyen „mai” alakban fogom én is emlegetni a továbbiakban). 1193-as adata „fossatum” jellegére vö. még az 1272-i oklevél „per vallem” utalását, továbbá az 1384: „fluuius *Huziu Dalatha*” (CD. 10/1: 198) adatot is. A helységnév szláv személynévi eredetű (KISS, FNEsz. 4 1: 352), régebbi azonos vokálisú (o-o vagy a-a) alakjából *Dolocsa* formává válását a közeli *Kalocsa* analógiája befolyásolhatta.

A „piscine que uocatur *Narag*”, majd a halastó-felsorolásokban még egyszer: *Narag* olvasata minden bizonnyal *Nyárágy* (így, helyesen MIKOS: MNy. 1935: 290 is), és vízkedvelő fanevünknek, a *nyár*-nak -gy helynévképzés származéka. A helynév morfológiai alkata azért fontos, mert a -gy képzőnek nagy az igen koránra kronologizáló ereje, s mert — ahogy erre szintén jól utal MIKOS (i. h.) — gyakran szokta helyneveinkben „későbbi” -s-, -sd képző váltani. Erről a tényről a szóban levő helynév egy későbbi adata világosan vall is: 1385: „*Narag* que nunc *Narasd* nominaretur” (FkLt. 2/5: 42; az FkLt.

jelölés itt és a következőkben MIKOSnak a fehérvári keresztes konvent házi levéltárából vett adatait jelzi). Megvan a valószínűsége annak — tekintve a térség terep-, illetve talajviszonyait is —, hogy ugyanez a név szerepel a Halom határjárását (l. később is) tartalmazó +1061/1272-i oklevél *Narashomok* (DHA. 168) adatában, és még inkább a Dalocsához kapcsolható, nem túlságosan megbízható átírású, de mégsem mellőzhető 1384-es oklevélváltozat piscinát jelölő *Nyarastérd* [= *Nyarast-érd?*] adatában (CD. 10/1: 200) is. Mindezen oklevélrészek helynévi környezete: *Dalocsa*, *Halom*, *Besenyő* jól mutat a már tárgyalt *Halász* közvetlen szomszédságára.

A fehérváriak birtokait megerősítő oklevél soron következő „ad *siluam sancti Benedicti*, que uocatur *Culpen*” kitételének kiemelt része nem úgy helynévi értékű, mint a szövegrész többi tulajdonneve, amit az is jelez, hogy az erdő tényleges, kifejezetten identifikáló neve, a *Culpen* meg van mondva mellette. De persze ennek a *szent Benedek*-nek az értelmezése önmagában is fontossággal bír közvetve az egész szövegrész helynévanyagának, közvetlenül a *Kölpén* nevű erdőnek a lokalizációja szempontjából. A vidék helynévanyagának ismeretében első pillanatra talán csábító lehetne arra gondolni, hogy a régi Solt-szék déli részén, Kalocsa mellett fekvő *Szentbenedek* helység neve játszik itt valamilyen módon közre. Ám erről aligha lehet szó, egyrészt azért, mert ez a *Szentbenedek* (a mai *Dunaszentbenedek*) jó 30 km-rel északabbra fekszik Halász, Dalocsa, Nyárágy és a halastavak (l. alább) vidékétől, ami az itt tárgyalt probléma pontos helymeghatározási igénye folytán már elég tekintélyes távolság; másrészt azért, mert a védőszent-névből keletkezett helységnévtípus 1193-ra szinte kizáró módon korai lenne. Nem véletlen, hogy a szóba hozott helységnév első adata 1334/1784 datálású: „villa *Scenbeneduch*” (GYÖRFFY 2: 440). De különben is, a szövegnek más az értelme, s ezt egy 1015-re antedatált (hamisított), de csak 1220 táján írt változatban fentmaradt oklevél szövege világíthatja meg, amely a pécsváradai bencés apátság birtokait sorolja föl, valószínűleg Szent László kori adományt is interpolálva (DHA. 63 kk., később még hivatkoznunk kell rá). Ebben az oklevélben többek között a következő szövegrész található: „Quarta Zaczard nominatur ... tam terris, quam silvis, vineis et piscinis, arundinetis et fenis, excepto nemusculo quodam, quod contiguum est *curie Sancti Benedicti*, quod sibi soli pertinet. Quinta Ylsan nominatur, que ab oriente terminatur Kynesa, ab austro Sirmia ...” stb. (i. h. 73). Itt a *Szent Benedek curia*-ja nyilvánvalóan a Szent Benedek tiszteletére szentelt pécsváradai apátságra utal, melynek a tőlünk most tárgyalt vidéken voltak birtokai. Mindezt tisztán bizonyítja, hogy az oklevél Ilsánt, Kanizsát és Szeremet sorolja, melyek Dalocsától és Halásztól közvetlenül délre feküdtek; a továbbiak végett már most fontos utalni arra, hogy a nevezett helyeket GYÖRFFY (1: 708, 720; l. még térkép) is határozottan ide sorolja. Ott van továbbá a szövegben Szekszárd is, amely a tárgyalt vidékkel éppen átellenben, a Duna jobbpartján fekszik. A Dunával kb. párhuzamos Vajas felső folyásának e vidékén a pécsváradai bencéseknek tehát a XIII. század elején bizonyosan voltak birtokai; birtokügyekben különben a pécsváradai konvent még a XIV. század végén is rendelkezett e tájon (l. pl.: ZichyOkl. 4: 506, 572 stb.). Nem lehetetlen, hogy a fentebb említett *Szentbenedek* helység templomának patrocíniumára is volt hatása a pécsváradai bencéseknek. Az az idézett szövegrésznek már pusztán csak az érdekessége, hogy tájleírása mennyire ráillik a Kalocsától délre eső vidék egykori természeti viszonyaira is, melyek más oklevelekből is jól ismertek.

A keresztesek adománylevele azt írja, hogy a „*silua Culpen*” közelében („sunt ibi”) nyolc halastó van, szép rendben fel is sorolja őket. Első *Huzetov*, melyről MIKOS csupán annyit mond, hogy „Halász vidékén felmerülő tó” (i. h. 253). Ennél azonban több bizonyíték is felhozható. A szekszárdi monostor már emlegetett +1061/XIII—XIV. sz.-i oklevele meglehetősen szövevényes leírásban a Kalocsa körüli vidék jópár helynevét

(főként határnevét) is tartalmazza. Annyi azonban kiderül belőle, hogy a leírt vidék Solt-szék legdélibb területéről átnyúlik az észak-bodrogi részekig, Fajsz környékére is (az oklevél helyneveiről l. még később is). *Hosszútó* ugyan nincs említve, de *Huzyer*, *Huzywaruk*, *Hozywhotar* igen (l. DHA. 168), és nem alaptalan annak feltevése, hogy az itt hosszan elnyúló vízfolyások, vízkitágulások miatt mindezek mögött névkapcsolat rejlik. Még többet sejtethet a *Hosszútó* helyéről a már szintén említett 1384-i oklevélváltozat, melyben Dalocsa környékén tűnik föl a *Huzit Tho* piscina (!) (CD. 10/1: 200). Továbbá ugyanitt van a *Dalocsa* tárgyalásában idézett *Huziu Dalatha* is, a vidék hosszan elnyúló tórendszerének egyik valószínű kifejezéséeként.

A másodikként felsorolt tóval, a *Ceraka*-val nem sokat lehet kezdeni. Az szinte teljesen bizonyos, hogy szókezdő *c*-je sz hangot jelöl, mint az oklevélben még több más helyen is: *Celeu ceg*, *Cenholm*, *Hycicequi*, *Huce arc* stb. *Szeraka* vagy *Szeráka* nevet azonban másutt nem találtam; esetleg a Csongrád melletti Csany körzetében adatolt tónév: +1075/XIII. sz.: „Piscina Zirega” (DHA. 216) lehet vele névi-etimonbeli rokon-ságban, de ez a körülmény nevünk lokalizációjára nézve nem mond semmit.

A harmadik halastó a *Tainad*. Olvasata biztosan *Tanyád*, hiszen az adománylevél a palatalis hangokat következetesen *i* előttéttel jelöli: *Sumberhein*, *Leain sewer*, *Sarcain*, *Concoil* stb. A név *tanya* R. 'halászó hely' szavunk *-d* helynévképzős származéka. Tárgyunk szempontjából az a jelentősége, hogy a halastavak, halászó helyek *tanyá*-nak nevezése a középkorban erősen nyelvföldrajzi kötöttségű volt, melyből a Duna mentén, le egészen Mohács térségéig nagyon sok helynév is keletkezett. Mellőzve ezek hosszú sorának bemutatását, hadd utaljak csupán a Fejér, Tolna, Bodrog megyei Duna-szakasz néhány ilyen helyére: 1086: „piscatio libera, que vulgo dicitur *tana*” (DHA. 254, Mado-csánál); 1240: „alia piscina in Danubio existenti, que vulgo *Tona* dicitur” (ÁÚO. 2: 110, Bodrognál és Csenténél); 1320>1409: „piscina in Danubio ... vulgo *tana*” (GYÖRFFY 2: 438, Szalkszentmártonnál); 1330>1414: „piscationibus duabus *Tonya* dictis”, „piscina, alias *Tonya* vocata”, „tertia piscina *Gabrianthanya*” (CD. 10/5: 486; vö. GYÖRFFY 2: 400 is, Pentelénél); 1411: „tria loca piscationum *Tanya* nominata” (ZichyOkl. 6: 79, Pentelénél és Beledülésénél); stb. A lejjebbi Duna-szakasznál, kb. Apatin után már megszűnnek az efféle adatok, mint ahogy csak teljesen elvértve jelentkeznek a Duna észak-déli folyásától keletre is.

A negyedik piscina a *Taryneu*. Köznévi alapja világos: *tar ünő* 'foltos, tarka fiatal tehén', vö. 1557: „equum *tarfakok*”; az *ünő* tónévben (!) szereplésére l. 1339: „lacus vulgo *Inewthow*” (OkISz.). *Tarünő*-féle helynévre egyébként nincs példa, a mi tónévünket is csak egyetlen adat igazolja, s környezete lokalizálja.

Ötödik tónévünk az *Ostumpa*. Olvasata *Osztumpa* vagy *Osztompá*; az oklevél *s* = *sz* hangjelölésére vö. *Vinceslov*, *Stamer* (1220/1550: *Zthemer*: VárReg. 54., ma *Isztimér*, Fejér m.). Etimonjában valószínűleg azonos a következő Pozsony megyei helynévvel: 1269/1326: *Ztumpa* (ÁÚO. 8: 235), 1280: *Vztumpa* (ÁÚO. 4: 218), 1288: *Stumpa* (ÁÚO. 4: 311) stb., ma *Stomfa*, szlovák *Stupava* (< szl. *stopa*, szb.-hv. *stüpa*, sloven *stópa* stb.: VASMER, RussEtWb. 3: 34; KISS, FNESz. 2: 498). A nyelvi eredetnek itt annyi jelentősége lehet, hogy a név táji környezetének olyan szláv eredetű vagy közvetve szláv vonatkozású helynevei, mint *Ilván*, *Kinezsá*, *Szeremlyan*, illetőleg *Szerem*, *Bogyszló*, *Dusnok*, *Dalocsa* e lápvídéken egykori szláv lakosság jelenlétére is mutatnak.

Az oklevél hatodik halastava a *Quiestou*. Olvasata *Kiestő*, esetleg *Küjestő*, benne mindenesetre a *köves* melléknév keresendő; ennek írásmódjára az emlékből l. még: *Quiescut*, a *k* jelölésére vö. még: *Querequi*, *Areinqueleu* stb. Pontos lokalizációját külön is szerencsésnek mondhatóvá teszi, hogy a tó kettős nevet viselt: 1370: „alias *quie/thó* vocatam, quam nunc prenotatus Stephanus ... malitia et ... consilio ductus *Sege/tho*

appella[et et nominari fecisset” (FkLt. 3/1: 27); 1385: „[piscina] *Quie/d*, que nunc *Sege/d* apellaretur” (uo. 2/5: 42; l. még GYÖRFFY 1: 427); 1400: „piscina ... *Quiestho* vocata, quam predecessores ipsius Jacobi [de Halm] *Segestho* appellassent” (uo.). Igen nagy a valószínűsége annak, hogy ez a *Segesdtó* piscina szerepel a TA.-ben: „*inthelena* cum porta [et] tributū. addidit etiam lacum */egi/ti*” (ÓmOlv. 23), a */egi/ti* később kézzel */egi/lo*-ra javítva (l. MNy. 1923: 86); továbbá ez van meg a tihanyi Szent Ányán monostor javainak összeírásában is, melyet hamisítva előbbre kelteztek: +1092 [1325 k.]: „*Villa Segusd* cum piscina *Segusdtou*, cui vicinatur villa Holm” (DHA. 285). BÁRCZI (TA. 59) bizonytalan a lokalizációban, de a Fajsztól délre levő *Holm*-nak és az átellenben a Duna másik oldalán *Tolná*-nak az emlegetése alig hagy a tó fekvésére nézve kétségeket (vö. még GYÖRFFY i. h.). GYÖRFFY utal arra is, hogy a XV. században a *Segesd* halastót a Dalocsa melletti Halász határperében emlegetik (i. h.). Kétséges viszont, hogy a tó valószínű helyétől (Dalocsa és Halom között) délkeletre fekvő *Sükösd* (1520—21: *Sykesd*: CSÁNKI 2: 207) van-e valami összefüggésben a tónévvel.

A piscinák felsorolásában hetedik a *Gorombuca*. Olvasata *Gorumbuka*, esetleg *Goromboka* lehet. Etimonja ismeretlen; az +1015/[1220 k.]-i oklevélben feltűnik ugyan egy *Gurumbona* helynév (DHA. 74), mely rontott névváltozat is lehet, ennek a Duna jobbparti, baranyai szakaszára utaló helynévi környezet azonban legfőljebb névi-etimonbeli összefüggést sejtethet. De minket most nem is ez érdekel elsősorban, hanem az a tény, hogy 1193-as oklevélünk *Gorombuca*-ját későbbi oklevelek is jelzik, mégpedig éppen tárgyalva vidékünkéről, a Duna menti Halász környékéről: 1385: *Gorombuca* (FkLt. 2/5: 42); 1423: *Gorombuca* (uo. 41) (l. még MIKOS: i. h. 250 is).

A sorban nyolcadik halastóról, a *Narag*-ról korábban már volt szó.

Mindezek után — úgy hiszem — annak a bizonyosságát, hogy a keresztesek adománylevelének *Culpen* erdeje a Tolna—Szekszárd menti Duna-szakasz éppen átellenben levő, balparti részén: a régi Fejér megye és Bodrog megye érintkező területén, a Duna és a Vajas felső szakasza közt, Fajsz körzetében feküdt, a *Kölpény* erdőt környező helynevek egész sorának kétségtelen, illetőleg igen valószínű lokalizációjával lehet alátámasztani. E tekintetben — a továbbiak miatt is — fontos kiemelni, hogy e helynévkörnyezet számos nevét: *Halász*, *Dalocsa*, *Ilsán*, *Kinezsa*, *Szerem*—*Szirmia*, *Segesd*, *Halom*, *Besenyő*, *Vajas* GYÖRFFY (i. h.-ek és térkép) is ugyanerre a vidékre teszi.

6. GYÖRFFY — mint a korábbi szakirodalmi áttekintésben láttuk — történeti földrajzában az 1193-as oklevél *silua Culpen*-ét az előbb vázolttól gyökeresen eltérő, más területre, a bodrogi—solti Duna menti vidéktől, azaz Fajsz környékétől tekintélyes távolságra helyezi: a régi Keve megyébe, a Bega legalsó folyásához, ahol az régen részben Titellel átellenben a Tiszába, részben valamivel délebbre, Surdukkal átellenben a Dunába torkollott. Kiváló helytörténészünk ebbéli véleményét, érvrendszerét még akkor is illik megvizsgálnunk, ha az eddig mondottak azt határozottan cáfolják.

GYÖRFFY ezt az újabb tézisént Keve vármegyei helység-felsorolásának három, tőle ilyenként megadott nevére építi: *Begej* (3: 315), *Halász* (3: 316), *Kölpény* (3: 319).

A) A pécsváradai Szent Benedek rendház birtokösszeírását tartalmazó, már idézett +1015/+1158 [1220 k.]-i oklevél (l. DHA. 63—80) tendenciózusan Szent István korára utal vissza, egyik interpolátumában pedig Szent László juttatásaira hivatkozik. Ez utóbbi szövegrészben fordul elő háromszor is a *Begej* név, egyszer praediumnak mondván, kétszer magában, ilyen minősítés nélkül, de világosan az első említésre vonatkoztatva (i. h. 78). GYÖRFFY az interpolátum jópár helynevét is felsorolva a *Begej*-t a megye délnyugati részére, a Bega tiszai torkolatához, a mai Perlász tájára lokalizálja. Nem említi ugyan, de aligha lehet kétséges, hogy e név GYÖRFFYben Anonymus „*partes beguej*”-

ének reminiscenciáját idézte föl, s erősítette egyszersmind a *Begá*-hoz való kapcsolást is. Nemrégiben (Kiss Lajos-Eml. 62—70, ill. Név és történelem 178—85) részletesen kifejtettem, hogy bár az anonymusi megnevezés szoros névösszefüggésben, etimonbeli kapcsolatban van a *Bega*, R., N. *Böge* folyónévvel, eredetileg nem víznév volt, arra csak később ment át; továbbá hogy P. mester „partes”-a nem a Tisza-torkolat mellett feküdt, hanem onnan jókora távolságra, a hajdani Keve megye északkeleti részén, Temes megye határán. Következésképpen Tisza-torkolat menti *Begej* nevű helyet a *Bega* folyó Tiszába meg valamivel lejjebb, a Dunába torkollásának ténye aligha igazolhat. Utaltam ugyanakkor arra is, hogy a *Begej* helynév nemcsak a *Bega* folyó megnevezésére ment át, hanem attól „független”, másutt is előforduló életet is élt, s így nem is volt egyedi név. Például — mint az alábbiakból kitűnik — éppen a Bodrog környéki tájakon is igen korai időben megvolt.

Az +1015/1158 [1220 k.]-i oklevél Szent Lászlóra hivatkozó, viszonylag nem túl hosszú, egységesnek látszó szövege a *Begej*-en kívül még meglehetősen sok helynevet tartalmaz. Ezek közül jópár nem lokalizálható, mások azonban igen. Az utóbbiak alapján kitűnik, hogy az interpolátum leírása földrajzilag Solt szék déli részén indul, onnan Bodrog északi tájaira tér, majd átmenve a Dunán, Baranya keleti és déli térségével végződik. Az interpolátum közvetlenül *Begej*-re utaló részében ott van a Duna keleti, Dél-Fejér megyei oldalán *Holm*, továbbá *Hatar*, *Aruk* és *Arukhatar* (vö. az +1061/XIII—XIV. sz.-i oklevél erre a területre vonatkozó, Holm környékére való *Hozywhotar*, *Noghotar*, *Aruk*, *Nogaruk*, *Hozywaruk* helyneveit is: DHA. 168). Az ez után levő szövegrészben meg az előbb megjelölt területhez délkelet felé szorosan kapcsolódó, a Vajas és az Aszó felső folyása körüli észak-bodrogi tájon pedig ezek a helynevek szerepelnek: *Bocha* (= *Boja*) vagy *ȡ*: *Botha* (= *Vata*), *Kaluzwt*, *Chozkuta*, *Zekeres*, *Tovhel*, *Vr hatara*, *Ozov* (I. GYÖRFFY 1: Bodrog megye megfelelő címszavai és térképe). Ez után megy át a felsorolás a Duna nyugati, jobbpárti oldalára, le a Dráva alsó folyásáig. Ez mind kb. Kalocsa magasságától a Dráva-torkolatig terjedő dunai táj, nincs az egész interpolátumban — a GYÖRFFY-től oda tett *Begej*-en kívül — egyetlen Kevébe helyezhető helynév sem! Érdekes, hogy ugyanezen +1015/+1158 [1220 k.]-i oklevél egy korábbi szakaszában is ott szerepel a Duna melléki: déli Solt széki, északnyugat-bodrogi és kelet-tolnai táj helyneveinek számos, jól lokalizálható adata: *Zaczard*, *Ylsan*, *Kynesa*, *Sirmia*, *Totis* (= *Töttös*), *Bata-tue*, és — mint a „*silua Sancti Benedicti*”-vel kapcsolatban korábban már idéztem — itt említettek a Benedek-rend pécsváradi kúriájának földjei, erdei, szőlei, halastavai, nádasai és szérüi (I. DHA. 73).

B) A Keve megyei *Halász*-ra GYÖRFFY (3: 316) két adatot idéz. Az első az 1193-as oklevél *Halaz* adata, mely azonban nem jöhet itt számba, mert — mint láttuk — az a keresztesek oklevelében kereken megmondottan a Duna solti-bodrogi szakasza mellett, Dalocsa közelében feküdt, ezért a Bega torkolatvidékére, a Duna alsó, Titeltől délre levő szakaszára nem vonatkoztatható. A második adat 1342-ből való, Keve megye alispánja és szolgabírái *Halászlól* kelteznek egy oklevelet (PESTY, *Eltűnt vm.-ék* 378; GYÖRFFY 3: 316). PESTY is (i. h.), CSÁNKI is (2: 118) bizonytalankodnak a hely fekvése felől, amit zavarhat az is, hogy egykoron Keve és Torontál megyék közösen tartottak gyűléseket (I. PESTY i. m. 398), valamint hogy egy *Halász* nevű hely volt a Bega-torkolattól jóval északabbra is, a régi Csanád és Torontál megye határán; +1247/.../1572: „*villa Halaz, que est ibi, ubi aqua Harangud cadit in Morothwa*” (ÁÚO. 7: 233; GYÖRFFY 1: 864; 1256: „*Halaz cum Harangadtue*” (ÁÚO. 7: 429). De mivel *Halász*-t 1432-ben *Olnas*-sal együtt emlegetik (CSÁNKI 2: 118; GYÖRFFY 3: 319), az utóbbinak a Bega torkolata táján valószínű fekvése mégis arra mutathat, hogy itt, a Bega tiszai és dunai torkolata közti lápvidéken is volt egy *Halász* nevű település; kérdés persze, hogy mióta. Ennek a *Ha-*

lász-nak a léte azonban a tárgyunkhoz fűződő szöveg- és névkapcsolatok hiánya miatt önmagában szinte semmit nem mond, *Halász* helység minden nagyobb vizünk mellett akár több is volt. GYÖRFFY e vidékről idéz ugyan egy 1884-i térképadatot: „*Mali Halas, Vk. Halas*. Csenta helyén fekkhetett” (i. h. 316), ez azonban minden korábbi részletes térkép szerint pontosan megfelel a nem középkori településű mai Csenta melletti *Mali Kulpin* és *Veliki Kulpin* nevű két halastónak (ezekről l. alább), és térképírói alkotás lehet a m. *halas* felhasználásával, egykori helységnév tónévvé átváltása viszont aligha.

A legmeglepőbb pedig az, hogy az 1193-as oklevél nyolc bodrogi piscináját GYÖRFFY név szerint felsorolja: „[H]uzetov, Ceraka, Tainad, Taryneu, Ostumpa, Quies-tou, Gorumbuca, Narag”, a „fossata Dolosa”-val együtt simán a kevei Bega torkolati *Halász* alá sorolja (i. h.). Hogy ez utóbbi vidékről efféle helynevek nem mutathatók ki, annak elvi megokolását történeti földrajzának Keve megyei bevezetésében adja, mondván, hogy a középkori névanyag itt azért gyér, mert a vidék veszélyeztetett határterület volt, mert határvédelmi célú idegen népelemek éltek itt, s mert a tatárjárás az ide vonatkozó okleveles anyagot elpusztította (2: 308, 311, 313). Ezeket az érveket most nem vitatva, a névhiányok természetesen nem hordoznak magukban semmiféle bizonyítékot az emlegetett helynevek kevei meglétére, nem is szólva arról, hogy — mint tárgyaltuk — a Fajsz körüli tájon viszont ténylegesen ott vannak.

C) Az +1015/+1158 [1220 k.]-i oklevél *Begej*-ének meg az 1193-as oklevél *Halász* alatt fölvetett halastó-neveinek Kevébe helyezése már maga után vonja, hogy GYÖRFFY *Kölpény* (*Kulpin*) címszót is felvesz a megye névanyagába, egyetlen adatként a fehérváriak adományát tartalmazó 1193-as oklevél „silua *Culpen*”-ét megadva (3: 319). Szerinte ez a kevei *Kölpény* a pécsváradi bencések erdőbirtoka volt, mert az apátság — ahogy oda utalva *Halász*-nál mondja (3: 316) — Kevében csak itt birtokolt. Már önmagában az is kérdés, hogy ez az Árpád-korban teljesen lápos-mocsaras vidék erdőbirtok létesítésére mennyire lehetett alkalmas, de hogy az 1193-as oklevél adata az adomány ide helyezését nem bizonyíthatja, azt már részleteztük (a dél-solti táj természeti viszonyai mások voltak, tele is volt erdőkkel). Észak-Kevében különben volt bencés birtok, mégpedig Ittebén (l. 1219: „*Withubu nigrorum ordinis monachorum*”: GYÖRFFY 3: 316), de hogy ez a pécsváradiaké lett volna, arra semmi nyom, s e terület különben is jó messzire fekszik a Bega-torkolattól.

GYÖRFFY a szerinte kevei *Kölpény-erdő* fekvését Halásszal határosnak mondja, s helyét a mai Perlász és Csenta melletti — előbb már emlegetett — *Velki Kulpin* (LIPSZKY), *Veliki Kulpin*, *Mali Kulpin*, *Kulpin Moraszt* (1882-es térkép) víznevekben látja, térképén az ide feltett *Begej*-től délre rajzolva helyét. E tavak régi nevét nem ismerjük; először a LIPSZKY-féle térkép (készült 1806-ban) a Begának részben a Temes vizét is a Dunába vivő, *Karos* nevet viselő torkolati ága kiszélesedéseként jelez *Velki Kulpin* tavat. Ugyane térkép a tőrendszer északi folytatásaként, Titeltől keletre is szláv nyelvi tőneveket tüntet föl: *Bela Bara*, *Belo Blato*.

Mindez látszólag csak a helyrajzi pontosítás ügye, de mögötte egy sor kronológiai és nyelvi kérdés húzódik meg. Már maga az a tény is erősen meggondolkoztató, hogy a XII. és a XIX. század közötti időből nincs az itteni helynévre egyetlen áthidaló adat sem. Ha e magyar helynév nem pusztult volna el esetleg már az ómagyarban, akkor hogyan nincs késő középkori és újkori magyar nyelvi adata (a Bánságban még a XVIII—XIX. században is sok a magyar vagy magyarra formált helynév). Bár magyarság és szlávosság jelenlétével itt korai időktől kezdve számolni lehet, éppen a lápvidék miatt sokáig gyéren lakott terület nyelvi-etnikai viszonyai eléggé homályosak ahhoz, hogy adatok teljes hiányában bajosan lehessen következtetni magyar névből szláv névvé váltás

folyamatára. Nem utolsósorban erdőnévből tónévvé válás a nyelv mögötti valóságban, természeti okokból sem éppen valószínű, a névtan efféle példákat még kevésbé ismer.

A szorosabban vett nyelvészeti vonatkozások még beszédesebbek. A *Kulpin*-ok szláv nyelvi jellegéhez szó sem férhet, jelzőik is jól mutatják ezt. Végződésük a legközségesebb délszláv helynévképzők egyike, a *Veliki* és *Mali Kulpin* környékén is fölös számban fellelhető mai szerb helynevekben: *Uždin*, *Farkasdin*, *Sefkerin*, *Kničenin*, a Sefkerin melletti *Bakšin* tó stb. E szláv képző tövükben változatlanul hagyott (!) korábbi magyar helynevekhez is igen gyakorta járult: *Petrovaradin* < *Pétervárad*, *Kuveždin* < *Kövesd*, *Bršadin* < *Borsod*, *Varaždin* < *Varasd* stb. (vö. MELICH, HonfMg. 210); az *-i* és *-e* végű magyar helyneveknél a vokális egybeolvadásával: *Temerin* < R. m. *Temer*, *Temeri*, *Apatin* < *Apáti*, *Kovin* < *Keve* stb. Így lett a fentebb már adatolt Bács megyei *Kurpe*, *Kurpi* ~ *Kulpe*, *Kulpi*-ból is szerb ajkakon *Kulpin*. A kevei szerb *Kulpin* végződése tehát nem a m. *Kölpény* ~ R. *Kölpën*, *Kölpön* végződésével azonos, nem is szólva arról, hogy itt a vidék magyar nyelvjárástörténetére gondolva a magyar név második szótagjában is inkább *ö* vokállissal kell számolnunk. Így még az is nehezen képzelhető el, hogy a magyar névvégződés beleilleszkeszhetett volna a szerb helynevek morfológiai rendszerébe. De nehézségek vannak a név első szótagi vokálisával is. Az átvétel kényszerű hanghelyettesítésében legfőljebb csak nagyon korai ómagyar *ü* esetében jöhetne számba szerb *u*-s megoldás, ennek azonban semmiféle igazoló kritériuma nincs; a minden szempontból valószínű magyar *ö* hanghelyettesítője pedig a délszlávban általában *e*: *helda* < *hölgy*, *đendeš* < *gyöngyös*, *erdeg* < *ördög* stb. (vö. HADROVICS, UngEISbkr. 46—7).

Látható tehát, hogy nincs megfogható, reális alap arra, hogy itt: Kevének Bega területi vidékén korai magyar *Kölpény*-féle helynév keletkezését tegyük föl, sem pedig arra, hogy a szerb *Mali*, *Veliki Kulpin*-ok ennek folytatásai, megőrzői lennének. Következésképpen az 1193-as oklevél *silua Kulpen*-e mint erre az objektumra egyetlen adat szilárdan a dél-solti—észak-bodrogi tájba helyezendő, pontosabban ott hagyandó.

7. Ha az eddig mondottak értelmében P. mester *partes Beguey*-ének nincs is semmi közvetlen köze a *Kölpény*-problematikához, Magiszterünk *Culpun* főemberének neve viszont éppenhogy nem független attól a *Culpen* erdőnévtől, amely a fehérvári johannitáknak szóló adománylevélben tűnik föl.

A kérdés megítélésében elsőrendű fontossága van annak, hogy Anonymus *Kölpény* vezért milyen történeti eseménysorban, milyen személyi—családi összefüggésekben és milyen területi mozgástérben, a személyi „lokalizáció” miféle lehetőségeibe helyezhetően állítja elénk.

A már előljáróban idézett anonymusi szövegrész tágabb kontextusában: a 41. capitulumban a Mester *Kölpényt* — mintegy visszatekintve a Szalan ellen dicsőséggel megvívott harcokra — e küzdelmekben érdemesként részt vett személyként hozza az olvasó látókörébe. Elbeszélése szerint *Kölpény* nem tartozik ugyan a fő honfoglaló vezérek (*septem principales personae*) közé, de kétségtelenül hadi főember-féle, ugyanúgy, mint vele megemlegetett társai.

Fontos annak az útvonalnak a leírása, amikor *Kölpény* belép az elbeszélésbe: Árpád hadaival Titelig és Szalankamenig hatol, meghódítja az egész népességet, amely a Tisza és a Duna aljában (*infra thysciam et danubium*) lakik, majd innen továbbindulva a bodrogi részekre érkezik, ott a Vajas mellett üt tábort, és nemcsak e helyütt, hanem pontosan erre a területre vonatkoztatottan történik meg a vitézségért járó adományozás. A helyszínt természetesen már a „*partes budrug*” és a „*iuxta fluuium vojo*” világosan kijelöli, de Anonymus személynévadásának szoros helynévi kapcsolatai miatt — me-

lyekről „Név és történelem” című munkámban részletesen szoltam (11–27) — az ebben az adományozásban szereplő személyek nevére is szükséges külön figyelnünk. E vidéken kap ugyanis Árpádtól földet Tas, aki a Magiszter szerint Lélnek az apja, és Kölpény, aki Botondnak az apja; és hogy képzeletében a négy felsorolt személyt nemcsak az adomány hozza össze, hanem szoros családi kötelék is, azt P. mester külön is jelzi, hiszen Kölpényt Tas nagybátyjának mondja.

E személyek közül kettő biztosan, egy feltehetően nem Anonymus találománya. Tas és Lél ugyanis más források alapján hiteles, történeti figurák, ez azonban nem jelenti azt, hogy a Névtelennek konkrétebb tudomása lett volna róluk. Írott és/vagy szóbeli forrásokból szedett homályos ismereteit, bizonytalanságait jelzik nála szerepbe állításuknak kronológiai zavarai és történelmi cselekményeik legalább egy részének nyilvánvalóan kitalált volta. Botonddal annyiban más a helyzet, hogy neve után (< *bot* R. 'bárd, buzogány') népetimologikus alapon keletkezett mondai személy voltát nem lehet kizárni, az azonban kevésbé valószínű, hogy ily módon csupán a Mester képzelete szülte volna, inkább gondolhatunk orális, esetleg írásos hagyomány töle való és neki is kapóra jött felhasználására, melyet saját korának *Botond* tulajdonnevei is alátámasztottak, „visszavetítettek”. — Gyökeresen szemben áll viszont az előzőekkel Kölpény személye, mert ennek történeti valóságtartalmára vagy legalább mondai előzményeire semmi kritérium nem mutat, a személy és hozzá kapcsolt neve nagyon egyértelműen Anonymus szokványos személy- és névalkotásának gyümölcse.

Gesztája személyeinek, illetőleg személyneveinek, ezekhez fűzött cselekményrajzainak és mindezek helyhez kötésének szokványos korrelációja ismeretében (I. Név és történelem 11–27) világosan kirajzolódnak azok az ösztönzők, melyek a Magisztert arra késztették, hogy az általa kreált „család” részére juttatott adományozás aktusát Árpáddal hol vitesse végbe, és hogy az adománybirtokot mely területre vonatkoztassa. E tekintetben a valószínűségi hányados szinte a fordítottja a szereplő személyek történeti hitelességéről imént mondottaknak. A legnyilvánvalóbb összefüggés itt ugyanis az, hogy *Kölpény* vezér ott kap földet, ahol — miként a fentiekben bizonyítottuk — Anonymus idejében a *Kölpény erdő* elterült. Ugyancsak eléggé közvetlen a kapcsolódás abban, hogy Kölpény fia, *Botond* azon a vidéken részesül adományban, ahol, illetőleg amelynek a szomszédságában *Botond* tulajdonnevek tűnnek föl; így pl. 1231: villa *Botond* (ÁÜO. 11: 224, Északnyugat-Bácskában, elpusztult); a XIII. századtól folyamatosan bodrogi és északnyugat-bácskai személynevek: 1231: *Botond* (ÁÜO. 11: 224), 1278: *Botond* (HazOkl. 83), 1305 > 1342: *Batand* (AnjOkm. 4: 187), 1323: *Bothond* (GYÖRFFY 1: 723) stb.; vö. még: 1255: „de genere *Bochond*” [= *Bothond*] (CD. 4/2: 346). Megjegyezhető továbbá, hogy a *Botond* alapnévének: a *Bot* ~ *Bat*-nak is számos korai helynévi és személynévi nyoma van a bodrogi területen: 1270/1350: *Botmonustra* (GYÖRFFY 1: 709, ma *Bátmonostor*, monostorát Anonymus kortársa, a Bodroiban is birtokos Becse-Gergely nemzetségbeli *Bot* ispán kezdte építtetni: GYÖRFFY: i. h.); 1323: *Bathaliascenthpetur* (GYÖRFFY 1: 726, a későbbi *Patala*, elpusztult); 1290: *Budholma* (GYÖRFFY 1: 714, elpusztult); stb. — Már lazább, de a kérdésben semmiképpen számításon kívül nem hagyható összefüggések tapinthatók ki az anonymusi *Tas* és *Lél* vezérek nevének és a szóban levő táj kissé tágabb körzete egykori hely- és részben személynéveinek kapcsolatában. A Fejér megye Dunán innen i részén, a régi Solt székben fekvő *Tas* helység (+1092 [1325 k.]: villa *Tas*: PRT. 10: 499, ma *Tass*) talán még belefér a Magiszterrel adományként megjelölt „terra magna” fogalmába, vagy legalábbis az ő területbecslése e helyet még az előbb vázolt vidékhez kapcsolhatta. A megfelelő helynevet illetően kb. ez lehet a helyzet *Lél* faluval is (1266: *Leel*: GYÖRFFY 1: 897, elpusztult), mely már Csongrád megye mélyen nyugat felé (= Bodrog felé) benyúló részén, a homokon feküdhetett; erre az anonymusi motivá-

cióra a *Lél* vezérnek adományozás kapcsán GYÖRFFY is (1: 697) gondolt. KARÁCSONYI (MNemz. 1: 216) nyomán ugyancsak GYÖRFFY (i. h.) utalt arra is, hogy a Bodrogbán, Bátmonostor táján is birtokos Becse-Gergely nemzetség tagjai közt *Lél* nevűek is adatolhatók.

Mindez arra mutat, hogy P. magiszter — mint gesztájában máshol is sűrűn teszi — tudatosan szerepeltet „megfelelő” nevű személyeket ott, illetőleg tudatosan viszi cselekményeiket arra a vidékre, ahol „megfelelő” tulajdonnévi: helynévi és személynévi anyag korabeli jelenléte az asszociációk révén alkalmas lehet elbeszélése hitelességének erősítésére. Kölpény, Botond, Tas és Lél vezéreket tehát semmiképpen nem véletlenül hozza helyzetbe éppen a bodrogi részekben. E körülménynek természetesen egyáltalán nem mond ellent az, hogy e személyek egy részét más cselekményekkel, más területekre is elviszi, sőt például Tas egyik útját szintén ottani helynév (*Tas*, illetőleg szerinte *Forum Tosu* 'Tasvására', (ma *Nyírtas*) alapján irányítja a nyírségi vidékre, sőt további kis történeteskéje kedvéért még nála szokatlan módon maga is alkot e tájon helynevet (*Castrum Tosu* 'Tas vára', az elpusztult *Sárvár* helyén) (I. 21. cap.).

Az 1193-as oklevélben van az egyetlen, de teljesen biztos adat arra, hogy P. mester idejében a Vajas—Bodrog vidéken volt *Kölpény* helynév, ezért a mondottak értelmében a vezéri négyesből *Kölpény* nevének nyilvánvalóan a tárgyalt összefüggésekben keresendő a forrása. Mivel azonban a geszta története a 41. capitulumban úgy folytatódik, hogy Árpád és főemberei itteni tanácskozásának határozataképpen Lél és Botond — most már Bulcsúval kiegészülve — a Vajas—Bodrog vidékről Szalan üldözése végett délre indul, felmerülhetne az a lehetőség, hogy Anonymus *Kölpény* névismeretét, illetőleg személyalkotását az előbb már bemutatott Száva menti vár neve is megerősíthette. Ezt még két másik körülmény is alátámaszthatná, amennyiben a Magiszter Botonddal kapcsolatos Dráván túli mozzanatokra utal. Egyfelől a 43. capitulumban Botond, Lél és Bulcsú a balkáni hadjáratról Pozsega és Valkó vára érintésével, a Duna gereci révén át térnek haza, másfelől az 56. capitulumban Botondot a Verőce vize közelében temetik el.

Megfogható támpontja azonban nincs annak, hogy Anonymus *Kölpény* vezér alakjának és nevének megformálásában a szerémségi *Kölpény* vár nevét — ha valóban így hívták eredetileg, illetőleg már III. Béla korában is ezt a helyet — tudatosan belekombinálta volna. A honfoglalás korára megrajzolt és helynevekkel bőven és jórészt pontosan jellemzett földrajzi képe arra vall, hogy a Mester a Száva alsó folyásának vidékét alkalmasint nem ismerte, nemcsak személyes tapasztalatból, hanem okleveles anyagból sem. De magának a várnak a tőle való ismeretét kétséggé teszi továbbá az is, hogy ennek *Kölpény*-féle neve az anonymusi idők után csak majd két évszázaddal később bukkan föl először. Nem szól arról sem a Magiszter, hogy a Szalant üldöző sereg a Száva mentén hatolt volna előre; e folyó neve csak úgy kerül be a balkáni hadjárat kezdetének leírásába, hogy Bolgárfejérvár (= Belgrád) ellen felvonulva a had ott kel át, ahol a Száva a Dunába ömlik, az átkelés azonban meséje szerint a Dunán és nem a Száván történik. Itt már Botond neve mellett nem is szerepel apja neve, pedig ha a Mester név-asszociációja szokása szerint működött volna, *Kölpény* neve aligha maradt volna ki éppen itt az elbeszélésből. — A Balkánról visszatérő sereget a Névtelen az Adria felől, a Száva középső folyásánál, Zágrábon át hozza haza, a további útvonal leírásában megemlegetett Pozsega és Valkó, valamint a gereci rév pedig jó messze esnek Kölpény vára helyétől. — A gesztában két *Verőce* folyó is szerepel (33. és 56. cap.). Az egyik bizonyosan Nógrád megyei víz, a Mesternek aligha lehetett volna bármi oka arra, hogy Botond sírját ide tegye. A másik helye ugyan leírása alapján nem lokalizálható, de nyilván a Drávától délre feküdt, és aligha lehet elválasztani Verőce városától, mely Pozsegánál is messzebb esik az alsó Szávától, *Kölpény* várával összefüggésbe szintén nem hozható.

A Száva menti Kölpény vára tehát minden bizonnyal több okból is kivehető a Magiszter helynév → személynév irányú névadási tevékenységének köréből.

8. Anonymusnak mint kancellistának nem okozott leküzdhetetlen nehézséget, hogy honfoglalás-rajzát komoly helyismereti tudással: vizek, révek, helységek, várak, utak földrajzi helyzetének és nevének ismeretével adja meg, amely ismeretkörbe természetesen az egyes nevezetes családok, nemzetségek birtokviszonyai is beleértendők. Ennek ellenére — mint a honfoglaló hadak útjának elképzelése mutatja — országismerete mégsem volt egyenletes. Van, ahol a magyar seregek vonulását tüzetes és névileg pontos helyrajzzal mutatja be; ezeket az utakat, vidékeket feltehetően személyes tapasztalat, élményanyag alapján írja le. Más vidékek bemutatása elnagyoltabb, bár névanyaga többnyire itt is kifogástalan hűségű; e tájakat inkább csak a kancellária birtokösszeíró okleveleiből és személyes érintkezései során felszedett értesüléséből ismerhette meg. Végül voltak a Kárpát-medencének egyes olyan, többé-kevésbé peremvidékei, ahová képzelete azért nem küldte el Árpád seregeit, mert e területekről kevés vagy éppen semmi tárgyi anyaggal nem rendelkezett, s kitűnő földrajzi tájékozottságának hitelét, amely egész honfoglalás-konceptiójának alaptámasza volt, tévedésekkel, kitalálásokkal nem kockáztathatta.

Leírásainak jellege arra vall, hogy a Duna folyásának észak-déli szakasza a „portus Moger”-től a „portus Greci”-ig a fenti megoszlás második csoportjába tartozik: személyesen aligha járta be — itt az ő idejében külföldi követjárású út vonal sem volt —, hanem jobbra csak közvetett értesülései lehettek az itteni területekről. Ha semmi más fogódzó nem is volna arra, hogy ide vonatkozó tájékozottságába az 1193-as oklevél névanyagának ismerete belejátszott, az időpontok feltűnő egybeesése, illetőleg a III. Béla kancelláriájából származó oklevél kelete és a Magiszternek ez időben nagy valószínűséggel ottani működése már önmagában is felkelthetné a gyanút, hogy a *Kölpény* nevet mint költött személynék nála szokásos helynévi alapját innen meríthette.

Persze nem föltétlenül arról van szó, hogy ő a nevezett oklevél írásában is tevékenyen közreműködött, bár ezt sem lehet kizárni. Az irat ugyan „p(er) man(us) magist(ri) Kathapani, Albensis, p(re)positi, aule regis cancellarii” jegyeztetett, de ettől fogalmazásában, leírásában Anonymus még bőven részt vehetett volna. Az oklevél kézírása mindenesetre megegyezik annak a szintén 1193-ban kelt oklevélnek a leírójával, aki a Bertalan modrusi comes javára kiadott királyi adományozást is írásba fektette (I. JAKUBOVICH: *ÖmOlv.* 52; GYÖRFFY, CAH. 87). JAKUBOVICH (i. h.) e tekintetben III. Béla Wasca nevű notáriusát veszi gyanúba, aki már 1181-ben írt oklevelet, ám FEJÉRPATAKY megálapítása szerint (III. Béla okl. 19) erről a Wascáról későbből már semmit sem lehet tudni, s a Katapán nevével főtmaradt négy eredeti oklevél három különböző kéztől való (P. mester kézírását viszont nem ismerjük). Így hát nincs elegendő alapunk arra, hogy az oklevél írójában Anonymust kereshessük, arra azonban igen, hogy ez az irat az ő kezében is megfordulhatott, esetleg többször is.

De mindennél az inkább csak elvi lehetőségénél valamivel kézzelfoghatóbb okunk is van arra, hogy feltegyük: P. magiszter merített névanyagot vagy legalábbis névadási ötleteket a fehérvári keresztesek adományleveléből. Talán nem egészen véletlen, hogy az oklevél szövegében és az anonymusi gesztában több mint két tucat azonos tulajdonnév fordul elő. Igaz, hogy ezek írott alakja többnyire nem egyezik pontosan, és legnagyobb részük nem is azonos objektumokra vonatkozik, azaz lokalizációban, névkategóriában stb. nem váz egybe. Ezért az oklevélben való ottlétük inkább csak P. mester névi tárházát bővíthette, illetőleg más vonatkozásokban felhasználásukat a valóságtartalom oldaláról erősíthette; pl. az adománylevelél helyesírásában: aqua *Sar*, aqua *Tur*, *Meger*, *Toploza*,

Narag, Boronch, Calano (abl.), *Zoloc, Turde* (gen.) stb. Ennél is többet mondhat egyes névpárok egyezése; így az oklevélben egymás után *Kac* és *Cenholm*, Anonymusnál azonos fejezetben (32.) *ca/u* és *zenuholmu*, azaz a mai Kács és Szihalom Borsodban; vagy az oklevélben ugyan más-más helyen, de egyazon tájra vonatkoztatva *Bodogth* és *Ferteu*, Anonymusnál egyazon fejezetben (50.) *bodoctu* és *ferteu*, azaz a mai Bodajk és a Velencei-tó (R. Fertő) Fejérben. Az efféle egybeeséseket már aligha magyarázhatja csupán a nevezett helyek mindkét szövegíró számára adott földrajzi közelsége. — A Magiszter a Duna balpartján ugyanolyan „hézagos” leírással viszi Árpád hadait északi irányban, ahogyan az Ete és Vajta vezette sereget a Duna jobbpartján Baranyavár irányába, tehát táj- és helynév-ismerete a két területről nemigen fakadhatott személyes útiélményből, hanem csak írott anyagból. Ugyanakkor a keresztesek adománylevelében mindkét útvonal egyes részei szintén szerepelnek: mint láttuk, a balparton a *silua Culpen* körzetében viszonylag bő helynévanyaggal; a jobbparton pedig *Foda, Talena* (= Fadd, Tolna), az akkori *Dolosa* — éppen a „kölpényi” részekkel szemközt — jelzik az oklevélíró ottani tájismeretét.

Természetesen nem lehet teljesen kizárni, hogy Anonymus a solti *Kölpény* erdő nevét más egykorú oklevelek helynévanyagából is megismerhette, hiszen a kérdéses területről, annak birtokviszonyairól elvileg más korábbi vagy korabeli oklevelek is számot adhattak, melyek szintén megfordulhattak a Magiszter kezén. Ne feledjük, hogy III. Béla kancelláriájából csak kilenc hiteles, egykorú oklevél maradt korunkra, holott bizonyos, hogy ennél nagyságrendileg sokkalta több készülhetett, melyek jórészt elvesztek vagy csak későbbi másolatból ismertek (vö. FEJÉRPATAKY i. m. 4–7). Mégis, olyan hatalmas helynévanyagot, mint amilyen a fehérvári keresztesek adománylevele készült, nem sok korabeli oklevél tartalmazhatott; még kevesebb a valószínűsége, hogy ilyenek éppen a Solt széki — bodrogi területről adtak volna számot; és különleges véletlen kellett volna ahhoz, hogy éppen a nevezett ritka erdőnév valamelyikben felbukkant volna. Így eléggé kevés a realitása annak, hogy P. mester *Kölpény* vezérre vonatkozó személynév-adási tippjét ne a keresztesek adománylevelének *Kölpény* helynevéből merítette volna.

9. Hogy mi a *Kölpény* név eredete, az már nem tartozik szorosan ennek a tanulmánynak a témakörébe. De ha már annyi szó esett e névről, befejezésként talán e vonatkozásban is ide iktatható még néhány megjegyzés, mely inkább tudománytörténeti érdekű, mintsem az etimon ügyét megoldani kívánó.

A névnek két érdemlegesebb magyarázata említhető: abban egyeznek, hogy a magyarban török előzményt tesznek föl; viszont különböznek a végső etimont és az abból nyelvünkbe vezető út részleteit illetően.

PAIS DEZSŐ (MAn. 124; MNY. 1928: 175; SRH. 1: 85; NytudÉrt. 38. sz. 96) abból a török méltóságnévből vezette le a magyar nevet, melyet NÉMETH GYULA (MNY. 1922: 5) a DAI.-ban leírt egyik besenyő tartomány-, illetőleg törzsnév: a Σουφουκαλη, Κουλη alapján török *külbej* alakban következtetett ki (vö. még MORAVCSIK, Bib-Konszt. 167). E méltóságnévben NÉMETH a török *bäy~bej* utótagot látta, melyből PAIS *pej, pü* változatot tett föl, a magyar alakra tekintettel pedig a szóvéget török, esetleg magyar *-n* kicsinyítő képzőnek gondolta. Ebből a besenyő méltóságnévből lett volna szerinte magyar személynév, melyet Anonymus megörökített, s a személynévből keletkeztek aztán a már idézett magyar helységnevek. — A magyarázat már a NÉMETHÉVEL kezdődően feltevések sorozata, amelyekben külön-külön is hinni kellene, nem is szólva a hang- és alaktani problémákról meg a magyar személynévnek Anonymuson kívül kimutathatatlan voltáról.

GYÖRFFY GYÖRGY előbb (KCSA. 1. kieg. 441, vö. Besenyők és magyarok 441 is) még a NÉMETH ötletére és annak nemzetközi szakirodalmi háttérére visszamenő konsztantinoszi Κουλεπη, Καλπεη-ben látta inkább a magyar helynevek török előzményét; de kérdőjellel megemlítette az egykori bizánci zsoldosok közt felsorolt Κουλίγγοι-ok párhuzamát, melyet külföldi filológusok a normann *kylfinger* népnévvel egyeztettek. GYÖRFFY itt vö.-vel vette hozzá a magyar helynevekhez P. mester *Culpun* személynevét. Később GYÖRFFY (Tanulmányok 87 kk.; Anonymus Gesta Hung. 154; Tört. földr. 3: 308) már határozottan vallotta, hogy a XI. századi bizánci forrásokban a katonai segédnépek közt sokszor felbukkanó Κουλίγγοι, orosz évkönyvekbeli Колбязи (VASMER szerint óorosz *kylbeg*) felel meg végső soron — török nyelvi közvetítésen keresztül — a magyar helyneveknek (vö. még VASMER, RussEtWb. 1: 596: Колбязи, óor. *kylbjagъ*). Analógiául felhossa a szintén északi segédnép varégek magyarországi szerepét is (l. helynévként 1138/1329: *Warang* (MNY. 1936: 134), 1193 (!): *Warung* (CAH. 89), Somogy m., elpusztult). Megjegyzí még, hogy a krónikákban nem említett, de Anonymustól Botond apjának megtett *Kölpény* neve *Marót*-hoz és *Szovárd*-hoz hasonlóan nem zárja ki a népnévi eredetet; sőt a népnévi előzmény alapján a korai Árpád-korban a Bega torkolatvidékére *kölpény* népelem jelenlétét teszi fel. — E magyarázat főként a szónég dolgában szintén tartalmaz komoly hang- és alaktani nehézségeket, az előbbinél mégis több lehetőséget hordoz, mert beleilleszkedik a magyar helynévtípusoknak abba a csoportjába, amely jobbára nem személynévi előzményű, viszont nép-, illetve törzsnévként viselkedik, és egymással struktúrájában is feltűnő alaki egybeesést mutat (*Berény*, *Ladány*, *Tárkány*, *Várkony*, *Varsány* stb.). E tekintetben némi nehézséget jelent a *Kölpény* helynévnek a társainál viszonylag csekélyebb száma.

10. Nem lehet tehát elzárkózni attól a GYÖRFFY fölvetette lehetőségtől, hogy a *Kölpény*, melyet a magyarból megfejteni nem tudunk, korai helynevünkben egy, királyi szolgálatban álló katonai segédnép emlékét őrzi. A névnek most részleteiben taglalt helynévi problematikája alapján azonban a feltehetően népnévi előzményű *Kölpény* helynév területiségéből a kevei—bánsági vidék minden bizonnyal kiveendő, következésképpen e tájon ilyen népelem jelenlétére nem hordozhat bizonyosságot. Valós személynévi használata ugyancsak kizárható; nincs sem ilyen minőségű előzménye, sem ilyen fejlődménye; Anonymus a *Kölpény* „személynévi” voltának nem hiteles tanúja, csak ügyes megalkotója.

BENKŐ LORÁND

Isten szavunk eredete

1. Az uráli nyelvek többségében az 'isten; Gott' és az 'ég; Himmel' fogalom megnevezése ugyanazon szavakkal történik. Lássuk az ebbe a szemantikai körbe tartozó etimológiai csoportokat:

1. Obiug. *tōrəm 'Himmel, Gott' → Vog. (STEINITZ, WogVok. 171, HONTI, GOV. 190) TJ *tārəm*, AK *tōrəm*, P *tōrāmt* (Pl.), Szo. *tōrəm* 'Himmel, Gott' | osztj. (DEWO. 1472) V Vj. *torəm*, Trj. J *tōrəm*, DN Ko. Kr. Ni. Serk. *turəm*, Kaz. *tōrəm*, O *torəm* ua. Az obiugor nyelvekben a szó gyakran a vog. *numi* 'felső; das obere, Ober-', osztj. *num* ua. előtaggal együtt fordul elő: vog. É *numi-tārəm* 'főisten; Hauptgott'; osztj. (DEWO. 989) V Vj. *num torəm*, DN *num turəm*, Serk. *nūm turəm*, Kaz. *nūm tōrəm* 'höchster (Himmels-)Gott; Himmel'.

2. *ilma 'Himmel, Wetter; Gott' FU → finn *ilma* 'Luftkreis, Luft; Wind; Wetter, Witterung', *Ilmari, Ilmarinen* 'Gott des Himmels' | votj. Sz. *iñ* (*iñm*-) 'Luft, Himmel', *iñmar* 'Gott' | zürj. Sz. P *jen* (*jenm*-) 'Gott, Heiligenbild, Himmel', KP *jen* (*jenm*-) 'Gott' | osztj. Ko. *itəm* 'Welt, Himmelsstrich; Wetter, Witterung', (Karj., közli Wichm.: FUF. 15/1915: 40) Ko. *num-itəm*, O *num-iləm* 'Himmel, Himmels-gott' (+lapp vog. 'Himmel, Wetter, Luft' értelemben) (UEW. 81—2).

3. *juma 'Himmel; Gott' FV → finn *jumala* 'Gott' (>lapp N *ibmel*, L *jupmēl*, K Kld. *jimmel*, A *jummel*) | ??mord. (STRAHLENBERG, közli SKES.) *Jumi: Jumishipas* [ɔ: *jumi-ši-pas*] 'mordvalaisten jumalia; mordwinische Götter'; *jon*: E *jondol*, M *jondul* 'Blitz' | cser. KH *jâmâ*, U *jumo* 'Gott', B *jumo* 'Himmel; Obergott' (UEW. 638).

4. *nu-mz 'das Obere; Himmel; Gott' U → szamjur. O *nūm?*, Nj. *nūm* 'Himmel; im Himmel wohnender höchster Gott'; szelk. Ta. *nop*, Ke. *nom* 'Himmel', N *nop*, *nõp* 'Gott, Wetter, Welt' (+osztj., vog. 'ober, das Obere' és kam. 'Himmel, Wetter, Donner', koib., mot., tajgi 'Himmel' jelentésben) (UEW. 308).

5. Votj. (Munk.) Sz. *kwaž*, Sz. K *kwaž* 'idő; Wetter', (WICHMANN—KORHONEN) G B M J MU Uf. *kwaž* 'Wetter'; (G MU auch) Luft; (G B auch) Gott', (URSzl. 1983) *kwaž* 'погода, (диал.) господь, бог.' — A votj. *kwaž* ismeretlen eredetű szó.

Ebben a szemantikai csoportba tartozik a szamjen. (MIKOLA: SUA. 36/1995: 175) B *ŋa* 'Himmel, Gott' szó is.

A fenti szócsoportok arról tanúskodnak, hogy az uráli nyelvekben — a magyar és a mordvin kivételével — az 'ég' és az 'isten' fogalmát ugyanaz a szó fejezi ki. A szajáni szamojéd nyelvekből (koib., mot., tajgi) nincsenek megbízható adataink. Valamennyi szó ősi időből való (uráli, finnugor, finn-volgai, obi-ugor kori). A megnevezésben az a szemlélet rejlik, hogy a világmindenség teremtetője és ura az égben lakozik. Ez a szemléletmód avagy hitbeli felfogás közös a primitív (pogány) és a tételes — isteni kinyilatkoztatású — vallásokban (zsidó vallás, kereszténység, iszlám).

Az 'ég' és az 'isten' fogalomnak az összekapcsolása és azonosítása, következtetésképpen ugyanazzal a szóval való kifejezése más nyelvekben, illetőleg nyelvcsaládokban is előfordul. Így van pl. a török nyelvekben is: ötör. csag. ujj. *tänri*, turkmén *tanry* 'Himmel, Gott', oszm. *tanry* 'Gott' (I. RÄSÄNEN, EtWbTürkSpr. 474).

A mord. E *paz*, *pas*, M *pavas* 'Gott' korai ősrja jövevényszó: vö. ieur. *bhāgos: óind *bhāgaḥ* 'Herr, Zuteiler', av. *baga-*, *baya-*, óperzsa *baga-* 'Gott, Herr' (JOKI: MSFOu. 1973: 301; KATZ, in: Freundliche Grüße zur Halbzeit. Festschrift für Johannes Bechert. Bremen, 1981. 27; RÉDEI, IdgUrSprachkont. 1986. 55). *Isten* szavunk etimológiáját alább fogom tárgyalni.

2. Az 'ég' és az 'istenség' összekapcsolása, illetőleg egymásra vonatkoztatása — annak ellenére, hogy a két fogalmat külön szó fejezi ki — a magyarban is megvan. *Ég* 'Himmel, Himmelreich' szavunknak átvitt értelemben 'Isten; Gott' jelentése is van: *a jó ég tudja, adja az ég, hála az égnek* (ÉrtSz.). Különös figyelmet érdemel a többes számi alak használata: *az egekre kérek, szent egek!* (egyes számban is: *szent ég!*) (ÉrtSz.); ('mennysország' értelemben:) *Egek ékessége* (Szűz Máriáról szóló róm. katolikus ének kezdete).

Ménny szavunk elsősorban vallási 'mennysország; Himmelreich' értelemben használatos, de a költői nyelvben konkrét 'ég; Himmel' jelentése is van (ÉrtSz.). Vallási értelemben ez is gyakran többes számban használatos. Pl.: *a mennyeknek országa; Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy; (a hiszekegy régebbi változatában:) Fölméne a mennyekbe*.

'Ég' jelentésű szavak természetesen más európai nyelvekben is használatosak 'Isten' értelemben. Pl. ném. *der Himmel bewahre mich davor; gebe es der Himmel; um Himmels willen*; ang. *heaven knows; for heaven's sake; good heavens*.

A 'mennyország' értelmű *egek, mennyek* és az 'Isten' értelmű *egek* többes számi alakok kétségtelenül az egyházi irodalmi latin nyelv hatására keletkeztek és terjedtek el. Lássunk néhány közkeletű példát: *Pater noster, qui es in coelis* 'Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy'; *descendit de coelis* 'leszállott a mennyekből' (a niceai és konstantinápolyi zsinat hitvallása); (Sanctus:) *Pleni sunt coeli* [többes szám] *et terra gloria tua. Hosanna in excelsis* [többes szám] 'Tele van az ég és föld a te dicsőségeddel. Hozsanna a magasságban.' Érdekes a lat. *aqua* 'víz' többes számban való használata az egyes szám helyett: *'et spiritus Dei ferebatur super aquas'* / 'és Isten lelke lebegett a vizek fölött' (Vulgata: Gen. 1/2 / Teremtés könyve 1/2.).

A többes szám alkalmazása az egyes szám helyett a latin (és görög) egyházi nyelvben héber (és arámi) hatásra honosodott meg. Pl.: héber *elohim* 'Gott': többes számi alak, mellette az ige egyes számban van, ha Izrael Istenéről van szó; valódi többes szám, ha idegen isteneket értenek rajta. Az egyes számi *eloha* Izrael Istenére vonatkozik. Az akkádban is előfordul a tbsz. *ilani* (az egysz. *ilu* mellett) egy istenre vonatkoztatva; — *schamajim* 'Himmel': látszólag kettős szám, valójában többes szám. A biblia utáni időben 'Isten' jelentést is kapott. — *chajjim* 'Leben' (plurale tantum): az egysz. *chaj* jelentése 'lebendig, Lebewesen' — *majim* 'Wasser' (plurale tantum). Az idézett adatokban a többes szám 'nagyságot, méltóságot, fenséget' fejez ki.¹

3. A m. *isten* 'Gott' a TESz. szerint talán származékszó: „az *ős* főnév eredetibb is alakváltozatából keletkezett *-t* és *-n* képzővel.” Eredeti jelentése 'atyácska' lehetett (l. még EWUng.). Ez a korábbi szakirodalomban is fel-felbukkanó eredeztetés aligha fogadható el. A bonyolult alaktani magyarázaton kívül nehézséget jelent az is, hogy az *isten* *ü-s* és *ő-s* változatai nem mutathatók ki. Jelentésanilag védhető volna ez a magyarázat, hiszen „más nyelvekben is jelöli 'atya' jelentésű szó az istent, illetőleg az isteneket; vö. pl. gör. *πατήρ* 'atya', ... lat. *pater* 'atya' (gyakran istenek megnevezéseként is...)” (TESz.). HARMATTA (in: KOVÁCS—VESZPRÉMY szerk., Honfoglalás és nyelvészet. Bp., 1997. 73) a jelentéstani viszonyról a következőket írja: a lat. *pater* szó használatára való hivatkozás „egyszerű tévedésen alapszik: összetéveszti a megszólítást az 'isten' megjelöléssel. Az archaikus latinban minden férfi istenségnek kijárt a *pater* 'atya' megszólítás, de az 'isten' jelentésű szó *deus* volt”. Ez az akribiára valló ellenvetés nyilvánvalóan csak az archaikus latin esetében helytálló, a keresztény terminológiában a lat. *pater* (~ m. *atya*, ném. *Vater* stb.) 'isten' megjelölésként általános. Pl. „quanto magis Pater vester qui in caelis est dabit bona petentibus se” ('akkor mennyivel inkább ad jót mennyei Atyátok azoknak, akik kérik': Vulgata: Mt 7/17); „sed qui facit voluntatem Patris mei qui in caelis est” ('csak az, aki teljesíti mennyei Atyám akaratát': uo. 7/21). Az persze valószínű, hogy a megszólításból jöhetett létre a *Deus/Isten* szinonimájaként a *Pater/Atya* megnevezés. Vö. még vog. *Ē mā numi-pālt numi-tārem āšəw xūl'tālās* 'Gott, unser Vater erschien über der Erde' (MUNKÁCSI—KÁLMÁN, WogWb. 346). — A szemantikai párhuzamok ugyan támogatnák az *ős* (< *is*): *isten* egybevetést, de a fent előadott hangtani és alaktani nehézségek miatt el kell hártanunk ezt az egyeztetést.

RÓNA-TAS ANDRÁS „A honfoglaló magyar nép” (Bp., 1996.) című könyvében (129, 159) arról olvashatunk, hogy az anatóliai hettiták a hattiktól vették át a napisten tiszteletét és nevét: hattí *Eštan* → hettita *Ištanu/Aštanu*. Meg nem támogatott, ad hoc ötletként felveti, hogy ez a szó kaukázusi és kazár közvetítéssel kerülhetett át a magyar nyelvbe. A hattí-hettita szóra vonatkozóan l. még T. V. GAMKRELIDZE—V. V. IVANOV,

¹ A sémi adatokért és azok értelmezéséért GÜNTER STEMBERGER kollégának (Bécsi Egyetem, Institut für Judaistik) tartozom hálával.

Indoeuropeiskij jazyk i indoeuropejcy. Tbiliszi, 1984. 1—2. 684, 897. MAKKAY JÁNOS (Két öreg múzeumbarátom. Appendix: a magyar nyelv *isten* szaváról. Bp., 1998. 30—47) VOLKERT HAASra való hivatkozással (Geschichte der hethitischen Religion. Leiden—New York—Köln, 1994. 420—32) arra hívja fel a figyelmet, hogy a hettita szó jelentése 'napistennő' (tehát nem férfi isten!) volt, s ez szemantikailag akadálya az egyeztetésnek. MAKKAYnak komoly kronológiai érve is van RÓNA-TAS etimológiai felvetésével szemben: a hettita birodalom Kr. e. 1200 körül bomlott fel, a feltett kaukázusi → kazár → ősmagyar kapcsolatok Kr. u. 600 utáni időre tehetők. A két időpontot elválasztó 1800 esztendő ellene mond bármiféle népi-nyelvi kapcsolatnak (i. m. 46).²

A további vizsgálatok szempontjából komoly megfontolás tárgyává kell tennünk a következő körülményeket: 1. Az uráli nyelvek 'isten' jelentésű szavai valamely 'ég' jelentésű szóval azonos eredetűek; 2. *Isten* szavunkat egy uráli 'ég' szóra nem tudjuk visszavezetni. 3. Az uráli nyelvek vallomásai alapján feltehető, hogy egykor a magyarban is azonos lehetett az 'ég' és az 'isten' jelentésű szó. 4. A m. *isten* a fent bemutatott uráli szócsoportok egyikével sem hozható etimológiai kapcsolatba.

Mindezen körülmények figyelembevételével talán megkockáztatható az a feltevés, hogy a korai ősmagyarban az *ég* és/vagy a *menny* szavunknak 'isten' jelentése is lehetett. Lehet, hogy a két szó szinonimaként szerepelt egymás mellett, de nincs kizárva, hogy főleg a *menny* fordult elő 'isten' értelemben, hiszen ennek van a mai nyelvben is első-sorban vallási 'mennyország; Himmelreich' jelentése. Persze az is lehetséges, hogy a korábbi 'ég, isten; Himmel, Gott' jelentésű szó kiveszett nyelvünkől.

Isten szavunk hangalaki struktúrája miatt nem tartozhat ősi tőszavaink közé (a származékszóként való eredeztetés nehézségeiről fentebb már szóltunk). A magyar nyelv szövégmutatató szótára (1969.) szerint az *st*, *szt* mássalhangzókapcsolatot tartalmazó szavaink száma viszonylag csekély. Egy részük nagyon régi származékszó, pl. *est(e)*, *fest*, *füst*, *lusta*, *lustos*, *most(an)*, *rest*, *vastag*, *üst*, *ezüst*, *nyest*, *nyuszt*, *nőstény*, *rost* stb. Másik részük későbbi származékszavakból (*olvaszt*, *készítet*, *rekeszt*, *támaszt*, *választ* stb.) és jövevénytiszavakból (*ostor*, *lista*, *posta*, *rosta*, *gesztus*, *pászt*, *paraszt*, *tiszta*, *puszta* stb.) áll.

4. Az *isten* egyike azon szavainknak, amelynek árja—iráni eredete nagyon korán felmerült.

J. E. FISCHER volt az első, aki a m. *isten* szót „De origine Ungorum” (1756.) és „Sibirische Geschichte” (1768.) című műveiben iráni szavakkal egybevetette: „Persae incolae Deum nominant: *Yezd*; *Jisdan* 'der Name der guten Gottheit' (l. ÁKE. 2—3). BEREGSZÁSI NAGY PÁL (Parallelon inter linguam Persicam atque Hungaricam. Erlangen, 1794.) ezt az etimológiát megismétli: újperzsa *jezdan*, *izdan* 'Gott'.”

MUNKÁCSI (ÁKE. 378) *isten* szavunknak ezt az iráni egyeztetését szintén elfogadja: < pehl. *yaztān*, *yazdān*, újper. *yezdan* 'Gott', av. *yazata*- 'verehrungswürdig', szkr. *yazatā*- 'ehrwürdig, verehrungswert; (plur. masc.) die Anbetungswürdigen; Götter'.

H. KATZ „Studien zu den älteren indoiranischen Lehnwörtern in den uralischen Sprachen” (München, 1985.) című kéziratot habilitációs munkájában a következőket olvashatjuk: „Die folgende Etymologie des ung. Wortes für 'Gott' in Ansätzen schon bei J. E. Fischer (s. ÁKE 2ff., sowie 378 f.): A *jažatāh (>ai. [RV-] *yajatā*- 'anbetungs

² MAKKAY JÁNOS kiváló régész, aki nyelvészeti kérdések iránt is érdeklődik. A nyelvészetbe való beavatkozása nem mindig válik javára, jöllehet — mint a fenti megnyilatkozása mutatja — olykor nyelvészeti véleményt is tud helyesbíteni. Ugyanakkor érthetetlen számomra a nyelvtudomány, kiváltképp a finnugrisztika elleni vagdalkozása, a „barikád” túlsó oldaláról való lövöldözése.

würdig', Pl. m. 'Götter', gav. yazata- 'anbetungswürdig' (1x), jav. 'Gott') → U *jāčtā - (Voc1Silpal.) *jāčtā > ung. der. (aff., Bartha 108) isten" (224).

MUNKÁCSI nem ad elfogadható hangtani magyarázatot. A m. isten-t a pehl. yaztān, yazdān, újper. yezdān alakokból semmiképp sem lehet hangtanilag megmagyarázni. A KATZ által rekonstruált uráli *jāčtā-, illetőleg *jāčtā- uralisztikai szempontból megalapozatlan: redukált ā az első szótagban és hangsúlyos á vagy ǎ az első szótagnál hátrább nem illik uráli-finnugor hangtörténeti ismereteinkhez. Az isten iste-elemének a KATZ által feltett alakból való származtatása tehát felette problematikus.

Annak ellenére, hogy az eddigi megfejtési kísérletek kudarcot vallottak, isten szavunk irániból való átvételét mégis valószínűnek tartjuk. Lássuk előbb az etimológia szempontjából releváns indoiráni adatokat: óind yājati, -te 'verehrt, huldigt, opfert, weicht', PartPerfPass. ištā- (RV, usw.); iṣyā- f. 'Opfer', ištāni- 'verehrungswürdig' iṣfi- f. 'Opfer'; óind yajatah 'verehrungswürdig, anbetungswürdig', av. yazata- 'anbetungswürdig, Gott', közepper. yazd, újper. izaδ 'Gott', oszét digor izaed, iron zæd 'Genius, himmlischer Geist' (MAYRHOFFER, KEWA. 3: 3—4); av. yaz-, yad- 'venerari, sacrare', yaza-, yada-, išta-, yašta- '(eine Gottheit) verehren, feiern, ihr huldigen, ihr zu Ehren Gebete und gottesdienstliche Handlungen verrichten' (BARTHOLOMAE 1274 kk.), l. még yaštā, ištā, ištō, yaštō (uo. 1276).

A magyar szót a szóközépi zd-t, zt-t tartalmazó alakokból nem lehet megmagyarázni, az isten-hez csupán az št-s alakok illenek. Kérésre MANFRED MAYRHOFFER (Bécsi Egyetem, Institut für Indogermanistik) az iráni adatok hangtani-alaktani vonatkozásairól a következőket írta: „Wenn an der offenbar schon im 18. Jahrhundert geäußerten (s. Joki, Uralier und Indogermanen S. 10) Zusammenstellung von ungar. isten mit dem Plural (mittelpers.) yazdān 'Götter' (:Sing: yazd) vor allem iran. -zd- Schwierigkeiten bereitet, so ließe sich mit aller gebotenen Vorsicht darauf hinweisen, daß im Passiv-Partizip von yaz- 'verehere, anbeten' lautgesetzlich išt- entsteht: vgl. išta- 'verehrt, der verehert wird', im Avestischen mehrmals belegt (Bartholomae, Altiran. Wörterbuch S 1275f.). Eine mitteliranische Fortsetzung des Gen. Plur., der zum allgemeinen Plural geworden ist, altiran. *ištānām, wäre als *ištān 'die Vereherten' vorstellbar. Die Schwierigkeit, daß das Wort für 'Gott' aus einem Plural entlehnt sein müßte, teilt diese Auffassung mit der Zusammenstellung Beregszászis von isten und yazdān" (±1990, l. még MAYRHOFFER, EWAia. 2: 392—4).

Az átadó nyelvi alak középiráni *ištān < *ištān (< óiráni *ištānām) lehetett. Ez a PartPerfPass. többes genitívusi esete, mely általános többes alakká fejlődött. A m. isten a középiráni rekonstrukciónak szabályosan felel meg. MAYRHOFFER óvatosságra int azzal a megjegyzésével, hogy az isten 'Gott' esetében átadó nyelvi alakul egy 'Götter' jelentésű többes alak szolgált volna. Én ebben a körülményben nem látok áthidalhatatlan nehézséget. Fentebb láthattuk, hogy többes számú alakok a sémi nyelvekben — majd egyházi hatásra a latinban és több európai nyelvben, így a magyarban is — egyes számúvá értékelődhetnek át. Talán hasonló folyamat zajlott le isten szavunk esetében az ősmagyarban is: a középiráni *ištān (> ištān) alaknak 'nagyság, méltóság, fenség' jelentésárnyalatot tulajdonítottak, és egyes számú 'Gott' értelemben vették át. A m. isten iráni előzményének eredeti 'tisztelt(ek), tiszteletreméltó(ak)' jelentéséhez jó szemantikai párhuzamul kínálkozik a ném. Gott 'isten' kikövetkeztethető jelentése: 'das angerufene Wesen; a hívott/megszólított lény'. Vö. ieur. *ghu- > óind hū 'Götter anrufen': germ. *guða- < *ghu-tō-m (a -to participiumképző) (KLUGE—MITZKA¹⁹). Vajon az ősi 'isten' jelentésű szónak a kö-

³ Az iráni adatok értelmezésében nyújtott szíves közreműködéséért MANFRED MAYRHOFFER professzor úrnak ezúton mondok köszönetet.

zépíráni *ištān* > m. *isten* 'tisztelt, tiszteletreméltó' szó által való kiszorítása összefügghet-e az ősmagyarok tabuisztikus szokásaival, amely esetleg dél és kelet felől is (perzsa, zsidó vallás) kaphatott impulzusokat (vö. *Urának Istenednek a nevét ne vedd hiába*).

A többes szám → egyes szám átértékelődéshez jó párhuzamul kínálkoznak az európai nyelvek magázó—önöző formái: (pluralis maiestatis): finn *te* 'ön, maga' < 'ti', fr. *vous*, ang. *you*, or. *вы*, ném. *Sie* 'ön, maga' < 'ők' (korábban: *Ihr* 'ön, maga' < 'ti'). Ide vonhatók még a szerénységi kifejezések is (pluralis modestiae): *fenntebb már szóltunk erről* (ki? ti. én). Többes számú szavaknak 'nagyság, méltóság, fenség' jelentésárnyalaton keresztül egyes számúvá válásához hasonló jelenség az, amikor gyűjtőnév fokozó, megtisztelő értelemben egyedi névvé fejlődik. Ilyen funkciót öltött pl. magára a -ság/-ség gyűjtőnévképző (*katonaság* 'Militär, Soldatenvolk', *népség* 'Gesindel, Pack, Volk') több szóban: *asszonyság* 'Weib, Weibsbild' ← 'Frau' ('domina' ← 'dominatio'); *feleség* 'Frau, Gattin, Ehefrau'; *uraság* 'Herrschaft, Gutsherr' (eredetileg: 'dominatio, dominatus, dominium'); *rokonság* 'Verwandtschaft' → R 'der/die Verwandte'; *nemzetség* 'Geschlecht, Stamm' → R 'der/die Verwandte'. Vö. ném. *Bursche* 'fiatalember, legény' ← 'Gesellschaft von Studenten, Handwerkern, Soldaten'; *Frauenzimmer* 'nőszemély, fehérnép' ← 'Gesamtheit der Frauen im Gemach'; *Kamerad* '(baj)társ, pajtás' ← 'Stubenengenossenschaft, Gesellschaft' (vö.: ZSIRAI: MNy. 1926: 173—88; HORPÁCSI: MNy. 1953: 47—8; KLUGE—MITZKA, DiEtWb.¹⁹).

Persze az is elképzelhető — bár kevésbé valószínű —, hogy az iráni többes alak a magyarban a 'nagyság...' jelentésárnyalat nélkül vált egyes számi jelentésűvé. Erre számos példa idézhető a finnugor nyelvekből. Például: zürjén: nomplur. → nomsing.: *habki* 'Knöchelchen (zum Spielen)' < or. *бабки* 'ua.'; *kartij* 'Karte' < or. *карты* 'ua.'; genplur. → nomsing.: *jaged* 'Beere, Frucht' < *ягод* (nom. *ягода*) *minut* 'Minute' < or. *минут* (nom. *минута*) (KALIMA: MSFOu. 1910: 32); votják: nomplur. → nomsing.: *bratja* 'Bruder' < or. *братья* 'ua.'; *kol'osa* 'Rad' < or. *колёса* 'ua.'; genplur. → nomsing.: *aglican* 'angol ember' < or. *англичан* (nom. *англичанин*) (CSÚCS: NyK. 1970: 324, 1972: 40).⁴

RÉDEI KÁROLY

Az ómagyar (Árpád-kori) -ta/-te denominalis nomenképző eredetéről

Az Árpád-kori személynevek gyűjtése közben felfigyeltem a nagyszámú -ta/-te végződésű tulajdonnévre. Átnézve a szakirodalmat, az e témakörben rendre idézett és alapvetőnek ítélt dolgozatokban nem találtam meggyőző érveket és személynévi példát

⁴ Jelen írásom az 1996-ban megjelent „Über die Herkunft des ungarischen Wortes *isten* 'Gott'” című dolgozatom (Linguistica Uralica 32: 283—8) némileg átdolgozott és bővített változata. HARMATTA JÁNOS „Iráni nyelvek hatása az ősmagyar nyelvre” (in: KOVÁCS—VESZPRÉMY szerk., Honfoglalás és nyelvészet. Bp., 1997. 71—83) című cikkében — amely az enyémnél egy évvel később jelent meg — szintén foglalkozik *isten* szavunk iráni eredeztetésével. Ő a magyar szót az iráni *yaštan ~ *yašten (< középperzsa *yazdān* < óiráni *yazata) alakból vezeti le. HARMATTA etimológiája magyar szempontból jó néhány kérdést nyitva hagy: 1. nem szól az iráni *ya-* > m. *i-* megfelelésről, jóllehet ez könnyen megtámogatható: vö. m. *iromba* < szlk. R. *jaręba*, 1219/1550: *Iroszlou* szn. < szláv *Jaroslavъ* stb. (TESz. *iromba* alatt); fenti magyarázatom értelmében (középíráni *ištān > *isten*) erre a hangmegfeleltetésre nincs is szükség; 2. a szóbelseji iráni (általában idegen nyelvi) *s > m. *s* megfelelés szokatlan (a magyarban sz. volna várható); 3. nem szól az iráni többes számi alak és a m. *isten* egymáshoz való viszonyáról.

kat a korai és igen gyakori nomenképző magyar eredetének igazolására, vagyis nem látom kellően bizonyítottnak a *-ta/-te* denominalis nomenképző ősi magyar eredetét. Ezért az eddig összegyűjtött *-ta/-te* végződésű tulajdonnevek bemutatásával időszerűnek vélem e képző eredetének felülvizsgálatát.

1. Egy denominalis nomenképző vizsgálatában, közelebből funkciójának, leginkább azonban eredetének tisztázásában döntő tényező az alapszó (a név) biztos etimológiájának megállapítása. Egy helytelenül magyarázott vagy bizonytalan eredetű névben (közszóban) valamilyen képző „felismerése” tévedések sorozatát eredményezheti. Íme: a *liba* ’fiatal lúd’ hangutánzó eredetű közszavunkra a TESz. Árpád-kori adatot nem idézett, a közszo biztos első előfordulása eddig 1565-ből adatolható. Ezzel szemben az EWUng. a *liba* közszóhoz kérdőjellel idézi az 1193-évi *Liba* helynevet, vagyis felveti a közszo korai, helynévi megjelenésének lehetőségét. A Magyar nyelv történeti nyelvтанában (TNYt.) az Árpád-kori helynév már kérdőjel nélkül, biztos példaként szerepel az öröklött, elemi, kicsinyítő *-a/-e* névszóképző feltűnésére, sőt szerzőnk (SZEKFÜ MÁRIA) megjegyzi, hogy e „képzővel alakult származékszavaknak ... nagyobb hányada egyazon szemantikai csoport tagjai: állatnevek: DömAd.: *Cibe* szn.; 1193: *Liba* hn. (ÖmOlv. 53)...” (i. m. 1: 200, 242). Az *-a/-e* „öröklött, elemi” névszóképzővel kapcsolatos fejtegetés hitelét teljesen elvesztheti az idézett *Liba* hn. valós etimológiájának megvilágítása. A helynév ugyanis az a (1138-ban) *Luba*, a mai *Jaba* puszta Somogy megyében, amely régi szláv személynévből (< *Ljuba* <: *Ljubomir*, *Ljubivoj* stb., vö. mai *Juba* családnév) származik, s ezt már SZABÓ DÉNES megállapította (MNYTK. 85. sz. 40., vö. FNEsz. *Jabapuszta*). Továbbá az is kétséges, hogy a DömAd. *Cibe* személynéve az először 1757-ből adatolható, hangutánzó eredetű *csibe* ’csirke’ (TESz., EWUng.) előzménye lenne. Sokkal valószínűbb, hogy az 1201: *Cib* comes curialis (PRT. 1: 615), 1202—3: *Cib(u)* szolga (ÁKSz.), 1206: *Cybrun* poroszló (HO. 7: 4) nevével együtt a *Cibrian* (*Ciprian*) (VR. 187) vagy *Ciboud*, *Cibout* (VR. 173, 185, 192) személynévek rövidült, *-e* képzős becéző változata.

Egy bizonytalan eredetű közszavunk magyarázata már elvezet a denominalis *-ta/-te* nomenképzőnk eredetének kérdéséhez.

A *csetete* ’növényi hajtás, fiatal fa’ közszavunkat a TESz. vitatott eredetűnek minősítette, mert vagy a R. *csuma-csima* ’rügy, hajtás’ szóból alakult *-ta/-te* kicsinyítő képzővel, vagy az olasz *cimatta*, *cimeta* ’ág vége’ szóból származik, mely az olasz *cima* ’hegy, csúcs, ág vége’ szónak olasz [!] kicsinyítő képzős alakja. Az EWUng. szerint valószínűbb a *csetete* szó olasz eredete. A TESz. és az EWUng. egyaránt kérdőjellel idézi az 1211-ből származó *Cemete*, *Chemata*, *Chymothey* személynéveket, mint a *csetete* közszo lehetséges, de nem biztos első személynévi előfordulásait. Ezzel szemben a TNYt. a denominalis névszók között az „ősmagyar kor folyamán” keletkezett *-ta/-te* kicsinyítő képzőbokr megjelenésére kérdőjel nélkül, biztos példának idézi az 1211: *Chemata* személynévet, és kiemeli, hogy bár a *-ta/-te* képzőbokr csak tulajdonnévi használatú származékszavakban fordul elő, mégis a *cseteté*-t közszóként őrizte meg nyelvünk (1: 222, 224, 244). Véleményem szerint ha az EWUng. szerint *csetete* közszavunk olasz eredetű és olasz képzésű, akkor nincs helye az őmagyar kori *-ta/-te* névszóképzős példák között. Továbbá a TESz.-ben és az EWUng.-ban kérdőjellel vagy anélkül idézett *Cemete*, *Chemata* személynéveknek semmi közük az olasz eredetű *csetete* közszavunkhoz, hanem egy *Cem-*, *Chem-* (feltehetően szláv eredetű, vö. ólengyel *Ciema* ~ *Czema* szn. [TASZYCKI 1: 368], ócseh *Čemuslava* ~ *Čimislava* női szn. [GEBAUER 1: 166] rövidült személynévi alak szláv *-eta*, *-ata* képzős származékai.

1211-ben a Tihanyi apátság birtokösszeírásában Besenyő faluban lovászok voltak Celey fiai: *Chema*, *Chemata*, *Chemorog*, szekeres volt *Chemud*, szántó volt *Chemen* (PRT. 10: 510). A *Csemény* nemzetségre 1212-től van adatunk (GYÖRFFY 1: 707). Az Árpád-kori kis személynévtár (továbbiakban ÁKSz.) a *Cem* személynévnek a következő képzett változatait tartalmazza: *Cemeh*, *Cemei*, *Cemete*, *Cemma*, *Chema*, *Chemata*, *Cheme*, *Chemeh*, *Chemen*, *Chemma*, *Chemos*, *Chemud*, *Chemza*.

Az 1211: *Chymothey* (*Chemothoy*) a *Thimoteus* görög személynév szlávós ejtését és írásmódját tükrözi (KNIEZSA: AECO. 1: 38).

2. A -ta/-te denominalis névszóképzővel kapcsolatosan SZILY KÁLMÁN, GOMBOCZ ZOLTÁN és JUHÁSZ JENŐ szerzőkre szokás hivatkozni. SZILY KÁLMÁN szerint mivel a *zsenge* ~ *zsonga* közszókból alakulhatott a *zsongáta* 'apró, zsenge korú gyermek' és a *bub*-ból a *bubita-bóbíta*, a *csepé*-ből a *csepőte-csepéte*, ezért „úgy látszik a régi nyelvben volt egy -ta, -te (kicsinyítő?) képzőnk, amely névszókból, alig változtatva a jelentésen, ismét névszókat alkotott” (MNY. 1918: 209—10). Nyilván GOMBOCZ ZOLTÁN tekintélye miatt hivatkoznak kiemelten arra a négy sorra, melyet ő, SZILYvel majdnem egyidőben, de mellékesen a -ta/-te denominalis képzőnek szentel, amikor a denominalis -ály/-ély (-ly) képző eredetét vizsgálta. „Alig jutna valakinek eszébe kétségbe vonni, hogy *gombota* ... 'gombóc' stb., a *gomb*, *csepőte* ... a *csepe*, *vakotás* ... 'foltos' a *vak* ... származéka, és mégis az -ota (-óta) denom. ... képző az »ismeretlen« képzők közé tartozik” (NyK. 1917—20: 20). Ennyi olvasható a két szerzőtől, vagyis a -ta/-te denominalis névszóképző eredetére még halvány utalás sincs, hiszen SZILY csak annyit mond, hogy „úgy látszik[,] a régi nyelvben volt” ilyen képző, GOMBOCZ pedig egyenesen „ismeretlen”-nek tekinti, és várja, hogy valaki majd csak feltárja eredetét.

A -ta/-te nomenképző eredetének történetéhez tartozik a GOMBOCZ által 1916-ban megalkotott Árpád-kori *Levente* személynévmagyarázat, melyet PAIS DEZSŐ 1921-ben úgy kívánt megtámogatni, hogy nem véve figyelembe MELICHNEK a *Levente* személynév szláv eredetéről tett megállapítását (SzlJsz. 396), egy magyar -n + -t + -a/-e képzőbokrót vélt a névben találni (vö. FEHÉRTŐI KATALIN, Az Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személynéveink eredete: MNY. 1997: 426—41).

Kevéssé ismert MOÓR ELEMÉR recenziója O. LIEBHART „Die Orstnamen des Seklergebietes in Siebenbürgen” című (Balkan-Archiv III. [1929.]) művéről. MOÓR többek között kifogásolja a szerzőnek azt a feltevését, miszerint az *Ajta* és *Lövéte* helynevekben egy magyar -ta, -éta képző lenne. MOÓR szerint ez tévedés, mert a magyar nyelvben nincsen olyan tő, amelyhez ez a képző járulhatna. Példákkal támasztotta alá az e típusba tartozó, -ta, -te végződésű helynevek idegen, főleg szláv eredetét: „*Berzete* < slav. PN. *Brzeta*, *Veléta* < slav. PN. *Veleta* (slav. *Veleti* bei Lipszky), *Deléte* < slav. PN. *Daleta* (slav. *Daletica* bei Lipszky) usw.” (ZONF. 5: 98). MOÓR ELEMÉR cikkére KNIEZSA ISTVÁN hivatkozik a „Keletmagyarország helynevei” c. művében, *Lövéte* hn. alatt (MagyRom. 1: 295). *Ajta* helynév német eredetű személynévből alakult (vö. FNEsz. Nagyajta).

Témánk szempontjából fontosnak és egyben jellemzőnek is tartom NÉMETH GYULA fejtegetéseit, aki GOMBOCZra, JAKUBOVICHra és PAISra, a névmagyarázatok ötletgazdáira hivatkozva a -ta/-te képzővel kapcsolatosan a következőket állította: „Az *Ogurda* végén látható -da magyar becézőképző, a -di képzőnek -a képzővel bővült alakja... ez van a *Várda* helynévben, mely a *vár* szóból van képezve. Ez, illetőleg ennek változata van a *Liünti*, *Levente* név *Leventa* változatában, az *Obhada* (ma *Abda*) helynévben, mely a török *oba* 'apa' szóból ered... *Tümüрте* személynév... (tör. *timür* 'vas'); *Boyta* — *Voyta*

kun vezér ... (tör. *haj* 'gazdag, vezér')" (A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930. 169—70.; az 1991-i 2. kiadásból az e sorokat tartalmazó fejezet kimaradt.).

Vegyük sorra a neveket: *Ogurda* téves olvasat a *Grod-Gordasz* hun fejedelem nevéből (vö. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1975. 55). A *Várda* helynévben nincs *-da* képző, mert vagy a *Várad* + *-a* birtokos személyraggal alakult, vagy személynévi eredetű (vö. 1086: *Waradi* szn.: DHA. 1: 253 és l. FNESz.). A *Levente*, *Leventa* magyarázata téves (l. FEHÉRTÓI i. m.). Az *Abda* helynév sem török, hanem szláv eredetű (l. FNESz.). A *Boyta* ~ *Voyta* kun (kabar) vezér neve nem török, hanem a szláv *Vojta* személynév átvétele, az ómagyar szöveleji *v* > *β* helyettesítéssel (l. FNESz. *Vajta* hn.). BENKŐ szerint nem lehet a *Voyta* névben *-ta* képző, mert „a *-ta* képző a magyarban is nagyon szórványos és viszonylag kései; sem jövevényszavakban, sem tulajdonnevekben nem fordul elő” (Kelet és nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995. 56).

PAIS DEZSŐ 1936-ban Anonymushoz írt jegyzeteiben a *Scumtey* = *Semte* vár nevében is felfedezni vélte a *-te* nomenképzőt, az alapszóban pedig a *szem* 'örszem, szemecske' közsztót (MNY. 1936: 124). De a *Sumpta* személynévnek aligha lehet köze a *szem* szóhoz (l. FNESz. *Sempte*).

Ezt követte az alapvető irodalomként nyilvántartott JUHÁSZ JENŐ-féle dolgozat „A magyar *-t* kicsinyítő képzőről” (MNY. 1936: 224—8). Ebben JUHÁSZ leszögezte, hogy a *-t* képző eredetét első ízben PAIS vizsgálta, ami termékenyítően hatott különösen GOMBOCZ munkásságára, aki „észrevette, hogy *-ta*, *-te* kicsinyítő képzőnk is van.” Majd kifejtette, hogy a *-t* (*-ti*) képző *-a/-e* képzővel megtoldva mint *-ta/-te* „életben maradt, sőt minél közelebb jutunk a mai korhoz, viszonylag annál sűrűbben találkozunk vele”. „A régibb nyelvben” c. alfejezetben idézte a *Tümürte*, *Boyta* ~ *Voyta* és *Scumtey* neveket. Az újkori közszavakra és népnyelvi adatokra példái: *pacsirta*, *gombota*, *tortáta*, *gazuta*, *csepéte*, *csomóta* stb. A III., *-éta*, *-ita*, *-ite* című fejezetben JUHÁSZ a „régibb nyelvből” személynévi adatot nem tudott idézni, csak közsztót és népnyelvit: *bokréta*, *bóbita*, *gubita*, *pocséta* stb.

BÁRCZI GÉZA a TihAI.-ben két sort szentelt a kérdésnek: az *-a/-e* denominális nomenképző „előfordul számos képzőborkorban, így ... *-ta*, *-te*” (i. m. 142).

D. BARTHA KATALIN a *-ta/-te* nomenképző tárgyalása során a *Tümürte*, *Boyta* ~ *Voyta*, *Scumtey* tulajdonneveken kívül BERRÁR JOLÁN gyűjtéséből idézte az 1273: *Scemte* és 1293: *Zepte* női neveket és a XVI. századtól adatható köznyelvi és nyelvjárási *-ta/-te* végződésű közszavakat. Majd kifejtette, hogy e képzőnk az „ősmagyar kor elején még eleven, de valószínűleg elsősorban személynévek becéző alakjaiban volt használatos ... kódexeink nyelvében közszavakban nem találkozunk vele ... a *-ta*, *-te* képzőborkor elemei a kicsinyítő *-t* + kicsinyítő *-a*, *-e* (A magyar szóképzés története. Bp., 1958. 117).

3. A TNYt. felfogása némi előrelépést mutat a *-ta/-te* nomenképző eredetének kérdésében. A tévesen magyarázott *Boyta* ~ *Voyta*, *Scumtey* neveket elhagyták, NÉMETH GYULA nyomán már csak a *Tümürte* nevet, D. BARTHA után a *Scemte*, *Zepte* neveket idézik. Mivel ez a három kevésnek bizonyult, ezért kerestek még használhatónak vélt *-ta/-te* végű neveket. Így jött össze a *Helte*, *Buzte*, *Chemata*, *Scinta* nevekkal együtt hét példa az ómagyar *-ta/-te* denominális nomenképző gyakoriságának bemutatására.

Mivel fontos és az előzményekhez képest újszerű megállapításuk, hogy a *-ta/-te* nomenképző idegen nevekben is előfordul (i. m. 253), ezért rendkívül sajnálni való, hogy figyelmen kívül hagyták MELICH JÁNOSnak éppen ezen észrevételükhöz szorosan kapcsolódó megállapításait és személynévi példáit. MELICH a „Szláv jövevényszavaink”

(Bp., I/2. 1905.) című művében a XI—XII. századi oklevelekből idézte az idegen eredetű személyneveinket. Ezek között a szláv eredetűeket, illetőleg ha a nevek maguk nem szláv eredetűek, de szláv képzésűek voltak, és képzett alakjukban kerültek át hozzánk. E nevek közül most csak az *-eta*, *-ta* végű szláv eredetű és szláv képzésű neveket idézem MELICHTÖL: pl. a *Beneta*, *Benata* a latin *Benedictus*-ból alakult, mert a „szláv nyelvekben ... az *-eta*... közönséges férfinameket alkotó képző, melynek délszláv alakja az *-eta*; s délszláv forrásokban a *Beneta* = Benedek csakugyan elő is fordul” (i. m. 99, 103, 159; vö. EtSz. 1: 357). További szláv *-ta* képzős nevek: 1086: *Belta* < *Beloslav*, *Belomir* (i. m. 102), 1086: *Boguta* (*Bogitta*) vö. cseh *Boguta*, *Bogutha*, lengyel *Boguta*, szerb-horv. *Bogeta*, *Boguta* (i. m. 105—6), +1135: *Gurgute* a „Gergely szlávossalakja” (i. m. 112), 1131: *Talota*, *Taluta* (i. m. 128), 1113: „*Trebeta* (villa) vö. cseh *Třebata*, délszláv *Trebeta*” (i. m. 129).

Ide sorolható még néhány szláv eredetű személynév, melyeknek magyarázatában MELICH *-eta*, *-ta* képzős alakokat is idézett: 1055: *Petre*, délszláv *Petreta* (i. m. 122), ez a névalak lehet meg az 1269: *Petrethe* helynévben (vö. FNEsz. *Pötréte*), 1135: *Prezne*, cseh *Prizota* (i. m. 124), 1162, 1166, 1174: *Ruben* comes, horv. *Rubeta* (i. m. 126), 1181: *Hada*, 1211: *Hoda*, cseh-tót *Chod*, *Chodata* (i. m. 112), 1111: *Una*, cseh *Unata* (i. m. 129), 1086: *Vrbaz*, cseh *Vrbata* (i. m. 132).

KNIEZSA ISTVÁN 1935-ben (AECO. 1: 177) a Gömör megyei *Kornutfalva* helynév *Kornut* előtagját egy szláv *Krn személynév szláv *-ut* (*-uta*) képzős alakjának tartotta, és hasonló képzésű személyneveket idézett különböző szláv nyelvekből: szerb *Bogut*, *Dragut*, *Milut*, cseh *Bohut*, *Bohuta*, lengyel *Balut*, *Boguta*, *Boruta*, *Bosuta*, *Ciechuta*, *Nieguta*, *Wojuta* stb. E lengyel nevek megtalálhatók TASZYCKI Ólengyel személynévszótárában is (1: 205, 225, 236, 364, 2: 42, 6: 185).

1965-ben KNIEZSA a szlovák *-t* képzővel alakult családnevek között a *Marceta* < *Marco*, *Mark*, *Mikita* < *Mikulas*, *Janeta*, *Janta* alakokat idézte (MSzICsR. 81).

A régebbi szakirodalom ismeretében szükséges megvizsgálni, hogyan vélekedik a TNYt. az ómagyar *-ta/-te* denominalis nomenképzőről. Az indítás meglehetősen bizonytalan, mert a *-ta/-te* képzőbokor alapelemének, a *-t*-nek eredetére a szerzőnek nincs egyértelműen biztos válasza, mivel egyszerű *-t* képzős személynévet nem lehet kimutatni. Az 1138: *Fiust*, *Ianust*, *Kakasti* stb. nevekben voltaképpen a *-d* képző zöngétlenedett az előtte álló *-s* hatására. Tehát úgy véli, hogy e származékokból vált ki a *-t*, de ennek nincs kapcsolata az ősi *-t* képzővel. Ehhez a *(-d)* > *-t*-hez kapcsolódott az *-a/-e* képző és alakult meg a *-ta/-te* képzőbokor (i. m. 209), melynek „működését csak tulajdonnévi használatú származékszavakkal példázhatjuk: DömAd.: *Helte* szn.; TÖ.: *Chemata* szn.; 1273 k.: *Scemte* szn. (ÁÜO. 9: 47)” (i. m. 244).

A „Tulajdonnevek képzése” c. alfejezetben a szerző megállapítja, hogy a képzőknek „elsődlegesen a közszavak tulajdonnevekké változtatása volt a szerepük”, és a képzett nevek alakszerkezete „hatást gyakorolt a korai ómagyar kortól nagy mennyiségben beáramló idegen eredetű nevekre is... A formánsok segítségével az idegen nevek belesimultak a magyar névrendszerbe” (i. m. 250). Az „ősmagyar korban” keletkezett *-ta/-te* képzőbokorról a továbbiakban ez olvasható: „ritkábban alkalmazott személynévképző lehetett, legalábbis a korai ómagyar kori nyelvmélekekben tükröződő állapot alapján erre gondolhatunk. Az ezzel a képzővel alakult személynevek nagyobb hányada ősi eredetű közszóból jött létre: DömAd.: *Helte*, *Tumurte*; 1228: *Scinta* (vö. *szín*) (ÓMOLv. 80); [1237—1240]: *Buzte* (PRT. 1: 776); 1273 k.: *Scemte* (ÁÜO. 9: 47); 1293: *Zepte* (ÁÜO. 12: 543). A képzőbokor elevensége talán már a korai ómagyar korban erősen csökkent, ez magyarázhatja, hogy idegen neveken csak elvétve dokumentálható. Adatainkban

a rövidült változatokhoz kapcsolódik: DömAd.: *Beneta, Widuta*; 1236: *Benete* (MonStrig. 1: 319). A *-ta/-te* a korai ómagyar kor után egyáltalán nem produktív.” (i. m. 252—3).

4. Kérdés, valóban ősi eredetű magyar közszavakból alakultak-e a TNyt.-ban idézett személynevek, és vajon ténylegesen e nevek alakszerkezete gyakorolt volna hatást a „korai ómagyar kortól nagy mennyiségben beáramló idegen eredetű nevekre is”?

A DömAd.: *Helte*, 1237—40: *Buzte* példánál a TNyt. nem közölte, mely magyar közszavakhoz lehetne kapcsolni e neveket. A DömAd.: *Helte* személynévben vagy a *Helias (Elias)* rövidült változatához (vö. 1211: *Hel*) kapcsolódott a *-te* képző, vagy az 1211: *Held* (> *Helt*) *-e* képzős alakja, vö. német *Heldt* < *Huldo* (BRECHENMACHER 1: 689). De lehet egyenesen a német *Helto* (vö. FÖRSTEMANN 740) átvétele is hangrendi kiegyenlítődéssel. Különben a DömAd.: *Helte* egyelőre egyszer előforduló, magában álló névalak, és ilyenből semmiféle nyelvészeti következtetést nem célszerű levonni. Itt jegyzem meg, hogy BERRÁR az 1221: *Hilta* (PRT. 1: 651) női nevet német eredetűnek tekinti, mely „eredetileg *Hild(t)*-előtagú nevek becézése” (MNYTK. 80. sz. 41).

Az 1237—40: *Buzte* személynevet a TNyt. talán a *bűz* közszo „magyar” *-te* kicsinyítő képzős alakjának vélte ’?büdöske’ jelentéssel? A név a szláv *Bozete* egyik változata, vö. DömAd.: „Fonsol filius *Bozete*” (ÁKSz., vö. FNESz. *Buzita, Bosta*), és rokon-ságban áll a *Boz, Buz, Boza, Bozc, Bozuc, Bozur, Buze, Buzoch, Buztus* (ÁKSz.), 1284/1291: *Buza, Buzad* (HO. 4: 67, 78) nevekkal.

Vajon a DömAd. *Tumurte* neve miért minősül magyar közszói eredetűnek? Hiszen az alapszó a török *tämür, tämür* ’vas’, ebből jött létre a törökségben általánosan ismert és gyakori *Temir* ~ *Timür* török tulajdonnév, és ez a török név került át a magyar nyelvbe, amint azt GOMBOCZ ZOLTÁN az „Árpád-kori török személyneveink” című művében kifejtette (MNYTK. 16. sz. 22). Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy *Tomor* helyneveinknek legkorábbi alakja *Tumur* volt (vö. GYÖRFFY 1: 151, FNESz.) és volt 1211: *Tomor* személynevünk (ÁKSz.). Továbbá GOMBOCZ említett egy 1252-ben élt *Temer* nevű honti várjobbágyot (MonStrig. 1: 390), kinek nevét ugyancsak a *Tömörd, Tömör* stb. helynevekkel kapcsolta össze. Lehetséges azonban, hogy a honti várjobbágy *Temer* neve nem török, hanem szláv eredetű, mert a cseh *-(e)r* képzős családnevek között van *Temer (Tymr, Timr, Tomer* stb.) (BENEŠ 98) l. még 1229: *Themerche* szn. (CDES. 1: 255; GYÖRFFY 1: 475).

A *Scinta, Scemte, Zepte* neveket először BERRÁR JOLÁN sorolta a közszói eredetű magyar *-ta/-te* képzős női nevek közé. Az 1171, 1210: *Scina* nevet a *szín* közszóból magyarázta, az 1228: *Scinta*, 1304: *Synta* neveket ugyancsak a *szín* közszo *-ta* kicsinyítő képzős alakjának fogta fel. A névadás indítékát azonban BERRÁR a feltételezett alapszó ’arc, alak, felület; külső, látszat’, ’color’ jelentései alapján nem tudta megállapítani, sőt BERRÁRnak feltűnt, hogy a névben nem következett be a hangrendi illeszkedés (i. m. 11). 1228-ban a Komárom megyei Udvardon lakó szolgák (*Prodit, Monchu, Chuda, Boscoy, Tvrdá, Scesa, Morouth, Sibolth* stb.) között volt egy *Scintha* nevű is, aki nem feltétlenül a magyar *szín* szóból alakult néven szerepelt (GYÖRFFY 3: 461). Különben az Abaúj megyei *Szina (Scena, Scina)* helynév alapja egy szláv eredetű *Sena, Sina* személynév (l. FNESz.). A német nevek között is gyakori a *Sint, Sintha*, női névként *Sinda* (FÖRSTEMANN 1339—40).

Egyébként a *-ta, -te* végződésű Árpád-kori személynevek között több német eredetű ismerhető fel, pl. *Atha (Otto), Berta, Deta, Eta, Etha (Atta), Fata, Geta, Guta, Hanta, Harta, Hilta, Nata, Pata, Perta, Pota, Reta, Tota, Tata* (lehet szláv < *Tatomir*) stb. (vö.: BERRÁR i. m.; FNESz.; KNIEZSA: AECO. 146; FÖRSTEMANN; BRECHENMACHER; MARETIČ 106); névrövidítéssel létrejött (*d* >) *-t* végű + *-a/-e* képzős alak, pl.: *Ant*

+a, *Mat* + -a, *Pet* + -a, *Rat* + -a, *Tet* + -a, *Vot* + -a, *Zot* + -a stb. (ÁKSz., ÁÚO. 11: 268), és ismeretlen eredetű, pl. *Fita*, *Fiteh*, *Hata*, *Hota*, *Mota* (ÁKSz.), 1181 k.: *Pita* (ChAHT. 82), 1293/: *Tyta* (HO. 8: 338), +1171/: *Tuta* (PRT. 8: 274), 1300 k.: *Zete* (UB. 2: 337) stb.

Az ismeretlen eredetűek között is lehet német vagy szláv eredetű, egy azonban kétségtelen: a szláv eredetű és szláv -*eta*, -*ta*, -*te* képzős személynevek sokkalta nagyobb számban fordulnak elő a XI—XIII. században, mint az egyéb -*ta*, -*te* végződésűek.

BERRÁR JOLÁN az 1273: *Scemte* női nevet a „testrésznevek” között idézte, mint a *szem* közszo -*te* összetett kicsinyítő képzős alakját, és utalt a vele összevethető *Stumtey* (= *Sempte*) helynévre, mely PAIS szerint ugyancsak a *szem* alapszó „-*tei*” [?] kicsinyítő képzős alakja, valamint az 1285: *Scimtou* névre, mely „-*töü* > -*tő* összetett kicsinyítő képzős” alak lenne (i. m. 16). Említettem, hogy a *Stumtey* helynév nem alakulhatott a *szem* közszóból, és -*tei*, -*töü* > -*tő* kicsinyítő képzőnk pedig nincs.

BERRÁR által a *szem* közszóval kapcsolatba hozott női neveket a XIII. században ancillák, alsóbb néprétegbe tartozók viselték. E helyen csak jelezni kívánom ellenvéleményemet bizonyos Árpád-kori személynévcsoporthoz a magyar *szem* közszóból való magyarázatával szemben. Nem tartom valószínűnek, hogy a főleg az alsóbb néposztályban kedvelt és igen gyakori *Sem*, *Scema*, *Scemdi*, *Scemed(us)*, *Scemel*, *Scemar*, *Scemer*, *Scemera*, *Scemet*, *Scemte*, *Scemscu*, *Scemus*, *Semchi*, *Semd*, *Semech*, *Semen*, *Semes*, *Semus*, *Semudi*, *Zem*, *Zemchi*, *Zemeyn*, *Zemete*, *Zemenus*, *Zemd*, *Zeme*, *Zemer*, *Zemse* stb. (vö. ÁKSz., Kovách-Index) férfi és női nevek mindegyike a magyar *szem* közszóból alakult volna. A kérdés részletes kifejtését és a hasonló vagy azonos alakú idegen eredetű személynévvel való egyeztetését a későbbiekben kísérelem meg (vö. FNESz. *Szemely*, *Szemenye*). Az 1293: *Zepte* női nevet BERRÁR a *szép* közszo -*te* képzős alakjának ítélte (i. m. 21). Nem tudni, mi okból a Kovách-Index *Zepe*-re javította: „rectius *Zepe*”. Tekintettel arra, hogy a bóknevnék minősített egyetlen *Zepte* név tulajdonosa Gellért olasz orvos unokája volt, édesanyja Katha, nagyanyja Encheberch, dédanyja Ech volt (vö. ÁÚO. 12: 343; GYÖRFFY 1: 309), nem lehet egyértelműen magyar közszoí eredetűnek ítélni.

BERRÁR vizsgálataiból tudjuk, hogy pl. a *Margareta* (*Margita*, *Magita*, *Marguete*) a második leggyakoribb női nevünk a XII. századtól (i. m. 53). Továbbá, főleg a dominák idegen eredetű nevei: *Agatha*, *Agelista*, *Anita*, *Arentha*, *Bagatha*, *Bagitha*, *Beata*, *Benedicta*, *Chenta*, *Hilta*, *Echete*, *Isata*, *Johaleta*, *Katha*, *Martha*, *Mita*, *Nasta* ~ *Nesta* ~ *Neste*, *Parta*, *Perta*, *Reta*, *Tuta*, *Violenta* is hatást gyakorolhattak az úgynevezett eredeti nevek alakulására, képzésére. És BERRÁRnak is feltűnt, hogy a -*t*, -*it*, -*et*, -*ita* végződés az ismeretlen eredetű nevek között gyakori (i. m. 188).

5. Az eddigiekből talán kiderült, hogy a TNyt. személynévi példái nem győztek meg sem a nevek ősi magyar eredetéről, sem a -*ta*/-*te* nomenképző magyar eredetéről. A TNyt. szerint a -*ta*/-*te* képzőbokr „idegen neveken csak elvétve dokumentálható. Adatainkban a rövidült változatokhoz kapcsolódik: DömAd.: *Beneta*, *Widuta*; 1236: *Benete* (MonStrig. 1: 319)” (i. m. 253). Ha csak a MELICH által összeállított szláv eredetű és szláv képzésű -*ta*, -*te* végű neveket vennénk figyelembe (l. fent), máris megdőlné a TNyt. azon állítása, mely szerint „idegen neveken csak elvétve dokumentálható” a -*ta*/-*te* képző. A továbbiakban (a teljesség igénye nélkül) eddig összegyűjtött adatokkal kívánom bizonyítani az Árpád-kori idegen eredetű, képzett (becézett) alakjukban átvett és meghonosodott -*ta*, -*te* végződésű nevek gyakoriságát.

a) Szláv eredetű és képzésű személynévekből alakult ma is élő helynevek a FNESz.-ből: *Bagota*, *Bajta*, *Bakta*, *Bata*, *Bazita*, *Benta*, *Berente*, *Berete*, *Berzéte*,

Béta, Bogáta, Borota, Bosta, (Nagy)bozinta, Bunyita, Bustya(háza), Buzita, Csajta, Csanta(falva), Csejte, Csarnóta, Császa, Csata, Cselőte, Csenyéta, Debréte, Dejte, Deléte, Deméte, Deréte, (Babos)döbréte, Döbrönte, Galánta, Gesztéte, Irota, Kajáta, Keresztéte, Kiéte, Kolta, Léta, Lövéte, Malánta, Malomta, Melléte, Meréte, Milota, Nezséte, Pacsinta, Paloja, Fankota, Pelejte, Perbete, Pötréte, Reste, Sikota(puszt), Süvéte, Szalánta, Szalonta, Szeleta-barlang, Szováta, Terbéte, Tizsite, Tustya, Vajta, Veléte, Velejte, Visonta, Vista, Vita, Vorhota, Zajta, Zaláta, Zsujta.

b) Bizonyára kizárható a magyar közszókból való eredeztetés a következő tulajdonnév-csoportból: 1138/: *Babita, Bata*, 1237 k.: *Batha* (ÁKSz.), 1219/: *Beleta* (VR. 236), 1086: *Belta, Benata* (ChAHT. 25), 1138/: *Beneta, Benete* (ÁKSz.), 1222/: *Berenta*, 1221/: *Berente* (VR. 262, 277), 1221/: *Berta* (ÁKSz.), 1294: *Berzete* (HO. 6: 409), 1208/: *Beta* (UB. 1: 55), 1086: *Boguta* (ChAHT. 26), 1248: *Bohuta* (Sztpt. 1: 270), 1219/: *Borathe*, 1211: *Borta*, 1211: *Bota*, 1138/: *Bozeta* (ÁKSz.), 1278: *Bozita* (Sztpt. 2/2: 220), 1264: *Budiitha* fia Buthk (Sztpt. 1: 433), 1291: *Buhete* (UB. 2: 257), 1171: *Buhta* (ChAHT. 74), 1138/: *Buhte* (ÁKSz.), +1214: *Busta* (CDES. 1: 149), 1237 k.: *Buzte*, 1213/: *Casta*, 1237 k.: *Cecunte*, 1237 k.: *Cemete* (ÁKSz.), +1252/: *Chanta* (HO. 6: 72), +1092/: *Chazta* (DHA. 1: 282), 1273/: *Chekte*, 1208/: *Chelpete* (UB. 2: 32, 1: 53), 1211: *Chemata* (ÁKSz.), 1240/: *Chemethe* (HO. 6: 54—5), 1251/: *Chenta* (HOKl. 21), 1254: *Chernata* (CDES. 2: 319), 1293: *Cheta* (Sztpt. 2/4: 125), 1267: *Chete* (UB. 1: 331), 1250: *Cheznota* (Sztpt. 1: 283), +1092/: *Cholia* (DHA. 1: 283), 1284: *Chomotha* (HO. 7: 188), 1272: *Churnuta* (UB. 2: 31), 1293: *Churta* (HOKl. 136), +1252/: *Chutha* (HO. 6: 72), +1082/: *Chytha* (DHA. 1: 240), 1222/: *Costa* (ÁKSz.), 1258: *Cunta* (Sztpt. 1: 370), 1226/: *Custa* (PRT. 1: 675), 1221/: *Cuta* (ÁKSz.), 1229: *Draguta* (UB. 1: 117), 1086: *Elenta* (ChAHT. 24), 1202—3: *Focate*, 1219/: *Felte* (ÁKSz.), 1297: *Ganata* (HO. 7: 264), 1213/: *Genta* (VR. 167), 1156: *Gerdata* (ChAHT. 62), 1211: *Gerete* (ÁKSz.), 1198: *Geta* (ÓMOLv. 63), +1135: *Gurgute* (PRT. 8: 273), 1215/: *Guta* (ÁKSz.), 1256: *Holata* (Sztpt. 1: 348), 1138/: *Hualata, Hurnete* (ÁKSz.), 1232: *Jonata* (GYÖRFFY 4: 664), +1274/: *Kechete* (Sztpt. 2/2—3: 80), 1086: *Keleta* (ChAHT. 24), 1237: *Kelta* (ÓMOLv. 90), 1086: *Keta* (ChAHT. 26), 1221/: *Koeta* (ÁKSz.), 1288/: *Kolta* (UB. 2: 214), 1202—3: *Leta*, 1217/: *Lete* (ÁKSz.), 1199: *Leurenta* (HO. 5: 2), 1279—90: *Leuente* (TörtTár. 1896: 506, vö. MNy. 1997: 430), 1285 k.: *Luenta, Leventa* (SRH. 1: 173, 177), 1166—68: *Lilata* (ChAHT. 71), 1118/: *Lipita* (DHA. 1: 405), 1219/: *Lusutha* (ÁKSz.), 1238: *Lusta* (PRT. 1: 759), 1221/: *Manta*, 1229/: *Matha* (ÁKSz.), 1273: *Menite* (HOKl. 68), 1090—93: *Mesta* (DHA. 1: 277), 1255: *Miceta* (HO. 6: 84), 1254: *Mycuta* (Sztpt. 1: 319), 1138/: *Milata* (ÁKSz.), 1291: *Mylezte* (Sztpt. 2/4: 48), 1181: *Milota* (Sztpt. 1: 43), 1245/: *Hysthye* f. *Mylost*a (CDES. 2: 141), 1156: *Molenta*, 1113: *Molunta* (ChAHT. 62, 40), 1219: *Moiota* (VR. 225), 1288: *Edus et Moys filios Moytha* (GYÖRFFY 1: 64—5), 1221: *Morgota* (UB. 1: 87), 1212: *Muchuta* (HO. 6: 10), 1254/: *Nata* (HO. 6: 79), 1213/: *Natztha*, 1220/: *Nozta* (VR. 166, 251), 1211: *Nemthe*, 1214/: *Nusata* (ÁKSz.), 1171: *Obrata* (ChAHT. 74), 1252: *Palatha* (Sztpt. 1: 303), 1138/: *Pentha*, 1213/: *Perta* (ÁKSz.), 1086: *Pesceta* (ChAHT. 25), 1269: *Petrethe* (Sztpt. 1: 499), 1193 k.: *Pochinta* (ChAHT. 91), 1105—10/: *Poneta* (DHA. 1: 381), 1219: *Ponkata* (VR. 230), 1213: *Ponota*, 1222/: *Poteta* (ÁKSz.), 1198: *Purute* (UB. 1: 33), 1211: *Radista* (ÁKSz.), 1220 k.: *Radusta* (HO. 8: 17), +1135/: *Reguta* (PRT. 8: 273), 1240: *Rocta* (Sztpt. 1: 209), 1215/: *Salta* (ÁKSz.), 1295/: *Scemete* (HOKl. 146), 1237 k.: *Scemte* (ÁKSz.), +1082/: *Scerente*, +1061/: *Scielte* (DHA. 1: 239, 168), 1150: *Sculwata* (ChAHT. 55), 1263: *Seltha*, 1270: *Senete* (HO. 6: 117, 168), 1138/: *Seznete, Silte* (ÁKSz.), 1265: *Syltha* (HO. 6: 133), 1215/: *Somota* (ÁKSz.), 1219/: *Sucta* (VR. 234), 1138/: *Suente* (ÁKSz.), +1135/: *Suete* (PRT. 8: 273), 1214/: *Sumpta* (ÁKSz.), 1131:

Taluta (ChAHT. 44), 1244/: *Thementa* (Sztp. 1: 232), 1113: *Trebeta* (ChAHT. 39), 1138/: *Tumurte*, 1219/: *Tynta* (ÁKSz.), +1015/: *Velente* (DHA. 1: 74), 1211: *Vete*, 1219/: *Vetha*, 1222/: *Vhuta*, 1220/: *Visata* (ÁKSz.), 1290 e.: *Visete*, 1211: *Waletha* (HERVAY 182), 1224: *Welcheta*, 1256: *Welchete*, 1244: *Wlcheta* (Sztp. 2/2—3: 419, 1: 133, 345, 234), 1224: *Wlchuta* (HO. 6: 17), 1138/: *Werete*, *Widuta* (ÁKSz.), 1259 k.: *Wirteta* (HO. 6: 92), 1272: *Woytha* (UB. 2: 14), 1212: *Zalata* (HO. 6: 10), 1212/: *Zamata* (HO. 8: 14), 1296: *Zelusta* (UB. 2: 303), 1211: *Zementa* (ÁKSz.), 1211: *Zerente* (UB. 1: 61), 1219/: *Zobotha* (ÁKSz.), 1208: *Zolounta*, 1272/: *Zulate*, 1273: *Zulete* (UB. 1: 38, 2: 25, 33) stb.

Egy-egy névalakot különböző időpontokban több személy is viselt, így az adatok többszöröse ismert.

6. Ha a b) csoportban felsorolt neveket összevetjük a MELICHTől idézett szláv eredetű és/vagy szláv *-eta*, *-eta* képzős Árpád-kori nevekkal, valamint a helynevek (földrajzi nevek) alapjául szolgáló *(-ta, -te* végű) szláv eredetű és képzésű személynevekkel, akkor a nevek többségében azonosságot állapíthatunk meg. Ebből következik, hogy ez a jelentős számú jövevénynév nem az „ősi magyar” *-ta/-te* képzővel jött létre, hanem átvételükkor végződésüket már hozták magukkal, azaz ha a nevek biztosan szláv eredetűek, akkor a szláv *-eta*, *-eta*, *-ta* képzős személynévalakok kerültek be Árpád-kori névállományunkba.

A TNYt. egyik megállapítása: a jövevénynévek a magyar „formánsok segítségével ... belesimultak a magyar névrendszerbe” (i. m. 250), emlékeztet a NÉMETH GYULA és PAIS DEZSŐ között lezajlott és nyilvánosságot kapott nyelvészeti vitára. NÉMETH az Anonymus-i kun vezérek törökből magyarázott nevein magyar hang- és alaktani hatást vélt felfedezni, azaz e nevek jó részét vegyes török—magyar nyelvi alakulatlak gondolta, ami szerinte a kabarok elmagyarosodását mutatta (i. m. 240). BENKŐ LORÁND szerint mindez „morfológiai alapállásból adódott, abból, hogy [NÉMETH] török tőetimonokon magyar képzőket vélt felfedezni.” BENKŐ a következőképpen ítélte meg NÉMETH eljárását:

„Már PAIS DEZSŐ éles ellenvetést tett NÉMETH effajta névfejtési módszerével szemben, ironikusan mezőgazdasági jellegű »hibridizálásnak« nevezve ezt az eljárasmódot. Itt valóban a névtudomány egyik alapvető módszerbeli elvéről van szó. Nevek, így személynevek is természetesen összetevődhetnek az etimont tekintve két különböző nyelvi eredetű elemből, például más nyelvi eredetű töből és ismét más nyelvi eredetű képzőből (erre a közszavakban is tömeges példa van). De egy alapfeltétellel: az ilyen képződménynek azonos nyelvi szerkezetben, egyazon nyelv működési szintjén kell létrejönnie. Vagy úgy, hogy az alapnév (a tö) bekerül egy másik nyelvbe, s ott élve e nyelv valamely névképzőjét magára veszi (ez esetben a magyarázatban az alapnevet illik kimutatni a kérdéses nyelvből is). Vagy úgy, hogy a képzőt jövevényként átveszi a másik nyelv, s ott hozzákapcsolódik e nyelv valamely alapnévéhez (ez esetben az átvevő nyelvből a jövevényképzőt más neveken is illik kimutatni).” (Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 48).

MELICHT JÁNOS, valamint a FNEsz. névmagyarázatai és az idézett tulajdonnévi példák bizonyítják, hogy az idegen (szláv) nevek jövevényként készen, képzett alakban kerültek át nyelvünkbe és gazdagították névállományunkat.

Mivel a biztosan magyar közszoói eredetű neveken nem találtam *-ta/-te* képzőt, viszont a *-ta/-te* végződésű neveken a *-ta/-te* képző világosan a szláv eredetű és szláv képzésű neveken mutatható ki, és ez utóbbiak gyakorisága és száma messze meghaladja a német vagy egyéb idegen eredetű *-ta/-te* végű neveket, ezért úgy látom, hogy a korábbi

szakirodalom az idegen nevek *-ta/-te* végződését, főleg azonban a nagyszámú szláv eredetű és szláv képzésű nevek *-ta/-te* képzőjét vélte magyar denominalis nomenképzőnek.

Túlzás nélkül állítható, hogy a honfoglalás idején itt élt szláv etnikumú, majd egyéb bevándorolt idegen ajkú lakosságnak és leszármazottainak névhasználatára erősen hatott az Árpád-kor névadási szokásaira. Az egyházi eredetű személynévek elterjedésével a szláv eredetű és szláv képzésű nevek gyakorisága csökkent, és névadásunk módjára is mérséklődött befolyása. De XI—XIII. századi meghatározó jelenlétüket a bemutatott nevek sokasága és a mai napig fennmaradt pusztai személynévből alakult nagyszámú helynév és földrajzi név igazolja.

Tehát amikor D. BARTHA (i. m. 217) és a TNYt. egyaránt kiemeli, hogy a *-ta/-te* nomenképző az ómagyar kor elején elsősorban személynévek becézőjében volt eleven, a TNYt. szerint a *-ta/-te* képző a „korai ómagyar kor után egyáltalán nem produktív” (i. m. 253), akkor mind D. BARTHA, mind a TNYt. szerzőjének megállapítása helytálló, csak nem a magyar *-ta/-te* nomenképzőre, hanem szláv eredetű és szláv *-ta*, *-ęta*, *-eta* képzős személynévekre vonatkozóan.

SIMONYI ZSIGMOND jó száz évvel ezelőtt kijelentette, hogy becéző keresztnéveink között „igen sok idegen, kivált szláv eredetű van, velük együtt bizonyos képzők is meghonosultak s ezek az idegen eredetű képzésmódok néha áttekeredtek a köznevekre is” (TMNy. 542). Egyetértve SIMONYIVAL — és a már eddig összegyűjtött nevek ismeretében — úgy látom, hogy a számos XI—XIII. századi szláv *-ta/-te* képzős jövevénynév elég alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a magyar nyelvérzék elvonja e személynévek *-ta/-te* képzőjét és a későbbiekben magyar képzőnek érezze és közszavakhoz kapcsolja, amint azt a szláv eredetű (*udvar* >) *udvarnok* *-nok* képzőjével tette és alkotott újabb magyar közszavakat: *álnok*, *fegyvernek*, és bizonyára a *pohárnok* (vö. D. BARTHA i. m. 133).

Noha meggyőződésem, az Árpád-kori szláv eredetű, szláv *-ta/-te* képzős személynévek és főleg a XVI. századtól adatolható *-ta/-te* nomenképzős közszavak között képzőjüket tekintve valós kapcsolat tételezhető fel, a *bóbita*, *babota*, *bokréta*, *csepőte*, *gombóta*, *pacsirta* stb. eredetét egyenként kell megvizsgálni.

FEHÉRTÓI KATALIN

„Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid*, *szégyen*

Hadrovics László emlékének

1. HADROVICS LÁSZLÓ meg volt győződve arról, hogy „az eddig ismert *tanya*, *naszad* és talán *halom* mellett (...) a magyarban még számos más megfejtetlen óorosz szó lappang”. Az *émely* szó etimológiájáról írt dolgozatom (MNY. 1982: 321—8) megjelenése után (amelynek megírására egyébként az ő *óriás* > *varjazi* szófejtése [NytudÉrt. 88. sz. 67—70] bátorított fel) egy időben bizonyos reményeket fűzött ahhoz, hogy — amint azt egy alkalommal le is írta — „Zoltán András e téren megkezdett munkáját eredményesen fogja folytatni” (HADROVICS LÁSZLÓ, A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. 24). Bevalom, ezeket a reményeket nem tudtam beváltani. A szokásos mentségek („más irányú elfoglaltságaim”) sorolása helyett csak arra utalok, hogy a nemzetközi szlavisztika újabb, nagyszabású vállalkozásai (új történeti és etimológiai szótárak, tájszótárak, nyelvatlaszok) sem segítettek legyőzni az anyag ellenállását, vagyis azt, hogy óriási tömegű szláv jövevényszavunk „túlnyomó többségénél [...] igen kevés támpontunk van arra vonatko-

zólág, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba?” (KNEZSA ISTVÁN, Magyar—szláv nyelvi érintkezések: A magyarság és a szlávok. Szerk. SZEKFÜ GYULA. Bp., 1942. 178). Az újabb szlavisztikai irodalom nem is nagyon ösztönöz erre, mivel egyre inkább az a kép rajzolódik ki, hogy a magyar honfoglalás körüli időkben nem beszélhettünk még mai értelemben vett, önálló (ó)orosz, szlovák, szlovén, szerb, horvát, bolgár nyelvekről a Kárpát-medencében és környékén, hanem csupán különböző izoglosszák által meglehetősen rapszodikusán szabdalts késői ősszláv dialektusok tarka szövevényéről (vö. HENRIK BIRNBAUM, *Common Slavic: Progress and Problems in its Reconstruction*: Ann Arbor, 1975. Colunbus [Ohio], 1979.²; a 2. kiadás orosz fordítása az újabb szakirodalommal kiegészítve: *Хенрик Бирнбаум, Праславянский язык, Достижения и проблемы в его реконструкции*. Москва, 1987.; В. В. Иванов, *Диалектные членения славянской языковой общности и единство древнего славянского языкового мира [в связи с проблемой этнического самосознания]: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. Отв. ред. В. Д. Королюк. Москва, 1982. 212—36, különösen szemléletes az eredetileg BIRNBAUM-tól származó 2. sz. térkép a 225. lapon). Ezért egyrészt fel kell hagynunk a magyar nyelvészeknek és történészeknek azzal a régi „vigaszával”, amelyet először MELICH JÁNOS fogalmazott meg 1910-ben: „S ha idővel képesek leszünk szláv szavaink mindegyikéről kimutatni, hogy melyik szláv nyelvből való, akkor fogjuk látni, hogy bár összességében a szláv nyelvi hatás nyelvünkben igen nagy, egy-egy szláv nyelvnek a hatása azonban nem nagyobb, mint pl. a régi török vagy az olasz nyelvi hatás” (MNYTK. 13. sz. 31; hasonlóan: HÓMAN BÁLINT—SZEKFÜ GYULA, *Magyar történet I*. Bp., 1935.² 164; KNEZSA, i. h.; BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelv életrajza*. Bp., 1966.² 116), másrészt viszont nem vezethetünk le minden régi szláv jövevényszavunkat egyetlen, a magyarságba felszívódott pannóniai késői ősszláv dialektusból sem, ahogy ezt JEVGENIJ CHELIMSKIJ teszi (Е. А. Хелимский, *Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии: Славянское языкознание. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Москва, 1988. 347—68). A jelenleg létező, illetve nyelvelmélekből ismert szláv nyelvek korántsem csak az ősszláv fokozatos differenciálódásával, egy egyenes vonalú divergens fejlődés eredményeként jöttek létre, hanem sokszor igen heterogén eredetű ősszláv nyelvjáráások homogenizálódása folytán is. A konvergencia szerepéről az egyes szláv nyelvek kialakulásában ékes bizonyítékokkal szolgált az ónovgorodi dialektusnak А. А. ЗАЛИЗНЯК által a XI—XV. századi nyírfakéregre írt levelek alapján végzett vizsgálata, amely alapjaiban kérdőjelezte meg a klasszikus szlavisztikának azt a tételét, hogy az ősszláv és a mai keleti szláv nyelvek között valamiféle egységes köztes alapnyelv („óorosz”, „ősorosz”, „őkeletiszláv”) lett volna (vö. А. А. Зализняк, *Новгородские берестяные грамоты с лингвистической точки зрения*: В. Л. Янин — А. А. Зализняк, *Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977—1983 гг.)*. Москва, 1986. 89—219; А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*. Москва, 1995). Hasonló következtetések vonhatók le a történeti akcentológiai kutatásokból is (vö. В. А. Дыбо — Г. И. Замятина — С. Л. Николаев, *Праславянская акцентология и лингвогеография: Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов, Братислава, сентябрь 1993 г., Доклады российской делегации*. Москва, 1993. 65—88). Mindezt nem hagyhatjuk ma már figyelmen kívül a régi keleti szláv szókincs értékelésénél sem (vö. А. Золтан [ZOLTÁN ANDRÁS], *К вопросу об общевосточнославянской лексике: III. Міжнародний конгрес україністів, Харків, 26—29 серпня 1996: Мовознавство*. Харків, 1996. 73—5); az „óorosz” jelzőt keleti szlávnak gyanított jövevényszav-

vaink előtt legalábbis idézőjelbe kell tennünk, ennek tartalma ugyanis inkább földrajzi és időrendi, semmint nyelvészeti. Tehát bizonyos nyelvi formák, képzők, szavak vagy szóalakok jellemezhetnek ma vagy akár az egyes szláv nyelvek egész írásban rögzített története során bizonyos nyelveket vagy nyelvcsoportokat, de annak bizonyítása, hogy a nyelvemlékes kor előtt is ugyanez lett volna az eloszlásuk, gyakorlatilag lehetetlen. Ráadásul a szláv—magyar érintkezések legintenzívebb korszakában jelentős változások zajlottak a szláv hangrendszerben, mégpedig az immár a Peloponnészosztól a Fehér-tengerig nyúló szláv nyelvjárási kontinuumban természetesen térben és időben széthúzva. Így például — elébe vágva a címben szereplő szavak eredetéről az alábbiakban kifejtendő elképzelésemnek — ugyanaz a szláv *styd-* tő átkerülhetett a magyarba a környezetünkben élő szláv nyelvek nagy részét érintő $y > i$ változás előtt (vagy egy olyan szláv nyelvből, amelyet ez a változás nem érintett, például a protoukránból, ahol később elentétes irányú $i > y$ változás ment végbe) még veláris y -val és adhatta nyelvünkben a vegyes hangrendű *szid* igét, de átkerülhetett olyan szláv nyelvjárásokból is i -vel, amelyek az $y > i$ változást már végrehajtották, és egy ilyen, immár *stid*-nek hangzó változattól lehetett a *szígyen* > *szégyen*. Mivel ez a hangváltozás a szlávban délnyugaton (a mai horvát és szlovén területen) már a IX. században megkezdődött, de délkeleten (a mai bolgár területen) csak a XIII., északnyugaton (a mai cseh és szlovák nyelvterületen) pedig csak a XIV—XV. századra fejeződött be (vö.: GEORGE Y. SHEVELOV, *A Prehistory of Slavic, The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg, 1964. 503—4; ZDZISŁAW STIEBER, *Rzym, krzyż i Żyd*: Rocznik Slawistyczny 26 [1966.] 33—4, uő., Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia. Warszawa, 1969. 33), a magyarországi szlávoknál mindkétféle kiejtéssel számolni kell a IX—XII. században, tehát elvileg a két szó lehet akár egyidejű átvétel is, ha az a nyelvterület különböző pontjain történt. Mivel azonban a *szid* esetében az etimonként jelentésénél fogva szóba jöhető szláv szóalak manapság elsősorban a keleti szláv nyelveket jellemzi, és nincs bizonyítékunk rá, hogy a múltban a helyzet más lett volna (bár ez természetesen ki sem zárható), van bizonyos valószínűsége annak, hogy a *szid* egyike azon eddig megfejtetlen „óorosz” (= régi keleti szláv vagy csak ott „konzerválódott”) jövevényszavaknak nyelvünkben, amelyek felderítésére annak idején HADROVICS LÁSZLÓ szóban és írásban is oly kedvesen biztatott. Ezért tisztelgek emléke előtt ezzel a kis írással.

2. A TESz. és az EWUng. szerint a *szid* és a *szégyen* a magyarban egyaránt ismeretlen eredetű, a *szitok* pedig a *szitkozódik* igéből jött létre elvonással, amely a *szid* származéka. A TESz. a *szégyen* címszó alatt megjegyzi még, hogy a „*szid* igével való esetleges rokonsága vizsgálatra szorul”. Ez a megjegyzés az EWUng.-ból kimaradt. Tehát míg a *szid* és a *szitok* összefüggése világos, a *szid* és a *szégyen* rokonsága — legalábbis a TESz. szerint — nem zárható ugyan ki, de nincs is bizonyítva (még). E bizonyítást szeretném most itt pótolni az eddig hiányzó láncszem — a közös etimon — kimutatásával.

A *szid* és a *szitok* eredetével e hasábokon legutóbb JUHÁSZ DEZSŐ foglalkozott „A magyar onomatopoeízis történetéhez” című nagyszabású tanulmányában. Véleménye szerint a *szid* ősmagyar képzés, „végén az alapnyelvi eredetű *-d* gyakorító képzővel, tövében az onomatopoeitikus *szj-* szóval, amely a haragos szemrehányásokat, szitkokat szóró ember beszédét festi jellegzetes hangokkal. A *szitok* főnév ugyanebből a »fiktív« tövből keletkezett a *-t* deverbális nomenképzővel (bár az azonos alakú verbumképzőt sem zárhatjuk ki) és a *-k* denominális (vagy deverbális) nomenképzővel (vö. *étek*, *vétek*) vagy a *szitkozódik*-ból elvonással” (MNy. 1996: 180); a *szégyen*-ről itt nem esik szó. Jómagam ezzel közel egyidőben annak a véleményemnek adtam hangot, hogy a *szid(ok)* a szláv *styd(iti)* igéből, a *szígyen* ~ *szégyen* pedig az ebből képzett *stydénije* főnévből

származik (ZOLTÁN ANDRÁS, A magyar—szláv érintkezések kezdetei és fázisai: Életünk [Szombathely] 1996: 642—3). Sajnálatos módon elkerülte akkor a figyelmemet — de úgy látszik, az EWUng. szerkesztőit is — SZEMERÉNYI OSZVALDnak az a felvetése, hogy a magyar *szégyen* egy szláv *stydъnъ* melléknévi alak átvétele (Études Finno-Ougriennes XV. [1982.], 399—400; erre az etimológiára VÉKONY GÁBOR hívta fel a figyelmemet, amiért ezúttal is köszönetet mondok neki), vagyis a magyar *szégyen* szó eredetének a kérdését SZEMERÉNYI lényegében már megoldotta. Hangtani akadályja nincs egyik egyeztetésnek sem (a szőkezdő szláv *st-* > magyar *sz-* megfelelésre a SZEMERÉNYI OSZVALD által is idézett *szobor* < *stobor*, [*szám*]/*szerij* < [*samo*]/*strěl* példákön kívül vö. még *zarándok* < *szarándok* < *stranъnikъ*, *Szaniszló* < *Stanislav*, vö.: MELICH: NytudÉrt. 41. sz. [1963.], 115; MOLLAY KÁROLY, A német—magyar nyelvi érintkezések: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. 274) és mivel a magyar *szégyen* korábban nemcsak főnév, hanem melléknév is lehetett (vö. HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992. 202), származhat szláv melléknévből is; akárcsak a rokon értelmű *szemérem* (vö. ZOLTÁN: MNy. 1996: 473—5). A szláv *stydъnъ* melléknévből való kiindulás mellett szól annak nagyobb elterjedtsége, vö. or. *стыднѣй* 'gyalázatos, szégyenletes' (SIRJ.² 4: 296), ukr. *студній* (a gyakoribb *студкий* mellett) 1. 'illetlen (pl. szavak)', 2. 'szemérmetlen, arcátlan (ember)' (Словник української мови 1—11. Київ, 1970—1980. 9: 694, a továbbiakban — SIUM.), sz.-h. *stídan* 1. 'szégyenlős, szemérmes', 2. 'gyalázatos, szégyenletes' (HASz. 16: 550), szln. R. *stíden* 'szégyenlős' (SSKJ. 4: 942), blg. R. *stúden* 'gyalázatos, szégyenletes' (Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Под ред. на Стефан Илчев. София, 1974. 478). Én azért nem a *stydъnъ* melléknévből, hanem a *styděnie* főnévből indultam ki, mert ez utóbbi már az óegyházi szlávban is megvolt (*стыдѣннѣ* 'szégyen, gyalázat', a gör. *αἰσχρύνῃ* fordításaként), míg ott a melléknévet vagy a fő másikat (*stud-*) változatából (*стоудѣнѣ*), vagy más (-ѣк-) képzővel (*стыдѣкъ*) képezték (vö. SADAITZ. 125; Старославянский словарь. Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва, 1994. 632), ugyanakkor a megfelelő főnév megvan a horvátban is (*stideńe* 'szégyenkezés', vö. HASz. 16: 563), amelynek -đ-jéből a magyar -gy- kézenfekvőbb módon adódik (vö. *megye* < *měda*, *ragya* < *řda*), mint egy *stydъnъ* melléknév ókajhorvát és/vagy ószlovén vagy akár déli ókeletiszláv (protoukrán) *stiden* ~ *styden*-féle folytatójának -đ-jéből. Igaz viszont, egy efféle melléknévi alakból könnyebben adódik a szóvégi magyar -n, bár a régiségben akadnak -ny tövégre mutató változatok is (1517: meg *zegenyevluen* — DomK. 48, vö. TESz. 3: 697).

A szláv *stydъ* ~ *studъ* főnév jelentése egyrészt 'hideg', másrészt 'szégyen'. E két jelentés összefüggését legutóbb N. D. ARUTJUNOVA vizsgálta részletesen (О стыде и стуже: VoprJaz. 1997/2: 59—70), aki szerint az elsődleges a 'hideg', a másodlagos a 'szégyen', az elvont jelentésben pedig a közösségnek a vétkezővel szembeni elhidegülése, elidegenedése fejeződik ki („Можно предположить, что словом *стыд* первоначально обозначалось отношение Другого [социума] к »отступнику«. Ассоциация с холодом была вызвана фактором отчуждения, отталкивания нарушителя”, i. m., 66). Azt hiszem azonban, hogy a neves orosz nyelvészről túlzott lélektani mélységet lát ebben a jelentésátvitelben; valószínűbb tartom, hogy inkább a fő indoeurópai alapjelentéséből célszerű kiindulni: 'megdermed, összegömbölyödik' (*steyə 'sich verdichten, sich ballen', vö.: POKORNY, IndEtWb. 1: 1035; VASMER, RussEtWb. 3: 35; SADAITZ. 312), amelyből egyrészt a hideggel kapcsolatos jelentések származnak (vö. pl. óe. szl. *стоудень* fn. 'erős [„dermesztő”] hideg, fagy', *стоудень* mn. 'hideg', hv. *stúden* mn., *stúden* 'hideg', *stúdeni* 'november', szln. *studèn* mn. 'hideg', or. *студень* 'kocsonya', N. *студѣний* 'fagyos', f.-or. *stýdzen* 1. 'január', 2. 'ko-

csonya' stb.), másrészt a dideregve összekuporodó és a megszégyenített, megszidott ember (vö. *behúzza a nyakát*) vagy állat (vö. *behúzza a fülét, farkát*) viselkedésének legszembetűnőbben hasonló külső megnyilvánulása révén maga a 'szégyen'. Egy ilyen ősi szó esetében (indoeurópai szinten ide tartozik az alvilági *Stryx* folyó neve is, a gör. *στῦξ* többes számban jelentett 'fagy'-ot is, vö.: POKORNY, VASMER i. h.; MACHEK, EtSlČ.² 590) életszerűbbnek és egyben „nyelvszerűbbnek” — ahogy HADROVICS LÁSZLÓ mondaná (vö. A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 7) — tűnik egy efféle „etológiai” alapú jelentésátvitel, mint az ARUTJUNOVA által javasolt „társadalomlélektani” levezetés.

„Künnfentesként” nem tudom megállapítani, hogy a TESz. miért veti fel a *szégyen* és a *szid* összefüggésének a lehetőségét, amint azt sem, hogy az EWUng. ezt hallgatólagosan miért veti el, mivel e szótárakban a megfelelő címszavak alatt idézett szakirodalomban erről az eshetőségről nem esik szó. Csak gyanítható, hogy ezt a véleményem szerint utólag igen termékenynek bizonyult ötletet a *szid* származékainak régebbi jelentései sugallták. A *szidalom* ugyanis a nyelvemlékes kor kezdetétől fogva a XVIII. századig a 'szégyen, gyalázat' szinonimája volt a magyarban (NySz. 3: 236). Az időrendben elsőként felbukkanó *szidalmas* melléknév (1315 k.: I[ten fianach artotlon[aga. halalanoch /*cidalmo*/ quína — Gyulafehérvári Sorok) értelmezése BENKŐ LORÁND szerint: „halálának gyalázatos kinja” (BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp., 1980. 62). Megerősíti ezt az értelmezést a szöveg latin eredetije is („mortis infamia”, I. MOLNÁR JÓZSEF—SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Bp., 1977.² 49). Ennek az ötletnek az elhagyása az EWUng.-ban magyarázható egyrészt a tömörítési szándékkal, másrészt azzal a SZEMERÉNYI OSZVALD által is követett logikával, miszerint egy ismeretlen eredetű szónak egy másik ismeretlen eredetűvel való kapcsolatára utalni haszontalan („The word [*szégyen*] is said to be of unknown origin — for the suggestion that it might be connected with the verb *szid* 'chide, scold, reprimand' — itself unexplained — is of no use” — i. m. 399). Vagy talán mégsem annyira haszontalan?

A *styd-* töből a szláv nyelvek egy részében nemcsak *styděti se* ~ *styditi se* ~ *stydati se* típusú, 'szégyenkezik, szégyelli magát' jelentésű visszaható igék (óe. szl., or.-e. szl. *стыдѣти се*, blg. R. *смудя се*, szb.-hv. *stid(j)eti se*, szln. R. *stiditi se*, cseh *styděti se*, le. *wstydzić się*, R. *wstydać się*, or. *стыдѣтись*, f.-or. N. *стыдзацца* ~ *стыдзіцца*, ukr. *смудатися* ~ *смудатися*), hanem *styděti* ~ *styditi* ~ *stydati* típusú, 'megszégyenít, gyaláz, szid' jelentésű tárgyas igék is képződtek. Ezek ma főleg a keleti szlávban élő alakok: or. *стыдѣти* 'megszégyenít, szégyenbe hoz' (HADROVICS—GÁLDI, OrMSz.³ 2: 696), N. 'szid, korhol' (Dal'² 4: 347), f.-or. N. *стыдзіць* 'szid, korhol' (Слоўнік беларускіх гаворак Паўночна-Заходняй Беларусі і яе пагранічча 1—5. Мінск, 1979—1986. 5: 6), ukr. *смудати* ~ *смудіти* 'szid, korhol' (SIUM. 9: 694, vö. „Баба смудає дитину” — 'Az asszony *szidja* a gyereket', HRINČENKO 4: 203). A délszláv területről csupán a HASz. (16: 551) idéz a *stidjeti* címszó alatt egy *stiditi* tárgyas igét 'megszégyenít' jelentésben, de azt is csak XVIII—XIX. századi szótárakból, így fennáll a gyanú, hogy ezt a szót maguk a szótárírók alkották a visszaható *stidjeti se* alapján a „szimmetria” kedvéért; megemlítendő még a le. *wstydzić*, R. *wstydać* 'ua.' ige is (a XVI. sz. óta adathozható, vö. VarsóiSz. 7: 763—4), bár ez a korán a tőhöz tapadt w-prepozíció, illetve prefixum miatt a magyar szó esetleges forrásaként aligha jöhet számításba. Tehát — a bevezetőben említett bizonytalansági tényezők szem előtt tartásával — azt mondhatjuk, hogy ha etimológiánk igaz, akkor a magyar *szid* ige legvalószínűbben egy ókeletiszláv *styditi*-ből, vagy — pontosabban és óvatossabban — egy olyan késői összsláv dialektusból származhat, amelyben a *styditi* tárgyas igeként használatos volt és amelyben az *y* a szónak a magyarba való átvételekor még nem vált *i*-vé.

A *szid* < szláv *stydiiti* etimológiával szemben fel lehet hozni, hogy a jövevényigék közül csak az ótörök eredetűek szoktak tőalakban átkerülni, „a szláv nyelvekből átvett igék a magyarban *-l* képzőt szoktak kapni (vö. *bérmál*, *kapál*, *parancsol*, *vádol* stb.)” (TESz. 2: 897 *mér* a.) és ez itt, akárcsak a *mér* esetében, hiányzik. Ez az ellenérv készítette KNEIÉSA ISTVÁNT (SzlJsz. 692—3) arra, hogy a *mér* igét jobb meggyőződése ellenére is a kétes eredetű szavak közé sorolja, ez készítette hosszas magyarázkodásra BALÁZS JÁNOST (Magyar deákság, Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp., 1980. 351—5), amikor a *bír* igét a szláv *bьrati*-ból vezette le, ez bizonytalanította el a TESz. szerzőit is a német *ficken*-ből származtatott R., N. *fék* esetében (TESz. 1: 866). Ez utóbbi etimológiát MOLLAY KÁROLY (Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 260—1) ugyan elutasította, de a helyette javasolt olasz *ficcare* átvétele esetén — amit az EWUng. (1: 369) is elfogadott — a probléma ugyanaz marad akkor is, ha az EWUng. ebben az esetben nem akad fenn ezen az anomálián, pedig ez éppen az az eset (nyilvánvalóan honfoglalás utáni átvétel), amikor a képző hiánya KISS JENŐ (MNY. 1971: 172) szerint tényleg magyarázatra szorulna. BÁCZI GÉZA szerint a *mér* és a *fék* honfoglalás utáni jövevényigék, amelyekben „az igető minden igeképző és minden analógiás hatás nélkül vált igetövé” (MNY. 1948: 92). Azt gondolom, hogy a jövevényigék honosítási módja elsősorban időrendi kérdés: egy ideig bármely idegen nyelvből tőalakban vett át igéket a magyar, később ez a lehetőség megszűnt. A kétféle átvételi mód közötti váltás — más nyelvi változásokhoz hasonlóan — nyilván nem egyik napról a másikra következett be, hanem egy ideig — akár huzamosabb ideig is — a kétféle megoldás egymással konkurálva párhuzamosan létezhetett, míg végül az *-l* képzős „adaptációs technika” kerekedett felül. Tehát ha kellőképpen régi átvétel egy szláv (vagy egyéb idegen) eredetű ige, akkor a korábban érvényes szabályok szerint illeszkedhetett be nyelvünkbe. A *szid* — akárcsak a *mér* és a *bír* — régiségéhez a magyarban kétség nem férhet, nyelvemlékeinkben igen korán és már számos származékkal együtt bukkann fel (vö. „Aufgrund der Chronol[ogie] scheint es ein sehr altes W[ort] zu sein” — EWUng. 2: 1430), régisége mellett szól továbbá egyes hangrendűsége is, tehát nincs akadálya annak, hogy szláv jövevényiszavaink legrégebbi, IX. századi vagy esetleg még korábbi rétegébe soroljuk, amikor a jövevényigék még a korábbi módon, tőalakjukban is beilleszkedhettek nyelvünkbe. A *mér* igéről KNEIÉSA ISTVÁN feltételezte, hogy ha nem finnugor eredetű, „akkor is igen régi, valószínűleg még honfoglalás előtti átvétel” (SzlJsz. i. h.). Megjegyzendő, hogy BENKŐ LORÁND a TESz. ellenében később a *mér* szláv eredetét tartotta valószínűbbnek (A magyar fiktív [passzív] tövű igék. Bp., 1984. 63).

Az efféle lelki folyamatokkal kapcsolatos szavak (*szégyen*, *szid* és származékaik, valamint a korábban tárgyalt *szemérem*) aligha lehetnek felszínes steppei érintkezés nyomai nyelvünkben, hanem tartós és elmélyült szláv—magyar kapcsolatokra utalnak a múltban, ezek helyszíne pedig már csak a Kárpát-medence lehetett. Azt, hogy szláv—(német—, török—)magyar nyelvi kapcsolatok feltételei a Kárpát-medencében a IX. században, sőt annál korábban is megvoltak, MAKKAY JÁNOS (A magyarság keletkezése. Bp., 1993. 65—70) ez irányba mutató okfejtése után VÉKONY GÁBOR (A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században: Életünk [Szombathely] 1997: 1145—70, 1317—40) legutóbb nyelvészeti érvekkel is bizonyította.

ZOLTÁN ANDRÁS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Levente: átcsapás vagy kiegyenlítődés?

1. FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete” címmel nemrégiben (MNy. 1997: 426—41) olyan írást tett közzé, amely érdekes, tanulságos tudománytörténeti áttekintést és részletes, új gondolatokat megfogalmazó etimológiai elemzést tartalmaz. A tanulmány nemcsak a névtanوسok és az etimológusok, hanem a történészek érdeklődésére is számot tarthat. Érthető tehát, hogy KRISTÓ GYULA hamar reagált rá (MNy. 1998: 187—8): a megállapítások többségét elfogadva, sőt alátámasztva, a *Levedi*-re vonatkozó következtetéseket viszont megkérdőjelelve.

FEHÉRTÓI és KRISTÓ névmagyarázatai közül csak az egyikhez, a *Levente* személynév származtatásához szeretnék hozzászólni.

2. FEHÉRTÓI KATALIN — miután felsorolta *Levente* herceg nevének a XIII—XIV. századi krónikákban szereplő adatait — arra a következtetésre jut, hogy a név szláv eredetű: az ólengyel személynévszótárban megtalálható *Louanta* névalakban látja az átvett formát (MNy. 1997: 429). Magyarázata hangtani és kronológiai szempontból a *Berente*, *Döbrönte*-féle — magyar névadással keletkezett, de végső soron szláv személynévekre visszamenő — helynevek analógiájával támasztja alá. „Az idézett Árpád-kori személynévi eredetű helyneveink alakulása igazolhatja Vazul fia *Levente* herceg nevének egy szláv orrhangzós *Louanta* előzményét. A mély hangrendű *Louanta* személynévből hangrendi átcsapással [én ritkítottam: H. L.] jött létre a magas hangrendű *Levente*. »A veláris hangrendből a palatálisba való átcsapásra, amely különben csak magyar sajátosság lehet«, klasszikus példa a *köszméte* < szl. *kosmata (KNIEZSA, SzJsz. 287, 854; vö. *kecele* 'miseruha', *pecér* 'vadászkutyák gondozója' stb.; TESz.; EWUng.; KISS LAJOS: NytudÉrt. 139. sz. 15—6)“ — írja FEHÉRTÓI (i. h.).

KRISTÓ GYULA elfogadja ezt a származtatást, sőt — egy-két (művelődés)-történeti érv mellett — nyelvészeti szempontból is igyekszik megerősíteni: „Elgondolkodtató, hogy e *Levente* név a legkorábbi előfordulási helyéül szolgáló Kézai-krónika valamennyi alakváltozatában (*Luenta*, *Levente*, *Lewenta*) vegyes hangrendű formát mutat (SRH. 1: 173, 177), a későbbi, XIV. századi krónikakompozíció szövegét őrző kódexekben viszont már egyaránt találhatók vegyes és magas hangrendű alakok (*Luenta*, *Leuenta*, *Luenta*, *Leunte* stb., uo. 337). Ez arra mutathat, hogy a mély hangrendű *Louanta* (mint szláv előzmény) és a magas hangrendű *Levente* (mint a magyar »végeredmény«) közti közbülső állapotot (vagyis a hangrendi átcsapás elindultát, de még be nem fejezett voltát) mutatják a vegyes hangrendű alakok. Az, hogy a magánhangzó-illeszkedés később következett be, a szó idegen eredete melletti nyomós érv” (MNy. 1998: 188).

Véleményem szerint FEHÉRTÓI névmagyarázata valószínűleg jó nyomon halad, de egy lényeges kérdésben pontosításra szorul. KRISTÓ gondolatmenetét pedig azért idéztem viszonylag hosszan, mert éppen a szerintem vitatható szálát fejti tovább, ráadásul érvelését nyelvészeti és logikai szempontból tévesnek tartom.

3. Említettem, hogy FEHÉRTÓI KATALIN a magyarba (szerinte) átkerült névalakot az ólengyel személynévszótárból (SISNO. 3: 336) idézi: „*Łowęta*: 1136: Sirdnici cum his possessoribus ... Mesec, Mantina, *Louanta*” (MNy. 1997: 429). A szláv személynévhez és eredetéhez (a 'vadászat' jelentésű szláv *lovъ* tő -*ęta* személynévképzős származéka) KISS LAJOS nyomán (SoprSz. 1990: 375) jut el. Nem világos azonban (számomra legalábbis nem az), hogy FEHÉRTÓI a magyar név előzményének miért a mély hangrendű változatot, és miért nem a nazális *ę*-t tartalmazó szláv formát tekinti.

Ha a veláris alakból indulunk ki, akkor persze nincs más megoldás, mint annak feltételezése, hogy a magyarban hangrendi átcsapás játszódott le. Csakhogy, sajnos, FEHÉRTÓI nem keres (ezért nem is találhat) választ arra, mi indokolhatta az átcsapást. — A szlávból átvett veláris alak mindefféle nehézség és bonyodalom nélkül beilleszkeszhetett (volna) a magyar hangrendszerbe, maga a meghonosodás tehát nem kívánt (volna) veláris > palatális irányú átcsapást. — Az átcsapást elvben onomatopoezis vagy valamiféle hangszimbolikai tényező is okozhatná. Az onomatopoetikus eredet itt persze szóba sem jöhet, ha azt próbáljuk igazolni, hogy jövevénynévvél van dolgunk. Ami viszont a hangszimbolikát illeti, szláv jövevényszavakkal is megtörtént a magyarban, hogy hangrendi átcsapással palatális párjuk született: *kondor* :> *göndör*, *tompa* :> *tömpé* (l. pl.: BENKŐ: MNyTört. 346; TESz.; EWUng.). Ezeknek a példapároknak a tagjai azonban melléknevek, bennük a veláris : palatális szembenállás intenzitásbeli különbség megjelenítője. Személynévvél kapcsolatban (a szófaj statikus természete miatt) az efféle megkülönböztetésre kevésbé nyílik lehetőség, bár a becézés bizonyos mértékig hasonló jelenség. Azt viszont enyhén szólva is nagy merészség lenne feltételezni, hogy a *Levente* az eredeti veláris formának játszi becéző változata.

Nem tudjuk tehát megmondani, miért történt (volna) meg az a hangrendi átcsapás, amely a *Levente* névformához vezetett. Ez persze csak elgondolkoztató érv FEHÉRTÓI hipotézise ellen, önmagában nem cáfolhatja azt: a nyelvtörténeti kutatásban gyakran tapasztalhatjuk, hogy az adatok akkor is kétségtelen bizonyosságai lehetnek egy változásnak, ha a változás okát nem ismerjük. A most vizsgált esetben azonban nem erről van szó. Hiányzik például egy nagyon fontos láncszem: a *Levente* név mély hangrendű magyar adata. Azok a névadatok pedig, amelyeket FEHÉRTÓI és KRISTÓ a krónikákból idéz, nem igazolják hipotézisüket az átcsapásról, sőt véleményem szerint (l. a 4. pontban) ellene szólnak.

A 2. pontban idéztem FEHÉRTÓI gondolatsorát a hangrendi átcsapásról, melynek végén analógiaként (szakirodalmi utalásokkal) a *köszméte*, *kecele*, *pecér* szavak példájára hivatkozik. Sajnos, az analógiával baj van: a három szó közül egyik sem tökéletes szemléltetője a hangrendi átcsapás jelenségének.

A *köszméte* esetében ugyanaz okoz nehézséget, mint a *Levente* névvel kapcsolatban: a magyarban nem mutatható ki veláris hangrendű alak. A szláv nyelvekből sem adatható 'egres' (vagy hasonló) jelentésű **kosmata* főnév, de ennek hiánya a *köszméte* eredetizetésében nem leközdhetetlen akadály (KNEZSA, SzlJsz. 287; TESz. *pöszméte* a.; EWUng. *pöszméte* a.).

Ami a *kecele* magyarázatát illeti, KNEZSA nyomán (SzlJsz. 854) a TESz. a bizánci görög *κατσούλα* 'fejlepel, kámzsa, csuklya' főnevet szerepelteti a magyar szó valószínű közvetlen előzményeként, feltételezve, hogy „a magyarba való átvételkor a veláris hangrendű görög szó palatalisba csapott át”. Ebből a szempontból FEHÉRTÓI szakirodalmi hivatkozása helytálló; annyi azonban viszont pontatlan, hogy azt sugallja: az EWUng. a kérdést ugyanúgy ítéli meg, mint KNEZSA és a TESz. Valójában az EWUng. (fenntartással) HADROVICS LÁSZLÓ véleményére (Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 301) épít: *kecele* főnevünket valószínűleg jövevényszónak, közelebből talán német (felnémet) eredetűnek minősíti, megadva a vegyes hangrendű (!) középfelnémet *käsel*, *käsele* 'Hülle; Kleid' alakokat. Az EWUng. a hangrendi kiegyenlítődszokatlan formája miatt nem kezeli biztosként a HADROVICS-féle etimológiát sem, mégis ezt szerepelteti kiemelt helyen, tehát a hangrendi átcsapáson alapuló magyarázatnál elfogadhatóbbnak tartja.

FEHÉRTÓI harmadik példája egyáltalán nem alkalmas a hangrendi átcsapás szemléltetésére. A *pecér* ugyanis — KNEZSA (SzlJsz. 407—8), a TESz. és az EWUng. egybehangzó véleménye szerint — vegyes hangrendű szláv lexémára vezethető vissza, vagyis a magyarban nem átcsapás, hanem hangrendi kiegyenlítődszokatlan történt.

Az, hogy a három példa szerepeltetése analógiaként nem egészen meggyőző, illetőleg részben vagy teljesen téves, a legkevésbé sem használ FEHÉRTÓI elméletének, bár önmagában nem alkalmas annak megdöntésére. Az analógiák pontatlansága nem egyenlő a hipotézis helytelenségével. Valószínű például, hogy abban a gyűjteményben, amelyet KISS LAJOS állított össze a sze-

rinte (feltehetőleg) hangrendi átcsapással keletkezett helynevekből (NytudÉrt. 139. sz. 15—6; FEHÉRTÓI is hivatkozik rá), meggyőzőbb eseteket is találhatnánk a veláris > palatális átcsapás demonstrálására. (A gyűjtemény részletesebb vizsgálatot igényelne és érdemelné!)

Van azonban az eddig tárgyaltaknál nyomósabb érv is FEHÉRTÓI és KRISTÓ hipotézise ellen. Ez az érv egy másik magyarázat, amely megítélésem szerint az átcsapással kapcsolatosnál egyszerűbb, kézenfekvőbb, valószínűbb, jobban megokolható, sokkal inkább megfelel a magyar névtörténeti adatok vallomásának, és analóg példákkal is alátámasztható.

4. Levente herceg nevének a krónikákban szereplő variánsai a FEHÉRTÓI által is említett (MNy. 1997: 429) szláv *Lovęta* névalak átvételét valószínűsítik. Az előbb vegyes, később vegyes és magas hangrendű magyar névadatok véleményem szerint nem átcsapásra, hanem hangrendi kiegyenlítődésre vallanak.

A kiegyenlítődés mellett szóló érvként tehát elsősorban a krónikák adatai említhetők. Hiányzik a mély hangrendű magyar forma, az adatok időrendje pedig meggyőzően mutatja a vegyes > palatális irányú kiegyenlítődést. Eszerint az *en* hangkapcsolattal átvett palatális magánhangzó „szálláscsinálóként” megalapozta a magyar név későbbi magas hangrendjét.

Míg a feltételezett hangrendi átcsapás oka ismeretlen (lenne), a kiegyenlítődést tökéletesen indokolja az a törekvés, hogy a magyartól idegen vegyes hangrendet a magánhangzók harmóniája váltsa fel.

Meglepő, hogy FEHÉRTÓI nem figyelt fel arra, hogy az általa említett (i. h. 429) *Berente* hn. < szl. *Boręta* szn., *Döbrönte* hn. < szl. *Dobřęta* szn. változások (a nazális magánhangzó átvétele mellett) nem hangrendi átcsapást, hanem kiegyenlítődést szemléltetnek (akárcsak — veláris irányban — az ugyanott szerepeltetett *Galánta*, *Malonta* helynevek). A *Berente*, *Döbrönte* földrajzi nevek alakja éppen amellettszól, hogy a *Levente* névforma fenntartás nélkül tekinthető kiegyenlítődés eredményének.

A kiegyenlítődéssel kapcsolatban érdemes kitérni FEHÉRTÓI tanulmányának egyik tudománytörténeti részletére (i. h. 431—2). A szerző joggal nehezményezi, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN (MNy. 1916: 305—10) úgy hivatkozik MELICH JÁNOS (SzlJsz. 2: 396) véleményére, hogy figyelmen kívül hagy egy fontos tényezőt: MELICH szerint a *Levente* jövevénynév. Az említett helyen MELICH ezt írja: „A magyar nyelvbe átkerült vegyeshangú két- és háromtagú szavak először változatlanul megmaradtak, s később történt meg bennük a magánhangzóilleszkedés. A magyarban legelőször *megya* (*mega*), *dinnya* (*dinna*), *Vénnya* (*Ueiinna*), *Kinessa*, *Leventa*, *Verőcza* (*Vereucea*), *szerencsa*, *Attila* stb. volt, s ebből csak később lett *megye*, *dinnye*, *Vinnye*, *Kenesse*, *Levente*, *Verőcze*, *szerencse*, *Etele* stb.” — Ahogyan GOMBOCZ, úgy FEHÉRTÓI is elhanyagol egy fontos részletet: azt, hogy MELICH a *Leventa* (> *Levente*) nevet a magyarba átkerült vegyes hangrendű szavak közé sorolja, vagyis a *Levente* formát kiegyenlítődés eredményének tekinti, nem átcsapásának.

Érdekes, hogy FEHÉRTÓI — a név végződését magyar képzőbokornak tartó véleményt cáfolva — voltaképpen bemutatja a kiegyenlítődés folyamatát: „A *Loventa* → *Leventa* → *Levente* személynévben a *-nta*, *-nte* végződés nem más, mint a lengyel nyelvben megmaradó, ősi szláv orrhangzós *-ęta* személynévképző, mely a magyar írásbeliségben *-nta*/*-nte* alakot öltött” (MNy. 1997: 434). Ettől csak egyetlen lépés volna annak felismerése, hogy a magyarba valószínűleg a vegyes hangrendű szláv forma került be, de ezt a lépést FEHÉRTÓI nem teszi meg.

KRISTÓ GYULÁNAK a 2. pontban idézett gondolatmenetét (MNy. 1998: 188) „nyelvészeti és logikai szempontból téves”-nek minősítettem. Ő a hangrendi átcsapást veláris > vegyes > palatális formában képzei el. Ez a hipotézis aligha állja meg a helyét. Az átcsapás ugyanis sokkal inkább ugrásszerű, mint fokozatos nyelvi változás, legalábbis a *tompa* > *tömpe*-féle „klasszikus” példák ezt mutatják: nem jellemzők rájuk a **tompe*, **tömpa* típusú átmeneti formák. Ha mély hangrendű név került a magyarba, miért változott volna át a szókészletbe sokkal kevésbé illeszkedő vegyes

hangrendűvé? Elvileg nem zárható ki, hogy alkalmi elhasonulások indították el a folyamatot, de az effélék nem szoktak ellentétes hangrendű főváltozat kialakulásához vezetni (vö. pl. BÁRCZI: MNyTört. 161—2).

„Az, hogy a magánhangzó-illeszkedés később következett be, a szó idegen eredete melletti nyomós érv” — írja KRISTÓ (MNy. 1998: 188). Ha ez a kijelentés önmagában állna, akkor teljesen egyetértének vele. A logikai hibát abban látom, hogy a szerző ezt a megállapítást összeegyeztethetőnek véli a mély hangrendű formából való kiindulással. Ha ugyanis a veláris szláv névfórmát vettük volna át, akkor a vegyes hangrend a magyarban állt volna elő, márpedig „a szó idegen eredete melletti nyomós érv” éppen a vegyes hangrendű alak átvétele lehet(ne)!

5. Hozzászólásom summázata: FEHÉRTÓI KATALIN a *Levente* név eredetét valószínűleg jó helyen keresi, de veláris szláv forma átkerülése és hangrendi átcsapás helyett több szempontból is meggyőzőbb lenne vegyes hangrendű szláv név átvételével és hangrendi kiegyenlítődéssel számolni.

HORVÁTH LÁSZLÓ

A Laskai Sorok verstani vizsgálatához

MÁTAI MÁRIA „Első magyar nyelvű verses imádságunk” című monográfiájában (Universitas Kiadó, Bp., 1997.) a Laskai Sorok (LaskS.) nyelvészeti szempontú komplex elemzésére vállalkozik. Az elemzés keretében sort kerít a nyelvemlék retorikai-poétikai, valamint verstani kérdéseinek a vizsgálatára is. A verses imádság szövegkohézióját biztosító retorikai eszközök számbavétele során (II. rész 5. fejezet) különös figyelmet fordít a logikai-szemantikai párhuzamokra és szembenállásokra, a szerkezetek és a lexikális elemek ismétlődésére, valamint a szöveget alkotó hangok szó eleji és szó belseji összecsengésére. A verstani fejezetben (II. rész 6. fejezet) a nyelvemlék feltételezhető mintájául szolgáló latin sorok versformájának a szemrevételezésből kiindulva a LaskS. verselésének sajátosságait veszi számba, különös tekintettel a sorok hangsúlyviszonyaira és belső tagolására. A szövegalkotó hangok összecsengéséről és a sorok ritmusáról érzékeny, körültekintő elemzőre valló, a jövőben éppen ezért megkerülhetetlen észrevételek egész sorát fogalmazza meg. Van azonban a verstani fejezetnek két olyan részlete is, amely felülvizsgálatra szorul. Az alábbiakban ehhez a két részlethez kívánok megjegyzéseket fűzni.

1. A monográfia 134. lapján a szerző leszögezi, hogy „a magyar fordító” (akit TARNAI ANDOR szóhasználatához igazodva — „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1984. 275—80 — inkább akkomodálónak nevezhetnénk) „belső rimes, metrikus, időértékes versből alkotott rím nélküli, szótagszámláló, ritmikus, ütemhangsúlyos magyar verset”.

Ezzel a részlettel kapcsolatban megjegyezném, hogy felsorakoztatott jelzői között a *metrikus* és a *ritmikus* használata egyrészt pontatlan, másrészt tautologikus, a *szótagszámláló*-é pedig azért vitatható, mert ezzel a jelzővel ma már helyesebb az egyik — a magyarban egyébként nem működő — versrendszert és nem a szótagszámtartó tendenciájú verseket megneveznünk (vö. SZERDAHELYI ISTVÁN, *Verstan mindenkinek. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1994. 76).*

További, lényegbevágó észrevételem a fenti részletben szereplő „rím nélküli” minősítésre vonatkozik, amellyel — véleményem szerint — legfeljebb a felületes olvasó érthet egyet.

Állításom alátámasztása végett előbb az Akadémiai Kislexikon ama meghatározását idézem, amely szerint a *rím* „szavak v. szövegek hangzásának-írásképeinek egybecsengése-egyezése a szövegben” (Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 2: 523). Majd idézem azt a részletező verstani összefogla-

lást is, amelynek értelmében: „A versben való elhelyezkedésük szerinti osztályozásban a rímeknek négy fő csoportjuk van. A *kezdőríme*k a sorok első szavait rimeltetik, ezek igen ritkák. A *belső rímek* egyazon soron belül helyezkednek el, legelterjedtebb közülük az egymás melletti szavakat rimeltető *echórim*, a sornetszetek előtti szavakat rimeltető *metszetrím*, valamint a sor közepét és végét rimeltető *középrím*. — A leggyakoribbak, a *végrímek* a sorok végeit csengetik egybe [...] A rímszerkezetek negyedik változata a kezdőríme, belső rímek és a végrímek kombinációira épülő *fonatos rím* (*kapcsolórim*, *láncrím*, *rimlánc*, *fűzerrím*), ahol a sorvégi rimhívókra a következő egy vagy több sor elején vagy belsejében válaszolnak a felelő rímek [...] A fonatos rímnek a külföldi irodalmakban számtalan változata ismeretes — és a magyar költészet is több alfaját használja —, ezek osztályozása azonban további kutatásokra vár, és a magyar szakirodalomban általánosan elfogadott elnevezéseik sincsenek.” (SZERDAHELYI ISTVÁN i. m. 48—9).

A lexikonból vett idézet a rímmel kapcsolatos vizsgálódások tágnak mondható kereteit jelzi, a verstani részletezés viszont a sokféleség érzékeltetésével egyidejűleg az eddigi kutatások elégtelenségére is rámutat.

A lehetőségeket és a kockázatokat mérlegelve kevés okot látok arra, hogy a LaskS. érzékelhető, de a monográfiában említés nélkül maradt egybecsengéseire fel ne hívjam a figyelmet.

A könnyebb számbavétel érdekében oszlopokba rendezem a verses imádság mai nyelvérzék szerint rímként vagy legalábbis rímszerűen egybecsengő szavait, esetenként alternatív változatokat is feltüntetve:

1. *Óh, Istennek*
ma tégedet
hogy engümet
Óh, életnek

2. *Istennek*
tégedet
engümet
életnek
éremet
lélkémet

3. *ez világnak*
—
halálomnak
kényerű, aggy
és uszunlak

4. *világnak*
imádlak
—
—
uszunlak
tisztoxxxad

5. *örök*
tégéd
kérlek

6. *ótalma*
-tēs test, ma

Folytatólag közlöm a szöveg megítélésem szerint legvalószínűbb olvasatát, kiemelésekkel érzékeltetve az egybecsengések hálószerű rendszerét:

Óh, Istennek testē, idēsség, ez világnak ótalma, / ó, tisztēletēs test, ma tégedet *miltatlan* imádlak, / *hogy engümet méltass* halálomnak *idein éltetni*. / *Óh, életnek kényerű, aggy énnékēm örök* éremet! / *Tégéd kérlek* és uszunlak, lélkémet *testēm*mel *tisztoxxxad*.

Nem nehéz megállapítani, hogy a verses imádság 34 szövegszavából legkevesebb 17 — vagyis a szavaknak legalább a fele (50%-a) — egybecseng. A különféle, esetenként alternatív társítású szavak egybecsengése mintegy 2/3-os arányban néven is nevezhető: I. Kezdőrim: *Óh, Istennek — hogy engümet — Óh, életnek*. — II. Belső rímek. II/1. Echórim: *tégéd — kérlek*. II/2. Metszetrím: *uszunlak — tiszttoxxxad*. — III. Végrím: *imádlak — tiszttoxxxad*. — IV. Fonatos rím: *ótalma — -tēs test, ma*. — Egy további egybecsengésnek SZEPEs ERIKA — SZERDAHELYI ISTVÁN Verstana nyomán (Gondolat, Bp., 1981. 95) adhatunk nevet: V. Felsőrrím: *kényerű, aggy — és uszunlak*. — Külön kiemelném a szövegből a *világnak — imádlak* három szótagos, csaknem tiszta rím minőségű egybecsengését.

2. A monográfia verstani fejezetének másik részlete, amelyhez megjegyzést kívánok fűzni, a nyelvemlék sorainak az indításával foglalkozik. A 137—138. lapról idézem: „Ami közös jellemzőként, ismétlődő ritmikai sajátosságként feltűnik, az az, hogy az első négy sor hangsúlytalan szótaggal (egyszótagú szóval) kezdődik, így az ütemhangsúly a második szótagon van. Ez a hangsúlytalan ütemkezdés az indulatszónak és a *hog*y kötőszónak köszönhető [...]”

Nos, az egy szótagos, mondat értékű indulatszó aligha lehet hangsúlytalan. Nem mentes azonban a nyomatéktól az üteméli egy szótagos kötőszó sem. Az utána következő, „logikai nyomatékkal rendelkező” szó ugyanis — LÁSZLÓ ZSIGMOND megfigyelése szerint — eredeti hangerejének egy részét átadja az ütemnyitó szótagnak, miközben a veszteséget a hangmagasság emelésével, ún. dallamcsúccsal pótolja (vö. LÁSZLÓ ZSIGMOND, Ritmus és dallam. A magyar vers és ének prozódiaja, Zeneműkiadó, Bp., 1961. 25—6).

Nem zárhatom megjegyzéseimet a verstani fejezet egy harmadik részletének az említése nélkül. A 136. lapon olvasható részletben a monográfia szerzője jó érzékkel domborítja ki a verses imádság fordítójának — azaz akkomodálójának — hozzájárulását az utolsó szövegsor s ezáltal az egész szöveg művészi értékének az emeléséhez. Észrevétele szerint az akkomodáló az utolsó sorban létrehozza „a 2. és 3. sor [...] közötti célhatározói alárendelő viszony pártját, ezzel tovább erősítve a szöveg egyik poétikai-retorikai szervező eszközét, a parallelizmust”, amely — hadd tegyem hozzá — egyúttal verstani szervező eszköz is.

MÓZES HUBA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Jégár.* Mielőtt a szó keletkezéséről esne szó, lássuk, mit találhatunk róla a nagyobb közönség számára is elérhető szótárakban, lexikonokban:

Jégár, l. *gleccser*. (A Pallas nagy lexikona. Bp., 1895. 9: 882.)

Gleccser, olyan mozgó, szemcsés, lemezes szerkezetű, itt-ott habos jégtömeg, mely az örökös hó határán túl ered és egyre lassú áramló mozgásban halad a völgy felé. *Jégár* magyar elnevezése találóan fejezi ki a G. fogalmát. (...) (SZT. H. [= Sztérenyi Hugó] i. m. 8: 53—5.)

Jégár, l. *Gleccser*. (Révai nagy lexikona. Bp., 1914. 10: 825; a **Gleccser** szócikk gyakorlatilag a Pallas átvétele. Uo. 9. köt. Bp., 1913.)

jégár [g-á] fn (*földr*) <Magas hegységekben és a sarkvidéken> a csonthónak a lejtőkön, völgyekben lassan lefelé csúszó, hatalmas jégtömege; gleccser. (A magyar nyelv értelmező szótára. Bp., 1960. 3: 624.)

jégár → *gleccser* (Új magyar lexikon Bp., 1960: 3: 498; *gleccser* uo. 65).

jégár: 1. *jeges ár* (→ *folyóvíz*). 2. → *gleccser*. (Természettudományi lexikon. Bp., 1966. 3: 470; *gleccser*, **jégár**: ... I. m. Bp., 1965. 2: 870).

gleccser *ném. földr.* **jégár**; a magas hegységekben jéggé összefagyott hónak a völgyekben lassan lefelé csúszó tömege. (Idegen szavak és kifejezések szótára. Bp., 1973. 302.)

jégár (= *gleccser*) (Helyesírási tanácsadó szótár. 5. kiad. Bp., 1973. 336).

jégár fn *Föld* *Gleccser* (Magyar Larousse. Bp., 1992. 2: 274). Vagyis lásd a **gleccser** szónál. Egyedül a kétkötetes Akadémiai kislexikonban találtam meg magának a földrajzi jelenségnek a leírását a *jégár* szó alatt:

JÉGÁR, *gleccser* <ném.>: az eljegesedett ter.-ek lejtőin lassú gravitációs mozgást végző → *firnjég*. Részei: 1. az állandóan fagyott övezetben található firngyűjtő medence; 2. a több tíz v. száz m vastag ~test; 3. az állandó hóhatár alá is lehúzódó ~nyelv; 4. a nyelv alá benyúló barlang-

* Bárány Eötvös Loránd születésének 150. évfordulójára.

szerű ~kapu, amelyből a ~olvadékvíze által táplált ~patak bukkan elő. A gleccserjég és a szállított közettörmelék (moréna) koptatja, pusztítja a felszínt; a firngyűjtő ter.-eken → *kárfülkéket*, lejjebb mély U alakú völgyeket alakít ki. (Akadémiai kislexikon. Bp., 1989. 1: 857; **GLECCSER** → *jégár*. uo. 656.)

Ez az új magyar szó tehát első komoly, tudományos s mégis magánvállalkozásként létrejövő lexikonunkban szerepel először (1895., Pallas Lex.) önálló szócikként, igaz, az idegen, de részben megmagyarosodó *glecser* szóhoz utalva, még az eredeti német *Gletscher* szóból átírva, a *tsch*-val jelölt hangnak, a *cs*-nek megfelelően rövid *cs*-vel, de a magyar nyelvérzék hamar a ma ismert *gleccser*-re változtatta. (A Révai lexikonban már így találjuk.)

Korábban e jelenségnek — míg az előfordulásában gazdag hegyeket, mint az Alpokat, magyar ember csak elvétele járta — igen ingadozott az elnevezése. Wesselényi Polixéna, kire mint utazóra s mint remek útleíróra is, de mint az első magyar turistanőre, mondhatni hegymászó nőre is méltán büszkék lehetünk, valahogy sikerrel elkerülte a megnevezést, csak a híres „Mer de glace”-t fordította le szó szerint „Jégtenger”-re. (Wesselényi Polixéna: Olaszthoni és schweizi utazás 1842. Sajtó alá rendezte Győri János és Jékely Zoltán. Bp., 1981. 323—4.) — Később pedig, mindössze négy — a megjelenést tekintve öt — évvel később, egy másik erdélyi, Méhes Sámuel Úti jegyzeteiben a Berni havasokról írja, egyik útján: „Alig haladtam fél órát a meredeken, egy tisztas öreg elvezete az ösvénytől csak egy hajtásnyi távolságra lévő jéghegyekhez (Gletscher). Itt minden képzetemet feljülhaladó látvány lepottint meg.” (Méhes Sámuel: Úti jegyzetek. Némethon — Holland — Belgium — Schweiz — Tyrol. 1847. Kolozsvárt, nyomtatott az Ev. Ref. Kollégium betűivel. 158—9). Másutt pedig: „.....ebéd előtt egy ösvényen a’ Wellhorn és Engelhörner óriási havasok közt fekvő úgynevezett Rosenlaui gletscherekhez (jégthalmok) mentem, melyek kristály tisztaságukról ’s hasadékaik közt tündöklő égszínké fényökről nevezeteseek. Egy ifjú fejszével vágott a’ jégthalmokan lépcsőket könnyebb felhágathatás végett. Ezen jéghegyekből az olvadó víz igen mély kősziklahasadások közt zuhan le ’s alább gyönyörű nagy zuhanyt képez.” (Uo. 161—2.)

A *Jégtenger* egy bizonyos gleccsernek a tulajdonneve, s a többi, mint a *jéghegy*, *jégthalmok* igen félreérthető, nem csoda, hogy nem gyökeresedett meg nyelvünkben, nem vált magyar földrajzi szakkifejezéssé. Inkább egy másik szó, a *jeges* válik közkeletűvé: „JEGES, (2), (*jeg-es*) fn. tt. *jeges-t*, tb. -ék. Jégtömeg vagy jégmező a havason, mely az itt ott felolvadt hóból alakult.” (A magyar nyelv szótára. Készítették CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS. Pest, 1865. 3: 235.) — BALLAGINÁL a *Gletscher* szó magyarázatánál, szinte az eddigiek összefoglalásaként: *jegne*, *jeges* (*hegy*), *jéghegy*, *jégdűz*, *jégcsúcs* (BALLAGI MÓR, Neues vollständiges Wörterbuch. Pest, 1867. 359). Bárány József nagyhatású korai regényében, „A karthausi”-ban, melyben 1836—37-es, Svájcban is átvett útjának emlékeit is megörökítette — annál a résznél, mikor már majdnem egy hasadékba zuhanva, barátja, Armand megmenti a főhős életét —, ezeket a szép sorokat olvashatjuk: „Kipihenve egy szikladarabon s beásva palaczkunkat neveinkkel, visszamenet már ismét a jégtengerhez közelítettünk, midőn a Montblanc csúcsán elébb mint egy kis füstoszlop, később mindig sötétebben nagy felleg vonula fel, vészszel fenyegetve, mely, még minekelőtte a *jeges* közepéhez érheténk, egész erejével kitört. Fenséges vala a látvány, de borzasztó. Körülöttünk a nagy fellegár, itt-ott egyes villámtól kettészakítva, szétfoszolva, gomolyogva s darabokra szaggatva a nagy szélvész csapásától, alattunk sötétkéken a *jeges*, míg a zápor zúgva mosá hullámozó jégét, a szél ordítva futá át a völgyet, s a mennydörgés száz bértől s sziklától visszalökve, felhangozék hatalmas szavával.” (Eötvös József: A karthausi. Pest, 1871. 6. kiad. 53.) Vagy a Novella című novellájában: „A *jeges* halkan előre nyomulva, egész halom sziklatöredéket tol a völgybe, (...)” (Eötvös József: Költemények, elbeszélések, színművek. Bp., 1891. 3. kiad. 1: 232).

Ez az elnevezés a XIX. század óta használatos, és — legalábbis a mi századunk elejéig — meglehetősen tartotta magát, pedig akárki előtt feltűnő könnyű összetéveszthetősége: vagy jelzőként ismeretes, *jeges út*, *jeges víz* stb., vagy mint a *jegesember* összetételből főnevesülve.

A társadalomtudományok mellett a természettudományok, különösképp talán a botanika iránt vonzódó Eötvös József, mint szép- és szakíró is s mint kultuszminiszter is, a tudományos nyelv megmagyarításában igen érdekelt volt, maga is igyekezett az olykor erősen túlzó áramlatokat helyes mederbe terelni. Ennek kapcsán fia, Loránd, Heidelbergből, ahol egyetemi tanulmányait végezte, 1870-ben hozzá írt egyik (épp március 15-én kelt) levelében többek közt ezt írja: „A tudománynak nemzetünk keblébe kell behatni, ezért magyarul kell azt előadnunk; de nem szabad magát a külföld tudományos irodalmától elkülönöznie, s ezért meg kell tartanunk annak nomenclaturáját. — Ez általános nomenclatura a tudomány tanulását nagy mérvben elősegíti; de van ezenfelül még más fontos jelentősége is. — Nem egy vagy más szobatudós önkényszerű alkotmánya az, hanem szorosan összefügg az magának a tudománynak történetével, mondhatnám életével. — Ha az összes művelt világ minden lakója a magnetismus szónál Magnesia városára s meséjére gondol, miért adjuk mi ugyan-e fogalomnak a »delejesség« nevét? (S vajon sokkal magyarabb-e e szó?) — Ezer hasonló rossz szóval rendelkezünk, s nemcsak őrizkednünk kell újabb hibába nem esni; de még számtalan régi vétséget is kell jóvá tennünk. — Érzem annak fontosságát a nomenclatura tekintetében tisztába jönni, s ez vezetett e kérdésre. — Most midőn az összes physikát átdolgozom, egyszersmind a feladatot tűztem ki magamnak, annak fogalmait és törvényeit magyarul kifejezni, fő szabályul tűzve ki magamnak: Megtartani mindazon latin vagy görög eredetű kifejezéseket, melyek a franczia, német és angol irodalmakban egyaránt használatnak. — Ha egyes, már eddig is elharapózott magyar terminusoknál kivételre is leszek kényszerítve, úgy azt soha sem fogom tenni oly esetekben, melyekben a szónak történeti értéke van. —” (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. LEVELESTÁR b. Eötvös Loránd Eötvös Józsefhez. 24. levél. fol. 2A—3A l.)

Fiához írt, erre adott válaszában a kultuszminiszter Eötvös helyesli véleményét: „Alig képzelhetek nagyobb oktalanságot annál, hogy a sok akadályhoz, melyekkel a tudomány mezején küzdünk, még eggyel többet állítsunk fel; és senki nem fogja tagadni, hogy a magyar terminológia csakugyan nagy akadály. Magamon tapasztalom, hogy míg legalább népszerűen írt természettudományi könyveket minden nyelven írtak, csak éppen a magyarokat nem használhatom. Azok, kik a tudományokat magyarul tanulják, az ellenkező bajban szenvednek, s így ez is emeli a kínai falat, mely a nyugottól elválaszt, s melynek, fájdalom, nem azon oldalán állunk, hol sok tudomány található. — Újabb időkben (s ebben egy kis érdemem van) az emberek kissé józanodni kezdenek, és a purizmus Don Quijote-jai is felhagynak fanatizmusokkal, míg azonban a természettudományi irodalom Szabó Józsefek és consortei kezében marad, addig a bajon gyökeresen segíteni nem lehet. Az irodalom ferdeségeit csak írók hozhatják helyre, s reményem, ha ti, fiatal emberek a munkához fogtok, a régi akadémikusok csak mint makulatúra fognak használatni.” (Eötvös József levelei. Kiad.: OLVÁNYI AMBRUS. Bp., 1979. 648—9. Vö.: REQUINYI GÉZA, A földrajzi helyesírásról: Földrajzi Közlemények 1877: 249—53; BRÓZIK KÁROLY, Földrajzi nevek helyesírásáról: uo. 332—5.)

A későbbi világhírű fizikus kevés számú magyar nyelvű szaktudományos, illetve ismeretterjesztő írásában, úgy hiszem, nyomon követhetjük ezeknek az elveknek a figyelembevételét. Ilyen szempontból alig vizsgálták műveit, ahogy azt BODÓ BARNÁ is megállapítja, pedig „Eötvös nemcsak a fizikának, a nyelvnek is művésze volt... az őt eddig értékelők szemében a fizikus nagysága eltakarta a műnyelv tisztaságáért és helyességéért aggódó szakírót.” (Eötvös Loránd tudományos és művelődéspolitikai írásai. Válogatta, stb.: BODÓ BARNÁ. Bukarest, 1980. 48.)

Eötvös Loránd nemcsak a tudományban tört a csúcsra; már tizenennyolc évesen hosszabb utazást tett Svájcban, megmászta Európa második legmagasabb hegyét, a Monte Rosát, feljutva annak legmagasabb pontjára, a Dufour-csúcsra (4634 m). Később, még heidelbergi (és königsbergi) diákévei alatt, 1869-ben Tirolban túrázott, majd egészen az első világháború kitöréséig minden nyarat az akkor még Ausztriához tartozó Dél-Tirolban elterülő Dolomitokban, Schluderbachban töltötte, ahonnan több hajmeresztő csúcs első megmászását teljesítette sikerrel. (E szenvedélyében

később lányaiban talált társakra. A Cadin-csoportban mai napig az egyik csúcs az ő nevét viseli. Magánügyének tekintett különös szenvedélyének úgyszólván alig adott hangot, így egyik korai fordítását akár saját vallomásának is tekinthetjük. A szóban forgó mű: John Tyndall: A Jungfrau első megmászása (Természettudományi Közlöny 1872 [IV. köt. 38. füzet]: 383—9). Tyndall, a híres ír származású angol fizikus, kinek neve talán sokak számára ismert, legalábbis a *Tyndall-jelenség* miatt vagy a *tyndallizáció* szó következtében, maga is korának egyik jelentős hegymászója, alpinistája volt, többek közt a Weisshorn első megmászója (1861-ben; 4506 m) — méltán lehetett a fiatal báró példaképe. Most az érdekes írásnak csak a témákra vonatkozó rövidke részét, mindjárt az első mondatát idézem: „Az 1863-ik év nyarában csaknem két hetet töltöttem az Aegischhorn hegyoldalán, majd a zöld Alpokon sétálva s álmodozva, majd az Aletsch-jégaron komolyabban foglalkozva.” (Uo. 383, kiemelés tőlem: K. D. D.)

Megvan tehát a keresett szó, melyhez maga a fordító a következőt fűzi, a 4. lábjegyzetben: „A *Gletscher*-nek megfelelő magyar kifejezésekre nézve, hosszas megfontolás után a »jégár« szóban állapodtam meg. Eredeti magyar szó e fogalomra már azért sincs, mert az annak megfelelő tárgy honunkban hiányzik. Legtermészetesebb lenne tehát a német »Gletscher« vagy a francia »Glacier« kifejezést irányadóul venni. De ha a »Gletscher«-t akarnók fordítani, akkor a »csúszó«, »csusza« vagy »csúszlány« kifejezésekhez jutnánk, ha pedig a »Glacier«-t fordítanók, akkor a »jeges«, »jegecz«, vagy »jegnek« szokat kellene alkotnunk. E kifejezések közül a csúszót, csúszát és csúszlányt, sőt még a már itt-ott használatba átment »jegnek«-et is rossz hangzás miatt tartom elvetendőnek, a jegecz és jeges szokat pedig azért nem akarom használni, mert más fogalmak jelzésére alkalmaztatnak. Az egyszerű fordítás tehát célhoz nem vezet, s a »Gletscher«-nek megfelelő magyar szót a fogalomnak lehetőleg megfelelően újból alkotni kell. — Ha így tekintetbe vesszük, hogy a *Gletscher* nem egyéb mint jégfolyam, vagy jégáram, úgy az utóbbinak rövidítéséből alkotott »jégár« talán célszerűnek fog tartatni.” (Maga a fordítás csak „E. L.” monogrammal jelölve. A Természettudományi Közlöny szintén 1872. évi IV. kötetének 35. füzetében olvasható Eötvösnek „A Nap physikai alkatáról” tartott előadása is.)

Az 1866 nyarán vezetett kis úti noteszben s hasonlóan az 1869-es hegymászásai során vezetett másik kis jegyzetfüzetben természetesen mindvégig *Gletscher* szerepel, közben pedig egy atyjához írt levelében ez áll: „Reggel felé kissé tisztult, s ha a napot magát nem is, legalább viszfényét láthattam a *jegesekkel* fűdött hegyeken melyek a Splügen passt környékezik” (Heidelberg, 1868. okt. 14. PLÓSZ KATALIN, Eötvös Loránd elveszettnek hitt levelei: Fizikai Szemle 1992/2: 48). Ezt követi 1872-ben a *jégár*.

De még 1878-ban is REQUINYI GÉZA, aki különben nagyon a szíven viselte a földrajzi szaknyelv ügyét, mondhatni „Eötvösi” értelemben, „A *jegesek* földrajzi elterjedése” címmel értekezik, sok más, e tárgyban s e szót is bennefogaló hasznos tudományos írása mellett (Földrajzi Közlemények 1878: 273—88). Igaz, mindjárt így kezdi: „A *jegesek* vagy *jégárok*, a természet e nagyszerű tüneményei, kiválóan hegyvidéki jelenségek.” Déchy Mór, Eötvös és Zsigmondy Emil mellett a kor leghíresebb hegymászója, a Kaukázus első igazi felfedezője 1873-ban „Első felmázás a Monte-Rosa legmagasabb csúcsára a hegy déli oldaláról” című beszámolójának megírásakor, illetve megjelenésekor talán nem is ismerte e szót. A *gletscher* szó első előfordulásakor a lábjegyzetben a magyarázat: „= jeges, jégne” (Földrajzi Közlemények 1873: 101—22, a kiemelt rész: 102). Úgy tűnik, később sem barátkozott meg ezzel az Eötvös-féle új szóval. „A Mont-Blanc” című „utazási tanulmányában” nem túlzottan következetes a földrajzi kifejezések alkalmazásában; ennek köszönhető, hogy a sokszor emlegetett *gletser* szó különböző elnevezéseit felsorakoztatva egyszer a *jégár* is előfordul (Földrajzi Közlemények 1878: 49—62, 81—98, a bizonyos szó: 50). De így járunk TAUSCHERNÉ GEDULY HERMINA „Utazásom a Montblancra” érdekes útirajzával is (Földrajzi Közlemények 1882: 218—32).

BALLAGI német szótárának kiegészítésében a *Gletscher* magyar jelentése: „jégmező, ? jég-ár”(!). (Deutsch—ungarisches Supplement-Lexikon zu dem Wörterbuche der deutschen und ungarischen Sprache von Prf. Dr. MORITZ BALLAGI. Bp., 1874. Franklin-Berlin.)

A kérdőjel számomra kérdéses, de az igazi kérdés az, jó-e ez az új, Eötvös Loránd által alkotott szó, s miért nem vált máig a talán egyértelműségénél fogva közkeletűbb *gleccser* mellett vagy helyett elterjedtebbé, s hol, milyen helyeken fordul elő napjainkig a szó. De ennek megválaszolása egy másik közlés és egy nálamnál felkészültebb nyelvész feladata lehet.

KIS DOMOKOS DÁNIEL

Szerencs. Ezzel a keresztnévvel először (és utoljára) Lázár Vilmos, aradi vértanú búcsúlevelében találkoztam (Aradi vértanúk. Szépirodalmi Kiadó, 1979. 1: 211). Mind KATONA TAMÁS — a két kötet mindenese —, mind NAGY IVÁN (Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pótlék. Pest, 1868. 267), mind KEMPELEN BÉLA (Magyar nemes családok. Bp., 1911—32. 4: 458) leírja, hogy Lázár Vilmosné, báró Reviczky Mária első — Halasy Józseffel kötött — házasságából három gyermek származott: Béla (1833), Madlén (1834) és *Szerencs* (1839). Lázár Vilmos 1844-ben vette feleségül az özvegyet, amikor *Szerencs* még öt éves volt, így mostohagyermekai közül ő állt hozzá a legközelebb. Most vizsgáljuk meg a névadás indítékát — legalábbis próbáljunk közelíteni hozzá! A legidősebb gyermek *Béla* neve csaknem negyedszázados felújítás eredménye (Széchenyi). A *Szerencs* név még ma is nóvum számunkra.

1. Mivel ilyen keresztnévet a régiségből kimutatni nem tudunk, felújításról szó sem lehet. Az igaz, hogy pl. Dugonics, Vörösmarty stb. írói névadásának egyik jellegzetessége a helynévből származó keresztnév. Szóba jöhet tehát *Szerencs* helység neve. Kizárni ugyan nem tudom, de valószínűnek sem tartom ezt a névválasztási formát.

2. Az már inkább valószínűbb, hogy Anonymus volt a forrás. A *Gesta Hungarorum* először 1746-ban jelent meg nyomtatásban, de még ebben az évszázadban magyarra fordította LETHENYEI JÁNOS (Pesten, 1790.) és MÁNDY ISTVÁN (Debreczenben, 1799.). Anonymus a 17. részben a következőképpen magyarázza meg a Szerencse (Zerenche) hegy nevét: „...a nevének latinul amabilis, saját nyelvükön pedig *szerelmes* (zerelmes) az értelme; attól a naptól egészen mostanáig a *szerelemről* (zerelmu) *Szerencsének* (zerenche) hívják e helyet” (*Gesta Hungarorum*. Magyar Helikon. 1975. 95—6. PAIS DEZSŐ fordítása. A kiemelések tölem származnak: M. L.). Mint általában a névtelen jegyző etimológiái, ez sem állja meg a helyét, legfeljebb ötletet adhatott a Halasy házaspárnak. A *szerelmes* szónak ekkor még ismerték a ’szeretett’ értelmét (vö. HBK. *Scerelme* / bratým). A *szerencse* szónak a jelentése a XIX. században már inkább ’Glück’ és kevésbé ’Schicksal’. Lenne egy homonima is — bár az olvasatával kapcsolatban kételyek merülnek fel —: *szerencs* (TESz. 3: 236—7, EWUng. 1425). Ez a szó alig száz évet élt, a XIX. században már nem ismerték, ha netán ismerték volna is, a névadás indítékául biztosan nem szolgálhatott ez a ’Räuber’ jelentésű szó.

Halasy Szerencs nem örökölte át fiára saját nevét, hanem a bizonytalan eredetű, és csak 1843-tól adatolható (vö. FEKETE ANTAL, Keresztneveink nyomában. MNyTK. 191. sz. 3—7) TIBOR névre kereszteltette fiát (1871.). Igaz, hogy ezt a nevet csak a magyarok használják, illetve kölcsönözték a horvátoknak és a szlovákoknak.

Hogy volt-e a *Szerencs* névnek utóélete, biztosan nem tudható, hiszen a régebbi névkönyvek (pl. LENGYEL ZOLTÁN, PÁLÓCZI EDGÁR, a GÁBORJÁNI SZABÓ testvérek stb.) nem említik. Nagyon valószínű, hogy Halasy Szerencsen kívül lehetett még más névviselő is: a Pesti Hírlap 1916. évi Naptárában (58) szerepel ez a név, sőt még a napját is megadják: június 16.

Miklósi. 1548 (Mathia6 *Mýkloŷy*) óta Cserépfaluban élő vezetéknev. Foglalkozik vele KÁZMÉR MIKLÓS is (Régi magyar családnevek szótára XIV—XVII. század. Bp., 1983. 735). Igen helyesen állapítja meg róla, hogy a „*Miklós* r. egyházi személynév + -i patronimikon képző”-vel keletkezett. Magam a dézsmajegyzékek alapján vizsgáltam ezt a nevet az alábbi munkámban: „Cserépfalu személynévei (1548—1720)” (Magyar Személynévi Adattárak 27. sz. Bp., ELTE, 1980.). E családnév a XVI. században harmincszor fordul elő változatos helyesírási formákban. Ám vannak alakváltozatai is, noha a *Miklósi* forma állandónak látszik:

1. *Miklós*: Érdekes, hogy csak 1581-ben fordul elő: „*Relicta Petri Miklo6*” (de 1580-ban: „*Mjkloŷy Peterne*”, 1582-ben: „*Relicta Petrj mikloŷy*”), „*Matthias Miklos*” (gabonadézsmajegyzék), „*Matthia6 Mikloŷy*” (bordézsmajegyzék), továbbá: „*Matthaeus Miklos*” (gabonadézsmajegyzék) és „*Matthaeu6 Mikloŷy*” (bordézsmajegyzék). Hogy ez a *Miklós* név is használatban volt, bizonyítja az is, hogy kétszer is lefordították (a névfordítás a XVI. századi dézsmajegyzékekben nem ment ritkaságszámba): 1579: „*Relicta Nicolaj Petheo*”, 1582: „*Nicolau6 matia6*”.

2. *Miklósa*: Csak 1576-ból adatható. A bordézsmajegyzékben: „*Petrü6, ... Mattheu6 Mikloŷa*”, a gabonadézsmajegyzékben: „*Matthia6 Miklossa*” és „*Matthaeu6 Mýkloŷa*”.

Az 1548 és 1594 közötti időszakban a *Miklósi* formától csak hétszer térnek el. Nyilvánvalóan volt ingadozás a használati formákban, és nem a decimátorok önkénye (félrehallása) okozta, hogy egyetlen név három változatban is előfordult. 1581 után az ingadozás megszűnik, a XVII. században, később is, sőt ma is egyértelműen *Miklósi*-nak írják ezt a vezetéknevet.

MIZSER LAJOS

A *fandzsásodik* jelentése a szentesi népnyelvben. Egyetemista koromban (1952—56) Nyíri Antal tanítványaként a népi ételfélék gyűjtésével foglalkoztam Szentesen. Így maradt meg a csíramálé „receptje” az édesanyám (Zsiros Istvánné 1901—1993) elmondása szerint. A Magyar Néprajzi Lexikon részletesen foglalkozik a csíramálé elkészítésének módjával és névváltozataival, kiemelve, hogy csíramálénak csak az Alföldön nevezik (1: 519). A lexikonban található anyagot már kevés új néprajzi mozzanattal gazdagítja ez a majd félévszázados lejegyzés, azonban szerepel a szövegben egy szó, amely kihalóban van: *fandzsásodni*.

„A csíramálét úgy kell csinálni, hogy megválogatok egy liter búzát, és egy tejjel napig vízbe áztatom. Ezután a vizet leöntjük rulla, és egy másik egy tejjel napig ebbe a nedves állapotba forgatjuk, meleg hejjen, kuckóba vagy a nyakon [= keménce nyaka]. Aztán deszkára kiöntjük, és letakarjuk vászonruhával. Naponta kétszer-háromszor még kell locsolni langyos vízzel. A ruhát mindig nedvesen téggyük vissza. Pár nap múlva elkezd *fandzsásodni*, szépen összeáll. A nyolcadik napra kész a csíra. Ezt húsdarálón le kell darálni, vagy régén famozsárba mégtörték. Ezután három-négy liter vizet öntünk rá, majd megsűrjük, és jól kinyomkodjuk. Ebből palacsintátészta sűrűségű tésztát kavarunk lisztrel, majd hagyjuk leülepedni, ezután a híg levét leöntjük. A fél liternyi sűrű ajját öntjük először a tepsibe, utána a híg levével úgy mégtöltjük a tepsit, hogy sütés közbe ne rotyogjon ki. Úgy fűtünk neki, mint a kenyérnek.”

A csírássó búzára akkor mondták, hogy *fandzsásodik már*, mikor megjelentek a kis hajszálvékony gyökerek, és átszötték a deszkára kiöntött búzát. Vagy ahogyan a szövegben van: „Pár nap múlva elkezd *fandzsásodni*, szépen összeáll.” „Mire kész a csíra, úgy átszövik a kis gyökerek, hogy kockára lehet darabolni, még valóságos fehér a gyökerektől, nem is látszanak a búzaszemek” — mondta Csendes Sándorné (67 éves), aki ma Szentes legjobb csíramálé-sütőgető asszonya. A *fandzsásodik* szót jól ismeri, de már nem használja. „Ki érti azt már?” — mondja.

A *fandzsásodik* eredetének megállapításához, ahhoz, hogy a *fan* szó származékával van dolgunk, az első támpontot RÓNA-TAS ANDRÁSNAK „A nyelvrokonság” című könyve adta, amelyben a következőket írja: „A ... *fan* szó még a XV. században élt a magyar nyelvben, és sűrű, általában

nemi szörzetet jelentett, de sűrű gyökérzetet, növényzetet is. Ma már csak egyes nyelvjárásaink őrizték meg, a köznyelvből kiveszett” (Bp., Gondolat K., 1978. 449 — az én kiemelésemmel: Zs. K.). A *fan* szó ’sűrű gyökérzet, növényzet’ jelentését megismerve már világos volt a *fan* és a *fandzsásodik* szavak közötti kapcsolat. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-ban a *fan* szócikkét elolvassva találtam rá NYÍRI ANTAL *Fa-fandzsa* szómagyarázatára (MNY. 1941: 29).

NYÍRI 1940 nyarán, amikor a halászat körében néprajzi és népnyelvi gyűjtést folytatott, épp Szentesen talált rá a *fa-fandzsa* szóra: „A *fa-fandzsa* szőrös fűszfatöve vaty szőrös faderék; *fa-fandzsára* tojják az ikrát [ti. a halak]. — Harcsa fatövire bënt *fafandzsára* [ívik]” — idézi NYÍRI Váradi Imre öreg halász szavait. Ezek után megállapítja: „A *fa-fandzsa* ’szőrös faderék’ jelentése azt mutatja, hogy az összetett szó második tagja, a *fandzsa*, a *fan* ’szőr’ származéka.” NYÍRI a *fa-fandzsa* szófejtését a következőképpen fejezi be: „A *fa-fandzsa* tehát az imént vázolt hang- és jelentéstani fejtegetés szerint eredetileg ezt jelentette: fa-szőrös vagy fa-szörke...” (MNY. i. h.). NYÍRI szómagyarázatából és a búzacsíráztatás folyamatának leírásából értelemszerűen következik, hogy a *fandzsásodik* a *fandzsa* szó képzett változata, és jelentése ’<mag v. növény> sűrű hajszál-gyökeret ereszt’. Az ÚMTsz. (3: 767) Szentesről közli a *lefandzsásodik* igét ’<fa> gyökeret ereszt’ jelentéssel.

Szentesen a csíramálét az 1960-as évek végéig főleg nagybőjtben sütötték. „Büti étel” — mondták. A reformátusoknál nagyihéten fogyasztották. Mára a csíramálé édességként nálunk „áruvá” vált. Ügyes, szorgalmas asszonyok egész évben kínálják a piacon, az utcán ízlésesen csomagolva. Vajon hányan ismerik még ezt a régi tájszót?

ZSIROS KATALIN

ÉLŐ NYELV

Két szlovákiai település mai névadási szokásainak összevetése

1. A szlovákiai települések közül jó néhánynak feldolgozták már a névanyagát. E munkák általában bepillantást engednek a jelenkori névanyagba is. Ám azzal a problémával, hogy a névanyag anyakönyvi bejegyzése s a bejegyzett nevek magyar nyelvű közegben való használata nem áll összhangban, jószerivel egyetlen kutató sem foglalkozott behatóan. A sajtóban fellángoló viták is inkább csak elvi síkon mozogtak, mozognak, merthogy máig nem állnak rendelkezésre számszerű adatok a témával kapcsolatban. Ugyanakkor magánbeszélgetésekben gyakorta felvetődik a szlovákiai magyarság lélekszámának egyes vidékeken ijesztő mértékű csökkenésével kapcsolatos aggodalom, úgyszintén a magyarság névanyagának elszlovákosodása is többször szóba kerül. Ugyancsak sűrűn hangzik el panaszként, hogy az anyakönyvezéskor gyakorta homokszem kerül a gépezetbe: nevezetesen az anyakönyvi bejegyzés formája nem mindig áll összhangban a szülők szándékával, s nem ritkán megtörténik, hogy az anyakönyvvezetők a magyarul bementett keresztnévet egyszerűen lefordítják szlovákra, s azt a matriculában már úgy rögzítik.

A témával 1995-ben kezdtem el foglalkozni. Első vizsgálatomat problémafelvető tájékoztódnak szántam. Az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola komáromi kihelyezett tagozatának női hallgatói körében gyűjtöttem névanyagot. Az itteni vizsgálatából kirajzolódott tendencia a következő volt: a mintasokaság körében a szülők a nagyvárosokban, s azon belül a magyar határhoz közelebbieken adtak tudatosan nevet gyermeküknek. A névanyag feldolgozása után az körvonalazódott, hogy tekintélyes számarányt képviselnek az olyan keresztnévek, amelyek írásmódjukban szlovákul és magyarul teljesen egyeznek. (VÖRÖS FERENC, Névválasztás, névhasználat, anyanyelvi kötődés. In: Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat. Szerk.: BOKOR JÓZSEF—GADÁNYI KÁROLY—GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely, 1996. 240.) A fennmaradó hányadot

olyan szlovák—magyar névpárok tettek ki, melyek írásmódjukban nagyon közel állnak egymáshoz: csak egy, esetleg két betűnyi eltérést mutatnak.

A második vizsgálathoz az anyagot Diósförgepatonyban (Orechová Potôň) gyűjtöttem. A község 1617 lelkes csallóközi település — Dunaszerdahelytől (Dunajská Streda) kb. tíz kilométerre —, az 1990-es népszámláláskor a lakosság 97,46%-a vallotta magát magyarnak, s a környező települések is döntően magyar ajkúak (Az önkormányzat és önrendelkezés alapja. A szlovákiai magyar választott képviselők és polgármesterek országos nagygyűlésének hiteles jegyzőkönyve. Komáromi Lapok—Színnyei Kiadó, Komárom, 1995. 251).

Az itt gyűjtött anyagot két lépcsőben dolgoztam fel: először 1984-től 1995 májusáig, majd az 1977-től rendelkezésemre álló neveket is hozzávettem a már elkészült anyaghoz. A vizsgálatokból levont következtetések röviden így foglalhatók össze: 1977—79 között a keresztnévanyag közel 60%-át szlovákul jegyezték be; 1984—95 között ez az arány megfordult. Ha a teljes periódust vizsgáljuk, akkor a százalékarány kiegyenlítődik, s megközelítően annyi nevet jegyeztek be magyarul, mint szlovákul.¹ A diósförgepatonyi névanyagban ugyancsak tekintélyes hányadot tettek ki az egyező írásmódú nevek, s lényegileg nem volt jelentős azon keresztnév számaránya, amelyeknek nincs szlovák párjuk. Ezen a településen százalékban kifejezve közel annyi, csak szlovákul használható nevet adtak az újszülötteknek, mint amekkora hányadban szlováknak vallotta magát az ottani népesség. A szlovák—magyar névpárok közül a hasonló hangzású nevek uralták a mezőnyt, s nagyon érdekesnek mutatkozott a névgyakorisági lista: vezető helyen szerepeltek azok a keresztnév, amelyek a magyarországi kutatások tanúsága szerint is általában a névdivat miatt az élen állnak. Igaz, a legnépszerűbb nevek zömükben szlovákul voltak bejegyezve. Rendelkezésemre álltak azonban a község korábbi évszázadaiból² a keresztnév, amelyek viszont azt igazolták, hogy rendre visszatértek bizonyos keresztnév, amelyek korábban is népszerűek voltak. Ezek az általam vizsgált periódus névanyagában is az élbolyban szerepeltek. Ebből arra a következtetésre juthattam, hogy az évszázadokra visszanyúló névadási hagyomány erősebb volt ebben a községben, mint az a szándék, hogy a keresztnév magyarul legyen bejegyezve. Ezért a leggyakoribb nevek zömükben szlovák helyesírással lettek bejegyezve, de magyarul használva jó hangzású keresztneveknek találjuk őket. A nevek feldolgozásának egyik „legmeglepőbb” eredményét azonban akkor kaptam, amikor az összes szlovákul bejegyzett keresztnévet magyar névpárjával adtam meg, s ezt az anyagot összevetettem a LADÓ-féle „Magyar utónévkönyv” kategorizálásával. A Diósförgepatonyban használatos nevek közel 90%-a ajánlottként szerepel a LADÓ szerkesztette kézikönyvben, tehát a magyar nyelvben jó hangzású keresztnév.

A vizsgálatok folytatásaként olyan települést akartam választani, amelynek lakossága ugyan döntően magyar ajkú, de az anyakönyvezés nagy valószínűséggel szlovák környezetben történik. Így esett a választás Nagycétényre (Veľký Cetín).

Nagycétény a Nyitrai járásban található, Nyitrától kb. 15 km-re. Lakosainak száma az 1990-es népszámlálás adatai szerint 1841 fő. Ebből 1544-en vallották magukat magyarnak, vagyis az összlakosság 83,87%-a (Az önkormányzat és önrendelkezés alapja. A szlovákiai magyar választott képviselők és polgármesterek országos nagygyűlésének hiteles jegyzőkönyve. 258). A község a Zoboraljához tartozik. Az Árpád-házi királyok óta létező település. A Nyitra környéki palócság

¹ A kiegyenlítődés matematikailag annak ellenére megtörténhetett, hogy az összevetett periódusok nem azonos hosszúságúak. Az ok egyszerű: 1984 előtt minden évben lényegesen magasabb volt az újszülöttek száma, mint azt követően. Az egyenlőtlenséget eredményező periódushatárok megválasztása azonban nem volt véletlen: 1979-ben jelent meg a szövetségi belügyminisztérium egyik, névadást befolyásoló rendelete, amely tapasztalatom szerint jelentős hatással volt a keresztnév bejegyzésének gyakorlatára.

² Köszönet Koncsol Lászlónak, aki az általa gyűjtött, de fel nem dolgozott anyagba betekintést engedett.

községekkel szerves egységet alkot. E településeket az etnográfusok „palóc félsziget”-nek nevezik. Nagycétény lakossága is viszonylag zárt közösségnek számít, máig őrzi hagyományait. Fiatal korában Kodály Zoltán is járt a tájon dalokat gyűjteni, sőt néprajzi jegyzeteket is készített, amelyekből „Zoboraljai szokások” címmel tanulmányai íródtak.

2. Jelen vizsgálatom a két község névanyagának speciális szempontú feldolgozását célozza meg: arra voltam kíváncsi, hogy a szlovák nyelv „árnyéka” milyen hatással van a Zoboralján és Dunaszerdahely környékén a névanyag alakulására. Továbbá arra is szerettem volna választ kapni, mennyire játszik szerepet a névadási tradíció a községek ifjabb generációinak névválasztásában a tekintetben, hogy szlovák vagy magyar neveket adnak-e újszülöttjeiknek; illetőleg van-e hatása a névanyag alakulására — s ha van, akkor miféle — annak a ténynek, hogy az anyakönyvekbe és az említett nyilvántartásokba sokszor a szülők akarata ellenére gyakorta szlovákul jegyzik be a vezeték- és keresztneveket.

A gyűjtést nem anyakönyvekből végeztem, mert a mai Szlovákiában az anyakönyveket nem az állandó lakhely szerinti településeken vezetik, hanem ún. anyakönyvi kerületekben, tehát azokon a nagyobb településeken, ahol van kórház. Az anyakönyvi kerületek a matrikulák kivonatát minden esetben megküldik az állandó lakhely szerinti községi hivatalnak (Obecný úrad), ahol a beérkező kivonatok sorrendjében regisztrálják a település újszülöttjeit. Ezek a nyilvántartások alakításukat tekintve nem teljesen egységesek: községenként kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak, de bennük az első rovatban minden esetben megtalálhatjuk az újszülött nevét. Tartalmazza továbbá ez a lista a gyermek születési dátumát és az ún. születési számát, az apa keresztnévét, valamint az anya leánykori nevét. Érdekessége ezeknek a nyilvántartásoknak, hogy az ott szerepeltetett adatok esetében nincs megkötve a névsorrend bejegyzésének mikéntje. Így történhet meg, hogy vannak olyan szlovákiai magyar községek, ahol a nyilvántartásokban vegyesen találunk latinos és magyaros sorrendű neveket, s vannak olyanok, amelyek következetesen latinos sorrendben regisztrálják a neveket.

3. Mielőtt a gyűjtött anyag feldolgozására és összehasonlítására sor kerülne, röviden szólnunk kell arról a törvényi háttérrel, amely a szlovákiai magyarság neveinek anyakönyvezési gyakorlatát megszabja.

A szlovákiai névhasználattal kapcsolatos törvényi szabályozásról két összefoglaló munkában is olvashatunk: önálló tanulmányban foglalkozott vele GYÖNYÖR JÓZSEF (GYÖNYÖR JÓZSEF, A személynevek anyanyelvi változatainak anyakönyvi bejegyzéséről. In: A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről. 2., bővített kiadás. Összeállította ZALABAI ZS. Madách Könyv- és Lapkiadó, Bratislava, 1987. 60—75) és LANSTYÁK ISTVÁN (LANSTYÁK ISTVÁN, A szlovák nyelv árnyékában. In: Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Magyarágkutató Intézet, Bp., 1991. 27) is érintette tanulmányában a problémát. Éppen ezért a téma részletes taglalásával nem foglalkozom. Emlékeztetül csak néhány, a névadás jelenkori törvényi hátterét szabályozó dátumra utalok.

1959. október 1-je fordulópont az akkori szlovákiai nemzetiségiek életében. Immár a törvény betűje szerint is lehetővé válik a keresztnemek anyanyelven történő anyakönyvezése. 1977-ben jelenik meg a szövetségi belügyminisztérium által közzétett, 22. számon ismertté vált végrehajtási utasítás, mely az anyakönyvekről szóló 1949. évi 268. számú törvény alkalmazását kívánta megkönnyíteni, egyúttal lehetővé tette, hogy azok, akik 1959. október 1-je előtt születtek s nem az anyanyelvükön jegyezték be nevüket az anyakönyvbe, díjmentesen módosíthatassák a bejegyzést. Az 1977-es végrehajtási utasítás 1979. március 14-én kelt melléklete — a szlovák belügyminisztérium és a Szlovák Tudományos Akadémia Ludovít Štúr Nyelvtudományi Intézete által anyakönyvezőknek közösen kiadott ajánlójegyzéke — 1436 keresztnévet tartalmaz. Az ajánlójegyzéknek külön érdekessége, hogy a II. számú része 85 magyar nevet is felsorol. Ennek a mellékletnek az

értelmezése mai napig vitatott: egyesek szerint csak ajánlás és iránymutató, tehát más magyar nevek is bejegyezhetők (vö. GYÖNYÖR i. m.); mások szerint viszont kifejezett korlátozást jelentett azáltal, hogy csak 85 magyar nevet tartalmazott a melléklet (vö. LANSZTYÁK i. m. 27).

Az 1989-es „bársnyos forradalom” és a rendszerváltás bizakodással töltötte el a nemzetiségieket is. A felszínen folyó örökös viták azonban nemhogy egyértelmű szabályozást érleltek volna ki, hanem további „bizonytalanságot” eredményeztek. S ekkor jött a nyelvtörvény. Ám e törvény az anyakönyvezéssel kapcsolatos korábbi passzusokat nem helyezte hatályon kívül.

4. A címben jelzett vizsgálathoz — mint arra már fentebb utaltam — az anyagot Diósförgepatony (Obecný úrad Orechová Potôň) és Nagycétény Polgármesteri Hivatalának (Obecný úrad Veľký Cetín) a település újszülöttjeiről hivatalosan vezetett nyilvántartásai alapján végeztem. E nyilvántartások az elsőként említett településen 1977-től, a másodikon 1981-től álltak rendelkezésemre. A gyűjtés lezárulásakor az utolsó névbejegyzés Diósförgepatonyban 1995. május 15-i, Nagycétényben 1996. március 14-i keltezésű. A vizsgált időszak utolsó éve tehát mindkét településen csonka, mégsem hagytam ki az ekkor születettek adatait, mivel a szlovákiai nyelvtörvény utáni állapotokról a legfrissebb „információhordozók”.

Az első szembevetendő különbség Diósförgepatony és Nagycétény névanyaga között mindjárt az anyaggyűjtésül használatos listán megmutatkozott: Diósförgepatonyban az újszülöttek nevét a névsorrend tekintetében vegyesen leltem meg, tehát latinos vagy magyaros változatban; a nagycétényi községi nyilvántartásban kivétel nélkül minden újszülött neve latinos sorrenddel lelhető meg. Mivel a szubjektív ok nyomozása és feltárása nem volt vizsgálatom tárgya, ezért csak a tény megállapítására szorítkozom, találgatásokba nem bocsátkozom. A másik szembevetendő különbség a női nevek feldolgozásakor mutatkozott meg: Diósförgepatonyban e nevek jelentős részét a vezetéknevhez illesztett *-ová* képzővel anyakönyvezték, de néhány olyannal is találkoztam, amely *-ová* nélküli alakban fordult elő: egy leánynevet 1978-ban, hármat pedig 1995-ben találtam az említett képző nélkül. Sajnálatos ugyanakkor, hogy az 1978-as leány keresztnévének bejegyzése tollhibás (*Marian*). Érdekes adalék ugyanakkor, hogy az 1995-ös három *-ová* nélküli név magyaros sorrendű, de közülük az egyikben a keresztnév szlovák helyesírású (*Zuzana*). Nagycétényben minden női nevet *-ová* képzővel leltem meg.

A keresztnévek gyakorisági listáit összevetve a következő tényt állapíthattam meg: Diósförgepatonyban a harmincnyolc leggyakoribb név lajstromát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy két fiúnév a legnépszerűbb: a *Peter* (23) és a *Ladislav* (17). A fennmaradó harminchat legkedveltebb név gyakorisága a következőképpen alakul: *Zuzana* (15); *Andrea*, *Denisa* (13); *Anita*, *Attila* (12); *Jozef*, *Katarína*, *Tibor* (11); *Ildikó*, *Norbert*, *Štefan*, *Tamás*, *Zsolt* (10); *Timea* (9); *Anikó*, *Kristína* (8); *Ján*, *Kristián*, *Monika* (7); *Csaba*, *Dávid*, *Mária*, *Marta*, *Silvia* (6); *Beata**, *Beáta*, *Csilla*, *Erik*, *Marian**, *Mónika*, *Rita*, *Tomáš*, *Viktória*, *Vojtech*, *Yveta** (5).³ Ez a gyakorisági mutató azt tükrözi, hogy a fiúnevek az élbolyban lényegesen gyakoribbak, mint a leánynevek. Míg az itteni tizenhat fiúnevet százötvenöt gyermek kapta, addig a huszonegy leánynevet százhatvannégyen viselik. Vagyis a fentebb megadott legnépszerűbb fiúneveket átlagosan 9,68 fő viseli, a lánynevek esetében azonban az egy névre jutó érték 7,8.

Ha azt vizsgáljuk, hogy mennyi ebből a harmincnyolc névből a magyar, illetőleg szlovák helyesírású, megbizonyosodhatunk róla, hogy 20 név egyértelműen magyarul van bejegyezve, (igaz, ezek közül tizenegynek az írásmódja teljesen egyezik magyarul és szlovákul), s csak 16 név szlovák helyesírású. E tizenhat között is csupán három olyan keresztnév lelhető — a *Denisa*, *Štefan*, *Vojtech* —, amelynek csak távolabbi magyar megfelelője van, ha az írott formát tekintjük.

³ Csillaggal jelöltem az egész tanulmányban a tollhibás neveket. Továbbá csak az ötször vagy annál több alkalommal előforduló neveket vettem számításba mindkét település névgyakorisági listáinak összeállításakor.

A harmincnolcas listán az *Ildikó* (10), *Zsolt* (10), *Anikó* (8), *Csaba* (6), *Csilla* (5) olyan nevek, amelyeknek nincs szlovák megfelelőjük. Ez utóbbiakat harminckilenc gyermeknek adták a diós-förgepatonyi szülők.

Nagycétényben a következőképpen alakul a gyakorisági lista: *Mária* (18); *Peter* (13); *Tomáš* (10); *Andrea*, *Monika* (9); *Kristína* (8); *Ladislav*, *Marek* (7); *Erika*, *Gabriela*, *Jozef*, *Katarína*, *Lucia*, *Marián*, *Martin* (6); *Beáta*, *Dávid*, *Eva*, *Ján*, *Róbert*, *Tibor*, *Zoltán*, *Zuzana* (5).

A fentebbi felsorolás a 23 leggyakoribb nevet tartalmazza. Szembeötlő, hogy a többihez képest feltűnően sokszor fordul elő a *Mária* és *Peter*. Ebben a sorban a leánynevek gyakorisága (7,5 fő/név) nagyobb, mint a fiúnevéké (6,6 fő/név). Ezen a településen statisztikailag a leánynevek gyakoribbak, szemben Diósförgepatonnyal, ahol éppen fordított a helyzet.

A nagycétényi anyag legnépszerűbb nevei között lényegesen több a szlovák helyesírású, mint a magyar. 14 név szlovák helyesírású, amelyeket 99 gyermek visel, és csak 9 név felel meg a magyar helyesírás szabályainak (a 9 nevet 64 újszülött viseli). S ha ehhez még azt is hozzáteszünk, hogy a legnépszerűbb nevek kivétel nélkül megfelelnek a szlovák helyesírás szabályainak, akkor azonnal szembeötlő a különbség a diósförgepatonyi anyagban tapasztaltakhoz képest. Nagycétényben a legnépszerűbb nevek között csak olyan magyar nevek találhatók, amelyek a szlovákban és a magyarban is egyeznek (*Andrea*, *Beáta*, *Dávid*, *Erika*, *Mária*, *Marián*, *Róbert*, *Tibor*, *Zoltán*). Viszont nem találunk közöttük olyat, amelynek ne lenne szlovák megfelelője. A szlovák helyesírású nevek közül a *Ladislav*, *Marek* és *Martin* írásképe olyan, hogy csak távolabbi magyar megfelelővel rendelkezik (*László*, *Márk*, *Márton*). A többi szlovák helyesírású névnek azonban az ép nyelvrékű laikus számára is azonnal felidéződik a magyar névpárja, mivel az írásképekben csak egészen kis eltérés mutatkozik.

A fentebbi gyakorisági mutató azonban némiképpen torzíja a valóságot, hiszen nem számol a névmegfelelésekkel. A névazonosságok figyelembevételével (tehát a szlovák—magyar névpárok összevonásával) a diósförgepatonyi anyagban jelentősen átrendeződik a mezőny egy része. Íme az így kialakított rangsor első harminc keresztnéve: Változatlanul első helyen áll a *Péter* (tehát *Peter* és *Péter*) (24); második helyre kerül a *Tamás* (tehát *Tamás*, *Tamáš**, *Tomaš**, *Tomáš*) (21); s csak harmadik a *Ladislav* (17); negyedik legnépszerűbb név a *Zsuzsanna* (tehát *Zuzana* és *Zsuzsanna*) (16); majd a *Krisztina* (tehát *Kristina**, *Kristína*, *Krisztina*, *Krisztína**) (14) következik. A név gyakoriságát figyelembe vevő sor a továbbiakban így alakul: *Andrea*, *Denisa* (13); *Anita*, *Attila*, *Katalin* (tehát *Katalin* és *Katarína*), *Mónika* (tehát *Monika* és *Mónika*) (12); *István* (tehát *István* és *Štefan*), *Tibor* (11); *Beáta* (tehát *Beata** és *Beáta*), *Kristián* (tehát *Kristian** és *Krisztián*), *Ildikó*, *Norbert*, *Zoltán* (10); *Timea* (9); *Anikó* (8); *Gábor* (tehát *Gábor* és *Gáriel*), *Ján*, *Silvia* (tehát *Silvia* és *Sylvia**) (7); *Csaba*, *Dávid*, *Erik* (tehát *Erik* és *Erich*), *Iveta* (tehát *Iveta* és *Yveta**), *Mária*, *Marta* (6). Azokat a neveket, amelyeket az iménti listában tüntettem föl, a vizsgált időszakban az újszülöttek 55,42%-a viselte.

Miről árulkodik még a fentebbi adatsor? Arról, hogy az első harminc leggyakoribb név között nincs egyetlen olyan sem, amelyik ne magyar név lenne, illetve ne lenne a szlovák névnek magyar megfelelője. Külön figyelemre méltó: az itt említett, szlovák helyesírással bejegyzett nevek mindegyike hangzásában és írásmódban nagyon közel van a magyar párjához.

A nagycétényi anyagra nem mondható el ugyanez. Kiténik ez a módosítás után megadott sorból is: *Mária* (18), *Peter* (13), *Kristína* (11), *Tomáš* (10), *Andrea*, *Monika* (9), *Ladislav*, *Marek* (7), *Erika*, *Gabriela*, *Jozef*, *Katarína*, *Lucia*, *Marián*, *Martin* (6), *Beáta*, *Dávid*, *Eva*, *Ján*, *Róbert*, *Tibor*, *Zoltán*, *Zuzana* (5). A leggyakoribb nevek között csak egyetlen név változtatja meg a helyét az összevonások után, a *Kristína*. Mindez két tényezőbből adódik: itt több szlovák helyesírású, s kevesebb tollhibás nevet találunk, mint Diósförgepatonyban. A tollhibás nevekről a későbbiek során azonban még szót ejtünk. Ami azonban a két lista egyezéseit illeti, alapos vizsgálattal további érdekességet fedezhetünk fel. Mindkettőben vezető helyeken találhatók a következő nevek:

Andrea, Beáta, Ján ~ János, Jozef ~ József, Katarína ~ Katalin, Kristína ~ Krisztina, Ladislav ~ László, Monika ~ Mónika, Peter ~ Péter, Róbert, Tibor, Tomáš ~ Tamás, Zoltán, Zuzana.

Mint már fentebb utaltam rá, mindkét település névanyagának bejegyzési módját nagyban befolyásolta, hogy a keresztnéveket milyen közegben jegyezték be. Munkámban azonban szándékosan nem foglalkozom szubjektív tényezőkkel, így azzal sem, hogyan történhetett meg egyes esetekben, hogy a szülők kifejezett szándéka ellenére a vélhetően magyarul bement, vagy magyarnak szánt nevet másként jegyezték be. Helyette inkább a névcsoportokat fogom vallatóra, s ezekből, illetőleg ezek egymáshoz való viszonyából szeretnék „olvasni”. Arra már szintén utaltam, hogy mindkét településen több, további alfajokra bomló névcsoport különíthető el:

1. Szlovák helyesírású nevek

A) Olyan szlovák nevek, amelyeknek nincs magyar névpárjuk

B) Olyan szlovák nevek, amelyeknek van magyar névpárjuk

a) Írásban a magyar névpártól 1-2 betűnyi eltérést mutató nevek (ezeket közeli névpároknak nevezem a továbbiakban)

b) Írásban a magyar névpártól 1-2 betűnyinél több eltérést mutató nevek

c) Tükörfordítással megadható magyar névpárjuk van

d) Egyéb névpárok (a b—d) csoportokat távoli névpároknak nevezem a továbbiakban)

2. Magyar helyesírású nevek

A) Olyan magyar nevek, amelyeknek nincs szlovák névpárjuk

B) Olyan magyar nevek, amelyeknek van szlovák névpárjuk

a) Írásban a szlovák névpártól 1-2 betűnyi eltérést mutató nevek (ezeket közeli névpároknak nevezem a továbbiakban)

b) Írásban a szlovák névpártól 1-2 betűnyinél több eltérést mutató nevek

c) Tükörfordítással megadható szlovák névpárjuk van

d) Egyéb névpárok (a b—d) csoportokat távoli névpároknak nevezem a továbbiakban)

3. Egyező írásmódú nevek.

A további feldolgozás előtt a fentebbi rendszerezéshez pár megjegyzés kívánkozik: Külön névként vettem fel anyagomban a szlovák—magyar névpárok mindegyikét. A tollhibás neveket általában szlováknak minősítettem, kivételt csak akkor tettem, ha egyértelműen megállapítható volt, hogy a magyar írásmódot vették el a bejegyzéskor (pl. *Myrtill*, *Gellert* stb.). Az Egyéb kategóriába kerültek azok a névpárok, amelyeket a hagyomány társít egymáshoz (pl. *Július* — *Gyula* stb.). Az egyező írásmódú neveket külön csoportban tüntettem fel, valójában azonban ket-tős arculatuk miatt a szlovák és a magyar nevek közötti sajátos átmenetet képeznek, hiszen mindkét nyelv írásgyakorlatának tökéletesen megfelelnek. A közeli és távoli névpárok megkülönböztetésekor elég sok határesettel találkoztam. Ilyenkor azt próbáltam figyelembe venni, hogy az átlagos nyelvérzékű nyelvhasználó könnyen felismerheti-e az összetartozó párokat vagy sem. Az egyébként objektív besorolásoknak sok esetben ez utóbbi kategorizálás volt a legszubjektívebb pontja.

Diósförgepatonyban és Nagycétényben is a névanyagnak jelentős hányadát teszik ki a szlovákuul bejegyzett keresztnévek. A számszerű adatokat és a százalékos arányokat az alábbi táblázat foglalja össze.

Szlovák helyesírású név			
Diósförgepatony		Nagycétény	
72 név	268 fő	89 név	217 fő
42,8%	46,1%	60,5%	59,9%

Ezek alapján látszik, a két település között minden adatban 15—17%-nyi eltérés mutatkozik. Egyértelműen megállapítható, hogy Nagycétényben a nevek közel 60%-a, míg Diósförgepatonyban kb. 45%-a szlovák helyesírású. A fennmaradó százalékos értéket a magyarul bejegyzett, va-

lamint az egyező írásmódú nevek teszik ki. Ez utóbbiakról azonban csak más tények együttes vizsgálatával dönthető el, melyik nyelvhez tartozónak vesszük őket az adott településen.

A magyar helyesírással bejegyzett névanyag sokkal kisebb, mint a szlovák. Az alábbi táblázat az erre vonatkozó adatokat foglalja össze.

Magyar helyesírási nevek (az egyező nevek nélkül)			
Diósförgepatony		Nagycétény	
52 név	143 fő	11 név	14 fő
30,9%	24,6%	7,4%	3,8%

Szembeötlő, hogy Nagycétényben 4—7%, tehát elenyésző a magyar helyesírási nevek számaránya, Diósförgepatonyban viszont lényegesen tekintélyesebb, mintegy 25—30%. Ha ezeket az adatokat tovább finomítjuk, s azt vizsgáljuk, mekkora hányadot tesznek ki a magyar nevek közül azok, amelyek szlovákra lefordíthatatlanok, további érdekes információhoz jutunk. Ezt szemlélteti a következő táblázat.

Magyar nevek, amelyeknek nincs szlovák párjuk			
Diósförgepatony		Nagycétény	
16 név	60 fő	7 név	9 fő
9,5%	10,3%	4,7%	2,4%

Az adatokból kiolvasható, hogy a szlovák névpárral nem rendelkező magyar nevek mindkét helyen közel felét adják az összes magyar helyesírási névnek, viszont az egész névanyaghoz képest mindkét településen elenyésző a számarányuk. Mindez azért érdekes, mert a szlovák környezetben élő magyarságnak elvileg ez a névcsoport lehetne a tudatos védekezés eszköze, s itt lenne leginkább szembeötlő a passzív rezisztencia a szlovákosítással szemben. A számokból kitűnik, ezzel a lehetőséggel Nagycétény lakossága alig vagy talán egyáltalán nem élt, s Diósförgepatonyban sem volt jellemző az „ellenállásnak” ez a formája. Természetesen nem állíthatjuk, hogy egyik településen sem regisztrálhatnánk a tudatos magyar névválasztást, ha a szülők szándéka felől tudakozódó oknyomozást folytatnánk. Az iménti táblázatban megjelenített adatok tartalmazhatnak olyan magyar neveket, amelyeket tudatos, s olyanokat is, amelyeket ilyen értelemben kevésbé tudatos névválasztás eredményeként kaphattak az újszülöttek.

A szlovák névpárral nem rendelkező magyar nevek a nagycétényi anyagban 1986-tól jelennek meg, eloszlásuk 1986—96 között viszonylag egyenletes. Közülük a tollhíbas *Gelleri* 1982-ben egyetlenként bukkan fel a korábbi nevek között. A szlovák névpárral rendelkező magyar helyesírási nevek ugyanitt valamivel korábban, 1984-től vannak jelen.

Diósförgepatonyban mindkét fentebb említett magyar névtípus viszonylag egyenletes eloszlásban jellemzi az anyagot.

A két település névanyagának összehasonlításakor leginkább az egyező nevek számarányai mutatnak hasonlatosságot. Mindkét faluban megközelítően 30%-ot tesz ki ez a keresztnévcsoport a vizsgált időszakban. A következő táblázatból a konkrét adatok is kiolvashatók.

Egyező nevek			
Diósförgepatony		Nagycétény	
46 név	170 fő	40 név	121 fő
27,3%	29,2%	27,2%	33,4%

Amit viszont az adatok nem mutatnak, arról külön is szólnunk kell. Az egyező nevek csoportjában szereplők közül jó néhány a korábbi és mai magyarországi névdivat listáin az élmezőnyben található (KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. 4., átdolg. kiadás. Debrecen, 1989. 50, 60—2; és KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 280—3). Álljon itt néhány izelítőül az egyező nevek közül: *Andrea, Beáta, Erika, Klára, Mária, Tímea; Dávid, Róbert, Tibor, Zoltán*; stb. A női nevek között egyébként mindkét településen több az egyező név, mint az ellentétes neműeknél. A gyakoriságra általam fentebb példaként hozott szlovák—magyar egyező férfi és női nevek számával is szerettem volna érzékeltetni a hozzávetőleges arányokat.

A névpárosítás alapján kirajzolódó kép is érdekes eredményeket tükröz a két település összehasonlításakor.

Diósfőrgépatony:

Közeli névpár				Nincs névpárja a másik nyelvben				Távoli névpárja van a másik nyelvben			
Magyar név		Szlovák név		Magyar név		Szlovák név		Magyar név		Szlovák név	
28 név	70 fő	53 név	202 fő	16 név	60 fő	2 név	2 fő	9 név	16 fő	13 név	58 fő
16,6%	12%	31,5%	34,7%	9,5%	10,3%	1,1%	0,3%	5,3%	2,7%	7,7%	9,9%

Nagycétény:

Közeli névpár				Nincs névpárja a másik nyelvben				Távoli névpárja van a másik nyelvben			
Magyar név		Szlovák név		Magyar név		Szlovák név		Magyar név		Szlovák név	
6 név	7 fő	68 név	167 fő	6 név	8 fő	20 név	35 fő	1 név	1 fő	9 név	25 fő
4%	1,9%	46,2%	46,1%	4,08%	2,2%	13,6%	9,6%	0,6%	0,2%	6,1%	6,9%

A táblázatok összehasonlításakor azonnal szembetűnő, hogy Diósfőrgépatonyban a névpárral nem rendelkezők csoportjában lényegesen több a magyar név; Nagycétényben viszont a szlovák nevek tesznek ki magasabb hányadot. Mindkét településen lényegesen több a közeli névpárok csoportjában a szlovák név, mint a magyar, de Nagycétényben a két alcsoport aránya is jelentősebben eltér, mint Diósfőrgépatonyban. Míg azonban az előbbiben több mint 40%-nyi a különbség, addig az utóbbiban csak mintegy 20%-nyi. Ha a két falu közeli névpárjait tesszük górcső alá, az is szembeötlő, hogy kb. 35 és 46%-ot tesznek ki az említett csoportban a szlovák nevek. Ami viszont föltöbb érdekesebb, hogy a távoli névpárok százalékos adatai mindkét településen 10% alatt maradnak, vagyis ezek a nevek egyik településen sem fordulnak elő túl gyakran. — A névpárok vizsgálata arra is rávilágít, hogy tekintélyes számarányt képviselnek mindkét faluban az olyan szlovák helyesírású nevek, amelyeknek közeli magyar névpárjuk van.

A tollhibásan rögzített keresztnévek csoportjának összehasonlítása is — meglátásom szerint — figyelmet érdemel. A következő táblázat az erre vonatkozó adatokat foglalja össze.

Tollhibás nevek			
Diósfőrgépatony		Nagycétény	
20 név	45 fő	7 név	10 fő
11,9%	7,7%	4,7%	2,7%

Bár egyik településen sem túl magas a tollhibás nevek száma, mégis azt kell mondanunk, hivatalos helyen vezetett listáról lévén szó, elvárható lenne az abszolút pontosság, megbízhatóság. A jelenség mögött azonban magam nem a precizitás hiányát látom, hanem valami egészen mást: a szlovák anyakönyvezési környezetben megjelenő magyar nevek okozta bizonytalanságot. Elégé beszédek az adatok. Nagycétény nevei között lényegesen kevesebb a tollhibás, mint a Diósförgepatonyi listákban. A nagycétényi anyák szlovák környezetben szülnék (Nyitra), s ugyanilyen közegben történik az anyakönyvezés; a diósförgepatonyiaknál mindez másképp áll amiatt, hogy közelükben ott van Dunaszerdahely, s a környező falvak is döntően magyar lakta települések. Itt tehát érdekes módon több a bizonytalanság is. S ha ehhez hozzávesszük azt a tényt is, amelyről a tollhibás nevek árulkodnak, akkor még inkább hajlunk elfogadni a fentebb elmondottakat. Íme a tollhibás nevek: Diósförgepatony: *Adrian* (helyesen: *Adrián*); *Beata* (helyesen: *Beáta*); *Julia* (helyesen: *Júlia*); *Juliana* (helyesen: *Juliána* vagy *Julianna*), *Karin* (helyesen: *Karina*); *Kristian* (helyesen: *Kristián* vagy *Krisztján*); *Kristina* (helyesen: *Krisztina* vagy *Kristina*); *Krisztina* (helyesen: *Kristina* vagy *Krisztina*); *Madlen* (helyesen: *Madléna*), *Marczel* (helyesen: *Marcel*); *Marian* (helyesen: *Mariana* vagy *Marianna*); *Margareta* (helyesen: *Margaréta*); *Myrtill* (helyesen: *Mirtill*); *Nikoleta* (helyesen: *Nikoletta*); *Nikolett* (helyesen: *Nikoletta*); *Renata* (helyesen: *Renáta*); *Robert* (helyesen: *Róbert*); *Sylvia* (helyesen: *Silvia* vagy *Szilvia*); *Yveta* (helyesen: *Iveta*); *Tamaš* (helyesen: *Tomáš* vagy *Tamás*); *Tomaš* (helyesen: *Tomáš*). — Nagycétény: *Benjamin* (helyesen: *Benjamin* vagy *Benjámín*), *Kristian* (helyesen: *Kristián* vagy *Krisztján*), *Kristiná* (helyesen: *Kristina* vagy *Krisztina*), *Krisztiná* (helyesen: *Krisztina* vagy *Kristina*), *Sylvia* (helyesen: *Silvia* vagy *Szilvia*), *Gellert* (helyesen: *Gellért*), *Adriana* (helyesen: *Adriána*). — A tollhibás nevek többségéről nehezen dönthető el, hogy melyik nyelv szabályai ellen vétettek: vagy azért, mert mindkét nyelvben egyezik a név (pl. *Adrián*, *Beáta* stb.), vagy a hiba jellege miatt (pl. *Tomaš*, amely lehet *Tamás* és *Tomáš* is stb.). Másik részükben egyértelműen vagy a szlovák, vagy a magyar nyelv szabályainak sérelmére történt a hiba (pl. *Gellért*, *Mirtill*; *Silvia*, *Tomáš*; stb.). Az olyan név a legkevesebb, amelyikben a magyar szabályok sérültek. S ennek magyarázata talán abban van, hogy a szlovák név „torzított” változatáról sem az anyakönyvvezető, sem pedig a névlista vezetője nem tudta eldönteni, hogy az szabályos magyar név-e, s éppen ezért jegyezheték be azt hibásan.

Mint már a tanulmány elején utaltam rá, a szlovák belügyminisztérium 1979-ben kiadott végrehajtási utasítása tartalmaz egy mellékletet is, amelyen 85 magyar nevet is felsorolnak a szlovákul anyakönyvezhető nevek listája után. A melléklet névanyaga sok tekintetben vitatható, egy azonban tény: ez az anyakönyvezéskor mindenképpen iránymutatóul és hivatkozási alapul szolgálhatott a magyar nevek anyakönyvezésekor. Az itt következő fejezetben e 85 nevet tartalmazó lista (továbbiakban: *BM-lista*) és a két település névanyagának viszonyát kívánom röviden érinteni.

Az első táblázat a BM-listán szereplő nevek számadatait és az összes névanyaghoz viszonyított számarányukat foglalja össze.

Az 1979-es BM-listán szereplő magyar nevek (A táblázat az egyező neveket nem tartalmazza)			
Diósförgepatony		Nagycétény	
30 név	117 fő	10 név	13 fő
17,8%	20,1%	6,8%	3,5%

Az adatokból kiolvasható, hogy azok a diósförgepatonyi szülők által adott magyar helyesírási nevek, amelyek a BM-listán szerepelnek, az összes névnek 20%-át teszik ki a vizsgált periódusban. Ez viszonylag tekintélyes számadat. Ugyanakkor az itt megadott értékek nem tükrözik egészen pontosan a jelenséget, mivel két olyan év adatai is belefoglaltattak — 1977 és 1978 —,

amikor a BM-lista még nem állt az anyakönyvvezetők rendelkezésére. A nagycétényi anyag magyar nevei közül csupán 3,5% szerepel az említett BM-listán.

Érdekes összehasonlításra ad lehetőséget azoknak a neveknek a vizsgálatára, amelyeket szlovákul jegyeztek be, van magyar névpárjuk, sőt a BM-lista ajánlásában is megtalálhatók. A következő táblázat ezeket a számadatokat mutatja be.

A szlovákul bejegyzett nevek, amelyeknek névpárja az 1979-es BM-lista 85 neve között szerepel			
Diósförgepatony		Nagycétény	
19 név	80 fő	13 név	42 fő
7,7%	13,7%	8,8%	11,6%

Az eltérő számok ellenére a százalékos értékek mindkét településen közel azonosak: 12 és 13% között mozognak. Ebből az következik, hogy az összes névadáshoz viszonyítva az esetek több mint 10%-ában nem éltek a szülők a BM-lista „fölkínálta” lehetőséggel.

A szlovák névpárral nem rendelkező nevek közül is javasol néhányat a BM-lista. A következő táblázatból erre vonatkozó adatok olvashatók ki.

Azok a magyar nevek, amelyek rajta vannak az 1979-es BM-listán, de nincs szlovák névpárjuk			
Diósförgepatony		Nagycétény	
13 név	56 fő	6 név	8 fő
7,7%	9,6%	4%	2,2%

Nagycétényben — bár számarányuk az összes névhez viszonyítva kicsi — a magyar helyesírású nevek mindegyike megtalálható a BM-listán. Diósförgepatonyban a 16, szlovák névpárral nem rendelkező névből 13 van rajta a listán; s ha az újszülöttek számához viszonyítunk, akkor is elmondható, hogy e csoportból a többség neve az 1979-es listán található: tehát 60 gyermekből 56-é.

További rejtett összefüggésekre világít rá, ha azt vizsgáljuk, hány esetben adtak olyan magyar nevet a két településen az újszülötteknek, amikor az adott név a BM-listán rajta van, ugyanakkor anyakönyvvezetői túlbuzgóságból akár szlovák névpárral is bejegyezheték volna a gyermek nevét, de ez mégsem így történt. Az alábbi táblázat ezeket a tényeket fordítja le a számok nyelvére.

Az 1979-es BM-listán szereplő magyar nevek, amelyeknek van szlovák névpárjuk (az adatok az egyező neveket nem tartalmazzák)			
Diósförgepatony		Nagycétény	
13 név	39 fő	8 név	19 fő
7,7%	6,7%	5,4%	5,2%

A BM-listával kapcsolatos megállapítások a következőképpen foglalhatók össze: ha a számokat nézzük, mindkét településen határozott összefüggés mutatkozik a BM-lista ajánlása és a magyar nevek választása között. Ezzel természetesen nem állíthatjuk, hogy a valóságban is a BM-lista lebegett a névválasztó szülők lelki szeme előtt, amikor leendő gyermeküknek nevet kerestek.

A fentebbi adatokat áttanulmányozva könnyen azt az ellenvetést tehetnénk, hogy a számok — még ha mennyiségükönél fogva meggyőzőek is lehetnek — elfedik az egyes névválasztási motívumokat, s főként azt, hogy valóban olyan mértékben volt-e magyar név adása a szülői szándék, mint ahogyan azt a különböző táblázatok adatai mutatják. Most újfent mégis a számokat hívom

segítségül. Köztudomású, hogy minden nyelvnek vannak jellegzetes nevei, amelyekről a nyelvérzék is úgy vélekedik: az adott kor névanyagának törzsét képezik. A magyarban ezek számbavételére némi támpontul szolgál a LADÓ-féle „Magyar utónévkönyv” (4. kiadás, Bp., 1978.), illetőleg kezeléséhez támpontul szolgált a szlovák névkönyv, mely bizonyos nevek esetében utal a magyar megfelelőre (MILAN MAJTÁN—MATEJ POVAŽAJ, *Meno pre naše dieťa*. 2. kiadás. Obzor, Bratislava, 1985.). E kézikönyv kétféleképpen osztályozza a neveket: ajánlott és elfogadható besorolást ad meg. Az ajánlottak lényegileg jó magyar névnek tekinthetők.

Ahhoz, hogy a LADÓ-féle névkönyv kategorizálását rávetíthessük a fentebb tárgyalt két település névanyagára, át kell fordítani a neveket magyarra. Ez egyik falu esetében sem jelentett nehézséget, mivel szóltam már róla, hogy mindkét település névanyagának zöme magyar névpárral is megadható. A neveknek csak kisebbik hányada olyan szlovák név, amely nem fordítható le magyarra. Ezt a műveletet elvégezve, az összehasonlítás után meglepő adatokkal szolgálhatok. Nagycétényben 287 fő (79,2%) visel olyan nevet, amely magyarul használva jó hangzású magyar név (az említett 287 név 107 különféle névalakban realizálódik); s csak 40 fő (11,04%) [20 különféle név (13,6%)] visel olyat, amely magyarul használva a LADÓ-féle kézikönyv alapján az elfogadható besorolást kapta. A fennmaradó 35 újszülöttnak (20 különféle név) olyan nevet adtak, amely a LADÓ-féle utónévkönyv magyar nevei között nem szerepel, tehát csak szlovákul használható. Ez utóbbi kategória százaléértékei a nevet használók számára kivetítve 9,6%, az általuk használatos nevekre 13,6%. Vagyis közel annyi, mint amennyit a magukat szlováknak vallók százalékaránya a faluban az 1990-es népszámláláskor. Diósfőrgepatony ide vonatkozó főbb adataira már utaltam a bevezetőben. Ennek ellenére álljanak itt a pontos értékek is! 142 különféle név — ebben a számban benne foglaltatnak a szlovák helyesírású nevek közül azok is, amelyeknek van magyar névpárja — szerepel ajánlottként LADÓ kézikönyvében (84,5%), melyet 528-an viselnek (90,8%); s csupán 28 név van az ajánlottak között (16,6%), melyeket 56 újszülött kapott (9,6%). A fennmaradó százaléértéket azok a szlovák nevek teszik ki, amelyeknek nincs magyar megfelelőjük. Az ott adott keresztnemeknek több mint 90%-a ajánlottként szerepel a „Magyar utónévkönyv”-ben, tehát magyarul használva őket jó hangzású nevek.

A névösszevonásos lista azonban még inkább elfedi, hogy az adott keresztnévnek szlovák avagy magyar viselője van-e. Ne feledjük azonban, hogy a vizsgált települések lakosságának döntő hányada (97%, illetőleg 84%-ban) a legutóbbi népszámláláskor magyarnak vallotta magát!

A számszerű adatok összesítésekor végül álljon itt még egy adalék! Vizsgáltam mindkét település névanyagában a szülőről örökölt keresztnemek számarányát és időbeli eloszlását is. Mindkét faluban viszonylag egyenletesen oszlottak el a vizsgált periódusban a szülőkről örökölt nevek. Diósfőrgepatonyban azonban csak az utolsó két évben (1994., 1995.) álltak rendelkezésemre az apanevek, így itt az erre vonatkozó százaléértékek számításakor csak e két év összes nevéhez viszonyítottam.

Diósfőrgepatony			
fiú		lány	
3 névfajta	3 fő	27 névfajta	59 fő
14,2%	12%	14,6%	10,1%

Nagycétény			
fiú		lány	
25 névfajta	52 fő	16 névfajta	30 fő
17%	14%	10,8%	8,2%

A százalékos értékek is azt mutatják, hogy nincs jelentős eltérés e tekintetben a két település névadási szokásaiban. A számok azonban elfednek egy másik ténytet. Nevezetesen azt, hogy a szülőkről öröklött név bejegyzési módja a nyelvválasztás tekintetében majd minden esetben megegyezik azzal a formával, ahogy az apa vagy anya nevét a gyermeké mellett bejegyezték a megfelelő rovatban. Összesen két kivétellel találkoztam, s mindegyik a diósförgepatonyi anyagban: 1991-ben *Zsuzsanná*-nak írták be a leánygyermeket, miközben az anya *Zuzana*-ként van megadva; s 1994-ben tollhibásan található egy *Tamás* név, s mellette az apa neve helyesen szerepel *Tomáš* alakban. Ha tehát a szülő neve szlovákul volt feljegyezve, akkor a gyermeké is szlovákul lett beírva és megfordítva. Vagyis azoknak a gyermekeknek, akik valamelyik szülőjük keresztnévét „örökölték”, zömében a testamentum részét képezte a bejegyzés módja is. A szülőkről örökölt neveket megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy csak a nagycétényi anyagban fordul elő olyan szlovák keresztnév, amelynek nincs magyar névpárja (*Jarmila, Jitka, Vladimír*), viszont ott nem találunk szlovák névpárral nem rendelkező magyar nevet. A diósförgepatonyi nevek között a következő típusokat találjuk: szlovák helyesírású nevek, melyeknek van magyar névpárjuk; magyar helyesírású nevek, melyeknek van szlovák névpárjuk; mindkét nyelvben egyező írásmódú nevek; s az *Ildikó* az egyetlen, amelynek nincs a szlovák nyelvben névpárja. Mindkét anyagban többségében olyan öröklött keresztnévek találhatók, amelyek ugyan szlovák helyesírásúak, de van hasonló hangzású magyar névpárjuk, vagy a név szlovákul és magyarul is egyezik. Az alábbi felsorolás mindkét falu öröklött keresztnéveit tartalmazza. Zárójelben az adott név előfordulásának évszáma van megadva.

Diósförgepatony: Leánynevek: *Zuzana* és *Zsuzsanna* ('78, '80, '82, '83, '83, '84, '91, '91, '92, '95), *Ildikó* ('83, '84, '87, '89, '90, '91), *Mária* ('80, '84, '85, '88, '89, '89), *Marta* ('77, '82, '85, '88), *Katarína* ('78, '80, '80, '81), *Alžbeta* ('79, '84, '88), *Eva* ('86, '87), *Helena* ('80, '87), *Klára* ('77, '83), *Ružena* és *Rozália* ('87, '87), *Agáta* ('78), *Agneša* ('88), *Andrea* ('85), *Anikó* ('86), *Beáta* ('90), *Emília* ('82), *Hedviga* ('86), *Iveta* ('83), *Judita* ('89), *Julia* ('90), *Magdaléna* ('92), *Margareta* ('84), *Margita* ('83), *Priska* ('88), *Rozália* ('85), *Terézia* ('80), *Zlatica* ('85). — Fiúnevek: *Róbert* ('94), *Štefan* ('94), *Tamás* ('94) (Az apa neve: *Tomáš*).

Nagycétény: Leánynevek: *Mária* ('81, '84, '90, '90, '95), *Gabriela* ('86, '88, '90), *Zuzana* ('81, '81, '81), *Adriana* + *Adriána* ('89, '93), *Andrea* ('90, '90), *Edita* ('83, '91), *Eva* ('83, '90), *Katarína* ('89, '91), *Beáta* ('92), *Bernardína* ('81), *Cecília* ('82), *Dorota* ('81), *Jarmila* ('89), *Jitka* ('87), *Judita* ('91), *Magdaléna* ('84). — Fiúnevek: *Jozef* ('81, '83, '84, '89, '93), *Ladislav* ('81, '83, '85, '89, '89), *Ján* ('83, '83, '83, '90, '90), *Július* ('81, '87, '87, '88), *Tibor* ('83, '84, '90, '92), *Zoltán* ('82, '90, '91, '91), *Štefan* ('81, '81, '88), *Alexander* ('90, '91), *Gabriel* ('85, '89), *Marián* ('88, '93), *Pavel* ('84, '84), *Róbert* ('89, '91), *Attila* ('93), *Dusan* ('85), *František* ('85), *Igor* ('87), *Juraj* ('87), *Ludovít* ('81), *Martin* ('85), *Milan* ('82), *Norbert* ('89), *Peter* ('91), *Silvester* ('81), *Vendelin* ('87), *Vladimír* ('87).

5. A különbségek feltárása után azt kellene számba venni, mi az, ami mindkét település névanyagában egyezik vagy hasonló tendenciákat mutat. Mindenekelőtt a szlovákul és magyarul egyező nevek magas százalékos értéke mutat nagyfokú hasonlatosságot. További egyezésnek tűnik a tradicionális magyar nevek szülőkről történő átörököltése.⁴ Mindkét település névanyagában megfigyelhető erőteljes tendenciaként a szlovák bejegyzés javára tett engedmény akkor, ha a család és/vagy a település névanyagában hagyományosan jelen van az adott keresztnév, amelyet az újszülöttnak kívántak adni. Nagycétényben és Diósförgepatonyban is a névpárok magyarra fordításakor számbeli fölényben vannak a jó hangzású magyar nevek.

⁴ Anyagomban csak a szülőkről átörökölt neveket tudtam vizsgálni, mivel a listák csak ezeket tartalmazták, ehhez is azonban annyi megszorítás szükséges, hogy Diósförgepatonyban a vizsgált időszakban csak az utolsó két évben voltak feltüntetve az apanevek, a korábbi években nem.

Mindezek azt mutatják, hogy a nyelv védőbástyája e két faluban is elég erős, s bár formálisan mindkét településen megbomlik a magyar névanyag, a kommunikatív nyelvhasználat, a tradíció, a nyelv tudat alatt működő törvénye Diósförgepatony és Nagycétény magyar lakosainak védelmet jelent a nevek elszlovákosodása/elszlovákosítása ellen. A két falu védekezési módja ilyen megközelítésmódban tehát más, mint az erdélyi magyarságé (A magyar nyelv könyve. Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. 3. kiadás. Trezor Kiadó, Bp., 1995. 503; KISS J. i. m. 287), hiszen nem olyan neveket választottak újszülöttjeiknek — bár a lehetőség 1959 után megvolt rá —, amelyek szlovákra lefordíthatatlanok. Éppen ellenkezőleg: zömében olyanokat, amelyek szlovákul is, magyarul is használhatók, s e névpárok írásmódban egymáshoz nagyon közel állnak, illetőleg olyanokat, amelyek mindkét nyelvben egyeznek.

VÖRÖS FERENC

S Z E M L E

Honfoglalás és nyelvészet

A honfoglalásról sok szemmel III. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY, szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 266 l.*

Az MTA Östörténeti Bizottsága 1992—1996 között a mil레centenárium alkalmából tudományos konferenciasorozatot szervezett. A sorozat egyes ülésszakai a régészet (benne a történeti embertan és állattan), a történeti forráskutatás, a nyelvészet és a néprajz véleményét foglalták össze a magyar honfoglalás eseményeiről. A négy konferencia négy kötetét GYÖRFFY GYÖRGY főszerkesztői tevékenysége kapcsolja össze. Előszavai, szerkesztési elvei, az ülésszakon elhangzott egyes előadásokhoz utólag csatolt rövid, kiegészítő tanulmányai az ő felfogását tükrözik. A kötetek láthatóan a tárgyalta témakörök reprezentatív összefoglalására, irányadó vélemény közvetítésére törekszenek, ugyanakkor egyes esetekben nem térnek ki az egymásnak ellentmondó vélemények közlése elől sem. A régészeti, nyelvészeti és néprajzi kötetek elé illesztett főszerkesztői előszók a történettudomány elsőbbségét fogalmazzák meg a társtudományokkal szemben.

A „Honfoglalás és nyelvészet” kötet bevezetőjében (7—9) GYÖRFFY GYÖRGY a történeti nyelvészetet azért tartja az östörténetben kiemelkedő jelentőségűnek, mert képes az írott források előtti korokról információkkal szolgálni. Ugyanakkor megállapítja, hogy „Az alábbi [nyelvészeti] előadások csak kis részben tesznek eleget annak, hogy az eredet, az őshaza, a vándorlás és az új otthon nyelvi viszonyait vázolják, avagy az Árpád-kori magyar nyelv állapotáról képet adjanak, arra ugyanis, ami legfőbb célkitűzésünk lehetne: nyelvünk honfoglalás kori szókincsének, szerkezetének és nyelvjárásainak ismertetése — egykorú adatok híján —, inkább csak utalni tudunk, s a korábbi vagy későbbi állapotokból való visszakövetkeztetés csak feltevés marad.” Nos, ha egy nyelvész írt volna bevezetőt a sorozat történelmi kötete elé, ugyanezeket a gondolatokat kellett volna papírra vetnie, csak éppen a nyelvi viszonyok helyett történelmi viszonyokat írva, s nem azon kellett volna keseregnie, hogy nyelvünk honfoglalás kori viszonyai csak a feltevés szintjén tárgyalhatók, hanem azon, hogy egyes történelmi eseményekre „— egykorú adatok híján — inkább csak utalni tudunk, s a korábbi vagy későbbi állapotokból való visszakövetkeztetés csak

* A honfoglalásról sok szemmel sorozat további kötetei: I. Honfoglalás és régészet. Bp., 1994. 311 l., II. A honfoglalásról írott forrásai. Bp., 1996., IV. Honfoglalás és néprajz. Bp., 1997. 382 l. Főszerk. GYÖRFFY GYÖRGY, az egyes kötetek szerkesztői: I. KOVÁCS LÁSZLÓ, II—III. KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, IV. KOVÁCS LÁSZLÓ, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA.

feltevés marad". Úgy vélem, nincs mit egymás szemére vetnünk. A szkeptikus bevezető után mostmár nézzük a tanulmányokat.

Az első tanulmány címe: „A nyelvtörténet korszakolásának problémái” (11—7). A tanulmány szerzője, HARMATTA JÁNOS a történelem korszakolásának általános jellegzetességei felől közelít a nyelvek periodizálásának kérdéséhez, majd rátér fő mondanivalójára, a magyar nyelv korszakolásának kutatástörténetére, s végül a ma általánosan elfogadott nézet tárgyalására. Egyetért azzal, hogy a GOMBOCZ-féle *előmagyar kor* terminológiát BÁRCZI bírálatának hatására elhagyták, s először egységesen *ősmagyar kor*-ról kezdtek beszélni, majd később BENKŐ LORÁND nyomán elterjedt a *korai*, illetve *késői ősmagyar kor* elnevezés. Az ősmagyar kort BÁRCZI GÉZA a Kr. e. X. századtól számította a Kr. u. X. század közepéig. Később BENKŐ felső határként a honfoglalást nevezte meg. A finnugor nyelvészek közül HAJDÚ PÉTER az ugor alapnyelv felbomlását mintegy fél évezreddel későbbre helyezte, így az ősmagyar kort csak a Kr. e. V. századtól számította. Utolsó nagy munkájában LIGETI LAJOS elfogadta HAJDÚ PÉTER datálását, és az ősmagyar kornak három, mintegy fél évezredes periódusra való felosztását javasolta. HARMATTA ezt a felosztást azért tartja figyelemre méltónak, mert a LIGETI-féle periódusok egybeesnek a török nyelvtörténet RÓNA-TAS által javasolt periodizációjának egyes elemeivel. Cikke végén HARMATTA röviden összefoglalja, hogy iráni jövevényszavaink egyes csoportjai mely ősmagyar korban kerültek át nyelvünkbe. HARMATTA JÁNOS cikke nagyon fontos szerepet tölt be a könyv elején: meghatározza és datálja azt a nyelvtörténeti közeget, amelyben a kötet további tanulmányai által tárgyalt nyelvi jelenségek és változások lejátszódtak.

A következő tanulmányt GYÖRFFY GYÖRGY írta, címe: „Népek és nyelvek a honfoglalás térségében” (19—24). Benne a szerző arra hívja fel figyelmünket, hogy a steppe övezetében élő népek nagy mozgékonyaságuk miatt, valamint egyoldalú gazdálkodásuk kiegészítésképpen könnyen és szívesen léptek kapcsolatba a steppei peremnépekkel (pl. az erdőlakó szlávokkal, finnugorokkal). Ezen kapcsolatok folytán pedig gyakran változott a különböző népnevekhez tartozó törzsek, etnikai csoportok összetétele, és ennek következtében nyelve is. Ez a tanulmány nem nyelvészeti jellegű, inkább azt célozza, hogy megismertesse a nyelvészekkel az általuk vizsgált nyelvi jelenségek történelmi hátterét.

Ezután RÉDEI KÁROLY tanulmányát olvashatjuk, „A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között” címmel (25—42). A cikk tömör, tankönyvszerű összefoglalása a finnugrisztika eredményeinek. A szerző kijelöli azt a nyelvi bázist, ahonnan a magyar nyelv fejlődése elindult az ősmagyar kor elején. RÉDEI összefoglalását olvasva megállapítható, hogy a magyar finnugrisztika eredményei szilárdak, és a kiemelkedő kutatók — BERCZKI GÁBOR, HAJDÚ PÉTER, RÉDEI KÁROLY — véleménye között csak kisebb eltérések vannak.

Az eddigi tanulmányok a kötet által tárgyalt téma tágabb bevezetőjének is nevezhetők. Ezután egy kisebb problémát feldolgozó tanulmány következik, KÁLMÁN BÉLA írása „Adalék egy közös nyelvhasználati jelenséghez” címmel (43—7). A cikk azt a nyelvi sajátágot tárgyalja, hogy a kettős jelző második tagjának mikor *-ü/-ű* és mikor *-s* a képzője (pl. a *rövid hajú hölgy* és a *kiskutyás hölgy*), és ez a jelenség hogyan mutatkozik meg az obi-ugor nyelvekben. A témát KÁLMÁN BÉLA már korábban feldolgozta. (A szerves és szervetlen kapcsolat egyik nyelvi kifejezése az ugor nyelvekben: Urálistikái tanulmányok. Bp., 1983. 193—205.) Figyelmünkre azért érdemes, mert ismét csak rámutat a finnugor nyelvet beszélő emberek szellemi közösségére: a gondolat kifejezése azonos elvek szerint történik, de nem közös eredetű morfológiai elemekkel. Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a finnugor nyelvek birtokos személyjelezése és a determinatív—indeterminatív ragozások körében. Hasonlóan közös gondolati háttérre talált példát BERCZKI GÁBOR finnugor—török és magyar—török viszonylatban (pl. az égtájak elnevezésében). A szellemi közösség ilyen megjelenési formáira a magyarázatot nem a nyelvészet illetékes megadni, ugyanakkor összegyűjtésükkel plasztikusabbá, elképzelhetőbbé válik a nyelvrokonság és a nyelvi kapcsolatok egykori közege.

Ezután a kötetben három összetartozó tanulmány következik. RÓNA-TAS ANDRÁS az ősmagyar kori török nyelvi hatásokat tárgyalja (49–60), H. TÓTH IMRE a szláv (61–9), HARMATTA JÁNOS pedig az iráni nyelvek (71–83) hatását elemzi. A cikkek a magyar nyelv őstörténetének talán legsarkalatosabb kérdéseit taglalják. — RÓNA-TAS ANDRÁS tanulmánya elején a korai török—ősmagyar nyelvi érintkezéssel foglalkozik, amelyről BÁRCZI és LIGETI szerint *hattyyú, szó, ló, hód, ír, hajó, homok, nyak, nyár, ér* (ige) és *nyereg* szavunk tanúskodik. Megismétli már 1988-ban publikált véleményét, amely szerint ezek a szavak különböző hangtani és jelentéstani nehézségek miatt nem tekinthetők egységes csoportnak, és nem volt török—magyar érintkezés a magyar mélyhangú *k > χ* változás, és a szókezdő török *n- > y-* változás lezajlása előtt. A török—magyar érintkezés kezdetét RÓNA-TAS a Kr. u. V. századra keltezi. Kutatásai nyomán felhívja a figyelmet arra, hogy a Kárpát-medencébe betelepülő magyarság elszlávosodóban lévő török népelemeket talált új lakóhelyén. Ennek az etnikai csoportnak a nyelvi emléke a magyarban a *terem*, a *báj*, a *bélyeg*, a *bér*, az *ispán*, a *nádorispán* és a *bán* szó. RÓNA-TAS ANDRÁS meghatározása szerint létezett egy nyugati ótörök nyelvi állapot, ebbe több csuvasos és nem csuvasos típusú nyelvjárás is beletartozott, amelyeket számos nyelvi izoglossza kapcsolt össze. Ennek a nyelvállapotnak a következtében a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai közül a csuvasos típusúak három kategóriába sorolhatók, s vannak ebből a korszakból nem csuvasos török nyelvből átvett szavaink is. A cikk fontos megállapításai közé tartozik még, hogy az ősmagyar kori török—magyar kapcsolatok idején nagy változások zajlottak a török és a magyar fonéma-rendszerben, és ezek a változások nem voltak függetlenek egymástól. Úgy gondolom, hogy a történettudománynak nagy szüksége volt erre a megjegyzésre, mert a történelmi kapcsolatok mindig kétirányúak, s a nyelvi kapcsolatok esetében is természetes módon feltételezhetjük, hogy az érintkezés során mindkét oldal változik valamilyen mértékben.

H. TÓTH IMRE a szláv nyelvi hatásokat elemezte. Kutatástörténeti összefoglalásából meg tudhatjuk, hogy különböző nézetek születtek a magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok datálását illetően. MUNKÁCSI BERNÁT és PERÉNYI JÓZSEF véleménye szerint a kapcsolatok kezdete az V. századra datálható, míg NÉMETH GYULA és GYÖRFFY GYÖRGY a későbbi érintkezést tartotta valószínűbbnek. Véleményem szerint a történelmi és régészeti adatok egyértelműen az utóbbi feltevés mellett szólnak. H. TÓTH IMRE is úgy véli, hogy a vándorló magyarságot a későbbi lakóhelyén érte óorosz nyelvi hatás. Erre az időszakra minimális óbolgár nyelvi hatást is feltételez. Mindkét nyelvi kapcsolat a honfoglalás után is folytatódott.

Az ősmagyar nyelvet ért hatásokat összefoglaló cikkek közül a legtöbb újdonságot HARMATTA JÁNOSnak az iráni kapcsolatokat elemző munkája tartalmazza. A cikk állításai szerint az ősmagyar korszakban nyelvünkbe óiráni, középipiráni és újiráni jövevényszavak is bekerültek. HARMATTA szerint a Kr. e. III. század óta írásbeliséggel rendelkező jüe-csi (yüech-chi) nép újabbban megfejett írásos emlékei lehetővé teszik annak megállapítását, hogy a lótarás terminológiája mind az ugor, mind a török nyelvekben a kelet-iráni nyelvekből (yüech-chi, hsiung-nu) származik. A lótarás mellett a korai ősmagyarba a hitélettel kapcsolatos szavak is bekerültek (*ég, isten, menny, imád*). A középső ősmagyar korból is származtathatók kelet-iráni átvételek (*köles, in, hús, szekér, vászon*), de ekkor a magyarság már valamely alán csoporttal is kapcsolatba került (*bűz, fizet, özvegy, nemez*). A kései ősmagyar nyelv iráni jövevényelemei három különböző forrásból erednek. Az első csoportot az újabb alán jövevényszavak alkotják (*asszony, gazdag, hid*, az átvétel helyszíne a Don-vidék és a Krím-félsziget). A második csoportba a xvarizmi és xvarizmi alán jövevényszavak tartoznak (*egész, idegen, üveg*, az átvétel helyszíne a Volga-vidék és Kazária), míg a harmadik csoportot a perzsa, másként északnyugat-iráni jövevényszavak alkotják (*dob, ing, kard*, ezen szavak a kereskedelmi kapcsolatok során kerültek át a magyarba). Kétségtelenül a legfontosabb a korai ősmagyar kori iráni nyelvi hatás bizonyítása, mivel őstörténetkutatásunk az ugor egység felbomlásában, az ősmagyarság állattenyésztő életmódjának kialakulásában a régészeti adatok alapján már eddig is az iráni hatást tartotta a legjelentősebb tényezőnek. A régészeti

adatok szerint azonban a délnyugat-szibériai andronovói kultúra keretében történt iráni—ösmagyar, iráni—ösugor kapcsolatok inkább a Kr. e. I. évezred első felére datálhatók. Ez a kronológiai keret felveti azt a kérdést, hogy az ösmagyar kort Kr. e. 1000-tól vagy 500-tól számítsuk. (L. HARMATTA előző tanulmányát ugyanebben a kötetben.) Véleményem szerint a leghelyesebben akkor járunk el, ha a Kr. e. I. évezred első felét egészében átmeneti időszaknak tekintjük. HARMATTA JÁNOS összesen mintegy 60 iráni szó ösmagyar kori átvételét feltételezi. A magyar őstörténetkutatásnak kétségtelenül „jól jönne” egy ilyen szókinszcreteg, mert történelmi és régészeti oldalról jól ismert az iráni népek szerepe a magyarság őstörténetében. A HARMATTA által javasolt etimológiákat azonban szükséges több oldalról alaposan megvizsgálni. Mindenképpen meg kell várnunk a kritikus hozzászólásokat, és a remélhetőleg kibontakozó tudományos vita eredményeit. Ismertetésemben a már említett kronológiai probléma mellett még arra hívnám fel a figyelmet, hogy nagyon nehéz elképzelni kelet-iráni szavak bekerülését a Kr. e. I. évezred második felében a zürjén (*šined* ’kőégbolt’ < *sāne < kelet-iráni *sangi ’kőégbolt’), a mordvin (*mehel* ’mennyország’ < *miiz < kelet-iráni *minyi < *menyi) és a finn (*sää* ’kőégbolt’ < *sāne < kelet-iráni *sangi ’kőégbolt’) nyelvbe. (Ekkor még a zürjén és a votják nem vált szét egymástól, a finn sem vált ki a balti finn egységből, a permi és a balti finn alapnyelvbe azonban csak egymástól függetlenül kerülhetett volna be az említett kelet-iráni szó.) Ha az etimológiák elfogadhatóak, akkor is szükséges, hogy a nyelvi kapcsolat felállítója a történelmi háttér felvázolásával is alátámassza szófejtéseit.

A kötetben a következő öt cikk ismét önálló egységet alkot. Ezek a tanulmányok a magyarok elnevezéseivel foglalkoznak: 1. GULYA JÁNOS, A magyarok önelnevezésének eredete (85—97), 2. ELTER ISTVÁN, A magyarok elnevezései az arab forrásokban (99—104), 3. NYITRAI ISTVÁN, A magyarok elnevezései a perzsa forrásokban (105—110), 4. KIRÁLY PÉTER, A magyarok elnevezései a korai európai forrásokban (111—8), 5. HARMATTA JÁNOS, A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban (119—40).

GULYA JÁNOS tanulmányában sorra veszi mindazokat a szavakat, amelyek a *magyar* népnévvel kapcsolatba hozhatók. Alaposan tárgyalja a *magyar* népnév és a *megyer* törzsnév kettősségének problémáját. Úgy véli, hogy sem a magánhangzó-hasonulásból levezetett, sem a hangszimbolika-elméleti magyarázat nem ad kielégítő választ a *magyar*—*megyer* kettősség kialakulására. Véleménye szerint történetileg nem képzelhető el olyan reális szituáció, amelyben a törzsnév és népnév ilyen megkülönböztetése létrejöhetett volna. Ez vitatható állítás — nem cáfolható, s nem is bizonyítható. GULYA hajlik annak elfogadására, hogy a *megyer* alak törökös nyelvi közegben létrejöhetett, ez azonban szerinte újabb történeti problémákat vet fel. (Magyarok voltak-e a megyerek?) GULYA JÁNOS másik fő problémája, hogy milyen összetételt a *magyar* népnév. Vitathatónak tartja azt a hagyományos elképzelést, hogy népnévünk a *mańča* ’manyszi’ és *irkä* ’ember’ szavak összetételéből állna. Elképzelhetőnek tartja, hogy a *magyar* önelnevezésnek nemcsak az első eleme iráni eredetű, hanem a második is. Avesztai és középperzsa adatok alapján felveti, hogy a magyar népnév eredetileg ’manu(š)-nem’, illetve ’manu(š)-nembéli’ jelentésű szó volt. GULYA ismerteti azt a véleményt is, amely szerint a *magyar* népnév második eleme egy hajdani rekonstruált finnugor *er* népnév. Ezt a feltevést leginkább arra hivatkozva veti el, hogy a feltételezések szerint az *er* (*är*) nép az Urál európai oldalán élt, ahol akkoriban nem voltak ösmagyarok. Ebből a nézetből az következik, hogy GULYA már eltért a „Magyar őstörténeti tanulmányok”-ban megfogalmazott nézetétől. Akkor ugyanis még azt írta, hogy az ugor őshazán belül a magyarság elődcsoportjai az Urál mindkét oldalát elfoglalhatták. Véleményem szerint történetileg nagyon reális lenne egy olyan népnév, amely két korábbi népnév egymás mellé rendeléséből alakult volna ki, ezért a *magyar* népnév második elemeként nemcsak a cikkben említett rekonstruált *er* népnév irányába vizsgálnánk tovább, hanem az ugyanebben a cikkben az indogermán ’ember’ jelentésű szavak közül az *aru-* ’szabad’ jelentésű szó (94) irányába is (vö. a votjakok csuvasok által adott

külső nevezése *ar*; Abu-Hámid XII. századi arab utazó szerint a volgai bolgárok egyik adófizető tartományát *Arú*-nak nevezik).

Az ebben a sorban következő tanulmány, ELTER ISTVÁN cikke a magyarok arab elnevezéseiről nem hoz olyan újdonságot, amely a magyar östörténetet megváltoztatná. Viszonylag újdonságnak számít annak felismerése, hogy a magyarokat egyes arab források *al-madjus* névvel illetik. Ez azonban az arab történetírás belső fejleménye, egy toposz kialakulásának eredménye, nem hordoz új információt elődeinkről.

NYITRAI ISTVÁN cikke a magyarok perzsa elnevezéseit tárgyalja. A középkori perzsa források egyik csoportja egy IX. századi arab szerző — feltehetőleg Dzsajhání — művét használta a magyarokról szóló tudósítások írásakor, összeállításakor. Ebben a perzsa forráscsoportban a magyarok elnevezése *madzsgari* (*majǧarī*), illetve *madzsar* (*majǧar*). NYITRAI azt próbálja kideríteni, hogy a *magyar* népnév perzsa alakja mennyire állhat közel a szó korabeli magyar hangalakjához. Megállapítja, hogy a magyarokra vonatkozó szöveg hagyomány legmegbízhatóbb perzsa nyelvű, s egyben az egész muzulmán irodalomban legbővebb változata Gardizi művében őrződött meg. A Dzsajhání-féle beszámoló — vagy ahogy a szerző azonosításának problémái miatt újabban nevezik: anoním tudósítás — három különböző hírforrásra vezethető vissza. NYITRAI megkockáztatja, hogy a három ősforrás közül a 'C'-vel jelölt harmadik tudósítás talán egy perzsa származású szerzőtől származik. Ez megengedi azt a feltételezést, hogy Gardizinál nem torzult az elsődleges forrásban szereplő alak, ami *madzsgarijja*-nak hangozhatott az arab krónikakompilátorok körében. Az arab írás jellegzetességei, valamint az arab és magyar mássalhangzórendszer eltérései azonban nem teszik lehetővé, hogy ebből az alakból vissza tudjunk következtetni a magyar népnév korabeli hangzására.

KIRÁLY PÉTER tanulmánya a korai nyugat-európai latin forrásokat veszi sorra a magyarok elnevezése után kutatva. Eredményeit már korábban is publikálta (MNY. 1987: 162—80, 314—31). VIII—IX. századi német (bajor, frank, alemann), francia és itáliai évkönyvekben kb. 60 olyan adatra bukkant, amelyek a magyarok külső elnevezését (*Ungarus*, *Hungarius*, *Onger* stb.) tartalmazták. Ezek általában személynévek, s néhol a magyar népvét viselő személyek foglalkozása (földtulajdonos, fráter, püspök stb.) is szerepel. A német szakirodalom többsége azonban ezeket a személynéveket különböző germán közszavakból vezeti le. Ezen vélemények ellen KIRÁLY PÉTER sikeresen érvel, ugyanakkor azonban nehéz elképzelnünk, hogyan kerültek magyar emberek ilyen számban — már jóval a kalandozások előtt is — nyugat-európai kolostorok feljegyzéseibe.

A könyvnek ezt a részét HARMATTA JÁNOS tanulmánya zárja a görög források magyar vonatkozásairól. Ugyanaz jellemzi, mint az iráni nyelvi kapcsolatokat tárgyaló cikkét: adatgazdagság, sok új etimológia, helyenként nem megalapozott következtetések. Tanulmánya első részében Hérodotosznak a steppei népekre vonatkozó leírását tárgyalja. Megtaláljuk benne az Ἰσσηδοὶ népnév magyarázatát az Iszety folyó nevéből (a ket nyelvben *set*, *ses* = 'folyó'), és ezért az Ἰσσηδοὶ nép azonosítását a ketekkel, az Οαποῖς folyónév levezetését az óiráni *varu-* 'széles' szóból, s ennek alapján a folyó azonosítását a Volgával, merthogy az is széles, és a Θυσσαγεται népnév visszavezetését a Csuszovaja folyó nevére (első eleme = fgr. *čusa, *čüsä*, *čunča*, *čüčä* stb.). A folyó elhelyezkedése alapján a thyssagetákkal az obi-ugorokat azonosítja, majd kizárásos alapon a Ἰουρκαι népet az ősmagyarokkal. Ezt az azonosítást azzal is alátámasztja, hogy az iyrkai nép lovasvadász lehetett, miként a magyarok, s a szót visszavezeti a rekonstruált obi-ugor **jorkan3-* népnévre, amelynek mai alakjaival a vogulok és az osztjákok a jurákszamojédokat, a zürjéneket és az északi vogulokat jelölik. A hérodotoszi folyó- és népnevek azonosításával immár több évszázada kísérletezik a görög filológia. HARMATTA is beépít elméletébe még a múlt század végéről, TOMASCHEKTÓL származó elemeket (a Csuszovaja folyó és a thyssageták összekapcsolása), és alkot új etimológiákat is. A hérodotoszi adatok többféleképpen, több rendszerbe építve értelmezhetők. A probléma csupán az, hogy ha a rendszer valamely eleméről kiderül, hogy rossz, ha valamely etimológia tévesnek bizonyul, akkor az egész feltevés-láncolat összeomolhat.

A következőkben HARMATTA a Ptolamaiosnál olvasható Μασσαριοι népnévét annak analógiájára, hogy a Πασσαλοι alak az óind *Pancāla* népnév görög átírása, az ugorok közös **mańce* népnévre vezeti vissza, és az adatot a magyarokra vonatkoztatja. Megállapítja, hogy a magyarok önnevezésként ekkor még csak a mai népnév első elemét használták. Úgy véli, hogy a *magyer* népnév megelőzte a hét törzsből álló törzsszövetség létrejöttét, s mivel törzsneveink többsége török eredetű, így a török etnikai kapcsolatok korát is. Látható, hogy HARMATTA jóval bátrabban alkot véleményt a különböző átírásokból következtetve az eredeti alakokra, mint a kutatók többsége, mint például NYITRAI ISTVÁN az imént tárgyalt cikkében, amikor népvünk perzsa alakjait tárgyalja.

Ezután röviden említve a Επτα γειναι 'hét törzs' elnevezés előfordulását, HARMATTA rátér a *türk, ogur* és *szavartoi aszphaloi* népnevek tárgyalására. Elveti azt az etimológiát, amely szerint a Σαβαρτοι ασφαλοι népnév összefügg az onogurok utódaiként az örmény forrásokban felbukkanó *sev-ordi* és a perzsa történetíróknál szereplő *siya-ward*- elnevezéssel (mindkettő jelentése: 'fekete szolga'). Véleménye szerint a *szavárd* népnév első eleme a xvarizmi s 'w, 'fekete' jelentésű szó, második eleme pedig a szintén xvarizmi 'wrdk ~ 'wrđyk, 'csapat, sereg' szó. Úgy véli, hogy a *fekete* jelző az összetételben bizonyára a szövetségesi függő viszony kifejezésére szolgált, a keleti magyarokat pedig azért illethették ezzel a névvel, mert továbbra is függő viszonyban maradtak a kazároktól. A függő viszonyt azonban a HARMATTA által elvetett etimológia ('fekete szolga') is jelölheti. Az új etimológia kedvéért nem kellett volna gyökeresen elvetnie az örmény *sev-ordi* és a perzsa *siyā-ward* összetételek idetartozását sem, mivel első tagjuk talán közös eredetű lehet a xvarizmi s 'w szóval (mind a három jelentése: 'fekete'). Mindenesetre a szerző itt egy érdekes összefüggésre tapintott rá. Magyarázata jól megvilágítja, hogyan függ össze a steppei népek elnevezése mindenkorai politikai helyzetükkel és szövetségesi viszonyrendszerükkel. (A fekete szín mint az alávetettség jelzője talán magyarázatot kaphatna a *fekete magyarokra* vonatkozó adatok értelmezésében is. Mindezekre vonatkozóan I. Fehér és fekete. Duális társadalmi struktúrák a népvándorlás kori népeknél. HOMÉ. XXX—XXXI/2. Miskolc, 1993. 115—26.)

A továbbiakban HARMATTA először a bizánci forrásokban a magyarokra vonatkoztatható népneveket sorolja fel (Τουρκοι, Ουγγροι, Αβαροι, Σκυθαι, Γεται, Γηπατιδες, Δακες, Μυσοι, Παιονες, Παννονιοι, Παννονες), s megállapítja, hogy ezek a IX—XVI. század archaizáló tendenciájának eredményeképpen kerültek a forrásokba. A tanulmány néhány a tudományban bevett vagy esetleg csak feltűnést keltett közkeletű nézet cáfolatával zárul. HARMATTA cáfolja, hogy a Strabon-féle Ουργοι népnév a magyarokra vonatkozna, a Iordanesnél szereplő *Spali* a keleten maradt magyarok *szavartoi aszphaloi* nevének második elemével egyezne, az Ovidius által említett **Meteri* népnév, az 587-es bizánci—perzsa háborúban szerepet játszott Ματζαρων helység, valamint a hun Μουαγερις király neve bármi összefüggésben lenne a magyar népnévvel. Cáfolja azt a nézetet is, amely szerint a kijevi héber nyelvű levél kijevi lenne, s benne a szavárd magyarokat említénék.

A kötet következő két tanulmánya a magyar nyelv története és a magyarság őstörténete szempontjából szintén fontos témaköröket tárgyal. GYÖRFFY GYÖRGY az avarok nyelvről értekezik (Az avarok nyelve, 141—4), majd HARMATTA JÁNOSsal együtt a magyar rovásírást tárgyalja (Rovásírásunk az eurázsiai írásfejlődés tükrében, 145—62). — Az avarok nyelvről már korábban több kiemelkedő magyar kutató — GOMBOCZ ZOLTÁN, LIGETI LAJOS — véleményt nyilvánított. A probléma nehézsége abban mutatkozik, hogy az avaroktól főleg személynévek maradtak fenn, márpedig azok (bizonyíték erre a honfoglaló és államalapító magyarságnál felbukkanó személynévek sokfélesége) bizonyos nemzetköziséggel bírtak már a régiségben is, és ezáltal kevésbé alkalmasak arra, hogy az adott nyelv jellegét, rokonságát reprezentálják. LIGETI LAJOS 1986-ban a Magyar Nyelvben megjelent tanulmányában nem is foglalt állást; úgy vélte, hogy az avar személynévek között egyaránt találhatók csuvasos, illetve köztörök jellegűek is. (LIGETINEK ez a tanulmánya nem szerepel GYÖRFFY jelen cikkének bibliográfiájában.) GYÖRFFY GYÖRGY ezúttal

egyértelműen mellett foglalt állást, hogy a későavar népesség nyelve az onogundur-bolgárokéhoz hasonlított. Legfőbb érve, hogy Pilgrim passauai püspök 973-ban készített hamis oklevelében szerepel egy feltehetőleg IX. századi oklevelés hagyományra visszamenő *Ougutur* helynév, amelyben ő a köztörök *bagatur* szó bolgáros alakját ismeri fel. Feltételez egy köztörök *b* > bolgár—török *w* szó eleji hangváltozást, melynek alátámasztására magyar helyneveket és krónikákban szereplő személyneveket sorol fel (*Boyta* > *Vajta*, *Bota* > *Vata* stb.). Feltételezését tehát egyetlen, általa avarnak tartott szó megfajlására alapozza.

A magyar rovásírás tanulmányozásának jelentősége az utóbbi időben rendkívüli módon megnőtt, mivel napjainkban a régészeti feltárásokon sorra kerülnek elő az avar, illetve honfoglalás kori, rovásírásos jelekkel bekarcolt tárgyak. GYÖRFFY GYÖRGY és HARMATTA JÁNOS tanulmánya általános írástörténeti bevezetővel kezdődik, majd áttér a rovásírások történetére és osztályozására. A cikk megállapítja, hogy a honfoglaló magyarok ismerték a keleti türk, a belőle kifejlődő magyar és a kelet-európai rovásírást is. Az utóbbi években előkerült avar és honfoglalás kori rovásfeliratokat RÓNA-TAS ANDRÁS, VÉKONY GÁBOR és HARMATTA JÁNOS kísérelte meg értelmezni. Nézeteik különbözősége leginkább a Szarvason talált avar kori felirat megfajlásában mutatkozik: RÓNA-TAS szerint az török, VÉKONY szerint magyar, míg HARMATTA szerint részben magyar, részben török nyelvű. A tudomány talán előrébb léphetne, ha alapos magyar nyelvtörténeti elemzés alá vetné a rovásjelekből kiolvasni vélt magyar szövegeket. A bezdédi honfoglalás kori tarsolylemez rovásfeliratát ebben a tanulmányukban GYÖRFFY és HARMATTA török nyelvből fejtik meg és olvassák imádságként („Könyörülj, nyújts, Uram, Reményt!”). A szerzők feltételezik, hogy a honfoglalók kevert türk—magyar etnikumúak voltak. — A szarvasi tűtartó rovásjeleinek magyar nyelven való megfajlása másként nem értelmezhető, minthogy kimondatlanul ugyan, de a magyar őstörténet egyes kiemelkedő kutatói elfogadták a kettős honfoglalás elméletét. Ez a nézet egyébként megfogalmazódik GYÖRFFY GYÖRGY-nek a kötet elé írt bevezetőjében, melyre a bevezető ismertetésekor azért nem tértem ki, hogy most együtt említhessem meg az ebben a cikkben foglaltakkal. Tehát a bevezetőben ez olvasható: „Az itt közreadottak a szakmában legjáratosabb nyelvészek véleményét tükrözik. Ha arra nem is tudnak választ adni, hogy több tízezer éve hogyan alakultak Eurázsia nyugati felének, benne az előmagyaroknak a nyelvi viszonyai, arra ismereteink elegendőek, hogy kimondjuk: *a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében magyar nyelven beszélő népesség* nem hagyott maga után biztosan megfajlható írásos emléket, annak ellenére sem, hogy *a népvándorlások során az Európa és Ázsia határvidékén élő magyarok elődeinek kisebb csoportjai ide is elsodródtak.*” (7—8.)

A következő lapokon egy irányt mutató, alapvető jelentőségű tanulmány olvasható a kötetben: BENKŐ LORÁND a honfoglaló magyarság nyelvi viszonyairól értekezik (163—76). A cikknek a könyv elején lenne az igazi helye, RÉDEI KÁROLY finnugor összefoglalása után. BENKŐ LORÁND legfőbb megállapításai szerint a magyar nyelv már a honfoglalás idején kétezer éves múltra tekintett vissza, a magyarság hosszú őstörténete folyamán sohasem juthatott nyelvi katasztrófába, a magyar népi tömegekre sohasem volt jellemző a magyar—török kétnyelvűség, és a honfoglaló magyarság nyelvének Kárpát-medencei nyelvi szubsztrátuma csak valamilyen szláv nyelv lehetett. Mindezek a határozott megállapítások rendkívüli módon korlátozzák a történészek, a turkológusok és az iranisták játéktérét, akik a maguk történeti és nyelvi adatai alapján magyar—iráni, magyar—török nyelvi és kulturális kapcsolatokról beszélnek, és majd tíz török nyelvű etnikai csoportról feltételezik, hogy szerepet játszott a magyarság etnogenezisében. Az első pillantásra talán ellentmondó nézetek között azonban minden bizonnyal létrehozható az egység, de a kutatásnak több figyelmet kell fordítania annak vizsgálatára, hogy a magyarságot ért számtalan nyelvi és kulturális hatás hogyan tudott oly zökkenőmentesen a magyarság sajátjává válni. A vizsgálatot nemcsak a honfoglalásig terjedő periódusban kell folytatni, érdemes azt kiterjeszteni napjainkig is, mert a magyarság rendkívüli integráló ereje egészen a legutóbbi időkig (s nem csak a magyar állam területén!) megfigyelhető.

A kötetben ezután KISS LAJOS három tanulmánya képez önálló egységet (1. Korai magyar helységnevtípusok, 177—85; 2. Pannónia helyneveinek kontinuitása, 187—97; 3. Erdély vízneveinek rétegződése, 200—10).

Első tanulmányában KISS LAJOS jelentéstani és szerkezeti szempontból csoportosítja korai helyneveinket. Példákat hoz a pusztaszemélynévből, a törzsnévből, a népnévből, foglalkozásnévből, a templomtitulusából, a határvédelemre utaló elnevezésből, a folyó- és állóvizek, térszinformációk nevéből és a hetipiac napjának nevéből alakult helynevekre. Másik csoportosítása szerint az *-i*, az *-s*, a *-d* és *-gy* (a *-d* változata) képzős helyneveket, valamint a *-falu*, *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-hely*, *-laka*, *-soka*, *-telke*, *-ülése* utótagú helyneveket sorolja fel. A törzsnévi helyneves településekről azt a szakirodalomban elfogadott, de rendkívül erőltetett véleményt ismétli meg, hogy azok olyan vidékeken találhatók, melyek nem voltak a nevezett törzsek eredeti szállásmagvai, mert csak ekkor érvényesülhetett a törzsnév megkülönböztető szerepe. E nézet mögött az a hagyományos elképzelés rejlik, amely a törzseket az élet mindennapjait átszövő társadalmi-adminisztratív egységekként képzei el, s úgy véli, hogy minden törzs saját települési tömbbel rendelkezett. A törzsek azonban elsősorban a steppei hadrend egységei voltak — erről szól ugyanebben a kötetben BERTA ÁRPÁD rövidesen tárgyalandó tanulmánya —, és a törzsnévi helynevek felfoghatók úgy, mint foglalkozásra utaló helynevek: pl. a *gyarmat* elemű névvel jelölt helységek azon katonai szolgálatra kötelezett emberek lakóhelyei voltak, akik hadba vonuláskor a *gyarmat* törzs kötelékében harcoltak (I. Hadakozó nemes elődeinkről. Hadszervezet és társadalmi szervezet kapcsolatai a vezérek korában. Altum Castrum IV. Visegrád, 1995. 151—5).

A pannóniai helynevek után KISS LAJOS Erdély vízneveit tárgyalja. Csoportosítása alapján megfigyelhető, hogy szláv eredetű víznevekből jóval több van, mint török eredetűekből, s a törökök vélt helynevek is inkább köztörök, mint bolgár-török megnevezésekkel bírnak. Ez azt jelenti, hogy a történetészek által a IX—X. századi Erdélyben feltételezett bolgár államalakulat népességét valószínűleg szláv vagy elszlávosodott bolgár elemek alkották.

A kötet utolsó részét a magyar törzsneveket, korai személy- és méltóságneveket tárgyaló tanulmányok alkotják. BERTA ÁRPÁD a magyar törzsnevek eredetéről alkotott véleményét már több ízben publikálta. Jelen cikkében (211—9) etimológiáit most egy újjal egészítette ki, a *magyar*—*Megyer* népnév—törzsnév kettőst próbálja meg török eredetire visszavezetni. Ezzel teljessé válik rendszere, amelyben a törzsneveket kivétel nélkül török eredetűeknek tartja, és a honfoglalók hadrendjét jelző elnevezéseként értelmezi. Elképzelhető olyan társadalmi-politikai szituáció, amely azt eredményezte, hogy az egész törzsi szisztémát már készen vették át a magyarok. Elképzelhető, hogy BERTA ÁRPÁD etimológiái helyesek. Azonban mindenképpen csak alternatív lehetőségként kapnak szerepet a tudományban, mivel a törzsnevek több más etimológiája is hangtanilag elfogadható. (Ráadásul mint alternatíva sem lesz egyenrangú a többi megnevezéssel, amelyek élvezik azt az előnyt, hogy már korábban bekerültek a tudományos közgondolkodásba.)

BERTA ÁRPÁD cikke után GYÖRFFY GYÖRGY tanulmánya olvasható (A magyar törzsnevek és törzsi helynevek, 221—34), amely összegzi a törzsnevek kutatástörténetét és a hagyományos nézeteket (némileg kiegészítve), majd mintegy „helyreteszi” BERTA ÁRPÁD véleményét. GYÖRFFY nézetei szerint a törökök a VI. században az általuk megszervezett magyar törzseket az élükre állított vezető nevével jelölték, tehát a törzsnevek mögött személy-, tiszteleti-, illetve méltóságnév rejlik. Konceptiója szerint új magyarázatát adja a *Nyék* törzsnévnek, a török nyelvekbe is átment perzsa *Nēk* ~ *Nik* 'good, beautiful' szóból levezetve azt. GYÖRFFY nézeteiben újdonság annak felismerése, hogy a Kárpát-medencébe érkező magyarok nem törzsi tömbökben települtek le, a honfoglalással szétestek a törzsi egységek (I. erről fentebb a KISS LAJOS tanulmányának tárgyalásakor írtakat).

FEHÉRTÓI KATALIN a legrégebb magyar személynévek eredetéről értekezett (235—46). Tanulmányában sorra veszi a törzsfők, vezérek és a törzsek nevét. Szinte mindegyik, a tudományban elfogadott etimológiáról megállapítja, hogy támadható, s idézi az ellenvéleményeket, amelyek

nem kevésbé híres tudósoktól származnak. Foglalkozik a XII—XIII. századi szolgáló népek névhasználatával is, és megállapítja, hogy ezen nevekből nem következik egyértelműen a honfoglalás és kora Árpád-kori népesség magyar volta.

FEHÉRTÓI KATALIN áttekintéséből jól látható, hogy a nagy összefoglalásokban megfogalmazott, kikristályosodott általános vélemények mögött mennyi ellentmondás van, ugyanakkor az elvetélt elméletekben is mennyi ragyogó ötlet rejlik. Az eredményeket megkérdőjelező nézetei ellensúlyozására illesztette tanulmánya után a maga véleményét a főszerkesztő GYÖRFFY GYÖRGY (Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez, 247—54). GYÖRFFY szemére veti FEHÉRTÓI KATALINNAK, hogy a történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyva szigorúan csak nyelvészeti szempontok szerint alakítja ki véleményét, nem figyel arra, hogy mennyi torzulás érheti idegennyelvi közegben, idegen írás szerinti átírása vagy akárcsak egyszerű leírása során a neveket. Ezután a magyar méltóságnevek tárgyában fejti ki véleményét, bemutatván etimológiáit és helynévmagyarázatait. Véleményem szerint azonban FEHÉRTÓI nem követett el olyan nagy bűnt, amelyet GYÖRFFY a fejére olvas („Névtani tanulságunk: szótárazással és adott időben érvényesnek tartott nyelvészeti szabályokkal sok minden megmagyarázható, de a történelmi körülmények figyelembevételével [? talán figyelmen kívül hagyásával?, K. L.] az eredmény kétséges marad.”), egyszerűen csak megmaradt a maga tudományán belül, hogy aztán levonva a következtetéseket, elgondolkozzon a szintézis lehetőségén.

A kötet ismertetésének végére érve összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy egy jelentős sorozat jelentős kötetét olvashattuk és értékelhettük. Az 1994-ben tartott konferencián valóban a szakma legkiemelkedőbb képviselői szólaltak meg, tartottak előadást. Az előadások kötetbe szerkesztése azonban azt is megmutatja, hogy egy ilyen konferencián milyen kevésről lehet csak szólni, egy könyv mennyire kevés az összes témakör és probléma jelzésére. Talán több rövidebb korreferátum megtartásával vagy kiegészítő cikk utólagos beillesztésével jobban lehetett volna érzékeltetni a nézetek sokszínűségét. Igaz, az már egy másik szerkesztői koncepciót jelezne. A kötetet rövidítésjegyzék és névmutató egészíti ki.

KLIMA LÁSZLÓ

Három ómagyar helynévfeldolgozásról

1. K. FÁBIÁN ILONA, A Váradi Regestrum helynevei. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. sz. Szeged, 1997. 165 l. — 2. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaúj—Csongrád vármegye. Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA, TÓTH VALÉRIA. A Magyar Névértéktár Kiadványai 1. Debrecen, 1997. 156 l. — 3. BÉNYEI ÁGNES — PETHŐ GERGELY, Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névértéktár Kiadványai 2. Debrecen, 1998. 134 l.

1. Mint az közismert, korai ómagyar kori nyelvelméleink messze túlnyomó többségét szórványemlékek teszik ki. Ezek kiadása már a múlt században megkezdődött, de még napjainkban is folyamatban van. A minél megbízhatóbb, minél korszerűbb, minél több tudomány igényeit kiszolgáló nyelvelmélekiadásokon túl azonban egyre sürgetőbb igényként fogalmazódik meg olyan jól kezelhető adattárak összeállítása is, amelyek könnyen felhasználhatóvá teszik a hely- és személynevek ezreit. A névtudomány belső fejlődése is abban az irányban haladt, hogy — legyen szó etimológiai vagy szinkron névvizsgálatról — a felvetődött kérdéseket névrendszertani keretben célravezető megoldani. Vagyis az egyes kiragadott lexémák elszigetelt elemzése fölött eljárt az idő. A nevek világában azonban a kutatónak bizonyos elemi információkat minél előbb tudni kell. Ezek közé tartozik az, hogy egy helynév mire, a személynév kire vonatkozik, illetőleg egy

meghatározott forrásállomány mely azonos lexémái köthetők azonos denotátumokhoz. Például 10 *Ivánka* adatból hány a személynév, hány a helynév, ezen belül hány jelöl azonos személyt vagy települést stb. Az így elemi szinten definiált nevek azután több szintű filológiai elemzésnek vetethetők alá: hogyan hangzottak, milyen szinkrón alakváltozataik mutathatók ki, később milyen irányba fejlődtek, mi az eredetük, névtípusuk, milyen a nyelvföldrajzuk, milyen nyelven kívüli tanulságokat hordoznak stb. E sokszor fáradságos, nagy felkészültséget, lelkiismeretes aprómunkát (is) kívánó tevékenységnek vehetjük most kézbe néhány friss termését.

2. K. FÁBIÁN ILONA a Váradi Regestrum helyneveit gyűjtötte össze és rendezte kislexikonba. A szerző már hosszabb ideje foglalkozik ezzel a nyelvi és történelmi szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőségű emlékünkel, amely a tatárjárást megelőző idők egyik gazdag forrása. Valójában e nyelvemlék olyan monográfiát igényelne, amely a benne előforduló összes magyar szó komplex bemutatására vállalkozna. De ez a szókincs olyan hatalmas, hogy egy kutatónak akár több évtizedre szóló feladatot is adhat. Jellemző adalék, hogy K. FÁBIÁN ILONA 1994-ben ebből írván kandidátusi értekezését, eleve a helynevekre korlátozta vizsgálati körét, s így is csupán a C kezdőbetűs nevekig jutott el a rendelkezésére álló 200 lapos disszertációs keretben. Reméljük, hogy a kandidátusi értekezésben elkezdett monografikus feldolgozás folytatódik, és belátható időn belül be is fejeződik. Addig is haszonnal forgathatjuk ezt a kiadványt, amelyet a Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozat fogadott be és gondozott. A szerző röviden így jellemzi művét: „A jelen kötetben e munkálatok azon eredményeit bocsátom közre, amelyeket az egyes helynevek szerint haladó monografikus feldolgozás első bekezdései tartalmaznak, vagyis a földrajzi nevek lokalizációját. Ez elengedhetetlen feltétele a nyelvészeti monográfia elkészítésének, ugyanakkor önmagában állva mint *történeti földrajzi* jellegű alkotás a történészek érdeklődésére is számot tarthat” (11—2).

A könyv négy egységből áll: 1. Bevezetés, 2. Adattár, 3. Térképek, 4. A rövidítve idézett munkák jegyzéke. Az első egység röviden ismerteti a forrás nyelvi, művelődéstörténeti jelentőségét, helyesírási sajátosságait, az elveszett eredeti és a XVI. századi nyomtatott kiadás viszonyát, a kikövetkeztethető hibák típusait. Tömör összefoglalást olvashatunk a szörványemlékek feldolgozásának múltjáról, és megtudhatjuk, hogy a szerző ebben a műfajban legtöbbet BÁRCZI GÉZÁTÓL, a Tihanyi Alapítólevél monográfusától tanult. A jelen feladat azonban elsősorban történettudományi (középkortörténeti, történeti földrajzi) felkészültséget kívánt, s mint az Adattár aprólékos, gondos mérlegelései és döntései bizonyítják, a nyelvész alapképzettségű szerző ezen a területen is szépen megállta a helyét.

A Váradi Regestrum persze sokszor állítja megoldhatatlan feladat elé a nevek lokalizációjával foglalkozó kutatókat, hiszen számos olyan helynév található benne, amelynek első és egyetlen előfordulását e nyelvemlék adja. Későbbi adatok hiányában gyakran az olvasat, a névbe rejtett szó kibontása is bizonytalan vagy lehetetlen (nem is beszélve a XVI. századi kiadásban lappangó sajtóhibákról). Ugyancsak hibaforrást jelenthet annak megállapítása, hogy mi tekinthető helynévnek és mi nem. Erről a kérdésről az onomasztikai módszertan számára is tanulságos eseteket olvashatunk a bevezetőben. Az itt felvonultatott érvrendszer logikus, elfogadható, bár — mint a szerző megjegyzi — olykor szükségszerűen önkényes. A személynéveket tartalmazó latin nyelvi szintagmákat például általában helynévi értékűnek tekinti (tehát regisztrálja), feltéve, ha a forrás azt nem tanúsítja, hogy a szóban forgó ember még élő, kortárs személy. A kritérium világos, de tudván tudjuk, hogy érvényesíthetősége mennyire esetleges az idevágó adalékok rendszertelensége miatt. Azt is tudjuk, hogy a köznév → tulajdonnév, illetve a laza szintagma → szilárd szóösszetétel váltásnak sokszor mennyi tényezője van, és akár több emberöltőn vagy évszázadon át is elhúzódhat. A kései utókor tudósának azonban az akadályok ellenére is — a lehetőségekhez mérten — véleményt kell nyilvánítania. A fenti érvelést példázza a 92. jogeset (*de*) *predio Athile* ‘Athila prédiúmáról’ minősítése: „Ezt a szintagmát is kénytelen voltam alkalmi szókapcsolatnak és nem

megszilárdult helynévnek tekinteni, ugyanis a jogesetben *Athila* élő személyként fordul elő, továbbá a nevével jelzett prédium e néven a továbbiakban nem szerepel, ..." (15). (Vajon mi lett volna a besorolás eredménye, ha ez a fordulat néhány évvel később egy másik jogesetben mégis előbukkan?)

Az Adattár, mely 43 megye (ill. ispánság) 711 helynevét közli, a következőképpen épül fel. A betűrendbe szedett szócikkek élén áll az eredeti névalakkal azonos címszó; több, azonos helyre vonatkozó adat közül a sorrendet az időrend döntötte el. Az alakváltozatokra és a javított névalakokra utalószók hívják fel a figyelmet. A helynév előtt álló dátum a jogeset idejére, a név utáni szám a jogeset sorszáma utal (a KARÁCSONYI—BOROVSY-féle kiadás alapján). A címszó után megtalálható a jelölt objektum minősítése (pl. prédium, falu, sziget stb.), a szócikk végén pedig az, hogy az adott hely melyik Árpád-kori megyében volt. Ha egy település ma is létezik, természetesen erre is található utalás. Itt jegyzem meg: kár, hogy nem készült olyan névmutató, amely a mai településnevek szerint utalózná az adattárat. (Tudjuk, legtöbb kutató csak bizonyos általa kiválasztott helynevek vagy települések után érdeklődik, és nem biztos, hogy könnyen eligazodik a sokszor problematikus olvasatú, ill. később megváltozott ómagyar adatok között.) A szócikk törzse közli a lokalizációra vonatkozó településtörténeti szakirodalmat, illetőleg az idevágó filológiai problémák taglalását. Az Adattár ezen szakaszai adják a könyv „lelkét”; egyes tételeit a részletes elemzők helyenként nyilván korrigálják vagy vitatják majd, összességében azonban megállapítható, hogy széles tájékozottságra épülő, gondosan összeállított kislexikonról van szó.

Szemlém végén néhány kérdés, megjegyzés az Adattár rendjét követve (lapszámok helyett itt a szócikkek sorszáma hivatkozom). 183. *Erdei* nevű falu adatai között *Erded* alakú is előfordul, amelyet a szerző hibás alaknak gondolván szintén *Erdei*-re javít. Ha az adott formákat *Erdei* (> *Erdé*), illetve *Erdéd* hangalakkal olvassuk, szükségtelen betűhibát föltennünk, mivel az *Erdéd* forma az *Erdei* főváltozat szabályos -d képzős származékának tekinthető, vö. pl. a 145. alatt: *Curu*, *Curru*, *Kuru* stb. ~ *Curud*. (Persze a szóvégi *i* nemcsak kettőshangzó eleme lehet, hanem önálló képző is.) — 338. *Ladan* 'Jászládány' adatai között szerepel a ligatúrás *Ladā*, melynek „feloldása *Ladan*, *Ladam*". Az igaz, hogy nazális mássalhangzókat tartalmazó szavak rövidítéseiben egy *ā* betű alkalmas mind *an*, mind *am* eredeti kapcsolatok tükröztetésére, de egy adott szóban ez a kétféle lehetőség szinte mindig egyre szűkül. Esetünkben tehát *Ladam* alakot felvenni inkább zavaró, mint segítő mozzanat. Ugyanígy gondolom a 686. *Zarād*, 711. *Zūuchy* feloldását is: a helyes forma a *Zarand* 'Zaránd' és *Zunuchy* 'Szónoki = Szolnokpuszta', az *m*-es megoldásokat — etimológiai alapon is — kizárhatjuk. — A 447. sz. szócikkben *Répáskeszi* (Nagyszalonta mellett) 1220. évi adata *Qezy*. Ez az írásmód semmi szabálytalant nem tartalmaz, s bár nem tartozik a legtipikusabb megoldások közé, jól beleillik a kor hangjelölési szokásaiba. A szomszédos 476. sz. szócikkben a nagyon hasonló *Qecy* — GYÖRFFY nyomán, feltételelesen — *Kércspusztával* azonosítottatott. Tekintettel arra, hogy a korai ómagyar írásbeliségben a *c* betű (magas magánhangzó jele előtt) gyakran *sz* hangértékű, ebben a szórványban is okkal tehető fel olvasati lehetőségként a *Keszi*. (A lokalizáció ennek függvényében is megvizsgálandó.) — 569. „1226: *Sucoroi* [település] (343). Ismeretlen. Esetleg mai megfelelője lehet: *Sikló* (Zaránd m.)". Az íráskép alapján a legkézenfekvőbb olvasat *Sukoroi* ~ *Sukoró*. Ilyen helynevek többfelé is kimutathatók, de az is lehet, hogy elpusztult településről van szó.

BÁRCZI GÉZA közel fél évszázaddal ezelőtt sajnálkozással állapította meg, hogy szövegemlékeinkből igen kevés részesült eddig alapos tárgyalásban. Ez a helyzet azóta sem változott lényegesen, de a Váradi Regestrum feldolgozásában (s az utóbbi időben Anonymus neveinek magyarázatában) nagyot léptünk előre.

3. Az ómagyar helynévkutatás új bázisa most a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén van kialakulóban. A névkutatás eddig is a debreceniek egyik erőssége volt, gondoljunk csak a szépen sorjázó szabolcs-szatmári helynévkötetekre, illetve az új

névgyűjtemények alapján elkészült feldolgozásokra (pl.: HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993.; KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen, 1996.; stb.). Hoffmann Istvánnak a debreceni magyar nyelvészeti tanszék élére kerülésével újabb lendületet vettek a helyi onomasztikai kutatások, azon belül is a súlypont a történeti helynévkutatásra tevődött át. Sikeres pályázatokkal is megámogatva névtani kutatócsoporttá szerveződött, amely célul tűzte ki azt, hogy GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzára alapozva módszeresen és sokoldalúan feldolgozza a korai ómagyar kor helynévanyagát. A kutatócsoport először egy eddig elhanyagoltabb kört, a mikrotoponimákat vette célba, és olyan vállalkozást indított el, amely a GYÖRFFY-féle történeti földrajz nem címszóként adatolt (tehát nem településnévi) anyagát teszi közzé a korszerű adattárak követelményeinek megfelelően. A sorozatnak, amely a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” címet viseli, most vehettük kézbe az első kötetét (az Abaújtól Csongrádig terjedő 15 vármegye, ill. vidék anyagát). Mindez — amint a 4. lap felcíméből kiderül — egy nagyobb keretbe is beilleszkedik, amelynek címe: „A Magyar Névtár Kiadványai”. (Ennek második darabjáról alább, a 4. pontban ejtünk szót.)

A közlések az előszóban hangsúlyozzák a helyneveknek a korai magyar nyelvtörténet — mindenekelőtt a hang- és alaktörténet, szókinccsan, helyesírástörténet, nyelvjárástörténet — feltárásában nélkülözhetetlen szerepét. A névtani problematikán belül kiemelik a névföldrajzban és a helynévtipológia továbbfejlesztésében rejlő lehetőségeket. A főleg határjárások okleveles rögzítése során fennmaradt mikrotoponimák (ill. részben bizonyos makrotoponimák, pl. tájnevek) sok belső keletkezésű közszavunkat őrizték meg viszonylag jól felismerhető, jól elemezhető formában. Ezeket is a teljesség igényével tartalmazza GYÖRFFY GYÖRGY idézett műve, amelynek a közel-múltban látott napvilágot a IV. kötete. A nyelvtörténészek eddig is sokat merítettek ebből a kincseshányból (l. pl. a TESz. sűrű hivatkozásait), de egy-egy nagyszabású tervmunka cédulagyűjteményén kívül az egyénileg kutatók csak az úgynevezett „vadászó” módszerrel nyertek adatokat GYÖRFFY kötetéből. Aki próbálta már az efféle vadászatot, tudhatja, hogy ebben a sűrű rengetegben órákon át lehet bolyongani úgy, hogy épp az általunk áhított „vad” (= adat) nem akad puszkavégre. Vagy éppen sikerül ugyan adatokat gyűjteni, de az egész korpusz ismeretének hiányában nehezen lehet megnyugtató rendszertani megállapításokat tenni, mert nem ismerjük a valós arányokat.

Nos, az ismertetendő mű épp ezeket az akadályokat igyekszik elhárítani, azaz minél sokoldalúbban felhasználható anyagot kínál megbízható formában, a teljesség igényével. Az adattár GYÖRFFY történeti földrajzában megyebeosztást követi, megyénként közli külön-külön a szótárra szerkesztett mikrotoponimákat. A szócikkek élén áll a címszó mai vagy kikövetkeztetett ómagyar alakban, majd helymegadás következik értelmezőjelek között; ezt követik a betűhű névalakok évszámmal, (szükség szerint) kontextussal, forrásmegjelöléssel.

„Egyes történeti adatok után szögletes zárójelben megadjuk a korabeli ejtést tükröztető formát” — írják a szerzők (*Helynévtörténeti adatok...* [HA.] 14), majd részletesen felsorolják azokat az eseteket, amikor az olvasatmegadás szerintük fölösleges, mellőzhető. Az olvasatok közlése természetesen hasznos vállalkás, de bizonyos veszélyekkel jár, hiszen számos vitatható vagy szükségszerűen tökéletlen megoldást szülhet. Érzik, tudják ezt a közlések is, mert elismerik: „Az olvasatok — a korai ómagyar kori hangjelölések bizonytalanságai és a korabeli magyar nyelv területi eltérései miatt — gyakran több változatban is megadhatók lennének” (uo.). Majd így folytatják: „Olvasati változatokat azonban csak viszonylag ritkán adunk meg...” Minden lehetséges olvasatot feltüntetni természetesen túlzó, illetve hiábavaló törekvés lenne, de ha már vállalkozunk az olvasatokkal való bibelődést, érdemes egy kicsit részletesebben, alaposabban kidolgozni őket; pl. „**Ányás** ...1330: *Anus* [an(y)us]” ~ [ányos] 59; „**Éger** 1274: ... *egur* [egür]” ~ [egör, ěgör, ěgör stb.] 59; „**Eresztvény** 1. ... 1231: *Eresteun* [eresztĕüny]”: ez hangtörténetileg nehezen védhető olvasat, inkább emendálást javaslok: ɔ: *Erestuen*. — A szócikkek között a lexicográfia követelményeinek megfelelően utalószók segítik a tájékozódást.

Jó szolgálatot tesznek a szótári egységek után megyénként beiktatott térképek. Ezek szintén GYÖRFFY történeti földrajzán, az ott közölt térképeken alapulnak. Külön vázlat ábrázolja a településnevek, külön a mikrotoponimák elhelyezkedését, és szükség szerint vízneveket bemutató lap is készült. Ugyancsak nagyon hasznosak a kötetvégi mutatók: név- és szóalakmutató, címszó- és névelemmutató, névvégmutató. Különösen az utóbbi kettő felbecsülhetetlen segítséget nyújt a morfematika és a szókincs kutatóinak, mivel az összetételi utótagokat és a toldalékmorfémákat is könnyen hozzáférhetővé teszi. (Névvégmutató helynévtárak készültek már a hazai onomasztikában — I. pl. HAJDÚ MIHÁLY, Az 1773. évi Helységnévtár névvégmutató szótára. MND. 74. sz. Bp., 1987., Uő., Az 1873. évi Helységnévtár névvégmutató szótára. MND. 81. sz. Bp., 1989. — de ez a feldolgozási mód korántsem tekinthető általánosnak.)

Az igényesen és gondosan összeállított, izléseken kivitelezett kötet kevés kívánnivalót hagy maga után; néhány megjegyzésem a fentiekben kívül a következő: Ha az 1075/+124/+217: *Nandirdi* adatot (HA. 106) — helyesen — *Nándordi*-ként címszavasították, talán indokolni kellett volna, hogy a hasonló +1037/[1240 e.]/+330 (stb.): *Nandur*, ill. 1075/+124/+217: *Nandurtou* (uo.) neveket miért *Lándor* és *Lándor-tó* címszókkal vették fel szótárukba. (Mert később ilyen irányba fejlődtek?) — Nem világos, hogy a GYÖRFFY által *Szond*, *Bel*-, *Kül*- és *Savonca* (*Savnica*) szócikkében (1: 236) közölt 1192/374/425: „t. *Peteu* (*Petcu*) et *Porbozseleu* (*Porbozsclo!*)” részletből miért csak az utóbbi adatot (*Porboszló*: HA. 40) vették fel, azaz a *t[erra] Petcu* ‘Petkü földje’ miért maradt ki (mindkettő személynévi alapú helymegjelölés). — A nem lokalizálható helységneveket jó lett volna a térképek melletti mutatók végén felsorolni. A bizonytalanul lokalizálható helységnevek — úgy látom — egyedi elbírálásban részesültek. Egy részük nem került térképre, más részük kérdőjellel fellelhető.

Megfontolandó, hogy bizonyos okleveles adatok nyilvánvaló betűhibáit (esetleg kérdőjellel) nem kellene-e javítani a szokásos módon. Például Alpárról való határjárás közlésében: „circa portum *Thurutrui*” [o: *Thurucru*], olv. *Türükrü* — **Török ?-rév** (HA. 107) szócikkében (vö. később: „in portu *Thicie Thewrewk*”: Gy. 1: 891); „stag. *Harisci*” [o: *Haristi*], olv. *Hariszi* — **Haraszi ?** (HA. 105) szócikkében (vö. később: *Haryzthy*). Ugyanitt a *Torcull* helynév szintén gyanús, és ha a fenti példákkal is illusztrálható *t ↔ c* rontásokat figyelembe vesszük, ez a szórvány aligha olvasható *Tarcal*-nak (HA. 107), a o: *Corcull* v. *Corcule* javítás után inkább egy *Körkül(e)* hangalakkal számolhatunk, vö. a későbbi *Kwrkwle* adatot (uo.). Az oklevél „ad fl-m *Vtal*” adatát feltehetően *Vcal*-ra kell javítanunk (HA. 107), később így is jelenik meg (talán összefüggésbe hozható az *Ug(-ér)*, víznév, ill. *Ug* helységnév korai *k-s* változataival, vö. Gy. 1: 906).

Kívánom, hogy a további kötetek is hasonlóan magas színvonalon mihamarabb a szakemberek kezébe kerülhessenek.

4. A debreceni névtani műhely legfrissebb kötete az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzését tartalmazza. Amint a 4. lap szövegéből kiderül, e munka első változatát a szerzők, a KLTE hallgatói országos tudományos diákköri pályaműként készítették, és vele 1997-ben első díjat nyertek. Bárki, aki kézbe veszi és elolvassa ezt a könyvet, megerősítheti a zsűri döntésének jogosságát: a maga nemében kitűnő dolgozatról van szó. Hadd kockáztassak meg egy szubjektív megjegyzést is: azok a fiatalok, akik már egyetemi hallgatóként ilyen szép produkcióra képesek, nagy jövő előtt állnak!

A kötet két fő pilléren áll: az első nagy egység az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára, a második a nevek tipológiai rendszerezése. A történeti-etimológiai szótár névtörténeti anyagát GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának második kötete (ebben Győr vm.) szolgáltatta. Tudjuk, a debreceni névtani munkaközösség már a második GYÖRFFY-kötet feldolgozásán fáradozik, így a makro- és mikrotoponimák analízise most jól kiegészítette egymást. Az etimológiai egységek — természetesen — erősen támaszkodnak a FNESz. megállapításaira, de tudjuk, hogy KISS LAJOS kiváló szótára főleg a mai helynevek

magyarázatára összpontosít, sok Árpád-kori nevet (főleg a kihaltakat) mellőzni kénytelen. A szerzők itt egyéb szakirodalom alapján alakítják ki a véleményüket — igen meggyőző módon. Nagyon ügyesen alkalmazzák például KISS LAJOSnak egy másik művét a névalakulási módokról (KISS, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. sz. Bp., 1995.), a Történeti Nyelvtan idevágó fejezeteit, valamint a TESz-t és az EWUng.-ot. Ha kell, bátran vitába szállnak neves szakemberekkel, és kellő magabiztossággal, az elbizakodottságot mégis kerülve védik álláspontjukat. Szakirodalmi tájékozottságuk a könyv minden fejezetében meglepően széles körű és naprakész: számos 1997-ben megjelent műre is hivatkoznak (pl. KissEml., Honfoglalás és nyelvészet stb.). Állandó „bibliájuk” HOFFMANN ISTVÁN könyve, „A helynevek nyelvi elemzése” (1993.); ez a mű különösen a második, tipológiai fejezet kiépítésében tesz nagy szolgálatot, de a tudománytörténeti bevezetőre is jótékony hatást gyakorol.

Külön tanulmány tárgya lehetne az elvi-módszertani kérdések megvitatása. Túlzottan egyoldalúnak tartom például a szerzőknek ezen megállapítását: „úgy véljük, nem ésszerű a mai — igen eltérő keletkezési idejű — nevek mögött valamiféle rendszert keresni. Bár regisztrálni lehet, hogy ezek hogyan sorolhatók csoportba, mégis fontosabb, hogy ... miért olyanok a mai nevek, amilyenek” (71—2), illetve kissé elfogultnak tartom a következőt: „az ÖRDÖG által kezdeményezett újabb, megyéket feldolgozó tipológiák ... is alapvetően egyszintű rendszereket alkalmaznak” (76) a HOFFMANN-féle többszintű helynévtipológiával szemben. ÖRDÖG viszont a szerzők állításával szemben határozottan elkülöníti rendszerében a névadás indítékának és nyelvi eszközeinek számbavételét, nevezzük így: a szemantikai és morfoszintaktikai szinteket. Magyarán: ez minimálisan kétszintű rendszer, ha a további alosztályoktól eltekinténénk is (igaz, nem olyan differenciált, mint a HOFFMANNÉ). Én mégis azt mondom, a puding próbája az evés: ha jó egy tipológia, adekvát a nyelvi leírás, az nagyobb súllyal esik a latba, mint a „bizonyítvány” megmagyarázása. Márpedig a BÉNYEI—PETŐ-féle tipológia átgondoltnak látszik. Sőt, valamivel több is, mint a HOFFMANN-módszer másolása, adaptálása, mivel egy ponton, a szerkezeti változással alakult nevek csoportja kapcsán megpróbál továbblépni elődje megoldásain. — A két nagy egységet hasznos segédletek kísérik: névalakmutató, táblázatok, térképek, irodalomjegyzék.

Végezetül, de nem utolsósorban hadd dicsérjem a kötet lektorát, JAKAB LÁSZLÓT és a szakmai irányítót, HOFFMANN ISTVÁNT. Kezük nyoma a mű minden oldalán ott van; ez nemcsak a szakmai gondosságon, hanem a rendkívül precíz és ízléses szerkesztésen is meglátszik. Fogadják ők is őszinte gratulációm.

JUHÁSZ DEZSŐ

Szathmári István, Bárczi Géza

A múlt magyar tudósai sorozat. Akadémiai Kiadó, Bp., 1995. 154 lap

E kislakú, zsebbe való, de kézbe kívánczoló könyvecske láttán elsősorban az ellentmondás érzése ébred fel az emberben: a sorozatcímmel ellentétben — hálstennek — Bárczi Géza nem „a múlt” magyar tudósa. Nemcsak azért, mert akik személyesen ismerték megnyerő személyiségét, közvetlen emberségét, sohasem tudják azt elfelejteni. Ami tárgyszerűen fontosabb: hatalmas, sokirányú, gazdag életműve ma is jelen van nyelvtudományunk szinte minden területén: hivatkozhatik rá, tanulhat belőle nemcsak a ma, hanem bizonyára a holnap nyelvésze is. Erről győző meg bennünket a könyv lapjain SZATHMÁRI ISTVÁN, az adatokat tárgyszerűen számba szedő, de az emberi kötődést elrejtteni nem tudó — nem is akaró — tanítvány.

Pedig a fékevesztett idő megvadultan vágat. Idestova negyedszázada, hogy Bárczi Géza 1975. november 8-án itt hagyott bennünket. (Annak pedig, hogy e sorok írója Debrecenben, 1950

öszén felvette leckeönyvébe Bárczi két tantárgyát, az általános fonetikát és a magyar nyelvészeti szemináriumot, immár csaknem fél évszázada.) Az idő nem fog Bárczi gondolatain. Munkáira a hiteles adatok feltárása, körültekintő értékelése és az óvatos következtetés jellemző: eredményeit sohasem tekintette véglegesnek, megcáfолhatatlannak, csak olyannak, amelyek az adott előismeretek alapján lehetséges megoldást jelentenek. Nemegyszer maga módosította korábbi állásfoglalását, vonta kétségbe annak tarthatóságát. Tudta: a saját elgondolásainkhoz való görcsös ragaszkodás a szellemi rugalmasság elvesztését, gondolkodásunk megmerevedését okozhatja. Így tudott haláláig friss, fiatalos maradni szellemileg, legyőzve minden testi gyengeséget.

Ha bennünk, idősebbekben elevenen él is Bárczi emléke és életműve, igaza lehet Szathmári Istvánnak, hogy gyorsan változó korunk fiatalabb nemzedékét figyelmezteti: van mit tanulni Bárczitól: „tudományos etikát, emberséget, anyanyelvi tudatot, munkaszeretetet; és van mit átvenni tőle, éppen a továbbfejlesztés céljából is: szemléletet, módszereket, átfogó és részeredményeket” (8). És főleg: az elődök és a múlt nagyobb megbecsülését, eredményeik megismerését, szerves továbbfejlesztését.

Szathmári István könyve lényegében két nagy részre tagolódik: először Bárczi Géza életpályáját vázolja fel, időrendben végighaladva működési területein, a második részben pedig a tudós életművét, alkotásait, tudományos közéleti tevékenységét méltatja. A kötet befejező részében a tudós emberi vonásait és örökségét ajánlja az olvasók figyelmébe.

Az indulás éveiről szóló fejezetben nemcsak arról esik szó, milyen családi körülmények között született Zomborban 1894. január 9-én, hanem — bizonyára nem kevesek meglepetésére — azt is megtudjuk, hogy pénzügyi hivatalnok apja 1880-ban változtatta a család eredeti Brix nevét Bárczira. Aligha akadt valaha is ember, aki „Benő tanár úr” — ahogyan Pais Dezső és más közeli barátja nevezte — őszinte, tiszta magyarságát egy percig is megkérdőjelezte volna. Érdekes adalék az ifjú, tehetséges zombori gimnazistáról az is, hogy már 1907-ben és a következő évben megjelent verseiből is ízelítőt kapunk: hiszen ekkor még alig 12—13 éves.

Az egyetemista, Eötvös kollégiumbeli éveket — ahol a magyar—latin—görög szakot később még a franciával is megtette — már valamivel jobban ismerjük: ennek az intézménynek a nagyszerűségét gyakran emlegette Bárczi Géza akkor is, amikor mások a burzsoá elitképzés okán szidalmazták. Az 1914—17-es franciaországi, majd svájci internálás éveiről Kuncz Aladár és Bárczi feljegyzései nyomán fest színes miniatűr képet Szathmári István.

Külön fejezet foglalkozik a könyvben Bárczi középiskolai tanárkodásának korszakával. E több mint két évtized alatt a tudományos ambíciókkal tele Bárczi nem hogy nem „süllyedt bele” a pedagógusmunka napi robotjába, hanem éppenséggel hatalmas tudományos tőkét halmozott fel, miközben élvezettel tanított, tankönyveket írt, vagy közreműködött a trianoni békeszerződéssel kapcsolatos iratok fordításában. 1923-ban írta első tudományos dolgozatát (*Kilincs*: MNy. 19: 89—90), három évvel később ledoktorál. A francia nyelvtörténeti témák mellett egyre több magyar szó etimológiáját írja meg, hogy a francia eredetűekről 1938-ban már összegező monográfiát állítson össze (A magyar nyelv francia jövevényszavai. Bp. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve). E korszakának kiteljesedő lezárása 1941-ben a Magyar szófajti szótár, amely a GOMBOCZ—MELICH-féle etymológiai szótár torzóban maradása után elsőként összegezi a magyar köznyelv szókincsének eredet szerinti vizsgálatát. Ez a mű egyértelműen bizonyította mindenki számára Bárczi Géza magasabbra hivatottságát.

Ezt a jogos lehetőséget kapta meg Bárczi Géza 1941-ben, amikor a hirtelen elhunyt Csűrý Bálint utódjául kinevezték. A Debrecenben eltöltött 11 évet joggal tárgyalja külön fejezetben Szathmári István, nemcsak mint akkori tanítvány, hanem sorsdöntő jelentősége okán is. Életpályájának erről a szakaszáról talán akkor szólt Bárczi legrészletesebben, amikor a kezdeményezésünkre elnyert díszdoktori oklevél átvétele után, 1973 szeptemberében magnetofonos interjút készítettünk vele (vö. MNyj. 20. 1974: 3—7; részleteket idéz szövegéből Szathmári könyve: 47—8, 49—50, 84—5 stb.).

Bárczi, mint maga mondta, kötelességének érezte, hogy a Csűry-iskolában kialakult népnyelv kutatás munkálatait folytassa. Ennek megfelelően a Magyar Népnyelv III. kötetétől bevonta a szerkesztésbe Szabó T. Attilát és vele a kolozsvári népnyelv kutatókat is. Sajnos, két testes kötet után a háborús körülmények lehetetlenné tették a folyamatos munkát, és az ötödik, hatodik sorvány összevont kötetek után a sorozat megszűnt. Bárczi azonban nem adta fel: ragaszkodott egy intézeti évkönyv megjelentetéséhez. És mikor a „népnyelv” címbe foglalását bizonyos vádak érték a „narodnyik szemlélet” kifogásával, „Magyar Nyelvjárások” címmel indította újra a sorozatot. Ennek munkálataiban másodéves hallgatóként már magam is részt vettem, amolyan *kútkihíj*-be gyanánt, mint az intézet és nyomda közti összekötő, tudom, milyen sok technikai nehézséget is le kellett küzdeni. A nyomdának nem voltak fonetikus mellékjeles betűi, sem pénze a külföldi matrikákra. A házilag barkácsolt mellékjeleket apró tűskékkel, ólomforgácsokkal szorították a monó szedés betűi mellé. Nyomás közben a tűskéket a szívóhatás kiemelte, a mellékjelek elcsúsztak, kiestek. Botrányos volt, de Bárczi vállalta: a 270 oldalas kötethez egy 11 oldalas hibajegyzéket kellett mellékelnünk.

A nyelvjárási kutatás érdekében szerezte be Bárczi az intézet első, fémhuzalos magnetofonját, az akkor legkorszerűbbnek számító hangrögzítő technikát, a szalagos—orsós magnetofonok elődjét. Azt vallotta ugyanis, hogy a gépi hangrögzítés nélküli népnyelvi szövegfeljegyzés — akár diktálás után, akár gyorsírással készül — csak jóindulatú hamisításnak tekinthető, amely az élő beszéd természetes sajátosságainak visszaadására alkalmatlan.

A professzor és a hallgatók közti meghitt munkakapcsolatról a kölcsönös visszaemlékezések alapján hiteles képet fest Szathmári István. Az együttmunkálkodás kellemes fészekmelegét az ötvenes évtől még jobban éreztük azáltal, hogy megindult az Új magyar tájszótár adatgyűjtő cédulázása, amelyben szinte minden — a nyelvészet iránt érdeklődő — „intézeti tag” részt vett. A szakmai ismeretek gyűjtésén túl a cédulázás rendkívül hasznos közösségteremtő tevékenység is volt, ok és lehetőség arra, hogy a délutánokat és estéket — gyakran az este fél tízes egyetemzárást jelző csengőszóig — egymás társaságában töltsük. Ez sokkal többet ért, mint a cédulákért kapott néhány fillér szimbolikus térítés. Közben azt is láttuk, milyen vidám szeretetben dolgoznak együtt a tanszék oktatói, Kati néni, Andi, Kutyafej, hogyan sorakoznak be időnként francia nyelvőrára professzorunk szobájába.

1952-ben, amikor — a Kossuth-díj elnyerése után — Bárczi Géza a budapesti egyetem professzora lett és eltávozott, újra meggyőződhattünk tanári lelkiismeretességéről: üresen maradt fiókjából előkerültek olyan feljegyzések, amelyeket rólunk, volt diákjairól készített. Ezeken nemcsak az szerepelt, melyikünk milyen szaktanulmányt kapott feldolgozásra, melyik szó mikro-etimológiáját kapta feladatul, hanem az is, melyikünk milyen képességű, miben erős, miben gyengébb, miben kell fejlődnie. Pontos jellemzésein nem győztünk csodálkozni.

Bárczi Géza maga nevezte a debreceni évtizedet élete legtermékenyebb korszakának — amint erre Szathmári István is utal (56). Tankönyveivel tanulmányaival Debrecenben érdemelte ki az akadémiai rendes tagságot 1947-ben, itt írta meg a tihanyi apátság 1055-ös alapító leveléről azt a kitűnő monográfiát, amelyért 1952-ben Kossuth-díjban részesítették. Nagy veszteségnek éreztük távozását, különösen azért, mert egy híján az egész, annyira kedvelt oktatógárdát is magával vitte a fővárosba.

Budapesti katedráján 1952-től 1970-ig dolgozott Bárczi Géza aktívan, és haláláig nyugdíjas-ként. Jóleső érzés olvasni Szathmáritól, hogy a tanszéki hangulat és munkamorál a Debrecenben megszokott magas színvonalon maradt. Hatóköre azonban kitágult: a legfelsőbb nyelvtudományi körök meghatározó személyiségeinek egyike lett, olyan országos jelentőségű munkálatok irányítója, mint a magyar nyelvjárások atlasza, a hétkötetes értelmező szótár és egyebek. A tudományszervezés szerencséjére nem kötötte le minden energiáját: nagyívű magyar nyelvtörténeti áttekintése, az 1963-ban megjelent alapműve, „A magyar nyelv életrajza” méltán nyerte el az Állami Díj

első fokozatát, és élményszámba megy az 1974-ben megjelent „Nyelvművelésünk” című kis kötete is, minden ilyen jellegű kérdés biztos elméleti megalapozása. .

Könyvének második nagy részében Szathmári István módszeresen áttekinti Bárczi tudományos életművének legnagyobb, legfontosabb területeit, rámutatva a legfőbb eredményekre, hivatkozva a legfontosabb művekre. Egyetérthetünk összegező megállapításával: Bárczi Géza munkássága révén „bizonyos diszciplínák új távlatot kaptak (pl. a nyelvtörténet, benne különösen a hangtörténet); másokat továbbvitt a korábbi úton (ilyen például a fonetika, a szókincsvizsgálat, a nyelvművelés); ismét másokat éppen ő indított el és alapozott meg (pl. a nyelvjárástörténet, a lexikográfia); végül pedig egyes esetekben fontos részlegeket illetően újat, modernet hozott, anélkül, hogy új diszciplínáról beszélhetnénk (ilyen például az argó és a nagyvárosi népnyelv tárgyalása, a szociolingvisztikai irányultság)” (66–7).

A továbbiakban — a terjedelem korlátai közt szinte bravúros tömörítéssel — áttekinti mindezeket a diszciplináris területeket, nemcsak a legfőbb értékek felmutatásával, hanem pontos bibliográfiai adatok felsorolásával együtt. Rámutat például, hogy a szókincs történeti vizsgálatá során nemcsak az etimológiai vonatkozásokra volt nagy hatással, hanem alapozó összefoglalást adott a tulajdonnévkutatás kérdéseiről „A magyar szókincs eredete” című tankönyv második kiadásában. A hangtörténeti kutatások értékeléséhez az e téren legilletékesebb tanítványt, E. ABÁFFY ERZSÉBETET idézi Szathmári: „Bárczi volt az, aki az elődök eredményeit összegezve, azokat saját kutatásaival kiegészítve, a részleteket egységes egésszé, rendszerré fogta össze, s a nyelvi változásokat a rendszer változásaiként ábrázolta” (75).

A nyelv társadalmi tagolódásának, a nyelvrétegek kutatásának területén magam talán még Szathmárinál is nagyobb jelentőséget tulajdonítanék Bárczi életművében, mert valósággal megelőzte korát. Sajátos kutatásfejlődési logika sejlik fel abban, ahogyan a nyelvtörténeti kutató a nyelvemlékes adatok tarkasága mögött felismeri a régi magyar nyelvjárások kontúrjait, kimondva, hogy minden nyelvemlékünk lényegében nyelvjárási emlék szinte a XVI. század végéig. Ide eljutva viszont szükségképpen kell foglalkozni az egységes nemzeti nyelvváltozatnak, az irodalmi normanyelvnek — ha úgy tetszik a sztenderdnek — keletkezéstörténetével. Tovább kell azonban figyelni a régi nyelvjárások változásait a megváltozott gazdasági, társadalmi körülmények közt: a városi népnyelv, a foglalkozások, az argó sajátosságait, mindezeknek a szépirodalom folyamatában való tükröződését, mint stílushatást a klasszikus és modern írók műveiben, mint az élő nyelv valóság-tükröző társadalmi változatait, egymáshoz fűződő kapcsolataikban, a nyelvi eszmény szempontjából megragadható értékek függvényében, a nyelvművelés látószögéből. Mindezen területek együttes műveléséhez azonban olyan kivételes képességű, kimeríthetetlen energiájú személyiség kell, mint amilyen Bárczi Géza volt, amilyen csak ritka kivételként születik.

Bárczi Géza tudományos kutatási területeit az alábbi alfejezetekben mutatja be a kötet: a magyar szókincs története (67); magyar hangtörténet (72); történeti alak- és mondattan (75); a nyelvi rétegeket érintő munkásság (79); a mai nyelv vizsgálata (91); alkalmazott nyelvtudomány (100); általános nyelvészet és nyelvtudomány-történet (106); más tudományágakat érintő munkásság (113). Mindenütt viszonylag részletes bibliográfiai utalásokat is találunk, bár ekkora életmű teljes bibliográfiai számbavétele szétfeszítené e mű kereteit (szerencsére az érdeklődő olvasó ezt több helyen is megtalálhatja, mint a kötet végén utal rá Szathmári, például: NyK. 1978: 197–205; MNyTK. 150. sz. 26–34).

A kötetet lezáró fejezetekben képet kapunk Bárczi tudományos és közéleti tisztségeiről, emberi megnyilvánulásairól, tudós barátairól, családjáról, otthonáról, finom humoráról. Hadd fűzzem ide egy személyes emlékemet. Debreceni egyetemi díszdoktorrá avatásakor valami apróság beszerzése céljából elkísértük a Piac utca egyik nagy áruházába. Az emeleti részen észrevette, hogy a kalapprészlegnél egy középkorú hölgy sorra próbálgatta fel a legkülönfélébb fejfedőket. Bárczi Géza megállt kissé távolabb és nagy élvezettel szemlélte és kommentálta a próba-sorozatot, olyan találó megjegyzéseket téve a hölgy személyiségének és az éppen soron levő kalapnak összeillésé-

re, hogy szinte dőlünk a visszafojtott nevetéstől. Egy életszerető ember sziporkázó kedélye ragadt magával bennünket.

Szathmári István könyve hivatást teljesít: a tanítvány szeretetének keretébe foglalva ad tárgyilagos képet sokunk felejthetetlen mesteréről.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Mátai Mária, Első magyar nyelvű verses imádságunk A Laskai Sorok (1433)

Universitas Kiadó, 1997. 174 lap

1. Egyetemi hallgató koromban az egyik szemináriumi órán szeretett mesterem, PAIS DEZSŐ, egyik nyelvemlékeket elemző szemináriumi óráján kissé rezignáltan azt a kijelentést tette, hogy a nyelvemlék hiánya nem a nyelv, hanem a nyelvész baja, s bár nem lehetetlen, mégis valószínűtlen, hogy jelentős (korai) nyelvemlék hazánkban még előkerüljön. Ez a kijelentés akkor úgy felkavart, hogy szünidei újvidéki tartózkodásom alatt a negyvenes években — minden rendszeres előkészület nélkül — beültem nyelvemlék után kutatni a Matica Srbska könyvtárába. Vakációs ügybuzgalmamnak természetesen nem lett eredménye... Már az egyetemen oktattam, amikor SZABÓ T. ATTILA 1973-ban felfedezte a Marosvásárhelyi Sorokat, és éppen elbúcsúztam a tanári pályától, amikor HOLL BÉLA 1982-ben — ugyancsak délszláv területen, Šibenikben — rátalált a Laskai Sorokra. Az ő első közlése nyomán a szövegemlék hamarosan bekerült a nyelvészeti kutatások vérkeringésébe. Alapos, minden részletre kiterjedő nyelvi elemzésére 1997-ben került sor, MÁTAI MÁRIÁNAK ebben a formailag is szép kiállítású, tartalmilag pedig teljes nyelvi elemzést adó munkájában. S ha már a könyv tetszetős formáját dicsérem, nem hagyhatom szó nélkül: ha a borítólapon a címet keretezve, jól olvashatóan, tisztán jelenik meg a kódex adott lapja, akkor miért nincs ilyen szép fakszimile a 22. és az utolsó lapokon? A könyv címe első ránézésre meglepő, hiszen első verses emlékek az Ómagyar Mária-síralmat tartják. Az azonban nem imádság, tehát a tanulmány címének utolsó szava teszi teljessé a nyelvemlék jellegét: magyar nyelvű verses imádságként ez az első!

2. A tanulmány két fő részre tagolódik. Az első, „Általános kérdések” című részben a szerző a nyelvemlék külső, formai vizsgálatát végzi el. A második részben — s ez a tanulmány tulajdonképpeni, nyelvészeti szempontból fontosabb része, a szerző önálló munkája — a könyörgés részletes nyelvi elemzését adja. A tanulmányt függelék egészíti ki. Ebben a szerző közlése a nyelvemlék tartalmával párhuzamba vonható középkori himnuszokat (Aquinoi Szent Tamás „Adoro te vote” latin nyelvű költeményét, a RMKT. 7. kötetében közölt oltáriszentség-imádságok XVII. századi fordításait, és — jó esztétikai érzékkel — Sik Sándor, valamint Babits Mihály műfordításait).

A tanulmány végén található bibliográfia a szerző alapos előtanulmányait jelzi. A könyv számos helyén megtalálható hivatkozások igazolják a széles körű irodalomjegyzék felhasználását. Az utolsó lapokon Laskai Demeter négy kolofonjának fakszimiléit találjuk. Ezekkel is az a gondom — bár magam nem láthattam az anyakódex eredetijét —, hogy nehezen olvashatók, túl szürkék.

3. A tanulmány első részében, mint már jeleztem, a szerző először a LaskS. scriptorának, valamint az azt tartalmazó anyakódexnek a problémáit vizsgálja a nyelvemlék felfedezőjének és első közreadójának, HOLL BÉLÁNAK a MKSz.-ben megjelent (100. évf. 1984: 3—23) ismertetője és az akadémián tartott előadása alapján. Megtudjuk, hogy az anyakódex egy gazdag és vegyes tartalmú középkori (XV. sz.-i) latin iskoláskönyv, melynek tekintélyes részét Laskai Demeter írta, illetve másolta. Tőle származik a helytőlőnek beírt, Laskai Soroknak elnevezett magyar nyelvű

verses imádság (könyörgés) és két magyar glossza is: *bial* 'bivaly', valamint *kemensegeth leuetven* 'keménységet levetvén' szó szerkezet (16).

Az imádság „szerzőjéről” annyit tudunk meg, hogy a ma Horvátországhoz tartozó Laskóról származó szerzetes volt. Az imádság több hangtani sajátossága ennek a területnek nyelvjárására utal. Mátai kitér a *Laskai* névvel kapcsolatos hangtani problémára is. A megtaláló, HOLL BÉLA ugyanis ragaszkodott volna a *Laskói* szóalakhoz, de — és szerintem ebben igaza van Mátainak —, a példák számtalan sora igazolja, hogy az -ő, -ő végű helynevek -i képzős melléknévi alakjában a nyelvtörténetileg korábbi tőváltozat jelenik meg. A közszók esetében is ez a törvényszerűség érvényesül. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a XV. századra vonatkoztatva -ói és -ői formáról nemigen beszélhetünk. Ezt a hangtörténeti kérdést a MNyT. (1: 224—5) összefoglalóan tárgyalja.

Az a kérdés nincs — nem is lehet — véglegesen tisztázva, hogy Laskai fordítója vagy másolója-e a verses imádságnak. A szerző részletesen vizsgálja ezt a kérdést a 28—36. lapokon, összeveti a LaskS.-at a ThewrK.-ben található, lényegét tekintve azonos szöveggel, és hivatkozva az időközben megjelent irodalomra az a véleménye, hogy — nem kizárva egyéb lehetőségeket — „a Laskai Sorokat egyetlen latin versből, egységes versként fordították, mégpedig nem Laskai Demeter, hanem egy ismeretlen szerző, valamikor a XIV. század második felében (esetleg valamivel korábban)”.

Mátai a továbbiakban — még mindig a tanulmány első részében — részletesen elemzi a LaskS. műfaját és tartalmát. Megállapítja, hogy „az ima, a könyörgés, a vallásos ének, a tágan értelmezett himnusz műfajába sorolható”. Nagy alaposággal vizsgálja azt a kérdést, hogy az ilyen műfajú, magyar nyelvű imák a szigorúan kötött latin szövegű mise keretében mikor hangozhattak fel, a pap mondta-e vagy a közösség, mondták-e vagy énekelték, esetleg zsolozsmázáskor a szerzetesek imádkozták. Bár a szerző nem foglal véglegesen állást, szavaiból az érződik ki, hogy a könyörgést — csak a XIV. századtól — mise közben, vagy úrfelmutatás után, vagy áldozáskor (kódexeink kifejezése szerint: szent áldozatkor) mondták vagy énekelték a jelenlévők.

A tanulmány első részének utolsó fejezetében a szerző a LaskS. helyét keresi korai nyelvemlékeink között. Gazdag hivatkozással, igen érdekesen összefoglalja a magyar nyelvű egyházi szövegek keletkezési idejére vonatkozó szakirodalmat. Kifejti azt a — ma már általánosan elfogadott — nézetet, hogy a keresztény hit elterjesztéséhez hazánkban pap és hívő között magyar nyelvű szóbeli érintkezésre, valamint magyarra fordított szent szövegekre volt szükség. A LaskS.-ra vonatkoztatva BENKŐ LORÁNDnak azt a véleményét fogadja el, hogy — pl. a HB. és K. esetében — „írott latin előzmény írott anyanyelvi áttételét terjesztették többrendbeli másolat útján”. A LaskS. is írott latin ima fordításának másolata lehetett. Az írott szöveget a kolostori iskolákban a növendékek fejből megtanulták, s az idők során kisebb-nagyobb változtatásokkal emlékezetből leírták. Ezt tehette Laskai is.

Mátai a mise alatti éneklés történetének kérdését is görcső alá veszi azzal kapcsolatban, hogy a LaskS.-at esetleg énekelhették. Hivatkozik az 1569-ben megtartott nagyszombati zsinatra, amely kimondta, hogy a mise csak latin nyelven tartható, és csak a megengedett énekeket szabad énekelni. Ennél korábban tehát sok ének hangozhatott fel a miséken. Ehhez napjainkban is van analógia. A görög szertartású katolikus és ortodox miséken (amelyikben nincs a hívekkel szembeni misézés, illetve ikonosztáz választja el a papot a hívektől), ma is túlsúlyban van a recitálás és az éneklés. Ehhez a közelmúltból is közölhetek analógiát. Fiam 1991-ben Nankingban részt vett egy misén — tudvalevően Kínában csak a római egyházzal kapcsolatban nem álló, ún. „nemzeti” katolikus egyház működhet —, s feltűnt neki, hogy a hívek, alig vetve ügyet az oltárnál történetekre, majdnem szünet nélkül énekeltek kínai nyelven. Talán így folyhattak le a középkori misék is Európában. Ilyen módon nem tartom lehetetlennek, hogy a LaskS.-at is énekeltek. Erre a feltételezésre versjellege is lehetőséget ad.

4. A tanulmány második részében a szerző az imádság belső, komplex nyelvi elemzésére kerít sort. Ennek első fejezeteiben foglalkozik a szerző a LaskS. hangállapotával, helyesírásával

sajátosságaival és nyelvjárási kérdéseivel. Fejtegetésének eredményeül újra valószínűsíti, hogy Laskai Demeter nem írója, hanem másolója az imádságnak, sőt meggyőzően érvel amellett, hogy az eredeti fordítás valamelyik északi nyelvjárásterülethez köthető, s ezt Laskai a saját déli nyelvjáráshoz igazította.

A következő fejezetekben rejlik Mátai tanulmányának legmeggyőzőbb ereje. Grammatikai és intertextuális elemzéseivel igyekszik megragadni a nyelvmemlék komplex szerkezeti összefüggéseit. Elsősorban a szövegmondatokat, ezeken belül a tagmondatokat elemzi. Itt nemcsak a LaskS. szövegét vizsgálja, hanem a ThewrK.- és CzechK.-beli párhuzamos szövegeket is vizsgálatába vonja. Szövegmondatonként halad, ezeket nem csupán szerkezeti, hanem jelentéstani szempontból is megvizsgálja. A mondatokban előforduló szavakat mindig a szöveg egészében, s nem abból kiragadva elemzi. Így például az első szövegmondat *yde /egh* szavának részletes elemzésére, hangalakjára, jelentésére, esetleges íráshibájára is a szövegmondaton belül kerít sort. Itt vizsgálja azt a kérdést is, hogy a más, már említett kódexekben szereplő *idesség* és *idvesség* szavak közül melyikkel azonosítható a LaskS. *yde /egh* szava (75 kk.). A két lehetőség közül a szerző a másodikat tartja valószínűbbnek. Mivel ez a szó (de a LaskS. szinte valamennyi szava) több vonatkozásban is előfordul a könyvben, jó lett volna az Irodalom c. fejezet elé egy szómutató beiktatása. Ez lehetővé tenné az olvasó számára, hogy szükségtelen keresgélés helyett azonnal megtalálja az adott szó különféle aspektus szerinti elemzésének helyét (pl. a fent említett szó még a 34., 64–5., 84. és 116. lapokon újra előfordul).

Az elemzés során a szerző a szövegmondatok rendjében halad, ezen belül a mondatnyi és jelentéstani kérdések mellett a szószervezeteket, illetve magukat a szavakat vizsgálja, majd összefoglalóan jellemzi. Ezzel voltaképpen egy teljesen újszerű — az eddigi szövegnyelvmemlékelemzésektől eltérő — szövegközpontú elemzést nyújt, azaz a szövegmondatokból kiindulva a tagmondatokon keresztül, a morfémákon és az egyes lexémákon át az etimológiáig minden kérdést koncentráltan vizsgál, elemzése tehát komplexnek mondható.

Újszerűnek mondható „A szöveg poétikai-retorikai szerveződése” című fejezete is. Ebben — néhány előbb már részletesen elemzett kérdést megismételve — összefoglalóan hangsúlyozza a szerző a szövegösszetartó erőt, a szövegkohéziót. A veresszöveg egyes tagmondatait grammatikai szempontból átcsoportosítja, ezzel lehetővé teszi a mondatok logikai összefüggésének megértését. Eléri ezt azzal is, hogy zárójelbe teszi az explicite jelen nem lévő rámutató, illetve kötőszavakat, főként a nem nyelvész képzettségű olvasók részére. Azzal az értelmezésével azonban, hogy az *imádlak* ’környörögve kérlek’ jelentésű, nem értek egyet, az imádságnak ugyanis nem csak ez az egyetlen szinonimája. Azzal azonban ő is egyetért, hogy a magyar nyelvű szöveg a latin eredeti logikáját követi, a könyörgés így is eléri célját: tegye az Úr lehetővé az áldozó számára az örök élet elnyerését.

Érdekes észrevétele a szerzőnek az *én* és a *te* állandóan jelen lévő oppozíciója — az igergozásban és a birtokos szerkezetekben is —, amely ugyanakkor Isten és ember relációjára is utal. Ebben Mátai szóismétléseket lát, költői eszköznek tekinti ezeket, ugyanígy a szövegbe foglalható alliterációkat, pl. *tiszteletes test, testemmel tisztiútsad*. A szavak hangrendjére vonatkozóan is érdekes megállapításokat tesz. Statisztikailag bizonyítja, hogy a könyörgésben a palatális hangrendű szavak a fény, a derű hangulatát keltik, míg a velárisokhoz a komorabb, sötétebb hangulat járul. Az előbbi szavak számaránya kétszerese az utóbbiaknak.

A LaskS. költőiségét a szótagok aránya is jellemzi. Mátai szerint a fordító ezen a téren is magas szintűt alkotott. Nem kívánok a fordítás verstani jellegének elemzésébe bocsátkozni; Mátai meggyőződéssel mondja, hogy a LaskS. „feltétlenül versalakú költemény”, amelyben látszik „a versjellegre való tudatos törekvés”. Ezt a fejezetet az énekelhetőség kérdése zárja. Megemlíti az idevágó szakirodalomra hivatkozva, hogy ha énekelték, az éneklés a hatást feltétlenül fokozta.

5. Az utolsó, „Összefoglalás” című fejezetet azzal a megállapítással zárja a szerző, hogy az Ómagyar Mária-síralom a Mária-kultusz jegyében fogant, míg ennek méltó párjaként a LaskS. Jézushoz, Mária fiához szóló, „emelkedett hangulatú költői fohászkodás”.

MÁTAinak e könyvecskéje alapmű azok számára, akik szövegemlékeinket a maguk komplexitásában kívánják tanulmányozni.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

Két új debreceni nyelvészeti sorozatról

1. Officina Textologica. Főszerkesztő: PETŐFI S. JÁNOS. 1. kötet: PETŐFI S. JÁNOS, Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 98 lap. — 2. Szlengkutatás. Sorozatszerkesztő: KIS TAMÁS. 1. kötet: A szlengkutatás útja és lehetőségei. Szerkesztette: KIS TAMÁS. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. 301 lap.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem nyelvészeti műhelyében egy évben két sorozat is indult: egy szövegnyelvészeti-szövegtani, valamint egy szociolingvisztikai (azon belül is a szlengkutatással kapcsolatos). Mindkét témának vannak előzményei, sőt eredményei az egyetemen, ezek után gondolhattak arra, hogy iskolateremtésre is alkalmas kiadványsorozatot indítsanak, s két újabb, jelentős szakterülettel bővítsék a hagyományosan színvonalas, nyelvészeti iskolákat kibocsátó egyetemet.

1. A szövegtani sorozatot PETŐFI S. JÁNOS neve jegyzi, de a szerkesztőbizottságban már ott található a debreceni egyetem kiváló, szövegtani tanulmányokat is kiadó munkatársai. Elsőre meglepetésként ért, hogy az invenciózus iskolateremtő, Petőfi S. János több nyugati egyetemen megfordulván, jelenleg az olaszországi Macerata egyetemén tanítván, szegedi iskoláját (Szemiotikai szövegtan 1—10.) megteremtve most újabb helyen bukkan föl. Hiszen a Szemiotikai szövegtan sorozatot a szakma rendkívüli módon elismerte — széles körben publikálnak benne, ismertetik, idézik; vajon szükséges-e ezek után egy újabb szövegnyelvészeti-szövegtani sorozat?

Vagy talán ez a mostani más lenne? Más szövegtani témákra, hangsúlyokra vetülne a figyelem? A szerkesztők nyilván indokolni fogják, sőt talán igazolják is ezt. Az első kötet, Petőfi S. János programadása után mindkettőre látok jeleket. Mennyiben más? A címből következően ez a program poliglott (más nyelvek szemszögéből is nézi a szövegeket — én interkulturálisnak is merném nevezni), valamint erősen hangsúlyozva van benne a szövegnyelvészet, vagyis a szövegtannak leginkább nyelvészeti indíttatású és érdekeltségű része (tehát talán erőteljesebben nyelvészeti, kevésbé interdiszciplináris — kiterjesztett? — szövegtanról van szó). És mennyiben hasonló az előző sorozathoz? Szemléleti kerete továbbra is a Petőfi S. Jánostól már sok helyen és szinten megismert szemiotikai szövegtan (textológia), amelyben a szöveg mint komplex jel áll előttünk; valamint a bevezetőben integratívnak is nevezik a programot, amelyben a különböző érdeklődésű és nyelvű kutatók közel azonos módon vizsgálhatják a szöveget. Ha pedig így van, akkor meglehetősen kompatibilisnek kell lennie korábbi, más programokkal.

Hogy azután melyik vonal fog megerősödni az Officina Textologicában, majd meglátjuk. Petőfi programadó tanulmánya — amely a korábbiakhoz hasonlóan tényleges szövegeken mutatja be a felfogást, az elméletet — erőteljesebben hangsúlyozza a szövegnyelvészetet: koreferenciális elemek, koreferenciahálók. A nyelvészeti elemzésben értelemszerűen elemekre bontunk, egységeket vizsgálunk, de soha ne veszítsük szem elől a teljességet: „egy szöveg összefüggősége minden esetben több (nyelvi és nem nyelvű) tényező együtthatásának eredménye, annak létrehozásában, (lehetőséges) jelzésében egy-egy tényező csupán részleges szerepet vállalhat” (31). Továbbá az elemzés lehet analitikus (egy elméleti keret, elemzési módszer alkalmazása) vagy kreatív (az elemzen-

dő szöveg manipulálása, 61.), és természetesen lehet komplex (a lehető legtöbb szempontra kiterjedő — saját terminusom, B. G.), valamint parciális, egy-egy szempontot előtérbe helyező (45).

Programadó tanulmányának első felében Petőfi S. János a rendszernyelvészeti (szövegnyelvészeti), második felében az ún. külső nyelvészeti (szemiotikai kitekintésű) megközelítésekre utal. A szövegnyelvészeti megközelítés kulcsfeladatai: koreferenciaelemek (a különböző szófaji kategóriák funkciói; a szófaji kategóriáknál RÁCZ ENDRE—TAKÁCS ETEL Kis magyar nyelvtanának felosztását követi), koreferenciaindexek, hiányos helyek, koreferencialáncok (-hálók), a szövegmondatok lineáris elrendeződése (szövegmondaton belül téma-réma viszonyok, szövegmondatok, -mondatláncok között tematikus progresszió), valamint a különféle mondat típusok (bővítetlen, illetve bővített egyszerű és összetett mondatok) reprezentációja (az elsőben pl. ún. propozíciomagok vannak, s nincsen kommunikációs situációs beágyazás, a másodikban előtérbe kerül a behelyettesítés, a maximálisan lehetséges számú argumentum, a harmadikban értelemszerűen a kötőszó). Mindegyik mondat típusnál az alapkérdés a predikátum + argumentuma(i).

A szemiotikai kitekintésben újból megismerkedhetünk Petőfi S. János szemiotikai szövegmodelljének alapelemeivel, gyakorlatilag a jelölő-jelentés viszony finoman árnyalt, strukturálisan leképzett alapelemeivel (pl. fizikai megjelenés, az ahhoz rendelhető mentális kép, a világfragmentum — amelyek már sokszor bemutatott terminusai az elméletnek). A kiterjesztett vizsgálatban a szöveg és a mentális világ kapcsolata kerül az érdeklődés homlokterébe.

Petőfi S. János fiktív kerekasztalnak, „eszmecsere fórumnak” (ez utóbbi szó kicsit pleonazmusnak tűnik) szánja a sorozatot. Korábbi munkásságát, valamint a debreceni szövegtani szakemberek eddigi tevékenységét ismerve egészen biztosan az lesz, s még sok hasznosat olvashatunk e sorozat majdan kötetében.

2. Ki sejtette volna, hogy KIS TAMÁS egykori kiváló diákköri dolgozata a katonai szlengről évek alatt a szlengkutatás debreceni műhelyének kibontakozásához vezet? Pedig így lett: a nagyközönség is ismeri a „Bakaduma” című könyvből, a nyelvész szakma pedig az alaputatásból, „A magyar katonai szleng szótára”-ból (1991.), valamint a mostani sorozat közvetlen bevezetőjéből, „A magyar szlengkutatás bibliográfiája”-ból (1996.). Szinte nyomozóként veti magát minden adat után, itt-ott említett, elvesztett kéziratok után kutat, a sokszor csak mellékesen kezelt magyar szleng legapróbb adatainak is nyomába ered. S mindemellett ennek a területnek a fogalmi tisztázásával, rendszerezésével is foglalkozik. Ebből szerveződik most tanulmánysorozat, amely a bevezető szerint a magyar szlengkutatás széles tematikájú fóruma szeretne lenni, egyben kapcsolódik az ugyancsak Debrecenből indult BÁRCZI GÉZA munkásságához (Bárczinak 1932-ben jelent meg „A pesti nyelv” című kismonográfiája, amely rendkívül modern szemlélettel vizsgálta a kérdést, mégis a téma félszáz évre a tudomány perifériájára szorult, nem jelent meg e témában egyetlen nagyobb tanulmány vagy monográfia sem).

Az első kötet a nemzetközi és a hazai helyzet áttekintése: vagyis az, hogy a különböző nyelvtudományi háttérrel rendelkező nyelvekben miként is áll a szlengkutatás, hiszen ezekből bizonyos nemzetközi tendenciák is kirajzolhatók. Így az angol-amerikai, a cseh, az észt, a finn, a francia, az orosz és természetesen a magyar szlengkutatás helyzetéről találhatunk tanulmányt a kötetben. A szlengtanulmányok (vagyis a szlengről szóló tanulmányok) általános gondolatmenete: mi tartozik a szleng körébe? — melyek az eddigi fő publikációk? — milyen jellemzői vannak az adott szlengnek?

KÖVECSÉS ZOLTÁN, az angol-amerikai szleng egyik legjobb magyar ismerője tanulmányában ugyancsak körüljárja a szleng, bemutatja a jellemző hordozókat (bűnözők, katonák, határvidékiek, pl. cowboyok, aranyásók, bevándorlók, szubkultúrák) és témaköröket (sport, szörf, kábítószer, részegség, szexualitás). A nyelvi jellemzők között olyan „meglepetéseket” találunk, mint a kreativitás, a szóösszetétel, a szóképzés, a betűszók vagy a metaforák alkalmazása stb. — A cseh és szlovák szlengről két tanulmány szól. JIRI NEKVAPIL a csehországi, LUMÍR KLIMES a csehszlovákiai, majd a szétvált országokban 1996-ig folyó szlengkutatást mutatja be. Különösen hasznosnak

ítélem a szleng kutatás módszereinek leírását: ebből a tanulmányból ugyanis kiviláglik a pontos dokumentáló jelleg („hallgatás” — gyakorlatilag a spontán vagy célzott megfigyelés, kivonatolás, kérdőíves gyűjtés), illetve a feldolgozás módszerei (gyakoriság, statisztika — vagyis a kvantitatív módszerek). Ezekhez annyit kell csak hozzátenni, hogy ma már egyre többen hangoztatják a kvantitatív módszerek rehabilitálását, pontosabban a két módszercsoport azonos alkalmazását. Ez Magyarországon a közös néprajzi és nyelvészeti határterületeken igen régi eljárás, büszkéek lehetünk rá, s nekünk csak a hagyományainkhoz kell visszanyúlnunk.

Nyelvrokonaink szlengjéről eddig keveset tudtunk. Tartalmas és figyelemre méltó adatokat közöl TONU TENDER az észti és PIRKKO NUOLIJARVI a finn szlengről. Megtudhatjuk többek között, hogy az észti szlengben is a rövidítések fontos alkotóelemekké válnak; viccesen kétértelmű például az *EKP*, mert a ’különösen nagy buli’, egyszersmind az ’Észti Kommunista Párt’ rövidítése is egyben. (Kinek ne jutna eszébe Esterházy Péter KMP-je, azaz Kis Magyar Pornográfiája, amelynek ugyancsak lehetséges más, egyébként közkeletűbb feloldása!)

A franciák lelkületéhez közel álló argót SZABÓ DÁVID, az orosz szlenget FENYVESI ISTVÁN mutatja be. A felsorolt példák azt jelzik, hogy szinte mindenütt megvívta a maga csatáját a nyelvtudományon belül a szleng kutatás, mindenhol vannak eredmények, megszállott kutatók, kutatási programok. S az eredmény is hasonló: az elméleti tisztázás igénye (korántsem megoldása), a hordozók, a területek, valamint néhol a negatív szlengek feltárása.

Talán érthető, ha a legnagyobb kíváncsisággal és felfedezéssel a külföldieket, legalaposabban azonban KIS TAMÁSNAK a tanulmányát olvastam el a hazai szleng kutatásról. Éppen ezért a legtöbb megjegyzésem ehhez kapcsolódik. Kis Tamás szerint a szleng nem keltette fel a hazai nyelvészek érdeklődését. Szerintem fölkelte; sejtették is, hogy roppant fontos, de a szlenget valamiféle álszemérem lengi körül (ami tudományos kérdésnél érthetetlen). Kétszer is említést tesz — érzésem szerint pejoratív éllel — a nyelvművelés és a szleng kapcsolatáról (238, 257 és 265). Ha így van, kár, mert a divatos oldalvágás tudománypszichológiailag talán érthető, ám tudománytörténethez méltatlan. A harmincas vagy akár a hatvanas évek nyelvművelői jó érzékkel, éleslátással fedezték föl a szlenget, Magyarországon akkor még szociolingvisztika sem volt — kár lenne rajtuk ezt számon kérni. Adatgyűjtésük, dokumentációjuk nem felel meg a mai elvárásoknak, de korukban fontos, újszerű volt.

Merre is vezethet a szleng kutatás útja? Véleményem szerint továbbra is a fő szerep a dokumentálásé, mégpedig a „beszédetnográfia”-ig, antropológiailag pontos, vagyis a lokális, társadalmi és adott időponthoz kötött gyűjtéseké. A szleng határai változnak, ezért aligha szerencsés bármelyik területnek is a kirekesztése. Egyáltalán nem értem például, hogy Kis Tamás milyen megfontolásból (figyelmetlenségből aligha!) még csak nem is említi a nyolcvanas évek elejéről a feltétlenül úttörőnek számító mai folklór-, városi folklór-kutatásokat, köztük pl. HÁY ÁGNES és a magam publikált gyűjtéseit. Átnézve a nemzetközi kutatásokat, bizony aligha kell szégyenkezniük, sőt, alighanem büszkének kell lenniük a témaérzékenységükre, sőt módszereinkre is. Az meg sem fordul a fejbenem, hogy Kis Tamás a pesti óvodások, kisiskolások, a gödöllői HÉV-en vagy ifjúsági táborok sátorfalaira firkálók nyelvezetét nem tartja szlengnek. Hadd idézzem — tudományos lapban — a pesti szótást: „Kevés az olyan ember, akinek a fényképével kitapétázzák a Tudományos Akadémiát!” Nos, az ő nyelvük a szleng, hogy örökké ne csak a marokba köpéssel metaforáló Partridge-ot idézzük! Talán egyszer a hazai előzmények teljesebb áttekintése, illetve anyagának a fölhasználása is megtörténik. — Valamint nagyon érdekes lenne arról is olvasni, hogy mennyire nemzetközi (interkulturális) a szleng (egy része föltétlenül az, ezt szépen bizonyítja falfirka-kultúra), mennyiben antropológiai sajátosságunk (természetesen az, univerzálé jellegére utal a szerkesztő), s mennyiben beszélhetünk nyelvhez, nemzethez kötött szlengről (azt hiszem, egyre kevésbé). Mindezen kérdések körüljárására kiváló alkalom lehet a Szleng kutatás sorozat valamelyik következő kötete.

KÜLÖNFÉLÉK

A csendes-óceáni világ nyelvei és nyelvészeti tüneményei*

1. Bevezetesként egy rövid összefoglalást adok a csendes-óceáni világ két hatalmas nyelv-fajtájáról és nyelvtani különlegességeiről.

A csendes-óceáni régióban (Ausztrália kivételével) kb. 1700 különböző nyelv található. Ezek két nagy külön nyelvtípushoz tartoznak. Mintegy 950 nyelv az ausztronéziai (maláj-polinéziai) nyelvcsoporthoz tartozik. Mind genetikusan összetartozó nyelvek. A kb. 750 pápua nyelv öt nagy és hat apró, egymástól genetikusan elszigetelt nyelvcsoporthoz tartozik, amelyek mind a csendes-óceáni világ délnyugati sarkvidékén találhatók.

Az ausztronéziai nyelvek általában nem nagyon komplikáltak, csak a névmási és a birtokos viszonyokat jelző nyelvtani tulajdonságaik eléggé bonyolultak. A pápua nyelvek általában sokkal komplikáltabbak, és néhányan közülük a világ legbonyolultabb nyelveihez tartoznak. Igeragozásuk félelmetesen tagolt, nagyon különleges igeformákkal, és a több nyelvben fellépő főnévi osztálytagosítás és a vele járó mondatbeli osztályilleszkedés sok különböző osztályt foglalhat magába. Az ausztronéziai nyelvek az elmúlt 7000 év alatt terjedtek el a csendes-óceáni világ legtöbb részében, Tajvantól délre és kelet felé. A pápua nyelvek sokkal régebbiek, első behatolásuk a mai vidékekre valószínűleg 15—20000 évvel ezelőtt történhetett (vagy még régebben), habár az utolsó nagy bevándorlásuk, amelyik több mint 500, genetikusan összefüggő pápua nyelv őseit hozta az új-guineai vidékre, valószínűleg csak kb. 5000 évvel ezelőtt a nyugat felőli maláj-polinéziai vándorlás nyomásának következménye lehetett. Az ausztronéziai nyelvek névmási és a birtokos viszonyt jelző eléggé bonyolult nyelvtani tulajdonságairól következzenek itt néhány példa.

2. Majdnem minden ausztronéziai nyelvben megvan a nem egyes számú első személynek névmásában egy megkülönböztetés a megszólított személy befoglalása (inkluzív) és kizárása (exkluzív) között, pl. maláj 'mi' (= én és ti) = *kita*, 'mi' (én és ők, nem ti) = *kami*. A fidzsi nyelvben a névmásoknál és a birtokos viszony kifejezésénél egyes, kettes, hármas és többes szám lép fel. A nem egyes számú első személyű névmások a következők: kettes szám inkl. *kendaru*, exkl. *kemundrau*, hármas szám inkl. *kendatou*, exkl. *keitou*, többes szám inkl. *kenda*, exkl. *keimami*. A nyugati ausztronéziai nyelvekben a birtokos viszony többnyire egyszerűen birtokos utóragokkal vagy birtokos névmások segítségével van kifejezve, de a keleti ausztronéziai nyelvekben a helyzet sokkal komplikáltabb. A legtöbb melanéziai keleti ausztronéziai nyelvben a birtokos viszonyt többféleképpen fejezik ki, ami attól függ, hogy ki vagy mi a személy vagy tárgy stb., amire a birtokos viszony vonatkozik. Egy nem elidegeníthető állandó birtokos (pl. testrészek, rokonsági viszonyok) birtokos utóragokkal van kifejezve, pl. a déli vanuátui lenakel nyelvben *rem* = 'apa', *rem-ok* = 'az apám', *rem-am* = 'az apád', *rem-elau* = 'mi (inkl.) kettőnk apja', *nelm-emlau* = 'mi (exkl.) kettőnk kezei'. Az elidegeníthető, alkalmi birtokos viszony kifejezésére a birtokos ragok több különböző, a birtokos viszonyban szerepet játszó birtokos névmási alapformához kapcsolódnak. Ez a birtokos névmás egyes nyelvekben az illető főnév előtt áll, más nyelvekben utána. Például a fidzsi nyelvben három ilyen birtokos névmás található. Egyik ehető tárgyakat foglal magába, a második iható folyadékokat, a harmadik pedig más tárgyakat. Ezek a névmások a birtokos személyragokkal ellátott módszavakból állnak, és a fidzsi nyelvben a főnév előtt állnak. A fidzsi 'ehető' módszó az egyes számban *ke-*, az iható módé *me-*, és a harmadik, semleges módé *no-*. 'Az ő yam gyökere (trópusi gyökérgumó)' = *na ke-na uri* = (*na* 'először' -*na* 'az övé', *uri* 'yam gyö-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1997. június 12-i ülésén elhangzott előadás szövege. A szerző a canberrai egyetem professzora, az óceániai nyelvek atlaszának szerkesztője. (Vö. WURM, S. A. — SHIRÖ, H., *Language Atlas of the Pacific Area*. Canberra, 1981—1983.) — A szerk.

kér'); 'a vized' = *na me-mu wai* = (-mu 'a tied' wai 'víz'); 'a házad' = *na no-mu vale* = (vale 'ház'). A fent említett lenakel nyelvben öt ilyen birtokos névmásfajta lép fel. Az alapformájuk: *nek-* ehető tárgyakat jelez, *nemw-* iható folyadékokat, *ne-* valamit, amit el lehet ültetni, *limwa* valamit, ami valakinek hazájával függ össze, és *taha* más tárgyakat, pl. *ten limwa-k* = (*ten* 'haza', -k 'az enyém') = 'az én házam'. A legtöbb melanéziai ausztronéziai nyelvben legfeljebb fél tucat ilyesféle névmás lép fel, de egyes mikronéziai ausztronéziai nyelvekben, pl. a Truk szigetek nyelvén, a számuk jóval nagyobb.

3. Érdemes még megemlíteni, hogy az ausztronéziai nyelvekben egymástól nagyon eltérő mondattani típusok találhatók. Az egyik két alaptípusra oszlik. Az első a nyugati maláji-polinéziai régió déli nyelveiben található, és aránylag egyszerű. Ez átváltozik kelet felé az óceáni alaptípusra, amelynek egyik különlegessége a fent említett névmási és birtokos viszony jelzésének vegyülése. A másik típus a tajvani, a Fülöp-szigeteki és egyes indonéziai nyelveknek jellemzője (pl. Borneónak és Szulavészinek északi részeiben beszélt nyelveknek). Ez az úgynevezett 'fókusz típus', amelyiknél az ige el van látva egy olyan raggal, amelyik különböző eseti és hangsúlyozási lehetőségekre mutat rá a mondatban levő főnévnel. Nehéz lenne erre példát hozni, mert hosszú és bonyolult magyarázatokra lenne szükség hozzá. Talán elegendő rámutatni arra, hogy 'a gyermek ki fogja venni a játékot a dobozból' magyar mondat a Fülöp-szigeteki tagalog nyelvű fordításánál az igének és egyes mondattani partikuláknak formái különbözők, ha a hangsúly a gyermekben (mint cselekvőn) van, vagy a játékon (mint szenvedőn), vagy a dobozon (mint az irányon vagy helyen).

4. A csendes-óceáni világ nyelveinek legtöbb különleges tüneménye a pápua nyelvekben található. Ez a szókincsben is észrevehető. Azoknak a kifejezéseknek, amelyek olyan tárgyakra, cselekvésekre stb. vonatkoznak, amelyek nagy fontosságúak a beszélők kultúrájában, gazdaságában, szellemi felfogásában és életében, nagyon szűk, pontos értelmük van. Így például a kiwai nyelvben Pápua Új-Guinea délnyugati partvidékein a nagy Fly folyó torkolatánál több mint 50 különböző szó található a banán különböző fajtáira, nagyságára, különböző érettségi fokaira stb. Van egy általános szó a 'banán' fogalom kifejezésére, mégpedig *sime*, de azt alig használják a kiwai beszélők. Együttal különböző tárgyakat stb., amelyek nekik értéktelenek, nem érdekesek, nem fontosak és nem veszélyesek a beszélők szempontjából, sokszor összefoglalnak egyetlen szóval. Így pl. a kiwai *nuuna* szó nem szűrő, nem kellemetlen és nem ehető rovarokra, bogarakra stb., haszontalan és értéktelen fákra és növényekre, nem ehető halakra stb. vonatkozik. Cselekvések megnevezésére szintén nagyon szűk és pontos értelmű kifejezéseket lehet találni pápua nyelvekben. Ilyen kifejezések sokszor sorozatokba összekapcsolt főnevekből és igékből állnak, amelyek egyikének jelentése nagyon széles és sokféle különböző fogalmat foglal be, és a többieknek szűkebb és pontosabb az értelmük. Így pl. a Pápua Új-Guinea közepén honos kalam nyelvben a *nde-* ige jelentései: 'megfogni, kézben tartani, megkapni, megérinteni, kezelni valamit, elfogni, megragadni, megállítani, abbahagyni valamit, befejezni stb. stb.' Az *am* szó csak 'valamilyen helyről elmenni'-t jelent, tehát *nde-am* = 'megfogni-elmenni' = 'valamit valahonnan elvinni'-t jelent. A széles értelmű *ning-* ige 'észlelni, észrevenni, érezni, látni, hallani, szagolni, tudni, gondolni, megérteni, beképzelné stb.' jelentésű, így tehát a *ngos-tep-ning* = 'gondolat-jó-észlelni' = 'szeretni vagy megcsodálni valamit' jelentésű. Más nyelvekben, mint például az Új-Guineától kelet felé eső szigetvilág egyes pápua nyelveiben az igék szűk és pontos jelentése nem ilyen sorozatok által van kifejezve, hanem az igékhez csatlakozó ragok segítségével. Ilyen nyelvekben, például a Santa Cruz Archipelago egyes szigetein honos áyiwo nyelvben, egyes igék jelentései például a következők: 'valakinek valamit dühösen odaadni', 'valamit valamivel többször megütni úgy, hogy megpuhuljon', 'valaminek (pl. egy kerítésnek) belső oldalán végigmenni' stb.

5. A fenti összefoglalásban már említettük, hogy egyes pápua nyelvekben erős osztálytagosítás található. Erről lejjebb tüzetesebben lesz szó. Itt csak azt említem, hogy egy jó pár nyelvben,

amely az összefoglalásban említett 500 genetikusan összefüggő nagy nyelvtörzshöz tartozik, a főnevek osztálytagosítása nincs jelezve magukon a főneveken, hanem azzal, hogy a különböző osztályokhoz tartozó főnevekre különböző segédigék vonatkoznak. Így például az enga nyelvben, Pápua Új-Guinea központi nyugati hegyes vidékén, a 'lenni' (német *sein*) fogalmát 12 különböző segédige fejezi ki, és ezek 12 más-más névosztályt jeleznek a főneveken, amelyekre vonatkoznak, pl. disznóknál *kate* ez a segédige, asszonyoknál *pete*, csúszó-mászó állatoknál *si*, édes burgonyáknál *pale* stb.

6. Néhány szó a pápua nyelvek fonológiájáról. — Általában véve ez nem nagyon komplikált a nyelvek nagy részében, bár egyes különleges fonetikájú hangok előfordulnak. De egyes nyelvekben, főleg az Új-Guineától keletre fekvő szigetvilág pápua nyelveiben és az Új-Guinea központjában nyugatról keletre húzódó hegyes vidék egyes nyelveiben nagyon komplikált fonológiák vannak. Így például az Új-Guinea keleti csúcsától elég messzire fekvő Rossel-sziget yele nyelvében tizenegy nem nazális fonéma lép fel, amelyekhez még nyolc nazális magánhangzó fonéma adódik. Mindezek rövid és hosszú fonémi alakban találhatók, ami összesen 38 fonémi megkülönböztetést jelent a magánhangzóknál. A yele nyelv mássalhangzóí fonemikus összetétele is nagyon bonyolult. A zárhangoknál és a nazális mássalhangzóknál bilabiális, dentális, alveoláris és veláris fonémák találhatók. Ezek fonemikus nazális kapcsolatban is fellépnek, és nem labiális mássalhangzók fonemikus egyidejű kiejtése labiális mássalhangzókkal gyakori. Azonkívül fonemikus labializálás és palatalizálás is található.

7. A fent említett segédigéken alapuló főnévi osztálytagosítás az 500 nyelvű nagy pápua nyelvcsoporthoz sok nyelvének tulajdonsága. A sok más pápua nyelvben található főnévi osztálytagosítás a főnevekhez stb. csatolt elő- vagy utóragokkal van jelezve. Az osztályok száma elég nagy lehet, például a már említett äyiwo nyelvben 39 előragokkal jelzett osztály lép fel. Az egyes osztályok sokszor szemantikai alapon vannak megkülönböztetve a különböző osztályokhoz tartozó főnevek által jelzett tárgyak stb. tulajdonságai, formái és nagysága szerint. Ennek logikája sokszor elég különleges, pl. az äyiwo nyelvben több, a víz alatt úszó vízimadár a 'cápák' osztályához tartozik, és az úgynevezett 'fában levő lyukak'-osztály magába foglal féreg által megrágott diókat, dobokat, tetőgerendákat (amelyeket a fehér hangyák sokszor kivájnak) és a fehér hangyákat magukat is. A nyelvben vannak főnevek, amelyeknek általános jelentései szélesek és határozatlanok, s amelyek különböző osztályelőragokkal találhatók különböző szűk és pontos jelentésekkel. Így például a főnév *-pa:-*nek (amelyik nem léphet fel osztályelőrag nélkül) az általános jelentése körülbelül 'szilánk'. A *nyi-* előrag hegyes tárgyak osztályát jelzi, tehát a *nyi-pa:* jelentése 'tüske'. A *no-* előrag olyan tárgyak osztályát jelzi, amelyek egy nagyobb tárgynak nem könnyen és világosan kivethető elválasztott kis részét vagy részeit jelzik, ezért a *no-pa:* olyan fakéregdarabokat jelez, amelyek kezdenek lemállani vagy lehámlani egy fatörzsről (ami rendszerint előfordul több fatípusnál a csendes-óceáni és ausztráliai világban). A *nyo-* előrag messzire eltávolodó tárgyak osztályát jelzi; ezért *nyo-pa:* egy íjat jelent stb. Ugyanígy, az äyiwo nyelvben sok főnév úgy van levezetve bizonyos igékből, hogy az ige elvé névosztályokat jelző előragok lépnek. Pl. a *-va* ige 'egy nem kifejezett állapotban lenni'-t jelez. A *gi-* előrag az emberi hím osztály jelzője, tehát *gi-va* = 'hímnemű kisbaba'. A *si-* előrag az emberi nőnemű osztály jelzője, ezért *si-va* = 'nőnemű kisbaba'. A *pi-* előrag a serdülő korú emberi hím osztály jelzője; tehát *pi-va* egy serdülő korú kamasz. Az *u-* előrag a banánosztályt jelzi, ezért *u-va* egy nem kifejezett kis banán stb.

8. A pápua nyelvek legnagyobb nyelvtani komplikációi és különleges tünetényei az igéknél találhatók. A legtöbb pápua nyelvben az igeragozás nagyon sokalakú, és igen sok nyelvben rendkívül bonyolult. Az igeformáknál a cselekvés idői, módjai, sokféle aspektusa, az alany, a tárgy és a közvetítő tárgy személye, száma (néha a neme is), a cselekvés iránya, távolsága a beszélőtől, az

eszköze vagy szerszáma (pl. a kéz, egy kés, szerszám stb.) és még sok másféle tulajdonsága kifejezhető egy igeformában ragokkal, magánhangzó-változásokkal, igeötvek változásaival, a ragok változó sorrendje által stb. stb. Így például az úgynevezett északi Santa Cruz nyelvben, amely a már említett áyiwónak rokon nyelve, egy mondatvégi igénél hét előragi és 23 utóragi pozíció található. Ebben a nyelvben még az ilyen hosszú, bonyolult igeformák is aránylag egyszerűen áttekinthetők, mert alig vannak morfofonémikus változások a nyelvben, és az egyes ragok mindig ugyanabban a formában lépnek fel, csak a sorrendjük változó, ha a ragok bizonyos különböző ragsorozatoknak tagjai. Sajnos ez kivétel a pápua nyelvekben. A legkomplikáltabb nyelvekben sok morfofonémikus változás lép fel a ragok sorozatánál. Ez azt jelenti, hogy három igeutórag, amely például az alany személyét, a cselekvés idejét, továbbá a cselekvés pillanatnyi aspektusát jelzi, egymás utáni sorrendben állva, összeolvad, és teljesen új formát képez. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy aránylag egyszerű rag-rag-rag-rag stb. nyelvtani szerkezet helyett, ami például az északi Santa Cruz nyelvben és a már említett kiwai nyelvben lehetséges, a kutató nyelvésznek nagyon sokféle nem egyszerűen analizálható, sokszor teljesen rendhagyó morféma összeolvadásával képződő úgynevezett portmanteau ragokkal kell megküzdenie. Ez jóval nehezebb, mint az északi Santa Cruz bonyolult, de áttekinthető igeragozásánál fellépő sok ezer forma analízise, és még az elsajátítása is. Ilyen igen nagy számú portmanteau igeutórag jellemezte nyelvek főleg az említett vagy 500 tagú nyelvcsoporthoz tartozók, mint pl. Pápua Új-Guinea központi hegyes vidékén. Többek között az ottani gahuku és benabena nyelvben a mondatvégi igéknel az alany személye és száma, az ige módja (pl. deklaratívus) és ideje nagyon sok olyan összeolvasott portmanteau raggal van jelezve, amelyeknek egyes részei, tehát az alany személyét és számát, az ige módját, idejét és aspektusát jelző rágreszek, külön nem ismerhetők fel. Azonkívül az egyes igék sokfajta különböző igeragozási osztályhoz tartoznak, és sokszor az igeutó utolsó magánhangzói is változnak.

Több nyelvben, mint például a már említett kiwai nyelvben az igeutó megváltozik, ha az ige tárgya és néha az alanya is nem egyes számú. Ezek a változások azt jelezhetik, hogy a tárgy (vagy alany) kettes, hármas vagy többes számú. Így a kiwai nyelvben 'egyet látni' = *eaui*, 'kettőt látni' = *iauriamá*, 'hármát látni' = *iauribi*, 'többet egyenként látni' = *iauripotóro*, 'többet együtt látni' = *iaui*. A barai nyelvben, Pápua Új-Guinea keleti, keskenyedő részében 'egyet fogni' = *abe*, 'többet fogni' = *ke*, 'egyet adni' = *m-*, 'többet adni' = *vaj*, 'egy ül' = *fi*, 'több ül' = *kari* stb.

9. Jó néhány pápua nyelvnek megvan az a különlegessége, hogy nagyon pontosan ki van fejezve bennük külön igeragokkal, hogy egy cselekvés vagy tény említésénél a beszélőnek mi a véleménye e cselekvésről vagy tényről, például hogy ő tudja, hogy igaz, vagy csak azt hiszi stb. Eszerint a huli nyelvben, Pápua Új-Guinea központi, délkeleti részében öt lehetőség van: 1. a beszélő látta a cselekvést, és tudja, hogy amit mond, az igaz: „az ember megjött (és én láttam jönni)”; 2. a beszélő nem látta a cselekvést a szemével, de hallotta vagy szagolta stb., pl. „dörög az ég!”; 3. nem régi bizonyíték: a beszélő nem látta a cselekvést, de látta a cselekvés eredményeit, és ebből tudja, hogy a cselekvés megtörtént, pl. „te ezt jól csináltad (tehát: én nem láttam, hogy csináltad ezt, de látom a munkád eredményét)”; 4. régebbi bizonyíték: a beszélő nem látta a cselekvést, de látta az eredményeit, és abból tudja, hogy a cselekvés régebben történt, pl. „a disznók valamikor áttörték a kertem kerítését és tönkretették a kertemet”; 5. a beszélő nem látta a cselekvést, de a körülmények miatt az a véleménye, hogy megtörtént, pl. „a barátom nincs itt, tehát valószínűleg hazament”.

10. Az említett 500 nyelvű nagy pápua nyelvcsoporthoz igen sok nyelvben és kisebb mértékben más pápua nyelvcsoporthoz tartozók tagjaiban is néhány nagyon komplikált igerag tulajdonság található. Ezek egy kissé hasonlítanak az ázsiai altaji (török, mongol, tunguz, japán) nyelvekben található és az altaji nyelvészetben „converb”-nek hívott igeragokhoz, bár az altaji

nyelvi típusok sokkal egyszerűbbek, mint a pápuaiak. A pápua nyelvekben (mint az altaji nyelvekben is) csak egy, a mondat végén álló ige mutatja fel az alanyi személy- és számrageket. A többi ige olyan ragokkal van ellátva, amelyek jelzik a két vagy több ige által kifejezett tevékenységek időbeli, okbeli, sorrendbeli stb. kapcsolatait, és hogy a mondatbeli igék személyalanyai azonosak-e vagy mások, és ha mások, sokszor jelzik, hogy mi a különbség köztük: pl. én—te, én—ők, ti—én, ők—ti, ti ketten—ők hárman; stb. stb. Az utolsó két sajátosság nem fordul elő az altaji nyelvekben, tehát nagyon különleges, bonyolult tűnemények a pápua nyelvekben. Adunk egy egyszerű példát a kamano nyelvből. Ez a nyelv Pápua Új-Guinea központi, hegyes vidékének keleti részében honos, benne csekélyek a morfofonémikus változások, amelyek más hasonló nyelvekben elhomályosítják a nyelvtani képet: *u-na-mi-te-su-i-ge-nka vu-gah-a-ne* = (szó szerint: 'ott—nekem—adni—egymásutánság—szándék—egyes szám harmadik személyű alanyrag nem végső igében—alanyváltás—az utolsó igének az alanya egyes szám második személyű, menni—jövő idő—egyes szám második személyű alany—biztosság' = „amikor ő nekem odaadta ott, te utána biztosan el fogsz menni”). A már említett benabena nyelvben, amelyik a kamano nyelv közeli rokona, a helyzet hasonló, de a jelen lévő erős morfofonémikus változások nagyon megnehezítik a világos tagolást. Ugyanitt minden nem mondatvégű igénél három különböző alanyi utórag lép fel együtt: 1. a nem mondatvégű igének alanyát jelző rag két egymástól eltérő sorozatban: az egyik akkor található, ha a nem mondatvégű és a mondatvégű alany ugyanaz, és a másik, ha nem ugyanaz; 2. egy rag, amelyik azt jelzi, hogy a két alany ugyanaz vagy nem ugyanaz; 3. egy utórag-sorozat, amely a nem mondatvégű igénél azt jelzi, hogy mi a mondatvégű ige alanya. Ezen a három alanyi kitevőn kívül több különböző rag és az ige végének morfofonémikus változásai azt jelzik, hogy a két ige által kifejezett cselekvések egyidejűek, egymás után történnek, az egyiket a másik cselekvés megszakítja, az egyik a másiknak feltétele stb. Még azt kell hozzátenni, hogy a benabena, kamano és hasonló típusú nyelveknél szokásos, hogy a beszélők nagyon hosszú, sok igét tartalmazó mondatokban beszélnek. Például egy esemény vagy mese elmondásánál egy-egy mondat sokszor kitesz két-három oldalt, és ezek néha több mint száz sokfajta nyelvtani formájú nem mondatvégű igét tartalmaznak.

11. Fent már említettük, hogy a pápua nyelvekben az igeragok a cselekvés irányát, a beszélőtől való távolságát stb. is jelezhetik. Ehhez hozzátehetjük, hogy egyes nyelvekben még a cselekvés helyét is jelzik a beszélő helyére vonatkoztatva. Így például a nimboran nyelvben, Irian Jaya északkeleti részében, amelyben mondatvégű igéknél igeutóragok jelzik a tárgyat, a cselekvés helyét vagy irányát, aspektusát, idejét, alanyát és módját, ebben a sorrendben. Tizenhat különböző rag a cselekvés helyét jelzi a beszélő helyére vonatkoztatva, például fölötté, alatta, távol, de még látható, távol és már nem látható stb., vagy mozgást jelző igéknél azt is megadják, hogy hol kezdődik egy cselekvés és hol végződik, például 'innen oda fentig' stb.

Reméljük, ez a rövid vázlat be tudta mutatni — ha csak vázlatosan is — az óceáni világ nyelveinek egyes jelenségeit és különleges tulajdonságait.

WURM ISTVÁN

Egy új sorozat margójára*

A sorozat keletkezése az 1970-es évek közepére vezethető vissza. BOLLA KÁLMÁN akkor fogott hozzá annak a sajátos arcképcsarnoknak az összeállításához, melynek első darabjai (eddig 15 füzetben) a jelzett összefoglaló címmel és részben korábbi évjellel 1997 végén, majd 1998

---

* A hetvenes évek magyar nyelvészei. Pályaképek és önvallomások. Sorozatszerkesztő BOLLA KÁLMÁN, technikai szerkesztő FÖLDI ÉVA. ELTE Fonetikai Tanszék, 1994-től.

elején láttak napvilágot. Munkájának motívumairól a szerkesztő a füzetekhez csatolt ajánlásban a következőket írja: „A szakma szeretete, a tudomány előbbreviteléért dolgozó, a szakmai eredmények megismertetésén fáradozó ember megbecsülése indította arra, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályán végzett munkám mellett, a kísérleti fonetikában használt kép- és hangrögzítő eszközeink felhasználásával pályatársaimról felvételeket készítsék. Így gyűlt össze az a jelentős videoanyag, melynek további feldolgozását az ELTE Fonetikai Tanszékén végeztük, ill. végezzük ma is.”

A koncepció kialakítása és az első kiadványok megjelenése között eltelt több mint húsz év különös távlatot ad a sorozatnak. Az eddig megjelent pályaképek — névsor szerint Balázs János, Bárczi Géza, Bereczki Gábor, Czeglédy Károly, Domokos Pál Péter, Hadrovics László, Imre Samu, Keresztury Dezső, Lőrincze Lajos, Mollay Károly, Papp László, Rácz Endre, Szabó T. Attila, Tompa József, Végh József — egy kivétellel lezárt életutakat mutatnak be. A füzetek szerkezete azonos: egy-két lapos személyes visszatekintésből, a fejezetcím szerint vallomásból, publikációs jegyzékből és a „vallomástevő” alakjára való visszaemlékezésből állnak. Az utóbb említett, pályatársaktól, tanítványoktól származó, szintén nem nagy terjedelmű írások számos új vonással gazdagítják a tudósportrékat, s megjelenítő erejük éppen az emlékezők póztalansága, természetes reflexiói folytán olykor igen nagy. — Ha az olvasó egymás után végigpörgeti ezekben a füzetekben a lapjait, első gondolata valószínűleg a vesztességé vagy a személyes emlékezésé. Ha pedig a Bárczi Gézával készített felvétel dátumára (1975. október 12.) pillant, akkor az is megfordulhat a fejében, milyen jó, hogy ez a felvétel alig három héttel a tudós halála előtt még elkészíthetett.

Tárgyilagosabb megközelítésben azonban már kérdések merülhetnek fel az 51 tagúra tervezett névsor összeállításával kapcsolatban. A szerkesztőnek az a törekvése, hogy a sorozat a hetvenes évek hazai nyelvtudományát reprezentálja, kiegészült a társtudományok néhány képviselőjének, illetőleg a határon túl művelt magyar nyelvészet jeleseinak bemutatására irányuló szándékkal; így kapott helyet a sorozatban Domokos Pál Péter és Keresztury Dezső vagy Balogh Dezső és természetesen Szabó T. Attila. A névsort azonban tovább folytathatnánk magunk is, s ha ezt tenénk, bizony kiderülne, hogy a sorozat korántsem teljes. Olyan hazai nevek is hiányoznak belőle, akiknek a hetvenes évekbeli és későbbi munkássága mellőzhetetlen, és bőven kiegészíthető volna azoknak a sora is, akik a szomszédos országok magyar nyelvtudományának munkásaiként igazolták, hogy a jegyzett magyar nyelvészek körébe tartoznak. Hiányuk szembetűnő, és sajnos, utóbb már nem is mindig pótolható.

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az anyag felvétele idején mennyire nem kedveztek a körülmények egy tudománytörténeti érdekű gyűjtemény összeállításának, milyen sok esetleges mozzanattal kellett számolnia a leendő szerkesztőnek, milyen nagy mértékben a szerencsés véletlenek, hogy ezeket a felvételeket el tudták készíteni, kritikánk szigora valamelyest enyhülhet. A 7. sorszámu, Bereczki Gábor pályáját a 70. születésnap alkalmából bemutató füzet már a módosított „Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások” címet viseli, vagyis nem sugall teljességre törekvést. Az eredetileg 51 tagú névsornak (szintén e füzet hátlapjának tanúsága szerint) új névvel való bővítése pedig arra utalhat, hogy a szerkesztő is tervez utólagos kiegészítéseket.

Milyen szerepe lehet a sorozatnak tudománytörténeti ismereteink bővülésében vagy éppen szemléletünk alakításában? — A tudományos életpálya nyilvánosságnak szóló számbavétele egy-egy személyes visszatekintésben nem tipikus jelenség a magyar nyelvtudományban, de általában sem gyakori tudományos életünkben. Ennek számos, részben sejtethető, de eddig nem taglalt oka lehet. Ugyanakkor a személyes reflexiók fontosságára hívják fel a figyelmet az olyan visszatekintő megszólalások, mint amilyet például annak idején a Magyar Rádió és Televízió készített Pais Dezsővel. — Ebben a tekintetben hiánypótlónak és remélhetőleg ösztönzőnek ígérkezik ez a sorozat. Igaz, hogy a visszatekintések nagyon rövidnek, de éppen a terjedelem korlátozottsága folytán általában a lényegre koncentrálnak: az életpálya meghatározónak ítélt eseményei, fordulatai jelennek meg bennük, és ezek nemcsak a tudós egyéni életét jellemzik, hanem annak az időszaknak

a történetét is, amelyben a pálya eseményei lejátszódtak. Valószínűleg haszonnal forgatják majd éppen ezért a füzeteket azok az egyetemi hallgatók és fiatal kutatók is, akiknek személyes emlékek híján olykor már a közelmúlt magyar nyelvtudományában sem könnyű eligazodniuk.

Az eddig megjelent füzetek címadói ugyan különböző korosztályokhoz tartoznak, az életutak alakulásában azonban számos hasonló, sőt olykor közös elem található. Szembetűnő például, hogy mennyire meghatározók voltak már a középiskolai évek — Pápa, Sopron, Debrecen, Békés és más, többnyire vidéki városok tanintézteiben — abban, hogy a fiatal elhatározza: tudós akar lenni. Visszatérő közös mozzanat viszont az is, hogy olykor milyen tekervényes, kitérőkkel tűzdelt út vezetett a tudósi pályához. (A fiatal olvasó számára már az is meglepő lehet, hogy a középiskolai tanárkodás e kitérők között nem az akadályt, hanem igen gyakran a természetes átmenetet vagy a „próbaidőt” jelentette egykor.) — Általánosan jellemző vonása ezeknek az életutaknak az idegen nyelvek (közöttük a latin és a görög) és a nyelvekhez kapcsolódó kultúrák alapos ismerete, valamint az empirikus kutatási módszerek kedvelése is. A levéltári, könyvtári adatgyűjtés, a nyelvjárási terepmunka (olykor együttesen is) valamennyi visszaemlékezésben helyet kap. — Jól ismert az Eötvös Collegium jelentősége a magyar értelmiségképzésben; hírnevének öregbítéséhez növendékként és tanárként a visszatekintők közül is számosan hozzájárultak. Amikor pedig a második világháború után megkezdődött a magyar nyelvtudomány újjászervezése, abból is (olykor több évig tartó hadifogságból épphogy hazatérve) csaknem valamennyien kivették a részüket.

A legáltalánosabb következtetés azonban, amelyet ezek a pályaképek sugallnak talán az, hogy minden gazdasági, társadalmi, politikai akadály, válságok, háborúk és személyes megpróbáltatások ellenére a tudomány vonzása e tudósok pályafutásában minden akadálnál erősebbnek bizonyult. Érdemes ezen elgondolkodnunk akkor, amikor sokkal több fiatal jut el a magyar egyetemekre, mint korábban bármikor, ám gyakran úgy érezhetjük, mintha az a bizonyos vonzerő vesztett volna hatásából.

ZSILINSZKY ÉVA

Megalakult a német dialektológia nemzetközi társasága

Az 1998. október 19-e és 21-e között Göttinga városában tartott nemzetközi dialektológiai tanácskozáson új tudományos társulat alakult, az Internationale Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen (rövidítve: IGDD). A tanácskozásra huszonnégy előadást hirdettek meg, olyan neves előadókkal, mint P. TRUDGILL, P. WIESINGER, K. REIN, H. SCHEURINGER. Az előadások a mai dialektológia számos kérdését felölelték, fókuszban azonban e nagy múltú diszciplína új kérdéskör-felvetései, a hagyomány és a megújulás problémaköre, illetőleg a szociolingvisztikai szempontok dialektológiai alkalmazása állt.

Az új tudományos társaság célja az, hogy a német dialektológia valamennyi területén koordinálja és továbbfejlessze a tudományos kutatást és oktatást, hogy lendületet adjon a tudományos információk, tapasztalatok és kutatási eredmények cseréjének, illetőleg hogy az érintett kutatók és intézmények együttműködését nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt elősegítse.

A társaság tevékenységének középpontjában a német nyelv területi alapon elkülönülő kifejezési formái állnak, függetlenül attól, hogy föléjük boltozódik-e a német standard valamelyik változata vagy sem. De a társaság az idegen nyelvek azon dialektusait is vizsgálati területébe tartozónak tartja, amelyeket a német nyelvterületen vagy annak szélein beszélnek, amelyek tehát kapcsolatban vannak német nyelvjárásokkal. Ezen nyelvek közé tartozik a magyar is — a lengyel, a cseh, a szlovén, a szerb, a vallón stb. mellett. Külön fontos területnek tekinti a társaság a német nyelvjárásszigetek vizsgálatát. A célok között szerepel (megintcsak nemzeti és nemzetközi szín-

ten) a dialektológia megfelelő képviselője a germanisztika, illetőleg a nyelvtudomány különböző tudományos szervezeteiben is. Továbbá a laikus nyelvjárási gyűjtés támogatása és irányítása, a dialektológus-utánpótlás képzése s a dialektológusok munkalehetőségeinek javítása, valamint a nyelvjárási adatbázisok gondozása és megfelelő archiválása.

Az IGDD elnökségét is megválasztották. Elnök D. Stellmacher (Göttingen), helyettes elnök K.-J. Mattheier (Heidelberg), kincstárnokok pedig L. Eichinger (Kiel) és H. Dingeldein (Marburg).

A német dialektológia nemzetközi társaságának megalakulása több okból is üdvözlendő. Egyrészt azért, mert a német dialektológiát hagyományai, eddigi eredményei kötelezik arra, hogy korunk elvárásainak megfelelően jobban megszervezze, hatékonyabbá formálja tevékenységét, illetőleg hogy az eddigieknél nagyobb nyitottsággal intenzív kapcsolatot alakítson ki a nemzetközi tudományossággal. Másrészt azért, mert a német dialektológia a korszerűsítést a szerves továbbfejlődés szellemében hajtotta és hajtja végre, s ez tanulságul, sőt példaul is szolgálhat mindazon nyelvtudományoknak, amelyekben a dialektológiának szerepe volt és/vagy van. Az IGDD megalakulását annak jelzésekként is értelmezhetjük, hogy a dialektológiának a megváltozott s állandóan változó társadalmi és nyelvi helyzetben, s a nyelvtudományi paradigmaváltások idején is vannak tennivalói, van mondanivalója, s hogy van perspektívája tudományos és társadalmi értelemben egyaránt.

KISS JENŐ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 94. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 94. közgyűlését 1998. december 8-án tartotta meg a Magyar Tudományos Akadémia székházában.

1. Benkő Loránd elnök megnyitó szavai után Sebestyén Árpád egyetemi tanár tartott előadást „Egy nyelvészeti tartozásunk — tudománytörténeti háttérrel (Gondolatok egy magyar népnyelvi hangtárról)” címen.

2. Az előadás után Kiss Jenő terjesztette elő főtítkári jelentését a Társaság 1998. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! Hölgyeim és Uraim! Kedves Tagtársak!

1. Társaságunk életében idén a legnagyobb, a kárpát-medencei magyartanárok egy részét aktivizáló esemény a XIII. Anyanyelv-oktatási Napok című konferencia volt július 7-e és 10-e között, amely a „Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában” címet viselte. Egerben, a főiskolán volt ez is, s a főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének köszönhetjük és köszönjük a sikeres lebonyolítást. A vendéglátók, V. Raisz Rózsa tanszékvezető és munkatársai jelesre vizsgáztak újjólág szervezésből és vendégszeretetből egyaránt. A hasznos napokat egri kollégáink szívélyessége, a környezet, a szép város emlékezetesen kellemessé tette. Szathmári István alelnök zárszavában (a résztvevők tapsától kísérve) méltán dicsérte s köszönte ottani kollégáink áldozatvállalását.

A szóban forgó napokat 1972-ben indította útjára Társaságunk, s visszapillantva a két évenként megrendezett sorozatra, jó szívvel mondhatjuk: okos döntés volt. Mert alkalmat ad a közép-, szakközép- és általános iskolai magyartanárok, továbbá a főiskolai és egyetemi, valamint intézeti nyelvészek, nemkülönben a tankönyvírók találkozására, eszme- és tapasztalatcserejére. S ebből valamennyi résztvevő csak tanulhat. Miként tanult és tanulhat az eddig hiánytalanul megjelent konferenciakötetkből is. Az idei tanácskozás széles és időszerű tematikájú volt. Bizonyosságul emlitem néhány szekció témakörét: Nyelvi norma és nyelvhasználat; A magyar nyelv rétegződése;

A rendszermondattól a szövegmondatig; A nevek világa; Beszédkultúra, helyesbeszéd; Módszerbeli sokszínűség az anyanyelvoktatásban; A számítógép felhasználása az anyanyelvoktatásban; Anyanyelvi mozgalmak; Anyanyelvoktatásunk stratégiája a NAT-ban; Új tankönyvek, tankönyvcsaládok bemutatója. A konferencián mintegy kilencven előadás hangzott el, s tizenkét tankönyvbemutatót is hallhattunk. Azaz: bőven volt alkalom okulásra, tájékozódásra, s a személyes kapcsolatok révén a közvetlen eszmecserére is. A konferencia résztvevői aláírásukkal támogatott beadvánnyal fordultak a közoktatási miniszterhez az anyanyelv és az anyanyelvi irodalom oktatásának ügyében. Társaságunk gyors és pozitív választ kapott. Reménnyel tölt el bennünket, hogy a miniszter egyetért velünk abban, hogy a magyar nyelv és irodalom a leghatékonyabb személyiségfejlesztő és nevelő eszköz az iskolában, s hogy az eredményes magyar nyelvi és irodalmi órák alapozzák meg lényegében a többi tantárgy eredményes tanítását is.

A következő anyanyelv-oktatási konferencia 2000-ben léssen esedékes, s ez lesz az évezred utolsó ilyenmű tanácskozása. Fölmerült a gondolat, hogy célszerű volna esetleg vándorkonferenciává tenni az anyanyelv-oktatási napokat. Akárhogy lesz, az évezredzáró konferenciának a megrendezésére Egernek sokszoros előjoga van.

Örvendetes tényként jelentem a Közgyűlésnek, hogy a Társaságtól adott díjak száma idén eggyel gyarapodott, s immár nyolcra nőtt. Emlékeztetőül: az első társasági díj a Révai-díj volt: ezt harminc esztendővel ezelőtt, 1968-ban adta ki először Társaságunk. A Csűry-emlékérem volt a sorban a második: 1972-es első kiadással (az emlékérem 1992-ben egészült ki díjjal). A harmadik a Gombocz-emlékérem és -díj 1977-es dátummal. A Fokos-díjat 1978 óta adjuk ki (1974-ben egyszeri jutalomként azonban megkapta már egyik tagtársunk). A Pais-díj 1985-ben alapítottott, s az első kitüntetett (Szabó T. Attila) 1986-ban vehette át. A Kosztolányi-díj 1988, a Bárczi-díj pedig 1996 óta szerepel díjaink között. Társaságunk új, idei alapítású díja a Zsirai Miklós-díj. Létrehozását néhai elnökünk leánya, Zsiray Jolán tette lehetővé adományával, előteremtve a díj alaptőkéjét, s azon kívül 30.000 Ft-ot ajánlva föl az idei díjra. Megköszönve a Társaság nevében az adományt, tájékoztatom tagjainkat, hogy nyitott alapítványról van szó. Tehát bárki csatlakozhat hozzá (ahogy a Csűry-díjhoz is), s az így följánlandó összegek, amelyeket Társaságunk adminisztrációján is be lehet fizetni, a díj alapját képező tőkét fogják gyarapítani, lehetővé téve a kiosztandó díjak szükség szerinti emelését. (Megemlítem, hogy múlt heti választmányi ülésünk után Schütz Ödön tagtársunk — Zsirai-tanítványként — nemes gesztussal máris hozzájárult az alaptőke gyarapításához.) Az alapítólevélben rögzítettek értelmében a Zsirai-díj olyan magyar nyelvésznek adható, aki Zsirai Miklós kutatási területein, illetőleg azoknak valamelyikében nyújtott kimagaslót, tehát a) a finnugor nyelvtudományban (különös tekintettel az obi-ugor nyelvek kutatására, a finnugor népek és nyelvek megismertetésére), b) a magyar nyelvtudományban (különös tekintettel a nyelvtudomány eredményeinek magas színvonalú ismeretterjesztő közvetítésére, a nyelvtörténeti kutatásokra, a tudománytörténetre és a nyelv művelésre), illetőleg c) a (nyelvtudományi alapú) magyar őstörténeti kutatásban, valamint d) Zsirai Miklós örökségének, szellemiségének továbbadásában, ápolásában.

A múlt évi beszámolóban hangzott el az ígéret, hogy a Társaságnak juttatott s a személyi jövedelemadó egy százalékából származó összegről s felhasználásáról a MNy.-ben jelenik meg tájékoztatás. Megtörtént. Folyóiratunk olvasói tudják: a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr idei második számában (MNy. 1998: 227, Nyr. 1998: 257) egyaránt olvasható, hogy 171.240 forinttal támogatták pártolóink a Társaságot, s hogy az összeget a Társaság égíse alatt napvilágot látó kiadványok megjelentetésének a támogatására használtuk föl. Amikor most köszönetet mondok a névtelen pártolóknak, egyúttal szeretnék utalni arra az érvényéből mit sem veszítő elnöki levélre, amely idén február 11-én íródott, s amelyet Társaságunk tagjai — remélhetőleg mindahányan — meg is kaptak. Ez áll ugyanis benne egyebek mellett: „Tisztelettel arra kérjük, ha lehetősége van, szíveskedjék a Társaságot személyi jövedelemadója 1%-ának a felajánlásával támogatni. Adószá-

munk: 19007665-1-41.” Örömmel közlöm, hogy az egy százalékból 1997-ben befolyt s idén kiutalandó összeg 70.000-rel több, mint a korábbi: 241.408 forint.

2. Idén is két választmányi ülésünk volt. Az első május 26-án, a második december 1-jén. Az első a következő, a díjak és érmek odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat küldtük ki: Bárczi-díj: elnök: E. Abaffy Erzsébet, tagok: Haader Lea, B. Lőrinczy Éva, Sebestyén Árpád, Velcsov Mártonné. Csúry-émlékérem és -díj: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, Pesti János, Szabó Géza, Szabó József. Fokos-díj: elnök: Hajdú Péter, tagok: Csúcs Sándor, Mikola Tibor, Nyirkos István, Pusztay János, Szij Enikő. Kosztolányi-díj: elnök: Szathmári István, tagok: Éder Zoltán, Gáspári László, Grétsy László, Pusztai Ferenc. Pais-érem és -díj: elnök: Kiss Lajos, tagok: Gerstner Károly, Hoffmann István, Ördög Ferenc és Zala megye képviselője; Zsirai-díj (a választmány utólagos jóváhagyásával): elnök: Mikola Tibor, tagok: A. Molnár Ferenc, Szij Enikő és Kovács Lászlóné Vermes Stefánia. Végül pedig a megemlékezési bizottság: elnök: Bolla Kálmán, tagok: Békési Imre, Elekfi László, Fábián Pál, Keszler Borbála. Ezen a választmányi ülésen hallgattuk meg V. Raisz Rózsa tagtársunk beszámolóját az egri anyanyelv-oktatási napok előkészületeiről.

Egy héttel ezelőtti ülésünkön egyhangú szavazással fogadtuk el a Zsirai Miklós-díj megalapítását, meghallgattuk és elfogadtuk a társasági díjak és emlékérmek odaítélésére javaslatot tevő bizottságok elnökeinek a jelentését s a megemlékezési bizottság elnökének előterjesztését. Az eredményről — ami a díjak és emlékérmek odaítélését illeti — rövidesen hallani fognak elnökünkötől. S mint mindig, tájékoztatást hallgattunk meg a megjelent kiadványokról, s döntöttünk tagfelvételi kérelmek ügyében is.

3. Ami szakosztályi üléseinket illeti: idén központi szervezésben 19 volt. A magyar szakosztály 7, az idegennyelvi 6, az általános nyelvészeti szakosztály pedig 3 felolvasó ülést szervezett. A finnugor és az idegennyelvi a magyarral, az általános nyelvészeti az idegennyelvvel szervezett egy-egy együttes ülést. Ahogy az lenni szokott: azokon az üléseinken voltunk legtöbben, amelyeken valamely tagtársunkat köszöntöttük. De számosan hallgattuk a „Zsirai Miklós és a tobolszki hadifogság” című előadást is.

Vidéki csoportjaink közül a Heves megyei, tehát az egri kollégák viszik el a pálmát. Az anyanyelv-oktatási napok lebonyolítása mellett hét felolvasó ülést is szerveztek. Debreceni csoportunk öt előadást szervezett. Szombathelyi tagtársaink a főiskolával együtt szervezték meg a határokon kívüli magyar pedagógusok intenzív nyári tanfolyamát Szabó Géza vezetésével. Szombathelyen jelent meg, SZABÓ GÉZA és MOLNÁR ZOLTÁN szerkesztésében az 1992-es, Társaságunktól is támogatott dialektológiai konferencia anyaga „III. Dialektológiai Szimpozium” címen. Elmondhatom azt is, hogy társasági tagjaink magától értő módon mindig aktív résztvevői azoknak a tudományos igényű, illetőleg tudományos ismeretterjesztő rendezvényeknek, amelyeken a magyar nyelvről vagy általában nyelvi kérdésekről esik szó. Gondoljunk például A Magyar Nyelv Hete vagy a TIT rendezvényeire, illetőleg nyári egyetemi előadásokra. De idesorolom debreceni tagtársainknak a sepsiszentgyörgyi magyar nyelvi napokon s azon a debreceni nemzetközi szimpóziumon való részvételét is, amelyen Pápay József osztjákföldi kutatóútjának centenáriuma emlékeztek (V. 29—30). Ezekről mint nem társasági rendezvényekről azonban nem szoktunk külön megemlékezni.

4. Kiadványainkról szólván hagyományosan a Magyar Nyelvvél szoktam kezdeni jelentésemet. Ma sincs okom eltérni ettől. Mégpedig azért, mert idén is időben jelent és jelenik meg. A 4. szám imprimálva van, s ha nem jön közbe semmi, akkor karácsony előtt már az előfizetők asztalán lesz. Sajnos még mindig előfordulnak jogos panaszok a terjesztéssel kapcsolatban. Erről a szerkesztőség nem tehet. Azt tanácsoljuk, ne törődjön bele senki sem abba, hogy nem kapja a folyóiratot. Ha a postás időben nem kézbesíti az előfizetési csekket, kérdezzünk rá, illetőleg írjunk a Hírlapterjesztőnek — abban a reményben, hogy érdemi választ fogunk kapni, s nem úgy, ahogy több előfizetőkkel is történt sajnálatos módon. S ha minden kötél szakad, még mindig

marad lehetőségünk: a Társaság adminisztrációján is beszerezhető a Magyar Nyelv — tudniillik ameddig a készlet tart. Jövőre némiképp emelkedik folyóiratunk ára is. Az eddigi 150 helyett 200 Ft lesz egy-egy szám ára, az éves előfizetési díj tehát 600 Ft-ról 800 Ft-ra emelkedik. De — és ezt sietve teszem hozzá — a Magyar Nyelv még így is a legolcsóbb hazai tudományos folyóiratok közé tartozik. Hadd említsek meg egy a folyóiratunkkal kapcsolatos jubileumot is! Benkő tanár úr 1973 óta, tehát negyedszázada, Pais tanár úr halála óta felelős szerkesztője, illetőleg főszerkesztője a Magyar Nyelvnek. Nem túl gyakori jubileum! Ahogy annak idején Pais tanár úr vette maga mellé az akkor ifjú Benkő tanár urat, úgy választotta társul Benkő tanár úr ifjú, de máris jónévű munkatársunkat, Juhász Dezsőt, aki ily módon az 1984/3. számtól technikai szerkesztője, az 1992-es évfolyamtól pedig szerkesztője a Magyar Nyelvnek.

Társaságunk kiadásában, de nem társasági finanszírozásban két kötet látott napvilágot ebben az évben. Egyrészt „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak IV. kötete JUHÁSZ DEZSŐ gondos, szakavatott, számítógépes szerkesztésében. Másrészt „A magyar nyelvtörténet forrásai” című sorozat 3. köteteként, „Kéziratos magyar nyelvtanok” címmel s LÖRINCZI RÉKA szakszerű kiadásában, gondozásában két kolozsvári kézirat: a XVII. századi „Kolozsvári grammatika” és Fejérvári Sámuel „Institutiones” című, XVIII. századi latin nyelvű munkája, magyar fordítással. Mindegyiket okkal ajánlhatom valamennyi érdeklődőnek.

5. Ami a tagdíjak befizetését illeti, bizony nem éppen örömdetes tényről számolhatok be. December elejéig mindössze 297 tagtársunk tett eleget ebbéli köteletségének. Tavaly ilyenkor 329, két éve pedig 427 tagtársunk fizette be tagdíját. Ha ez így megy tovább, ... de nem folytatom. Hiszen biztosra veszem, nem a jelenlévők azok, akik megfelelkeznek tagdíjuk befizetéséről. Úgyisintem nem örömmel, de tájékoztatnom kell a közgyűlést arról, hogy választmányunk a tagdíjak emelésére volt kénytelen elszánni magát, tudván azt, hogy ez nem népszerű intézkedés, de azt is tudva, hogy a legtöbb társasághoz képest jövőre is mi kérjük a legalacsonyabb tagdíjat. Hiszen csak száz forinttal emelkednek a tagdíjak: aktív felnőttektől évi 400, nyugdíjasoktól 300, diákoktól pedig 200 forintot kér a Társaság. S ha arra gondolunk, hogy a társasági kiadványok egy részét tagjaink engedményes áron vásárolhatják, akkor azt is mondhatnám, pénzüket vissza is kaphatják. Az a régi, a Társaság történetének kezdeti szakaszára jellemző gyakorlat, hogy tudniillik a tagok automatikusan kapták a Magyar Nyelvet, ma is jó eljárás volna. Sajnos, a feltételei hiányoznak: egyfelől a pontos tagdíjfizetés (quod erat demonstrandum), másfelől olyan tagdíj, amely a folyóirat előállításának és a kézbesítésnek a költségeit is fedezné.

Idén 11 új tagot vettünk föl, s e szerint nyolccal vagyunk többen a kimutatás szerint, mint tavaly ilyenkor. Ha azonban a kézbesítetlenül visszajött közgyűlési meghívókra gondolok, akkor ezt a számot csökkentenem kell.

6. Idén is volt alkalmunk arra, hogy több tagtársunkat köszöntsük. A 80. életévüket betöltők közül szakosztályi ülésen gratulálhattunk Bánhidi Zoltánnak, levélben köszöntöttük Balatoni Mihályt, Dániel Tamásné, Ladó Jánost és Dr. Medgyesi Jánosné. A 70 évesek közül Bereczki Gábort, S. Hámosi Antóniát és Péter Mihályt szakosztályi ülésen, Juhos Albertet, Magay Tamást, Nagy Istvánt és Szilágyi Ferencet levélben köszöntöttük. Egerben, szakosztályi ülésen, illetőleg a már emlegetett anyanyelv-oktatási napok keretében köszöntöttük Fekete Pétert, Heves megyei csoportunk elnökét 70. születésnapja alkalmából. Itt említem meg, hogy július 25-én Vizsolyban Társaságunk nevében A. Molnár Ferenc koszorúzta meg Szenci Molnár Albert akkor felavatott szobrát.

Mint mindig, idén is voltak halottaink. Büky Béla, a Nyelvtudományi Intézet volt munkatársa s a Miskolci Egyetem tanára, Társaságunk és a Kruzsok aktív tagja, a nyelvtörténet és a pszicholingvisztika érdemes kutatója, Várkonyi Imre, a Kaposvári Tanítóképző Főiskola volt tanszékvezető tanára, főigazgatója, a somogyi nyelvőr s dialektológus, valamint Gáti József tagtársunk. Emléküket kegyelettel őrizzük.

7. Tisztelt Tagtársak! Lényegretörően így foglalhattam össze, amiről Önöket tájékoztatnom kötelességem volt. Amikor most jelentésem elfogadását kérem, engedjék meg, hogy mindnyájuknak kellemes ünnepeket és békés, eredményes új esztendőt kívánjak.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést elfogadta. Ezt követően Balogh Lajos távollétében Juhász Dezső olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a Társaság pénzforgalma így alakult 1998-ban:

A) Kiadások:	
Főfoglalkozásúak bére	552.000,-
Társadalombiztosítási járulék	222.880,-
Szolidaritási alap	22.080,-
Alkalmi megbízások	21.900,-
Személyi kiadások összesen	818.860,-
Nyomdaköltség	69.200,-
Postaköltség	132.450,-
Irodaszer, nyomtatvány	71.200,-
Egyéb	54.160,-
Dologi kiadások összesen	327.010,-
Kiadások összesen	1.145.870,-
B) Bevételek:	
MTA-támogatás	339.000,-
Tagdíj (297 fő)	105.550,-
Kiadványértékesítés	257.180,-
Adomány, egyéb	480.520,-
Bevételek összesen	1.182.250,-

1998-ban a bevételek és a kiadások nagyjából egyensúlyban voltak. Az évet pozitív egyenleggel zárjuk. Ebben adminisztrátorunk, Bakonyiné Tóth Gabriella ügyviteli szakértelmének is fontos szerepe van.

4. Ezután A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését (a bizottság tagja volt még Bakró Marianne és Máta Mária). A bizottság a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait átnézte, s mindent rendben talált.

5. Ismét Juhász Dezső emelkedett szólásra, s ismertette az 1999-re vonatkozó, tervezett pénzforgalmat, a következőképpen:

A) Kiadások:	
Főfoglalkozásúak bére	550.000,-
Társadalombiztosítási járulék	220.000,-
Szolidaritási alap	22.000,-
Alkalmi megbízások	20.000,-
Személyi kiadások összesen	812.000,-

Nyomdaköltség	80.000,-
Postaköltség	140.000,-
Irodaszer, nyomtatvány	70.000,-
Egyéb	70.000,-
Dologi kiadások összesen	360.000,-

Kiadások összesen	1.172.000,-
-------------------	-------------

B) Bevételek:

MTA-támogatás	339.000,-
Tagdíj	130.000,-
Kiadványértékesítés	260.000,-
Adomány, egyéb	480.000,-
Bevételek összesen	1.209.000,-

Ha a bevételek és a kiadások a tervek szerint alakulnak, akkor 1999. évi költségvetésünket is egyensúlyban tudjuk tartani, és a Társaság hiány, illetve tartozás nélkül tudja majd az évet zární.

6. A közgyűlés ünnepélyes napirendi ponttal zárult. Benkő Loránd elnök a választmány határozata alapján azok munkásságát méltatta, akiket a Társaság idén tüntetett ki valamely díjával vagy emlékérmével. A következőkről van szó: Bárczi-díj: Ruzsiczky Éva, a Nyelvtudományi Intézet ny. tudományos kutatója, Csűry-emlékérem és -díj: Fercsik Erzsébet és Raátz Judit, az ELTE Tanárképző Főiskolai Karának maganyelvész tanárai, Fokos-díj: Csepregi Márta, az ELTE Finnugor Tanszékének tanára, Kosztolányi-díj: Éder Zoltán, az ELTE Központi Magyar Lektorátusának ny. tanszékvezető tanára, Pais-díj: Benedekné Gergely Piroska, a Miskolci Egyetem ny. tanszékvezető tanára, Zsirai-díj: Schmidt Éva, a MTA Néprajzi Intézetének tudományos kutatója.

Osszeállította: KISS JENŐ

Bánhidi Zoltán köszöntése 80. születésnapja alkalmából*

Elnök Úr! Hölgyeim és Uraim! Amikor Társaságunk vezetősége felkért erre a megtisztelő feladatra, először nagyon meglepődtem. Lehetséges — tettem fel a kérdést —, hogy Bánhidi tanár úr, kedves Zoli bátyám, aki a legutóbbi időkhig körünkben működött, ilyen idős lenne? Bevallom, nem vettem észre, mert semmi jelét nem adta annak, hogy betöltötte 80. életévét. Pedig az adatok és az iratok erre vallanak.

Bánhidi Zoltán ugyanis 1918. március 25-én született Rákospalotán — s néhány évnvi kényszerű távollétet leszámítva —, ha jól számolom, hét évtizeden át itt lakott és mind a mai napig itt lakik a szülői, illetőleg nagyszülői házban. Rákospalotán végezte elemi és középiskolai tanulmányait, innen utazott be naponta egyetemi hallgatóként a bölcsészkarra, és ugyancsak innen járt be, ötödfél évtizeden át, a Központi Magyar Nyelvi Lektorátusra. Állandó lakhelyének és állandó munkahelyének — századunk viszontagságai között párját ritkító — adatait azért vetítem előre, mert jelképesnek érzem: a legjobb értelemben vett állandóság, a megbízhatóság, a szilárd-ság, a hűség ugyanis Bánhidi tanár úr jellemének és életvitelének egyik fő vonása.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1998. október 20-i ülésén.

De térjünk vissza az időrendhez! 1936-tól 1941-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar—angol szakán tanult, mégpedig olyan kitűnő tanárok irányításával, mint Horváth János, Pais Dezső és Zsirai Miklós, Yolland Artúr és Országh László. 1941-ben kapta meg a magyar—angol szakos középiskolai tanári oklevelet. Tanulmányai során főként a nyelvészet keltette fel érdeklődését, ennek jele és első eredménye, hogy „A magyar nyelv összetett igealakjai” című disszertációjával bölcsészdoktori címet szerzett 1941-ben. Pais tanár úr kitüntető véleményét tanúsítja, hogy az értekezést még ugyanabban az évben megjelentette az MNyTK. 63. számaként, s szerzőjét ugyanakkor Társaságunk tagjai sorába fogadta.

Gimnáziumi tanári pályáját ünnepeltünk a csurgói református Csokonai Gimnáziumban kezdte meg 1942-ben. Ám a háború megszakította tanári és tudományos munkásságát. Behívták katonának, frontszolgálatra küldték, ahol súlyosan megsebesült, majd hadifogságba került, ahonnan csak 1946-ban tért haza. A csurgói gimnázium államosítása után a kecskeméti Katona József Gimnáziumba helyezték át.

Jelentős fordulat 1952-ben következett be pályáján, amikor megalakult a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, és Pais tanár úr indítványára tanársegédnek nevezték ki ide. Az új intézmény megszervezésében és az oktatáshoz szükséges tananyagok elkészítésében oroszánrészt vállalt magára. Az évek, majd évtizedek folyamán, részben társszerzőkkel, tucatnyi egyetemi jegyzet megírásában vett részt. Tőle való „A magyar orvostudomány köréből. Haladó nyelvkönyv külföldieknek” című (Bp., 1967.), amely tiz kiadást ért meg. Kollektív munka eredményeként jött létre három jelentős nyelvkönyv: BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ „Lehrbuch der ungarischen Sprache” (Bp., 1958.), amely nyolc hazai és a müncheni Max Hueber cégnél három kiadásban jelent meg. A BÁNHIDI—JÓKAY „Ungarisch über Ungarn” (Bp., 1962. 1964.) két kiadást ért meg, a BÁNHIDI—JÓKAY—SZABÓ „Learn Hungarian”-nek (Bp., 1965.) hat hazai és a londoni Colet’s cégnél két kiadása van.

Ezek a könyvek a magyar nyelvet több százezer példányban a világ igen sok tájára eljuttatták, s a magyar nyelvnek és a magyar kultúrának hírét öregbítették. Közülük ezúttal kiemelem a német nyelven, haladók számára írt tankönyvet. Teljes címének megfelelően — „Ungarisch über Ungarn. Lesebuch und Grammatik für Fortgeschrittene” — két részre oszlik. Az első résznek, a Lesebuchnak az a jelentősége, hogy a kezdetektől a legújabb korig, időrendbe állított művelődéstörténeti szövegek alapján tanítja a magyar nyelvet. Az ilyesfajta feldolgozás ma is hiánycikk a tankönyvpiacon. A második rész, a Grammatische Übersicht pedig tüzetes magyar nyelvtan németül (nem kevesebb, mint 183 oldalon). A vállalkozás hordereje kiténik abból, hogy TOMPA JÓZSEF „Ungarische Grammatik”-ja hat évvel, „Kleine ungarische Grammatik”-ja pedig tíz évvel később jelent meg.

Saját vallomása szerint ünnepeltünk elsősorban tanárnak készült, s a tudományból csupán annyit kívánt művelni, amennyi az oktatáshoz szükséges. A magyar mint idegen nyelv oktatását szolgáló publikációi gazdag anyagából a magyar—angol kontrasztív grammatika köréből írt tanulmányaira szeretném felhívni a figyelmet. E fontos alkalmazott nyelvészeti témából akadémiai doktori értekezésre nyújtott be kérelmet a tudományos minősítő bizottsághoz 1976 februárjában, amelyre másfél év múltán kapott elutasító választ. Így szegényebbek lettünk egy alapvető munkával, az érdeklődők azonban folyóiratok lapjain megtalálják az e témából 1971 és 1983 közt készített dolgozatait. Az egyetemi oktatást szolgáló írásai mellett számos tanulmányt publikált a nyelvtörténet, etimológia, jelentéstan, stilsztika, nyelvművelés területéről. Bölcsészdoktori értekezése és annak folytatásaként megjelent „A magyar összetett igealakok jelentéstörténete” című (Bp., 1957. NytudÉrt. 12. sz.) nyelvtörténeti munka a javából. Diakronikus és szinkronikus munkálatok ötvözte a kandidátusi disszertációként megvédett „A magyar sportnyelv története és jelene” című könyve (Bp., 1971. Nyelvészeti Tanulmányok 16.) pompás sportnyelvtörténeti szótárral. E vázlatos utalásokból is kiviláglik, hogy ünnepeltünk tudományos munkássága jóval meghaladja az oktatás szükségleteit és igényeit.

Tisztelt Társaság! A Központi Magyar Nyelvi Lektorátusnak — vizsályoktól nem mentes és kalandoroktól sem kímélt — történetében, a mimelt politikai meggyőződés és a látványos kontárság Szküllája és Kharübdiszé között: Bánhidi tanár úr a tudós józanságot, a szakmai megbízhatóságot, a pedagógiai állhatatosságot és az erkölcsi hajthatatlanságot képviselte. Utódai, a Lektorátus mai oktatói a magyar mint idegen nyelv tanári szakon a felnövekvő tanárnemzedék körében ezt az örökséget kívánják továbbadni.

Hölgyeim és Uraim! A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Központi Magyar Nyelvi Lektorátus nevében őszinte szívből kívánom: Isten éltesse sokáig körünkben Bánhidi tanár urat, kedves Zoli bátyámat!

ÉDER ZOLTÁN

S. Hámori Antónia köszöntése 70. születésnapján*

Tisztelt Elnök Úr, ünnepségre összegyűlt társasági tagok, vendégek és főként kedves Toncsika! Ha az életet egy megmászandó hegységnek képzeljük, a hosszú és nem is ritkán kínosan fáradtságos út közben erőfeszítéseink jutalmaként egy-egy csúcsra felérve kifújhatjuk magunkat. Már a tekintélyesebb magasságok közé tartozik az, ahonnan ma — S. Hámori Antóniával együtt — visszanezünk. A csúcsra érve elfelejti az ember a mászás közben szerzett sebeket, a bozótok, sziklák horzsolásait. Ezek főntről már egyáltalán nem fontosak. A lényeg a feltárolt táj, önmagunk megkínzásának eredménye és jutalma. Mindig szívesen emlékszünk azonban vissza az útra, annak állomásaira a völgytől az éppen elért hegytetőig.

Hámori Antónia, aki október elsején ünnepelte hetvenedik születésnapját, Budapesten született. Negyedik gyermek volt a később tízgyerekesre szaporodó családban. Igazi nagycsaládban felnőni, meghozza különösen nehéz történelmi időszakokban, egész életre használható útravalóval látta el a benne cseperedő testvéreket: belső tartásra, a körülményektől való meglehetősen függetlenségre, a fontos és kevésbé lényeges megkülönböztetésére, szívósságra, fegyelmezett munkára nevelt. Édesapja, aki nyomdai korrektor volt, nagyon ügyelt a családban a nyelvhasználat tisztaságára, és a nyomdából hazavitte olvasásra a nyelvművelő cikkeket. Így hát Hámori Antónia már otthonról hozta magával a nyelvhez való vonzódást. A négy elemi Pestszentlőrincen járta, majd ugyanott végzett két polgárit is. Ezután azonban — mivel nagyon jó tanuló volt — az látszott célszerűnek, hogy inkább gimnáziumban folytassa tanulmányait. Toncsika tehát különbözeti vizsgát tett, s lett az Állami Erzsébet Nőiskola Leánygimnázium növendéke. Helyzeti hátrányát hamar behozta, és egy év múlva már az iskola legjobb tanulója volt. Egy rokonom, akkori osztálytárs ebből az időből mesélt róla valami jellemzőt, ami mutatis mutandis később is tipikus toncsikás magatartás maradt. Az osztály első padjában ült egy hosszú copfos lány, alig jelenlétben, teljesen feltűnés nélkül. Nehezebb percekben azonban, amikor egy-egy tanári kérdésre már senki nem tudott válaszolni, csak a nagy, kinos csend terpeszkedett, a copfos alig észrevehetően feltette a kezét, és megmondta a választ, majd ismét visszavonult a fél-láthatatlanságba. Az észrevétlen kéznéllevőség — ez máig Toncsika egyik specialitása.

Az 1947-ben letett érettségi után magyar—latin szakra iratkozott be az egyetemre. Pais tanár úrnak biztosan nem volt nehéz dolga, hogy tanítványa érdeklődését a nyelvtörténet irányába terelje. A diplomázás után, 1951-ben a két évvel korábban alakult Nyelvtudományi Intézetbe helyezték, ahonnan harminchét évi példaszerű munka — talán jogosabb így nevezni: — a nyelvtudományának tett *szolgálat* után 1988. április elsején ment nyugdíjba. Szerencsére csak jogilag, virtuálisan: valójában azóta is egyik legelkeesebb munkatársunk, tanácsadónk többféle munkában is.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1998. november 10-i ülésén.

Az intézeti lét szinte a közelmúltig egybekapcsolódott az úgynevezett kollektív munkákban való részvétellel. Hátori Antónia nyelvészeti munkásságának szinte teljes egészét az jellemezte, hogy kapta a feladatot — tetszik, nem tetszik —, kiosztották neki az éppen soron következő „tervmunkában”. Néha olyanban is, ami érdeklődési körének, a nyelvtörténetnek, nemigen felelt meg. Amit azonban a kezéből kiadtott, kivétel nélkül mintaszerű produktum volt. Hátori Antónia ugyanis „soror Antonia”-ként minden feladatot egyformán komolyan vett (és vesz), nagyot és kicsit, tetszöt és nem tetszöt. Soha nem készített a babitsi „bókos szentek”-hez hasonló, hátul faragatlan, elől tetszetős művet. Most is, amikor a középmagyar kor határozós szerkezetein dolgozik, hosszasan küszködik egy-egy szintagma, szintagmacsoport megítélésével, de egyetlen kellemtelen, zavaros adatot se sülyeszt el.

Ha ünnepeltünk eddigi munkásságának főbb vonulatait tematikailag akarjuk rendszerezni, akkor az „egyéb” kategórián kívül két nagyobb csoportot nevezhetünk meg. Az egyik a grammatikairás (leíró és történeti), a másik az etimológiai szótárak készítése. Az intézetbe kerüléskor azonban — nyilván még úgynevezett kislányként — inkább az „egyéb” kategóriába tartozó feladatai adódtak: részvétel a földrajzinév-gyűjtés szervezési és ellenőrzési munkáiban, a közönségszolgálat működésében, az Új Magyar Tájéztató bibliográfiájának összeállításában, névmutató-készítés a „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjteményhez, a Bécsi Kódex alakтанát feldolgozó Nyelvtörténeti Adattár ellenőrzése és adminisztrációja, és így tovább.

A nagy kollektív munkák közül az első, amelyben Hátori Antónia részt vett, „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai nyelvtan. A Tompa József vezette munkaközösségnek csaknem tíz éven át volt tagja. A nyelvtanban a birtokos személyragozásról szóló fejezetet írta.

1961-ben új, nagyszabású, de egészen más jellegű kutatás kezdődött az intézetben: elindultak Benkő Loránd irányításával „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak munkálatai. Hátori Antónia ennek a munkának minden egyes fázisában részt vett: a koncepció kialakításától az anyaggyűjtésen át a szócikkíráig. A szótár három kötete 1967-ben, 1970-ben és 1976-ban jelent meg. A munka eléggé feszített ütemben folyt, mindennapos bejárást, sok délutános műszakot követelt (olykor még szilveszterit is). A szócikkek állapotát, készültségi fokát az ún. nagykönyvben adminisztrálták, ebben igen sok volt az SHA monogrammal szignált szó. Ezek főként belső keletkezésű, valamint rokon nyelvi eredetű szavak voltak, és a szócikkíró szorgalma és átlátóképessége miatt meglehetősen jó tempóban készültek. A szorgalom többnyire el is nyerte jutalmát. Mivel a szócikkírás betűnként haladt, egy-egy betű végén az addig még meg nem írt, hiányzó szócikkeket szétosztották a munkaközösség „jól álló” tagjai között. Így, aki kellően gyorsan dolgozott, és nem rejtegette, „adagolta” az asztalfiókból az elkészült szócikkeket, az részesülhetett a maradékból is. Így vált SHA sokprofilú szócikkíróvá: saját szűkebb területén kívül latin, német, szláv és ismeretlen eredetű szócikkeket is írt (szócikkei kb. egyhatod részét teszik ki az egész szótárnak). Töncsika továbbá a szerkesztési keddeken és péntekeken ismét gyakorolhatta a copfos-magatartást. Ha az egyes szócikkek íróival a szerkesztőgárda bármilyen okból nem bologult, akkor Töncsikát hívták. Egyébként nosztalgiazásaink állandó végállomása ez a TESz-korszak. Mert bár akkoriban biztosan nem lehetett könnyű ez az időszak sem, visszatekintve mégis ideálisan szépnek tűnik: a csoport lelkesedett a szótár ügyéért, a munkatársi gárda pedig — nem utolsósorban Kubinyi László személyisége, sziporkázó ötletei, rajzai, írásai által is valódi közösgként megteremtve — élvezte az együttes munkát.

1977 a következő kollektív munka kezdetének az éve: a szótáríró gárda intézeti tagjai — köztük Hátori Antónia is — „A magyar nyelv történeti nyelvtana” mondattani munkaközösségének tagjai lettek. A munka vezetője ismét Benkő Loránd mint főszerkesztő, a szerkesztő pedig Rácz Endre lett. Ünnepeltünk itt is megkapta a magáét: mármint a felkérést egy tekintélyes fejezetnek, a névszói szerkezetcsoportnak, azaz a főnévi, melléknévi, névmási és a határozószói alaptagú szó szerkezeteknek a kidolgozására. A korai ómagyar kort és előzményeit tárgyaló fejezetei

a TNYt. I., a kései ómagyar kort érintő monográfia nagyságú fejezete a TNYt. II/2-es kötetében jelentek meg (1991-ben, illetőleg 1995-ben).

Hátori Antónia a halmozások nagymestere. A történeti nyelvtan írása mellett 1982 és 1984 között a TESz. szótmutatójának a szerkesztője is volt. (Ez a TESz. negyedik köteteként jelent meg 1984-ben.) Ugyanakkor 1982-ben ismét igent mondott Benkő tanár úrnak (nyilván egy kicsit áldohogva és évődve) az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.) készítésében való részvételre. Itt is közreműködött a mű koncepciójának kidolgozásában, a szócikkírásban, sőt ezúttal a szerkesztésben is. A hat Lieferungban megjelenő szótár szócikkeinek kb. 20%-át ő írta. Két igazán hatalmas munkán dolgozott egy időben, mégis késés nélkül leadott mindent, részt vett az összes megbeszélésen, olvasta és bírálta a többiek grammatikai fejezeteit, szóval elképesztő energiával dolgozott. Nyugdíjasként is, mert mindezt 1988-tól úgymond már nyugdíjban végezte. Az EWUng. 6. Lieferungjának megjelenése után részt vett e szótár szótmutatójának elkészítésében is. Jelenleg is kétféle munkát dolgozik. Az egyik nyelvtani: anyagot gyűjt a TNYt. középmagyar kort vizsgáló kötete számára a melléknévi, számnévi és határozószói szerkezetekből. A másik egy új műfaj: a számítógépes nyelvtörténeti adatbázis munkájában vesz részt.

Az intézetben a kollektív munkákon kívül megkövetelt úgynevezett egyéni munkákat Hátori Antónia — természetes módon — a nagy termv munkákhoz kapcsolta. Ezek tehát részben nyelvtani tematikájúak, például: „A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez”; „Az alany és az állítmány egyeztetése a Huszita Bibliában”; *Mind*; „A 3. személyű birtokosra vonatkozó személyrag-változatok használata mássalhangzós tövű szavainkban”; „A szóhasadás szerepe formaszórendszerünk kialakulásában”; „A középfokjeles melléknév határozói bővítményeinek kérdéséhez”; „Kötőszóhasználat az ómagyar kor értelmezős szerkezeteiben”; „Az eredeti és másodlagos szófaji kettősség néhány kérdése”; „Melléknévi alaptagú kötött szerkezetek a kései ómagyar korban”; „Az értelmező határozós szerkezetek történetéhez”; „A főnév jelzői típusú bővítményeinek kötött szerkesztésmódja a kései ómagyar korban”; „Melléknévi alaptagú szerkezetek egy domonkos kódexben”; „Határozó(szó)i szó szerkezetek a 16. század néhány misszilis levelében”; stb.

A cikkek másik része etimológiai témájú: *Buklé*; *Cirkusz*; „A *paszomány* és családja szótörténeti-etimológiai tanulságai”; *Porhanyó*, *porhanyít*; *Snassz*; *Popri* — *purpián*; „A TESz. és az EWUng. »származék«-szavai”; stb.

A tavalyi évben Hátori Antónia — bizonyítva szellemi fiatalságát, innovatív képességeit — egy interaktív taneszköz munkatársi gárdájához csatlakozott, s írta meg három CD-Rom nyelvészeti anyagát.

Mindezekon kívül szép számmal kerültek ki tolla alól a tudományos élettel, közélettel kapcsolatos kisebb munkák: nyelvművelő dolgozatok, igényes könyvismertetések, kandidátusi, illetőleg nagydoktori disszertációk opponensi véleményei. Ő maga 1989-ben szerzett kandidátusi fokozatot. Tézises kandidátusi összefoglalójának címe: Történeti-etimológiai és grammatikai tanulságok.

„A lovat is azt ütik, amelyik a legjobban húz” — a partitívusi tárgynak ez a klasszikus példamondata nagyon illik ünnepeltünkre. Aki pedig sokat dolgozik, annak nemigen jut ideje önmaga adminisztrálására. Néha azért így is észrevették érdemeit: három ízben kapott akadémiai jutalmat, nyugdíjba menetelekor pedig a munka érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki.

A tudományos életműhöz nem, az egész életműhöz azonban annál inkább hozzátartozik a család. Az élethegeyi túrához Hátori Antónia 1956-ban társat választott, dr. Somogyi József orvos személyében. Akkor született három gyerekük, amikor a kíváncsú családmódel még egészen más szótartalmazott. A tudományos teljesítményhez így azt is hozzá kell számítani, hogy a felsoroltakat nem független emberként, hanem családayaként hozta létre. Mái is hallom az állandó mondatot, amivel — főleg a TESz-korszak idején — délután az ajtón kilépett: „Na, én megyek anyának”. Amikor pedig fia — ha jól emlékszem, még öelötte — megszerezte a kandidátusi fokozatot, azt mondta, hogy most már mindent megkapott az élettől.

Kedves Toncsika! A maradandó belőlünk csakis az lehet, amire elcseréljük magunkat. Te jól állsz ebben a cserefolyamatban. Megelégedéssel nézhetsz vissza a művekre, amikbe beleírtad magadat, és örülhetsz sikeres gyerekeidnek, ép családodnak. De: cserénivalóbból van még bőven, és a jelenlegi pihenőhely sem a legmagasabb csúcs még. Mi az elkövetkezendő időkben is nagyon számítunk a munkádra. Kívánunk hát Neked szívből jó egészséget a további tudományos (és immár nagyanyai) feladatokhoz. Isten éltesen még nagyon-nagyon sokáig!

HAADER LEA

Péter Mihály hetvenéves*

Nem egészen két héttel ezelőtt köszöntötte Péter Mihály professzort tanítványai, pályatársai, barátai jelenlétében a Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszék és az egész Szláv Filológiai Tanszékcsoport népes közössége. A tiszteletére megjelentetett „Nyelv, stílus, irodalom” című tanulmánykötetben egy híján száz szerző fejezte ki egy-egy szellemi termékkel az ünnepelt iránti elismerését, tiszteletét és szeretetét. Most a Magyar Nyelvtudományi Társaság s annak talán legtöbb tagot számláló szakosztálya, a Modern Filológiai Szakosztály ünnepi jókívánságait tolmácsolom.

Egy kedves bécsi professzor barátom vigasztalgatott akkor, amikor hatvanadik születésnapom teljes lelki súlyával nehezedett rám, hogy a mi tudományunkban az ember hatvanadik életévét betöltve szűnik meg fiatal lenni, s lép be a legszebb alkotói korbá. Így tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy jubilánsunk éppen csak elhagyta a fiatal kort.

Péter Mihály professzor urat régóta ismerem. Tanítványa ugyan — a szó hivatalos értelmében — nem voltam, de lehettem volna. Számomra ő volt és maradt is mindmáig a finom eleganciájú filológus fogalmának megtestesítője. Soha türelmetlennek nem láttam, hangos szavát nem hallottam, akármilyen hivatalos vagy tudományos kérdésről beszélünk, mindig nyugodt, szelíd, kedves hangon fejezte ki véleményét. Egyéniségének ma is ilyen kisugárzását érzem. Két olyan időszakkal is megajándékozott a sors, amikor viszonylag huzamosabb időt tölthettem társaságában: csaknem húsz esztendővel ezelőtt egy finnországi Maprjal-konferencián, majd pedig pár évre rá a kijevi Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson. Ott társaságában volt szerencsém a gyönyörű múzeumokat, templomokat és kolostorokat végigjárni.

Együttműködésünk hivatalos ügyekben is zavartalan volt. Sokat tanulhattam tőle mint a tanszékcsoport vezetésében közvetlen elődömtől.

Péter Mihály professzor az osztatlan és oszthatatlan filológia képviselője, egyben ideális szlavista is, aki teljes mértékben megfelel azoknak a szellemi követelményeknek, amelyeket annak idején Kniezsa István támasztott diszciplínánk művelőivel szemben: „A szlavisztikának egyik komoly nehézsége — írja Kniezsa 1958-ban —, hogy tudományos szinten való művelése sok nyelv ismeretét követeli meg. A nyugati nyelveken kívül ugyanis multhatatlanul megkívánja legalább négy szláv nyelv ismeretét, de tulajdonképpen minden szláv nyelvet legalább passzíve kelleni ismerni.” (A magyar szlavisztika problémái és feladatai: I. OK. 12 [1958]: 72). Péter Mihály a klasszikus szlavisztika kiváló ismerője és közvetítője, amint ezt elsősorban orosz történeti nyelv-tana tanúsítja. Munkássága ezen a területen fonológiai bűvárkódásával kezdődött. Élénk érdeklődést és elismerést váltott ki a moszkvai fonológiai iskoláról írt tanulmánya, valamint az orosz kiejtés nyelvészeti alapjairól társszerzőségben közölt cikke. Beszélgetéseink során többször is felidézte Kniezsa Istvánt, aki erről az akkoriban nálunk még fiatal tudományágról nem volt valami nagy véleménynel, ám Péter Mihály tanulmányát — kvalitásait elismerve — habozás nélkül közölte.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1998. november 17-i ülésén.

Jubilánsunkat kezdettől fogva a nyelvi közlés szerteágazó funkciója foglalkoztatta. Ezt olyan tanulmányok jelzik, mint konkrét mű- és műfordítás-elemzések (Lermontov, Puskin, Tvardovszkij és Gorkij egy-egy munkája), majd elsősorban elméleti kérdéseket boncolgató közlemények, mint Majakovszkij poémáinak nyelvi archaizmusairól vagy a költői nyelv szemantikájáról szóló írásai.

A nyelvi expresszivitás, érzelm kifejezés szerteágazó kérdésköre, amelyről sokunk által máris klasszikusnak értékelt monográfiát publikált 1991-ben, jóval korábban kezdte foglalkoztatni. Magyarországi és külföldi folyóiratokban közzétett tanulmányai jól követhető útjelzői e nagyobb lélegzetű tudományos munka érlelődésének.

Témaválasztásában európai műveltsége, nyelvismerete és egyénisége is tükröződik. Számos recenziója arról győz meg, hogy valóban benne élt és él a tudományos élet vérkeringésében. Közel tucatnyi közleménye jelent meg magyar kutatók tiszteletére szerkesztett emlékkönyvekben. Ezek a mintaszerűen kidolgozott, mindig eredetien szellemes megnyilatkozások is mutatják, hogy szerzőjük nemcsak figyelte kortársai munkáját, de figyelmes is volt irántuk. Az emlékkönyvekbe írt tanulmányokat egyik kollégánk szemléletes metaforával szellemi véradásnak nevezte. Bizony ideje lenne, hogy ezekről a kötetekről repertórium készüljön, mert ezáltal sok értékes szellemi termék válhatné ismét közkinccsé.

A köszöntő nem érzi magát a jubiléus tudományos érdemei szélesebb körű méltatására hivatottnak, de ez nem is illik e műfajhoz. Inkább az egyéniség, a szellem és a tudományos témák megválasztása és kidolgozása közötti kétségbevonhatatlan összefüggést szerettem volna érzékeltetni, azzal a szakmai, hivatalos és baráti kapcsolattal mint háttérrel, amely Péter Mihály professzorhoz fűz.

Tisztelt Professzor úr, kedves Mihály! Isten éltesse sokáig mindnyájunk örömére és közös ügyünk, a filológia hasznára!

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Wolfgang Schlachter halálára

A minden halandók útján elment Wolfgang Schlachter is, a nevezetes göttingai Georg August Egyetemnek huszonhat éven át tanszékvezető professzora, a német finnugrisztika dőyenje, a magyar nyelvtudománynak is művelője, eredményeinek jó ismerője és továbbadója, a nyelvünket kitűnően beszélő, széles látókörű nyelvtudós. 91. életévében, 1999. január 4-én hunyt el göttingeni otthonában.

A tudományos teljesítmény mögött mindig ember áll. Ember a maga tehetségével, igyekezetével és esendőségével, örömeivel és gondjával, egészségével és betegségeivel, környezete lendítő és visszahúzó erejével. Wolfgang Schlachter tudományos teljesítményét erről az oldalról nézve is bőven van csodálkoznivalónk. Ugyanis csak a legmagasabb tisztelet hangján szólhatunk arról a teljesítményről, amely mögött emberi erőfeszítések oly hosszú-hosszú sora, mondhatni naponta ismétlődő kálváriája állt. Vele született szemhibája miatt arra a közéről nézett, nagyjából egy centiméteres kis sávra korlátozódott Wolfgang Schlachter számára a pontosan látható és olvasható világ, amelyet kizárólag nagyítóüvege, e nélkülözhetetlen munkaeszköz tett pontosan láthatóvá és olvashatóvá. Ha ilyen körülmények között, egy olyan olvasás- és írásigényes tudományban, amilyen a nyelvészet, annyi ismeretet volt képes mégis felhalmozni, hogy szakmájának nemzetközileg ismert képviselőjévé vált, az olyan emberi tartást s a tudomány iránti oly fókú elkötelezettséget föltételez, amelyről aligha túlzás azt állítanunk, hogy párját ritkítja. Olyan feltételek között, amikor a pusztán olvasást és írást minden alkalommal súlyosan nehezítő körülmények kísérik, amikor könyvek, cédulák, sőt az éppen olvasott szövegben egy-egy sor vagy adat (újra

való) megtalálása is ritkán megy zökkenők nélkül, csak kivételes adottságokkal és tiszteletet parancsoló emberi állhatatossággal válhat olyan tudós bárkiből is, amilyen Wolfgang Schlachter volt.

A hetvenéves Schlachtert köszöntő emlékkönyvben a jubiláló munkásságát bemutató Christoph Gläser azt írta, hogy általában nem szokás egy tudós méltatásakor a feleséget is megnevezni. De — tette hozzá — ez az eset megengedi a kivételt (*Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag*. Hrsg. Chr. Gläser, J. Pusztay. Wiesbaden, 1979. XX.). Igen. S ezt legjobban maga Wolfgang Schlachter tudta. A folyóiratunkban annak idején megjelent köszöntőre reagálva írta Lydia asszonyról 1978 őszén küldött levelében: „Nélküle nem érhettem volna el, amit Te dicsérsz.”

Legtöbbünknel a látásélmény, nála — érthető módon — a hallásélmény volt meghatározó. Ő ugyanis elsősorban hallotta, s nem látta a világot. Ezért volt legjobb kikapcsolódási módja a komolyzene-hallgatás. A zenében szenvedélyesen szerette a klasszikus formaszigorúságot, mert számára az a közvetlenül átélhető harmónia volt. Ő maga egyébiránt kitűnően hegedült.

Wolfgang Schlachter nyelvészeti tanulmányokat Berlinben és Göttingenben folytatott: indoeurópai nyelvészetet, germanisztikát, szlavisztikát és filozófiát tanult. A finnugrisztikához E. Lewy irányította. 1936 és 1940 között Svédországban volt. Lotz Jánosnál magyarul, Collindertől és Steinitztől finnugor nyelvészetet tanult. Az elméleti képzés után ment ki terepre: Malå-lapp gyűjtése azonban csak 1958-ban jelent meg. 1942-ben Farkas Gyula javaslatára ösztöndíjasként került Magyarországra. Több mint egy évet töltött itt, részben az Eötvös Collegium lakójaként. Finnugor nyelvtudományt Zsirai Miklósnál hallgatott. Első magyar tárgyú kutatási eredményeiről a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában számolt be (*Megjegyzések a magyar szórendhez*: MNy. 1944: 49—56, 100—10). Münchenben habilitált, s 1950-től az ottani egyetemen tanította a magyar mellett a finn, a lapp és a mordvin nyelvet is. 1960-ban nevezte ki a göttingeni egyetem finnugor szemináriuma vezetőjének. Huszonhat évig tartó göttingeni tevékenysége alatt vált a Finnisch-ugrisches Seminar nemzetközi híré finnugor műhellyé, ahol számos külföldi nyelvész (szép számmal magyarok is) megfordultak.

A lapp nyelv, illetőleg mondattani kérdések voltak leginkább kedvelt kutatási területei. Szívesen és eredményesen foglalkozott a magyarral is. Idevágó munkái közül kiemelem a „Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen” című kötetét (Göttingen, 1966.; a magyart tárgyaló tanulmányaira vonatkozólag l. NyK. 1973: 440 kk., MNy. 1978: 118 kk.). A finnugor összehasonlító grammatikai vizsgálatok mondhatni végigkísérték kutatói pályáján. „Arbeiten zur strukturbedingten Grammatik auf Grund finnisch-ugrischen und indogermanischen Materials” című vasikos kötete általános nyelvészeti vonatkozásai miatt finnugor szakkörökön túl is ismert mű. Külön kiemelendő tudománytörténeti fontossága miatt az egyoldalú strukturalizmus ellen írott alapos kritikája (*Sprachschichtung und strukturalistische Methodik*: 13—119). Elvonatkoztató hajlama gyakorta késztette általános nyelvészeti kérdések vizsgálatára. Az sem véletlen, hogy az uráli nyelvtudományi bibliográfia (*Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970*) megtervezése, megszervezése és kiadása az ő nevéhez fűződik (l. NyK. 1975: 243, 1980: 337, MNy. 1975: 107, 1977: 362). A szakirodalom keresésének időrabló voltát ugyanis ő sokszorosan érezte látóképességének erős korlátozottsága miatt. A szóban forgó bibliográfia az uralisztikai irodalomban való tájékozódás igen fontos forrása, s az is marad.

A tudományos eredmények meghozták számára a hivatalos elismeréseket. A Societas Uralo-Altaica alelnöke volt éveken át. 1962-ben a göttingeni akadémia választotta tagjainak a sorába. Magas finn kitüntetései s turkui díszdoktorsága mellett magyar részről is megérdemelt elismerésben részesült: 1967-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteleti tagja lett, 1975-ben a Társaság a Révai-emlékéremmel tüntette ki, 1985-ben pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem választotta díszdoktorává.

Széles körű ismeretei, általános nyelvészeti vénája, kritikus szelleme s kitűnő kombinációs készsége leginkább előadásain s azokon a munkaesteken mutatkozott meg, amelyek csütörtökön-

ként Schachteréknál voltak. Mi, akkori fiatal munkatársai ezeken az estéken sokat tanultunk tőle. Megtapasztalhattuk azt is, hogy a törékeny alkat, a világot kritikusan néző, visszahúzódó, tartózkodó személy mögött érző szívű, bölcs, a humort és a vidámságot, a baráti légkört, a meghitt beszélgetéseket is igénylő ember áll. Szerencsésnek tudom magam, hogy a közelében dolgozhattam, hogy néhány éven át közeli munkatársa lehettem.

Utolsó önálló kötete az 1993-ban közzétett „Das Wunder der Sprache”, amely egy fajta személyes testamentum. Benne klasszikus tömörséggel fogalmazódik meg egy élet kutatási tapasztalata a nyelvről, s arról, milyen értékes számára, a kutató számára a nyelvtudomány. A Magyar Nyelvben 1995-ben publikált utoljára (Egy „jelentés nélküli” szó a magyarban: MNy. 1995: 10—25). Amikor tanulmányát elküldte, a kísérőlevélben megfogalmazta, hogy ez az utolsó cikke. Igaza volt — sajnos. Ő már érezte, hogy — bármennyire szeretett volna is dolgozni még — egészségi állapota többet nem tesz lehetővé. S a tudománya jövőjére is gondoló tudós racionális döntést hozott, példamutató gesztust tett: könyvtárát egy ifjú német kutatónak ajándékozta, aki a finnugor nyelvek közül elsősorban éppen a lappal foglalkozik.

A finnugor nyelvészek mindenütt ismerték Wolfgang Schlachtert és feleségét, a külföldi útjain is mellette álló Lydia asszonyt. Az őt személyesen, illetőleg közelről ismerő magyar kollégák körében mondhatni osztatlan népszerűségnek örvendett. Ragaszkodásunknak örült, s őszinte szívből viszonzta azt. A nyíregyházi nyelvészkongresszuson 1977-ben ő mondta a zárszót a külföldi résztvevők nevében. Így fogalmazott: „szépség nélkül nincs élet”. S az élet egyik szépségét a tudomány művelésében látta. A tudomány művelését pedig az ember nemesedése egyik lehetőségének is tartotta.

Elmondhatjuk: halálával nemcsak tudományunk szegényedett. Mindazok, akik közelebbről ismerhettük őt, az emberi veszteséget is érezzük.

KISS JENŐ

LEVÉLSZEKRÉNY

Éder Zoltán írja: 1. BENKŐ LORÁND a HB. *feze* szavának jelentéséről, a korábbi megoldásokat felülbírálván, sokoldalú elemzéssel megállapította: „A HB. *halalnec e / puculnec feze* egész szövegkörnyezete azt sugallja, hogy itt a 'halálnak és pokolnak áldozata, prédája, martaléka'-féle jelentéstartalomról lehet szó.” (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp., 1980. 300, illetve 299—302). Talán nem érdektelen felidézni, hogy SÁNDOR ISTVÁN, csaknem kétszáz évvel ezelőtt, hasonló eredményre jutott: „Emlékeztem immár a FESZRŐL egygyhelyett, mely a' *Latiatuc feleymben* jön elő imígy: *es levn halalnec es puculnec feze*. Mit tett légyen egygykor ez a' Fe{z, sokat törtem a' fejemet, 's a' Származatjait is egygyenként mind megvisgáltam, de megvalom, alig mehettem valamire. Végre tsak azt találtam, hogy alig ha annyit nem tett mint Préda, vagy Nyereség. A' *Latiatuchan* is, a'mint látszik, ugyan ez az értelme, mert az előhozott szavak ezt jelentik: és lön halálnak és pokolnak prédája.” (Sokféle. Tizedik darab. Bétsben, 1808. 64.)

2. Sajnálatosnak tartom, hogy a Pannon enciklopédiában (ismertetését D. MÁTAI MÁRIÁTÓL l. MNy. 1998: 213—7) ZSILINSZKY ÉVA a tudománytörténeti babonák lomtárából felidézte a „halzsiros atyafiság” elavult formuláját (a kérdés árnyalt elemzését l. DOMOKOS PÉTER, Szkítától Lapponiáig. Bp., 1990. 51 skk.), s ráadásul Révai Miklóst is a finnugor rokonságot tagadók táborába sorolta eképp: „A »halzsiros atyafiság« gondolatát azonban általános elutasítás fogadta. Még olyan kiváló elme, mint Révai Miklós is a magyar nyelv lealacsonyítását látta benne.” Ám Révai Sajnovics munkájáról és szerepéről így vélekedett:

„Sajnovics János, kit Bétsből Vardehuzba társúl vitt magával Hell Maximilián, a' Lappok közt jártában, ugyanezen férfinak ösztönzésére, jeles munkát vállalt magára: hogy a'mit a' kül-

földiek erről a' megegyezesről, nyilván, és erősen állatva jelentettek, azt ő, Magyar létre annival is világosabban megmutatná, és teljes bizonyossággal előadná, kiváltképen a' Lapp nyelvben, mellesleg pedig, a' Finn, és Eszt nyelvben is. Örök ditséretet érdemel fáradsága csak azért is, hogy ebben első volt közülünk. De magában is nagy a' bötse munkájának az értelmeseknél." (Révai Miklós magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve »A' Magyar Deáki Történet«. Kiadta Rubinyi Mózes. Bp., 1912. 43)

Ha valaki — nyelvészként — e kiadványt nem ismerné, akkor Zsirai Miklós monográfiájából kellett (volna) értesülnie az alábbiakról: „A GYARMATHITÓL REGHULYig terjedő időszak nagyon kevésel vitte előbbre az összehasonlító finnugor nyelvtudomány ügyét, nálunk meg éppenséggel semmivel sem. RÉVAI MIKLÓS az egyetlen magyar, aki ebben a vonatkozásban is elűt kortársaitól: SAJNOVICS és GYARMATHI kétségbevonhatatlan megállapításai előtt meghajolva elfogadta a finnugor nyelvrokonság tanítását és finnugor megvilágításban igyekezett megmagyarázni hang- és alaktanunk számos jelenségét, mégpedig több esetben teljesen szabatosan.” (ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 506. Faksimile kiadásban Bp., 1994.)

Révaival kapcsolatban téves ZSILINSZKYnek az a megjegyzése is, hogy „névéhez fűződik a Halotti Beszéd első kiadása”. A Révai kéziratattól közölt reprodukció pedig nem „magyar Nyelvtankönyve”, hanem A' magyar Szép Toll” című stilisztikai kézikönyvének címlapja.

Földi Éva írja: A Magyar Nyelv 1998/2. számában olvashattuk GÓSY MÁRIA recenzióját JACQUES DURAND és SIPTÁR PÉTER „Bevezetés a fonológiába” c. tankönyvéről (220—3), melyben a szerzőnek két olyan állítása szerepel, amely — enyhén szólva — nem felel meg a valóságnak: 1. „a magyar felsőoktatásban alig néhány éve [kiemelés tőlem — F. É.] jelent meg a fonológia mint rendszeresen oktatott tantárgy...” (220). 2. „a recenzens igen nagyra értékeli ezt a könyvet, amely óriási űrt tölt be — kitűnő színvonalon — a magyar felsőoktatás tankönyvei között. Minden tekintetben példamutató és mintaértékű. Csak sajnálnivaló, hogy a fonológiához legközelebb álló, több évszázados hagyományra visszatekintő tudomány, a fonetika mind ez ideig ilyen vagy hasonló színvonalú könyvet nem tudott felmutatni.” [223 — kiemelés tőlem — F. É.]

Nos, 1. „a fonológia mint rendszeresen oktatott tantárgy” nem „alig néhány”, hanem 30 éve (persze lehet, hogy Gósy Máriának ez röpké időt jelent) van jelen a felsőoktatási szakképzésben — pl. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, az általános és alkalmazott nyelvészet szakon — 2 szemeszteren át heti 2 órás előadás + 1 óra gyakorlat keretében (tehát heti 3 órában). 1968—1988 között Péter Mihály professzor oktatta a fonológiát, 1989-től pedig Bolla Kálmán professzor és jómagam tartjuk az órákat. (Igaz ugyan, hogy magyar és több más szakon a fonológia nem önálló tantárgy, de a fonetikaoktatás keretében fonológiai ismereteket is szereznek a hallgatók. Egyébként Siptár Péter 1988—1991 között „Autoszegmentális fonológia” és „Metrikus fonológia” címmel tartott szakkollégiumot a Fonetikai Tanszéken.)

2. „Csak sajnálnivaló”, hogy a szakirodalmi tájékozódás során elkerülte Gósy Mária figyelmét az 1995-ben megjelent egyetemi tankönyv, a „Magyar fonetikai atlasz” (Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.), amelynek Bolla Kálmán a szerzője, nem is beszélve a Magyar Fonetikai Füzetek és az Egyetemi Fonetikai Füzetek c. kiadványsorozatban megjelent fonetikai munkákról vagy pl. a „Fejezetek a magyar leíró hangtanból” (Akadémiai Kiadó, Bp., 1982) c. tanulmánykötetről. Szinte hihetetlen, hogy hazai fonetikus ennyire ne ismerné a magyar fonetikai szakirodalmat! (Vagy mivel magyarázható a tények elferdítése, illetve elhallgatása?)

Már I. éves egyetemi hallgató korunkban megtanultuk, hogy a kutatómunka egyik feltétele a tények, a valóság, a tőlünk eltérő vélemények, nézetek tisztelete; ha valamit nem ismerünk, ne állítsunk valótlanságokat, ne alkossunk véleményt róla.

Juhász Dezső írja: Érdeklődéssel olvastam és élvezettel szerkesztettem jelen számunkban ZOLTÁN ANDRÁS tanulmányát a *szid* és *szégyen* szavunk eredetéről (54–9). A kérdéshez — reméljük — még más szlavistáknak, illetőleg magyar nyelvtörténészeknek is lesz hozzáfűznivalójuk, de már most leszögezhetjük: gondolatébresztő, filológiaiilag korrekt munkáról van szó, amely nem hallgatja el a felmerülő nehézségeket sem.

A *szid*-nak — ha valóban jövevénytyszó — az a fő problémája, hogy honosító képző nélkül épült be nyelvünkbe, holott a több száz szláv jövevénytyszó között csupán egy-két elfogadható példa van erre az adaptációs eljárásra. ZOLTÁN ANDRÁS az ellentmondást a következő érveléssel oldja fel: „Azt gondolom, hogy a jövevényigék honosítási módja elsősorban időrendi kérdés: egy ideig bármely nyelvből tőlakban vett át igéket a magyar, később ez a lehetőség megszűnt... A *szid* régiségéhez a magyarban kétség nem férhet ..., régisége mellett szól ... vegyes hangrendűsége is, tehát nincs akadálya annak, hogy szláv jövevénytiszavaink legrégebbi, IX. századi vagy esetleg még korábbi rétegébe soroljuk, ...” (59, az én kiemelésemmel — J. D.). Érvelésének első részét el tudom fogadni, bár további bizonyítékok felsorakoztatását még jónak látnám. Záró gondolatával azonban nem tudok egyetérteni (l. a kiemelt részt). Először azt hittem, hogy a IX. század időmegjelölés sajtóhiba a kéziratban a X. század helyett, hiszen ezzel a honfoglalás előtti korba helyeznénk a nyelvi kölcsönzést; de az utolsó bekezdésből világosan kiderül, hogy nem elírásról van szó. A szerző valóban a honfoglalás előtti időkre gondol, mi több, az átvételt a Kárpát-medencében képzei el: „Az efféle lelki folyamatokkal kapcsolatos szavak (*szégyen*, *szid* és származékaik, ...) aligha lehetnek felszínes steppei érintkezés nyomai nyelvünkben, hanem tartós és elmélyült szláv—magyar kapcsolatokra utalnak a múltban, ezek helyszíne pedig csak a Kárpát-medence lehetett. Azt, hogy szláv—(német—, török—)magyar nyelvi kapcsolatok feltételei a Kárpát-medencében a IX. században, sőt annál korábban is megvoltak, MAKKAY JÁNOS ... ez irányba mutató okfejtése után VÉKONY GÁBOR ... legutóbb nyelvészeti érvekkel bizonyította.” (Uo., szintén az én kiemelésemmel — J. D.)

MAKKAY JÁNOS és VÉKONY GÁBOR kitűnő régész kollégáink nyelvészeti kérdésekben is kialakították saját (és sajátos) véleményüket. De vajon mi az álláspontja ZOLTÁN ANDRÁSNAK a ket-tős honfoglalás elméletéről a szaknyelvész, a szlavista szemszögéből? Tanulmánya végén egyetlen sovány kis kérdőjelet sem találtam ezzel kapcsolatban, sőt a „nyelvészeti érvekkel is bizonyította” sommás végszó mintegy eldöntött ügyként kezeli ezt a sok vitát kiváltó kérdést.

A Magyar Nyelv olvasóit bizonyára érdekelné ZOLTÁN ANDRÁS kifejtettebb, megokoltabb véleménye, s talán még más nyelvészeknek, történészeknek is lenne ehhez egy s más hozzátennivalója. (L. még KLIMA LÁSZLÓ recenziójának ide vágó részletét is, szintén jelen számunkban, a 89. lapon.)

Kontra Miklós írja: Az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó beszélt nyelvi kutatások során készített magnetofonos interjúk, valamint ezek ellenőrzött és kódolt átiratai 1998 áprilisáig csak a kutatásban részt vevő nyelvészek szűk köre számára voltak hozzáférhetőek. Április 2-án az Intézetben Kontra Miklós és Váradi Tamás bemutatták a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúk (BUSZI interjúk) digitalizálásának első eredményét: egy teljes BUSZI interjú hanganyagát, átiratát és kódolt teszteredményeit tartalmazó CD-ROM-ot. A CD használata megkívánja a BUSZI elméleti és módszertani hátterének, valamint adatfeldolgozási módszereinek ismeretét. Ezek az ismeretek az eddigi legteljesebb formában a „Working Papers in Hungarian Sociolinguistics” 2., 3. és 4. füzetében találhatók meg. E füzetek olvashatók az Interneten is, a <http://www.nytud.hu/buszi/> címen, miként a bemutatott első digitalizált interjú szövegének teljes transzkriptje is. A BUSZI-t (is) felhasználó beszélt nyelvi publikációk listája megtalálható „Az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztályának válogatott bibliográfiája, 1987—1997”-ben, ami az Interneten is hozzáférhető a <http://www.nytud.hu/ril/socio/> címen. További információk Kontra Miklóstól kérhetők (1250 Budapest, Pf. 19; e-mail: kontra@nytud.hu).

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségdöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gycsen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

- 140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
- 141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.
- 142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380.– Ft.
- 143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286.– Ft.
- 144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450.– Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.
- 204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600.– Ft.
- 205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200.– Ft.
- 206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300.– Ft.
- 207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8–11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200.– Ft.
- 208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200.– Ft.
- 209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.). I–II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000.– Ft.
- 210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfőlegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300.– Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességszeirásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300,- Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600,- Ft.
Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedüs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500,- Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IV. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997., 1998. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV.

ÉVFOLYAM

1999.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek	129
<i>Balázs Géza</i> : Kommunikációs létformák és átcsapások	138
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Térjelölés a magyar nyelvben	154
<i>Ladányi Mária</i> : Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarban	166
<i>Nyomárkay István</i> : Adalék a magyar—horvát nyelvi és irodalmi kapcsolatokhoz ...	180
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya	188
<i>Gregor Ferenc</i> : Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben. II.	195
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Futaky István</i> : Berény. — <i>Nagy Péter</i> : Madarat lehet fogatni vele	203
É l ő n y e l v. <i>Sándor Anna</i> : Nyelvjárási szöveg Kolonból	207
S z e m l e. <i>Hajdú Mihály</i> : Benkő Loránd, Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. — <i>B. Gergely Piroska</i> : Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. — <i>Horváth Mária</i> : Wilfried Schabus, Die Landler. — <i>Gerstner Károly</i> : Vörös Éva, Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára. — <i>Bodó Csanád</i> , A magyar nyelv táji változatai az 1980-as évek végén (Tanulmánygyűjtemény)	213
K ü l ö n f é l é k. <i>A Szerkesztőség: Közlemény.</i> — <i>Szathmári István</i> : Bitnicz Lajos, a stilisztika tudósa. — <i>Tolnay Gábor</i> : Melich János beszéde Szarvas díszpolgárrá választásakor. — <i>Szücs Tibor</i> : Temesi Mihály (1914—1988) emlékére	241
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Gecső Tamás</i> : <u>Zsilka János</u>	250
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Máramaros megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából	252
L e v é l s z e k r é n y. <i>Makkay János</i> írja. — <i>Timár György</i> írja. — <i>Zsilinszky Éva</i> írja	254

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknel, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknel. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327—7796) könyvesboltban. • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42—44. Tel.: 349—4152 • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

ref

F 8462 / 2000

MAGYAR NYELV

XCV. ÉVF.

1999. JÚNIUS

2. SZÁM

Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek

1. A nyelvi intuíció (kompetencia, nyelvérzék) a természetes beszélő nem reflektált nyelvi tudása, ösztönös megérzése, amelyet spontán módon alkalmaz nyelvhasználatára során. Olyan tudásforma, amely a nyelvi megnyilatkozások létrehozása előtt adva van a beszélőben. A nyelvi intuíció azon a velünk született emberi képességen alapul, hogy el tudjuk sajátítani valamely konkrét nyelv szabályait, ennek következtében pedig meg tudjuk különböztetni azon nyelvben a szabályost a szabálytalantól.

Hogyan alakul ki a nyelvi intuíció? Úgy, hogy velünk született nyelvi képességeink a nyelvi szocializáció során a környezet nyelvhasználatának az indukáló hatására mintegy kitöltődnek, konkrét tartalmat nyernek. J. K. CHAMBERS megfogalmazásában: „A nyelv-elsajátítás tartalma társadalmilag határozódik meg, bár biológiailag van beprogramozva” (Sociolinguistic Theory. Linguistic Variation and Its Social Significance. Oxford, 1995. 158; TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A nyelvi norma. NytudÉrt. 144. sz. 20). KIEFER a nyelvi kompetenciáról (más megnevezéssel: belső nyelvről) azt írja, hogy az „az ontogenezis folyamán az organizmusban az előre megadott lehetőségek (ez az ... univerzális grammatika) és a tapasztalattól függő ismeretek alapján alakul ki” (MTud. 1998: 308). Tegyük hozzá: a környezet általános és specifikus (szociolektális, dialektális stb.) nyelvi normái alapján.

A nyelvi intuíciónak szűkebb és tágabb értelmezése egyaránt van. A generativisták korábban a szűkebb értelmezés szerint jártak el, ma már (KIEFER FERENC szóbeli közlése szerint) többségükben a tágabb értelmezést követik. (A kérdéskörhöz l. még HERMAN JÓZSEF in ZOLTÁN ANDRÁS szerk., Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Bp., 1998. 231—8.) A tágabb értelmezés szerint a nyelvi kompetencia nemcsak az egyetemes nyelvtan elveit, illetőleg a nyelvtani „mag”-hoz tartozó szabályokat, hanem a „perifériá”-ba tartozókat is tartalmazza. Tanulmányomban a nyelvi intuíciónak kizárólag azzal a részével foglalkozom, amelyet *nyelvi kompetencia* (belső nyelv) megjelöléssel (is) szoktunk emlegetni. Nem foglalkozom a kommunikációs kompetenciával. Ez utóbbi csak specifikus, ti. kultúrákötöttségű normák alapján alakul ki, szemben a nyelvi kompetenciával, amelynek kialakulását univerzális és specifikus normák szabják meg (l.: H. LÖFFLER, Germanistische Soziolinguistik. Berlin, 1985. 109; R. BARTSCH, Sprachnormen: Theorie und Praxis. Tübingen, 1985. 163; l. még BAŃCZE-ROWSKI: Nyr. 1994: 277—86). Ezért fogalmaztam fentebb úgy, hogy szociális és dialektális tényezők is befolyásolják a nyelvi intuíció alakulását (l. TH. LEWANDOWSKI, Linguistisches Wörterbuch. Heidelberg, Wiesbaden, 1990. 2: 495). Az ember vele született nyelvi alapképességei azonosak. De mert a nyelvi környezet számos és sokféle, ezért a „kitöltődés” eredményeként létrejövő intuíciók (az idiolektális nyelvi kompeten-

ciák) szükségszerűen maguk is változatosak, eltérők. Az eltérés lehet kisebb és lehet nagyobb. Az azonos beszélőközösségekbe tartozók esetében az idealizált nyelvi kompetenciánál tágabban értelmezett nyelvi intuíciónak túlnyomó többségét, messze legnagyobb részét az azonos mag, a közös invariáns rész teszi ki. Természetes éppen ezért, hogy a nyelvi intuíciónak legmagasabb fokú egyezése, azaz a nyelvhasználat és a nyelvi ítéletek legnagyobb fokú hasonlósága a beszélőközösség azonos társadalmi csoportokba tartozó beszélőire jellemző. Minél kisebb a szociokulturális okokra visszamenő különbség az egyes társadalmi csoportok között, annál kevesebb, minél nagyobbak a különbségek, annál több eltéréssel számolhatunk a csoportok tagjainak a nyelvi intuíciójában, tehát elfogadhatósági ítéletében is. (HYMES, HALLIDAY és mások idevágó nézeteire vonatkozóan I. TOLCSVAI NAGY i. m. 19 kk.) Tudvalevő példának okáért, hogy a nyelvközösségek egy- és kétnyelvű csoportjai tagjainak a nyelvi elfogadhatósági véleményében különbségek vannak. A kétnyelvű beszélők olyan szerkezeteket is használnak, jónak tartanak, amelyeket egynyelvű anyanyelvtársaik nem. (Megjegyzendő, hogy a két- és többnyelvűségre vonatkozó empirikus és neurolingvisztikai vizsgálatok azt mutatják, hogy ezen esetekben a nyelvi kompetencia nagyobb mértékben alapul tanuláson, elsajátításon, mint az anyanyelv esetében, vö.: R. DIETRICH in U. AMMON et alii ed., *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Berlin, New York, 1988. 1: 352—8; N. DITTMAR, *Grundlagen der Soziolinguistik*. Tübingen, 1997. 253.)

Az Olvasó megértését kérem, hogy nagyon szűkmarkúan bánok a hivatkozásokkal. A témakörnek óriási az irodalma, célom a jelen esetben azonban csupán annyi, hogy egy korlátozott körű vizsgálat eredményéről s ehhez kapcsolódó néhány észrevételről adjak számot.

A) A kérdés. — A kérdés, amelyre választ keresek, ez: mennyiben, illetőleg statisztikailag mennyire kimutathatóan befolyásolja magyar anyanyelvű beszélők nyelvi intuícióját az a tény, hogy nyelvi tudásukat a nyelvjárási környezet is formálja? A kérdést így is meg lehet fogalmazni: mennyiben befolyásolja a kettősnyelvűség a beszélők nyelvi intuícióját? Figyelmem középpontjában tehát a regionális kötöttségű mondatok véleményezése áll, s válaszra váró legfontosabb kérdésem az, hogy a táji sajátosságokat tükröző mondatok megítélésében mutatkozik-e szignifikáns különbség az azonos életkorú falusi és fővárosi iskolások között. További kérdés: milyen különbségek mutatkoznak az általános iskolások és magyar szakos egyetemisták nyelvi elfogadhatósági ítéleteiben? Illetőleg: vannak-e, s ha igen, milyen különbségek nyelvészek és nem nyelvészek elfogadhatósági ítéletei között? (Szembesíteni kívánom a magyar generatív szemléletű leírások némely mondatának egyéni intuíción alapuló elfogadhatósági minősítését nem nyelvész adatközlők véleményével.)

B) A hipotézis. — 1. A nyelvi intuíciót befolyásolja az a tény is, hogy a beszélők anyanyelvük melyik, illetőleg hány változatát birtokolják. E szerint különbségeknek kell mutatkoznuk az adott nyelvet egyes- és kettősnyelvűként beszélők nyelvi intuíciójában, tehát a köznyelvi beszélők és a nyelvjárási beszélők, illetőleg a köznyelvi beszélők és a köznyelvet s valamely nyelvjárást egyaránt beszélők nyelvi intuíciójában. — 2. A magyar szakos egyetemisták a felső tagozatos általános iskolásokkal szemben életkorukból s tanulmányaikból következőleg nyelvíleg (is) jóval tapasztaltabbak, anyanyelvi tudásuk (is) tágabb, mélyebb és tudatosabb, s mindebből következő differenciáltabb nyelvi szemléletüknek köszönhetően a köznyelvi normatudat túláltalánosító hatása körükben kevésbé érvényesül, mint az általános iskolásokéban. Várható tehát, hogy az egyetemisták nagyobb arányban tartják elfogadhatónak a nem köznyelvi normák szerint alakult mondatokat, mint az általános iskolás köznyelvi beszélők.

Tehát: statisztikailag kimutatható különbségek várhatók egyfelől kettősnyelvű és köznyelvi egyesnyelvű felső tagozatos diákoknak, másfelől pedig felső tagozatos tanulóknak és magyar szakos egyetemistáknak magyar mondatokra vonatkozó elfogadhatósági ítéletei között.

C) A módszer. — A nyelvi tudás implicit. Megállapítása, leírása s kifejtése a nyelvész feladata. A kutató két felfogást követhet. Vagy elvonatkoztat a konkrét nyelvhasználatról, és saját induíciójára támaszkodva jut megállapításokra (a generatív grammatikai vizsgálatokból jól ismert eljárásról van szó), vagy a konkrét nyelvhasználatot, más beszélők nyelvi gyakorlatát, illetőleg nyelvi ítéletét tekinti kiindulási alpnak (l. például KENESEI: MTud. 1998: 1388). Magam a tényleges nyelvhasználat meghatározott mondat-, illetőleg szerkezettypusait teszteltetve vizsgálom mások nyelvi intuícióját, s deduktív általánosítással, a kvantitatív szociolingvisztika alapkövetelményeit (szociológiai és statisztikai értelmezhetőség) szem előtt tartva következtetek a csoportszintű különbségekre.

A nyelvi elfogadhatóság egyik legjobb vizsgálati módja a kérdőíves. Egyrészt azért, mert alkalmas nemcsak tényleges mondatoknak, hanem lehetségeseknek a véleményeztetésére is. Másrészt pedig azért, mivel így (= azonos kérdésekkel s azonos megítélendő mondatokkal) biztosítható leginkább az összehasonlíthatóság, illetőleg kérdőívvel az anyaggyűjtés egyidejűsége és gyorsasága, az adatok ellenőrizhetősége és megismételhetősége. A követett módszer a kísérletes (elicitációs) volt: kérdőívben megadott mondatokról kellett az adatközlőknek nyilatkozniuk, hogy azok érzésük szerint spontán beszédben elhangozható, ilyen értelemben elfogadható magyar mondatok-e vagy sem.

A kérdőív mondatainak egy része a nyelvten magjába, másik része a perifériába tartozó típusokat reprezentál. (A kérdőívbe fölvettem néhány olyan mondat- és szerkezettypust is, amelyeket egyelőre csupán tájékozási alpnak, véleményezésüket szűrőpróbának tekintettem. Ezekről érdemlegesen csak nagyobb mennyiségű példamondat teszteltetése után lehet mondani.)

A kérdőív mindegyik mondata magyar anyanyelvűtől származó tényleges (elhangzott, adatolt) mondat. A maga eredeti környezetében mindegyik helyes mondat volt. (Ahogy nyilvánvalóan hibás performancia egy budapesti tudományos tanácskozáson 1998-ban elhangzott megnyilatkozás második fele: „Ezt én nem tudom eldönteni, *ezt a bizottság hozzon állásfoglalást.*”) Tehát a kérdőívben fölített kérdésre a maradéktalanul helyes válasz az lett volna, hogy mindegyik mondat elfogadható magyar mondat. Egyetlen adatközlő sem válaszolt így. Sőt nem volt senki sem, aki a mondatok 80%-át elfogadhatónak minősítette.

Három vizsgálati csoporttal dolgoztam. Az egyik csoportot egy nyelvjárásdomináns falu (szülőfalum, Mihályi) felső tagozatos általános iskolás tanulói, a másikat a budapesti Deák Téri Evangélikus Gimnázium 10—14 éves diákjai, a harmadikat pedig az ELTE véletlen kiválasztással toborzott magyarszakos hallgatói alkották: 64 fő mindegyik csoportban. Azért ennyi, mert a mihályi általános iskolában ennyi felső tagozatos volt a vizsgálat idején (tehát a teljes mennyiséggel, az alapsokasággal dolgoztam). Az általános iskolások nyelvjárási környezetben nőttek föl, illetőleg élnek, s a kettősnyelvűség ilyen-olyan fokán állnak. A fővárosiak köznyelvi egyesnyelvűek. Az egyetemisták döntő többsége budapesti, de a vidéki származásúak sem tekintik kettősnyelvűeknek magukat, azaz mindnyájan köznyelvi egyesnyelvűek, néhányan minimális nyelvjárási nyomokkal. — Az eddigi szociolingvisztikai kutatások szerint a nyelvi intuíció vizsgálatában a lakóhelynek és az iskolázottságnak mint szociológiai változóknak fontos szerepe van. Az adatközlők kiválasztása ennek megfelelően történt.

Az általános iskolások az iskolában, tantermben, tanári felügyelet mellett töltötték ki a kérdőívet. Az egyetemisták tanáruk jelenlétében adtak választ (gondolkodási időt ők minimálisat kaptak). A kérdőívek kitöltésében nyújtott segítségéért Rabi Zoltán-nak (Mihályi) és Kerepeszky Anikónak (Bp.) tartozom köszönettel.

Az intuíciót csak közvetett módon ismerjük (introspekcióval, a konkrét nyelvhasználatból, mások és magunk verbális megnyilatkozásainak kijavításából stb.), ezért az intuícióknak, tehát a beszélők nyelvi kompetenciájának a leírásában vannak bizonyos problémáink (A. VON STECHOW in J. JACOBS et alii ed., *Syntax. An International Handbook of Contemporary Research*. 1. Halbband. Berlin, New York, 1993. 6—7; J. M. MORAVCSIK i. m. 2. Halbband, 1995. 1480). A nyelvi elfogadhatóság vizsgálatának leginkább gátló tényezője a konkrét esetben az, hogy az adatközlők a nyelvi elfogadhatóságot többé vagy kevésbé a köznyelvi helyességgel azonosítják, s e szerint alkotnak véleményt. (Példák: nem is kevés egyetemista a *Nem tudom, el-e jön ő is* mondatot nem fogadta el. Pedig nekik tudni illik, sőt kell arról, hogy ez a szerkezet típus nyelvi realitás a mai magyarban. A másik: a mihályi iskolások számára nap mint nap hallható nyelvi tény a *jön ige gyűn* formában való használata. Ennek ellenére 14 diák nem a fülének hitt, hanem nyelvi helyességi beidegződését követte, s elfogadhatatlannak, azaz a kérdőív értelmezése szerint elő nem fordulhatónak ítélte a *Meggyűttek a szénszállítók* mondat-típust (= mondat alaki tájszóval). Mindkét említett esetben a köznyelvi normatudat túláltalánosító hatásával, más szóval a kommunikációs normának a nyelvi normát is befolyásoló hatásával magyarázható a nyilvánvalóan téves értékelés. Hiszen köznyelvi normatudatuk, tehát az explicit, az akként tanult/tudatosított (köznyelvi) norma ismerete, a nyelvileg „helyes” reflexe hagy nyomot elfogadhatósági ítéletükben. Általános jelenlétről van szó: a nyelvészeti naív beszélők — eltérő mértékben ugyan, de mindannyian — ennek hatása alatt állnak. Így a bizonytalansági tényezők ellenére is lehetséges az intuícióbeli eltérések föltérképezése, különösen akkor, ha szociológiailag és statisztikailag értelmezhető adatokkal s nagy számú adatközlővel dolgozunk.

Általános tapasztalat, hogy az iskolások a nyelvi elfogadhatóságot nagyobb mértékben kapcsolják össze a köznyelvi szempontú nyelvi helyességgel, mint a felnőttek, illetőleg elsősorban azok, akiknek nyelvi műveltsége az átlagot jóval meghaladja (például a magyar szakos egyetemisták).

A vizsgálatot erre való tekintettel is jobban előkészítendő 1998 tavaszán próbafelmérésnek vettem alá a mihályi nyolcadikosokat. A tapasztalatok birtokában két ponton is módosítottam az eredeti kérdőíven. Egyrészt nem szerepeltettem a feladatmegjelölő, bevezető szövegben a *helyes, jó* jelzőket, csak az *elfogadható*-t, illetőleg körülírtam, hogyan gondolom az elfogadhatóságot (ha magyar anyanyelvű ember mondja vagy mondaná; ha magyar anyanyelvűek Budapesten, Erdélyben, Palócföldön, Dunántúlon vagy bárhol másutt mondhatnák). Másrészt elhagytam bizonyos mondatokat, újakat vettem be, s a kérdőívet a következő típusú mondatokkal véglegesítettem: 1. a mihályi nyelvjárásra jellemző szerkezet típusúakkal, 2. a köznyelvre jellemzőkkel, 3. sem a mihályi nyelvjárásra, sem a magyar köznyelvre nem jellemzőkkel. Iskolásokról lévén szó fontosnak tartottam közölni, hogy a válaszokat senki sem osztályozza. Ezzel kívántam csökkenteni a diákokban minden írásos iskolai feladatnál jelentkező azon belső késztetést, hogy úgy válaszoljanak, ahogy tanáraik elvárják tőlük (tudniillik „helyesen”, azaz köznyelviesen).

2. A mondatok és elfogadási arányuk csoportok szerint Regionális szerkezetek

A mondat	Az igenlő válaszok száma			A különbség
	Mihályi	Bp.	ELTE	Mihályi és Bp. között
1. <i>Én is írni kellem neki levelet.</i>	61	3	5	58 = 90.6%
2. <i>A szomszédék kertjük teli van gazzal.</i>	47	8	13	39 = 60.9%
3. <i>Ilyen nagy gyerek nem illik már babával játszani.</i>	37	7	18	30 = 46.9%
4. <i>Meg leszel mondvá, ha árulkodni mersz!</i>	58	32	35	26 = 40.6%
5. <i>Kiéek ezek a lovak?</i>	44	18	25	26 = 40.6%
6. <i>Kovácsék disznójuk a hidas ajtaját zörgeti.</i>	27	5	9	22 = 34.4%
7. <i>Már hideg van, s nekik még nincs elegendő ruha.</i>	41	21	32	20 = 31.2%
8. <i>Ez a gyerek túlságos magas.</i>	30	10	14	20 = 31.2%
9. <i>Nem tudom, el-e jön ő is.</i>	35	18	18	17 = 26.6%
10. <i>Soha adta meg nekem a tartozását.</i>	20	3	10	17 = 26.6%
11. <i>A virágoknak a szél levitte a levelüket.</i>	50	36	34	14 = 21.9%
12. <i>Megbántott, ezért soha kérek tőle valamit is.</i>	13	3	2	10 = 15.6%
13. <i>Meggyűttek a szénszállítók.</i>	50	41	62	9 = 14%
14. <i>Kovácsék disznaja a hidas ajtaját zörgeti.</i>	57	50	63	7 = 10.9%
15. <i>Ezek házuk igen magas.</i>	10	4	6	6 = 9.4%
16. <i>Mikorára te megjössz, akkorára én is otthon leszek.</i>	23	20	63	3 = 4.7%
17. <i>A farakás hegyibe tette a paradicsomot, hogy gyorsabban beérjen.</i>	48	47	48	1 = 1.6%.

A mondatok elfogadottsága (összesített adatok): Mihályi 651 = 59.9%, Bp.-Deák tér 326 = 29.9%, Bp.-ELTE 461 = 42.3%. Azaz: a szóban forgó mondatokat a mihályi iskolások fogadták el a legnagyobb, a Bp.-Deák tériek a legkisebb arányban. A statisztika nyelvén: a mihályiak kétszer nagyobb arányban tartják elfogadható magyar mondatoknak a kérdőív regionális, a mihályi nyelvjárásra jellemző jegyeket is fölmutató mondatait, mint a budapesti diákok. Ez szignifikáns különbség, s mint ilyen vitán felül bizonyítéka annak, hogy a köznyelvi egyesnyelvű, illetőleg a nyelvjárási környezetű kettősnyelvű tanulóknak, tehát a két vizsgálati csoport tagjainak az anyanyelvi intuíciója empirikusan megállapítható, igazolható módon eltér egymástól.

Mínél gyakoribb használatú egy regionális nyelv szerkezetitípus, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a nyelvjárási háttérű iskolások az erős köznyelvi normaorientáltság s a nyelvjárások stigmatizáltsága ellenére elfogadhatónak tartják őket. Az *Én is írni kellem neki levelet* (a nyelvjárási ejtés mód: *én is írnyi köllök neki levelet*) mondatot például mindössze három tanuló kivételével mindegyik mihályi adatközlő elfogadta. Értethető: a szerkezetitípus ma is aktív nyelvjárási jelenség, sőt a vidék regionális köznyelviségének is része (még). Ugyanígy érthető a budapestiek azonos arányú elutasítása: ők a számukra nyilván ismeretlen mondatitípust három kivétellel nem fogadták el.

A példamondatokba rejtett nyelvjárásiasságok között vannak a szóban forgó településen ma is általános használatúak (például az 1., 4.), de vannak visszaszorulóak (2., 3., 9., 11., 14.), sőt erősen visszaszorultak (10., 12., 15.) is, azaz gyakori, ritka és nagyon ritka használatúak. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a vizsgált falu iskolásainak szűkebb nyelvi környezete nagyjából azonos. Családonként olykor nagy különbségek vannak: a gyermekeket tudatosan (regionális) köznyelven szocializáló szülők állnak az egyik, a nyelvilag archaikusak s otthon nyelvjárásban beszélők a másik oldalon. A falu eme rétegzettségére korábbi vizsgálatok már fényt derítettek, s éppen az iskolások közötti nyelvjárási tudásbeli különbségek világítottak rá arra a tényre, hogy egy többségében nyelvjárási nyelvhasználatú faluban milyen különbségek lehetnek a felnövekvő nemzedék tagjai között a nyelvjárási jelenségek ismeretében. A jelen vizsgálat azonban éppen azt mutatja, hogy az archaikus regionális szerkezeteket a várhatónál nagyobb arányban fogadták el a mihályi iskolások. Ezt pedig a családon kívüli környezet hatásával, tehát azzal magyarázom, hogy az összességében nyelvjárásdomináns településen a köznyelvi orientáltságú családokban született gyermekek is találkoznak a nyelvjárási grammatikai archaizmusok nagy részével. (A lexikaiakkal kevésbé, mert azok többnyire konkrét tárgyakhoz, dolgokhoz kötődnek, amelyekkel már nincs vagy csak elvétve van módjuk találkozni, l. MNy. 1996: 406 kk.)

Ellenpróbaként olyan mondatokat is véleményeztettem, amelyeket Mihályiban s tágabb környezetében sem használnak. Föltételezhető volt, hogy ezeknek az elfogadási aránya alacsonyabb lesz a mihályi diákok körében. Íme:

A mondat	Elfogadta		
	Mihályi	Bp.-Deák tér	ELTE
<i>Vevé a kalapiját, s mene elfele.</i>	28	36	55
<i>Mit kell tegyek?</i>	31	41	55
Összesítve:	59	77	110

Az egyetemisták a regionális mondatokat jóval (egymáshoz viszonyítva: 41%-kal) nagyobb arányban fogadták el, mint a köznyelvi általános iskolások. A hipotézist az adatok itt is alátámasztják. A kérdőívet kitöltötte az ELTE tíz magyarnyelvész tanára is. Az ő válaszaikban volt a legtöbb elfogadás és a legkevesebb elutasítás. Ezzel az említett hipotézis további támogatást nyert.

3. A mihályi nyelvjárás mondattani jelenségeit vizsgálva a hetvenes évek derekánvégén az tűnt föl egyebek mellett, hogy a nyelvjárásban a mondatátszövődés jóval gyakoribb, mint a köznyelvben (Nyr. 1979: 66, MNyTK. 164. sz. 70). Hogy ez így van, elsősorban azzal magyarázható, hogy a mondatátszövődés elsődlegesen és tipikusan beszélt nyelvi jelenség (HAADER: Nyr. 1998: 232). A helyzet mára annyiban módosult, hogy a nyelvjárások és a beszélt köznyelv között a mondatátszövődés gyakorisági különbsége csökkent. Éspedig azzal, hogy e jelenség a beszélt köznyelvben is egyre inkább terjed. Ennek oka az, hogy néhány évtizede fölerősödött a nyelvhasználókat a beszélt nyelv felől érő, s számottevően csökkent az írott nyelv oldaláról jövő hatás (l. HAADER i. h.). A különbség csökkent, de nem egyenlítődtött ki. Ebből kiindulva föltételeztem, hogy a megítéléses feladat típusokra adott válaszokból az derül ki, hogy a nyelvjárási környezetű tanulók nagyobb, a köznyelvi egyesnyelvű iskolások kisebb arányban tartják elfogadhatónak a mondatátszövődéses mondat típusokat. (A példamondat-típusok a mihályi nyelvjárásban mind előfordulnak.) Lássuk az eredményt!

A mondat	Az igenlő válaszok száma			A különbség Mihályi és Bp. között
	Mihályi	Bp.	ELTE	
1. Kire gondolod, hogy szavaztak?	40	5	31	35 = 54.7%
2. A képek jók, a Pali azért látszik, hogy beteg.	45	17	56	28 = 43.7%
3. A nyulat láttam, hogy meg van dögölve.	40	15	28	25 = 39%
4. A szemüvegeket szeretném, ha tudnád, hogy nem ott van a helyük.	29	8	8	21 = 32.8%
5. Az anyámmal megmondtam, hogy nem engedem, hogy rosszul bánjatok.	27	9	46	18 = 28.1%
6. Náluk nem tudom, hogy lett volna az valaha is.	39	22	45	17 = 26.6%
7. Nekem nem bánom, ha nem hoznak ki széket.	28	11	47	17 = 26.6%
8. Jóska is szeretnének, ha velünk jönne.	23	8	13	15 = 23.4%
9. Jánost azt mondták, hogy azt nem kell megvárni.	20	6	19	14 = 21.9%
10. Péter azt mondta, hogy moziba szeretné, ha mennénk.	22	13	27	9 = 14%
11. Mari senkit sem szeretne, hogy meghívjunk.	25	18	23	7 = 10.9%
12. Karcsi meccsre mondta, hogy szeretné, ha mennénk.	9	2	6	7 = 10.9%
13. Mari Jánost ígérte meg, hogy meghívja.	18	13	23	5 = 7.8%
14. Be akarja Mari, hogy írassuk a tanfolyamra.	9	4	19	5 = 7.8%
15. Azt a lányt nem tudom, hol a táskája.	3	0	0	3 = 4.7%
16. János azt mondta, hogy azt szeretné, ha moziba mennél.	49	48	57	1 = 1.6%
17. Jancsi Juliskát hallottam, hogy elveszi feleségül.	17	60	21	-43 = -67.2%.

A mondatok elfogadottsága (összesített adatok): Mihályi 443 = 40.7%, Bp.-Deák tér 259 = 23.7%, Bp.-ELTE 469 = 43%. Azaz: az átszövődéses mondatokat a mihályi iskolások 71,7 százalékkal nagyobb arányban fogadták el, mint a Deák tériek (az egymás közötti viszonyítás szerint). Figyelemre méltó, hogy a 17 mondat közül 16-ot nagyobb arányban fogadtak el, mint a fővárosiak. Az önként adódó következtetés: az itt is jelentkező eltérés fő magyarázata a környezet megszabta nyelvi kompetenciabeli különbségben rejlik.

Feltűnő, hogy az átszövődéses mondatokat az egyetemisták a mihályi diákoknál is valamivel nagyobb arányban fogadták el, s hogy a fővárosi általános iskolások hozzájuk képest mennyire „szigorúak” voltak. Az okokra l. fentebb, a hipotézis megfogalmazásakor említetteket.

4. A mondatok elfogadhatóságának megítélésében előfordulnak bizonytalanságok. Ennek a nyelvben levő bizonyos átmenetek, változatok és a beszélő nyelvi tudásá-

ban meglevő bizonytalanságok egyaránt lehetnek okai — és persze azon körülmények (izgatottság, az összpontosítás zavarai, az emlékezet kihagyásai, a figyelem, az érdeklődés elterelődése), amelyeket CHOMSKY mint grammatikai szempontból érdektelen körülményeket figyelmen kívül hagyott, mondván, a nyelvésznek az a feladata, hogy megállapítsa, mit tudnak a beszélők nyelvükről, nem pedig annak megállapítása, hogy mit csinálnak nyelvükkel. Bizonytalanságok előfordulnak akkor is, ha a legjobban birtokolt anyanyelvi változat mondatairól van szó. Empirikus vizsgálatok igazolták ugyanis, hogy a beszélők metanyelvi ismeretei a nyelvi szabályokról nem megbízhatóak (N. DITTMAR i. m. 267). Magától értetődik, hogy szaporodik számuk, ha anyanyelvünk nem vagy kevésbé ismert változatából merítjük a példákat, vagy ha mi magunk szerkesztünk „fogós” mondatokat. A kérdőív regionális kötöttségű, tehát az adatközlők többségétől nemigen hallott mondatokat is tartalmazott. Várható volt éppen ezért, hogy a szóban forgó szerkezetek megítélésében megnövekszik a bizonytalanság. Hogy erről többet megtudjak, adatközlőim egy részét, 32 egyetemi hallgatót és 7 egyetemi kollégát arra kértem, hogy jelölje meg, mely mondatok esetében válaszolnának úgy, hogy nem tudnak dönteni, illetőleg hogy inkább nem döntenek. A válasz: 33 esetben az 55-ből. Az adatközlők tíz százaléka vagy annál több volt bizonytalan a következő mondatok megítélésében:

A mondat	A bizonytalanság aránya %-ban
<i>Már hideg van, s nekik még nincs elegendő ruha.</i>	18
<i>Mari senkit sem szeretne, hogy meghívjunk.</i>	15
<i>Kívánok egy boldog új évet!</i>	15
<i>Péter azt mondta, hogy moziba szeretné, ha mennénk.</i>	13
<i>Náluk nem tudom, hogy lett volna az valaha is.</i>	13
<i>Természetesen, hogy segíték otthon én is.</i>	13
<i>A képek jók, a Pali ezért látszik, hogy beteg.</i>	13
<i>Jancsi Juliskát hallottam, hogy elveszi feleségül.</i>	10
<i>Holnap valószínűl érkezik.</i>	10
<i>Volt János ügyes.</i>	10
<i>Ilyen nagy gyerek nem illik már babával játszani!</i>	10
<i>Nekem nem bánom, ha nem hoznak ki széket.</i>	10

21 esetben a bizonytalankodók száma 3 és 1 között mozgott.

5. A vizsgálat lehetőséget kínált arra, hogy nyelvész(ek) intuíciját szembesítsem jóval nagyobb számú nem nyelvész intuícijával. A magyar nyelv generatív szemléletű mondatnani leírásaiban, jelesül É. KISS KATALIN több tanulmányában olvasható átszövdéses mondatok közül hetet vizsgáltam (minimális, a tárgy szempontjából lényegtelen változtatásokkal). Az É. KISSTől elemzett mondatokra 1.: DEZSŐ L. szerk., *Contrastive Studies Hungarian—English*. Bp., 1982. 56 és KENESEI I., PLÉH CS. szerk., *Approaches to Hungarian. Volume Four. The Structure of Hungarian*. Szeged, 1992. 70, 85, 87, 89, É. KISS K.—KIEFER F.—SIPTÁR P., *Új magyar nyelvtan*. Bp., 1998. 156 kk. Helykimélés miatt nem közlöm újra a mondatokat, csupán sorszámukat adom meg zárójelben (1. őket följebb, az átszövdéses mondatok között). É. KISS a 4. sorszámú mondat elé két kérdőjelet tett, a többi előtt nincs jelzés, tehát ezek a szerző szerint elfogadható mondatok. A három szóban forgó vizsgálati csoport tagjainak, azaz $3 \times 64 = 192$ személynek a véleménye százalékban kifejezve és a sorrenddel is jelölve (a legmagasabb elfogadási ponttól haladva a legalacsonyabb felé) a következő:

50 százalék fölött fogadták el: 1. (16.) 80.2% — 2. (17.) 51%;

50 százalék alatt fogadták el: 3. (5.) 42,6% — 4. (1.) 39.5% — 5. (11.) 34.3% — 6. (10.) 32.1% — 7. (12.) 8.7%.

Azaz: minősített többség csak a *János azt mondta, hogy azt szeretné, ha moziba mennél* mondattípust tartja elfogadhatónak. Minimális (51%-os) többséggel fogadták el a *Jancsi Juliskát hallottam, hogy elveszi feleségül* mondatot. Valamennyi többit nem tartja elfogadhatónak a többség. Az É. KisStől két kérdőjellel jelölt mondat (4.) 39.5%-os minősítésénél három mondat még rosszabb szavazatot kapott.

A szóban forgó mondatok közül hármát (1., 6., 7.) KONTRA MIKLÓS 103 diákkal (70 bölcsész, 33 gimnazista) véleményeztetett (NyK. 1983: 232—3; DialSzip. 2: 133). A jelen vizsgálat eredményei lényegében megegyeznek az övéivel (a 7. mondatot KONTRA adatközlőinek közel 80 százaléka, az enyéimnek 91.2 százaléka tartotta elfogadhatatlannak). Talán nem elszietve vonjuk le ebből azt a következtetést, hogy a képzett grammatikus és a többségében nyelvészetileg naivnak tekinthető többi adatközlő intuíciója között néhány mondattípus esetében meglehetősen markáns különbség mutatkozik. Ez természetesen egyik részről sem hiba. Csupán tény. Tény, amelyet azonban ajánlatos figyelembe venni akkor, amikor mondatok elfogadhatósága a vizsgálat tárgya.

6. A vizsgálat eredményei természetesen inkább csak jelzés értékűek, hiszen kevés adatközlővel dolgoztam. De mert a vizsgált csoportok, különösen pedig az egyes- és kettősnyelvű általános iskolások válaszai markáns különbséget mutatnak, nagy valószínűséggel mégiscsak föltehető, hogy az e vizsgálatról alátámasztott hipotéziseket a nagyobb merítésű elemzések igazolni fogják. Nevezetesen azt, hogy:

1. A kettősnyelvű beszélők nyelvi intuíciója — megfelelő módszerű vizsgálattal igazolhatóan — bizonyos regionális szabályokat is magába foglal, következőképpen eltér a köznyelvi egyesnyelvűek intuíciójától.

2. Minél nagyobb, differenciáltabb valakinek a nyelvi tudása (mert például felnőtt már, s nem gyerek, vagy mert nyelvileg művelt), annál több szerkezetípust tart elfogadhatónak.

7. Végezetül néhány kapcsolódó észrevétel. — „A szerkesztett mondatokról többnyire az anyanyelvét beszélő nyelvész maga is el tudja dönteni, hogy helyes monda-e” (KIEFER in: Strukturális magyar nyelvtan, 1. Mondattan. Szerk. KIEFER F. Bp., 1992. 8). Igen. Ha azonban nemcsak a nyelvtani „mag”-ra gondolunk (erre l. É. KISS K. és SZABOLCSI A. in: KIEFER F. szerk. i. m. 29), akkor hozzá kell tennünk, hogy: arra a nyelvváltozatra nézve, amelyben kompetens. S mivel valamennyi természetes nyelv nyelvváltozatok egymásba szövődő kontinuum, senki sincs, aki anyanyelvének minden változatában kompetens volna. Ezért a legképzettebb és legsokoldalúbb nyelvész szóban forgó döntési képessége is korlátozódik. Tudniillik „azt a perspektívát, ahonnan a nyelvet látjuk”, illetőleg ahonnan egy adott nyelvet látunk, az a nyelv és az a nyelvváltozat határozza meg, amelyben otthon vagyunk (TOLCSVAI NAGY: NytudÉrt. 144. sz. 14). CSÜRY BÁLINT annak idején mondogatta, hogy a valamely nyelvjárást elsődleges anyanyelvi változatként beszélő nyelvjáráskutató (ő is ilyen volt) sem tekintheti magát ugyanolyan kompetensnek, amilyenek a nyelvjárást kizárólagosan beszélő helybeliek (VÉGH JÓZSEF szóbeli közlése). Mert a köznyelvet is birtokló nyelvésznek a nyelvi tudása eltér a nyelvjárási beszélőktől. Tehát éppen azoknak a nyelvi jelenségeknek a megítélésében lehet adott esetben bizonytalan, amelyek a „periféria” tartozékai (erre l. É. KISS—SZABOLCSI i. m. 29). Márpedig a „periféria”-ra vonatkozó nyelvi tudás is része a (tágabb értelemben vett) nyelvi intuíciónak.

Az elméleti nyelvészet és a szociolingvisztika viszonyáról szólva írja KENESEI, hogy „kedvező esetben a két felfogás vagy irányzat között nincs »vére menő harc«, hiszen más mind vizsgálati tárgyuk, mind vizsgálati módszerük” (MTud. i. h.). Ez nyilván nem azt jelenti, hogy amit az egyik csinál, az nem tartozik a másikra. Nyilván nem arról van szó, hogy kiki saját paradigmája sáncai mögé bújik, s ami azon kívül van, arról nem vesz tudomást. A tudománytörténet azt tanítja, hogy a különböző szemléletek, irányzatok kölcsönhatása (s ebben ütközéseik is bennefoglaltatnak) minden szembenállásuk ellenére nemcsak kíváncsú, hanem — előbb vagy utóbb — szükségszerű is. A szociolingvisztika például legalábbis részben CHOMSKY kompetenciaközpontú elméletének az ellenhatásaként született (KIEFER: MTud. 1990: 1032). KENESEI szerint a tudomány központi problémahalmaza CHOMSKY színrelépése óta lényegesen megváltozott (i. m. 1387). Kétségtelen igazság. Az idő azonban nem állt meg. LABOV színrelépése, illetőleg a szociolingvisztika kibontakozása (a sornak ezzel nincs vége) óta a nyelvtudomány központi problémahalmaza nem azonos már azzal, ami CHOMSKY színrelépését követően volt. Időközben módosult a generatív iskola is, és pedig nemcsak a generatív diskurzus önmozgásának a következtében, hanem a más szempontú megközelítések eredményeinek a kényszerítő hatására is. Nincs ebben persze semmi rendkívüli, éppen ellenkezőleg: a tudomány előrehaladásának természetes mechanizmusáról, a tudománytörténetből jól ismert útjáról-módjáról van szó. (l. például SZEMERÉNYI: MNy. 1992: 13).

Magam a „kedvező eset”-ből indulván ki azt mondom tehát, hogy a generatív nyelvelmélet és a szociolingvisztika között levő alapvető szemléleti és egyéb különbségek ellenére vannak mindkét felet egyaránt érintő kérdések, például a nyelvi intuícióval kapcsolatban is — quod erat demonstrandum.

KISS JENŐ

Kommunikációs létformák és átcsapások (Nyelvi-szemiotikai megjegyzések az ezredvégen)

I. Létformák a kommunikációban

Az emberi nyelv két alapvető kommunikációs manifesztációja: a beszéd és az írás (ebben a — genetikai — sorrendben). A különféle technikai eljárások (nyomtatás, hang- és képrögzítés és -továbbítás, valamint a digitalizálás) alapján azonban az emberi kommunikáció létformáit leginkább a következőképpen tipologizálhatjuk: 1. hangzó [beszélt nyelv, élőnyelv (nyelvhasználat), emberi hangon hangzó, szóbeli]; 2. képes [valamilyen hordozóeszközre rajzolt-írott nyelv (nyelvhasználat), írásbeli]; és 3. hangzó-képes [hang- és/vagy képrögzítés valamilyen technikai eszközzel, beleértve a számítógépet, multimédiát is] eljárások.

A beszélt és írott nyelv megkülönböztetésével a nyelv- és kommunikációtudomány foglalkozott. Egyszerűsített leírásával minden nyelvtankönyvben találkozunk is. Megjegyzendő, hogy írás nélkül lehet élni és kultúrát teremteni (analfabétizmus, funkcionális analfabétizmus, írástudatlan civilizációk); korlátozottan még beszéd nélkül is lehet élni, ebben az esetben a kultúrateremtés és -hagyományozás azonban már csak csökevényes formában lehetséges. Az írás a beszéd leképezése; az írott nyelv a beszéd vizuális aspektusa. A két kommunikációs létforma alapvetően a következő ellentétpárok alapján

különböztethető meg (l. BALÁZS GÉZA, A szöveg ismertetőjegyei. In: BALÁZS G. szerk., Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek. Bp., 1994., 1995., 1996. 145—6 is):

Előbeszéd	Írott szöveg (Írás)
elsődleges	másodlagos
működés	mesterség, tudás
szabálytalan	szabályos
szerkesztetlen	szerkesztett
hangok egymásutánja	betűk, írás- (és egyéb) jelek egymásutánja
egyéni	kollektív
ösztönös, igénytelen viselkedés	tudatos, igényesebb nyelvi viselkedés
normától eltérő	erősen normalizált
„mondani lehet”	„leírni nem” (nem tűri a nyomdafesték)
laza	kötött
nyitott	zárt
kifejezőeszközök gazdagsága	kifejezőeszközök szegénysége
— szótani, nyelvtani, pragmatikai	— mindezekon túl:
szabályok	betű, helyesírási (külső) szabály
— nyelv zenei elemei	— áttételesen, korlátozottan
— metakommunikáció,	— csak tipográfia (betűtípus, -rajz),
paralingvisztikai elemek	csak interpunkció (központozás)
többszorosítás	egycsatornás
döntően akusztikus	vizuális
akusztikum	„megfagyott akusztikum”
időbeli	térbeli, időbeli
a hallgató visszajelezhet	visszajelzés csak késleltetve
gyors, azonnali	lassú, megfontolt, átgondolt
pillanatnyi, helyhez kötött	időben, térben nem korlátozott
felidézhető	pontosan felidézhető
korlátozottan ismételhető	korlátlanul ismételhető

Példa:

párbeszéd, alkalmi köszöntő, felszólalás, levél, dolgozat, vers, novella, újságcikk,
vallomás, élő műsorvezetés, telefonálás felhívás, távirat, hirdetés

Átmenet:

számítógépes levelezés

(e-mail/email <Electronic Mail 'elektronikus posta')

Az ellentétpárok többségénél lehetne kivételt, átmenetet találni, tehát szükség lehet megszorításokra.

Vegyük először a szabálytalanság/szerkesztettség/lazaság/nyitottság szempontját! Éppen a folklorisztikai leírások, illetve a beszédetnográfiai kutatások alapján az élőbeszéd egyes műfajai megoszlanak a

szabálytalan, variálható $\longleftrightarrow$ szabályos, változtathatatlan

tengely mentén. A szavakkal való varázslás, a szómágia, illetve ennek egyik legfontosabb műfaja, a ráolvasás szövege például babonás okból nem változtatható meg. Mint PÓCS ÉVA írja: „A betű [illetve hang, B. G.] szerinti szöveghűség kötelező követelménye leg-

inkább ezekre a féltve őrzött titkos szövegekre volt érvényes. Ennek következtében egy-egy gyógyító dinasztina kezén olykor valóban több évszázados ráolvasások — vagy egyes motívumaik — maradtak érintetlenül, ha gyakran kissé eltorzítva, félreértve is. A torzítások, a szövegromlás paradox módon éppen a szöveghez való szó szerinti ragaszkodás következményei voltak: a titkos, magukban mondott ráolvasások kerültek be legkevésbé a romlást javításokkal, a torzulásokat kiigazításokkal ellensúlyozó szájhangyományozó folyamatokba.” (PÓCS ÉVA, Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Bp., 1986. 249.) Ráolvasó írott szövegek is vannak, ezek a szövegamulettek vagy amulettiszövegek (i. m. 192):

[1] (a) *A patkányt úgy küldte el az ehhez értő ember, hogy szénnel ráírta a falra: Bagaméri* (Tiszaszentimre, Szolnok megye)

(b) *Ki tud nyitni minden lakatot, aki vérrel írja egy darab papírra: X.x.anigx. anogx.velmex.* (Szeged környéke)

Egyes, különösen beszélt, illetve íráspróbának, vázlatnak szolgáló írásbeli műfajokban az önrevízió, a javítgatás („reformulázás”) kap fontos szerepet, amely sokszor appozíciós elliptikus mondatokban ölt testet (vö. BENCZE LÓRÁNT, Mikor miért kinek hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. A hét szabad művészet könyvtára, Corvinus, 1996. 328, 334):

[2] (a) *tevkelleles* (1522/1994. HorvK. 172/86v. A szót a scriptor utólagos betoldásnak szánta, de elfelejtette a helyére utalni.)

Illetve ide tartoznak az írói szövegjavítások is. Pl. Illyés Gyula Bartók című versének egy nevezetes részlete:

(b) Bánatomat sérti, ki léha vigaszt

húz a fülembe;

anyánk a halott — a bucsúzó ne

operett zengje. (Hét évszázad magyar versei. Szerk. biz.: KIRÁLY ISTVÁN és mások. III. Szépirodalmi, Bp., 1979. 454, saját kiemelés.)

Illetve:

kuplé-dal zengje (Illyés Gyula: Konok kikelet. Válogatott versek. Bp., 1981. 207, saját kiemelés. Az első változatban *Zerkovitz* neve szerepelt.)

Az élőszó esetében a hallgatói visszajelzés is nagyon sokféle lehet, s egyes beszédműfajok esetében a

szüntelen visszajelzés $\longleftrightarrow$ tilos visszajelzés

között ingadozik. Egy fatikus (kapcsolattartó) párbeszédben szükséges az azonnali, ráadásul megerősítő (hozzátoldó) visszajelzés, egyébként a kommunikáció azonnal megszakad, illetve a kommunikációs funkció sérül. Telefonbeszélgetés sem képzelhető el rendszeres visszajelzés nélkül. A pap prédikációjára azonban még metakommunikációval is ritkán reagálnak. Egy élő politikai nagygyűlésen rendszerint van visszajelzés, ám ez a

megengedett $\longleftrightarrow$ nem megengedett

ellentétpárok szerint oszlik meg. A spontán és szervezett bekiabálásoktól, a szónokot sürgető, éltető vagy elnémító ütemes tapsig sokféle fokozat van. Ceaușescu utolsó beszédjét (1989.) egy váratlan „pukkanás” zavarta meg; ennek hatására a nagygyűlés tünetessé változott. Tehát azt is mondhatnánk, hogy — a megelőző hősies tiltakozásokat egyáltalán nem kisebbitve — közvetlenül egy váratlan hang indította el a diktátor gyors bukását.

Dokumentáltam az 1990. október végi taxisblokádnak idején a budapesti Kossuth téren tartott kormányellenes és kormány melletti tüntetés néhány jellemző jelszavát. Az (a) csoportba tartoznak az útelzárók és támogatóik, a (b) csoportba a kormány mellett kiálló (BALÁZS GÉZA, „Hungary — no taxiland”. A taxisblokádnak jelszavai. Édes Anyanyelvünk XIV/1. 1991. 20):

[3] (b) *Éljen Horváth Balázs, éljen Antall, éljen a kormány!*

(a) *Éljen Palotás!*

(a) *Éljen a kormány hétezerből!*

(b) *Dolgozzatok!*

(a) *Dolgoztunk már eleget, élni akarunk!*

(b) *Eszközők vagytok!*

(a) *Bérencek. Mennyit kaptok?*

(b) *Nem vagytok magyarok! Hazaárulók!*

(a) *Mondjon le a kormány!*

(b) *Nem lesz puccs!*

(a) *Nem vagyunk taxisok! Mi vagyunk többen!*

De természetesen írott szöveghez is lehet „visszajelezni”, csatlakozni. A firkálások, feliratok, általában a nyilvános szövegek csábítják a befogadókat a „csatlakozásra”. Erre sokszor felszólítás is történik (BALÁZS GÉZA, Firkálások a gödöllői HÉV-en. ELTE, Bp., 1983. 50, 51. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 18. sz.):

[4] *Levelezünk? Írjatok valami jó témát Bár ritkán járok hévvel de azért megpróbálók válaszolni*

[5] (a) *Aki olvassa 100000 Ft-ot fizet*

(b) *Ha ha és hova küldjem a pénzt te tírják. Máskor azt is ird oda, Hogy hova*

A régi latin mondás sem egészen igaz: *Verba volant scripta manent*. Éppen folklorisztikai tudásunk miatt fontosnak tartottam feltüntetni az élőnyelvi jellemzők között a felidézhetőséget (korlátozott ismételhetőséget). A szó- vagy szájhagyomány minden lekicsinylés ellenére évtizedeket, évszázadokat képes áthidalni. Valószínűnek látszik az is, hogy minél kisebb a tartós rögzítés (írás) lehetősége, annál erősebb ez a szóbeli hagyományozó funkció. A hagyományozó írásbeliséggel nem rendelkező sztyeppe, pusztai népek (amelyeknek nem hagyományozó, tehát praktikus célra használt írása, pl. rovásírása természetesen lehet) „fejből” tudják teljes nemzetségük történetét, leszármazását. — Azonkívül az írás sem minden esetben biztos hagyományozó. A nagy és az egyéni történelem ismer iratmegsemmisítéseket. Ez iránti félemünkben készítünk másolatokat, újabban hihetetlen és eltúlzott mértékben fénymásolunk, s mentjük ki lemezekre számítógépünkbe írt szövegeinket.

Régi megállapítás, hogy a beszéd hat az írásra („az írásképp stilsztikája”, vö. K. M., *Írásképp hangulata, stílushatása*: Nyelvművelő Kézikönyv I. Szerk.: GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSKY MIKLÓS. Bp., 1980. 1040—4). Pl. beszédközeli (kiejtés szerinti) helyesírás, „betűnépiesség” (*asszonygya, naccsága, eccer*), írásjelhiány (szabad, végnélküli gondolatfutam). És igaz ennek fordítottja is: az írás is hat (igaz korlátozottan) a beszédre („az írás csapdája”). Pl. *Petur bán* eredetileg: *Petür/Pétör bán, vezekel* eredetileg: *veszékel*, a hagyományos vagy idegen írás rossz kiolvasása: *Cházár* (császár helyett

cázár-nak olvassák), *Desewffy* (*dezsőfi* helyett *desevfi*-nek olvassák); eleinte csak írásbeli rövidítések szóbeli kimondása: *estébé, téesz, tévé, ábécé, B. ú. é. k.*; valamint írói remekelés, sajtóhiba is tudatos nyelvi humorrá válhat (*Piff erekle!* — Ottliknál, később Esterházynál; *sajtóhuba, sújtóhuba*).

Az élőbeszédet tartjuk gazdagabbnak, de az írás bizonyos esetekben mást/többet tud, mint a beszéd:

a) kis- vagy nagybetűk (*nemecsek; Élet, Pénz* — mágikus funkciók), presztízsnagybetűk: *Úr, Te, Tiéd*

b) írásjelhalmozás: ??? !!!! (*sic!*)

c) rövidítések: *stb., tv*

d) írásbeli rövidítés mint eufemizmus vagy tabu: *WC* (water closett, illemhely), *aids, tbc* (tuberkulózis, tüdőbaj), *kmk* (közveszélyes munkakerülés), *ük* (üzletszerű kéjelgés), *nagy ká* (nagy kurva), *hmcs* (helyi menő csávó), *hep* (hegyes erős paprika).

e) halmozott betűk: kukurikúúúúúúúúúúú

f) graffiti-betűk mint reklámeszközök

g) kép—szöveg kapcsolatok, pl. *ábratext* (ábraszöveg, pl. tetoválásként vö. BALÁZS GÉZA, A tetoválás és a tetovált szövegek magyar néprajzi kutatása. In: Szemiotikai szövegtag 7. sz. A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez. Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE, VASS LÁSZLÓ. Szeged, 1994. 76—7), olvasókönyv, karikatúra, képregény, reklám.

Primitív (persze meglehetősen jól működő) kommunikációs továbbítási és rögzítési technikák a nyomtatás megjelenése előtt is voltak, s a modern technikai közvetítőeszközökkel párhuzamosan is léteznek.

Ilyenek voltak például a futárok, a hírláncok. A legegyszerűbb módszer a hír terjesztésére a hírvívő, a futár, amikor egy emberrel együtt „megy” az információ. A régi Magyarországon ilyen hírlánc működhetett az örvidekek között. Állítólag az ország egyik végéből a másikba már nemcsak emberi szóval, hanem különféle jelekkel — a *Látó-hegyeken* keresztül — lehetett korlátozott, ám létfontosságú információkat eljuttatni. A pusztákon ilyen kommunikációs lánc alakult ki a gémeskutak segítségül hívásával. A kút oszlopa és tengelye mint rendelkezésre álló mesterséges jeltovábbító eszköz segítségével (másodlagos funkciójával) látótávolságra lehetett üzenni. „A múlt század elején, amikor még nem volt a legelőkön annyi gémeskút, *laposakból, sírkutakból* itattak, első-sorban *messzelátók* vagy pontosabban *látósfák* szolgáltak szétnézésre és jelzések leadására” (SZABADFALVI JÓZSEF, Pusztai jelzések, pusztai híradás Nádudvaron. Ethnographia 92. 1981: 479). Pénzügyőrök (fináncok) érkezésekor az alföldi falvakban zörgéssel (kútkáva-hoz hozzávágott vödörrel), tehát akusztikus jelzéssel értesítik egymást a zugfőzők (saját gyűjtés).

Az elzárt, elszigetelt körülmények között élő emberek (börtönökben, más zárt intézetekben) ugyancsak megtalálják az egymás közötti és a kifelé irányuló kommunikáció sokféle módozatát az emberi beszéd-től (kiabálás) a különféle hangzó jeleken át (kopogtatás, zörgés) az írott beszédig (falfírka, levél).

A képes (rajzos-írott) nyelvhasználat a nyomtatással, az ún. Gutenberg-galaxissal (MCLUHAN) indítja el a tömegkommunikáció (a hírközlés) forradalmát, amely a hírlapok megjelenésével a kapitalizmusban teljesedik ki. Ez a folyamat a XIX. század második felében feltalált hangrögzítéssel, majd a XX. században kezdődő hang-, később hang—kép továbbítással információs forradalomhoz vezetett. A XX. század végén pedig megjelennek a számítógépes világhálózatok (pl. Internet); valamint napjainkban zajlik a tömeg-

kommunikáció és a telekommunikáció összekapcsolódása, minden eddiginél jelentősebb, hatásaiban csak részben kiszámítható digitális—információs forradalmat jelentve.

A „technikai” hangos-képes kommunikációs létforma önmagában sokféle: a) csak hangtovábbítás (gramofon, magnetofon, rádió; modern formája: üzenetrögzítő); ez többnyire kvázi-élőbeszédet jelent; b) csak kép(irat)továbbítás (fénykép, némafilm, modern formája: telefax, hang nélküli számítógépes hálózat, e-mail); c) kép—hang továbbítás (hangosfilm, televízió, hangot is továbbító számítógépes hálózat, sőt beavatkozással: multimédia).

Az emberi kultúra során megfigyelhetjük, hogy a beszélt kultúra fokozatosan átalakul írott kultúrává, amely a nyomtatással válik uralkodóvá. Ennek sajátos formája a *vizuális* (látható) költészet, amely a verbalitás zeneisége helyett annak képiségeivel foglalkozik. De az írott kultúra a XIX—XX. században fokozatosan visszatér a beszélt kultúrához, annak variánsát hozva létre (BENCZE i. m. 60). S ehhez járul az is, hogy a kép—hang-továbbító számítógépes hálózatok gyakorlatilag az élőbeszédhez állnak közelebb (vita- és levelezőforumok).

A sámán a tűz körül énekelt, mondta, táncolta a sámánéneket. Dávid király hangszerét pengetve maga énekelt és táncolta maga szerzette költeményeit. Cicero valószínűleg énekelve beszélt. Balassi Bálint dallamokra (*ad notam...*) írta verseit; de (népi?)-táncolt is a császár előtt. A magyar népitáncban máig szokás, hogy a táncosalkalmanként énekel (vagy kiáltozik: *táncszó, táncréjja*), esetleg hangszert is vesz a kezébe. A felvilágosodás korától elsősorban olvasásra szánták az írók, költők műveiket (pl. *könyvdráma*). De irodalmi hagyományunkban napjainkig megfigyelhető, hogy a költők milyen szívesen adják elő közönségnek saját verseiket (Pilinszky-, Nagy László-, Illyés- stb. verslemez, újabban írói felolvasások kamaraszínházban, rádióban), s hogy ezt a közönség mennyire kedveli. A magyar irodalmi hagyomány azonban a szóbeliségben is terjed: ezt folklorizációnak, népivé válásnak tekintjük. Jókai emlékezése szerint a szabadságharc idején alig volt paraszt, egyszerű ember, aki ne ismerte volna Petőfi néhány versét.

Élőszó és zene kapcsolatára nagyon sok folklórműfaj figyelmeztet: kisebb epikai és líraműfajokban ilyen jellemvonás a deklamálás, a recitálás, az ismétlés, a rímkezelés stb. A ráolvasásoknak, imáknak, siratóknak, kiszámolóknak sajátos, a mnemotechnikát segítő dallamviláguk van.

Az élőszó zeneiségéhez való visszatérés a magas kultúra felől az operával kezdődik; folytatódik a zenés színházzal, majd angolszász hatásra a musicallal, valamint napjaink popkoncertjeivel. Megjelent a rádió olyan „hangos” (zenés) műfajokkal, mint pl. a rádiójáték, dokumentumjáték; illetve televíziós változatai: tévéjáték, showműsorok. Az irodalomban is van tudatos visszatérés az élőszó vonzerejéhez, a zeneiséghez. Nadas Péter hosszú mondatait (körmondatait) egyesek egy zenei műfajhoz, a fűgához hasonlítják (BOROS GÁBOR, A nagy fűga. 169—79. In: BALASSA PÉTER szerk., Diptychon. Elemzések Esterházy Péter és Nadas Péter műveiről. Bp., 1988.), Weöres Sándor gyermekversei elmondva zeneként hatnak. (Érdekes megfigyelni, hogy az olvasni tanuló, illetve szöveget fejből elmondó gyermekek kivétel nélkül „énekelnek”.) Az élőszóhoz való visszatérés a rádió, a televízió, majd pedig a videó, utóbb az „akusztikus—vizuális—verbális” számítógép, a multimédia megjelenésével óriási méreteket öltött. A modern irodalomban az élőszóhoz való visszatérést az akusztikus költészet, az ún. fonopoétika (akusztikus, fonikus, hangzó irodalom) jelenti. A vizuális költészet ugyancsak a verbális versszerkezetet bontja föl.

1. ábra

Az egymást követő kommunikációs létformák

beszéd, társalgás
írás, olvasás
hang, kép
újfajta párbeszédes kultúra

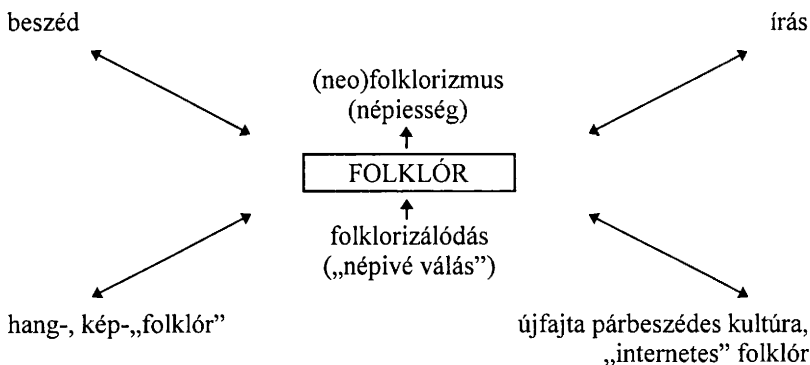
Gutenberg — mint mondják — „mindenkit” olvasóvá tett. A rádió, a televízió — sajátos modern folklórt teremtve — mindenkit ismét hallgatóvá tett. A számítógép pedig mindenkit kiadóvá, előállítóvá tesz, egyúttal ez is visszatérés az „előbeszédhez”. De úgy is mondhatjuk, hogy a folklorisztikus (jelenlétszerű, dialogikus) társalgáskultúra átalakul az írásművek, majd hang- és hang-kép közlemények (egyoldalú) befogadásává, s ezt követi egy újabb párbeszédes kultúra („internetfolklór”) kialakulása.

II. Átcsapások; intertextualitás

Természetesen a legérdekesebb jelenség az, hogy időszaktól, helyzettől függően vannak uralkodó kommunikációs létformák; ezek tulajdonképpen egymásba rétegződnek, „átcsapnak”, de egyúttal a legősibb és a legmodernebb kommunikációs létformák egymás mellett is élnek. Ennek dokumentálása, az erre való rádőbbenés tulajdonképpen a folklorisztika eredménye: amikor a folklór korábban vélt egyetlen szóbeli létmódja mellett fölfedezték az írásbeli folklórt; sőt ma már egyesek számítógépes („internetes”) folklór-ról is beszélnek. Jó okunk van föltételezni azt, hogy „primitív”, „ősi”, elemi kommunikációs formák mindig élni fognak, ezzel együtt a folklór is örök; ha nem is változatlan formájában. Mert az élőszóbeliség, a jelenlét-kommunikáció az ember alapvető szüksége, élménye.

2. ábra

Kommunikációs létformák és a folklór

A népi/paraszti írásbeliség „fölfedezése”, tudatosítása a modern folklorisztika jelentős tette. Ezzel kezdődik a folklór (és a folklorisztika) „kiterjesztése”; korszaktól, osztálytól, kifejezési formáktól stb. függetlenül. Bár a népi írásbeliségre adataink már

nagyon régen vannak, ennek tudományos fölmérése csak az utóbbi fél évszázadban, tudományelméleti elhelyezése pedig az utóbbi évtizedekben történt (részben I.: KÜLLÖS IMOLA—SZEMERKÉNYI ÁGNES, *Parasztí írásbeliség: Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Bp., 1981. 182—4; BALÁZS GÉZA, *A folklórlingvisztikai kutatások története különösen az elmúlt két évtizedben* (1968—1988). In: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Bp., 1991. 62—8; KESZEG VILMOS, *A folklór határán*. Bukarest, 1991. 5—16).

A szóbeli és írásbeli folklór szövegeit a kiterjesztett, ún. külső nyelvtudomány körébe sorolható antropológiai nyelvészet, szövegtan, illetve a folklorisztika speciális területeként felfogható folklórlingvisztika szempontjai alapján vizsgálhatjuk. A szövegek megközelítésének szempontjait most nem veszem sorra (ehhez I. BALÁZS GÉZA, *A komplex szövegvizsgálat szempontjai*. In: Uő., *Szövegtani gyakorlatok, vázlatok és tanulmányok*. Bp., 1994. 233—6, illetve pl. BENCZE i. m. 56—64), de kiemelem a különféle átcsapásokat. Az újabb stílus- és szövegelméletek szerint mindig szövegek ismeretében alkotunk szöveget. A szövegek egymáshoz viszonyított eltéréseiben, különbségeiben van a stílus lényege. Az adott szövegen belüli kapcsolatot intratextualitásnak, a szövegek közötti kapcsolatot intertextualitásnak nevezzük. Mindkettő folklór- és irodalmi szövegekben egyaránt előfordul, de szerzőnként, műfajonként különböző mértékben. Sohasem lehet kizárni adott szövegnek más szövegekhez való viszonyítását, az intertextualitást. „Ez utóbbi különösen jelentős a szépirodalomban, hiszen a magyar (és az európai) kultúrában az iskolázottság miatt rendkívül sok a tudatos, szándékos, valamint a nem tudatos és akaratlan átvétel és utalás. Mai szépirodalmi művekben, de a hétköznapi társalgási nyelvben és a médianyelvben is annyira eluralkodott az ilyen értelemben felfogott intertextualitás szerepe, hogy ezek a szövegek valóságos collage-okká alakultak. Az idézés és plágium teljesen új, a korábbi fogalom- és szokásrendszerrel már nem kezelhető társadalmi jelenséggé és etikai kérdéssé is vált (KÁROLY SÁNDOR nyomán BENCZE i. m. 159—60).”

A firkálások között a pillanatnyi rögtönzések mellett sok hagyományos, régi, „szájról szájra” (pontosabban „tollról tollra”) szálló szöveg jelenik meg. A graffiti közösségi műfaj. Föltételez alkotó és befogadó közösséget, s a szerepek cserélődhetnek is. Ebben is hasonlít a népköltészetre. A firkálást ugyanúgy lehet továbbmesélni, továbbkölni mint a meséket. A firkálásoknak hagyomány az alapja. Ez jórészt szóbeli hagyomány, vagyis folklór jellegű. A firkálások keretében számos folklórműfaj megjelenhet, s évek-évtizedek, sőt évszázadok óta csak és kizárólag a szóbeliségben élő rigmusok, versek stb. sokszor itt, ebben a kommunikációs közegben találnak először írásbeli megjelenési formát. Honnan tudhatjuk ezt? Néhány bizonyító példánk van rá a mai városi folklór és firkálások kutatásaiból. Az 1980-as évek elején végzett folklórgyűjtésben olyan „pajzán” verseket találtunk, amelyek a XIX. század elején Pálóczi Horváth Ádám-nál, illetve az 1820 utáni sárospataki diákköltészet Felvidítő című kéziratos gyűjteményében fordultak csak elő (STOLL BÉLA vál., *Pajkos énekek*. Bp., 1984. 131; további példák: BALÁZS GÉZA, *Beszélő falak. Ötszáz különféle magyar graffiti, 1980—1990*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 64. sz. Bp., 1994. 16). Pl.:

[6] *Tej, túró, tejfél,
Gyócs gatyá, pendely,
Azért a kis bűdös lyukért majd meghal az ember.*

A graffiti a népköltészet tanúsága szerint ősi tevékenység:

[7] *Kinek nincsen szeretője, babája,
Menjen el a zöld erdőbe, magába,
Írja fel a falevélre, magára,
Hogy nincs neki szeretője, babája...*

*Írja fel a falevélre bújába
Hogy nincs neki tiszta inge, gatyája.*

A modern társadalmakban a firkálásnak újabb változatai is kialakultak, ezeket inkább feliratkészítésnek mondhatjuk. Az ember feliratokkal „pettyezi tele” a világot. Feliratokkal van tele a lakás, a ház, a folyosó, az utca, az aluljáró, az utak mente, mindenütt a magán- és a közterület, a viselet, sőt olykor a bőr is. A graffitikutatók tapasztalata szerint az utóbbi évtizedekben a nagyvárosokban átlagosan ötvenként megduplázódott a firkálások száma. A feliratok a primitív rajzolgatásból, firkálásból, különféle üzenőjelekből (felhívás, figyelmeztetés, intés stb.) alakultak ki. Kezdetben tehát voltak az ember által jelnek tekintett, majd az ember alkotta üzenetek, később, az írástudás megjelenésével és elterjedésével megjelentek a közszemlére tett szövegek, a feliratok.

A felirat közszemlére, az alkotónak (de többnyire) és/vagy másoknak tartós jelleggel, a megörökítés szándékával szánt — rendszerint rövid — vizuális szöveg. Grammatikai, szövegtipológiai formája: általában mondatyszöveg (egy szó vagy hiányos, esetleg teljes mondat), illetve bármilyen ennél nagyobb szöveg (próza, vers stb.). Közlési szituációja fontos, jelentése rendszerint a környezetből egészül ki. Célja az önkifejezés, a tájékoztatás, a felhívás, ritkábban az esztétikai üzenet.

A felirat folklorisztikai szempontból kispikái műfaj, nyelvészeti szempontból kötött jellege és sajátos jelentésvilága alapján frazeológiai egységnek tarthatjuk. HERMAN BAUSINGER a feliratokat a szólásokkal rokonítja, és ugyancsak a külső jegyek alapján osztályoz, megkülönbözteti a házak, bútorok, eszközök, valamint a szokásokkal kapcsolatos feliratokat (pl. sírfelirat) (HERMAN BAUSINGER, Szólások és feliratok. Folcloristica 6. 1981. 345—59).

A felirat roppant „mozgékony” műfaj, a szövegalkotás, -átvétel, -átalakítás, -hagyományozás sokféle lehetőségét mutatja. Sírfelirat megjelenhet butellafeliratként, emlékkönyvszöveg házfeliratként stb.

[8] *Hol hit, ott szeretet
Hol szeretet, ott béke
Hol béke, ott áldás
Hol áldás, ott Isten
Hol Isten, ott szükség nincsen!*

A felirat nyilvános és hivatalos jellege miatt ki van téve az átalakításnak, továbbformálásnak, szövegrontásnak.

A felirat és a firkálás rokonjelenség, kezdetben érintkezhetnek (firkálással keletkezhet feliratos emlék), ám határozott jegyekkel elkülöníthetők egymástól. A feliratkészítőt a tartósságra (örökkévalóságra) való törekvés, a szerzőség (bizonyos fokú) védelme, az adott kulturális közeg erkölcsi, esztétikai értékrendjének, hagyományainak tiszteletben tartása, díszítő, tanító, művészi vagy szórakoztató cél jellemzi. A firkálás ezzel szemben alkalmibb, névtelen, szókimondó, jobban önkifejező:

	Szerző	Befogadó	A rögzítés módja	Célja, mondanivalója	Létrehozása
Felirat	anonim önmagát vállaló	laikus	tartós	díszítő, tanító és tréfás	megrendelés
Firkálás	anonim	laikus, pszeudonim önmagát nem vállaló	rövid életű	szókimondó önkifejező jelleg	önkifejezés

A felirattan (epigráfia) a történelmi segédtudományok egyik legkorábban kialakult ága. A klasszikus ókor feliratainak gyűjtésével kezdődött a munka, a későbbi korszakok (így például a ma már nyelvtörténeti jelentőségű középkori, sőt újkori feliratok) gyűjtése és elemzése igazából csak századunkban kezdődött el nem utolsósorban a két világháború között F. PANZER germanista nyelvész ösztönzésére (Die deutsche Inschriften sorozat). (KUBINYI ANDRÁS, Epigráfia. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk., A történelem segédtudományai. Második kiadás. Bp., 1986. 43—5).

A feliratkutatókat a következő kérdések érdeklik a leginkább: felirattípusok (lényegében a felosztás alapja az íráshordozó közeg, amely tetszés szerinti lehet vagy a felirat tartalma), a szövegek keletkezése (pl. a betűforma, az írásmód alapján — a gót majuszkulát, nagybetűzést követi a minuszkula, a kisbetűzés, majd a reneszánszban a capitalis, a római korból eredeztethető mai nagybetű, illetve a korabeli könyvíráshoz hasonló betűtípusok), az epigrafikus rövidítés (a szó egy részének elhagyása, kihagyás, egybeírt betűk), az írásjelezés. Látható, hogy ezek a kérdések az írásjeltudományt (a nyelvtudomány egyik ágát), a szövegtant ugyanúgy érdeklik.

A főbb feliratcsoportok a következők (az epigrafikusok szerint): I. Épületfelirat: 1. templom, 2. vár, városfal, 3. városház, börtön, 4. lakóépület, II. Sírfelirat, III. Eszköz-, használati tárgy felirat: 1. harang, 2. keresztelőkút, 3. miseruha, 4. oltárkép, freskó, 5. templomi bútor, 6. a ruházat és részei: „szériaszertű tömeggyártásban készült feliratok” 7. házi eszköz, 8. kép, 9. szőnyeg, kárpit, 10. műszer, 11. fegyver. (KUBINYI i. m. 46—50.)

A feliratozásnak van egy irodalmi-művészi és egy spontán folklorisztikus ága. Természetesen az irodalmi-művészi ágat kell elsődlegesnek tartanunk az írás „magaskultúrabelisége” folytán. Az epigrafika, vagyis a feliratirodalom körébe a legkülönbözőbb szövegek tartoznak, a megkülönböztető jegy külsődleges, csupán azt fejezi ki, hogy az írás a szokásostól eltérő anyagon van rögzítve. Tehát a feliratirodalom nem különálló műfaj. A feliratok szerepelhetnek nyilvánosság elé szánt, köztéri objektumokon és magánhasználatú tárgyakon. Az irodalmi jellegű feliratok száma viszonylag csekély, bár korábban, az irodalmi szövegek rögzítésének gyakoribb és hatásos módja volt.

A „funkcionális” feliratok (naiv-humoros sírfeliratok, épületekre, használati tárgyakra írt versikék) már a folklór körébe tartoznak. A parasztság körében használt feliratok az írás-olvasás terjedésével jelentek meg. Először is a számok (évszámok), ezeket követték a szövegek. Nyugat-Európából a XVI., Magyarországról csak a XVII. századból ismerünk datált paraszti tárgyakat. Van egy 1686-os évszám egy börcsi (Győr-Sopron megye) mestergerendán, egy debreceni karosszéken pedig már felirat is:

[9] *Építődött Ao 1714 Molnár Pál palérlegin miatt*

A feliratok alkalmazása a különféle tárgyakon a XIX. századtól lett általános. A felirat leginkább a tulajdonost, illetve a megajándékozottat nevezi meg, lehet valamilyen

felszólítás, buzdítás, ritkán leírás. Rövid, pár soros, ritmikus, rímelő versformában írt változatuk a feliratvers. A feltalálási helytől függően van ház-, kapu-, kocsma-, csárda-, sírfelirat, butellavers stb. A XIX. század második felétől gyakoribbá váltak a hazafias feliratok:

[10] *Éljen a haza!* (K. CSILLÉRY KLÁRA, Felirat: Magyar Néprajzi Lexikon 2. Bp., 1979. 131.)

Az Ethnographia című folyóirat 1970—1989. közötti számaiban a következő felirattípusokról volt szó: bot-, cím-, épület-, faluke-, falvédő-, pecsét-, láda-, kapu-, kereszt-, bodonszék-, mosósúlyok-, prés-, sír-, szobor-, kerámiafelirat stb. (Vö. BALÁZS GÉZA összeáll., Mutató az Ethnographia... 1970—1989. évfolyamához. Bp., 1989. 199.)

A feliratkészítés alapmotivációi között nagyon sok megegyezik a firkáláséval, bár a felirat a firkálásnál emelkedettebb, szabályozottabb tevékenység. Kutatásaim alapján a feliratkészítés alapvető emberi mozgatóit (motivációit) a következőkben látom:

- a) „Rajzolgatási” ösztön, mozgási feloldódás, motorikus cselekedet.
  - b) A felirat — megörökítés. Tartósságra, maradandóságra, öröklétre való törekvés.
  - c) A feliratkészítés (szövegalkotás) — művészi, alkotótevékenység, a szépség jegyében történő alakítás/alkotás örök emberi törvénye.
  - d) A felirat — fétis (mágikus tiszteletben tartott tárgy). Legelemibb szinten is érték, a kultúra (írásbeliség) megjelenése. A feliratkészítés és -viselés presztízscselekedet, kiemelkedés a mindennapi létből.
  - e) A felirat — halmozás, többletinformáció. Többet adni, mutatni, mint ami vagyok, mint amilyennek tűnök általában.
  - f) A felirat — kézjegy. Jelhagyás.
  - g) A feliratkészítés — kiírás, fájdalomeltávolítás.
  - h) A feliratviselés — a megjelenés esztétikája, a szép öltözet vágya.
  - i) A felirat — kapcsolatteremtés. Kapcsolat feliratkészítő (gyártó) és befogadó (vásárló, jelviselő, olvasó) között.
  - j) A felirat az alapvető emberi ismétlő, csatlakozó ösztön megnyilvánulása. Az ismétlés kényszere a próba, az én is tudom csinálni, meg kell csinálnom, hogy ne felejtsem el stb. A csatlakozás kényszere fakad a hagyományból (ezt nem szabad elfelejteni), valamint a közösségi hatásból (divat, divathullám).
- Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a szövegekhez való viszony változik. Korábban tudatosabb, tartósabb (pl. filozófikus) és gyakorlati jellegű feliratok készültek, ma az ironia, a pillanatnyiség, a tréfa („konyhafilozófia”) domináns az újabb feliratokban.

[11] *Beszélni könnyebb, mint tenni,
Főzni nehezebb, mint enni.* (falvédőfelirat)

Nyilvánvaló, hogy ezek az antropológiai jellemzők egy-egy szövegtípusban összekapcsolódva jelentkeznek, de ugyanakkor uralkodó jegyek is kimutathatók közöttük.

A kommunikációs manifesztációk között különleges helyet foglalnak el a nem pusztán írásbeli szöveges feliratok, hanem a kevert képi—írásbeli szövegek. A fal-firkák, feliratok, bórrajzok (tetoválások) között egyaránt megfigyelhetjük ezt a jelenséget. A sok archaizmust őrző tetoválások tulajdonképpen vizuális szövegek, de feloszthatók: ábrákra és írásbeli szövegekre is. A legtöbb kutatóra az a jellemző, hogy a két csoportot együtt vizsgálja, de természetesen vannak csak az ábrákra és csak a szövegekre irányuló elemzések.

Az említett nyilvános műfajokban ábra és szöveg kapcsolata a következő lehet:

- összefüggéstelenség, nincsen kapcsolat,
- a szöveg alárendelt szerepű az ábra mellett,
- az ábra alárendelt szerepű a szöveg mellett,
- ábra és szöveg egymásra utal, mellérendelő viszonyban állnak egymással.

Az utóbbi csoportba olyan átmeneti jelenségek is tartoznak, amikor az ábra és a szöveg kontextuális, sőt akár „grammatikai” kapcsolatba lép egymással. Ezeket neveztem el ábratextnek, ábraszövegnek. Például egy 1933-ban született férfin a következő szöveg és ábra szerepelt egymás mellett (BALÁZS, A tetoválás... 76—7):

Szöveg:	Ábra:
Csoda (szöveg)	+ /szarvas/ (ábra)

Vagyis a szöveg és az ábra együttesen összetett szót alkot: *csodaszarvas*. Számos további példát is találtam:

Szöveg:	Ábra:
Soha többé	+ /bilincs/
Énrám vár	+ /akasztófa/
Utállak	+ /bilincs/

Az ábraszövegek antropológiai nyelvészeti (folklórlingvisztikai) jelenségnek tekinthetők, és ősi nyelvi sajátosságot őriznek. A betűírás fölfedezése előtt ugyanis sok nép jelekkel írt, később a betűírás mellett (s mint látjuk, azzal vegyülve is) megmaradtak, illetve felújultak ezek és ilyenféle jelek. A latin betűs írás átvételével és magyar nyelvre való alkalmazásával nem szűnt meg a régi rovásírás (természetesen háttérbe szorult).

A korábbi képirásokat tehát fölváltotta az elvontabb betűírás. De az újabb korban szükség lett a „képirásokhoz” való visszatérésre. Pl. ábraszövegek, piktogramok (grafikus jelképek) mint a nemzetközi kommunikáció eszközei.

3. ábra

Közönségtájékoztató piktogramrendszer (Budapest, Ferihegy 2 repülőtér)

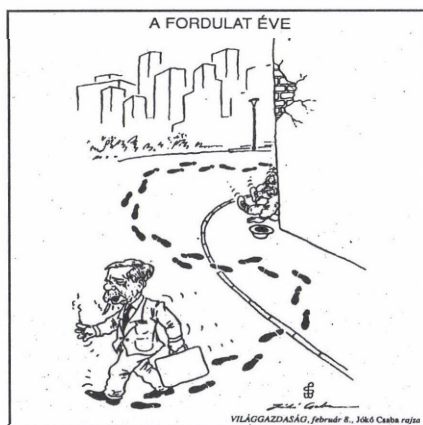

LOMBROSO szerint: „Amerika és Ausztrália vad népeinél az írás ma se más, mint primitív festés. Például, ha ezek az emberek azt a gondolatot akarják kifejezni, hogy 'ha én a madár gyorsaságával bírhatnék!' — akkor lerajzolnak egy embert, karok helyett szárnyakkal. Két csónak egy emberrel, egy medvével és hat hallal azt jelenti, hogy a folyóban a halászok egy medvét és hat halat fogtak. Ezeket a jeleket ősi énekek és hagyományok erősítették meg” (CEASARE LOMBROSO, Lángész és örökltség. Bp., é. n. 86). Elmebeteg írásos rajzait elemezve pedig ezt állapította meg: „A cél az, hogy vagy a képet tegyék világosabbá az odaírt szöveggel, vagy az írást tegyék értelmesebbé a magyarázó rajzokkal és jelekkel” (LOMBROSO i. m. 83). Ez a jelenség nagyon hasonlít a kisgyermek, olvasni tanulók számára készített képes-rajzos-betűs olvasókönyvekre.

Ábra és írott szöveg együttes felbukkanása a kultúra sok szintjén megjelenik, bizonyos formái perifériális helyzetbe szorultak vissza, mások a hivatásos kultúrában is helyet kaptak. Például az olvasni tanuló gyerekeknek rajzolt és írt könyvek; illetve az aláírt (címmel, más kiegészítő szöveggel ellátott) képek (karikatúra, fotókarikatúra).

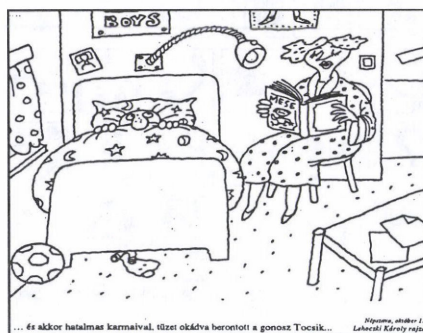
4. ábra

A fordulat éve. Karikatúra (Jókó Csaba rajza)

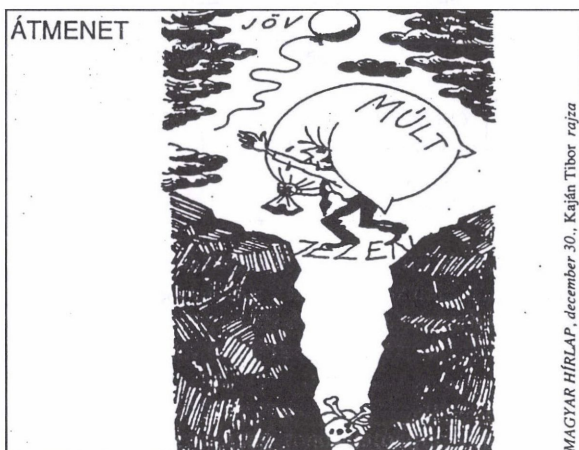
5. ábra

... és akkor hatalmas karmaival, tüzet okádva berontott a gonosz Tocsik.
Karikatúra (Lehoczki Károly rajza)

6. ábra

Átmenet. Karikatúra (Kaján Tibor rajza)

Az egymásra utaló tetovált ábrák és szövegek tehát egy ősi eljárás mai — periférius — megjelenési formái.

A jelszó törmelék műfaj, kisműfaj, amelynek keretébe sokféle jelenséget, szövegtípust besorolhatunk. A Világirodalmi Lexikonban (VOIGT VILMOS, Jelszó: Világirodalmi Lexikon. Bp., 1977. 5: 643), valamint a Magyar Néprajzi Lexikonban (SZEMERKÉNYI ÁGNES, Jelszó: Magyar Néprajzi Lexikon. Bp., 1979. 2: 679—80), közölt jelszódefiníció szerint jelszónak tekintjük a rövid, rendszerint egymondatos, állandósult kifejezést, amely valamilyen csoporthoz, közösséghez, társadalmi mozgalomhoz való tartozást, annak érdekeit fejezi ki. A jelszó egyszerre kommunikációs közeg és kisműfaj. A szó mai közéleti jelentése: valamely (politikai) programot tömören kifejező szó, kifejezés (*Jelszavunk a béke*). Az irodalomban pedig megőrződött a jelszó mint jelmondat jelentés.

A jelszó egyik antropológiai alapformája a kiáltás, kikiáltás. Ez a nyelv egyik alapvető funkcióját, a konatív vagy felhívó funkciót valósítja meg. JAKOBSON szerint a konatív funkció a címzetre irányul, legnyilvánvalóbb grammatikai eszközei a vokatívusz és az imperatívusz. Ezek az egyszerű kiáltások (angolul pl. *cry*, *street cry*) közvetlen rokonságban vannak a mondatszókkal (indulatszókkal), állathívó és -űző kifejezésekkel. Egyszerű, rögtönzött, a beszéddallamhoz hasonló ritmus és dallamvezetés jellemzi. Ide sorolhatjuk a népköltészetből ismert piaci kikiáltást, a falusi kihirdetést (publikálást), a kiáltásszerű jókívánságokat. Félnépi eredetűnek kell tartanunk a jelszók bővített változatát, a választások idején pártot és képviselőjét dicsérő, illetve annak ellenfelét ócsárló alkalmi politikai költeményt, a kortesdalt:

[12] *Nem kell sokat darányi
Éljen doktor Darányi!*

A szállóige irodalmi eredetű műfaj, szerzőjét ismerjük, s általában hosszabb ideig fennmarad idézetszerű jellege. A jelszónak is kezdetben megvan az alkotója, de benne a közösségi jelleg erősödik (tudjuk, hogy a modern jelszókat választási csoportok, „ötlet-

brigádok” alkotják), s ha meg is marad idézetszerűsége (valakihez vagy valamihez való kötöttsége), mégis közösséginek (népinek vagy tömegkulturálisnak) tekinthető.

A jelszó műfaji rokonságát a következő táblázatban szemléltetem:

Népköltészet	Félnépi költészet Közköltészet	Irodalom
kiáltás népi köszöntő népdal szólás, közmondás	reklám(kiáltás) köszöntő kortesdal, röpdal jelszó	szállóige, deviza, embléma, mottó

A kódolás technikáját tekintve a jelszó lehet szóbeli vagy írásbeli jellegű. Az írott jelszó a feliratkészítés és a firkálás közvetlen rokonságban helyezkedik el. A feliratkészítés tudatos, szervezett, engedélyezett tevékenység, a firkálás spontán, egyéni kezdeményezés, a plebejus indulat tükrözője. E jelenségek között helyezkedik el a jelszó:

Firkálás	Jelszó	Felirat
nem hivatalos egyéni v. csoportos írásbeli spontán tiltott önkifejezés/felhívás	hivatalos/nem hivatalos csoportos írásbeli v. szóbeli tudatos tiltott/engedélyezett felhívás	hivatalos/nem hivatalos egyéni v. csoportos írásbeli tudatos engedélyezett felhívás/didaktikus/esztétikai

A beszédaktus(beszédcselekvés)-elmélet szerint a jelszót perlokúciós aktusnak, vagyis tettnek, cselekedetnek kell tekintenünk. A jelszó ilyen szerepe a jelszómodalitás.

Különleges csoportot alkotnak az ún. ábrajelszók, vagyis azok, amelyek nemcsak írott szövegből, hanem ahhoz szorosan kapcsolódó vizuális jegyekből, leginkább ábrából állnak. Tehát az ábrajelszókban egy ábra és egy írott szöveg alkotja a teljes szövegművet. Az ábraszerűség egyúttal rejtvényyszerűséget is jelent. Pl.

[13] (a) *I ♥ (love) Duna*

(b) *Sebek Magyarország testén: Dunakanyar, Kisköre, Gyurgyevác* (Magyarország térképébe írva)

A jelszók a kommunikáció manifesztációjának sokféle lehetőségét mutatják. Találkozunk már az írott nyelviség és a beszélt nyelviség jellemzőivel. A jelszók nyelvi megformálásokor sokszor törekednek a „jelszógyártók” a többértelműsége, illetve az azonos alakúságra. Gyakoriak az értelmes szótorzítások, az álbetűszók (vagyis a valóságos, létező betűszók átköltött feloldásai). Mindezt az irónia, a humor, a gúny jegyében gyakorolják. Pragmatikai kérdés is az elhallgatás, a kihagyás, tehát az elliptikus szerkesztésmód. A jelentés sokszor csak az aktuális helyzetből érthető meg: vagyis a jelszó-hangoztatásból, annak helyszínéből, a viselkedési formából, kiegészítő jegyekből.

Nem véletlen a jelszók oly gyakori rigmusos megfogalmazása. A deklamáció a megjegyzést szolgálja. A jelszógyártók jól tudják, hogy egy-egy jó rím egyúttal kegyetlen csapás is a címzettnek. A jelszók sokszor egymásra is reflektálnak. Tehát egy korábbi jelszó további torzításokat, elferdítéseket szül. Jellemző ez az eljárás a pártküzdelmekre.

Az 1990-es országgyűlési választások idején a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) sorrendbe szedte az elmúlt évtizedek jellemző jelszavait:

- [14] (a) 1950. Rákosi: *Aki nincs velünk, az ellenünk van.*
 1962. Kádár: *Aki nincs ellenünk, az velünk van.*
 1990. SZDSZ: *Aki ellenünk van, az velük van.*

Erre „tromfolt” saját választási plakátján a Magyar Demokrata Fórum (MDF):

- (b) *Mi nem mások ellen, mi a népért vagyunk.*

Az „átsapások” között sajátos hely illeti meg a tömegkommunikációs szövegeket. A tömegkommunikációban ugyanis többnyire „transzformált” szövegekkel találkozunk. Az informátor, a riport- vagy interjúalany stb. szóban (ritkán írásban) ad át információkat, amelyeket az újságíró (riporter) „elkészít” és „tálal” (válogat, megír, megszerkeszt). A transzformáció szakmailag indokolható: az „adatközlő” retorikája aligha egyezik meg a befogadóéval. Az információkat válogatni kell; a válogatott információkat pedig „fogyaszthatóvá” (a nagyközönség számára érdekessé) tenni. Az amerikai újságírásban külön szó is jelöli a szórakoztató információt: infotainment (ALMÁSI MIKLÓS, Napóra a Times Square-en. A pénz forradalma az ezredfordulón. Bp., 1985. 206). Az élőbeszédet írásra kell fordítani, illetve az „élőbeszédet” rövidíteni (vágni) kell. A legfontosabb eljárások:

- a) válogatás (csak a műfaj/téma szerinti lényeges, illetve a hangulatot legjobban tükröző részletek maradnak),
- b) rövidítés/tömörítés (a beszédbeli terjengősségre nincs szükség),
- c) szerkesztés (új, a műfaj/téma szerinti logikai rendbe helyezés),
- d) átírás (az informátor szövegének teljes, de tartalomhű átírása),
- e) idézetszerűség (az informátor szövegéből csak egyes jellemző momentumok megtartása, sound-bite journalism — „hangharapás”).

Újabban a tömegkommunikációban megjelent és terjed az ún. amerikai riport (feature, sound-bite journalism), amelyben az újságíró fogalmaz, az informátor csak egy-egy mondattal „hitelesít”. Ezek a módszerek a mondanivaló tömörítésén és tállalásán túl igen sokszor az akaratlan vagy a tudatos manipuláció eszközei. A médiafogyasztóknak tudniuk kell, hogy a tömegkommunikáció „átírt” szövegekkel dolgozik; kinek-kinek a feladata a kételkedés, az információ relativizálása.

Végül szólni kell a műfajelhalás jelenségéről. Nemcsak a nyelvek, hanem szóbeli és írott műfajok is véglegesen átalakulhatnak, sőt kihalhatnak. Az ókori történetírás még a költészethez állt közelebb (BENCZE i. m. 206). Az archaikus népi imák már a perifériára szorultak, s ha ERDÉLYI ZSUZSANNA nem fedezi föl őket, nem hívja föl rájuk a figyelmet, mára talán végleg eltűnnek. A tömegkommunikációban „védett” (mert kipusztuló) műfajokká válnak lassan a gyermekműsorok, az ismeretterjesztés, a művészet, a riport stb., hiszen mindent csak szórakoztató műsorként lehet „eladni” (az újságíró szakmai argó szerint: *infotainment* = information x entertainment; információ x szórakozás, vö. ALMÁSI i. m. 194). A rétegműsorok átalakulnak „tömegkulturális” showműsorokká, műfajok tűnnek el.

Az említett mai folklórműfajokban megfigyelhető az ismétlődés, azaz egyfajta vertikális oszcilláció, mind az egyes szövegekben, mind az egyes szövegek, sőt a kommunikációs létformák (manifesztációk) között is. Tanulságos lenne ennek további vizsgálata a folklorizmus—folklorizáció (neofolklorizmus, neofolklorizáció)

kategóriáival, illetve a különféle kommunikációs létformák sajátosságainak figyelembevételével. Itt most csak a három legjellemzőbb létforma szövegtani jegyeinek leírását, valamint néhány jellemző intertextuális jelenséget, átcsapást vizsgáltam. Amikor még nem foglaltak minden szerződést írásba, tanúk előtt háromszor elmondták a szerződés lényegét. Ennek megerősítés és emlékezetbevésés volt a funkciója. Korábban a határjárás során egy-egy fontos határkőnél elfenekeltek egy ifjú legénykét; hogy sokáig emlékezzen arra a bizonyos helyre. Az írásbeli vagy más technikai megőrkítés, az újfajta mnemotechnika folytatja az ismétlő technikát. Az ismétlés kollektívemlékezet-, hagyományörző funkciója mellett sok más a figyelemre méltó. Például a játék: amely kiterjeszti az ember korlátait. Amióta létrejöttek, a kisműfajok különösen érzékenyek az intertextualitásra, az átcsapásra, az ismétlésre, a játékra — őrzik és egyúttal megújítják a hagyományt. Dokumentálásuk és kutatásuk ezért igen fontos és hálás feladat.*

BALÁZS GÉZA

Térjelölés a magyar nyelvben

A térjelölés kérdését a magyar nyelvtanok általában érintőlegesen tárgyalják, például a morfológiában a határozóragok bemutatásakor (külön kiemelve az irányhármasságot a helyhatározóragok rendszerében is, vö. például: MMNyR. 1: 566—73; MMNy. 196—203; KIEFER FERENC, Morfológia. In: É. KISS K. — KIEFER F. — SIPTÁR P., Új magyar nyelvtan. Osiris, 1998. 198), azután a szófaji rendszerben a határozószók részletezésekor (MMNyR. 1: 251—7; MMNy. 57—61), majd a mondatban a határozók tárgyalásakor (MMNyR. 2: 175—84; MMNy. 285—98). Ezek a magyarázatok, legyenek azok leíró-kategorizáló vagy elméleti generatív nyelvtenok részei, egyben közösek: a térbeli (helyre vonatkozó) nyelvi adatokat általában olyan mondatkeretben kezelik, amely 1. a mondatot valamilyen zárt, a mondat szerkezetéből és jelentéséből immanensen következő entitásnak, propozíciónak fogja föl, 2. az immanenciából következően is a nyelvileg kifejtett (megjelölt) egységekből vezeti le a térbeli viszonyokat, amelyek ennek következtében „elbeszél” és nem jelölt helyviszonyok. Vagyis például a:

(1) *Péter a házban van.*

mondat elemzésekor az *a házban* főnévi csoport elemzésekor a határozóragban (annak grammatikai és szemantikai viszonyaiban, a vonzatszerkezetben) látja az egyedüli helyviszony-jelölést. Az alábbi elemzés azt kívánja bemutatni, hogy ezzel a magyarázattal a kérdés nem merült ki. A pragmatika, majd a kognitív nyelvészet már eddig is erőteljesen kutatta a térbeliség nyelvi jelölését (vö. további irodalommal; DIETER WUNDERLICH, Sprache und Raum. 1982. Studium Linguistik 12: 1—19, 13: 37—59; JÜRGEN WEISENBORN — WOLFGANG KLEIN (eds.), Here and There. Cross-linguistic Studies on Deixis and Demonstration. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1982.; MANFRED BIERWISCH — EWALD LANG (Hg.), Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven. Akademie-Verlag, Berlin, 1987.; ANNETTE HERSKOVITS, Spatial Expressions and the Plasticity of Meaning. In: B. RUDZKA-OSTYN (ed.), Topics in Cognitive Linguistics. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1988. 271—97; HEINZ

* Készült az OTKA T 020275., valamint az MKM 243/1996. A pragmatikai kommunikáció című kutatási program keretében.

VATER, Einführung in die Raum-Linguistik. Gabel Verlag, Hürth-Efferen, 1991. (KLAGE 24.); DIETER WUNDERLICH — MICHAEL HERWEG, 1992. Lokale und Direktionale. In: A. VON STECHOW, D. WUNDERLICH (eds.), Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 758—85; VERONIKA EHRICH, Hier und Jetzt. Studien zur temporalen und lokalen Deixis. Niemeyer, Tübingen, 1992.). A kognitív nyelvészet egy jellegzetes irányzata (RONALD W. LANGACKER és GEORGE LAKOFF és az őket követők munkáiban) éppen abból indul ki, hogy a térbeli tájékozódás elemi kogníciói ikonikusan megmutatkoznak mind az elemi, mind az összetett (mondaszintű) nyelvi formákban. (A kognitív nyelvészetre vö. például: MONIKA SCHWARZ, Einführung in die Kognitive Linguistik. Francke, Tübingen, 1992.; B. RUDZKA-OSTYN (ed.), Topics in Cognitive Linguistics. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 1988.).

Igaz, az újabb magyar megközelítések például a mondatmeghatározásban már túl lépnek ezen a korlátozottabb érvényű elemzés módon, például WACHA BALÁZS (Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In: RÁCZ E. szerk., Fejezetek a mai magyar nyelv leírásából. Tankönyvkiadó, 1989. 219—82), a mondat három alapjellemzőjének a személyviszonyokat, az időviszonyokat és a modalitást tartja, a személyviszonyok kapcsán megemlíti, hogy az első személy az, aki beszél, a második az, akihez beszélünk, a harmadik az, akiről beszélünk (közelítve a LYONS-féle szemantikában már megfogalmazott szemlélethez), és megemlíti a térbeliség kérdését is. Ennek a rendszernek a lehetséges kiterjesztése és a magyar nyelvtanba és a szöveg tanba való beépülése azonban még nem történt meg a lehetséges mértékig.

Kiindulópontként két általános megjegyzés rögzítendő. Először: mint látható volt, a nyelv tanok kiemelten foglalkoznak az idő kérdésével, mind a nyelvtani, mind az eseményidővel, a nyelvtanilag és a fogalmilag jelzett időviszonyokkal. Idő azonban nincs tér nélkül és viszont, ezt fejt ki már a relativitáselméletet részben megalapozó MINKOWSKI a négydimenziós tér-idő kontinuum rendszerében, majd maga az elmélet is (ALBERT EINSTEIN, A speciális és általános relativitás elmélete. Bp., Gondolat, 1973.). Ez a világmagyarázat sajátos összhangban áll az ember mindennapi tudásával, a világról való ismereteivel és általános tájékozódóképességével, amely az észlelés képességein alapul, és lényegi összetevője térbeli és időbeli tájékozódás (vö. például JOHN R. ANDERSON, Kognitive Psychologie. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 1996.). Az európai tudomány, a fizika történetében kétféle térmagyarázatot lehet elkülöníteni (vö. EINSTEIN előszava M. JAMMER Das Problem des Raumes. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. 1954. című művéhez). Az egyik felfogás szerint a tér a testek egymáshoz való relatív viszonyából jön létre, az a testek világának helyzetminősége, s eszerint nincsen üres tér. A második felfogás szerint a tér tartalmazza a testeket, a tér a testek fölé rendelt létező, s eszerint van üres tér. A XX. századi fizika és elméleti alapja, a relativitáselmélet az első felfogást képviseli. A mindennapi tapasztalat ezzel a magyarázattal részben egyezik: egyrészt van számára „üres tér”, másrészt viszont minden test valamilyen közegben, háttérrel (alappal) válik értelmezhetővé, a fogalomban és a nyelvben is. A jelen dolgozat a magyar nyelv térjelölési rendszerét mutatja be vázlatosan, annak az idővel való összefüggéseit már nem; ennek részben terjedelmi okai vannak, másrészt pedig az a tény indokolja, hogy a nyelv a kontinuumot részben elemeire (azaz dimenzióira) bontja, és különösen az idő határozott nyelvtani jelölésével részben elkülöníti a kettőt egymástól (ugyanakkor természetesen az összefüggést is megtartja, például az eredetileg térjelölő ígékötők aspektuális szerepében).

Másodszor: a térbeliség nyelvi bemutatása nem kívánja meg a rendszermondat és a szövegmondat Saussure-i ánus megkülönböztetését (a megkülönböztetést indokolhatná

a térjelölés erős pragmatikai összetevője). A legáltalánosabb, legelvontabb (tehát a „rendszermondatot” elemző) magyarázatban is szükségszerűen megjelenik a térviszonyok rendszere, amelyet szövegszinten nyilvánvalóan el kell helyezni valamilyen pragmatikai keretben a teljesebb leírás érdekében. E ponton egyértelműen megmutatkozik a kognitív nyelvészet szemantikai összetevőjének hangsúlyos voltából eredő elméleti és leíró előny. Itt két, egymással rokon szemlélet, illetve módszertan találkozik: egyrészt a kognitív nyelvészet az elemi nyelvi egységek önálló jelentéséből, illetve ezeknek az egységeknek a mondat szintű összekapcsolódásából levezeti a térbeliségre vonatkozó jelentést, másrészt a kognitív pszichológia és a kognitív tudomány az összetett tudásformákban, leginkább a tudáskeretben már sémaként mutatja be azt az emlékezetből aktivizálódó tudást, amely az (1) példát laborjellegében és valamely természetes közegében is érthetővé teszi. Az elemi vagy összetett nyelvi egységben a térjelölésre vonatkozó kitöltetlen helyek maradhatnak, amelyek a szöveggörnyezetből vagy a beszédhelyzetből kapott ismeretek alapján válnak teljesebben értelmezhetővé.

Vegyük először az első példát még egyszer:

(1) *Péter a házban van.*

E mondatnak minden további szöveggörnyezet (pragmatikai ismeretek) nélkül is a következő térrendszere van. Egy E/3. alanyról állítja a mondat, hogy egy meghatározott házban van. Mint az alábbi rendszerezésből is kitűnik, a 3. személy általában távolra mutató a másik kettővel szemben, az *a házban* főnévi csoport pedig nem kap semmilyen további specifikációt, ami a térbeli elhelyezkedést illetné, ezért az szintén távolra mutatónak (távolban lévőnek) értelmezhető. A mondatba foglalt tényállást térben kívülről látja a beszélő (legyen az bárki), és ennek következtében hasonlóképpen a hallgató (az olvasó) is. Ez a (viszonylagos) távolra mutató csak akkor lehetséges, ha az valamilyen nézőpontból származik. Maga az állítás valakitől származik, és így a benne foglalt térviszony nyilvánvalóan a tér-idő kontinuum valamilyen meghatározott pontján (annak mozgásában, folyamatában) kontinuumként elhatárolható. Az elhatárolás alapja a mindenkor beszéző elhelyezkedése a térben és az időben. A nézőpont a mindenkor beszéző nézőpontja, ez az origó, a nulla pont, a kiindulópont, ahonnan a mondatban és a szövegben a dolgok térben elrendeződnek. E belátást először BÜHLER fogalmazta meg, pszichológiaiilag az egocentrizmus fogalmát bevezetve: a beszédben a térbeli tájékozódás középpontja az ego, minden eltávolodást, irányt, nézőpontot, távolságot, kiterjedést ehhez képest lehet meghatározni (KARL BÜHLER, Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. Fischer, Jena, 1934.). BÜHLER rendszerében az ego a hic és a nunc kategóriájával együtt érvényes, vagyis az origót három összetevő alkotja, a mindenkor én (a beszélő), az itt (a beszélés helye) és a most (a beszélés ideje). A térbeli nézőpont a beszélőváltással együtt változik, minden beszélő a saját térbeli nézőpontját érvényesíti. Így érthető meg az egyszerű monologikus szövegeken vagy az olyan dialógusoknak, amelyekben részt veszünk, a váltásain túl a levél, a telefonbeszélgetés vagy az egyenes, a függő vagy a szabad függő beszédben rögzített párbeszéd. A perspektíva, amelynek kategóriája a kognitív nyelvészeti magyarázatokban fontos szerepet játszik, nem csupán a térbeli viszonyokat foglalja magában, hanem általában azokat a specifikációkat, amelyek a térbeli, időbeli és fogalmi pontosításokat elvégzik (például egy általános jellegű tudáskerethez képest, vö. például: RONALD W. LANGACKER, Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Stanford, California, 1987.; JOHN R. TAYLOR, Linguistic Categorization. Clarendon Press, Oxford, 1991. 90—1).

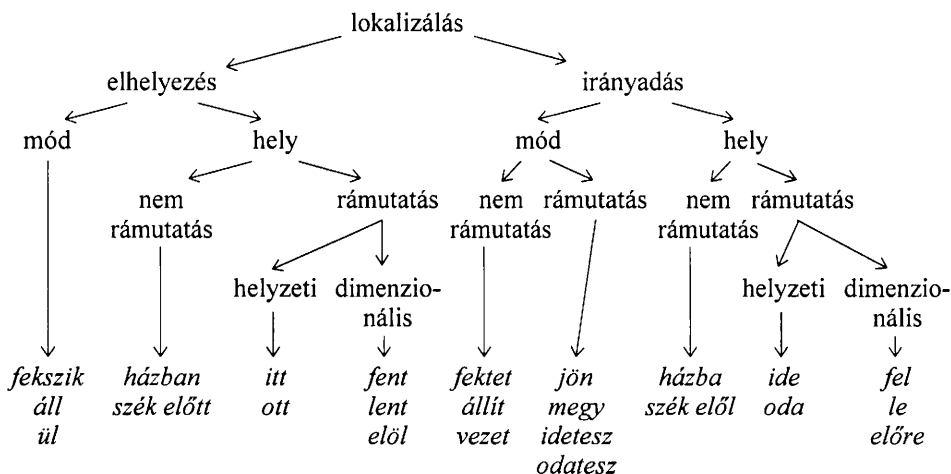
Az (1) példában ennek megfelelően egy olyan térbeli nézőpont érvényesül, amelyben a mondatban rögzített tényállás a beszélőhöz képest térben távol van. Ez a távolság

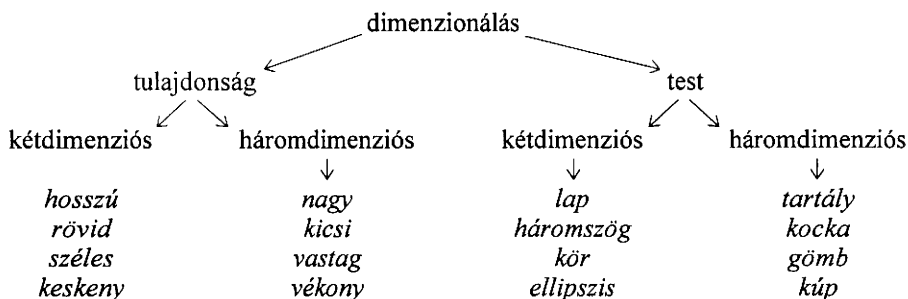

természetesen viszonylagos és nem a szó hétköznapi értelmében értendő, hanem úgy, hogy a beszélő térbeli elhelyezkedéséhez, origó pontjához képest másutt, méghozzá az esetleges 2. személyhez képest is távol. Az (1) példában ez a nézőpont annak ellenére érvényesül, hogy ez az origó nincsen nyelviileg kifejtett formában (zéró fokon sem) jelölve. Az origót a példamondat 3. személyű főnevei mint viszonyítottak teszik értelmezhetővé. A távolságot itt az határozza meg, hogy a mindenkori 1. személy a 2. személlyel közvetlen, személyes és interaktív kapcsolatban van térben és időben (ideértve a levelet, a telefonbeszélgetést, a fényposta-(ímél)levelezést is), míg az 1. személy és a 3. személy nincs közvetlen, személyes és interaktív kapcsolatban egymással, e kapcsolat legtöbbször egyirányú a beszélő részéről. A magázó formák külön esetet képeznek a magyarban, mivel egyszerre mutatnak közelre és távolra, jelezvén a beszélő és a megszólított közötti távolságot.

Ez az általános magyarázat egy konkrét beszédhelyzetben és kontextusban tovább pontosítható, de lényegében nem változik. Amennyiben az (1) példa egy leírás vagy elbeszélés része, arra az ímént jelzett általános és viszonylagos távolság vagy föltételezhetően változás nélkül jellemző, vagy egy jelen idejű elbeszélésben lehet közelítő („Lépünk be az épületbe...”). Az elbeszélés vagy a leírás más részeinek elegendő ismeretet kell adniuk ahhoz, hogy a példamondat térbeli vonatkozásai konkrétan érthetőek legyenek (erre utal a határozóragos főnév határozott névelője, azaz determinánása). A nézőpont viszonylagos távolsága, helyzetén kívülsége azonban ekkor is megmarad, mert az origó kívül van az elbeszélő helyzetén. Amennyiben az (1) példa egy párbeszéd része, például válasz egy kérdésre vagy egy más értelmű állításra, az origó belül van a beszédhelyzetben, az alapvető térvizonyok a párbeszédből és a beszélők térbeli helyzetéből, valamint egyéb ismeretekből (például a determinánssal meghatározott ház ismeretéből) értelmezhetők. A példamondatban jelzett távolra mutató tehát ebben az esetben a beszédhelyzetben belüli origóból indul ki. A mondat teljes térrendszere azonban ezzel még nem merül ki.

Az önálló mondatnak, illetve a szövegnek tehát olyan térrendszere van, amely kifejtő (fogalmi) nyelvi egységekkel és utalásokkal határozza meg e rendszer összetevőit. A magyar nyelv térjelölő lehetőségeit a térbeliség különböző fajtái szerint VATER (i. m. 46) alapján a következő módon lehet összefoglalni, példákkal bemutatva a kategóriákat:

A diagramból és a példákból az olvasható ki, hogy az elemi térvonatkozást a magyar nyelv — hasonlóan a legtöbbhez — elemi nyelvi egységekkel tudja fejezni; az itt bemutatott példákban a legösszetettebb szerkezet a névutós főnév. A teljes rendszert itt nincsen mód részletezni, néhány jellegzetességet lehet kiemelni, valamint a térbeliség különböző fajtái mellé a térbeliséget kifejező nyelvi egységek magyar rendszerét föl lehet állítani.

A rámutatásos térbeli utalások mind az elhelyezésen, mind az irányadáson belül a helyzeti rámutatásban kettős rendszert mutatnak, a hangrendi megkülönböztetés alapján elkülönülő közelre és távolra mutatókban: *itt — ott, ide — oda* (szemben például a német hármassal: *hier, da, dort*). A közelre mutató elemek az elhelyezésben vagy az irányadásban általában véve a beszélés helyére mutatnak. Ennek a magyarban két megvalósulási módja van; az egyik esetben az elhelyezés vagy irányadás megegyezik a beszélő elhelyezkedésével, vö.:

(2a) — *Itt vagyok.*

(2b) — *Ide jövök délben újra.*

Az a) példa legegyszerűbb autodeiktikus értelme például a „Hol vagy?” kérdésre adott válaszban jelenik meg; hasonlóan rámutatásos jellegű az a helyzet, amelyben megérkezéskor mondja ugyanezt például egy keresett személy. Más a helyzet akkor, ha az a) példa akkor válasz a „Hol vagy?” kérdésre, amikor heterodeiktikus helyzetben például egy csoportképen keresik a beszélő fényképét. Ebben az esetben a közelre mutatókban az elhelyezkedés (és az irányadás) nem teljes mértékben egyezik meg a beszélő elhelyezkedésével, hanem annak csupán közvetlen környezetével. A beszélőnek a nyelvi közelre mutatóból eredő közvetlen környezete, annak térbeli kiterjedése további kutatást igényel, feltételezhetően szoros összefüggésben áll a közvetlen fizikai elérhetőséggel („karnyújtásnyira van”) és a részletes láthatósággal. E második lehetőségre példa a következő rámutatás is:

(3a) *Itt van a keresett könyv.*

(3b) *Itt van Komárom.*

A b) példában a térképre való rámutatás, az ezzel végrehajtott elhelyezés a térkép és a rajta jelölt helyek közelségére alapul.

A távolra mutató elhelyezés és iránymutatás esetében a beszélő helye (az origó), közvetlen környezete és az utalással, rámutatással megjelölt tér nem egyezik, közöttük távolság van. Ezt mutatja a következő példában az a) és b) közötti különbség:

(4a) *Ott van egy könyv az asztalon.*

(4b) *Itt van egy könyv az asztalon.*

Külön rendszert képez az elhelyezésen és az irányadáson belül a helyjelölésben a helyzetivel szemben (amiről fentebb volt szó) a dimenzionális térkijelölés, amely a térben való elhelyezkedést valami máshoz viszonyítja, illetve két dolog térbeli elhelyezkedését, egymáshoz viszonyított irányát reprezentálja, a magyarban különösen az *előtt*, *mögött*, *elé*, *főlé* stb. névutóval. E csoportok tovább bonthatók nézőpont szerint külső (deiktikus) és belső (intrinzikus) nézőpontra (vö.: CLIFFORD HILL, *Up/down, front/back, left/right. A contrastive study of Hausa and English*. In: J. WEISSENBORN, W. KLEIN i. m. 13—42; VATER i. m. 51 kk.). A külső nézőpont szerint a két dolog (test) viszonyát a beszélő nézőpontja határozza meg, például:

(5a) *A labda a fa mögött van.*

(5b) *A labda a fa mögé gurult.*

Mindkét példában három térbeli pont játszik szerepet: 1. a beszélő, 2. a fáé és 3. a labdái; és mindkét példában a fa közelebb van a beszélőhöz, mint a labda. Ezt bizonyítja a következő példa:

(6) *A labda a fa előtt van.*

Azonos résztvevőkkel eltérő fizikai elrendezést a beszélő nézőpontjából lehet leírni (VATER i. m. 51 kk. hangsúlyozza, hogy vannak nyelvek, amelyek másképp reprezentálnak ilyen térbeli viszonyokat).

A másik nézőpont a belső nézőpont. A belső nézőpont a testek (tárgyak, dolgok) jellegzetes formájából és térbeli hierarchiájából ered. Vegyük erre a következő példát:

(7a) *A kutya a ház előtt van.*

(7b) *A kutya a ház mögött van.*

A két példában a kutya és a ház egymáshoz való térbeli viszonyát nem a beszélő helyzete (az origó) határozza meg, hanem a ház jellegzetes formája és térbeli hierarchiája: a háznak van „eleje” (a bejárat) és van „hátulja”, valamint „oldala”. Az a) példában a kutya a ház bejárat felőli oldala, tehát az eleje előtt van, a b) példában az ellenkező oldalon. A külső és a belső dimenzionális térkijelölés keveredésének és kétértelműségének egy példáját adja VATER (i. m. 59) egy jelenetben, amelyben a kocsivezetőnek az oktató azt az utasítást adja, hogy álljon be a járda mellett parkoló kocsii mögé. A névutós főnévi csoport kétféleképpen értelmezhető, deiktikusan a beszélő nézőpontjából azt jelenti, hogy az álló kocsi eleje elé, intrinzikus nézőpontból, hogy az álló kocsi hátulja mögé. A példa a magyarban is kétértelmű lehet.

Mivel a dimenzionális térkijelölés nagyjából semlegesen viselkedik a beszélő helyzetéhez (az origóhoz) képest, a közelséget nem jelöli egyértelműen. Az alábbi példákban a térkijelölések szempontjából nem lényeges a közelség vagy a távolság:

(8a) *A ház a víz fölé épült.*

(8b) *Tedd a dobozt a könyv fölé!*

(8c) *A szerelő a kocsii alatt van.*

A közel—távol viszonyt további rámutató elemekkel lehet jelölni:

(9a) *A szerelő ott van a kocsi alatt.*

(9b) *A szerelő itt van a kocsi alatt.*

Az utolsó példákban vázolt dimenzionális térkijelölés összefügg a bilaterálisan (az emberi testre is jellemző) szimmetrikus testek térbeli helyzetével. Ezeknek a testeknek általában van kanonikus helyzetük, például egy szék kanonikus helyzetében a lábain áll (vö.: LANGACKER i. m.; VATER i. m. 60—5). Ekkor a szék „eleje” előtt lévő másik test térbeli jelölése határozottan történhet meg:

(10) *A macska a szék előtt van.*

Amennyiben a szék helyzetét megváltoztatjuk, például oldalt vagy hanyatt döntjük, a térbeli viszony nyelvi jelölése már nem ilyen egyértelmű, az oldalt döntött szék „eleje” előtt lévő macska nem a szék *előtt*, hanem inkább *mellett* van. Ugyanakkor például a következő mondat:

(11) *A ruha a széken van.*

a szék kanonikus és nem kanonikus helyzetében egyaránt érvényes.

Az elhelyezés és az irányadás alapvető elkülönítése, valamint azok belső osztása alapvetőbb és lényegesebb, mint a határozóragok rendszerében kimutatott irányhármasság (például inessivus, illativus, elativus), amelynek alapja a beszélő helyzete (az origó) vagy az álló — mozgó megkülönböztetésben az álló (erről l. alább).

A vázlatos bemutatásban ezzel elérkeztünk a térbeliséget jelölő legelemibb nyelvi egységektől (a névmásoktól, a ragoktól, az igekötőktől és a névutóktól) a nyelv lexikális egységeiig. Ebben a tartományban a magyar nyelvben az igék, a főnevek, melléknevek és a határozószók egyaránt szerepet játszanak (természetesen azok, amelyek valamilyen összefüggésben állnak a térbeliséggel). A szószemantika e fontos, és a magyar nyelvre még ki nem dolgozott területét itt csak érinteni lehet, egyetlen példaként a mozgást jelölő igék vázlatos bemutatása lehetséges. E bemutatáshoz LANGACKER (i. m.) modelljét alkalmazzuk, amelynek szemantikája beleillik az eddig tárgyalt keretbe.

E szemantika a nyelvi kifejezés szemantikai pólusának két alapvető osztályát különbözteti meg: a nominális predikációkat, amelyek dolgokat jelölnek (a főneveket), valamint a relacionális predikációkat, amelyek vagy atemporális viszonyokat (mellékneveket, határozókat) jelölnek, vagy folyamatokat (igéket, el nem felejtve, hogy folyamatokat főnevek is jelölhetnek) (LANGACKER i. m. 183 kk.). Mindkét osztály közös kognitív alapja a figura/alap (figure/ground) megkülönböztetés: „a figura az az alstruktúra, amelyet »kiemelkedőként« észlelünk a többihez (az alaphoz) képest, amelynek különleges jelentősége van mint központi entitásnak, amely körül az egész észlelt dolog elrendeződik” (LANGACKER i. m. 120). A figura és alap viszonyát a perspektíva határozza meg, a nézőpont, ahonnan valamit nézünk. Mindez igaz a vizuális észlelésre éppúgy, mint a nyelvi kifejezésekre általában, s azok szemantikai oldalára is.

Az igék esetében LANGACKER külön is hangsúlyozza a viszonyjellegét. A folyamat kognitív feldolgozásában az észlelt dolgok (testek) közötti kapcsolatok a térben és az időben helyeződnek el. Az idő múlásával egy egyed (Langackernél a *trajector*, nevezzük mozgónak, a figura/alap viszonyban a figura) egy másik egyedhez (LANGACKERNél *landmark*, nevezzük állónak, a figura/alap viszonyban az alap, vö. LANGACKER i. m. 231. kk.) térben viszonyítva nem változtat helyet, vagy a másodiknak, az állónak a szomszédságából, e helyzetből egy másik (esetleg végső) helyzetbe kerül a szomszédságon kívül. Az álló a viszonyítási pont, amihez képest a mozgót meg lehet határozni. Ezt a rendszert, amely a lexémák jelentését mint szubszimbolikus elemi kogníciók összekapcsolódásából létrejövő reprezentációt írja le, ki kell egészíteni a fentebb tárgyalt rendszerrel, főképp

a lényeges origó ponttal: az álló bizonyos esetekben megegyezik az origóval (a beszélő térbeli helyzetével), bizonyos esetekben nem. (Az álló, a mozgó és az origó rendszere pontosabbnak látszik FILLMORE rendszerénél, amely megkülönbözteti a tárgyat, az 1. helyzetet és a 2. helyzetet, vö. CHARLES FILLMORE, *Deictic Categories in the Semantics of come*. *Foundations of Language*. 1966. 219—27.) E rövid bemutatáshoz vegyük először az *áll* és a *mozog* igéket a következő mondatokban:

(12a) *A kocsi áll.*

(12b) *A labda mozog.*

Az a) példában az *áll* ige alanya (a *kocsi*) a mozgó, vagyis a potenciálisan mozgó, az álló az az általános tér, amiben további kijelölés nélkül van a mozgó; az *áll* ige a kettőnek a térben az idő múlásával változatlan viszonyát jelöli. A b) példában a *labda* a mozgó, szintén egy általános térben, minden további kijelölés nélkül; a *mozog* ige a kettőnek a térben az idő múlásával változó viszonyát jelöli. A beszélő helyzete (az origó) mind a kettőtől elkülönül úgy, hogy az általános téren belül van. Egyik példamondatban sincsen jelölve a tartós cselekvés kezdete vagy vége.

Vegyük ezután a *jön*, *megy* igéket a következő semleges mondatokban:

(13a) *Péter moziba megy.*

(13b) *Moziba megyek.*

(13c) *A postás jön.*

Az a) példában a tulajdonnévvel jelölt cselekvő a mozgó, a mozin kívüli, nem pontosított tér az álló (egyfajta közeg- vagy háttérjelleggel), a 3. személyű említésnek megfelelően a beszélő helyzete, az origó ezzel az állóval, annak egy részével vagy pontjával egyezhet (például egy családi párbeszédben a családi otthonban), ettől azonban el is térhet (például egy nyelvtanilag jelen idejű történetelbeszélésben). A *megy* ige jelentésének lényegi eleme, hogy a mozgónak az állóhoz képest távolodó mozgását reprezentálja úgy, hogy a nem pontosított térben a közel összefüggésben van az origóval a nyelvi reprezentációban. A c) példa hasonló az a)-hoz, fordított előjelű viszonytal. A b) példában az E/1. igealakkal utalással jelölt alany miatt a beszélő helyzete megegyezik az állóval (hozzátéve, hogy a mondat jelölhet például szándékot, ezáltal tényleges statikus távolságot, vagy folyamatot, 'útban levést' és közelítést). A három példa szintén jelen idejű igéket tartalmaz, amelyeknek sem a kezdete, sem a vége nincs specifikálva, de az a) és b) esetében mindkettő, c) esetében a vég az igékhez (és vonzatszerkezetükhöz) kapcsolódó keretek, forgatókönyvek alapján hozzátartozik a mondatok jelentéséhez.

BÁTORI ISTVÁN felhívja a figyelmet arra, hogy párbeszédben, ahol a beszélőváltás gyakori, az angol megtartja a nézőpontot (a kérdező nézőpontját), míg a magyar a mindenkori beszélő nézőpontja szerint alkalmazza a két igét:

(14) — *Gyere ide!* — *Come here!*

— *Megyek.* — *I'm coming.*

Az iménti párbeszédben a *Jövök!* válasz csak a közvetlen közelség esetén lehetséges (vö. ISTVÁN BÁTORI, *On verb deixis in Hungarian*. In: J. WEISENBORN, W. KLEIN i. m. 155—65).

A térjelölés magyar nyelvi rendszerének vázolásában külön említeni kell a rámutatást. A rámutatás (a deixis) a szöveg személy-, tér- és időviszonyait hozza egyszerű uta-

lással kapcsolatba a beszédhelyzettel és a kontextussal (WEISSENBORN — KLEIN i. m.; WUNDERLICH i. m.; STEPHEN C. LEVINSON, *Pragmatics*. Cambridge University Press, London, 1983. 54—96; BALÁZS JÁNOS, *A szöveg*. Gondolat, 1985.; BENCZE LÓRÁNT, *Deixis és referencia*. In: KOZOCSA S. szerk., *Emlékkönyv Fábián Pál 70. születésnapjára*. ELTE. 1993. 41—9; VATER i. m.). A rámutatás olyan utalás, amely az értelmezését lehetővé tevő másik szövegelemet vagy dolgot a beszédhelyzet résztvevői között, a személyek között vagy a térben, vagy az időben rámutatással jelöli ki. A rámutatás egyetemes jelenség, amely az érzékelésen alapul, és lényegében antropocentrikus (vö. a J. GREENBERG által szerkesztett *Universals of Language*. MIT. 1966. kötetből CH. HOCKETT és U. WEINREICH tanulmányait: 21, 154—8). A rámutatás — miképp minden egyéb térbeliséget jelölő elem — egy meghatározott nézőpontból történik, a rámutatás esetében a deiktikus központból, amely LEVINSON (i. m. 64) szerint a következő összetevőkből áll: „1. a középponti személy a beszélő, 2. a középponti idő a beszélő beszédének az ideje, 3. a középponti hely a beszélő elhelyezkedése a beszéd idejében, 4. a társalgás középpontja az a pont, ahol a beszélő a beszéd alatt pillanatnyilag tartózkodik, 5. a társadalmi középpont a beszélő társadalmi státusa és rangja, ehhez viszonyul a hallgató és az említett státusa és rangja”.

A rámutatás fizikai végrehajtását egyszerű (többnyire névmási) elemek végzik el, amelyeknek irányát a beszédhelyzet alapján lehet értelmezni, és amelyet elsősorban a térbeli, másodsorban a személyekkel kapcsolatos rámutatás esetén gesztusok (fizikai rámutatás) is kísérhet. Az exoforikus rámutatás fontos formái a következők:

1. A személyes névmás, például:

(15a) — *Én itt maradok, te elmégy, ők meg holnap visszajönnek.*

(15b) — *Kire vársz?*

— *Őrá.*

Az 1. személyű személyes névmás a beszélő(k)re mutat, vagyis arra a térbeli helyre, ahol a beszélő(k) van(nak); ez a rámutatás kiindulópontja (az origo). A 2. személyű személyes névmás közelre mutat (a megszólítottra), a 3. személyű személyes névmás távolra mutat (az említettre) (vö. JOHN LYONS, *Semantics*. Cambridge University Press. 1977.). A személyes névmás endoforikus és exoforikus használatát nem mindig könnyű megkülönböztetni: exoforikusnak a szövegbeli korábbi említés hiányában tekinthetjük általában akkor, amikor párbeszédben 3. személyű említés történik, az 1. vagy 2. személyű említések esetében az exoforikus rámutatás korábbi említés mellett is megtörténik, ugyanis az 1. és 2. személyű személyes névmás nem helyettesít valami főnévi megnevezést, hanem a rámutatással nevez meg. A személyes névmás mint rámutatás kiegészülhet az utaltaknak (akire rámutattak) a megnevezésével, azonnal értelmezhetővé téve a rámutatást és az utalást:

(16a) — *Én, XY esküszöm, hogy [...]*

(16b) — *Te, Péter ird meg a szöveget, és te, János, készíts hozzá rajzokat.*

(16c) — *Ők, az érettségizők, idén már nem mennek kirándulni.*

2. A mutató névmás, például:

(17a) — *Ezt kérem!*

(17b) — *Ezt a könyvet kérem!*

Az a) példában az *ezt* tárgyragos mutató névmás csak a beszédhelyzetben értelmezhető, akkor, ha a párbeszédben részt vevők más forrásokból (kézmozdulat, a tekintet iránya, fejmozgás) tudják, hogy a mutató névmás merre irányul a térben. A b) példában a mutató névmás értelmezését részben elvégzi a vele egy főnévi (determinánsos) csoportban lévő főnév (*könyvet*), ez tehát nyelviileg kifejtő rámutatás, magára az irányra azonban ugyanaz vonatkozik, mint az a) jelű példára. A kifejtő rámutatásban a mutató névmás és a főnév toldalékolása megegyezik, elősegítve az értelmezést.

A mutató névmások rendszerében következetesen érvényesül a magas hangrendű közelre mutató és a mély hangrendű távolra mutató kettősség (*ez — az, eme — ama*).

3. A (névmási) határozószó, például:

(18a) — *Reggel hétkor indul a busz az iskola elől. Ott találkozunk előtte tíz perccel.*

(18b) — *A folyóiratok itt vannak. Ide tegyed az új számokat.*

(18c) — *Most induljunk, amíg nem esik.*

Az a) példa második mondatában az *ott* határozószó az első mondat *iskola elől* névutós főneve alapján válik értelmezhetővé. A b) példa 2. mondatában az *ide* határozószó az 1. mondat *itt* határozószavára utal vissza, az azonban nem teszi értelmezhetővé, az csak a tényleges beszédhelyzet térvizsionyainak ismeretében lehetséges. A c) példa *most* időhatározója a beszédhelyzetben válik értelmezhetővé az akkori jelen idő ismeretében.

A kérdő névmások a rámutatásnak sajátos formái: a rámutatás helyett annak lehetséges irányára kérdezőnek rá, amelyet a válaszok a beszédhelyzet ismeretében (is) konkretizálnak rámutatással vagy tartalmas megnevezéssel:

(19a) — *Hol van a cukor?*

— *Ott. / A polcon.*

(19b) — *Kiről beszélsz?*

— *Rólad.*

Más esetekben a kérdésben benne van a rámutatás, esetleg kifejtő módon, a következő példában egy fényképről szólva:

(20) — *Ki ez? / Ki ez a nő?*

— *A nagynéném.*

Az exoforikus rámutatások térbelileg kétféleképpen lehetnek: 1. helyzetre utalók (*Te vagy a győztes., Itt van a könyv.*), 2. irányra utalók (*Neked adták az első díjat., Erre induljatok.*) (vö. VATER i. m. 45). A két fajta a szöveg térrendszerének kiépítésében és a beszédhelyzethez való illesztésében játszik fontos szerepet.

Az eddig bemutatott rámutatásfajták mind exoforikus (szövegen kívüli) utalások. Az endoforikus rámutatások általában melléknévi és igenévi jelzők, amelyek korábbi vagy későbbi szövegrészekre mutatnak rá (beszédben: *az iménti..., a következő...,* írásban: *a fenti..., az alábbi...*). Endoforikus rámutatás lehetséges mutató névmással és a vele egy főnévi csoportban lévő főnévvel is (*Ezt a történetet hallgasd meg!*).

A rámutatás kétféleképpen lehetséges: 1. a beszédhelyzet tényleges terében (*itt Budán*, azaz a párbeszédben résztvevők Budán vannak), ez az autodeixis, 2. a beszédben elképzelt, meghatározott térben (*itt Budán*, azaz a párbeszédben résztvevők nincsenek Budán, hanem egy térképre mutatnak), ez a heterodeixis (BENCZE i. m. 44).

A rámutatásban rendszeresen érvényesül a közel — távol kettősség. A közelre való mutatással szoros kapcsolatban áll a rámutatás kiindulópontja: a mutató névmások és a (névmási) határozószók esetében a közel és a kiindulópont nyelvileg nem különül el egymástól, a személyes névmások esetében elkülönül.

A térjelölés a magyar nyelvben az erősen grammatikalizálódott jelenségek közé tartozik, azaz számos olyan nyelvi forma létezik, amely a térjelölést nem körülírással hajtja végre. A térjelölés legfontosabb nyelvi formái a magyar nyelvben a következők:

1. Igei személyragok és birtokos személyjelek. — Mivel a magyarban lehetséges, sőt bizonyos esetekben kötelező az alany (vagyis a kifejtett, megnevezett alany) nélküli szerkezet, a beszélő, a hallgató és az említett (tehát az 1., a 2. és a 3. személy) közötti nyelvtani, jelentéstani és pragmatikai különbséget, a nézőpontot, a mindenkori origót a jelek és ragok jelölik. Az igei személyragok közül különösen a magyarra jellemző tárgyas ragozási paradigma, azon belül pedig a 3. és a 2. személyű tárgyra mutató ragok (*látom, látlak*) játszanak szerepet (az első inkább távolra mutat, a második közelre).

2. A határozói esetragok és névutók. — E ragok — ellentétben az igei személyragokkal és a birtokos személyjelekkel — a térkijelölés szempontjából nem különülnek el szemantikailag olyan határozottan a szótótól, a főnévi tő általában hozzájárul a jelentés térbeli vonatkozásának reprezentálásához. Az (1) példa rövid elemzése jelzi, hogy a térbeliséget jelölő határozói esetragoknak, e ragok és a tövek szemantikai egységeinek a rendszere a magyar nyelvben nincsen kidolgozva, hasonlóan azokhoz az igés szerkezetekhez, amelyek az esetragos főneveket kötelező vagy szabad vonzatként tartalmazzák. Az irányhármasság e rendszeren belül csak összetevő, lehetőség, mert önmagában nem szervezi a közlés (akár kontextus nélküli mondat, akár pragmatikai kontextusú szövegrészlet) térkijelölését. A térkijelölő névutók a határozói esetragokhoz hasonlóan viselkednek a térkijelölés szemantikájában és pragmatikájában, különbség inkább a konkrét jelentések között van (ragokkal például nem lehet magyarul kifejezni az 'előtt' és 'mögött' viszonyt).

3. Az igeekötők. — A magyar igeekötők többsége mind történetileg, mind mai jelentésükben elsődlegesen valamilyen, a lokalizáláson belül irányadást fejeznek ki. Az igeekötők aspektusképző szerepét már részletesen elemezték (WACHA BALÁZS: i. m.; KIEFER FERENC: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: KIEFER F. szerk. Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Akadémiai. 1992. 797—881), e rendszer összefüggését a térbeliséggel azonban még nem vizsgálták. A térbeliségen alapuló metaforikus rendszerüket SZILÁGYI N. SÁNDOR vázolta (SZILÁGYI N. SÁNDOR, Hogyan teremtsünk világot? Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár. 1996. 14—36).

4. A határozószók. — A határozószók térbeli rendszerének elemzése, különösen a mondaton belüli szemantikai szerepe (a mondatbeli igével vagy főnévvel való kapcsolata) az általános leírásban már kapott figyelmet, de az egyes magyar határozószók jelentésstanának kidolgozása további kutatást igényel.

5. A személyes névmások. — A személyes névmások nyelvtani utaló szerepével főképp az E/3. alakú névmás kapcsán foglalkoztak sokat, mert a 3. személy távolra mutató jelentése fontos mondat- és szövegtani jelenségeknek, leginkább az utalásnak az alapja (vö. például: PLÉH CSABA — RADICS KATALIN, „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. ÁNyT. XI. 1976. 261—77; KOCSÁNY PIROSKA, Műhelytanulmány az „ő” névmásról: Nyr. 1995: 285—93; Uő., Pro-drop und Textkohärenz: Interagierende Regeln im Gebrauch des Subjektpromens im Ungarischen: ALH. 1997: 385—411.) Ezeknek az 1. és a 2. személyhez való viszonyuk és az ezáltal létrejövő térrendszerek bemutatása azonban még további kutatásokat igényel. Ez a viszonyrendszer ugyanis a legtömörebben összesíti a magyarban is a kommunikáció legalapvetőbb térbeli szerke-

zetét. A személyes névmások térbeli rendszerét tovább árnyalja a 2. személyű magázó formák távolra mutató térjelölése, amely a 3. személyű alakból ered.

6. A fogalmi tartalmú szókészleti elemek: főnevek, igék, mellénevek. A magyar főnevek és igék térbeli jelentésének elemzésére rövid példa olvasható fentebb, ezt is további kutatásoknak kell követniük.

Az „idővonatkozás nélküli”, általános érvényű mondatok a négydimenziós tér-idő rendszernek megfelelően térvonatkozás nélküliek, azaz nélkülözik a bármilyen térjelölést. Pontosabban: idő- és térvonatkozásuk teljesen általános. Az ilyen tényállásmegfogalmazásokban nem érvényesül az origó másuttal fontos szerepe, mert a jelzett esemény vagy állapot bármilyen tér-idő viszonyban bekövetkezhet, illetve érvényességét, igazságát semmilyen további térbeli vagy időbeli körülmény nem változtatja meg (fizikailag a relativitáselmélet elvei szerint). Ezt a tényt LOTZ ismert példájával lehet bemutatni (LOTZ JÁNOS, Az igeidők jelentése a magyarban. In: Szonettkorszorú a nyelvről. Bp., Gondolat, 1976. 167—9):

(21) *A víz 100 °C-on forr.*

Még érdekesebb az olyan kijelentés, amely erősebben kötődik a térhez, mert mozgással kapcsolatos, de szintén általános:

(22a) *Minden test mozog.*

(22b) *A testek mozognak.*

E vázlatos összefoglalás nem teszi lehetővé az elemi térjelölő nyelvi egységek mondatbeli szintaktikai, szemantikai és pragmatikai helyének a kidolgozását, és csak említés szintjén vonatkozhat a szöveg térrendszerére. Általánosságban az állapítható meg, hogy például a párbeszédek erősen építenek a nem fogalmi térjelölés nyelvi egységeire és a rámutatás kifejezőmódjaira, bennük az egocentrikus nézőpont, az origó mindig határozottan érvényesül. A narratív, érvelő, leíró és elbeszélő típusú szöveg(részletek)ben az egocentrikus nézőpont kevésbé érvényesül, a távolabbra mutató, illetve a távolabbi fogalmi megnevezése határozottabban jelentkezik. Még semlegesebb, még tárgyilágosabb közlő szövegek, például a hír, a tudományos szöveg térben még inkább eltávolító (nem grammatikalizált vagy névmási, deiktikus elemekkel, hanem tartalmas lexikai elemekkel, határozóragokkal történő megnevezés tapasztalható). Ez utóbbi esetben minden hallgató, olvasó nagyjából ugyanazt a nézőpontot kapja meg a beszélő révén, egyenlő távolsággal. A szövegeknek ez a fajta térrendszere önmagában nem metaforikus, de igen pontosan járul hozzá ikonikus módon a pragmatika tartományában a szöveg értelméhez.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra*

1. Természetes nyelvelmélet — természetes morfológia

A) A természetes nyelvelmélet keretében zajló kutatások, amelyek Európában — elsősorban német nyelvterületen — bontakoztak ki, lassan 30 éves múltra tekinthetnek vissza (vö. LUSCHÜTZKY, H. C. (ed.), *Twenty Years of Naturalism in Linguistics. A Bibliography*. Wiener Linguistische Gazette, Supplement 10, 1990.). Ez a nyelvelmélet, miközben érintkezik a generatív grammatikával is (pl. elfogadja az emberi agy moduláris felépítését vagy a Jackendoff-féle X-vonás elmélet szerinti fő kategóriákat stb. — vö. MAYERTHALER, W., *System-independent morphological naturalness*. In: DRESSLER, W. U. et al., *Leitmotifs in Natural Morphology*. Amsterdam—Philadelphia, John Benjamins, 1987. 25—58), annál jóval árnyaltabb, gazdagabb modell, és felfogását tekintve inkább a mai alternatív irányzatok közé illik a nyelvészetben.

Szemléletére a funkcionális megközelítésmód jellemző (vö. W. U. DRESSLER, *Form and Function in Language*. In: *Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*, ed. by SH. MILLAR — J. MEY, Odense University Press, 1995. 11—36), felfogása kapcsolatba hozható a prototípuselmélettel és általában a kognitív nyelvészettel (vö.: W. U. DRESSLER, *The cognitive perspective of „naturalist” linguistic models*: *Cognitive Linguistics* 11 [1990]: 75—98; M. E. WINTERS, *Diachronic natural morphology and cognitive grammar*. In: L. TONELLI, — W. U. DRESSLER (eds.), *Natural Morphology. Perspectives for the Nineties*. Unipress, Padova, 1993. 169—78), és bár nézőpontja gyökeresen eltérő, eredményei összefüggésbe hozhatók a modern grammatikalizációs kutatásokkal is (B. HEINE, — U. CLAUDI — F. HÜNNEMEYER, *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago, Ill. etc., Univ. of Chicago Press, 1991. 118—22).

B) A természetes nyelvelmélet gyökerei a Prágai Nyelvész kör, illetve JAKOBSON jelöltségi elméletéig nyúlnak vissza. Az elméletben a természetesség fogalma az emberi percepción nyugszik (így nem véletlen, hogy először a fonológiában merült fel), és a jelöltség fogalmához társul: természetesebb, illetve jelöltebb az, ami az emberi agy számára könnyebben felfogható.

A jelöltség fogalmával kapcsolatban azonban két dolgot meg kell jegyeznünk. Egyrészt azt, hogy a természetes nyelvelméletben ez eltér a CHOMSKY és HALLE felfogása szerinti jelöltség/jelöltség fogalmától, mivel ebben az elméletben különbséget tesznek egyfelől jeggyel ellátott (featured) és jegy nélküli (featureless), valamint jelölt (marked) és jelöletlen (unmarked) között. Annak az általános elvnek megfelelően például, hogy ami kognitív és szemantikailag összetettebb, az a szimbolizációban is inkább kódolva van (illetve fordítva: ami kognitív és szemantikailag kevésbé összetett, az a szimbolizációban is kevésbé van kódolva), számos nyelvben — mint például az angolban vagy a magyarban is — a többes szám (mivel kognitív, illetve

---

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szekciójának 1998. május 5-i ülésén hangzott el. Ez a munka a W. U. Dressler professzorral az 1998-as évre közösen elnyert, az Osztrák—Magyar Akció Alapítvány által támogatott 320u15 számú kutatási projektumhoz kapcsolódik. A szerző ezen kívül köszönettel tartozik a Telegdi Zsigmond Alapítványnak is, amely kutatásait az 1997/98-as tanévben ösztöndíjjal támogatta.

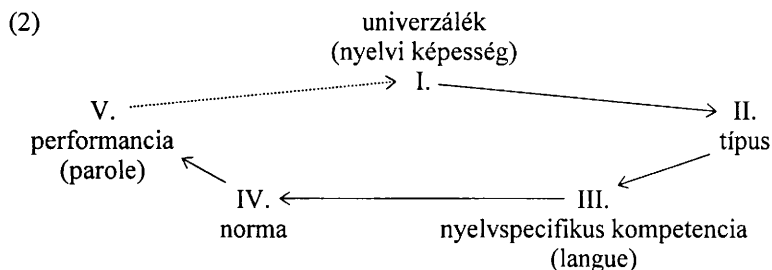
szemantikailag összetettebb, mint az egyes szám) szokásosan morfológiailag van kódolva, míg az egyes szám nem. A következő angol egyes és többes számú főnévi alakokról:

- (1) (a) *boy* 'fiú'   *boy-s* 'fiúk'
 (b) *sheep* 'bírka' *sheep* 'birkák'

a jelöltség és a jeggyel ellátottság szempontjából a következőket mondhatjuk: A *boy* 'fiú' és a *sheep* 'bírka' főnévi alakok jegy nélküliek és egyben jelöletlenek, mert az angolban az egyes számú főneveket morfológiailag nem kell kódolni (jeggyel ellátni), ezek az alakok pedig megfelelnek ennek az elvnek. A *boy-s* 'fiúk' alak jeggyel ellátott és jelöletlen, mivel az angolban a többes számot morfológiailag kódolni kell, ahogyan az ebben az alakban is történik; ezzel szemben a *sheep* 'birkák' jegy nélküli, de jelölt alak, mert nem felel meg a fenti elvnek (ti. hogy a többes számot morfológiailag kódolni kell).

Másrészt fontos megjegyeznünk, hogy a természetes nyelvelmélet felfogásában a természetesség nem érték, hanem viszony; azaz ha p-ről azt állítjuk, hogy természetes, akkor ez azt jelenti, hogy p természetesebb, mint q egy rögzített természetességi skálán, mégpedig vagy az univerzális grammatikára, vagy az adott nyelvre való tekintettel, attól függően, hogy a természetesség rendszertől független vagy rendszertől függő elveiről van-e szó (vö. MAYERTHALER i. m.).

C) A természetes nyelvtan többszintű elmélet, amely (HJELMSLEV és COSERIU felfogását követve) a nyelvi elemzés öt szintjét különbözteti meg:

és ezekhez a szintekhez kötődve a következő részelméletekből épül fel:

- (3) I.   → 1. jelöltségi vagy preferenciaelmélet
 II.   → 2. tipológiai elmélet
 III.   → 3. a rendszernek való megfelelés, azaz a rendszerkongruencia elmélete
 IV., V. → 4., 5. a természetességi elmélet szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai keretezése

(vö. DRESSLER et al. i. m., Bevezetés: 8—9). A továbbiakban a fenti részelméletekből témámnak megfelelően a morfológiai természetességi elméletet, közelebbről annak két területét, az univerzális (vagy rendszertől független) jelöltségi elmélet elveit, majd a rendszernek való megfelelés elméletét (az ún. rendszertől függő elveket) mutatom be röviden.

D) A természetes nyelvelmélet univerzális grammatikája szélesebb értelemben felfogott grammatika, mint Chomskyé. Ez a jelöltségi vagy preferenciaelmélet elvek és korlátozások készlete, amely lehetővé teszi az adott nyelv elsajátítását. A jelöltségi viszonyok a prototipikus beszélőnek részint az emberi biológikumra és pszichikumra épülő, részint társadalmilag és kulturálisan kötött tulajdonságain alapulnak, funkciójuk

pedig az, hogy preferenciastruktúrákat szolgáltatassanak az univerzális grammatika nyitott paramétereikhez, vagyis megjósolják, hogy (ezen elveknek megfelelően) — ideálisan — mely struktúrák élveznek előnyt az egyes nyelvekben. A jelöltségi elmélet általános elvei az emberi percepción nyugszanak, és nyelven kívüli, illetve nyelvi evidenciákkal valószínűsíthetők. (Nyelven kívüli evidenciaforrások lehetnek a törzsfelföldés és az egyedfelföldés tényein túl például a percepciós tesztek, mivel a jelöltebb alak azonosítása több időt vesz igénybe, mint a jelöletlené — így a fenti *sheep* alak többes számként való azonosításához több idő szükséges, mint a *boys* alakéhoz. Ugyancsak nyelven kívüli evidenciákat szolgáltathat a hibanyelvészet, mivel a jelöltebb alakból több hibalehetőség kínálkozik; a beszédzavarok vizsgálata, mivel például az afáziás folyamatokban a jelöltebb alak általában hamarabbvész el stb. Nyelvi evidenciaforrásként szolgálhatnak például azok a nyelvtipológiai tények, amelyek szerint a világ nyelveiben a kevésbé jelölt elemek gyakrabban fordulnak elő; a nyelvi változások, amelyek azt a tendenciát mutatják, hogy ezek a változások általában a jelöltebbtől a kevésbé jelölt felé tartanak a különböző nyelvekben, illetve hogy a jelöltebb kategória elemei előbb változnak a kevésbé jelöltekénél stb. Részletesebben l. DRESSLER et al., i. m., Bevezetés: 12—14.)

A morfológiai jelöltségi elmélet egyik fontos univerzális elve az egységes kódolás (azaz az egy alak — egy jelentés) elve (= biuniqueness), amely a tárgyak konstans percepciójával függ össze, valamint az áttetszőség, azaz a transzparencia elve, amely szerint egy F nyelvi egység akkor transzparens, ha engedelmeskedik a fregei kompozicionalitás elvének, valamint morfológiailag átlátható (azaz a szótag- és morfémahatárok egybeesnek). Lényeges elv a szerkezeti ikonicitás vagy diagramszerűség elve is, amely Peirce szemiotikájának ikonfogalmára épül (l. uo. 15—8): a jelek annál természetesebbek, minél ikonikusabbak, ami (kissé leegyszerűsítve) azt jelenti, hogy a szemantikailag jelöltebb morfológiai jeggyel is jobban el van látva, mint a szemantikailag kevésbé jelölt, és fordítva (l. az (1a) példát). F nyelvi egység maximálisan jelöletlen, ha egyszerre felel meg mindhárom fő elvnek, egyébként többé vagy kevésbé jelöltnek kell tekinteni (vö. MAYERHALER i. m.: 48—9). (A három fő elven túli kisebb jelentőségű elvekről — mint pl. a fonetikai ikonicitás vagy az optimális szóhosszúság elve — itt most nem ejtünk szót, ezeket részletesebben l. W. MAYERHALER, *Morphologische Natürlichkeit*. Wiesbaden, Athenaeon, 1981.; angolul: *Morphological Naturalness*. Ann Arbor, Karoma, 1988.).

E) Az univerzális preferenciaelveknek megfelelő jelöletlen paraméterválasztás nem mindig lehetséges az egyes nyelvekben. Erre az elmélet kétféle magyarázatot ad. Egyrészt (a Prágai Iskola hagyományai szerint) megkülönböztetik a mag és a periféria fogalmát, és a paraméterek jelöletlen rögzítését a nyelv magjába, míg jelölt rögzítését a nyelv perifériájára utalják. Ez azonban nem mindig kielégítő magyarázat, mert előfordul az is, hogy a nyelvi rendszer lényeges jelenségeit (tehát a nyelv magját) is érinti az univerzális elvek szerinti jelöltség. Így például egy az ófelnémetben lezajló fonológiai redukció, amely csak a hosszú szótagú szavak többes számú nom./acc. esetét érintette, a rövid szótagúakét nem, a következő két típus közötti versengést okozta:

- (4) (a) *wort* 'szó'   *wort* (← *wort-u*) 'szavak/szavakat'
       (b) *faz* 'hordó'   *faz-u* 'hordók/hordókat'

A két típus versengéséből a szerkezeti ikonicitás elve alapján a (4b)-nek kellett volna győztesen kikerülnie, ennek ellenére a kiegyenlítődési folyamat a (4a) típus javára döntött el (l. W. U. WURZEL, *System-dependent morphological naturalness in inflection*. In: DRESSLER et al., i. m. 60—1).

Problemátikus az is, hogy egyes esetekben, amikor több alak is megfelelne az általános alapelveknek, ezek az elvek nem alkalmasak arra, hogy megjósolják az egyik alak győzelmét a másik fölött; pl. az angol

- (5) (a) *boy* 'fiúk'   *boy-s* 'fiúk'
 (b) *ox* 'ökrök'   *ox-en* 'ökrök'

típusok esetében a *boy-s* 'fiúk' és az *ox-en* 'ökrök' alakok az általános elvek tekintetében nem térnek el egymástól, de az *-s*-szel képzett többes számú alak általános, míg az *-en*-nel képzett kivételes jelenség.

Tulajdonképpen ezek (az univerzális preferenciaelmélet elveinek ellentmondó vagy az által nem magyarázható) jelenségsoportok vezettek el a természetességnek az adott nyelvi rendszer szintjén történő vizsgálatához és az ún. rendszertől függő természetességi elveknek a kidolgozásához (vö. W. U. WURZEL, *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit* (Studia Grammatica XXI). Berlin, Akademie-Verlag, 1984.; angolul: *Inflectional Morphology and Naturalness*. Dordrecht, Foris, 1989., illetve WURZEL 1987. i. h.).

F) WURZELnek a ragozási morfológiával kapcsolatos vizsgálatai alapján (l. WURZEL 1987. i. h.) kiderült, hogy a rendszernek való megfelelés és a morfológiai osztályok stabilitásának elve, amelyek rendszertől függő elvek, a természetességi elvek hierarchiájában magasabb szinten helyezkednek el, mint a rendszertől független elvek, mert amennyiben ezek konfliktusba kerülnek egymással, mindig a rendszertől függő elvek diadalmaskodnak az univerzális preferenciaelvek fölött. Ennek feltételezett alapja az, hogy az adott nyelv beszélői azokat a morfológiai jelenségeket részesítik előnyben, amelyek intuitíve „normálisabbak” számukra, mint mások. (Az intuitíve „normálisnak” tekintett morfológiai jelenségek azok, amelyek a) relatíve stabilak az adott nyelv történetében, illetve amelyek kialakítják a diakronikus változások mintáit; b) amelyeket a nyelv-elsajátítás korai szakaszában tanulunk meg; c) amelyek a nyelvbtlások irányát meghatározzák; és d) amelyeket a patológikus nyelvi problémák a legkevésbé érintenek.) A „normalitás” fogalmát a nyelvtől független természetességi elvek csak részben fedik le, mivel a beszélők „normalitás”-fogalma elsősorban a saját nyelvi tapasztalataiktól, azaz a megfelelő nyelvet jellemző strukturális tulajdonságoktól függ: a nyelv beszélői számára az a „normális”, ami az adott nyelvi rendszerben domináns, és meghatározza az adott nyelv strukturális tipológiáját (vö. WURZEL 1987. 61—2).

A morfológiai természetességi elmélet főbb elvei ennek megfelelően a következő hierarchikus struktúrába rendeződnek:

- (6) Morfológiai természetességi elvek hierarchiája:
 rendszertől függő természetességi elvek:
     a) a rendszernek való megfelelés elve
     b) a morfológiai osztályok stabilitásának elve
 rendszertől független természetességi elvek:
     c) az egységesség és az áttetszőség elve
     d) a szerkezeti ikonicitás elve
     e) a fonetikai ikonicitás elve

2. Ragozás (inflexió) és szóképzés (deriváció) a természetes morfológiában

A) A természetes morfológiában a ragozás, illetve a szóképzés szerinti besorolás (éppúgy, mint maga a morfológiai természetesség fogalma) fokozati kérdés. Ragozás

és képzés egy kontinuumot képez, a morfológia teljes és végletes kettéválasztását ragozási és képzési morfológiára (= „split morphology”) nem fogadják el. A természetes nyelv-elméletre általában is jellemző, hogy — a prototípus-elmülethez hasonlóan — merev elhatárolások helyett a rokon kategóriák érintkezését feltételezik, beleértve a kategóriák tipikus és kevésbé tipikus megvalósulásainak fokozatosságát és a kategóriák egymásba való átmenetét is. A fokozati skála két végpontja a két érintkező kategória prototipikus változata, ahol a különbségek dominálnak, míg a skála középpontja körül a kategóriák átmennek egymásba, tehát a hasonlóságok játszanak nagyobb szerepet (a szóképzéssel és a ragozással kapcsolatban a prototipikus különbségek húsz szempont szerinti részletes kimutatását, amelyre itt most nincs módomban kitérni, I. W. U. DRESSLER, *Prototypical differences between inflection and derivation*: ZPSK. 42 [1989.]: 3—10). Az inflexió és a deriváció közötti különbségek a létrehozás és a tárolás pszicholingvisztikai fogalmára vetítve is skálázhatók (vö. DRESSLER et al. i. m., Bevezetés: 6):

B) Paradigmák és osztályok a ragozásban és a szóképzésben. — 1. A szóalképzési vagy inflexiós (magyar terminussal: ragozási) morfológiában jól ismert a paradigma fogalma: egy szó inflexiós paradigmájához tartozik az adott szóból létrehozható szóalakok összessége. WURZEL idézett 1987-es munkájában az inflexiós rendszer és a ragozási paradigmák, illetve osztályok felépítéséről a következőket állapítja meg:

Az inflexiós rendszer alapvető strukturális tulajdonságai a rendszermeghatározó tulajdonságok. Ilyen tulajdonság például, hogy szóalapú, illetve tőalapú inflexióról van-e szó, hogy az előforduló kategóriákat — pl. a számot és az esetet — elkülöníten vagy vegyítetten szimbolizálják-e, hogy hány és milyen formális különbségtétel fordul elő a paradigmában, milyen jegytípusok fordulnak elő stb. A rendszermeghatározó tulajdonságoknak stabilizáló hatásuk van, és a morfológiai változások ebben az irányban hatnak. Így például az újfelnémetben a tőalapú ragozást sokszor felváltja a szóalapú, mivel a szóalapú ragozás rendszerkongruens, míg a tőalapú nem:

(8) *Konto* — *Kont-en* → *Konto* — *Konto-s* 'számla, számlák'

A morfológiában erős a tendencia a nem stabil osztályok felszámolására, de a fonológiai és szemantikai változások ennek ellenében hatnak: mire egy nem stabil osztály eltűnik a rendszerből, már rendszerint létrejött helyette egy másik (vö. WURZEL i. m. 1987. 76—87).

Azokban a nyelvekben, amelyekben vannak ragozási osztályok, az ezekhez való tartozást általában morfológián kívüli jegyek (fonológiai jegyek, mint például az alapalak végződése, és/vagy szemantikai/szintaktikai jegyek, mint például a nem, személy, élő—élettelen) határozzák meg. Ezek a függőségek implikatív módon funkcionálnak: például ha egy orosz főnév *-a-ra* végződik, akkor az egyes számú genitivusa *-i*, a dativusa *-e* stb. lesz:

(9) N. Sg. *sobak-a* 'kutya' → G. Sg. *sobak-i* 'kutyának a ...' → D. Sg. *sobak-e* 'kutyának'

Amennyiben a ragozási osztályok morfológián kívüli jegyekkel nem határozhatók meg, akkor bizonyos morfológiai jegyek jelentenek kiindulási pontot más morfológiai jegyekkel való implikatív kölcsönhatásuk meghatározásához. Így például, ha egy német főnév a többes számát *-er* végződéssel képezi, akkor a többes számban umlaut is megjelenik, ha ez lehetséges (azaz ha a többeli magánhangzó umlautképes), és az egyes számú birtokos eset *-s*-szel képződik:

(10) N. Sg. *Kalb* 'borjú' → N. Pl. *Kälb-er* 'borjak' → G. Sg. *Kalb-es* 'borjúnak a ...'

Az implikációs összefüggések egyirányúak, tehát nem megfordíthatók. Átszövik az egész paradigmát, és meghatározzák a struktúráját: a ragozási paradigmát voltaképpen az implikációk tartják össze. Valójában az implikációs összefüggések teszik megtanulhatóvá az egyes nyelvek ragozási morfológiáját.

Az azonos implikációs struktúrát, azaz paradigmastruktúra-feltételeket felmutató paradigmák egy ragozási osztályba tartoznak. Ezek a feltételek határozzák meg, hogy egy adott nyelvben mi számít „normálisnak”. A ragozási osztályok közül azok, amelyek egy adott morfológián kívüli jeggyel jellemezhető csoportban a domináns paradigmastruktúra-feltételeknek felelnek meg, stabil osztályok, és tagokat nyerhetnek a nem domináns paradigmastruktúra-feltételeket felmutató nem stabil osztályoktól.

2. A ragozáshoz hasonlóan a szóképzés is (legalábbis bizonyos mértékig) paradigmatisan épül fel. A szóalakképzési (inflexiós vagy ragozási) paradigma mintájára a szóképzési vagy derivációs morfológiában is használatos a paradigma és az osztály fogalma (például orosz és német nyelvterületen a szóképzés paradigmatisus vonatkozásai vizsgálatának kifejezetten nagy hagyományai vannak — a vonatkozó szakirodalmat l.: E. A. ZEMSKAJA, *Slovoobrazovaniye kak dejatelnost'*. Nauka, Moskva, 1992.; A POUNDER, *Systemangemessenheit in der Wortbildung*. Univ. geisteswiss. Dissertation, Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien, 1987.; I. BARZ, *Nomination durch Wortbildung*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1988.). A szóképzési paradigma szervezőelv a szókincsen belül: forma—jelentés viszonyokat erősít meg, és a szókincs egy részét motiválttá teszi (vö. POUNDER i. m.).

Egy szó derivációs (szóképzési) paradigmájába tartoznak mindazok a belőle képzett szavak, amelyek azonos szóosztályba tartoznak, azonos a legáltalánosabb értelemben felfogott szóképzési jelentésük, de formailag különböző képzési szabályok (különböző képzési technikák, pl. affixáció és konverzió vagy azonos képzési technikán, pl. az affixáción belül különböző affixumok) hozzák létre őket. Az azonos felépítésű szóképzési paradigmák szóképzési alosztályokba, az azonos szóképzési jelentésű szóképzési alosztályok szóképzési osztályokba szerveződnek. Példák azonos képzési alosztályba tartozó képzési paradigmákra a magyar deverbális frekventatív-duratív igeképzésből:

(11)	<i>tép-eget</i>	<i>tűz-öget</i>
	<i>tép-del</i>	<i>tűz-del</i>
	<i>tép-ked</i>	<i>tűz-köd</i>
	<i>tép-des</i>	<i>tűz-dös</i>

A szóképzési paradigmák a szócsaládok rendszerszerű, szinkronikus alapjai. A szóképzési paradigma és a szócsalád közötti köztes fogalom a szóképzési bokor (német *Wortbildungsnest* ← orosz *slovoobrazovatel'noe gnezdo*), ez az egy alapszóból szinkronikusan létrehozott, morfoszemantikailag azonosítható derivátumok összessége (vö.: I. SZ.

ULUHANOV, Slovoobrazovatel'naja semantika v russkom jazyke. Nauka, Moskva, 1977. 63; BARZ i. m. 96).

C) Produktivitás a ragozásban és a szóképzésben. — A természetes morfológiában a produktivitás olyan alapfogalom, amely nem azonosítható és nem vezethető le sem a típus (type), sem a minta (token) szintjén megállapított gyakoriság, sem a szabályszerűség fogalmából (vö.: W. U. DRESSLER — A. M. THORTON, Italian nominal inflection: Wiener Linguistische Gazette 55—57 [1996.]: 1—26; W. U. DRESSLER, On Productivity and Potentiality in Inflectional Morphology. Montreal, Cross-Language Aphasia Study Network, CLASNET Working Papers 7. 1997.).

1. A morfológiai (ragozási) osztályok produktívásával kapcsolatban WURZEL a legfontosabb kritériumnak az osztály nyitottságát tartja, amely a következő tulajdonságokat feltételezi: a) a ragozási osztály bővíthet kölcsönzéssel és neologizmusokkal, valamint más osztályokból átvett tagokkal; b) a ragozási osztály nem veszít tagokat más osztályok javára. A nyitottság relatív, mivel mindig csak bizonyos közös, morfológián kívüli jeggyel jellemzett szavakra érvényes. A ragozási produktivitás nem azonosítható pusztán az osztály stabilitásával; egy osztálynak, ahhoz, hogy produktív lehessen, nemcsak stabilnak, rendszerkongruensnek is kell lennie. Az így meghatározott produktivitás potenciális, ami azt jelenti, hogy akkor lép működésbe, ha van olyan megfelelő morfológián kívüli jegyekkel jellemzett új szó, amely beilleszthető az adott produktív osztályba. WURZEL megkülönbözteti az elsődleges és a másodlagos produktivitás fogalmát: ez utóbbi azokra a kölcsönzésekre vonatkozik, amikor a kölcsönzött szavak eredeti alakjukban nem mutatják fel az adott ragozási osztályra jellemző morfológián kívüli jegyeket, de valamely produktív ragozási osztályba történő beillesztésükkor megkapják őket, például

(12) fr. *bombe* 'bomba', *fabrique* 'gyár' → or. *bomba* 'bomba', *fabrika* 'gyár'

Ebben az esetben a francia kölcsönszavak az *-a*-ra végződő nőnemű főnevek osztályába illeszkedve megkapták az osztályra jellemző fonológiai jegyet, azaz az *-a* végződést (l. WURZEL i. m. 1987. 87—92).

WURZELnek abból az állításából kiindulva, hogy a másodlagos produktivitás mindig feltételezi az elsődleges produktivitás meglétét, DRESSLER idézett 1997-es munkájában (egyéb tényezők bevonásával) kidolgozta a ragozási produktivitás fokozatát megállapíthatóságának kritériumait, amelyeket azután a szóképzési produktivitásra is adaptált (vö. W. U. DRESSLER — M. LADÁNYI, On grammatical productivity of word formation rules (WFRs): Wiener Linguistische Gazette 62—3 [1998.]: 29—55).

2. Kritériumok a szóképzési produktivitás fokozatainak megállapításához. — A produktív szóképzési módok szabályokba foglalhatók. Egy produktív szóképzési szabálynak többek között rögzítenie kell a szóképzés kiindulópontjának és végeredményének szintaktikai kategóriáját, a szóképzés módját (agglutinatív nyelvekben például az affixáció típusát); a szóképzési szabály hatókörét, vagyis azt, hogy a szabály a szóképzés kiindulópontját meghatározó szintaktikai kategóriába tartozó szavak összességén vagy csak az ebbe a kategóriába tartozó szavak valamilyen adott (fonológiai, morfológiai, szintaktikai vagy szemantikai) tulajdonságokkal rendelkező csoportján vagy csoportjain működhet. A szabálynak ezek a korlátozásai jelölik ki az alapszavak körét, azaz az adott szóképzési szabály bázisát. A produktív szóképzési szabály rögzíti továbbá a szóképzési szabály jelentését is, amely megkülönböztetendő az adott szabály által létrehozott szavak lexikálizálódott jelentésétől/jelentéseitől.

A szóképzési szabály produktivitása azt jelenti, hogy a megadott tulajdonságokkal jellemzett bázisba (azaz a szabály hatókörébe) tartozó szavak bármelyikén alkalmazva végeredményképpen az adott nyelv egy nyelvtanilag helyes, grammatikus szavához jutunk. A szabály hatóköre gyakran bizonyos lexikai mező(k)höz köthető (vö. pl. ZEMSKAJA i. m. 18, 181). (Erre a jelenségre a továbbiakban látunk majd példát.)

A homonim alakok kiküszöbölésére való törekvés, illetve a szinonímia — egy az adott jelentésben a lexikonban már rögzült másik szó megléte — megakadályozhatja a produktív szabály működését. Ezt a jelenséget nevezik a szabály blokkolásának (vö. F. RAINER, Towards a theory of blocking: the case of Italian and German quality nouns. In G. BOOIJ — J. VAN MARLE (eds.), Yearbook of Morphology. Foris, Dordrecht, 1988. 155—85).

A produktív szabályok által létrehozható szavak blokkolás hiányában sem mindig képezik az adott nyelv tényleges szókincsének részét (a tényleges szókincs részét képező szavak a nyelv ún. létező szavai). A produktív szabályok által létrehozható szavak gyakran olyan derivátumok, amelyek a nyelvi rendszer szintjén ugyan helyesek, de a beszélőközösség standard nyelvváltozatában nem szerepelnek: a nyelvi norma szerint csak a nyelv lehetséges (potenciális) szavai és nem létező szavak.

A szóképzési szabályok produktivitásának mértékét a következő kritériumok tekintetbe vételével állapíthatjuk meg (a szóképzési produktivitás fokozatainak megállapíthatóságával kapcsolatos kritériumrendszert, DRESSLER — LADÁNYI alapján, hierarchikus sorrendben, a legdöntőbb kritériumtól a legkevésbé jelentősig haladva vázolom fel):

a) A wurzeli másodlagos produktivitás: azoknak a szavaknak az adott képzésmód útján történő beillesztése, amelyek eredeti formájukban nem illeszkednek a nyelvbe. A magyarban ennek speciális formája az idegen eredetű igék kötelező derivációs beillesztése az (egyébként denominális) *-l* (vagy más beillesztő képző, pl. az *-ál*) segítségével, pl.

(13) *print-el, menedzs-el, szév-el, edit-ál, install-ál* stb.

b) A wurzeli elsődleges produktivitás: az eredetileg is megfelelő tulajdonságokkal rendelkező vagy már beillesztett szavak részvétele az adott képzésmódban. Így például a denominális *-s* melléknévképző mindazokban a szóképzési jelentésekben, amelyekben eredeti magyar szavakhoz járul, a rendszerbe illeszkedő idegen szavakhoz is járulhat:

(14) *marketing-es, blues-os, AIDS-es, bróker-es* stb.

c) A képzésmód működése az adott nyelvben keletkezett rövidítéseken. Például a fenti *-s* képző esetében:

(15) *kft-s, ELTE-s, BTK-s, MSzP-s, FIDESZ-es* stb.

d) A képzési osztályon belüli elmozdulás a stabilabb, produktívabb alosztály irányába. Például az idegen főnevekhez járuló korábbi komplex *-íroz* szuffixumot a magyarban két eredeti magyar ige képző, a *-z* és az *-l* váltotta fel:

(16) *vagon-íroz* → *vagonoz*, *szald-íroz* → *szaldó-z*,
park-íroz → *park-ol*, *patentíroz* → *patent-ol* stb.

e) A képzésmód működése az adott nyelvben keletkezett neologizmusokon:
— létező szavakból képzett neologizmusokon, pl.:

(17) *kölni* → *kölni-z/be-kölni-z* → *be-kölni-z-odik*

— az adott nyelvben keletkezett neologizmusokon, pl.:

(18) *heh-eg-ő* [fasor] (Csoóri Sándor: Szép versek 1987. 66)

— olyan alapszavakon, amelyek a nyelvnek nem aktuális szavai, pl.:

(19) or. *tret'emir-izacija* ← [**tret'emir-izat'*] ← *tret'ij mir* 'harmadik világ'¹
m. *szekrény-i-leg* ← [**szekrény-i*] ← *szekrény* stb.

A lexikonnak a [+/- idegen] jegy alapján történő rétegződöttségéből következően azokkal a szuffixumokkal kapcsolatban, amelyek kizárólag a szókincs idegen (többnyire latin eredetű) részéhez járulhatnak, a szóképzési szabályokra csak két kritérium alkalmazható:

a) A nem megfelelő tulajdonságokkal rendelkező szavaknak az adott képzésmóddal történő beillesztése. Például a magyar számítógépes szakszókincs angolból kölcsönzött *-al* végződésű melléknévi elemei a korábbi latin alapú *-ális*, illetve *-bilis* végzésekhez (vö. *liberális*, *duális*, *rivális*, *spektábilis*) igazodva *-is* végződéssel (álszuffixummal) kiegészülve adaptálódtak a szókincs idegen rétegéhez:

(20) ang. *virtu-al* → m. *virtu-ál-is*,
ang. *compat-ible* → m. *kompat-íbil-is*,
ang. *digit-al* → m. *digit-ál-is* stb.

b) A képzésmód működése a megfelelő, [+ idegen] jeggyel ellátott szavakon. Például a magyar *-(izá)ció* és *-ítás* képzők csak a szókincsnek a [+ idegen] jeggyel ellátott szavaihoz járulhatnak:

(21) *privat-izá-ció*, *global-izá-ció*, *labil-ítás*, *virtual-ítás* stb.

Végül — a kétféle kritériumrendszer összegezve — azt mondhatjuk, hogy azoknak a szóképzési szabályoknak, amelyek a szókincs mindkét rétegén működhetnek, produktívabbnak kell lenniük azoknál, amelyek csak az egyik réteg szavain alkalmazhatóak.

3. Produktivitás a magyar derivációs morfológiában: a természetes morfológia elveinek érvényesíthetősége

Ennek a tanulmánynak a keretében nyilvánvalóan nem vállalkozhatom arra, hogy a magyar szóképzési morfológia teljességét bemutassam. Mindössze azt szeretném két témakörben (1. szóképzési paradigmák és osztályok, 2. a szóképzési produktivitás fokozatai), konkrét példákon át megvizsgálni, hogy a természetes morfológiának a szóképzésre vonatkozó elvei mennyiben alkalmazhatók eredményesen a magyarra.

A) Szóképzési paradigmák és osztályok. — Szóképzési paradigmákra a frekventatív-duratív igeképzésből hozok példákat, mivel ez az egyik legváltozatosabb képzésmód a magyarban.

A magyar igék legnagyobb hányada a fenti szóképzési jelentésben egyetlen képzett alakból álló szóképzési paradigmát mutat fel, mégpedig rendszerint a *-gat/-get* képzővel:

¹ A példa forrása: E. A. ZEMSZKAJA, Russkij jazik konca XX stoletija (1985—1995). III. Aktivnyje processy sovremennogo slovoпроизводства. Moskva, 1996. 90—141.

A frekventatív-duratív képzésben a fenti alosztályba tartozó paradigmákon túl előfordulnak különböző olyan paradigmák, illetve rájuk épülő alosztályok is, amelyekben a *-gat/-get* helyett egy másik képzőelem hordozza ugyanazt a szóképzési jelentést:

- (23) (a) -g, pl.: *per-eg*, *csör-ög*, *brek-eg*
 (b) -oz/-ez/-öz(ik), pl.: *kiált-oz-ik*, *üvölt-öz-ik*, *sóhaj-oz-ik*
 (c) -dogál/-degél/-dögél, pl.: *ül-dögél*, *áll-dogál* stb.

A frekventatív-duratív képzés fenti alosztályába (22, 23 a, b, c stb.) tartozó, csupán egy képzett alakot tartalmazó paradigmákon túl előfordulnak különböző olyan paradigmák, illetve rájuk épülő alosztályok is, amelyekben a *-gat/-get* mellett egy vagy több másik képzőelem is ugyanazt a szóképzési jelentést hordozza:

- (24) (a) *-gat/-get — -kod/-ked/-köd — -dos/-des/-dös, pl.:*
lop-ogat csap-ogat
lop-kod csap-kod
lop-dos csap-dos
- (b) *-gat/-get — -dal/-del — -dos/-des/-dös, pl.:*
rúg-ogat vág-ogat
rug-dal vag-dal
rug-dos vag-dos
- (c) *-gat/-get — -kod/-ked/-köd, pl.:*
nyom-ogat töm-öget
nyom-kod töm-köd
- (d) *-gat/-get — -dos/-des/-dös, pl.:*
nyal-ogat bök-öget
nyal-dos bök-dös
- (e) *-gat/-get — -dal/-del — -kod/-ked/-köd — -dos/-des/-dös, pl.:*
tép-eget tűz-öget
tép-del tűz-del
tép-ked tűz-köd
tép-des tűz-dös
- (f) *-gat/-get — -oz/-ez/-öz, pl.:*
küld-öget told-ogat
küld-öz told-oz
- (g) *-gat/-get — -dogál/-degél/-dögél, pl.:*
növ-öget néz-eget
nő-dögél néz-degél; stb.

illetve vannak olyan képzési paradigmák is, amelyekben a *-gat/-get*-től eltérő, más képzőelemek fordulnak elő:

- (25) (a) *-ong/-eng/-öng — -oz/-ez/-öz(ik)*, pl.:
visít-oz-ik   sikít-oz-ik
vis-ong   sik-ong
 (b) *-dogál/-degél — -ong/-eng/-öng*, pl.:
hull-dogál   áll-dogál
hull-ong   ?áll-ong (Szóvégmутató Sz. 134)

A fentebb felsorolt különféle paradigmákba tartozó szavak szóképzési alosztályokat alkotnak a frekventatív-duratív képzési osztályon belül. A képzési osztályhoz tartoznak olyan úgynevezett elszigetelt paradigmák is, amelyek nem részei egyetlen alosztálynak sem, mivel nincs még egy olyan szó, amelynek képzési paradigmája teljes egészében azonos lenne bármelyikükével is, pl.:

(26) (a) <i>lép-eget</i>	(b) <i>száll-ong</i>	(c) <i>nyög-del</i>
<i>lép-des</i>	<i>száll-dogál</i>	<i>nyög-décsel</i>
<i>lép-ked</i>	<i>száll-dos</i>	
<i>lép-del</i>		
<i>lép-degél</i>		

Felmerül a kérdés, hogy a fentebb vázlatosan bemutatott, nagyon változatos frekventatív-duratív képzésben melyek a produktív és melyek a kevésbé vagy nem produktív képzésmódok. A 2. C) 2. pontban megadott kritériumok alapján próbálok meg választ adni erre a kérdésre.

A produktivitás első kritériuma, a wurzeli másodlagos produktivitás fogalma a deverbális képzésekre ebben az esetben nem alkalmazható, mivel a magyarban csak a rendszerbe már igeiként beillesztett elem képezhető tovább, azaz a *print*, *edit*, *install* stb. típusú idegen igeitövekhez a beillesztő képző nélkül más igeképző nem járulhat, így

- (27) **print-get*, **edit-get*, **install-gat*

típusú derivátumok nem fordulhatnak elő.

A wurzeli elsődleges produktivitás kritériumának csak a *-gat/-get*-es képzésmód felel meg: az igeiként a rendszerbe adaptált idegen elemek frekventatív-duratív derivátumot csak ilyen módon hozhatnak létre:

- (28) *printel-gat*, *editál-gat*, *installál-gat* stb.

A produktivitásra vonatkozó harmadik kritérium igeik esetében szintén nem jöhet számba, mivel rövidítések, illetve betűszók verbumképző nélkül nem lehetnek igeik a magyarban, tehát a deverbális verbumképzés alapjául közvetlenül nem szolgálhatnak:

- (29) **kft-get*, **LSD-get*.

A negyedik kritérium a képzésmód megváltozása, azaz a kevésbé produktív képzésmód mellett vagy helyett a produktív vagy legalábbis a stabilabb képzésmód szerinti derivátum megjelenése. Párhuzamos produktív — nem produktív képzésre l. a (24)-ben található példákat (nem produktív képzésmódok mellett a produktív *-gat/-get*-es képzésmód megjelenése); párhuzamos nem produktív képzésekre l. a (25a)-ban szereplő példákat. Ez utóbbi esetben a *-z*-s képzés, bár szintén nem produktív, azért stabilabb, mert egy szemantikailag egységes csoport is a részét képezi, amely mondat, illetve hangadást jelölő igeiket tartalmaz (l. 23b), és ebbe a csoportba — megfelelő szemantikai jegye alapján — a *visít* és a *sikít* ige is beleillik.

A produktivitás legalacsonyabb rangú kritériuma a képzésmód alkalmazhatósága az adott nyelvben keletkezett neologizmusokon. Ebben a csoportban is csak a *-gat/-get*-es képzésmód működik produktívan, egyetlen alcsoportot, bizonyos sajátos jellemzőkkel bíró egyszerű szótöveket kivéve. Tetszőleges egyszótagú, mássalhangzóra végződő, zajt

utánzó neologizmusokból vagy (zajként aposztrofált) nonszensz hangsorokból ugyanis a magyar beszélők frekventatív-duratív igét általában -g képzővel hoznak létre. Bár ez a képzésmód csak egy nagyon szűk körben működik, tehát bázisa kicsi, de nem zárt, ezért az erősen produktív -*gat/-get* mellett ezt a képzőt is termékenynek kell tekintenünk, hacsak kis mértékben is; olyan rivális speciális képzésmódként kell felfognunk, amely korlátozza a -*gat/-get*-es főszabály hatókörét. (A versengő morfológiai szabályokról, valamint az általános és a speciális eset viszonyáról l. RAINER i. m.)

A fenti szóképzési paradigmák különböző képzésmódjaihoz nem mindig fogalmazhatók meg szóképzési szabályok (minél esetlegesebb az adott képzőelem előfordulása, annál kevésbé), de — mint láttuk — még ha szabályszerűség tapasztalható is (l. pl. a (23b)-t), akkor sem mindig produktív képzésről van szó.

Mint arról már szó esett, a szóképzési szabály produktivitása azt jelenti, hogy a megadott tulajdonságokkal jellemzett bázisba (azaz a szabály hatókörébe) tartozó szavak bármelyikén alkalmazva végeredményképpen az adott nyelv egy nyelvtanilag helyes, grammatikus szavához jutunk. A korábbiakban arról is szó volt, hogy a hominim alakok kiküszöbölésére való törekvés, illetve a szinonímia megakadályozhatja a szabály működését; ez a jelenség a szabály blokkolása. Egy nem produktív képzésmóddal képzett szó főként akkor blokkolhatja lexikailag a produktív szabály alapján történő képzést, ha viszonylag gyakori előfordulása („token blocking”, vö. RAINER i. m.), pl.:

(30) *üldögel, álldogál* — **ül-öget, *áll-ogat*

A produktív képzési szabály megfogalmazásakor a rivális képzésmód által lefoglalt alapszavak körén túl, amelyeken az adott szabály szintén nem működik („type blocking”, RAINER i. m.), meg kell adni a „token blocking” típusú blokkolási szabályokat is (l. még F. RAINER, *Spanische Wortbildungslehre*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1993. 114—7).

Kevés tagból álló, nem produktív képzésmódokra épülő alosztály egy tagjának paradigmája az alosztály kiürülésével (azaz a többi tag elvesztésével más képzési alosztály(ok) javára) elszigetelt paradigmává válhat. Így például a Szóvégmutter Szótár korábban idézett adata szerint az *áll* igének az *áll-dogál* mellett korábban még *áll-ong* derivátuma is volt, ezért a *hull* igével egy képzési alosztályba tartozott (vö. 25c). Az *állong* derivátumnak a rendszerből való kihullásával a *hull* képzési paradigmája elszigeteltté, míg az *áll* képzési paradigmája az *ül*-ével megegyezővé vált/válik (vö. 23c). Két vagy több képzett alakot tartalmazó elszigetelt képzési paradigmák szintén felszámolódhatnak hasonló módon, megmaradt derivátumukkal/derivátumaikkal többnyire a produktív vagy egy stabilabb alosztályba illeszkedve.

B) A szóképzési produktivitás fokozatai. — Egy a denominális igeképzésből vett példán, a -*z* és az -*l* képző kapcsán szeretném külön is megvizsgálni a szóképzési produktivitás fokozatosságának megállapíthatóságát a megadott kritériumok szerint.

A -*z* és az -*l* versengő képzők, általános invariáns jelentésük: ’foglalkozik valamivel’; egyes jelentéseik ennek különböző, az alapfőnevek jelentésbeli csoportjaival összefüggő speciális változatai. A két képző közül a -*z* tűnik produktívabbnak (vö. KIEFER F., *Alaktan*. In: É. KISS K. — KIEFER F. — SIPTÁR P., *Új magyar nyelvtan*. Bp., 1998. 187—289). Úgy tűnik, hogy a -*z* képviseli az általános változatot, amelynek hatóköréből az -*l* mint speciális változat lefoglal egy részt (vö. RAINER i. m. 1988. 174), mivel az -*l* csak bizonyos speciális feltételek megléte esetén járulhat az alapszóhoz.

Ennél valamivel árnyaltabb képet kapunk, ha megpróbáljuk alkalmazni a produktivitás fokát mérő, több szempontot tekintetbe vevő kritériumrendszert:

a) A wurzeli másodlagos produktivitást tekintve: beillesztendő (mintegy főnévként viselkedő) idegen igetöveket -*z* képzővel nem lehet igeként beilleszteni a magyarba;

egyszótagú igetöveket csak *-l* képzővel (többszótagú igetöveket pedig az *-l* képzőn kívül az itt nem vizsgált *-ál* képzővel is) lehet igeiként adaptálni a magyar igerendszerbe (l. a (13)-beli példákat).

b) A wurzeli elsődleges produktivitást tekintve: a rendszerbe főnévként beilleszkedő idegen elemekből mind a két képzővel képezhetők igeik. A hatókör megoszlása elsősorban fonológiai alapon történik: az *-l* új képzésekben az egyszótagú, mássalhangzóra — de nem *r*-re vagy *l*-re végződő — főnevekhez, valamint az *-ing* végű angol eredetű idegen szavakhoz járul, az összes többi esetben (magánhangzóra, *-r*-re vagy *-l*-re végződő vagy többszótagú, egyéb mássalhangzóra végződő főnevek, kivéve az *-ing* végűeket) a *-z* képző szerepel, tehát a két képző kiegészítő eloszlásban van egymással. Mivel a *-z* képző előfordulása bizonyos lexikai mezőkhöz kötődik, így például sport- vagy játéktevékenység:

(31) *szlalom-oz-ik, petanque-oz-ik, tetravex-ez-ik, galaxy-z-ik;*

étel vagy ital elfogyasztása:

(32) *kólá-z-ik, gofri-z-ik, hamburger-ez-ik;*

krém, parfüm stb. használata:

(33) *niveá-z-ik, oxy-z-ik, tonik-oz-ik;*

(munka-/játék- stb.) eszköz használata:

(34) *kamerá-z-ik, videó-z-ik;*

a fonológiai és a lexikai jellemzők szerint megkívánt képzésmódok konfliktusba kerülhetnek egymással. Ilyen esetekben vagy párhuzamos alakok jönnek létre, pl.:

(35) *szőrf-öz-ik, szőrf-öl*

(hasonló párhuzamosságokat találunk a nyelv létező szavai körében is, pl. *sí-el/sí-z-ik, bridzs-el/bridzs-ez-ik* stb. — vö. KIEFER i. m. 233); vagy a lexikai jegy szerinti *-z-s* képzésmód diadalmaskodik, pl.:

(36) *bob-oz-ik* (sport), *darts-oz-ik* (játék), *quake-ez-ik* (számítógépes játék) stb.

(Ezekben az esetekben az alapszavak fonológiai jellemzőit tekintve az *-l* képzős alaknak kellene szerepelnie.)

c) Rövidítések és betűszavak esetében csak a *-z* képző használható, már csak fonológiai megfontolásokból is, mivel a rövidítések többnyire magánhangzóra végződnek a magyarban, a betűszavak pedig nem egyszótagúak:

(37) (a) *szoli-z-ik* (← *szolárium/-oz-ik*), *dizsi-z-ik* (← *diszkó/-z-ik*)

(b) *kft-z-ik, fidesz-ez-ik*

d) Ha a változások irányát tekintjük, az *-l*-es képzésmódú alosztály inkább veszít tagokat a *-z-s* alosztály javára, mint fordítva (vö. KIEFER i. m. 233), pl.:

(38) *pipál, vacsorál* → *pipá-z-ik, vacsorá-z-ik*

e) A magyarban keletkezett neologizmusokat tekintve nincs adatom. Főnévként aposztrofált nonszensz hangsorok igévé történő továbbképzését feladatul adva kísérleti személyeken tesztelhető lenne, hogy a beszélők döntése a korábban megállapított tényezőktől (fonológiai alak vagy lexikai csoportba való tartozás) az előbbieken feltártakhoz hasonló módon függ-e vagy sem. Valószínűsíthető, hogy hasonló eloszlási jellegzetességeket találunk, de tesztelés híján ez pillanatnyilag csak feltételezés.

A fenti kritériumok szerinti vizsgálódás mindenestre azt mutatja, hogy mindkét képző hatóköre több (az adott szóképzési szabályban rögzítendő, megfelelő fonológiai és/vagy lexikai jellegzetességgel rendelkező) nyitott csoportra is kiterjed, azaz a képzők az adott csoportok bármely tagjához mint alapszóhoz szabadon képesek kapcsolódni, produktívak. Ez többé-kevésbé igaz a produktivitás magasabb rendű kritériumainak — az *-l* esetében az a) és a b), a *-z* esetében a b) és a c) kritériumoknak a — tekintetében is, tehát a képzők, illetve a rájuk épülő szóképzési szabályok erőteljes produktivitást mutatnak. A két képző közötti különbség nem annyira produktitásuk fokában tapasztalható — hiszen a maga hatókörében (természetesen a megfelelő korlátozások tekintetbe vételével) mindkettő szabadon alkalmazható —, hanem inkább a rájuk épülő szóképzési szabályok hatókörének nagyságában van. (A *-z* valamivel nagyobb fokú produktivitására legfeljebb az mutatható, hogy a lexikai jegyek erőteljesebben érvényesülnek, mint a fonológiaiak, tehát — mint láttuk — hatóköri konfliktus esetén a *-z* kerül ki győztesen a két rivális képző versenyéből; illetve érv lehetne az is, hogy az *-l* képzős alosztály inkább veszít tagokat a *-z* képzős alosztály javára, mint fordítva. Ugyanakkor a másodlagos produktitás kritériuma, amely a produktitás fokának meghatározásakor a legmagasabb rendű kritérium, az *-l* képző magasabb fokú produktitására utal: így a különböző kritériumok szerinti különbségek kiegyenlítődnek.)

4. Végül néhány mondatban szeretném összefoglalni, hogy milyen szempontból lehet előnyös a magyar szóképzési morfológiában a természetes morfológia itt bemutatott elveinek alkalmazása.

Szóképzési paradigmák felállítása kétféle haszonnal is jár: egyfelől kijelölésük szükségessé teszi a (lexikai jelentésektől különböző) szóképzési jelentések meghatározását; másfelől az azonos paradigmát felmutató szavakat alosztályokba, az azonos szóképzési jelentésű alosztályokat pedig szóképzési osztályokba sorolva a szóképzés rendszerszerű paradigmatiszus összefüggéseit konkrét elemzésekre támaszkodva, megalapozottan tárhatjuk fel.

A szóképzési produktitásnak (illetve a produktitás fokának) a megállapítása a természetes morfológia kritériumrendszerének alkalmazásával objektívebbé válhat. A produktitás fokozatosságának feltételezése lehetővé teszi a produktív szabályoknak a produktitásuk mértéke szerinti összehasonlítását, a szabály produktitásának és hatóköri nagyságának megkülönböztetését, illetve azt, hogy ne egy merev (igen — nem típusú) rendszerben kelljen dönteni arról, hogy egy szóképzési szabály alkalmazható-e egyáltalán produktívan vagy sem.

A természetes morfológia elvei szerint csak a produktív morfológiai szabályok felelnek meg teljesen az adott nyelv rendszerének. Ez az elv a leíró morfológiára nézve azzal a következménnyel jár, hogy a leírásnak hierarchikusan kell felépülnie. A leírás magját a produktív szabályok képezik, ezeket kell kiegészíteni a kevésbé produktív szabályokkal, míg a nem produktív szabályokat elég egy, úgymond, apróbetűs függelékben megfogalmazni (I. DRESSLER — LADÁNYI i. m.).

LADÁNYI MÁRIA

Adalék a magyar—horvát nyelvi és irodalmi kapcsolatokhoz

(Egy XVIII. századi vallásos elmélkedésgyűjtemény korabeli horvát fordítása)

Hadrovics László emlékének*

1. A XVII. században a magyar—horvát irodalmi kapcsolatokban visszaesés figyelhető meg az előző századokhoz képest. HADROVICS LÁSZLÓ ezt azzal magyarázza, hogy a század nagyobbik felében hiányoztak az olyan szellemi mozgalmak, mint a reformáció és az ellenreformáció, a felvilágosodás pedig csak a század vége felé kezdte éreztetni hatását (vö. HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1944. 20—1). Kapcsolataink ebben az időben elsősorban a ferences szerzetesek munkássága révén gyarapodtak. A boszniai ferencesek a horvát lakosság vándorlásával feljutottak magyar városokba, egészen Budáig. Később budai rendházuk lett szellemi központjuk. A ferencesek a jezsuitákkal párhuzamosan „izdavalni su .... kršćanske nauke za puk” (‘kiadtak ... a nép számára keresztény tanításokat’) (TOMO MATIĆ, Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda ‘Felvilágosító és irodalmi tevékenység a felvilágosodás előtt Szlavóniában’. Zagreb, 1945. 45). A XVIII. századi szlavóniai horvát vallásos és világi irodalomra is igaz HADROVICS LÁSZLÓnak a kaj-horvát regionális irodalomról tett megállapítása, hogy tudniillik nemcsak a nyelvi- és dialektusjegyeket kell kutatnunk és bemutatnunk, hanem az ezeken a regionális irodalmi nyelveken megjelent művek megérdemlik az esztétikai és a stílselemzést is (LÁSZLÓ HADROVICS, Štefan Zagrebec kajkavski umjetnik kompozicije i stila ‘Stephanus Zagrabiensis, a kompozíció és a stílus kaj /nyelvjáráson író/ művésze’ (Hrvatski dijalektološki zbornik 6. 1982. 169—79). Ez a fordításokra és az adaptációkra is vonatkozik, így Jerolim Lipovčić (HIREONYMUS LIPOVCHICH 1717—1766) pozsegai ferences munkásságára is, akiről HADROVICS megjegyzi, hogy „Lipovčić Jeromos Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyik magyar munkájának fordítója.” (i. m. 21). MATIĆ kissé részletesebben számol be arról, hogy Lipovčić „po želji vesprimskoga biskupa Martina Bira preveo je ... s madžarskoga njegovu knjigu *Dušu čuvajuće pohođenje* (Budim 1750)” ‘Lipovčić Bíró Márton veszprémi püspök kívánságára fordította le *Lelekét őriző látogatás* című könyvét.’ Lipovčić fordításáról szól ZLATKO VINCE (ZLATKO VINCE, *Putovima hrvatskoga književnog jezika* ‘A horvát irodalmi nyelv útjain’ Zagreb, 1990. 80—8) is a horvát irodalmi nyelv fejlődését megrajzoló terjedelmes monográfiájában, de csak az általa használt helyesírással kapcsolatban, elsősorban HADROVICS LÁSZLÓnak két korábbi munkájára hivatkozva, illetve HADROVICS megállapításait ismertetve. Ezek: HADROVICS LÁSZLÓ, Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jh. (Archivum Europae Centro-Orientalis 10 [1944.]: 325—374), valamint Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785. godine (Anali Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta 5 [1966.]: 267—72).

---

* Részlet Hadrovics Lászlónak 1996. november 20-án kelt, hozzám intézett leveléből, melyben régebbi cédulákat küldött: *Kedves István! Nem tudom, hogy említettem-e már ezt a budai horvát nyomtatványt? Adatait mellékelem, régi céduláimon találtam... Érdemes volna ezt kissé szélesebb perspektívába állítva feldolgozni és Zágrábban mint székfoglaló előadást elsűtni... ps. céduláimat visszavárolag. A cédulákat nem adhatom már vissza, de a feldolgozást — amelynek horvát nyelvű változata valóban székfoglalóm lesz — emlékének ajánlva közlöm.*

Lipovčić életéről viszonylag keveset tudunk. Születési évét SZINNYEI 1717-re, SEKULIC 1716-ra teszi (ANTE SEKULIC, Hrvatski pisci u ugarskom Podunavlju 'Horvát írók a magyarországi Dunamentén'. Prinosi za povijest književnosti u Hrvata. Autori i djela. Knjiga II. Zagreb, 1993. 139) majd így folytatja: „Studirao je u novoosnovanoj filozofskoj školi u Kaloči (1733), zatim u Budimu, gdje je svršio i bogoslovske nauke. Predavao je veoma mlad filozofiju u Baji (1740—1743), posloje pak bogoslovlje u Budimu (1745—1755). Bio je čovjek »znamenit po znanju i redovničkom životu.«” ('Az újonnan alapított kalocsai filozófiai iskolában tanult, majd Budán, ahol teológiai tanulmányokat is folytatott. Nagyon fiatalon tanított filozófiát Baján /1740—1743/, majd telológiát Budán /1745—1755/. »Tudása és szerzetesi életmódja tette ismertté«.). Sajnos a budai ferencesek könyvtárában s annak mindmáig kevésbé rendezett kéziratárában tevékenységére való utalást nem találtam. Padányi Bíró Márton „Lelket őriző látogatás, az-az Mennyei malaztokkal, irgalma[ágokkal, és áldá[okkal, az ötet dicsérőket, és ti[ztelőket Látogató, és [egedelmekre figyelmező egy I[tenségnek Hármás Ditsérete...” (Buda, 1747.) című munkájának Lipovčić Jeromos készítette horvát fordítása 1750-ben jelent meg Budán Veronika Nottensteinné özvegnél (kod Veronike Nottenstainin udovicae), ugyanott, ahol az eredeti mű. A fordítás, illetve az ezen a címen kiadott munka 432 lap terjedelmű. Ebből Bíró Márton munkájának fordítása csak a 61. lapig tart, de ezt a részt sem tölti ki teljesen. A pontos beosztást később ismertem.

2. PADÁNYI BÍRÓ MÁRTON (1696—1762) veszprémi püspök „a magyar katolikus egyháznak korában vezéralakja, hazánknak — kora módja szerint érdekes fia és bajvivója volt.” (PEHM JÓZSEF, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. 14.) A református apától és római katolikus anyától született Bíró Márton a nyitrai gimnáziumot elvégezve került a nagyszombati akadémiára, ahol bölcséleti és teológiai tanulmányokat folytatott. Később Bicskén lett plébános, Felsőőrött prépost, veszprémi nagyprépost és 1744-től haláláig veszprémi püspök. Széles körű irodalmi munkásságot fejtett ki; huszonkilenc munkáját ismerjük, ezek egyike a „Lelket őriző látogatás”. Padányi Bíró Mártont, az íróat az irodalomtörténet a barokk képviselőjeként tartja nyilván. Bán Imre megállapítása szerint a XVIII. századi barokk „utolsó figyelemre méltó hajtásait” éppen az ő munkáiban hozza, akinél „a keresetten művészi zenéjű mondat barokk stilisztikája még mindig a meglepetés, az ötletes hatáskeltés eszközeit használja”. (BÁN IMRE, A magyar barokk próza változatai. In: Eszmék és stílusok. Irodalmi tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 194). Monográfiája is kiemeli, hogy „Bíró és működését csak akkor lehet megérteni, ha a magyar barokkvilág lelkét keressük és találjuk meg benne.” (PEHM J. i. m. 317). Megegyezik ezzel a nemzetközi szakirodalom is: „Seine Predigten zeigten starke Anregungen der europäischen Mystik, aber auch der zeitgenössischen Malerei, die sogar des spätklassischen galant-höfischen Stils...” (Lexikon der Marienkunde. Regensburg, 1967. I. 813). Bíró Mártonról feljegyzik, hogy általában nem kedvelte az idegeneket, kiváltképpen pedig a szlávokat. Szinte egész élete folyamán harcban állt a zágrábi püspökséggel a zalai plébániák birtoklásáért. Ez a küzdelem nem is maradt meg egyházi keretek között; erre utal egy levele az 1750-es évek közepéről: „Nem tudom, a Weszprémi Püspökre-e vagy a Püspökségre ... neheztelnek azok a Horvát Fő és Alispányok, de amint már én is tapasztalom, igen mód nélkül agyarkodnak, mert nem csak in Juribus tempraneis idegenykednek, hanem még a Lelki dolgokban is háborgatnak. Már többet harminc Parociánál elhúztak Dioecesisembül. Most a nagyatádi

templomot foglalták el.” (Idézi PEHM J. i. m. 280). Mindennek ellenére ott, ahol szükséges, biztosítja nem magyar anyanyelvű hívei lelki gondozását. Mulih György (Juraj Mulih) zágrábi jezsuitának sajnálkozását fejezi ki, hogy nem tanult horvátul, de a következő évben, mikor a karádi horvátokhoz látogat, pár szót már tud. (PEHM J. i. m. 297.) Hitéleti irányát tekintve a Szentháromság-kultusz híve, ennek jegyében született a „Lelket őriző látogatás” is.

3. Lipovčićnak „Dušu čuvajuće pohođenje” című munkája igen terjedelmes. A magyar szöveg fordítása mindössze a 61. oldalig tart. Ezután egy katekizmus következik egészen a 388. oldalig, majd imádságok a 432-ig. Az előszóban (K-Bogoljubnome SSitiocu — ’Az istenfélő (Istent szerető) olvasóhoz’) beszél a második rész forrásairól: „...kori|tne nauke i razlic|ite Hi|torie, koie sam vadio iz Nuclea Catechetica, iz Jakoba Marchancia, iz Reiffen|tuela, iz Trina Perfecta, iz Ivana Gerlichica, i o|talih”. (XIII). Először a „Nucleus catecheticus”-ról beszél. Ez a katekizmus százhusz, kérdés-felelet formájában szerkesztett leckéből áll; teljes címe: „Nucleus catecheticus, continens brevi compendio doctrinam fidei ac morum, e diversis authoribus erutus.” Ez a katekizmus a XVIII. század második felétől kezdve igen népszerű volt (Wetzer und Welte’s Kirchenlexikon oder Encyclopädie der katholischen Theologie und ihrer Hülfswissenschaften. Freiburg im Breisgau. 7 [1891.]: 279), magyarra is lefordították. Második megnevezett forrás Jakob Marchanci (az 1726-ban XIII. Kelemen pápa által szentté avatott Marchia Jakab?), harmadik Reiffenstuel. Reiffenstuel Anacletus (1641—1703) a maga korában, sőt még két évszázad múltán is híres és elismert ferencrendi szerzetes, morálteológus, akinek „Theologia moralis” című könyvét még a XIX. század közepén is tankönyvként használt a római Accademia ecclesiastica (Kirchenlexikon 10 [1897.]: 961—2). Negyedik forrásmunka pedig P. Kilian Kazenberger »Franziskaner der strengen Observanz«, „Trina brevis instructio practica confessarii, concionatoris, catechistae” című 1740-ben megjelent műve (Kirchenlexikon 7 [1891.]: 277). Utolsóként Ivan Grličić diakovári püspök 1707-ben Velencében bosnyák nyelven (!) kiadott „Put nebeski...” (Mennyei út...) című katekizmusát említi, amelynek forrása (szent) Robert Bellarmin olasz jezsuita katekizmusa, „Catechismus” (1598), magyar fordításban („Rövid keresztény tudomány” címmel 1744-ben Nagyszombatban) és 1870-ben Egerben is megjelent. Mindebből kitűnik, hogy Lipovčić egyaránt járatos volt kora elméleti és gyakorlati teológiai irodalmában.

Fordítását Lipovčić természetesen a szerzőnek ajánlja, úgy is, mint a hierarchiában felette álló előljárójának. Az ajánlás jellegzetesen hódoló, díszes barokk stílusú: „... prid priuzvi|ene njihove Excellencie nogama ponizno klec|echi prikazuim knjigu, nitiie moia, nitiie trud moi; negoie tvoie, i na|toianje tvoie, koi kao pravi Apo|to vás od ljubavi privelike gorechi vás od privelike Spa|enja ljuckoga xegje c|eznuchi, na|tois| omnibus omnia, svakomu svaka biti, bolesnome zdravlje, xalosnome uti|enje, nevoljnome uto-c|i|sche, i i|tim u |uxanjstvu vraxiemu po grihu zatvorenim izbavljenje, oslobogjenje, i |pa|enje vikovicsnjo.” (’Öexcellenciája előtt alázatosan térdepelve mutatom be ezt a könyvet, mely nem az enyém, nem is az én munkám, hanem a tied, a te törekvésed, aki igaz apostolként szeretettől lángolva és az ember megváltásáért sóvárogva mindenkinek minden akarsz lenni, betegnek egészség, bánatosnak vigasz, szegénynek menedék, a bűn által az ördög fogságába zártaknak szabadulás és örök üdvösség.’). Megjegyzi, hogy „nebi zadosta Tebi s|tosi Krunicu ovu Angjeosku u|iezik Maxarski dao na svitlo|t; nego hotio iesi, da i o|tali Narodi u|voi Iezik fale, i slave Boga; zato naregiue|s meni da nju i u|Illyricski Jezik sloxim, s|to evo, i po slabo|ti dover|sio je|zam...” (’nem elégedtél meg avval, hogy ezt az Angyali Koronát magyarul kiadtad, hanem azt kívántad, hogy más né-

pek is dicsérjék és magasztalják Istent a maguk nyelvén, ezért rendelted el, hogy e munkát illír nyelvire (= horvatra) fordítsam, amit én, gyengességemhez képest, íme véghez is vittem.’).

Lipovčić — mint említettem is — nem fordítja le Padányi Bíró munkáját teljes terjedelmében; egyes részeket kihagy, másokat lerövidít. Arra törekszik, hogy munkája könnyen olvasható és érthető legyen, minden plébános találja meg benne a „hasznos tudományt”, alkalmazza prédikációiban a tanulságos történeteket, melyeket a fordító más forrásokból is merített. Az előszót a szokványos szabadkozás után, hogy tudniillik „difficile est nimium variis servire palatis”, rövid, de jelentős helyesírási útbaigazítás és nyelvhasználati megjegyzés zárja.

4. Az előszóban védekezik a plágium esetleges vádja ellen, és néhány forrásának felsorolása után kijelenti, hogy „...i oni, iz koi|zam ia vadio, vadili i iz drugi, i ako oni ni|u od ric|i do ric|i, ni|am ni ia od ric|i do ric|i, ia im zafaliuiem, s|to|u|e|do|toali za moiu sluxbu pri|tampati, i za njichu Boga moliti.” (‘...azok is, akiktől merítettem, másoktól merítettek, ha ők nem szóról szóra vették át, én sem tettem azt, ha pedig szóról szóra [ti. vettem át valamit én], megköszönöm, hogy méltóztatták azt az én szolgálatomra [= használatomra, hasznomra] kinyomtatni, és imádkozom értük Istenhez.’). Elmondja, hogy olyan szavakat használ, amelyek megértése nem ütközik nehézségbe. E célból kevés latin nyelvű idézetet iktat munkájába, s azokat sem szóról szóra fordítja le. Művét elsősorban falusi plébánosok számára írja, ezért rövidebbek a prédikációkat tartalmazó részek; a hosszúak nem a falu számára valók, „à za varo| e |vaki Pripovidalac moxe Lahko |am uc|initi” (‘a városiak számára pedig minden ígehirdető maga is könnyen készíthet’ ti. megfelelő terjedelmű szentbeszédet). Könyve legfőbb célja, hogy óvjon a bűntől. Csaknem barokk festő vásznára kívánczó képekkel festi le, mi vár azokra, akik Istennek nem tetsző életet élnek: „...toche poznati onda, kad upru oc|ima u gredu, kad vide |verhu |ebe Sudca Serditoga, kad vide iurve iamu paklenu otvorenu kad|e od velikog |traha poc|me c|elo mertvim znoiem znoiti, kada vide oko |ebe Duhove nec|i|te, daii zgrave u muke vic|nje...” (‘...majd megtudják, ha a gerendára szegeznek tekintetüket, ha meglátják maguk felett a Haragvó bírót, ha megpillantják a pokol megnyílt mélyét, ha halálos verejtékkel kezdenek el verejtékezni, ha meglátják a tisztátalan lelket, ha az örök kárhozatra vettetnek...’). Hogy mindez meg ne történjék, figyelmezteti olvasóját Szent Tamás mondásával: Non quaere, quis haec dixerit, vel scripserit, sed quid dicatur, attende! Kéri a szeretett olvasókat, használják és hasznosítsák ezt a tudományt most horvát nyelven is, hiszen „zas|toje i Sam|on slatko pijo iz c|elju|ti Magareche, iz koie njemu zadovoljna voda ie|t tekla i ti i|ti miluie| |vodu; prem da tec|e iz u|tah nac|injene od kamena Haxdaie.” (‘ahogyan Sámson is jóízűen ivott a szamárcsontból, amelyből számára kedvére való víz csorgott, te is élvezheted ezt a vizet, noha kőből faragott sárkány torkából folyik.’).

A bevezetőben szól helyesírási kérdésekről is. Arra törekszik, hogy következetesen tartsa magát azon fonémák jelöléséhez, amelyekre a latin betűs ábécé akkor — jó nyolcvan esztendővel a javarészt cseh helyesírásból átvett diakritikus jelek bevezetése előtt — csak összetett grafémákkal volt képes. Emiatt a kor helyesírása igen tarka képet mutat. Lipovčić a következő grafémákat alkalmazza:

fonéma	graféma
ć (= ty)	ch
č (= cs)	cs, c
š (= s)	ss, s
ž (= zs)	x
dž (= dzs)	cx

Elveti az *sz*, valamint a *cz* grafémákat, melyek az *sz*, illetve a *c* fonéma jelölésére szolgáltak. (Ennek jelentőségéről részletesebben I. ZL. VINCE i. m. 80—1.) Figyelme tehát mindenre kiterjed, ami a helyes megértést szolgálja.

5. Fordítása Padányi Bíró munkájával összehasonlítva a következő képet mutatja:

1. A' Látogatásnak eredetéről, és értelméről (3—12).	Od izlaza Pohogjenja, i kako e ima razumiti (1—9).
2. A' büntül idegenítő, és az I teni dicséretre édesgető Pásztori Levél (12—7).	Poslanica, illiti Knjiga Pastirska, koja od griha k Bogu okrenutj pravovirne na toi (9—13).
3. Atyának, és Fiúnak, és Sent Lélek I tennek Nevében, Amen. Új Ének (18—9).	U Ime Oca, i Sina, i Duha Svetoga. Amen. Nova Pisma (14).
4. Szent Háromságnak dicséretére, és ti tetelére gerjedező aitous Kere ztény Lelkek... (19—38).	Prisvetoga Troi tva slavu, i po stenje xeleche Devote Kerschanske Du e... (14—29).
5. A' Szent Háromságnak zeretetére, és dicséretére gerjedező Új Ének (38—9).	Na Falu, i ljubav Prisvetoga Troi tva Probugiuiucha Nova Pisma (29—30).

A 2. rész végén, valamint az 5.-et követően *Padányi Bíró Márton püspök s.k. (m.p.)* aláírás olvasható. A 39. lapot követően megszakad a fordítás. A magyar szöveg a Szentháromságot magyarázó rövid és egy terjedelmesebb eszmefuttatást tartalmaz (40—9), a horvátban pedig három imádság után egy „Pisma od Prisvetoga Troi | tva” című ének következik, amely Padányi Bíró „Szent Háromságról való Ének”-ének (50) fordítása. A magyar szöveg hosszú, fejtegető része kimarad. Az éneket a magyarban a Szentháromság dicsőítéséről szóló, ó- és újszövetségi idézetekkel, odaillő textusokkal, valamint ókori klasszikus történetekkel színesített szép, hosszú barokk szöveg követi (51—66). Lipovčičnál a 32. laptól egészen a 42.-ig a Szentháromság mindhárom személyéhez intézett imádságokat olvashatunk. A magyar és a horvát részt ugyanaz az ének zárja: „Szent Háromságról-való Új Ének” — „Od Prisvetoga Troi | tva Nova Pisma.” A horvát fordítás ismét nem tartalmazza Padányi Bíró hosszabb elmélkedését (68—85), hanem két bűnbánati imádság után a „Jézus szerelméről” szóló éneket fordítja le (44—6). Innentől ismét pontosan megfelel a horvát fordítás a magyarak:

1. A' Szent Háromságnak dicséretéről és az Angyali Olvasóról-való Rövid Tanítás (87—92).	Od Prisvetoga Troi tva fale, i krunice Angeoske Kratak Nauk (47—50).
2. A' Szent Háromságról-való Új Ének (92—7).	Od Prisvetoga Troi tva Nova Pisma (51—5).
3. A' Szent Háromságról-való Litánia és imádságok (98—102).	Od Svetoga Troi tva Letanie (55—60).
4. A' Szent Háromságról-való más Új Ének (101—2).	Od Prisvetoga Troi tva Druga Nova Pisma (60—1).

A tartalmi áttekintésből látszik, hogy Lipovčić két hosszabb elmélkedő szakaszt is elhagy Padányi Bíró munkájából, s helyettük imádságokat iktat be könyvébe. Ezek forrásainak azonosítása külön feladat.

6. A horvát fordításra általánosan jellemző, hogy híven igyekszik visszaadni az eredetit. Ez a törekvés mind a mesélő és leíró, mind pedig a kifejezetten elméleti, fejtegető részekben is jól kimutatható. Szemléletes szöveg (a bibliai történet szabad elmondása) a naini ifjú feltámasztásának leírása.

A magyar szöveg:

Majd ha [on]ló dicsérettel magasztallya vala az I [tent e' mái Evangyéliomi halottat késérő [okaságos [ereg-is; mert mikor már a' temető helyre a' [írba [írva késérnék a' megholtat iffiúnak te [tét, ké [z-akarva éppen ekkor érkezvén Üdvözítőnk-is Tanítványival együtt ebben a' Naim nevű [zép Várasban, meg-állítá azokat, a' kik a' te [tet vi [zik vala, és oda a' te [thez járulván, [zentséges Kezével illeté annak koporsóját, mondván: Iffiu néked mondom, kelly-fől. És leg-ottan ezen [zóra föl-kele, a' ki meg-holtat vala, és [zól-lani kezdte. Ezt látván a' halottas [ereg, illy nagy jótéteményért, és igralma [ságért hálákat adván, mindnyájan maga [ztallyák vala az I [tent mondván, hogy nagy Próféta támadott köztünk, és hogy az I [ten meg-látogatta az eő népét.

A horvát fordítás:

Sprilicsnom po niki nac [in falom uzvi [i Spa [itelja na [[ega pratechih puk dana [s-njega Mertvaca, od koga [e [pominja dana [snje Sveto Evangelje: buduchibo [e jurve na mi [to pokopanja tilo mertva mladicha no [ilo, doigje tada Spa [itelj Svita zaiedno [uc [enici [voima u varo [s imenom Naim, zato zapovidi, da [tanu, koi tilo no [au, pak pri [tupiv [si blixie ktilu pri [vetima [voima rukama dotaknu [e i rec [e: Mladichu govorim tebi, u [tani, i udilj u [ta, koi umro, bia [[e, i poc [e govoriti. Ovo vidiv [si okolo [toiechi ljudi, da za fale za toliko dobroc [in [tvo, i Milo [ergje, uzvelic [avau Boga govorechi: daie Prorok veliki u [tao u nama, i daie pohodio Bog puk [voi.

A történetet Lukács evangélista mondja el (7:11–17). Mind a magyar eredeti, mind a horvát fordítás az elmélkedésgyűjtemény címében szereplő *látogatás* motívumát domborítja ki. Padányi Bíró ezt még nyomatékosabbá teszi a *készakarva* szó betoldásával — hogy tudniillik Jézus szándékosan éppen akkor látogatott Nainba, amikor a haláleset történt —, amely az eredetiben nem szerepel; Lipovčić sem fordítja le. A leírás élénkítését szolgálja a *szép város* állítás Nainról, amely az evangéliumban szintén nem található, a horvát szövegben sem. Feltehető, hogy a bibliai szöveghez való hűség kedvéért maradtak ki. Padányi Bírónál érzelmekre is hatni kívánó s egyben az alliteráció nyelvi leleményét is kiaknázó kép olvasható a halott ifjút sírva sírba kísérő „sokaságos sereg”-ről. Ez természetesen a horvát fordításban kimarad. Padányi Bíró tehát szemléletesen, színesen, a bibliai szöveghez ott nem szereplő mozzanatokat is hozzátéve meséli el a történetet, míg Lipovčić ezeket a hangulateltető és díszítő elemeket — itt-ott talán nyelvi okok folytán is — elhagyja. A fordítás ettől eltekintve csaknem szó szerint követi az eredetit, amit olyan állandósult szókapcsolatok visszaadásában is láthatunk, mint *hasonló dicsérettel magasztallya* — *s priličnom ... falom uzviši*; *a temető helyre* — *na misto pokopanja*; *nagy próféta támadott köztünk* — *prorok veliki ustao u nama*; stb. Érdekes itt az *ustati* — *támad* megfelelés is, mivel ebben az összefüggésben a 'feltámad, felkel' jelentésű horvát ige használatát a magyar *támad* (itt: 'fellép, megjelenik') ösztönözte.

A magyar szöveg felépítését Lipovčić az összetett és a többszörösen összetett mondatokban is igyekszik megtartani. Ezt mutatja például az első rész harmadik bekezdésének első mondata: *Ollykor meginten a' Látogatás annyit té [zen mint házi gondo [ág, gondvi [elés, bölcs és I [tenes igazgatás. — Vi [[e puta pohogjenje hoche rechi vladanje*

kuchansko, pametno, mudro, i urejeno upravljanje. Ugyanez figyelhető meg a többszörösen összetett, közbeékelést is tartalmazó mondatokban: *Ez a' Szent Háromságnak kegyes Látogatá[sa, — Ovo Pri[vetoga Troi[stva milo[stivo pohogjenje, | mellyel a' kemény fogságban ke[sergő, sanyarkodó népet meg-látogatta, és meg-vigasztalta, — skoim ű priti[sko i nemilo[stivo suxanj[stvo po[stavljen, i snevoljama pritisnut puk ie[st pohodilo i uti[šilo, | titkos lelki értelemben példázza az egé[sz emberi nemzetnek kemény fogságát, — otaino prilikuie[vega naroda c[lovic[anskoga prigorko suxanj[stvo, | mellyel a' mi szabadságunk ellen agyarkodó, dühösködő ördögnek kemény igája, elvi[elhetetlen terhe, és hatalma alatt majd négy ezer e[ztendőkig tartóztatván nyögtünk, nyomorgottunk, és ke[sergettünk vala, — u komu protiva pro[tochi na[š[oi pod poglavitoga neprijatelja na[š[ega gjavla prite[skim iarmom, do s[adljivim brimenom, i opakim moguch[ivtom skoro za 4000 godina, | toiechi, uzdi[alismo, plakali, i suze prolivali, | és mind ezen ho[sz[zas ideiglen I[stennek kedvén és kegyelmén kívül lévén, haragnak fiai, és csak az ő kemény Látogatásának, bo[sz[zu-állásának, és mindenféle súlyos c[apá[šinak, és o[storozá[šinak tárgyai valánk. — Zas[to z toliko godina, priko tolika vremena izvan milo[ti Boxie pribivaiuchi, ie[smo bili Sinovi s[erđito[ti, i te[škoga njegova pohogjenja, Cilj o[svete, i s[vakoga pritisnucha.*

A több tagból álló összetett mondat szerkezetét a fordítás híven megőrzi. Az egyes jellegzetes, állandó fordulatok visszaadásában is pontos. Ilyenek: *kegyes látogatás — milostivo pohodenje, emberi nemzet — narod človičanski, példáz — prilikuje*; stb. Az ördög elnevezése ebben a szövegben is, más hasonló tárgyú írásokhoz hasonlóan *poglaviti neprijatelj* 'a legfőbb ellenség'. A második tagmondatban Padányi Bíró szövegében *kemény fogságban kesergő, sanyarkodó nép-ről* olvasunk. Ezt a fokozást szükségesnek tartja visszaadni Lipovčić is, mégpedig két szintagmával: *u priteško i nemilostivo sužanjstvo postavljen* 'igen nehéz és kegyetlen fogságba vetett', *s nevoljama pritisnut* 'nyomórúságtól szorongatott' népről beszél. Ez egyike azon ritka helyeknek, amelyeken Lipovčić részletezőbb Padányi Bírónál. — Vannak szókapcsolatok, amelyeket rövidít, pl. *titkos lelki értelemben — otajno* 'titokban'; *Istennek kedvén és kegyelmén kívül — izvan milosti Božje* 'Isten kegyelmén kívül'; *bosszúállásának és mindenféle súlyos csapásainak és ostorozásinak tárgyai valánk — jesmo bili ... cilj osvete i svakoga pritisnuća* 'bosszúállás és mindenféle sanyargatás célja voltunk'.

Padányi Bíró Márton stílusára elsősorban a jelzők halmozása jellemző. Ez a halmozás esetenként érzelmi és hangulati fokozást is jelent, pl. *Meg nem fogjátok, mert ez olly fölséges, hatalmas, és dicsőséges nagy Ur* (21) — *Nechete dokuchiti: Ovi bō toliko priuzvi[šeni, Moguch, i slavni Go[špodin ie[st* (16). A *fölséges* → *hatalmas* → *dicsőséges* jelzőkkel egyenértékű stílushatást keltenek a *priuzvišeni* → *moгуć* → *slavni* jelzők. Hasonlóan: *...melly véghetetlen, igen sok irtalmú és bőv kegyelmű Űr vagy!* — *koliko milo[stiv, toliko ljubezniv, koliko milo[šerdan ie[šti ti!* Ebben az esetben a horvát szöveg kifejezőbb, egyrészt a *koliko ... toliko* 'amennyire ... annyira', másrészt a *milostiv* 'könyörületes', *ljubezniv* 'kegyes, kedves' és a *milosrdan* 'könyörületes szívű' valóban érzelmi fokozást kifejező melléknevek használata folytán, Lipovčić általában követi a magyar eredetit az elvont jelentésű főnevek és melléknevek halmozásában is: „...hogy noha örökös kötele[séggel néki [zolgálni tartozunk”, — „...da prem da njemu do vika sluxiti duxni iesmo”, | „de nem elme-futtatá[šal, elmélkedé[šel vagy okoskodá[šal”, — „ne s-Di[putanjem, prigovaranjem, i naukom”, | „sőt ilyenképpen, ve[zedelmes és kárhozatos a' mi [zolgáltatunk.” — „nego ie s ovakō pogibljiva, i svelikim kvarom po[štaie sluxba na[ša.”

Ha azonban úgy ítéli meg, hogy a szóhalmozás Padányi Bírónál inkább csak szószaporítás, azaz a mondanivaló lényegét sem értelmileg, sem érzelmileg nem befolyásolja a több állítmány vagy jelző használata, akkor egyszerűen *do vika* 'örökké', szerkezettel fordítja, és az is

előfordul, hogy a magyarban szereplő két szinonima helyett kifejezőbb horvát nyelvi fordulatot alkalmaz: „hanem ha *kedve[sé]*, és *kellemete[sé]* akarjuk ő előtté a' mi [zolgálatunkat tenni...” — „zato ako hochemo, da bude *draga*, i *primljena* sluxba na[s]a kod njega...” A *kedves és kellemetes* helyett *kedves és elfogadásra találó* Lipovčić megoldása (21, illetve 16). Az egyszerűsítésnek néhány esetben lehet az is oka, hogy a magyarnak megfelelő kifejezés a horvátban nincs. Több helyen fordul elő Padányi Bírónál a *lelkes és érzékenyes állapot* 'élőlény' kifejezés, mely a magyarban az első bibliafordítások óta része a vallási élet szókincsének; ezt Lipovčić egyszerűen elhagyja: „a'mint Szent Ágoston [zöll: ... a' Látás közönséges minden *lelkes és érzékenyes állapotoknak*” (4). Az elmékedésgyűjtemény első részében a címben szereplő *látogatás*-t Padányi Bíró leleményesen összefüggésbe hozza a *látás*-sal: „Ennek a' Szónak Vi[fitatio, Látogatá[... értelmének eredete ... a' Látá[túl] vagyon, mert a'mint valaki látogatni akar, [zükséges azt meglát-ni...” (3). A horvátban a látás és a látogatást más-más ige fejezi ki, Lipovčić azonban meg akarván őrizni az eredeti összefüggést, a latin *visio*-t is beiktatja szövegébe: „Ova Rics Pohogjenje različitah zlamenuje, ...a izlazi à *Vi[fi]one* to ielt od Vigjenja: zas[to], s[to] [e] koi nakani pohoditi, od potribe ielt, da ono vidi, gleda, i promotri” (1).

7. A magyar versek fordítása pontos, amint ezt „A' Szent Háromságnak [zeretetére, és dicséretére gerje[ztő Új Ének” (Nótája: Mit bánkódo, 's mit fáradol? oh én lelkem mit etc.) — „Na Falu, i ljubav Prisvetoga Troi[stva] Probugjuiucha Nova Pisma” (38—9, illetve 28—9) mutatja. Az ötsoros versszakok első, második és negyedik sora négyütemű, 4/4/4/2 v. 4/4/3/3 szótagbeosztású tizennégyes, a harmadik és az ötödik sor három ütemű, 4/4/2 szótagszámú tízes. Az első versszakot mutatom be azzal a megjegyzéssel, hogy a horvát vers harmadik sora 3/4/2, tehát egy szótaggal rövidebb:

Ábrahámmal / hármat látok / de egyet / imádok,
S-Abrahamom / tri ia gledam / al se iednom / klanjam,
Le-borúlok / fohá[zkodok] / térdet s fejet / hajtok,
Pro[tiramse] / uzdi[sem], na / kolinase / [tav]ljam,
Álmélkodok, / [zöllani] nem / tudok,
Csudimse / govoriti / neznam,
Mert mélységek, / fölsége[ek] / az I[teni] / titkok,
Za dubokah, / vi[okah] Bo/xia otoi[tvah] / slabsam,
El-rejtettek, / igen sokak, / 's nagyok.
Jer dokuc[it] / ia nji moguch / ni[am].

A 18., illetve a 14. lapon található ének kétütemű 4/4 szótagszámú nyolcasokból áll:

Oh egeknek / szent egei,
O Nebesah / Nebo Svetih,
És fellegek/nek erei,
i kripo[tni] / [vi] oblaci,
Jertek I[ten]/nek Szentei,
Pri[tupite] / [ad] [vi] Sveti,
Kri[tusnak] i/gaz hívei!
I[ú] ovi / naslidnici.

8. Érdekes és tanulságos feladat Lipovčić többi forrásának felkutatása. Az imádságok közül egynek a magyar és horvát párhuzamát találtam meg, a „Molitva K-Isusu” címűét (46). Ennek szövege egyezik Tarnóczy István „Holtig való barátság” (Nagyszombat, 1695.), Pongrácz Eszter „Arany Korona...” (Nagyszombat, 1719.), valamint a „Duhovni kinč” 'Lelki kincs' című kajhorvát (1617.) és a „Libellus inforum” (1728.) című

kézírtos burgenlandi (ča-)horvát nyelvű imakönyv hasonló incipitű imádságának szövegével. (Erről részletesebben: NYOMÁRKAY I., *Das erste handschriftliche Gebetbuch der burgenländischen Kroaten aus dem Jahre 1728: Studia Slavica Hung.* 29 [1983.]: 111—69).

9. LIPOVČIĆ fordítása a magyar—horvát szellemi kapcsolatok becses dokumentuma. Ezek a kapcsolatok igen élénkek voltak a vallásos, hitépítő és hitmélyítő irodalom területén. A ferencesek kultúráközvetítő szerepe különleges jelentőségű. Munkásságuk és magyar kapcsolataik feltárásának tekintetében még számos feladat áll előttünk. Túl azonban a regionális kötődéseken — éppen Lipovčić forrásainak számbavétele alapján — világos, hogy ennek az irodalomnak nyugat-európai forrásai és mintái is vannak. A kutatást tehát mindenképpen ki kell terjeszteni ezekre a területekre is. Nyelv és stílus tekintetében mindkét szerző esetében a kései barokk jegyei ötlenek szemünkbe. Szlavisztikai szempontból Lipovčić Jeromos tevékenysége arról győz meg, hogy a što-nyelvjárású szlavóniai regionális irodalmi nyelv a XVIII. század közepén már olyan fejlettségi és kiműveltségi fokot ért el, hogy képessé vált a praktikus erkölcsi tanulságok kifejezésén túlmenően bonyolultabb, elvontabb fogalmak nyelvi megformálására is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya

A világ nyelvi képének mint fogalomnak viszonylag gazdag hagyományai vannak nemcsak az európai, hanem az amerikai nyelvtudományban is. Fontos helyet foglal el a mai szemantikában, amely választ keres a következő kérdésekre: 1. milyen képét tartalmazza a nyelven kívüli valóságnak a természetes nyelv, és miből áll ez a kép; 2. milyen információk, milyen tudás, tapasztalat és értékek rögzülnek benne azok közül, amelyeket az adott nyelvközösség létrehozott, elfogadott, sajátjának tekint és továbbad a következő nemzedékeknek; 3. vajon egyáltalán beszélhetünk-e a világ nyelvi képéről, és ha igen, hogyan fedezhetjük fel, hogyan kutathatjuk, elemezhetjük és írhatjuk le, tehát hogyan modellálhatjuk ezt a képet.

J. G. HERDER és W. VON HUMBOLDT nézeteitől kezdve a „mezőelméleten” át mind a mai napig filozófiai vita folyik a nyelv, a valóság és a gondolkodás viszonyáról. HERDER számára a nyelv a tudományok formáját jelenti, amelyben és amelynek megfelelően létrejönnek a gondolatok. Azt állította, hogy minden nemzet rendelkezik egy saját gondolati készlettel, amely jelekké válik. Ez a gondolati készlet nem más, mint a nemzet nyelve, amelyben felfedezhetjük a századok hozzájárulásainak a nyomát. Ez az egész nemzet gondolatainak a kincstára (HERDER, J. G., *Fragmente über die neuere deutsche Literatur*. Herders Werke. Teil 19. Berlin, 340; SCHAFF, A., *Język a poznanie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1967. 13 és a következők). A HERDER, valamint KANT és HEGEL filozófiai nézeteit követő W. VON HUMBOLDT szerint a nyelv világnézet. Nem azért, mert határaik egybeesnek, hanem azért, mert a valóságnak a nyelv segítségével történő átalakítása következtében a szellem felfoghatja a világ egységét (HUMBOLDT, W., *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. Gesammelte Schriften*. Berlin, 1907. Bd. 6. 1. 179—80). Úgy vélte, hogy a nyelvészeti kutatások legfontosabb célja abban rejlik, hogy felfedezzük a nyelvi részvételt a képzetek kialakításában. Az a gondolat, hogy a nyelv a valóságot emberi világgá alakítja, HUMBOLDTnál összekapcsolódik azzal a módszertanilag termékeny tézissel, hogy a nyelvet dinamikájá-

ban, genetikailag és nemcsak mint kész merev alkotást kell vizsgálni (HUMBOLDT i. m. 119—25). HUMBOLDT szerint a gondolat és a szó közötti kölcsönös összefüggés világossá teszi, hogy a nyelv tulajdonképpen nemcsak a már megismert igazságok kifejezésének az eszköze, hanem annál sokkal több, nevezetesen olyan eszköz, amely elősegíti az eddig meg nem ismert igazságok felfedezését is. Nézete szerint a nyelvek közötti különbség nem a hangok és a jelek különféleségében, hanem a világnézetek különbségében rejlik, amelyek minden nyelvtudományi kutatás végső célját meghatározzák, mivel minden természetes nyelv csak a rá jellemző világnézetet tartalmazza. Ezért a HUMBOLDT-féle elméletet Weltanschauung-elméletnek szokás nevezni a tudományban. HUMBOLDTnál a nyelv az adott nemzet szellemének sajátos kifejezője, amely a nyelv belső formájában (innere Sprachform) nyilvánul meg. Így a nyelven keresztül manifesztálódik a nemzet szellemének egyik eleme, nevezetesen a világnézet. Ebből az következik, hogy a világ nyelvi képe nem más, mint ennek a világnak a megértése, értelmezése, interpretációja a józan ész filozófiájának megfelelően, illetve a mindennapi tapasztalatoknak, valamint az adott kommunikációs közösség által létrehozott, illetve átvett és akceptált normák, értékek, minősítések, értékelések és elképzelések módjainak az összegzése, csoportosítása, osztályozása az anyagi és a szellemi valóságra való tekintettel.

A HUMBOLDT-féle gondolatokat az ún. neohumboldtiánusok fejlesztették tovább, akik főként nyelvi szemantikával foglalkoztak az ún. tartalom grammatikájának a keretében. WEISGERBER, aki ennek az irányzatnak a fő képviselője volt, azt vallotta, hogy az a tény, hogy a nyelv meghatározott szókinccsel és szintaxissal rendelkezik, azt jelenti, hogy a világ tagolódása tükröződik benne, amely semmiképpen sem a tárgyokban, hanem a nyelvben létezik. Szerinte minden nyelvi közösséget az anyanyelvben rögzült világról szóló közös kép alkot, amelyet kizárólag a nyelvi struktúrák, pontosabban, a nyelvi tartalom struktúrái tartalmaznak, amelyek mint a gondolkodás tárgyai rendezik és rendszerezik a külső világot, és továbbítják róla az általánosított tudást. Tehát a nyelv tükrözi a beszélők tapasztalatait, a világ minősítését és értelmezését. A szóban forgó tapasztalatoknak és minősítéseknek a nyelv segítségével történő rögzítése a világ nyelvi képében és ezeknek a nemzet általi továbbadása a következő nemzedékeknek a világnézet alakítását vonzza maga után. WEISGERBER feltételezte a fogalmak világának a létezését, amely világ a tárgyak világával a közvetítő szerepet játszó nyelv segítségével áll kapcsolatban (MAŃCZYK, A., Wspólnota językowa i jej obraz świata. Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera. Zielona Góra, 1982. 279—81). WEISGERBER tanítványa és gondolatainak a folytatója GIPPER volt, aki szerint a világ nyelvi képe nemcsak a szemantikai tartalomban, hanem a grammatikai és a szintaktikai kategóriákban is megnyilvánul. Azt hangsúlyozta, hogy a világ nyelvi képe valós tény, amelyet állandóan meg tapasztalunk. Azt, hogy a világ nyelvi képe objektívan létezik és ellenőrizhető, GIPPER több példával is igyekezett illusztrálni, például a színek szemantikai mezőivel, a rokonsági relációkat bemutató hálóval, a növény- és az állatvilág osztályozásával, minősítésével (amely különböző a különböző nyelvekben) stb. (ANUSIEWICZ, J., Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku. In: Językowy obraz świata (szerk. J. BARTMIŃSKI). Lublin, 1990. 287—94).

A német nyelvtudományban a világ nyelvi képe problematikájával többen is foglalkoztak, pl. J. TRIER, P. HARTMANN, G. KANDLER, H. WEIN, E. ALBRECHT, G. NICKEL és mások is (Lásd: ANUSIEWICZ i. m.).

A világ nyelvi képéről szóló tézis az amerikai nyelvészetben is az etnolingvisztika keretében, F. BOAS, E. SAPIR és B. L. WHORF munkáinak köszönhetően fogalmazódott meg. Mint ismeretes, az etnolingvisztika tárgya a nyelv és a kultúra közötti összefüggéseknek, valamint a valóság ember általi észlelése módjainak a kutatása. Az ún. SAPIR—

WHORF hipotézis szerint a nyelvtípus annak a kultúrának típusától függ, amelyben a nyelv keletkezett, de a kultúra típusa összefügg a nyelvtípussal is, amelyben kifejlődött és funkcionál. Ebből a hipotézisből a nyelvi relativizmus ma már általánosan elfogadott elve következik. WHORF szerint a nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem meghatározott világképet is tartalmaz, mivel az ember gondolatvilága szoros kapcsolatban áll a nyelv struktúrájával. Úgy vélte, hogy a nyelv mint a megismerési folyamatok eredménye magában foglalja a világképet, és ez a nyelvi világkép egyrészt döntő módon befolyásolja, alakítja és meghatározza a világ ember által történő megismerését, kategorizálását és konceptualizálását, másrészt pedig azt a módot is, ahogyan megtapasztaljuk és értjük ezt a világot. Ezek a gondolatok ma is élnek, és egyre meghatározóbb tényezővé válnak a mai amerikai nyelvészetben, amelyet, mint tudjuk, manapság a kognitívizmus eszméje erősen jellemez. Példaként említhetjük G. LAKOFF, M. JOHNSON, H. PUTNAM, R. W. LANGACKER, M. TURNER nevét.

A világ nyelvi képének a problematikájával több lengyel, orosz és más nyelvész is foglalkozik (pl. ANUSIEWICZ, J., *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław, 1995.; BARTMIŃSKI, J., i. m.; BUGAJSKI, M., WOJCIECHOWSKA, A., i. m.; TOKARSKI, R., i. m.; GRZEGORCZYKOWA, R., i. m.; MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, K., *Językowa konceptualizacja rzeczywistości*. In: *Przegląd Humanistyczny*. 1995/3.; APRESZJAN, JU., *Образ человека по данным языка: Попытка системного описания: Вопросы Языкознания* 1995/1: 38—9; УО., *Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. Семиотика и информатика*. Вып. 28. Москва, 1986. 5; JAKOVLEVA, J. S., *Фрагменты русской языковой картины мира (модель пространства, времени и восприятия)*. Москва, 1994.; УО.; *К описанию русского языка в аспекте картины мира*. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXIV*. Szeged, 1996. 95—117; TELJA, V. N., *Русская фразеология (Семантический и лингвокультурологический аспекты)*. Москва, 1966. WIERZBICKA, A., *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor, 1985; УО., *The Alphabet of Human Thoughts*. Duisburg, 1989.).

BARTMIŃSKI szerint a világ nyelvi képe nem más, mint a nyelvben rögzült valóságnak az interpretációja, amelyet a világról szóló ítéletek formájában fogalmazhatunk meg. Ezek az ítéletek vagy a grammatikai formákban, szókinsben, nyelvi szövegekben rögzülhetnek (pl. közmondásokban), vagy a nyelvi formák és a szövegek által implikálhatók (BARTMIŃSKI, J., *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*. In: *Językowy obraz świata* (szerk. J. BARTMIŃSKI). Lublin, 1990. 110). A továbbiakban BARTMIŃSKI kétségbe vonja a szakirodalomban használt a valóság tükröződése megfogalmazást, mivel a nyelvben „tükrözött”, objektívan létező valóságról szóló tézis a mai szemantikában szerinte elfogadhatatlan. Amikor megnevezzük az objektívan létező tárgyakat és jelenségeket (figyelmen kívül hagyva az általános és absztrakt neveket), akkor is kategorizáljuk azokat, és meghatározott szemantikai tartalmat (konnotációt) rendelünk hozzájuk. Ebben az értelemben nem mondhatjuk azt, hogy a szavak a valóság elemeit tükrözik, mivel valóban csak jellemezzük és minősítjük, azaz interpretáljuk, értelmezzük azokat. Egyébként többen is hasonló véleményen vannak, és az álláspontjukat azzal indokolják, hogy a nyelvben léteznek például általános nevek, nomina abstracta, a kulturális és a társadalmi szférához tartozó objektumokat jelölő nevek (pl. vallási lények, irodalmi irányzatok, az emberi magatartás és viselkedés nevei), de ezen kívül a konkrét tárgyakra vonatkozó szókins szemantikai tulajdonságai is csak percepció útján tapasztalhatók. *A föld, csillag, víz, ember, ló, macska, fa* stb. nemcsak az objektívan létező tárgyakat denotáló címszavak, hanem olyan kifejezések is, amelyek meghatározott szemantikai

tartalommal rendelkeznek, amely az emberi ész által az objektumokon és a jelenségeken végrehajtott sajátos szegmentáción és kategorizáción alapul.

GRZEGORCZYKOWA szerint a világ nyelvi képét fogalmi struktúraként kell értelmezni, amely az adott nyelvi rendszerben, azaz a grammatikai és a lexikális tulajdonságaiban rögzült, és amely a nyelvi szövegek (megnyilatkozások) révén jut kifejezésre. Ennek a fogalmi nyelvspecifikus struktúrának a segítségével az adott nyelvet beszélő egyének osztályozzák és interpretálják, azaz felfogják a világot (GRZEGORCZYKOWA, R., *Pojęcie językowego obrazu świata*. In: *Językowy obraz świata* (szerk. J. BARTMIŃSKI). Lublin, 1990. 41—9). GRZEGORCZYKOWA kísérletet tesz arra is, hogy elkülönítse a világ nyelvi képét alkotó fogalmi struktúrának a komponenseit (tulajdonságait). Véleménye szerint a nyelv grammatikai tulajdonságai — bár tükrözik a világra vonatkozó emberi látásmódot — határozottan történelmi jellegűek (a nyelv eredetét és nem a mai állapotát érintik, pl. a himnemű személyt jelentő kategória a lengyel nyelvben). Hasonló a helyzet az etimológia esetében is. A világ nyelvi képének a struktúrája számára nagy jelentőségűek a lexikális jelenségek, mivel a szókincs jegyei a világ sajátos klasszifikátorának a szerepét töltik be. A világ nyelvi képét a lexémák szóképzési tulajdonságai is alkotják, amelyek azt mutatják, hogy a beszélők hogyan határozzák meg a jelenségeket (pl. a főderivátumok kiemelik a tárgyak lényeges jegyeit, az asszociációs derivátumok pedig rámutatnak az esetleges jegyekre). GRZEGORCZYKOWA szerint a világ nyelvi képének következő komponensei a szemantikai konnotációk. Ebben az esetben olyan jegyekről (minősítésekről, emóciókról) van szó, amelyeket az adott nyelvközösség (vagy rétegek, illetve egyének) asszociál (asszociálnak) a nevek deszignátumaival kapcsolatban, és amelyek bizonyos nyelvi tényekben (metaforákban, derivátumokban, frazeológizmusokban) állandósulnak.

Egy másik elképzelés (TOKARSKI, R., *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*. In: *Językowy obraz świata* (szerk. J. BARTMIŃSKI). Lublin, 1990. 68—86) abból indul ki, hogy a nyelv olyan kommunikációs eszköz, amely a társadalmi tapasztalatot kumulálja és rögzíti magában. Ez lehetővé teszi, hogy az ember a nyelv segítségével nemcsak állításokat képes tenni a valóság létezési formáiról, hanem képes ezt a valóságot értékelni és minősíteni is. Így a világ nyelvi képét olyan törvényszerűségek halmazaként értelmezi, amelyek a grammatikai kategoriális kapcsolatokban (flexió, szóképzés, szintaxis), valamint a lexika szemantikai struktúráiban realizálódnak, és amelyek egyfelől az adott nyelvre jellemző világnézetnek a módjait, másfelől pedig a világ szerveződésének általános megértését, az adott nyelvközösség által elismert értékeket tükrözik. Tehát ebből az következik, hogy a valóság nyelvi képének leírásakor figyelembe kell venni a rendszerbeli és szövegbeli adatokat is. A nyelvi szövegek modellálják a világot, és ismétlésük révén ezt a modellt rögzítik az emberi tudatban.

A világ nyelvi képét tárgyalva meg kell jegyeznünk, hogy az e problematikával foglalkozó tudósok (HUMBOLDTtól kezdve a mai kognitivistákig) azt a nézetet vallják, hogy a nyelv ráerőlteti a használóira saját kategóriáit, struktúráit, és ily módon determinálja az emberi gondolkodást, a világnézet kialakítását. Ezt a tézist, mint köztudott, WITTGENSTEIN a következő módon fogalmazta meg: „a nyelvem határai egyben a világom határai is”. Tehát ebben az értelemben a valóság csak a nyelvnek köszönhetően adott az ember számára, és csak a nyelven, valamint a nyelvhasználókon keresztül észlelhető, tapasztalható. Így az objektív valóság a megismerés határain kívülre esik, mivel csak a nyelv által alkotott világ létezik, és az ember nem lépheti át „a nyelv határait”, mert mögöttük már semmi sem létezik. Ilyen posztulátum elfogadása természetesen megfelelően determinálja a nyelvi szemantika leírását is, mert a nyelvi jeleket csak a fogalmakra vagy a tapasztalatra, nem pedig a valóságra vonatkoztatja. Ez a nézet azonban,

úgy tűnik, túl nagy szerepet tulajdonít magának a nyelvnek, és indokolatlanul mellőzi az emberi észnek, az ember aktív szerepének a jelentőségét. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a nyelvnek van vitathatatlan szerepe a valóság megismerésében, hanem egyidejűleg az embernek is, aki ezt a valóságot tapasztalja, észleli, információt szerez róla (BAŃCZEROWSKI, J., *A kommunikációs grammatika perspektívái*: Nyr. 1998: 270—7). Ha a megismerési aktus kizárólag a nyelvi jelek közvetítésével történne, akkor nem rendelkeznének semmilyen kritériummal arra vonatkozóan, hogy megállapítsuk, vajon a megismerésünk és a jelentéshasználatunk valóban az objektív valóságra vonatkozik-e, vagy csak az általunk létrehozott konstruktum. Továbbá azt is jelentené, hogy az adott jelrendszer foglyai vagyunk, nincs lehetőségünk kilépni belőle és ellenőrizni azt, mivel minden ellenőrzés újabb jelrendszer, azaz a metajelrendszer megalkotását igényelné. Ez viszont még inkább eltávolítana bennünket a valóságtól.

Az objektív valóság létezésének figyelmen kívül hagyása lehetetlenné tenné a nyelvi kommunikációt is, mivel az adott nyelv használóinak nem lenne közös viszonyítási alapjuk. Ugyanez a megállapítás még fokozottabb mértékben vonatkozik a különböző nyelvekre és kultúrákra. Ha így lenne, akkor nem tudnánk például az egyik nyelvről a másikra fordítani. Tehát az a véleményünk, hogy minden természetes nyelv saját módja szerint interpretálja az objektívan létező világot, amely egyébként az ember megjelenése előtt is létezett. Így a világ nyelvi képe nem más, mint a nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező valóságnak a képe, azon nyelvhasználóké, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek és hasonló értékeket vallanak. A világ nyelvi képét a valóságról szóló tudásfajtaként is értelmezhetjük, amely a tudás hordozóját is feltételezi. Ez nem más, mint az ember mentális információs térképe, amelynek a nyelv integráns része, mivel benne létezik, benne van kódolva és rögzítve a nem lineáris fogalmi struktúra formájában (BAŃCZEROWSKI J. i. m.). Ez a világkép nem tudományos, hanem naiv, mindennapi, szubjektív kép. Mint tudjuk, SAPIR és WHORF az ún. „primitív nyelveket és kultúrákat” tanulmányozva, sokszor hangsúlyozták a tudományon kívüli gondolkodást ezekben a nyelvekben. Egyébként WIERZBICKA és mások is azon a véleményen vannak, hogy a tudományos információ a szemantikai definíciókban irreleváns. Úgy tűnik azonban, hogy a tudományos eredményeket teljes egészében nem lehet ignorálni a nyelvészeti kutatásokban. Az iskolai oktatás során bennünk kialakított intellektuális aktivitás folyamatában elsajátítunk bizonyos tudományos ismereteket is, és ennek köszönhetően megváltozhat, megváltozik — bár gyakran lényegtelen mértékben — a gondolkodásunk és a belső világképünk is. Egyébként a tudományos és mindennapi gondolkodás között kölcsönös összefüggés van: a tudomány felhasználja az „egyszerű” emberek tapasztalatát (hiszen minden tudós annak idején maga is „nem tudományos” módon látta a világot). Ezek az „egyszerű” emberek bizonyos tudományos információkhoz jutnak, amely hatással van az objektív valóságra vonatkozó véleményük kialakítására is. Így például az orvostudomány eredményeinek a hatására megváltozott a társadalomnak a véleménye az elmebetegekről. Korábban olyanoknak tekintették őket, akiket megszállt az ördög, manapság viszont meg vagyunk győződve arról, hogy pszichikai betegségekben szenvednek (HOŁÓWKA T., *Myślenie potoczne*. Warszawa, 1986. 57). Az „egyszerű ember” azonban nem mindig akceptálja a tudományos igazságokat. Például a vegyészek, a fizikusok és biológusok minden érvelése ellenére a hétköznapi értelemben minden savanyú ízű folyadékot savnak tartunk (HOŁÓWKA i. m. 57). A nem tudományos, szubjektív és naiv, valamint a tudósok által megalkotott világkép az emberi tevékenységnek két fő produktuma, amelyek bár nem azonosak egymással, egy célt szolgálnak: megérteni, megszelídíteni a világot, és megkönnyíteni a benne való tájékozódást. Az objektív valóságot nem azért tanulmányozták, illetve tanulmányozzák, hogy csak tiszta elméleti tudást szerezzenek róla, nem magáért

a tudásért, hanem azért is, hogy ezt a tudást a gyakorlati célok elérése érdekében használjuk fel, hogy fenntartsuk magunkat és meghosszabbítsuk az életünket ezen a földön. A világ nyelvi képe az adott nyelvközösségben az egység, valamint az identitás érzését is kelti. Ezen kívül fontos információs forrás is, mivel benne rejlik az adott társadalomnak a világról szóló tudása, valamint — ami a legfontosabb — az axiológiai rendszere (BAŃCZEROWSKI J., A valóság nyelvi kategorizálásáról: Nyr. 1996: 64—70).

A világ nyelvi képével kapcsolatos fejtegetések nagymértékben elméleti jellegűek, és az a céljuk, hogy megfelelő stabil kutatási alapot biztosítsanak a nyelvi szemantika számára. A világ nyelvi képe fogalmát, több próbálkozás ellenére, sem sikerült ezidáig pontosan meghatározni. Felmerülhet például a kérdés: mi a *genus proximum* a világ nyelvi képe számára? A fentiek tükrében azt mondhatjuk például, hogy: 1. a világkép, 2. az ítéletek halmaza, 3. a valóság interpretációja, 4. a fogalom, 5. a fogalmi struktúra, 6. a tudás stb. Sokkal nehezebb viszont választ adni arra a kérdésre, amely a *differentia specificajára* vonatkozik. Úgy tűnik, hogy a világ nyelvi képének meghatározásával kapcsolatos nehézségek mindenekelőtt metodológiai természetűek. Ez azzal függ össze, hogy a nyelvet autonóm strukturális rendszerként értelmezzük, amelyet a kultúra területéről különítettünk el mint önálló létet. Más oldalról viszont azt érezzük, hogy a nyelv és a kultúra között fennálló relációk több tekintetben is elég képlékenyek.

A világ nyelvi képe definícióinak a szerzői, ahogy már említettük, a nyelvre mint rendszerre összpontosítják a figyelmüket, és a lehetőségét sem látják annak, hogy a világ nyelvi képét össze lehessen kapcsolni például a szépirodalmi szövegek által továbbított világképpel, mivel „az irodalmi alkotások, különösen pedig a költészet sajátos, a közönségtől, mindennapitól eltérő világnézetet tükröznek” (GRZEGORCZYKOWA i. m. 47). Ez az álláspont viszont több reflexiót is kiválthat. Mint köztudott, a szépirodalom alapanyaga a nyelv, amelynek (rendszerbeli és pragmatikai) tulajdonságait felhasználják a valóság leírásához, a bemutatandó világ megalkotásához. Az alkotó egyéni tapasztalata ugyanúgy kumulálódik a nyelvben, mint a kommunikációs közösségé. Tehát az irodalomnak is tükröznie kell ezt a tapasztalatot, azaz a nyelvben rögzült világképet. E tapasztalatoktól függetlenül a fantasztikus irodalomban sem lehet valóságot kreálni, mivel ez a valóság mindig a nyelvből fog következni, és a nyelv mindig behatárolja azt. A nyelvben azok a formális és szemantikai elemek is lecsapódnak, amelyeket a szépirodalom hozott létre, és ami egyéni alkotás eredménye. Nem ok nélkül beszélünk arról, hogy az írók befolyásolják a nyelv fejlődését, és nagy szerepük van az irodalmi nyelv kialakításában (BUGAJSKI, M. — WOJCIECHOWSKA, A., *Teoria językowego obrazu świata w badaniu idiolektu* pisarza. In: *Poradnik Językowy*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa, 1996/3: 24).

A természetes nyelv reálisan csak a konkrét emberi lények tulajdonságaként létezhet. Indokoltnak tűnik tehát a világ nyelvi képének a vizsgálata az idiolektus szintjén is, bár ez a fogalom sem egyértelmű. Például MARTINET szerint az idiolektus „az egyén által használt nyelv” (MARTINET, A., *Functional View of Language*. Oxford Clarendon Press, 1961. 105), WEINREICH és HOCKETT úgy értelmezik ezt a fogalmat, mint „az egyén beszéd szokásait egy adott időben” (HOCKETT, Ch., *Kurs językoznawstwa wspólnego*. Warszawa, 1968. 368), POLAŃSKI pedig mint „egy adott fejlődési szakaszban lévő egyéni nyelvhasználatnak a nyelvét” (*Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław, 1963.). Mint tudjuk, az idiolektusok és így az egyének nyelvi világképei soha nem lehetnek azonosak egymással, de kisebb-nagyobb mértékben hasonlóak egymáshoz, ami azt jelenti, hogy olyan közös invariáns részt fedezhetünk fel bennük, amely az adott nyelvközösséghez tartozó egyének minden idiolektusában állandóan ismétlődik. Tehát a nyelvet mint társadalmi, azaz egyén fölötti jelenséget kétféle módon interpretálhatjuk:

1. az összes idiolektus halmazaként, valamint 2. egy bizonyos absztrakciós lingvisztikai konstruktumként. Az utóbbi értelmezés egy önálló absztrakciós létet feltételez, amely az idiolektusokhoz képest elsődleges. Az egyén fölötti értelemben vett nyelvi tudás egy tetszőleges gyűjtő (kollektív) alany közös tudását jelenti (BAŃCZEROWSKI J., *A kommunikációs kompetencia és összetevői*: Nyr. 1994: 227). Felmerülhet a kérdés, hogyan lehet meghatározni a gyűjtő alannak a nyelvi kompetenciáját, nyelvi tudását és ezáltal a nyelvi világképét is, amely az egyéni alanyok halmazára vonatkozik.

A világ nyelvi képe kutatásának a célja az, hogy a nyelv és a nyelvhasználat révén megismerjük a társadalmilag rögzített világról szóló tudásunkat, elemeinek a kategorizálását, konceptualizálását, valamint azoknak a jellemzőit és minősítését. A definiálandó alapegység a „mentális tárgy” fogalma, a világ nyelvi képében rögzült jellemzők teljes gazdagságának a felfedezése és leírása. A „mentális tárgyat” nem tükröződésként, hanem vetületként értelmezzük, attól függetlenül, hogy általában megvan a lehetőség arra, hogy egybevegyünk a reális tárggyal, amely az empirikus tapasztalat számára hozzáférhető. A fő kérdés az, hogy az adott tárgyhoz a konkrét nyelvi szövegekben hozzárendelt jegyekből azokat emeljük ki, amelyek a nyelvben és a társadalmi tudatban mint jellemző, specifikus jegyek rögzültek. Választ kell adni arra a kérdésre is, milyen módon rögzülnek a nyelvben a szó jelentését képező konnotációs jegyek, tehát milyen az adott tárgynak a nyelvi képe. Így a tárgy fogalma másfajta definíciót igényel, mint a referenciális strukturális szemantikában. A szó jelentésének a leírását nem szabad a nyelven kívüli valóságra kiterjeszteni, tehát a definiensben megadott tartalomnak mindenekelőtt megismerési, kognitív jellegűnek kell lennie, és nem tiszta szemantikainak, ahogy ezt a strukturális szemantika értelmezi. A kognitív definíciónak számot kell adnia arról, hogy az adott nyelvhasználók milyen módon értelmezik a tárgyat, tehát, ahogy már feljebb említettük, milyen a tárgy nyelvi képe.

Nézzük meg közelebbről a taxonomikus definíció lényegét és nyilvánvaló korlátait is A magyar nyelv értelmező szótárából (ÉrtSz.) vett néhány példa alapján. Az ÉrtSz. a szeptet „A levegő tömegének a légnyomás-különbségekből eredő, különféle sebességű s rendsz. a talaj felszínével párhuzamos mozgása”-ként, „áramlása”-ként, illetve „az így mozgó levegő”-ként; az esőt „Vízcseppek alakjában lehulló csapadék”-ként; a csillagot „Ált. minden égtest”-ként (rendsz. a hold kivételével), amely a sötétedés beállta után a felhőtlen égbolton látható; a havat viszont „<Rendsz. télen, a hideg évszakban> a csapadék egyik neme: pelyhekké összeállott apró, hatszöges jégkristályok”-ként definiálja. A definiens ezekben a definíciókban a tudományos és nem a mindennapi ismeret elemeit tartalmazza. (Az átlag magyar nyelvhasználóban ezeknek a fogalmaknak — felméréseim szerint — más képe él.) Tehát ebben az értelemben e definíciók szcientikus jellegűek. A taxonomikus funkció viszont abban rejlik, hogy segítségével elkülöníthetjük az adott denotátumot a denotátumok magasabb szintű osztályából a logikai klasszifikáció szabályai szerint. E funkció értelmében a definiensnek csak a szükséges és elégséges komponenseket kell tartalmaznia ahhoz, hogy az adott taxonómia szintjén disztinktív funkciót rendelhessük hozzájuk. A definíció szcientikus jellege csökkenti a definíció magyarázó erejét, különösen akkor, amikor például a régebbi lexikáról van szó, és vitathatatlan érdemei ellenére sokszor nem segíti a nyelvi objektumok funkcionálásának az értelmezését. Nem magyarázza meg a derivátumok szemantikai motivációját sem (BARTMIŃSKI J., *Definicja leksykograficzna a opis języka*. In: *Ślownictwo w opisie języka*. Katowice, 1984. 9—19). A taxonomikus definíció felépítése hierarchikus jellegű, amely a genus proximum és a differentia specifica logikai elvnek van alárendelve. A feltételezett és a deklarált precizitás ellenére a taxonomikus definíciókban szembetűnő a genus proximum kiválasztásával kapcsolatos önkényesség, pedig ez meghatározza az

előzetes kategorizációt is. Például a napot a szótárak az *égitest*, a *gázgömb*, illetve a *fény*, az embert pedig az *emlős*, *állat*, *értelmes lény* magasabb szintű kategóriákhoz sorolják. Az adott tárgy azonosítása, elkülönítése és meghatározása a magasabb szintű osztályba történő besorolásától függ. Például az ember esetében, figyelembe véve a fellelhető említett három besorolási lehetőséget (emlős, állat, értelmes lény), három egymástól eltérő definíciót kapunk. Például az ember mint *emlős* definíciójánál a szükséges és elégséges jegyek állományában olyan jegyek fognak szerepelni, mint: *főemlős*, *kétlábú*, *a földi életmóddal kapcsolatos függőleges testfelépítésű*, *óriási térfogatú aggyal rendelkezik* stb. Egész más összetételű jegyállomány fogja viszont jellemezni az embert mint *értelmes lényt*, illetve mint *állatot*. (BARTMIŃSKI, J., Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji. In: Konotacja (Praca zbiorowa pod red. J. Bartmińskiego). Lublin, 1988. 173). A genus proximum megválasztása, ahogy már említettük, megszabja a kategorizáció határait, terjedelmét és a nézőpont, valamint az elfogadott racionalitási mód megválasztásától függ. A nézőpont az alanyi-kultúr tényező, amely azt határozza meg, hogy milyen módon beszélünk az objektumokról, az objektumok kategorizációjáról, a hozzájuk rendelő tulajdonságok kiválasztásáról, amelyek a konkrét nyelvi megnyilatkozásokban és a jelentésben kerültek rögzítésre. A nézőpont feltárása segíti azoknak a kritériumoknak a meghatározását, amelyeket a nyelvhasználók a jelenségek kategorizálásában és minősítésében vesznek, illetve vettek igénybe. Ez nagyon fontos elem a világ nyelvi képének leírásában, modellálásában. A világ nyelvi képe különböző elemeinek a különböző nézőpontok alapján történő klasszifikációja megadja az ember belső információs univerzumának az állapotát, modelljét, azaz az általános interpretációs perspektívát. Természetesen a világ nyelvi képének minden egyes mentális objektuma saját interpretációs perspektívával rendelkezik az adott objektum összes jellemzőinek a tükrében. Az interpretációs perspektívának adekvátnak kell lennie a nyelvhasználók kommunikációs kompetenciájához. Csak ebben az esetben nyílik lehetőség arra, hogy kimutassuk a nyelv és a nyelvet használó kultúrközösség között érvényesülő kapcsolatokat. Világosan kell látnunk, hogy a szó jelentése, mint a világ interpretációjának az eredménye, kulturálisan determinált. Például a magyar nyelvhasználók sajátos nézőpontja tükröződik abban, hogy a büdöskét, hajnalkát, császárkoronát, a virágokhoz, a tarackot, a csi-behúrt, gyermekláncfüvet a gyomokhoz soroljuk. Elképzelhető olyan nyelvközösség, amely a felsorolt növények más tulajdonságait veszi figyelembe, és ennek eredményeképpen más interpretációs perspektíva jön létre.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben. II.

1. Nemcsak magyar jövevényszavak, de magyar eredetű kalkok és félkalkok is szép számban találhatók a szlovák nyelv különböző rétegeiben. E jelenséggel foglalkozva nemrégiben a MNy.-ben (1993: 189–95) is tárgyaltam néhány ilyen esetet. Folytatva a témát, először egy-két kiegészítést és megjegyzést fűzök az ott leírtakhoz.

A) Kifejtettem, hogy az 1618 óta idézhető szlovák *starost' nosiť* (~ *mať*) *na niečo* 'dafür ~ für etwas Sorge tragen' accusativusos szerkezet a magyar *gondot visel valamire, valakire* 'ua.' hatására keletkezett, s aligha lehetett elszigetelt jelenség (l. uo. 191–2). E véleményemet most újabban előkerült adatokkal tudom megtámogatni, vö. 1571: „A na to ma perk ryhter *starost' nosyť* sseby se to vybralo” (Országos Levéltár Szentiványi család levéltára. Bányajegyzőkönyvek 1: 77), 1610: „Na luky tež *bude* pynu *starost*

nosytj” (Pramene k dejinám slovenčiny. Zostavili MILAN MAJTÁN a JANA SKLADANÁ. Bratislava, 1992. = PDS. 18), 1620: „... sam budem nan miti starost, abi...” (OL. Kamarai Levéltár Lymb. Ser. III. sz. B. 2280. Rsz. 45.1.), 1630: „Ja sem pilnu starost na nie mel...” (OL. Nádasdy család nádaslányi levéltára. = NádLt. Okiratok 1: 333) stb. Ennek értelmében teljesen bizonyos, hogy a tárgyalt szlovák szerkezet a múltban nem volt egyedi jelenség, amint ezt KATARÍNA HABOVŠTIAKOVÁ (Jazykovedné štúdie. Bratislava. = JŠ. 6: 106) feltételezte. A *starost' nosit'* (~ *mať*) *na niečo* mellett, illetve helyett azután a locativusos *mať niečo na starosti* 'ua.' forma állandósult.

B) Ezzel összefüggésben idézendő a *starost'nosiaci* 'Fürsorger, Pfleger' képződmény keletiszlovák változata is, amely bizonyára a magyar *gondviselő* 'ua.' (1506: TESz. 1: 1075) hű lefordításának eredményeként született. Erről a szlovákban szokatlan szerkezet és a participiális *-nosiaci* utótag árulkodik, vö. 1778: „Pri kri z tvojima ochranyujúztima svetima kridlámi O na tvojih veritzih sztarosztz nosátzi sveti Bóse...” (Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis. Nyíregyháza, 1990. = AAPNy. 12/C: 268). Noha ezidáig csupán ez az egyetlen adatom van rá, de éppen a *starost' nosit' na niečo* alapján is feltételezhető, hogy ez a tükrörfordítással alkotott összetétel — legalábbis a keletiszlovákban — valószínűleg nem minősült szórványos elemnek.

C) A magyar hatásra keletkezett keletiszlovák *potrimac* '(an)dauern, wähen' és *trimac sa/se* 'verpflichtet sein' igéket dolgozatomban (MNY. 1993: 193) 1750 óta tudtam idézni, vö. azonban 1726: „Y wedle urbaru trimame se daty [= tartozunk adni] try wozy terkelné ana winobrane, ktere kdy nedame trimaty se budeme ... zložity [= tartozunk letenni] ... uherskich zlatich ssest desiat” (UDVARI ISTVÁN, Szlovák mezővárosok népelete Mária Terézia korában... Nyíregyháza, 1984. = SzkMv. 200).

Ezzel kapcsolatosan nem hagyható figyelmen kívül a keletiszlovák *(po)trimaňe* 'birtok, uradalom; tartomány' származékszó sem, vö. 1575: „... se ti liudze sz wasoho trimanya..., kdis bi buli tu pily na winye Wo wranouie w nasem varosu...” (Slovenská reč. Bratislava. = SR. 38: 188), 1752: „Bíwal v Egyipszkém Trimanyú »lakott Egyiptom tartományában«” (KIRÁLY PÉTER, A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Bp., 1953. = KNYNyE. 234), 1778: „Visztri szvojú ochranyujúztú i poratujúztú pravitzu na naso potrimanyé” (AAPNy. 12/C: 268), XVIII. század: „dwa procesy nasse, totizto geden na odebranya harencoch palenčanych we celym trimany biskupskem” (Historický slovník slovenského jazyka. I —. Vedecký redaktor MILAN MAJTÁN. Bratislava, 1991. = HSSJ. 3: 167. *odobranie* alatt), keletiszlovák *trimane* 'birtok' (KÁLAL 724).

Összefüggéseiben szemlélve nem látszik alaptalannak a gyanúnk, hogy a keletiszlovák *(po)trimaňe* létrejöttét elősegíthette a talán déli szláv minták alapján keletkezett magyar *tartomány* 'Provinz, Land' (1372 u./1448 k.: TESz. 3: 861; KISS: NytudÉrt. 92. sz. 178—81); 'Besitz' (1511/1593/1681?, 1522: uo.; egyéb jelentéseit is l. ott) derivátum. Gondolt erre már KIRÁLY PÉTER is (l. KNYNyE. 234). E feltevést támogatja az a tény, hogy a viszonylag korán fölbukkanó *trimaňe* képződménynek igekötős *potrimaňe* változata (a HSSJ. nem ismeri!) ugyanazon könyörgésben fordul elő, ahonnan a magyar eredetű keletiszlovák *tartomaň* 'Provinz' jövevényt is idézhető, vö. 1778: „... zsebi totim ú tartomaňyoh v. Krajino...” (AAPNy. 12/C: 268).

Mivel azonban az ősszláv *držati 'tart' ige és származékai a keletiszlovák nyelvjárásban nem őrződtek meg, ott csupán a *trimac (se)* 'ua.' él, ezért a *trimaňe* keletkezését illetően nem zárható ki a szláv minták esetleges hatása sem, vö. lengyel *dierzawa* 'bérlet; birtoklás; birtok; birodalom' (SŁAWSKI, SłEt. 1: 196—7), ukrán *держáба* 'állam; uralom; birtok' (Словник староукраїнської мови, XIV—XV. СТ. I—II. Київ, 1977—8. 1: 295), ócseh *drženie* 'birtok(lás)' (JAN GEBAUER, Slovník staročeský. I—II. Praha, 1903—16. = Geb. 1: 346—7), cseh *država* 'tartomány, ország; birtok' (PSIJČ. 1: 569;

SISJČ. 1: 413), régi szlovák *držanie* 1. 'igazgatás, vezetés' (1453: HSSJ. 1: 318); 2. 'birtok, uradalom' (1455: uo.), szlovák *država* 1. 'uradalom, birtok' (1589: uo. 1: 321); 2. 'ország, állam, birodalom' (1769: uo.; SISJ. 1: 338; további szláv adatokra l. KISS: NytudÉrt. 92. sz. 179—80). Mégis: tekintettel arra a viszonylag erős befolyásra, amelyet a magyar nyelv éppen a kelet-szlovák nyelvjárásra gyakorolt, továbbá a *tari* ige szerepére a *potrimac* '(an)dauern, wahren', *trimac sa/se* 'verpflichtet sein' jelentés kialakulásában, úgy vélem, a magyar *tartomány* → kelet-szlovák *(po)trimaŋe* 'ua.' lehetőséggel is számolni kell.

2. Az ősi szláv *jati* (~ *jachati*) — *jadq* 'fahren; reiten' (l. FRANTIŠEK KOPEČNÝ, Základní všeslovanská slovní zásoba. Praha, 1981. = KopZ. 137; MACHEK, EtSlČ. 224) igeének a szlovák nyelvben nincs folytatása; a régi szövegekből bohémizmusként értékelve idézhető, vö. 1454: *giel* do Spisse na woynu (HSSJ. 1: 531), 1473: „O tom, ktož (kterýž) neprávě cestú *gede* wozem” (FRANTIŠEK RYŠÁNEK, Slovník k Žilinské knize. Bratislava, 1954. = Ryš. 212), 1520: „Item z Zamku Stareho *geli sme* do Luczky” (ŠTEFAN KNIEZSA, Stredoveké české listiny. Bp., 1952. = SČL. 108), 1534: „... *jel* proti mnie koniem a uderzyl mne...” (BRANISLAV VARSÍK, Slovenské listy a listiny z XV. a XVI. storočia. Bratislava, 1956. = VARSÍK 162), 1728: „(svedok) *gel* ze sinem na szanyach” (HSSJ. 1: 531), 1763: „navigo: po wode *gedem*” (uo.) stb.

Ezen ősszláv ige származéka a cseh *jezditi* 'fahren: reiten', szlovák *jazdit'* 'ua.' (l. MACHEK, EtSlČ. 225; KopZ. 138) is, amely képződményeivel együtt 1473 óta napjainkig gazdagon adatolható (l. HSSJ. 2: 420; SISJ. 1: 638).

Az ősi szláv *iti* 'gehen' és igeikötős származékai azonos jelentésben őrződtek meg a szláv nyelvekben, így a szlovákban is, vö. 1451: *prissli ssme* [= jöttünk] (Ryš. 491), 1454: *jest ssia* [= ment vala] (uo. 221), 1455: *gssel* [= ment] (VÁCLAV VÁŽNÝ, Glossarium Bohemoslavicum. V Bratislavě, 1937. = Vážný 26), 1547: *pessy ussel* [= gyalog elment] (VARSÍK 318; további adatokra l. HSSJ. 1: 504; 2: 501).

Ez az ige azonban a szlovákban 'fahren' jelentéssel gyarapodott (l. KopZ. 135). Néhány példa erre a sok közül: 1541: „...pokud Marczin *s timto* wozem *prisel* [= ezzel a szekérrel jött]” (VARSÍK 227), 1594: „A potom že y sam *mel* ta tam na *kočzy gity* [= kocsin kellett odamennie]” (STANISLAV, DejinySlJaz. 3: 165), 1608: „...kazal sobe konia ossedlacz i *chodziel* gdzes na *koniu* [= ... lovon járt]” (PDS. 108), 1615: „Žide morawsstj *ssli* czez myto na *čztirech* woziech naložených wlnu [= négy rakott szekéren mentek]” (Slovenský historický slovník z predpisovného obdobia. Ukážkový zošit. Vedecký redaktor ŠTEFAN PECIAR. Bratislava, 1973. = SHS. 178), 1625: „a ostatnie panni ... na *koczi* *možu prigit* [= ... kocsin jöhetnek]” (OL. Fejérpataky család levéltára. = FejL. 1625), 1628: „Jakoz sem zgarmeku Trenczianskeho *ssel* na *konj*...” (Nádl. Okiratok I. 333), 1628: „lidy ... ktery mely *s pltmy dolu* ... *git* [= ... akiknek tutajjal kellett lemenni]” (uo.), 1663: „Pakly *ze/by* ces zbozja ane[b] ratky... *z/wozom chodil* [= ha ... szekérrel járna]” (PDS. 28), 1681: „on zas znouwu pro mne *na/konj ssel*... [= ... lovon jött értem]” (PDS. 126), 1682: „Mori Andrasowy do pressporku *ze Ssezu gduczimu*... [= ... csészával menőnek]” (Nádl. Okiratok I. 289/B: 586b), 1702: „Geztli/bi wyedenskow, morawskou aneb polskou partgekou *ssgel* bud na *wože* aneb na *konj*... [= ... akár szekéren, akár lovon menne]” (PDS. 44), 1705: *plt*, na *ktereg issly* [= a tutaj], amelyen mentek] (HSSJ. 1: 504), 1723: „tam *prišli* za ňou jeden pan a jedna pani na *čiernych koňach* [= ... fekete lovakon jöttek]” (J. ALBERTY — J. GINDL — A. KOČIŠOVÁ, Cesty za poznáním minulosti. Banská Bystrica, 1970. = AGK. 194), 1752—3: „*iducze* swedok na *hintowe*... [= hintón menvén...]” (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. = OSzK. Fol. Lat. 3563: 93), 1763: „pernavigo, preplawugem se, *precházám* člúnkem, *hagowem*,

lodu, ssjffem” (JŠ. 18: 98), 1768: *pridem ne kočiari* [= hintón ~ kocsin jövök]” (HSSJ. 2: 66), *loďit’ sa ... Syn. na Loďi ist’* (wezt’ sa)... [= hajón menni]” (BERNOLÁK), *misíme ití vlakon* [= vonattal kell mennünk]” (JÁN MATEJČÍK, Lexika Novohradu. Vecný slovník. Martin, 1975. = LexNov. 185), „a tí už *boli tatajšľi na koči* [=... elmentek kocsin]” (uo. 186), „Za tri dni *zme išli na šife* [=... hajón mentünk]” (JOZEF ORLOVSKÝ, Gemerský nářečový slovník. Martin, 1982. = GNS. 119), „Na dobrom kuse *zmo išli na šľnku dló vodó* [=... csónakon mentünk...]” (uo.), *ist’* ’megy, utazik’: *ist’ vlakom, vozom, autom, loďou, koňmo, na vlaku, na voze, na aute, na lodi, na koni, na bicykli* [= megy, utazik vonattal, szekérral, autóval, hajóval, lóval, vonaton, szekéren, autón, hajón, lovon, kerékpáron...] (SISJ. 1: 620) stb.

JÁN STANISLAV szerint ez belső fejlődés eredménye, mely szorosan összefügg egyes mozgást, helyváltoztatást kifejező igék vonzatának módosulásával és esetleges jelentésbővülésével (I. STANISLAV, DejinySJaz. 4: 310, 329 kk.). Ez a lehetőség természetesen nem zárható ki. De óhatatlanul felmerül a kérdés: csak ez volna az egyedüli magyarázata ennek a jelenségnek? Miért csak a szlovákban történt meg az *ist’* ’gehen’ → *ist’* ’fahren’ jelentésbővülés, míg a többi szláv nyelvben semmi ilyesmi nem következett be? Úgy vélem, ennek legfőbb okát ez esetben is a magyar nyelv szlovákra gyakorolt befolyásában kell keresnünk.

Az 1055 óta adatolt ősi eredetű magyar *megy* ’gehen’ igének már a XIII. század elejétől kezdve kimutatható a ’fahren’ jelentése (EWUng. 2: 954). A valamilyen állaton vagy közlekedési eszközön, illetve eszközzel történő emberi helyváltoztatást, utazást sem a szláv nyelvek, sem a német nem fejezi ki a *megy* (~ *jön*) ige segítségével, míg a magyarban ez napjainkig általános gyakorlat (I. ÉrtSz. 4: 1219). Ily módon a szlovákban kialakult és állandósult jelentésgazdagodás aligha lehet független a magyar nyelv indukáló hatásától. Az évszázadokon át tartó szoros érintkezés, a múltban gyakori bilingvizmus adja a természetes magyarázatát, hogy a magyar nyomán az *ist’* ige és képződményei ’fahren; reiten’ jelentésben is mindennapivá lettek.

3. A német *tollkühn, wagehalsig, vermessen* melléknév a szerb-horvátban lehet *odvažan, drzak*, az oroszban *отва́жный, отча́янный, крабры́й*, az ukránban *відва́жний, коробрый, одчайдушний, сміл(ов)ий*, a lengyelben *zuchwały, śmiały, odważny, nieustraszony, bezzelny*, a csehben *opovážlivý, odvážný, smělý, odvážlivý, troufalý*, a szlovákban *odvážlivý, odvážny, smelý, nebojázlivý, udatný, trífalý*, a magyarban — egyebek közt — a *vak* ’blind’ és *merő* ’kühn’ összetételével keletkezett *vakmerő* (1372 u./1448 k.: TESz. 3: 1074; EWUng. 2: 1599).

Az általánosan használatos szlovák kifejezéseken kívül azonban idézhető ebben a jelentésben a *sleposmelý* melléknév is, vö. 1848: *vakmerő, sleposmelí*, *opovážliví* (Jancs. 1: 417), 1853—4: „Ako vojak je Revúčan »*sleposmelý*»” (Gemer. Národopisné štúdie. 1—4. Rimavská Sobota, 1973—81. = Gemer 2: 41), 1892: *отча́янный: zúfalý, opovážlivý, sleposmelý* (L. A. MIČÁTEK, Diferenciálny rusko-slovenský a slovensko-ruský slovník... I—II. Turč. Sv. Martin, 1892—1900. = Mič. 1: 180). Sőt, JANCs (1: 417) szerint a *vakmerően* adverbium a szlovákban *sleposmelo*, a *vakmerőség* főnév pedig *sleposmelost’*.

Noha KÁLAL, HVOZDIK, TVRDÝ, ISAČENKO: SRPSI., SISJ. nem ismeri, bizonyos, hogy a *sleposmelý* a szlovák népnyelvben létezett — esetleg létezik ma is —, amint azt a 1853—4. évi Gömör megyei adat is tanúsítja. Aligha lehet kétséges, hogy a szláv nyelvekben teljesen társtalan *sleposmelý* melléknév a szlovák nyelvi szabályoknak megfelelően formálódva a magyar *vakmerő* lefordításával keletkezett; a *sleposmelost’* főnév formája pedig a magyar *vakmerőség* ’Tollkühnheit, Wagehalsigkeit’ (1372 u./1448 k.: TESz.

3: 1074) származékszó. A tükörfordítás esetleg a katonáskodáshoz kapcsolható, legalábbis a nagyrőcei katonára vonatkoztatott *sleposmely* támogatja ezt a feltételezést.

4. Vannak rá példáink, hogy a jogi vonatkozású régi iratokban a szlovák *palica* és *prút* nem a szokásos 'pálca, bot, vessző' értelemben használatos, vö. 1594: „... žebi ho byl *trymy palycyamy* dal bity, kdiby nemoczny nebyl... [... = három pálcával verette volna,...]” (STANISLAV, DejinySJaz. 3: 165), 1626: „žeby kazdy patek wtydny *pruty trema* byty bil prj zamku [= hogy ... három vesszővel/bottal megverjék...]” (OL. NádLt. Okiratok I. 333). Bizonyos, hogy az idézetekben lévő *trymy palycyamy*, illetve *pruty trema* szintagma jelentése nem 'három pálca; három bot ~ hár vessző', hanem 'három botütés'.

A szláv eredetű magyar *pálca* 'Stab, dünner, hauptsächlich biegsamer Stock' (kn. 1493 k.: TESz. 3: 70; EWUng. 2: 1102) főnévnek ismeretes 'Prügelstrafe' (1683: uo.) jelentése is, amely azonban korábbról is idézhető, mégpedig éppen a *három pálca* szerkezetben, vö. 1588: „*Harom palcza* birsagh alatt senki piztrangot ne fogion” (OkISz. 741), 1595: „Az bírák ilyen törvényt tettenek, mivel hogy semmi marhája nincsen, hogy marhájából megfizethetne, azért testiben megbüntessék egy kevésse *három pálcával*” (ECKHART FERENC, A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp., 1954: 53), 1679: „... *harom palczával* extra omnem respectum megh veretik...” (Ürészék 848).

Rége óta a bottal vagy vesszővel való fenytés elég gyakori módja volt a vétkes megbüntetésének, vö. 1574: „...elsőben ... *marok vesszővel* piaczon erősen megverjék” (ErdOrszEml. 2: 555), 1606: „Ha másodsor is elmondja, az kerékhez kötik és *marok vesszővel* megverik” (NÉMETH GÁBOR, Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII—XVIII. századból. Bp., 1990. 39 = NÉMETH), 1665: „... büntetlen nem maradnak, hanem *vezhőkkel* megh veretennek” (Magyarországi boszorkányperek, 1529—1768. Közreadja SCHRAM FERENC. I—III. Bp., 1970—1982. = MoBoszPer. 2: 17), 1741: „...Felesége 60 Korbácsra, nagyobbik Fia István 50 *Pálcákra* itiltetennek...” (MoBoszPer. 1: 222), 1753: „...Paraszt ember pedig 12. *pálczával* büntetessék” (Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17—19. századból. Összeállította ÉGETŐ MELINDA. Bp., 1985. 135), 1777: „...büntetése ... parasztnak *tizenkét páltza*” (uo. 156) stb. A bírák a büntett nagyságának megítélése szerint szabták ki a botütések számát. „Kisebb büntetésül járta a *három pálca*; sokszor olvassuk a Corpus Statutorumban: *három pálcákkal* megpálcáztatik; *három pálczával* megveretessék; trium plagarum mulcta...” (KERTÉSZ, Szok. 199). Ez a szerkezet állandósult magyar *három pálca* 'három botütés' került lefordításra azonos jelentésben a szlovákban, miközben a magyar *pálca* szlovák megfelelője a szóhasználatától függően lehetett *palica* 'pálca, bot' vagy *prút* 'vessző'. Míg azonban a *palica* főnév ismeretes 'ütés, csapás' jelentésben is (I. XVII. század vége: „...*padesatmi paliciami* ma potrestany byti”: AGK. 110; I. még: HSSJ. 4: 91 *ponos* a.; SISJ. 3: 13), a *prút* ilyen jelentésben nincs szótározva.

5. A magyar jogi terminológiának gyakran használt eleme a *bírság* 1. 'Gericht' (1195 k.: TESz. 1: 306); 2. 'Buße, Strafgeid' (1276: uo.; I. EWUng. 1: 108 is) származékszó, amely egyebek közt *birsagium* formában átkerült a magyarországi latinba (I. uo.), *bírság* alakban pedig a szlovákba (1543: HSSJ. 1: 133; az eredetre I. DÉCSY: MNy. 1955: 456; HAUTOVÁ: Slavica 28: 522) is. Egyik fajtája volt a *vérbírság* 'poena cruenti, poena cruentationis' (1568: OkISz. 1081), ez részfordításként mint *krvny* (~ *krvavý*) *bírság* 'ua.' idézhető a XVII. századi szlovák jogi vonatkozású szövegekből (I. Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1989. = NyDt. 181—2).

A bírsággal kapcsolatos egyéb kifejezési módok is hatottak a szlovák szóhasználatra. Így például a magyarban a *bírság*, illetve a *büntetés* különböző fajtáinak a megfogal-

mazásakor elterjedt az *alatt* 'unter, bei (in übertragenem Sinne)' (1416 u./1466: TESz. 1: 123) névutó felhasználásával alkotott terminus értékű *bírság alatt* 'bei (Geld)strafe', illetve *büntetés alatt* 'ua.' kifejezés, vö. 1567: „...az Eotwen penzt ... minden haladek-nelkwl zokot terhek es *birsagok alát* ... zolgaltassatok” (SzT. 1: 914), 1566: „...kit az vármegye ispányi... azon *büntetés alatt* megszerezi(e)nek” (ErdOrszEml. 301), 1568: „...50 fl. kötes és *büntetés alát* kezeketis be advan mj nekünk...” (SzT. 7: 461), 1588: „Harom palcza *birsagh alát* senki piztrangot ne fogion” (Oklsz. 741), 1593: „hogj mýnőajan feől jötthenek wolna az kantor törwenyere őt forent *bjrssagh allath*” (Úriszék 111), 1596: „...hogj húzon negj gira *birsag alath* ne feniegesse se lobbagyomath, se zolgamoth...” (SzT. 1: 914), 1659: „azon al pőröst ... negyven forint *birsagh alát* certifficalta” (Úriszék 385), 1763: „minden ember ... itt teremjen három Forint *bírság alatt*” (SzT. 1: 208) stb. Adott esetben a szövegből a *bírság/büntetés* szó kimaradhat, az összefüggésből azonban teljesen egyértelmű, hogy oda értendő, vö. 1565: „Szaz *forynth alath* tartoznak el menny” (NySz. 1: 50).

Az *alatt* névutóval alkotott hasonló típusú szerkezetek bőven idézhetők a magyarból, különösen a jogi vonatkozású szövegekből. Csak néhány példa: 1490: „Condicionē graui, premissione difficili: uezes *ketel alath*” (Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. BERRÁR JOLÁN és KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1984. = RMG. 433), 1516—19: „Allok ez *yteelet alát*: sto in iudicium vocatus” (NySz. 1: 50), 1524—27: „Azon *tórveen alát* tartozwnk yrgalmassagot teny” (uo.), 1546: „Ez fellyl meg yrth dolgokath my ygh megwzthyk az meg yrth *kethel alath*” (SzT. 1: 208), 1566: „Ebben az feljül megmondott *tereh alatt* semmiképen egyebet ne cselekedjél” (ErdOrszEml. 2: 305), 1569: „Az elsőkött szolgát ... minden ember *díja alatt* tartozzék azokat uroknak megadni” (uo.) stb. A *bírság/büntetés alatt* megfogalmazás mintegy fokozottan figyelmeztet a lehetséges súlyos következményekre, ha a kiszabott *bírság/büntetés* nem teljesül.

A *bírság alatt* félkalkként idézhető a magyarországi latinból is, vö. 1516: „*sub birsagio trecentorum triginta trium florenum*” (LÁSZLÓ HADROVICS, Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp., 1985. 148).

Bizonyos, hogy ez esetben a szlovák nyelv szintén a magyarra támaszkodott: a *pod bíršágom* 'bírság alatt' kifejezés ugyanis részfordítással keletkezett a magyarból. Néhány példa erre: 1566: „...kassdi Zemen *pod Byrssakom* dwanasti slatich kteriby nebol lebose ne vstawi...” (Linguistica Slovaca. Bratislava. = LS. 1—2: 321), 1572: „...se zawazaly *pod birssiagom* sto zlatih” (Kultúra slova. Bratislava. = KS. 6: 170), 1610: „Popel a smeti pred dwere syaty, gest zakazano *pod byrssagom* gedney hrywny” (STANISLAV, DejinySJJaz. 3: 254), 1625: „Domy *pod bíršagom* fl. 40 maji krasnie zbudované držet” (Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. I—II. Na vydanie pripravili RICHARD MARSINA a MICHAL KUŠÍK. Bratislava, 1959. = Urb. 2: 165), 1639: „...rozkazuge se ti hrozliwe, *pod welikim birssiagom*, aby...” (PDS. 175) stb. S lehetséges, sőt valószínű, hogy az általánosan használt *pod pokutou* 'ua.' létrejöttére és elterjedésére hatással volt a magyar *büntetés alatt*, illetve a részfordítással alakult *pod bíršágom* szerkezet is, vö. 1567: „držety slibily a se zawazaly *pod pokutou*...” (HSSJ. 4: 34), 1625: „Zapovida se *pod pokutou* fl. 40...” (Urb. 2: 147), 1625: „Meštiane pod stracenim svych slobod a *pod pokutu* fl. 300 maji sve domy peknie vystavene...” (uo. 163), 1646: „*pod cirkewni pokutu* oznamily se tyto pricyny” (HSSJ. 4: 34), 1710: „*pod tvrdu a navyhnutedlnou pokutou*...” (AGK. 166). Ugyanígy napjainkban is: *urobit' niečo pod pokutou* 'valamit büntetés (terhe) alatt tesz, cselekszik' (l. SISJ. 3: 203).

6. Ítélethozatalkor a bíró vagy bíróság a vétkesnek talált személyre büntetést szabott ki vagy helyezett kilátásba, azaz *bírságot vetett* rá, vö. 1561: „az mely *Býrsagot* ... Miklos Deaknen az kürüssagert *wettenek*” (Kovács: MagyJogiTerm. 154), 1568: „... mindeniknek *bírsagot vetenek*...” (SzT. 1: 915), 1596: „...az zek huzon negj ghjra *bírsagot vet*...” (uo.) stb. Nos, a magyar *bírságot vet valakire* 'eine Geldbuße über jemanden verhängen' a XVII. századi keletiszlovák nyelvi anyagból *zarucic biršag na koho* 'ua.' formában idézhető (I. DORULA, KS. 6: 13), s ez a magyar kifejezés részfordítása. Több adatom egyelőre nincs rá, de aligha lehet kétséges, hogy a korabeli gyakorlatban élő fordulatként volt jelen.

7. A ház utótaggal keletkezett magyar összetételek közül több is meghonosodott a szlovákban, mint például: *borház* 'Preßhaus' (1533: RMGl. 123) > szlovák népnyelvi *borház* 'ua.' (1765: Szlavisztikai tanulmányok... Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS és HOLLÓS ATTILA közreműködésével NYOMÁRKAY ISTVÁN. Bp., 1992. 73), *cajgház* 'Rüstkammer, Zeughaus' (1608: HORVÁTH MÁRIA, Német elemek a 17. századi magyar nyelvben. Bp., 1972. 50) > szlovák régi *cajkház* 'ua.' (1622: NyDt. 174), *ebédlőház* 'Speisesaal' (1372 u./1448 k.: NySz. 1: 1366) > szlovák régi *ebídluház* 'ua.' (1654/1799: OL. Balassa család levéltára. Vágbesztercei uradalom 2. csomag), *gombház* 'Knopfschlinge' (1561: TESz. 1: 1072) > szlovák nép- és szaknyelvi *gomb(h)áz* 'ua.' (1696: GREGOR FERENC, A szlovák nyelv magyar elemeiből. Mutatványfüzet. Bp., 1993. = SzNyME. 41), *porház* 'Schießpulvermagazin, -kammer, -turm' (1586: Radv. Csal. 2: 68) > szlovák régi *porház* 'ua.' (1680: NyDt. 177), *szenesház* 'fűtött hálószoza; fűtőhelyiség, fűtőkamra' (1584: OKlSz. 911; MNy. 1971: 466) > szlovák régi *senešház* 'ua.' (1610: PDS. 67, 68), *tárház* 'Lagerhaus, Vorratshaus' (1490 k.: TESz. 3: 848) > szlovák régi *tarház* 'ua.' (1597: HSSJ. 4: 19: *pokoj* alatt) stb.

Gyakran megtörtént azonban, hogy a ház főnévvel keletkezett kifejezéseket vagy szerkezeteket lefordították. Ilyenek például: *ágyasház* 'Schlafzimmer, Schlafkammer' (1493 k.: TESz. 1: 106) > szlovák *postelný dom* 'ua.', vö. 1763: „Cubiculum = Izba, ..., *dum postélny*, komora na léhanj” (Syllabus dictionarij latino-slavonicus. Kézirat az Egyetemi Könyvtárban, jelzete: H 64. = KamSl. 177), *borház* 'Weinhaus, (Wein-)schenke' (1533: RMGl. 310) > szlovák *vinný dom* 'ua.', vö. 1738: „...zeznawam, ze sem ... na *winim dome* komín ... podmurowal” (PDS. 58), 1763: „Oenopolium: Krčma..., *Dúm krčmarsky* — *winny*” (KamSl. 574), *ebédlő ház* 'Speisesaal' (1372 u./1448 k.: NySz. 1: 1366) > szlovák *obedná svetnica* ~ *obedný dom* 'ua.', vö. 1656: „W druheg *obedneg swetniczy*...” (NádLt. Okiratok I. 633), 1763: „refectorium: pokrmny, *obedny dům* w klássteri...” (KamSl.: HSSJ. 1: 285), *galambház* 'Taubenhaus' (1604: NySz. 1: 1368) > szlovák *holubný dom* 'ua.', vö. 1763: „Opa: ... Holbnjk, *Dúm holúbny*” (KamSl. 579), *lakóház* 1. 'Wohnhaus' (1549/1752: SzT. 6: 790); 2. 'Wohnraum, — zimmer' (1656: uo.) > szlovák *bydliaci dom* 'ua.', vö. 1763: „coenacularius: *bydlicy dům*” (KamSl.: HSSJ. 1: 166), *malomház* 'Mühlenhaus' (1590: RMGl. 311) > szlovák *mlýnsky dom* 'ua.', vö. 1763: „Molendinum: *Mlýnsky dům*,...” (KamSl. 524) stb. Feltehető, hogy ezek jobbára alkalmi fordítások, szótárírói alkotások lehetnek. Mindenekelőtt a 'helyiség, szoba' értelemben használt *dom* enged erre következtetni. A *dom* főnév ugyanis a szlovákban ebben a jelentésben tudtommal csupán a KamSl. anyagából ismeretes, máshonnan nem. Az *obedná svetnica* ellenben a magyar kifejezés helyesen értelmezett tükörfordítása, bizonyára a kétnyelvű nemesség szóhasználatában élt, talán alkalmi elemként.

Egyik-másik esetben felmerülhet a megfelelő német kifejezés indukáló hatása is (például *Taubenhaus* → *holubný dom*, *Mühlenhaus* → *mlýnsky dom* stb.), tekintettel

azonban arra, hogy a KamSl. egyik fő forrása PP. volt (erre l. GREGOR, StudSl. 4: 325—46), az idézett példák magyar előzménye valószínűbbnek mondható.

Némelykor a fordítás alkalmi volta kevésbé valószínű. Példának okáért a magyar *kocsmaház* 'Wirtshaus, Gasthof' (1570: SzT. 7: 242) a szokásos és általános *krčma* 'ua.' (1473: HSSJ.) mellett a régi szlovákban lehetett *krčmový* ~ *krčemný dom* is, vö. 1625: „Tamže ... jest pansky *krčemný dum* no 1” (Urb. 2: 126), 1626: „přiducze nadom *krčmowy*...” (NádLt. Okiratok I. 333), 1638: „kdy se ... bytka stala na *dome krčemnem*...” (PDS. 114), XVIII. század: „caupona: *krčmowy dum*” (HSSJ. 2: 133) stb. Feltehető, hogy ebben az esetben is a magyar kifejezés tükröfordításáról van szó, a *krčmový* ~ *krčemný* melléknévi forma pedig egyéni vagy helyi szóhasználati módról árulkodik. Különösen jól mutatja az egyéni eljárás lehetőségét az „Oenopolium: ... *Dúm krčmarský*” (1763: KamSl. 574) adat, ahol valójában nem is *kocsmaház* hanem pontatlanul *kocsmárosház* szerepel.

A magyar *bolondokháza* 'Narrenhaus' (1643: NySz. 2: 1365) régi szlovák megfelelése *dom bláznov* 'ua.' volt, vö. 1795: *Dum bláznuv* (Weselé Učinki, a Rečenj, které k stráweňu trůchliwích hoďin zebrał, a widál Jos. Ign. Baiza. W Trnawe, 1795. 199), 1795: „Šel geden ... *dum bláznůw widěti*” (uo.). Jozef Ignác Bajza kétszer is használja e megnevezést, így aligha tekinthető alkalmi fordításnak. Úgy vélem, a többes szám és a genitivusos szerkezet híven tolmácsolja a magyar kifejezést. A *bláznica*, *bláziňec* (Jancs. 1: 47), *blázinec* 'ua.' (SISJ. 1: 100) — vö. cseh *blázinec*, *bláznice* 'ua.' (SISJČ. 1: 132) — képződmény újabb keletű megnevezése e fogalomnak.

Az állami, közigazgatási terminológiának olyan elemei, mint a *megyeház(a)*, *ország-ház(a)*, *városháza* pedig kétségtelenül nem alkalmi fordítások a szlovákban.

A *megyeház(a)* 1. 'Pfarrhaus' (1626: SzT. 9: 18); 2. 'Komitatshaus' (1838: uo.; ÉrtSz.) attól függően lehetett *stoličný* vagy *vidiecky dom*, hogy a magyar *megye* főnevet melyik szlovák szó segítségével fejezték ki, vö. 1760: *drewo odwažaty k domu stoličnemu* [= a megye házához...] (HSSJ. 1: 285), 1786: „aby (previnilec) postižený byvše nahlé ulapeny a do *domu vidieckeho* dovedeny bol [= ... a megyeházba...]” (ALŽBETA GÁCSOVÁ, Dokumenty k protifeudálnym bojom slovenského ľudu. 1113—1848. Bratislava, 1955. 208). Az első esetben a magyar *megye* szlovák megfelelése az általánosan használt *stolica* 'Komitat' (1455: VÁŽNÝ 77; SISJ.), a második példában pedig a magyar eredetű *vidiek* 'Komitat; Bezirk' (1471: SČL. 13; az eredetre l. KNEZSA, SzJsz. 970; MACHEK, ESIČSl. 566) jövevényt szó melléknévi származéka.

Az *ország-ház(a)* 'Parlament; Parlamentsgebäude' (1671: SzT. 4: 1243) még a XX. század elején is élt a szlovákban *orsácky dom* 'ua.' (Samo Czambel, Slováci a ich reč. V Budapešti, 1903. 138) formában. Korábbi előfordulására l. 1635: „šlŷ gsme z *Orsaczkeho Domu*...” (Slovenský letopis pre historiu, topografiu, archeologiu a ethnografiu Red. V. SASINEK. Skalica, 1 [1876.] — 6 [1882.]. 2: 254). Az *orsácky* melléknév a magyar eredetű *ország* 'Land, Reich, Staat; Parlament' (1599: SR. 38: 173. 9. jegyzet; az eredetre l. HAUPTOVÁ: Slavia 28: 521; JÁN DORUĽA, Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava, 1977. 72) származéka.

A német eredetű népnyelvi *ratuš* 'Rathaus' (KÁLAL 525) régi *rathúz* (1455: VÁŽNÝ 68), *radhús* (1508: Ryš. 525), *rathaus* (1672: OL. Kamarai Levéltár Lymb. Ser. III. XVII. sz. B. 2280 Rsz. 801) stb. jövevényt szó, valamint a *radnica* 'ua.' (SISJ. 3: 685) képződmény mellett évszázadokon át napjainkig nyomon követhető az általánosan elterjedt *mestský dom* 'ua.' megnevezés is, vö. 1479: „ten *duom* ... jest *měšcký* a na *měšckém platu*” (VÁŽNÝ 13), 1599: „okolo *domu meskeho*” (HSSJ. 1: 285), 1695: „na *meskem dome*...” (AGK. 139), 1710: „na *mesky dom* neb *rathaus*” (uo. 166), 1741: „...ale ked som issla na *meskj dom*...” (PDS. 165), *meskí dom* (Jancs. 1: 420), *mestský dom* elavult (SISJ. 2:

136) stb. Feltehető, hogy a *mestský dom* keletkezését elősegítette a magyar *városháza* 'ua.' (1519 k.: NySz. 1: 1373) összetétel. A német minta azért nem látszik valószínűnek, mert egyrészt az ugyanezen típusú szintagma a csehből és a lengyelből hiányzik, másrészt a német *Stadthaus* (1678: WEIGAND, DtWb. 2: 942) jóval későbbi megnevezésnek látszik, mint a *Rathaus* (kfn. *rât-hûs*: LEXER, Taschenwb.¹⁶ 192), amely honossá lett — mint a fenti példákban láttuk — a szlovák nyelvben is.

A magyarországi szlovák települések szóhasználatából azonban már a XVIII. század óta adatolható a részfordítással keletkezett *várošský dom* 'ua.' is, vö. Szarvas, 1767: „Na Varoskom Dome, w Prjtomnosti celjho Vradu” (Békés Megyei Levéltár Gyula. Szarvas mezőváros Iratai. V. 201. a. 9: 32b), Békéscsaba, 1849: „od dal ...wowaroskom dome...” (Munkácsy Mihály Múzeum Békéscsaba Helytörténeti Gyűjtemény. Céhkönyvek. 62. 414.1), Mezőberény: „Poton tašl'i do vároškiho domu” (P. ONDRUS, Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. Bratislava, 1956. = ONDRUS 256). Később honos lett a *városháza* összetétel is, vö. Mezőberény: „tutoka bola ... várošháza” (ONDRUS 258), Nyíregyháza vidéke: „Ja ukiažen, že d'e je mesckí dom, d'e je városháza” (Nyíregyháza szlovák [„tírpák”] nyelvjárási és néprajzi emlékek. I—III. Sajtó alá rendezte ERDÉSZ SÁNDOR. Nyíregyháza, 1977—86. 1: 31).

8. Az évszázados magyar—szlovák együttélés természetszerűen nyomot hagyott mind a magyar, mind a szlovák nyelvben (l. GREGOR: NyDt. 141—95). A magyar eredetű tükörfordítások különböző formáinak és típusainak (ehhez l. NYOMÁRKAY: MNy. 1993: 180—9) a bemutatása, különösen pedig az egész kérdéskörnek a számbavétele és összegezése csak több résztanulmány után látszik lehetségesnek. Mostani fejtegetéseim is ezt a célt szolgálják, s remélhetően módomban lesz e sort még tovább is folytatni.

GREGOR FERENC

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Berény. 1. A Kárpát-medence sok helyén — jórészt a Dunántúlon — található harmincnál több *Berény* helynév történelmi ismereteink szerint egy keleti eredetű egykori katonai segédnép nevéből származik. A feltehetően a X. században letelepített harcos jobbágy (*miles*) berények törzsnévként viselkedő nevét („berény törzs”: GYÖRFFY GYÖRGY, IstvK. 106, 113, 117, 170, 514) a történeti irodalomban gyakran a „kabar-gyanús” nevek, illetve helynevek között említik, így KRISTÓ GYULA — MAKK FERENC — SZEGFÜ LÁSZLÓ, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. AHSzeg. 44. sz. 39 k.; GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: Honfoglalás és nyelvészet. Bp., 1997. 225—8; uo. KISS LAJOS, Korai magyar helységnévtípusok: 179, valamint A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: MTud. 1996: 968; vö. még BOROSY ANDRÁS *katonai segédnépek*, valamint TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ *kabarok és kabar törzsek* c. szócikkeit a Korai magyar történeti lexikonban (Bp., 1994. 311 k., 335).

2. A *berény* névnek még nincs elfogadott etimológiája. Az EtSz. 1914-ben kibocsátott III. füzetének *Berény* szócikke a történeti adatok felsorolásán kívül csak azt közli, hogy a név „Eredete ismeretlen”. Későbbi megfigyelési kísérletek mint török igék névszói származékát magyarázzák, ami — tekintettel a hazai kutatásban uralkodó szemléletre — természetes is. A nyelvészek nyomán járnak a történészek, így például PAIS DEZSÓT (SztIstván-Eml. 2: 621—3) idézi KRISTÓ — MAKK — SZEGFÜ: „A név bizonytalan eredetű. Származhatott 'ad' illetve 'egyesül' jelentésű török szavakból. Felmerült a *Berend* hn.-ek (és szn.-ek), valamint a *berendé* nép neve közti etimológiai kap-

csolat lehetőségének gondolata is” (AHSzeg. 44. sz. 39). KISS LAJOS csupán az utóbbi magyarázatra hivatkozik: „Etimológiailag török eredetű lehet, s összetartozhat a[z] ... török R. *berendi [tkp. 'aki megadta magát'] népnévvél” (FNESz. 2: 778 — a *Vörösberény* szócikkben). A berények állítólagos kabar — s így török — voltáról meggondolkoztatón nyilatkozott már 1958-ban GYÖRFFY GYÖRGY: „*Berény* és *Ság* helyneveink alapján számításba vehető egy-egy ilyen nevű törzs vagy nemzetség; amíg azonban e nevek etimológiája véglegesen nem tisztázódott, a kabarokkal kapcsolatban nem tárgyalhatjuk” (Száz. 92., idézetem „A magyarság keleti elemei” c. gyűjteményes kötetből, Bp., 1990. 60). A kutatás e téren változatlan helyzetének ismeretében állapította meg végül BENKŐ LORÁND: „Ami ... az úgynevezett »vélt« törzsnevek (*Ladány, Berény, Tárkány* stb.) kérdését illeti, az idevágó, kabarokra, székelyekre stb. célzó utalások aligha tekinthetők többnek — nyelvészetileg, névtanilag mindenképpen bizonytalan — hipotéziseknél. Így Árpád-kori települési és egyúttal népi, társadalmi történetünknek ez a kétségtől kivül fontos kérdése nézetem szerint még mindig megoldásra vár” (Név és történelem — Tanulmányok az Árpád-korról. Bp., 1998. 118).

3. GYÖRFFY GYÖRGY, aki saját névmagyarázatokkal is részt vett a kutatásban, „A magyar törzsnevek és törzsi helynevek” c. fent említett tanulmányának jegyzetei közé rejtve tesz egy figyelemre méltó megjegyzést: „Ligeti L. ... egyébként kételkedő volt törzsneveink megfelfedezése tekintetében, mint jómagam is, aki a nevek etimológiáinak zömét mindig is vitathatónak tartottam, és a sok megoldási lehetőség közül csak egy kísérletnek tekintem” (234). Hasonló szellemben bocsátom most bírálatra a *berény* „vélt” törzsnév eredetének új megfelfedési kísérletét, mindamellett abban bízva, hogy javaslatom az eddigieknél mind nyelvészeti, mind történeti szempontból elfogadhatóbbnak bizonyul. Ez a névtani jellegű szómagyarázataimból „mutatványnak” szánt etimológia (illetve annak jegyzetekkel ellátott terjedelmesebb változata) része lesz a befejezése felé közeledő monográfiának, amelynek tervéről idestova négy éve e folyóiratban számoltam be (*Gyep és gyepű*: MNy. 1995: 333—40). Az alábbi névfeltés — miként több más etimológia is — az ott megfogalmazott munkahipotézisre támaszkodik: „Feltehető, hogy a kései ősmagyar egyes »ismeretlen eredetű« s a török szóképzletből nem magyarázható szavai a mongol, illetve mandzsu-tungúz nyelvek egykorú elődjéből származnak” (337), valamint az „egyeztetések annak a feltevésére adnak alapot, hogy a jövevények a honfoglaló magyarságba beolvadt kárpát-medencei avaroktól származnak” (339; idézet az eredeti ritkítás nélkül).

4. A *berény* név új magyarázata egy 'ij' jelentésű archaikus mandzsu-tunguz szóból indul ki, amelynek alapnyelvi hangalakját J. BENZING *bäri-ként ('Bogen', Die tungusischen Sprachen. Wiesbaden, 1955. 21, 59), K. H. MENGES mint *beri-t ('Schießbogen', Tungusen und Ljao. Wiesbaden, 1968. 37) rekonstruálta. A szót a XVIII. századtól kezdve gyakran feljegyezték, s a nyelvcsalád egész területén ma is jól ismert. Néhány példa: evk. *Bóhre* 'Bogen' („orotong-tunguz”: D. G. MESSERSCHMIDT, Forschungsreise durch Sibirien 1720—1727. Teil 2. Berlin, 1964: 72; feljegyezve 1723. június 17-én); *bōri* 'arcus' (J. E. FISCHER, Vocabularium Sibiricum (1733—1747), Nr. 133, a göttingeni Egyetemi Könyvtár kéziratos példányában); *bær* 'luk' — oroč. *bäji* 'luk' — nan. *buri*, *bäri* 'luk' — ma. *bäri* 'luk' (V. I. CINCIUS red., Sravnitel'nyj slovar' tunguso-mañčžurskij jazykov I. Leningrad, 1975. 126); *beri* 'luk', *beringa* 'lučnik' (I. ZAXAROV, Polnyj mañčžursko-russkij slovar'. Sanktpetersburg, 1875. 493 k.), *beri* 'Bogen', *beringge* 'mit Bogen versehen, zum Bogen gehörig', *beringge cooha* 'Bogenschützentruppen' (E. HAUER, Handwörterbuch der Mandschusprache. Wiesbaden, 1952. 88). A *berény* név X. századra feltehető alakja véleményem szerint az egykorú mandzsu-tunguz *beri 'ij' szó szuffixummal megtoldott változatát tükrözi. A szóvégi *-n minden bizonnyal a nyelvcsalád foglalkozás- és törzsneveket alkotó ősi denominális képzőjével azonos. Ez az elemi képző kitapintható még „bokorra” terebélyesedett, változatlanul kettős funkciót betöltő szuffixumokba „rejtve”, többek között a mandzsuban: „Mit dem Suffix -ngya, -ngge ... werden die Geschlechtsnamen Ulingya ... Undengge u.a. gebildet” (E. P. LEBEDJEWA, Die Geschlechtsnamen der Mandschu: AOH. 7: 217). A szuffixum foglalkozásnévi szerepéhez vö. a ZAXAROV és HAUER nyomán fent idézett 'íjász', 'íjjal felszerelt' stb. jelentésű szavakat.

A tunguzológiai irodalomban számos példát találunk az elemi képzővel létrejött nevekre is: „-n — Suffix an alten Stammesnamen, z.B. ... *Ingan* ... *Šaman* ... *Kilen*” (O. PRITSÁK, Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker: UJb. 24: 84, a „Tungusische Kollektiv-Suffixe” c. fejezetben; vö. még: S. M. SzirokoGOROFF, Social Organization of the Northern Tungus. Shanghai, 1929: 347 k. és G. M. VASILEVIČ, Évenki. Leningrad, 1969. 262—87 = a mű „Rodovye nazvanija i ix rasprostranenie v XVII—XX vv” c. függeléke, amelyben számos régi -n-nel képzett törzsnev található). Mindezek ismeretében valószínűnek látszik, hogy kérdéses „vélt” törzsnevünk eredeti, mandzsú-tunguz nyelvi alapon rekonstruálható alakja **berin*, jelentése pedig ’íjász törzs, íjász nemzetség’ volt. Nyelvemlékeink több esetben a névnek ezt az alakját megőrizték, l. például: 1246: *Berin*, 1268: *Beryn* (AHSzeg. 44. sz. 39; a palatalizálódott -n hanghoz vö. BÁRCZI, Htört.² 120 és D. BARTHA; Szóképz. 108).

5. Támogatható-e a fenti névfejtés történetileg is? Úgy gondolom, az igenlő válasz mellett több érv szólhat. Ezeket itt ideiglenes jelleggel foglalom össze, megvárva a fent említett monográfiába szánt szócikk végleges kidolgozása előtt a történettudomány művelőinek remélt véleménynyilvánítását.

a) A katonai segédnépek „a lovasnomád íjász harcéljárás képviselői” voltak (BOROSY i. m.). Az „egyesülést” (kivel?) sőt „maguk megadását” (kinek?) jelképező elnevezésnél sokkal természetesebbnek tűnik, hogy a harcos jobbágy berények, akiknek hat somogyi települése — mint azt GYÖRFFY GYÖRGY valószínűvé tette — egyenesen Koppány leküzdése végett jött létre (l. Koppány lázadása. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 1. Kaposvár, 1970. 18; IstvK. 106 k., 117), rettegett fegyverükről, az összetett-visszacsapó (reflex) íjról kapták (vagy adták maguknak) nevüket. Ilyen típusú elnevezés máshol is található; itt most — névfejtési javaslatom nyelvi anyagának kiegészítéseként is — csak arra utalok, hogy például a XVII. században Kínát is meghódító mandzsuknak volt hasonló, méghozzá szuffixum nélküli önnevezése: „*béri* Ancient Manchu clan. Small in number. It has four branches. The name *béri* can be translated — ‘the bow’.” (S. M. SzirokoGOROFF, Social Organization of the Manchus. A Study of the Manchu Clan Organization. Shanghai, 1924. 20; a mandzsú íjásatról l. például: U. KÓHALMI KATALIN, A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp., 1972. 150—8).

b) Középkori latin nyelvű okleveleinkben többször találkozunk a magyar törzsek tagjaira vonatkozó *arcuarius* és *sagittarius* foglalkozásnevekkel, de ezek *ij* szavunkból származó „vulgo” megfelelését hiába keressük a nyelvemlékekben, holott kétségtelen, hogy a honfoglaló és kalandozó magyarok íjászaiknak döntő szerepe volt a harcokban (az eredetileg palatális hangrendű szóból képzett *íjász* — mint tudjuk — nyelvújítási szó). Valamit csökkent a hiányon a *lő* igéből képzett néhány *Lövő* (1211-től) és *Nyilas* (1221-től) helynév (foglalkozásnévként csak a XVI. században tűnnek fel: 1560 k.: *yues Lōu* ’Arcitenens’ és 1548: *nyilas* ’íjász’). A **berin* szó javasolt, íjászokra vonatkozó jelentése — tekintettel nagyszámú helynévi képviselőire — a fent vázolt hiány pótlásában, okának értelmezésében segíthet. A kérdés természetesen további, elsősorban történelmi vizsgálatot igényel.

c) A berények eredetének kérdésében elősegíthetné talán a tisztábban látást a nevüket viselő egykori szálláshelyeiken és azok közelében talált avar-kori maradványok bevonása a kutatásba. CSALLÁNY DEZSŐ „Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa” (Bp., 1956.) c. műve szerint az ötvenes évek közepéig a következő lelőhelyeken kerültek elő avar régészeti emlékek (kataszteri szám és helynév): 51: Balatonberény, 52: Vörösbény, 155—157: Csákberény, 410—414: Jászberény, 641—644: Mezőberény. A lista azóta feltehetően gyarapodott.

6. LIGETI LAJOS, aki működésének csaknem egész ideje alatt a korai altaji nyelvi — magyar nyelvi kapcsolatok kérdésében még a csak a mongolból kimutatható szavak kölcsönzését is kizárólag török alapon volt hajlandó magyarázni (*ige* stb.), 1986-ban kifejette, hogy a kárpát-medencei avaroknál „a mongol nyelvnek van hitelesnek tekinthető nyoma, ennek vallomása azonban nem terjed odáig, hogy segítségével összefüggő mongol nyelvi háttérre következtessünk. ...

Szórványos és bizonytalan jelzések elegendők a kérdés felvetéséhez, de megválaszolásra nem. Nyelvi kérdést antropológiai alapon eldönteni nem lehet, mégsem hunyhatunk szemet a régészeti és embertani kutatások ama megállapítása előtt, hogy 670 táján, az onogur birodalom felbomlása-kor Aváriába érkező új néphullám mongoloid és tungid elemeket sodort magával” (MNy. 1986: 149). Etimológiai javaslatom talán hozzájárulhat annak a kérdésnek a megoldásához, hogy vajon az egykori berényeket az ilyen elemek között kereshetjük-e.

FUTAKY ISTVÁN

Madarat lehet fogatni vele. A címben idézett szólás, ha talán nincs is minden nap mindenki ajkán, közsímet, ma is használatos. Eredetén, motivációján nem nagyon gondolkodunk. Az ember azt hinné — én legalábbis mind ez ideig azt hittem — hogy tősgyökeres, eredeti magyar szólás: itthon keletkezett, abban az időben, amikor a madarászás még széles körben űzött foglalkozás volt. Annál nagyobb volt a meglepetésem, amikor Chrétien de Troyes hőskölteményeit (verses meséit? verses lovagregényeit?) olvasgatva, az egyik kevésbé emlegetett költeményében, annak vége felé a következő sorokra bukkantam:

Li reis les fet lez lui seoir,
Si beise Erec et puis Guivret,
Enyde au col ses deus bras met,
Si la rebaise et fet grand joie.
La reine ne rest pas coie
D'Erec et d'Enyde acoler;
Di li poist l'en oiseler,
Tant estoit de grant joie pleine.

(Erec et Enyde. Gallimard/Pléiade, Paris, 1984. v. 6458—6465.)

A versek hevenyészett fordítása: „A király maga mellé ültette őt, megcsókolta és megcsókolta Guivret-t is. Karját Enyde nyaka köré fonta és nagy örömmel csókolgatja. A királyné sem habozott megcsókolni Erecet és Enyde-et; madarat lehetett volna fogatni vele, akkora volt az öröme.” De hiszen ez a mi szólásmondásunk, méghozzá ugyanabban a jelentésben — határtalan öröm, felhőtlen jókedv —, amelyben mind a mai napig használjuk!

Ebbe bele is nyugodtam volna, ha a kötet sajtó alá rendezői nem fűznek hozzá zavarkeltő megjegyzést: „Ez a rejtélyes kifejezés számos vitát fakasztott” — és egy olyan munkára hivatkoznak, amely annak freudista, hogy ne mondjam erotikus magyarázatát adja (i. m. 1110).

Mindezek után elkezdtem utánanézni a szó, illetve a szólás szótári előfordulásainak. Kétségtelen, hogy az *oiseler* 'madarászni' szóval kapcsolatos szólás a modern franciából teljesen eltűnt, vagy legalábbis nagyon elhomályosult: a „nagy Robert” nem ismeri, az 1976-os „nagy Larousse” szintén nem; de a CNRS. 1986-os „Trésor de la langue française”-e sem; szinte csak FR. GODEFROY, „Dictionnaire de l'Ancien Langue Française” (1888.) és annak a derivátumai ismerik az általunk is használatos átvitt értelemben (így H. J. GREIMAS, Dictionnaire de l'Ancien Français. 1969.).

Számomra nyilvánvalónak tetszik, hogy itt ugyanarról a szólásról van szó, csak a modern franciában ez már teljesen elhomályosult, míg a magyar nyelv hűségesen megőrizte.

Sajnos, azt lehet mondani, a magyarban nincs irodalma ennek a szólásnak. HADROVICS LÁSZLÓ „Magyar frazeológia”-jában (178. és 210.§) megemlíti, klasszikus példákat is idéz, de az eredetével természetesen nem foglalkozik; O. NAGY GÁBOR kéziratos szólásgyűjteménye számos példát hoz rá, legkorábbi a XVI. századból. (Itt köszönöm meg KISS LAJOS barátom szíves és hasznos segítségét.) De eddig tudtommal az eredetével senki nem foglalkozott; gondolom, mindenki úgy volt vele, mint jómagam is, hogy a természetes megfigyelés szólás formában való rögzülésének vélte.

Márpedig ez az egybeesés igen elgondolkoztató. Kizárni természetesen nem lehet, hogy a szólás a két nyelvben és kultúrában egymástól függetlenül és azonos értelemben született; de ez — azt hiszem — nagyon valószínűtlen. A XII. sz.-i francia és a XVI. sz.-i magyar előfordulás arra enged következtetni, hogy valószínűleg onnan jöhetett hozzánk a szólás, és míg náluk szinte a madarász mesterséggel együtt kihalt a nyelvből, nálunk megmaradt. Természetesen a magyar XVI. sz.-i előfordulás nem jelent többet, mint hogy akkor már leírták, illetve akkortól van írásos nyomunk; könnyen lehet, hogy korábban is leírták már, csak az elpusztult; az meg szinte bizonyos, hogy a nyelvben már sokkal korábban élt anélkül, hogy leírták volna.

Magam, sajnos, tovább nem jutottam. Mindenesetre ez a „lelet” néhány problémát felvet, amelyeket — remélem — nálam felkészültebbek és kitartóbbak majd megoldanak.

1. Hogyan került a francia szólás át a magyar nyelvbe? Szinte bizonyos, hogy ha onnan került hozzánk, akkor ez a középkor folyamán zajlott le, hiszen akkor volt a legsűrűbb a két udvar közötti érintkezés. Mindenesetre sokkal valószínűbb, hogy onnan került hozzánk, mint fordítva.

2. Mi lehet az oka annak, hogy a „jókedv” és a „madarász” ilyen hosszú időn át, mondhatni szinonimák az európai nyelvekben? Hiszen elég Papageno szerepére gondolni Mozart Varázsfuvolájában, aki ennek az összefüggésnek klasszikus megszemélyesítője — a XVIII. sz. végén.

Feltehető, hogy ha ezt a két kérdést sikerül tisztázni, újabb kérdések sora jelentkezik majd.

NAGY PÉTER

ÉLŐ NYELV

Nyelvjárási szöveg Kolonból (Zoboralja, Nyitrai járás, Szlovákia)

— Mikor kezdték a mészégetést, az évnek melyik szakaszában?

Já, hogy miko mēnt à munkà? Jobbàn távástól őszig. Á télēn nem lehetēd dógoznyi, bēfagyott à anyág, mēg à köet nem lehetētt àsnyi, mer à bānyābà hideg vó't és... hāccsák távástól, hāt uty februārtó. Hā mā távászodott, | mim most is, mā lehetne. Á lēgnāgyop szēzóny husvīt tājba mēnt. Ősztām mēnt ugyi, mer à íptkēzishē köllött.

— Igen.

Szábād ēty pillāntrē, hosztām is ēty-kéd dārāp köet.

— Miből égették ki a meszet, milyen minőségű alapanyagból?

Hāt à jó mészķō, ugyi à, āvvót à külōmpsīg, mer ugyi à mészīgetō, és à kōāsō is, à kōāsō mēglātta à bānyābà, hogy āz mészķōrīteg vāgy nem.

— Igen? Annak más volt a színe?

Mās vó't à, kékess à szīne. Szūrke. Szóvāl ez, kékess, āz mēk hāsز szūrke. És āz mēglāccott, | vót à bānyābà ojan, ojan ér, hogy āz nem felēt mēg, āszt hijābà fejtette hijābà szāggātta lē, à mészīgetōknēk nem kűhethe bē.

— És hol szerezték be ezt az alapanyagot?

Á kolonyi bānyābà, itt à... Á cukorgyārbà is hortāk bēlōlle, ebbō à bānyābō, és... Itt à pogrānyi erdō fölōtt, | no Kolonnak nāgyon jó mészķōve vót. Vót mās kō is, nemcsāk mészķō. Vānnāk oān rétegek. Jó mészķō, mer ebbe is vót külōmpsīg, à mészķōbe. Példāul több, | kiādōsāb mész vót à kolonyi mészķōbōl, mind vālāhol māsutt. | Áb bē vām bizonyítvā, mer mongyuk, ēty kilo kōhō köllōt nīgy lītēr víz, à nēm kōhō, à mészķēz. És āz à mi kōvūngbō à mész āsz földuzzāt, |

mágásra. Ellembe más, gyöngéb mészko, ász csak elolvált és... No. Ez ojam vót, mind a tejfől, esz különös jó kő vót, a kolonyi.

— Igen. És a követ a bányában hogyan nyerték?

Hát ugyi, ot kipucóták éggy ádagot, földet, éty sziklát, ásztám beléfürták kézzel, kézi visővel. Mongyuk, vót ojan kémétérés, háromméteress | viső. Kémétéröss | viső, ojan vástákszerű vót, mind ez á... áclírúd... És á vígit á kovács mékhegyeszte, megláposítottá, mind á vésőnek, mek köllöt keményitenyi, hogy az jó áclé legyen, nehoty kitörjön. És ásztát, áasztát vertük, ütöttük, és á vésőt uty köjöt fordítányi. Hogy á | luk törjön ki gömbölyöré. Mindén ütlni mek köjöt fordítányi. Mongyuk egy nap, vágy nyóc órá alát ki lehet fúrni két métert. Lukát. És ásztán ászt uty kiobbántották. Vót olyan ásztáralít [?] vágy dinámit, és tutta az á kőasó, áki foglalkozot vele, hogy ményit tégyen belé, mongyuk á kémétérés lugba, éty fél kilot, váty kilo robbanóanyagot. Oasztán az á sziklát ugy megráasztá, megrepegette, osztám má pájszervá lérámóták, lészaggatták áasztát á...

— Mi volt az a pajszer?

Hát az egy vázsdaráb vót, ojan méterés, másfé méterés... vástákságó vás, és az á vége ugy még vót neki hájlítvá. Ászt á repediségbe... kifejtette, osztán lőomlott az á kő. Oasztán, ugyi ászt hosztág bē á mészígetőbe. || Léhetőleg nágyop kő, ápró kővé, kávcisvá nem tuttung dógoznyi. Törmelikét káptunk mink ott is, vele... mészígetishē köet köjjöt formáznyi ecs cséppet.

— És azok milyen nagyok voltak?

Hát mongyuk, á náccságot... lehetőet má hárminc kilot is beléténnyi sújrá, mikor má | megvót á bódozát. Mer, először kesztik csak ijen tenyérenyi kövecskékkel. Ijen tenyérenyi víkony kövel. Ijenvé. [Mutatja.] Az á kémence, az ojan tojásalákó vót á belseje, és ánnak... körölötte vót éggy, | huszonöt-háminc centiméterés pērec téglából, hogy az mágasábbány gyütt, | mind á tűszhej. És árrá ráktuk á köveket környös-körű. Mikor má körűbelű vót vágy négyven-ötven centi mágás az á, mer á kövek, azok nem érték el á fálát, mer kicsi kövek vóták, á falat nem írít el, utyhogy még ánnyi köjjöt voná á fálho. Mikor má fölmēt ojan négyven-ötven centirē | az á kő, ákkor | kiakasztottuk másik kövekkel, kiegészítettük á fálhoz. Hji, muszáj vót huzátot kápnnyi á kémencének.

— Igen.

Előre nem lehetőet vóna mingyá náty kővé ráknyi, mer a tűsz főfelē mēt, áló csak á párās vót. Ázé fál mellett ijen hé... házág kimáratt, ugyi, ugy [!] hoty kápcion éty huzátot. Ásztám mikor má az á ötven centi még vót, kiráktuk asz szépen, árá mēt kávcis, s ákkor méhettek hosszáp kövek má. Áz má birtá. Ásztám mindig á fál mellet mek köjöt tömnyi kávcisá, hogy á éggyensúj megmáraggyon, nehogy lébillennyēn. Köjöt mindik terhēni. És á kémence szájáná, áhol fűtöttünk, ot kezdődött á | bódozát. Mer á kémence szájá is ijen álákó vót, ugyi. [Rajzon mutatja.] ... Mikor méter mágásán, másfé méter mágásák körő, méterēn föllyű, má össze köjöt húzni elejit. Mindig á köveket odá húzni, utyhoty | körőbelő ennyirē összegyűjön, áasztán olyan... | háromszögő formá követ osztán odá tettünk, ugyi, tártottá és á szílejit megim mektömtük, hogy az nē mēnnyen sēhová. És osztán utánná, mindik köjöt fokozátossán húzni. És körő mindik kávcis köllött, ojan | ököl náccságó kávcis. No de hát á fál mellet nem oán erőš á lāng, mint középēn.

— Igen.

És osztán nágyon szíp vót, különösen há belénizēt, ojan vót mind á kőkoporsó, szípen bē vót... szípen körő vót az rákvá. Saját érdeküngbe, hogy esszē nē dőjön. Mer az embēr benne... benneātunk, körölle, ugyi ugy ráktuk.

— Szóval maga bent állt, és úgy rakta?

Igēn. Mind á pincét, mikor rákják, ugyi mágabá á bódozát nem lehet, áaszt mek kő terhēnyi, á szílejit, ugyi. Áasztám mikor ász telē vót, ugyi, megbódoasztuk, ákkor áasztám mekhántuk, | közepibe nágyop kövel és fávál, mer á közönsigēs kávcis egisz szít íg. És osztán á tetejirē tettünk éty kis szálmāt, szálmāt szítsórtuk, s ojan mész hulládik... tápásztíkká létápasztottuk, áaszt á kémencét.

— A tetejét?

Utyhogy ét tényérnyi hézák körö kimáratt. Huzátnák. Hogy a lāng nē mēnnēm mindēhol, csak körül. Huzat vígett. | Nē mēnnēm ki a meleg. Osztān a szálmā kiģgett, a tápásztik az mēgmáratt.

— Értem!

No! Ásztān kōjjōt légālāp huszonnígy órájig tūzelnī. | Vót kétfēle kēmēnce: vót kissebb, | nāgyobb. Vót hármincméterēs kēmēnce, hárminc méter ki... ābbā kōjōd belē hātvām méter kō, duplārē, felirē kiģgett a mész. Áz a kō felirē kiģgett. Igēn | sūjrá hātvām méter kō, a felirē ígētt, | hárminc méter mész kigyūd belōlle. És hā nāgyop kēmēnce vót, nēgyvem méter, mēgin duplājā kō kōlōtt | belē. De mondom ászt a követ āt kōjōt nekūnk dolgozni. Mert lēhetek āzok nāty kōvek is, ijen nāty kō is vót, gōmbōlyō. Annāk a mészkōnek āz vót a előnye, hogy jó ... jobbān hāsāt, mind a ípitō kō és ā... mā a mészígetō tuttā, hol kō hāsítānyi a követ. | A kolonyi kēmēncēknē is ígettūnk, vótāk kēmēncék, itt āhol | a Dálos izē lākik, mi jā | Juli. És ottānt ígettūnk kēmēncēgbe. Ánnus Pēter bācsi, szábó, kigyūt odā válāmijē. S ém mēg hāsítottam a követ. Isten... uty hāsād, āhugyān ākārōd, mind a kārtyā. Kō tunnyi, válāki összetōrte, összerōdōjā. Kōjōt tunnyi, odāutnyi. ... Job vót rāknyi, mā | ojān vót mind a téglā. Formās.

— És azt miről tudta, hogy hová kell űtni?

Ászt kō āggyā, kōnek ā | űttýājít, hoty hōvā fog āsz hāsānnyi.

— Valami ér?

Ojasfēle, igēn. Vārj csak, példāul. Ez mészķō, no. || Mongyuk, eszt innen lēhetne hāsítānyi, innen összetōrne, összeroppānnā. [Mutatja a kōvön.] És a nāty kōnē is ugýānigy, ide kōjōt vernyi ē. Mer hā ide a lāpjārā, āsz szit esik, és kōrōbelō ity hāsād. Nem ojān nāgyon szépen, de elhāsāthāt kétfelē. Ez mā lāssā, minō külōmpsīg vām benne. És mā huncuccsāgbō próbātuk Imre bācsivāl āszt is, miko bēbōtosztuk ā kēmēncēt, ugýi, vót ott ijen, ā fālbā... ojān építō kō is, kík, jó nād dārāb. No, mājť kiprōbājuk. A bōdozāt, āhovā... nem vót sēm̄mi bāj, hā összeomlik, ākko sē bāj. Ojān lēhetētt, | mind a kibli, jó hárminckilos. Fōtēttük ā bōdozātrā. Mājť foguk húznýi ā meszet, mēglātýuk, mi lēssz āvvā.

— Az csak közönséges kō volt?

Közönsīgēs... építōkōvet tēttūnk ā hegyire, bizonyos hērē, āhun nekūnk āz nēm fok kār csinānyi, no. Osztām mikor hūsztuk el, āsztāt mēkfīgýētük, āszt ā követ, mēgmáratt egēzbe. Hozzādōftük ā kápāt. Szítesētt, | mind ā por. És ez mēk kibirtā. Pegýig ez gyōngép kō. Ez mēg mészē vāt. Ággyig kōjjōt nēki ígnyi, hoty ki kōjōt szípen fehírrē... ojān szíp fehír vót, mind ā... gyōnyōrű szíp, fínýess. | Mikor kiģgett. | De osztān ā kēmēnce, mondom mikor... | elsōb bōdozat kigyūt ijem mágossān, de miko kiģgett, ākko mā lēlāpót. Áz mágābā lāssācskān húzōdott esszē. Fōjjōrō is lēāpāt, | mongyuk, mā nem vót telē, mā jó lējjeb vót. Mā nēgyven cēntimēttērrel is. Áhugyān összeesētt āz ā... Nāgyonn ērdēkēs vót, mikor benne kōjjōtt ānyi, ugýi.

— És a bányāból a követ hogyan hozták be?

Kocsikkāl, lovásszerkērrē. Ákko csak ugý vótāk, lovásszekerek. Mā itt ā... mikor jēerdē [szlk. JRD 'egységes földműves szövetkezet', betűszó] vót, mā trāktorrāl is lēhetētt, | vāgy āutōvāl, mā mikor jēerdē vót. De hāt, ugýi, de régebben nem vót, csāk kocsikvā, lovās kocsik hortāk lē.

— Milyen volt a legnehezebb kō, amit berakhattak a kemencébe?

Mongyuk ojān hārmic kilos, mā rā lēhetēt tēnnýi, ā fōje miko mā mēg vót bōdozvā. Mikor mā... mā bējōtt ā bōggyā. De emigy, mēg nem vōd bōdozāt, kōjōt fēnyi, hogy nēhogy bērāncsā ā izēt. Mikor mā ottān vót āz ā íkkō, ākko mā sēm̄mi bājťō nem kōjōt fínýi. Jār... gyūrākottunk rájť, fōnt jārtunk. Nāgyon erōs vót āz māsķülōmben.

— A falu melyik részében szokták a meszet égetni?

No, hāt ugýi, én hālłottām ā āpāmtō vāgy ā nāgyāpāmtō, válāmiko mēg erē is vótāk ā kertēk mēgēt mészígetōk. Sājāt, | gāzđāk építētek. Árrē vállott āz ā sog gödōr. Áhol építēttūnk, itt is lēhetēt kēmēnce, mer | ugý is nyízēt ki. Ojān | ľuk máratt, és od bē vót fűvesēdvē, ālō mēgin ojān mījēdis, āhonnān fűtōttek. És ārē vállott ā sok ovāt, tuod. Áz ā tēglā vāgy ā fōd mēgiģgett, és āz

ojám piros vót. Ovátnák mongyák. Ezek á kerték oján... ezek á taláják, kémencék lehettek. És ákárom mondányi, oján erős tűz ábbá huszonnygy órájig, hogy áz á tiglá megolvált. | Csurgot, minthá izé... erős tyűsztő. Vágy vóták á taláján neki, á fenekin ugyi, oján sinégbő rostíjok, hogy á szény áz lē nē hújon, vágy á fá, ugyi. És áz is ugy megdēformálódott, ēgőrbőtek.

— Rendes vasúti sinekből?

Igēn, vásúti sinégből, hāt mā nem olyan újágóbó, csak olyan kimustrāt sínyégbő. Áz árra váló vót, ugyi, hogy mēkfogjá á tüzet, á szényet, mēg á | fāt, mikor mivē tűzētünk, ugyi. Mongyuk, ēty hármincméteres kémencénē elīgētt oján | huszonöt méter szén, jó szén, hándlováji. Elejibe csak fāvā tűzētek, mēk szén nem vót. Ákkor köllöt három szekér fá hozzā, vágy níc cekér fá.

— Milyen fa volt a legjobb?

Töltyfa. Ákarmi elīgētt, | de mēnnē job vót á anyág, ugy mind á szén, hā vót jó hándlováji szén, áz jó vót. De mongyuk, hā vót mindēnféle, hitványféle, mind mongyuk ezek á... orēχ [szlk., 'apró, gyengébb minőségű szén']... hitvány. Á minősīg... jop tüzet csināt, erőseb vót, és előbb igētt á kémence...

Elejibe, régebben gyermekkorombá mēg zsidónā is igēttünk, itt á Bräunnák.

— A Mészégetőknél?

Ott á pogrányi mészégetők, áhol á ráktárak vānnák. Á Bētonká mellett. Ott is vóták kémencék. Á gyermekkorombá apāmék ott igēttik. Pogrányi mészégető. Á pogrányi hatārho tártozott, | de kolonyiják dógoszták benne. Á zsidó mēk Csitárt lākott, áz á Bräun. Ō uráltá és körölte á fődekēt is. Ázé pogrányi, me á pogrányi hátārho tártozott. Á hárminchátos évegbe. No ákkor vóták lováji ánnák á gázdānák, ngy-öt pár lovā, és osztān á szényet is behoszták, Nyitrāró, mēk követ is bēhorták, meszet is elszállították. Hā válaki nem jött érte, ákkor ugyi vóták oján helek rēndölísre, hogy mēgrákták, Nyitrārē vágy váláhová építkezésre. Fuvárba, pénzér.

— Hogyan nézett ki a kemence?

Ide hālgáss, Áncsikām, hāt á kémence, mongyuk... Áz á kémence lehetētt oján száznycvān centiméter méj. Mágásáp tőlem, á fejem nem írte el á hēgyit.

— Az a kemence a földben volt?

Fődbe. Ászt oján hērē köjött āsnyi, āsz szabadon nem lehetētt, | mer āsz tehēr vót, szít-nyomtā vónā. És á melegēt köllöt fognyi. Léhetőleg domboldaldába āstāk, vāt körőhordányi fődve... Előtte köjjet lennyi ojjan kőfálnák, á hātōjjā áz mint fődbe vót. Mint fődbe köjjet lennyi, á meleg vígett, és hoty szít nē nyomjá a kémencét. És itt elő mēg vót oján két vás esetleg, hogy nē nyomóggyon előre, mēg á kőfált tártottā. Itt á ālsó szája, nágyobbnák köjjet lennyi á huzāt végett. | Mer āló... āló āsz szintēn üres vót, áz á szény ide potyogot lē. És ezzel mánipulātuk, hūgyān igēn áz á kémence. Mongyuk, hā... nem jó igētt á kémence, csak hā hātó füstōt á kémence, ákkor āszt jelentētte, hoty keves huzātót kápott. Ákkor ittent ki köjjet pucónyi. És hā emigy, ákkor mēk köjjet szórnyi hāmuvāl.

— A kemencének volt tehát alapja. Miből csinálták?

Csak igēt tiglábó.

— Azt hol szerezték be?

Hāt, ákko lehetēt Gimēsēn is kápnyi, á Mogyorócskászba vót tigláigető.

— S az samottégla, vagy csak közönséges tégla volt?

Közönsígēs tiglā, igēt tiglā. Sámottiglā job vót vónā, dehāt drāgāb vót, āsztāt... āszt nem rēszkiroztā válaki, ugyi. Osztān áz á igēt tiglā összēigētt, áz oján simā vót mind á köcsög á, minthā mázzā vót vónā, ugy lēfojott áttó á meлектō. Áttó á nágy, nágyon nágy meлектō... Ezek vóták á rostílyok, ittent á szelelők, ugyi, [mutatja a rajzon] s ezēn így ráktuk á követ, hogy nē írjēn á fálhoz. És ámikor főgyüttünk ojjan nēgyven cēntit, kötöttük, āggáttunk ide kövekēt.

— Tehát a kemence fala és a mészko közé raktak köveket, hogy ne szakadjon be?

Igén. Először köjjöcs csinányi magáslátot, érted, hogy a fál mellet légyen huzát. Köllöt neki huzátot ánni, osztám má főfelé mēnt a kő, egíssz a fálhoz. Vót oján perec, oján... csak tenyérnyi... kicsin kövel kesztük. Osztān a lāng főfelé mēnt, és ott égette. No, ity köröbelő.

— Volt rajta valamilyen ajtó?

Áz, az ájtyiká. Váty plédaráb, vāzsdorongā bētāmsztottuk. Mindēn félórābā köjjöt fūtenyi ászt, köröbelő. És ákko férētētűk, aló nem köllött, az nyitva vót mindig, csak a fōlsőt, hogy a lāng nē gyűjön ki. Ugyi, hā nem vigyāzot vónā, és hā fūtött, | lapāttā dobot szēnet, kicsápott az a lāng, és a szēmejit mēg lépörzsōhette. Köjöt tunnyi óvátossān dobnyi, nēm gyorsān, hogy az a meleg nē csāpōggyon ki.

— Akkor nagy lánggal kellett égni a tűznek?

Nāgy lāngāl. Ugyi, miko mēgrāktuk, belēmēnt egy váty két tálicskā szēny ēty tūzelisrē, és osztān az ígēt nāgy lāngā. És ábbā osztān tűz vót, nāty párāzs, mindēn. És mikor osztām má láttuk, hogy nem fūstōl a kēmēnce, belēnīstűnk, láttuk, hogy nincsen ojjān lāng, mēgin rātētűnk. Tēhāt íjjel is, mindig, | huszonnīgy órāt köjjöt vigyāznyi.

— Huszonnégy óra alatt égett ki a mészkö?

Hāt hā jobbān sikerūt, nēhā előbb is kiégēt. | Mongyuk, hā... vót oján szél, mongyuk, odáfűjt a kēmēnce szājāho a szél. Ász hājtottā az alsó lukon, az is nāty segiccsīg vót. Hā mās szél vót, ámonnān, ugyē, ákkor nehezebben ígēt. | Fontos vót jó tūzelő, no. Huszonnīgy órájig ki szokott ígnyi, mēg elébb is...

— (B. S. M.): Még ott is vótak kēmēncék a Pogrānyi erdő fölött.

Osztān vót tōp hejēn is, Hāngyikānāk, Bōske Hāngyināk, mēg Gērgō Lācināk vótunk... váty két évig mészīgetők. Ot kesztek, ott áhun a őrlő vān, a követ őrlīk, ábbā a tājā, ot vót, a Pog-rānyi-erdő vígibe, ot kesztek ōk. Áv vígēt, | hoty közel vót a követ lészállitānyi onnān, erdő mellett ot vót a bānyā...

— Az a kemence az ő tulajdonuk volt?

Jó, hāt ugyi, | mink csak őnēkik vótunk a mészīgetők... Ugyi, mongyuk ēty hétēn, | hā jó mēnt, kiégēt vāgy ōt kēmēnce. Két kēmēncēn vót, és tōbbet nem tuttunk... Mongyuk ēty fē nāp bēráktuk, s oszt este szoktāk gyojtānyi, hogy māsik estējig kiégjēn, rēggejig ēty csēppet mēkhűjōn, ki lēhessen ász szēnni, ászt a ēzēt...

— Ha már kiégett, utána mi következett?

Este kiégēt, és rēggē osztām má lēhetēt húznyi ákār nīgy órákor, ōt órákor lēhetēt. Ollyān, ojjān meleg vót, hogy lēhetēt, | kibirtā. Tálicskābā kihurcótuk, ojān | ēccērū kápāvāl, így ē [mutatja a mozdulatot]. Szóvāl ábból kápártuk, és dōt osztāl lē. Összē kōjōd dōntenyi a bódózátot... Elősszō kihúsztuk belōlle, alollā a hāmūt, ákko mēg bódózāt vót... Duktunk belē ojjān vėkony plēhēkēt, ojjān szállāgokāt, hogy árrē dōjōn lē a mész, nē mēnnyn belē a fugāgbā, me az rossz, me bē köllöt mēnni kápāvāl, hā nem írte el. Osztān, ugyi kitākāritottuk szīpen a hāmūt, belētētűk a plēhēkēt, mēk köllöt kápāvāl vernyi ászt a fālāt, bēomlott ugyi, osztām má a szājān gyūt ki a..., a tálicskāt odātótuk, csak piszkānyi köllött.

— A talicskából hová rakták?

Hāt osztā váty szekerek gyūttek érte, vāgy vlēcskā [szlk., 'traktor után kapcsolt pótkocsi'], vāgy micsodā. Embērēk mēkfoktāk, fōdōntōttīk odā...

— Ha szekerek jöttek érte, valamit tettek a mész alá?

Nem vót ojān forró, hogy bēgyūlyon. Dēszkā vót a feneke, forsnyi. Dēszkāódālāji, elő ojān két sūbēr, zārō, ugyi. Nāgyon forrót nem lēhetēt vinnyi, má nem tuttunk vele dōgoznyi sē, me ász mongyuk, hā māsānyi is kōjjōt, | hugyān foktuk vónā mēg ászt a forrót...

— Mikor mérték meg a meszet?

A kēmēncéből belēhurcótuk a meszet a tálicskābā, osztān kihúsztāk a tálicskā, ot vót māsā, oszt ászt rātētűk, köröbelő ojān nyolcvān kilot māsāt tálicskāstō. Ki vót szāmítvā, hānyvā, mēnyivē visz, ugyi. Ász mēkfoktāk ketten, fōdōntōttīk... Vót két tálicskā..., hogy gyorsān mēnnyn.

Másfél órá, két óráig ki lehetett üríteni... De osztám még az vód benne a lékcifrābb, | hogy az a kémence még meleg vót, a fálak át vóták melegedve, ugyi, és há sürgős vót, belē köjjöt mēnni ráknyi. Tudod, münő meleg vót? Há rāköpött a fálrē, csak uty füstöt. Valāmi dēszkāt bētēttünk a lábājink alá, és ēkesztük ráknyi, osztām mā fōráktunk ēgy mētērt, mā vídve vótunk, ugyi mā az a kő... hidegebb. | De hāt ábbā a üres kémencégbe pokoli meleg vót.

— A szekéren letakarták és vitték árulni?

Hā jó idő, ákkor nēm tākárták, és há rossz idő vót, vóták ojjān ponyvák, lētākárták. Esső veszījēs vót, ēkezdēt vónā súgnyi.

— Hova hordták, hol adták el a meszet?

Vān, āki sājāt íptőkēzsrē, vālāmējik nāgy vālātátokho isz szoktak vinnyi, rēndőtek. Mongyuk, hāború utān kevés vót a cimēnt. Cimēndgyārāk sē vóták, jobbām mésszel dógoszták. Még mézgyārāk sē vóták, osztān íptőkēz ezek a mézgyārāk a ötveness évegbe. Ez mingyā nēgyvenōttō kezdődött, ez a mészígetis, ugyan vót régēbben is, mongyuk ázelōtt, ugyi. De hāt osztān nēgyvenōttō kezdődött ez a íptőkēz, ákkor osztān kitalāták eszt a mészígetist. De ázé kōrnyikēn sēhun nem vót, csak Kolont.

— (B. S. M.): Még Zsírén is vót.

— Hová vitték legmesszebbre, melyik vidékre?

Mék Peredre is ēvittik... Kécs csitāri fuváros vitte, Bubu Jozsi, āki Māgyarorszāgrā telepőt, és a Hōrik Jāni, āki it szilēn lākott a Brāun házābā. Őkrösszekērēn, ő mēnt velēk, hogy ē nē ággýāk a meszet útközbe. Egisz Peredre is ēmēntek.

— Mennyiért árulták abban az időben a meszet?

No jo, hāt, ábbā az időbe, mongyuk, három vót kilójā, ábbā a örek pínzbe, ugyi. Hārom koronā vót kilójā, itt... | hejbe ugyi, és há ēvitte, ot keresēt rájtā... Hārom koronā vót, há vit nāgybā. És há valāki ēgy zsácskóbā vitt, | meszelisre, az mā nity koronā vót. Mongyuk, há mā mētērekēt vittek, hārom koronājē átták, de há mā keveset, drāgābbān... Áz a huncuccsāg még vót nālok.

— Hogyan árulták a meszet?

Vóták oján || gāzdāk, vót nēki ēgy lovā vāty számārā, ugyi. No osztān vitte, mēgvētte, ásztān a számārkārā rārākott oja hārom mētēr sújt, mer ász ki kōjjöt húznýi a Nātynāk nēki. És há vālákinek vót ēgy lovā, ugyi, az mā többet vihetēt, öt mētērt, hātót is ēvitt. Osztām mēntek a fālubā, ugyi felesīgēstō mentek, ketten mēntek, mindig māsā volt a szekéren. Mēgāták vālāmi fālubā, mongyuk Dārāzsin vāty Kōrōskínyt, osztān kijābāták: „Meszeet! Meszet!” Vārtāk, ugyi, mind miko gyütt a gāzoss, | csēnget, ugyi vārtāk, hogy helbe hozzāk. Ákkor osztān vāsāták. Ád'd'ig mérte, még ē nem fogyott, | vāgy osztām mēnt a māsik fālubā. Ázé mingyig elātták. Szüksig vót, ákkor nem vóták festēt házāk, csak mészvel simítōtták... Hírēs vót a kolonyi mész. A kolonyi meszessek.

Elmondta: Balkó István (ragadványneve Bozāny), 73 éves, mészégető, majd munkás, jelenleg nyugdíjas.

Közbeszölt: Balkóné szül. Sándor Mária, az adatközlő felesége (B. S. M.).

Kérdezett: Sándor Anna, 1994. február 7-én.

Lejegyezte: Sándor Anna.

Közzéteszi: SÁNDOR ANNA

SZEMLE

Benkő Loránd, Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 186 lap

Kellemes meglepetéssel szolgált az Akadémiai Kiadó, amit akár karácsonyi ajándéknak is tekinthettek a magyar névkutatás művelői és rajtuk kívül a magyar történettudomány, művelődés-történet iránt érdeklődők nagy táborá, amikor megjelentette BENKŐ LORÁNDnak ezt a jelentős tanulmánygyűjteményét. Kevés olyan kutatója van az egyetemes és magyar névtudománynak, aki sokoldalúságával s minden részterületen kiemelkedő teljesítményével túlszárnyalta vagy csak megközelítette volna az ő munkásságát, akár széles körű tudományos szervezőmunkán alapuló szintézisek irányításáról és benne végzett munkáról, akár pedig részterületek vagy mellékes kérdések aprólékos kutatásáról, vitás kérdések megvilágításáról és eldöntéséről legyen is szó. Az ismeretendő kötet ez utóbbi tudományos tevékenységi sorba tartozik, de világosan megmutatkoznak benne a nagy kitekintést és egy végső összefoglalást ígérő távlatai a magyar Anonymus-kutatásnak, ezen túl pedig az Árpád-kor személy- és helynévanyaga földolgozásának.

A kötet 19 tanulmányt tartalmaz, s a szerző nyilvánvaló szándéka szerint külön fejezetbe kerültek a Gesta Hungarorum tanulmányozása közben fölmerülő kérdések megválaszolásai. A tartalomjegyzéket fölültelesen szemlélő számára ez a fejezet a cikkeknek csak egyharmadát jelenti, de ha figyelmesebben megnézzük, akkor a kötet terjedelmének több mint fele Anonymus munkájának problémáival, elsősorban tulajdonneveinek kérdéseivel foglalkozik. Ez nyilvánvalóan annak is eredménye, hogy a szerző évtizede vagy még régebb óta speciális kollégiumot tart az ELTE érdeklődő hallgatóinak az Anonymus-kérdésről, s e szemináriumnak oly nagy a látogatottsága (oktatók és hallgatók köréből egyaránt), hogy már protekcióval sem, csupán véletlen szerencsével (több óras föliratkozásra várással) lehet új résztvevőként bejutni. A közölt nyolc tanulmány viszont kétségtelenül mutatja az oktatás és kutatás (vagy a kutatás és oktatás) egymásra hatásának nemcsak eredményességét, hanem szükségességét is. Nehéz elképzelni olyan magas (vagy inkább: megfelelő) szinten oktatót a főiskolákon, egyetemeken, aki ne írna legalább fél-évente egy-egy tanulmányt, s ugyancsak ritka az a kutató, aki ne vállalna legalább heti egy-két órát fölsőoktatási intézményben, hogy kutatásainak eredményét kipróbálhassa a gyakorlatban. Tulajdonképpen az órán bírálat alá veti formálódó gondolatait, mert azok elutasítása vagy elfogadása még a legjobban nevelt és tiszteltetű hallgatóság körében is érezhető, észlelhető (ha másként nem, az órák népszerűségével vagy elnéptelenedésével, a látogatottság növekedésével vagy csökkenésével). A mondanivaló érlelését, tökéletesítését mutatja az a tény is, hogy a tanulmányok egy része megjelent már valahol, most azonban bővítve, kiegészítve, más összefüggésekben látott napvilágot. A néhány teljesen változatlan formájú munka újraközlését az tette hasznossá és szükségessé, hogy alig hozzáférhető, kis példányszámú, eldugott tanulmánykötetekben, emlékkönyvekben jelentek meg előbb. Az pedig közhelynek számít a magyar tudományosságban, hogy az emlékkönyvek a tanulmányok temetői, s mindaddig, amíg nincs sok alapos, minden kiadványt számba vevő részbibliográfiája a magyar nyelvtudománynak, addig nemcsak jogosak, hanem szükségesek is az ehhez hasonló másodközlések. Jellemző e kötet hasznosságára, hogy a História című történettudományi ismeretterjesztő havilap (XXI [1999.], 1. sz. 5—7) máris átvette egyik cikkét (Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink?), s egyszerűsített formában újraközölte.

Természetesen először az Anonymus-tanulmányokkal foglalkozunk, s azt kell megállapítanunk, hogy ezeknek száma hiányos. Nyilvánvaló terjedelmi okokból nem kerülhettek be nagyon fontos, de hosszú tanulmányok, mint például a *Csepel* helynév eredetét magyarázó (MNY. 1966: 134—46, 292—305), a Gesta monografikus földolgozásának szükségességéről írott (MNY. 1994:

131—7), *Zalán* nevét és személyét vizsgáló (MNy. 1995: 402—11), egy ómagyar szólás nyomairól szóló (MNy. 1996: 187—9), a mai *Polgár* helység nevét az anonymusi *ciuiles*-szel azonosító (MNy. 1998: 466—9), meg mindezekén kívül az a számtalan honfoglalásunkkal vagy őstörténünkkel foglalkozó terjedelmes közlemény, amelynek egy-egy rövidebb-hosszabb fejezete Anonymus Gestája fölhasználásával, elemzésével keletkezett, s beillett volna ebbe a kötetbe is. Ha jól megnézzük azonban kétségtelen, hogy a hiányolt tanulmányok mindegyike a Magyar Nyelv hasábjain található, s eddig magam is valószínűnek tartottam, hogy ez minden magyar nyelvészettel (és történettudománnyal) foglalkozó polcán megtalálható. Az utóbbi évek terjesztési problémái azonban azt eredményezték, hogy sokunk könyvtárában hiányos a sorozat, s ami a legnagyobb baj: az Akadémiai Kiadó eladása, boltjainak bezárása nemcsak a publikálás területén hozta nehéz helyzetbe a kutatókat, hanem a hiányzó könyvek, sorozat- és folyóiratpéldányok beszerzésében is. Ez is indokolta tette volna a szélesebb körű merítést a témakör tanulmányaiból, akár közismert, de a jövő vagy már éppen a mai fiatalabb nemzedék számára nehezen megszerezhető kolligátumokból is (pl. Őstörténeti tanulmányok). Az egyetlen Magyar Nyelvből átvett munka: Anonymus beszélő személynevei (28—39) érthetően kivétel (első megjelenése helyesen: MNy. 1997: 144—54).

Az első tanulmány (Helynév—személynév—történés korrelációjának szerepe P. magiszter munkamódszerében. 11—27) bevezetése (első pontja) Benkő beleélési képességéről tesz bizonyosságot. Olvasásakor ott érezzük magunkat a Magiszter helyzetében, s valóban átlátjuk kora társadalmi, politikai stb. viszonyait, s belátjuk annak követelményeit, amelyekre építenie kellett maradandó munkáját. Szinte meglevenedik előttünk a kancellista, az író, gondolkodó tudós, az ember, aki minden elismerésünket kiérdemli. Még mindig a bevezetésnek tekinthető további lapokat akár módszertani útmutatónak is tekinthetjük. Ez olyan tudós személyiség közérthető megfogalmazása a kutatás, megközelítés, filológia lehetőségeiről, aki régóta foglalkozik a kérdéssel, többször elmondta már fiataloknak, s így az olvasó számára is hasznos, elengedhetetlen tájékoztatás. A tanulmány magja az a közel félszáz helynévleírás, amelyben megtalálható az esemény, az abban résztvevő személy és a helynév kapcsolata. A neveket három csoportba sorolja a szerző: a) megnevezett helyek, amelyeknek alakja megegyezik a velük kapcsolatos személyek neveivel, s az elnevezést is bemutatja, amely legtöbbször magától a személytől vagy a személyről ered; b) egyezik a hely és a személy neve, de nincs szó az elnevezésről (ide csak egy adat — *Abád* — tartozik); c) csak a személy neve van megadva, de filológiailag kimutatható a helynek Anonymus korában való keletkezése. Valamennyi magyarázatot természetesen nem lehet bemutatni, de a módszer szemléltetésére, az összefüggések érzékeltetésére érdemes megnéznünk a névcikkek általános fölépítését. Az 1. pont alatt megkapjuk a Gesztában és a korabeli oklevelekben előforduló helynévalakokat, valamint a mai lokalizálást. A 2. pont szöveggörnyezetben adja Anonymus személynévalakjait, s tájékoztat annak korabeli használatáról megadva előfordulási formáikat. A 3. pontban az elnevezés körülményei olvashatók Benkő megfogalmazásában. A 45 szócikk után a tanulság levonása következik, amelynek lényege — Anonymus nagyságának és kiválóságának elismerése mellett — az, hogy a honfoglalás kori személynevek forrásául nem fogadható el a Geszta, mivel személynevei nagy részét helynévi kiindulással alkotta a Magiszter, hogy bizonyos nemzetségek birtoklási jogait igazolja általuk. Ez a tanulság óvatosságra inti a kor személynévkutatóját, de továbbra is lehetőséget ad a nevek kritikával történő elfogadására, hiszen Anonymus arra jött rá, hogy pusztá személynevekből keletkeztek korábban helynevek, és ő megfordította a természetes létrejöttük sorrendjét: helynevekből alkotott személyneveket. Végül is élhettek ezek a nevek a honfoglalás utáni évtizedekben is, Anonymus korában is, de más forrásokból is meg kell erősíteni ezeket a föltételezéseket.

Már föntebb utaltam arra, hogy „Anonymus beszélő személynevei” (28—39) kivételesen került be a kötetbe, hiszen könnyen hozzáférhető helyen, a Magyar Nyelv hasábjain jelent meg. Most arról a különlegességről szeretnék szólni, amely jó oka volt a kivételezettségnek. Maga a „beszélő név” különös kategória, s elsősorban az irodalmi névadásban szoktuk használni az

egyres szereplők elnevezésekor alkalmazott, inkább a XIX. századra jellemző stilisztikai fogásként. A helynevekben a közszoji jelentésnek a belemagyarázása a „népetimológia” fogalomkörébe tartozik. Anonymus névadásáról a fõntiek alapján tudjuk, hogy nem szakadt el a teljes valóságtól, de nem is korhû, s nem is megbízható forrás a honfoglalás korára. Mindez együttesen közrejátszik személynevei megalkotásában: a népetimológia vagy inkább a „tudóskodó belemagyarázás” hoz létre olyan neveket, amelyeknek valóságalapjuk ugyan van, de mégsem valódi személynevek, vagy nem akkoriak, amikor teszi elõfordulásukat. Ezt a sajátást még hangsúlyosabbá teszi olyan jelentéstartalommal bíró nevek használatával, amelyek utalnak a személynek a Gesztában való szerepére. Ezek közül elsõ csoportba az úgynevezett „apaneveket” sorolja Benkõ Loránd. Ide tartozik az *Ügyek, Elõd, Ôse, Ôsbõ, Ócsád, Ónd*, valamint a hasonló, de inkább asszociációs név: *Magog*. Az apanevek mellett „anyaszerepû” név az *Emesü*, s esetleg fiúszerepûnek tekinthetõ a *Borsod*. Áttételesen, mondhatni: asszociációsan jelentéssel bíró név az *Álmos*, *Ménmarót*, *Aba*, *Lél* és *Botond*. Az *Álmos* kivételével megkapjuk mindegyik névnek a valószínûsíthetõ etimológiáját, s ez igen nagy horderejû vállalkozás e kor személyneveivel kapcsolatban. Ugyanis a Földrajzi nevek etimológiai szótára (FNESz.) ma is élõ helységneveink mindegyikének elfogadhatóan magyarázza eredetét, etimológiáját. Családneveink nagy történeti szótára, KÁZMÉR MIKLÓS munkája megadja a magyar családnevek etimológiáját. Ugyanakkor Árpád-kori személyneveinkrõl eddig csak kevés hasonló cikk, tanulmány jelent meg, amely összefüggõ csoportban magyarázza a neveket. Nyelvtudományunk, elsõsorban névtani és nyelvtörténeti kutatásaink adósak nemcsak az Árpád-kori személynévtár összeállításával, de a leggyakoribb nevek egy kötetbe foglalt magyarázatával is. A fõntebb említett *Álmos* eddigi etimológiáinak megkérdõjelezése mellett az *Ónd* új eredeztetése is figyelemre méltó Benkõ Lorándnak ebben a tanulmányában. (Fontos a névkezdõ magánhangzó hosszú ejtésének valószínûsítése az *ou*-difongusból, így a török *On* 'tíz' -*d* képzõs változatának elvetése, s a 'régî, múltbeli' *ó* melléknévnek -*n* + -*d* diminutív képzõkkel megtoldott magyar etimónú névalak elfogadása. Számtalan további hasznos, megalapozott, érdekes etimológia teszi nemcsak értékessé ezt a tanulmányt, hanem kiemelkedõvé is, ami megindokolja egy nyelvészeti folyóiratból való újraközlését is.

A kötet egyik legterjedelmesebb darabja a Geszta „kun” vagy annak tartott 15 személynevének földolgozása (40—57). A kunoknak a honfoglalás idején való szerepeltetése kétségtelenül anakronisztikus. A kazárokkal való azonosításban kételkedik Benkõ, a kun—kabar azonosságot pedig fikciónak tekinti. A kunokról P. mester csak nyugati forrásokból, közvetve tudhatott, s hazájuk, a *terra Cumanorum* távoli táj volt képzeletében. Fõlveti viszont azt a gondolatot a tanulmány, hogy Anonymus a keleti „származástudat” alátámasztására használta fõl a kunok szerepeltetését, s alkotta neveiket. Ezt a „névteremtést” igazolja a tanulmány további része, amely a nevek aprólékos etimológiai elemzése. Minden nevet és névalakot egybevet a korabeli magyar nevekek, s kimutatja, hogy jórészt magyar etimonúak, s többnyire P. mester alkotásai ezek a „kun” nevek. Érdekes megjegyezni, hogy a *Pota* vagy *Pata* névvel kapcsolatban nem kerül szóba a TA.-beli *putu uueieze*, amely ugyan BÁRCZI (A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951. 23—4) szerint bizonytalan eredetû, de mindenképpen személynév.

Hasonló terjedelmû a szlávok népneveirõl szóló igen érdekes és fontos tanulmány (58—75). Jóllehet a népnevek nem egyértelmûen a névtan területére tartoznak, kiszélesítve azonban a névtudomány érdeklõdési körét, mindenképp a „nevezéktn” tudományágához jutunk el, s ennek kutatási módszerei igencsak megegyeznek a névtanéval. A népneveknek a tulajdonnevek közé való fõlvétele nem csupán az angol nyelvtérületen általános, hanem minden nyelv névtudománya számára hasznos az ismereteket bõvítõ és tágító megoldás. Valószínûleg sokunk számára nagy meglepetéssel szolgál, hogy Anonymus már a XIII. század elején az egy *Sclavi* kivételtõl eltekintve szinte a mai nevek megfelelõ latin alakjait használja az egyes népcsoportok megnevezésére. Benkõ Loránd szerint ennek az az oka, hogy a nyelvek a laikusok által is könnyen fõlismérhetõ nyelvi õszszertartozásuk ellenére területileg már jól elkülönültek, s arról a helyrõl vették nevüket, ahol meg-

települtek. Az előforduló és a cikkben magyarázott nevek a következők: *Rutheni* (a mai keleti szlávok: orosz, ukrán, ruszin összefoglaló neveként), *Poloni* (lengyel), *Bulgari* (bolgár), *Sclau* (a hazai, Kárpátokon belüli szláváságnak azon csoportja, amelyik nem orosz, illetve ruszin, nem lengyel, nem bolgár, nem cseh stb., tehát marad kizárásos alapon a szlovén, illetve szlovák, akiknek korabeli, talán még a honfoglalás előtti kalandozásokkor megismert *tót* neve volt az általános — itt kapunk szép magyarázatot e népnévre is, noha ebben a formában nem fordulhatott elő a Gesztában), *Boemi* (cseh és morva), [*Chrouatia*] (horvát — csak helynévként fordul elő), [*Racy*] (csak 'rác[ok] földje' szókapcsolatban), *Caranthini*, *Carinthini* (korontál ~ kolontár: karintiai szláv), *Macedones* (makedón). Valamennyi népnévnek alapos történeti vizsgálatát és etimológiáját kapjuk ebben a tanulmányban.

„A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához” című rész „Anonymus *boroná*-i” alcímet viseli. Ezzel ismertettük is a téma lényegét: a *Borona* ~ *Baranya* típusú helyneveknek a gyepűrendszer kapuival való összefüggéseit fejt ki a szláv eredetű *brana* 'kapu' szóból való kiindulással, a többi néveredet cáfolásával. Hasonlóan történeti tanulságot is tartalmaz az „Adalékok várneveink történetéhez” című tanulmány, amely Anonymus két szatmári helynévével (*Ĵaruuar* más néven *castrum thoſu* és *forum thoſu*, azaz *Tas vására*) kapcsolatos. Mindkét név lokalizálását és pontos magyarázatát megtaláljuk itt.

Az egyes vidékek, földrajzi egységek előfordulásainak, megnevezéseinek kérdéseit vizsgálja az Anonymus munkájával foglalkozó két utolsó tanulmány: „Erdély P. mester gesztájában” az egyik, a másik pedig: „Anonymus képe a Felső-Tisza vidékéről”. Ezekben sorra veszi Erdély megnevezéseit, Erdély, illetőleg Munkács és környéke hely- és vízneveit, megadja a Gesztában és a korai magyar történelemben való előfordulásait, magyarázza eredetüket, névátviteleiket stb. Legjelentősebb annak a fölismerése, hogy a honfoglalást megelőző időben még az 'erdő elve' szemlélet nem a mai, nyugatról keletre tekintő volt, hanem fordítva: keletről tekintettek nyugat felé, vagyis az 'erdő' a Kárpátok erdeit jelentette, amelynek 'előtte elterülő terület' a mai *Erdély*.

A második rész a „Vegyes tárgyú névtani tanulmányok” címet viseli. Ebben tizenegy önmagában is helytálló munka található. Mint összefoglaló címe is mutatja, valamennyi a tulajdonnevekkel foglalkozik, azoknak történeti, általában Árpád-kori előfordulásait, változásait, etimológiáit, mai alakjaival való egyeztetéseiket vizsgálja. Fontos módszertani kérdéseket is taglal a latin vagy felemás magyar—latin szerkezetek formáival kapcsolatban. Hangsúlyozza, hogy névvizsgálatunk sok tekintetben elavult, megújulásra szorul, s a régebbi „véres torkú” névmagyarázatokat mindenképp fölül kell vizsgálnia a magyar névtudománynak. Ezek közé sorolja a török etimonúnak tartott helynevek egy részét, a krónikáírók naiv névmagyarázatainak kritika nélküli átvételeit, a személy- és helységnevek összefüggéseinek nem eléggé kidolgozott részleteit stb. Mint Benkő Loránd egyéb névtani munkáiban is, e fejezetben is jelentős súllyal kerül szóba a névtipológia: az *-i*, *-d*, *-aj/-ej*, *-é* stb. végződésű nevek csoportja. Szorosan kapcsolódik a névtipológiához a *-vár* utótagú nevek közül kettőnek a beható vizsgálata (*Fehérvár*, *Földvár*).

A székelyek sorsát, gondját már származása okán is mindig szívén viselte a szerző, s nem lehet véletlen, hogy ebben a fejezetben öt tanulmány is kapcsolódik valamilyen formában hozzájuk. Az egyikben a víznevek vizsgálata nyomán bizonyítja azt a régebbi megállapítását, mely szerint a nyugati határszélről költöztették a székelyeket (vagy egy részüket) a keleti határszélre az Árpádok idején. A *Kebele* Vas és Zala megyei adatai mellé székelyföldi (marosszéki és udvarhelyszéki) adatokat sorakoztat föl, amelyekhez hasonlót más vidékeken eddig nem találtak. Ugyanilyen vizsgálatoknak veti alá a *Csik*, *Küsmöd*, *Gagy* patakok neveit, s megállapítja, hogy etimonjuk többnyire ismeretlen, előfordulásaik e két vidékre (Nyugat-Magyarország és Erdély) korlátozódnak, ami nem lehet egyszerűen a véletlen eredménye. Ugyanezt az elméletet igazolja a bihari székelységgel foglalkozó tanulmány is, amelynek kezdő sorai olyan megállapítást tartalmaznak, amit föltétlenül idézni kell: „A korai Árpád-korra kikövetkeztethető magyar nyelvterületet valósággal körülövezik azok a stratégiai helyzetű területrészek, ahol az írásbeli dokumentáció, valamint

a helynévanyag vallomása alapján a székelység egykori jelenléte kimutatható” (139). Elsősorban vízneveket sorakoztat föl (*Tekerő, Kösmő : Küsmöd, Jósás*), de fölhasználja itt is Anonymus megjegyzéseit, a kunokról írott téves megállapításait, valamint a *székely* elemet tartalmazó helységneveket a székelység jelenlétének igazolására. Nem esik távol e témától a *Kézd* című dolgozat sem, amely főként az eddigi magyarázatot (a *keszi* törzsnévből való eredeztetést) cáfolja, s víznévi eredetét valószínűsíti. A Kis-Szamos völgyének helyneveit vizsgálja a következő tanulmány. Először a Szamos víznév előfordulásai között a *Vyszamus ~ Vyzzomus* följegyzéseket elemzi, s megállapítja, hogy a név előtagja a ’víz’ főnévi jelző lehet, ami egy azonos alaptagot tartalmazó párhuzamos névhez viszonyított megkülönböztetést fejez ki. A Szamosfalva helységnévben is megkülönböztető funkciójú az előtag, s mint ilyen, sok korabeli helységnévben található hasonló összetétel (1634: *Hortobaghfalua*, 1689: *Talaborfalva*). Az Erdéllyel kapcsolatos tanulmányok a *Dés* név magyarázatával zárulnak le. Cáfolja benne MELICHnek a *Deus* ’Isten’ szóból való magyarázatát, s megerősíti azt a saját korábbi véleményét, hogy a *Dezsiderius* > *Dézs* rövidüléssel alakulhatott, éppen úgy, ahogyan a *Pét, Lád, Bén* megelőző hosszabb alakra mehet csak vissza.

Három, tematikailag nem csoportosítható tanulmány zárja a kötetet. Az egyik címével (*Himesudvar — Kőrén — Tokaj*) meglepi a tájékozatlan olvasót első pillantásra, ugyanis akaratlannul keresi az összefüggéseket e nevek között, de már a cikk első bekezdésében megtudhatja, hogy e névhármas az eddigi föltételezések némelyike szerint azonos helyet, a mai Tokaj ~ Tokaji vár települést jelenti. Ezeknek az azonosságoknak a cáfolata után részletes leírást olvashatunk Tokaj történeti előfordulásairól, eredetéről, etimológiájáról. Végső megállapítása, hogy a Tok személynévnek a birtokjellel megtoldott alakulata a mai név. A szószállítás régi magyar terminológiájáról szóló tanulmány adatainak vizsgálata fölveti a só közszónak alapos etimológiai vizsgálatát, s a nagyszámú *Sahtos ~ Sajtos* előtagú útnevek elválasztását a *Só ~ Sós* útnevektől, az utóbbiakat a német *Schacht* ’bánya, akna’ jelentésű jövevényszavakhoz kapcsolva. Foglalkozásnévként azonban a *saxtos* — *sajtos* ’sókámban dolgozó, a sót a tárnából felszínre hordó, szállító munkás’ volt, így ennek következtében a *Sajtos út* is a sóhordással van kapcsolatban, csak etimológiája nem azonos a só közszóval. A kötet utolsó tanulmánya a *Begej* névvel foglalkozik, s állhatott volna az Anonymus-ciklusban is, mivel a Gesztában történő előfordulásából indul ki. Az eddigi *Bega ~ Béga* víznévvel való azonosítás helyett azonban itt területnévként való följegyzést tart valószínűnek Benkő. A helynév alapszava nagy valószínűség szerint személynév volt, amelyhez a Tokaj vizsgálatakor említett -aj/-ej birtokjel járult. (Ebből egykor MELICH arra következtetett, hogy először várnév lehetett a *Begej*, amiből később víznév alakult, de ez ellentmond annak a névtörténeti alapelvnek, hogy azonos helynevek közül majdnem mindig elsődleges a víznév, s másodlagos a településnév, a vár létezését pedig semmi sem bizonyítja.

Összefoglalva megerősíthetjük azt a véleményünket, hogy nagyon hasznos és szükséges volt a könyv megjelenítése. Ritkán kerülnek így tematikusan egymás mellé a különböző kolligátumokban szereplő tanulmányok. Még ha egyszer el is készülne a magyar névtudomány teljes bibliográfiája, akkor sem lenne mindenkinek lehetősége egyszerre elolvasni az egymást kiegészítő, továbbfejlesztő, mindenképpen összetartozó, minden magyar névtudománnyal foglalkozó számára nagy értékű dolgozatokat. De nem csupán a névtudomány számára nyereség a könyv, hanem ugyanígy örülhetnek megjelenésének a történészek is, hiszen jelentős lépésekkel viszi előre a történeti kutatásokat egy-egy nagyszerű, új etimológiája, névmagyarázata, különösen pedig a nevek közötti összefüggések bemutatása, a névtipológia területén kifejtett új nézete, megállapítása, talán nyugodtan mondhatjuk: törvénye, de legalábbis törvényszerűsége. Tankönyvbe illő részei, fejezetei sok segítséget adnak kezdő és tudományos szintű kutatóknak, kutatóknak egyaránt.

Szavak — nevek — szótárak

Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR
A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1997. 502 lap

1. Kevés olyan sokszínű tanulmánykötet született, mint az, amellyel KISS LAJOST, a tudóst és a tudományszervezőt köszöntötte a magyar nyelvésztsadalom hetvenötödik életévének betöltésekor. Ez nemcsak azt tükrözi, milyen széles körű Kiss Lajos tisztelőinek a nyelvtudomány majd minden ágát, sőt más tudománysszakok művelőit is átfogó köre, hanem az ünnepelel tudósi alkatának és tevékenységének sokszínűségéből, több tudományterületen meghatározó jelentőségéből következik. Akár a szlavisztika és a magyar nyelv szláv jövevényszavai, akár a szótörténet és az etimológia, a névtan vagy a szótárírás és szerkesztés témakörébe vágó, de még az ő főbb kutatási területeitől távolabb álló tanulmányokat is nézzük, sűrűn találunk utalásokat elméleti megállapításaira, konkrét eredményeire, föltárt és magyarázott adataira vagy mások munkájához nyújtott értékes szakmai tanácsaira.

A kötet első írása HADROVICS LÁSZLÓ köszöntője az ünnepelelhez. Az elhangzása óta elhunyl nagy pályatársnak mint legilletékesebbnek Kiss Lajos emberi és tudós érdemeit méltató beszéde mára jelképes értékűvé nőtt: a rokon szellemiségű, hasonlóan sokoldalú és termékeny kutatóelmék stafétaváltásává.

Az emlékkönyv 62 tanulmánya a szerzők neveinek betűrendjét követi tematikus tagolás nélkül (13—475).

Kiss Lajos publikációinak jegyzéke (477—98), valamint szó-, név- és tárgymutató (499—502) zárja a kötetet. A FEHÉRTŐI KATALIN gondozásában és ZAICZ GÁBOR szerkesztésében készült publikációs jegyzék az ünnepelel „bibliográfiái felfogását és gyakorlatát szem előtt tartva” (477) tagolás nélkül, megjelenésük sorrendjében közli monográfiáinak, tanulmányainak, cikkeinek, ismertetéseinek százait, majd ettől elkülönítve a szótárszerkesztői tevékenységével kapcsolatos kiadványokat.

Az ünnepelelhez méltó tanulmánykötet szervezői és szerkesztői: KISS GÁBOR és ZAICZ GÁBOR. Kiadója a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. A kötet technikai hibátlanúsága a számítógépes szerkesztésért is felelős KISS GÁBORT dicséri. Külön említést érdemel a stílusos borítólapon, mely Zsámboky János 1579-ben Antwerpenben kiadott Magyarország-térképének felhasználásával készült TEMESI VIOLA tervezésében.

A tanulmánykötet címe: „Szavak — nevek — szótárak” az ünnepelel fő kutatási területeit: a szótörténetet és etimológiát, a névtant és a szótárírást emeli ki és foglalja egységbe. Ismertetésem, mely tematikus csoportokba próbálja összefogni a kötet nagyszámú és változatos tartalmú írásait, mégsem egészen a címben foglalt sorrendet fogja követni, hanem úgy módosít rajta, hogy elsőként a névtani, azután a szótári témájú, végül az egyéb nyelvi vagy nemcsak nyelvi kérdéssel foglalkozó tanulmányok csoportjait tekinti át.

2. A változatos tartalmú kötet tanulmányainak több mint egy harmada névtani tárgyú, illetve a neveket más nyelvészeti tudományágak felől közelíti meg. A magyar névtan ismert szakemberein kívül szerzőik között olyan neveket is láthatunk, akik minden bizonnyal az ünnepelelnek mint a névtan egyik legkiválóbb magyar művelőjének szellemétől ihletve tettek eredményes és érdekes kitérőt saját tudománysszakjukról a névtan területére.

Bizonyára az is az ünnepelel előtti tisztelgésből adódik, hogy a névtani tanulmányok zöme helynevekkel foglalkozik, sőt közvetlenebbül is kapcsolódik a helynevek magyar enciklopédiájához: „A földrajzi nevek etimológiai szótára”-hoz.

A földrajzi neveknek szentelt írások túlnyomó többsége történeti jellegű.

Egy-egy helynévtípus, illetve névgyed történeti-etimológiai kérdéseit világítják meg a következők: BENKŐ LORÁND „Megjegyzések a *Begej* névhez” (62—70). A *Gesta Hungarorum* szórványairól írt tanulmányorozatában BENKŐ ezúttal e gestabeli név eredeti területnévi jellegét bizonyítja, és a sokféle — ma főként *Bega* — alakváltozatban élő víznevek téves etimológiai helyébe hiteles, körültekintően bizonyított etimológiát állít. A területnév → víznév irányú ritkább, de nem példátlan változás bizonyítékai sok irányú megközelítésből állnak össze, mely nemcsak példát nyújt a hiteles névetimológia módszerbeli összetettségéről, hanem a víz- és területnevek viszonyának általánosabb kérdését is újraértékeli. MEZŐ ANDRÁS tanulmányának metaforikus címe: „Elvarratlan szálak” (248—52) azokra a szószármaztatási kiigazításokra vonatkozik, amelyekkel MEZŐ a *Keresztes-fák*, *Félszerfalva*, *Hétközhely* helynevek korábbi téves, illetve népetimológiai helyébe hiteles és meggyőző etimológiákat állít. MEZŐ ANDRÁSNAK a templomcímekből keletkezett településnevekről írt nagyszabású monográfiájában szereplő *Boldogasszony*-féle helységneveket veszi újból vizsgálat alá BAKRÓ-NAGY MARIANNE (13—23), hogy a Szűz Mária elnevezéseiben szereplő *szent* és *boldog* lexémáknak kronológiai és gyakorisági szembeállítás útján keressen választ arra, miért dominálnak a Szűz Máriának szentelt templomcímekről vett helységnevekben a *Boldogasszony*-félék szemben a *Szentistván*, *Szentmárton*-féle helységnevekkel. GYÓRFFY GYÖRGY a szláv eredetű *Zobor* helynév ómagyar kori adatait közli mutatóként „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” soron következő — várva várt — kötetéből (113—7). Ebből a nemzeti tudományok mindenike számára rendkívüli jelentőségű adattárból nyelvészeink már eddig is sokat merítettek, de e lehetőségek meghatározódódnak azáltal, hogy HOFFMANN ISTVÁN vezetésével számítógépes adatbázis készül belőle a debreceni egyetemen. Az ebből összeállított „Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból” (141—54) a leghangsúlyosabb bizonyítéka annak, hogy a magyar névtan minőségi előrelépését várhatjuk ettől és a hozzá hasonló történeti és mai névanyagból felépíthető adatbázisoktól. Az Árpád-kori elpusztult települések lokalizációs nehézségeihez nyújthatnak segítséget az 1991-től hozzáférhetővé vált katonai topográfiai térképek — erre hívja fel a figyelmet és mutat be néhány példát MIKESY GÁBOR „Településtörténeti adatok topográfiai térképeken” című írása (253—5).

A név- és településtörténet kapcsolata egyike a legrégebb óta felismert és használt, a legmegbízhatóbb eredményeket adó vizsgálati módszereknek. Ennek szép példáját láthatjuk ZAICZ GÁBOR „A burgenlandi helységnevek etimológiai statisztikája” című tanulmányában (463—75), mely 283 burgenlandi helységnév eredetileg magyar, illetve eredetileg német etimológiájú csoportjainak kronológiai vizsgálatával követi nyomon e honfoglaláskori gyeplévédelmi terület egykor népes magyar lakosságának a középkortól erősödő felmorzsolódását, a német és horvát betelepülések folytán kisebbségbe, sőt szórványba kerülését. Igen hasonló folyamatra vet fényt két rokon nyelvünk, a mordvinok és a votjakok helységneveinek vonatkozásában MATICSÁK SÁNDOR tanulmánya: „A személy- és helynevek kapcsolata a mordvinföldi orosz névadásban” (238—47) és SALÁNKY ZSUZSA írása: „Az udmurt nyelv helyzete a településszerkezet és a helynevek tükrében” (358—9). Örömmel üdvözölhetjük őket még azért is, mert gyarapítják igencsak bővítésre szoruló hiteles ismereteinket a volt Szovjetunió területén élő kisebb rokon népek valós név- és településtörténeti viszonyairól.

A helynevek grammatikájának kérdéskörébe vág PAPP ZSUZSANNA tanulmánya: „Nevék kincsésbányái — a kódexírók művelésében” (314—23), mely a történeti szövegtan felől közelítve azt vizsgálja, milyen típusai és változatai voltak a helynevek szövegbe szerkesztésének a kódexek korában, a különböző kódexírók, másolók párhuzamos szövegeiben.

A mai magyar nyelv helyneveinek vizsgálatával jóval kevesebb írás foglalkozik, ami tükrözheti a történetiségnek a magyar névtanon belüli hagyományos dominanciáját is, bár a korábbi arányokon már sokat módosított a mai földrajzi névanyagnak nemcsak nagyarányú gyűjtése és közzététele, de az ezekre alapozó kutatások elméletileg is új utakat nyitó művei is. Így valószínűbbnek

tarthatjuk, hogy e tekintetben is az ünnevelt tevékenységének súlypontjai felé való szándékos tendálásról van szó.

A mai helynévanyaggal foglalkozó tanulmányok többsége az élő nyelvi névhasználat jelenségeiről szól. BALÁZS GÉZA „Helynévrövidülések — antropológiai nézőpontból” címen (29—35) a *Balcsi—Balaton, Bőpö—Budapest, Kisúj—Kisújszállás, Szecska—Széchenyi-fürdő* stb. féle mai nyelvünkben egyre szaporodó helynévrövidüléseket elemzi. Alakulásmódjuk szerint a nyelvi ökonomizmus, illetve a nyelvi játékoság alakította detrakció jelenségkörébe, tágabban pedig — nem zárva ki a posztmodern és a kognitív magyarázat lehetőségét sem — egy antropológiai nyelvészeti jelenségbe, a népetimologizálásba illeszkedő jelenségnek tartja.

„Helyneveink ragozása határainkon innen és túl” cím alatt BARTHA CSILLA a címben foglalt kutatási programját vázolja fel (49—61), mely szociolingvisztikai megközelítésben kívánja feltárni azokat a kellően még nem tisztázott tényezőket, amelyek a helységnevek raghasználatát irányítják a mai magyar nyelvhasználatban. BORBÉLY ANNA ugyancsak szociolingvisztikai szempontból vizsgálja a magyar földrajzi nevek sztenderd, illetve nyelvjárási alakjának váltakozó használatát a hazai (kétegyházi) román nemzetiségűek élő nyelvhasználatában „A szociolingvisztikai interjúkban előforduló földrajzi nevek variabilitása” címen (71—80).

Egy helynévtípus: 'a fűzfával benőtt helyen települt falu' egyedeinek földrajzi elterjedtségét veszi számba a FNEsz. alapján POSGAY ILDIKÓ *Fűzes alja* című írásában (324—5). A földrajzi nevek alkotó elemeiként gyakori földrajzi köznevek pontosabb körülhatárolását sürgeti elméleti és gyakorlati okokból is BALOGH LAJOS, és rendszert is dolgoz ki a földrajzi nevekben található egyéb közszói elemektől való elkülönítésükre (36—9).

A névelmélet körébe vágó megállapításokat bár a kötet számos részében találunk, teljes egészében e témának szentelt írás csak egy van, HAJDÚ MIHÁLYnak „A magyar helységnevek jelentésszerkezetéről” írt tanulmánya (125—32). A tulajdonnév jelentésszerkezetébe — nálunk legutóbb J. SOLTÉSZ KATALINTól — sorolt összetevőket vonatkoztatja a helynevekre, pontosítja, egyezteteti műszóhasználati szinten is, és befelé árnyalja az egyes összetevőket (pl. denotáció—identifikáció—lokalizáció, értelmi és érzelmi konnotáció, a motiváció fokozatai stb.), figyelembe véve a helynév-elmélettel foglalkozó magyar kutatók — mindenekelőtt az ünnevelt — nézeteit és gyakorlatát. Végső következtetését idézzük: „a magyar helységnevek jelentéstani rendszerében a következő sajátságokat kereshetjük: identifikáció, lokalizáció, motiváció, információ, asszociáció és etimológiai vagy közszói jelentés” (132). Közülük az identifikációt tartja a legfontosabbnak.

A kötet személynévi tanulmányai egy kivételével szintén névtörténeti jellegűek.

Az egyházi anyakönyvezés megindulása a személynevek kutatása szempontjából rendkívül jelentős, hiszen a teljes lakosság (nemcsak a különböző katonai vagy adóösszeírásokban szereplő családfők) névanyagáról belőlük szerezhetünk először tudomást. ÖRDÖG FERENCnek sikerült a nyomára bukkanni az eddig ismert anyakönyvek közül a legrégebbinek, melyet a Zala megyei Kiskomáromon 1624-től vezettek. Ennek családneveit dolgozza fel „Az első magyarországi református anyakönyv családnevei” című tanulmányában (270—82). Külön érdekessége, hogy viszonylag nagy számú ragadványnév is található benne a családnevekhez kapcsolódva, pl. *Hajdu Horvat, Katona Horvat, Katona Papista Horvat, Papista Horvat, Rab Horvat* stb. (a *Katona* és a *Rab* ragadványnév — a kor viszonyaira jellemzően — más családnevek mellett is megjelenik, pl. *Katona Bencze, Katona Kovatz, Katona Szabo, Rab Csizmazia, Rab Csökli, Rab Szabó, Rab Tot*). A ragadványnév-kutatás számára ezek az adatok mind koraiságuknál, mind névkapcsolatfajtaiknál fogva igen jelentősek. Szintén családnevekkel, egy típusukkal foglalkozik JUHÁSZ DEZSŐ „Tájnevek régi családneveinkben” témájú tanulmánya (176—81). Igen körültekintően, névszerkezeti, kronológiai és művelődéstörténeti okokat mérlegelve indokolja meg bizonyos tájnevek gyakoriságát, illetve hiányát a régi családnevekben.

Egy-egy családnév történetével két tanulmány foglalkozik. FEHÉRTÓI KATALIN a „sok vitát kiváltó” *Madách* családnév történeti-etimológiai revízióját végzi el, mottóként kiemelve a már

MELICHTől hangoztatott — és a FEHÉRTÓI gazdag névfejtő tevékenységének eredményeit oly annyira hitelessé tevő — módszertani elvet, miszerint „akár magyar, akár nem magyar családneveket nyelvi szempontból a család történetének ismerete nélkül nem lehet megfejteni” (99). Már a cím megfogalmazása: „A Dobák nemzetséggel rokon *Madách*” (99—104) jelzi, hogy a szerző ezt a módszert követve kíván a név eredetéhez eljutni. Felhasználja a történelemkutatásnak a XIII. századig visszavezethető családtörténeti eredményeit, mely szerint a Madáchok a Dobák nemzetség tagjai voltak, és a *Dobák* névvel együtt vizsgálva dönt a név szláv eredete mellett. Általános tanulságul pedig ajánlja az Árpád-kori névrövidítés és az -s, -cs képzővel alakult nevek eredetének felülvizsgálatát (l. ezekről korábban BERRÁR JOLÁN és B. LŐRINCZY ÉVA vélekedését). Ugyancsak szláv eredetű nevet vizsgál SOLYMOSI LÁSZLÓ „*Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon” (372—86) címmel. Okleveles adatok alapján gazdag adattárban mutatja be a középkori Magyarország megyéinek területéről ennek a szolgáló népek közé tartozó, a halotti liturgia lebonyolításában részt vevő dusnok-torló rétegnek köznévi, személy- és földrajzi névi előfordulásait, melyek érdekes módon nagyjából csak a mai Magyarországgal egybeeső területre korlátozódtak.

A mai személynévanyaggal foglalkozó egyetlen tanulmány BÜKY BÉLÁÉ: „A pszichológiai nézőpont érvényesítése XX. századi névtani tanulmányokban” (81—7). Áttekinti a névtani-pszichológiai vonatkozásokat tartalmazó, e század harmincas éveitől jelentkező magyar nyelvészeti vagy szorosabban vett névtani munkákat, melyek a nevek eufemisztikus használatában, a névtörténet különböző szakaszaiban egészen a strukturalista szemléletű névkutatásig a névtani jelenségek pszichológiai hátterét is említik. Sajnálattal állapítja meg, hogy „a hazai névtudomány képviselői nem fogékonyak a lélektan iránt” (83), de kiemeli e szempontból is SOLTÉSZ KATALIN könyvét, mely viszonylag a legnagyobb figyelmet szenteli a magyar névtani művek közül e szempontnak. A részben jogos elmarasztalással szemben talán megköcskáztható annyi ellenvetés, hogy ha nem is kifejtve, de mindazok a névtani közlemények, amelyek a névadás vagy a névhasználat indítékait taglalják — és ilyen igen sok van —, ab ovo érvényesítenek pszichológiai nézőpontokat.

3. A kötet másik gazdag tanulmánycsoportja Kiss Lajost elsősorban mint szótárszerkesztőt köszönti, aki azon túl, hogy szerzője az FNESz.-nek, munkatársa volt az elmúlt évtizedekben készült legjelentősebb szótárainknak, és főszerkesztőként, a munkálatok vezetőjeként vagy szakmai lektorként az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében több szótár jelenleg folyó szerkesztésében is tevékenyen részt vesz.

Hadd említsük elsőként azt a tanulmányt, mely magának Kiss Lajosnak a szótárával foglalkozik; szerzője KISS GÁBOR, címe és témája: „Kisérlet a Földrajzi nevek etimológiai szótárának számítógépes feldolgozására” (204—20). Minden magyar nyelvész örömmel értesül ebből, hogy a FNESz. „monografikus feldolgozásának” céljával folyamatban van a történelmi Magyarországon vagy annak közvetlen közelében levő helynevek szócikkeinek számítógépes adatbázissá alakítása, mely magában foglalja és külön-külön is lekérdezhetővé teszi minden címszó lokalizációját, idegen nyelvi megnevezését, első előfordulásainak évszámát és alakját, etimológiáját, bekerülését más nyelvbe és a más helynevekhez kapcsolódó utalásokat. Eddig a FNESz. közel tizenhárom és félezer szócikkének mintegy 20%-át sikerült így feldolgozni. Az adatbázis lekérdezési és felhasználási módját KISS GÁBOR a hangrendi átcsapáson átment és az idegen nyelvű nevek, valamint a növény-névi alapszavú helynevek egy-egy csoportjára vonatkozó mutatóványokon szemlélteti.

SZENDE ALADÁR mint az egyik új gimnáziumi magyar nyelvtankönyvünk szerzője a FNESz.-nek az oktatásban való felhasználhatóságát és jelentőségét emeli ki „Országunk-világunk: helyek, hegység-völgyek, vizek” címmel (394—7).

A szótárírási témájú tanulmányok csoportjából legtöbb a készülő akadémiai nagyszótárhoz: „A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára”-hoz (1533—1990) kapcsolódik. A Kiss Lajos vezette munkacsoport szerkesztő munkatársaitól nyújtott tájékoztató, néhol problémafelvető írások optimistává teszik az olvasót, hogy belátható időtávba kerül e felbecsülhetetlen tudományos értékű

— hányatott sorsú — nyelvi anyagnak vagy legalábbis az utóbbi két évszázadot átfogó részének szótárrá szerkesztése az elkészült számítógépes adatbázis alapján. Ez utóbbi munkamenetéről számol be PAIS JUDIT „A nagyszótári korpusz előkészítő munkálatairól” címen (283—8). A nagyszótári korpusz összetételéről VÁRADI TAMÁS közöl adatokat (437—46). Táblázatokon és ábrákon mutatja be a szövegekről, a szerzőkről és a műfajokról készített összesítéseit, melyek már mennyiségükkel lenyűgöznek. E korpusz XIX—XX. századi része a tervezettnél jóval többet, mintegy 17 millió szövegcsót, 1154 szerzőtől származó közel tizennégyezer, 172-féle különböző jellegű szöveget tartalmaz. A számítógépes adatbázisról lekérdezhető adatok máris alkalmasak szógyakorisági vizsgálatokra, amint ezt PAIZS JÚLIA tanulmányából megtudhatjuk (Milyen szótár készíthető a nagyszótári korpuszból: 289—97), ebből mutatványt is közöl, sőt a szócikkek jelentős részének a kidolgozására is. Érdemes idéznünk a tanulmány záró sorait: „A jelenleg rendelkezésünkre álló korpusz és a számítástechnikai eszközök lehetővé teszik a nagyszótár tényleges szótárírói munkájának megindítását” (297).

BÁNKI JUDIT az ÚMTsz. kapcsán szerzett tapasztalataival és a Nagyszótár forrásaiból merített adatokkal szeretné meggyőzni ez utóbbi szótár készítőit arról — elsősorban az ünnepelthez szólva írásának egy szegedi szójárást idéző címével is: „Az Isten vére áldja mög” (44—8) —, ne hagyják ki a nagyszótárból a frazémák különböző fajtáit, sem a mai, sem a régi nyelvi anyagból. Mint az Erdélyi magyar szótörténeti tár egyik szerkesztő munkatársa, legyen szabad annyit hozzátennem BÁNKI JUDIT érveire, hogy a SzT. sokat nyert a frazémák gondos beépítésével, mert mind a szójelentések fejlődése, mind az egykori beszélt nyelv állandóbb fordulatainak vizsgálata szempontjából — hogy a frazeológiai kutatást ne is említsük — elsőrendű fontosságúak. Az ÚMTsz. főszerkesztője, B. LŐRINCZY ÉVA „Tájszók a kölcsönös összefüggések hálójában” (233—7) című dolgozatában a szótár utalási rendszerével kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy ez a szótárbeli tájékozódást segítő rendszer lényegében a szavak közti belső nyelvi összefüggésekre épül, azokat világítja meg. GERSTNER KÁROLY tájszóetimológiái (105—12) szintén az ÚMTsz. anyagából merítenek. Tizenhét német eredetű tájszó etimológiai vizsgálatát végzi el, ráirányítva egyúttal a figyelmet, hogy „ez a hatalmas szótömeg” milyen rendkívüli lehetőséget kínál mindenfajta nyelvészeti vizsgálatra. Az ünnepeltek az ÚMTsz. egyes címszavairól írt lektori tanácsaiból idéz VITÁNYI BORBÁLA (A lektor szemüvegén át: 453—7), amelyek sok címszó szerkesztményét tereltek a nyelvi valóságnak inkább megfelelő irányba.

PAPP FERENC személyes emlékeket felidéző írásában (Kiss Lajos emlékkönyvébe: 311—3) az ünnepeltet a Szóvégmutato szótár „keresztapjának” nevezi.

A lexikográfia elméletibb megközelítésével találkozunk PRÓSZÉKY GÁBORNAK „Szótárírási szempontok a számítógépes nyelvi programok korában és korábban” című közleményében (326—35). A hagyományos vagy papírszótár és a számítógépes program alapján működő szótár tartalmi és gyakorlati megoldásait, valamint lehetőségeiket (hibalehetőségeiket is) veti egybe a végkövetkeztetéssel, hogy „ezen eszközök két családjának — melyeket a jelen írásban közvetlen, illetve közvetett szótáraknak nevezünk — egymásra hatásából egy dinamikus, a nyelvtudomány általános eredményeit alkalmazni tudó új részterület látszik kikerekedni: az alkalmazott számítógépes lexikográfiáé” (334). LEMMA (gör. 'címszó') egy újszerű, folyamatosan fejleszthető elektronikus szótárszolgáltatás neve — ezt ismerteti VAS ZOLTÁN közleménye (447—52), melyből azt is megtudhatjuk, hogy a soron következő elektronikus szótár Kiss Lajos orosz—magyar nagyszótára lesz.

Néhány szerző a korábban vagy nemrég megjelent ún. hagyományos — azaz nem számítógépes apparátussal készült — szótáraknak is figyelmet szentelt.

KONTRA MIKLÓS tollát a szótárírás és -kiadás jövőjéért való aggodalom vezeti, amikor az elmúlt négy évtized ez irányú tevékenységének — ma is nélkülözhetetlen — eredményeit (az értelmező, etimológiai, nyelvtörténeti, szóvégmutato és idegen szavak szótárait, a kétnyelvű szótárak tömegét) méltatja, és aranykornak nevezi ezt az időszakot tanulmánya címében: „Szótárhasználók

a magyar szótárírás aranykorában” (228—32). A szótárkészítés tudományos értékét megkérdőjelező vélekedésekkel szembeállítja a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálatnak a lakosság nyelvi kérdések iránti érdeklődésére és szótárigényeire vonatkozó pozitív eredményeit.

A TOLNAI VILMOS szerkesztette Magyarító szótár sikeres és sikertelen szómagyarításait mérlegeli közelesen száz év távlatából SZÜTS LÁSZLÓ (Egy magyarító szótár utóéletéről: 414—8). Az EWUng.-ban szereplő szláv jövevényszavak szócikkeiben felhasznált földrajzi névi adatokról közöl statisztikai felmérést HORVÁTH LÁSZLÓ (Földrajzi nevek és szláv jövevényszavak: 163—75). Végül WACHA BALÁZS tanulmányát említhetjük meg e témakörben, mely a szótárak szerepét tekinti át az eszperantó szókincs fejlesztésében (Zamenhof első szótárai és utóéletük: 458—62).

Részen a lexikográfiai tanulmányok közé vonható még PUSZTAI FERENCnek „A lexikai fokozás a lexikográfiában” című tanulmánya is (336—40), mely hiányolja a szótárakból a lexikai fokozás változatainak közös szemantikai jegyét és az ezt megnevező műszót. Ennek és más hasonló kérdéseknek a felvetődése a lexikográfiai munkálatokban vitathatatlanná teszi, hogy a szótárírás nyelvreírás kérdések elmélyítéséhez is hozzájárulhat.

4. A kötet többi tanulmányai oly változatos tartalmúak, a nyelvtudomány oly sokféle területéhez tartozó kérdéseket fejtegetnek, hogy a fentiekhez hasonló tematikus egységbe már nem vonhatók. Terjedelmi okok is szólnak tömörítésük mellett, s ezért szerzőik elnézését és megértését kell hogy kérje az ismertető.

Az ünnepelt szakterületeihez legközelebb a szláv nyelvekkel kapcsolatos tanulmányok állnak. Ilyenek NYOMÁRKAY ISTVÁNNak a burgenlandi horvát sztenderdről (264—6), BAŇCZEROWSKI JANUSZNAK a lengyel—magyar példákra épülő kontrasztív szemantikáról (40—3), UDVARI ISTVÁNNak a ruszin—magyar együjtélésnek egy írói műben való nyelvi tükröződéséről (423—36), és RÉPÁSI GYÖRGYNÉnek az abszolút szuperlatívusz orosz—magyar beszélt nyelvi párhuzamairól (343—50) írt tanulmányai. Itt említhetjük meg CSERNICKÓ ISTVÁN igen érdekes tanulmányát a kárpátaljai magyar kétnyelvűségről (88—93).

A mai magyar nyelv kérdéseivel többféle megközelítésben is találkozunk. KIEFER FERENC tanulmánya strukturális nyelvtani megközelítésben válaszol igenlőleg a címben fölített kérdésre: „Vajon az összetett szó szintaktikai szempontból is szónak számít-e?” (197—203). ELEKFI LÁSZLÓ az intervokalikus mássalhangzónyúlás helyzetét vizsgálja a kiejtésben és a helyesírásban mai és régi nyelvi anyagon (Békesség: 94—8). KEMÉNY GÁBOR stílustörténeti tanulmánya három fő típus körvonalait rajzolja meg az újabb magyar prózairodalomban az írónak a nyelvéhez való viszonya alapján (Stílusmagatartások a hetvenes évek magyar szépprózájában. 182—6). A modern szemantika és pragmatika felől közelíti meg a káromkodás (ezen belül az istenkáromlás) magyar nyelvi megnyilatkozásait SZENDE TAMÁS „... hiába fel ne vedd” címen (398—405). (Zárójelben jegyezzük csak meg, hogy a régi nyelvben igen sokféle, nem Isten-központú káromkodás volt, l. erre nézve a SzT.-at).

A magyar nyelvtörténetnek szinte minden ága jelen van a kötetben egy-egy tanulmánnyal. A helyesírástörténetet KESZLER BORBÁLA tanulmánya képviseli „A kéziratos nyelvemlékek kiegészítő írásjelei”-ről (187—96), hangtörténeti kérdést tárgyal NYÍRKOS ISTVÁN „Szóeleji hangok eltűnése a magyarban” (256—63), történeti nyelvtani vonatkozású HAADER LEA „Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról” (118—24) és S. HÁMORI ANTÓNIA „Melléknévi alaptagú szerkezetek egy domonkos kódexben” (133—40), szókincstörténeti RUZSICZKY ÉVA „Magyarítás és szinonima” című dolgozata (351—7), mely a szinonimák keletkezésének egyik módját taglalja, és T. SOMOGYI MAGDA írása: „A különböző növény- és állatfajták Jókai szókincsében” (387—93). Ugyancsak két növénynév, a *babér* és *borostyán* (419—22) egybefonódó történetét tárja fel egy szerzőpáros: TÓTH LAJOS és VILLO ILDIKÓ. Végül szófejtéssel foglalkozik KISS JENŐ „Etimológiai kalandozások” című tanulmánya (221—7). Magyar eredetű szavaknak a spanyolban való előfordulásáról ír OSZKÓ BEATRIX (267—9).

A magyar finnugrisztika részéről három tanulmány közölte Kiss Lajost, aki szláv vonatkozásban az összehasonlító nyelvtudománynak is művelője. HONTI LÁSZLÓ a tagadó ige múlt idejű alakjainak alapnyelvi meglétéről vitázik AGO KÜNAPPAL „Tempusjelölés a tagadó igés uráli nyelvekben” (155—62) cím alatt. RÉDEI KÁROLY az *Izé* (341—2) szó eredetére vonatkozó etimológiák közül a névmási eredet mellett érvel. SIPOS MÁRTA „Tizenkét osztják hősenek” (360—71) nyelvi képanyaga és keletkezésük kronológiája között állapít meg összefüggést.

A rokon tudományok köréből az etnográfia rangos képviselői gazdagítják egy-egy tárgy- és szótörténeti kapcsolatokat boncoló tanulmánnyal az ünnepi kötetet. BALASSA IVÁN ezúttal is — mint sok más írásában — fontos tárgytörténeti fogódzót nyújt a nyelvészek számára, eddig figyelembe nem vett nyelvtörténeti adatokat is felhasználva, a *borona* szó jelentései közti viszony tisztázásához (A *borona* néhány jelentése: 24—8). PALÁDI KOVÁCS ATTILA a „Szánfélék és szánrészek nevei” (298—310) nyelvi változatainak gazdagságát és nyelvföldrajzi elterjedtségüket mutatja be alapos nyelvészeti tájékozottsággal (ezért merészkedem figyelmébe ajánlani a SzT.-at, melyben például a ’kéziszánkó’ jelentésű *korcsolya* szó régi erdélyi elterjedtségét megvilágító adatok találhatók). Ide kapcsolódik még SZOVÁK KÁROLY írása is (406—12), mely a régi magyar nyelv *bárderdő* ’épület és szerszámfa vágására kijelölt tilalmas erdőresz’ szavának XII. századi okleveles előfordulásából von le következtetéseket az erdőhasználat középkori történetére nézve.

Áttekintve a Kiss Lajos-émlékkönyv rendkívüli — az összefoghatóság kereteit is meghaladó — tartalmi gazdagságát, melyben a jubiláns tudós alkotó sok tudományágat nagy értékekkel gyarapító munkásságának sokszínűsége verődik vissza, hadd idézzem befejezésül a kötet egyik nagyon találó gondolatát: „egy tudományszak igényes művelése elengedhetetlenül foglalja magában általában a kultúra birtoklását és beépítését a szaktudományba. Ezt a maximát Kiss Lajos eddigi munkássága minden részletében hitelesíti. Tárgyánál fogva pedig ez a munkásság magyar és magyarságcentrikus. Ennyiben aztán olyan magatartást tükröz, amely előtt külön is okunk van fejet hajtani” (SZENDE TAMÁS 398).

A pályatársak, tanítványok, munkatársak köszöntéséhez hadd tegye hozzá az ismertetés írója — legalább ebben a formában — a maga tisztelgését KISS LAJOS tudományos munkássága előtt.

B. GERGELY PIROSKA

Wilfried Schabus, Die Landler

Sprach- und Kulturkontakt in einer alt-österreichischen Enklave in Siebenbürgen (Rumänien)

Edition Praesens, Wien, 1996. 275 lap

Kik a „landlerek”? A felső-ausztriai Traun—Hausruckviertel — népetimológiás megjelölés *Landl* (így: *Ländl*, nem *ä-Umlauttal*!) — lakói (OTTO JUNGMAIR — ALBRECHT ETZ, Wörterbuch zur oberösterreichischen Volksmundart. Linz, 1978.). — Történetük Magyarországon kevésbé ismert.

1. A) Kereken kétszázötven évvel ezelőtt: 1734 és 1776 között a bécsi udvar mintegy négyezer protestáns alattvalóját telepítette át Erdélybe. Hosszú és fáradtságos szekerezés, hajózás után érkeztek meg az Ischl, Goisern, Hallstatt, a Salzkammergut vidékéről származó deportáltak a „végállomásra”: a török—tatár pusztításoktól, járványoktól sújtott, csaknem elnéptelenedett három Szeben megyei községbe. Ezek: Kistorony (Neppendorf), Kereszténysziget (Großau), Nagyapold

(Großpold).¹ Hittestvéreik, az erdélyi szászok már hatszáz éve lakták a vidéket, őrizve nyelvüket, a magyar királyoktól kapott kiváltságukat.

A valamikori áttelepültek még fellelhető utódait kutatta, tanulmányozta a három községben 1988 és 1994 között — kérdőívek, hangfelvételekre rögzített beszélgetések segítségével — WILFRIED SCHABUS, az Osztrák Tudományos Akadémia Fonogrammarchívumának és a bécsi WBÖ. (Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich) munkatársa.

A nehéz körülmények között, jobbára egyedül végzett kutatássorozat „leletmentés” is, hiszen a mai Romániából folyamatos a ki- és elvándorlás, s ezt a munkát már a közeli jövőben sem lehetne elvégezni — mondja bevezető méltatásában MARIA HORNUNG, a szerző hajdani professzora: „...Rückwanderung und Auflösung ... würde binnen kurzem eine solche Untersuchung ... im Bälde nicht mehr möglich machen” (i. m. 5).

B) W. SCHABUS — célkitűzésének megfelelően — a landlerek és az erdélyi szászok társas kapcsolatait, érintkezési formáit és ezeknek a kapcsolatoknak a nyelvi hatásait vizsgálta. A beszélgetések lejegyzéséhez a bécsi dialektológiai iskola hangjelölésrendszerét alkalmazta (vö. PETER WIESINGER, Die Wiener dialektologische Schule. Wien, 1983.). Gazdag szakirodalmat sorakoztat fel, és talán a bőség zavara az oka annak, hogy a tárgyalás során egyes kérdéseket — bár eltérő, finoman elaprózott részszempontok szerint —, de mégis ismételtlen érint.

A tüzetesebb tanulmányozáskor azonban ez a számos művet magában foglaló bibliográfia mégis hiányosnak, egyoldalúnak bizonyul: az idézett szerzők között csupán HUTTERER MIKLÓS (CLAUS JÜRGEN H.) tanulmányai képviselik — részben — a magyarországi vonatkozásokat. Nem szerepelnek a feldolgozott anyagban a háttér megvilágítását szolgáló magyar történeti monográfiák; nincs benne az Erdély története (1—3. 1986.; ennek 2. kötetében szó van a landlerekről is; sajnos hibásan, *ä*-vel írva a nevüket: 2: 980—1); nem ismeri a szerző e monográfia német nyelvű változatát: Die Geschichte Siebenbürgens. Bp., 1990. — A magyar tanulmányok mellőzéséből származó hiányok főként az erdélyi szászok történetének ismertetésekor válnak szembeötlővé: elnagyolt, pontatlan az események áttekintése, a magyar királyok és az erdélyi fejedelmek említése (i. m. 49, 54, 57). Ebben a vonatkozásban különösen a „Siebenbürgen als deutsche Sprachinsel” (Erdély mint német nyelvsziget) című fejezet megállapításai a leginkább vitatható értékűek (i. m. 116—7).

A szerző a későbbiekben is mellőzte azoknak a — vélhetően létezett — kapcsolatoknak a vizsgálatát, amelyek a szászok-landlerek és a környező térségek magyar lakói között fennállhattak. Ennek lehetőségét azonban határozottan elhárítja (i. m. 117); figyelme csupán a két német népcsoport és a szomszédos falvakban élő romák és románok felé fordult, hangsúlyozva, hogy azok soha nem kerültek közel a szászokhoz és landlerekhez (i. m. 107).

C) A továbbiakban a kutatási szempontok ismertetésére kerül sor; ezek a következők: a két népcsoport település-, illetve telepítéstörténete, kulturális kapcsolataik, a landler nyelvjárások azonosságmegőrző, kapcsolatteremtő és kapcsolattartó szerepe. Alapjában véve azonban két — egy-mással sok szálon kötődő — és ezért átfedéseket is okozó fejezetre tagolható a munka: egy tágabb értelemben vett településtörténeti-etnokulturális, és egy nyelvjárási, leíró-összehasonlító részre (43—124, illetve: 125—247). Rövid összefoglalás, egy — nehezen olvasható — térkép, végül: összesített mutató zárja a könyvet.

A település-telepítéstörténeti vizsgálatot különösen érdekessé teszi az a körülmény, hogy a három községben a landlerek a hajdan 280 falut magában foglaló erdélyi szász nyelvjárásszige-ten nem a szászoktól elkülönítve, elválasztva, hanem kezdettől fogva velük szoros szomszédsági, egyházi, majd rokoni kapcsolatokban éltek. A mai napig megóvták, megőrizték ünnepi viseletüket, templomi szokásaikat éppúgy, mint saját — Ausztriából hozott — nyelvjárásukat. Két német nyelvi változat egy területen, azonos vallású, de eltérő településföldrajzi eredetű népcsoport együttélése-

¹ Útikönyvek: Románia. Bp., 1980. (Sibiu és környéke: 437—8). Itt szerepelnek az idézett magyar helységnevek.

nek természetes következménye lehetett volna a nyelvi-nyelvjárási kiegyenlítődés: a landterek helyi, korlátozott értékű nyelvjárásának el kellett volna tűnnie az évszázadokkal korábban Dél-Erdélybe települt szászokéval szemben; nem jött létre köztük kiegyenlítő nyelvjárás (i. m. 33, 80—1).

2. A) A településtörténeti rész bevezető fejezetében a landterek Erdélybe kerülésének körülményeit ismerteti a szerző (ismételve az előszóban elmondottakat: 43—8). A XVII. század első harmadában az ellenreformáció hatására Ausztriának csupán néhány, Bécstől messze eső tájain: Karintiában, Stájerországban, Salzburg környékén és Salzkammergut vidékén maradtak protestánsok. Ők egy évszázadon át csak titokban gyakorolták vallásukat, de németországi hittestvéreikkel igyekeztek kapcsolatban maradni. A bécsi udvar — a sikertelen térítési kísérletek után — politikai szempontból veszélyesnek tartva őket, ki-, illetőleg áttelepítésüket határozta el. Így irányították a „lázítókat” (Aufwiegler) Dél-Erdély szászok lakta vidékére. Az első csoport a Salzkammergut tájáról 1734 júliusában érkezett; őket követték a karintiaiak; majd 1752 és 1756 között újabb telepesek jöttek, ezúttal a felső-ausztriai Landl vidékéről. Ők váltak később az Erdélybe vándorolt osztrákok névadójává: ők a *landterek*.

B) Az „erdélyi szászok”-nak nevezett, valójában vallon és alsó frank eredetű telepesek ekkor már mintegy hatszáz éve éltek — királyi kiváltságokat, kulturális és politikai autonómiát élvezve Erdély délkeleti részén. A XVI. század közepétől túlnyomó részben az evangélikus vallásra tértek át; egyházi reformátoruk Honterus János. Az ő legfőbb érdeme a „szász nemzet” egységének létrehozása. Az erdélyi törvényhozásban sikerült — elsőként Európában —, a vallások egyenrangúságát biztosítani. A vallási türelmet megerősítette az I. Lipóttól 1691-ben kiadott diploma. A szászok számára az evangélikus egyház volt a védő szervezet nemzeti öntudatuk és kultúrájuk megőrzéséhez.

Az 1734 és 1776 között Erdélybe telepített mintegy négyezer landler egy része meghalt vagy elvándorolt, esetleg beolvadt a szászokba, de az a három falu, melyben a landterek túlsúlyba kerültek, nyelvvileg szilárd maradt; vallási kérdésekben soha nem támadt ellentét köztük és a szászok között; a presbitériumban és a falusi közigazgatásban is egyenrangú társak lettek. A mindenkori államhatalom azonos módon „német”-nek tekintette őket, de ez a körülmény nem vezetett sem a nyelvjárások, sem a népszokások tekintetében kiegyenlítődéshez. A szászok zárt közösséget alkottak, s a később jöttek, a landterek — sajátágaik megőrzésével — igazodtak hozzájuk (48—56).

Az erdélyi szászok papjai és tudósai évszázadok óta, a legutóbbi időkig német nyelvterületen végezték tanulmányaikat, az iskolákban a német köznyelvet (hochdeutsche Standardsprache) oktatták. Nyelvjárásaik és a német irodalmi nyelv (nhd. Schriftsprache) használatának köre elhatárolódott egymástól. A XVIII. század derekán, a landterek betelepítésekor a szászok körében még nem volt erős a német irodalmi nyelv hatása; a szóbeli érintkezés és az írott nyelv között (ez utóbbi jórészt a szász volt) kialakult egy csak beszélt nyelvi változat („gemeine Landsprache” i. m. 58—9). A landterek így egy számukra csaknem idegen nyelvi közegbe kerültek, amelyben még a képzett felső rétegek is — a latin mellett — csupán az erdélyi szász nyelvjárást beszélték. 1849-ben a szászok evangélikus püspöke a német köznyelv (Hochsprache) kötelező használatát írta elő egyházi vonatkozásban.

Maguk az erdélyi szászok az ausztriai telepeseket, megkülönböztetésül a „szász nemzettől”, a *die Deutschen* névvel illették, majd — a múlt század közepétől — saját „német” öntudatuk erősödésével landlereknek nevezték és tekintették őket (egyéb gúnynevek is voltak). — A nyelvi interakció a három landterek lakta községben más és más módon történt.

C) Kistorony (Neppendorf) lakói túlnyomó részben landterek; nem beszélték a szász nyelvjárást; mivel a szászok sem ismerték a landlert, közvetítő nyelvként az irodalmi németet („herrisch”) használták.

Látogatás alkalmával — ha már elsajátították — mindig a meglátogatott nyelvjárásában folyt a társalgás; az istentiszteletek nyelve felváltva a német (Hochdeutsch) és a szász nyelvjárás volt; a landlert mellőzték. Az oktatás nyelve a régebbi időkben három-három napig a „német” (Hoch-

deutsch), illetőleg a szász; a XX. században kizárólag a „német” volt. A szász gyerekek az iskolai szünetekben ismerhették meg a landlerek nyelvjárását.

Nagyapold (Großpold) landler nyelvjárása „belső” köznyelvvé, társalgási nyelvvé vált; a szomszédos falvakból bevándorolt szászok is elsajátították azt; az istentiszteletek nyelve itt a német köznyelv (Hochdeutsch) volt. Ebben a községben a landlerek jobb gazdasági körülmények között élhettek: szőlőt művelhettek; így több vegyes házasság jött létre az idők folyamán; ez sajátos nyelvi kapcsolatokat teremtett.

Kereszténysziget (Großau) nyelvjáráshasználata is érdekes volt: egy „Erste-Wort-Regel” (elsőszo-szabály) érvényesült: aki megszólított valakit („nyelvi kapcsolatot létesített”), elvárhatta, hogy beszélgetőtársával minden későbbi találkozáskor az először használt nyelvjárásban társaloghat. Áthághatatlan, szigorú szabályok vonatkoztak a vallási szertartások: temetés, úrvacsora, konfirmáció, esküvő nyelvhasználatára is.

D) A saját nyelvjárását mindkét népcsoport azonossági szimbólumnak (außers starkes tribalistisches Identitätssymbol) tekintette. A viseletet, a családban használható nyelvjárást vegyes házasságokban kemény előírások kötötték meg; rendszerint a szász vagy landler családfőhöz igazodtak; szabályozták a templomi ülésrendet és a presbitériumi tagságot is a két népcsoport számára szerint.

Az erdélyi szászok etnikai azonosságtudatát a protestáns vallási közösség összetartó ereje: a szorgalom, rend, a közösségi szellem és a vallás ápolása őrizte meg évszázadokon át. Ehhez a zárt közösséghez csatlakoztak a későn jöttek, a landlerek. Az illeszkedés csak lassan, fokozatosan valósult meg; hosszú idő telt el, míg kialakulhattak a helyi intézmények: a „szomszédások” („Nachbarschaft”-ok), az iskolai közösségek: a „Bruderschaft”-ok és a „Schwesterschaft”-ok, a vallási szervezetek.

Az evangélikus egyházi iskolák mindkét népcsoport számára az etnikai és a vallási azonosságtudat legfőbb eszközei voltak (106); „...védőpajzsul szolgáltak a múlt század második felében vehemensen úzótt magyarosítási törekvésekkel szemben...” („...das es den Sachsen und mit ihnen natürlich auch den Landlern ermöglichte, den vehement betriebenen Magyarisierungsbestrebungen von Seiten der ungarischen Obrigkeit standzuhalten...”: i. h.). A szerző itt csak zárójelben jegyzi meg, hogy a jogi alapot a szászok privilégiumaihoz még a II. Endre által 1224-ben kiadott és később többször megújított kiváltságlevél biztosította (i. h.).

Az erdélyi szászoknak saját egyetemük nem volt, diákjaik a 2. világháború kitöréséig a német felsőoktatási intézményeket látogatták. Eddig az időszakig a mintegy 60.000 km² területű, német nyelvszigetnek tekintett dél-erdélyi vidéknek (Die deutsche Sprachinsel im südlichen Siebenbürgen) mintegy 200.000 szász lakosa volt; saját kiadványokkal rendelkeztek, újságokat, szépirodalmi műveket jelentettek meg, iskoláik számára biztosították a német nyelvű tankönyveket. — Ilyen körülmények között — fűzi hozzá SCHABUS —, nincs mit csodálni azon, hogy a nagyszabasu térségben a magyar nyelv kevés nyomot hagyott” (i. m. 116—7). Ezzel a megállapítással zárja az 1918-ig tartó magyar fennhatóság nyolc évszázadát. Ennél részletesebben elemzi a szász-landler—román nyelvi kapcsolatokat 1918 és 1990, a tömeges elvándorlás időszaka között (117—24). Egy azóta áttelepült szász lelkészt idéz: „...a szászok és a románok soha nem keveredhetnek, mivel vallásuk, kultúrájuk alapjában különbözik...” (i. m. 107). Azt azonban megállapítja, hogy a mai erdélyi szász és landler nyelvjárások bizonyos román szavakat, fordulatokat kölcsönöztek (i. m. 117—24).

Mivel a szerzőt a landlerek telepítésével, beilleszkedésével kapcsolatos szociológiai, nyelv- szociológiai és dialektológiai kérdések foglalkoztatták, és ezeket aprólékos gondnal tanulmányozta, a történeti háttérrel kissé felületesen vizsgálta, forrásai pedig nem minden tekintetben feleltek meg a tárgyilagos adatközlés követelményének.

3. A) A munka második, terjedelmes fejezete a két német népcsoport nyelvjárásaival és azok kölcsönhatásaival foglalkozik. Bevezetésül áttekinti az erdélyi szász dialektusok hangtani sajátosságait, utalva a — főként a területi szétszórtságból adódó — sokszínűségre (125—8); majd a három landler község nyelvi jegyeit rajzolja meg. Míg a szász nyelvjárások hangállományát főként a középfrank nyelvi jelenségekkel veti egybe, most az újfelnémet irodalmi nyelv (neuhochdeutsche Schriftsprache) szolgál alapul — hajdani lakóhelyük mai nyelvállapota mellett — a viszonyításhoz. Sorra veszi a középbajor jellegzetességeket, egybeveti azokat a landlereknél meglévő nyelvi alakokkal. Felfigyel arra is, hogy néhány szakrális jelentésű szó kiejtése nem a nyelvjáráshoz, hanem a köznyelvhez (standardsprachliche Lautung) igazodik. Itt jegyzi meg, hogy a vallásos landlerok nem szitkozódnak, ha mégis sor kerül rá, románul teszik (136—7). Részletesen vizsgálja a landler nyelvjárások *ä* hangjainak helyzetét, szembeállítva a bajor *a* hangéval. Bár Schabus következetesen tagadja, illetőleg jelentéktelennek minősíti a magyar hatást, mégis megkockáztatható: vajon éppen az *ä* hangok esetében nem lehet-e a szomszédos fogarasi nyelvjárások befolyására gondolni? (i. m. 147—52). Egy hasonló jelenség később is felbukkan: mindhárom landler község nyelvében megtalálható — magyar jövevényként — az *egres* szó: Kereszténysziget-Großau: *egöröš*, Nagyapold-Großpold: *égreš*, Kistorony-Neppendorf: *egriš* alakban (204); viszont az 'eper' jelentésű *ešpher* előfordulásához azt a magyarázatot fűzi, hogy az ottani Kereszténysziget-neppendorfi beszélők már nem érzékelik a német köznyelvi *Erdbeeren*-nek az *Erde* szóval való etimológiai összetartozását (224).

B) A gondos hangtani elemzéseket párhuzamosan alaktani vizsgálatok is kiegészítik; majd az ausztriai bajor nyelvjárások kérdőív-részleteinek segítségével szemlélteti a landler-községek szókincsének jellegzetes bajor-osztrák elemeit (171—83). Vizsgálatait egy Kárpátaljához tartozó, ugyancsak landler eredetű település, Deutsch Mokra nyelvi adataival egészíti ki (225—8). Végül röviden a szász—landler kölcsönhatásokat foglalja össze.

WILFRIED SCHABUS fáradtságos adatgyűjtésre, aprólékos vizsgálódásokra épített munkája valóban leletmentés: az utolsó órában készült. Bár a szerző a szociológus és nyelvész hideg tárgyilagosságával vizsgálta a távoli Erdélybe telepített hajdani Habsburg-alattvalók utódait, az általa felvetett legfőbb kérdés mégiscsak az volt: miért maradhattak meg a landlerok? A munka egésze a válasz: vallásuk, nyelvük, hagyományaik, kultúrájuk ápolásával sikerült megőrizniük etnikai azonosságtudatukat; miközben a zárkózott, büszke szászokkal is aránylag békés, viszonylag egyenlő rangú kapcsolatokat építettek és tartottak fenn. Úgy látszik, ennek a hosszú folyamatnak a napjainkban is tartó tömeges elvándorlással vége szakad.

A magyar olvasó számára a landlerok sorsa a csángók hányattatásait példázza: az azonosságtudat megőrzésének eszközei az eltérések ellenére közösek. De felvetődik egy kutatómódszertani kérdés is: miért hagyják figyelmen kívül az osztrák kutatók az általuk tanulmányozott problémák magyar vonatkozásait és a kapcsolódó magyar szakirodalmat? Valószínű, hogy a tájékozódás fogyatékosai és a tájékoztatás hiányai között összefüggések kereshetők.

HORVÁTH MÁRIA

Vörös Éva, Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára

Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996. 200 lap

1. Az általános közszói etimológiai szótárak címszóanyaga azokból a szavakból áll össze, amelyek az adott nyelv, illetve kultúra életének különböző szakaszaiban — ezek között hangsúlyosan a mindenkori jelenben — fontos szerepet tölthettek és töltenek be. A válogatás tehát a világ leképezését nyelvi jelek formájában tükröző szavak közül nem témakörök szerint történik, hiszen „fontos” szavak a valóság minden területén vannak.

Mindenképpen szükség van azonban a tematikus etimológiai feldolgozásokra is, mivel ezek egy-egy kisebb vagy nagyobb szókészleti terület anyagát tudják apróbb részleteiben is feltárni. A tematikus etimológiai vizsgálódások a TESz. megjelenése előtt és után is jobbra egy-egy eredetbeli kategóriára irányultak (pl. FLUDOROVITS JOLÁN a latin, KNIEZSA ISTVÁN a szláv, LIGETI LAJOS a török, MOLLAY KÁROLY a német, BAKOS FERENC a román eredetű szavakat dolgozta fel), viszonylag kevés azoknak a műveknek a száma, amelyek bizonyos fogalmi körbe tartozó szavak szótörténetét és etimológiáját mutatják be. Ez utóbbiak között meg kell említeni BÁNHIDI ZOLTÁN monográfiáját (A magyar sportnyelv története és jelene. Bp., 1971.), továbbá az újabbak közül KISS JENŐ könyveit (Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései). Bp., 1984., A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. Bp., 1985.), valamint RÁCZ JÁNOS tanulmányait (A magyar nyelv halnevei. Bp., 1996., Kétszáz magyar szőlőnév. Bp., 1997.). Ebbe a sorba illeszkedik VÖRÖS ÉVA műve, az egzotikus gyümölcsök magyar neveiről összeállított szótára.

2. A szerző jó érzékkel választotta PhD-értekezésének témájául az egzotikus gyümölcsnevek feldolgozását, hiszen az elmúlt tíz-tizenöt évben — a magyar piacnak a nemzetközi kereskedelembe való intenzívebb bekapcsolódása révén — számos olyan növény és gyümölcs jelent meg Magyarországon, amelyet addig csak a szűkebb szaktudomány tartott számon, ám „az utca embere” talán még a létezésükről sem tudott.

A szép kiállítású könyv a bevezetésen és a szótári részen kívül kilenc fő fejezetet, egy-egy függelékét és angol nyelvű összefoglalót tartalmaz. Az alábbiakban az egyes fejezetek sorrendjében haladva fűzők elméleti-módszertani megjegyzéseket mind a szótörténeti, mind az etimológiai részekhez.

3. Az első lényegi fejezetben (A források és az anyaggyűjtés, 4—8) többek között olvashatunk az anyag körülhatárolásáról is. Ebből megtudhatjuk, hogy a „dolgozat anyagát 112 trópusi-szubtrópusi gyümölcs 477 elnevezése alkotja”. Láthatjuk azt is, hogy a források között növénytani és orvosi könyvek, szakácskönyvek, útleírások és szótárak egyaránt megtalálhatók. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy részletfeldolgozásokra a nagy etimológiai szintézisek (TESz., EWUng.) megjelenése után is szükség van, főleg a terminológiai jellegű szavak körében (5).

Zavaró pontatlanságokkal kezdődik a könyv címében is szereplő *egzotikus gyümölcs* fogalmát tisztázó fejezet (9—11). A kurzív szedés, valamint az idézőjelben álló értelmezés azt sugallja, hogy ez a jelzős szerkezet ilyen formában szerepel a TESz.-ben, ám erről természetesen szó sincs. Ráadásul a hivatkozott lapszámon nem található az *egzotikus* (al)címszó: ez helyesen a TESz. I. kötetének 716. lapján áll.

A legújabb etimológiai kutatásokat figyelmen kívül hagyva a szerző tévesen idézi *gyümölcs* szavunk első adataként a *gyümölcseány* szót. Való igaz, hogy a TESz.-ben ez így található, ám az EWUng. teljesen megalapozottan elkülöníti a két szót, mivel ez utóbbi lexéma már a törökben származék, s ilyen formában került be a magyarba. Az EWUng. alapján az évszámot is módosítani

kellett volna: 1130—40/XII—XIII. sz. helyett (GYÖRFFY GYÖRGY kutatásai alapján) 1086 a pontos évszám.

Egyébként nem könnyű definiálni az (*egzotikus*) *gyümölcs*-öt (9), hiszen végső soron a *narancs* ugyanúgy *termés*, mint a *paprika*, s elvileg mindegyiket fogyaszthatjuk nyersen is, főve is. Hasonló a helyzet bizonyos idegen nyelvekben is — ezekre utal is a szerző. Hadd tegyem hozzá, hogy a hollandban a *vrucht* elsődlegesen 'termés'-t jelent, és ebben benne foglaltatnak azok a termések is, amelyeket a *fruit* szóval jelölnek: ezek olyan gyümölcsök, mint az alma, körte, meggy stb. — A 10. lapon a „legújabb meghatározások” között említi VÖRÖS ÉVA az 1960-ban megjelent ÉrtSz. definícióját a *déligyümölcs*-ről; ez kicsit anakronisztikus, hiszen ennél újabb az ÉKsz. (1972), és az 1991-ben megjelent Magyar Larousse is tartalmazza ezt a címszót.

Az egyik legjobb fejezet a növénynévadásról szóló tudománytörténeti vázlat (12—5). Ebben olvashatunk a kettős nevezéktanról, valamint a magyar növénynévadás áttekintéséről, s ez utóbbiban arról is, miként váltja fel fokozatosan a bizonytalan rendszertani kategóriákat a XVIII. század végétől Linné rendszere. Igen fontos volt ebben a korban (és később is) a hiányzó magyar növénynevek pótlása, ami párhuzamosan futott a nyelvújítás más folyamataival.

A következő fejezetben az egzotikus növénynevek végső forrása szerinti névadási típusokat ismerhetjük meg (16—9). Itt nyolc nagy nyelvi csoportba (nyelvcsaládba) sorolva találjuk meg a szótári részben feldolgozott neveket. Úgy tűnik számomra, hogy itt bizonyos etimológiai fogalomzavar bújik meg a sorok között: a „végső forrás” ugyanis azt jelenti, hogy a mai magyar szó mögött nemcsak a közvetlen átdó nyelv található meg, hanem további nyelvek is, és ezek közül meg tudjuk nevezni azt, amelyik útjára indította az adott fogalmat megnevező szót. Ez igaz is pl. a *hikori*-ra (algonkin indián), a *mangó*-ra (tamil), a *licsi*-re (kínai) stb. Ám ha azt olvassuk, hogy „a portugálból származik a *grumihama*..., az olaszból a *datolya* ... és a *füge*” (16), az a magyar etimológiai elvek szerint közvetlen átvételre utal a megnevezett nyelvekből, nem pedig arra, hogy a magyar és ezek között még más nyelvek is közvetítettek. Egyébként a *datolya* szócikkében már a görög szerepel — helyesen! — végső forrásként... Hasonlóképpen tévesnek tartom azt az állítást, hogy „Az egzotikus gyümölcsnevek végső forrása gyakran a latin szaknyelvi név” (18). A szerző által felállított hat csoport közül az első kettőben található példák ezt rögtön cáfolják is, hiszen a latin szaknyelvi *Carica papaya* „forrása a karibi *papaya*...” vagy az *Averrhoa carambola* „forrása a maráthi *karambol*...” — vagyis a végső forrás nem a latin: ezeket a neveket a latin szaknyelvi nevek „csak” terjesztették.

Az etimológiai típusokról szóló részben (20—5) alapvetően jó információkat kapunk az idegenből átvett szavak, a tükörfordítások és a magyar szóalkotások különféle csoportjairól. Ám az átdó és átvéő nyelvi hangsorok fonemikus viszonyairól írt szakasz (21) szerintem pontatlan. Az angol *kiwi* és a magyar *kivi* esetében valóban beszélhetünk teljes fonemikus helyettesítésről, hiszen az angol *w* bilabiális zöngés réshangot jelöl, amit a magyar nyelv a labiodentális *v*-vel helyettesít. — VÖRÖS ÉVA szerint „Nincs fonemikus helyettesítés a *papaja* ... alábbi alakváltozataiban: 1905: *Paw-paw* gr.”. Valóban nincs, mert nem is lehet — legalábbis a szótári részben található feldolgozás szerint: a *papaja* és a *pawpaw* nem azonos szócikkben szerepelnek, vagyis (a magyarban) nem lehetnek egymás alakváltozatai; a szóban forgó gyümölcsöt egyébként az angol is kétféle névvel illeti: a karibi eredetű *paw-paw* átkerült az angolba (majd elavult) és a spanyolba is, ez utóbbiból átvette az angol (is), vagyis két külön lexémával van dolgunk, amelyeknek történetesen azonos a végső forrásuk. — A szerző szerint részleges fonemikus helyettesítés tapasztalható az angol *soursop* 'Annona muricata' és a magyar *szourszop* között (ez utóbbi a *szürszop* címszó alatt található). Szerintem itt sincs fonemikus helyettesítés, hiszen az angol *s* betű ugyanazt az [sz] hangot jelöli, mint a magyar *sz* betű, tehát csupán magyaros formában van írva a szó, azaz legfeljebb grafemikus helyettesítés jöhet számításba. Ha ezzel a szóval kapcsolatban helyettesítésről beszélhetünk, az éppen az angol *ou*-val írt, kb.[au]-nak hangzó diftongusnak a magyar *ú*-val történt helyettesítése a lexémának megtett *szürszop*-ban. Ez mindenesetre eléggé különös, foneti-

kailag nehezen magyarázható eljárás, és szerintem téved a szerző, amikor a megfelelő szócikkben (159) azt állítja, hogy a *szűrszop* írásmód „pedig egészen a kiejtést követi”. Melyik nyelvét? Az angolét biztosan nem...

A ritkább magyar szóalkotási módok között említi VÖRÖS ÉVA azt az eljárást, hogy a *-fa* utótagú összetételekből ezt elhagyva az előtag kettős jelentésűvé válik: 1. 'a fa'; 2. 'a gyümölcs'. Ez valóban így van — erről még alább is lesz szó —, csak az a baj, hogy a példának felhozott *füge* éppen nem ezt bizonyítja! Ha ugyanis megnézzük a vonatkozó szócikket, azt látjuk, hogy az első adat a Bécsi Kódexből való: *fügének*. Ez azonban így, önmagában is 'fa' jelentésű, ez világosan kiderül a szó kódexbeli szövegkörnyezetéből (és az EWUng.-ból is...). Továbbá: e gyümölcs ténylegesen első adata a BesztSjz.-ból való *fige*. Ha a szerző nemcsak a TESz.-t használta volna, hanem a Régi magyar glosszáriumot (Gl.) és az EWUng.-ot is, elkerülhette volna ezt a kronológiai hibát, valamint a *fügefá* összetétellel sem a BesztSjz.-ben valójában nem is szereplő, csak a kiadó által a *fa* utótaggal kiegészített *fige[fa]* adatot idézte volna (vö. Gl.).

A „szószerkezetté válással létrejött növénynevek” (szerintem szószerkezettel jelölt növénynevek) tárgyalásánál azt írja a szerző, hogy „A [Így!] utótagot, a nemzetséget egy szóval nevezik meg, és ehhez hozzáillesztik az előtagot, amely a fajt jelöli...: pl. *gyümölcsök királynője* 'ananász'...” (25). Sajnálatos módon ez nem jó példa, ugyanis az állítás szerint a *királynő* volna a nem, a *gyümölcs* pedig a faj. Szerintem teljesen közönséges jelzős szerkezettel van dolgunk egy idegen gyümölcsnév „kiváltására”, amin egyszerűen azt kell értenünk, hogy 'ananász'. A másik itt említett példa (*Adanson baobabja* 'Adansonia digitata') viszont helyesen igazolja a fenti állítást.

Helyesírási kérdésekről a 26—7. lapon olvashatunk (A kölcsönszavak beilleszkedése nyelvünkbe). Szükség is van erre a részre, mert a szócikkek tanulmányozásakor első pillantásra eléggé kuszanak tűnik az egyes gyümölcsnevek írásmódja.

A Szótörténeti áttekintés (28—44) rövid művelődéstörténeti fejezet, melyben bővebben olvashatunk a *pisztácia*-ról és a *szentjánoskenyér*-ről. Az elemzett gyümölcsnevek két kronológiai táblázatban találhatók meg (31—44) — számomra zavaros bevezető szöveggel. VÖRÖS ÉVA szerint az 1. táblázatban azok a gyümölcsnevek találhatók meg, amelyek 1300 előtt tűntek föl a magyarban — ehhez képest egyetlen egy szó sincs adatolva a megadott évszám előtti időből! A táblázat alapján feltehetőleg 1800 előtről van szó. A szerző következő állítása is nagy fejtörést okozott: „...mindössze 32 növény 83 neve jelent meg 1900 előtt” (30). A helyes évszám valószínűleg itt is 1800, ebből a korszakból viszont a táblázati beosztás és a latin szaknyelvi jelölés alapján nekem 36 növényt és 94 nevet sikerült összeszámolnom.

A nevek között pedig óriási a redundancia, ami talán a leg súlyosabb módszertani hibája a könyvnek. Az eddigi fejezetekben is, majd pedig a szótár szerkezetéről szólóban is (45—8) a szerző szabadon változtatja a *növénynév*, illetve *gyümölcsnév* szavakat, jöllehet a mű címe „egzotikus gyümölcsök magyar neveinek” [kiemelés tőlem — G. K.] vizsgálatát ígéri. Mint ahogy a szerző is utal rá (24, 28, 47), megfelelő szövegkörnyezet híján gyakran nem lehet megállapítani, hogy egy-egy adat a növényt vagy pedig a termést (gyümölcsöt) jelöli-e, illetve hogy gyakran a *-fa*, *-bokor* utótagú összetételt lehet csak (első) adatként felhozni. Ezt a problémát a TESz. és az EWUng. sem tudja maradéktalanul megoldani, bár az utóbbi sokkal következetesebben jár el, mint az előbbi. Szótörténetileg mindenestre indokolatlan akkor is növényeket felsorolni, amikor a gyümölcsre már megvannak a szükséges adatok. Így például a táblázatokban (és a szócikkekben) szükségtelen a XVIII. századi *baobab* után a XX. századból a *baobabfa* és *kenyérfa*² szavakat, a XV. századi *narancs* után a XVIII. századból a *narancsfa* összetételt, a XVI. századi *pisztácia* után a XIX. század első feléből a *pisztáciafá*-t is megadni. Továbbá hol a gyümölcs a következő összetételekben: *óriásfa* (Adansonia digitata), *kenyérfa*² (Artocarpus), *pálmafa* (Phoenix dactylifera), *szelídfenyő* (Pinus pinea), *fazékfa* (Lecythis zabucayo) stb? Ezek csak a növényt jelölik, s még úgy sem kapjuk meg a gyümölcsöt, hogy elhagyjuk a *-fa* utótagot: *óriás* ≠ *baobab*, *kenyér* ≠ *baobab*, *pálma* ≠ *datolya*, és azt sem mondhatjuk, hogy ebéd után ettünk egy

szelídfenyő-t... Vagyis ezeket egyszerűen ki kellett volna hagyni a gyümölcsneveket vizsgáló munkából!

Maga a szótár ábécérendben adja meg a tárgyalt szavakat. Ez természetesen járható út, de következménye az, hogy igen sok szócikk végi utalásra és utalószócikk beiktatására kényszerül a szerző, hiszen egy-egy gyümölcsnek gyakran több neve is van. Jobb megoldás lett volna az adott növény (itt növényről van szó!) rendszertani helye szerint feldolgozni az anyagot, az összes utalást pedig egy összevont mutatóba helyezni. Ezzel kapcsolatban VÖRÖS ÉVA utal KISS JENŐ könyvére (Magyar madárnevek), mely az utóbbi módszert követi, ám szerinte a gyümölcsnevek esetében ez nem volt járható út, mert „egy-egy szócikk több oldal terjedelmű, és kezelhetetlen lenne” (45). Vajon mitől lenne kezelhetetlen? KISS JENŐ könyvét a jól megszerkesztett mutató segítségével igen jól lehet használni!

4. Ezek után lapozzunk bele a szótárba (50—169)! Az 50. lapon álló *Ádám-alma* címszót szerintem kis kezdőbetűvel és egybe kell írni, továbbá részfordításról, és nem tükörfordításról van szó: 1787-ben az *Ádám* már mindenképpen magyar név! A szerző szerint „A névadás alapját, [a vessző felesleges — G. K.] a gyümölcs héján látható harapások képezték...”. Kérdezhetnénk: ki vagy mi harapdálta, harapdálja meg a nevezett gyümölcsöt? Valószínűleg senki és semmi, amint azt a VÖRÖS ÉVÁTól zárójelben idézett német szöveg alapján megtudhatjuk: „Die Rinde am Apfel hat Ritzen, als ob mit den zähnen [helyesen: Zähnen — G. K.] hineingebissen worden sei” [kiemelés tőlem — G. K.], azaz ’mintha beleharaptak volna’ — vagyis nem tényleges harapások, csak annak magyarázott mélyedések. Micsoda különbség! Egyébként az első szótörténeti adatként közölt *Ádám-Almája* nem közvetlen dokumentálója a címszónak, hiszen az adat jelölt birtokos összetétel, így legfőljebb előzménye, a TESz. gyakorlatában „De vö.”, az EWUng.-ében „Vgl aber” lehetne (l. ez utóbbiban az *ádámcsutka* címszót!).

Az *afrikai jujuba* etimológiájában (51) idegen nyelvi megfelelőként áll a német *Nordafrikanischer Lotos*. Nos, botanikai szempontból bizonyára így van, de szótörténeti-etimológiai szempontból egyáltalán nem: az *afrikai* még csak-csak megfelel a *nordafrikanisch*-nak, de a *jujuba* fonémásor aligha azonosítható a *Lotos* hangsorral.

Az *aligátorkörte* szócikkének végén (53) álló „L. *avokádókörte*” utalás teljesen fölösleges, hiszen ez az utóbbi szó a saját betűrendi helyén csak utalócímszóként áll: ő maga is az *avokádó* szócikkében található. Itt és máshol is meg lehetett volna kímélni az olvasót az üres körbeutalásoktól, ha rögtön a megfelelő helyre irányítaná a szócikk végén levő „L.” a szótár használatát, ahogy azt pl. a *jánoskenyér* szócikkében is tapasztalhatjuk.

A 63. lapon a *baobab*-nál (miként a *gránátf*a [!], a *kesu* és mások esetében is) véleményem szerint redundáns adatközlést látunk: az 1787-es *Baobab* adatot még 6 ugyanilyen követi (a kisbetűs írásmód nem számít) — vajon minek? Elég lenne a még ma is használatos neveknél a rendelkezésre álló utolsó adat évszámára utalni.

A 65. lapon a *bétel* helyett (1975-ös évszámmal, de ez helyesen 1972, ugyanis az ÉKsz. ekkor jelent meg először) logikusabb lett volna a *bételdió*-t címszónak megtenni: kronológiailag ez az első adat (1890 k.), és ennek van meg az etimológiai háttere, ugyanis a magyar összetétel a német *Betelnuß* részfordításával jött létre. A *bétel* jelentése egyébként is ’növényi eredetű izgatószer’, vagyis nem gyümölcs (még csak növény sem). Egyébként PRISZTER SZANISZLÓ szótárában (Növényneveink. Magyar—latin szógyűjtemény. Bp., 1986.) sincs meg a *bétel*.

A *bergamottnarancs* szócikkének végén (65) utalást találunk az *arancs(fa)* címszóra — csakhogy ilyet a szótár nem tartalmaz.

Az 1989-es *brazíldió* címszónak nem közvetlen adata az 1890 körüli adatolású *Braziliai dió* — l. az *ádálmalma*-ról fentebb írtakat. (PRISZTERNél egyik alak sem található.) Az etimológiai részben a német *Brasiliennuss* végén *ß*-nek kellene állni, miként az a *Betelnuß*-ban helyesen is található.

A 67. lapon álló *brodfruchtfa* után ejtésformát is közöl a szerző: [brodfruktfa] — de miért rövid *o*-val, *d*-vel és *k*-val? Az etimológiában álló német *Brodfruchtbaum* régies alak lehet, ezt azonban az irodalomban megadott MARZELL-féle német növénynévszótár *Brotfruchtbaum*-ként közli.

A *datolyá*-nál (és *jujubá*-nál) miért nem görög betűkkel szerepel a görög adat? A *datolyaszilva* szócikkének végén az „L.” szakaszban miért szerepel a *datolyaszilva* — azaz ön maga? Ugyanígy még a *földimandula* szócikkben is.

A *jujuba* etimológiájában (102) szereplő német *rothe* 'vörös' helyesen *rote*. Szerintem nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a „*jujuba* végső forrása a görög *zizyphon*”. A magyar (továbbá angol, francia, német, orosz) és a görög szó még csak nem is hasonlít egymásra! A végső lexematikai forrás valahol Ázsiában keresendő, csupán a *Zizyphus jujuba* rendszertani név első tagja kapcsolható a görög nyelvhez.

A *kókusz* szócikkében (112) az összetételek sorában találhatjuk 1775-ös datálással a következőt: *Kókos nevü dióval* — csakhogy ez nem összetétel. A TESz. és az EWUng. egyszerűen a *kókusz* adataként kezeli, egyébként helyesen.

A *Krisztus kinszenvedése*, *Krisztus koronája*, *Krisztusvirág* [miért nagybetűvel?] (114) a megadott értelmezés szerint csak növény, illetve ennek virága, azaz nem gyümölcs: miért szerepel mégis a szótárban?

A *licsi* címszót (115) dokumentáló adatként áll 1986-ból a *licsifa* összetétel, ami rendben is van, jóllehet már 1894-ből lehetett volna hozni ilyen adatot. Ugyanebben a szócikkben a *licsifa* összetételeket szemléltető adatként szerepel 1989-ből a *licsi*: nos, lehet, hogy a szövegkörnyezet alapján valóban a fáról van szó, de ez a hangsor (betűsor) lexematikailag csak a *licsi*-re adat, akár a fáról, akár a gyümölcsről legyen is szó.

Teljesen indokolatlan volt fölvenni a szótárba a *pálma* címszót (136), hiszen ez se a magyarban, se a latinban, se más nyelven nem jelent semmiféle gyümölcsöt, csupán növényt. Gyümölcsnevet legfőljebb a *kókuszpálma*, *datolyapálma* összetételek előtagja alapján lehet elvonni, de az egész összetétel még így is csak növényt jelent! Hasonlóképpen a *szamócabakor*, *szamócafa* sem gyümölcs (153), miként a *vesefa* (165) sem.

Jól megformált szócikkek jó etimológiai levezetéssel pl.: *ambarella*, *ananász*, *citronád*, *narancs*, *szapodilla* stb.

5. A szótári részt követő Függelékben három egység található. Az első a tárgyalt növények latin név szerinti mutatója (170—6). Ez igen fontos része a könyvnek, hiszen a latin szaknyelvi név mellett megtalálhatjuk az adott faj összes elnevezését, közülük a legáltalánosabbak dőlt félkövér szedéssel ki vannak emelve — ezek köré csoportosítva lehetett volna földolgozni az egész anyagot.

A második egységet az irodalomjegyzék alkotja (177—91). Sajnálatos módon ez a több száz tételből álló rész is számos hibától terhes. *Aulis J. Joki* helye nem az *A*, hanem a *J* kezdetű nevek között van, miként *Raija Lehtinen* is az *L*-be való, nem az *R*-be. Baker művének kiadási helye nem lehet csak *California*, miként a CRC Handbooké sem *Florida* (valamilyen városnév kellene). A kiadó neve egyébként hol szerepel, hol meg nem: Franke és Genaust „megérdemelte” ezt, Csapody—Priszter, Gáldi, a TESz. és még sok más viszont nem. Feltétlenül meg kellett volna adni az 1982-es évszámú Biblia kiadóját! Bakos Ferencnek a román jövevényszókat feldolgozó műve két évszám-mal szerepel: 1982 és 1994. Tudomásom szerint a könyvet csak egyszer, 1982-ben adták ki. Az ÉKsz. első kiadása 1972-ben jelent meg, az 1975-ös ennek második, változatlan kiadása, ezt mindenképpen jelezni kellett volna. Ugyanez a helyzet a Bárczi—Benkő—Berrár-féle „A magyar nyelv története” című tankönyvvel is: ez először 1967-ben jelent meg, az 1989-es évszámú példány a sokadik változatlan lenyomatok közé tartozhat. Az EWUng. adatai is hibásak: a mű hat füzetben (két kötetben) jelent meg, méghozzá nem egyszerre, egyetlen évben, hanem 1992 és 1995 között (az 1993-as évszám az első három füzetből álló első kötet hivatalos bibliográfiai évszáma).

A főszerkesztőt pedig *Benkő Loránd*-nak hívják, nem *Lorand*-nak. A Főzés-nek rövidített münél ez áll: „Társszerkesztő: Adrien Bailey.” És ki még? A *BécsiK.* rövidítés mellett miért *NagyszC.* a Nagyszombati Kódex rövidítése? A NyK. nem 1872-ben, hanem 1862-ben indult. A Pfeifer-féle német etimológiai szótár 1989-es első kiadása három kötetben jelent meg, ezt is jelezni kellett volna. Stb.

A Függelék harmadik részeként a 192. lapon a jelek és rövidítések magyarázatát találjuk, ezt követi a 193—8. lapig terjedő angol nyelvű összefoglaló.

6. Miként recenzióm elején írtam, nagy szükség van a tematikus etimológiai feldolgozásokra — erre is szükség volt, hiszen az elmúlt 10—15 évben számos valóban egzotikus gyümölcs jelent meg a piacokon és üzletekben, ezáltal pedig a köztudatban és a szókészletben is. VÖRÖS ÉVA igéretes témához nyúlt, bár nem volt könnyű dolga: a vizsgálandó szavak jellegéből fakadóan mind szótörténeti, mind etimológiai forrásai sok esetben hiányosak; ám így is számos, eddig talán ismeretlen gyümölcs (növény) nevével és jobbára helytálló etimológiájával ismertette meg az érdeklődőket a szerző: pl. *areka*, *csillaggyümölcs*, *hikori*, *longan*, *sárgazapota* stb. Nagy érdeklődéssel fogtam a mű olvasásához, ám a monográfia tagadhatatlan értékei mellett a fentiekben taglalt számos elvi és módszerbeli hiányosság, felületesség és következetlenség bizony némi csalódást okozott. Ez a könyv akkor válhatna a magyar szótörténet és szófejtés valóban mintaszerű kézikönyvévé, ha a szerzőnek módja lenne egy átdolgozott második változatot kiadni.

GERSTNER KÁROLY

A magyar nyelv táji változatai az 1980-as évek végén (Tanulmánygyűjtemény)

Szerk. BALOGH LAJOS. *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes* 19. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1996. 226 l.

Az Országos Tudományos Kutatási Alap Magyar élőnyelvi vizsgálatok kutatási programjának támogatásával dialektológusok négy éven át vizsgálták a nyelvjárások és a regionális köznyelvek változásának folyamatát. A munka kezdeti szakaszának, a szövegfelvételek elkészítésének és lejegyzésének eredményei részben már korábban megjelentek (Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből. Szerk. BALOGH LAJOS. *Linguistica, Series B, Documenta*, 2. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1993.). A jelen tanulmánykötet, amely részben a szöveggyűjteményben közölt adatok elemzésén alapul, tizenhárom munkát foglal magában hat nyelvjáráskutató tollából. Kettőn több tanulmányt is jegyeztek (PESTI JÁNOS és RÓNAI BÉLA), a többiek egy-egy elemzéssel képviseltetik magukat a kötetben. A tanulmánygyűjtemény hét fejezetre oszlik, egy-egy dolgozat foglalkozik az intonáció (PESTI JÁNOS, A beszédszünet és a fonémák kvantitásának összefüggése a beszéd folyamatban), a szókészlet (BOKOR JÓZSEF, Nyelvjárási szókészleti vizsgálatok tanulságai az élőnyelv szempontjából) és az iskolai nyelvhasználat (GUTTMANN MIKLÓS, Nyelvjárási, regionális jelenségek nyugat-dunántúli iskolások beszélt nyelvében) területi vizsgálatával. A szövegtani részben PESTI JÁNOS két tanulmányát olvashatjuk a szentlőrinci redundancia- és hiányjelenségekről VINCZE KRISZTINA cikke alapján (MNY. 1986: 221—9; 349—56). A fejezetek közül a hangtani a legerjedelmesebb, ebben a szerzők túlnyomórészt a nyelvjárások, regionális köznyelvek fonetikai-fonológiai változásával vagy mozgásával (l. alább) foglalkoznak.

A hangtani fejezetbe lenne sorolandó RÓNAI-nak a szekszárdi nyelvváltozat *ö ~ ë ~ e* változását elemző írása is, de ezt a kötetben a „Kutatástervezés” fejezetcím alatt találjuk, noha a többi

hangtani tanulmányhoz hasonlóan itt sem valamiféle egységesítő módszertani vagy tematikai eljárás kidolgozására tett kísérlet eredményét olvashatjuk. Félrevezető a „Nyelvállapot” fejezetcím is: itt PESTI JÁNOS a nyelvi viselkedés kérdésével foglalkozik, holott egy súlypontját a nyelvi változás vizsgálatára helyező tanulmánykötet esetében a „nyelvállapot” kifejezés egészen más asszociációkat hív elő (a nyelvi viselkedés témakörének további vizsgálatához mindenképp érdemes lenne behatóan foglalkozni a kommunikáció néprajzával, az etnometodológiával, a kommunikatív kompetencia fogalmával stb. — bevezetésként l. további irodalommal KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995., 3. fejezet; R. WARDHAUGH, Szociolingvisztika. Bp., 1995., 10. fejezet). A *nyelvállapot* terminus szerintem leginkább a szinkrón—diakrón ellentét mentén értelmezhető a *nyelvi változás*-sal szemben (l. alább). És ha már a címeknél tartunk — a francia mondást némi-képp átformálva: titre oblige —, lássuk a kötet címet.

A tanulmánygyűjtemény címében szereplő időhatároló („az 1980-as évek végén”) valószínűleg nem a szóban forgó néhány év olyan nyelvtörténeti, szociolingvisztikai vagy éppen nyelvpolitikai folyamataira akarja felhívni a figyelmet, amelyek a vizsgált nyelvváltozatok életét jelentősen befolyásolták, hanem inkább arra az időintervallumra, amely a tanulmányok elkészültét — az 1980-as évek vége (8) — megjelenésükig követte. De vizsgáljuk meg más oldalról is, mit sugall ez a cím: első (felületes) pillantásra azt a reményt kelti, hogy a magyar nyelv területi változatainak elméletileg egységes, átfogó megközelítésével ismerkedhetünk meg. BALOGH LAJOS szerkesztői előszavából azonban kiderül, hogy ennél kevesebbet, de — és ez már a recenzens véleménye — valamivel többet is kapunk. Kevesebbet, mert hiszen érthető, hogy a vizsgálatokban, amelyeket a kutatási programban részt vevő dialektológusok mint „tapasztalt szakemberek” (7) az ország több megyéjében (Baranya, Békés, Győr-Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala) egymástól többnyire teljesen függetlenül folytattak, „nagy kutatói szabadság érvényesült” (i. h.), azaz tanulmányaik elkészítésében nem korlátozták őket sem tematikai, sem módszertani előírások, de annál inkább sajnálatos, hogy az így nyert eredmények egymással csak igen általános szinten vethetők össze. L. például BALOGH LAJOS megállapítását: „A hangtani tanulmányok túlsúlyát [ti. a kötetben] talán azzal magyarázhatjuk, hogy a változások a hangtan terén a leglátványosabbak. Lényegében ugyanez mondható el a szókészleti kérdéseket taglaló szerzők munkáiról is” (8). A kérdés magától adódik: a nyelv fonetikai/fonológiai vagy lexikai szintjén mennek végbe a leggyorsabban a változások? Továbbá: mit rejt magában a beszélt nyelv „látványos” változásának metaforája?

Noha az elemzések megállapításai csupán korlátozottan mérhetők össze, talán nem haszontalan e tanulmánykötet alapján megvizsgálni — és ez lenne az a „valamivel több”, amit fent ígértem —, milyen kép rajzolódik ki a magyar nyelvjárási kutatásokról az 1980-as évek végén. Nem szabad ugyanakkor megfeledkeznünk arról, hogy ez a kép mindenképpen hiányos, hiszen a kötet csupán néhány szerző munkáit tartalmazza.

HUTTERER MIKLÓS szerint a dialektológiát a XX. századi története során két nagy kihívás érte, amelyekre így vagy úgy választ kellett adnia. Az első a strukturalizmus kritikája volt, amire URIEL WEINREICH „Lehetséges-e strukturális dialektológia?” című tanulmányában adott pozitív és nagy hatású választ (In: A nyelvtudomány ma. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1973.) A második kihívást a szociolingvisták fogalmazták meg a nyelv és ezzel együtt a nyelvjárás fogalmának relativizálásával (vö. C. J. HUTTERER, Der Dialekt als diatopische und diastratische Einheit. In: UÖ., Aufsätze zur deutschen Dialektologie. Bp., 1991.) Milyen választ adtak ezekre a kritikákra a kötet nyelvjáráskutatói? A továbbiakban felsorolom a tanulmánygyűjtemény néhány olyan jelenségét, amely elsősorban a szociolingvista, de a strukturalista kihívásra is adott válaszok elégtelenségéből, illetőleg e válaszok megkerüléséből adódóan határozta meg a kötet dialektológiai vizsgálatainak lehetőségeit.

1. Minden szerző hangsúlyozza a szociológiai (független) változók jelentőségét a dialektológiai vizsgálatokban (bár maga a *változó* terminus egyszer sem fordul elő a kötetben). Néhányan

adatközlők (nyelvi) életrajzát is felvázolják (K. FÁBIÁN ILONA, PESTI JÁNOS, RÓNAI BÉLA), de az adatok szociolingvisztikai értékelése, megszólaltatásuk rendre elmarad, megkérdőjelezve egyben közlésük elengedhetetlenségét is. BOKOR JÓZSEF kísérletet tesz ugyan a nyelvhasználatot befolyásoló külső, nyelven kívüli tényezők és a belső, nyelvi tényezők osztályozására, de az előbbi kategóriában a területi (dialektológiai) és a pszicholingvisztikai szempont mellett csupán az életkort és a „társadalmi hovatartozás” kevésbé megfogható változóját említi (165—6). Igaz, K. FÁBIÁN ILONA „A nyelvjárási alaprétég három hangtani jelensége és változatai a Tolna megyei Kisszéke-lyen” című dolgozatában az életkor mellett a nem társadalmi változóját is vizsgálja, ugyanakkor jellemző, hogy a szociológiai módszerek alkalmazásának megindoklása itt leginkább szabadkozásnak tűnik (45—6).

2. Az egyetlen független változó tehát, amely a nyelvi változással foglalkozó tanulmányokban a nyelvi adatokkal korrelációban feltűnik, az életkor változója (eltekintve K. FÁBIÁN dolgozatától). Szerepeltetését elsősorban az indokolja, hogy a kötet tanulmányait a nyelvjárások változásával kapcsolatban az a meggyőződés befolyásolta igen mélyrehatóan és sokrétűen, miszerint a nyelvjárás rövid időn belül eltűnik, a mai nyelvjárási beszélők gyermekei, unokái már a köznyelvet fogják beszélni. L. például: „A tájszónak pillanatnyilag még a vártnál lassúbb a pusztulása, kihalása” (176), „...a nyelvjárások halványulóban, eltűnőben, mitőbb pusztulóban vannak” (108), ellenpéldaként ugyanakkor K. FÁBIÁN következtetéseit (61—2). A nyelvjárások gyors köznyelviesülésének prognózisa már a múlt század elejéről ismert, de beigazolódása mindeddig várat magára. A regionális köznyelvek/köznyelviség jelenségei sem igazán differenciálják az előrehaladás érvényét, a szerzők a regionális köznyelvet többnyire a nyelvjárásból a köznyelvbe történő átmenet ideiglenes állomásaként határozzák meg.

Ebben az összefüggésben válik az életkor az egyetlen „értékelhető” szociolingvisztikai szemponttá, amely tehát lehetővé teszi a szerzők számára, hogy a köznyelviesülést szinkrón metaszemben mutassák ki. A nyelvjárások pusztulását nem minden emóció nélkül konstataáló szerzők ugyanakkor nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a nyelvváltozatokhoz kötődő nyelvi formák használata nem csupán generáció-, hanem életkorspecifikus is. Azaz egyáltalán nem lehetünk biztosak például abban, hogy egy vidéki település középkorú beszélőjének nyelvhasználata, amely az idősebb beszélőkénél általában nagyobb arányban követi a köznyelvi normát, a nyelvhasználati szinterek nyilvánossági fokának nyelvszociológiai változójával korrelációban nem válik-e a beszélő idősebb korára kevésbé köznyelvivé (vö. J. CHESHIRE, *Age- and generation-specific use of language*. In: *Sociolinguistics/Soziolinguistik*. Szerk. U. AMMON, N. DITTMAR, K. J. MATTHEIER. Vol. 1. Berlin/New York, 1987. 760—7).

3. A nyelvi adatok érvényességével szemben megfogalmazódott kétségek (I. LABOV megfigyelői paradoxonja) nem vezették a szerzőket arra, hogy az adatgyűjtés metodológiáját újabb kutatási módszerek átvételével gazdagítsák. Nem állítom ezzel azt, hogy a szerzők nincsenek tisztában ezzel a kérdéskörrel (I. BOKOR részletes és alapos elemzését a passzív, az aktív indirekt és direkt módszer előnyeiről és hátrányairól, illetve 16, 85), ezt már azért sem tehetnénk, mert a magyar dialektológiai kutatásoknak a MNyA. munkálataiban kiteljesedő korszakában, amely az elsődleges vonatkozási keretet adja a kötet szerzői számára, számos tanulmány foglalkozott a gyűjtés elméleti, módszertani kérdéseivel (vö. KISS J.: MNy. 1992: 162—3). Az azóta eltelt több mint négy évtized azonban jelentős változásokat hozott a nyelvjárások életében, de a dialektológiában is. Középpontba került a regionális köznyelvek/köznyelviség problémaköre, amelynek a vizsgálata amúgy a kötet egyik fő célkitűzése lenne, a nyelvjáráskutatásban pedig a nyelv kommunikációs megközelítésének jegyében több munka is született. A kötet szerzőiben nem igazán tudatosult, hogy a nyelvatlasz gyűjtésmódszertani eljárásai a kutatás tárgyának és tudománytörténeti dimenzióinak megváltoztatásával nem követhetők tovább jelentős módosítások nélkül.

4. A szerzők vizsgálataiban igen kevés adatközlővel dolgoztak, az elemzett jelenségek esetében RÓNAI öt-öt (17, 113), K. FÁBIÁN hat (46—7), ZILAHÍ négy adatközlő (129) nyelvi megnyilvánulásai alapján von le következtetéseket az életkornak a nyelvhasználat különbségeiben megmutató szerepéről. Hogy milyen veszélyeket rejt magában a kevés adatközlő kiválasztása, jól szemlélteti K. FÁBIÁN eljárása az adatközlők korcsoportokra osztásában. Mindegyik korcsoportba két-két adatközlőt sorolt be, egy-egy férfit és nőt. Az I. (legidősebb) korcsoportba tartozik egy 1920-ban született férfi, aki a legidősebb adatközlőnél 15 évvel fiatalabb, de a II. korcsoport két tagjától csak négy, illetve 10 év választja el. Ugyancsak tíz év a korkülönbség a III. csoport két tagja között (46—7). Ennélfogva indokolt lenne az I. korcsoport férfitagját a II. korcsoportba sorolni. Ezzel a statisztikai mutatók is jelentősen megváltoznának, ami a szerző számos következtetését érvénytelenítené. Például állítása szerint az *-l* kiesése hangsúlyos helyzetben „a vizsgált három korcsoportban jelentős változást mutat az időben előre [értsd: az életkorban hátra — megj. tölem, B. Cs.] haladva: 72,22%; 38,46%; 39,53%” (60). Ha az 1920-ban született adatközlőt a II. korcsoportba soroljuk, a százalékos arányok más képet mutatnak (a III. korcsoport mutatói természetesen változatlanok maradnak): 62,36%; 62,00%; 39,53%. Az életkor változója ezek szerint csak a két legfiatalabb adatközlő (III. korcsoport) és a többi négy adatközlő nyelvhasználati átlaga közötti különbségek kimutatására lehetne alkalmas. Hogy valóban alkalmas-e rá, azaz állítható-e igen nagy valószínűséggel, hogy a nyelvjárásban az életkor és a hangsúlyos helyzetben álló *-l* kiesése között összefüggés van, az csak akkor dönthető el, ha a nyelvészeti statisztika módszereit alkalmazva megvizsgáljuk, szignifikánsnak bizonyulnak-e a nyelvi különbségek az életkor változójával korrelációban. Mivel a tanulmánykötet egyetlen szerzője sem vállalkozott ilyen vizsgálatokra, százalékszámításos táblázataikból levont következtetések nem többek jól vagy rosszul megalapozott intuíciónál. Miért ilyen kevés adatközlővel dolgoztak a kutatók a terepmunka során? Erre bizonyára az a magyarázat, hogy az egy generációba besorolt beszélők nyelvhasználatát egy-egyesnek tételezik fel (vö. 46, 129), amelyen belül az ingadozások, például a félhosszú—hosszú, illabiális—labializált hangtani változatok a véletlennek tulajdoníthatók. Ezt alátámasztja az is, hogy a szerzők nem tartották fontosnak a műszeres fonetikai méréseket a „határeseteknél” sem (vö. 20, 131).

5. A magyar nyelvi változók egyre terebélyesedő irodalmának ismeretében a kötet szerzői bizonyára nem állítanak olyan határozottan néhány nyelvi jelenségről, hogy kizárólag a helyi nyelvjárás hatásaként van jelen a regionális nyelvváltozatban. Csak egyetlen példa: az inessivusi *-ban/-ben* rag *-ba/-be* változata a kérdéssel foglalkozó három kutató szerint a helyi nyelvjárásból került át „nyelvi fossziliaként” a regionális köznyelvbe (84, 121), illetőleg a nyugat-dunántúli iskolások nyelvváltozatába (222). A kérdés ennél jóval bonyolultabb, az inessivusi és illativusi formák változója „egyetemes magyar változó”, amelynek a vizsgálata nem szűkíthető le a nyelvjárás és a köznyelv közötti kódváltás körére (l.: LANSTYÁK I. és SZABÓMÁHLY G., Magyar nyelvhasználat — iskola — kétnyelvűség. Pozsony, 1997. 43 kk.; HORVÁTH V.: A *-ba(n)* nyelvi változóról. In: A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Szerk. KEMÉNY G. és KARDOS T. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes, 16. Bp., 1994.; VÁRADI T. i. m.; a változó területi elterjedtségéről ír továbbá a NyKk. és a NymKsz. is).

6. Kevés szó esik a kötetben arról, hogy mi az a nyelvállapot, amihez képest a jelenben vizsgáljuk a nyelvváltozatot. A viszonyítás kérdése tehát sok esetben másodlagos, olykor említés nélkül is marad. Ennek buktatóit ismét egy példával illusztrálnám. RÓNAI BÉLA a szekszárd-felsővárosi *ő-zés* „nagy mértékű bomlását” az *ē*, illetve *e* irányába öt adatközlő szinkrón beszélt nyelvi szövegeinek százalékszámításos vizsgálatával ábrázolja. Megállapítása szerint „A nyelvi változást, amely esetünkben egybeesik a nyelvjárások halványulásának, kopásának, felbomlásának általánosan érvényesülő folyamatával..., már a nyelvjárási alaprétet képviselő 1. és 5. adatközlő nyelv-

használata is igazolja” (19). A százalékos arányok az 5. adatközlő esetében (85 éves) csupán 54,22%-os *ő*-zést mutatnak 40,70%-os *ē*-zéssel szemben. Ezek az adatok azonban csak akkor lehetnének egy folyamatban lévő változás jelei, ha bizonyosak volnánk abban, hogy az *ē*-vel ejtett morféákat a beszélőközösség tagjai korábban statisztikailag szignifikánsan nagyobb gyakorisággal realizálták *ő*-vel. Márpedig ha megtekintjük az *ē*-zés példáit, az 5. adatközlő szövegéből (*nēm, ugyē, ēgy, lējárt, tizēnnēgyi* stb.), éppen arról győződhetünk meg, hogy ezekben az esetekben a főnéimáknak a nyelvjárás fonológiai rendszeréből következően sosem lehetett labiális változatuk (magára a jelenségre is csupán egy-egy példát találunk a MNyA. korpuszában az erdélyi Szakadatról a köznyelvi *egy* számnév, illetőleg Kaposkeresztúrról a köznyelvi *le* igekötő helyén, vö. IMRE, MMNyR. 203).

A viszonyítás kérdésének hiányával magyarázható az a terminológiai következtetés is, ami a szinkrón nyelvváltozatokat vizsgáló kutatók munkáját jellemzi: a beszélőközösségben használt nyelvi formák generációk szerinti megoszlását nem szerencsés éppúgy a *változás* kifejezéssel illetni, mint a két vagy több szinkrón metszet között kimutatható nyelvi különbségeket. Az előbbire jobbnak tartom a *nyelvi mozgás* elnevezést (vö. BOKOR JÓZSEF, Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. MNyTK. 203. sz. Bp., 1995. 9). Ez a megkülönböztetés megfelel a labovi szociolingvisztika 'change in apparent time' (= nyelvi mozgás) és 'change in real time' (= nyelvi változás) distinkciójának a folyamatban lévő változások vizsgálatában (vö. W. LABOV, Principles of Linguistic Change. Vol. 1, Internal Factors. Oxford UK & Cambridge USA, 1994. 3. és 4. fejezet).

7. Akkor sem járunk jobban, ha „valódi” (real time) változásvizsgálatról van szó, mert a kutatók a kiválasztott forrásanyagot (itt elsősorban a MNyA.-ra gondolunk) kritika nélkül kezelték, illetőleg nem törekedtek arra, hogy a változásvizsgálat kiindulópontjaként meghatározott korpusz adategyűjtésével azonos módszertani eljárásokat követve biztosítsák az adatok összemérhetőségét. Ez természetesen nem zárna ki, hogy más metodológiát alkalmazva újabb adatokkal gazdagítsák a nyelvváltozat szinkrón (és csakis szinkrón) állapotának leírását. Az elméleti megközelítés szempontjából kivételt csak K. FÁBIÁN dolgozata jelent, amely szintén felhasználta ugyan a MNyA. adatait, de azzal a megszorítással, hogy „egy mesterségesen összeállított, kifejezetten nyelvjárási jelenségeket reprezentáló szóhalmaz és az élőbeszéd aktuális realizációi esetenként nem összevethető adatokkal szolgálnak, de talán a legjellemzőbb jegyekben és tendenciákban útmutatók lehetnek” (48). Nem jelentett volna talán túl nagy feladatot aktív indirekt módszerrel a nyelvatlasz megfelelő adatainak kikérdezése sem, annál is inkább, mivel a MNyA. anyagát a vizsgálatba bevonó kutatók hangtani vonatkozású nyelvjárási jelenségtanulmányokat készítettek. Ezeknek a jelenségeknek a szempontjából pedig az atlaszadatok nem kis része irreleváns. Továbbá a kérdőívvel gyűjtött adatok összehasonlítása a spontán szövegfelvételekével érdekes eredményeket hozhatott volna a beszélőknek a saját nyelvhaszálatukra irányított figyelmük (self-monitoring) vizsgálatában (vö. például PAPP L.: A nyelvjárási anyaggyűjtés szociológiai kérdéseihez. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS J., SZÜTS L. Bp., 1988. 736—51; VÁRADI T., Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview: ALH. 1995/1996.).

A szerzők többsége olyan település(ek)en gyűjtött, amelyek nem voltak a MNyA. kutatópontjai. Néhányan közülük IMRE SAMU nyelvjárás-tipológiájának (I. MMNyR.) az egyes nyelvjárásokat jellemző adatait hasonlították össze a saját gyűjtésükből származó korpussszal. Ez az eljárás lényegében egy fokkal még pontatlanabb, mint a nyelvatlasz konkrét helyi adatait a beszélt nyelvi anyaggal összevető vizsgálat, mivel nem tudhatjuk, hogy a nyelvjárásra általánosan jellemző jelenségek valóban megvoltak-e a vizsgált településen, és ha igen, milyen nyelvi, társadalmi és stilisztikai megoszlást mutattak (vö. a változásvizsgálat történeti forrásainak területi érvényéről a SzamSz. kapcsán SEBESTYÉN Á.: Nyr. 1991: 226—7). Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez a megoldás még inkább védhető, mint GUTTMANN MIKLÓSÉ, aki a Nyugat-Dunántúl számos, kiterjedt területet

lefedő kutatópontján folytatott vizsgálataiban egy főiskolai tankönyv (SZABÓ GÉZA, Magyar nyelvjárások. Bp., 1980.) nyelvjárási jellemzéseire hivatkozik (e kötetben, illetve uő., A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. MNyTK. 202. sz. Bp., 1995.).

A nyelvjárási leírásokra támaszkodó szerzőkkel szemben többen másként kísérelték meg áthidalni azt a problémát, hogy a változásvizsgálathoz nem álltak rendelkezésükre az adott történeti adatok. A nyelvjárási alaprétég meghatározásában a változásvizsgálat kiindulópontjának a legidősebb korosztály nyelvhasználatát tekintették — és ezzel a fentiek értelmében tulajdonképpen nyelvi mozgásvizsgálatra vállalkoztak. Azonos megközelítésből vizsgálta a nyelvjárási alaprétég kérdését SEBESTYÉN ÁRPÁD idézett cikkében: „nyelvjárási alaprétég értékűnek tekintjük az olyan idősebb, egész életét helyben leélő emberek beszédét — elsősorban a mezőgazdasági, háztartásbeli foglalkozást űzőkét —, akik a legtipikusabb nyelvjárási — köznyelvi regiszterváltásra képtelenek, tehát idegenekkel is, nem otthoni körülmények között is csak nyelvjárási kiejtésüket használják” (225), azzal a megszorítással, hogy ez az összefüggés a mai kutatás számára lehet irányadó. Ez a definíció (a „regiszterváltást”, azaz kódváltást kizárólag a „kiejtésre” redukáló pontatlanságától eltekintve) a kötet tanulmányai szempontjából két problémát vet fel.

Egyrészt biztosak lehetünk abban, hogy a szerzők módszeresen nem vizsgálták meg, adatközlők nyelvhasználati kompetenciájának része-e a kódváltás képessége, hiszen kizárólag szövegfelvételeket gyűjtöttek. Ebből következően csupán az életkor (és kisebb mértékben a lakhely és foglalkozás) szempontja marad releváns a nyelvjárási alaprétéget beszélők csoportjának meghatározásában.

Másrészt ha nem hivatkozunk arra, hogy eljárásunk csak a jelen szociokulturális, történeti, területi stb. adottságai mentén igazolható, akkor ilyen általános szinten a legidősebb beszélők idiolektusának azonosítása a nyelvjárási alaprétéggel paradox megoldásnak bizonyul, amennyiben összevetjük a szerzőknek a nyelvjárások jövőjét illető prognózisát („a nyelvjárások kihalnak”) a történeti nyelvészet alapvető hipotézisével arról, hogy a nyelv (és így minden egyes nyelvváltozat is) szüntelenül alá van vetve a változásnak. Paradox lépésnek bizonyul, hiszen egy-egy településnek mindig vannak és lesznek legidősebb lakói, nyelvhasználatukat tehát a nyelvváltozat történetének bármelyik pillanatában nevezhetnénk nyelvjárási alaprétégnek — mivel nyelvjárás és köznyelv között a határt tisztán nyelvi szempontból nem lehet meghúzni —, ebből pedig az következne, hogy a nyelvjárás nem tűnhet el. Az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha feltételezzük, hogy a nyelvváltozat életében be fog következni egy olyan időpont, amikor a legidősebb beszélők idiolektusa és a köznyelv között, pontosabban az idiolektus és a köznyelv egymásnak megfelelő jelenségei között nyelvileg semminemű különbséget nem lehet majd kimutatni. Ez a feltevés ugyanakkor két szempontból is elhibázott.

Először is felveti a kérdést, hogy vajon valóban olyan egységes-e a magyar köznyelv, mint azt a hipotézis igazolása megkíváná, és mint ahogyan azt nyelvészeink közül többen szeretnék (l. például DEMÉ L., A normafogalom dialektikája. In: A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. Szerk. KEMÉNY G. és KARDOS T. *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes*, 16. Bp., 1994. 11—5). Ha igennel válaszolnánk erre a kérdésre, az pontosan azt jelentené, hogy jelentős számban vannak olyan beszélők, akiknek az úzusához igazíthatnánk a nyelvi normát. De kik lennének ezek a beszélők? A vonatkozó szociolingvisztikai vizsgálatok tanúsága szerint aligha alkotnak szociológiailag minden nehézség nélkül körülhatárolható csoportot (l. többek között a hivatkozott kötetben KASSAI ILONA vizsgálatát az -e kérdőszó szórendi helyéről, 125—9). Ez pedig feltétele lenne annak, hogy a köznyelvi norma alakításához bármikor leírassuk nyelvhasználatukat.

És mielőtt belevetnénk magunkat a napjainkban zajló „nyelvtörvény-vitába”, ide kapcsolódik a második kifogás a fenti feltevessel szemben: miért kellene úgy gondolnunk, hogy egy kistelepülés lakói olyan gyakran lépnek kommunikációs interakcióba köznyelvi beszélőkkel, hogy az

nyelvhasználatukat döntően befolyásolná. Ha rosszmájú akarnék lenni, hozzátenném, a nyelvjárási beszélőket nem minden nap keresi fel (nyelvművelő) dialektológus, hogy „spontán beszélgetésre” invitálja őket. A félreértést elkerülendő, ezzel nem azt állítom, hogy ez lenne a nyelvjárás köznyelviesedésének egyetlen kiváltója, de azt igen, hogy a nyelvi változás folyamatát elsődlegesen a beszélők nyelvi interakcióit vizsgálva érthetjük meg. Hogy elébe menjünk egy lehetséges ellenvetésnek (vö. 20, 43), röviden utalnék egy olaszországi szociolingvisztikai vizsgálatra, amely nem igazolja a tömegtájékoztatói eszközök szerepének jelentőségét a nyelvjárás és köznyelv érintkezésében létrejövő nyelvi változás döntően egyirányú folyamatában (R. SALADINO, *Language shift in standard Italian and dialect*. In: *Language Variation and Change* 1 [1990.]: 67 kk.). SALADINO szerint a nyelvjárási és köznyelvi beszélők nyelvhasználati különbségeit nem vezethetjük vissza eltérő tévézési szokásaikra. A televízió ugyanis (a rádióval együtt) „cool” médiumnak tekintendő, amely nem interaktív, és így az általa közvetített nyelvi norma nem szükségszerűen befolyásolja a beszélők standard nyelvi produkciójának kvantitatív megváltozását.

A területi nyelvváltozatok jövőjét illető tudományos prognózisok természetesen igen széles skálán helyezkednek el az egyes nyelvek vonatkozásában. A konvergencia és divergencia fogalom-párjából kiindulva a két szélső álláspontot az egyik vagy másik jelenség kizárólagos érvényesülésének feltevésével tekinthetjük egyenlőnek. Egyedül a divergencia jelensége a nyelvjárás és a köznyelv változását csak akkor jellemezheti, ha a két nyelvváltozat nem áll egymással érintkezésben. Noha ez a nyelvi szituáció a magyar nyelv esetében a szó mindkét értelmében periférikus, ez nem jelenti azt, hogy a divergencia jelenségét kizárhatnánk a területi nyelvváltozatok jövőjét befolyásoló tényezők közül.

Ha azonban ragaszkodunk ahhoz, hogy előrejelzésünket a skálának azzal a végpontjával azonosítsuk, amely a nyelvjárás változását kizárólag a köznyelvhez képest végbemenő konvergencia folyamatára szűkíti le, akkor ezzel azt tételezzük fel, hogy a konvergencia olyan társadalmi folyamatokkal jár együtt, amelyek során a nyelvközösség területileg és szociálisan elkülönülő csoportjai egyre szűkebbre zsugorodnak, illetőleg számuk egyre kevesebb lesz. A folyamat végpontján pedig egy monolitikus társadalom víziója rajzolódik ki. — Ez az igencsak rövidre szabott gondolat kísérlet — és ezt talán meg sem kell említeni — a szociolingvisztika egyik alapvető hipotézisének alapul arról, hogy a nyelvi különbségek egyben társadalmi különbségek is. (A társadalmi különbségek és a területi megoszlás összefüggéseiről l. HUTTERER i. m., a magyar nyelvterületen végzett eddig egyetlen kutatás első eredményeiről pedig l. LANSTYÁK ISTVÁN, *Az alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggéseiről*. In: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Szerk. KONTRA M., *Linguistica, Series A, Studia et dissertationes*, 9. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1992. 109—27.)

A feladat éppen abban áll, hogy minél több tényező figyelembevételével tegyünk kísérletet a nyelvjárási konvergencia és divergencia egymástól nem teljesen független folyamatainak a feltárására. Ehhez el kellene szakadnunk végre attól az — egyébként az európai dialektológiában sem ismeretlen — leegyszerűsítő látásmódtól, amely az újonnan létrejövő regionális nyelvváltozatoknak a nyelvi standardtól különböző jelenségeiben nem lát mást, mint vagy a nyelvi konvergencia mechanizmusának később helyrehozható üzemzavarait, vagy a helyi nyelvjárások véletlenül továbbélő emlékét. Ezzel szemben a regionális nyelvváltozatok önálló jelenségeit úgy kellene felfognunk, mint a társadalomban élő individuumok arra irányuló intencionális cselekedeteinek kollektív (és az eredeti intencióktól különböző) eredményét, hogy a nyelvközösségen belül élő mikrocsoportok, beszélőközösségek tagjainak a más közösségektől független (nyelvi) identitását kifejezzék (az európai nyelvjárások konvergenciájának és divergenciájának újabb vizsgálataira l. a *Sociolinguistica* c. nemzetközi évkönyv 10. számában [1996.]).

Ha a tanulmánygyűjtemény címével összefüggésben felvetett kérdést, hogy miként jellemzi a kötet az 1980-as évek végének magyar dialektológiáját, nem válaszolhattuk is meg kimerítően (hadd utaljak ismét arra, hogy a kötet csupán hat szerző munkáit adja közre), az mindenesetre

örvendetes tény, hogy azóta megjelent pár tanulmány a nyelvjárások változásának témaköréből (BOKOR J. i. m.; KISS J., A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1899 között. MNyTK. 190. sz. Bp., 1990.), amely érvényes választ ad arra a kihívásra, miképpen lehetséges (történeti) dialektológiát művelni a szociolingvisztika módszereinek alkalmazásával.

BODÓ CSANÁD

KÜLÖNFÉLÉK

Közlemény

A Magyar Nyelv ezredzáró évfolyamával, a 2000. évi kötettel kezdődően a tanulmányok sorába iktatott írásokat angol nyelvű összefoglalóval fogja közölni. E szerkesztőségi elhatározás aligha kíván különösebb megokolást. Annak a lehetőségét ugyanis, hogy a folyóiratban közlendő tanulmányok témáiról, a kutatási eredményekről, a követett módszerekről és elméleti megközelítésekről a szélesebb nemzetközi tudományosság egyáltalán értesülhessen, csak világnyelven való híradás biztosítja. Nem kétséges, hogy ma az angollal, korunk világnyelvével érhető el a legszélesebb olvasói kör. Az angollal kívánjuk tehát biztosítani annak lehetőségét, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatos, illetőleg a Magyar Nyelvben megjelenő tanulmányok iránti érdeklődés esetén minél többen tehessenek esetleges további tájékozódó lépéseket. A rezüméken kívül biztosítani kívánjuk továbbá az érdeklődés fölkeltségének a lehetőségét azzal is, hogy a tartalomjegyzéket a hátsó borítólapon külső oldalán angolul is közölni fogjuk.

Összefoglalókat csak tanulmányok után közlünk. Ennek megfelelően többi hagyományos rovatunkhoz tematikai, terjedelmi, technikai okok miatt összefoglalást továbbra sem adunk. De mert a tartalomjegyzék angol változatban is olvasható lesz, az érdeklődő s magyarul nem tudó olvasó cím szerint teljes tájékoztatást kap mindegyik Magyar Nyelv-szám tartalmáról.

Arra kérjük tehát a Magyar Nyelv azon szerzőit, akik tanulmánynak szánt kéziratot küldenek vagy nyújtanak be a szerkesztőségnek, hogy külön lapon mellékeljenek legfőljebb tíz soros, magyar nyelvű összefoglalást kéziratukhoz, szigorúan betartva e terjedelmi korlátot, és megadva tanulmányuk címét és nevüket is. A szerkesztőség természetesen továbbra is fenntartja a jogot arra, hogy eldöntse, mely kéziratokat közli tanulmányként.

A SZERKESZTŐSÉG

Bitnicz Lajos, a stilisztika tudósa*

1. Öröm ünnepelni, öröm emlékezni. Különösen olyan intézményre, iskolára, amely immár két és negyed százada árasztja a műveltséget, és különösen olyan tudósra, aki máig hatóan írta be nevét a magyar stilisztika történetébe, és aki oly sokat tett iskolájáért, városáért: Szombathelyért.

Az emlékezés annál is inkább öröm lehet számunkra, mert az erkölcsi és egyéb értékeket, a nemzeti múltat, a hagyományt nem becsülő korunk hálátlan is: könnyen elfelejtkezik elődeiről, kiemelkedő egyéniségeiről.

Mindjárt utalnom kell azonban arra, hogy Bitnicz Lajosnak nem a teljes munkásságáról fogok szólni, hanem legjelentősebb műve: „A magyar nyelvbeli előadás tudománya” révén a sti-

---

* Előadásként elhangzott Szombathelyen, 1997. november 28-án, a Premontrei Rendi Szent Norbert Gimnázium alapításának 225. évfordulóján rendezett tudományos konferencián.

lisztikában betöltött szerepéről. Egy rövid félóra alatt ugyanis lehetetlen ekkora életutat ismertetni, értékelni. Meg aztán stilisztikátörténettel foglalkozom évtizedek óta, részben ez volt a tárgya akadémiai doktori disszertációmnak is.

Rövid előadásomban tehát „Bitnicz Lajos, a stilisztika tudósa” címen a következőkről beszélek:

a) Először kiemelek néhány momentumot Bitnicz életéből, illetőleg néhány, számunkra ezúttal fontos vonást egyéniségéből.

b) Majd vázlatosan jelzem a stilisztika és a magyar stilisztika útját, benne Bitnicz Lajos helyét.

c) Ezután szólok „A magyar nyelvbeli előadás tudománya” létrejöttéről, rendszeréről, jellemző vonásairól és értékéről.

d) Végül összefoglalom a műnek és Bitnicznek a jelentőségét.

Minden tudománytörténeti kutatás alapelve: a vizsgált művet vissza kell helyezni a maga korába (más szóval nem követelhetünk tőle olyat, ami csak később valósult meg); de ugyanakkor a mindenkori ma szemével kell mérlegre tenni, hogy valódi értékeit, előre mutató vonásait megállapíthassuk.

2. Bitnicz Lajos a XIX. század tízes éveitől mintegy fél évszázadon át fejtette ki szerényen, csendesen, de annál nagyobb szívóssággal tanári és tudósi tevékenységét. Valójában polihisztor volt: számos nyelvet ismert, művelte a nyelv- és irodalomtudományt, a matematikát, de otthonosan mozgott a régészetben, különösen a numizmatikában. A szombathelyi Királyi Lyceumban Kresznerics utódként 34 éven át tanította a matematikát, 1819-től 25 évig a magyar nyelvi, stilisztikai, retorikai és irodalmi ismereteket; 1839-től a liceum igazgatója is volt. Tanításmódját Frankenburg Adolf, a tanítvány, a sokoldalú publicista így jellemezte: „... Bitnicz, bár nem tudta velem a mathesis abstract tudományát megkedvelteni, annál jobban sikerült ez neki classicus felolvasásai által a magyar nyelv és irodalom történetéből... Minden lecke valódi ünnep volt rám nézve, inkább mindenről lemondtam volna, mint egy órát is elmulasztani, de nem is volt az egész hazában a magyar literatúrának avatottabb és buzgóbb előmozdítója, mint Bitnicz.” (Idézi KÖBÖLKUTI KATALIN, Bitnicz Lajos. Szombathely, 1993. 6—7.)

Az itt tárgyalandó monográfián kívül 1837-ben jelentette meg szerzőnk „Magyar nyelvtudomány” c. kétkötetes munkáját. Részt vett továbbá a Matematikai Műszótár szerkesztésében, és számos tanulmánya, nekrológja látott napvilágot a Tudományos Gyűjteményben és egyebütt. 1830-ban őt választották meg elsőként az Akadémia IV. Matematikai Osztálya tagjának. Kiterjedt akadémiai tevékenységéről TÓTH PÉTER számolt be a Vasi Szemlében közzétett alapos tanulmányában (1994. 3. sz. 411—20).

3. Hogy Bitnicz fő művét el tudjuk helyezni a magyar stilisztika fejlődésláncolatában, legalább nagyon röviden vissza kell pillantanunk e tudományág kialakulására.

Ismeretes, hogy a stilisztika nem a saját problematikájából nőtt ki — tehát nem a stílusnak a kommunikációban betöltött funkciója, illetőleg a stílusérték, továbbá a stílusrétegek és -árnyalatok elkülönítése játszotta benne a főszerepet —, hanem az ókori és középkori retorikákból, poétikákból és a XII. század második felétől ezeket (részben) felváltó „ars dictandi”-kből. Természetesen már a görög rétorok szembe találták magukat számos stilisztikai kérdéssel. Ilyenformán a retorikában például — amely elsőrendűen a prózai előadással foglalkozott — korán megkülönböztették a három stílusnemet: a felső, a közepes és az egyszerű stílust. És vizsgálták a szónoki beszéd legfontosabb stílusesszkezeit: a jóhangzást (eufónia), a zeneiséget, továbbá a trópusokat és az alakzatokat (figurae), az ún. ornata syntaxis, vagyis a díszítő mondatban jelenségeit, valamint a stílus „illő” (decorus) voltát. A poétika akkoriban a költői előadás tudománya volt. Az ars dictandik (mint tankönyvfélék) pedig részben a retorikáknak, részben a poétikáknak, illetve — persze nem ilyen néven — a középkor stilisztikáinak a szerepét töltötték be. Ezek tehát elsősorban a pra-

xis, a gyakorlat tudományait jelentették; és ezekből nőtt ki a stilisztika akkor, amikor a retorika már sokak szemében csak elöregedett normatív szabálygyűjtemény volt. Mindez, vagyis a stilisztika önállósodása a XVIII. század végétől a XIX. század közepe tájáig következett be, tehát éppen Bitnicz munkálkodása idején.

Ami most már a magyar stilisztikát illeti, magam a történetét négy korszakra osztottam. Az első, nagyjából a XVIII. század végéig terjedő idő valójában az előzményeket jelenti. Főleg a XVI. századtól megszületnek ugyanis a nyelvünkre vonatkozó első stilisztikai megjegyzések — gondoljunk Sylvester Jánosra, Geleji Katona Istvánra, a nyelvtanírókra (Szenczi Molnár Albert, Pereszlényi Pál, Komáromi Csipkés György stb.), a bibliafordítókra (Károli Gáspár, Káldi György) —, de természetesen még nyelvtani, nyelvhelyességi megállapításokkal keverten.

A második korszakra, a XIX. századra már az jellemző, hogy a stilisztika lassanként nálunk is önállósul: most már a stílust önmagáért vizsgálják, és igyekeznek rendszert is alkotni, jóllehet a retorikai szemlélet még sokáig nagyon erős, továbbá rendszerint valamilyen esztétikai vagy lélektani, filozófiai indíttatású rendszerbe épül be a stilisztika, pontosabban a stílusjelenségek bizonyos hányada. A „stilisztika” megnevezés is csak a század második felében állandósul, bár érdekes, hogy — VÍGH ÁRPÁD hivatkozása szerint (Retorika és történelem. Gondolat K., Bp., 1981. 146, 446) — Fenyéry Gyula 1829-ben az Élet és Literatúrában Bitnicz itt tárgyalandó művét „filozófiai alapokra épített jeles készületű stilisztikának” nevezi.

4. A magyar stilisztika kialakításának — a második, XIX. századi korszakban — öt kiemelkedő alakja volt. Időrendben: Kazinczy, Révai, Verseghy, Bitnicz és Szvorényi. Kazinczy inkább csak a gyakorlatban, a többiek az elméleti rendszerezés terén is.

Mire utal Bitnicz fő művének a címe: „A magyar nyelvbeli előadás tudománya”? Bár az „előadás” szó itt magába foglalja a leírt műveket is, és bár Bitnicz könyve elsősorban stilisztikai rendszerezés — ennek ellenére a szó rejtetten jelzi, hogy a retorika volt az ihlető, az elindító. A „tudomány” szó meg arra utal, hogy tudományos rendszerezést és leírást fogunk kapni.

Az előszó szerint Bitnicz munkáját az a „felsőbb iskolai fájó” tapasztalat szülte, hogy „hazai nyelvünk’ bővebb vizsgálatát és a’ nyelvbeli előadás’ törvényeit” tárgyaló munka nem áll rendelkezésre. A szerző célja tehát az, hogy az ő munkájának segítségével mind a hallgatói, mind a „miveltebb hazafiak nyelvünket egész kiterjedésében megismerhessék” (IX). Ezért „nyelvünk’ egész mezejét tudományosan” fel akarja mérni, aztán „philosophiai lélekkel” megalapozni, annak három „egymástól mivoltikép különböző részét: a’ prosa’, költés’ és ékesszólás’ nyelvét tökéletesen előadni” és a szabályokat „hazai írókból kölcsönzött példákkal” megvilágosítani (IX). Bitnicz rendszerezésének alapja (egyébként maga is rendszernek nevezi eljárását a IX. lapon) — mint VÍGH ÁRPÁD kiemeli (i. m. 112—5, 130—1) — a kanti filozófia, amely röviden az emberi lélek képességeit háromra vezeti vissza: a megismerő-, az érző- és a vágyóképessegre, vagy ahogyan Bitnicz mondja: tehetségre. A megismerőképeség produktuma a képzet, és az ennek megfelelő nyelvi-esztétikai forma a próza; az érzőképeség eredménye az érzelem, megfelelője a költészet; és a vágyóképesseg szüli a vágyást, ennek megfelelője az ékesszólás. Bitnicz — helyesen — hangsúlyozza azt is, hogy ezek a képességek és nyelvi-esztétikai formáik egyenrangúak, egyik sem különb vagy rosszabb a másiknál.

Bitnicz nagyszabású nyelvészeti szintézise két részből áll. Az első rész — a tulajdonképpeni stilisztika — a tökéletes nyelvbeli előadás fő feltételeivel, benne a forma törvényeivel: a hibátlan-ság és a szépség egyes jegyeivel, valamint a képes kifejezésekkel és az alakzatokkal, továbbá a verstannal és az alsó, felső, valamint a közép írásmóddal foglalkozik. A második rész — a tulajdonképpeni műfajelmélet — a nyelvbeli előadás három fő formájának: a prózának, a költészetnek és a szónoklatnak a sajátosságait, valamint az alájuk tartozó műfajok nyelvi-stilisztikai jellemzőit tárgyalja.

Ha összehasonlítjuk Bitnicz művét a másik nagy kortársnak, Verseghegy Ferencnek „*Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*” c. hasonló jellegű munkájával (erről I. SZATHMÁRI ISTVÁN, Verseghegy, a stilisztikus. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk.: SZAUDER JÓZSEF és TARNAI ANDOR. Akadémiai K., Bp., 1974. 901—27), megállapíthatjuk, hogy mindkettő — bár más-más arányban és felépítésben — egyszerre stilisztika, retorika és poétika. Viszont nem lényegtelen különbség közöttük az, hogy míg Bitnicz rendszere filozófiai-lélektani alapelveken nyugszik, addig a tíz évvel korábban megjelent „*Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*” valójában elsősorban esztétika, közelebbről nyelvészeti, amely a művészi nyelv (azaz: a szépirodalmi stílus) sajátosságait, továbbá nyelvünk retorikai és poétikai (vagyis: műfajelméleti és metrikai) kérdéseit tárgyalja.

5. Mi a legfőbb jellemzője „A magyar nyelvbeli előadás tudományá”-nak? Először is az, hogy igazi filológus munka. Bitnicz mindig a nyelvi tényekre, adatokra épít („... mind azt, mi a’ ... nyelvek’ számtalan különösségét és sajátosságát illeti, csak a’ tapasztalásbeli nyelv’ alapos vizsgálásából lehet megtanulni...” 43—4). Aztán sokat ad az elméletre, de sose hagyja el a gyakorlati alkalmazás bemutatását (pl. az alsó, közép és felső írásmód jellemzése után kitűnő példákat hoz rájuk a három vizsgált területről: a prózából, a költészetből és az ékesszólásból, l. 192—207; és vö. VÍGH ÁRPÁD találó megjegyzéseit: i. m. 117—24). Teljességre törekszik, mindennek utánajár (pl. „A’ vetélkedve vizsgáló oktató előadás” keretében tárgyalja a „könyvbírálat” műfaját is, l. 239—45; a „leíró történeti előadás” során pedig a „népesmertetés”-t (ethnographia) és az „ország-leírás”-t (statistica), l. 256—7). Jellemző rá a következetes cikkfelépítés (pl. az egyes műfajokat mindig meghatározza, majd jellemzi, kitérve a stilisztikai funkciókra is, utal továbbá a történetükre, és irodalmi példákat hoz). Bitnicz nemcsak fontosnak tartja, hogy tanulmányozza a korabeli és korábbi külföldi és hazai szerzőket, hanem mindig hivatkozik is rájuk, ha valamiben követi őket, vagy éppen ellentmond nekik. Leginkább KARL HEINRICH LUDWIG PÖLITZ wittenbergi professzor esztétikáját (Die Aesthetik für gebildete Leser, 1807.) és más tanulmányait, valamint az angol HUGH BLAIR „Lectures on Rhetoric, and Belles-Lettres” c. 1783-as munkáját követi. A hazaiak közül elsősorban Verseghegy és Révai volt rá hatással. (L. Bitnicz idevágó felsorolását: 27—30, vö. VÍGH ÁRPÁD i. m. 93—100, 111—5.) Bitnicz bemutatott irodalmi példáit illetően pedig felvonul az akkori és korábbi magyar (kisebb részben külföldi) szépirodalom: Csokonaitól Berzsenyiig, Mikestől Fáy Andrásig.

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy Bitnicz több vonatkozásban előremutat a ma felé. Az általa képviselt rendszer és szemlélet funkcionális (l. VÍGH i. m. 112, 119 stb.): az előadás három fő formáját (a prózát, a költészetet és a szónoklatot) — mint láttuk — a lélek három fő képességének (mondhatnánk: funkciójának) megfelelően különítette el. De a három fő formán belüli műfajok kijelölésének, illetve az egyes nyelvi-stilisztikai eszközök kiválasztásának az alapja szintén elsősorban a közlés funkciója, szerepe. Ezzel függ össze, hogy Bitnicz gyakorlatában jelentkezik az adekvátság is. Azaz jól látja, hogy bizonyos stílusjelenségek nem egyformán „illenek” például az alsó, a középső és a felső stílusnembe. VÍGH ÁRPÁD szemléletes táblázatot készített Bitnicz műve alapján arról, hogy a három stílusnemben mennyire van képviselve a próza, a költészet és a szónoklat (i. m. 117—24). Az előbbieket már a pragmatikát is előrevetítik. Az a tény meg, hogy a beszédnek, a társalgásnak nem kis teret szentel (l. pl. „A’ Beszélgetés” c. részt: 236—9), bizonyos értelemben az interakció vizsgálata felé mutat.

Nem hallgathatom el, hogy Bitnicz itt tárgyalt művének mindjárt a bevezetésében valóságos ódát zeng a nyelvről és benne az anyanyelvről: „A’ nyelv különös tulajdona az embernek, és mintegy külső záloga azon méltóságának, melly által minden más teremtményt felülhalad. Ez által közölhet a’ lélek lélekhez; ez által hathat az egyik a’ másikra; ez magában foglalván az egyes személyek’ és az egész nemzetek’ műveltségének visszafénylését, azon bélyeg, melly által az ember embertől, és a’ nemzet nemzetétől különbözik. A’ szabad és önlétű nemzetnél pedig minden egyéb nyelv mellett az anyai érdemel elsőséget.” (l. vö. BÁCZI GÉZA hasonló leírását: A magyar nyelv

életrajza. Gondolat K., Bp., 1963. 5—6). Se szeri, se száma aztán, ahányszor emlegeti az „édes anyanyelv”-et, illetve ahányszor javaslatot tesz a kiművelésére, a minél kifejezőbbé, hatásosabbá és szebbé tételére. Ezért szervezi meg a liceumban a Magyar Nyelvgyakorló Egyesületet, megvetvén így a későbbi önképzőkörök alapját. Aztán az ő javaslatára hozzák létre a líceum diákjai 1823-ban a Szombathelyi Magyar Társaságot, amelynek célja a haza és a magyar nyelv szeretetére való nevelés és a hatékony nyelvművelés volt. (L. KÖBÖLKUTI KATALIN i. m. 7, 15.) — Sokat ad továbbá a nyelvi igényességre, szépségre. Ezt írja többek között: „A szépség is ... egyik mivolti részét teszi a ’forma’ törvényének” (41). — Szorgalmazza továbbá — a nyelvi műveltség érdekében — az olvasást, azért is, „... mert csak a ’remekírók’ nyújthatnak sinórmértéket arra, mit kelljen a ’nyelvszokásban valóban legfőbb tapasztalásbeli törvénynek tartani” (143).

6. Az elmondottakat összegezve: Bitnicz Lajost ma is példaképnek tekinthetjük: az igaz ember, az eszményi nevelő és az ideális tudós példaképének. Végezetül lássuk, mit üzen napjaink magyar emberének is: „... csak azon nemzet forgatja haszontalanul a történetkönyveket, és sülyyed menthetetlenül, mellényl az ész’ fénye, az alkotmányos polgári szabadság, a’ nemzeti character’ ereje, az erkölcsök’ tisztasága és ezekkel a’ nyelvnek tökéletessége elenyészik.” (26—7.)

SZATHMÁRI ISTVÁN

Melich János beszéde Szarvas díszpolgárává választásakor

(1939. június 23.)*

1. Melich János (Szarvas, 1872. szeptember 16. — Budapest, 1963. november 20.) a magyar nyelvtudomány egyik kiemelkedő alakja volt. Számos magyar és külföldi kitüntetése mellett ezt ismerte el 1939. február 24-én Horthy Miklós kormányzó, amikor az akkor adható legmagasabb kitüntetést, a Corvin-láncot adományozta életműve elismeréseként az akkor 67 éves tudósnek.

Szeretett szülővárosa a maga módján csatlakozni kívánt e magas kitüntetéshez, és elhatározta, hogy a nagyközség képviselőtestülete 1939. április 3-ára díszközgyűlést hív össze, és azon javaslatot tesznek arra, hogy Melich János érdemeit díszpolgári címmel ismerjék el. Vitéz Biki Nagy Imre főjegyző jelentette a díszközgyűlésnek, hogy dr. Csicsely Mihály és társai — képviselőtestületi tagok — beadványt nyújtottak be az eljárásához, amelyben „indítványozták, hogy a képviselőtestület Dr. Melich János egyetemi nyilvános rendes tanár urat Szarvas község díszpolgárává válassza meg és a »Félsziget«-utcát »Dr. Melich János« nevére nevezze el.” Ezt az indítványt a díszközgyűlés elfogadta, és az elnöklő Dauda Mihály községi bíró 73/1939. kgy. szám alatt határozattá is emelte. (Békés Megye Képviselő-testülete Megyei Levéltára, Gyula [a továbbiakban: BML. Gyula], V. 334. a) 40. Szarvas község képviselőtestületi gyűléseinek jegyzőkönyve [a továbbiakban: Szarvas jkv.], 1939. április 3. 73/1939. kgy. szám, 5713/1939. ikt. szám. — Az utca ma is Melich János nevét viseli.) A díszközgyűlésen Bartos Pál evangélikus lelkész hosszú beszédben méltatta Melich János pályáját.

Az 1939. április 29-i képviselőtestületi közgyűlésen már fel is olvasta a főjegyző Melich János április 23-i keltezésű köszönőlevelét is, amelyet 80/1939. kgy. szám alatt „jóleső érzéssel” vesz tudomásul a közgyűlés (BML. Gyula. V. 334. a) 40. kötet Szarvas jkv. 1939. április 29. 80/1939. kgy. szám, 9589/1939. ikt. szám).

* Az OTKA támogatásával készült (T-019540).

2. 1939. június 23-án délután 3 órakor került sor arra a díszközgyűlésre, amelyen dr. Ugrin László főszolgabíró ünnepélyes keretek között, Melich professzort méltató szavak kíséretében adta át a díszpolgári oklevelet. Melich János köszönetet mondott a közgyűlés színe előtt ezért az elismerésért. Igen nagy szerencse, hogy a jegyzőkönyv teljes terjedelmében megörökítette szavait. Ezt a részletet betűhív átirásban közöljük:

„Nagyságos Főszolgabíró, Elnök Úr! Nagyságos Főjegyző Úr, Mélyen tisztelt dísz Közgyűlés! Kedves Földieim!

Mély megilletődéssel állok itt Önök előtt, hogy szívből fakadó hálás köszönetet mondjak azért a megtiszteltetésért, melyben részesítettek. Díszpolgárukká választottak, s nevemről utcát neveztek el. Ezzel szülővárosom a legnagyobb kitüntetést adta nekem, amit egyáltalában város szülőttének, illetőleg egy embernek adhat. Az ilyen kitüntetés rendszeren politikusokat szokott érni, politikusokat, akik az ország vagy egy-egy város körül kiváló érdemeket szereztek, érdemeket, amelyek szélesebb vagy széles körben ismeretesek, amelyek a köznek, esetleg csak városnak javára, lakosainak boldogulására szolgáltak. Politikus nem vagyok, bár az a hitem, hogy a tudomány és a politika egymással a legszorosabban összefügg, s a jó politika a tudomány virágzásának egyik feltétele. Tudománnyal, annak is csak egy részével foglalkozom. Ahogy azonban egy csepp vízben benne van a természet minden törvényszerűsége, ez a csodálatos törvényszerűség benne van a nagy egységnek abban a részében is, amely nekem ide s tova 50 éve szerelmemem. Az én vizsgálataimnak tárgya a nyelv, érzelmeink és gondolataink kifejezésének ez a csodálatos hangszere, eszköze, amely néma, ha a szellem nem játszik rajta. Egy híres francia bölcselelő, Pascal mondta, hogy az ember a nagy mindenséghez viszonyítva csak egy nádszál, de — s ez a fontos — gondolkodó nádszál. Ez teszi őt a természet urává. Én evvel a leghatalmasabb emberi eszközzel, ezzel a csodálatos hangszerrel: a nyelvvel foglalkozom. Ennek vizsgálatával értem el olyan eredményeket, amelyekért itthon a hazában és a hazán kívül egyetemek, akadémiák, tudós társaságok elismerésükkel kitüntettek. E téren elért eredményeimet jutalmazta a kormányzói kegy 1939. február 24-én, amikor a legnagyobb magyar tudományos érdemrenddel, a Corvin-lánccal tüntetett ki. Ezt az alkalmat ragadták meg itt szülőtte földemen élő kedves barátaim, tisztelőim, jóakaróim s indítványozták, hogy kedves városom díszpolgárává válasszon meg s nevemről utcát nevezzen el. Ezek a kedves földieim úgy gondolták, hogy eredményeimmel én is az ország, a szülővárosom körül szereztem érdemeket, mert egy nemzet fiaitól elért tudományos eredmények a többi nép előtt a nemzet szellemi erejének s kulturális érdemességének az értékmérői. Hálásan köszönöm kedves barátaimnak, tisztelőimnek és a nagyérdemű képviselőtestületnek, hogy tudományos eredményeimet ilyen magas szemszögből értékelték s ne vegyék tőlem rossz néven, ha most egy pár szóval magamról s arról a fejlődésről szólok, amelynek eredményeimet köszönhetem.

A metafizikának a nagy Leibnizi elve: a principium cohaerentiae szerint minden dolog minden más dologgal össze függ (I. Kornis, Apponyi világ nézete 7.). Csak ezzel az elvvel érthető meg annyira-amennyire egy-egy ember pályájának s így fejlődésének a története. De ismétlem, ezzel is csak annyira-amennyire érthető. Ahogy az élőszóban is hallható elemeknél fontosabb a látható és nem látható elemek, így a beszélő gesztusa, arcjátéka, szeme villanása, egész lénye, úgy egy-egy ember fejlődésében is talán legfontosabbak az elemezhetetlen részek, s az elemezhetővel legfeljebb a fejlődés nagy vonásait láthatjuk.

Szarvas őstelepesei közé tartozik családom. A *Melich* név ismert itt a mai város alapítása óta. Az ev. egyház legelső anyakönyvében a többi között ez van:

„Anno 1735 die 18. Novembris. Inf. *Judka*, Pat. *Melich Jano* Mat. *Mara*. Compat. *Michael Razus* Comm. *Kragcoxit Anna*.”

Magyarul ez azt jelenti:

„1735 november 18. született *Judit*, leányzó.

Atyja *Melich János*, anyja *Mária*. Keresztatyja *Rázus Mihály*, Keresztanyja: *Krajcsovics Anna*.”

Az 1722-ben alapított Szarvas legelső telepesei közé tartozott *Melich János*, aki ide feleségével vándorolt le és Gömör-Nógrád megyéből jöhetett. A név ugyanis az ott lakó evangélikusok közt ma sem ismeretlen. Családi hagyományunk azonban ellene szól annak, hogy már 1735-ben az én őseim itt lettek volna. Családunkban az a hagyomány, hogy apai ágon, szépapám egy vásárra Gömör megyéből rokonaival ide jött szénvonókkal megrakott szekéren, s a rokonok szépapámat, aki akkor kisfiú volt, ismerősöknél itt hagyták. Az én kutatásaim — írásos dokumentumokból — azt állapították meg, hogy 1800 előtt jöttünk le Málnapatakáról Nógrád megyéből hat másik családdal, az okmányban, amelyből ezt tudom a *Kunstár*, *Demjan*, *Uhljár*, *Sztvorecz* nevek fordulnak elő. Anyai ágon Tessedik Sámuellel jött az őszám. Az öreg *Pariska János* hűséges udvarosa volt Tessediknek s mint édesanyám gyermekeinek nem egyszer beszélte, ez az őszám Tessedik sírja mellé van eltemetve. Ide, sírjához, gyerekkorunkban édesanyánk nem egyszer el is vitt.

Bárhogyan is álljon a dolog, Szarvas őslakói közé tartozom. Apai ágon a családunk mindég kisbirtokos lehetett. Ezt abból következtetem, hogy nagyapám 1877—78-ban a város bírája volt, 1835—36-ban meg a gimnázium növendéke volt. Latin—magyar—német—tót Donátusát¹ legbecesebb erekyeim közé számítom. Apám erős akaratú, a maga portáján szigorú fegyelmet, rendet tartó ember, édesanyám szelíd lelkű, gyermekeit istenfélelemben nevelő asszony volt. Édesanyám apja öregember volt, amikor elemibe kezdtem járni, de minden nap a templomi reggeli könyörgés után hozzánk jött, maga köré gyűjtötte unokáit s mesélt nekünk „O zlates kačički” s ehhez hasonló meséket, amelyekről csak később tudtam meg, hogy az akkor legelterjedtebb kalendáriumból a „Wlastenský Kalendáriumból” valók voltak. Amiként ő, édesanyám a bibliát és a *Tranoscius*² jól ismerték, az elsőből édesanyám sokszor olvasott vasárnaponként. Anyai nagyapám, édesanyám könyv szerető emberek voltak.

Az elemibe igazán szerettem járni, feledhetetlen előttem *Sziráczy János* szelíd arca, nagy munkássága, *Benka Pál* hozzám való atyai jósága. Az ő felszólításukat és tanácsukat követte édesanyám, mikor 1883-ban a gimnáziumba beíratott.

Nagy élvezettel tanultam, lelki örömet okozott nekem mind az, amit itt tanáraimtól hallottam. Sok, ilyen élményt tudnék elmondani, mint kedves emlékek itt zsonganak a szívemben most ez ünnepélyes alkalommal s hálára kulcsolják kezemet azok iránt, akik nemcsak tudással, de tudás révén eszményekkel töltötték meg a lelkemet. Eszményeimet az egyetemi oktatás s az azutáni idők állandóan ébrentartották, a mai napig ébren tartják. S kialakították eszményeim, élet felfogásomat, világnézetemet, amely erősen Nietzsche felfogásához közeledik. Szerintem is Isten és törvény előtt minden ember egyenlő, a talentumok azonban, amelyeket Isten adott és ad, különbözők. S éppen ez a különbözőség, ez az egyenlőtlenség minden haladás emeltyűje. Életfelfogásommá lett az a másik hitem is, hogy csak az a nemzet egészséges lelkileg s hivatott nagyra, melynek tagjai a munkát erkölcsi kötelességnek tekintik. S hogy mind ez így kialakulhatott bennem, hogy így állandóan eszményeknek élhettem, hogy ilyen hitvallásban tölthettem el életem javát, a sok-sok kedvező körülményeknek köszönhettem. Közöttük van a szeretet, mellyel azok, kiknek körébe kerültem, irántam viseltettek. Közöttük van az isteni Gondviselésnek az a nagy ajándéka, hogy olyan élettárral áldott meg, aki munkámat igen-igen nagy mértékben elősegítette.

De bármennyire keresem fejlődésem okát, bármennyire is látom feltételeit családi származásomban, édes szüleim nevelésében, iskoláztatásomban, jó embereimnek és ennek az áldott magyar földnek szeretetében s más itt felsoroltakban, fejlődésem, elért tudományos eredményeim okai közt egy egész sereg van, amelyeket megnevezni nem tudok. Minden ember fejlődésében egy egész sereg elemezhetetlen ok van, az enyémekben is. Az ember lelki fejlődésének egy ilyen elemezhetet-

¹ Donátusát: tulajdonképpen donációját, nevezetesen bírói kinevezési okiratát, amelyet — a római jognak megfelelően — ellenszolgáltatás nélkül kapott Szarvas község képviselőtestületétől.

² *Tranoscius* cseh származású evangélikus vallásos költő; l. bővebben: Világirodalmi Lexikon (Bp., 1993.) 15: 781—2.

len, de legnagyobb horderejű okára mutat reá Arany János, mikor arról énekel, megírja-e a *Csaba királyfi* éposztát, hiszen ő már úgy is öreg ember, beteg is, talán a munkáját elolvasni sem fogja senki sem, meg kora miatt ezt az époszt már talán be sem fejezheti.

„Mert sohasem tudja, mi követi holnap,

Egy rövid sohajtás élte halandónak,”³

de azért mégis:

„Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!”⁴

Úgy teremtett engem is az Isten, hogy áhítoztam alkotásai törvényszerűségére, áhítoztam igazságaira. Születésemkor tüzet gyújtott szívemben, olthatatlan tüzet, hogy megismerjem azt a nagy harmóniát, amely a tények közt van, megismerjem azokat a törvényeket, amelyek a mindenséget uralják. S ha el is égtem volna benne, akkor is kutatnom kellett volna. De nem égtem el. Sok összefüggés felkutatására tett képessé az isteni kegyelem, ezek az én eredményeim. Ezek erősítették bennem azt a hitet, melyet mint gyermek szent örökségül szüleim rám hagytak. S mert istenfélemben nőttem fel, az istenséghez kutatásaim még közelebb vittek. A kiváló tudósok egész sora vallásos, isten hívő, hitéhez ragaszkodó férfiú volt. Csak egyet ragadok ki e nagyok közül: Linné Károlyt, a növénytudomány nagy rendszerezőjét. Róla s vele kapcsolatban írnak 1807-ben a Magyar Fűvészkönyv szerzői a következőt: „Minden munkáiból kitetszik a Természet dicsőségét érző és tisztelő szív ... Nem szégyenlet kegyes lenni: mert a Teremtőnek hatalmasságát és Istenségét a teremtett dolgokban látta. Nem is volna soha ... a' Természeti dolog esméretiben, 's azoknak titkaikban valamennyire járatos ember, a' ki Isten-tagadó, 's vallástalan lett vagy lehetett volna.”⁵

Hálával hajtom meg fejemet az Isteni Bölcsesség előtt. Fejlődésemnek elemezhetetlen okai közt az Isteni Gondviselés a legelső, a legfontosabb. Mélységes hálával köszönöm, hogy képessé tett arra, hogy szülötte városom a legnagyobb díszivel kitüntethetett. Szenczy Molnár Albert, a nagy magyar szótáríró és zsoltárfordító, kinek zsoltárfordítása a reformátusoknak olyan becses énekkönyve, mint amilyen az én szeretett evangélikus testvéreimnek a Tranoscus, s ez a református énekkönyv ép azért a legtöbb kiadást, több mint százat, megért magyar könyv, mondom Szenczy Molnár Albert élete végéig, 1633-ig legdrágább kincseként őrizte ezt a babérkoszorút: Corona laureát, melyet tudománya jutalmául kapott. Nekem is van ilyen babérkoszorúm, s van több is. Drága kincsként őrzöm őket, szívem utolsó dobbanásáig. Melléjük teszem megtisztelésüknek e külső jelét: díszpolgári oklevelemet. Fogadják mélységes köszönetemet kitüntetésükért s fogadjanak el engem, az őstelepese család sarját: polgártársukká. Ismételten és szívből köszönöm jószágukat, szeretetüket.”

TOLNAY GÁBOR

Temesi Mihály (1914—1988) emlékére*

Tíz éve, Mihály napján szomorú hír járta be a Janus Pannonius Tudományegyetem (akkori) Tanárképző Karát: Temesi tanár úr, Miska bácsi nem jön be többé a tanszékre. Harminc éven át vezette a Pécsi Pedagógiai Főiskola (majd Tanárképző Főiskola) magyar nyelvészeti tanszékét,

³ Vö. Arany János: Összes művei IV. kötet. Bp., 1953. Akad. K. 150. l. 296—7. sor.

⁴ Uo. 138. l. 50. sor.

⁵ Magyar Fűvész Könyv. Debrecen, 1807. 5—6. Csáthy György jegyzete.

* Elhangzott 1998. október 28-án Pécsen, a Janus Pannonius Tudományegyetemen rendezett Temesi Mihály-emlékülésen.

s a nyelvtudományok kandidátusaként, az újjászerveződött kar címzetes egyetemi tanáraként nyugdíjazása (1980) után is rendszeresen tartott előadásokat.

Több nemzedéken át magyartanárok ezreit bocsátotta útjára — fölkészítvén őket a biztos tárgyi tudást igénylő, felelősségteljes hivatás szeretetére is. Nemcsak oktatott, hanem a szó eredeti, szép értelmében nevelt („növelt”) is. Pontosságra és gondolkodásra ösztönző terjedelmes (gyakran féloldalas) meghatározásai, érzékletesen színes nyelvi példái, kivételes emlékezőtehetsége, élvezetes előadástílusa és finom humora körül már életében is legendák keringtek. Még tekintélyt parancsoló megjelenése mögött sem volt nehéz megérezni a derűjéből sugárzó szeretet melegét. A vizsgáztató szigorát pedig hitelesítette következetessége és igényessége — önmagával szemben is. S mivel bölcs mosolyával mindenen felül tudott emelkedni, saját helyzetén is gyakran élcelődött a „vidéki nyelvtanár”.

A hőskori „tanzsámoly”-ból kinőtt Temesi-tanszék is fogalommá vált. Elsőnek számított a hazai főiskolai tanszékek rangsorában. Az itt végzett tanárok kitűnő ajánlólevéllel folytathatták további, egyetemi tanulmányaikat is. A tanárképzés hátterében elismerésre méltó kutatómunkát szervezett Temesi tanár úr. A sokszínűségben és a színvonalban maga is példát mutatott: tudományos munkássága felölelte az egész magyar nyelvtant, érintette az általános nyelvészet alapvető témáit, a nyelvművelés és az anyanyelvi nevelés ügyének felvállalásával kiterjedt az alkalmazott nyelvészetre is, s vissza-visszatért különösen kedvelt szakterületére, az ormánsági nyelvjárás kutatására. Tudományos közleményeinek gazdag sorozatát végül a magyar nyelvtudomány 1945 utáni történetéről írott könyve tette teljessé.

A tudós tanár munkássága messzire sugárzott. Tudományszervezőként is szaktekintélynek számított: tanszékén túl az egész főiskolán, a Pécsi Akadémiai Bizottságban, sőt országos szinten is. Minthogy otthonosan mozgott a nyelvtudománnyal szomszédos szakterületeken, általában a társadalomtudományok közegeiben is, tanácsért bizalommal fordulhattak hozzá a magyar nyelv vagy valamely idegen nyelv fiatal kutatói, nyelvész és nem nyelvész kollégák egyaránt.

Az idei Mihály napon, valamint a Pécsi Pedagógiai Főiskola 50. évfordulójára emlékező októberi rendezvénysorozat keretében az utódok — a Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Tanszékén és Finnugor Tanszékén — tisztelettel és szeretettel idézik Temesi Mihály professzor szellemi nagyságát. Hálával őrizzük emlékét: volt tanítványok, akiket elindított ezen a szép pályán; egykori munkatársak, akik tudjuk, az örökség kötelez; ormánságiak, akik szeretve kutattak nyelvjárásának ízén nőttünk föl. Valamennyien adósai vagyunk. Neki, aki „ama nemes harcot megharcolva” kincseket hagyott ránk. Mi, akiknek még sok a törleszteni valónk.

Tíz évvel ezelőtt kedves szövegével, a Halotti Beszéd és Könyörgés veretes soraival búcsúztattuk. Döbbenetes volt, ahogyan akkor megelevenedett az ősi nyelvemlék. A ma távlatából pedig Kosztolányi Dezső hasonló című ihletett sorai kísérik az emlékezőst:

*„Akárki is volt ő, de fény, de hő volt.
Mindenki tudta és hirdette: ő volt.”*

Vannak ebben a rohanó életben olyan pillanatok, amikor megállunk és visszatekintünk. Vannak ebben az elanyagiasodott világban olyan pillanatok, amikor észrevesszük a valódi értékeket. Ilyen pillanat részesei vagyunk most is. Hiszen azért gyűltünk egybe, hogy emlékeket idézzünk Temesi tanár úrról, Miska bácsiról. Immár nem kívül keressük őt, hiszen emlékét most már valóban magunkban, szívünk mélyén őrizzük. Lelki szemeink előtt már lehullottak a felszín részletjelenségei, s megmaradt a mélyben a lényegi. Ehhez igazából a szeretet útján lehet közelíteni.

Milyenek is a megelevenedő emlékek a ma távlatából? Lehet, hogy az idő messzeségében az összkép már elhalványult, de a jellemző részletek máig is elevenen, élesen rajzolódnak ki: szinte előttünk van egy-egy mozdulata, a tekintete, a mosolya, s fülünkben cseng hanghordozása, s ezek együttesében mintha megszólalna egyik-másik szavajárása („*én mint vidéki nyelvtanár*”;

„a magamfajta vénembőr”, „végső eredményében”, „egy a lényeges” és a többi). S az emlékezet alagútjain kanyarognak szép hosszú meghatározásai is. Közben fölbukkannak efféle, a vizsgák alkalmával gyakran elhangzott mondatok is, mint például: „Amikor én erről szólottam az előadásom, maga — a hetedik sorban, az ablak mellett — éppen kinézett, mert a kerítésen lopakodó macska éppen madarat készült fogni, s ez a maga figyelmét — úgy látszik — akkor túlságosan lekötötte.”

Az én egészen személyes emlékképeim több mélyrétegből tolnak elő: még most is tisztán látom magam előtt a Kákicson járt nyelvjárásgyűjtő tekintélyes alakját, aki a maga közvetlenségével könnyen megtalálta a megfelelő hangot a falusiakkal is. Azután élénken él bennem a szigorú és kitűnő emlékezőtehetségű tanár legendás alakja is. A későbbiekből pedig jól emlékszem a következtetés főnök igényes megszólalásaira és segítőkészségről tanúskodó tetteire. Minthogy nekem nem tanszékvezetőként, hanem a tudományos bizottság elnökeként volt főnököm, átélhettem azt is, hogy tevékenységének áldásos hatása messze kisugárzott az egész főiskolai életre.

Most, amikor összejöveteleinkön több nemzedék van jelen, s ebben a régi tanszék és a két utód tanszék is találkozik, szeretnénk a bennünk élő emlékképeket összerakni, egymás számára közkinccsé tenni.

A *szimbólum* szó eredeti szép értelme igen kifejezően világítja meg ezt a szándékunkat. A görög *ballein* szó gazdag családjából származva ugyanis arra emlékeztet, hogy valaha a hosszú idő után egymással újra találkozó barátok örömmel illesztették össze az elválásukkor szét tört csempedarabokat. A szimbólum mély értelme szerint tehát összeilleszt, helyreállítja az egységet, az egyet kedveli. Ezért is áll szemben az etimológiailag rokon *diabolus*-szal, a szétválasztás, a megosztás, a kettősség képviselőjével, az egység tagadójával.

Legyen és maradjon Temesi Mihály emléke a mi számunkra olyan élő szimbólum, amely összeköt. Hogy a közös kincs fölött a beavatottak büszkeségével később is összekacsintassunk: igen, mi ismertük; mi emlékszünk; mi megőrizzük és továbbadjuk.

SZÜCS TIBOR

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Zsilka János

(1930—1999)

Súlyos veszteség érte a hazai bölcsészettudományt. Termékeny életének 69. évében, 1999. január 22-én elhunyt Zsilka János professzor, a nyelvtudomány doktora, az általános nyelvészet kimagasló tehetségű művelője.

Görög—latin szakon végzett az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Elmélyült önd tanulmányokat is folytatott, sőt, az ő megfogalmazásában „volt egy fél történelem szakja is”. Saját bevallása szerint a gimnáziumi érettségi évében már betéve tudta szinte az összes görög és latin auktort. Az egyetemre csak negyedszerre sikerült bekerülnie... A diploma megszerzése után egy szolnoki gimnáziumban tanított, majd visszakérült a bölcsészettudományi karra. Évtizedeken keresztül volt az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék oktatója, több ciklusban a tanszék vezetője.

Zsilka Jánost már egyetemi tanulmányai során a nyelvészet legnagyobb, legizgalmasabb kérdései foglalkoztatták: hogyan függ össze egymással a jelentés és a szerkezet, hogyan írható le a jelentés szerkezete, hogyan értjük meg a mondat jelentését? Alapvető problémafelvetése sok

elemében hasonlít Apollóniosz Düszkolosznak, a szintaxis megalapítójának általa is oly sokszor idézett kérdésfeltevéséhez: hogyan függ össze egymással a szó, a kategória és a szerkezet? A szintaxisnak erre az alapkérdésére keresték és keresik a választ az általános nyelvészet művelői. Pályája kezdetén Zsilka Jánost szakmai neveltetése a történeti és a hagyományos leíró nyelvészet-hez köti, gondolkodását alapvetően a filológia befolyásolja. Kutatómunkája során azonban fokozatosan eltávolodott a filológiától, a filológia egyre inkább már csak nyersanyagul szolgált számára azokban az elemzésekben, amelyekben a szintaxis és a szemantika belső összefüggéseit igyekezett feltárni imponáló következtetésséggel, művek hosszú sorában. Életműve lenyűgöző, mind gondolati gazdagságát, eredetiségét, mind mennyiségét tekintve. Zsilka János avatott szakértője volt a modern strukturalista, transzformációs és generatív irányzatoknak. Műveiben megvalósult a hagyományos és generatív leíró elméletek, leírási technikák kritikáján keresztül ezeknek az irányzatoknak a szintézise. A generativisták egyoldalúan deduktív nyelvreírásával szemben Zsilka János a jelentések levezethetőségének kétirányúságát, a jelentés „kettős mozgását” vallotta.

Zsilka János műveinek terjedelmes bibliográfiájából szeretném itt kiemelni azokat a munkákat, amelyeknek meghatározó jelentőségét már megjelenésük pillanatában elismerte a szakmai közvélemény. Ezek a művek — megjelenésük időrendi sorrendjében: „Nyelvi rendszer és valóság”, „Sentence Patterns and Reality”, „A nyelvi mozgásformák dialektikája (a nyelv szerves, hipotetikus és homoszintaktikai síkja)”, „A jelentés szerkezete”, „Jelentés-integráció”, „Dialectics in the Motion Forms in Language”, „Szintaxis”, „Szemantika”, „De constructione”, „Tautologikus egységek a nyelvben”.

Zsilka János meghatározó alakja volt a bölcsészkar nyelvészképzésnek is. Általános nyelvészeti tömegelőadásai legendás híreik voltak. Akik hallgathatták előadásait, egy egész életre szóló élményt szereztek a tudomány iránti elkötelezettségéből, a pontosságából, és abból a mély humanizmusból, ami sajátja volt. Az általános és alkalmazott nyelvészet szakon az ő nevéhez fűződik „A nyelvi leírás elmélete” című tárgy bevezetése és oktatása mellett a „Szintaxis” és a „Szemantika” előadások mai tartalmának kidolgozása. Ezeket a tárgyakat évtizedeken át ő adta elő. Zsilka János egyik fő tudományos erénye a hihetetlen anyagszerűség volt. A nyelven kívüli valóság, a nyelvi adatok széles köre és pontos ismerete segítette ahhoz, hogy bővülve mélyülő elméletében a nyelv valódi összefüggéseit tárja fel.

Zsilka János tanszéke gyűjtőhelye volt a szellemi élet felé törekvő embereknek. Ezzel a köré gyűlők egyenlő esélyt kaptak, hogy a kisugárzásaiból építkezzenek. És másokéiból is, akik nála megfordultak. Tanszékét és rákoshelyi otthonát a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek bölcsész-elitje látogatta: Dobai Péter, Bódy Gábor, Szentjóbey Tamás, Csaplár Vilmos, Erdély Miklós, Rozgonyi Iván, Görgényi Ferenc — és még lehetne sorolni.

Zsilka János élénken politizáló ember volt. Az 1990 utáni történések közül sok mindent pozitívnak tartott, például a sajtószabadságot és az egyházpolitikában bekövetkezett változások jó részét. A gondolat embere volt, számára fontos volt a gondolat megvalósításának a szabadsága, és mindazoknak az értékeknek a megmentése, amelyeket a katolikus hagyomány felhalmozott. Nem a vallás, hanem a tudás, a gondolkodás, a műveltség felől szemlélte a változásokat. Nagyon mélyen megrázta viszont az elnyomorodás, megindították a társadalmi rétegek között kialakuló szakadékok.

Zsilka János a háború utáni magyar nyelvtudomány, a hazai általános nyelvészet egyik iskolateremtő egyénisége. Hosszú éveken keresztül küzdött azért, hogy a tanszéken megalakulhasson saját kutatócsoportja. 1982-ben kezdte meg működését a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” elnevezésű kutatócsoport Zsilka János szellemi irányításával és aktív közreműködésével. A kutatócsoport tanulmánykötetek sorával bizonyította a Zsilka János által kezdeményezett kutatás életképességét, és kivívta magának a szakma elismerését. — Zsilka János mindig is a kutatás többcentrumúságának szükségességét hirdette. Kiemelte kortársai közül nagy ügyszeretete. Számára mindig az ügy volt a fontos, a tudomány ügye, és nem az egyéni ambíciók érvényesítése.

Munkássága, embersége mindannyiunk szellemi-erkölcsi értékévé vált. Emlékét kegyelettel őrzik a munkatársak, a barátok, a tisztelők. Nyugodjék békében!

GECSÓ TAMÁS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Máramaros megyei tájnevek Pesty Frigyes Helynévtárából

Máramaros tájneveivel nemigen foglalkoztak eddig. Igaz, a megyéről megjelent munkákban találhatunk tájnévszerű elemeket, pl.: BÉLAY VILMOS, Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp., 1943. passim, BALOGH PÁL, Népfajok Magyarországon. Bp., 1902. 612—7; stb. Ezek a művek a tágabb értelemben vett folyóvölgyekről mint tájegységekről beszélnek. KÓSA LÁSZLÓ — FILEP ANTAL „A magyar nép táji-történeti tagolódása” című könyve (Bp., 1983.⁴ 139) Máramarost mint tájat tárgyalja (igaz, a szerzők megemlítik benne a *Tiszavölgyet* is). Egy megye mégsem lehet szorosabb értelemben vett táj — még mai szemmel sem, főként akkor, ha jelenleg két ország területéhez tartozik.

E megye nevének ejtése és írása még a XIX. század közepén sem volt egységes. PESTY FRIGYES adatközlői a következőket adják meg: *Máramaros*, *Maramaros*, *Máramoros*, *Márámos*, *Mármaros*, *Marmaros*. A régiségben is hasonlóan tarka a kép. 1194—1365 (a latin végződések elhagyásával): *Maramoros* (ez a leggyakoribb), *Maramorus*, *Marumoros*, *Maramoris*, *Maramors*, *Maramaris*, *Mala mors* [ez utóbbi vagy elírás, vagy tudákos etimológia] (GYÖRFFY 4: 124). 1575: „Vármegye, a *Maromoro* í...” (Heltai: Krón. 5). 1662—1826: *Máramaros*, *Maramaros*, *Maramoros*, *Máramoros*, *Máramorus*, *Mármaros* (SzT. 8: 164). Petőfi Sándor következetesen *Mármaros*-t ír (PetSz. 2: 1007). 1853: *Marmaros*, illetve *Marmaros-Sziget* (Kubinyi Ferencz és Vahot Imre: Magyarország és Erdély képekben. Pest. 2: 138—55). Az egységesült *Máramaros* írás tehát az 1870-es évektől vált általánossá.

A máramarosi helységek fekvését a lejegyzők járásban és kerületben adják meg — csakhogy többször a kettőt összekeverik, s így nem tudhatjuk, hogy járás-e a kerület vagy kerület-e a járás. Pl. „Budfalu községe Máramaros Megyében, Kaszó járási kerületben létezik...”, „Szaplonca község tartozik Szigeth Járás vagy kerülethez...”; vagy a legzavarosabb: „Trebasa Községe fekszik Tiszavölgyi Kerületbe, e Megyének Szék helye Sziget Városa, e Község Raho kerület Tisza völgy székhelye Bocsko Raho...”.

A leírásokban 21 járásnak, illetve szolgabírói kerületnek adják meg a nevét (olykor ugyanazt a területet két néven is írják). A következők mutatnak tájnévi jelleget: *Dolhavízi*, *Máravízi*, *Nagyágvízi*, *Rónavízi*, *Rusvizi*, *Talaborvízi*, *Kaszói*, *Király-völgyi*, *Patak-völgyi*, *Tarac-völgyi*, *Tisza-völgyi* járás, illetve kerület. Az 1876. évi megyerendezéskor már csak három efféle név van: *Iza-völgyi*, *Taracvízi* és *Tisza-völgyi* járás. Hogy valódi tájnevek-e, ahhoz további adatok szükségeltetnek. Erre figyelmeztet JUHÁSZ DEZSŐ is *Bocskó vidéke* kapcsán (NytudÉrt. 126. sz. 64).

Az 1996. április 4—6-án Nyíregyházán tartott „A Kárpát-medence történeti földrajza” konferencia előadásainak az anyaga még ebben az évben ugyanazzal a címmel, FRISNYÁK SÁNDOR szerkesztésében megjelent. A tájakkal HAJDÚ-MOHAROS JÓZSEF (Természeti és történeti tájbeosztások: 249—57) foglalkozott elsősorban. Az előadást követő vitában felmerült a nagy probléma: mi az elsődleges: a földrajzi környezet, a gazdaság- és birtoklástörténet, etnikai beosztások avagy nyelvi-nyelvjárási tényezők? A legideálisabb az lenne, ha mindezek egybeesnének. Ez azonban aligha valósulhat meg, bizonyos kompromisszumokra kényszerülnek a kutatók. Ezek után térjünk rá a Pesty-féle anyag tájneveire!

Dolhavíz: Dolha: „Dolhától költsönzé nevét a Borzsa folyó mentében lévő 8 község is, anynyiban, mivel a Borzsa folyó völgye a rajta lévő 8 községgel — Dolha, Zadnya, Bronyka, Szucha, Kusnicza, Rókamező, Kereczke, Bereznik — együtt *Dolhavíz*nek mondatik”.

Dolha-völgy: „Nagykirva község hajdan nagy nevezetesség volt, mivel itt lakott a Gf. Kornis Család, mely Máramarosban, *Taracz*, *Tisza* és *Dolha völgy*ök úgy szintén *Királyvölgy* kizárolagos tulajdonosa volt...”

Dominium: Nagybocksó: „A Bocskótól kezdve felfelé Körösmezőig fekvő helységek területét *Dominium*nak nevezeték, miután valamennyi helysége a Szigeti Kincstári Uradalomhoz tartozott”. Alighanem a JUHÁSZ DEZSŐ (i. m. és h.) által említett Bocskó vidékével azonos.

Felvidék: Hidegpatak: „Máramarosi *felvidék*nek — most a völgy, melyben fekszik e helység, legalkalmasb volt a telepedésre...” L. *Verchovina* a. is!

Hegyvidék: Nem tudjuk, hogy a *Felvidék* és a *Hegyvidék* valóságos, a beszédben is használt tájnév-e, vagy egyszerűen a *Verchovina* (l. ott) fordítása, magyarítása.

Iza: Szurdok: „Tájéka *Iza* név alatt ösmeretes, mely nevezetét veszi a Szacsali határban — Máramaros Megye Magura hegy zugban eredő 's az egész völgyet a Szigeti csárdáig keresztül hasító *Iza* folyójától — mely folyó nevezett helyen a Tiszába ömlik”. Magyarázat nélkül közli a ténnyt még: Batiza, Glod, Rozávlya, Sajó, Sajópolyána és Sztatinka.

Kalocsa-völgy, Kalocsák, Kalocsa-vidék: Imsád: „E községnek mellékneve is vagon: Minthogy e hely melyen a falu fekszik *Kalocsa* (:Kolocsáva:) *völgy*nek nevezeték. E völgy körül belől 1 mfdnyi hosszúságban Imsádon kívül még 4 más falut tart színén, melyek névszerint: »Negrovecz« mely Imsáddal egy s csak a Talabor vize által választatik el egy lelki pástorság alatt áll, — »Horb« »Ófalu« (:Sztároe szelo:) Láz, s mind annyinak közös melléknevek van: Kalocsa Imsád, Negrovecz, Kalocsa Horb, — Kalocsa Ófalu, Láz. — E völgy szélessége helyenkint igen jelentéktelen. — Imsádon a falu felett leg nagyobb egész *Kalocsákon* mintegy 200 ölnyi szélességű. — Imsádon s így az összes »*Kalocsa*« *vidék*nek nyári évszakban valami magasztos, nagy szerű tekintett vagon”. Dányfi László alszolgabíró, az ismertetés lejegyzője beszámol egy XVI. század végi földrengésről (valóban volt is!), amely némiképpen megváltoztatta a táj arculatát. S következik a *Kalocsa* név magyarázata: „Ezen havas rész leomlása után a »Jászenovecz« patak vize majdnem esztendeig zavaros volt, a Kalocsa elnevezés innen eredett; mert oroszul [értsd: ruszinul — M. L.] Kalocsa v. Kolotna-voda annyit tesz mint: zavaros víz”. Naiv, népi jellegű magyarázat. Egyrészt a *Kolotna*-ból soha nem lesz *Kalocsa* (*Kolocsáva*), másrészt az említett földrengés előtt több mint száz évvel Kalocsa (Alsó-) már létezett: 1463: *Kalocha* (BÉLAY i. m. 160). A máramarosi *Kalocsa* is beletartozik a személynévi eredetű, más megyékben is előforduló *Kalocsá*-k sorába (vö. FNESz.⁴ 1: 674).

Király-völgy: l. *Dolhavölgy* a.

Mára-vidék: „Gyulafalva helységénél a tulajdonképpen *Mára vidék*, mely a Gutin helyig a bányi [értsd: felsőbányai — M. L.] és avasi határokig terjedő nagy plágát teszi, hol ered 's mintegy elenyészik a Kaszó vizébe folyó Mára vize. Gyulafalva volt ab milio *Máraidék*nek fő pontja...”

Tarac-völgy, Tarac völgye: Dombó: „Máramaros Megyében fekvő *Taracz völgyön*...” Említi Nagykirva, továbbá Körtvélyes (Szentmihály-): „...leginkább *Taracz völgy*ről népesült”. Gánya-Pudplesa: „Máramaros megyében kebelezt *Taraczvölgyében* hasonnevű folyó balpartján fekszik Gánya község”. Így említi még Taracköz és Tereselypatak leírója. L. még *Dolha-völgy* a.

Tisza-völgy: Összefoglaló elnevezés: jelenti mind a Fehér-, mind a Fekete-, illetőleg a kettő egyesülése utáni Tiszát Rahótól Trebusaféherpatakig (a Tisza nagy kanyarulatáig). A Fehér-Tisza völgye: Fejértisza-Bogdán (Tiszabogdány): „Bogdán helysége fekszik Máramaros vármegyében, *Tisza-völgy* rahói kerületben a Fehértisza mellett, melyhez tartoznak Vidricska, Paulik, Novoszelicza, Kvászni Breboja, Luh, Hoverla, Tiszcsova”. A Fekete-Tisza völgye: Körösmező: „...Rákoczy Fejedelem és ennek utodai alatt sok oláh család a *Tiszavölgyön* adományozás, részint pedig foglalás útján havasokat birtak...” A két ág egyesülése után: Akna- és Bocskórahó: „Rahónak eredeti lakosai hihetőleg oláhok voltak, valamint a' többi *Tisza völgyi* helységeknek is”. Említi még Trebusa és Féherpatak is. L. még *Dolha-völgy* a. is.

Verchovina (vö. FNESz.⁴ 2: 745). Ripinye: „Máramaros Megye Nagy ágvízi főszbirói kerület *Verchovina* vidék”. Ugyanezt közli Lopusnya és Űrmező leírója. A Dolhai járásból: Kerecke: „Később pedig nagyobb részt *Verchovinából* ide jöttek és letelepedtek sokan”. Róka-mező: „...határos a' *Verchovinai* kerülettel”. *Verchovina* — *Felvidék*: Tyuska: „Ezen helység

Máramoros Vármegye Ökörmezői Járás Hidegpataki alszolga birosághoz tartozik, közös elnevezésen a *Verchovinán*, — vagy is magyarul *felvidék* fekszik...” Így említi még Lyáhovec, Ricska és Szolyma lejegyzője. *Verchovina — Hegyvidék*: Óholyátin: „Ó Holyátin községből ezen terület a Nagy ág vizen *Verchovina — hegy vidék* név alatt ösmeretes”. Ugyanígy adja meg Toronya lejegyzője is. A FNESz.⁴ (i. h.) ez utóbbi jelentést adja meg.

MIZSER LAJOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Makkay János írja: Szeretnék két rövid megjegyzést fűzni RÉDEI KÁROLYnak a minap e folyóiratban megjelent cikkéhez (MNY. 1999: 40—5).

1. RÉDEI KÁROLY nincs abban a helyzetben, hogy az én régészeti munkásságomat akár elismerő, akár elítélő módon értékelje, mivel ezt régészeti-őstörténeti ismeretei nem teszik lehetővé. Aki beleolvas legutóbbi könyvébe, az könnyedén megállapíthatja, hogy ilyen ismeretei mennyire korlátozottak. Ennek ellenére a kötet címe „Őstörténetünk kérdései” (Bp., 1998.). Részletekbe e folyóirat hasábjain nem kívánok belemenni.

2. A RÉDEI-cikk gondos és aprólékos diakritikus pontossággal adja meg az egyes uráli szavak hangalakjait. Megérdemelné persze ezt az *isten* 'atya' jelentésárnyalatának párhuzamára felhozott görög *πατήρ* szó is, amely a megbízható szótárak szerint (LIDDELL—SCOTT s.v.) *πάτήρ*.

RÉDEI hivatkozik egy indoeurópai alapnyelvi rekonstruált alakra: **bhāgos*, szerinte 'Herr, Zuteiler' jelentéssel. Nos, összekevert két különböző dolgot. A minden bizonnyal felhasznált POKORNY-szótár (IEW. I. Bern—Stuttgart, 2. kiadás, 1989. 107) szerint ismert egy ie. **bhag-* rekonstruált tö két jelentésben is, az egyiknek van is óiráni folytatása az említett jelentéssel. A RÉDEI által felhozott **bhāgos* (ismét pontosan **bhāgō-s*) azonban egy másik rekonstruált tö, 'Buche', 'bükkfa' jelentésben. Iráni vagy óind kiterjesztései POKORNY-nál nincsenek. A korszerű kézikönyvek szerint a rekonstruált indoeurópai tö egy **b^hāwǵ-* (The Indo-European languages. Ed. by A. G. RAMAT and P. RAMAT. London—New York, 1998. 3), **b^heh₂ǵ-* (R. S. P. BEEKES, Comparative Indo-European linguistics. Amsterdam—Philadelphia, 1995. 47), vagy ha tetszik, még bonyolultabban **b^hueAǵ-o-s* (M. E. HULD, The vocabulary of Indo-European culture. In M. GIMBUTAS, The Kurgan culture and the Indo-Europeanization of Europe. Washington, 1997. 380), illetve **bheh₂ǵós* (Encyclopedia of Indo-European cultura. Ed. by J. P. MALLORY and D. Q. ADAMS. Chicago, 1997. 58) alak lehetett. A tőnek vagy bármelyik ie. dialektusban megtalálható folytatásának 'Herr, Zuteiler' jelentése egyetlen szerzőnél sem szerepel, minden nyugati és közép-ső ie. dialektusban egy fajtája, a latinban *fāgus* (innen *Fāgus silvatica*), a görögben viszont *φηγός* 'esculant oak', tehát egyféle tölgy. A **bhāgō-s* RÉDEI-féle értelmezése tehát nem létezik. Említésre méltó, hogy RÉDEI éppen azt a nevezetes szóalakat keverte össze egy másikkal, amely a múlt századtól szinte máig meghatározó szerepet játszott a nyelvészeti paleontológia érvei között, jelesen a bükkargumentum alapszavát. Úgy tűnik föl, hogy RÉDEI még ma is híve a *paleontológia nyelvészeti alkalmazásának* (i. m. 20; ez az idézett kifejezés az egyik jele annak, hogy R. K. hadilábon áll az őstörténeti ismeretekkel), nem véve tudomást arról, hogy a módszer az indoeurópai nyelvtörténetben már régen zsákutcába vezetett (RAMAT—RAMAT i. m. 3).

Természetesen nem érzem feljogosítva magam arra, hogy e két megjegyzés érvei alapján RÉDEI nyelvtudományi ismereteit minősítsem.

Timár György írja: Engedtessek meg egy nyelvészettel csak kedvtelésből foglalkozó írónak, hogy egy kérdést fűzzön hozzá ahhoz, ami RÉDEI KÁROLYnak „*Isten* szavunk eredete” című elemzésében (MNy. 1999: 40—5) volt olvasható.

RÉDEI is azon a véleményen van, mint számos elődje, tudniillik hogy e szavunk föltehetőleg iráni eredetű: a *yezdan*, illetve *izdan* újperzsa alakból, azaz a középíráni *istān* formából jöhetett létre. Ezt csak megerősíti, hogy — mint írja — az uráli nyelvekben az 'isten' jelentésű szavak egyszersmind az 'ég' szóval azonos eredetűek, ezzel szemben a mi *isten* szavunk nem vezethető vissza semmilyen 'ég' jelentésű szóra.

Nem óhajtom holmi délibábos nyelvészkedésre adni a fejemet, ezért inkább csak megpendítem azt az észrevételemet, hogy az 'ég' és az 'isten' nemcsak az uráli nyelvekben esik úgyszólván egybe: így van ez a kínaiban, sőt kínai hatásra a japánban is. A *Tenno* (a császár) nem más, mint 'az egek ura', akit századunk közepéig istennek is tekintettek. Az 'ég' itt a *ten* előtagban jelenik meg, márpedig az az áttadó kínaiban egyszerre 'ég' és 'isten'. Ugyanez a kínaiból származó *ten* található meg a japán *tenki* szóban is, mely az időjárást mint „az ég kedvét, hangulatát” írja le, valamint a *tenkáj* ('égboltozat') szóban. Lehet, hogy kérdésem naiv, de nem hallgathatom el: vajon nem ugyanez a *ten* rejlik-e a középíráni *istān* — és egyben a magyar *isten* — utótagjában is épp úgy, mint a csagatáj és ujjur *tānri*, valamint a turkmén és oszmán *tanry* ('isten') szóban?

Zsilinszky Éva írja: A Magyar Nyelv 1999. évi 1. számában (126—7) ÉDER ZOLTÁN súlyosan elmarasztal a Pannon enciklopédiában megjelent írásom egyik mondata kapcsán. Elismerem, hogy az ott olvasható, túlságosan tömörre és sommásra zsugorított megfogalmazás nem a legszerencsésebb, arra azonban talán mégsem ad okot, hogy szerzője a kérdésben teljesen tájékozatlan-nak vagy éppen illetéktelennek ítéltessék.

Ismereteink a finnugor rokonság gondolatának alakulásáról és fogadtatásáról ZSIRAI MIKLÓS, LAKÓ GYÖRGY, BALÁZS JÁNOS, ÉDER ZOLTÁN, DOMOKOS PÉTER és mások, legújabbban például HEGEDŰS JÓZSEF (MNy. 1998: 283—92, 385—98) közleményei nyomán mind gazdagabbá, árnyaltabbá válnak. Ha azonban arra a kérdésre keressük a választ, hogy hogyan épült be a magyar nyelv eredetének kérdése Sajnovics, majd Gyarmathi fellépését követően a tudományos gondolkodásba, a helyzetet aligha jellemezhetjük a finnugor nyelvhasonlítás töretlen hazai előrehaladásával. A magyar nyelvet a „napkeleti” nyelvekkel rokonító Beregszászi Nagy Pál vagy éppen a Bibliáig visszavezető Horváth István működése a jelek szerint jóval mélyebb nyomokat hagyott a maga idején, mint a finnugor rokonság kutatásán, illetőleg népszerűsítésén fáradozó Orlay János, Kállay Ferenc vagy Sándor István munkássága.

Ami Révai Miklóst illeti, az ő álláspontja ebben a kérdésben nem volt egyértelmű. ÉDER ZOLTÁN Révairól írt kismonográfiájában (Révai Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.) több helyütt (149—50, 252—7) maga is szól arról, hogy a tudósnak a magyar nyelv rokonságáról valótlan felfogását a svéd Olof Rudbeck teóriája határozta meg. Ez az elmélet ugyan számol a magyar és a finnugor nyelvek rokonságával is, e kapcsolatokat azonban olyan nyelvi-mitológiai keretbe helyezi, amely nyelvünknek a héberrel és más keleti nyelvekkel közös töről való származtatását is lehetővé teszi. ÉDER idézi Révainak azt a véleményét is, hogy Sajnovics „leejti nyelvünket”, illetőleg szól arról az elismerésről is, amellyel Révai Beregszászi Nagy munkásságának adózott (i. m. 150, 253). »A' Magyar Deáki Történet« lapjain pedig nemcsak a Sajnovics Jánost méltató, ÉDERTől utóbb (MNy. 1999: 127) idézett sorok olvashatók, hanem megtalálható az „atyafiságos” népek felsorolása is. És e rokonok között a finnugorok mellett ott van a zsidó és számos más keleti nép, illetőleg nyelv is.

HEGEDŰS JÓZSEF Révainak ezt a nyelvrokonság-felfogását kompromisszumnak tekinti (vö. i. h. 291), DOMOKOS PÉTER viszont így vélekedik róla: „tény, hogy ... szíve mélyén ő is megmaradt szittya–hun–magyarnak, nagy tudomány ide, felvilágosodás oda” (Szkítiától Lappóniáig 2., átdolgozott kiadás. Universitas Kiadó, Bp., 1998. 83).

Folyóiratunknak ez a száma
az Oktatási Minisztérium támogatásával
jelent meg.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézirateikban a következő jeleket alkalmazzák:

	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkított normál betűtípus
	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézirattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,— Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,— Ft.
204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szözlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroksa és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300,- Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600,- Ft.
Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500,- Ft.
Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IV. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997., 1998. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

1999. IX. 21.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV.

ÉVFOLYAM

1999.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Szabó Zoltán: A stílustörténet egy belső összefüggéséről</i>	257
<i>Szikszaíné Nagy Irma: Versről textológiai megközelítésből</i>	267
<i>Bakró-Nagy Marianne: Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet</i>	282
<i>Gecső Tamás: A kvantorok és a névmások szerepe a magyar tárgyas igék ragozá- sában</i>	289
<i>Pete István: Az állító és tagadó mondatok szinonímiája a magyarban</i>	305
<i>Nyáry Zsigmond: A Miatyánk szövegváltozatairól</i>	312
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Györffy György: Nemzet szavunk első előfor- dulásához. — Fehértői Katalin: Lebediasz vajda. — Rácz János: Halneve- inkről</i>	318
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Büky László: Kukorló szarka fé- szek bástya. — H. Tóth Tibor: Szürenkezés. — Skripecz Sándor: Filagória, filegória</i>	326
É l ő n y e l v. <i>K. Fábián Ilona: Gondolatok egy nyelvhasználati gyűjtés és föl- mérés kapcsán. — Nagy Anita: Nyelvjárási szöveg Jászárokszállásról</i>	335
S z e m l e. <i>Knecht Tamás: Hans Gehl, Deutsche Stadtsprachen in Provinzstädten Südosteuropas. — Kiss Jenő: Új kétnyelvűségi folyóirat. — Szabó József: Kálnási Árpád, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. — Hajdú Mihály: Balassa Iván—Kováts Dániel, Sárospatak határának helynevei. — Farkas Tamás: Szabó G. Ferenc, A vásárolás emlékei középkori helységneveinkben</i>	342
K ü l ö n f é l é k. <i>Forgács Tamás: Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát- medencében. 10. Előnyelvi konferencia. — Szabó József: Nyelvjáráskutatók konferenciája Regensburgban. — Vándor Anna: Zsirai Miklós és a tobolszki hadifogság. — Schütz Ödön: Zsirai tanár úr a legifjabb tanítvány szemével</i>	357
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Hajdú Péter: Ünnepi szó Vértés Edit jubileumán. — Pályázat</i>	376
L e v é l s z e k r é n y. <i>Borbély Anna írja</i>	382

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Buda-
pesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR)
1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvá-
sárolható a *Kis Magister Könyvesbolt* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327—7796) könyvesboltban. •
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42—44. Tel.: 349—4152 •
Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argu-
mentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

2010. május 10.
2010. május 10.
2010. május 10.

F 8462/200

A stílustörténet egy belső összefüggéséről

1. Mint mindegyik tudománynak, a stílustörténetnek is megvannak a maga sajátos külső (társadalomtörténeti, különböző pragmatikai, tudományközi) és belső összefüggései. Ez utóbbin a stílustörténet kategóriáin (például az egyéni, műfaji, irányzati stíluson, korstíluson) belüli és e kategóriák közötti összefüggéseket értjük. Ezek közül itt most csak az irányzattal és az irányzatok diakronikus foglalatával, a sorozattal foglalkozunk. Mindkettőt struktúrát alkotó jelenségeként tárgyaljuk.

Több lehetőség (például egyéni, irányzati stílus, korstílus) közül a stílusirányzatot tekintjük a stílustörténet alapegységének. Ezt azonban sajátos formatörténeti okok miatt át kell váltanunk egy vele sok mindenben egyező, egybeeső fogalomra. Ez a stílusfejlődési tendencia, röviden fejlődési tendencia, stílustendencia avagy csak egy-egy tendenciára utalva egyszerűen stílus, például barokk stílus (SZABÓ ZOLTÁN, A magyar szépirói stílus történetének fő irányai. Corvina K., 1998. 21–4).

Eszerint a stílusfejlődési tendencia a stílustörténet dinamikus alapegysége, fejlődéstörténeti szempontok alapján elkülöníthető alkotórésze: diakronikus felosztási egység, fejlődési vonulat, irány. Következésképpen állíthatjuk, hogy a stílustörténet nem más, mint az egymást követő tendenciák egymásutániségából, az egymást váltó tendenciák sorozatából kikerekedő fejlődésrajz.

A tendencia fogalma nem korlátozható csak egy nyelvi jelenségre, például a mondatstruktúrára — mint például MILES-nél (JOSEPHINE MILES, *Eras in English Poetry*: PMLA. 70 [1955.]: 853—75), HERCZEG-nél (HERCZEG GYULA, *A modern magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó, Bp., 1975.) —, mert alkotórésze és egyáltalán stílust alakító eszköze több és többféle nyelvi jelenség lehet. Alkotóelemei stíláriis sajátosságok (például egyszerű, díszített, statikus, dinamikus, választékos, élőnyelvi, tárgyias) és az ezeket alakító stíluseszközök (például zenei, hangtani, verstani elemek, szóhasználat, az igék vagy a névszók túlsúlya, képfajták, rövid vagy hosszú, bővítő vagy kihagyásos mondat- és szövegszerkezetek), illetőleg eljárások (például tömörítés, halmozás, nyomatékosítás, szépítés). A tendencia alkotóelemei szoros egységet alkotnak, a tendencia egységes egész, szerves összetettség: struktúra.

A stílustörténet vizsgálati módszere — az általános tudományelmélet szigorú szempontjainak megfelelően — tárgyának jellegéből kell hogy következzen, azaz abból, hogy tárgya a struktúrát alkotó stílusfejlődési tendencia. Ez (a struktúra és a fejlődés) már önmagában is jelzi a fő módszertani elvet, mindenekelőtt azt, hogy vizsgálatának egyaránt része a szinkronia és a diakronia. Valóban a fejlődési tendencia kettős arcú jelenség, vizsgálata egyaránt igényel szinkroniát és diakroniát.

A módszer fő elvét jelentő tézist így fogalmazhatjuk meg: a szinkronia szintjén a vizs-

gálat struktúra-központú, a diakrónia szintjén pedig sorozat-központú. A továbbiakban először a struktúra-központúságot tárgyaljuk, utána pedig a sorozat-központúság lényegét világítjuk meg.

2. A vizsgálat struktúra-központúsága abból adódik, hogy a stílusfejlődési tendencia struktúrát alkotó jelenség, hisz — mint láttuk — alkotóelemei szoros egységet alkotnak.

Mint tudjuk, a struktúra egy jelenség, itt a stílustendencia belső összefüggéseinek a hálózata. Az alkotóelemek az egymás közötti és az egésszel való kölcsönös összefüggésük révén kapcsolódnak össze. Az egészet, a totalitást az alkotóelemek belső összefüggésrendje hozza létre. Fontos továbbá az is, hogy a struktúra nemcsak tényleges viszonyrendszer, hanem lényegéből fakadó magyarázat, leírási lehetőség is. Egy-egy stílustendencia lényegét az összefüggések felfedésével vizsgálhatjuk, magyarázhatjuk meg.

Vizsgálatukat egy valamilyen princípium, szervező vagy rendező elv segítségével végezhetjük el. Ezen a fogalmon a tendencia totalitásának megfelelő, az abból következő elvet, leírásának, magyarázatának az elvét értjük. A szervező, rendező elv lényegében egy átfogó sajátosság, olyan, amely egyaránt jellemző a tendencia egészére, valamennyi alkotórészére. Ilyen sajátosság például a gótikát jellemző additív jelleg, a klasszicizmusra jellemző normatív jelleg vagy a szecesszióra valló díszítettség.

Tehát a vizsgálat egyfajta deduktív eljárást feltételez, olyanszerűt, mint a teoreáknak axiómákból való levezetése vagy — a szöveglogikában kialakult felfogás szerint (T. A. VAN DIJK, *Text Grammar and Text Logic*. In: J. S. PETŐFI and H. RIESER eds., *Studies in Text Grammar*. D. Reidel Publishing Company. Dordrecht — Holland/Boston — U.S.A. 17—78) — a szöveget alkotó mondatok levezetése előzményekből, előfeltevésekből. Persze hangsúlyoznunk kell, hogy a szervező, rendező elv a befogadás szférájába tartozik, tehát a tendenciákat vizsgáló stílustörténetész principiuma.

Ebből következően az is nyilvánvaló, hogy egy-egy tendencia stiláris sajátosságainak a bemutatási, tárgyalási sorrendjét is a szervező elv, a belső összefüggésrend szabja meg, azaz a sorrend kérdésében nem egy valamilyen külső szemponthoz igazodunk, például — mint sok esetben láthatjuk — a nyelvtanok felépítéséhez, ami egy ilyen szabvány-sorrendet alakít ki: hangtani, szótani, mondattani, szövegtani sajátosságok.

Ezzel függ össze az is, hogy egy-egy tendenciát nem egy sajátossággal jellemezhetünk — mint sokan vélik —, és főleg olyannal, amely egy másikban, a többiben nincs meg. Ilyen sajátosság tulajdonképpen nincs, nem is lehet. Például a szecessziót nem jellemezhetjük csak azzal, hogy sok benne az érzéki érzetekkel alkotott kép, mert ez megvan többek között a barokkban és a rokokóban, valamint az impresszionizmusban is. Az ilyen felfogásoktól eltérően fontos módszertani elvként kell hangsúlyoznunk, hogy nem egy stiláris sajátoságnak van jellemző szerepe, hanem a struktúra egészének van megkülönböztető ereje.

Az elmondottak megvilágításához konkretizálásként és példaként számba vesszük a magyar szépirói stílus történetének fő irányait, vagyis csak a reprezentatív tendenciáit. A szervező, rendező elvből kiindulva röviden leírjuk, jellemezzük a szóban forgó irányzatokat. A struktúrajellegnek, a belső összefüggésrendnek megfelelően levezetjük, kikövetkeztetjük, megmagyarázzuk sajátosságaikat. Mindez természetesen itt csak rövid bemutatás lehet. Tehát terjedelmi okok miatt a kikövetkeztetések nem teljesek, a levezetéseket valahol meg kell szakítani. Például a barokk jellemzésében elérünk a terjedelmes, szerteágazó mondat-szövevény megemlítéséig, de már nem folytatjuk azzal, hogy az ilyen mondat-szerkezetek ötletes, szellemes csattanókkal kapcsolódnak össze.

A) A kódexirodalom stílusának, a gótikának a szervező elve az additív jelleg: a hozzáadás, az egymás mellé vagy fölé helyezés. Ebből következik fő kompozíciós sajátos-

sága, egyben jellegzetes eljárása, a halmozás és ennek egyik alárendeltje vagy legalábbis rokona, fordítottja, a részletezés, egy egésznek mind kisebb és még kisebb alkotórészeire való bontása és ezek felsorolása, ami itt a skolasztika túlmagyarázási technikájával egybefonódva explicáló részletezéshez vezetett.

Halmozás egyaránt van a szöveg és a mondat szintjén: *Ó örök Istennek kazdagságos bőségeinek, magasságos bölcsességének mélységes tudománya* (Nagyszombati Kódex). És van halmozás a szavak szerkezetében, a túlképzésekben is: *malasztosság, szorgalmatosság, boldogtalanság* (NySz.).

A nyelvi elemek halmozásának díszítő funkciója van. És ez az olykor egészen zsúfolt díszítettség hasonlít a gótika más művészeti alkotásainak ugyancsak erőteljes ornamentikájához, hisz a halmozódó nyelvi elemek úgy díszítik a stílust, mint például a gótikus csücsívek egymásra rakott ékei vagy az ablakrózsák vagy a lángformájú díszítő motívumok a templomokat.

A halmozással alakított kisebb-nagyobb egységek egy olyan szövegteret alkotnak, amelyben olyan stíluselemek funkcionálnak, mint az emocionalitás (érzelmi túlfűtöttség), a pompázatosság (ájtatos emelkedettség, a szép rajongó állítása) és a képes beszéd kifejező formái. Mindegyikük a halmozások szemantikai alkotóelemei, és jórészt a misztikához kötődnek.

B) A reneszánsz irodalom stílusának szervező, rendező elve a harmónia, aminek két közvetlen megnyilvánulása van. Az egyik az eszményítés, a másik a versszerkezetbeli szabályosság, arányosság.

Az eszményítés, idealizálás abból fakad, hogy az ember és a világ összhang-lehetősége — amiben a reneszánsz nagy emberei és művészei hittek — a kor valóságában megvalósíthatatlan volt. Ez csak mint ideális eszmény érvényesült, ami a stílusban is tükröződik. Balassira valóságos nők hatottak, de idealizált formában, elvont női szépségként mutatta be őket.

Mindennek többféle stílus eszköze figyelhető meg. Júlia jó tulajdonságait antik mitológiai motívumokkal idealizálja: *Erkölcset Diána, / Elméjét Minerva, / Már ő neki adta* (Ez világgal bíró). Vagy a dicsérő és bókoló szavak, képek jelentéstartalma elvont, általános érvényű, nem utalnak egyedi vonásokra: *szép gyémántom, az mennyei orca, nagy szépség* (En édes szerelmem), továbbá mindegyik nő arca piros, amit mindig a rózsza-metáforával érzékeltet. És eszményítés maga a szerelem is. A szerelem imádás, az imádás tárgya elérhetetlen, emiatt a szerelem örök gyötrelmek forrása, de ugyanakkor az imádott nő gyógyító is lehet: *Engemet peniglen / gyűjt buzgó szerelem, / sülök, fölök lángjában* (Te szép fülemile), *Ó tüzes lelkemnek, / fájdalmas szívemnek / kívánt jó orvossága* (Szerelmem s Júlia).

A harmónia mint a formatökély igénye is hatott, és ezt a kompozícióból, a versszerkezetből is jól ki lehet mutatni. Balassi költeményei szabályos felépítésűek. Többféle szerkezet típusa van. Az egyik a hároppillérű versszerkezet, amelyben különös jelentősége van az első, a középső és az utolsó szakasznak. Ez a szabályos, arányos szerkezet a reneszánsz épületet tiszta harmóniájára emlékeztet. Egy másik szerkezet típusra az jellemző, hogy a szerkezet tagolódását az arany metszés szabályai határozzák meg.

C) A barokk szervező elve a terjedelmesség, a linearitásban való kiterjedtség, az extenzivitás. Ez a linearitásban való kiterjedtség nem egyirányú, hanem több irányban is szerteágazó. Ilyen jellegű szövegtérben helyezkednek el, illetőleg ilyenek alakítói különböző szemantikai egységek, jórészt hosszabb szerkezetű képek vagy a képek, szavak egymást követő, jelentésükben egymást kiegészítő hosszabb sora.

A terjedelmesség, kiterjedtség, szerteágazás mindegyik nyelvi szintre jellemző. A barokk írásmű szövege, kompozíciója sok és sokféle részletből, betétből áll: főcselekmény, mellékepeződök, tájleírások, álmok, látomások, elmélkedések, moralizálások, lírai kité-

rők. Hosszú, terjedelmes és ugyanakkor szerteágazó a mondatszerkezet, a barokk mondat-szövevény: *Mint fekély, mint pestis — ragadó nyavaly, / Sárgaság, vízkórság, s nem sárga ibolya, / Szívnek csendességét megemésztő molya, / Tapodásra méltó, lábaknak zsámolya* (Koháry István: Egykori álmomban nyugodván csendesen). És hosszú lehet a szó hangalakja is. Kedvelt gyakorító igeképző az összetett *-dogál*: *biztatdogál, ural-koddogál* (NySz.).

Különbözik a szóhasználatban és a képalakításban gyakori a szöveget nyújtó halmaz, ilykor valóságos képzuhatag lep meg, valamint a sok felsorolás, részletezés. Jellegzetes továbbá az is, hogy egy-egy rövidebb szövegrészletben eltérő tartalmú jelentéskörökbe tartozó szavak, képek, képrészletek kerülnek egymás mellé (például mennyei—földi, ájtatos—naturalisztikus, elvont—feltűnő, rendszerint érzékletes konkrétumok), azaz két vagy több irányban ágazódnak el: *az Isten megkarózott malasztjának és a szentek példájának vastagító támasza* (Pázmány Kalauza).

Az elágazó, eltérő jelentéskörökbe tartozó szavak, képek gyakran díszítőek. A képek főleg akkor hatnak ékítményként, ha bennük az elvont fogalom érzéki tartalmú, feltűnő konkretizálással társul: *a hazugság egy igen szépen éneklő hattyú, rendes különböző színnel tündéreztetett szívárvány* (Csúzy Zsigmond: Evangéliumi trombita).

D) A klasszicizmus stílusának szervező elve a normatív (szabályozó, előírással) jelleg és a vele összefüggő műgond.

Mindebből két alapvető sajátossága következik. Az egyik a szabályosság, a másik az egyszerűség, valamint velejárója a világosság és a választékosság.

A szabályosság az alkotóelemek arányos, a harmónia-elvnek megfelelő elhelyezését, felépítését jelenti. Ezzel tűnik fel a klasszikus körmondat, benne a tagmondatok arányos elrendezése. De másfajta szerkezeteket is ismerünk, mint amilyen például a tartalom-beli logikai lehetőségek páros vagy páratlan tagolásai. Így például Batsányi versében (A franciaországi változásokra) a két utolsó sornak („Jertek, s hogy sorsotok előre néz-zétek, / Vigyázó szemetek Párizsra vessétek”) kettős vonatkozása van: átfogja a vers két megelőző egységét, azt, ami az elnyomókra és az elnyomottakra is vonatkozik.

Az egyszerűség abból fakad, hogy a klasszicista írók kerültek minden díszítettséget, tetszést, bonyolultságot (a barokk sok sajátosságát). Ez az egyszerűség azonban nem önmagában és önmagáért van, hanem a világosság érdekében is, ami a klasszicista felfogás szerint a stílus legfőbb éke.

Ezt a világosságot az példázza jól, hogy a képek tiszták, alkotóelemei szemantikai-lag közel állnak egymáshoz. Virág Benedek egy versében a *szirt* a férfias helytállás azonosító eleme: *mert „mint valamely kemény / Szirt a haboknak csapkodását, / Erzi, de férfiasan megállja”* (A bölcsről). De az is azonnal észrevevődik, hogy a kép alkotórészeit világosan el lehet különíteni, meg lehet különböztetni, a részeknek világosak a körvonalai, nem egy tömbben szövődnek össze, mint a barokkban.

Az egyszerűség és velejárója a világosság távolról sem hétköznapi-ság, hanem ellenkezőleg választékosság. Kazinczynak nem tetszett a *venyige* hangalakja, helyette alkotta a *borág* szót. A klasszicisták a ritka és kellemes hangzású szavakat kedvelték: *kecs, enyelgő* (Kazinczy), *szelíden ömlő dal, lantja zengzete* (Kölcsy). És ilyen jellegűket (is) szerepelnek az antik mitológiai motívumok, de az is funkciójuk, hogy antik életelveket, eszményeket fejezzen ki.

E) A romantika stílusának szervező elve az összetettség, pontosabban az egy tömbben való sokféleség avagy a sokszerűség, többszólamúság egysége, valami igazi polifónia. Ez az összetettség egyaránt lehet szemantikai és szerkezeti.

Jól kivehető összetettség figyelhető meg a képalakításban, szóhasználatban és a zeneiségben, valamint mindhárom stílustény összefüggésében.

A képek több eltérő képzetkör elemeit tartják össze. Petőfi egyik hatásosan részletezett képében eltérő jelentéskörökbe tartozó szavak követik egymást: *tekintet, galamb, toll, olajág, selyem, bölcső, vánkös* (Minek nevezzetek?). De az alkotórészek egymásba olvadnak, körvonalaik elmosódnak, a részletek tömbösödnek.

A szóhasználatban az összetettség elsősorban közönséges szavak merész egybekapcsolásában figyelhető meg: *gyáva kor, büszke tagadás* (Vörösmarty).

A szemantikai összetettség egy sajátos, a romantikára nagyon jellemző eljárása az ellentétezés valamennyi szinten és formában (például *Az élő szobor*).

És nagyon gyakori az összetettség a szemantikai és zenei egységek együttesében. A képek festőisége zenei hatásokkal társul. Mindezek eredménye a szemantikai egységek, elsősorban a képek színessége és festőisége, erőteljes mozgékony-sága és sejtető, szuggesztív vagy éppen meghökkentő hatása: *És folyton-folyvást ordított a vész, / Mint egy veszetté bőszült szörnyeteg* (Vörösmarty: Előszó).

A szerkezetbeli összetettség szintén az egy tömbben való sokféleséget jelenti. Erre a legjobb példa a romantikában közkedvelt retorikai formák sokasága. Az érzelmek hullámzását kifejező, a patetikus hangnemet alakító retorikai eljárások, elsősorban az ismétlések, párhuzamok, ellentétek, felkiáltások, kérdések át- meg átszövik a verstestet, és mint nyomatékositó ritmikus lüktetések növelik a versek szuggesztív erejét. Jó példa minderre Vörösmartynak „Gondolatok a könyvtárban” című verse. Sajátos szerkezet a romantikus tiráda, benne a határtalannak tűnő összetettségként a mondatok soha véget érni nem akaró áradata (például Petőfi verse, az Egy gondolat bánt engemet).

F) Stílustörténeti szintézisünkben a XIX. század közepén ható népiesség Petőfi és Arany népies stílusforradalmát és egyben az ebből fakadó, rövid ideig tartó fejlődési tendenciát jelenti. Folytatását, a Petőfi-utánzók és az Arany-iskola stílusát külön irányzatnak tekintjük.

A Petőfitől és Aranytól kezdeményezett népiesség szervező elve a köz- vagy összjelleg, minthogy náluk a népiesség mint nyelvi kategória nem tájnyelv, hanem a mindennapi élet nyelve, a beszélt nyelv, a mindenki számára közös nyelvhasználat, egy valóban átlagnyelv, még pontosabban egy olyan irodalom nyelve, amely „sem úri, sem népi, hanem érthető és élvezhető közös jó mindennek” (Arany János Szilágyi Istvánnak 1847). Ezzel a szépírói nyelv közel került a mindennapi nyelvhez, közösségi realitása lett, ami stílusrealizmus (MARTINKÓ ANDRÁS, A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Akadémiai K., Bp., 1965. 611).

Petőfi és Arany a múlt stílusai-ból sok mindent elvetettek. Helyettük az élőbeszéd és a népköltészet stílári-s sajátosságait juttatták uralomra. Az új stílus legfőbb sajátossága három egymással összefüggő stílári-s jegy: egyszerűség, természetesség és közérthetőség.

Alakító eszközei elsősorban szemantikai egységek. Az új szó- és kifejezésanyag a mai olvasó számára természetesnek tűnik, de akkor sokak szemében költőietlennek látszott: *fűzfásip, betyár, veszett eb, a rozsdá ette meg* (Petőfi). Viszonylag kevés új szót alkottak, de azok nem mesterkéltek, hanem természetes szóként hatnak: *fővenyszőnyeg* (Petőfi), *hírvirág, füstokádó* (Arany). Nem új szavak alkotói, hanem inkább szemantikai tartalmak felelevenítői, megújítói. Sajátos továbbá az is, hogy a képalkotó elemek jelentésük szerint egymáshoz közel álló fogalmak: *Haja tél / Fejér, mint a fejé-ritett vászon* (Petőfi: Sári néni).

De nemcsak a szóhasználat vagy a képalkotás, hanem a mondatszerkezet is élőnyelvi forrásra vall, az egyszerű és természetes stílus alakító eszköze. Jó példa erre Petőfi egyik versének (Egy estém otthon) a köznap-i beszéd hatását keltő mondatfűzése.

G) A szecesszió szervező elve a díszítettség. Az ebből adódó stílári-s sajátosságoknak (főleg az érzéki hatásoknak, az illúziókeltésnek, a szépség és a művészetek vonzásának) három alakító eszköze van: díszítő motívumok, stilizáció, indázó szerkezetek.

A díszítő motívumok a szavak olyan kapcsolatai, amelyekben az egyik szó a hangulatevokáció következtében feltűnőbb hatásra tesz szert, emiatt díszítővé válik: *piros reménység* (Malonyai), *ajkad topáz, mámor-felhő* (Ady), *Mednyánszky's alkonyat* (Kosztolányi).

A díszítő stilizáció lényege az, hogy bizonyos szavakat gyakran ismételnék. És mert ismétlődnek, feltűnőek, és ugyanakkor lényegét kiemelő és összefoglaló funkciójuk is van. Ady egyik novellájában (Tamás a piros kertben) sok minden piros: *piros bokrok, piros kertek leánya, az utolsó piros*. De a *piros* pusztá ismétlődése mellett lényegét az író még ilyen összegezéssel is kiemeli: *pirosak a piros kertek, kertem pirossága, piroslott a kert pirossága*.

És vannak díszítő indázó mondat- és szövegszerkezetek, amelyek a képző- és iparművészeti tárgyakon látható indázó, kígyózó vonalú motívumokhoz hasonlítanak — mint amilyen például a *lián*, a *folyondár*, a *kagyló*, az *elomló női haj* — de sokkal rejtettebbek. Az ilyen szerkezetekben, mint egy növény csomóin, új ívek, hullámok kezdődnek: *Leszakítani, leszakítani, kibontani a kontyba tűzött vörös haját, / megrikatni az ékkő színű szemet, / elrohanni vele, miként egy faun* (Bródy: Az ezüst kecske).

A sokféle indázó szerkezetből sajátos, ugyancsak díszítő jellegű zeneiség fakad. A díszítő zeneiségnek persze más forrásai is vannak, például a feltűnő, bravúroskodó alliteráció vagy a bizzar rimjátékok.

H) Az impresszionizmus szervező elve a mellérendelés: egyezés, megfelelés.

Lényege egy emlékező magatartás: egy emlékkép felvillantása, amelynek hangulati tartalma van. Az impresszionista író ezt a hangulati tartalmat érzéki benyomásokkal fejezi ki. A kettő összhangban van egymással, megfelel egymásnak: *Eszembe jutott, hogy egyszer egy ilyen tavaszi napon Párisból Mendonba mentem egy kis hajón. Gyönyörű színek! Halványzöld ég, almapiros felhőkkel, itt-ott meg egy ólomfehér árnyalatú báránnyelű felhő* (Justh Zsigmond: Művész szerelem). És ez a megfelelés erőteljesen szubjektív jellegű.

Jellegzetes tehát az érzéki érzetek eluralkodása. Emiatt az impresszionizmust az érzetek művészetének is nevezik.

Az érzéki érzeteket kifejező szók nagyon gyakran jelzőként szerepelnek. Találó tehát az impresszionizmus egy másik elnevezése: jelzőstílus. Valóban sok a jelző, olykor a többtagú jelzőfűzér (például Tóth Árpád Sőhaj című versében).

A felidézett hangulati emlékképet az impresszionista művész tagolatlan képnek, összképzetegységnek tekinti. Érzékeltetésének egyik eljárása a felsorolás. Ebben a felsorolásban az író nem törekszik teljességre, sem pedig a képet alkotó jelenségek rendezésére. Inkább az összképzet szándékos kuszáltságára és esetlegességére figyelhetünk fel.

Az összképzetegységnek egy másik fontos sajátossága az egyszerűség és még inkább a pillanatnyiség. Úgy érezzük, mintha az író örökkévalóságot akarna biztosítani a pillanatnyinak: *egy percre megfogom, ami örök, / lepkéket, álmat, rémest, édeset* (Kosztolányi: Mint aki a sínek közé esett).

Az impresszionizmus stílári sajátosságaiból következik, hogy könnyed a mondatfűzés, és sok a mellérendelő szerkezet. És az is, hogy a hangulati tartalmak és érzéki benyomások megfelelését hangulatfestő zeneiséggel is kifejezi, aminek gyakori eszköze a hanghalmozás.

I) A szimbolizmus szervező elve a korrespondencia. Megvan ez a szimbolista szimbólum konkrét és elvont jelentésének, valamint a konkrét zeneiség és elvont jelentés, sejtelmesség kapcsolatában.

A szimbólum a látható, a tapasztalati világ és a rejtett, titokzatos szellemi világ, egyszóval a tárgyi és a tudati világ közötti korrespondenciát érzékelteti. A szimbólum létrejöttét Baudelaire így magyarázza: „néhány csaknem természetfölötti lelkiállapotban

az élet mélysége teljességgel feltárul a szemünk előtti látványban” (idézi KOMLÓS ALADÁR, A szimbolizmus és a magyar líra. Akadémiai K., 1965. 55). Ezt a látványt, a szimbolista kép tulajdonképpeni anyagát bármilyen konkrétum alkothatja. A pillanatnyi hangulattól, a szubjektivitástól függ, hogy mi lesz szimbólummá.

Mindebből következnek a szimbólum sajátosságai, mindenekelőtt az, hogy a szimbólumban a tárgyi kép (pocsolyás Ér, a láp világa, a fekete zongora, az ódon babonás vár) önállósul. A figyelem végig a kifejezőn, a tárgyi képen marad, nem úgy, mint a metaforában.

Fontos az is, hogy a szimbólumban — az allegóriától eltérően — a képegész (ódon, babonás vár a lelkem) kifejtő részletekhez (bús falak, lélekjárás, kripta-illat) nem feltétlenül társulnak jelentésrészletek (A vár fehér asszonya). Emiatt a szimbólum jelentése homályos, nem könnyen érthető, értelmezhető. Funkciói a megéreztetésben, a sejtetésben fonódnak össze. A szimbolista költő épp a sejtetés, a megéreztetés, a szuggerálás révén igyekszik teljesebb megértést elérni.

A szimbolizmus másik fontos kifejező formája a sejtetésre a tartalmas szavaknál jóval alkalmasabb zeneiség, amelynek több alakító eszköze van: hanghalmozás, az új versmondat és főleg a ritmikus formák, amelynek lényegét Ady így méltatta: „A versnek forrósága és belső ritmusa lesz a lelke. Nem az ügyes kimértség és csilingelő rímek” (A Grand Guignol).

J) A magyar irodalomban a legjelentősebb avantgárd irányzat az expresszionizmus. Szervező elve a dinamikus jelleg. A stílus a ráhatás eszköze lett, ebből is következően nagy a nyelvi energiája, dinamikája. Alakítói a múlt stílusait felülmúló nagyobb expresszivitásra törekedtek. Innen az elnevezése.

Az expresszionista írók, ahol csak tehették, erőteljes mozgást kifejező igéket, ige neveket szerepeltettek, köztük sok a hangutánzó ige: *az érzések terültek, szárnyaltak, szeleken, kódokön előzködve horizontalan végtelenbe* (Barta Sándor), *a víz bőgött* (Szabó Dezső), *sikoltozó hullámok* (Szabó Lőrinc), *üvöltő tengerek* (József Attila). Hogy növelni tudják a mozgást jelentő igék számát, szívesen igésítették a névszokat: *feljúdaskodott bennem a megtapadt lelkiismeret* (Barta Sándor), *világgá görögtüezte* (Szabó Dezső). Emiatt az expresszionizmust igestílusnak is nevezik.

A dinamizmusnak más alakító eszközei is vannak. Ilyen mindenekelőtt a sok túlzás, felnagyítás: *roppant gránitból életet dobunk a romokra* (Kassák), vagy az expresszionista képeken megjelenítettekhez hasonlóan sok a fájdalom, kint, ijesztőt jelentő szó: *ájult körutak, vonaglanak az idők* (Kassák). És dinamizáló hatásuk van a merész társításokból fakadó képeknek: *hitek máglyáznak* (Kassák). Ezek a képek a belső erővel közvetlenül összefüggő látomásban gyökereznek.

Erős dinamizáló hatása van az indulatszók vagy felkiáltások sorozatának: *Ó, élet, élet, élet, Március* (Tóth Árpád). A sok felkiáltás miatt az expresszionizmust a kiáltás, sőt a túlkiáltás művészetének is nevezik (NÉMETH G. BÉLA, Expresszionisztikus jegyek Ady kései költészetében: It. 3 [1978]: 680).

K) A két világháború közötti szakaszban és később is ható tárgyas-intellektuális stílus szervező elve a szerkesztettség, megalkotottság, mindenekelőtt az értelmes rendhez való igazodás, a fegyelmezett rendezettség és az igényes kifejezési módra való törekvés.

Lényege az, hogy az író a közlést tárgyas tényekre bízta, és a tárgyaságokkal kifejezett tények közötti összefüggések magyarázatára, gondolati általánosításra, törvényszerűségek felfedezésére törekszik. Az író az értelem fényében akarja látni és láttatni a világot, „így a stílus varázsa a teremtő gondolkodás közvetítésében rejlik” (Babitsról RÁBA GYÖRGY, Babits Mihály: MíRT. 5. 1965. 235).

A tárgyi elemek közli funkcióját az őket összekötő sokféle összefüggés biztosítja. Kapcsolatukat nem külön szavak jelölik, hanem a szerkezet világítja meg. Így lett a szer-

kezet elsődleges kifejező eszközzé. Ilyen szerkezet például a szűkítés (József Attila: Holt vidék), tágítás (Babits: Hazám!), ellentét (József Attila: Nyár), párhuzam (Babits: Ősz és tavasz között).

A szerkezet és a szerkesztés fontossága összefügg a tárgyias-intellektuális stílusban erőteljesen ható takarékosági szempontnak, a gazdaságosság elvének az érvényesítésével, azzal, hogy semmi fölösleges, öncélú elem ne terhelje a közlést. Ezt példázza József Attila egyéni stílusának a fejlődésében a jelzők csökkenő tendenciája.

L) A posztmodern irodalom stílusa napjaink stílusa. Szervező elve a kötetlenség, korlátozatlanság. Ez magyarázza két egymással összefüggő stílári sajátosságát: a nyitottságot és a szórtságot.

A nyitottsággal függ össze legfeltűnőbb jegye, a szövegtért tágító intertextualitás, az, hogy gyakori és jellegzetes eljárás a korábbi irodalmi művekből avagy más természetű forrásokból, például dalszövegekből, a mindennapi nyelvből, újságokból, sőt más nyelvből való átvétel, ami miatt a posztmodern irodalmat szövegirodalomnak is nevezik. Más szóval jellemzője a stiluspluralizmus, a multikulturalitás, továbbá az is, hogy egy-egy mű emiatt stílustörténeti montáznak is tekinthető. Példa az átvételre, intertextualitásra: *Valaki erősen megfogja a vállamat, dolmányom fesziül, hová, hová bülbül szavú rózsák gyermeke?* (Esterházy Péter: Ki szavatol a lady biztonságáért?) Ez Aranynál: *Bülbül szavú rózsák két menyeyi bokra* (Szondi két apródja).

A másik átfogó sajátossága a szórtság: sok az ismétlés, halmozás, sajátos benne a megszakítottság, töredezettség, a többirányú jelentéselágazás, az állandó magyarázó, nyomatékosító tendencia, mindaz, ami bővíti és/vagy megbontja a mondat- és szövegszerkezeteket. Ezek közül a leginkább feltűnő a szóismétlés és az ismétlődő szavaknak állandó magyarázása, értelmezése: *Móczár kelet-francia, illetőleg kelet-francia volt, azaz kelet-francia származású kelet-francia emigráns, egy kelet-francia kelet-francia, aki kelet-francia* (Esterházy Péter: Ki szavatol a lady biztonságáért?).

Az említett sajátosságok alapja a stílusformákat és eljárásokat meghatározó posztmodern mentalitás, magatartás, egy erőteljes szubjektivitás. Ebből is következik, hogy a posztmodern írók számára nincsenek formaelvek, előírások, szabályok. Csak alkalmasszerűen, esetlegesen, egyszeri tényként gondolnak ki szövegalkotó, stílust alakító megoldásokat, eljárásokat az éppen megalkotandó mű számára. Talán ezért is a műalkotást élmény-artikulációként fogják fel, így a stílus szintén élményfogalommal lett.

3. A szinkronia szintjén strukturaként leírható tendenciák tárgyalása után meg kell világítanunk a diakronia szintjéhez tartozó vizsgálatok kategóriájának, a sorozatnak a fogalmát.

A sorozat az egymást váltó tendenciák, a kronologikus egymásutániságok foglalata, és mint ilyen a stílustörténet egészét jelenti. Fontos elvi és módszertani tézisként hangsúlyozzuk, hogy ez a sorozat szintén strukturát alkot. Ezt úgy is magyarázhatjuk, hogy a sorozat a strukturák (tendenciák) strukturája, illetőleg interstrukturális kategória.

Az így felfogott sorozatnak mint strukturának a lényegét először nyelv- és irodalomtörténeti analógiákkal világítjuk meg. HJELMSLEV szerint minden folyamat mögött valamilyen rendszert kell találnunk. Különbö a változás mint olyan felfoghatatlan, hisz ez csak mint egyik rendszerállapotból a másikba való átmenet érthető (VÍGH ÁRPÁD, A költői kép elemzésének francia módszere: Helikon 1973: 114–25). ELIOT már 1917-ben állította, hogy az irodalomtörténet szerves egész, rendszer (idézi JEAN, WEISGERBER, Hogyan írható le az irodalomtörténeti változás?: Helikon 1983: 12). Később egy jeles orosz formalista, TINYANOV szintén úgy vélekedett, hogy az irodalomtörténeti fejlődés a maga egészében rendszer, egy rendszer tagjai közötti interreláció, azaz a rendszerek (műalkotások) története szintén rendszer (idézi NYÍRÓ LAJOS, Az orosz formalista iskola:

NYÍRŐ LAJOS (Szerk.): Irodalomtudomány — Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. Akadémiai K., Bp., 1970. 195, 197). És idevonhatjuk HANKISS ELEMÉR (Az irodalmi mű mint komplex modell. Magvető K., Bp., 1985. 51) műszavát is: a struktúrák rendszere. Mind a négy idézetben a *rendszer* műszó fordul elő, ami a struktúra fogalmunknak analogikus megfelelője, rokon jelensége.

A sorozat megítélésében összetett fogalmi tartalma miatt még sok minden tisztázásra vár. Vizsgálatáról itt most csak azt említjük meg, hogy a sorozat szinkronia mint egymásutániságok együttléte és diakronia mint együttlétek egymásutánisága (erről mint nyelvtörténeti összefüggésről I. H. B. ROSÉN, Intervention to the Paper of Bertil Malmberg „Synchronie et diachronie”. AL. GRAUR et al. eds., Actes du Xe Congrès international des linguistes. Vol. I. Éditions de l'Académie. Bucarest, 1969. 33). Ez is a sorozat struktúra-jellegét bizonyítja.

Felfogásunkban a sorozat elsősorban a diakronikus vizsgálatok keretét, alapját, meghatározó tényezőjét jelenti.

A) A már leírt, jellemzett tendenciák a sorozat szinkrón metszetei. Két egymást követő metszetet, két tendenciát (például a klasszicizmust és az azt felváltó romantikát) egybevetünk, és az így felfedett különbségeket változások eredményeként fogjuk fel. A változásokat nem elég pusztán tényként megállapítani, hanem meg is kell magyarázni.

Ezeket a vizsgálatokat, változásmagyarázatokat részletesen tárgyaltam (SZABÓ ZOLTÁN, Lehető változásmagyarázatok a stílustörténetben (Egy textológiai stílustörténet-elmélet nagy és nyitott kérdése): PETŐFI S. JÁNOS, BÉKÉSI IMRE, VASS LÁSZLÓ szerk., Szemiotikai szövegten 9. JGyTF Kiadó, Szeged, 1996. 224—247, UÖ., A magyar szépirói stílus történetének fő irányai. Corvina. Bp., 1998. 24—31). Itt most minderre olyan példát mondok, amely közvetlenül összefügg a struktúra-jelleggel, és ez a strukturalista erőegyensúly elve. Egy tendencia belső szerkezete, egyensúlyi állapota megbomlik, mert az alakító eszközök körében néhány új, a meglevőktől különböző elem tűnik fel. Az egyensúly úgy áll helyre, hogy az új eszközöknek megfelelő új tendencia alakul ki. Így fejlődött ki például a késő reneszánsz stílusából a manierizmus, amelyből aztán a barokk nőtt ki (l. részletesen SZABÓ ZOLTÁN, Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó. Bp., 1986. 68—9).

Ez a példa egyben azt is jelzi, hogy egy tendencián belül olyan strukturális viszonyok vannak, amelyek változások kiváltói lehetnek. És ezek a változások meghatározzák a továbbfejlődést, a változások irányát és beágyazódásukat a sorozat struktúrájába. A sorozat a fejlődésmenet egészét jelenti, amire az ellentét és a ciklusosság jellemző, így ez átfogó változásmagyarázat is.

Produktívnak látszik a tendencia és a sorozat, a fejlődésmenet struktúra-jellegéből adódó indoklások kiegészítése az intertextualitásból adódó és a hermeneutikából átvethető magyarázatokkal, ma még csak szerényebb igényekkel: lehetőségek pusztán jelzésével.

B) Az intertextualitás dinamikája jelentős változásmagyarázat lehet (néhány ilyen lehetőségről l. SZABÓ i. m. 1996. 239—41, 1998. 29—31). Itt most ez a dinamika azért is lényeges, mert összefügg a hermeneutikával, pontosabban azzal, hogy a stílustörténetben jól hasznosítható intertextualitás számára sok új szempontot biztosít a hermeneutika historizmusa. Ezekből többek között az is kiderül, ami számunkra fontos, az, hogy az intertextualitás nem állapot, hanem folyamat.

A hermeneutika historizmusát kiegészíthetjük a vele szorosan összefüggő, a vele ilyen vagy olyan mértékben egybeeső posztmodern irodalomtudomány egyik-másik irányzatával, mindenekelőtt a dekonstrukciós aktivitással, a dekonstruktív nyelvfelfogással, továbbá azzal, amit BÓKAY ANTAL (Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Osiris K., Bp., 1997. 445—463) így értelmez: a történetiség mint recepció retorika, a történetiség mint recepció poétika.

A strukturalista és a hermeneutikai, valamint posztmodern megközelítés között meg lehetőségen nagy a különbség elsősorban azért, mert a két utóbbi nem struktúrát, hanem műalkotáshoz kötődő élmény-artikulációt vizsgál, így ott a különben fontos kérdéssé lett történetiség is szubjektív olvasói felfogáshoz kapcsolódik. Mégis van néhány érintkezési pont, kapcsolási lehetőség, amelyekre építeni lehet.

Az egyik az, hogy a megértésben helyre kell állítani a mű eredeti világát, rendeltetését (HANS GEORG GADAMER, *Igazság és módszer*. Gondolat K., Bp., 1984. 127). Ha alapfogalmakat, a műalkotást átváltjuk a stílustörténet alapfogalmára, a tendenciára, akkor mutatis mutandis a vizsgálat egyik szempontja itt is a helyreállítás, egy-egy tendencia létrejöttének, feltételeinek, körülményeinek, eredeti atmoszférájának a rekonstrukciója lenne, mert mint ahogy az eredeti összefüggéseiből kiszakított műalkotás vesztéssel, a stílustendencia jellege is módosul. Például a jezsuita mozgalomból, a katolikus ellenreformációból kinőtt barokk később protestáns környezetben is feltűnik nyilván nem kevés módosulással.

Fontos az is, hogy minden megértésben történés rejlik, a megértés az értelem-történet része, a megértés lényege szerint hatástörténet, a történetiség az a forma, amelyben az irodalmi jelentés létezik (GADAMER i. m. 22, 213, BÓKAY i. m. 1997. 449), és tágitva a kört, egy egészen általános hermeneutikai felfogás szerint egy szöveg története nem más, mint újabb és újabb jelentések, értelmezések, értékelések keletkezésének a folyamata.

Mindez érvényes a stílustörténeti sorozat mindegyik tagjára, tendenciájára: megértésük, értelmezésük, értékelésük változik, és az ilyen változások egy kronologikus sorban helyezhetők el, ami szintén része a történetiségnek. Például Petőfi és Arany népiessége, a sok élőnyelvi szó ma természetesen tűnik, de akkor sokak szemében költőietlennek látszott, emiatt Petőfi stílárús egyszerűségét, természetességét egyik kortársa „vad neveltségnek” mondta.

Alkalmazhatónak látszik BÓKAY (Megjegyzések az irodalom folyamatszerűségének hermeneutikai alapjairól (Az irodalomtörténet mint interpretációs jelenség): *Studia Poetica* 9. 1990: 41, 50, és i. m. 1997. 454—61) két fogalma, az írhatóság és olvashatóság, két esemény természetű hermeneutikai folyamat, amelyek egy átfogó történetiség alapjául szolgálhatnak. Produktívnak tűnik az írhatóság, ami részben az intertextualitásra jellemző újrairás (átírás, átvétel), aminek a révén a mű saját lényegén belül lép át folytonosságba, így válik a művet meghaladó összefüggéssé, ami minden bizonnyal megfelel annak, amit a tendenciáról és sorozatról szólva szöveg feletti minőségnek tekintek (I. SZABÓ: *Nyr.* 1995: 69—70). Ehhez a „művet meghaladó összefüggés”-hez közel áll FOUCAULT „átfogó kifejezésformája”, ami maga az irodalom egésze (BÓKAY i. m. 1990: 29), és így a sorozat megfelelője. Emellett a tendencia vizsgálatához hasonlít FOUCAULT eljárása is, az, hogy egy adott szakaszhoz tartozó szövegekben rejlő közös kifejezési módokat elemez (BÓKAY i. m. 1997: 255).

4. Mint láthattuk, a stílustörténet egy belső összefüggésének a tárgyalásában a tendencia és a sorozat struktúráként való felfogásából néhány leírási lehetőség, magyarázat vezethető le. De még sok másra van szükségünk, hisz a leírások, magyarázatok alkalmazása még sok mindenben javításra szorul, továbbfejlesztésre vár. A strukturális szemlélet mellett sokat ígér a ma még alig kiaknázott hermeneutika historizmusa és a többféle posztmodern elmélet. Segítségükkel egy átfogó történeti magyarázatot alakíthatnánk ki, ami a stílustörténet diakronikus kategóriája (a tendencia mellett) a sorozat folyamatszerű létezésének lehetne elfogadható megvilágítása, majd megalapozása.

SZABÓ ZOLTÁN

Versről textológiai megközelítésből

(Juhász Gyula: Anna örök)

1. Irodalomtörténészek, stilszták nem egyszer foglalkoztak Juhász Gyulának „Anna örök” című művével. Ez a közelítés most textológiai, de az elemzés előtt nem érdektelen szólni a szöveg háttéréről és lehetséges világáról.

1929-es emlékezés íratta Juhász Gyulával ezeket az emlékező sorokat. A vers ihletőjét: Sárvári Annát a nagyvárad Szigligeti Színház színésznőjét Nagyváradon (1908—11) ismerte meg a költő. A visszahúzódó természetű, magányos, halk szavú és szegény művész ember beleszeretett a szép, vidám és udvarlóktól körülrajongott színésznőbe. Néhányszor bár találkozott művészek, újságírók társaságában, de a versekkel udvarló Juhász Gyula szerelmét a színésznő nem viszonzta. Anna így emlékezett vissza Juhász Gyulának egyszer nála tett látogatására: „Otthonomban szerénykedő, halk hangon választ, ha kérdeztem; különben Juhász Gyula csak hallgatott.”

Megismerkedésüket követően nem sokkal Anna eltávozik Váradról, más társulathoz szegődik, a költőt pedig áthelyezik Nagyváradról Szakolcára, majd Makóra. Ezt Juhász Gyula száműzetésként éli meg, amely ráadásul elszakítja Annától. Hogy ez az egyoldalú és reménytelen szerelem viszont kihat a költő további életére, és ihletforrás, sok versben írott vallomás tanúsítja. Az el nem ért szerelemre eleinte nosztalgikusan emlékszik vissza a költő, majd szimbólummá válik számára Anna: a szerelem, az elérhetetlen boldogság jelképévé. Utolsó éveiben különben már bölcsebben, megértőbben tekint vissza erre a szerelemre, de életéből való kitörölhetetlenségét végül is elfogadja.

2. Nézzük először a költeményt szövegformai szempontból, hiszen az írott szövegből mindig a vizuális kép a szembeszökő!

*Az évek jöttek, mentek, elmaradtál
Emlékeimből lassan, elfakult
Arcképed a szívemben, elmosódott
A vállaidnak íve, elsuhant
A hangod és én nem mentem utánad
Az élet egyre mélyebb erdejében.
Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,
Ma már nem reszketek tekintetedre,
Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból,
Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis
Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt
És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!
Mert benne élsz te minden félrecsúszott
Nyakkendőmben és elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben
És minden összetépett levelemben
És egész elhibázott életemben
Élsz és uralkodol örökkön, Amen.
(Juhász Gyula összes művei.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 3: 17.)*

Ez az optikailag különálló sorai miatt verses szöveg bár tartalmilag-szerkezetileg részekre bomlik, de formailag egy „tömb”, sugallva a költeményben kifejezett érzelem- és gondolatvilág egyöntetűségét. A költemény külső formája tehát szervesen összefügg a mondandóval: a strófákra nem bomló verstömb bizonyára az Anna-émlék megbonthatatlanságát, az emlékezés egységes folyamatát szimbolizálja.

A mű vizuális képe konvencionális: a régi költői hagyományhoz igazodva nemcsak a versmondatkezdő betű nagy, hanem a sor eleji szavak és a szokásos imazárlat is nagybetűs kezdésű. Az értelmi tagolódást a központosítás a tradícióhoz híven jelzi. Vessző kitétele az indulatszó előtt — a helyesírási hagyomány tiszteletén kívül — az érzelmi felismerés őszinteségének is jele: a megdöbbenés miatti szünettartásé. A versmondatvégi írásjelek konvergálnak a jelentéssel és hangulatisággal: nyugodt hangvételi megállapítás jele az első mondat végén a pont; a beismerés fájdalma is sejteti a megszólításon és felszólításon kívül a második zárásában a felkiáltójel; a verszáró gondolat rezignált tudomásulvételét — visszakanyarodva a verskezdethez — ismét pont jelzi.

Ebből a szabályos központosítású szövegből az enjambement eklatánsan kiugrik. Ez is összhangban van a költőből feltörő vallomások jelleggel.

Érdekes, hogy egyes kiadásokban az *Amen* helyett *Anna* szerepel.

3. A művet olvasva belső hallásunkkal mindig megteremtjük a szöveg hangzását, sajátos akusztikai jellemzőit, így szinte érzékeljük — hangoztatás nélkül is — hangoztatását. Felolvasásakor, szavalásakor pedig tudatosan figyelni kell a költeményszöveg akusztikai sajátosságainak érzékeltetésére.

A versszöveg vizuális tömörszerűségét az előadásnak is éreztetnie kell. Ennek nem mond ellent, hogy az első és a második versmondat között lehetséges hosszabb szünetet tartani a múlt és a jelen időszakot bemutató rész határán. A harmadik versmondat — mivel alárendelő okhatározóinak is tekinthető — hozzákapcsolandó a másodikhoz: mintegy jelezve, hogy a jövő a jelen következménye.

Az első és a harmadik tömbön belül a sorvégeken széttördelt szintagmák az Adyféle széttörtség-érzést, a lelki szétesés miatti fájdalmas sóhajt vizuálisan jelzik: „Minden szerelem darabokban.” Ügyelni kell viszont hangoztatáskor arra, hogy a gyakori enjambement-ok ne törjék szét a tartalmilag-grammatikailag egybetartozó elemeket. Az első rész a végérvényesen lezárt kapcsolatoknak, a visszahozhatatlan szerelmi érzésnek a kifejezését adja a múlt idejű igékkel; de hogy a múltidézés felzaklató erejű, világosan mutatják a mindig lezáratlan sorok: állandóan továbblendít a végig enjambement-nal nyitottan hagyott sorvégek sora. A harmadik versmondatban pedig az enjambement-ok megállíthatatlan sorjázása a csattanószerű csúcst készíti elő. Így a metrikus tagolást és a szabályos szótagszámú sorokra bomlást metszi a tartalmi-szintagmatikus-szintaktikai tagolás.

A második versmondat két kivételtől eltekintve sor végén le van zárva vesszővel, mégis széttöredezettség hatását kelti. Bizonyára hozzájárul ehhez az, hogy az *ó de mégis* fordulópontot jelent, a jelentés ellentétbe fordulását, így itt hosszabb szünetet kell tartani úgy, hogy jelezzük az indulatszó mondatértékűségét.

A költeményt átható lemondó, rezignált hangneme nem enged meg gyors tempót, éles magassági váltásokat (hangfekvésváltásokat), meredek ívű hanglejtési formákat. Csak finom emelt erejű hangsúlyok éreztetethet az azonos igekötők (*elmaradtál, elfakult* stb.) változatlan tartalmi egybecsengését is.

A vers nyitányának párhuzamosságaihoz lebegtetett dallam illik, erre figyelmeztet a mindig igével és változatlan igekötővel induló és arányos felépítettségű mellérendelő tagmondatok sora gondolat- és egyben mondat-parallelizmusban:

*elmaradtál Emlékeimből lassan,
elfakult Arcképed a szívemben,
elmosódott A vállaidnak íve,
elsuhant A hangod.*

A lehiggadt érzelemvilágot sejtető kijelentésekkel egyenletesen lassú tempó konvergál. Belső hallásunk szerint és a felolvasó-szavaló tartalmi adekvátságra törekvése miatt is a tempó kezdetben kiegyensúlyozott: mert az első rész teljes szerkezetű mondatok sora, a második pedig ráérős — ismétlésekkel terhelt — elbeszélői magatartást mutat, miközben a gondolatpárhuzamok ritmuskeltő hatásúak (*Ma már ... Ma már ... Ma már*).

Ezt azonban megtöri:

a) az *ó* indulatszó hangulatilag,

b) a *de mégis*-sel nyomósított ellentétes gondolat (Hasonló a magyar lírából: *Hajh, de bűneink miatt Gyúlt harag kebledben.; Jaj, de friss rózsáim Elhervadtanak.*) tartalmilag,

c) a közbeékelés miatt a közbezáró ismétlés szerkezetileg:

ó | de mégis

Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt,

És hogy egészen elmúlt, | ó | ne hidd!

d) a *hogy* négyszeri apoetikus ismétlése stilárisan.

Ennek hatására a versközépi tagadó felszólításhoz viszonylagosan gyorsabb ritmusú előadás párosul.

A harmadik versmondatban az elhibázás fogalmát kifejező (szinte) egybevágó meléndelő szintagmák sorjázása lebegtetett hanglejtéssel oldható meg. Ezt támogatja a halmozott mondatrészek állítmány nélküli „lezáratlansága”. A gondolatritmust adó *minden*, a képes helyhatározók jelzőjének erőteljes hangsúlyozása pedig a ritmus lelassulásához járul hozzá:

*minden félrecsúszott Nyakkendőmben
és elvétett szavamban*

És minden eltévesztett köszönésben

És minden összetépett levelemben

És egész elhibázott életemben.

A paralelizmus szimbolikusan jelzi az elhibázás minden élethelyzetben érvényesülő hatását. Ezt azután betetőzi a vers zárlatában az utolsó sor minden egyes szavának szóhangsúlya. Ez szétagoló volta miatt lassú tempójú lejtéshez, fokozatos ereszkedéshez vezet (*Élsz és uralkodol örökkön, Amen.*).

A rímelő sorvégek csak az utolsó négyben kapcsolódnak egybe: három tiszta és egy asszonánc rímmel. A költemény 10 és 11 szótagú sorai rímtelen jambusok, de az enjambement-ok igével induló szintagmáinak hangsúlya miatt ritmusváltással trochaikus lejtésűnek hatnak. Alighanem ez válthatta ki Németh László rácsodálkozását: „Hogy tudja Juhász Gyula a szónoki jambus ordító hangsúlyát méla szívdobbanásszerű nyomtétokba szétosztani?” (1983: 56). Végeredményben a gondolatritmusok szekvenciái, az enjambement-ok sora és a jambikus lejtés teremtik meg ennek a költeménynek a ritmikai kohézióját.

Az írásképp és a hangzásszerkezet viszonya a művészi előadásmódokból kihallható különbségek érzékelésekor jól összehasonlítható (B. FEJES KATALIN, Hangzásképp, írásképp (Juhász Gyula: Anna örök): Népr. és Nytud. 38. 1997: 7—13).

4. A szövegsemantikai vizsgálódással tárhatók fel ebben az alkotásban a szövegkohézió jelei.

Juhász Gyula: [0.] *Anna örök*

[1.] *Az évek jöttek, mentek, [2.] elmaradtál*
Emlékeimből lassan, [3.] elfakult
Arcképed a szívemben, [4.] elmosódott
A vállaidnak íve, [5.] elsuhant
A hangod [6.] és én nem mentem utánad
Az élet egyre mélyebb erdejében.
 [7.] *Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,*
 [8.] *Ma már nem reszketek tekintetedre,*
 [9.] *Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból,*
Hogy ifjúság bolondság, [10.] ó de mégis
Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt
 [11.] *És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!*
 [12.] *Mert benne élsz te minden félrecsúszott*
Nyakkendőmben és elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben
És minden összetépett levelemben
 [13.] *És egész elhibázott életemben*
Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

Ez a mű is bizonyítja a cím szövegelem voltát, hiszen egyedül csak itt fordul elő Anna neve. Bár cím nélkül is egyértelműen szerelemre emlékező, a vallomáslírába tartozó költemény, de az egyes szám második személyű megszólított versbeli megnevezése híján még a Juhász Gyula-oeuvre-ben is találgatásokra adhat módot. Csak a cím ismeretében nyilvánvaló a második személy azonosítása egy *Anna* nevű nővel, a szegedi költő életútját ismerve: a nagyváradi színésznővel, Sárvári Annával.

A vers egészére kiható globális kohéziót biztosító szövegsemantikai eszköz a cím. A címkefunkciójú cím teljes predikatív szerkezet, amely azért meghökkentő, mert dolgok, jelenségek jelzője szokott lenni az *örök* melléknév, ebben a címben viszont megfelelőbbbezzhetetlen, megmásíthatatlan „isteni igazságot” szögez le: az Anna iránti érzelem soha el nem múló. Anna helye a költő életében megváltoztathatatlan. A címbeli női névhez az a szemantikai előfeltevés társul, hogy létezik egy *Anna* nevű nő, akinek a jellemzői a költő emlékezetében már elmosódtak, de ugyanakkor örökre élnek.

A vers első egységében a költő nyilvánvalóan azt akarja maga és az olvasó számára is bizonygatni, hogy az Anna-szerelem hatása végképp megszűnt (*elmúlt*), ezért az *el*-igekötő négyszeri ismétlésével a nő emlékképének elhalványodását (*elmosódott, elfakult*), a cselekvés bevezetését, a történés befejezettségét, visszavonhatatlanságát, a szerelmet „állapot” megszűnését (*elmaradtál, elsuhant*) érzékeltető igékkel adja vissza. A vers végén pedig ugyanez az igekötő a melléknévi igenevekben az Anna-szerelem kétségtelen továbbélését és a költő minden apró mozdulatát, sőt egész életét befolyásoló voltát az elhibázás, az elrontottság konkrét (*elvétett szavamban, eltévesztett köszönésben*) és átvitt értelmű (*elhibázott életemben*) megjelenítésével adja vissza. Még az eltérő hangsorú igekötők is ugyanebbe a jelentésmezőbe tartoznak bele (*félrecsúszott nyakkendőmben, összetépett levelemben*), úgy, hogy a zárlat melléknévi igeneveiben az értékvesztést kifejező alapigékhez az ezt a tartalmat nyomatékosító igekötők társulnak.

A költő az ismétlésnek több válfajával élve (toldalak-, szó- és szerkezetismétléssel) erősíti a kifejezendő tartalmat, és tartja fenn a témát, ezáltal is kohezívvé téve a szöveget.

Az *el*- morfémaismétlésen kívül szembeszökő a hozzá kapcsolódó szerkezetek ismétlődése is: az indításban a predikatív szintagmák állítmány—alany sorrendjéé (*elfakult*

Arcképed... elmosódott A vállaidnak íve, elsuhant A hangod), a befejezésben a jelző + jelzett szós szintagmáké (*minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban És minden eltévesztett köszönésben És minden összetépett levelemben És egész elhibázott életemben*). Ezekben a szerkezetisméltésekben ugyanazoknak a ragoknak (*szavamban, köszönésben, levelemben, életemben*), képzőknek (*félrecsúszott, elvétett, eltévesztett, összetépett*), jeleknek (*elfakult, elmosódott, elsuhant*) a visszatérése is sugallja az egybe tartozást. Az alkotói intenció sejthető. Az indító mondatban az igei állítmányhoz kapcsolva hajtogatja Juhász Gyula a konkrét Anna-émlék eltűnését, megszűnését, amelyet a predikatív szerkezet alanyai részleteznek. A zárlatban pedig a jelzői szerepű befejezett melléknévi igenevek az elhibázás fajtáját, a jelzett szók pedig az elhibázás helyét nevezik meg. A lezárság hangsúlyozásának eszköze a múlt idő jelének (*elfakult, elmosódott, elsuhant*) és a befejezett melléknévi igenév képzőjének (*félrecsúszott, elvétett, eltévesztett, összetépett, elhibázott*) a sokszori visszatérése.

A vers szövegszinten álló egységeinek (meg vannak számozva) és versmondatainak (a következőkben külön sorban írva) tartalmi-logikai kapcsolódása így jelezhető:

1. → v. — (2. — 3. — 4. — 5.) — és v. → 6.
 — v. → (7. — 8. — 9.) ↔ *de mégis* (10. — 11.)
mert ← (12. és — 13.)

1. táblázat

Szövegszinten álló egységeinek sorszáma	Explicit kötőszó	A Ø kötőszó feltételezett jelentése
1.		
2.		<i>és/ezért</i>
3.		<i>és/ezért</i>
4.		<i>és/ezért</i>
5.		<i>és/ezért</i>
6.	<i>és</i>	<i>ezért</i>
7.		<i>tehát</i>
8.		<i>és</i>
9.		<i>és</i>
10.	<i>de</i>	
	<i>mégis</i>	
11.	<i>és</i>	
12.	<i>mert</i>	
13.	<i>és</i>	

Látszik ebből, hogy kevés a kitett kötőszó a mondategységek határán, illetve az egyik kötőszó (*és*) elfedi a valóságos (inkább következtető: *ezért*) jelentést, a másik (*mert*) pedig alá- és mellérendelésre egyaránt enged következtetni. Az okot megadó utolsó versmondat a jelentésképzés fordulataival: az őszinte feltárulkozással és az *és*-ek gyakoriságából fakadó biblikus nyelvezettel, illetve hangvétellel a vallásos szövegek emelkedettségével harmonizálva fókuszmondattá emelkedik.

BÉKÉSI ezt a verset a ...*de mégis ... mert...*-féle konstrukciótípusra felépített (sőt kibővített) formaként említi: az ellentétes főkapcsolás és a magyarázó alkapcsolás sorrendileg kötött együttlétére, amelyben „az előtag és az utótag kibővülése egy pillanatig sem veszélyezteti a mű szerkezeti egységét, zártságát” (BÉKÉSI IMRE, Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 104). Ezzel a megállapítással

egyét lehet érteni, mert valóban ez a két kapcsolási mód emelkedik ki meghatározó módon, a többi — akár kapcsolatosnak, akár következtetőnek fogjuk fel — elvész ezek dominanciájában.

A beszélő szándékát tükröző mondatmodalitás sajátos zártságot ad a műnek: az érzelmi megállapodottságot szuggeráló kijelentések tartalmára — felkiáltással összekapcsolódó — felszólítások cáfolnak rá, hogy végül a jelenbe való beletörődést, a jövő érzelmi elfogadását adekvát módon éreztessék a kijelentések.

5. Az „Anna örök” című műben a szöveggrammatikai elemek strukturáló hatását nyomon követve tapasztalható, hogy sokféle grammatikai elem használata miatt konnex ez a vers.

A költemény első egységében a sor elején álló, ezért kiemelt helyen lévő névelők a főnevek konkrétságát, a jelzett fogalmak éles körvonalainak, határozottságának képzetét keltik (*a vállaidnak íve, a hangod, az élet*), és éppen ezért ellentétesek a hozzájuk kapcsolódó igei tartalmakkal (*elfakult, elmosódott*).

A harmadik egységben a jelen idejű igék és a befejezett melléknévi igenevek együtt jelképezik a múltnak a jelenre, sőt jövőre is kiható voltát: az élet apró eseményeiben, történéseiben jelentkező hatását három magyarázó mellérendelt tagmondatban (vagy okhatározói mellékmondatban), amelyben a *benne élsz* kötött kötelező vonzataként megjelenő határozók (*nyakkendőmben, köszönésben, levelemben, életemben*) hétköznapi kis mozaikképei Anna mindenkor jelenvalóságát mutatják. Ezt explicit módon jelzi a *minden* általános névmási minőségjelző háromszori, az *egész* és az *örökön*, illetve a mindegyik határozóhoz kapcsolódó és a megmásíthatatlanságot jelző befejezett melléknévi igenévi jelző (*félrecsúszott, eltévesztett, összetépett, elhibázott*).

A mű időszerkezete (KIEFER FERENC, A szöveg időszerkezetéről. In: Petőfi S. János — Békési Imre (szerk.), Szemiotikai szöveggyűjtemény. 4. JGYTF Kiadó, Szeged, 1992. 40—55.) az idő teljességét átfogja: a múltat, jelent, (a jelennel kifejezett) jövőt.

Bár az I. egység csak múlt idejű igéket tartalmaz, mégis mivel ennek érvényessége a jelenre is kihat, ez múlttal átitatott jelen: *jöttek, mentek, elmaradtál, elfakult, elsuhan, mentem*. A II.-ban a folyamatszerűséget szuggeráló jelen — *ejtem, reszketek, tudom, hidd, hidd* — dominanciája mellett múlt is van: *voltál, volt, elmúlt*.

A III.-ban csak jövő értékű jelen szerepel: *élsz, élsz, uralkodol*.

A költemény első szövegmondatában a múlt idő és az *el* igekötő jelentéstartalma párhuzamosan, együtt, egymást erősítve jelzi „egy kapcsolat” lezárulását, egy szerelem elmúlását, emlékké válását. A második versmondat *már*-ral nyomatékosított *ma* időhatározószava összhangban a jelen idő dominanciájával — amelyben csak fel-felvillan a múlt idő — a pillanatnyi állapot érvényességét szuggerálja, de az igeidő-keverés elárulja: a jelenbe belejátszik a megtagadott múlt. A befejezés komplex és adekvát módon szimbolizálja a jelen idejű formáival, a befejezett melléknévi igeneveivel jelölt állapot állandósulását, sőt örök voltát érzékeltető jelzőivel a jövőre is igaz, arra is kiható erejét. A vers időszerkezete három idősíkba vetíti ki Anna képét: múltból kapcsol át a költő a jelenbe, hogy végül az egész jövőendő életre vonatkoztatással zárjon. A 7 múlt idejű igét követően a jelen idő válik dominánssá, de a jelenben fel-felvillanó emlékképek többszöri időváltást (3 jelen, 1 múlt, 2 jelen, 2 múlt, 4 jelen) eredményeznek. Az *örökön* jelentésének besugárzása hatására a költeményt záró három igealak a magyar nyelvi szabályoknak megfelelően sajátosan jövőbeliséget sugall.

A vers igeidőinek tartalmat kifejező szerep jut: a költemény elején a múlt idejű igék az Annától való érzelmi függetlenséget jelzik, és ebben az egységben a régen szeretett nőnek az emléke csak a birtokos személyragos főnevekben van jelen. Ezzel ellentétben

a befejezésben Anna örökké tartó hatását a jelen idejű igék kizárólagos volta mutatja. Ezzel párhuzamos a névmáshasználat: az első egységben a költői én központi szerepét az *én* személyes névmás kitétele hangsúlyozza, a befejező részben a második személyű igealakok mellett a *te* névmás jelzi Anna uralkodóvá válását.

Az 'idő' két fogalmi körének eloszlása — vagyis az ezt a fogalmat jelző korreferens elemek szövegbeli léte — nem szabályos a költeményben, hanem az elején, közepén és végén sűrűsödik össze; az 'eltűnés' fogalmi jelentését hordozók a vers elején, míg az 'elhibázás' jelentéskörébe tartozók a költemény végén tömbösödnek. Ennek következtében a távolba hatás az időt jelző lexémák esetében nagyobb, a többi fogalomkör esetében ez a funkció az egyenletes eloszlás következtében csekély. A korreferencia egy mondaton belüli előfordulásának a száma, azaz a tömörülés viszont hasonló mind a két fogalmat hordozó szócsoporthoz: a vers végén több az egy egységre jutó korreferáló elemek száma. Jól látható a 2. számú táblázatból.

6. Pragmatikai szempontból is tanulságos Juhász Gyula „Anna örök” című versét vizsgálni!

Jól érzékelhetően „rendezi át” a feltételezett emfázis a szabályos sorhosszakat, átszegmentálva a költeményt:

*Az évek jöttek, mentek,
elmaradtál Emlékeimből lassan,
elfakult Arképed a szívemben,
elmosódott A vállaidnak íve,
elsuhant A hangod és én
nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb erdejében.
Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,
Ma már nem reszketek tekintetedre,
Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból, Hogy ifjúság bolondság,
ó de mégis
Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt És hogy egészen elmúlt,
ó ne hidd! Mert benne élsz te
minden félrecsúszott Nyakkendőmben és elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben
És minden összetépett levelemben
És egész elhibázott életemben
Élsz és uralkodol örökkön,
Amen.*

Az emfázissal együttjáró hangsúlyeloszlás az első szövegmondatban a szemantikai szempontból nyomatékos igekötőkre és a tagadásra esik. A második versmondatban az időhatározó- és indulatszók, illetve ismételt tagadás hangsúlyozódik. A befejező mondatban a tartalmi összgezést hangsúlyozó általános névmás (*minden*), melléknév (*egész*) és az imai zárlattal „súlyosbított” igék emelődnek ki. Mindezek a pragmatikai eszközök: az emfázis, a hangsúly és ezek vonzataként a szórend együttesen az aktuális tagolást is előre jelzik: a versmondategységek élére helyezett hangsúlyos szók kijelölik a rémát.

A címet és az egyes szám második személyű megszólítást olvasva nyilvánvaló: a címzett Anna, de nem kizárólag a címzett a befogadó, hiszen egy publikált verset vesz az olvasó a kezébe. A befogadó pedig olvas a sorok között, és azt a jelentést implikálja az *elmaradtál Emlékeimből lassan* sor hatására: 'évekkel ezelőtt olyan erősen éltél benne a gondolataimban, hogy meg tudtam volna festeni az arképedet, képes lettem volna megrajzolni a vállaidnak ívét' stb.

Noha a kedves nevét a költő csak a címben nevezi meg, mégis ez a vallomás bensőséges viszonyra enged következtetni férfi és nő között. A megszólítottal való közvetlen kapcsolatra utal a tegező forma (*te*), a bizalmas viszonyt sejtető sok egyes szám második személyű igealak (*elmaradtál, voltál, hidd, élsz, uralkodol*) és birtokos személyrag (*arc képed, vállaidnak, hangod, neved, tekintetedre*). Ez az előfeltevés csak a mű lehetséges világára igaz, mert az irodalomtörténet tudni véli, hogy ilyen nem alakult ki a költő és a színésznő között, tehát ebben az esetben inkább felvett költői pozícióról van szó.

Ezzel szemben a költői szubjektumot a csak hangsúlyos esetben egyszer kitett *én* névmás és a képes helyhatározókon megjelenő birtokos személyragok (*emlékeimből, szívemben, szavamban, életemben*) érzékeltetik.

Az első mondat első felében párhuzamosan fut és egybe is kapcsolódik a TE és ÉN. A vers az *én* és a *te* között „oszcillál”, az utolsó tagmondatában azonban az első és második személy szembeállítását az *én* személyének a kiemelésével jelzi a költő.

A következő táblázatos összesítésből egyértelműen kitűnik, mind a 'te', mind az 'én' fogalmát explicit vagy implicit grammatikai eszközök (igei személyragok, személyes névmások és birtokos személyragok) tartják fenn; illetve a *te* fogalmát jelző elemek végtelenül egyenletesen oszlanak meg, hiszen az első mondategység kivételével mindegyikben megtalálható, ezzel szemben a 'költői én' fogalmának megjelenése csak foltszerű, hiszen több mondategységből — majdnem a feléből — hiányzik (1., 4., 5., 10., 11., 13.), mintegy az *én* helyébe (Juhász Gyula életében is) a *te* lép:

3. táblázat

sorszám	<i>Te = Anna</i> korreferenciája			<i>Én</i> korreferenciája		
	E/2. sz. névmás	Ø E/2. sz. névmás	birtokos személyjel	E/1. sz. névmás	Ø E/1. sz. névmás	birtokos személyjel
1.		<i>elmaradtál</i>				
		Ø alany				
2.					Ø birtokos jelző	<i>emlékeimből</i>
3.		Ø birtokos jelző	<i>arc képed</i>		Ø birtokos jelző	<i>szívemben</i>
4.		Ø birtokos jelző	<i>vállaidnak</i>			
5.		Ø birtokos jelző	<i>hangod</i>			
6.		Ø birtokos jelző	<i>utánad</i>	<i>én</i>	<i>mentem</i>	
7.		Ø birtokos jelző	<i>neved</i>		<i>ejtem</i>	
					Ø alany	
8.		Ø birtokos jelző	<i>tekintetedre</i>		<i>reszketek</i>	
					Ø alany	
9.		<i>voltál</i>			<i>tudom</i>	
		Ø alany			Ø alany	
10.		<i>hidd</i>			Ø birtokos jelző	<i>szívem</i>
		Ø alany				
11.		<i>hidd</i>				
		Ø alany				
12.	<i>te</i>	<i>élsz</i>			Ø birtokos jelző	<i>nyakkendőmben</i>
						<i>szavamban</i>
						<i>levelemben</i>
13.		<i>élsz</i>			Ø birtokos jelző	<i>életemben</i>
		<i>uralkodol</i>				
		Ø alany				

7. Tanulságos Juhász Gyula „Anna örök” című versének szövegszerkezeti sajátosságait is megvizsgálni.

I. v. I. *Az évek jöttek, mentek, elmaradtál*

Emlékeimből lassan, elfakult

Arcképed a szívemben, elmosódott

A vállaidnak íve, elsuhant

A hangod, és én nem mentem utánad

Az élet egyre mélyebb erdejében.

II. *Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,*

Ma már nem reszketek tekintetedre,

Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból,

Hogy ifjúság bolondság, II. ó de mégis

Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt

És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!

III. *Mert benne élsz te minden félrecsúszott*

Nyakkendőmben és elvétett szavamban

És minden eltévesztett köszönésben

És minden összetépett levelemben

És egész elhibázott életemben

Élsz és uralkodol örökkön, Amen.

Bár tömörszerű formájú a vers, de tagolásához találunk fogódzókat:

a) az első részben az *emlék* összképtől, amely részekre tagolódik: *arcképed, vállaid, hangod*, az *élet* összképig tart a gondolati ív, és ezek az elemek mindig kiemelt helyen: a sor elején szerepelnek;

b) a második részt a *ma már* soreleji ismétlése tartja össze;

c) a harmadik egységet az *És minden*-nel induló szintagmák és sorok jelzik. Tehát a vers struktúrája tudatos elrendezésről árulkodik: a belső tagolódás háromszor hat soros egységekre bomlást mutat. Mindegyik egység egy-egy versmondat.

A mű tételmondatyszerű gondolatainak releváns elemei többféle nyelvi eszközzel megismétlődnek:

4. táblázat

Tételmondat	Releváns elemének ismétlődése	Kifejezőeszköze
<i>elmaradtál Emlékeimből</i>	<i>elfakult Arcképed</i> <i>elmosódott A vállaidnak íve</i> <i>elsuhant A hangod</i>	szinonimák, ill. oksági kapcsolat
<i>elmúlt, ó ne hidd!</i>	<i>Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt</i>	oksági kapcsolat
<i>elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön</i>	<i>benne élsz te minden félrecsúszott</i> <i>nyakkendőmben,</i> <i>(benne élsz) elvétett szavamban</i> <i>(benne élsz) eltévesztett</i> <i>köszönésben</i> <i>(benne élsz) összetépett levelemben</i>	szinonimákkal felosztás és részletezés ellipszis

Az ismétlődések szemantikai kapcsolata a szerkezeti egységek tematizálható aktuális jelentésével nyilvánvaló.

A költeménynek ebben a három versmondatnak megfelelő makroegységében nagyon világosan kirajzolódnak az egymásra következő kommunikációs görbék. Az első vers-

mondat fajsúlytalan bevezető része a majdnem közhelyszerű gondolat: *Az évek jöttek, mentek*; ezt követi a többszörös tartalmi ismétléssel nyomatékosított, éppen ezért hangsúlyos gondolat: 'elfelejtettek'; ehhez kötődve a mondatzárás lényegében nem hoz újat: *és én nem mentem utánad / Az élet egyre mélyebb érdekében*. — A második versmondat indítása nem tesz mást, mint háromszor ismétli meg az elfelejtés következményét (*Ma már nyugodtan ejtem a neved ki...*), tehát nem viszi előbbre — csak megszilárdítja — a szemantikai láncot, a meglepően új hírrel a hangulatilag telített ellentét döbbsenti meg az olvasót: *de mégis Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt, És hogy egészen elmúlt*; azonban ennek a vallomásnak a megerősítése már újdonságérték nélküli: *ó ne hidd!* — A befejezőként funkcionáló harmadik versmondat egyértelműen a fokozás stílris eszközével szerveződik, vagyis a „kishírekkel” indít, hogy a mondatnak, sőt az egész műnek a csattanóját kimondja az önáltatás önleplezésével: *egész elhibázott életemben / Élsz és uralkodol örökkön*; az ehhez szervesen fűződő *Amen* zárlat az önmegadás, a belenyugvás valódi színezetű, de valódi hírértéket nem hordozó befejezése a műnek.

A három mondatnak megfelelő hármas tagolás az igeidő- és igenév-használatban is jelentkezik, és Annának a múltban, jelenben és jövőben megmutakozó hatását szimbolizálja:

1. Az első rész a végérvényesen lezárt kapcsolatnak, a visszahozhatatlan szerelmi érzésnek a kifejezése a múlt idejű igékkel.

2. A második rész jelen idejűsége a múlt hatásától függetlenedő magatartás demonstrálása.

3. A harmadik részben a jelen idejű igék és befejezett melléknévi igenevek együttese a múlt jelent (sőt jövőt is) meghatározó voltát: az élet minden apró eseményét, történéseit örökké átjáró hatását jelképezi.

A hármas tagolódáson belül is felfedezhetünk elkülönülő egységeket.

Az elsőn belül *Az évek jöttek, mentek* kijelentés harmadik személyűsége az emberektől független folyamatjellegét érzékelteti; a középső egységet a szerelmi kapcsolatban szokásos intim tegező hang uralja az igealak, de főként a birtokos személyjel második személyűsége miatt; a mondatzárás viszont már az egyes szám első személyű személyes névmás által hangsúlyozott szubjektivitást érvényesíti. Az első versmondaton belül az *évek* szótól az *élet* fogalmáig tartó ív lezártaságot jelez.

A második egységen belül egyértelmű a versmondat két részre bomlása a fájdalmas *ó* és az ellentétes *de* révén, illetve míg a *ma már*-ral induló kijelentések rövid, sorvégeken lezárt közlései nyugalmat árasztanak, addig az indulatszókkal keretezett részben az eddig titkolt érzelem feltörésének jelei a sorközépi törések.

A harmadik részben az utolsó sor jelent az előzményektől elkülönülő elemet: a mindennapi élet múltó apróságaival szemben az öröklét örökérvényűségének a felmutatásával, amely egyben éles hangnembeli váltást is eredményez: a köznyelvből a patetikusba. Ebben a versmondaton belül az *élsz*-ből induló gondolat az *élsz* zárlatba torkollik.

A tartalomnak és grammatikai szerkezeteknek megfelelő struktúratagolás a következőképpen is elképzelhető:

Az évek jöttek, mentek

elmaradtál Emlékeimből lassan,

elfakult Arcképed a szívemben,

elmosódott A vállaidnak íve,

elsuhant A hangod

és én nem mentem utánad Az élet egyre mélyebb érdekében.

*Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,
Ma már nem reszketek tekintetedre,
Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból,
Hogy ifjúság bolondság,*

*ó de mégis, Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt
És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!*

*Mert benne élsz te minden félrecsúszott Nyakkendőmben
és elvétett szavamban*

És minden eltévesztett köszönésben

És minden összetépett levelemben

És egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön,

Amen.

Sőt ebben a költeményben még más strukturális tagolás is lehetséges. Eszerint a vers két részre tagolódik, hiszen két összeegyeztethetetlen érzés ölt testet benne: az érzelmi közömbösség és az el nem múlt szerelem felemlegetése. Míg a cím a szerelmi érzés örökkévalóságát szögezi le, a költemény első része — feszültséget keltve — az ezzel ellentétesen ható folyamatot festi meg: a nagy érzés megkopását, az *ó de mégis*-sel kezdődő második rész viszont ezzel élesen szembekerülve a cím igazságát fejt ki.

Ezt a strukturális felépítést több nyelvi elem is érzékelteti. A szerelmi érzés megszűntét — a nő múlt kódébe vesző alakjával — Juhász nem véletlenül bizonygatja múlt idejű egyes szám harmadik személyű, „megfellebbezhetetlen” igealakokkal, szuggerálva ezáltal a véglegességet. Mindehhez társul még az eddig értéknek tartott lebecsülő magatartás: így lesz az egyetlenből egy a „sokból”. Végül is a közhely-bölcsesség lekezelő, keserűen ironikus gesztusában csúcsosodik ki a költői múltértékelés: *ifjúság bolondság*. De éppen így lesz a versben kifejeződő érzelmi törés még nyilvánvalóbb. Mert az *ó de mégis*-sel induló ellentétbe állítással megszűnik az önáltatás. Nyilvánvalóvá lesz: a közömbösség fitogtatása önszuggesztíó akart lenni. Ám lehull az álarc, és a valódi érzelem fájdalmas, patetikus és nyílt szerelemvallása tör elő a költőből, amelynek kezdetén ugyanannak a tiltásnak (*ne hidd*) az elő- és utóismétlése keretbe foglalja a szerelmes megszólítását. Az nem lehet ugyanis véletlen, hogy a *szívem* érzelmes megszólítás nem azokban a sorokban tűnik föl, amelyek Anna emlékének a megkopását bizonygatják, hanem a jelenben is élő, a jelenre is kiható voltát beismerő részben, amely egyszerre emelkedett és bizalmasan meghitt. A *szívem* megszólítás akár Anna kissé népiesnek ható megszólítása, akár többjelentésű voltából adódóan a költő meggyötört szívére vonatkozik, mindenképp hangulati váltás jele: mert vagy intim szerelmi kapcsolatra utal, vagy a költői őszinte kitarulkozásra. Emelkedett az indulatszó-ismétlés, a modalitás-váltás és a megszólítás hangsúlyozása következtében, bizalmas hangnembe illő a beismerő vallomás a *hogy* és az *és* majdnem pongyola stílusú ismétlése miatt. — Ezek szerint ellentétre épül a vers. Ez a szerkesztési mód a múlt tagadásait jelenbeli-jövőbeli afirmációvá alakítja át: vagyis a megtagadott Anna-kép örök Anna-emlékké nemesedik. A mondatok tartalmi-logikai összefűzése is ezt támogatja: az első rész kapcsolatos mellérendelésekkel indul, és a második versmondat ezekhez tartalmilag természetszerűen kötődő többszöri következtető viszonytal kötődik, majd erre csap rá a váratlan halmozott ellentét, amelyhez a külön mondatban megfogalmazódó okhatározói alárendelés szervesen kapcsolódik. Ezenkívül több formaivá váló tartalmi elem is sejteti még az ellentétet: állító igealakok után a tagadó forma, az Én-nel szemben a Te hangsúlyozása.

Ezt a felfogást támogatja egy furcsaság: ugyanis meglepő módon a gondolati cezúrák nem mondat vagy sor elején állnak, hanem a sorokat megtörve:

Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból,

Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis

Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt,

És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!

A mű lezártságát jelzi a cím örök szavának a vers végén örökkön formában való visszatérése, átívelése a szövegen és a címben megszólított Anna nevére „rimelő” *Amen* zárlat. Az ima záróformulája formailag egyértelműen lezárt módon szervezi egységgé ezt a költeményt, mégis éppen az *Amen* szó miatt sajátosan kibővített: áhítatot, elragadtatást sugalló jelentésudvara van ennek az alkotásnak.

Bármelyik verskonstrukcióval tudja is megfeleltetni a befogadó a maga olvasatát, a mű érzelmi-tartalmi csúcspontja mindenképp az *egész elhibázott életemben Élsz és uralkodol örökkön* gondolatban kulminál, az *Amen* befejezés csak a „pecsétet” teszi rá.

8. A szöveg stílusáról mondtak lezárásaként a Juhász Gyula-vers értelmezésében a stilisztikai jellemzők elemzése a stíluskohézió feltárásához viszi közelebb a befogadót:

A végtelenül egyszerű, köznyelvi, sőt néhol közhelyszerű nyelvezetű vers nem homályos, bonyolult szimbólumokban ábrázolja a tudatalatti érvényesülését, hanem az impresszionista hangulatlira képszerűsége és zeneisége uralkodik a valóság és a jelenben is kísértő emlék ellentétére építkező versben.

A stílus eszközök feltűnően harmonizálnak az első szerkezeti egységben a kifejezendő tartalommal, azaz az első mondat egyetlen emléktömböt képez. Az emlékképek egymásba fonódását segíti érvényesülni a kötoszónélküliség és az enjambement-ismétlődés, illetve az emlékezés egyöntetűségét, egybevágóságát a gondolatritmusszerű szörendi azonosság: az igés tagmondatindítás is szuggerálja: *elmaradtál..., elfakult..., elmosódott..., elsuhan...* Ez az utóbbi sajátosság azért figyelemre méltó, mert e miatt az inverzió miatt az igei állítmányok bár a tagmondatot kezdik, mégis a sor végére kerülnek, és így az áthajlás elindítójává válva nem vágnak egybe a mondattani és ritmikai egységek. Ez a forma ellentmondva a közönyös, nyugodt hangulatnak — amely a sorvégeken lezárt sorokban öltene testet —, adekvát sejtetője lesz a tetetett közömbösségnek, látszat kiegyensúlyozottságnak, azaz a létező lelki nyugtalanságnak.

A szeretett nő alakjához kapcsolt fogalmak (*arc képed, vállaidnak íve, hangod, neved, tekinteted*) színekdochéval (rész—egész viszonyban) magát az imádott nőt jelentik. Ezek az elmosódott miniatűr képek az impresszionista „festőtechnika” nem körvonalazott ecsetvonásai, hiszen Juhász maga hangsúlyozza az *el* igekötő többszöri említésével a hajdan bálványozott nő emlékképének régi, elsárgult fotószerű elhalványodását a tudatban. Az *el* igekötő kapcsolása egyetlen kivételtől eltekintve szokványos (*elmaradtál, elmosódott, elsuhan*), viszont a köznyelv *meg-* vagy *kifakult*-at mond. Nyilván a visszavonhatatlan eltűnést azonos igekötővel kifejező igék sorában is éppen hapax legomenon voltával válik expresszív az *elfakult*. A hajdan imádott nő emlékének a tudatból való kitörlődését az *el* igekötős igékből formálódó fokozás a teljes légiessé válással sejteti.

Anna vonzerejének megtörését ismert dantei toposzhoz köti a költő, és azzal egyéniíti, hogy az élet erdővel való azonosításakor birtokos jelzős szintagmába foglalt és fokhatározóval kibővített teljes metaforai változatával él (*én nem mentem utánad az élet egyre mélyebb erdejében*).

A költő először szinte szuggerálja magának és a befogadónak az érzelmi viharok utáni megnyugvást, sőt közönyt, közömbösséget a *ma már* retorikus hatású háromszori

ismétlésével, az igék és vonzatuk kiegyensúlyozottságot, a szerelmi érzés örök érvényű befejezettségét, lezártágát bizonygató jelentésével a régebbi időkkel ellentétes, megváltozott helyzetet érezteti. A szóismétlés tagmondat- és soreleji szabályos elhelyezése gondolatritmust keltve mondatpárhuzamot eredményez, és kiemeli: a mű idősíkjá a versírás jelene, de ebbe belejátszik a múltból kísértő emlék is:

*Ma már nyugodtan ejtem a neved ki,
Ma már nem reszketek tekintetedre,
Ma már tudom, hogy egy voltál a sokból.*

A gondolatok párhuzamosságát sugallja a kizárólag viszonyjelentést hordozó valódi kötőszók ismétlése is:

*Ma már tudom,
hogy egy voltál a sokból,
Hogy ifjúság bolondság, ó de mégis Ne hidd szívem,
hogy ez hiába volt
És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!*

Az és változatlan formájú kitétele mellérendelő szintagmák és tagmondat élén a mindig mindre érvényességet sugallja:

*Mert benne élsz te minden félrecsúszt
Nyakkendőmben
és elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben
És minden összetépett levelemben
És egész elhibázott életemben.*

Mindezeket az ismétlési módokat hatásos keretbe foglalja ugyanaz a szó és álszintagma gondolatsort nyitó és záró helyzetben:

*Ne hidd szívem, hogy ez hiába volt
És hogy egészen elmúlt, ó ne hidd!
...élsz te minden félrecsúszt
Nyakkendőmben... És egész elhibázott életemben
Élsz...*

A vers második egysége ellentétes érzelmeket fog össze, ám a gondolati cezúrák meglepő módon nem sor vagy mondat elején szerepelnek, hanem sorvégen és mondatzáróban sóhajt így fel a költő: ...ó de... ó ne... Majd pedig az értékvesztést adekvátan adja vissza a közhelyek halmozásával (*egy voltál a sokból, ifjúság bolondság*), a *hogy* versben különösen szokatlan köznyelvi pongyolaságával, sőt háromszori stílustalan ismétlésével. Ebben a versmondatban a tudatos stíluskeverés az érzelmi hullámvázis jele: a köznapis szóhasználat keveredik a patetikuságot adó indulatszó-használattal és retorikuságot eredményező gondolatritmussal.

A harmadik rész meglepő ötvözete a jelentéktelen földinek és örökérvényű éginek, mivel a megjelenített valóság lényegtelen apróságait ábrázoló sorok szemantikai és stílári sikon is himnikus zárlatot kapnak, hiszen az Istennek tulajdonított mindenhatóság („*élsz és uralkodol örökkön*”) az eszményített nőre ruházódik át, így emelkedik Anna a Mindenható magasságába, és válik életet meghatározó szerepűvé. Ezt a tartalmat szolgálja a köznapi és ünnepélyes kettőssége a nyelvi-stílári megformálásban: a poliszindeton feltűnő tagolást ad, de jelentészanilag feleslegesnek, pongyolának látszik az *és* kötőszó ismétlése a felsorolás mindegyik tagja előtt (amely teljesen ellentétes a magyar nyelvi normával), de éppen ez a nyelvi forma az, amely az Istenhez intézett fohász kérészhalmazát idézi archaizáló módon, a biblikus stílus allúzióját keltve. Eközben a költő Anna múlthatatlan, sőt fokozódó hatását mutatja az *és* miatt méltóságteljesen lelassuló sorokkal, hiszen a jelen-

téktelennek tűnő jeltől: a *félrecsúszott nyakkendő*-től a fontosabb jelzéseken át (*elvésett szó, eltévesztett köszönés, összetépett levél*) az elrontott élet visszafordíthatatlanságáig, megmásíthatatlanságáig ível a nominális stílusban megformált fokozó felsorolás. Sőt meglepő módon patetikussá válik az *és* gondolatritmusszerű előismétlésként a párhuzamos szerkesztettségű, fokozást kifejező felsorolások kezdetén. Fokozza az ünnepélyes hatást az *élsz* keretszerű visszatérése és nyomósítása a népies-régiess-irodalmi *uralkodol* alakkal, az imából átmentett *örökkön örökké* fordulattal, hiszen az *örökkön-höz* — az örökkévalóhoz intézett könyörgés szokásos ima-zárlatához — az *Úgy legyen! az Amen* illik. Éppen e stílusjegyek miatt válik az Anna-emlék és -szerelem örök és eltemethetetlen emlékké, maga Anna pedig isteni szférába emelkedő himnikus hangon megszólított lénnyé.

9. Milyen szövegeket idéz a tudatunkba Juhász Gyula „Anna örök” című verse? Ez a vers nyilvánvalóan önálló struktúra, de mégis közvetlenül része a Juhász Gyula-oeuvre Anna-verseinek. Az ebbe a kontextusba való beletartozás intratextuális kapcsolatait a hasonló motívumok (a felejtés bizonygatása: *Milyen volt szőkesége, nem tudom már.*), a szemantikai elemek (Anna örök sorsmeghatározó: *Anna minden, Anna után;* magány, önmarcangolás: *Annára gondolok*) teremtik meg.

Juhász Gyula „Anna örök” című verse több szalon is kapcsolódik intertextualitás révén más alkotók szövegeihez. Dante „Isteni színjáték”-ának kezdő sorai (*Az emberélet útjának felén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam, / mivel az igaz utat nem lelém.*) idéződnek fel bennünk a Juhász Gyula-i sorok kontextuális beágyazottságában: *én nem mentem utánad / Az élet egyre mélyebb erdejében*, de ugyanakkor érezzük a két szöveg közötti különbséget is: Anna nem Beatrice, nem kalauzolja a költőt az élet sűrűjében, illetve maga a költő nem követi Annát. Ez az asszociáció — látens lehetőségként — arra készíti a „beavatott” olvasót, aki fölismeri ezt a dantei metaforát, hogy a folyamatosnak hitt versszövegben egy dialogikus szerkezetet fedezzen fel: hogyan reflektál a magyar költő az olasz szavaira, és az egységesnek hitt versjelentésbe belekódolja a párhuzam révén a boldogtalan szerelmes és a beteljesületlen szerelem képét.

Az *Ifjúság bolondság* közhelymondatot átalakítás nélkül ágyazta be szövegébe a költő, átvéve az azzal gondolatban társuló legyintő kézmozdulatot is. A vers immanens jelentése ennek révén kibővült, megjelenít egy a dolgok menetébe belenyugvó, azt elfogadó olyan emberi magatartásformát is, amely nem veszi komolyan az élet dolgait. És éppen ennek révén a vers szomorú-ünnepélyes hangulatisága szertefoszlik, hogy majd többszörös ellentéttel ódai magasságokba íveljen.

A költemény befejezése a katolikus liturgiába illő kifejezés miatt a vallásos költészetet imitálja. Az *Élsz és uralkodol örökkön, Amen* verszárlat a *Miatyánk* ima *Mindörökké. Amen* zárását a nem hívő ember számára is egyértelműen felidézi. Ezenkívül a katolikus liturgiát ismerően a misén elhangzó könyörgések zárlatát jelzi: *Aki élsz és uralkodol örökkön örökké! Amen; Aki élsz és uralkodol mindörökkön örökké. Amen* (Temetési szertartáskönyv 11, 14). Az *Élsz és uralkodol mindörökkön örökké. Amen* zárlat csak a misén (a liturgiában) és egyházi szertartásokban (keresztelés, esküvő, temetés) az Istenhez, Jézushoz intézett, általában rövidebb, két-három mondatos könyörgések végén szerepel, de magán imában nem. A szentmisében három-négy *Amen*-nel végződő könyörgés is van: s miközben a szöveg változik, a zárás állandó.

A katolikus neveltetésű és egy ideig papnak készülő Juhász Gyula mindezt jól ismerve formailag (*Élsz és uralkodol örökkön, Amen.*), de főként tartalmilag változtat ezen a fordulaton, hiszen nála Anna az imádat tárgya, de éppen emiatt lesz a vers világába illő a költeményt lezáró kifejezés.

Az ima szövegfajta kompetencia-modellje aktualizálja a versjelentés pluralitását, így a költő az Annához szóló profán imájában is összekapcsolja az időhatározó jelezte időtlenséget és a záróformula jelölte véglegességet, és éppen a vallásos aktust idéző textuális utalás a kontextuális hatásra a nő iránti szeretet helyett Anna imádatát konnotálja.

Az architextualitás szálaival ez a költemény műfaji szempontból a vallomáslíra „elköszönő versei” közé (Ady: Valaki útravált belőlünk) illeszthető be, de ezekhez hozzáadódik az a Juhász Gyula-i szerzői szólam, amelyben a rezignált hangulatisággal vegyített önsajnálát magányemlegetéssel társul. Még közelebből az „el nem nyert éden fájdalmát” megszólaltató műveket involkálja: például Vajda Gina-verseit (Húsz év múlva, Harminc év után).

10. Juhász Gyula „Anna örök” című verse a vallomáslíra szövegműfajába tartozik. Ez a mű nem Annának, hanem Annáról, az ő hatásáról szól. Így nem sorolható be a szerelmes versek közé, hanem egy elrontott, egy félresikerült, magányosnak érzett élet számvetésének tekinthető, amelyet az emlékképek formálnak egységes egésszé. Az életét összegző költő sorsa kisiklását sajátos Anna-komplexusa miatt egy be nem teljesedett, de soha el nem múló szerelemnek tulajdonítja.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet

1. Dolgozatomban a jelöltségelméletnek a nyelvi kölcsönzésekről tett egynéhány állítását veszem szemügyre. Közelebbről azt vizsgálom, hogy kölcsönfonémáknak a megjelenése és beépülése átvevő nyelvek fonéma-rendszerébe elégségesen magarázható-e a jelöltségelméletnek a nyelvi kölcsönzésekre vonatkozó, alább bemutatandó, egymásnak ellentmondó állításai akármelyike szerint. E dolgozat előfeltevése az, hogy fonémakölcsönzés lehetőségét egyáltalán, a kölcsönzés módját pedig különösen az átvevő nyelv fonéma-rendszere határozza meg, s nem az átvett elemek vagy szerkezetek jelölt vagy jelöletlen volta. E feltevést a magyar *dzs* (ʒ), illetőleg a mordvin *f* történetének a vázlatos áttekintésével igazolom.

Jelöltségen általánosító megfogalmazásban és a szerteágazó szakirodalmi előzmények nyomán nyelvi elemeknek vagy szerkezeteknek olyan oppozíciós viszonyát értem, amelyben az összetettebb s kevésbé általános elem vagy szerkezet minősül a jelöltebbnek.

A jelöltségelmélet a nyelvi kölcsönzésekre vonatkozó megállapításait egyfelől nyilvánvalóan a nyelvi kontaktusok vizsgálatának szentelt, kiterjedt irodalomra támaszkodva hozza meg. A kontaktusvizsgálatokon belül a kölcsönzésekre vonatkozó elvi és módszertani nézetek alapján persze bajos lenne meghatározni azoknak a nyelvi elemeknek vagy szerkezeteknek a körét, amelyek a nyelvekről való általános ismereteink szerint ellenállnak a kölcsönzésnek (ilyen megkötésekre tesz kísérletet a standard kézikönyvek közül pl.: R. ANTTILA, *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. New York, 1972.; E. MORAVCSIK, *Language contact*. In: *Universals of human language* 4. Eds. J. H. GREENBERG — C. H. FERGUSON — E. MORAVCSIK. Stanford, 1978.; H. HOCK, *Principles of Historical Linguistics*. Amsterdam, 1986.; stb.), amiként abban sincs egyetértés, hogy mikor s miért kölcsönöz valamely nyelv egy másikból (pl. A. DANCHEV, *Language contact and language change: Folia Linguistica* 1988: 37—53). Biztonsággal csak annyi állítható, hogy jelenlegi ismereteink szerint nincs olyan nyelvi entitás vagy szerkezet, amelyik ne lehetne kölcsönzés tárgya; s ha két nyelv kapcsolata egyre hosszabb ideig tart, s a kontaktus is egyre intenzívebb, elvben bármely elem vagy szabály

kölcsönözhető (vö. még L. CAMPBELL, On proposed universals of grammatical borrowing. In: *Historical linguistics 1989: papers from the ninth International Conference on English Historical Linguistics*. Eds. H. AARTSEN — R. J. JEFFERS. Amsterdam, 1993. 104). Abban azonban, hogy a fonémák a relatíve ritkán kölcsönzött elemek közé tartoznak, nagyjából egyetért a szakirodalom.

A kölcsönzésekkel foglalkozó szakirodalomnak az a része, amelyik a szóátvételekkel foglalkozik — s mivel a szavak kölcsönzése a relatíve leggyakoribb az átvételek lehetséges körén belül, a szakirodalom tetemesebbik része éppen róluk íródott — szükségképpen kitér fonológiai (hanghelyettesítési, hangátvételi, fonotaktikai) kérdésekre is. Ugyanakkor a diakrón, s egy sor esetben szinkrón szempontú fonológiai leírásoknak egy nem elhanyagolható hányada is részben vagy egészben a fonémakölcsönzések leírásának szenteli magát. Mindez annyit jelent, hogy a jelöltségelméletnek pusztán a (történeti, illetőleg leíró) fonológia jövőtárból is bőségesen adódhatnak megfigyelései a maga elemzései számára.

A jelöltségelmélet — s vele együtt a természetes fonológia, morfológia, illetőleg szintaxis — feltételezései vagy állításai tehát a nyelvekre általában is érvényes megfigyelésekre támaszkodnak. A jelölt, illetőleg jelöletlen nyelvi elemek vagy szerkezetek taxonomikus felsorolásaiban leggyakrabban a következő általánosításokkal találkozhatni: a jelöletlen (neutrális) elemek gyakrabban használatosak, mint a jelöltek; a jelöletlen szerkezetek általában kevésbé összetettek, mint a jelöltek; a jelöletlen elemek vagy szerkezetek kognitíve — azaz a figyelem, a mentális teljesítmény és a hozzá szükséges idő tekintetében — kevésbé komplexek, mint a jelöletlenek; az anyanyelv elsajátításakor a gyermek a jelöletlen elemeket vagy szerkezeteket tanulja meg elsőként; a jelöletlenebbek ellenállóbbak a változásokkal szemben (noha általában változások hozzák létre őket); beszédbeli vételek ritkábban érintik őket stb.

A nyelvtörténet szempontjából releváns feltételezés így szól: a nyelvi változások a jelöletlenebb minták (elemek, szerkezetek) kialakulásának irányában hatnak. A diakrónia (egyik) dilemmája, köztudottan, éppen ebből adódik: a jelöletlenebb minták iránti hajlandóság legjobb esetben is csak tendenciaszerűen lehet igaz, különben mivel lehetne indokolható a jelöltebb elemeket, szerkezeteket eredményező változások sora. Magyarázat többféle adódik, amelyek lényegében megegyeznek abban, hogy a természetesebb, tehát kevésbé jelölt állapot felé való haladás nem megszakítások nélküli folyamat a nyelv történeti változása folyamán, s hogy az egymással ellentétes változási tendenciák a jelölt és jelöletlen minták konfliktusához vezethetnek. Kiragadott esetként a szekvencia vagy beszédlánc képzésekor előálló, az artikuláció és az akusztika érdekeit szembeállító példa hozható föl: a kevésbé jelölt szekvencia az artikuláció, a jelöltebb az akusztika-beszédészlelés szempontjainak kedvez.¹ (További „konfliktusokra” l. pl. A. MCMAHON, *Understanding language change*. Cambridge, 1994. 101 kk.)

A nyelv történeti változásának egyik módja a kölcsönzés, s a jelöltségelméletnek erről is vannak megállapításai; a legáltalánosabb feltevés szerint a nyelvi kölcsönzések

¹ Itt érdemes megjegyezni, hogy a későbbiekben még idézendő FORNER et al. felállította Differential Communicative Value bízvást ellentmond a fonetika fent előadott és általánosan elfogadott megállapításának: „For every typological markedness relation between linguistic units or properties, the UNMARKED term of the relation will be of greater communicative value than the marked term for the LISTENER in all contexts, and the MARKED term will be of greater communicative value than the unmarked term for the SPEAKER in at least some contexts” (M. FORNER — J. K. GUNDEL — K. HOULIHAN — G. SANDERS, *On the historical development of marked forms*. In: *Explanation in Historical Linguistics*. Eds. G. V. DAVIS — G. K. IVERSON. Amsterdam—Philadelphia, 1992. 80).

tipikusan a jelöletlen mintát követik (vö. pl. A. MCMAHON i. m. 98). Ez utóbbihoz még egy további megkötésnek is járulnia kell annak érdekében, hogy az állítás egyáltalán értelmezhető legyen: ha a kölcsönzés eredményeképpen az átvett elemeknek (pl. szavaknak) valamely összetevőjét vagy szerkezetét (a szekvenciában pl. valamely fonémát vagy annak kapcsolatát) nem fogadja be az átvevő nyelv, akkor saját elemmel vagy szerkezettel helyettesíti azt, azaz adaptálja. Ilyenkor a kölcsönzés valóban jelöletlen az összetevők, illetőleg a szerkezet szintjén. Amikor azonban az elemet eredeti összetevőivel vagy szerkezetével együtt veszi át, a helyettesítés elmarad, azaz az átvevő nyelv adoptál, s a kölcsönzött elem, illetőleg annak eladdig ismeretlen összetevői vagy szerkezete jelölt lesz. Másként fogalmazva: a fenti felfogás értelmében az adoptáció mindig jelölt.

A fent előadottal ellentétben nézet arra a már említett tényre támaszkodik, hogy noha a történeti változások eredményeként tendenciózusan kevésbé jelölt entitások vagy szerkezetek állnak elő, a nyelvek mégis folyamatosan alkotnak jelölt formációkat történeti változásaik során. E jelenségek okait elemezve FORNER, GUNDEL, HOULIHAN és SANDERS (M. FORNER — J. K. GUNDEL — K. HOULIHAN — G. SANDERS, *On the historical development of marked forms*. In: *Explanation in Historical Linguistics*. Eds. G. V. DAVIS — G. K. IVERSON. Amsterdam, Philadelphia, 1992. 82—4) úgy véli, hogy a jelölt elemek jelentkezése többek között igen nagy mértékben a kölcsönzésnek tulajdonítható: az átvételek tipikusan jelöltek.

Az idézett nézetek a kölcsönzött elemekre általában vonatkoznak, azaz nem tesznek különbséget a különféle kölcsönzött nyelvi elemek vagy szerkezetek között jelöltség/jelöletlenség tekintetében. Így ez az általánosítás jogosít fel arra, hogy a kétféle nézetet bármely nyelvi elemre, azaz például a fonémákra is érvényesnek fogjuk fel.

Ami most már a magyar *ž*, illetőleg mordvin *f* történetét illeti, a jövevényelemek jelöletlen vagy jelölt voltáról tett állításoknak kitüntetett a szerepe, mert e két esetben a törökből, illetőleg az oroszból való átvételekről van szó. Mivel kölcsönzött elemek, a fentiek értelmében jelöletlenségük szóba sem jöhetne: akkor lennének azok, ha esetükben hanghelyettesítéssel élt volna a két nyelv.

Ennek értelmében e dolgozat célkitűzése akár triviálisnak is mondható, hiszen: a) az átvevő nyelvből hiányzó, idegen fonémát az átvevő nyelv egy — nagymértékben megjósolható — saját fonémával helyettesíti, b) hangváltozási stratégiák bevetésével az átvett szekvenciát az átvevő nyelv saját fonotaktikai szabályaihoz illeszti. Ennek következtében a szekvencia fonológiai képe megváltozik, s így az átvett elem jelöletlen vagy kevésbé jelölt jelleget ölt. Mindebből csak az következik, hogy ha az átvevő nyelv nem helyettesíti az idegen fonémát egy sajáttal, új fonémát kölcsönöz az átvett morfémával együtt (éppen annak révén), és ha az átvevő nyelv nem alkalmazza saját fonotaktikai szabályait az átvett elemre, új fonotaktikai szabály lép életbe az átvevő nyelvben. Ezek az új elemek, illetőleg szabályok, a helyettesítés hiányában, jelöltekként jelentkeznek, s ezzel a témát akár le is zárhatnánk. Pontosabban lezárhatnánk akkor, ha a példaként elemzendő magyar és mordvin fonémák történetét attól a rendszertől függetlenül tekintenénk, amelybe kölcsönzésük során beépültek. Ha ugyanis a rendszerben elfoglalt helyüket is figyelembe vesszük, azt kell látnunk, hogy a magyar *ž* jelölt, a mordvin *f* pedig jelöletlen eleme a két nyelv rendszerének. Kérdés, hogy e tények miként egyeztethetők össze a jelöltségelmélet állításaival. A válaszadás megkísérlése előtt érdemes még végiggondolni a következőket is.

Elvben minden nyelv történetében megállapíthatók azok az időszakaszok és nyelvi kategóriák, amelyekben kölcsönzéseiket a jelöltség, illetőleg jelöletlenség jellemzi. A nyelvtörténet szempontjából éppen a jelölt és jelöletlen szakaszok, illetőleg átvételek közötti átmeneteknek van különös jelentősége: mi a kétféleség oka? A válasz első megközelítésben nyelven kívüli, szociolingvisztikai tényezőkre való hivatkozással adható meg. Ezek

között leggyakrabban a beszélői közösség szükségletei, a presztízs, a tabu és egyéb szempontok jönnek számításba — e tényezőket kimerítően még aligha ismerjük (vö. pl. A. DANCHEV i. m. 39). Lényeges megjegyezni azt is, hogy a kölcsönzés egyik alapvető, de messze nem kizárólagos feltétele (akár jelöltnék, akár jelöletlennek minősíthető átvételekről van szó), a kétnyelvűségnek valamilyen foka, amiként ismeretes az is, hogy a kétnyelvűségnek egy alacsonyabb fokán inkább a helyettesítés, egy magasabb fokán inkább a helyettesítés nélküli átvétel jósolható meg. Az, hogy egy nyelv történetének különböző szakaszaiban melyik stratégiát követi, éppen a fonémakölcsönzésekkel példázható világosan: „Az a terület, ahol a nyelv tetten érhetően mutatja minősítő eljárásának változását, a jövevényszavak fonológiája” (SZENDE TAMÁS, Affrikáták — pörön kívül. In: Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára. 1–2. Szerk. TERTS ISTVÁN. Pécs, 1996. 2: 284).

A nyelven belüli feltételekről azonban már viszonylag kevesebbet tudunk. Ebben a tekintetben a természetes morfológia elgondolásai lehetnek relevánsak. A jelöltebb minták létrejöttét — legyenek azok bár univerzális vagy nyelvspecifikus változások eredményei — a szerkezeti ikon-jellegre, átlátszóságra és egyöntetűségekre való törekvés motiválja (W. U. DRESSLER, On the predictiveness on Natural Phonology: Journal of Linguistics 1985: 321—37).

Egy további, a fentihez szorosan kapcsolódó szempont a nyelvi rendszer szerkezeti sajátossága: a szerkezet tulajdonságai nem csupán a helyettesítési stratégiát határozzák meg igen nagy mértékben, hanem az átvétel lehetőségét egyáltalán. Más szavakkal: a rendszer szerkezete maga is felelős azért, hogy természetes, jelöletlen(ebb) minták jelentkeznek-e az átvevő nyelvben vagy sem. Feltételezhető továbbá az is, hogy az átdadó és az átvevő nyelv szerkezetének nagyobb hasonlósága a helyettesítés nélküli átvételre, az adaptációra nagyobb esélyt ad. Ha a kétnyelvűség és a rendszerbeli hasonlóság fokát egymásra vonatkoztatjuk, akkor a következő, meglehetősen ideális korrelációt kapjuk: minél magasabb a kétnyelvűség foka és a rendszerhasonlóság, annál nagyobb a helyettesítés nélküli átvétel lehetősége és megfordítva.

A helyettesítési stratégiák és az átvevő, illetőleg átdadó nyelv szerkezete közötti kölcsönös összefüggésre a mai indoiráni nyelvek rendszerfüggő hanghelyettesítései szolgálnak jó példával (HOCK i. m. 393). A rendszerfüggő fonémakölcsönzést a továbbiakban a magyar *ž* és a mordvin *f* példázza.

Amiként már említettem, a magyar *ž* a törökből, a mordvin *f* az oroszból való kölcsönzés eredménye. Fonémaértéküket tekintve mindkettő zörejhang. A zöngétlen zörejhangok kevésbé jelöltek, mint a zöngések (ellentétben a zengőhangokkal — szonánsokkal —, ahol a zöngések képviselik a jelöletlenebb tulajdonságot). Mindebből pedig az következik, hogy míg a magyar *ž* jelölt, addig a mordvin *f* jelöletlen. A két nyelv fonéma-rendszerében elfoglalt helyüket s történeti előzményeik leírását a 2. és 3. pont adja meg vázlatos kifejtésben.

2. A magyar *ž*. — A mai magyar nyelv fonéma-rendszerében a (*dzsámi, handzsár, bandzsá* szavakban álló) *ž* (posztalveoláris zöngés) affrikáta. E dolgot a magyar más-salhangzórendszerre, s azon belül is az affrikátákra vonatkozó megfontolások közül azt követi, amelyik a *ž*-t affrikátának tekinti, mégpedig annak az érvrendszernek az alapján, amelyet legutóbb SZENDE adott elő (SZENDE i. m.). Az affrikáták alrendszerét a teljes mássalhangzórendszeren belül az 1. táblázat mutatja:

1. táblázat

		Alveoláris	Posztalveoláris	Palatális
affrikáta	zöngés	ʒ	ʝ	d^{h}
	zöngétlen	c	$\check{c}$	t'

A rendszer láthatóan szimmetrikus, amennyiben az alveolaritás/palatális paraméterei mentén, valamint a zöngésségi kontraszt szerint rendeződik el. Tekintettel arra, hogy az affrikáták rendszerének a kialakulása nem független az (alveoláris/palatális) réshangokétól, érdemes a részrendszert velük kibővíteni:

2. táblázat

		Alveoláris	Posztalveoláris	Palatális
réshang	zöngés	z	ʒ	j
	zöngétlen	s	$\check{s}$	
affrikáta	zöngés	ʒ	ʝ	d'
	zöngétlen	c	$\check{c}$	t'

A réshangok/affrikáták részrendszere ugyancsak a fenti tulajdonságok szerint elrendeződő szimmetriát mutatja. E mássalhangzók a magyar nyelv történetének más és más korszakában váltak a rendszer részévé, mégpedig különféle változások, illetőleg kölcsönzések eredményeként. Az előzmények rövid áttekintésével — amely KÁLMÁN BÉLA elgondolásán alapul (vö. KÁLMÁN, A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása: MNy. 1965: 385—98) — a ʒ története is felfedhető.

Az ősmagyar korban e mássalhangzók közül még csak hat volt (rekonstruálhatóan) jelen a rendszerben. Az ugor kort követően, de még az ősmagyar kor vége előtt két további réshang járult a rendszerhez: a z zöngésülés eredményeként és a — feltehetően enyhén palatalizált ejtésű — ʒ affrikálódás következtében:

3. táblázat

		Alveoláris	Posztalveoláris	Palatális
réshang	zöngés	z		j
	zöngétlen	s	$\check{s}$	
affrikáta	zöngés		ʒ	
	zöngétlen		$\check{c}$	

A XIV. század végéig lezajló változások erőteljesen egy szimmetrikus rendszer kialakulásának irányában hatottak: a) a korai őmagyarban a ʒ átvételével (amelyet korábban s -sel helyettesített a magyar) a szibillánsok négy elemű alrendszere épült ki, b) képzéshelyi eltolódás következtében jött létre a d' a ʒ -ból; c) a $t + j$ morfémahatári asszimilációja eredményeként megszületett a d' zöngétlen párja, a t' , s ezzel a palatális alrendszer is kiépült; d) a korai őmagyarban a c kölcsönzésével (korábban t -vel vagy s -szel helyettesítették) belépett a rendszerbe a $\check{c}$ alveoláris párja, s ezzel a lépéssel az affrikáták zöngétlen alrendszerének a kiépülése fejeződött be, azaz:

¹ E dolgozat a d' és t' fonémákat is affrikátának tekinti.

4. táblázat

		Alveoláris	Posztalveoláris	Palatális
részhang	zöngés	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>j</i>
	zöngétlen	<i>s</i>	<i>š</i>	
affrikáta	zöngés			<i>d'</i>
	zöngétlen	<i>c</i>	<i>č</i>	<i>t'</i>

Amiként a 4. táblázatból kiolvasható, az ómagyar kor végén az alveoláris és posztalveoláris mássalhangzók helye szabad volt. A *ž* a *c* zöngés párjaként valamikor a középnyelvi magyarban született meg a *z* affrikálódásával, s ezzel a (denti)alveoláris alrendszer is kiépült:

5. táblázat

		Alveoláris	Posztalveoláris	Palatális
részhang	zöngés	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>j</i>
	zöngétlen	<i>s</i>	<i>š</i>	
affrikáta	zöngés	<i>ʒ</i>		<i>d'</i>
	zöngétlen	<i>c</i>	<i>č</i>	<i>t'</i>

Az 5. táblázatból az is látható, hogy az affrikáták alrendszerének egyetlen szabad helye ekkorra már csak a zöngés posztalveoláris mássalhangzóé volt. Amiként fentebb említettem, a palatális affrikáta a képzéshely eltolódásával változott meg, amihez rögtön hozzáfűzendő, hogy a *ž* átvétele a törökből csakis az így felszabadult helynek köszönhetően jelenhetett meg a magyarban.

E ponton érdemes hangsúlyozni még a következőket: a) valamely fonéma kölcsönzésének a rendszer vagy alrendszer szimmetrikus volta nem előfeltétele, ám ha egyszer szimmetrikus, akkor e jelleg fenntartására való törekvés igen valószínű; b) az sem szükségszerű, hogy a rendszer vagy alrendszer egyetlen hiányzó helye kölcsönzés révén töltsék be, de ha egyszer a kétnyelvűség foka szerint a lehetőség adott, akkor kölcsönözött fonémának a megjelenése ugyancsak valószínű.

3. Mordvin *f*. — A mai mordvin mássalhangzórendszerében a részhangok alrendszer meglehetősen szimmetrikus, amennyiben megvan a zöngés—zöngétlen korreláció; az affrikáták zöngétlenek. Egyes zöngés mássalhangzók megjelenése az orosz hatásának az eredménye: korábban zöngés zárhangok és részhangok nem fordulhattak elő morféma-kezdőként; a jövevényszavak hatására ma már ebben a helyzetben sem vonatkozik rájuk fonotaktikai megkötés (R. ANTILA, *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. New York, 1972. 167—8). A mordvin szókezdő zöngés zárhangok és részhangok megjelenése jól példázza azt a tényt, hogy noha a kölcsönfonémák száma a nyelvekben általában relatíve kicsiny, megjelenésük egynémely esetben kiterjedt hatást gyakorolhat a rendszer eredeti elemeire is (vö. pl. R. K. HERBERT, *The sociohistory of clicks in southern Bantu*. In: *Language and social history: a reader in South African sociolinguistics*. Ed. R. MESTHRIE. Cape Town, 1995. 51—67). Az *f* fonémával azonban egy zöngétlen spiráns jelent meg a rendszerben:

6. táblázat

		Labiodentális	Alveoláris	Posztalveoláris	Alveopalatális
részhang	zöngés	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>ž</i>
	zöngétlen	<i>f</i>	<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>
affrikáta	zöngés				
	zöngétlen		<i>c</i>	<i>č</i>	<i>č</i>

A történeti előzményeket tekintve, azaz a finn-permi kort, a 6. táblázatban látható rendszer a következő változások eredményeként állott elő — csupán a fonemikus változásokat említve. (A leírás KERESZTES LÁSZLÓ munkáját — *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I. Studia Uralo-Altaica 27. Szeged, 1987.* — veszi alapul; a fonémák rendszerbe állítása a magyaréhoz igazodik.)

7. táblázat

		Labiodentális	Alveoláris	Posztalveoláris	Alveopalatális
részhang	zöngés				
	zöngétlen		<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>
affrikáta	zöngés				
	zöngétlen			<i>č</i>	<i>č</i>

A finn-permi alapnyelvre a részhangok osztálya csupán öt — három szibilláns és két affrikáta — mássalhangzóban rekonstruálható. Erőteljes zöngésülési folyamatok eredményeként zöngés részhangok jelentek meg a rendszerben, továbbá a bilabiális *w* képzéshelyi eltolódása eredményeként a *v* vált az alrendszer labiodentális elemévé. Az ősmordvinra rekonstruálható rendszer tehát így festhetett:

8. táblázat

		Labiodentális	Alveoláris	Posztalveoláris	Alveopalatális
részhang	zöngés	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>ž</i>
	zöngétlen		<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>
affrikáta	zöngés	—	—	—	—
	zöngétlen			<i>č</i>	<i>č</i>

Az affrikáták hármas alrendszere a morfémahatári hasonulás eredményeként létrejövő *c*-vel teljesedett ki:

9. táblázat

		Labiodentális	Alveoláris	Posztalveoláris	Alveopalatális
részhang	zöngés	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>	<i>ž</i>
	zöngétlen		<i>s</i>	<i>š</i>	<i>š</i>
affrikáta	zöngés	—	—	—	—
	zöngétlen		<i>c</i>	<i>č</i>	<i>č</i>

Ami az őmordvin részhangok alrendszerét illeti, csupán egyetlen fonéma helye maradt szabad — ti. a mai rendszerhez viszonyítva —, nevezetesen a zöngétlen labiodentális

réshangé. Ezt a helyet töltötte ki az oroszból kölcsönzött *f*, amelyik viszont jelöletlenebb, mint a már meglévő zöngés *v*. Ez utóbbi lépéssel, tudniillik a kölcsönzéssel a mai mordvin zöngétlen réshangjainak az alrendszere is kiépült.

4. A 2. és a 3. pontban előadott vázlatos áttekintés azt volt hivatva példázni, hogy a rendszerösszefüggést tekintve jelölt és jelöletlen fonémák egyaránt lehetnek kölcsönzés tárgyai, továbbá azt, hogy miként kerülhetnek fonémarendszerek szabad helyeire. Más-ként fogalmazva: mindkét esetben a rendszerek szerkezete tette lehetővé a fonémák átvételét, s ugyancsak a rendszer az, amelyik előre meghatározta fonémaértéküket. Mindez pedig arra a következtetésre indít, hogy a fonémarendszer felelős a kölcsönzött fonémák jelölt vagy jelöletlen voltaért és nem a kölcsönzés ténye maga. Az tehát, hogy valamely idegen fonémát nem helyettesít az átvevő nyelv, hanem adoptálja azt, még nem jelenti szükségképpen, hogy az átvett fonéma jelölt lesz (mint a magyarban a *ǝ*) avagy jelöletlen (mint a mordvinban az *f*).

KÁLMÁN BÉLA idézett tanulmányában a strukturális fonológia elveit követve állítja fel a fonémakölcsönzés nyelven belüli előfeltételeit. Közülük az egyik azt mondja ki, hogy idegen fonéma kölcsönzése akkor és csak akkor lehetséges, ha az átvevő nyelv fonémarendszerében létezik szabad hely a számára, azaz potenciálisan létező fonémáról van szó. Itt érdemes újból megjegyezni, hogy ha egy nyelvben, történetének valamely szakaszában a kétnyelvűség mértéke *s* a fonémakölcsönzés rendszerfüggő lehetősége együttesen fennáll, hanghelyettesítés helyett a kölcsönzés lesz a valószínűbb változási folyamat. A jövevény mordvin *f* jelentkezése a rendszerben itt azért tekinthető jó bizonyítéknak, mert ha igaznak fogadható el az állítás, hogy egy rendszer jelöltebb elemeinek a megléte (*s* a mordvin *v* a jelöltebb elem) feltételezi a jelöletlenebb meglétét, akkor az *f* megjelenése már önmagában elvárható volt. Azt pedig, hogy a jelöletlen fonémát kölcsönözte, a nyelven kívüli körülmények ismeretében lehetett megjósolható.

5. Dolgozatom alapkérdése az volt, hogy fonémakölcsönzések folyamata, eredménye elégségesen magyarázható-e a jelöltségelmélet idézett feltevései szerint. A válasz a demonstratív magyar és mordvin példák alapján egyértelmű nem.

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A kvantorok és a névmások szerepe a magyar tárgyias igék ragozásában

Zsilka János emlékére

1. Dolgozatom az „Új magyar nyelvtan” (Osiris Kiadó, Bp., 1998. = ÚMNyt.) két, a magyar igeragozást érintő állításával kíván vitába szállni. A két problematikus állítás a tárgyias igék alanyi és tárgyias ragozásával kapcsolatos: „A tárgyias igéknek van alanyi és tárgyias ragozása. Annak eldöntése, mikor kell alanyi, és mikor tárgyias ragozást használni, a mondatbanba tartozik. Itt csak jelezzük, hogy a határozatlanság-határozottság nem mindig a meghatározó tényező. Például:

- (46) a. *Látok öt embert.*
- b. *Látom öt emberedet.*

- (47) a. *Látok valakit.*
       b. *Látom valakidet.*
- (48) a. *Elégetek minden tőled kapott levelet.*
       b. *Elégetem a tőled kapott minden levelet.*
- (49) a. *A rendőr lát engem/téged/bennünket/benneteket.*
       b. **A rendőr látja engem/téged/bennünket/benneteket.*
- (50) a. **A rendőr lát őt/őket.*
       b. *A rendőr látja őt/őket.*

A (46) és a (47) azt sugallja, hogy a birtokos szerkezet határozottá, vagy legalábbis specifikussá teszi a főneves szerkezetet. A (48a,b)-ből az következik, hogy a ragozás a kvantor szórendi helyzetétől is függ. Végül a (49)–(50) talán a legnagyobb rejtély: itt sem jelentésanilag, sem mondattanilag nem magyarázható meg a harmadik személyű és a többi személyes névmás közötti különbség. Azt nyilvánvalóan nem mondhatjuk, hogy míg az első és második személyű névmások határozatlanok, a harmadik személyű névmás határozott.” (ÚMNYt. 210.)

2. Igaz-e az az állítás, hogy „a ragozás a kvantor szórendi helyzetétől is függ”? Először is megállapíthatjuk, hogy a (48b) nem jólformált mondat. Jólformálttá tehetjük az alábbi két változatban:

- (1) a) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*
       b) *Elégetem a tőled kapott összes levelet.*

A (48a) jelentése generikus, csakúgy, mint a (2) jelentése:

- (2) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*

A (48a) a részt, az egyest az egészen keresztül (totum pro parte), míg a (2) az egészt a részen, az egyesén keresztül (pars pro toto) nevezi meg. Hasonlóképpen: az (1a) az egészt a részen, az egyesén keresztül, az (1b) a részt, az egyest az egészen keresztül nevezi meg. A *minden* — *minden egyes* — *összes* kvantor jelentésének viszonya a szinekdoché működési mechanizmusával magyarázható.

A fenti példamondatok ugyanakkor csak részben világítanak rá a három kvantor eltérő szintaktikai és szemantikai tulajdonságaira:

- (3) a) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*
       b) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*
       c) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*
       d) *Elégetem az összes tőled kapott levelet.*
       e) *Minden ember halandó.*
       f) *Minden egyes ember halandó.*
       g) **A minden ember halandó.*
       h) **A minden egyes ember halandó.*
       i) **Az összes ember halandó.*

A (3a—d) nem mutatja meg a *minden* és az *összes* kvantor generikus jelentésének különbségét, mert ezekben a mondatokban a kvantorok nem univerzális halmazt, hanem részhalmazt kvantifikálnak. A (3e—i)-ben az univerzális halmazt csak a *minden* és a *minden egyes* kvantor kvantifikálhatja (határozatlan státusban, azaz a határozott névelő nem előzheti meg közvetlenül a kvantort). Úgy tűnik, hogy a) a *minden* kvantor kvantifikálhat mind univerzális halmazt, mind részhalmazt; a kvantor nem kompatibilis a határozott névelővel; b) a *minden egyes* kvantor kvantifikálhat mind univerzális halmazt, mind részhalmazt; az univerzális halmazra vonatkozó jelentésében nem kompatibilis a határozott névelővel, a részhalmazra vonatkozó jelentésében kompatibilis lehet vele (lásd: 3c)); egyfajta összekötő kapocs a *minden* és az *összes* kvantor között; c) az *összes* kvantor tipikusan részhalmazt kvantifikál; általában csak a határozott névelővel alkotott szintaktikai kapcsolatban (*a/az + összes*) fordul elő.

Ezek után vizsgáljuk meg részletesebben a *minden* és az *összes* kvantor egymáshoz való viszonyát. A két kvantor mind szintaktikailag, mind szemantikailag különbözik egymástól:

- (4) a) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*
- b) **Elégetek összes tőled kapott levelet.*
- c) *Elégetem az összes tőled kapott levelet.*
- d) **Elégetem a minden tőled kapott levelet./*Elégetem a tőled kapott minden levelet.*

Vegyük észre, hogy a tárgyas ige alanyi ragozása nem engedi meg az *összes* kvantor beszúrását, míg a *minden* kvantor nem kompatibilis a határozott névelővel.

A két kvantorral a következő jólformált mondatokat állíthatjuk elő — a (48) és az (1) variációiként:

- (5) a) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*
- b) **Elégetem a tőled kapott minden levelet.*
- c) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*
- d) **Elégetem a minden egyes tőled kapott levelet.*
- e) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*
- f) *Elégetem az összes tőled kapott levelet.*
- g) *Elégetem a tőled kapott összes levelet.*

A fenti példamondatok azt bizonyítják, hogy a tárgyas ige alanyi és tárgyas ragozásának (kötelező) választása nem függ a *minden* és az *összes* kvantor szórendi helyzetétől: a tárgyas ige tárgyas ragozásának kötelező választása a határozott névelőnek a mondatban (a tárgyas ige tárgyának pozícióját betöltő főneves kifejezés előtt) való megjelenésére érzékeny.

Mivel magyarázhatjuk ezek után a *minden* és az *összes* kvantornak a fenti disztribúcióját? A *minden* kvantor nem kompatibilis a határozott névelővel, míg az *összes* kvantor (általában) csak a határozott névelővel kompatibilis. Az (5e)-ben a határozott névelő a *minden egyes* és nem a *minden* kvantorral kompatibilis, bár ez a kompatibilitás — amint bizonyítani fogjuk — csak látszólagos:

- (6) a) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*
- b) **Elégetem a tőled kapott minden levelet.*
- c) **Elégetem a minden tőled kapott levelet.*

A *minden egyes* kvantor és a határozott névelő kompatibilitásáról azonban más megállapítást is tehetünk:

- (7) a) *Elégetek leveleket.*
 b) *Elégetem a leveleket.*
 c) *Elégetek tőled kapott leveleket.*
 d) *Elégetem a tőled kapott leveleket.*
 e) *Elégetek minden egyes levelet, amit tőled kaptam/kapok.* > f)
 f) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*
 g) **Elégetem a minden egyes levelet, amit tőled kaptam.*
 h) **Elégetem a minden egyes tőled kapott levelet.*
 i) *Elégetem a tőled kapott leveleket, egyesével/egyenként, mindet.* > j)
 j) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*

A (7f)-ben a *minden egyes* kvantor részalmazt, míg a (7e)-ben univerzális halmazt kvantifikál. A (7f) struktúrája: [_S *elégetek* [_{QP} [*minden egyes*] [_{ADJP} [*tőled kapott*] *levelet*]]]. (A dolgozatban csak azokat a strukturális viszonyokat jelöljük, amelyek az adott probléma megoldása szempontjából relevánsak.) A (7f)-ben az *amit tőled kaptam* mellékmondat beágyazódik a főneves szerkezetbe, így jön létre a részalmaz; a *minden egyes* kvantor kívülről kvantifikál egy olyan főneves szerkezetet, amely részalmaz, hasonlóan a (7e)-hez, ahol ugyancsak kívülről kvantifikál egy olyan főneves szerkezetet, amely univerzális halmaz, mert a mellékmondat jelentése — legalábbis a *minden egyes* kvantor szempontjából — nincs hatással a főmondat tárgyának halmazjelentésére, azaz nem jön létre a részalmaz. A (7e) struktúrája: [_S [_S₁ *elégetek* [_{QP} [*minden egyes*] *levelet*]] [_S₂]]. Mármost miért nem jólformált mondat a (7g, h)? Ezekben a mondatokban a *minden egyes* kvantor nem kívülről, hanem belülről kvantifikálja a főneves szerkezetet. A (7h) struktúrája: [_S *elégetem* [_{DP} *a*] [_{QP} [*minden egyes*] [_{ADJP} [*tőled kapott*] *levelet*]]]. A (7g) struktúrája: [_S [_S₁ *elégetem* [_{DP} *a*] [_{QP} [*minden egyes*] *levelet*]] [_S₂]]. A (7h)-ban a *minden egyes* kvantor részalmazt, míg a (7g)-ben univerzális halmazt kvantifikál. A határozott névelőnek a kvantor előtt való megjelenése azt eredményezi, hogy a határozott névelő + kvantor szintaktikai kapcsolat a kvantor jelentését, amely szintaktikailag határozatlan, szintaktikailag határozottá teszi. A *minden egyes* kvantor szintaktikailag inherensen határozatlan jelentése nem tűri meg a határozott névelő közvetlen szomszédosságát. A közvetlen szomszédosság elvével, illetve itt: tilalmával magyarázhatjuk a (7j) jólformáltságát. A (7j) struktúrája: [_S *elégetem* [_{DP} *a*] [_{ADJP} [*tőled kapott*] [_{QP} [*minden egyes*] *levelet*]]]. A *minden egyes* kvantor ebben a mondatban belülről kvantifikál egy olyan főneves szerkezetet, amely részalmaz. A határozott névelő és a kvantor között azonban nem áll fenn közvetlen szomszédosság, így a kvantor szintaktikailag határozatlan jelentése nem válik — mert nem válhat — határozottá.

A (7) példamondatainak elemzése ugyanakkor azt sugallja, hogy az ADJP kategóriája itt valójában: ABLP (ablativusi névszói kifejezés). Az ABLP ugyanis uralni tudja a QP-t, anélkül, hogy szintaktikailag határozottá tenné. A *tőled kapott* ABLP által uralt *minden egyes levelet* QP szintaktikailag határozatlan és rész-generikus jelentésű. A *tőled kapott* ABLP azonban a *minden* kvantort nem képes uralni: a *minden* kvantor univerzális generikus jelentése nem tűri meg korlátozását rész-generikus jelentésre. (A halmazjelentések összefüggéseire a későbbiekben mutatunk rá.)

A tárgyas ige tárgyas ragozásának kötelező választása szempontjából a határozott névelővel azonos jelentősége van a birtokos személyjel megjelenésének a mondatban: ha a tárgyas ige tárgyat birtokos személyjellel látjuk el, nem választhatjuk az alanyi ragozást:

- (8) a) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*
- b) *Elégetem minden leveledet./Elégetem minden egyes leveledet.*
- c) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*
- d) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*
- e) **Elégetek minden leveledet./*Elégetek minden egyes leveledet.*

A határozott névelőnek vagy a birtokos személyjelnek a megjelenése a tárgyas ige tárgyának pozícióját betöltő főneves kifejezésben tehát megköveteli a tárgyas ragozás választását. A tárgyas ige tárgyas ragozásának választása a fenti elemzés szerint szintaktikai/morfológiai kritériumok függvénye. Megjegyezzük, hogy a (46)-nak és a (47)-nek az idézetben szereplő értelmezése pontosításra szorul: nem a birtokos szerkezet teszi „határozottá, vagy legalábbis specifikussá” a főneves szerkezetet, hanem a birtokos személyjelnek a megjelenése a mondatban (a tárgy pozícióját betöltő főneves szerkezetben), amint ezt a (8)-ban és a (9)-ben bizonyítjuk.

A *minden* és az *összes* kvantor eltérő szintaxisa megmutatkozik az alábbi birtokos szerkezetek transzformációiban is:

- (9) a) *Petőfi minden költeményét olvastam.*
- b) *Minden költeményét olvastam Petőfinek.*
- c) **A minden költeményét olvastam Petőfinek.*
- d) *Petőfi minden egyes költeményét olvastam.*
- e) *Minden egyes költeményét olvastam Petőfinek.*
- f) **A minden egyes költeményét olvastam Petőfinek.*
- g) *Petőfi összes költeményét olvastam.*
- h) *? Összes költeményét olvastam Petőfinek.*
- i) *Az összes költeményét olvastam Petőfinek.*

A (9i)-ben az *összes* kvantor kompatibilis a határozott névelővel. (Sőt, a (9h) az én nyelvérzékem szerint kevésbé jólformált mondat, mint a (9i).) Megmutatkozik a *minden* és az *összes* kvantor eltérő szintaxisa a fenti birtokos szerkezetek alábbi változataiban is:

- (10) a) *Petőfinek minden költeményét olvastam.*
- b) **Petőfinek a minden költeményét olvastam.*
- c) *Petőfinek minden egyes költeményét olvastam.*
- d) **Petőfinek a minden egyes költeményét olvastam.*
- e) *? Petőfinek összes költeményét olvastam.*
- f) *Petőfinek az összes költeményét olvastam.*

A (9)–(10)-ben a birtokjel megjelenése megköveteli a tárgyas ragozás választását. (Ezért tűnik legalábbis furcsának az ÜMNyt. alábbi példamondata: *Liszt Ferencnek találtak kiadatlan műveit.* (i. m. 87). Ebben a mondatban a tárgyas ige alanyi ragozása partitívusi jelentést indukál; a tárgyas ige tárgyában a birtokos személyjel azonban tárgyas ragozást és (rész-)generikus jelentést követelne meg. A fenti példamondatnak kétségtelenül elfogadhatóbb változata a következő: *Liszt Ferencről találtak kiadatlan műveket.*) A (9g) elemzése pedig az ÜMNyt. egy másik állításának pontosítását teszi szükségessé: „A determinánsi helyzetű és szerepű birtokos feleslegessé teszi a tartalmatlan determináns: a határozott névelő kitételét” (ÜMNyt. 84). Az ilyen birtokos nem feleslegessé teszi, hanem blokkolja a határozott névelő megjelenését az *összes* kvantor előtt:

(11) **Petőfi az összes költeményét olvastam.*

A főneves kifejezést ugyanis nem tehetjük „kétszeresen” határozottá: **A a kutya ugat.* Ugyanakkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a főneves kifejezés határozottságának legalább két típusával állunk szemben: *Petőfi összes költeményét olvastam.*, de: *Az összes költeményét olvastam Petőfinek.*, illetve: *Petőfi minden egyes költeményét olvastam.*, de: **A minden egyes költeményét olvastam Petőfinek.* A determinánsi helyzetű és szerepű birtokos tehát másként teszi határozottá a főneves kifejezést, mint a határozott névelő. A tárgyas ige tárgyában megjelenő birtokos személyjel „specifikuma” pedig nem a főneves kifejezés határozottá tételeiben rejlik, hanem abban, hogy a tárgyas ige tárgyas ragozását követeli meg: *Látom öt emberedet.*, de: *Látom az öt emberedet.* Az első mondat jelentése partitívusi, annak ellenére, hogy az ige tárgyas ragozása; a második mondat generikus jelentésű, mert a főneves kifejezés határozott státusú — a határozott névelő teszi azzá.

Vizsgáljuk meg ezek után a *kevés*, *néhány* és *sok* kvantor viselkedését a tárgyas ige alanyi és tárgyas ragozásának szempontjából! Nézzük az alábbi példákat:

- (12) a) **Elégetek kevés tőled kapott levelet.*
 b) ? *Elégetem a kevés tőled kapott levelet.*
 c) ? *Elégetem a tőled kapott kevés levelet.*
 d) *Elégetek néhány tőled kapott levelet.*
 e) ? *Elégetem a néhány tőled kapott levelet.*
 f) *Elégetem a tőled kapott néhány levelet.*
 g) *Elégetek sok tőled kapott levelet.*
 h) ? *Elégetem a sok tőled kapott levelet.*
 i) *Elégetem a tőled kapott sok levelet.*

Látjuk, hogy a tárgyas ige alanyi, illetve tárgyas ragozásának (kötelező) választása nem függ a kvantor szórendi helyzetétől: a tárgyas ragozás a határozott névelőnek a mondatban, a tárgyas ige tárgyának pozícióját betöltő főneves kifejezés előtt való megjelenésére érzékeny. A (12) példamondatai ugyanakkor rávilágítanak a tárgyas ige alanyi és tárgyas ragozása különbségének egyik jellegzetes szemantikai tulajdonságára: a partitívusi és a generikus jelentéskülönbség egyik lehetséges kifejezésére. Míg a (12d, g) partitívusi jelentése az alanyi ragozáshoz kötődik, a (12e, f, h, i)-nek egy részalmazra vonatkozó generikus jelentése a tárgyas ragozást követeli meg. A *néhány* és a *sok* kvantornak potenciálisan van lexikális partitívusi jelentése (a két kvantornak az ilyen partitívusi jelentése csak a *minden* és az *összes* kvantor jelentéséhez képest az, ami); a (12e, f, h, i) mondatoknak egy részalmazra vonatkozó generikus jelentését (a továbbiakban: rész-generikus jelentését) szintaktikai kapcsolat (határozott névelő + kvantor, illetve határozott névelő + kvantort tartalmazó főneves kifejezés) állítja elő. A *minden* és az *összes* kvantorral éppen lexikális jelentésük miatt nem lehet partitívusi jelentésű mondatot előállítani. A határozott névelő + kvantor, illetve a határozott névelő + kvantort tartalmazó főneves kifejezés szintaktikai kapcsolat a tárgyas ige tárgyának pozíciójában mindig a tárgyas ragozást követeli meg, és rész-generikus jelentést hoz létre. Láttuk, hogy a birtokjel megjelenése a (kvantoros) főneves szerkezetben (a tárgyas ige tárgyában) mindig megköveteli a tárgyas ragozás választását. Ez azonban nem jelenti (szemben a határozott névelő + kvantor szintaktikai kapcsolattal) a rész-generikus jelentés automatikus előállítását, éppen ellenkezőleg: az ilyen — a kvantoros, birtokos személyjeles főneves kifejezést a tárgyas ige tárgyának pozíciójában tartalmazó — mondatoknak (13c, d, e) partitívusi jelentése van:

- (13) a) **Elégetek néhány leveledet.*
 b) **Elégetek sok leveledet.*
 c) *Elégetem néhány leveledet.*
 d) *Elégetem sok leveledet.*
 e) *Sok leveledet égetem el.*
 f) **Sok leveledet égetek el.*
 g) **Elégetem a néhány leveledet.*
 h) **Elégetem a sok leveledet.*

A fenti példák más problémák felvetésére és megoldására is ösztönöznek bennünket. Miért nem tekinthetjük a (12a)-t jólformált mondatnak? Továbbá: felállíthatunk-e egy skálát a jólformáltság szempontjából a (12a–i) mondatok között? — Azt állítjuk, hogy a *kevés* és a *néhány* kvantor ugyanazt a mennyiséget kvantifikálja, a *kevés* „alulról”, a *néhány* „felülről”, másképpen: a *kevés* kvantor negatív módon, a *néhány* kvantor pozitív módon kvantifikál azonos mennyiséget. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a (12a)-ban a tárgyas ige által leírt cselekvés „pozitív jellegének” (ti. megteszek valamit) és a *kevés* kvantor „negatív szemantikai töltetének” belső ellentmondása, feszültsége rosszulformált mondatot eredményez. A (12c, f, i) mondatok egybevetése pedig azt mutatja, hogy a *kevés*, *néhány* és *sok* kvantor beszúrásával a jólformáltság fokozataihoz juthatunk el (skalaritás). A (12f) már jólformált mondat, de a „legjobb” változat kétségkívül a (12i), hiszen a tárgyas ige által leírt cselekvés „pozitív jellege” és a *sok* kvantor „pozitív szemantikai töltete” között nem jön létre feszültség: a cselekvésnek „bőven van mire irányulnia”.

A *kevés*, *néhány* és *sok* kvantor szintaktikai és szemantikai tulajdonságaira nézve vizsgáljuk még meg az alábbi példákat:

- (14) a) **Kevés tőled kapott levelet 'elégetek.*
 b) **Kevés tőled kapott levelet égetek el.*
 c) **Kevés, 'tőled kapott levelet égetek el.*
 d) *Néhány tőled kapott levelet 'elégetek.*
 e) **'Néhány tőled kapott levelet égetek el.*
 f) **'Néhány, 'tőled kapott levelet égetek el.*
 g) **'Néhány, tőled kapott 'levelet égetek el.*
 h) *Néhány 'tőled kapott levelet égetek el.*
 i) *Néhány tőled kapott 'levelet égetek el.*
 j) *Sok tőled kapott levelet 'elégetek.*
 k) **'Sok tőled kapott levelet égetek el.*
 l) **'Sok, 'tőled kapott levelet égetek el.*
 m) **'Sok, tőled kapott 'levelet égetek el.*
 n) *Sok 'tőled kapott levelet égetek el.*
 o) *Sok tőled kapott 'levelet égetek el.*

A (14a) nem jólformált mondat. A (14b) jólformált mondat; jelentése: 'Azt állítom, hogy a tőled kapott levelek között kevés olyan van, amit elégetek'. A (14c) jólformált mondat. Jelentése: 'Azt állítom, hogy kevés (= kisszámú), tőled és nem más(ok)tól kapott levelet égetek el'. A (14d) jelentése partitivusi: 'Azt állítom, hogy elégetek és nem örzök meg/stb. néhányat azokból a levelekből, amelyeket tőled kaptam'. A (14e) jólformáltsága problematikus. Ha jólformált mondat lenne, a következő jelentést rendelnénk hozzá: 'Azt állítom, hogy a tőled kapott levelek között néhány olyan van, amit elégetek'. Ez a problematikus jelentés nem azonos a következő — helyesen előállított — jelentéssel: 'Azt állí-

tom, hogy a tőled kapott levelek között van néhány (olyan), amit elégetek'. A problémát még világosabbá tehetjük a következő parafrázisokkal: 'Azt állítom, hogy a tőled kapott levelek között kevés az olyan/sok az olyan, amit elégetek'; *'Azt állítom, hogy a tőled kapott levelek között néhány az olyan, amit elégetek'. A (14e)-t jólformálttá tehetjük az alábbi változatban:

(15) *Csak 'néhány tőled kapott levelet égetek el.*

A (15) jelentése partitivusi: 'Azt állítom, hogy a tőled kapott levelek között csak néhány olyan van, amit elégetek'. A (14f, g) rosszformáltságának magyarázata megegyezik a (14e) fenti elemzésével. A (14f) jelentése például a következő lenne: *'Azt állítom, hogy néhány az olyan levél, amit tőled és nem más(ok)tól kaptam, amit elégetek'. A (14h) az én olvasatomban kétértelmű: 'Azt állítom, hogy van néhány tőled és nem mástól/másoktól kapott levél, és ezeket mind elégetem', illetve 'Azt állítom, hogy a tőled és nem mástól/másoktól kapott levelek között van néhány olyan, amit elégetek'. Az előbbi jelentés rész-generikus, az utóbbi partitivusi. A (14h) rész-generikus jelentése megegyezik a (12f)-ével, már ami a jelentés rész-generikus voltát illeti. A *néhány* kvantornak ezek szerint két jelentése van. Partitivusi jelentésében a *néhány* jelentését az *összes*, illetve a *minden* kvantor jelentéséhez képest értem:

- (16) a) *Elégetek néhány tőled kapott levelet.*
- b) *Elégetem az összes tőled kapott levelet.*
- c) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*

Rész-generikus jelentésében a *néhány* jelentése az *egy sem*, *kevés*, *néhány*, *sok*, *összes*, *minden* jelentésskálán helyezkedik el, ezekkel a jelentésekkel alkot oppozíciót:

- (17) a) *'Egy tőled kapott levelet sem égetek el.*
- b) *? A 'kevés tőled kapott levelet égetem el.*
- c) *? A kevés tőled kapott levelet 'elégetem.*
- d) *A tőled kapott néhány levelet 'elégetem.*
- e) *A tőled kapott sok levelet 'elégetem.*
- f) *A tőled kapott 'összes levelet elégetem.*
- g) *'Minden tőled kapott levelet elégetek.*

A rész-generikus *néhány* tehát valamennyi az *egy sem*-hez, a *kevés*-hez, a *sok*-hoz, az *összes*-hez és a *minden*-hez képest (jelentésoppozíciók), 'valamennyi, de az mind'. A (14i) is kétértelmű: 'Azt állítom, hogy van néhány tőled kapott levél és semmi más, és ezeket mind elégetem', illetve 'Azt állítom, hogy a tőled kapott levelek és nem más között van néhány olyan, amit elégetek'. A (14j) jelentése partitivusi: 'Azt állítom, hogy elégetek és nem őrök meg/stb. sokat a tőled kapott levelek közül'. A (14k) jelentése is partitivusi: 'Azt állítom, hogy a tőled kapott levelek között sok olyan van, amit elégetek'. A (14l) jelentése rész-generikus: 'Azt állítom, hogy sok (nemcsak néhány/stb.), tőled és nem mástól/másoktól kapott levelet égetek el'. A (14m) jelentése is rész-generikus: 'Azt állítom, hogy sok (nemcsak néhány/stb.), tőled kapott levelet és nem mást, égetek el'. A (14n) kétértelmű: 'Azt állítom, hogy van sok tőled és nem mástól/másoktól kapott levél, és ezeket mind elégetem', illetve 'Azt állítom, hogy a tőled és nem mástól/másoktól kapott levelek között van sok olyan, amit elégetek'. A (14o) is kétértelmű: 'Azt állítom, hogy van sok tőled kapott levél és nem más, amit elégetek', illetve 'Azt állítom, hogy a tőled

kapott levelek és nem más között van sok olyan, amit elégetek’. Itt és most nem tudjuk részletesebben tárgyalni a *kevés*, *néhány* és *sok* kvantor szintaktikai és szemantikai tulajdonságait; célunk annak vizsgálata, hogy függhet-e a ragozás (a tárgyas ige alanyi vagy tárgyas ragozásának választása) a kvantor szórendi helyzetétől. Egy következő tanulmányban bemutatjuk a tárgyas ige alanyi és tárgyas ragozásának és a kvantorok partitívusi és generikus jelentésének mélyebb összefüggéseit.

Ezek után térjünk vissza a kiindulásunkat jelentő problémához. Miért nem jólformált mondat a (48b)? Láttuk, hogy a *minden egyes* kvantornak univerzális generikus jelentése van; kvantifikálhat mind univerzális halmazt, mind részhalmazt; nem tűri meg a határozott névelő közvetlen szomszédosságát, azaz szintaktikailag határozatlan jelentése nem tehető határozottá. Vizsgáljuk most meg, hogy a *minden* kvantor rendelkezik-e ugyanezekkel a tulajdonságokkal:

- (18) a) *Elégetek tőled kapott leveleket.*
 b) *Elégetem a tőled kapott leveleket.*
 c) *Elégetem az összes tőled kapott levelet.*
 d) *Elégetem a tőled kapott összes levelet.*
 e) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*
 f) **Elégetem a minden tőled kapott levelet./*
     *Elégetem a tőled kapott minden levelet.
 g) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*
 h) **Elégetem a minden egyes tőled kapott levelet.*
 i) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*

A (18f, i) azt mutatja, hogy a *minden* kvantor — ellentétben a *minden egyes* kvantorral — a határozott névelőnek még a közvetett szomszédosságát sem tűri meg. A (18f) struktúrája: [_S *elégetem* [_{DP} *a* [_{QP} *minden* [_{ABLP} [*tőled kapott*] *levelet*]]]], illetve [_S *elégetem* [_{DP} *a* [_{ABLP} [*tőled kapott*] [_{QP} [*minden*] *levelet*]]]]. Ez utóbbi mondatban hogyan magyarázhatjuk meg strukturálisan a határozott névelőnek és a *minden* kvantornak az inkompatibilitását? A *minden egyes* kvantorral szemben itt nem hivatkozhatunk még a közvetlen szomszédosság tilalmára sem. A *minden* kvantor jelentését csak a *minden egyes* kvantor jelentésén keresztül tehetjük határozottá: a *minden*-t az őt alkotó *egyes* elemek *minden*-ségében (*minden* = *minden egyes* = *mindegyik*) határozzuk meg. Ennek az elemzésnek a fényében a (18i) alábbi értelmezését javasoljuk: ‘Elégetem a tőled kapott levelek egyedeit, mindet’, illetve ‘Elégetem az egyedeit a tőled kapott leveleknek, mindet’. Tételezzük fel, hogy a határozott névelő az egyedet (az *egyes* kvantor jelentését), azaz nem az egész főneves kifejezést, hanem annak csak egy részét teszi határozottá; a *minden* kvantor az *egyes* kvantor jelentését kvantifikálja. A *minden egyes* kvantornak a szintaktikai disztribúciója megegyezik a *mindegyik* kvantoréval:

- (19) a) **Elégetem a minden egyes tőled kapott levelet.*
 b) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*
 c) **Elégetem a mindegyik tőled kapott levelet.*
 d) *Elégetem a tőled kapott mindegyik levelet.*

Ebből arra kell következtetnünk, hogy a *mindegyik* kvantor komplex kvantor: a (19d)-ben a határozott névelő az *egyk* kvantort (az egyedet) teszi határozottá, a *mind(en)* kvantor az *egyk* kvantort kvantifikálja. Feltevésünk értelmében a (48b)-ben a határozott névelő a *minden* kvantort tenné határozottá; a *minden* kvantor azonban szintaktikailag

határozatlan. (A *néhány* és a *sok* kvantort éppen potenciálisan partitívusi lexikális jelentése „predesztinálja” arra, hogy egy határozott főneves kifejezésben, egy DP-ben rész-generikus jelentése legyen.) Különbséget kell tennünk egy kvantor rész-generikus jelentése és egy kvantor által kvantifikált halmaz rész-generikus jelentése között. A *minden* kvantor kvantifikálhat mind univerzális halmazt, mind részhalmazt; univerzális generikus és szintaktikailag határozatlan jelentése nem korlátozódhat rész-generikus jelentésre és nem tehető határozottá (a *minden egyes* kvantor jelentése sem tehető szintaktikailag határozottá, de uralhatja egy rész-generikus jelentésű ABLP); a *néhány* kvantor partitívusi jelentésében kvantifikálhat mind univerzális halmazt, mind részhalmazt, a határozott névelővel való szintaktikai kapcsolatában jelentése rész-generikussá válik, és ebben a jelentésében csak részhalmazt kvantifikálhat:

- (20) a) *Minden ember halandó.*
 b) *Minden egyes ember halandó.*
 c) *Elégetek minden tőled kapott levelet.*
 d) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*
 e) *Elégetek néhány levelet.*
 f) *Elégetek néhány tőled kapott levelet.*
 g) **Elégetem a néhány levelet.*
 h) *? Elégetem a néhány tőled kapott levelet.*
 i) *Elégetem a tőled kapott néhány levelet.*

Az univerzális generikus jelentésnek két típusát különböztethetjük meg egymástól:

- (21) a) *Az ember halandó.*
 b) *Minden ember halandó./Minden egyes ember halandó.*

A (21a) implicit, a (21b) explicit univerzális generikus jelentés.

Ezek után még egy megválaszolatlan kérdés maradt: miért rosszul formált mondat a (18h), szemben a (18i)-vel? A (18h)-ban a határozott névelő ugyan az *egyes* kvantort tenné határozottá, és a *minden* kvantor az *egyes* kvantort kvantifikálná, de a határozott névelőnek és a *minden* kvantornak a közvetlen szomszédossági tilalma rosszulformált mondatot eredményez. Tehát: a *minden* kvantor jelenléte a mondatban nem tűri meg a határozott névelő jelenlétét a tárgyias ige tárgyának pozícióját betöltő főneves kifejezésben, ha a) fennáll a határozott névelőnek és a *minden* kvantornak a közvetlen szomszédossága, vagy b) ha a határozott névelő magát a *minden* kvantort határozza meg.

Úgy tűnik azonban, hogy a fenti két feltétel közül csak az elsőnek lehet köze a probléma megoldásához. Kérdés ugyanis, hogy a határozott névelő az egész főneves kifejezést vagy annak csak egy részét teszi-e határozottá? Nézzük az alábbi példamondatokat:

- (22) a) *Elégetem a leveleket.*
 b) *Elégetem a tőled kapott leveleket.*
 c) *Elégetem a tőled kapott egyes leveleket.*
 d) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*

A (22a—d) egybevetése azt sugallná, hogy a határozott névelő eredeti pozíciója a főnév előtt van, a főnevet teszi határozottá ((22a)); a (22b—d)-ben a határozott névelőt balra mozgatjuk, miközben eredeti pozíciójában nyomot hagy. Ez azt jelentené, hogy

a határozott névelő mind a főnevet, mind az egész főneves kifejezést határozottá teszi. Mármost:

- (23) a) *Elégetek leveleket.*
 b) *Elégetek tőled kapott leveleket.*
 c) *Elégetek egyes tőled kapott leveleket.*
 d) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*

Könnyű belátni, hogy a (23a—d) mondatok a (22a—d) megfelelő (szintaktikailag) határozatlan tárgyú változatai. A (22d)-nek azonban nem lehetséges a következő derivációs („bővítési”) útja:

- (24) a) *Elégetem a levelet.* >
 b) **Elégetem az egyes levelet.* >
 c) **Elégetem a minden egyes levelet.* >
 d) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*

Arra kell következtetnünk, hogy a határozott névelő az egész főneves kifejezést teszi határozottá. Ezek után vizsgáljuk meg újra a határozott névelőnek és a dolgozatban bemutatott kvantoroknak a kompatibilitását!

- (25) a) **Elégetem a minden levelet.*
 b) **Elégetem a minden egyes levelet.*
 c) **Elégetem a kevés levelet.*
 d) **Elégetem a néhány levelet.*
 e) **Elégetem a sok levelet.*
 f) *Elégetem az összes levelet.*

A (25a—e) rosszulformáltságát a *minden*, *minden egyes*, *kevés*, *néhány* és *sok* kvantor lexikális jelentésében kimutatható [határozatlan(ság)] jeggyel, míg a (25f) jólformáltságát az *összes* kvantoréban kimutatható [határozott(ság)] jeggyel magyarázhatjuk. Ennek fényében korábban már elemzett példamondataink más megvilágításba kerülnek:

- (26) a) **Elégetem a minden tőled kapott levelet.*
 b) **Elégetem a tőled kapott minden levelet.*
 c) **Elégetem a minden egyes tőled kapott levelet.*
 d) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*
 e) **Elégetem a kevés tőled kapott levelet.*
 f) **Elégetem a tőled kapott kevés levelet.*
 g) **Elégetem a néhány tőled kapott levelet.*
 h) *Elégetem a tőled kapott néhány levelet.*
 i) **Elégetem a sok tőled kapott levelet.*
 j) *Elégetem a tőled kapott sok levelet.*
 k) *Elégetem az összes tőled kapott levelet.*
 l) *Elégetem a tőled kapott összes levelet.*

A (26a)-ban a *minden tőled kapott levelet* kvantoros kifejezés egy QP, a *minden* kvantor projekciója; ha a kvantor [határozatlan] jegyű, a projekciója is az. A határozott névelőnek és egy ilyen kvantoros kifejezésnek a szintaktikai kapcsolata: ellentmondás.

A (26b)-ben a *tőled kapott minden levelet* kifejezés egy ADJP/ABLP; a határozott névelővel való szintaktikai kapcsolatából áll elő egy DP, ami a határozott névelő projekciója. A határozott névelő kompatibilis egy ABLP-vel, a mondat mégsem jólformált. A *tőled kapott* kifejezésnek egy részhalmazra vonatkozó jelentése van ('a kapható levelekből a tőled kapottak'), míg a *minden levelet* kvantoros kifejezésnek egy univerzális halmazra vonatkozó jelentése van. A két ellentétes halmazjelentésű kifejezés szintaktikai kapcsolata belső (szemantikai/pragmatikai) ellentmondáshoz vezet. A (26c) rosszulformáltságát a (26a)-éval magyarázhatjuk: a *minden egyes tőled kapott levelet* kvantoros kifejezés (QP) a *minden* kvantor projekciója. A (26d)-ben a *tőled kapott minden egyes levelet* kifejezés egy ABLP, kompatibilis a határozott névelővel; a határozott névelő + ABLP szintaktikai kapcsolatból áll elő a DP. A *tőled kapott* kifejezésnek egy részhalmazra vonatkozó jelentése kompatibilis a *minden egyes levelet* kvantoros kifejezés jelentésével. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a *minden egyes* kvantornak univerzális generikus jelentése mellett van rész-generikus jelentése is. Ennek bizonyítására nézzük az alábbi példákat:

- (27) a) **Elégetek tőled kapott levelet.*
 b) *Elégetek tőled kapott leveleket.*
 c) **Elégetek tőled kapott minden levelet.*
 d) **Elégetek tőled kapott minden egyes levelet.*

A (27a—d) jelentése partitívusi kell hogy legyen; ezért csak a (27b) jólformált mondat. Ezzel szemben a (28a—d) jelentése rész-generikus kell hogy legyen:

- (28) a) *Elégetem a tőled kapott levelet.*
 b) *Elégetem a tőled kapott leveleket.*
 c) **Elégetem a tőled kapott minden levelet.*
 d) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*

A (28b) jelentése ezek szerint: 'Elégetem a tőled kapott leveleket, nem kevesebbet, nem többet, azaz pontosan annyi levelet égetek el, amennyit tőled kaptam/kapok'. A (28b) kétértelmű, szemben a (28a) egyértelműségével. A (28d) — hasonlóan a (28b)-hez — kétértelmű: 'Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet, nem kevesebbet, nem többet, azaz pontosan annyit, amennyit tőled kaptam/kapok'. A *tőled kapott (levelek)* halmaz számossága megegyezik a *minden egyes (levél)* halmaz számosságával; ez az adekvát magyarázata a (28d) jólformáltságának. A határozott névelő megjelenése az ABLP előtt (*tőled kapott minden egyes levelet*) megköveteli a tárgyas ragozás választását; a határozott névelő + *tőled kapott* szintaktikai kapcsolat rész-generikus jelentése pedig megköveteli, hogy a (28) típusú mondat jelentése rész-generikus legyen. A (29) rosszulformált mondat:

- (29) **Elégetem a tőled kapott összes egyes levelet.*

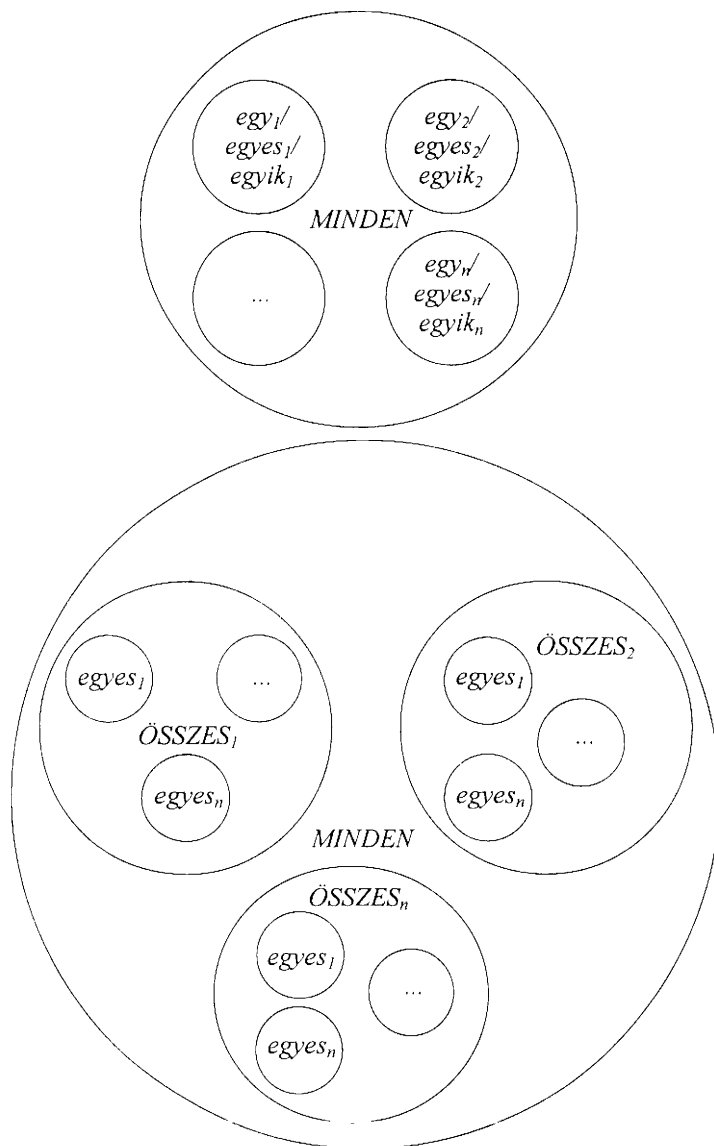
A (29) jelentése nem lehet: 'Elégetem a tőled kapott összes egyik levelet'. Az *összes* kvantor jelentésének ellentéte az *egyes* kvantor fenti jelentése — a két kvantor szintaktikai kapcsolata: belső (szemantikai) ellentmondás. Ezek után határozzuk meg az *egyes* kvantor jelentését:

- (30) a) **Elégetek egyes tőled kapott levelet.*
 b) **Elégetem az egyes tőled kapott levelet.*
 c) *Elégetek egyes tőled kapott leveleket.*
 d) *Elégetem az egyes tőled kapott leveleket.*
 e) *Elégetem a tőled kapott egyes leveleket.*
 f) *Elégetek minden egyes tőled kapott levelet.*
 g) *Elégetem a tőled kapott minden egyes levelet.*

A (30a, c) egybevetése azt mutatja, hogy az *egyes* kvantor egyik jelentése partitívusi. A kvantornak ezt a jelentését a következő parafrázissal adhatjuk meg: *egyes* = 'néhány + bizonyos'. A (30b, d, e) az *egyes* kvantor rész-generikus jelentését bizonyítja. (A (30d) azért jólformált mondat, mert a határozott névelő olyan QP-t tesz határozottá, amelynek kvantora — szemben például a *néhány* kvantor jelentésével — tartalmazza a 'bizonyos' jelentéselemet.) Végül a (30f, g)-ben az *egyes* kvantor jelentése az egyedre/a példányra vonatkozik. A (30g) parafrázisa: *Elégetem a tőled kapott mindegyik levelet.* Az *egyes* kvantornak ezt az egyedre/a példányra vonatkozó jelentését csak a *minden* kvantor kvantifikálhatja. A *minden egyes* kvantor jelentése: 'az egyedek/a példányok mind, kivétel nélkül'. A *minden* univerzális kvantor jelentése tehát tartalmazza a 'kivétel nélkül' jelentéselemet. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy a *minden* kvantor jelentésének univerzalitása éppen a kivételnélküliségben rejlik. Rámutattunk, hogy az *összes* és az *egyes* kvantor szintaktikai kapcsolata belső ellentmondáshoz vezet. Az *összes* nem kvantifikálhatja az egyedet, ugyanis ennek a kvantifikációnak az eredménye maga az *összes*, de nem az *összes egyes. Vagyis: vagy az egészet választjuk (*összes*), vagy az egyedet (*egyes*). (Az *összes* és az *egyes* között feszülő ún. *contraire* ellentétet megvilágíthatjuk a következő példával: **a nappali éjszakai sötétség.*) Míg az *összes* összefoglalóan, *összszegszerűen* kvantifikál, a *minden* a *minden* + *egyes* szintaktikai kapcsolatban magukat az egyedeket kvantifikálja, kivétel nélkül. A (30g) jólformáltságának mélyebb magyarázata tehát: a *tőled kapott* halmaz számossága megegyezik a *minden egyes levelet* halmaz számosságával, mert a *minden egyes levelet* halmazt a *tőled kapott* halmaz uralja; a (30g) jelentése: 'Elégetem azoknak a leveleknek az egyedeit kivétel nélkül, amelyeket tőled kaptam'. — Hogyan ábrázolhatjuk a *minden*, a *minden egyes* és az *összes* kvantor egymáshoz való viszonyát?

A két ábra azt mutatja, hogy a *minden* univerzális, míg az *összes* rész-generikus kvantor. A *minden* kvantifikálhatja az *összes*-t (*mindösszesen*) és az *egyes*-t (*minden egyes*). A *minden egyes* egyenlő az *összes*-sel (részhalmaz), illetve a *minden*-nel (univerzális halmaz). Az *összes*-ek összessége egyenlő a *minden*-nel.

Visszatérve a (26) példamondatainak elemzéséhez, a (26e, f) rosszulformáltságára már megadtuk korábban a magyarázatot. Korábbi feltételezésünkkel ellentétben most azonban azt állítjuk, hogy a (26g, i) rosszulformált mondatok. Miért? A (26g)-ben a határozott névelő egy olyan kvantoros kifejezést, QP-t tesz határozottá, amely a *néhány* kvantor projekciója. A *néhány* kvantor lexikális jelentése azonban tartalmazza a [határozatlan(ság)] jegyet, ezért nem kompatibilis a határozott névelővel. Ugyanez a magyarázata a (26i) rosszulformáltságának. A (26h) jólformált mondat. Jólformáltságának forrása: a *tőled kapott* részhalmaz számossága megegyezik a *néhány levelet* részhalmaz számosságával. A (26h) jelentése kifejtve: 'Néhány, nem kevés, nem sok, nem kevesebb, nem több, pontosan annyi (= néhány) levelet kaptam tőled, és azokat mind elégetem'. A (26j) jólformáltságát is így magyarázhatjuk. A (26k)-ban a határozott névelő egy olyan QP-t tesz határozottá, amely az *összes* kvantor projekciója. Az *összes* rész-generikus kvantor lexikális jelentése tartalmazza a [határozott(ság)] jegyet, ezért kompatibilis a határozott

névelővel. Végül a (26l)-ben a *tőled* kapott részhalmaz számossága megegyezik az *összes levelet* részhalmaz számosságával; a két halmaz nemcsak számosságában egyezik meg egymással, hanem azonosak egymással. A (26d, h, j, l) mondatok jólformáltságát ez utóbbi tulajdonság biztosítja: ha két halmaz azonos egymással, akkor ez számosságukra is érvényes.

3. Most pedig térjünk rá az ÚMNyt. másik problematikus állítására. Igaz-e, hogy „sem jelentéstanilag, sem mondattanilag nem magyarázható meg a harmadik személyű és a többi személyes névmás közötti különbség”? Nézzük az alábbi mondatokat:

- (31) a) **Ő lát házat.*
 b) *Ő lát egy házat.*
 c) *Ő lát egyet.*
 d) *Ő látja a házat.*
 e) *Ő látja azt a házat./Ő látja azt.*

A (31b, c)-ben a tárgyas ige alanyi ragozását kell választanunk, mert a tárgy határozatlan; a (31d, e)-ben a tárgyas ragozást kell választani, mert a tárgy határozott. A tárgy határozottsága szintaktikailag a határozott névelőnek a tárgy előtti megjelenésében manifestálódik. A (31e) a határozott névelő, a mutató névmás és a tárgyas ragozás összefüggését bizonyítja. Mármint:

- (32) a) **Ő lát Jánost.*
 b) **Ő lát egy Jánost.*
 c) *Ő látja Jánost.*
 d) **Ő látja a Jánost.*
 e) *Ő látja őt.*
 f) **Ő látja azt.*

A (32c)-ben a *Jánost* tárgy határozottságát a következő parafrázissal magyarázhatjuk:

- (33) *Ő látja azt a (bizonyos) személyt, akinek (egyébként) János a neve.*

A (32d) rosszulformált mondat, mert a határozott névelő megjelenése redundáns az inherensen határozott tárgy (a személynév) előtt. (A (32d)-hez hasonló — helytelen — köznyelvi formák terjedése éppen azzal magyarázható, hogy a beszélő nincs tudatában a személynév inherens határozottságának.) Ezek után mivel magyarázzuk azt, hogy mind a (31e)-ben, mind a (32e)-ben a tárgyas ige tárgyas ragozását kell választanunk? Vegyük észre, hogy a (31d)-ben és a (32c)-ben a tárgyas ige tárgya harmadik személyű határozott tárgy. A harmadik személyű határozott tárgyat az *az* és az *ő* névmással helyettesíthetjük. Az *az* esetében rámutattunk a határozott névelővel és a tárgyas ragozással való összefüggésre. Az *őt* jelentését a (32e)-ben így adhatjuk meg: '*Ő látja azt a (bizonyos) személyt (= őt)*'. Mást állapíthatunk meg azonban az első és második személyű személyes névmásokról a tárgyas ige tárgyának pozíciójában:

- (34) a) *Ő lát engem.*
 b) *Ő lát téged.*
 c) *Ő lát bennünket.*
 d) *Ő lát benneteket.*

A (34a) jelentése: '*Ő lát egy (bizonyos) személyt, aki én vagyok*', és nem * '*Ő látja azt a (bizonyos) személyt, aki én vagyok*', másképpen: '*Ő lát egy (bizonyos) személyt, engem*', és nem * '*Ő látja azt a (bizonyos) személyt, engem*'. Míg az *az* és az *ő* névmásokkal csak határozott tárgyat, az *engem/téged/bennünket/benneteket* névmásokkal csak határozatlan tárgyat helyettesíthetünk. A határozottság és a határozatlanság a határozott, illetve a határozatlan névelő megjelenésének a függvénye.

A fentieknek ellentmondani látszik az alábbi példa:

- (35) a) *A tanár szereti a szorgalmas diákokat.* >
 b) *A tanár szeret bennünket.*

A (35a) fényében a (35b) előfeltevése: *Mi szorgalmas diákok vagyunk.*, de nem: **Mi vagyunk a szorgalmas diákok.* Kérdés, milyen főneves kifejezést helyettesít a (35b)-ben a *bennünket* névmás:

- (36) *A tanár szeret bennünket, szorgalmas diákokat/* a szorgalmas diákokat.*

A harmadik személyű személyes névmás a fenti pozícióban másként viselkedik:

- (37) a) *A tanár szereti a szorgalmas diákokat.* >
 b) *A tanár szereti őket.*

A (37b)-nek két olvasata van. Van egy generikus, és van egy partitívusi olvasata. A generikus olvasat előfeltevése: *Ők a szorgalmas diákok.*, míg a partitívusi olvasat előfeltevése: *Ők szorgalmas diákok.* Ha a (36) mintájára a (37a, b)-ből létrehozzuk a (38)-at:

- (38) *A tanár szereti őket, a szorgalmas diákokat/* szorgalmas diákokat.*,

azt tapasztaljuk, hogy ennek a mondatnak csak generikus olvasata lesz. A (36)-nak és a (38)-nak az egybevetése azt bizonyítja, hogy a *bennünket* első személyű személyes névmás határozatlansága mellett szintaktikai evidencia szól. Az első és második személyű, illetve a harmadik személyű személyes névmásoknak a tárgyas ige tárgyának pozíciójában való viselkedésére az alábbi mondattöredék teszttel (sentence fragment test) is rávágíthatunk:

- (39) a) *Kit/kiket lát ő?*
 b) **Kit/kiket látja ő?*

A (39a)-ra a jólformált válaszok: *Engem./Téged./Bennünket./Benneteket.*, de nem: **Őt./Őket.* A jólformált válasz ez utóbbi esetben: *Őt/Őket látja.* A *kit/kiket* kérdőszó szintaktikailag határozatlan.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy különbséget kell tenni a tárgyas ige tárgyának szemantikai (pragmatikai) és szintaktikai határozottsága között. A (34a—d)-ben a tárgy pozíciójában lévő személyes névmások szemantikailag határozottak, szintaktikailag azonban nem azok. A tárgyas ige alanyi, illetve tárgyas ragozásának (kötelező) választása szintaktikai kérdés: a tárgy szintaktikai határozatlanságának, illetve határozottságának függvénye.

4. Dolgozatunkban szeretnénk még röviden foglalkozni a visszaható névmás viselkedésével a tárgyas ige tárgyának pozíciójában:

- (40) a) *Én látom magam.*
 b) *Te látod magad.*
 c) *Ő látja magát.*
 d) *Mi látjuk magunkat.*
 e) *Ti látjátok magatokat.*
 f) *Ők látják magukat.*

Ha a tárgyas ige tárgyas ragozását kell választanunk, a tárgy pozíciójában lévő visszaható névmásnak szintaktikailag határozottnak kell lennie. Mármost:

- (41) a) *A tanár látja magát.* <
 b) *A tanár_i látja a tanárt_i.*
 c) **A tanár_i lát egy tanárt_i.*

A *magát* visszaható névmás szintaktikailag határozott főneves kifejezést (*a tanárt*) helyettesít. A (41c) rosszulformált mondat, mert egy határozatlan tárgynak az indexálása belső ellentmondást eredményez a főneves kifejezésben; a *magát* nem helyettesíthet határozatlan tárgyat. Ennek megfelelően a (40a) elemzése:

- (42) a) *Én látom magam.* <
 b) **Én látom az ént.*
 c) *Én látom az éneimet.* (= 'Én látom a valómat.')

Ez azt jelenti, hogy a visszaható névmásról az állapot keretein belül maradva is tudjuk bizonyítani, hogy szintaktikailag határozott státusú, hiszen határozott főneves kifejezést helyettesít. Ha a határozottság igazolható a visszaható névmás harmadik személyű szóalakjaira nézve, akkor a paradigma egészére nézve is joggal feltételezhető, hiszen a határozottság nem a személyt (és a számot) jelölő grammatikai morféma függvénye.

A visszaható névmás szintaktikailag határozott státusát a nyelvtörténetből merített ismereteink is alátámasztják: „**maga** ... Magyar fejlemény, alakulásmódja azonban vitatott. — 1. Megszilárdult ragos alakulat: a *mag* főnév birtokos személyragos alakja. Alapszavának eredeti, a magyarból nem adatolható, de a rokon nyelvi megfelelők alapján igazolható 'test' jelentését őrzi. A 'test' → 'maga' jelentésféjlődés más nyelvekben is végbement; ... — 2. A *más, ma, majd* stb. *ma~ mo-* névmási tövéből jött létre -g nyomosító elemmel (vö. *en-g-em, té-g-ed*) és birtokos személyraggal; ... — Az első magyarázat jóval valószínűbb.” (TESz. 2: 812) Mindkét magyarázat egy névszói elemnek a birtokos személyraggal való kapcsolatával elemzi a *maga* morfémastruktúráját. A birtokos személyrag (személyjel) a főneves kifejezést „specifikussá” teszi; egy ilyen tárgy megjelenése a tárgyas ige tárgyának pozíciójában megköveteli a tárgyas ragozás választását. (A (40a) történetileg kikövetkeztethető jelentése ezek szerint: 'Én látom a testemet'.)

GECSŐ TAMÁS

Az állító és tagadó mondatok szinonímiája a magyarban

1. Állítás és tagadás. — É. KISS KATALIN (StruktNyt. 1: 141) felfogása szerint „a magyar mondat felszíni szerkezete azonos a mondat logikai szerkezetével”. Nyelvtanaink a mondatokat általában logikai minőségük szerint osztják állítókra és tagadókra, amelyek között RÁ CZ ENDRE (A mai magyar nyelv. Bp., 1968. 222) szerint például az a különbség, hogy „az állító mondat rendszerint úgy fogható fel, mint egy eldöntendő kérdésre adott állító felelet, amelyet a mondat értékű *igen* vezethetne be (pl.: *Elmegyek kirándulni.* — *Elmégy kirándulni?* — *Igen. Elmegyek kirándulni.*); a tagadó mondat pedig rendszerint úgy fogható fel, mint egy eldöntendő kérdésre adott tagadó felelet, amelyet a mondatértékű *nem* vezethetne be (pl.: *Nem megyek el kirándulni.* — *Elmégy kirándul-*

ni? — *Nem. Nem megyek el kirándulni.*)”. Az eldöntendő kérdésekre ritkán azonban tagadó értelmű kijelentő mondatokkal is válaszolhatunk. Pl.: *Péter dohányzik még? — Már abbahagyta. Ma este eljössz velem a színházba? — Ma este a tévében meccset nézek.* A logikai szemantika szerint az állító és tagadó mondat egy propozíció pozitív vagy negatív igazságértékét fejezi ki: ha p igaz, akkor $\sim p$ nem igaz, és ha p hamis, akkor $\sim p$ igaz. Vö.:

p	$\sim p$ (non p/p quer)
i	h
h	i

vagy

p	$\neg p$
1	0
0	1

- Budapest Magyarország fővárosa.
- Budapest nem Magyarország fővárosa.
- Péter ’dohányzik.
- Péter abbahagyta a dohányzást.

- Budapest a főváros.
- Nem Budapest a főváros.
- ’Péter dohányzik.
- Nem Péter dohányzik.

A logikai szemantika kritériumai szerint a *Péter dohányzik — Péter abbahagyta a dohányzást* oppozícióban az első állítás hamis (vö.: *Igaz, hogy Péter dohányzik? — Nem igaz.*), a tagadó állítás viszont igaz. KIEFER FERENC (Az előfeltevések elmélete. Bp., 1983. 302) azonban találóan állapítja meg, hogy „a természetes nyelvben igen sok olyan jelenséggel kell számolnunk, amely az eddigi logikai—szemantikai módszerekkel nem kezelhető”. Többek között KÁROLY SÁNDOR (MMNyR. II. Bp., 1962. 48) is rámutat arra, hogy „a logikai állítás és tagadás ... szűkebb értelmű, mint a nyelvi, mert csak az ítéletnek megfelelő, azaz a kijelentő mondatokra és a felkiáltó mondatok egyik típusára vonatkoztatható”. Nyelvi szempontból a tagadás azonban az óhajító, felszólító és kérdő mondatokban is lehetséges, s minden olyan mondatban, amelyben nagy szerepet játszik az érzelmi jelentéstartalom. A logikai és a nyelvi elemzés között további különbségek is vannak. A logikai elemzés szerint a tagadó mondatok másodlagosak: állító mondatokból képezzük őket, amelyekkel oppozíciós párokat alkotnak. A nyelvi elemzés során azonban kiderül, hogy nem minden állító mondatból képezhetünk tagadóakat (pl. *Ki mint vet, úgy arat. Jó éjszakát, gyerekek! Újabban alig van pénzem. Péter körülbelül hetven éves.*), és vannak olyan tagadó mondataink is, amelyeknek nincs állító megfelelőjük (*Egész éjjel nem ébredtem fel. Egy szalmaszálat sem tesz kereszthe.*). További különbség, hogy a logikai tagadás a propozíciók igazságértékének az ’igaz’ vagy ’hamis’ polaritásán alapul. A nyelvi állító — tagadó polaritás között feltevésszerű állítások és tagadások is lehetségesek. Vö.: *Péter megérkezett. — Remélhetőleg Péter már megérkezett. — Bizonyosra vehető, hogy Péter még nem érkezett meg.*) — *Péter nem érkezett meg. Van is, nincs is felesége. Most nemigen van.* A mennyiségi kifejezéseket tartalmazó mondatok tagadása nem eredményezi a bennük kifejezett mennyiségek polaritását. Az ilyen mondatok tagadása, attól függően, hogy a mennyiséget jelölő szó fókuszban van-e vagy sem, jelölheti a szóban forgó mennyiség kisebb vagy nagyobb voltát (*Péter száz kiló volt. — Péter nem száz kiló volt.*), a nem fókuszban pedig annak a kisebb voltát (*Péter nem volt száz kiló.*). (Vö. ISTVÁN KENESEI, ROBERT M. VAGO and ANNA FENYVESI, Hungarian, Descriptive Grammars. 1997. 113—4.) A logikai tagadás elsősorban mondattagadás (Satz-Negation), a nyelvi tagadás viszont lehet mondat, mondatrész (Satzglied-Negation) és szó (Wort-Negation) jelentéstartalmának a tagadása. Nyelvészeink már elég régóta arra is rámutatnak, hogy a tagadó és állító mondatok „felszíni szerkezete” nem mindig azonos azok logikai jelentésének a szerkezetével. Többek között TOMPA JÓZSEF (Magyar nyelvismeret. Bp., 1948. 34) is utal arra, hogy „néha olyan mondatban is előfordul tagadószó, amely valójá-

ban állító értelmű: *Mi mindenre nem gondolt! Mit nem adnék érte!* Mellékmondatban: *Addig jár a korszak a kútra, míg el nem török.*” PÉTER MIHÁLY (A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Bp., 1991. 159) hangsúlyozza, hogy állító mondatokkal is kifejezhetünk érzelmileg telített tagadást: *Sokat is tudsz te erről! Szép kis barát! Fogom is én az ő verseit olvasni!*

2. A tagadás nyelvi kifejezése. — A tagadást tagadószókkal (*nem, ne, sem, se*), tagadó névmásokkal (*senki, semmi, semmiféle, semmilyen*), tagadó határozószókkal (*sehol, sehová, sehonnan, semmikor, semmiképp/en*), tagadó kötőszókkal (*se, se ... se, sem ... sem*; német *weder ... noch*; angol *neither ... nor* ...), tagadó névelővel (német *kein*), az ige tagadó alakjával (*nincs, nincsen, sincs, sincsen*; ang. *don't*, török *okur* 'olvas' — *okumaz* 'nem olvas'), tagadó névutóval (*nélkül*) vagy előjárószóval (ném. *ohne*), tagadó jelentésű morfémákkal (*unintelligens, amorális, impotencia, víztelen, nemdohányzó*, ném. *unbekannt, Mißerfolg* 'balsiker', *mißverstehen* 'félreért', ang. *Impossible*), tagadó jelentésű igével (*elutasít, megtagad, hiányzik*), tagadó intonációjú és szórendű állító mondatokkal (vö. *Te ehhez értesz!* — *Értesz is te ehhez!*) fejezhetjük ki.

3. Tagadó mondataink és azok típusai. — BENKŐ LORÁND és KÁLMÁN BÉLA (Magyar nyelvtan. Bp., 1954. 143) iskolai nyelvtanának meghatározása szerint „az olyan mondatot, amelyben az egész mondatot vagy valamely részét tagadjuk, tagadó mondatnak nevezzük”. E meghatározás alapján azonban igen nehéz eldöntenünk a gyakorlatban, hogy mondataink mikor tagadóak. A lexikai tagadást tartalmazó mondatok (pl. *Ez lehetetlen. Ez nemdohányzó kocsi.*) számos nyelv nyelvtanában állítóak. KÁROLY SÁNDOR (i. m. 49—51) szerint „a csak jelzőre vonatkozó tagadás esetén lexikális értékű tagadó szerkezettel van dolgunk”. Szerinte az *Én nem erős cigarettát szívok, A nem az első sorokban harcolóknak még megvolt a reményük a menekülésre, A nem jól dolgozók keveset keresnek. A nem jól dolgozók keresnek keveset, Leckét nem ír, Lehet leckét nem csinálni, A leckét nem íróknak is pótolnia kell majd a mulasztását* mondatok mind állítóak. A megfelelő tagadó mondatok így hangoznak: *Én nem erős cigarettát szívok (hanem gyengét). Nem az első sorokban harcolóknak volt meg a reményük a menekülésre (hanem másoknak). Nem leckét nem ír, (hanem levelet nem ír). A leckét nem íróknak nem lesz jó bizonyítványa. Nem lehet leckét nem csinálni.* RÁCZ ENDRE (i. m. 222—3) szerint „rendszerint tagadó mondattal állunk szemben akkor, ha állítmányhoz, a hangsúlyos alanyhoz, az állítmány hangsúlyos tárgyához vagy határozójához kapcsolódik a tagadószó... A jelzőhöz kapcsolódó tagadószó csak akkor teszi magát a mondatot is tagadóvá, ha a tagadás a jelzős szerkezet egészére (a jelzős állítmányra, alanyra, tárgyra stb.) vonatkozik”: *Pista nem a mindenki számára kötelező tornagyakorlatokat végezte el ma, (hanem a szabadon választottakat).* A következő *nem* tagadószós mondatok viszont már állítóak: *Pista a nem kötelező tornagyakorlatokat végezte el ma. Pista a nem mindenki számára kötelező tornagyakorlatokat végezte el ma.* ZSUFFA ZOLTÁNNÉ (Gyakorlati magyar nyelvtan. Bp., 1993. 105) szerint „a mondat akkor nem minősül tagadó mondatnak, ha a tagadó- vagy tiltó módosítószó valamelyik mondatrésze vonatkozik, annak jelentését módosítja. Tagadónak csak akkor minősül a mondat, ha egy eldöntendő kérdő mondatra adott feleletként foghatjuk fel”. A *Pista a kötelező tornagyakorlatokat végezte ma?* 'Pista végezte ma a kötelező tornagyakorlatokat?' eldöntendő kérdésekre viszont egyformán adhatunk tagadó választ: *Pista 'nem a kötelező tornagyakorlatokat végezte ma. 'Nem Pista végezte ma a kötelező tornagyakorlatokat.*

A tagadás hatóköre szerint É. KISS KATALIN (StruktNy. 1: 148—51) mondattagadó és mondatrészttagadó mondatokat különböztet meg: *Imre nem szereti Erzsit.* — *Imre nem*

Erzsit szereti. A mondattagadó és a mondatrészttagadó *nem* egy tagmondaton belül egyszerre is megjelenhet: *Imre nem Erzsit nem szereti.* KENESEI ISTVÁN (i. m. 112—5) mondattagadásról (sentence negation) és mondatösszetevő-tagadásról (constituent negation) ír. Mondattagadáskor a tagadó *nem* vagy *ne* elem az ige ragozott vagy nem ragozott alakja előtt jelenik meg: *Anna nem olvassa a könyvet. A könyvet nem olvasó diákok keveset tudnak. Ezt a könyvet nem olvasni butaság.* KÁROLY SÁNDOR (i. m. 49) viszont *Az oltásban nem részesült* gyerekek könnyen megbetegedhetnek mondatot állítóknak tekinti. (Tagadó a *Nem az oltásban részesülő gyerekek betegednek meg (hanem mások).*) RÁCZ ENDRE (i. m. 223) hangsúlyozza, hogy „állító a mondat akkor is, ha a tagadószó olyan igenévhez vagy igenévi szerkezethez kapcsolódik, amelyet tagadó mellékmondat alá kíthatnánk át: *Milyen jó lenne nem ütni vissza* (József A.), *...vágytam, s repültem Lázás gyönyörtől részegülten, Nem félve, látva bajt* (Tompai).” Mondatösszetevő tagadásakor a tagadószó nem az ige előtt áll. Vö.: *Lusta nem vagyok. — Nem lusta vagyok, hanem gyenge.* É. KISS (É. KISS KATALIN — KIEFER FERENC — SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 69) kijelenti, hogy „pozitív univerzális kvantor nem is állhat a NEGP előtt. Például: **Mindenki nem nézte meg a filmet* mondat helyesen *Nem mindenki nézte meg a filmet.* KENESEI ISTVÁN (i. m. 114) az ilyen mondatösszetevő típusú tagadással kapcsolatban megjegyzi, hogy hatókörét tekintve a mondattagadással egyenértékű („in this case apparent constituent negation amounts to sentence negation”). Nekem úgy tűnik, hogy a magyarban, ha eldöntendő kérdésre válaszolunk, akkor a tagadószó a pozitív univerzális kvantor előtt áll (*Nem mindenki olvasta el a könyvet*), ellentmondást kifejező tagadáskor viszont természetesebbnek hangzik, ha utána használjuk. Vö. *Nem mindenki olvasta el ezt a könyvet. — Ezt a könyvet mindenki 'nem olvasta el. — Mindenki 'nem olvasta el/nem olvashatta el ezt a könyvet (mivel csak egy példányban van meg a könyvtárban). — Ezt a könyvet nem olvasta el mindenki. Nem minden feladatot oldott meg Gábor. — Gábor minden feladatot 'nem oldott meg (néhányat csak elkezdett). — Gábor nem oldott meg minden feladatot; Nem mindennap ebédelek otthon. — Mindennap 'nem ebédelek otthon. — Nem ebédelek otthon mindennap.* Ezeknek a variánsoknak a logikai jelentése azonos: 'mindenkiből x rész nem olvasta ezt a könyvet'. Bizonyos különbség közöttük a mondat aktuális tagolásában és a tagadás hatóköre érzékelésének a terjedelmében van. A tagadószó a réma kezdetét jelzi. Az angol *This newspaper does not come out every day* mondatnak nincsenek szórendi variánsai. A magyarban viszont mondhatjuk, hogy *Ez az újság 'mindennap nem jelenik meg. — 'Nem mindennap jelenik meg ez az újság. — Ez az újság nem jelenik meg mindennap.* Bizonyos partikuláknak a helyváltoztatása sem befolyásolja a tagadó mondat szemantikáját: *Éva még/már nincs itt. — Éva nincs még/már itt.*

M. KORCHMÁROS VALÉRIA (Mondattan I. Deme László egyetemi előadásai alapján. Szeged, 1992. 14—5) is kétféle tagadást (negációt és negatívációt) különböztet meg. A negáció az alany és állítmány közötti viszony fennállását tagadja: *S non est P (Pista nem okos. Pista nem hozott tegnap virágot. Nekem nincs tollam),* a negatíváció pedig nem a predikatív viszony fennállását vonja kétségbe, hanem az állítás valamelyik tagja jelenik meg negatív megközelítésben (*Pista nem egy lángész. Nem Pista hozott tegnap virágot. Pista nem tegnap hozott virágot.*). A negatívációval „tulajdonképpen valamilyen állítást fejezünk ki. Még akkor is állítás maradhat a mondat, ha az állítmány jelenik meg ilyen negatív megközelítésben”. A *Pista nem egy lángész* mondatban például Pistának „nem a 'lángész' voltát tagadtam, hanem az ellenkezőjét, a 'nem-lángész'-ségét állítom róla”. Ezzel kapcsolatban a következő megjegyzéseim vannak: 1. A negáció, negatíváció műszavak helyett szerencsésebb a mondattagadás és a mondatrész-tagadás műszavak használata. 2. Az alany-állítmányi viszony a mondattagadás esetében is fennáll, csak tagadó

formában jut kifejezésre. 3. A magyar nyelvten tanításában általánosan elterjednek tekinthető az a nézet, hogy az egyes mondatrészeket tagadó mondatok állítóak. Én úgy látom, hogy tagadó mondataink mindkét típusának a döntő többsége egy állító mondat tagadásaként fogható fel s azzal áll szemben: *Pista egy lángész. — Pista nem egy lángész. 'Pista hozta a virágot. — 'Nem Pista hozta a virágot.* Vagyis ezekben a mondatokban tagadunk és kijelentünk. A logikai okoskodás (elemzés) azt is lehetővé teszi, hogy minden tagadó mondatot állítást kifejezőnek tartsunk. A *Pista nem okos* mondatról is ugyanúgy kijelenthetem, hogy itt Pistának nem az okos voltát tagadtam, hanem a 'nem-okos'-ságát állítom. A *Pista nem hozott virágot* mondat kapcsán is elmondható lenne talán, hogy itt a virág 'nem hozás'-át állítjuk (vö. *Pista nem 'hozott, de 'küldött virágot*). 4. A névszói állítmány tagadásakor a tagadószó állhat a kopula előtt vagy a névszó előtt is. Logikai szempontból a két mondat között nincs lényeges különbség. A kopula tagadásakor mondattagadással, a névszó tagadásakor pedig az állítmánynak mint mondatrésznek a tagadásával van dolgunk. Vö. *Én nem vagyok tanár. — Én nem tanár vagyok. Ez nem volt Péter. — Ez nem Péter volt. Éva nincs/nem volt egyedül. — Éva nem egyedül van/volt. Éva nem volt Péternek az első felesége. — Éva nem az első felesége volt Péternek.* 5. A mondattagadás és a mondatrész-tagadás megkülönböztetése más nyelvek nyelvtanaiban is elterjedt. A németben Satznegation/Satzverneinung (*Peter kommt morgen nicht*) és Sondernegation (*Nicht Peter kommt morgen, [sondern Hans]*), az oroszban общеотрицательное и частноотрицательное предложение 'teljes és részleges tagadás'. 6. Érdekes a hangsúly helyének az összevetése a tagadás különböző típusaiban. A magyarban a *nem* tagadószó mondattagadás és mondatrész-tagadás esetén is hangsúlyos (az orosz *не* néhány kivételtől eltekintve mindig hangsúlytalan): *Péter 'nem rúgta el a labdát időben. — 'Nem Péter rúgta el a labdát időben.* A hangsúlyozás vonatkozásában azonban a mondatrész-tagadáson belül meg kell különböztetnünk egy *hanem*-tagadást is, amely akkor jelentkezik, ha ezt a kötőszót explicite is használjuk a mondatban. Vö.: *Nem 'Péter, hanem 'János rúgta el a labdát időben. — Péter nem 'rúgta, hanem 'dobta a labdát.* Ha állítmányi funkcióban ilyenkor igekötős ígét használunk, akkor az igekötő a szó elején marad: *Péter nem 'elrúgta, hanem 'megfogta a labdát. A szél nem 'becsapta, hanem kinyitotta a lépcsőház ajtaját.*

4. Az állító és tagadó kijelentő mondatok szinonimiája. — A kijelentő állításnak és tagadásnak több típusa lehetséges.

1. A tulajdonságokat jelölő melléknévek felsőfokának a kifejezésekor bizonyos típusú állító és tagadó mondatok szinonim párba állíthatók: *Éva a legokosabb az osztályban. — Nincs Évánál okosabb lány az osztályban. Ő egészségesebb, mint bármikor is volt. — Ő olyan egészséges, mint még soha.* A finnben ez utóbbi mondatpár megfelelőjében csak a középfokú melléknevet lehet használni: *Hän on terveempi kuin ei milloinkaan.*

2. Határozatlan névmást tartalmazó állító mondatok szinonimia-párt alkothatnak tagadó névmásos tagadó mondatokkal: *Ilyen világitásnál nehéz bármit is megkülönböztetni. — Ilyen világitásnál szinte semmit sem lehet megkülönböztetni. Ő minden gyanún felül áll. — Vele kapcsolatban semmiféle gyanú sem merülhet fel. Mindennemű érdeklődés nélkül hallgatta javaslatomat. — Semmiféle érdeklődést nem mutatott javaslatom iránt.*

3. A kettős tagadást tartalmazó, erős állítást kifejező mondatok a magyarban ritkábban fordulnak elő, mint például az oroszban. Kettős tagadással többnyire modális jelentések kifejezésekor találkozunk, amikor az egyik tagadószó a modális ige, a másik pedig a főige előtt áll. Vö. *Ezt nem lehet nem tudnod. — Ezt tudnod kell. Ezt a lányt nem lehet nem szeretni. — Ezt a lányt mindenki tudja szeretni. Ezen nem lehet nem nevetni. — Ezen az embernek nevetnie kell.* Az orosz nyelvjárásokban olyan kettős tagadás is

előfordul, amikor egy tagadószó ismétlődik egy ige előtt. Vö.: *Как трудно любить, даже не не любить, противного, самоуверенного и глупого человека* (Л. Толстой). — *Milyen nehéz szeretni, sőt igen nagyon szeretni egy ellenszerves, öntelt és ostoba embert.* Az erősítő kettős tagadásnak van egy fő- és mellékmondatos kettős tagadást állítóvá változtató módja is. Vö. *Nincs olyan ember, aki ezt ne tudná. — Ezt minden ember okvetlenül tudja. There is no one but knows it. — Everybody knows it. Нет никого, кто бы этого не знал. — Все знают это. Itt semmi olyan nincs, amire ne lenne szükség. — Itt mindenre szükség van. Hier ist nichts, das nicht notwendig ist. — Hier ist alles notwendig.* Igen érdekes a következő angol mondat szerkezetének az összevetése jelentésével: *He did not eat the cake because he was hungry, but because he liked it.* 'Nem azért ette meg a süteményt, mert éhes volt, hanem azért, mert szerette azt'.

Gyenge állítást kifejező kettős tagadás esetén az egyik tagadó elem morféma. Ez a típusú kettős tagadás a németben és az angolban is előfordul. Vö. *Ez nem lehetetlen. — Ez lehetséges. Das ist nicht unmöglich. — Das ist möglich. It isn't impossible. — It is possible.*

4. Tagadásemeléskor (negraising, Negations-Anhebung) a tagadószt a mellékmondatból átvihetjük a főmondatba anélkül, hogy a mondat jelentése megváltozna. Ez általában a gondolkodási, közlési módokat jelölő igékkel fordul elő. Vö. *Azt hiszem, hogy Éva nincs otthon. — Nem hiszem, hogy Éva otthon van. Ich glaube, Eva ist nicht zu Hause. — Ich glaube nicht, daß Eva zu Hause ist. I think Eve isn't at home. — I don't think Eve is at home. Tanácsoltam neki, hogy ne utazzon el ma. — Nem tanácsoltam neki, hogy utazzon el ma.*

5. Minden nyelvben számos példa van, amikor egy tagadó szerkezetű és jelentésű mondat szinonimája egy lexikai tagadást tartalmazó állító mondat lehet. Vö. *Az erdő nincs messze. — Az erdő közel van. Péter nem beszédes. — Péter hallgatag. Nem időben érkezett az órára. — Elkésétt az óráról. Meggyőztém, hogy ne utazzon el. — Lebeszéltem az utazásról. Nem tudom, hogy hol van. — Az ördög tudja, hogy hol van. Péter nem veszi feleségül Évát. — Péter holnapután kiskedden veszi feleségül Évát.*

6. A magyarban és néhány más nyelvben is előfordul az ún. felesleges tagadás, amikor az állító és tagadó mondat ugyanazt jelenti. Vö. *Régen láttam őt. — Régen nem láttam őt.* Az angolban is lehetséges mindkét változat (*It is long since I saw him. — I have not seen him for a long time.*), a németben és az oroszban viszont csak a tagadó változat lehetséges (*Ich habe ihn lange nicht gesehen. Я давно не видел его*). *Soká jön ez a lány. — Soká nem jön ez a lány. Majd elestem. — Majdhogy el nem estem.*

7. Az állító szónoki kérdések tagadó kijelentéseket fejeznek ki, s ezek egy tagadó kijelentő mondatból alkothatnak szinonim párt: *Hát lehet őt szeretni? — Őt nem lehet szeretni. Mi öröm van ebben az életben? — Ebben az életben nincs semmi öröm.* A tagadó szónoki kérdések pedig állítást fejeznek ki. Tartalmukat kijelentő állító mondatokkal állíthatjuk szinonim párba: *Kire nem hat az újdonság varázsa? — Az újdonság varázsa mindenkire hat.*

8. Szövegösszefüggések, előfeltevések, szituációk együttes hatása lehetővé teszi az állító és tagadó mondatok szinonímiáját. Egy anekdota szerint egy hajó alkoholelleses kapitánya szóban többször figyelmeztette alkoholista elsőtisztjét, hogy szolgálatban ne legyen illuminált állapotban. Ez azonban nem hatott. Erre a hajónaplóba beírta: *A hajó elsőtisztje ma szeptember 9-én tökrészeg volt.* Másnap az elsőtiszt meglátta a beírást, amely felhaborította. Ő pedig ezt írta a naplóba: *A hajó kapitánya ma szeptember 10-én nem volt részeg, színjőzan volt.*

5. Állító és tagadó felkiáltó mondatok szinonímiája. — A felkiáltó mondatok legjellegzetesebb formái sajátsága az intonáció. Az értékelést kifejező felszólító

mondatoknak az intonációtól függően lehet pozitív és negatív jelentésük: *Hogy megyünk!* (igen gyorsan vagy nagyon is nem gyorsan), *Milyen lakásod van neked!* Állító formájú felkiáltó mondatok a szórend, az igemód megváltoztatásával és az intonációval negatív jelentésűekké válhatnak, s mint ilyenek oppozícióba állíthatók tagadó alakú felkiáltó mondatokkal: *Sokat is tudsz te erről!* — *Erről te semmit se tudsz!* *Ha nekem ezer forintom volna!* — *Nincs nekem ezer forintom!* *Kell is nekem a te pénzed!* — *Nem kell nekem a te pénzed!* A felesleges tagadást kifejező mondatok között is előfordulnak felkiáltóak: *Mit adnék én ezért!* — *Mit nem adnék én ezért!*

6. Állító és tagadó óhajtó mondatok szinonímiája. — Ugyanazt a kívánságot, ha az értékeléssel is kapcsolatos, állító és tagadó formában is kifejezhetjük: *Bárcsak jól vizsgáznék holnap!* — *Nehogy rosszul vizsgázzak holnap!* *Bárcsak hamar vége lenne ennek a pernek!* — *Nehogy sokáig tartson ez a per!*

7. Az állító és tagadó felszólító mondatok szinonímiája. — Az állító felszólító mondatok ritkán az intonációtól függően tagadó jelentésre tehetnek szert, és szembeállíthatók hasonló jelentésű tagadó felszólítással: *Mindjárt elhallgass!* — *Nem hallgatsz el mindjárt!* *Merj csak megmukkanni!* — *Mukkanni se merj!* *Meg ne mukkanj!* *Nehogy megmukkanj!* *Hogy mersz velem így beszélni!* — *Ne merj velem így beszélni!* *Hogy merészsélj idejönni!* — *Ne merészsélj idejönni!*

8. Az állító és tagadó kérdőmondatok szinonímiája. — Az állító és tagadó eldöntendő kérdések általában két ítélet (propozíció) közötti ingadozást fejeznek ki, szinonimitásuknak a foka azonban az egyes nyelvekben eltérő lehet. Az angolban az állító és tagadó formában feltett eldöntendő kérdések mindegyikére válaszolhatunk állító vagy tagadó kijelentő mondattal. *Vö. Can you draw?* — *Yes, I can. / No, I can't. Can't you draw?* — *Yes, I can. / No, I can't.* Az orosz, a német és a magyar nyelv azonban azt bizonyítja, hogy ezeknek a kérdéseknek a szinonim volta nem jelenti használatuk azonosságát is. Ezekben a nyelvekben az állító és tagadó kérdések nemcsak a kérdező ingadozását fejezik ki egy állító és egy tagadó proposíció között, hanem implicite kifejezik a kérdező előfeltevését, remélt válaszát is a kapott válasz állító vagy tagadó voltát illetően. Az oroszban az állító kérdésre adhatunk állító és tagadó választ is, és a mondatot bevezető *igen* és *nem* szinkronban van a kapott válasz állító, illetve tagadó szerkezetével (*Ты умеешь рисовать?* — *Да, умею. / Нет, не умею.*) Válaszunk a tagadó formában elhangzó kérdésre is lehet állító és tagadó, állító válasz esetén a mondatbevezető azonban tagadó, tagadó válasz esetén viszont igenlő, vagyis a kérdező előfeltevéséhez igazodik: azt cáfolja vagy egyetért vele (*Ты не умеешь рисовать?* — *Нет, умею. Да, не умею. Ты не видел этот фильм?* — *Нет, видел. / Да, не видел.*) Ha azonban névszói állítmányt tagadunk, akkor a kérdező előfeltevése a válasz megformálását nem befolyásolja. *Вö. Уже не больны ли вы?* — *Нет, я не больна.* (Гоголь). *Не Меринов ли?* — *Нет, не Меринов, ваше превосходительство.* (Чехов). A németben és a magyarban a tagadó kérdésre adott igenlő válasz esetén a mondatbevezetőben egy harmadik (ellenvetést kifejező) szót kell használnunk. *Вö. Kannst du zeichnen?* — *Ja, ich kann. / Nein, ich kann nicht. — Kannst du nicht zeichnen?* — *Doch, ich kann zeichnen. / Nein, ich kann nicht zeichnen. Tudsz rajzolni?* — *Igen, tudok. / Nem, nem tudok. — Nem tudsz rajzolni?* — *De, tudok. / Nem, nem tudok.*

9. Állító és tagadó szerkezetű mondatok használatának az összevetése. — Különböző nyelvekben az állító és tagadó mondatok használata (különösen udva

riassági és értékelést tartalmazó kifejezésekben) nem mindig esik egybe. Vö. *Ne töröld le a táblát! — Laß alles an der Tafel stehen! Ne zavarj őt a munkában! — Laß ihn ruhig arbeiten! Ne álljon fel! — Bleiben sie sitzen! Cuðume. Nem mutatná meg ezt a könyvet? — Könnten Sie mir bitte dieses Buch zeigen? Nincs egy cigarettája? — Can you spare me a cigarette? Nem kér még ebből? — What do you say to a bit of this? Nem szeretek elkésni. — I hate being late.*

PETE ISTVÁN

A Miatyánk szövegváltozatairól

1. A témaválasztásról. — Nyelvtörténeti vizsgálódások alapját általánosan és elsődlegesen régebbi korok „szövegleletei” képezik, s ezek közül a legnagyobb figyelem általában a legrégebbi korból származó szövegekre irányul. Legalább ennyire fontosak lehetnek számunkra azonban azok a szöveglelékek is, melyeknek több, különböző korból származó változata is ismert. Ezek között is különös érdeklődésre tarthatnak számot azok az alapszövegek, amelyek variánsai évszázadokon ívelnek át; s hatványozott lehet az érdeklődés, ha a szövegváltozatok esetében nem pusztán reprodukálásról, hanem egy folyamatosan élő alapszöveg újabb és újabb felbukkanásáról van szó.

Ilyen műfaj az imádság. Az ilyen jellegű szövegművek (szempontunkból) legfontosabb sajátossága az, hogy az egyes imádságok szövegét a nyelvhasználók minden korban az adott nyelvi normához közelítették, ily módon a felbukkanó szövegváltozatok a legtöbb esetben korszakok lenyomataiként is értékelhetők.

Ilyen megfontolások vezettek, mikor a Miatyánk szövegváltozatainak vizsgálatára vállalkoztam. (A Miatyánk szövegváltozatairól. Szakdolgozat. ELTE BTK, 1997.) A témával kapcsolatos kutatómunkát egyébiránt érdekes kettősség jellemzi. Megfelelő szorgossággal sok szövegváltozat gyűjthető csokorba, vagyis a vizsgálatra érdemes szöveg sok; a vonatkozó szakirodalom ugyanakkor meglepően csekély. Pontosabban a témát távolabbról érintő munkák szinte áttekinthetetlenül nagy, könyvtárnyi irodalmat adnak — elég, ha a Miatyánk elmélkedési irodalmára, a kódexek korának szakirodalmára, a bibliafordításokkal kapcsolatos munkákra vagy az imádságokkal foglalkozó tanulmányokra gondolunk —; de a témával közvetlenül foglalkozó irodalom szinte elenyésző (CSÜRY BÁLINT, A csángó miatyánk: MNy. 1920: 170—2, Régi magyar bejegyzések egy XVI. sz.-beli könyvben: Erdélyi Irodalmi Szemle 9—10. sz. 1924.; DÉCSY GYULA, A Miatyánk legrégebbi magyar szövege: Új Látóhatár 1960: 483—6). Szélesebb kört jelentenek a Miatyánk szövegét elemző szakmunkák, de ezek általában az imádság eredetével, (értelemszerűen nem magyar nyelvű formájának) kialakulásával foglalkoznak (pl. P. NAGY GUSZTÁV, Jézus imája: Protestáns Theológiai Értekezések V. 1875.; VAJDA BÉLA, A Kaddis és a Miatyánk. Imít-évkönyv 1904.; SZÉCSI JÓZSEF, A Miatyánk a Szentírás és a zsidó irodalom tükrében: Vigilia 1982: 807—11). A téma érdekessége és csekély szakirodalma közötti ellentmondás bátorít arra, hogy a végzett munka legfontosabb tapasztalatairól az alábbiakban számot adjak.

2. A vizsgált imaszövegek forrásköre. — Tekintve, hogy a Miatyánknak mint imádságnak s mint újszövetségi részletnek is mérhetetlenül sok lelőhelyét tarthatjuk számon (ha másra nem is, gondoljunk csak a Biblia-kiadások óriási számára), első lépésben azt kell meggondolnunk, hogyan érdemes leszűkítenünk a szövegek forráskörét annak érdekében, hogy a kutatás ne váljon teljesen parttalanná, ugyanakkor várhatóan a legjel-

lemzőbb (a többitől leginkább különböző) szövegváltozatok is felszínre kerüljenek. A következőképpen jártam el:

A Miatyánk (eddig ismert) legkorábbi előfordulási helye a Münchener-kódex, így az azóta napjainkig eltelt időszak képezheti vizsgálódásunk tárgyát. Ezen időintervallumon belül a korai időszakoknak, vagyis a kódexek korának, s a könyvnyomtatás elterjedésének, a reformáció korának kell a legnagyobb figyelmet szentelnünk. Az ekkor lejegyzett alapszövegek ugyanis nagy mértékben meghatározzák a későbbi korok szövegvariációit.

a) Felkutattam tehát kódexeink összes Miatyánkot tartalmazó helyét.

b) A két nagy első teljes bibliafordításunkig terjedő időszakot figyelve megnéztem az összes, evangéliumokat tartalmazó szentírásfordítást.

c) A későbbi, általában a katolikus—protestáns törésvonal mentén elhelyezkedő szövegváltozatok szempontjából alapvető fontosságú a két nagy bibliafordító (Károlyi, Káldi) munkája, melyeket utókoruk és felekezetük évszázadokon át lényegi változtatások nélkül adott ki újra és újra.

d) Ha csak nagyon lassan és sokára, de az idő végül is eljárt e két korszakos mű felett, s előbb-utóbb sor került a fordítások revíziójára. Témánk szempontjából a revideált fordítások szövegei alapvető fontossággal bírnak, hiszen a revíziók egyik fő célja éppen az, hogy az alapszövegek megőrzése mellett a nyelvhasználat sajátosságait az aktuális köznyelvi normához igazítsák. Ez az a pillanat, mikor az újítók „látványos módon”, anyanyelvi tudatossággal döntenek egy-egy nyelvi jelenség avultságának mértékéről; s ezzel óhatatlanul egy-egy nyelvi változás visszavonhatatlanul bekövetkezett tényét illusztrálják.

e) A szentírásbeli Miatyánk-szövegek alakulását követve — körülbelül ötven évet felölelő időugrásokkal haladva — juthatunk el az imádság mai változataihoz.

f) A Biblia mellett a Miatyánk másik legjellemzőbb — s a használat szempontjából még fontosabb — „lelőhelyét” a különböző ima- és énekeskönyvek jelentik. Ezek esetében is célszerűnek tűnt mintegy félévszázados lépésekkel haladva a különböző felekezetek gyakorlatát nyomon követni, egészen napjainkig.

g) A felsoroltakon túl a Miatyánknak sok egyéb, szórványosabb jellegű előfordulásával is találkozhatunk.

(Itt érdemes megjegyezni: az alapimádság szövegváltozatai között természetesen sok olyan „szövegváltozatlan” is szerepel, melyek egymáshoz képest semmiféle lényegi eltérést nem mutatnak. Különböző eredetű és korú szövegek esetében nyilván az egyezések kimutatása is tanulságos lehet.)

3. A szövegek összehasonlító vizsgálata. — Az alábbiakban elmondandók 67 (a fenti szempontok alapján kiválasztott) imaszöveg-változat összevetésén alapulnak. E helyt csak néhányat említek meg a legfontosabb — vagyis az imádság szövegében az előzményekhez képest lényegesen újat hozó — művek közül: Münchener-kódex; Nagyszombati-kódex; Pesti Gábor: Új Testamentom; Sylvester János: Újszövetség; Károlyi-Biblia és revíziói; Káldi-Biblia és revíziói; Békés—Dalos: Újszövetség; Pázmány: Imádságos könyv; Dévai Bíró Mátyás: At tiz parantsolatnac...; moldvai „Csángó Miatyánk”; mai ökumenikus fordítás.

A) Az elemzésből kirekesztett szempontok. — Előljáróban le kell szögez-nem, hogy a szövegváltozatok egybevetése során mely szempontokat rekesztettem ki vizsgálódásaim köréből.

Nem foglalkoztam ezúttal a szövegek megjelenési formájával; az itt szóba jöhető szempontok között nem vizsgáltam a szövegek hangjelölését és írásmódját sem.

Hogy a területi nyelvváltozatok szempontjából nagyon is különböző eredetű szövegvariánsok egyáltalán összehasonlíthatók legyenek, ehhez szükséges volt a nyelvjárási

jelenségek mellőzése. Ebből adódóan vizsgálódásom tárgyát csak a magasabb nyelvi szintek képezték, vagyis közömbös maradtam minden hangtani jelenség iránt. Szakrális szövegekről lévén ugyanis szó, nyelvjárási sajátosságok leginkább csak a hangok szintjén érvényesülhettek. (A vizsgálható szöveganyag egyébként nemcsak nyelvjárástörténeti, hanem helyesírási, nyomdatörténeti szempontból is egyaránt kincsesbánya lehetne.)

B) A szövegváltozatok különbségei. — Munkám legelső, s egyik legnagyobb meglepetését az okozta, hogy mindjárt a téma megközelítése során világossá vált, lényegében nem is lehetséges *A* Miatyánk szövegéről beszélni. Valójában az alapimádság — igaz, gyakran csak egészen minimális különbségeket mutató — változatairól beszélhetünk csupán. Változatok ugyanis nemcsak a diakrónia, hanem a szinkrónia tekintetében is mindvégig éltek, s a mai napig is léteznek.

Milyen különbségek mutatkoznak a szövegváltozatok összevetése során?

1. Terjedelmi eltérések. — A legszembeötlőbbek a szövegvariánsok terjedelmi különbségei. Az imádság legrövidebb formáját a katolikus bibliafordítások Lukács-evangéliumában találjuk (Lk. 11,2—4): „Atyánk! Szenteltessek meg a neved. Jöjjön el az országod. Add meg a mindennapi kenyerünket minden nap. Bocsásd meg a bűneinket, amint mi is megbocsátunk minden ellenünk vétőnek. És ne vigy minket kísértésbe.” (Szt. István Társ. 1982.)

A katolikus fordítások Máté-evangéliumaiban (Mt. 6,9—13), a protestáns Lukács-evangéliumokban, s a katolikus imakönyvekben szereplő változatok jelentik nagyjából a széles körben — nem vallásos emberek által is — Miatyánknak ismert imádság szövegét, mely egy igen elterjedt mai változat szerint így hangzik: „Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy, szenteltessek meg a te neved, jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is. Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma, és bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek, és ne vigy minket kísértésbe, de szabadíts meg a gonosztól.”

A protestáns felekezetek gyakorlatában (és Máté-evangéliumaiban) jelentkező változat a leghosszabb, mely befejezésként az ún. doxológiát is tartalmazza: „Mert tiéd az ország (és) a hatalom és a dicsőség mind örökké.”

Ezek a különbségek a legkorábbi időktől fogva napjainkig is élnek, így a magyar nyelvű Miatyánk-szövegek szempontjából gyakorlatilag kortól és időtől függetlenek. Nem csoda, hiszen létezésüket másféle rendszer indokolja. (Lásd az alábbiakban.) Lényeges terjedelmi különbségek a két újszövetségi hely (Mt. 6,9—13, ill. Lk. 11,2—4) változatai, ill. a protestáns—katolikus törésvonal mentén felállítható változatok között mutatkoznak.

Hogy a Bibliában olvasható variánsok nagyon is szembeötlő különbözőségének mik az okai, ennek megválaszolása tulajdonképpen a biblikus tudományok illetékességi körébe tartozik. E helyt számunkra a legfontosabb az, hogy ezek a különbségek nem a magyar nyelvű szövegváltozatok kialakulása során jöttek létre. Az okok az evangéliumok ősidejébe, az addig szóbeli hagyomány írásban való rögzítésének korába, némely esetben apokrifá vált iratok különböző variánsaihoz vezetnek minket.

A másik nagy eltérésegyüttes (protestáns — katolikus) létezésének okai is ugyanitt keresendők. A probléma hátterében ugyanis az a dilemma húzódik meg, hogy mely (ös)-iratokat kell a fordítás hiteles forrásaiként elfogadnunk. Ebben a tekintetben évszázadokon át igen eltérő volt a különböző felekezetek gyakorlata, s eltérő az ezekből következő hagyomány is.

A magyar nyelvű Miatyánk-szövegek terjedelmi különbségeinek esetében tehát nem is szövegváltozatokról, hanem a fordítandó alapszövegekben mutatkozó eltérések tükröződéséről van szó. A szövegvariánsok különbségeinek ilyen jellegű, a magyar nyelven

kívüli okait nevezem külső okoknak. — A terjedelmi különbségeken túllépve most már figyelmünket az imádságként általánosan elterjedt formára irányíthatjuk.

2. A szövegértelmezésből eredő különbségek. — A feltűnően sok variáns miatt különösen érdekesnek tűnik a szöveg néhány pontja.

a) *mindennapi* (kenyér) (Mt. 6,11). — A példa kedvéért ezúttal valóban vegyük sorra a legérdekesebb változatokat: *Mi tè [ti kenèzõnc felet valo kènèzèt aggad minèkõnc ma* (MünchK. 12rb Bp., Akadémiai K., 1971.); *My menyei kynyernwket* (JordK. 88. Bp., Helikon K., 1984.); *Életünkre szükséges kenyerünket* (revideált Káldi-ford. 33. Bp., Szt. István-T., 1927.); *My keherõnket: naponkedied* (DebrK. 983. Bp., Argumentum K., 1997.); *Az mûkeherünkõt az mindennapiat* (Sylv. UT. 9. Bp., Akadémiai K., 1960.); *Mi kehereonket mindennapiat* (Dévai Bíró Mátyás: *At tiz parantsolatnac...* 88. Bp., MTA. 1897.); *Mykyenerunketh agyad myndennapyath agyad* (XVI. sz.-i bejegyzés; közli: Csűry: Erd. Irod. Szeml. 9—10. sz. 1924.).

b) *bocsásd meg vétkeinket* (Mt. 6,12). — A következő főbb típusokkal találkozunk: *bocsáss (meg) nekünk; bocsásd meg a mi vétkeinket; bocsásd meg a mi bûneinket; engedd el minekünk a mi adósságainkat.*

A fentebbi változatok létezésének okait itt sem a magyar nyelv alakulása, sajátosságai vagy törvényszerűségei adják. Sokkal egyszerűbb dologról, az idegen nyelvű eredeti szöveg valódi értelmének kibontására tett kísérletekről, egyszerűbben: a szavakkal való birkózásról, vagyis fordítási nehézségekről van szó. Például az a) pontban ismertetett eltéréseket a görög eredetiben található *epiúsziosz* kifejezés valódi értelme körüli bizonytalankodás okozza. A szó jelentését már a latin fordítás (Vulgata) is kétféleképpen próbálja megadni (Máténál *supersubstantialem*, Lukácsnál *quotidianum*); nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a különböző magyar nyelvű fordítások ily pazar sokféleséget szültek. Ezeket az okokat, melyek a fordítandó alapszöveg egy-egy problémás kifejezésének értelmét keresve hoznak létre változatokat, szintén külső okoknak kell tekintenünk.

Itt, a fordítás tényéből, pontosabban a fordító felfogásából eredő különbségek között kell megemlíteni azokat a — terjedelmi többletként is jelentkező — eltéréseket, melyek valamely szövegrész szintaktikai és szemantikai viszonyának nyomatékosításából állnak elő. Pl.: *(itt) a földön; (mi) mindennapi kenyerünk; szabadíts meg (minket) a gonosztól.*

3. Szinonim változatok. — A Miatyánk-szövegekben mutatkozó különbségek egy másik jellemző eltéréscsoportját jelentik a szinonim kifejezésmódok lehetőségéből adódó változatok. Nyilvánvaló, hogy a szinonímia nemcsak a magyar nyelv sajátossága, ezért az ebből adódó különbségeket külső okok következményeként is számon tarthatjuk. Ha azonban figyelmünket arra fordítjuk, hogy közel ugyanazt a tartalmat milyen kifejezőeszközök közelítik meg, akkor a változatok kialakulását a magyar nyelv sajátosságai-ból fakadónak, vagyis belső okok következményének látjuk.

Ilyen szinonimikus különbség például a már említett *bűn* — *vétek* változat is. Olykor azonban nem csupán egy-egy szó más, rokon értelmű kifejezéssel való helyettesíthetőségéről van szó. Nyelvi szinteken is átlépő szinonimikus lehetőségeket kínál például nyelvünkben az igenevek használata. A Miatyánkban szereplő (*ellenünk*) *vétekezőknek* folyamatos melléknévi igenév is egy egész tagmondat jelentését képes magába sűríteni: (*azoknak*), *akik ellenünk vétekettek* (Károlyi-Biblia, 1994.).

Hosszasan sorolhatnánk a különböző szövegváltozatok különböző szinonim kifejezésmódjait; ehelyett a legfontosabbat kell leszögezni: csak abban az esetben beszélhetünk szinonim megoldásokról, ha az ekvivalensnek mondható szerkezetek egyszerre, a nyelv egy bizonyos szinkron állapotában jelentkeztek egymás lehetséges variánsaként. Ha ez nem így van, ez esetben nem szinonimiáról, hanem nyelvi változásról kell beszelnünk.

4. A nyelvi változásokból adódó eltérések. — A nyelvtörténeti kutatás a Münchener-kódextől napjainkig eltelt évszázadok nyelvi változásait már részletesen feltárta. Ezúttal nem célunk, hogy a Miatyánk-szövegekben ezen okokból adódó összes különbséget számba vegyük. Ezek ugyanis újabb illusztrációi volnának csak a már leírtaknak. Érdekesebb feladatnak tűnik az eltérések rendszerezése. — Ha a szövegváltozatokban megfigyelhető különbségeket a mai nyelvállapothoz viszonyítva vesszük sorra, egyes nyelvi elemek hiányát, illetve bizonyos nyelvi eszközök módosulását figyelhetjük meg.

A) Hiányok. — A mai normának megfelelő szövegekhez viszonyított hiányként kell elkönyvelnünk azokat az eseteket, melyekben az adott nyelvi elemek konstellációja ma egy másik — onnan akkor még hiányzó — nyelvi eszköz jelenlétét is szükségessé teszi. Például a *miként* (*miképpen*) — *azonként* (*azonképpen*) alakpár egyik tagjának hiányát mutatja a Nagyszombati-kódex vonatkozó részlete: *mikenth menben, es földén* (NagyszK. 109). (A lejegyzés korában még nyilván nem minősültek hiányosnak az ilyesfajta szerkezetek.)

Talán az ilyen jellegű kihagyásoknál is izgalmasabbaknak tűnnek azok a hiányjelenségek, melyek már a szöveg megörökítésének korában is hiányként jelentkeztek. Ilyen hiányt jelentenek az igekötők és a névelők (meglepően sokáig jellemző) elmaradásai. A MünchK. Miatyánk-szövegét még az igekötők és a névelők teljes hiánya jellemzi, Károlyi szövege e tekintetben már a maival megegyező. (Káldinál a ma szokásos hét-nyolc helyett négy helyen találhatjuk meg a határozott névelőt; Pázmány Péter Imádságos könyvének 1797-es kiadásában ugyanakkor mindössze egyetlen névelő szerepel.)

Azokban a szövegekben is, ahol a névelőhasználat már a maival azonos, gyakran hiányzik a határozott névelő rövidebb formája. Károlynál például a 13 lehetséges esetből csak kétszer találkozunk a rövidebb alakkal. Szövegeinkben a XVII. századtól válik általánossá a névelő hiányjeles — általában aposztrofus — variánsa. (A nyomdászok egészen a múlt század közepéig szükségesnek érezték, hogy az elmaradó *z* helyét — ponttal vagy aposztroffal — jelöljék.) Már a MünchK. más helyein is könnyen találhatunk példát a rövidebb formájú határozott névelő (*a*) előfordulására, pl. *megzolala a• nema* (MünchK. 68va).

Ehhez kapcsolódó tény: nyelvfejlődésünk egy érdekes dilemmájának emlékét — nevezetesen, hogy a távolra vagy a közelre mutató névmásból (vagy mindkettőből) legyen-e névelő (vö. TNyt. 1: 462) — őrzi például ez az adat is: *it ez földön* (Károlyi).

B) Módosulások. — a) Szórendi különbségek: *Megszenteltessék; megszabadíts* (moldvai „Csángó Miatyánk”, közli: CSÜRY: MNy. 26: 170; Imádságok imádsága. Protestáns imakönyv. 1773.): annak a kornak emlékét őrzik ezek a formák, mikor a felszólító módú igealakok is kezdték megkapni a rájuk jellemző igekötőket. Jelenlétük tehát már biztos, helyük még nem. A legfeltűnőbb szórendi változatok az imádság két helyét érintik: *Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben*, illetve *Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy és kenyerünket mindennapiat, illetve mindennapi kenyerünket*.

A latin nyelvű Miatyánk szövegének szórendjét figyelve (*Pater noster, qui es in caelis* illetve *panem nostrum quotidianum*) gyanítható, hogy — az általam elsőnek említett — korábbi változatok latinosan idegen fordítás termékei. Ilyen szempontból külső okok következményeként állnak előttünk; ugyanakkor nyelvünk változását, a norma megszilárdulását és szigorodását jelzi az a tény, hogy ezt a régebbi formát az idők során — mindkét esetben — az újabb (általam másodiknak említett) változat váltotta föl. (A megszólítás esetében tulajdonképpen még nem jogos a múlt idő használata, hiszen a régebbi forma jellegzetes szórendjét — *ki vagy a mennyekben* — épp napjainkban látszik kiszorítani a (katolikus részről hivatalossá is emelt) ökumenikus fordítás „újítása”: *aki a mennyekben vagy*.)

A Magyar Nyelv hasábjain a 20-as években kisebb vita folyt (CSÜRY, JÁNOSI, SZALAI között) arról, hogy a *kenyerünket mindennapiat* szórendet fordítási hibának, vagy

inkább értelmezős szerkezetnek tartjuk (MNY. 1930: 170—4, 335, 419). Hetven éves késéssel szólva hozzá a kérdéshez, meg kell jegyeznem, hogy az értelmezős jelleget igazán csak Sylvester János (hagyományt nem teremtő) már idézett fordítása jelzi egyértelműen: *keheránkóit az mindennapiat*. Gyanítom, hogy Sylvester is idegennek tartotta a *kenyerünket mindennapiat* szórendet, ezért domborította ki az értelmezős jelleget. Meglehet, merészségnek tűnik ez a kijelentés több évszázad távlatából, de a fordító anyanyelvi tudatosságát bizonyítja az a tény, hogy az imádság másik, ebből a szempontból kritikus pontján nála (a XX. századig egyedülálló társnéküliségben!) ez áll: *Mű atánk ki az mehekben vag...* Ez bizony a Miatyánk szövegének legfrissebb, tudatos újításával esik egybe!

b) Nyelvi elemek módosulásai: A Münchener-kódextől napjainkig sokféle változat jelzi a fejlődés útját. Az eltérések rendszerezésének végére érve pillantsunk most néhány olyan jellemző példára, melyeknél jól látható, hogy egy korábbi formát hogyan vált fel, majd szorít ki egy újabb alak.

Az imádságot záró doxológiában (*Mert tiéd az ország, a hatalom és a dicsőség*) *hatalom* helyett eleinte kizárólag *hatalmasság* szerepel. | „Ne vígy minket kísértetbe...”: a mára már egészen más (‘lidérc, szellemalak’) jelentő nomen actionis egészen a XX. századig volt általános. | „Ellenünk vétkezők...”: a melléknévi igenév folyamatos formája helyett sokáig — nagyjából századunkig — a *vétettek* alak volt jellemző. | „Mindennapi kenyerünket *aggyad...*”: az igekötő (add meg) megszilárdulásával, kötelezővé válásával együtt lesz általánossá — és kizárólagossá — az ige második személyű, felszólító módú alakjának rövidebb formája (*add*). | „*Szabadíts* meg a gonosztól...”: Az *-ít* képzős igealak előzményei között több változat is jelentkezik korai szövegeinkben, pl.: *zabadoh* (NagyszK. 110); *fabade* (XVI. századi bejegyzés adata CSÜRY közlése alapján: Erd. Irod. Szemle 1924. 9—10. sz.). | A DebrK. *naponkedi* (‘naponkénti’) szavában *-nként* határozóragunk régi alakja maradt fenn (vö. BERRÁR JOLÁN, Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből: NytudÉrt. 13. sz. 1957. 39).

4. Következtetések. — Úgy tűnik, a Miatyánk szövegváltozatainak egész története nem más, mint szakrális őrzés és aktuális nyelvi norma egymásnak feszülése, örökös harca. Szent szövegekről lévén szó, a szöveg megszólaltatóit, s főként lejegyzőit az idők során egyre erősebben kötötte a hagyomány; egyre nagyobb „bátorság” kell ahhoz, hogy egy — a köztudatban elevenen élő — szent szöveget megváltoztassanak. Ugyanakkor jól látható, amint a norma változásai, ha késéssel is, de szép lassan mégis behatolnak és érvényre jutnak az ima szövegében. (Irodalmi nyelvünk kialakulásának története bizonyítja, a viszony persze kölcsönös: a szakrális szövegek nyelve mintát is ad a nyelvhasználnak, erősíti a normát.)

Késve ugyan, de a nyelvi változásoknak érvényesülniük kell tehát az imádság szövegében. Ha ugyanis az ima nem követi a norma alakulását, megszűnik élő szövegnek lenni; nyelvi kövületté lesz. (Mint ilyen, nehezen szolgálhatja az imádkozó ember hite szerint való szándékot, a kommunikációt.)

Az aktuális nyelvi norma érvényesülésének késése (mint például a határozott névelő rövidebb alakjának más szövegekhez viszonyított késői megszilárdulása) nemcsak a régebbi korokat jellemzi. Ez a késedelem a mai változatokban is jól megfigyelhető, legújabb szövegeink is több archaizmust őriznek. Az 1994-es kiadású Károlyi-Bibliából például eltűntek ugyan az eredetiben olvasható *asszony-állat*-ok, de a Miatyánk szövegében még ott kísért a *kísértet* (*ne vígy minket a kísértetbe*) kifejezés. A variáns nélkül álló *menyek* alak is nyilván csak morfológiailag több a *meny*-nél; s az is nyilvánvaló, hogy a felszólító mondatokat lezáró pontokat is inkább a tradíció, mintsem valamiféle teológiai

érvelés őrzi. (Ha azt mondják, egy neologizmus a sajtó nyelvében jelenik meg legkorábban, hozzátehetjük: legkésőbb vélhetően a Miatyánkban fog jelentkezni.)

Láttuk, különböző okokból milyen különbségek álltak elő imádságunk szövegében az idők során, s hogy ezeket hogyan védi a szakrális őrzés igénye. Már csak a legalapvetőbb kérdés megválaszolása van hátra: ha egyszer szakrális szövegről van szó, hogyan lehetséges, hogy egyáltalán kialakulhattak különbségek?

A szakirodalomban többen is felhívták már a figyelmet arra, hogy bizonyos jelek (pl. a MünchK. Miatyánkban a névelők és az igekötők elmaradása) arra mutatnak, hogy volt a szöveg legkorábbi lejegyzésénél régebbi Miatyánk-szövegünk is (vö.: CSÜRY i. m. 1924.; J. SOLTÉSZ, Az ősi magyar igekötők. Akadémiai K., Bp., 1959. 193; DÉCSY, A Miatyánk legrégebbi magyar szövege: Új Látóhatár 1960: 483—6; TNyt. 2/1: 693). Úgy vélem, bátran kijelenthetjük: nemcsak az a helyzet, hogy az írott szövegeket megelőzően létezett egy (korábbi normának megfelelő) szájhagyományozott előd; hanem fel kell tennünk, hogy a szóbeli előzmények sem voltak soha egységesek. Hiszen ha ma, a nyomtatott betű hatalmának korában sem egységes a használat, s előfordul, hogy egyazon felekezethez tartozó két gyülekezet gyakorlatában is kisebb különbségek mutatkoznak, akkor hogyan lehetett volna egységes a használat az írásbeliség kialakulása előtt, mintegy ezer éve, mikor a Miatyánk idegen ajkú térítők tolmácsolása nyomán honosodott meg nyelvünkben... Ha pedig azon is elgondolkodunk, hogy az imádság szövegét ismerők legnagyobb százaléka szóbeli tanulással sajátítja el az imát, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a Miatyánk szövege — a hihetetlenül sok nyomtatott szövegelfordulás ellenére — lényegében kétezer év óta a szájhagyományozás útján öröklődik, őrződik és változik.

NYÁRY ZSIGMOND

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nemzet szavunk első előfordulásához

„A honfoglalásról sok szemmel” c. sorozat IV. „Honfoglalás és néprajz” c. kötetében a „Nép, nemzet, ország” c. fejezet elején (Bp., Balassi Kiadó, 1997. 17—22, I. még Magyar Tudomány 41. 1997: 401—7) röviden foglalkoztam a *nemzet* szó eredetével, ezt írván: „*Nem* szavunk eredete vitatott, de annyi bizonyos, hogy kapcsolatban áll *nemz-* szavunkkal, és belőle ered a *nemzet* (Árpád-kori jelentése szerint 'nemzetség, nemzetbeli, szülött') szavunk. A *nem* és *név* szó összetartozására a BALÁZS JÁNOS által képviselt nézeteket követjük, a *gens* szócsaládnak pedig a SZÜCS JENŐ által idézett korai jelentésköre ismeretében felhozhatjuk az uráli 'név' jelentésű *nem* és *nimi* mellett az indoeurópai rokon alakokat: angolszász *name*, melynek jelentéskörében a 'family' és 'clan' is szerepel. Anonymus a honfoglaló vezérekről így fogalmazott: „jó nevet szerzének maguknak” *sibi ... bonum nomen accipiebant* (SRH. I. 65), s e vitézek utódai szép számmal tisztelték a jó név szerzőiben *genus* (nemeik) őseit. (A *nem* és *név* eredetére vö. TESZ. I. 1009, 1015; A magyar szókészlet finnugor elemei. Szerk.: LAKÓ GY. II. 1978; és BALÁZS J.: Magyar deákság. Bp. 1980. 224—226; SZÜCS JENŐ i. m. [A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szerk.: ZIMONYI I. Szeged 1992. 73—74 = Bp. 1997., ld. 450 l. szómutatóval.]”

E cikkben nem tértem ki a *nemzet* szó korai adatainak felsorolására, mert nem volt célom nyelvészeti kérdésekbe bocsátkozni. Ehelyütt azonban legyen szabad egy nézetem szerint téves olvasatra szót kerítenem. A *nemzet* szó első előfordulása a VARJÚ ELEMÉR által 1898-ban felfedezett Gyulafehérvári Sorokban található, melyet ő éppen száz éve az akkor még tudományos közleményeket megjelentető Akadémiai Értesítőben (1899. 16—26. lapján 3 hasonmással) tett közzé.

Részletes irodalma, méltatása és olvasata megtalálható az ÓmOlv. 132—8 lapján „Gyulafehérvári glosszák 1310—1320 körül” címen, de a GyS. nem hiányzik az azóta közzétett, nyelvemlékeinkkel foglalkozó alapművekből, pl. MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI „Magyar nyelvemlékek” (Bp., 1976.) c. számos kiadást megért kézikönyvből, főként pedig BENKŐ LORÁND „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei” (Bp., 1980.) c. beható, fényképhasonmásokat is tartalmazó kézikönyvéből (Sz 147—50).

Amióta e fényképfelvételeket láttam és olvastam (sajnos a gyulafehérvári Baththaneumban, 1995-ben való ott jártamkor nem engedélyezték „külföldi” kutatók belépését), számomra a *nemzetui* szó olvasata nem meggyőző. Több mint 60 éve olvasok latin betűs szövegeket, ennek során nyilvánvalóvá vált előttem, hogy a minuscula függőleges vonalakkal (*i, u, m, n*) írt betűi, sőt olykor még más hasonló betűk olvasata is (vö. pl. An. 49. fejezetében az *Arpad in silva Turobag „arpalide”* szó sokat vitatott, téves „*arpalice*” olvasatát: Gy. 4: 578), s magam is olykor gyors feljegyzésnél úgy írok le ilyenféle betűket, hogy utólag magam számára is nehezen olvashatók. Áll ez a nyomtatott, kalligrafikusan írt arab betűk hevenyészett írására is, s tudják ezt mindazok, akik pl. a VárReg. 1551-ben kinyomtatott s KARÁCSONYI JÁNOS által 1903-ban hasonmáskiadásban közzétett neveit olvassák.

Szerintem a *nemzetui* (nemzetüi) olvasat hibás, és e helyen számomra értelmileg is a *nemzetni nepnech vadulatia* 'nemzetnyi népnek vadulatja' lehet helyes, azzal a mértékkel, mennyiséget jelentő *-nyi* képzőbokkal, amely *ennyi* ~ *annyi* szavunkban is található; itt olyan értelemben, amint én, nyelvészeinket követve idézett cikkemben a *nép* szó eredetét értelmezem: ősmagyar-kori elhomályosult összetétel *né* ~ *nō* + **pi*, melyből mai *fi, fű* szavunk ered (TESz. 2: 1013—4; MSzFgrE. 2: 467—8). A *nép* szóban keresem az anya és férfi által életre keltett *család* szó eredetibb magyar jelentését, érte rajta: 'az én népem, házam népe, az én családom', mely azt megelőzően élt nyelvünkben a 'család' jelentésére, hogy a szláv *cseľjad* jövevényszót átvettük (i. cikkem 17; vö. Kniezsa, SzljSz. 119). Ilyen módon értelmezése kb. 'egész nemzetet kitevő családok megvadult tombolása' lehet. Ilyen értelmet a melléknévi alakú „*nemzeti* népnek vadulatja” nem eredményez, legfeljebb ha kitennők Krisztus esetében az ÓMS.-ban szereplő *zsidó* népnévet, de a 'nemzette nép' értelmezésben nem kapjuk meg *nemzet* szavunk jelentésében is igazi első előfordulását.

A „nemzetnyi népnek vadulatja” kifejezésnek nézetem szerint sajnálatos történelmi példáit éltük át napjainkban a más népeket kiírt szerb „etnikai tisztogatás”-ban, s erre az ókori történelemtől kezdve a Kárpát-medence múltja is számos példát ad. Már a zsidó történet kezdetei nyújtanak példát a zsidóságnak a rómaiak általi üldözésére (I. Kr. u. 69., 132—35.), de szövegünk éppen Krisztusnak és zsidó követőinek helybéli üldöztetésére utal. A római Traján emlékoszlopon ábrázolt jelenetek szemléletesen mutatják, hogy a római katonaság hogyan járt el az idegen, de nem kevésbé vad dákokkal, akiknek hírmondóik sem maradtak Dáciában, s népük emléke csak a római limes Rajna-vidéki szakaszán maradt fenn néhány, a római légiókba sorolt „karp” (azaz dák) harcos feliratában. A több etnikumból, főleg belső-ázsiai, heterogén, nomád avarokból, gepidákból és onogurbolgárokból álló avar kagánságnak alávetett gepida nép egy alsó-tisza-vidéki csoportját 599-ben a „római” Priskos vezette bizánci harcosok irtották ki mindenestül (WALTER POHL, Die Avaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567—822. München, 1988. 22, 498). Az antik gyökerű történeti irodalom a velünk rokonított hunok képét rajzolta meg hasonló módon, noha Attila emlékét az uralma alá vetett, germánok mondái sokkal előnyösebb alakban őrizték (ECKHART SÁNDOR, Attila a mondában: Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 1940. 143—216). Hasonló példák adtak alapot az Árpád-kori írott források „*furor Teutonicus*” kifejezésének (Lexicon latinitatis medii aevi. Bp., 1993. 4: 176). Nem sorolva tovább a történeti példákat, legyen elég a belső-ázsiai mongolok által elindított tatárjárások és az oszmán-törökök pusztításaira utalni, melyek végső soron megváltoztatták a Kárpát-medence etnikai arculatát. Nem maradnak le ezek mögött a XX. század genocidi-umai sem.

Lebediasz vajda

1. A Magyar Nyelv 1997. 4. számában foglalkoztam GOMBOCZ ZOLTÁNNak egyik, 70 évvel ezelőtt közreadott személynév-magyarázatával, a honfoglalás előtti *Levedi* (vajda) az egyszer említett *Liüntika*, valamint az Árpád-kori *Levente*, *Leue*, *Lewedi* személynéveknek a magyar *lenni* igéből való levezetésével.

Mivel GOMBOCZnak eme ötlet szintjén megfogalmazott etimológiáját nem tudom elfogadni, ezért dolgozatomban az Árpád-kori *Levente*, *Leue*, *Lewedi* személynéveknek új és elfogadhatóbb magyarázatát javasoltam. A Konsztantinosznál egyszer felbukkanó *Liüntika* névvel mint teljesen bizonytalan névalakkal nem foglalkoztam. *Lebediasz* ~ *Levedi* vajda nevééről alább lesz szó.

Az Árpád-kori *Levente* név lehetséges szláv (lengyel) eredetének bemutatása után közöltem egy Liptó megyei, Árpád-kori *Leuente* helynevet is tartalmazó kiadatlan oklevélrészletet, bizonyítandó, hogy a XIII. század végén — Liptó megye és Lengyelország közvetlen szomszédsága, valamint az Árpád-kori szoros magyar—lengyel kapcsolatok hatására — helynévben is előfordult a szláv (lengyel) eredetű személynév. A XIII. századi oklevélszöveget a következőképpen értelmeztem: „A Liptói *Leuente* nevű föld névadója egy lengyelországi vagy lengyel nevet viselő személy lehetett” (i. m. 430).

Cikkem megjelenése után látott napvilágot GYÖRFFY GYÖRGYnek „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” IV. kötete (Bp., 1998.). Ebben GYÖRFFY feltételezése szerint a Liptó megyei *Leuente* helynév: „[1279—90]: t. *Leuente* de Liptou (D1. 94406. kiv.: TT. 1896. 506)” névadója Árpád fia, Levente (= Liüntika) herceg lehetett (i. m. 43—4, 69).

A Liptó megyei *Leuente* helynevet tartalmazó, eddig kiadatlan oklevelet a közelmúltban Szovák Kornél tette közzé (Kormányzat és hiteleshely. Néhány megjegyzés a kormányzati adminisztráció korai történetéhez. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerkesztette CSUKOVITS ENIKŐ. Magyar Országos Levéltár 1998. 223—31). Az oklevél teljes szövegének ismeretében most már bizonyossá vált, hogy a XIII. század végén éltek (hatalmaskodtak) lengyelek Liptóban (is), hiszen a lengyel herceg, „dux Polonie” embereivel, „sibi et populis suis” rászállt Bogomer ispán népeire és falvaira megszámlálhatatlan kárt okozva Bogomernak. Sajnos nem lehet tudni, kié volt eredetileg a Liptó megyei *Leuente* nevű föld, holott a XIII. századi Liptó megyéből számos személynévből alakult helynév névadóját ismerjük: *Behar*(falva), *Fiacsza*(falva), *Haug*(földe), *Hauk*(falva), *Madács*(földe), *Mese*(földe), *Sztos*(háza) stb. (GYÖRFFY i. m., Liptó megye).

2. Az Árpád-kori *Levente*, *Leue*, *Lewedi* személynéveknek általam javasolt újabb magyarázatához írásban ketten szóltak hozzá. HORVÁTH LÁSZLÓ a *Levente* név etimológiájához, közelebbről a név hangtani levezetéséhez, a hangrendi átcsapás és kiegyenlítődéskérdéséhez fűzött korrekt, bíráló megjegyzést. Hozzászólásának végén összefoglalva úgy látja, jól mutattam be a kiegyenlítődéskérdés folyamatát a „*Loventa* → *Leventa* → *Levente* személynévben”, és „FEHÉRTÓI KATALIN a *Levente* név eredetét valószínűleg jó helyen keresi...” (MNY. 1999: 62—3).

Köszönettel tartozom KRISTÓ GYULÁnak, amiért megírtasztelő módon eddig háromszor foglalkozott dolgozatom érdemi mondanivalójával (I. MNY. 1998: 187—8, Nyelvtudomány. In: A történelem segédtudományai. Szerkesztette BERTÉNYI IVÁN. Bp., 1998. 329, továbbá 1999. február 11-én az akadémiai székfoglaló előadásában). KRISTÓ helyesli a *Liüntika*, *Levedi* vajda, Árpád-kori *Levente*, *Leue*, *Lewedi* nevek GOMBOCZ-féle etimológiájának (a magyar *lenni* igéből való eredeztetésnek) elvetését, és velem egyetértve az Árpád-kori *Levente* személynév javasolt magyarázatát, a lengyel név átvételének lehetőségét elfogadja.

A XII. századi *Leue*, *Lewedi* szolganevek általam megállapított új etimológiáit azonban írásban és szóban egyaránt félreérthető módon interpretálta. E nevekkal kapcsolatos megjegyzései azt sugallják, mintha én írásomban *Lebediasz* ~ *Levedi* vajda nevéét összekapcsolva és egynek tekintve az 1138-ban feljegyzett *Lewedi* szolga nevével, a két személy — látszólag (!) azonos — nevéét

egy eredetűnek tekintetem volna. KRISTÓ ezek után a XIII–XIV. századi *Leue* tulajdonnevekre tett megállapításaimat (a ?VII., VIII., IX. században élt) *Lebediasz* ~ *Levedi* vajda nevéhez kapcsolta, és mindezeket nekem tulajdonította.

Nyilván az én hibám; e nevek magyarázatával kapcsolatos érvelésem nem volt egyértelmű és kellően világos, ezért fordulhatott elő, hogy KRISTÓ GYULA félreértette megállapításaimat. Nehogy egy téves nézet rögzüljön, ezért a félreértésre feltehetően alapul szolgáló rész lényegét röviden összefoglalom annak érdekében, hogy a dolgozatomban kinyilvánított véleményemet még világosabbá tegyem.

3. Mivel GOMBOCZ vélekedése, a *lenni* igéből való magyarázat *Lebediasz* ~ *Levedi* vajda nevével kapcsolatosan sem fogadható el, ezért dolgozatom 7. pontjában ismertettem a *Levedia* helynévre vonatkozó külföldi (orosz, cseh, német) nyelvészek véleményét: „*Lebedia* — görög β -t *b*-nek is lehet olvasni — az orosz *lebed* 'hattyú' jelentésű szóból alakult. Az etimon valószínűségét számos azonos eredetű oroszországi földrajzi név és a VIII–IX. századi magyarok közeli kapcsolata az orosz szlávokkal hitelesíti.” Végül megjegyeztem, hogy „megoldásra váró feladatnak tartom” az Etelközben élt magyarság egyik vezére, *Lebediasz* vajda nevének megnevezését” (i. m. 438–9). Vagyis *Levedi* vajda nevének megnevezésével még kísérletképpen sem foglalkoztam. Ugyanis változtatlanul az a meggyőződése, hogy a Konsztantinosznál *Lebediasz* alakban leírt névnek nincs köze a XII. században, Hidegkúton élt *Lewedi* szolga nevéhez.

Dolgozatom 8. fejezetében a Dömösi összeírásból ismert *Leue*, *Lewedi* szolgák nevével foglalkoztam (meg sem említve *Lebediasz* ~ *Levedi* vajda nevét). A XII. századi *Leue*, *Lewedi* szolgák nevét, számos hasonló vagy azonos alakulását szláv (lengyel) és német eredetű név felsorakoztatása után a latin *leo* 'oroszlán' közsóból alakult szláv *Lev*, *Leve*, esetleg a középkori német *Leue* 'Löwe' nevekkkel vélem egyeredetűeknek, illetőleg azok átvételének. Vagyis a XII. századi Dömösi összeírás *Leue*, *Lewedi* neveinek nincs köztük sem a magyar *lenni*, sem a magyar *lőni* igékhez.

Hangsúlyoztam továbbá, hogy a hasonló alakulást -*d* képzős nevek sem lehetnek finnugor jellegűek, így például a Hidegkúton élt *Lewedi* szolgatársainak: *Bandi*, *Suuledi*, *Fiedgi*, *Beledy*, *Naiadi*, *Resedi*, *Aruhdi*, *Lusadi* nevei sem. Vö. még: *Benedi*, *Besedi*, *Gemedi*, *Kesedi*, *Nepedi*, *Sebedi* stb. (Árpád-kori kis személynévtár).

Itt jegyzem meg, hogy a zárt egyszótagú -*a/-e* képzős vagy -*o*-ra végződő névalakulatokra számos példa fellelhető a német és szláv középkori névállományban, valamint a -*d* képzős névalak sem kizárólagosan magyar sajátosság, ezért is a fentebb felsorolt neveket nem célszerű csupán végződésük miatt finnugor jellegűeknek minősíteni, így a *Lewedi* szolga nevét sem.

Ide kívánczik egy XIII. századi *Leo*, *Leu* névalak, mely az Árpád-kori Veszprém megyében használatos *Leopardus*, *Leupardus* név rövidült, becéző alakjának tűnik. 1270-ben Barleus Faiz-i földjéből egy részt „*Lev filio Leopardi*”-ra hagyta (HO. 3: 48). 1276-ban Árpád-házi Margit szentté avatási perében *Venis* asszony a veszprémi egyházkerülethez tartozó Fais falubeli néhai *Leopardus* felesége tanúsította „*Venis uxor quondam Leopardi de Fais Vesprimiensis diocesis iuravit*”, hogy *Leo* fia „*puerum meum Leo*”, aki akkor 16 éves volt, hét éven át beteg és jobb térdére béna volt, nem tudott járni. Amikor a szigetre érkez, a fiú meggyógyult és saját lábán ment a templomba. *Viola*, a Fais-i Gábor felesége tanúsította „*Viola uxor Gabrielis de Fais iuravit*”, hogy a meggyógyult fiú *Leopardus* fia *Leo* volt: „*Leo filius Leopardi*” (MonVesp. 1: 342, 352; Árpád-házi Szent Margit legrégebb legendája és szentté avatási pere című 1999-ben megjelent kiadványban e tanúkihallgatás fordítója a *Leopardus* nevet elírásnak véli *Leonardus* helyett: 320). 1294-ben „*Leu filius Leupardi de Fais*” visszaváltotta azokat a veszprémi javakat, melyeket annakidején *Leupardus* hitbér címén bátyja, Paloznak-i Vilibaldus özvegyének, Froca asszonynak adott „*Froca relicta Vilibaldi de Poloznak*”, és Froca azokat a veszprémi egyházra hagyta. A Veszprém megyei Leurenté nemzetség tagjai között is volt *Leopardus* nevű. 1279-ben „*Daniel et Merse filii Leupardi de Leurenthe*” alsóörsi birtokukat eladták (HO. 4: 58; KARÁCSONYI, MagyNemz. 811–2).

Cikkem végén soroltam fel azokat a főleg XIV. [!] századi személynéveket és személynévből alakult helynéveket, melyeknek korai adatai *Leue*, *Lewe* alakúak voltak, de az okmánytárak mutatójában és szótárakban stb. általában *Lövő* címszó alatt találhatók, „ezért eldönthetetlen, hogy a *Leue*, *Lewe* alakú nevek a szláv eredetű *Leue*, a német eredetű *Lewe*, vagy a magyar *Lövő* nevekkel azonosak”. Hangsúlyozom, hogy megjegyzésem a XIV–XV. századi nevekre vonatkozott. A továbbiakban lehetségesnek tartottam, „hogy néhány helynév korábbi *Lewe*, *Leue* szláv eredetű személynévből alakult, és idők múltával, amikor a személynév már nem volt élő, jelentése elhomályosult, népetimológiával megértelmesítették, és a nevek *Lövő* alakot vettek fel” (i. m. 441).

Ez utóbbi mondataimat vonatkoztatta KRISTÓ *Lebediasz* ~ *Levedi* vajda nevére, mert cikkem bírálatában ezt írta: „A történeti körülmények ismeretében a IX. századi (talán 800 táján született) *Levedi* személynév neve esetében a német eredet teljes egyértelműséggel, a szláv etimon csaknem ugyanakkora bizonyossággal kizárható. Marad tehát a magyar eredet” (MNY. 1998: 188). A történelem segédtudományai című kötetben KRISTÓ ezt írta: „A legelső név szerint ismert magyar személynév a *Levedi* nevet viselte... A már említett *Levedi* nevének felmerült német [?], illetve szláv eredeztetése [?], de a IX. századi magyarság történeti környezetében ezek szinte kizárható lehetőségek. Török etimonja szóba sem jöhet, így nagy valószínűséggel magyar eredetű...” (i. m. 329). Akadémiai székfoglaló előadásában bíráló szavait hasonló módon fogalmazta meg, és fejtegetését azzal zárta, hogy *Levedi* vajda neve tehát „finnugor eredetű”.

4. Magyar tudósok hada és külföldiek évtizedek óta egyaránt azon fáradoznak, hogy Konsztantinosz 38. paragrafusát, a magyarokra (türkökre) vonatkozó szövegrész homályát, bizonytalanságait, félreérthetőségeit eloszlassák. Most éppen ott tartunk, hogy a Magyar Nyelv múlt évi 1998. 2. számában, melyben KRISTÓ cikkemre írt hozzászólása is megjelent, HARMATTA JÁNOS, KRISTÓ GYULA és UNGVÁRI JENŐ tanulmánya, JUHÁSZ DEZSŐ megjegyzése látott napvilágot *Levedia* kérdésében. HARMATTA szerint a magyarok IX–X. századi szállásterületeire vonatkozó Konsztantinoszi tudósítás „sok félreértésre adott alkalmat a magyar őstörténetkutatásban” (MNY. 1998: 144). KRISTÓ most úgy látja, hogy „a *Levedia* helynév a magyarok ajkán nem élhetett, ebben a formájában a DAI. szerzője alkotta meg”, továbbá KRISTÓ azzal sem számol, „hogy a DAI. írójának tudomása lett volna egy *Lëved(i)* nevű területnévről; ebből következően..., hogy egy ... *Lëved(i)* helynév egyáltalán létezett volna...” (i. m. 152).

UNGVÁRI JENŐ a DAI. szóhasználatára, illetve nyelvtani jellegzetességeire támaszkodva igyekszik bizonyítani, hogy Konsztantinosz 38. fejezetének romlott és kusza szövegéből két *Levedi* nevű személynév lehet következtetni, vagyis „az a *Levedi*, akit a kagán magához kért és aki egyben Álmos és Árpád kortársa volt, az időrendben a legelső vajdával azonos nem lehet” (i. m. 190).

Végül JUHÁSZ DEZSŐ szólott hozzá a *Levedia* területnév kérdéséhez, és kifejtette KRISTÓ ellenében, hogy *Levedi* vezér személynévéből keletkezhetett szállásterületnév (i. m. 256).

Nemrég H. TÓTH IMRE foglalta össze a magyarság honfoglalás előtti keleti szláv és bolgár-szláv kapcsolatainak kutatási történetét Magyarországon. MUNKÁCSI BERNÁTTól kezdve, kinek munkája 1897-ben jelent meg (A magyar—szláv etnikai érintkezés kezdetei), ASBÓTH OSZKÁR, MELICH JÁNOS, NÉMETH GYULA, DEÉR JÓZSEF, MOÓR ELEMÉR, KNIEZSA ISTVÁN, PERÉNYI JÓZSEF, HADROVICS LÁSZLÓ, ROT SÁNDOR, GYÖRFFY GYÖRGY (A magyar—szláv érintkezés kezdetei és „Etelköz” múltja), FODOR ISTVÁN, hogy csak a nagyobb lélegzetű munkák szerzőit említsem, dolgozták fel — természetesen különböző nézőpontból — a honfoglalás előtti magyar—szláv együttélés kérdését (Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel III. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ, VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1997. 61–9). BENKŐ LORÁND szerint nyilvánvaló, „hogy a források szláv—magyar utalásai, valamint a honfoglalás előtti átvételként értékelhető ó-keletiszláv eredetű vagy a keleti szlávokra vonatkozó nyelvi elemek olyan természetűek, amelyek nem egypár év termékei, hanem szorosabb és hosszabb idejű érintkezést feltételeznek” (MNY. 1984: 413). Mindezek után adódik a kérdés, miért kell feltétlenül egy szláv tolmácsra hárítani azt,

hogy Konsztantinosz következetesen *vajdá*-nak titulálja Lebediaszt? Hiszen GYÖRFFY GYÖRGY szerint eleink már „Etelközben szimbiózisban éltek a szlávokkal”, és KRISTÓ GYULA is úgy látja, hogy Lebediasz „különböző törzsi töredékekből összeálló konglomerátum megszervezője volt”.

5. Röviden összefoglalva a honfoglalás előtti magyarság történetére vonatkozó tisztázatlan kérdések a következők:

a) Mikor élt *Lebediasz* ~ *Levedi* vajda?

b) Hol volt *Levedia*? (KRISTÓ: volt-e egyáltalán *Levedia*?)

c) Hol folyt a Khidmas, Khingilus folyó, „melyről más forrás nem tesz említést”?, és „a nyelv-történetileg leginkább megalapozott egyeztetések is számos áthidalhatatlan nehézséggel vannak megterhelve” (Korai Magyar Történeti Lexikon 407).

d) Mit jelent a türkök (magyarok) Konsztantinoszi „*sabartoi asphaloi*” elnevezése?

e) Hogyan kell értelmezni a türkök (magyarok) megtelepedésének és vándorlásának Konsztantinoszi pontatlan idő- és helymeghatározásait?

A DAI. 38. paragrafusában a honfoglalásunk előtti magyarságra vonatkozóan a soknál is több a homályos, tisztázatlan pont, a megválaszolhatatlan kérdés; véleményem szerint ezek közé tartozik *Lebediasz* → *Levedi* vajda névnek eredete is. Mindazonáltal érdekes lenne, egyben megnyugtatóan hatna, ha ebben a sűrű homályban, ködben találnánk egy biztos fogódzót: *Lebediasz* → *Levedi* vajda névnek nyelvészetileg bizonyított finnugor eredetét.

FEHÉRTÓI KATALIN

Halneveinkről

Nagy örömmel olvastam SZILÁGYI MIKLÓS írását (MNY 1998: 494—500) a Szemle rovatban, melyet halneves munkámmal kapcsolatban jelentetett meg. Érdeklődéssel, mert témája számomra igen vonzó. Érdemben ugyanis nem annyira a könyvemmél foglalkozik, mint inkább a halászat kutatástörténetével és az egyes halfajták neveinek gyűjtési lehetőségeivel, módszereivel. Aki pedig eddig — néprajzsként, nyelvészsként — egy-egy szakterület névanyagának összegyűjtésével már fáradozott, ismeri ennek nehézségeit. Nekem sem állt szándékomban a halneveket illetően a „tudománytörténeti értelmezésre, magyarázatra érdemes előzmények elhallgatása-lekicsinylése”, hiszen összegyűjtötték már a halnevek egy részét eddig is. Sőt, rendszerezték is, mint PETÉNYI (175 név), HERMAN, MUNKÁCSI (akik annak idején etimologizáltak is), újabban VÁSÁRHELYI, PINTÉR KÁROLY. Csak annyit bátorkodtam megjegyezni, hogy a TESz. (és bizonyos szótani összefoglaló művek néhány halnevének) adatai ellenére az elnevezések többsége bizony kimerítő, megbízható szótörténet és szóföldrajz, etimológia és idegen nyelvi párhuzamok nélkül maradt.

Messzemenően egyetértek SZILÁGYI MIKLÓSSal abban, hogy az egyes tudományágak kapcsolatai mennyire fontosak; társtudományokként együttműködve eredményeik mennyivel értékeesebbek, hasznosabbak. Hogy ezt bizonyítsam, kénytelen vagyok egy saját munkámból idézni (Kétszáz magyar szőlőnév. Bp., 1997. MNYTK. 208. sz. 5): „az anyagi kultúra szókincsének vizsgálatához szükségesnek látszik ... a társtudományok eredményeinek fölhasználása. A tudomány-szakok összekapcsolódása valósul meg ott, ahol egy-egy szókincsre vonatkozó történeti fejlődésében vizsgál a nyelvészet. A néprajz számára jelent például komoly segítséget ezzel (Wörter und Sachen irányzat). Jó példa a szókincs és az anyagi kultúra összefüggésének vizsgálatára HERMAN OTTÓ leíró halászati munkája, mely az elnevezéseket, szakszavakat is összegyűjti, sőt etimológiai szempontú utalásokat is tartalmaz. Néprajzi és ahhoz kapcsolódó szókészleti adataival a későbbi kutatások számára így rendkívül értékesé válik”.

Éppen ennek az „utolsó polihisztornak”, illetve nagyszerű művének (A magyar halászat könyve) megemlítését hiányolja munkámban SZILÁGYI MIKLÓS. Mivel — meglepetésemre — más recenziókban is hasonlóan hiányolták ezt, vettem a fáradságot, és összeszámoltam a HERMAN OTTÓra való hivatkozásaimat, fenti (és egyéb) műveiből vett adataimat. „A magyar nyelv halnevei” c. könyvben tehát szótörténeti, tájnyelvi adatok, jelentésbeli értelmezések, illetve idézetek tőle (a források pontos megadásával) összesen 323-szor (háromszázhuszónháromszor) fordulnak elő. (Tulajdonképpen ennél is többször, hiszen a Nyr. hasábjain a halászati tárgyú cikkek nagy része is tőle jelent meg, vagy őt idézik, rá hivatkoznak a szerzők. Csakúgy, mint a MTsz. adataival kapcsolatban.) Talán az zavarta a recenziók íróit, hogy HERMAN munkáira a szakirodalomban használatossá vált rövidítésekkel (pl. HalK.) hivatkozom. Ezek azonban a rövidítéseket feloldó részben, az ichthyológiai és nyelvészeti források c. fejezetben szerepelnek.

Szintén „nem említődik tudománytörténeti jelentőségéhez mérten ... Munkácsi Bernát” — írja SZILÁGYI MIKLÓS. MUNKÁCSI azonban 28-szor említődik (főként „A magyar népies halászat műnyelve” c. összefoglalásából [Ethn. 4.] idézve); fájdalom, az ő etimológiáinak túlnyomó része fölött mára eljárt az idő, hangtani és egyéb ismereteink bővülésével néhány összehasonlítását határozottan el kell utasítanunk (pl. ugor *dörgicse*, *durbincs*, *sőreg*, *süger*, *küsz*, *ponty*, *viza*, *menyhal*, *harcsa*, *csík*, *süllő*, *tok*, *kecsege* stb., vagy német *domolykó*, *kölönte*, török *compó*, *karda*, szláv *petike hal*, *ingola*, *dévér*). Ezzel azonban tudománytörténeti jelentőségéből nézetem szerint aligha vonunk le.

Hálásan köszönöm SZILÁGYI MIKLÓSNak a nevetek illető adatait (*grundli*, *halszűke*, *asszú hering*, *gyík*, *kékfarkú hal* stb.). Nyilvánvaló számomra, hogy halnév-szókincsünknek ez a szakosztárszerű rendszerezése sok helyütt hibás lehet. Kérdésére, hogy melyik elnevezés kapott önálló szócikket és melyik nem, a következőket válaszolhatom.

A *márna*fiú például azért, mert nem — mint SZILÁGYI írja — a *Barbus barbus* apróbb egyedeinek a neve, hanem egy egészen más halat, a *Thymallus vexillifert* (*pénzes pér*, *ónhal*, *pérhal*, *pénzes pisztráng* stb.) jelöl. Olyan típusú halnév (mint az utóbbi *pénzes pisztráng* is), akár a *görbe paduc* például, mely a garda jelölésére szolgál annak testformájára utalva, egy másik halfaj nevét alkalmazva. A *márna*fiú név (Szamos, Szatmár körül) valószínűleg egy a *barta*fiú-val. Ám ez sem a márna kisebb egyedeinek elnevezése, hanem — HECKEL szerint — a *Barbus Petényii* népies neve.

A *sudár*ponty nem kapott önálló szócikket (hiszen csak egy változat elnevezése a pontyoknál), de a N. *sugárkeceg* már igen, hiszen ez egy már HERMAN OTTÓ óta fontos névadási szemléletet tükröz. Amellett, hogy a *sugarak* nála 'az egyes úszókban foglalt, megszámlálható csontos v. porcogós tüskesugarak' (HalK. 827), tehát az uszonyok hátrýait tartó-feszító csontos v. porcogós tüskék (615), „merevítők”, a *sugár* szóval ő önálló tudományos halnevet is alkotott, vö. *sugár kardos* 'Pelecus cultratus' (HalK. 826); illetve a *sugár keszeg* 'Alburnus bipunctatus' (uo., ill. ugyancsak PINTÉR, MoH. 79). A N. *sugár*ponty 'nyurgaponty' a 402 szócikkben és a SZILÁGYI MIKLÓS idézte VIGH JÓZSEF adata (*sudár*ponty), mely biztosan a hengeres, nyújtott alakú *Cyprinus Hungaricus* (magyar ponty vagy karcsú ponty: HalK. 764) megfelelője, nem csupán „azt a látszatot sugallja, mintha a *sugár*, *sudár* 'sovány' jelző a karcsú egyedek megnevezésére több fajhoz is kapcsolódhatnék” (SZILÁGYI szerint hibásan: 496), hanem így is van. Ezek a *sudár* szóval összefüggő, testformára utaló elnevezések.

Nem lehetséges, hogy a *kőhal* „néhány népnyelvi adata csupán egyszerű félreértés, pontatlan közlés”. Vö. még a felsorolt forrásokon kívül a Matematikai és Természettudományi Közöny (1872. 10: 171) adatait: „Gobio fluviatilis, köznyelven *kőhal* (Bihar m.). Ott a hal egészen közönséges a Körösben, Pecében, beéli pataokban”. Az a tény, hogy a tájnyelvi adatokat a korábbi történeti források jelentésmegadásai esetleg nem fedik, a halfajok összetévesztése, átvihetősége miatt sem lehet perdöntő. És mivel a tájszótárak, néprajzi munkák, szószedetek tájnyelvi, népi halnevei történetelenek, koruk többnyire megállapíthatatlan, egyáltalán nem biztos, hogy egy-egy szóban forgó történeti forrás adata a régebbi; esetleg nem éppen a népnyelvből merített név-e.

Attól, hogy a *fehérhal* (R. *feer heio hal*, N. *fehérke, fehér keszeg* stb.) 'a hal színére utaló elnevezés' könyvem szerint, sőt éppen ettől, lehet 'a piacon kevésbé értékelt' jelentésű minőségjelzőként elterjedt a mai nyelvben, elsősorban a keszegfélék gyűjtőneveként. A kényes, nehezen szállítható, szállaks, kevésbé ízes 'fehér halak' (vö. német *Weißfisch*), újabb — és ez már igazán pejoratív — „szeméthál” nevük szerint is valóban alacsonyabb rendűek, értéktelenebbek. De a névadás eredeti szemléleti alapja nem ez volt!

A *látott hal* kifejezés természetesen nem a gardára, hanem — mint SZILÁGYI MIKLÓS írja — valóban a gardákból álló halseregbe vonatkozik, olyan haltömegre, mely magasabb helyről már messziről látható. HERMAN OTTÓ a bekerített gardák „ezernyi ezrének” halászatát írja le, és így fejezi be: „ez egy rendes *látott hal* fogásának a menete”. Vagy: „a *látott hal* bekerítése azonban nem éppen gyakori”; „a *látott halra* való halászat avatja a Balatont magyar tengerre”. Végül: „mi-helyt a hegyenjáró észrevette a *látott halat*, odakialtott a legközelebb álló gyerekekhez: 'Gaardaa!'”. Azt hiszem, megbocsájtható ezek alapján, ha a *látott hal* elnevezést azonosítom a gardával, noha tényleg nem egy halfaj megkülönböztető tudományos neve.

Készséggel elismerem, hogy következtetlenségemről árulkodik a *bugylihal* 'csuka(növény-dék)' önálló szócikkben való szerepeltetése. De akkor sem kaphatnak önálló szócikket nézetem szerint olyan nevek, mint a SZILÁGYI MIKLÓS hiányolta (496) „minden horgász által használt” *returharcsa, returmárna, returponty, retursüllő*, vagy a *gyerekharcsa, kölyökharcsa, kölyökbáln, kölyökmárna, nudli, bugylicsuka, bugylisüllő* „nevek”. Ezek ugyanis valóban egy-egy meghatározott halfaj apróbb egyedeinek elnevezései. Sőt, a *retur* előtagú kifejezések szabályzatban megállapított, halfajonként különböző méretű visszadobandó, méreten aluli halakra vonatkoznak, nem halnevek. Szintén nem önálló nevek a felsorolt *jaszko, napsi, padró, bajszi, domcsi, bodri* (498), melyekről egyébként is lesújtó a véleményem. Ezek ugyanis nem „nyelvi humorról árulkodnak”, hanem sokkal inkább merényletek a nyelv ellen. Az egyre kevésbé tiszteletre méltó horgásztársadalom „szakzsargonjának” torzszülött vadhajtásai, melyeket időben lenyesegetni nyelvművelési föladat. Csakúgy, mint a SZILÁGYI MIKLÓS által a Horgász Kalauzból idézett mondat is: „nálam az első hal egy csóró grungli volt, — piszkos lezserül kapott”. Aligha kétséges, hogy régi halászméberek a hasonló nyelvi leleménnyel alkotott szavakat és stílusfordulatokat használó, szintén „piszkos lezser” kollégákra megrökönyödve néztek volna. Ahogyan az ízesen, színesen, érzékeltesen és gördülékenyen fogalmazó ember szánalommal néz a magukat kifejezni alig képes makogókra, a nyelvi igénytelenséggel beszélőkre, illetve azokra, akik a *naphal* helyett *napsi*-t, a *paduc* helyett *padró*-t, *bodorka* helyett *bodri*-t mondanak. Így azok a — többnyire — városból kivadulók horgászok beszélnek (sajnos írnak is, pl. a Magyar Horgászba is, de az igényesebb Halászatba nem!), akik nem természetélményt keresni ülnek ki a néma halak világának vízpartjaira, hanem valamilyen kereskedelmi rádió adását kihangosítva, onnan eltanult sekélyes szókincsükkel magabiztos mikrofonhangon ordibálva szennyezik a környezetet. Nevelési esélyeikben még konokul hívó kisgyermekes anyák hovatovább ki sem merészkedhetnek egy balatoni mólóra, mert ott olyan vastag szórják a trágárságokat egyes horgászok az evezősökre és vitorlázókra.

Ellentmondásos tehát az az igény, hogy a háromezrezer körüli sporthorgász (?) és orvhalász mai halnévismeretét teljes egészében bevonjuk a kutatásba. Nem hiszem, hogy a köznyelvnek csak a horgásznyelv lehet a kontrollja, de persze azt sem, hogy csak a lexicológia volna az, amire kizárólag támaszkodni illik. Bár attól, hogy a szótárak, ichthyológiai és néprajzi művek névanyaga „a tévedések, pontatlanságok, logikátlanságok gyűjteménye” (499), még gazdagnak tekinthető. Gondoljunk csak a botanika történeti szaknyelvére, melyben a növénytant jól ismerő biológusok sem képesek rendet teremteni. Egész egyszerűen azért, mert az egyes botanikusok, néha csak fordítók vagy szolgálai másolók hibák és következtetlenségek garmadáját elkövetve, egymás tévedéseit kritikátlanul átvéve a nevek világában szinte áttekinthetetlen káoszt hoztak létre. Annak ellenére, hogy — legalábbis LINNÉ óta — binominális tudományos elnevezéseket is használnak. Mert persze a növénytanban is — csakúgy, mint a halvilág nevezéktanában — az egyes vidékeken hasz-

nált és a jelölt fajt nyilván jól ismerő helybéliek adta név másik területen már más species neve lehet. És miután a tudomány a régi időkben gyakran merített a népnyelv nomenklatúrájából, nem idegenedett el végzetesen a köznyelvtől, de halrajzilag, botanikailag szerfölött ellentmondásos helyzet alakult ki. A névanyag azonban így is gazdag, körültekintő kutatása lebilincselő (és nem is reménytelen).

Végezetül: a „halászzattól őstörténeti érveket remélő jeles eleink munkásságát” (500) tisztelni nem annak a kérdése, hogy vitába szállunk-e például éppen a nagyon is vitatható őstörténeti érvekkel. A halbiológusok, néprajzosok és nyelvészek egybehordta halmnévanyag tájnyelvi rétegének, történeti múltjának felvázolása — éppen a már elvégzett terepmunkáknak, gyűjtéseknek és a halrajzi szakirodalomnak köszönhetően — remélhetőleg sikerült. Az összes etimológia megírása, a halvilág terminológiájának megnyugtató rendszerbe foglalása ezúttal sem. Hogy az elején kifejtettekre térjünk vissza: a tártudományok művelőinek közös gondolkodására, együttműködésére még sokáig szükség lesz ezen a területen is. Ezért is örültem, hogy etnológus írta meg a gondolatait könyvem kapcsán. Kedves SZILÁGYI MIKLÓS! A hal úszni akar... Egészségünkre!

RÁCZ JÁNOS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kukorló szarka fészek bástya. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár ’?’-es jelzéssel hívja föl a figyelmet a *kukorló* szóra. Az adat 1647-ből való, a SzT. SZILÁGYI SÁNDOR kiadványából idézi: „A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése” (Bp., Ráth Mór [kiadása], 1875. 378). A szótárban idézett rész, amelyet címül írtam, egy levél önálló bekezdése, tartalmának sem előzménye, sem későbbi szövegösszefüggése nincs, a kiadó azt írja: „Rákóczy György fiának Zsigmondnak Bánfi-Hunyad oct. 14. Több féléről” (623), a teljes szakasz: „Az úr isten már kivívén, az épületeket megláthatjuk, ugyan nem is kellett volna se boltozni se töltöni azt a *kukorló szarka fészek bástyát*, ki az szegleten volt az gombás kert vége felé.”

A levélíró feltehetően korábbi betegségére utalva mondja, hogy „Az úr isten már kivívén, az épületeket megláthatjuk”, s szemléje alapján állapítja meg, nem kellett volna se boltozni, se töltöni az építményt. Boltozni egyébként többféleképp lehetett. Készítettek kőből, téglából bolthajtást: „az én boltaimot Kglđ az maga kőmiveivel rakassa és *boltoztassa*” (SzT. *boltoztat* a.). Fából is készülhetett boltozatos alakzat: „Pincze torka, *boltozott* formára szaruzott, bőrna fából ki rakott oldalu” (SzT. *boltozott* a.). Boltozatos, bolthajtásos bástyára is van adat a SzT.-ban: „az szeghlet *boltos bastia*” (*boltos* a.); „Az Kőntös tarto *boltásos basta*” (*boltásos* a.). Némelykor a *bástya* ’Bastei’ megnevezés és a ház ’Gebäude’ keveredik: „Az Deszkas ház végiben balkez feleol vagyon egy oldal kerek ház vagy *bástya*, kinek padlása boltásos, az allya föld” (uo.). Ez utóbbi szöveg eligazít arról is, mire vonatkozik a Rákóczy György levelében említett töltés, esetleg a bástya aljzatára is, nemcsak oldalfalaira. Ismeretes: földből is készültek bástyák, cölöpvázra vesszőfonatot erősítettek, agyagos sárral tapasztották, két fonat között földet, agyagot építettek be, tapostak be; l. SUGÁR ISTVÁN, Az egri vár és viadala. Bp., 1971. 27: *Föld-bástya, Gyakor-bástya*. Erődítményt, palánkot tölgyfa gerendásor közé tömött gyeptől is építettek, l. PETERCSÁK TIVADAR—PETŐ ERNŐ [szerk.], A végvárak és a végváriak sorsa (1699—1723). Eger, 1991. 105. Az efféle bástyáknak ártalmára lehetett a csapadék, ezért is célszerű volt valamiképp boltozni ezeket, l. a fentebbi adatot („kinek padlása boltásos”); vö. OklSz. *föld-bástya*.

A fő épület(részek)től némileg elkülönülő tornyok, bástyák alkalmasak voltak árnyékszék kialakítására is, főként, ha a nagy épület alaprészénél, falsíkjánál valamivel kijebb nyúltak: „egy szegyelet Bástya forma bolt | vagion égszép bolt *árnyékszékeivel* | édgütt” (SzT. *bolt* 3. a.); alighanem efféle ez is: „ada ... Zallagban ... az elseo oeregh szobát, *kamarastol Boltostol*” (uo.), bár

van *boltos kamara*, *cipótartó kamara* é. i. t. (SzT. *kamara* 5. a. 'raktár(helyiség)'). Az 'árnyékszék' *kamará*-nak van nevezve például itt: „Arnyék szék *Kamorajabol* nyilo Jóh kéz felé valo Kis Kamora” (uo. 11. a.). Számos *kamarácska* szóra van adata a SzT.-nak, ezek 'szobácska', '(élés)-kamrácska' stb. jelentésűek, ám kérdés, mire szolgáltak az 5. ponthoz soroltak: „bódécska, rekesztékecske; cāmāraťā improvizatā; Būdchen. 1632: (A) hazban uagion egi dezkaol rekesztett *kamoraczka*, mellien vagion egj paraszt félszer uas sarkos pantos retezes aito[...]. 1711/1761: A tornác végiben sövényből font kis *kamarácska*, dészka ajtaja, vassarkokon járo fazárja[...].” Nagyon hasonló leírásúak az 'árnyékszék' jelentésű *kamaraszék*-ekre vonatkozó adatok a SzT.-ban: „1636: nylik mas egy fejer fel szer vas sarkos pantos ayto, az *kamora szekre*[...]. 1685: ezen házbul az *Kamora Szekreis* nyilik egy kis ajto[...]. 1736: Latrina vagy *Kamara szék*, benne lévő dirib darab fábol össze szerkesztett Székkel egyetemben. [Stb.]” (*kamaraszék* a. és *latrina* a.). Vö. NySz.: *kamaraszék*; *szék* a. *árnyékszék*es.

Mindezeket figyelembe véve talán feltehető, hogy a *kukorló szarka fészek bástya* az 'árnyékszék' körülírása. A *kukorló* melléknév nem a *szarka fészek*-nek, nem is a *bástya*-nak tulajdonságát hordozza, amint „Az doblo Bastian Egh Fallkony[...]

(OkI Sz. *doboló-bástya* a. és *falkony* a. hosszabban idézve) adatban sem a *bástya* a *doboló*, hanem bizonyos ott tartózkodó személyek; az -ó/-ő képzős igenevek képesek határozói viszony kifejezésére (*doboló bástya* ↔ a *bástyán dobolnak*), l. TNYt. 2/1: 424—5. A szóban forgó szerkezetben is így lehet.

A *kukorló* igenév a *kukor igére vezethető vissza, l.: MÉSZÖLY: MNy. 1911: 341; BENKŐ: MNy. 1961: 299; TESz. *kukorcol*; EWUng. *kukora*. Az igének meglehetősen sok származéka, fejleménye van. Ezek közé tartozik a *kukorcol*, amelynek a CZF. ezt a jelentésleírását adja: „Lekukorodva, vagyis guggorodva, guggon ül. Mondják különösen nagy szükségét végző emberről.” Hasznoltát idéz a TESz.: „»Kukorodni, és *kukorczo*lni: p. o. szükség végett leülni« sz. (Beke K.: Vegyes Tájsz. 7: NSz.)”, továbbá idevág a KiskSz.: „lekukorcol *lekukurcol* 'leguggol'. *Kukurcul csak lé ott a bokorná*” Van a KiskSz.-ban *kukurcul* 'guggol' is. Az ige számos nyelvjárási előfordulására l. ÚMTsz.: *kukorcol*, *lekukorcol*. — A sok alakváltozat, derivátum — *kukorgás*, *kukorgat*, *kukorgó*, *kukori*, *kukuri*, *lekucorkál*, *lekucorodik*, *lekucorog*, *lekukorál*, *lekukorkál*, *lekukorodik*, *lekukorog* — a 'guggol' vagy 'guggolás' jelentéssjegyet rendre tartalmazza. — Megjegyzem, magam is ismerem a *lekukorodik* igét a kiskanizsai nyelvjárásból (vö. BÜKY: MNy. 1982: 506), apám tanácsolta (szükséges helyzetben) a *lekukorlást*...

Az ÚMTsz.-ben a *kukorcol* szócikkében van egy *kukurcul* ige 'kuporog, gubbaszt' jelentéssel és a következő példamondattal: „Csak nem a hasad fáj, ho^mmá megin *kukorcúsz*?”, a beszédhelyzetből azonban a jelentés nyilván 'székel' (is). Az ÚMTsz. *kukorál* 'székel v. vizez' jelentésleírású ígéről is tud. A TESz. Gvadányi Pöstyényi Fördéséből idéz effélett: „nyár-fa tövébe *kukorodva* purgált” (*kunkorodik* a.).

Ami a tárgyalt szerkezetnek *szarka fészek* részét illeti, lehet a megnevezés a *bástya* készítés sajátosságából fakadó utalás a látványra, a sövényből, karókból, ágakból szerkesztett és az idő múlásával rongálódott építmény (nem tudható, miből készített) boltozásával hasonlíthatott egy *szarka-fészek*re, amelyet a madártani irodalom így ír le: „Zárt fészket [a *szarka*], melyen csak bejáró nyílás van, ágakból építi[,] és agyaggal, sárral tapasztja ki” (R. T. PETERSON—G. MOUNFORT—P. A. D. HOLLÓM, Európa madarai. Bp., 1972². 261). S ha ilyenféle építésű *bástya* a fő épülethez van ragasztva, s ha belseje tömésföld alapozású, illetőleg sárral tapasztott falú — „azt a *kukorló szarka fészek bástyát*, ki az szegleten volt” — helyzeténél fogva is, látványa alapján is, belső kiképzése alapján is lehetett mondani *szarkafészek*nek, s ha valóban *kukorló* helye volt a szükséglet végzőknek, némi — népetimológias humorral a *szarka* szó hangalakjával kapcsolatosan — egy familiáris stílusú levélben lehetett így nevezni.

A NySz. — amelyben címszó a *kukorló* — megadja a jelentést: „tugurium, casula; hütte, háuschen”, és a már említettem Rákóczy-levélből idézi a szóveghelyet (MonOkm. XXIV. 378 megjelöléssel). A *kukorló* szócsaládjának egyik tagját, a *kutyorló*-t egyébként BENKŐ is 'kunyhó,

alacsony ház' jelentéssel hozza (i. h. 300). Ha a *kukorló* főnév, bajos magyarázni az *azt a kukorló szarka fészek bástyát* grammatikai szerkezetét. — A NySz.-nak *szarka* szócikkében a Rákóczy-levelezésből ezt a szövegdarabot is idézi (rövidebben ennél): „[...] Szaláncz alá is német magyar gyalogot tegnap küldénk s lovast is, bizony azon vagyunk, az sok rosz *szarkafészekben* földik rontassunk” (a NySz. szerint RákGy: Lev. 190, 3: 191). Ugyane szócikkben (és a *vár-ében*) Zrínyi Miklóstól is van adat, amely a Szigeti veszedelemből való (Nyolcadik rész, 15. versszak; az 1980. évi hasonmás kiadásból idézem): „[...] Szélős Egyiptomban nekem e[set] kis kár; / Hányad ré[ze] azoknak ez az [zarka vár?]” — Ugyancsak a NySz. adata: „Im most meg-stufo[lg] ez a kis szarka-vár (Könyi [János]: HRom. [Magyar hadi román...] 102”).

Ezekben a szövegdarabokban rendre kicsinyellést, kevésre becsülést fejez ki a szóban forgó erődtípusok szarkafészeknek vagy szarkavárnak való megnevezése, amely a szarka madár építményének és a katonai rendeltetésű várnak az összehasonlításán alapul. Hasonló indítékú jelenség: régebbi irodalmunkban nem volt ritka a *sasfészek* 'vár'. Ilyen metaforikus hiperbolé: „Még Eger áll, a pusztá Eger, *sasfészke Dobónak[...]*” (Vörösmarty Mihály: Eger. In: Uő., Összes költői művei. Bp., 1972. 2: 361), vö. ÉrtSz. *sasfészek* 2.

Ha a *szarka fészek a bástya*-nak mint 'védelmi építmény'-nek hitványságára utal, nem érthető a levélíró megállapítása („ugyan nem is kellett volna se boltozni se tölteni”), hiszen felújítva nyilván jobban megfelel hadi célokra, mint szarkafészek állapotában, ha pedig valóban kár volt a bizonyára költséges munkálatokért, feltehető, hogy a *kukorló szarka fészek bástya* mégis 'árnyékszék (kamarástól)'.

BÜKY LÁSZLÓ

Szürenkezés. 1. Móra István Atyámfiai című kötetének egyik elbeszélése a fenti címet viseli (Singer—Wolfner kiadása, Bp., 1898. 150—9). A gyűjteménynek ez a darabja kissé eltér a többitől: az író hosszabb bevezetővel indít, és engedi, hogy a szó, a téma kapcsán benne felmerülő érzések, hangulatok, képzettársítások kitöltsék írásának „lelki terét”. Valóságos kis esszéet kerekít a szürenkezésről, a népeletnek erről az igen egyszerű és hétköznapi, mégis érdekes mozzanatáról. A *szürenkezik, szürenkezés* szó ugyanis Kiskunfélegyházán és környékén, illetőleg az alább jelzett térségben 'tétlenkedik, pihen (stb.)' értelemben használatos. A *szürenkezik* igének, illetve a *szürenkezés* főnévnek az etimológiájával ezidáig — tudomásom szerint — senki nem foglalkozott. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára nem szerepelteti az említett kifejezéseket címszóként. Ez természetes is, hiszen viszonylag kisebb területen honosak. Tájszótáraink tanúsága — beleértve az ÚMTsz. cédulaanyagát is —, illetőleg saját helyszíni gyűjtéseim arra mutatnak, hogy a *szürenkezik* ige és származékai csupán Bács-Kiskun és Csongrád megye egyes régióiban, valamint a Jászságban ismertek. (Igaz, a *szürenköz* ige az Ormánsági Szótárban előfordul, de nem az általunk vizsgált 'pihen (stb.)' jelentésben, hanem 'szivárog, átszüremkedik' értelemben.) „A szürenkezés sokfajta, de mindig akaratlan semmittevést jelent” — írja elbeszélésének nyitó mondatában Móra István. Költőien festi meg azokat az élethelyzeteket, melyekben a leggyakrabban hangzik föl, melyekre a leginkább használatos a szó. Természetesen a félegyházi emberek életéből, beszédéből hozza példáit, hiszen szülővárosának, a hazai tájnak egyik eredeti, ízes kifejezéséről ír. Az említett elbeszélés szövegében a következő hiteles — az író anyanyelvjárásából való — példákat találhatjuk: „Úgy vagyunk este is, napáldozat után gyertyagyújtás előtt. A világot égetni kár még, se dolog nincs, amihez érdemes legyen fogni. Az emberféle ilyenkor csendes pipaszóval ül a padkán, egyik lábát, hol a balt, hol a jobbot, felhúzza maga elejbe, átkapcsolja tételen két kezével és hintázza. — Az asszony pedig az ólajtókat csukdossa odakint, avagy fűteni valót kászalít be, — míg a gyerekek, kikeresvén a legsötétebb sarkot, az ágy alját, a láda végit: porcelán-cseréppel ütletnek szikrát. — Ez se más, csak szürenkezés.” ... „De az a legigazibb, amikor így nagy dologidőben lajhogó, huzamos, hetes eső szaggatja meg minduntalan a munkát... Mer' az

igazi szüreenkezéshez unalom kell. Álmos, nyújtózkodó unalom. Ennél maradjunk tehát, ennél a szemetől, kinlódó, füstforma hetes esónél... No, — ebből lesz az igazi szüreenkezés... — Biz ennek, halljátok, csakugyan nem lesz egyhama' vége. Gyertek be, emberek, szüreenkezzünk..." ... „Egyszer csak — össze is néztek amazok, a többiek — azt mondja a kapás nekije: — Eredj be, hé, aludj, vagy akármí, ugyse lesz mán itt ma terád való idő. Eredj be, szüreenkezz. — Az ám, — felelte a puttonyos, és bement, hogy ledül." ... „Hanem gyerünk be mink is mind. Gyertek, gyerünk, szüreenkezzünk. Nem embernek való ez a kutya idő." ... „No, — ha már most kötözésben ilyen szüreenkező idővel áld meg bennünket az isten: de kevés ringatás köll, hogy elaludjunk."

Az idézett példák teljes összhangban vannak a Magyar Nyelvőrben SZIVÁK JÁNOS és MÓRA ISTVÁN által közzétett jelentés-meghatározásokkal: *szüreenkezni* 'hivalkodni, várni a munkára' (SZIVÁK: Nyr. 1875: 560); *szüreenkezés* 1. 'az a must, mely a hevenyében kitaposott törkölyről sajtolás nélkül leszivárog', 2. 'időmulasztás külső ok miatt': „Egész nap esett az eső, csak úgy *szüreenkéstünk* a gyíófa alatt. Fé délig *szüreenkéstünk*, hogy a koci értünk nem gyütt" (MÓRA: Nyr. 1897: 95). A Nyelvőrben közölt eme félegyházi adatokat találjuk meg SZINNYEI JÓZSEF tájszótárában is 'tétlenül vesztegel' összefoglaló jelentéssel. Az ÚMTsz. *szüreenkezik* címszó alatt az Ormánysági Szótár már említett — nem ide tartozó — adatára, valamint DONGÓ ORBÁN és BÁRDOS LAJOS kismonográfiájának tájszójegyzékére hivatkozik (a Bács-Kiskun és Csongrád megyei adatok ezzel ki is merülnek); a *megszüreenkezik* címszóban jázsági szóközlésre utal (ez a Jászságra vonatkozó adatunk). A Kiskunfélegyházán és környékén végzett saját gyűjtésem, mely több generációra terjed ki, azt mutatta, hogy a szónak mára igen sokféle jelentésáryalata jelent meg: 'nehezen készülődik, nem akar dolgozni'; 'pihen (kellemesen, pozitív értelemben)'; 'unatkozik (rosszalló)'; 'gondolkodik, meditál'; 'napozik'. E jelentések összefüggéseire a későbbiekben fogok kitérni.

2. A *szüreenkezik*, *szüreenkezés* szavak jelentésmagjának megállapításához a következő lépésben az alaki felépítésre kell fordítani figyelmünket. Az ígén jól felismerhető a *-kezik* gyakorító-visszaható képzőnk, illetve a régi mozzanatos, inchoatív (kezdő) szerepű *-m* képzőelem hasonult *-n* változata. A tö minden bizonnyal a *szűr* ige hangzórövidítő töaltermása. A szóelemek megállapítása, azonosítása egyfelől meglehetősen nagy biztonsággal végezhető el, mivel találkozhatunk analóg képzési módokkal, hasonló elemekből felépülő ígékkel. Másfelől azonban azt, hogy itt a *szűr* ige származékáról lehet szó, az e töigéből kisarjadt származékszócslád léte mellett jelentéstaní érvekkel is alaposan meg kell támogatnunk, mivel igen nagy a távolság a tö és a feltett származékszó jelentése közt. Bizonyosan a *szűr* igitőből származnak, és a *szüreenkezik* ígével párhuzamos vagy hasonló alaki, képzésheli felépítést mutatnak a következő szavak (az egyes szavakat főbb vagy elsődleges jelentésükkel adom meg; a példák zömmel a Magyar Tájszótárból valók): *szüreenkőzik* 'szivárog'; *szüreenkedik* 'szivárog' (*átszüreenkedik*, *beszüreenkedik*, *leszüreenkedik*, *megszüreenkedik*); (*be*)*szüremkedik* 'beszivárog, észrevétlenül, apránként bejut'; *szűrőnkél* 1. 'szivárog', 2. 'szűrőget'; „*szüreenkülőre* állítják a hordót" 'kicsorgatják a kimosott hordót'; *szürmő* 'szűrőrsák'; *szűrődik* 'szivárog' stb. Látható, hogy a felsorolt származékok mindegyike a *szűr* alapigéből jött létre; ezt a — csupán a képzők szabályos használatának megfelelő — egyszerű jelentésheli változásokból teljes bizonyossággal megállapíthatjuk. A *szüreenkedik* vagy a *szüremkedik* és a *szüreenkezik* ige esetében szinte teljesen azonos szóelemeket ismerhetünk fel. — A továbbiakban viszont egy jóval nehezebb kérdéssel kell megbirkóznunk. Míg ugyanis az említett példák (ígék) származékjelentései a *szűr* ige alapjelentéseivel közvetlen, szabályos összefüggésben állanak, addig a vizsgálat tárgyául választott *szüreenkezik* ígénk első pillantásra nem mutat (közelebbi) kapcsolatot töigéjével. Ha azonban a népryelvi példák MÓRA ISTVÁN által is idézett jelentéseleseit finomabb elemzéssel egybevetjük a *szűr* ige néhány közvetlen származékszavának jelentéseivel, olyan egyező pontokat találunk, melyekből jelentésátvitelre következtethetünk. A *szüreenkedik* (*átszüreenkedik*, *beszüreenkedik*, *leszüreenkedik*), *szűrőnkél* ígék tartalmazzák a 'lassan, vékonyan szivárog, csorog' jelentéselemet. E jelentésekkel párhuzamot mutat a Jászságból adatolt *megszüreenkezik*, illetve

a félegyházi *szüreenkezik*, *szüreenkezés* kifejezések által jelölt 'tétlenség, veszteglés, pihenés', hiszen mindegyik esetben megjelenik a lassúság, a nyugalom motívuma. Hiányzik azonban az igen lényeges 'szivárog, csorog stb.' jelentéskomponens megfelelője a 'pihen' jelentésű *szüreenkezik* igéből. Meg kellene tehát találnunk azt a jellemző élethelyzetet, azt a szemléleti alapot, amely a jelentésátvitel kiindulópontja, elindítója lehetett.

Amikor *szüreenkülőre* [=szüreenkezőre] állítják a hordót, nem tesznek vele mást, mint szájjal lefelé fordítják, hogy az öblítés után benne maradt víz kifolyjék belőle. Azaz a lecsepegő hordót állni, pihenni hagyják. E magyarázati lehetőséget erősíti meg a *szüreenkezés* főnévnek a Magyar Tájszótárban található értelmezése is (amely — mint az előbb láttuk — MÓRA ISTVÁN közléséből származik): „az a must, mely a hevenyében kitaposott törkölyről sajtolás nélkül leszivárog”. Igen valószínű ugyanis, hogy a *szüreenkezés* szó a folyamat megnevezésére is használatos volt: jelenthette tehát a must lecsorgását, lassú lecsepegését is. Ez esetben nemcsak a szőlő leve *szűrődik*, *csorog le*, hanem a kád (taposókád) és a törköly is lecsorog, leszűrődik, vagyis *szüreenkezik*. (Vö: *lecsepeg a víz a tálról* = lecsepegteti a tálat = *a tál lecsepeg* stb.) A lassú lecsepegés tehát feltételezi a mozdulatlanságot, az álló állapotot, a pihenést, a tétlen, teljes nyugalmat. E metonimikus összefüggésből könnyen nyerhetett újabb jelentést (eleinte változatban) a *szüreenkezik* ige, illetőleg a *szüreenkezés* főnév: használni kezdték 'valami pihen, nyugodtan áll stb.' jelentésben is. Kiegészülhetett a jelentésbővülés metaforikus mozzanattal is, ha a lecsepegő kád, törköly (must), illetve a lecsorgó üres hordó (dézsa stb.) állapota, helyzete felmerült a beszélők tudatában az esővíztől csepegő, szárítókozó ember alakjának láttán. A MÓRA ISTVÁN által hozott — a csendes, tartós eső miatti kényszerpihenőre utaló példák — a hasonlósági jelentésátvitelt is lehetségesnek mutatják. — Feltevésünket erősítik analógiák is, amelyek jelzik, hogy az embert körülvevő világ tárgyaira, jelenségeire vonatkoztatott nyelvi eszközeink sokszor emberi cselekvéseket, tulajdonságokat is megnevezhetnek — bizonyos jelentésátvitelnek révén. A *szüreenkezik*-hez talán az *ejtőzik* 'pihen, emészt' vagy a bizalmas stílusértékű *leereszt* 'elkedvetlenedik, elhagyja magát' ige, ill. az ezek használatában bekövetkező változások állnak legközelebb. Nem egyedülálló tehát a feltételezett változás, sőt jól illeszkedik nyelvünk rendszerébe.

Van egy másik számba veendő lehetőség is arra, hogy *szüreenkezik*, *szüreenkezés* szavunk mai jelentésének létrejöttét megmagyarázzuk. Lehetséges, hogy a *megszüreenkezik* igekötős igét a *De megszüreenkeznak kendtek!* mondatban eredetileg *De megfogyatkoztak/megfogyatkoznak kendtek!* értelemben használták. Erre az eshetőségre a következők miatt kell figyelmet fordítanunk. A *megszüreenkezik* idézett példája mellett találunk a Tájszótárban és az ÜMTsz.-ban *megszüreenkedik* (Győr m.), *megszűrődik* 'megfogyatkozik, megcsappan, lesóványodik', illetőleg *megszűr valami* (hideg, meleg, betegség, erős munka stb.) példákat is. Az ország több tájáról van tehát adatunk a *szűr* alapige különféle képzésű származékainak hasonló jelentéséről; ennek magva a *megszűr* → *megfogyatkozik* logikai összefüggés, és az ebből adódó metonimikus jelentésfejlődés. A 'megfogyatkozik, megcsappan' jelentés a *megszüreenkezik* ige T/3. személyű alakjának használatán keresztül válhatott volna 'pihen, vesztegel, tétlenkedik' értelművé; vagyis: *megszüreenkezik* a) 'megcsappannak, megfogyatkoznak (pl. eső miatt)' a munkások → b) 'tétlenkednek, nem dolgoznak, pihennek'. (Az így kialakult jelentés azután az E/3. személyű alakra is átkerülhetett.) — E magyarázat gyengébb az előzőnél, mivel az a) → b) jelentésváltozás logikailag nem támogatható meg kellőképpen. A dolgozók megfogyatkozása ugyanis csak akkor jár együtt pihenéssel, ha azok valami miatt (pl. eső) csupán ideiglenesen hagyják abba tennivalójukat. Itt tehát vagy az esőre kell gondolnunk ismét — s ez az első magyarázatot erősíti —, vagy a megfelelő szemléleti háttér hiányában nem eléggé meggyőzőnek kell minősítenünk eredeztetésünket. A többes számú alakra vonatkozó — szükséges — megkötésünk szintén gyengíti feltevésünk bizonyító erejét.

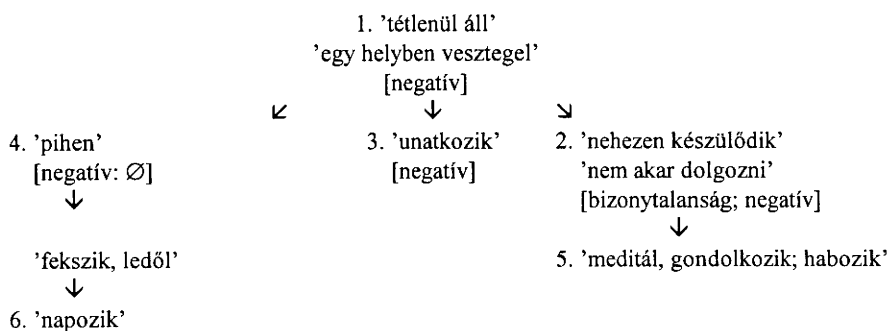
Ha a *szüreenkező idő* kifejezésből indulunk ki (lásd fentebb a Móra-idézetben), arra is gondolhatunk, hogy a természeti környezetről az emberre került át a *szüreenkező* jelző, minősítés, s így jött létre a jelentésváltozás. Azaz *szüreenkező idő(járás)* 'csepegő, esős, dologra alkalmatlan idő'

[= *szüreenkezik az idő*] esetén az ember is *szüreenkező* (*szüreenkezik*). A *szüreenkezésnek*, *ázásnak*, *esőnek* stb. pedig tétlenség, kényszerpihenő a következménye. El is jutnánk így egy metonimikus átvitel vázához (segítségünkre lehet még a *derül*, *borul* ige jelentésszerkezete is, noha ezek metaforikus átvitelen alapulnak). E magyarázattal azonban még az előbbieknél is gyengébb alapokra építenénk, mivel a *szüreenkező idő*, illetőleg a *szüreenkező ember* kifejezésnek ma is ismerősnek kellene lennie 'esős idő', ill. 'ázó ember' értelemben, ahol a *szüreenkező* 'szűrődően, csepegően eső'-t kellene, hogy jelentsen. Ilyen kifejezésekről azonban nem tudunk. Tehát minden bizonnyal fordított a helyzet: a már 'pihen stb.' jelentésű *szüreenkezik* ige melléknévi igenévi szerkezetével van dolgunk a *szüreenkező idő* kifejezésben — a Móra-elbeszélés idézett helyén.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *szüreenkezik*, *szüreenkezés* tájszavaink minden bizonnyal a csuvasos jellegű ótörök eredetű *szűr* jövevényigénk képzett származékai. A jelentésváltozáshoz vezető jelentésbővülés (változatjelentés-képződés) legvalószínűbb útja az első magyarázatban részletezett jelentésfejlődés lehetett. Vizsgált szavunk megfigytésében a legnagyobb nehézséget az adatok gyér volta jelentette, valamint az, hogy nem találjuk meg minden esetben a vizsgált kifejezésnek a feltételezett kiinduló jelentésben való használatát, mely összekötő kapocs lehetne az eredetibb és a mai használat között. Éppen ezért igen szerencsésnek mondható, hogy ugyanabban a nyelvjárásban (a félegyházi tájszólásban) bukkanhatunk rá a *szüreenkezés* főnévnek két olyan jelentésére, mely egy nagy jelentésfejlődési ívnek a kiinduló és végpontját képviseli: a) *szüreenkezés* 'lecsorgás, leszűrődés, illetve ennek eredménye, a leszűrődő folyadék'; b) *szüreenkezés* 'pihenés'.

A tájszó elterjedésére vonatkozóan annyi bizonyosnak látszik, hogy a Jászságból délre települők nyelvi hozadékáról van szó. További nyelvföldrajzi vizsgálatok alátámaszthatják ezt a megállapítást (a jász kirajzású nyelvjárásszigetek vizsgálatára gondolok itt). Ez újabb adatokat is felszínre hozhat elemzett szavunkkal kapcsolatban.

3. Az 1. részben felsoroltam a *szüreenkezik* igenek azokat a jelentéseit, amelyeket a mai kis-kunfélegyházi népnyelvben eddig sikerült megfigyelnem. Ahhoz, hogy ezek között — ha történetileg nem is pontos, de logikailag helytálló — rendet, összefüggést teremtsünk, feltétlenül szükség volt a szó eredetével kapcsolatos állásfoglalásra. Ennek fényében az említett jelentések (jelentésváltozatok, mellékjelentések) között a következő ábrával szemléltethető kapcsolatot állapíthatjuk meg:

Kiindulásul a 'tétlenül áll, egy helyben vesztegel' jelentést vehetjük fel, s hozzá rosszalló, negatív stilisztikumot. Vele párhuzamosan alakulhatott ki a 2., 3. és 4. jelentés is (a második esetében a bizonytalanság jegyének megjelenése, a negyedik esetében viszont a negatív stílusérték semlegesítődése érdemel figyelmet). Valószínűleg a 2. számú jelentéshez kapcsolódik leginkább az 5. jelentés (vö. a bizonytalanság és a negatív stilisztikum jegyének azonossága), míg a 6. jelentés a 4. számú jelentésváltozat egyenes ági fejleményének, jelentésváltozatának tartható. A jelentésváltozás a változatok egymástól való eltávolodása és a viszonylag nagy lélekszámú nyelvjárási, nyelvi

közösség tagjai közti (szét)szóródás, divergens fejlődés révén jöhetett létre oly módon, hogy az eredeti jelentés alapjául szolgáló szemléleti háttér elhomályosult. Az elhomályosulásnak azonban igen nehéz lenne okát adni. Az ábrázolt jelentések szociális érvényessége nem egyforma, de ennek vizsgálatát most nem tartom feladatomnak. Látható, hogy metonimikus jellegű összefüggések adják a jelentésváltozatok, illetőleg -változások létrejöttének alapját. Megfigyelhetjük a jelentés bővülését, általánosulását, de a használati érték terjedelmének szűkülését is.

4. „A tájszavak eredetvizsgálata mind konkrét anyagban, mind módszertani tekintetben gyarapítja etimológiai ismereteinket” — írja KISS JENŐ (A tájszavak etimológiai vizsgálatáról. In: Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette: BENKŐ LORÁND és K. SAL ÉVA: NytudÉrt. 89. sz. 170). A *szürenkezik* ige eredetének megállapítására, jelentésfejlődésének megrajzolására tett kísérletünk is példázza e megállapítás igazságát. Egy-egy szó élete ugyanis elválaszthatatlan a nyelv többi elemének, kifejezésének történetétől. A tájnyelvi — különösképpen a belső keletkezésű, nagyobb jelentésváltozásokon is átment — szavak vizsgálata pedig a magyar nép gondolkodásmódjának, szemléletének, mindennapi életének megismeréséhez is közelebb visz bennünket. A *szürenkezik*, *szürenkezés* kifejezés magyarázata nem csupán a tájszó-eredeztetés nehézségeiből ad ízelítőt (vö. KISS JENŐ i. m. 169, 172), hanem láttatja az alföldi parasztember kiváló megfigyelőképességét is, s ezzel együtt nyelvének — nyelvünknek — rendkívüli rugalmasságáról, fejlődőképességéről is meggyőz bennünket.

H. TÓTH TIBOR

Filagória, filegória. E régóta élő jövevényszavunk eredete deákos hangzása ellenére mindmáig homályos. A közkeletű idegen szavaktól, vándorszóktól eltérően, a környező nyelvek egyikében sem lelhető fel, hacsak nem ritka, magyar eredetű tájszóként (román *filigorie*: Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum. Buda, 1825., uo. az egyetlen német szótári adata: *Filegorie*). A címszóin kívül még számos változatban fordul elő: *filegorea*, *filagoré*, *filagóra*, *filegorja*, *fillegoria*, *filegoria*, *fűlegoria*, *philegoria*, *phylegoria* stb., amiben legfeljebb az hasznos információ, hogy görögös írásmódjával nem tarthatták magyar szónak. — A CzF. által felvetett görög—latin származtatást (*phylacterium*, *phylacteria*) újabb szótáraink még kevésbé vallják, s a szót ismeretlen eredetűnek minősítik. Lényegesen új szempontot érvényesít HADROVICS LÁSZLÓ (NytudÉrt. 88. sz. 38) azzal, hogy a nem problematikus *pergola*, *pergula* hipotetikus, bonyolult hangátvetéses fejleményének véli (amit a különben sem etimologizáló SZABÓ T. ATTILA még tisztázandónak tart: SzT. 4: 113). HADROVICS fejtegetésének fő gyengéje azonban tárgytörténeti jellegű; a már CzF. által megpendített összefüggés a — szintűgy rejtélyes — *góré* szóval viszont figyelmet érdemel (talán éppen fordítva: a *góré* volna elsődleges?).

A *filagória* ~ *filegória* betűsor eredeti értelmének megfejtését az is nehezíti, hogy különféle, főleg (ó-, ill. újgörög) elemeket gyaníthatunk benne, ezért valamilyen képzett vagy összetett szónak is látszik. Így legkézenfekvőbb volna a *φύλαξ*; *φύλακτρα*; *φύλακτησιον*; *φυλακτιον*; *φυλακεῖον* 'őr; őrseg, őrszem, strázsza; őrhely; őrtorony, őrház; vadászlás' szócsaládból kiindulni. (Furcsállható, hogy a *phylacterium*-nál elsőnek nem erre a fogalomkörre, hanem az 'ereklyetartó'-ra gondoltak, de CzF. mentségére szolgál az, hogy a BARTAL közölte 'őrhely' jelentés csak 1861-ben vált ismertté. Az 'oltalmazás' fogalomkörrel némileg rokon 'amulet' értelemben DU CANGE hoz egy *filgeria* adatot.) A *fil-* (mint *φιλ-*) szegmentum pedig valami kedvtelésre, szeretetre utal, a filantrópiától a filozófiáig. Tekintve a görög átírás ingadozó, hibás voltára, élelkebb fantáziával szóba jöhetne a *φυλλον* is (vö. *leveles szín*, Kazinczy-korabeli tájszó), ném. *Laube* 'lugas', ti. 'lombsátor', vagy akár a *φύλλα* 'hárs', mivel a filagóriákat eredetileg hársfákra telepítették. A szó vélhető másik fele kissé az *ἀγορεύειν*; *ἀγορά* 'beszél; tér, fórum' fogalomkörbe illő szavakkal árul el hasonlóságot.

Lugasokat és hasonló kerti építményeket (az ókori Keleten kívül) már a rómaiak ismertek, csak mindenféle más néven; a bizánci kerttörténetben sem fordul elő a *filagória* szó. A gazdag olasz tájszótárakban sincs semmi nyoma. Egy elavult francia szó (*filagor, filagore*) hasonlít ugyan a magyarra, de már jelentése (egy pirotechnikai kötőzőzsínór) miatt sem lehet semmi köze hozzá. A latin *vigil, vigilare, vigilia* a 'virrasztás; őrködés; vigyázó; stb.' gondolatkörben, szókezdő *f*-fel ejtve — ami a középfelnémet latin átvételeinél általános volt — közel került a görög *φυλακ-*származékokhoz. Így a latin *vigiliarium* 'őrház, őrbódé, virrasztóhely' (FORCELLININÉ), *vigilarium* (PAULYS Realenzyklopädie) megtalálható a svájci németben mint *Figler* 'havasi pásztorkunyhó, kis kőház; disznóló, juhakol' (STAUB und TOBLER, Schweizer Idiotikon). (Egy elképzelhető *fig(i)l* > **fil(i)g-* > **fileg-* folyamat végén talán eljuthatnánk a *filegóriá-*ig, nem is nagyobb erőszak árán, mint a *pergulá-*ból... Az pedig, hogy a *vigil-* [figil] régi német származékainak lehetett-e némi része a *figyelm-, figyelem* talán poligén kialakulásában, nem ide tartozik.)

Mindezen találgatások után sikerült találni egy adatot, amely alakilag a mi szavunkkal teljesen azonos. LIDDELL—SCOTT—JONES—BARBER oxfordi nagy görög—angol szótára Supplementumában (1968.) új címszóként van felvéve *φιληγορία* 'friendly speech' fordítással. A szó költőinek van minősítve, egy II/III. századi feliratból származik, ill. PEEK „Griechische Versinschriften” c. művében található. De mi köze lehet a „barátságos beszélgetésnek” egy kerti lugashoz? (Mondhatnók: az allegóriának a filagóriához...)

A mai köznyelvben a „filagória” nem más, mint egy lugas, egy „szaletli”. Az elmúlt századokban sokféle építészeti jelentéssel bírt, amelyeket a SZT. áttekinthetően kimerítő rendszerbe foglalt.

Különösen Közép-Európa népei hajdanában nagy becsben tartották a hársfát (fája, méze, virága, hozzá fűződő népi hiedelmek, a jelen esetben pedig) dús lombozata és teherbíró, erős ágai miatt. Terebélyes hársfák a lovagkori társasélet kedvelt színterét adták. Magyarországon (legkétsőbb a XV. században) szokásba jött egy megfelelően növesztett hársfa ágaira pallókat felszerelni és oda padot, asztalt is felvinni, ahol aztán — mint egy természet adta sátorban — esőtől, naptól védve kedvére lakmározhatott, szórakozhatott és szerelmeskedhetett főleg az úri fiataltság. Igényesebbeknek valóságos kis házikók is épülhettek, sőt, utóbb célszerűen kialakított önálló kerti építmények is létesültek.

Az egész történeti Magyarországról a filagóriákat is érintő forrásanyag (különösen az inventáriumok) legújabb, szakszerű feldolgozása: STIRLING JÁNOS, A magyarországi díszkertkultúra a XVI—XVII. században. A KKE kiadása, Bp., 1986. Egyes szakterületek (kertészet, építészet, néprajz, kultúrtörténet, haditechnika stb.) művelőit, kutatóit (KONKOLYÉ GYURÓ ÉVA, RAPAICS RAYMUND, TAKÁTS SÁNDOR, VISKI KÁROLY, ZÁDOR ANNA) szintén foglalkoztatta a magyar „filagória”, magát a szó megfejtését azonban rábízta a nyelvészekre.

Ahhoz, hogy megtudjuk, miből is lett a *filagória* szó, tudnunk kell, mi az, amit a mai magyar filagóriának mond, s régen annak mondott. Mi mindent jelölt egy kerti tákolmánytól egy fedett verandáig, a főúri parkok díszlugasaiig, pavilonjaiig, kastélyok erkélyéig? Némi zavart okozhat ugyanis, hogy a *filagória* egyrészt egyszerűen a *lugas* szinonimája, másrészt az adott forrás hely szerint egy bizonyos lugasféleség megnevezése. Néha nem világos, hogy az adott forrás, esetleg a későbbi szerző melyik értelemben használja a szót. Érdekes, hogy LIPPAY (Posoni kert) következetesen *lugos-t* (*lugas-t*) ír (COMENIUS is).

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a filagória nem pergola, bár a kettőt össze szokták keverni mint „lugast”, ami a mai magyarban még nem volna nagy baj, a filagóriák nagy változatosságát és a pergolához közeledő használatát tekintve. Az itáliai eredetű pergola (v. pergola) egy hosszanti elrendezésű létesítmény, általában a telek, ill. a kertfal mellett, vagy két parcella között. Eredeti rendeltetése gyakorlati, termelési volt (gyümölcs, szőlő), de szolgálhatott fényűzési, élvezeti célokat is mint árnyas vagy virágillatú sétány. Anyaga ennek megfelelően túlnyomólag növényi.

A kerti filagória ellenben mindig kerek vagy szögletes (kör, négy- vagy sokszög) alaprajzú kisebbfajta házféséleg és mindig többé-kevésbé zárt helyiség. Másik közös, lényeges ismérve,

hogy fedett; oldalfalnál, padlózatnál, korlátnál is fontosabb a felül fedett volta, akár csak egy kis eresztető, zsindeletető vagy toronysisak alakjában — s történeti fejlődésében éppen ez az első — kezdetben csak egy fa (főleg hárs) lombja borult az alatta ülők fölé.

Sajnos, 1604-nél régebbi adat a *filagória* szóra (SzT.) még nem került elő, de a gazdag dokumentáció arra enged következtetni, hogy a szó már kb. egy százada meghonosodhatott, ami összhangban volna az alább kifejtendő feltevással. Hogy korábbi magyar neve mi lehetett, nyilván sohasem fogjuk megtudni, mert középkori források ilyet aligha méltattak feljegyzésre. Talán éppen a *goré* vagy valamilyen előzménye (vö. *gorfa* 'látófa, őrfá').

Az idézett oxfordi szótár egyelőre hapaxnak számító *φιληγορία* szava eszünkbe juttatja azt, ami a filagóriára — mint ún. *mulató ház*-ra, *Lusthaus*-ra különösen jellemző: baráti beszélgetés, társalgás. Közismert jelenség, hogy egy létesítmény, egy meghatározott hely a hozzá fűződő, ott folyó tevékenységről, rendeltetéséről kapja a nevét; a bizonyos funkciót jelölő kifejezés közszóvá vagy tulajdonnévvé válik. Ilyenek pl. *dohányzó, öltöző, recepció, rendelő, társalgó*, kolostorokban: *parlatorium, refektórium, dormitórium*, és éppen a kertépítészetben: *Bellevue, Bellavista, Belvedere, Éva-kilátó, Béla-pihenő, Buen retiro, Sanssouci* stb. Mi sem hihetőbb, mint hogy a társasélet, a művelt társalgás vagy komoly eszmecsere is helyet kapjon ott, s így ez a *filegória* szótanilag egy nomen loci actionis volna. A hazai reneszánsz, főleg Mátyás király korában számos itáliai humanista jött Magyarországra. A görög nyelvnek nagy kultusza volt az akkori Itáliában, különösen a Konstantinápoly eleste körüli időkben. Mármost feltehető, hogy királyi, főúri kertekben olyan pavilonok, kioszkok is épültek, amelyekben nem a szokásos evés-ivás, henye időöltés folyt, hanem ahol művelt társalgásra (akár Platón, akár Boccaccio szellemében) is sor kerülhetett. A királyi vagy érseki udvarban időző olasz, esetleg menekült görög tudósok elnevezhették az ilyen alkotmányt *filegóriá*-nak, s azt a magyar környezet (mint minden idegen szót) átvehette.

Ebben a vonatkozásban talán nem érdektelen ZOLNAY LÁSZLÓ észrevétele (Kincses Magyarország 60), hogy Vitéz János szolgálatában állott egy görög kertész, ortolano greco. (Egy személy azonban egyedül aligha közvetíthette ezt a szót.)

Az idézett görög—angol szótár *φιληγορία* adata egy meglepő párhuzamot kínál, amely megerősíteni látszik a fentebb kifejtett magyarázatot. A magyar *beszéd* közszláv etimonjának az egyes szláv nyelvekben kifejlődött alakjai alig különböznek egymástól, és jelentésük is hasonló. Már az óegyházi szláv jelentései differenciálódtak: 1. vkinek a szavai, beszéd, szó; párbeszéd; nyelv, nyelvezet; 2. szöveg, textus, Ige; 3. prédikáció, homília stb. (Slovník Jazyka Staroslovenského. Praha, 1966. alapján). A bolgár, cseh, lengyel, orosz, szerbhorvát, ukrán stb. *beseda, besedka, besidka, biesiada* stb. főleg magát a beszédtevékenységet, illetve annak alanyait, hordozóit jelölik: 'beszélgetés, társalgás; társaság, baráti kör; tárgyalófelek; összejevetel; lakoma, multság, „party”'. Mindez szépen beleillik a „friendly speech” fogalomkörbe. A göröggel ekvivalens szláv szó (*beseda* stb.) — csehül, oroszul inkább *besidka, besedka* alakban — azonban a m. *Laube, Lusthaus, Gartenhäuschen; summer house, bower; kiosque, berceau; altanka* stb. a különböző két-nyelvű szótárakban, és hát — *kerti lugas, filagória* HADROVICS—GÁLDINÁL (OMSz.)! A *beseda* stb. a közismert — bár nem feltétlenül elismert — magyarázat szerint egy összetétel 'üldögélés a ház előtt, a házon kívül, „antesedium”, az ott folyó beszélgetés', ebből: 'annak helye, kinti pad, tornác' stb. Érdekes egybeesés, hogy hasonló szerepe volt a hajdani szakállszárazasztónak, a várórság pihenőhelyének egy kis eresz alatt (az irodalomban ezt is nevezik filagóriának).

Ha egy 'a)' jelentésű szóhoz egy 'b)' jelentés járul, és egy másik nyelv szintén 'a)' jelentésű szava azonos alakú egy ismeretlen eredetű 'b)' jelentésű szóval, akkor joggal feltételezhető, hogy a két nyelv szavaiban párhuzamos jelentésváltozás forog fenn. Konkrétan: a magyar *filagória* a görög *φιληγορία* leszámazottja. Természetesen nincs kizárva, hogy a *filagória* elterjedésében más tényezők (hasonló hangzású szóelemek) is közrejátszhattak.

ÉLŐ NYELV

Gondolatok egy nyelvhasználati gyűjtés és fölmérés kapcsán

1. Szubjektív előzmények. — Jelen leírás egy nagyobb lélegzetű munka köztes fázisában készült, amikor egy 1998-ban indított kutatási feladat részeredményeinek földolgozása előtt állok. A célkitűzés a szegedi nyelvhasználat főbb jellegzetességeinek bemutatása mind nyelvjárási, mind köznyelvi viszonylatban. A vállalt földolgozás részben szubjektív indíttatású: családom anyai ágon a nagycsalád emlékezete óta szegedi lakos. Magam a helyi nyelvjárást elsősorban nagymamámtól tanultam. Több vélemény szerint a jó nyelvi gyűjtés föltételezi a régió ismeretét (vö. KISS JENŐ, *Társadalom és nyelvhasználat*. Bp., 1995. 40—1). A deskriptív adekvátság biztosításához azonban szükség van az illető társadalom kapcsolatrendszerének vizsgálatára, valamint a szociológiai—szociolingvisztikai kutatási módszerek jó megválasztására.

A saját nyelvhasználati tapasztalatokon túl egy szélesnek mondható ismert közösség szubjektumai közül volt módom válogatni: mind életkorbeli, mind iskolai végzettségbeli, mind nemek szerinti, mind a város területét nagyjából „lefedő” lakossági rétegekből tudtam ugyanis adatközlőket megnyerni. A tősgyökeres helyi lakosok írásos és magnetofonfelvétele „vallomásai” segítenek megállapítani az ezredforduló szegedi nyelvhasználatának egyes sajátosságait (eddig mintegy ötven helyi adatközlőtől gyűjtöttem). Külön tekintettel kellett lennem a személyek kiválasztásában a város eléggé elkülönülő részeire is (pl. Alsóváros stb.). Ezt az elemzést azonban eredendően mégis a nyelvhasználat variabilitása érdekli, és nem a társadalom rétegzettségének tükröszzerűen megfelelő nyelvi leírás, ugyanakkor a szociológiai dimenzió vetületét is igyekszem követni (I. R. WARDHAUGH, *Szociolingvisztika*. Bp., 1995. 18—9). Nem törekedhetünk arra, hogy a mozgás-változás bemutatása mikrofilológiai pontosságú legyen (IMRE SAMU, *A területi nyelvváltozatok*. In: KISS JENŐ—SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Bp., 1988. 65).

2. Szubjektív-objektív alapvetések. — Korábbi nyelvjárási és szociolingvisztikai szövegközléseim és elemzéseim a Tolna megyei Kiszékelyből és a Csongrád megyei Algyőről (K. FÁBIÁN: *Nyr.* 1986: 312—9, *A nyelvjárás jellemzése*. In: HEGYI A. szerk., *Algyő és népe*. Szeged, 1987. 403—27; Kiszékely, Tolna megye. In: BALOGH LAJOS szerk., *Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből: Linguistica Series B, Documenta 2*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1993. 75—90; *Statistische Methoden in der Mundartforschung*. In: R. MOLNÁR E.—NAGY L. J.—GAL-GÓCZI L. szerk., *Absztrakció és valóság*. JGYTF, Szeged, 1996. 97—105; *A nyelvjárási alaprétég három hangtani jelensége és változatai a Tolna megyei Kiszékelyben*. In: BALOGH L. szerk., *A magyar nyelv táji változatai az 1980-as évek végén: Linguistica Series A, Studia et dissertationes* 19. Bp., 1996. 43—64) a hagyományos dialektológiai leírások és a változásvizsgálatok különböző módszereivel is éltek. Felhasználtam például a Magyar Nyelvjárások Atlasza mindkét településre vonatkozó adatait, de a magnetofonos gyűjtés a szociológiai rétegzettségre is tekintettel volt. Mostani gyűjtéseim és felméréseim egyértelműen a többirányú és többcélú koncepciónak igyekeznek megfelelni. A gyűjtésben főiskolai speciálkollégiumi hallgatóim is részt vettek, alapos előkészítéssel. (A közreműködők nevét az adatfeldolgozást és elemzést követő tanulmányban teszem közzé.)

3. Elméleti alapvetések. — A vizsgálat célja: a szegedi nyelvhasználat nyelvjárási és szociolingvisztikai jellegzetességei egy részének bemutatása. Az „egy rész” természetesen itt bizonyos nyelvi vizsgálati területeket jelent: a nyelvi változónak nevezett jelenségek egy, általam kiválasztott és nyelvi-nyelvészeti ismereteim alapján jellegzetesnek tartott jelenséghalmaz variabilitását, különféle függőségét, azaz specifikusságát, a rendszerszerűségeket vagy éppen rendszertelenségeket, a (nem keveset vitatott) nyelvi normához való viszonyát (I. KEMÉNY G. szerk., *Nor-*

matudat — nyelvi norma: *Linguistica Series A, Studia et dissertationes* 8. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1992.; benne részletes szakirodalom-jegyzék: WACHA IMRE „A nyelvi rétegződés kérdései” c. tanulmányban a 99—105. lapokon a nyelvi normával kapcsolatban), a nyelvi attitűd és a presztízs néhány momentumát, ezeknek statikus, szorosan vett szinkron elemzését jelenti. Úgy gondolom, hogy magam mint kutató és informátor egy személyben viszonylag objektívan össze tudtam állítani egy olyan gyűjtési tervezetet, amely átfogja a legfontosabb jellegzetességek halmazát. Specifikus csoportnyelvi adatgyűjtéstől el kellett tekintenem (pl. halászat stb.); e részterületek regisztervizsgálatát nem tartottam feladatomnak, nagyvárosi gyűjtés nem is szokott ilyen jellegű célokat kitűzni (vö.: G. VARGA GYÖRGYI, A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről: *ÁltNyTan.* 8: 213—30; Uő.: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből: *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok* 4. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék — MTA Nyelvtudományi Intézet, 1980.; ez utóbbi munka is általános nyelvhasználati jellegzetességeket vizsgál inkább).

4. Az anyaggyűjtés módszereiről. — A célkitűzés fontos momentuma, hogy hasonló komplex, tehát nyelvjárási és szociolingvisztikai vizsgálat viszonylag kevés történt a magyar nyelvterületen. Ennek megfelelően komplex az anyaggyűjtés is. A rétegzett mintavétel (a korlátra szempontjait is tekintetbe véve) lehetőleg az adatközlők otthonában készült. Az első feladat irányított beszélgetés volt megadott szavakkal kiegészítendő mondatok formájában. Ezt követte egy 60 perces magnetofonfelvétel, szabad beszélgetés az adatközlőnek tetsző témákról. A következő „lépés” a fent említett feladatsor írásos kitöltése, megismétlése volt, amely azt a célt szolgálta, hogy a korábban spontán módon kiejtett alakok leírását kérje, azaz a kiejtés és leírás összehasonlítását tegye lehetővé. Ezt követte három felmérőlap: egy köznyelvi, javítási lehetőséget kínáló, egy nyelvjárási-köznyelvi választási lehetőséget adó, amely attitűd jellegű, egy pedig tipikusan nyelvjárási és köznyelvi adatsort tartalmazott kiválasztási céllal. Más fölmérések tapasztalatait néhol alkalmaztam, ha a gyűjtési, elemzési céloknak hasznára válhattak, nem is beszélve az összehasonlíthatóság praktikumáról (pl. a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú kérdőívei közül: KONTRA MIKLÓS, Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1987.; KISS JENŐ: *MNy.* 1994: 257—70; KONTRA, Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból: *Linguistica Series A, Studia et dissertationes* 5, MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 1990. 132, 135—6).

5. Az elemzés problematikája. — A szöveglejegyzés kásahegy-munkálatain túl lévén a szisztematikus anyagfeldolgozás tervezése több kérdés eldöntését kívánja meg. A társadalmi rétegződés nyelvi következményeit úgy kell megragadni, hogy lehetőleg objektív képet kapjunk. Objektív lehet-e az a kérdőíves irányított beszélgetés, amely a következő feladatot adja. Egészítse ki a mondatot a zárójelben szereplő szóval: *Én tegnap nem sokat ..... (eszik)!* Erre aligha lehet azt válaszolni, hogy *öttem*. Az írott szöveg agresszív, szinte regulatív, tehát a fölolvastatás, az irányított beszélgetés fonetikai jelenségre vonatkozóan nem lehet objektív. Másik példa: *A váza a szekrényen, a párna a ..... van (szék).* Itt sem várhatunk *székön* alakot. Sorolhatnám a hasonló példákat, amikor a nyelvjárásosság vizsgálata esetében legfőképpen a választásos kérdőív a megfelelő gyűjtési mód (vö.: KISS J.: *MNy.* 1996: 403—15; 1998: 257—70), de ezekben az esetekben is befolyásolja a döntést az írásképp, azaz a nyelvhasználati jellegzetesség használati vizsgálata helyett tudat alatti presztízsdöntés eredményét kapjuk. Ehhez hasonlóan az írott szöveg agresszív, befolyásoló jellegű az egyéb, szociolingvisztikai nyelvhasználati felmérésekben. Gyűjtési tapasztalataim alapján úgy vélem, hogy a magnetofonos felvételek biztosabb, objektívabb nyelvhasználati jellegzetességeket közvetítenek számunkra, mint a kérdőíves fölmérések, de legalábbis a két, egymást kiegészítő módszer fölhasználására van szükség.

6. Egy kisebb fölmérésről. — Egy főiskolai, 10 tagú hallgatói csoporttal a következő feladatot oldattam meg. Fölsoroltam egy déli, szegedi nyelvjárási jelenségeket tartalmazó adathal-

mazt. Megkértem, hogy sorolják be, azaz minősítsék a szavakat, kifejezéseket az általam megadott kategóriákba. Az 5 kategória a következőképpen alakult ki:

- a) Nyelvjárásos, ízes, de művelt lehet: *möglátta; köll; kézhöz; székön; möglöhet;*
- b) Kissé népies: *édösanyám; lentrebb; láttad-é; möglöhet;*
- c) Erősebben vidékies: *Tibor; bőlba; kezit; mönyasszony; ájtó; családostul; öszök; néki;*
- d) Fokozottan nyelvjárásos: *attúl; ódal; osztán akkór; mán; aszonta; okossan; szögedi;*
- e) Helytelen, mert nagyon nyelvjárásos: *Menny má él; hánnya ja szenet; van nekiije; asztat; nem mönyünk é; alunni kő; attú; onnanhazul 'hazulról'; láti; penisz; mē 'mert'; mé 'miért'; hányzó; főggyit; észalad; mingyarást 'mindjárt'; lássuk 'látjuk'; kéne; mék 'megyek'.*

A fenti minősítések lényegében számottevően nem tértek el egymástól a hallgatói csoport besorolásában (ezért százalékos vagy egyéb differenciálást nem közlök), és éppen azt mutatják, hogy erősen karakteres kérdőívek fölállítása csak bizonyos, nagyon határozottan körvonalazott morfológiai, lexikai, mondattani vagy presztízsvizsgálati célok kitűzése mellett indokolt. Nagyon hasznosnak és célravezetőnek látom BALOGH LAJOS (német mintán kidolgozott és méltatlanul elfelejtett) beszédszintmérési elemzését, amely ugyan nem egyes szavakról szól, hanem szövegek központú, de a százalékok a nyelvhasználati tendenciák alakulását nagyon jól mutatják (Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika: MNy. 1974: 44—55). A főnti, déli nyelvjárási alakok besorolásai presztíz- és attitűdvizsgálatokhoz jól alkalmazhatók, esetleg a csoportelnevezések, kategóriák finomításra szorulnak. Bár a kategóriák megnevezése és a hozzá rendelhető társadalmi csoportok is változnak nagyon rövid időn belül. G. VARGA GYÖRGYI (A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződése: ÁltNyTan. 8: 213—30) 12 560 adat alapján felállított 6 csoportja is valószínűleg újabb változásokat mutatna a nyelvi magatartástípusok 6 csoportmegnevezésével együtt. Az újravétel lehetőségét és szükségességét tűzi ki célul KONTRA is (vö. BUSZI. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet. Bp., 1987. 1). A megismételt felmérések esetleg igazolják a korábban megfogalmazott véleményt, amellyel tapasztalataim alapján egyet is értek, hogy tudniillik a helyi nyelvjárások „újraélednek”, bizonyos „konzervativizmus” jellemzi a regionális változatokat, az „újratermelés” kisebb-nagyobb mértékben megtörténik (vö.: SZABÓ GÉZA, Nyelvjárásunk és a területi nyelvváltozatok néhány kérdése. In: KISS J.—SZÜTS L. szerk., A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 73—4).

7. A dilemmákról. — „A köznyelv pozíciója már jó ideje nem vitatott, hanem vitathatatlanság is” — írja KISS JENŐ, de ugyanott megjegyzi, hogy a „nyelvjárások mai megítélése ... nem nyelvi alapú”, hanem a társadalomra visszavezethető stigmatizáció (l. Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat. Bp., 1994. 79). Amennyiben tehát a magyar társadalmi viszonyok a jövőben kedveznek a vidéki és a civil szféra életterének (pl. falusi iskolák, klubok, „regionálisabb” tévék stb.), akkor a többnyelvűvátozatúság (vö. KISS J.: MNy. 1996: 403—4) mindennapi, normál (mondhatnám normatív) beszélnyelvi jelenség lenne. Napjainkban ugyanis a bekezdésben írt első idézet sajnos tényként kezelhető direktíva, s ez a nyelvjárásoknak, a nyelvi változatoknak igencsak kedvezőtlen távlatokat jelent. Akkor mi sohasem beszélhetünk *schwitzerdütsch* nyelven, bár első-sorban nem is úgy akarunk.

K. FÁBIÁN ILONA

Nyelvjárási szöveg Jászárokszállásról

Jászárokszállás Jász-Nagykun-Szolnok megye északi csücskében, Heves megye és az Északi-középhegység szomszédságában található. 1991-ben kapott városi rangot a római katolikus település, mely 8582 lelket számlál (1998. január 1.). Jászárokszállásról, melyet jászok népesítettek be, először egy 1366-os oklevél tesz említést (FNESz.) Alföldi település lévén az itt élők százado-

kon keresztül földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkoztak. Például egy 1920. évi felmérés szerint a földművesek száma 67%, míg az iparosoké csak 17% volt. Napjainkban viszont a lakosság jelentős része (nagyreszt más városokban) már az iparban dolgozik.

Adatközlőm, Nagy László, 1912. augusztus 29-én született Jászárokszálláson. Az elemi iskola három osztályának elvégzése után munkába állt: állatokkal, majd földműveléssel foglalkozott. Később Budapestre, illetve Dunapentelére, a későbbi Dunaújvárosba került, ahol nyugdíjas koráig kubikusként, építőmunkásként dolgozott. A lejegyzés alapjául szolgáló interjút 1998. március 10-én készítettem. Ahogyan a szövegből is kitűnik, adatközlőm beszédében nagyszerűen megőrzött olyan jellegzetességeket, melyeket a köznyelv a helyi nyelvjárásban lassanként teljesen háttérbe szorít.

A térség nyelvjárása KÁLMÁN BÉLA szerint főbb vonásaiban a délkeleti palóchoz tartozik, de „átmenet a tiszai nyelvjárástípus felé” (KÁLMÁN, *Nyelvjárásaink*. Bp., 1966. 80). IMRE SAMU szerint a jászági nyelvjárásban — hasonlóan a Zagyva—Tarna—Tisza-vidék többi területéhez — a palóc és a közép-tiszántúli nyelvjárástípus sajátosságai keverednek (IMRE, *MMNyJR*. Bp., 1971. 359). A tiszántúli típusokból származnak a záródó diftongusok és az *i*-zés. A palóc nyelvjárásból pedig elsősorban alaktani jellegzetességek jelennek meg a szövegben: pl. a főnévi igenév *-ni* képzője palatalizáltan (*-nyi*) hangzik; a többeseji időtartamot váltakoztató tövek egy sajátos csoportjában alapalakban is a kötött *tő* rövid magánhangzója jelenik meg (pl. *tehen*); a *leg-* szócska mindig *let-* alakban realizálódik (pl. *letfontosabb*). Nem található azonban meg a palócra oly jellemző illabiális *á*.

Jászárokszállás nem tartozott A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjai közé. (A Jászágban csak Jászfényszarun, Jászkákhalmán és Jászládanyban végeztek gyűjtést az Atlasz munkatársai.) Hasonlóképpen, innen származó nyelvjárási szöveg sem jelent még meg az általam áttekintett kiadványokban. Azonban 1992-ben a III. Dialektológiai Szimpozionon HEGEDŰS ATTILA egy Zagyva—Tarna—Tisza-vidék nyelvjárásait bemutató regionális nyelvatlasz előkészítő munkálatairól számolt be (III. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 1998. 139—43). HEGEDŰS elsődleges célkitűzése ellátogatni az Atlasz kutatópontjaira, ismét felvenni annak (kissé megváltoztatott) kérdőívét, s a tapasztaltakat összehasonlítani a korábbi eredményekkel, hogy lemérhető legyen a változás. Ezek után pedig el lehet készíteni magát a nyelvatlaszt. Ez a munka IMRE SAMU észrevételének (i. h.) hatására indult meg, miszerint a térség sokszínű, átmeneti nyelvjárása nagyrészt még feltáratlan.

Néhány technikai megjegyzés a lejegyzéshez: A mondathatárok kijelölése néhol problematikus volt, mivel a grammatikai és intonációs mondatjegyek nem azonos irányba mutattak. — Az adatközlő hangsúlyos helyzetben egyes középső nyelvválású magánhangzókat (*ē*, *o*) és a diftongusok (*ē*, *o*) előtagjait gyakran kissé nyíltabban ejti. Ennek következetes jelölése gondot okozott, csak a tisztább eseteket tüntettem fel. — A tegező forma oka az, hogy az adatközlő a nagyapám. Rövid idő elteltével hozzászokott a magnetofonhoz, s ez elősegítette az archaikusabb formák előjvetelét. — Végül szeretnék köszönetet mondani tanárainknak: GERSTNER KÁROLYnak és JUHÁSZ DEZSŐnek a lejegyzésben nyújtott segítségükért.

Akkoj Jászárokszállásonn igazē, | ming gyerekkorba, igazē jácottunk, mindē. | Mikor elirtuk aszt az időt igazē, | akkor | kikerūtunk a tanyákra | jo^uszágot ő^uriznyi. | Ēt tehenet ő^urzöttem, | mēg | hē^ud birgēt, | mēk kēt^u malacot. | Erre vigyásztam, esztet ő^ur..., esztet ő^urzöttem, vigyásztam rá. | Tiz ő^urakor, tiz ő^ura, | fē^ultisz tájba megittattam, | akkor utánna tizenkēt ő^urájig | legeltettem, | ő^urzöttem. Tizēnkēt ő^urakor behajtottam, | megittattam | űköt. | Akkor | ēggy ő^ura-hosszajik pihenēsidō^u vo^ut. | Akkor ēggyo^ura után kihajtottam, szittē^un, szintē^un legeltettem, | akkor | nīgy ő^ura tájba behajtottam, megittattam űköt, | akkor megint kihajtottam, | akkor naplēmēnytyig legeltettem. | Naplēmēntkor behajtottam, | ^akkor elvigesztem körülōtte, | a többit mēg a gazda vigeszte. | Mēkfejte a tehenet, | ēlvigēzēt körülōtte. | Autān mēgvocsorásztunk, | akkol fēfeküttünk. | Akkor rēggel, | mikor a nap fēlgyūt, fēlkeltünk, ēlvigeszünk a jo^uszak körū. [...] Ez így mēnt | ē^uvekiG, | egīssz esztendō^ube. | Autān uto^ujára, igazē, kerūt a sor, akkor ^a másig gazdāhosz

kerütem, | mer igazē | mán | ahogy nyő^utt a gyerek, | úTY | igazē | akkor | mán | többet kellett neki fizetni. | Oszť igazē mán akkor nagyob gazdáho kerűt, | ot töb jo^uszágja vo^t, | ē^s igazē | töb munka vo^t veľe. | Ottan szittēⁿ eszt a munkát vígesztűk: | mēgitattuk, mēgítettűk. [...] Akkor igazē utána mēgin kezdő^udőtt úťy foltatás közbe | ez a munka. | Ez út telt el foltatás közbe, hogy ē^uveken kērēstű, | átlagába. | Mikor elírtem aszt az idő^ut, | hogy igazē | mos má lejárt rűla az idő^u, hotyhát | pásztor lēgyek, | bojtár, de akkor mán bērés lētem. | Akkor igazē | elē^ugyűtt az idő^u | újesztendő^ukor, | elē^ugyűtt az idő^u, az, | hōgy | bēřēš lētem igazē, utánna, | utánna igazē | tavaszszal | kimēntűk | a tavaszi munkát elvígeznyi, az árpát elvetnyi, mindēn | igazē, | mer az vo^t a letkorábbi | űltetē^s. | Akkor kē^urēm szípen, | ē^udanoltuk asztat, | hoty: „Kicsi járom, kis ökor, | mos foktug bē elő^usször. | Bērés vagyog, bē^urēs, | már el isz szegő^uttēm; | itt az újesztendő^u, | jön a szekē^r értem. | Sájnálom ökröm, | řēzgombos járomszögēm, | cifra űstökē^umēt, | barna szerető^u-mōt. | Van tehenēm, űuli, | ak kutyám mēk puli, | a babám mēg Juli. | Ēllik a Tuli, | kō^ukedzik a puli, | babádzik a Juli, | bájba van a Gyuri.” [...]

Akkor tavaszōn | elē^ugyűtt az árpavetē^s. | A fō^udet mēggűbērosztuk [grubbero: 'talajt fellazít, ekekapával dolgozik'], | mēgboronátuk, | akkor | elvettűk az árpát, | utánna | mēgboronátuk. | Utánna gyűtt | a bökkōmmag ['bűkkōnymag']. | Elvettűk a bökkōmmagot, | mēgboronátuk utánna szintēⁿ úgy, aho tövűt [?'többit'] mēgboronátuk, | utánna, hogy bētakarja, | bētakarja řendēsenn. | Akkor utánna | elvettűk a zabot. | Asznak [?] is szittán [szittēn] elkiszítēttűk a fō^uggyit mindēn igazē, | akkor igazē bēboronátuk, mindēn. | Mikor ebbel ['ēvvel'] elvígesztűnk, | akkor kē^urēm utánna | gyűtt | a gynyē fō^udnek az elkiszitē^sse. | A d'inyēfō^udet mēggűbērosztuk, | mēgboronátuk, | utánna kiver..., | kivertűk a fűszkit, kicsi^m, mēkcsinátuk a fűszkit, | ēggy | ojan ősszemarík trágýát belevettűnk, | akkor ēty kis fō^udet rá, aszt ősszekavartuk a fō^uddel, | akkor kē^urēm kōrű mēkkarikásztuk, | hogy | mēglaccon a hejit, hoty hol van. | Mikor | ēvvel elvígesztűnk, | amikor elē^ugyűtt az idő^u, | akkor kē^urēm szípen | beľe, | beľēvettűk a magot. | Dē mindēn századík napon űltettűk a d'inyeimagot [!]. | Mer ^ha százagyik napon' űltettűk a dinnyemagot, akkor mindig vo^t gynyē. | De ^ha | kisűbb űltettűk, | akkor mán nem vo^t biztos, | hōj jo^u termēs lēssz. | Akkor utánna mēkkapátuk igazē, | mēkkapátuk, mikor elē^ugyűtt az idejē. | No, ēvvel el lētt vígezve. | Akkor vettűk a kukoricának elkiszítē^u..., szintēⁿ mēggűbērosztuk a fō^uggyit, | mēgboronátuk, | beľēvettűk a kukoricát. | Akkor kē^urēm szípe, | mēkhengērēstűk, ha laza vo^t a fō^uggye, | hoty kemīnyēbb lēgyēn, | jobban kikel..., | jobban hozzátapaggyon a fō^ud, | jobban kikejjēn. | Oszť mikor elē^ugyűtt az idő^u, | akkor mán kē^ut hē^ut műva, ēty hē^ut műva, | ha jo^u vo^t a fō^ud, | má ēty hē^ut műva bűjt kifelē a kukorica. | Mán kē^ut hē^ut műva kapányi kēllēt, | kapányi kēllēt. | Mer az elō^u kapálás vo^t | a letfontosab neki. | Mer ha aszt elhanyagolta, | az mán nagyon kárára vo^t, | útyhon nem bír, nem bírt úťy kifeľő^unnyi. | Akkor utánna igazē mēgin mēkkapátuk mē^k háromszor, | igazē, | ez el van vígezve, | ez el van vígezve. | Akkor | kē^urēm szípeⁿ, gyűtt a kaszálás. | Lēkasztűk a lutērnát, ēv vo^t a elō^u. | Ősszekapartuk, ősszetakarítottuk, | bogjába ősszeraktuk. | Oszť mikor elē^ugyűtt az idő^u, ēty-kē^ut nap műva, akkor bēhortuk. Szeķerre raktuk, | akkor bēhortuk, kazalba ősszepakoltuk, | ősszepakoltűnk kazalba tē^ulire. | Utánna gyűtt a | bökkōnkaszálás. | Aszt is lēkasztűk, szintēⁿ asztat is úgy, | hogy igazē | mēkszáratt. | Mēkforgattuk, | de víkon řendēkēt kēllēt vágnyi, | nem vastagot, | mer ha vastagot vágott az embēr, akkor | a közēpe | nem szarat ki, nem bír kiszárannyi, | híjjába forgattuk. | De ha víkon řendēkēt váktuk, akkor kiszáratt. Akkor szintēⁿ aszt ősszetakarítottuk, | ősszeraktug bogjába, | akkor bēhortuk, | ősszeraktuk kazalba, | kazalba tē^ulire, | ē^s mēgvo^t a jo^uszágnak | a tē^uli | ēľēsígē, | ēnnyivalo^u a jo^uszágnak. | Akkor utánna | gyűtt az aratás. | Akkor igazē arattűnk. | A bűzát lēkasztűk, ősszesztűk, kīvibe bēkōttűk, | kērēzdbē ősszeraktuk, | hosz száraggyon, | jobban járja a levēgő^ut, hoty kiszáraggyon, mikorra bēk, | bē kēllēt hordanyi. | Mikor^a elē^ugyűtt ez az idő^u, | akkor kē^urēm szípem bēhortuk, | kazalba raktuk, | kazalba raktuk, | utánna gyűtt a csípő^ugē^p. | Abba | mēgint, abba mán | mēgint a csípő^ugē^pnek a | ēmbērei azok, aszt má azok vígesztēk. | Úťy, hogy belehánták a csípő^ugē^pbē, | oszt igazē | akkor őmlōtt a bűza. | Akkor ha nagyony gyűd belő^u a bűza, akkor a | a | ētető^u, aki ētette a gē^pet,

belehánta, | asz ké'rem kopoktatott, hol lassabban hánnyák belé, | mer nagyony gyün, mer nem gyö'szte a zsákot lészénny, még | békötözni, mēf ferraknyi. | É's ez így mēnt. A szalmát igazē, | aszt mēk kazalba horták, | összepakolták | kazalba, | a pějvát aszt szintē'n összepakolták ká, kazalba külön, | a törekēt aszt szintē'n külömpakolták, | kazalba összerákták fajinan, | hogy bē nē ázzon. | Akkor, mikor bēirt a kukorica, akkor asz lētörtük, lészettük, | bēhortuk, | bēnt mēkfosztottuk, | fēlhortuk a padlásra, | igazē ot mēkszáratt, | tē'dél [tēlen] mēkszáratt igazē. | Akkor igazē, | mikor az el lēt vígezve, | akkor mēginy mēkkesztük a | ő'szi munkát, | tavasz alá szántanyi, | a búza alá. | Kē'ccēr mēkszántottuk a fö'det, | kē'ccēr mēgboronátuk, | akkor szintē'n igazē elvettük, | akkor szintē'n mēgboronátuk | igazē, | hogy bētakarja. | Mer ha bētakarta, bētakarta a búzát, | akkor igazē jövö're lētt | jo' termē's. | De mostann | avval mennyi munka vo't, | mikorra asztat elvigeszte az ember avval a munkáját. | Mer sok ember mindē'g asz monta, | hogy ijjen drága, ojjan drága, | de as sēnki nem monta, | hod de mennyi munkával jár az, | mikorra az embernek az asztalára kerü, | hogy ēhessēn belüle; | ēhessēn belüle, hogy mennyi munkával jár az. | Asztat igazē lē kellett aratynyi, bē kellett kötynyi, | bēhordanyi szalmá..., akkor kē'rem | elgē'pelnyi, | akkor kē'rem bēhorgyanyi [Így!] a maktárba, | akkor mikor elē'gyütt az idö, | összeszēnni, | elvinnyi a malomba, | mēgö'rlenyi, | aszt kiviszi a tanyára, asztat mēkszítanyi, | asztat a tēknyö'be mēg'gyürnyi, elkiszitenyi, hoty kényē'r lēgyēn belüle, | kiszaggatynyi, | kosárba, szakajto'gba, | kiszaggatynyi dara-bonkint, ē's annak bēfütenyi, | ē's | annak három o'rahosszajik kellett a kēmēncē'be lēnni, | mikorra az rēndēsen mēksült, | rēndēsen jo' lētt. [...]

Akkor kē'rem szípen a krumplit igazē elültettük. | Asztat lē kēl tēnni | legalább ēty harminc centire, | mer a krumpli | a fö'dbe tērēm, | nem a fö't tētején. | A fö't tētején csak a szára gyün ki, | az neveli, | mer a fö'dbe tērēm.

Hogy is mondták ezt: Hogy ne hallja a harangszót?

Ügy monták | annak idejibe, lē kēl tēnni, hogy a harankszo't mēg nē hajja, | mer akkor lēz belüle jo' termē's. | De asztat mēk kapányi is kellett, | hon nē a gaz ēgye mēG, | nē a gaz ēgye mēk, hanem tiszta lēgyēn, | ē's akkor tudok termelni jo' krumplit.

Mikor kellett ültetni a krumplit?

Hát a krumplit ültetynyi | má március uto'jján | vagy áprilisba átlagába, | átlagába, | dē jo' asz hamarabb is, | mēg az azom múlik, | hogy mijen az idö'járás, | mijen a fö'ggye, | mer ^ha sáros vo't a fö'ggye, | akkor nem jo' vo't ültetynyi, | mer ^ha rávette a fö'det, | ^ha az a sáros fö'd rátapatt, | ē's nem bírt kigyünnyi alo'la, | nagyon nehezenn. | Nagyon nehezen tudot kigyünnyi alo'la.

A többi veteményt — a borsót, hagymát — mikor ültették?

A borso't, | asztat március elejin, már, márciusba lēhet ültetni, | má ha ojan a fö'ggye, | mán | februárba is lēhet ültetynyi, | mēg a zö'ccsigēt, a gyükermagot. | Asztat, | mer ha kīsűbb ültetik, | akkor, ha nem lēsz rá ojan idö, | akkor kiszárad, | ē's nem bír kikē'nyi, csak nagyon sokára, | nagyon sokára. | A sárgaripát, | asztat kīsűp kēl ültetynyi, | mer az lethamarap kibűjik a fö'dbű. | Lethamarap ki tугy gyünnyi a fö'dbű. | A vērēshagymát, asztat is jo' ültetynyi. | Nem, annak nem számít, hogy mikor, mijen korán, | mer annak nem számít, ha mēkfagy is, | csak nem kēl hozzányúnyi. | Mer ha nem nyúnak hozzá, | annak sēmmi baja nem lēssz, | asz kikel. | De ^ha hozzányúnak, mēmmu..., mēkforgattyák, | akkor mán asz csak elpusztú. | É's az igazē a fö'dbe, | az nagyon szípen kikel, ^{ho} nagyon korai lēssz, | nagyon korai termē's. [...]

Mikor kell ezeket a terméseket kiszedni?

Hát a krumplit átlagába agusztuzsba. | Agusztuzsba. Akkorra bēirik. | A krumpli, | asz kē't ho'nupra bēirik annyira, | hogy mán nem egísszen, de mál lēhet szēnni, lēhet fö'znyi. | De águsztusra, | akkor mán tējesen bēirik. | Bēirik a fö'dbe. | Hotyha vo't ojan idö'járás, | hogy a víz fēlvētte | a krumplit, | ki kēllēt szēnni, | mer a krumpli, amēnnyre szeretyi a vizet, | ojjan hama erromlik benne. | De ha kiszēttēk a krumplit, | ha a víz mēgát rajta, kiszēttēk a krumplit, | ē's nádas pallásra | szípen szīteritēttēk, | az ot magába bēirt. | De | sindēlēs palláson, | ot nem ird bē,

mer ottann | mékszáratt. | Mer a nádas pallás asz hívés vo^ut, | ottan szípem bëirt. | Ha | nem ojjan hején vo^ut, ahol a víz nem vëtte fël, ottan nem számít. [...]

Idősebb korodban is dolgoztál állatokkal?

...Tëhene^{kk}el dolgo^{sz}ta^m, lovakkal bántam. | Tehenekët csak ëtetynyi këllët, | mëk tisztán tartanyi, | tisztán tartanyi igazë. | Lovat mëg ëtetynyi këllët. | Csak iga^{2e} a lo^u az ojan vo^ut, | hogy | hà | ô^usszel má el lët vígezve | í naggya munka, | csak ojan kõnyü munkát vígesztëk, | akkor a lo^unak mëg akkor is annyi këllët | ëty fë^umarík kukoricát. | Mer az a fë^umarík kukorica annak a nagy jo^uszágnak | annyit hasznát, | hogy elë^ugyütt az idö^u, a tavaszonn | a munka, | elë^ugyütt a munka, | de akkor mán többet adot, többet adot neki a gazda, | töp kukoricát, | ë^us akkor bírta a munkát. | De vo^utak ojan gazdák, | hot tël^uen nem attak neki kukoricát, | nem attak neki, | ë^us tavaszon nem bírta a munkát, | csak ízzatt, | mëg ízzatt, | mer nem vo^ud benne erö^u. | Abba a nagy jo^uszágba az a csëp kukorica | annyit jelëntët, hogy borzaszto^u sokat jelëntët. | Nagyon sokat jelëntët. | A törek, | asz kë^urëm, | vo^ut ojan, aki törekët ëtetët. | A törek, az is nagyjo^u jo^u a jo^uszágnak, | csak a tëtejít is oda kël nem annyi. | Mer ha a tëtejít nem atta oda neki, | abba sëmmi erö^u nem vo^ut. | Nem, nem adot sëmmi erö^ut a jo^uszágnak, | nem bírta tavaszonn a zigát. [...]

A malaccal hogy kellett bänni?

...A malaccal mëg az othon malaccal mëg othon vo^utam igazë, | avval mëg úty kël, h^o rëggel mëgëtettük, mëgëtettük. | Tël^uen, | ha naty hideg vo^ut, | akkor csak annyi szalmát tëttem alája, | amennyi bëfë^urt az o^uba. | Mer a maladz, diszno^u az ojjan, | hogy az nem fázik mëg, akarmijen hideg van, | csak szalma lëgyën alatta. | Ha szalma nincs alatta, | akkor kë^urëm szípen, az is mëkfázik, | ë^us kaphat ojam bajt, hogy elpusztúhat. | De viszony^u nyáron | vo^utak ojan | hejek | tanyákon, | vo^utak ojan hejek, | hogy mikor nagy meleg vo^ut, | hát igazë ëggy o^urahossza pihenë^us vo^ut | a jo^uszágnak, | ëggy o^ura után ki këllët hajtanyi. | De vo^utak ojan hejek, a gazdák | ahun nem hajtották ki csak öt o^ura után, | mikor mán nagy meleg szünt, | mer a diszno^u | a nagy melegët nem bírja, | ë^us az valami bëtëksigët kapott, | ë^us az elpusztút. | De ammëjig gazda nem hajtotta ki, | csak öt o^ura után, mikor hívësëdët az idö^u, | annak sëmmi baja nem lët. | Mer akarmijen meleg vo^ut, | má három o^ura után | akarmijen kicsid, de csak gyëngüt. | Gyëngüt a meleg, csak hívësëb lët. | De ammëjig gazda kihajtotta, | annak nagyon sok | jo^uszágja | elpusztút, a diszno^u. | Akkor kë^urëm a diszno^unak | legaláb minden ho^unabba | a mosatlannyába | ëty szëmë^ujënkint | legalább ëty fëldeci | ësëcët [‘ecet, eszencia’] këllët öntenyi. | È^us az ësenc, | ësenc | az gyö^ugyít is, | mëg | ë^u, hogy mongyam mán no, | gyö^ugyít is, mëf fërtö^utlenyít is. | È^us ez a jo^uszágnak, az a diszno^unak nagyjo^u jo^u vo^ut. [...]

Hogyan készült a mosatlan [‘moslëk’]?

A mosatlan kë^urëm úty kësüt, | mëgebídëltek, | mëgebídëltek, oszt a tányíro^ukat elmosták, | eltörütë^uk, elpakolták a hejire, | osztann | úgy el lët vígezve. | [...] Á | sáváshordo^uba beleöntöttë^uk a mosatlant, | abba vo^ut szak, [‘olajpogácsa’] | szak, ammit a kipë^usëltek.

Miből készült a szak?

Á | tányírmak, tányírmagbú, így nevesztë^uk, tányírmagb^u, tányírko^urë^u, | annak | a sotúba | lëhajalták, | lëhajalták a sotúba, kisjányom, aután | mëkpirították, | aután | beletëtë^uk a prëzsbe, | akkor | mëkprë^usëlë^uk, kinyo..., oszt a prë^us kinyomta belüle az olajt. | A szak mëb bennemaratt igazë, | mikor kinyomta az olajt, akkor kinyitták, a szak akkor kiesëd belüle. | Ez ojjan kerek.

Ès ezt tették a csáváshordóba...

Igën, oszt eszt tëtük a csáváshordo^uba. De igazë kavarnyi këllët, mer az | nem ázott el. | Oszt ijen hosszú kana vo^ut, | fakana, | oszt avval | kavartuk. | Kavartuk, hogy összekavaro^uddzon, oszt akkor úgy merítëttük ki | a malacnak, ë^us úgy vittük a vállo^uba. | Oszt úgy itták, nagyon szerettë^uk. [...] Nyáron nem attak neki, cs^o tiszta vizet, mëg ammit legelt, | mëg ammit legelt, | a maglo^unak, | de ^a hízno^unak annak má attak kukoricát, | mindënt, hogy | lëgyën be^ule valami.

Mikor volt a disznóvágás?

Hát a diszno"vágás | átlagába, | átlagába dëcembër, januárba vo"t, | mikor a letnagyop hi-deg vo"t. | Mer akkor aszonták, hogy a diszno"vágásra jo" a hideg. | Nem, a diszno"vágásra job vo"na a jobb idö, | hogy az embër, mikor lëvákta, a kësre, | kësre mæg a kezire ráfagyott a vir, | ojjan hidegék vo"tak. | Vö"tak azok a hús, harminc, | nëgyven fokos hidegék, | annak idejibe. | De mosmán vagy, | mosmán vagy ötven ëv o"ta nem vo"t ojan idö"járás.

El tudnád mondani a disznóvágás menetét?

[...] Lëszúrták a diszno"t, lëppërkëltük | szalmával, | mer szalmával përkëltük, | ë's ha szal-mával përkëltük, | av vo"t a letjobb izü | a portë"kája, | ha szalmával përkëltük. | Aután igazë an-nak idejibe më' rigënte igazë, | akkor më' nem vo"t, | akkor më'g daráló" së vo"t, | báltával vag-dostuk a húst, | mëm mindë, | mæg a ko"bászt út tö"töttük, | báltával összevagdostuk | a húst igazë, | a húsát, | mæg a hurkát igazë. | Á, | a hurkája, | a diszno"nak a hurkája, | az letjobb az árpábü. | De az árpábü úgy a jo", | úgy a jo", | ha az árpát lëdarájják. | Úty, hogy apro" szëmübü, | dë | ha egisz szëmübü rakták az árpát, de má az árpa | mæg vo"t hajalva, | a malomba mëkhalajták [Így!], úgy a haját lëvertë'k, | de úgy nem jo" vo"t. | Mer az árpa, az mindënfë'le zsírját fëlszëdëtt, | mindënfë'le jo" izü csinát, | de a rizsába, ha rizsával fö"szte'k, | az nem vo"t ojjaj jo"izü. [...]

A karácsonyt hogyan ünnepelték az emberek?

A karácson't akkor mëgünnepëltë'k az embërek. | Az asz..., az embërek igazë mën'tek szä"rakozyi | a kocsmába, italos | hëre mënnek szä"rakozyi, | mën'tek, | az asszonyok mæg othon kësztë'ttë'k az ebédet. | Süttek, fö"sztek, kalácsot | süttek | igazë.

Mi volt az ebéd általában?

Átalába igazë" zebíd vo"t | húsleves, | finom húsleves, | mæg | vo"t | süteminy | hozzá, valami sütemin. Rítes, | túro"srítes | vagy mákosrítes, | vagy, | vaty përec, | úgy neveszte'k, hoty përec. | Ez vo"t a, ez vo"t az ebéd.

Általában, amikor dolgoztatok, mit ettetek? Nyáron...

Nyáron, nyáron | szalonnát ëttünk. | Szalonnát ëttünk igazë nyáron, | mët tejet, de tëhen-tejet. | È's akkor" az embërek igazë | të'lidö"be, | ahun többen vo"tak, | sok családdal vo"tak, | vo"t ojan család, ahun többen vo"tak, hoty kët mázsa kukoricát mëgëttek. | Úd neveszte'k, hogy görhe, | úd neveszte'k, hoty kukorica, | kukoricaganca, | kukoricamälë', | kukoricagörhe, | ë's azok az embërek | egisz nyáron birták is a munkát.

Hogyan készült a görhe?

Hát a görhe, kjsjányom, az úty kjszüt, | hogy igazë | abba tejet tettek. | Tejjel | mæg olajjal, | mer az olajjal a jo". | È's az ojjan finom | vo"t, hon nagyon finom. È's abba vo"t a táperö". Akkor nem úgy vo"t, mint most, | hogy ebbë is vitamin van, abba is vitamin van, | az embërek mæg a munkát nem birják. | Akkor më sëmmibe së monták, hogy vitamin va", | më'gizs birták a munkát. [...]

NAGY ANITA

S Z E M L E

Hans Gehl, Deutsche Stadtsprachen in Provinzstädten Südosteuropas

Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beiheft 95. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1997. 136 l.

A Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik (ZDL) című folyóirat elődje, a Zeitschrift für Mundartforschung című lap 1964-ben mellékleti sorozatot indított. A sorozatnak 1997-ig 95 száma jelent meg, ebből az első hét szám a Zeitschrift für Mundartforschung mellékleteként, majd a többiek 1969-től ZDL-Beihefte címen.

A sorozat különböző (60—600 oldal) terjedelmű és tematikájú német, illetőleg angol nyelvű műveket tartalmaz. Ezek német nyelvjárásokról szóló (főleg hangtani) leírások, nyelv- és vallás-szociológiai kutatások, név- és módszertani dolgozatok, valamint bibliográfiai összefoglalások és emlékkönyvek. Jelentős a kétnyelvűségi munkák száma. A sorozat felöleli a teljes német nyelvterületet és a külső nyelvi szigeteket (Pennsylvániától Kazahsztánig). Külön említést érdemel, hogy három nemzetközi nyelvészkongresszus előadásainak az anyagát is ez a sorozat teszi közzé: II. Internationaler Dialektologenkongress Marburg/Lahn, 5—10. 09. 1965. (Beihefte 3—4); — Internationales Symposion „Zur Theorie des Dialekts” Marburg/Lahn, 5—10. 09. 1977. (Beiheft 26); — Internationaler Dialektologenkongress Bamberg, 29. 07.—04. 08. 1990. (Beihefte 74—77).

Mivel a jelen ismertetés tárgyát képező munkának a címében is szereplő *Stadtsprache*-nak (városi nyelv-nek) megfelelő terminus a magyar szakirodalomban nem alakult ki, rövid értelmezése hasznos lehet. A német *Stadtsprache* szakszónak a magyarban talán a *regionális köznyelv* felelne meg mint a *köznyelv* és a *nyelvjárások* között elhelyezkedő nyelvváltozat. A terminus szaklexikonbeli meghatározása: „Stadtmundart — Verkehrs- und Umgangssprache von Stadtgemeinden, die sowohl von der Standardsprache als auch den Dialekten des Umlands abweicht. Die räumliche und soziale Festlegung der Dialekte auf die »Dörfer« des ländlichen Raums einerseits und der Standardsprache auf die »Städte« andererseits war allenfalls eine erste grobe Einteilung, die vor allem nicht den Sprachausgleichsprozessen und den historischen Bedingungen in den Städten gerecht wurde. Sie haben zum Teil stark ausgeprägte eigene Entwicklungen (besonders die großen Reichsstädte) und setzten zum anderen die Sprechweisen der Zugezogener mit entsprechenden Veränderungen um, so daß die »Sprache der Städte« vielfältige Differenzierungsprozesse zwischen Dialekt und Standardsprache widerspiegeln ...” (Metzler Lexikon Sprache. Hrsg. von HELMUT GLÜCK. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart—Weimar, 1993. 600). A *Stadtsprache* és a *Stadtmundart* fogalmak szinonimaértékűek.

A délkelet-európai városokban (Pécsett, illetőleg Temesváron, Lugoson és máshol is) a *városi nyelv* — *falusi nyelv* szembenállás abban mutatkozik meg, hogy míg a környező falvakban a beszélt német nyelv rajnai frank (pfälzi és hesseni) nyelvjárási jegyeket őriz, addig a városokban a bajor-osztrák városi nyelv használatos. (A *délkelet-európai* terminus használatát az ismertetett munka terminushasználata indokolja.) A délkelet-európai német városi nyelvek a XVIII—XIX. századi német telepítések nyomán különültek el. A városokban elsősorban hivatalnokok, tiszték, kézművesek és kereskedők telepedtek le, akik a bécsihez hasonló német nyelvváltozatot beszéltek. A frank nyelvjárást beszélő falvak lakosaival való érintkezés révén kialakult egy új, bajor-osztrák színezetű városi nyelvváltozat, amely a falvak német lakosai számára is érthetőbbnek bizonyult. Mindeközben az elővárosok lakosai különböző nemzetiségűek voltak. Az ilyen multikulturális közegben elkerülhetetlen volt a más nyelvekből való kölcsönzés. Az elővárosokban ennek következtében is alakult ki a szleng, mely főleg szókincsében tér el a bajor-osztrák helyi nyelvváltozattól.

HANS GEHL német—román—latin nyelv- és irodalomszakot végzett Temesváron. Ugyanitt doktorált 1976-ban német nyelvjárástanból. 1987-től a tübingeni sváb intézet munkatársa (vö. <http://www.uni-tuebingen.de/donauschw.institut/DSI17.HTM>). A „Deutsche Stadtsprachen in Provinzstädten Südosteuropas” című munkája a tübingeni sváb intézetben (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde) általa irányított „Donauschwäbische Mundartforschung” című kutatási program egyik részeredménye (bővebben l. az előbbi internetcímen).

A munka a következő hét egységet tartalmazza: 1. Bevezetés; — 2. A német „Stadtsprache” Temesváron, Resicabányán és Eszéken; — 3. A bajor-osztrák városi nyelvjárások jellemzőinek bemutatása a hangfelvételek és egyéb, újabb kori gyűjtések alapján; — 4. Következtetések; — 5. Irodalomjegyzék; — 6. Térképek; — 7. Tárgymutató. A térképmutató, a rövidítésjegyzék, a helynévjegyzék, a fonetikus átírási jeleinek ismertetése és az előszó után következik a bevezetés.

A „Bevezetés”-ben (14—27) megjelölt kutatási terület az egykori monarchia két vidéki városában, a romániai Temesváron és a horvátországi Eszéken az utóbbi három évtizedben beszélt német nyelv. Ezen belül a következő kérdésköröket vizsgálja a szerző:

1. Milyen történelmi, szociális és kulturális feltételek mellett alakult ki Temesvár, Eszék és más osztrák vidéki városok német nyelve?

2. Az utóbbi három évtized során milyen variánsai alakultak ki e németnek?

3. Hogyan hat a más nemzetiségű lakosok nyelve a német városi nyelv variánsaira?

4. A nyelvi formák mely szintjeit befolyásolják a környező idegen nyelvek?

5. Hogyan hat Temesvár és Eszék városi nyelve a vidék nyelvújásaira?

6. Ezekben a városokban a német nyelvnek mi a mai helyzete és melyek a távlatai (14—5)?

A délkelet-európai városi nyelvek vizsgálatához HANS MOKKA temesvári prózaíró német városi nyelven írt szövegei, LUJO PLEIN eszéki német publicisztikája, valamint Gehlnek a két városban készített hangfelvételei szolgáltak korpuszként. Temesvár és Eszék német nyelvét a szerző összevetette — ugyancsak saját gyűjtés alapján — a pécsi, valamint néhány bánsági város német nyelvváltozatával is, értékelve egyúttal a délkelet-európai városok német nyelvhasználatával foglalkozó dolgozatokat is.

A városi nyelvhasználat vizsgálatát megelőzően az illető városok történelmi és kultúrtörténeti fejlődését is szemügyre veszi. Ennek megfelelően röviden felvázolja Temesvár, Eszék, Versec (Vršac, Jugoszlávia), Fehértemplom (Bela Crkva, Jugoszlávia) és Lugos (Lugoș, Románia) településtörténetét (16—22). Foglalkozik továbbá a magyarországi német polgárság kialakulásával Budán, Pesten, Temesváron és Pécsen (23—6). A német városi nyelv kialakulásában, illetőleg megőrzésében fontos szerepet játszott a helyi német kultúra is (sajtó, színház, építészet, iskola stb.). A szerző az egyes városok településtörténetével csupán vázlatosan foglalkozik, csak a városok nyelvhasználatát befolyásoló történelmi és kulturális tényezőkről ejt szót. Emiatt a munka a magyar, illetőleg a román helytörténeti szakirodalmi hivatkozások tekintetében visszafogottabb.

„A német Stadtsprache Temesváron, Eszéken és Resicabányán” című rész (28—66) nyelvi szintek szerint mutatja be a sajátságokat.

A bécsi nyelvjárási jegyeket őrző régi városi nyelv (alte Stadtsprache) ma már szinte teljesen visszaszorult Temesváron. Gehl e nyelvváltozat fonetikai jellemzőiről szólván rávilágít a Temesváron és a Bécsben használt német különbségeire is (29—30). Lexikai szinten a nyelvváltozatra jellemző kölcsönzéseket (magyar rész-kölcsönzés például „*Neue-Varosch*: 'die Vorstadt Mehala' von ung. *város* 'Stadt'”: 31) és frazeológiai kifejezéseket tüzetesebben is tárgyalja, megállapítva, hogy többségük megmaradt a későbbi temesvári bajor-osztrák nyelvváltozatban is (31—5).

A temesvári bajor-osztrák nyelvváltozat hangtani, morfológiai és szintaktikai sajátságainak ismertetése után (35—43) a temesvári szleng jellemző jegyeinek bemutatása következik, kitékintéssel a Resicabányán beszélt német szlengre is (43—66). Szlengen a bajor-osztrák városi nyelv elővárosokban beszélt változatát érti, melyre főként szókincsbeli eltérések jellemzőek. A temesvári szleng kialakulásában nagy szerepe volt az elővárosok nyelvi és kulturális heterogenitásának. Temesvár *Fabrikstadt* nevű elővárosában például zsidók, románok, szerbek, magyarok és cigányok laktak, akik anyanyelvük mellett a bajor-osztrák nyelvjárást is beszélték (43).

A temesvári szleng hangtani és grammatikai jellemzői megegyeznek a bajor-osztrák köznyelvével (a köznyelvtől eltérő jegyeket a szerző a 45—6. lapon mutatja be). Részletesebb a lexikai sajátosságok tárgyalása (46—66). Mások gyűjtéseit is felhasználva szólásokat, közmondásokat, frazémákat, ironikus kifejezéseket, képszerű körülírásokat és hasonlatokat, valamint témakörökbe foglalt, szitkokat kifejező mondásokat közöl. Ezek a kifejezések nemcsak a németben használatosak, hanem a szleng beszélők anyanyelvébe is bekerültek, ugyanakkor a saját nyelvükből is kerültek át kifejezések a német nyelvbe. (A munkához használt források között nyolc kézirat is szerepel, melyeket az irodalomjegyzék külön említ. Ezek a munkák is tartalmaznak a magyar kétnyelvűségi kutatók számára értékes adatokat. A kéziratok a tübingeni sváb intézet könyvtárban férhetők hozzá.)

A frazémák között gyakoriak a magyar nyelvben használatos kifejezések is. Annak megállapításához, hogy a német, illetőleg magyar vonatkozású kifejezéseknél melyik volt az átvett nyelv, további kutatásokra volna szükség. Ezért a szerző — a nagyrészt kézíratos forrásokból származó adatokban — a kölcsönzési irány megállapításától eltekint, csupán a következő párhuzamok tényét említi meg: *Alt ist die Schager Landstraße* (Schag egy Temesvár melletti község) : *öreg az országút* [sic!]; *Bauchreden* : *hasból beszélni*; *ein Blechgefrieß haben* : *pléhpofoz*; *Er hat Butter am Kopf* „Die Redewendung kommt auch ungarisch vor” (47 — a szólás magyar megfelelője nélkül); *Ich hab dem Dreck a Wätschn gebm.* : *a szarnak egy pofont adni*; *Dummheitssteuer* „Geldstrafe für die Verletzung der Verkehrsregeln oder anderer Vorschriften” (48) : *butasági adó* [A kifejezés alighanem csak a temesvári szlengben használatos.]; *zu Paprikasch machen* : *paprikást csinálni valakiből*; *Sie verkauft Grünzeug* / *Petersel* „... die Redensart ist auch ungarisch bekannt” (49); *Er geht hinter den Rauchfang lachen* : „Eine Variante im Ungarischen heißt: *A padlásra megy vigyorgni*” (49); *jmdn. zum Narren halten* : *bolondot üzni*; *mit jmdm. pitschi-patschi sein* : *picsi-pacsi-barátság*; *Pussibruder* : *Pussi bajtárs* [sic!]; *Der Pfarrer predigt nicht zweimal* : *A pap csak egyszer prédikál*; *Ich habe meine Rollo heruntergezogen* : *lehúztam a redőnyt*; *eine lange Soße* : *a lényegre, hagyd a szósztl!*; *Troger* : *tróger*; *die Veilchen von unten riechen* : *alulról szagolni az ibolyát*; *taube Bohnen an die Wand werfen* : *babot a falra* [sic!]; *langsam mit der Braut* : *lassan a testtel*; *jmdm. Staubzucker in den Hintern blasen* „jmdm. schmeicheln” : *ung. steht dafür: öt kiló pehelyt* [sic!]” (55); *Er ist ein olcsó János* (47—51, 55).

Említészerűen a kölcsönyszavak sajátos fajtái, a visszakölcsönzések is szóba kerülnek e részen (64—6). A visszakölcsönzések nagyjából a magyar köznyelvből valók: például ném. *schüttern* 'bezární' > magy. *sit* [sic!] > ném. *Schitt* (65).

„A bajor-osztrák városi nyelvjáráskor jellemzőinek bemutatása a hangfelvételek és egyéb, újabb kori gyűjtések alapján” című fejezet (67—98) összefoglalja Temesvár és Eszék német nyelvváltozatainak jellemzőit, utalva ugyanakkor a bánsági Resicabányán, Lugoson és Oravicabányán beszélt német nyelvvel való hasonlóságra is. A 67—9. lapon szóba kerülnek az eszéki német nyelvjárás morfológiai és szintaktikai jellemzői (V. Petrovićnak az eszéki német nyelvről írt munkái alapján).

A fentieket a Wenker-mondatok ismertetése követi. Az ötven Wenker-mondatból az első negyvenet Kurt Rein szerkesztette, melyeket a 41—44. mondattal Richard Huß, a 45—50. mondattal pedig a szerző egészítette ki. Ezeket a romániai Temesvár, Lugos, Oravicabánya, Resicabánya, a jugoszláviai Versec és a horvátországi Eszék német nyelvjárásának összehasonlítására használja (70—88). A Wenker-mondatok összehasonlításából levont következtetések (88—9) főleg a bajor-osztrák nyelvváltozatnak a régi városi nyelvtől eltérő jegyeire, az egyes városok nyelvváltozatainak hasonlóságaira és különbségeire világítanak rá. Jóllehet, a gyűjtések különböző időkből származnak, a levont következtetésekben a más-más évekből származó adatok időrendi viszonyítása hiányzik. Ennek feltehető oka, hogy a mű célja elsősorban leíró összefoglalás.

A fejezet következő részében (89—94) 140 alapszókészleti lexémát (*Kenntwörter*), valamint az egytől huszonötig terjedő számnevekre vonatkozó kérdőíves gyűjtés eredményeit ismerteti. (Ezt a gyűjtést 1992-ben egy temesvári adatközlővel és 1996-ban két eszékiel végezte.) — A fejezet utolsó része különböző tematikájú temesvári és eszéki nyelvjárási szövegeket tartalmaz (94—8).

A „Következtetések”-ben (99—102) magyarázatot keres az adatközlők nyelvhasználati eltéréseire, majd a német városi nyelv változatainak jellemzőit foglalja össze.

Az „Irodalomjegyzék” a magyar szakirodalomban kevésbé ismert munkákat is feltüntet. Ilyenek például HANS GEHL / MARIA PURDELA SITARU (szerk.), *Interferenzen in den Sprachen und Dialekten Südosteuropas*. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Tübingen (Materialien. Heft 4. 1994.); RUDOLF HOLLINGER, *Die deutsche Umgangssprache von Alt-Temeswar: Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*. Editura Academiei R.P.R. Bucureşti, 1958. 381—7.

A „Térképek” című fejezet (107—31) 24 térképet tartalmaz. Az első kettő a dunai sváb településcsoportokat, a Bánság és Szlavónia főbb településeit ábrázolja. A többi 22 a Wenker-mondatokat feldolgozó hang- és szóföldrajzi térkép. A térképeken feltüntetett gyűjtőpontok: Temesvár, Lugos, Resicabánya, Oravicabánya, Versec és Eszék.

Gehl hang- és szóföldrajzi gyűjtései a „Donauschwäbische Mundartforschung” című kutatási program keretében működő „Wortgeographie der donauschwäbischen Siedlungsgebiete” című programhoz kapcsolódnak. (A gyűjtés a Wenker-mondatok, valamint a 140 alapszókészlet lexemát és az 1—25. számneveket tartalmazó kérdőív alapján történt.) A program célja kb. 200 térképből álló dunai sváb szóatlasz elkészítése (erről l. bővebben az intézet internetoldalain).

Epilógusként: HANS GEHL munkájának szomorú jelentőséget ad, hogy a délkelet-európai városok végképp eltűnőben levő német nyelvről nyújt pótolhatatlan információkat.

KNECHT TAMÁS

Új kétnyelvűségi folyóirat

Bilingualism. Language and Cognition

1998. áprilisában látott napvilágot Angliában, a Cambridge University Press kiadásában annak az új tudományos folyóiratnak az első száma, amely a kétnyelvűségekre vonatkozó, a megismeréstudomány szemszögéből végzett és végzendő kutatások orgánuma kíván lenni. Szerkesztői F. Grosjean, J. Kroll, J. M. Meisel és P. Muysken a terület neves képviselői, akiknek munkáját huszonkilenc tagú szerkesztőbizottság segíti számos országból, olyan ismert nevekkal, mint például M. Clyne, L. Milroy és S. Romaine.

A kétnyelvűség a világ valamennyi országában előforduló s igen fontos jelenség, amelynek számos vonzata és érintkezési területe van, s mint ilyen több szempontból is vizsgálható (politikai, társadalmi, oktatási, lélektani, nyelvészeti stb.). Kutatása az utóbbi időben s elsősorban a szociolingvisztikai szemléletnek köszönhetően vett erőteljes lendületet. Könnyű megjósolni, hogy a globalizálódás következtében a kétnyelvűség szerepe nőni fog, s természetszerűleg növekszik a vonatkozó kutatások szerepe is.

Az új folyóirat megindítását a szerkesztők elsősorban azzal indokolják, hogy a kétnyelvűséggel foglalkozó tanulmányok számos, különböző tematikájú folyóiratban szétszórva jelentek meg, s emiatt nehezen lehet(ett) megtalálni őket. A szerkesztők fő törekvése az, hogy elősegítsék folyóirattal a kétnyelvűség-kutásokat, s hogy ösztönözzék e területen a véleménycserét és a vitát. Azok a kutatási területek, amelyekről tanulmányokat vár a szerkesztőség, a következők: a kétnyelvűek nyelvi kompetenciája; percepció és produkció; a kétnyelvű gyerekek és felnőttek nyelvelsajátítása; a kétnyelvűség neurolingvisztikája.

A folyóirat évente három alkalommal jelenik meg. Minden számban közölnek egy terjedelmesebb vezértanulmányt, amelyhez hat-nyolc rövid korreferátum csatlakozik, s a kört az alaptanulmány szerzőjének a hozzászólásokra adott válasza zárja. Rendszeresen közölnek továbbá néhány korreferátum nélküli tanulmányt is. Az 1. füzet vezértanulmányát M. Pienemann (A fejlődési dinamika az első és a második nyelv elsajátításában), a 2. füzetét D. W. Green (A kétnyelvű lexikális-szemantikai rendszer mentális kontrollja) írta. A folyóirat megfelelő színvonalú s csak angol nyelvű (angol anyanyelvűtől ellenőrzött) tanulmányokat közöl.

A kétnyelvűségkutatás a magyar nyelvtudománynak is egyre jobban erősödő ága. Nem kétséges: az új folyóirat a magyar kétnyelvűség-kutatóknak is gyakran forgatott orgánuma lesz.

KISS JENŐ

Kálnási Árpád, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem
Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 72. sz. Debrecen, 1998. 95 lap

Az anyagi javakat hajszólo világunkban — valljuk be — még a tudományos kutatásban is meg-megfelekedezünk az előttünk munkálkodókról, olykor még azokról az eredményekről is, melyeket elődeink a maguk szakterületén értek. Pedig előre tekinteni, jövőt építeni a múlt eredményeinek ismerete, tanulságainak számbavétele nélkül aligha lehet. Ezért a ma emberének alapvető érdeke és erkölcsi kötelessége, hogy legalább kerek évfordulókon vagy anélkül is visszapillantson a nagy elődök tevékenységére, életművére. Biztos vagyok benne, hogy minden tudománynak, szakterületnek voltak s vannak olyan jeles képviselői, akiknek személyisége és munkássága követhető példaként marad fenn a későbbi korok, az eljövendő nemzedékek számára is. Ilyen kimagasló alakja, tanárként és tudósként egyaránt példamutató egyénisége a magyar nyelvjáráskutatásnak Csűry Bálint.

Annak ellenére, hogy Csűry Bálint életéről, munkásságáról, a debreceni egyetemen végzett oktatói, kutatói és tudományszervezői tevékenységéről jó néhány terjedelmes tanulmány, sőt önálló kiadvány is napvilágot látott már (pl.: BAKÓ ELEMÉR, Csűry Bálint élete és munkássága: Magyar Népryelv 3: 7—38; BALASSA IVÁN, Csűry Bálint. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.; VÉGH JÓZSEF, Csűry Bálint: NyK. 1944—8: 232—40; stb.), mégis várható volt, hogy a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke előbb-utóbb újabb kötettel jelentkezik az egyetem egykori professzorának életművéről. KÁLNASI ÁRPÁDNak a „Fejezetek a Csűry-iskola történetéből” című munkájával ez a várakozás most megvalósult.

Erre a kiadványra azért is lehetett számítani, mert a KLTE-re és annak nyelvtudományi tanszékeire mindig jellemző volt az elődök eredményeinek ismerete és megbecsülése, a tanszéki hagyományok őrzése és továbbvitele, így például — más neves professzorokkal együtt — Csűry Bálint emlékének földidézése, tudományos kutatásainak áttekintése és alkotó felhasználása is (vö. pl. Hagyományápolás és megújulás. Szerk.: SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1982.). A KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke Csűry Bálint születésének 100. évfordulója alkalmából 1986. február 21—22-én előadói konferenciát rendezett, amelyen a nagy hírű professzor emberi, tanári és tudósi alakját, nagy hatású munkásságát egyaránt földidéztek a résztvevők (l. részletesebben: Magyar Nyelvjárások 28—29: 3—69 és MNy. 1987: 129—45). Kálnási Árpád mint a debreceni egyetem hallgatója, majd oktatója könyvének megírásához tehát ösztönzést kaphatott a tanszéki hagyományokból, ezenkívül azonban — szakmai érdeklődése mellett — bizonyos mértékig érzelmi okok is motiválták Csűry Bálint kutatásai iránti vonzódását. Ezt az Előszóban a következőképpen fogalmazta meg: „A Csűry Bálint nyelvjáráskutató iskolája iránti érdeklődésem talán akkor kezdődött, amikor az egyetemen Csűry munkásságával megismerkedve megtudtam azt is, hogy e rendkívüli tudományos teljesítménynek a „létrehozója” szűkebb hazámnak, a történelmi Szatmárnak a szülőtte. Két-kötetes Szamosháti Szótárában rengeteg olyan szó, kifejezés van, amelyet nálunk a Tiszaháton is ugyanabban a formában ismernek. Érdeklődésemet középiskolai tanártársam, Szabó István is ébren tartotta, aki Csűry Bálint egyik szép reményekre jogosító tanítványa, több éven át nyelvészeti szemináriumának gyakornoka volt, s aki beszélgetéseink során mindig tisztelettel idézte fel professzorának emberi, tanári és tudósi egyéniségét” (3).

A szerző — egyéb források mellett — főképpen az egyetem bölcsészkarának korabeli jegyzőkönyveit felhasználva részletesen feltárja, hogy milyen körülmények közepette került 1932-ben Csűry Bálint a Kolozsvári Református Kollégiumból Debrecenbe a Magyar és Finnugor Összehasonlító Nyelvtudományi Tanszék élére, s hogyan lett — amint Bárczi Géza nevezte — a magyarországi nyelvjáráskutatás első katedrás professzora. Ennek részleteit tartalmazza „A népryelvkutatás első katedrás professzora” c. fejezet (5—16).

Bár Csűry Bálint már jóval korábban jónevű szakember, ismert és elismert nyelvjáráskutató volt, 1927-ben az MTA levelező taggá választotta, mégis nagy feladatot rótt rá az a tény, hogy gimnáziumból került egyetemi katedrára, s ráadásul új munkakörében magyar és finnugor nyelvészetből nagyon sok teendő várt rá, nagy óraszámban kellett előadásokat tartania és szemináriumokat vezetnie. A Debrecenben töltött első években oktatói tevékenysége, továbbá nagy munkájának, a Szamosháti Szótárnak a megjelentetésre való előkészítése, kiadása és „A népnyelvi búvárlat módszere” című tanulmányának a megírása is nagyon lekötötte az idejét. Ebben rejlik annak magyarázata, hogy a nyelvjáráskutatásban közismertté vált tevékenysége, nagy hatású tanári és tudósi szerepe erőteljesebben 1937-től, életének utolsó négy-öt esztendejében bontakozott ki igazán és oly mértékben, amely nemcsak dialektológiánk történetében, hanem általában a magyar nyelvudományban is szinte párját ritkítja. Szamosháti Szótára és módszertani kötete, valamint a nyelvjárási gyűjtésben is feldolgozásban bevezetett műfaji újításai (pl. jelenségmonográfiák, tárgykörmonográfiák írása) nemcsak a korabeli nyelvészek és debreceni tanítványainak körében keltettek érdeklődést a nyelvjárások iránt, hanem elméleti-módszertani vonatkozásban is évtizedeken át meghatározták a magyar nyelvjárás tan útját (teendőit és jövőjét), sőt némely tekintetben még napjaink dialektológiai kutatásaira is hatással vannak. Egy-egy tudományág történetében ritkán fordul elő, hogy valamely műfajában már elsőként olyan munka születik, amely kimagasló értékei folytán évtizedek múlva is mintául szolgálhat a hasonló célú kiadványoknak, s melyet megközelíteni sem könnyű, hát még túlszárnyalni. CSÜRY BÁLINT Szamosháti Szótára ilyen alkotás.

„A Népnyelvkutató Intézet és a Magyar Népnyelv” című fejezetben (17—27) nyomon követhetjük az intézet és évkönyve létrehozásának folyamatát, amely sok szervezési nehézséggel járt, és anyagi gondoktól sem volt mentes. A Népnyelvkutató Intézet működéséről szóló évenkénti beszámolókból élénk táru az az értékes és szerteágazó nyelvjáráskutatói tevékenység, melyet az intézetben dolgozó tanárok és tanítványok például a Györffy István néprajztudós emlékére meghirdetett népnyelvi szókincsgyűjtő versenyben, különféle egyéni tudományos munkájukban elértek. Csűry Bálint korai halála után (a neve alapján s éppen 55. születése napján hunyt el 1941. február 13-án) a Népnyelvkutató Intézet hamarosan hanyatlásnak indult, és néhány év múltával a Magyar Népnyelvvel együtt megszűnt. Önálló kutatóhelye egyébként a magyar dialektológiának a Népnyelvkutató Intézet létrehozása előtt sohasem volt, s azóta sincs. A magyar nyelvjárások kutatása nagyrészt a különféle felsőoktatási intézmények tanszékein folyt, az ott dolgozó nyelvészek érdeklődésétől függő létszámban és intenzitással. Az MTA Nyelvudományi Intézetében az Új Magyar Tájszótár kiváló munkaközössége mellett jó ideig neves nyelvjáráskutatók is tevékenykedtek (Balogh Lajos, Imre Samu), néhány év óta azonban — az ÚMTsz. munkatársain kívül — más dialektológus — tudtommal — nem dolgozik ott, s elszomorító az a tény, hogy nyelvjáráskutatásunk napjainkban egyre inkább utánpótlásgondokkal is küszködik.

Nemcsak a Népnyelvkutató Intézet megalapítása volt fontos fölismerése, jelentős tette Csűry Bálintnak, hanem az intézet évkönyvének, a Magyar Népnyelvnek a megjelentetése is. Csűry ugyanis világosan látta, hogy „az intézet munkája csak akkor lesz igazán eredményes, ha évkönyvet létesít, mellyel a népnyelvkutatás országos ügyét is szolgálhatja. Ugyanakkor a publikációs lehetőség megteremtésével fiatal munkatársainak, tanítványainak egyéni szakmai fejlődését is segíteni akarta. Így indult meg 1939-ben a honi nyelvjáráskutatás első folyóirata, a Magyar Népnyelv” (23). Csűry nyelvjáráskutató iskolájának és a Magyar Népnyelvnek a szerepét, történetét BERZEVICZI ÁGNES dolgozta fel diplomamunkájában, amely SEBESTYÉN ÁRPÁD irányításával készült.

Csűry Bálint a Népnyelvkutató Intézet programját a Magyar Népnyelv első kötetében fejtette ki. A tervek között fontos helyet foglalt el a nyelvatlaszok készítése és a debreceni cívis nyelv szókincsének a feldolgozása. Kálnási Árpád a magyar nyelvatlaszkutatás kezdeteit könyvének két önálló egységében, „Az első magyar nyelvatlaszkísérlet (Papp István és Huss Richárd atlaszterve)” c. részben (28—42) és „A Csűry-iskola és a nyelvatlasz” című fejezetben (43—52) tárgyalja. A téma iránt érdeklődő szakemberek nemegyszer olvashattak utalásokat, különféle észrevételeket az 1920-as

és 30-as évekbeli atlaszkísérletekről, ezeknek részletei azonban eddig jószerével homályban maradtak. Most minderről — a kezdeti tervezgetésektől a kérdőívek, mintamondatok anyagának közlésén át az első gyűjtésekig — alapos tájékoztatást nyújt Kálnási Árpád kötete. Csűry Bálint elképzeléseit a cívis nyelv kutatásáról, az ebben elért eredményeket és a további teendőket — az előző témakörökhöz hasonló részletességgel — „A Debreceni cívis szótár” című fejezetben (62—71) tárgyalja a szerző. Öröndetesnek tartom, hogy a cívis szótár ügyében a Csűry-tanítvány Bakó Elemér és Sebestyén Árpád néhány évvel ezelőtt alapítványt hozott létre Debrecenben, s ennek következtében kedvező fordulat állhat elő. Az első eredményekről Kálnási Árpád a következőket írja: „Az alapítványnak köszönhetően tanszékünkön egyre erősödik annak a gondolata, hogy meg kellene próbálkoznunk a több mint fél évszázada félbeszakadt munka folytatásával. A gondolatot, amely búvópatakként hol a felszínen, hol inkább a mélyben amúgy is „kísértett” bennünket, most a tettek kezdik felváltani. Az új tantervi követelményrendszerben egyre szaporodnak azok a záró- és szakdolgozatok, amelyek a cívis szótárhoz tartozó fogalomkörök valamelyikét dolgozzák fel a korábbi minták szerint, de az új elképzeléseknek is megfelelően” (71).

Csűry Bálint kutatásaiban kisebb szerepe volt ugyan a tulajdonnevek gyűjtésének, feldolgozásának, a szerző „A Csűry-iskola és a tulajdonnév-kutatás” című könyvrészletben (57—61) mégis kitér erre a témakörre is, hiszen a Szamosháti Szótárban „mintegy 1000 helynévvel és 100 személynévvel számolhatunk. Emellett állatnevek (ló-, kutya- stb.) és csillagnevek is előfordulnak, igaz lényegesen kisebb számban, benne. Ezeket nemcsak szülőfalujában, Egriben, hanem a Szamoshát más falvaiban is gyűjtötte” (57). Ezenkívül a szerző a Csűry-iskola hangjelölési rendszerének kérdéseit is taglalja (53—6), és — tanulságos adalékként — közli a magyar szakos hallgatók korabeli tanrendjét is (78—84). A kötetet a felhasznált szakirodalom bibliográfiája és német nyelvű rezümé zárja (85—93).

Kálnási Árpád ezzel a kiadványával a Csűry Bálintról szóló, hozzá kapcsolódó írások számát nem csupán eggyel növelte, hanem újabb ismeretekkel és új megközelítési módokkal is gazdagította a Csűry-irodalmat, a magyar nyelvjáráskutatásnak Csűryhöz fűződő elméleti-módszertani kérdéseit, és további feladatokat is kijelölt azon az úton, melyet a nagy előd már az 1930-as években megfogalmazott, s melyet tanítványaival együtt már Csűry is elkezdett. Így válik KÁLNÁSI ÁRPÁD munkája Csűry Bálint kutatási eredményeinek, máig sugárzó hatásának és tevékenységének kitűnő összefoglalásává, egyszersmind jövőt építő, a további feladatokat is meghatározó áttekintéssé.

SZABÓ JÓZSEF

Balassa Iván — Kováts Dániel, Sárospatak határának helynevei

A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. 33. sz. Sárospatak, 1997. 288 l.

Még három év sem múlt el azóta, hogy BALASSA IVÁN megjelentette Sárospatak történeti helyrajza a XVI—XX. században című (Miskolc — Sárospatak, 1994.), nagy történeti és jelenkori névanyagot tartalmazó, szép kiállítású könyvét Sárospatak belterületi helyneveiről, s most újabb, hasonlóan értékes, alapos kutatásra épült, gazdag anyagú kötetet vehetünk kezünkbe Sárospatak külterületi helyneveiről. A szerzők egyike ugyanaz a Balassa Iván, aki a belterületi helynévtárat összegyűjtötte és kiadta, s akinek 80. születésnapját majdnem e könyv megjelenésével együtt ünnepeltük. Most kiváló társszerzővel, a Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola nyugdíjba vonult igazgatójával, a Borsod megyei helynévkutatás fő szervezőjével és leglelkesebb munkatársával, KOVÁTS DÁNIELLEL együtt jelentette meg Sárospatak külterületi helyneveinek történeti és jelenkori gyűjteményét.

A Borsod—Abaúj—Zemplén megyei helynévgyűjtés már az 1960-as években elkezdődött a Sátoraljaúj helyi járásban Nagy Géza, Szűcs István és Kováts Dániel vezetésével, előbb Végh József, majd később Ördög Ferenc irányításával az országos helynévgyűjtő mozgalom keretében. 1982-ben teljesnek tekintve a helyszíni munkákat megyei ünnepség keretében tudományos tanácskozást is szerveztek megünneplendő a kétségtelenül jelentős eseményt. Azonban, mint ahogyan az egyáltalán nem meglepő, s máshol is előfordult, a megye vezetősége ezzel befejezettnek tekintette az egész helynévkutató munkát a megyében, s tovább már nem sokat törődött az összegyűjtött anyaggal, ellenőrzésével, megszerkesztésével, kiadásával. Így mind a mai napig csupán a magyarországi Bodroghözy 22 településének névanyaga jelenhetett meg, s az is kizárólag NAGY GÉZA önzetlen és fáradhatatlan szervező és tudományos munkájának, meg nem utolsó sorban néhány önkormányzat, szövetkezet, vállalat és intézmény anyagi támogatásának az eredményeként a Bodroghözyi Kastélymúzeum Baráti Köre kiadásában (Pácin, 1994. Bodroghözyi Füzetek 6—8. sz.). Balassa Iván és Kováts Dániel könyve a második kézzelfogható eredménye az igazán nagy méretű Borsod—Abaúj—Zemplén megyei gyűjtésnek, amelynek többi anyaga immár lassan két évtizede a Miskolci Herman Ottó Múzeum adattárában hever, s a nagy gazdasági és tulajdonosi változások miatt egyre gyorsabban avul. (Ez természetesen érvényes a többi megye összegyűjtött és ki nem adott anyagára is, mint például Bács—Kiskun, Békés, Fejér, Nógrád stb. megye helynévanyaga.)

A most bemutatásra kerülő könyv sok szempontból nem illeszkedik az országos helynévgyűjtő mozgalom eredményeként megjelentetett kötetek sorába, s ez inkább érdeme, semmint hiányossága, hiszen jóval gazdagabb, színesebb, szemléltetőbb, megformáltabb azoknál. Elsősorban történeti anyagának teljességre törekvő föltárása mutatja, hogy SZABÓ T. ATTILA munkássága hatott a szerzőkre leginkább, s nem véletlen, hogy Balassa Iván írta eddig a legjobb monográfiát Szabó T. Attila életéről, munkásságáról (Püski K., Bp., 1996.), s az ő nyomán indították meg a történeti források kutatását, a régmúlt idők adatainak számbavételét. Hazai viszonyok között ezt eddig csak KÁZMÉR MIKLÓS tette meg Alsó-Szigetköz helyneveinek megjelentetésekor (Bp., 1957. MNyTK. 95. sz.), utána hosszú szünet után én tettem rá kísérletet „A Csepel-sziget helynevei” című kötetben (Akadémiai K., 1982.), majd JUHÁSZ DEZSŐ folytatta „A magyar tájnévadás” című munkájában (Bp., 1988. NyudÉrt. 126. sz.). Nagy öröm látni, hogy Szabó T. Attila iskolateremtő tevékenységének vannak eredményei napjainkban és Magyarországon is, ezzel az új, ismertetendő kötettel pedig igen szép eredményt mutatott föl.

A könyv bevezetése (5—21) tájékoztat bennünket a kutatás előzményeiről, korábbi munkához való kapcsolódásáról és az összeállítás tudományos módszereiről. Ezek közül ki kell emelnünk a történeti forrásokból való anyaggyűjtést és az így kapott adatok fölhasználását, amelyeknek lényege a betűhív adatközlés, a kialakult saját vélemények elkülönítése az adatoktól, az adatokban talált magyarázatoktól. Nagy segítségére volt a szerzőnek a Sárospataki Református Kollégium Levéltára, illetve annak a tudományos gyűjteménye, amelyben 1294-től kezdődően vannak hozzáférhető és fölhasználható források a városról. A kutatás területi határainak kijelölése egyik legnehezebb feladat lehetett, s ennek oka nem csupán a város határainak változása volt, hanem a szomszédos vagy távolabbi területekkel való kapcsolatok (vásárolt föld, bérelt területek, egyéni földhasználat stb.) olyan adatokat tartalmaztak, amelyeknek az elhagyása vétek, a város helyneveihez való besorolása pedig vitatható lett volna. Közben új települések alakultak a régi határban, később, az utóbbi évtizedekben összevontak addig önálló községeket, majd ezek újból önállósultak stb. Végre is a következő helységek határából kerültek be az adattárba Sárospatak mellett fekvő területek nevei: Sátoraljaúj hely, Vajdácská, Bodroghalom, Tiszakarád, Kenézlő, Viss, Bodrogolaszi, Komlócska, Vágáshuta, Kovácsvágás, Alsóregmec, Rudabányácska, Végardó. Amikor majd valamikor (reméljük, a közeljövőben) az itt felsorolt települések helyneveit megjelentetik, föltétlenül figyelembe kell venni ebben a mostani kötetben szereplő neveket, s majd a közzététel módjának megfelelően vagy újra kell közölni az egész oda tartozó névanyagot, vagy el kell hagyni a történetiek közül

azokat, amelyek majd nem illenek bele a megjelentetés logikai rendszerébe, de mindenképpen hivatkozni kell ennek a könyvnek az adataira.

A határ ismerete, az eligazodás a terepen minden kutatónak alapvető kötelessége, s ennek megszerzéséről olvashatunk a 10—15. lapon. Itt a földrajzi köznevek (*ér, tó, homok, nyomás, nyílas, határ* stb.) köznyelvi használatáról, lokalizálási szerepéről olvashatunk. Érdekes és lényeges megfigyelés, hogy vízfolyásra itt kizárólag az *ér*, míg a Bodrogon túl a *patak* a használatos. Az utak és épületek névadásbeli szerepe is kétségtelen, de sokkal kisebb jelentőségű, mint a tagolatlanabb alföldi sík vidékeken.

A továbbiakban szólnak még itt a szerzők a helynevek rendszerezési problémáiról, s kifejtik, miért HOFFMANN ISTVÁN (Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. KLTE MNyudInt. Kiadványai 61. sz.) névrendszerezését fogadják el. (Érveikkel minden szempontból egyet kell értenünk.) A szócikkek fölépítésének ismertetése után (erre még visszatérek a későbbiekben) megállapítják, hogy helyneveink helyesírása nincs kellően kimunkálva, illetőleg több eligazító—tájékoztató kiadvány is van forgalomban, s valamennyinek az ismeretében és fölhasználásával alakították ki helyesírási gyakorlatukat. Ezt tizenegy pontban foglalják össze. Rendszerüknek igen nagy előnye a rövidség és áttekinthetőség; nagyjából megegyezik a FÖNMISZ-ben lefektetettekkel, csupán az *-i* képzős alakok utáni elemek egybe-, illetve különírása s általában a kötőjelezés mutat következtelenséget: *Bodroközi-csatorna*, de *Kertaljai földek dűlő*; *Kassai-tanya*, de *Katonatanya*; *Kengyel-tanya*, de *Kenyérváritanya* stb.

A könyv legfontosabb és legterjedelmesebb része (57—251) a helynevek szótára. Ebben betűrendben fősorolva találjuk az összes helynevet (utaló címszókkal a névváltozatok esetében) minden föllelt adatával, történeti és jelenkori előfordulásával, magyarázataival, több ízben etimológiai fejtegetéseivel együtt.

Első helyen, címszóként áll az élő vagy kikövetkeztetett helyesírású névalak félkövér betűkkel. Ezt követi (ha van ilyen) a helyi használatú, a sárospatakiak mindennapi beszédében föllelhető (népnyelvi) névalak fonetikus átírásban, dőlt betűkkel szedve, hová? kérdésre felelő ragos alakjával együtt (ezt egy háromlevelű lóhere ♣ előzi meg). A történeti adatokat • jel (betöltött karika) előzi meg, s utána az előfordulások időrendjében betűhíven követik az írásos forrásokban (oklevelekben, okmánytárakban, összeírásokban, urbáriumokban stb.) talált adatok forrásonként virgulákkal (függőleges vonalakkal) elválasztva. A térképek neveit □ jel (betöltetlen négyzet) előzi meg. Az azonos forrásokban előforduló neveket pontosvesszők különítik el egymástól. Minden egyes forrásra való hivatkozást zárójelben rövidítve kapunk meg az egy forrásból való adatok fősorolása után. Az adatok kiegészítései, a közbeszúrások szögletes zárójelek között vannak. A szerzők magyarázatai, információi, népetimológiák, néprajzi és régészeti adatok, megjegyzések, valamint a tudományos etimológiák ■ jel (betöltött négyzet) után következnek, s ezek tömörségük ellenére igen értékes részét képezik a névcikkeknek. Kétségtelen, hogy az etimológiák megadása a legnehezebb, s legtöbb nehézséget okozó munka a névkutatásban, s a legtöbb tévedés ezekkel kapcsolatban lehetséges. Ebben a kötetben azonban általában megalapozottak, kifogástalanok.

Egy-két megjegyzést azért szeretnék némelyikhez fűzni. Túlzottnak vélem néha a kezdetek kezdetére való visszanyúlást. Így például az 1877-től adatolható *Bonc-kút* előtagja inkább családnévi eredetű, jöllehet maga a családnév kétségtelenül ómagyar kori világi személynévből (keresztnévből) ered. A *Bodzás* tölelemét valóban szláv eredetűnek magyarázzák etimológiai szótáraink, de mint helynév már magyarrá lett jövevényszóbból, magyarok ajkán jelenhetett meg, s kár a szláv eredettel a laikusokban szláv népesség jelenlétének vélelmét kelteni. Az *Egerdi-tanya* 1925-ben tűnik föl először, s előtagja akkor is családnévi eredetű, ha KÁZMÉR MIKLÓS nagy családnévszótárában nem található meg; az *eger* 'égerfa' *-di* kicsinyítő képzős alakja aligha lehet, inkább helynévi eredetű, s a helynévben *-d* valamivel való ellátottságot jelentő képző lappanghat. Az *Éhes-kút*, *Erdős-tanya* és más hasonló XX. századi nevekben megemlítik a szerzők egyéb föltételezéseik mellett a családnévi eredet lehetőségét is, és ez a valószínűbb magyarázat is a legújabb kori nevekkel kap-

csolatban. Ezekkel szemben viszont az *Eperjes gerindje*, *-homok*, *-tó* vagy az *Esztergály*, *-homok*, *-rét*, *-tó* kevésbé valószínűen családnévi eredetű. Az elsőben az 'epres hely', a másodikban talán az élő nyelvben már nem élő, de a nyelvtörténeti szótáraink és az MTsz. szerint is valaha gyakori *eszterga* 'gólya' szó keresendő, különösen a jelölt objektum jellegének ismeretében (rét, tó, vízenyős hely, ahol a gólya gyakori lehetett). Mindezek azonban további kutatásokat igényelnek, s a szerzők állításai is igazolódhatnak esetleg.

A térképekre való utalások római és arab számokkal # jel (dupla kereszt) után következnek. Végül egy nyíl utal más, a kötetben szereplő névcikkekre, ha ezekre szükség van. Minde magyarázat mellett nézzünk meg egy közepes terjedelmű névcikket, amelyben nagy része előfordul a fölso-rolt elemeknek!

Kőporos ♣ ~, *Kūporos*; -ra: szőlő Hkúton; más néven *Pogány-kúti szőlők* (Moss). • 1785: A ~ promontóriumra kijelölt, aug. 29-én megeskett pásztor Kovács György (SKL; Balassa 1991: 312). | 1786: „a *kőporos* pinczének szomszédságában” (Balassa 1994: 142—3). | 1835: „*Kőporos*, *Középső és Belső Pogánykút*”; „*Kőporos* alatt”: szőlők (Stainer). | 1835: *Kőporos* alatt: szántó a trautzonfalvi határban a *Felső Nyomásban* (TE I/8). | 1860: ~: szőlő (SKL Pm. irat). | XIX. sz.: ~: a közbirtokosságnak is volt területe itt (Kataszteri birtokív). | 1861: *Kőporos*: Komlóska határára; „*Kőporos* és *Papalj* tetőről lefolyó mély vízárok északi oldalán” (TE II/6: 22—5). | P: ~: szőlőhegy. | 1866: *Pogány Kút* allya és *Kőporos* (OLKt 79/744). | 1867: *Kőporos*: szőlőkert, szántóföld (TE II/12). | 1877: ~: erdő (Ujlaki). | 1882: ~: szántó (TE III/5). | 1895: „*Pogánykút* és *kőporosi* két parlag” (TE III/8). | 1896: ~: szántóföld (Akk 1896:1). | 1901: *Kőporos*: északi lejtője 50 kh 1520 n. öl (TE III/8). □ 1833: ~ (Stainer, D). | 1847: ~ (U 118); 1865: ~ (U 122); 1898: ~ (U 129). | 1866: *Kőporos*: több birtokosé (OLKt 352). | 1866: ~ (C-19,24). | MFT: ~: erdő Komlóska határában. ■ A ~ 'olyan földterület, melyet elporladt kő borít be' (ÜMTsz). # IV.; 11. ⇒ *Szőlőhegyek őrzései*.

A térképek 19 szelvényen huszonötezer méretarányban tartalmazzák Sárospatak egész határát, környékét az ott fekvő kisebb településekkel együtt. A szerzők nem a szokásos számokkal lokalizálják a neveket, hanem valamennyi név kiírva szerepel rajtuk utakkal, ösvényekkel, vizekkel, művelési ágak szimbólumaival, magassági pontokkal, épületekkel stb. Így sokkal szemléletesebbek és hasznosabbak, mint a hazai helynévgyűjtésben megszokott helyviszonyító eljárások számjegyves megoldása. Egy-egy nevet ugyan hosszabb ideig tart megkeresni, de a környező helyek neveinek gyors számbavételi lehetősége kárpótol a fáradságért. A kisebb részterületekről a címszavak mellett számtalan szöveg közötti térkép segíti a még alaposabb, részletekbe menő eligazodást. Ugyanakkor meg kell itt emlékeznünk a fotókról, amelyek egy-egy kisebb táj jellegzetességeit mutatják érzékletesen (sajnálatos, hogy ezek mind fekete—fehér alapszínűek, de a színes illusztrációkkal a megjelenítés költségei növekedtek volna oly mértékben, hogy veszélyeztetik a könyv megjelenését). Különösen újszerűek és hallatlanul érdekesek azok az 1952-ben készített légiföldvételek (252—3), amelyekre jól olvashatóan montírozták rá a neveket. Ezeken nem csupán az utak, erek, utcák, házak stb. láthatók jól, hanem a kornak megfelelő mezőgazdasági viszonyok, az úgynevezett „nadrágszj-parcellák” is.

A közszói elemek mutatója (255—73) olyan szavakat is fölvesz, amelyek ugyan nem találhatók meg a helynevekben, de a nép nyelvben élnek (*agyagos*, *akácos*, *árenda*, *átmetszés* stb.), s valamennyinek megadja a nyelvjárási alakját és a vidéken használatos jelentését. Érdekességként néhányat nézzünk meg közülük! Pl. *apadás* 'kiszáradt vízmeder', *ásvány* 'mesterséges árok', *avas* 1. 'múlt évi levágatlan nád, széna', 2. 'nagy fákból álló, öreg, szálas erdő' stb. Mindez a nyelvjárás kutatóinak is kincsesbányája, s igazolja a helynevek sokoldalú fölhasználásának lehetőségét.

Az egyes csatolt településeknek a szótárban előforduló helyneveit külön föl sorolják a szerzők (275—82), s ezzel a későbbi helynévgyűjtőknek adnak fölbecsülhetetlen segítséget. — Rövid utószó zárja a kötetet, amelyben a munka menetét, módszereit, fölhasználási lehetőségeit s a szerzők további terveit olvashatjuk, többek között az anyag különböző szempontú földolgozásáról.

Végezetül hadd szóljak néhány szót a könyv külsejéről, technikai megoldásairól, elrendezéséről! Nagyon szép a borító kellemes színeivel, II. József katonai fölmérésének egy részletével a címlapján. Sugallja a történetiséget, fölkelti az érdeklődést, kíváncsiságot teszi a könyvben való elmélyedést. A betűnagyság megválasztása praktikus, jól olvasható a szöveg, s a betűformák szépek, szemnyugtatók. Jó megoldás a szótár két hasábjára való tördelése, mert így nem fárasztja az olvasót a hosszú sorokba írott adatok egymásmellettsége. A térképek, képek elhelyezése mind igyekezik logikus: az ugyanazon (nagyobb fotóknál mellette levő) lapon található címszót illusztrálják. Talán csupán a kötés minősége kifogásolható: mire megírtam ezt az ismertetést, több lap kihullott a könyvből, de ezt megemlíteni talán kicsinyesség, s nem is von le semmit a munka értékéből.

Kétségtelen, hogy újszerű, gazdag anyagú, példamutató munkával gazdagodott a történeti és élő magyar helynevek tára, s jó lenne, ha hazai helynévgyűjtésünk sok hasonló munkával tudna a közeljövőben kiállni.

HAJDÚ MIHÁLY

Szabó G. Ferenc, A vásározás emlékei középkori helységneveinkben

Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1998. 158 + 2 l.

1. A még megalkotására váró magyar történeti helységnevtíplológia egyik részrendszere lehet majd a kereskedelem által motivált nevek csoportja. SZABÓ G. FERENC munkája szerint a hidas, réves, vámos és vásáros helységnevek alkotják együttesen ezt a helynévcsoportot, jelezve egyben azt is, hogy a kereskedelem elválaszthatatlan a közlekedés lehetőségeitől.

A szerző ismertetendő kötete a kereskedelemmel kapcsolatos helységnevek közül részletesen, térbeli és időbeli teljességre törekedve ezek legnépesebb típusát, a vásártartásra utaló helységnevek csoportját dolgozza fel. (E témakörben korábban is megjelent már írása: SZABÓ FERENC, A hét napjai a helységnevekben: NÉVTÉRT. 1994: 51—5.) Röviden a kereskedelemmel kapcsolatos helységnevek teljes típlológiáját is felvázolja, minden egyes altípust egy-egy jellemző példa segítségével bemutatva (25—9). A csoportosítás fő szempontja itt is az, amit majd a vásáros helynevek körében is látni fogunk: a közlekedési-kereskedelmi funkcióra utaló közszo (vagy toldalékolt formája) alapelemként szerepel-e a helynévben, vagy pedig megkülönböztető névelemként, másodlagosan járulva a helynévhez; ez utóbbi egyébként a későbbi és kevésbé jellemző típus. A szerző megközelítő jellegű számadatai szerint a történeti Magyarország területén csaknem 100 hidas, 85 réves és 45 vámos helységnévvel számolhatunk.

A részletesen vizsgált csoport, a vásártartásra utaló helységnevek típusa ezek mindegyikénél jóval népesebb, a középkori Magyarország teljes területéről 152 ilyen névre van adatunk. A vásáros helynevek rendszere lényegében a XVI. századig kialakult, a későbbiekben nagyon kevés e típusba tartozó helynév született. Ez a tény jelölte ki alapvetően a feldolgozás gyűjtőkörét is: a történelmi Magyarország területén az 1526-ig terjedő időszakot öleli fel. SZABÓ G. FERENC azonban a teljesebb kép érdekében munkája legutolsó fejezetében, későbbi adatokkal a helységnevek utóéletének nyomon követését is lehetővé teszi. (Erről még l. később.)

2. A kötetben szükségszerűen, bár kissé elnagyoltan áttekintést kapunk a vásároknak a középkori Magyarországon betöltött szerepéről (37—40). A vásártartást az országban már Szent István szabályozta, amennyiben a hetivásárokat a templomok mellett, vasárnap kellett tartani (*vasárnap* < *vásárnap*). Sokáig csak a király alapíthatott vásárt, később azonban a magánföldsorak is megkapták a vásártartás jogát — II. András idején. (Hogy ezen pontosabban az 1231. évi második aranybullát kell értenünk, az nem itt, hanem csak az összegző fejezetben derül ki, a 129. lapon.

Megjegyzendő azonban, hogy sok földesúr, illetve település valójában már II. András ideje előtt elnyerte a vásártartási jogot; s az országos és a hetivásár fogalmának elkülönítése ugyancsak megért volna egy mondatot.) A vásártartási jog bővülésének köszönhetően egyre több helyen és egyre több napon tartottak vásárokat, s ezek egyúttal a városi élet fejlődésének is fontos mozgatói lettek. Fontos szerepük ismeretében érthető, hogy „számosak az olyan helységnevek, amelyeknek névalakjaiban a *vásár*, illetve a hét napjainak valamelyike önállóan vagy a névszerkezet tagjaként bukkan föl.” (40). Azaz: a névadás alapja a vásártartás ténye és joga, vagy éppen a hetivásár ideje — azaz a napja, ha vasárnaptól eltérő nap volt — lehetett. Ez a kettős lehetőség egyben a vásáros helynevek két fő típusát fogja jelenteni. A *vasárnap* feltehetően azért nem jelenik meg ebben a helynévcsoportban, mert éppen ez a nap volt a vásártartás eredetileg szokásos napja.

Vásártartásra utaló helynevek más népek nyelvén is vannak, a középkori Magyarország területén azonban azt tapasztaljuk, hogy „a jellegzetesen közép-európai névtípust tükröző helységnevény — mintegy 150 név — jelentős része kifejezetten magyar sajátosságokat is tartalmaz” (40). Annak megállapítása, hogy mennyire sajátosan magyar ez a névtípus, igen sok és körültekintő munkát igényelne, bizonyos szempontok azonban enélkül is figyelembe vehetők (40—3). A vásáros nevek szláv többségű környezetben is általában magyar nyelvűek, a párhuzamos névadások esetében pedig az egyik név mindig a magyar név vagy annak latin megjelenítése, s ez rendszerint az első adata is a név előfordulásának. Ha a magyar névalakra nincs is adatunk, a latin, német vagy szláv nevek jobbra magyar mintát tükröznek. A magyar jelleg mellett szól az is, hogy a napnevek teljes sorozata a helységnevekben — leszámítva természetesen a vasárnapét — csak a magyar nyelvtérleten jelenik meg.

3. A vásáros helynevekhez hasonló vagy azokkal megegyező formát mutató, de valójában más névadási motívum alapján keletkezett helységnevekkel is részletesen foglalkozik a kötet (29—37). Nemcsak keletkezésük hátterét és elkülönítésük lehetőségeit veszi számba, hanem teljes listákat is közli.

A vásárosnak látszó helységnevek legjelentősebb csoportja személynévből keletkezett. A középkorban ugyanis a napnevek — a *hétfő* és a *csütörtök* kivételével — a magyarországi személynévananyagban is jelen voltak (a szerző itt nem részletezendő okfejtése szerint lényegében szláv nyelvi hatás, illetve névadás eredményeként); a vásáros helynevek másik nagy típusát meghatározó *vásár* szó ugyancsak létezett személynévként is. A pusztai napnevet tartalmazó helységnevek egykori birtokosra és vásártartásra egyaránt utalhatnak (kivéve a *Csütörtök* típusúakat, hiszen adataink szerint ilyen személynév nem létezett, és a *Hétfő*-t, amire viszont helynévi adatunk sincs). Az utótaggal kiegészült napnevet tartalmazó helységnevek jórészt már típusuk szerint kategorizálhatók: a *napnév + -(vásár)hely* típusú helynevek valóban a vásártartásra utalnak, a *napnév + -laka, -háza, -telke, -földe, -szállása, -falva* stb. típusúak azonban természetesen az egykori birtokosra utaló személynévi eredetű helynevek. A pusztai *vásár* szóból kizárólag helynévképzővel alakult helységnevek; ezek közül a *szerző* — bizonyos következtetések alapján — a *Vásár* + *-d* típusúakat személynévi eredetűként, a *Vásár* + *-i* típusúakat pedig vásáros helynevekként kezeli.

A vásárosnak látszó helységnevek másik, kisebb csoportja későbbi alakulás eredményeként — éppen a nagyszámú vásáros helynév hatására — vált ezekhez hasonlóvá: valamely közeli település vásáros vagy annak látszó helységnevének analogikus hatására, népetimológia révén vagy kései, hivatalos névadás eredményeként.

4. A vásártartásra utaló helységneveket típusaik szerint csoportosítva találhatjuk a kötetben. Az egyik nagy kategória a vásártartás napjára utaló helységneveké (85 név): pusztai napnévi (3 név), *napnév + -hely* (68 név), *napnévi* utótagú (12 név) és *napnév + -hely* utótagú (2 név) altípusokkal. Közülük messze a legnépesebb tehát a *napnév + -hely* altípus (46—86). Keletkezésük „fénykora” a XIII—XIV. század; döntő többségük a Dunántúlon van. Leggyakrabban a *szombat*

(általános vásározó nappá vált) és a *szerda* (a hétköznapiakat felező nap) neve jelenik meg a vásáros helynevekben. Az egyes napnevek megterheltségének vizsgálata, összegzése, részletesebb kronológiai, földrajzi megállapítások és egyéb következtetések egyaránt olvashatók az altípust összefoglalóan elemző lapokon — bár a tények értékelésénél gyakran eszünkbe juthat a szerzőnek az egyik részkérdés kapcsán tett megjegyzése: „Hogy ebben mennyi a véletlen és mennyi a törvényszerű, nem könnyű eldönteni” (86).

A másik nagy kategória a vásártartást nyelvi formájukkal is kifejező nevéké (66 név): a *vásár* szót, illetve továbbképzett alakjait tartalmazó (30 név), a *vásárhely* szót tartalmazó (20 név) és a *Vásáros*- előtagú (másodlagosan, falukettőződésel, faluosztódással alakultak; 16 név) altípusokkal (87—128). A legnépesebb itt tehát a *vásár* szót, illetve különféle továbbképzett alakjait tartalmazó helynevéké; ezek túlnyomó részét a *-vásár(a)* utótagú nevek alkotják (24 név). Ennek a névtípusnak az ismertetését is természetesen összegző megjegyzések, következtetések zárják.

A névcikkek az egyes altípusokon belül a régi vármegyék betűrendjében követik egymást; s mivel így nehéz megtalálni egy-egy nevet, a népesebb altípusok ismertetését egy betűrendes mutató előzi meg, a kötet végén pedig egy részletes névmutató is segíti a tájékozódást. (A napnevet tartalmazó vásáros helynevek típusában ezt megelőző csoportosítási szempont maga a napnév.) Viszonylag kis létszámú névcsoportokról lévén szó, a megyék szerinti tagolás keveset ad vissza a területi elhelyezkedésről — ezt viszont a kötethez mellékelt térkép kiválóan mutatja. Azaz: talán szerencsésebb lett volna a helynevek betűrendjében haladni, s itt félretenni a másutt (l. pl. MEZŐ ANDRÁS, A templomcím a magyar helységnevekben. Bp., 1996.) nagyon is indokolt megyék szerinti tárgyalásmódot.

Az önálló névcikk élén a legkétségteljes állandósult, vásártartásra utaló névadat áll, ami nagyobb részt egybeesik a mai hivatalos névváltozattal. A szerző az esetleg ma eltérő névtípusba tartozó vagy más államnyelvi hivatalos nevet is közli; az egykori név kihalása esetén mai norma szerint írja át azt. A helységet a vármegyével és egyéb tájékozódási pontok segítségével lokalizálja. A névadatok közül — terjedelmi okok miatt — csak a leglényegesebbeket közli: első adat, fontosabb névváltozatok. A névcikkekben odavágó történeti adatokat ad meg, a névhez történeti-névtani, névélettani magyarázatokat fűz. A magyarázó részek tartalma olykor azonban egyenletlen; néha olyan magyarázatokat is valamely névcikkben közöl csak, amelyeknek inkább a bevezető részekben lenne a helye. Így pl. a napnév + *-hely* altípusban az egyes napokhoz fűződő vásározással kapcsolatban: *Hetvehely* címszó alatt lényegében megismétli a korábban már elmondottakat a hétfővel kapcsolatban (48), *Péntekhely* névcikkében korábban nem említett szempontokat tárgyal (64), a többi napnév + *-hely* helységnév esetében pedig nem foglalkozik (újra) az adott napnak a vásártartással való kapcsolatával, még egy visszaulálás erejéig sem (49, 52, 59, 64).

Az egyes altípusokon belül azoknak az ingadozásoknak, váltakozásoknak a listáját is kézhez kapjuk, amelyek szintén a vásártartásra utaló, de más altípusba tartozó névváltozatokkal állnak fenn, majd az altípusba sorolt nevekhez kapcsolódó névváltozások, kettős névadás, párhuzamos névhasználat és korrelációk adatait (ha voltak az adott nevek között) is együtt olvashatjuk.

5. Az altípusok részletes tárgyalása után következik az Összegzés (129—34). Összefoglalóan és meggyőzően olvashatunk itt a vásáros helynevek egyes altípusainak „időbeli szóródásáról” és ennek történeti háttéréről, lehetséges magyarázatairól (130). A 152 vásáros helységnév típusonkénti megterheltségét együttesen is közli (sajnos, folyamatos szövegben és nem áttekinthetőbb táblázat formájában). A vásáros helynevek és egyes altípusainak földrajzi megoszlásáról szintén jó áttekintést kapunk. Legjellemzőbb területük a Dunántúl, legkevésbé pedig a Duna—Tisza között található; ennek háttérében többféle tényező áll. A vásártartásra utaló helységnevek időbeli és térbeli megoszlását két értékes melléklet is jól, áttekinthetően szemlélteti: a szerzői tipológia szerint csoportosított teljes helynévállomány létezésének időintervallumos ábrázolása a történeti adatok alapján, valamint az egyes altípusok helyneveinek földrajzi eloszlását (szerencsére, illetve sajnos) egyetlen lapon bemutató térképvázlat (a 134. és 135. lapok között).

A névélettani szempont sem merül feledésbe. A 152 névből napjainkra összesen 54 vásártartásra utaló helységnév maradt meg (ebből csupán 24 mai határainkon belül); a többi 98 helységnév eltűnésének módjait és arányait említésszerűen tekinthetjük át (a helységgel együtt elpusztult, pusztanévként élt tovább, más helységgel egyesült, nem vásáros típusú új nevet vett fel, csak idegen nyelvű változata emlékeztet egykori vásáraitra). Ezek mellett az újkorban — a helység egykori vásártartási jogára emlékeztetve — további 9 vásáros név keletkezett.

A kötet utolsó, önmagában is igen érdekes fejezete a vásártartásra utaló középkori magyar helységnevek utóéletének vázlatát adja (135—46). A már részletesen megismert típusok és altípusok szerint állítja fel a nevek formájának és használatának változási típusait (tehát a név módosulásának és pusztulásának a típusait egyaránt), sorra véve a vásáros helységnevek teljes állományát.

A kötetet részletes helységnévmutató zárja. (A használhatóság jegyében bevezetéseként érdemes lett volna újra — vagy: inkább itt — összefoglalni a vele kapcsolatos tudnivalókat.)

6. Néhány kritikai megjegyzést azonban még tennem kell. A dolgozat megszerkesztése, tagolása ugyanis hagy némi kívánnivalókat maga után. Bizonyos általános jellegű kérdések tárgyalásának helye vitatható, az összkép néha több helyről (előre- vagy visszautalások nélkül) áll össze. Így például a dolgozat céljának meghatározása — a legnagyobbbrészt a felhasznált forrásokkal foglalkozó — „A téma körülhatárolása, a dolgozat célja” c. fejezetben szerepelhet (23—5), igazi kifejtése azonban — egy tömör bekezdésben — csak „A vásárosnak látszó egyéb indítékú helységnevek” c. fejezet végén, a vásárok középkori szerepét taglaló fejezet előtt olvasható (37). A dolgozat tagolása sem mindig szerencsés. Így például a névcikkek felépítését ismertető rész (44—5) az általános elemző rész utolsó — „A vásár mint helynévadó” c. — fejezetében mindenféle elkülönítés nélkül olvasható; az altípusokat tárgyaló egyes szakaszok végén pedig a hozzákapcsolt elemző részletek és különböző típusú névlisták folynak össze egymással.

A vásártartásra utaló magyar helynévanyag teljes egészét vizsgáló kötet azonban valóban sokoldalúan elemzi a névanyaggal kapcsolatos kérdéseket. Ezzel egy újabb magyar helynévtípus egészében mindenképpen helytálló feldolgozása történt meg. Egyes következtetésekről és részletekről persze lehet majd még véleményt cserélni. Így például a *Tasvására* helynév hitelessége tekintetében vö. BENKŐ LORÁND, *Név és történelem*. Bp., 1998. 84—93, ill. már a kötet megjelenését megelőzően is: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Szerk. LACZKÓ KRISZTINA. Bp., 1995. 59—70. A vásáros helynevek e feldolgozásának névtani értékét viszont azonnal jelzi az, hogy BENKŐ egy fontos megjegyzését a -*vására* utótagú helynevek utóéletével kapcsolatban („a -*vására*, *vásárhely*-féle utótagok nem is szoktak a helynevekből elmaradni”, BENKŐ i. m. 92) éppen ez a kötet igazíthatja majd ki (a -*vásár(a)* utótag elmaradásának példáit l. 143).

SZABÓ G. FERENC munkájának köszönhetően a magyar helységnévanyag egy eddig részletesen még nem vizsgált, jellemző típusának feldolgozását tarthatjuk a kezünkben. „Vállalkozásom eredeti célja nemcsak a vásározást, hanem a kereskedelem nagyobb témakörét tükröző névanyag (réves, vámos, hidas helyek) feldolgozása volt. Ennek elvetését a területi korlátok tették szükségessé.” — tudhatjuk meg a bevezetésből (25). Így talán bizhatunk abban is, hogy SZABÓ G. FERENC egyszer ezek feldolgozásával is gazdagítja majd a magyar helységnevek múltjáról, keletkezésük és további sorsuk művelődéstörténeti vonatkozásairól meglévő ismereteinket.

KÜLÖNFÉLÉK

Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében

10. Élőnyelvi Konferencia, Bécs, 1998. szeptember 2—5.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya 1998. szeptember 2. és 5. között rendezte meg az immár 10. Élőnyelvi Konferenciát. A rendezvénynek, amelyre 1989—96 között évente, most pedig első ízben két év után került sor, ezúttal a „császárváros”, Bécs adott otthont, a legutolsó, szegedi tanácskozáson ugyanis a bécsi székhelyű Bornemisza Péter Társaság vállalta magára a házigazda szerepét. A házigazda szerep ezúttal egészen konkrétan is értendő, ugyanis a résztvevők kisebb csoportokban a társaság tagjainak otthonában voltak elszállásolva is.

A konferencia első napja még a Bécsbe való utazással és a várossal, valamint a szállásadókkal való ismerkedéssel telt, a következő két napon azonban nagyon szoros programmal számos előadásra és a hozzájuk tartozó szakmai vitákra került sor. Az élőnyelvi konferenciák hagyományainak megfelelően az előadókat az előre beküldött autoreferátumok elbírálását követően a szervező bizottság választotta ki. Ezúttal 36 előadás hangzott el, ami azt jelenti, hogy a konferenciára jelentkezettek kétharmada adott elő. A szervezők nem tervezik minden elhangzott előadás publikálását, csupán azt tudták megígérni, hogy a határidőre leadott és a formai követelményeknek megfelelő kéziratokat egy bizottság elbírálja abból a szempontból, melyek kerüljenek a kötetbe.

A konferencia megnyitóján KONTRA MIKLÓS, az Élőnyelvi Osztály vezetője és SZÉPFALUSI ISTVÁN, a Bornemisza Társaság főtítkára köszöntötték az egybegyűlteket, majd négy plenáris előadásra került sor. Elsőként PENTEK JÁNOS „Eltérő szerkezetek kiegyenlítődése a nyelvi kontaktusban” című előadását hallgathatták meg a résztvevők. A dolgozat magyar—román példákon egyrészt az analitikus-szintetikus megoldások kiegyenlítődéset vázolta (pl. igei származékok helyettesítése igés szerkezettel), másrészt rámutatott a nyelvi kontaktusnak egyes archaikus formák megőrzésében, valamint a nyelvjárási 2. személyű általános alany használatában játszott szerepére.

Ezután KASSAI ILONA vázolta, milyen hatása volt a magyar szótag szerkezetére a Kárpát-medencében együtt élő népek közötti, hosszú múltra visszatekintő nyelvi és kulturális érintkezésnek (Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében). Elsősorban a jövevényszavak fonológiai elemzése és az ennek nyomán feltárt fonológiai folyamatok révén vázolta fel azt a fejlődésvonalat, amelyet a magyar szótag szerkezete az ősmagyar kortól a mai nyelvállapotig bejár, s amelynek következtében a mássalhangzók számát illető s az ősmagyarban még meglévő erős megszorítások (különösen a szótag kezdetén, de kisebb mértékben a szótagzárlatban is) a XVI. századtól egyre gyöngültek.

GÖNCZ LAJOS „A vajdasági magyarság területi és nemzeti kötődése” című előadásában egy kérdőíves felmérés eredményeit ismertette, melyben az adatközlőknek öt fokozatból álló skálán kellett meghatározniuk, mennyire kötődnek bizonyos helyekhez (kezdvé legszűkebb környezetüktől, vagyis saját településüktől Európáig), illetve mennyire érzik magukat a vajdasági magyarsághoz és a magyar nemzethez tartozónak, valamint milyen intenzitású a kötődések hiánya.

LANSTYÁK ISTVÁN — SIMON SZABOLCS — SZABÓMIHÁLY GIZELLA és VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ közös tanulmányát a „szerzőnégyes” két hölgytagja mutatta be „Idegen szavak a magyar nyelv szlovákiai változataiban” címmel. Ebben áttekintést nyújtottak azokról a kölcsönelemekről, amelyek — többnyire a szlovák nyelv közvetítésével — más nyelvekből kerültek be a szlovákiai magyar nyelvváltozatokba (főképpen a standardba és a köznyelvbe).

A további előadásokra már két külön szekcióban került sor. Az „A” szekció első előadójaként VARGHA ANDRÁS mutatta be „A kárpát-medencei nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatai: módszertani csapdák és ínyencségek” című dolgozatát, melyben főként olyan módszertani buktatókra

próbálta meg felhívni a figyelmet, amelyek a kérdőíves vizsgálatok során megkövetelt lépések (a problémák megfogalmazása; a kérdőív(ek) összeállítása; a vizsgált személyek mintájának kiválasztása stb.) során előfordulhatnak, csökkentve ezzel az egész vizsgálat érvényességét. Az előadás kitért az ilyen jellegű hibák elkerülésének lehetőségeire is.

GEREBEN FERENC „A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai” című előadásában egy olyan felméréssorozat befejező lépését képező vizsgálat eredményeit ismertette, amelynek keretében nyolc közép-európai ország magyarságának identitástudatát vették górcső alá. Ebből kiderült, hogy a horvátországi magyarok anyanyelvhasználatuk elmarad a határon túli magyarság átlagától, ezt pedig részben az a tény magyarázza, hogy a kérdezetteknek meglehetősen nagy (a többi ország magyarságának átlagához képest kifejezetten magas) hányada vegyes házasságban él.

GRÁFIK IMRE „Nyelvhasználat és identitás összefüggései a horvátországi szlovénmagyaroknál — Egy mikrovizsgálat tanulságai és dilemmái” című dolgozatában a századfordulón az egykori monarchián belül Magyarországról Horvátországba telepedett magyarság leszármazottai körében vizsgálta nyelvhasználatát és nemzeti identitás összefüggéseit.

KISS TAMÁS ZOLTÁN „Narratív stratégia és szlovák—magyar kétnyelvűség Závada Pál Jadviga párnája című regényében” címmel tartott előadásában a szlovák—magyar kétnyelvűség textuális megjelenítésének az elbeszélésben betöltött funkcióit elemezte Závada 1997-ben megjelent regénye kapcsán, amelyben az ábrázolási technika releváns elemét képezik a szlovák szövegrészek, illetve a narrátor ezekre vonatkozó, magyar nyelvű reflexiói.

SÁNDOR ANNA „A szlovákiai vegyes házasságokból származó fiatalok kétnyelvűsége” című dolgozatában a kisebbségi magyar anyanyelvű házastárs anyanyelvének sorsát, visszaszorulását követte nyomon empirikus adatok alapján, amelyeket kérdőív segítségével egy szlovákiai magyar beszélőközösség (Kolon község) középiskolás korú fiataljai között gyűjtött, s amelyek arról szólnak, hogy a magyar házastárs anyanyelve utódaik nyelvhasználatában nagy mértékben szorul vissza, s helyére a szlovák nyelv kerül.

BORBÉLY ANNA „A kisebbségi nyelv megőrzését elősegítő faktorok” című előadásában a méhkeréki román közösségnek a nyelvmegőrzését vizsgálta, arra a kérdésre keresve a választ, milyen tényezőknek köszönhető, hogy ebben a közösségben még csaknem mindenki beszéli a kisebbségi nyelvet. Eredményei szerint ez főként a következő faktoroknak köszönhető: a közösség közel 100%-os román számaránya, a századunk közepéig tapasztalható zárt közösségi élet, a település periferikus földrajzi helyzete, a közösség prosperáló gazdasági tevékenysége.

ARNOLD FUSZENECKER HELGA „Nyelvcsere egy magyarországi német faluban” című előadásában azoknak a tényezőknek két csoportját nevezte meg és jellemezte, amelyek egy 54 kérdéses szociolingvisztikai interjú eredményei alapján a kétezer fős, túlnyomórészt németek lakta Nemesnádudvaron hozzájárulnak a nyelvcserehez vagy lassítják azt. Eszerint a nyelvcsere elősegítő tényezők a II. világháborút követő politikai rendszerben, a vele járó oktatási rendszerben, valamint a házassági szokások megváltozásában keresendők, a nyelvcsere lassító tényezőnek pedig a többgenerációs háztartások bizonyulnak.

CZIBERE MÁRIA „A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében” című dolgozatában azt vizsgálta, milyen módon hat a beszélő (a magnófelvételen hallható személy) személyiségének meghatározására az általa közvetített magatartásforma, a szövegtípus és a kiejtés, melyik magatartásformának, szövegtípusnak, kiejtésnek van presztízs, illetve stigmatizált jellege a középiskolások körében.

P. LAKATOS ILONA „Szociolingvisztikai vizsgálatok a hármashatár mentén — Az igeragozás vizsgálata kétnyelvű környezetben” című előadásában egy — Magyarország, Románia, Szlovákia és Ukrajna határ melletti falvaiban, illetve a határ másik oldalán lévő magyarországi településen végzendő — szociolingvisztikai kutatássorozat célitűzéseit, tematikáját ismertette, majd bemutatta az eddigi próbagyűjtés eredményeit és az ebből adódó tanulságokat.

ZELLIGER ERZSÉBET „A magyar—magyar kapcsolatok nyelvi következményei a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatában” című előadásában linzi kutatásai alapján a nyelvi változásokat előidéző, illetőleg a változások ellen ható tényezőket mutatta be a szókincs alakulásának tükrében.

BODÓ CSANÁD „A nyelvcseré strukturális következményei a felsőőri (Oberwart) magyar nyelvhasználatban” című dolgozatában azt a feltételezést igyekezett igazolni, miszerint a recesszív nyelv eredeti (azaz a nyelvcseré folyamatától független) és újonnan kialakuló nyelvi változóinak megoszlása a beszélői csoportok nyelvhasználatában rendezett heterogenitásként értelmezhető. Hipotézise empirikus igazolásához a felsőőri magyar nyelvhasználat néhány morfológiai változóját elemezte.

ANDRIČ EDIT „Közvetlen alaki tükrözés az újvidéki magyarok nyelvhasználatában” című dolgozatában arra kereste a választ, milyen jellegű, miben nyilvánul meg, milyen mértékű az alaki tükrözés, és melyek az okai, illetve milyen szociológiai háttere van a magyar beszélő szerbből történő közvetlen szókölcsonnésának.

KÁROLYI MARGIT és SZABÓ GÉZA „Identitás és nyelvhasználat a beregszászi magyar főiskola hallgatói körében” című előadásukban egy kérdőíves módszerrel gyűjtött korpusz segítségével vizsgálták az identitást, annak összetevői közül a nyelvi jegyeket, illetve a szülőföldhöz való ragaszkodást emelve ki.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ „Vajdasági diákok nyelvhasználati viselkedése” című előadásában egy a közelmúltban végzett szociolingvisztikai felmérés eredményeit ismertette, amelyben a kérdésekre adott válaszokból jól érzékelhető egy-egy környezet nyelvhasználati helyzete, kétnyelvűségének szintje.

KOLLÁTH ANNA „Nyelvjárásiasságok a maribori egyetemi hallgatók magyar nyelvhasználatában” című előadásában a szó- és írásbeli nyelvjárásiasságokat vizsgálta magyar és nem magyar szakos, magyar anyanyelvű muravidéki egyetemisták körében. A hallgatók nyelvi, nyelvjárási tudatát boncolgatva elsősorban azt igyekezett kideríteni, beszélhetünk-e esetükben már diglossziáról, s ha igen, milyen szinten van szituatív kódváltásuk.

DORNBACH MÁRIA „Köszönési szokások közoktatásunkban” című dolgozatában az intézményes szocializáció egyik speciális változatának, az iskolának a köszönési szokásait vizsgálta, listát állítva ennek változatairól a közoktatás teljes longitudinális szakaszát átölelve, beleértve a modellvariációkat (8 + 4, 4 + 8, 6 + 6), valamint az iskola szellemiségétől függő változatokat is (egyházi, ökumenikus vagy bizonyos alapítványi iskolák).

Az első napi konferenciaprogramot még egy a Magyar Köztársaság bécsi nagykövetségén rendezett ünnepélyes ülés követte a határon túli magyar nyelv helyzetét kutató nagyszabású vizsgálat országbeszámolóival, majd az este — a tudományos program utáni „levezetésül” — egy a Bornemisza Péter Társaság székházában rendezett, baráti hangulatú fogadással és kultúrműsorral ért véget.

A második napi program első előadása az „A” szekcióban e sorok írójává volt. A „*Csehül van, tótággást áll, cigánykodik...* — Nyelvi formában megjelenő nemzeti előítéletek a magyarban” című előadás a címben is jelzett, sok tekintetben kényes, hiszen népcsoportok érzékenységét sértő, s a magyar nyelvtudományban — talán ezért is — meglehetősen elhanyagolt témakört igyekezett nagyító alá venni. Az előadás az elméleti kérdések (az előítéletek és a sztereotípiák fogalma, keletkezésük okai, társadalomszociológiai hátterük stb.) rövid összefoglalásán túl bemutatta a magyar nyelvben manifesztálódott fontosabb auto- és heterosztereotip nyelvi kliséket (ezek főként állandósult szókapcsolatok, pl. *tótul nevet 'sír', cigány beszéd 'suksukölés'* stb., de lehetnek lexémák is, pl. *tokos 'német', sváb* (szláv eredetijének (*svába*) jelentése 'svábbogár'), *cigánykodik 'hazudozik', zsidózik* stb.), majd röviden egybevetette az ezekben az egyes etnikai csoportokhoz rendelt tulajdonságeggyütteseket a LENDVAY JUDIT által 1996-ban publikált szociológiai felmérésből elének tároló képpel.

VERESS LILLA MÁRTA „Attitűdvizsgálat és nyelvhasználat a kolozsvári magyar fiatalok körében” című dolgozata egy kérdőíves felmérés eredményeit ismertette, amely az alanyok magyar

nyelvvel kapcsolatos attitűdjeire, valamint a magyar és a román nyelvnek a különböző nyelvhasználati területeken való megoszlására koncentrált.

TELEKINÉ NAGY ILONA „Nyelvi hatások a földrajzi névállományban” című előadásában Szlovákia mágyarlakta területéről származó példák segítségével azt mutatta be, hogy földrajzi névanyagunk rétegesen egymásra épült elemei is mutatják azokat az interetnikus kapcsolatokat, amelyek hatással voltak népünk névkultúrájára.

KOCSIS MARIANN „Szólj, s megmondom, ki vagy: Nyelvhasználati tömbösödés egy magyar kisvárosban” című dolgozatában azt vizsgálta, mennyire megalapozott a csongrádiaknak az a vélekedése, hogy a városszálen élők, illetve a központban lakók nyelvhasználatuk alapján felismerhetők. Adatai azt mutatták, hogy a hipotézisben megfogalmazottak empirikusan is igazolhatók.

BURA LÁSZLÓ „A sváb alapnyelvi réteg hatása Mezőpetri tájnyelvére” című előadásában arra mutatott rá, milyen szinteken (hangtan, alaktan, mondattan, szókincs) mutatható ki a sváb nyelvi alapréteg befolyása a faluban beszélt magyar nyelvre, s melyek ezeknek a hatásoknak a várható fejlődési irányai.

Eközben folyt a „B” szekció ülése is. Itt elsőként JAROVINSZKIJ ALEXANDR ismertette „A kétnyelvű mentális szótár szerkezetének összehasonlító vizsgálata” című dolgozatát. Ebben egy több éves kutatás első eredményeiről számolt be, melynek célja az, hogy a magyart érintő természetes kétnyelvűségi helyzetekben, különböző életkorú kétnyelvű magyar–szlovák iskolásoknál feltárják a nyelvi reprezentáció jellegzetességeit.

BENŐ ATTILA „A magyar–román nyelvi interferencia néhány szemantikai vonatkozása” című előadásában a jelenséget nem csupán deskriptív jelentéstani összefüggésben tárgyalta, hanem a kognitív nyelvészet, a pszicho- és szociolingvisztika újabb eredményeinek fényében szélesebb összefüggéseiben igyekezett láttatni a kérdést, elsősorban a kölcsönelemek expresszivitásának változásaira és a különböző szintű jelentésmezőknél a nyelvi interferencia következtében bekövetkező módosulásaira térve ki részletesebben.

ZSEMLYEI JÁNOS „A románság vallására vonatkozó román eredetű szókincs az erdélyi régi-ségben” című dolgozatában a Szótörténeti Tár, továbbá „A magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavai” című kéziratos szótörténeti monográfia adatanyaga alapján vizsgálta a szóban forgó szócsoporthoz az egyes adatok időbeli jelentkezése, gyakorisága, földrajzi elterjedtsége, a különböző nyelvi rétegekben való előfordulása, fogalomköri hovatartozása stb. alapján.

RAFFAI ÉVA „Szerb(horvát) közvetítésű idegen szavak a szerb–magyar kétnyelvűek nyelvhasználatában” című dolgozatában történeti szókincsvizsgálatot végzett a szerb és a magyar nyelv esetében. Ebből kiderült, hogy a szerb a hiányzó kifejezéseket idegen elemekkel pótolja, míg a magyarban jellemzőbb a szókincs belső bővítése.

BARTHA CSILLA „Kétnyelvű = 1 + 1 egynyelvű — A kétnyelvűség fogalma és ami mögötte van” című előadásában arra a kérdésre kereste a választ: ki tekinthető valójában kétnyelvűnek? A tudományelméleti paradigmák, a különböző szociolingvisztikai elrendezések, valamint az ideológiai tükrében azt próbálta nyomon követni, hogyan és miért változtak a nyelvészetben a kétnyelvűség meghatározásai a század harmincas éveitől napjainkig.

UDVARI ISTVÁN „A ruszin–magyar együttélés nyelvi tükröződése irodalmi művekben” című dolgozatában a Kárpát-medencei ruszinok nyelvében meghonosodott magyar lexikai elemek, hungarizmusok irodalmi nyelvi funkcionálásának kérdéseivel foglalkozott.

Az utolsó szekcióelőadásban RÓKA JOLÁN „Média és választások — A politikai imázsteremtés verbális, vizuális és interkulturális jellemzői” címmel négy választási kampány (1992 amerikai, 1994 magyar, 1996 amerikai és 1998 magyar) politikai reklámjainak verbális és vizuális elemzése alapján a médiahatás és a politikai kommunikációs hatás kiváltotta kulturális és szubkulturális azonosságokra és különbségekre igyekezett rámutatni.

SÁNDOR KLÁRA „A csángókat megmentik, ugye?” című előadása már a második napi szekcióüléseket lezáró plenáris ülések egyike volt. Ebben az előadó azokat a jelenségeket igyekezett

egymás mellé állítani, amelyek a csángók sorsának megoldása, a „csángómentés” körébe sorolhatók, így a csángók „diszmagyarrá avanzsálását” (szimbolikus szerepeltetésüket különböző nemzeti jelentőségűnek tartott eseményeken); a körülöttük időnként kirobbanó sajtóhíztériákat; a csángó fiatalok székhelyföldi és magyarországi oktatását. Az egymás mellé állított jelenségek elemzése arra világított rá, hogy a „megmentés”-nek szánt programok valójában sokkal inkább különböző politikai csoportok érdekeit, mintsem a csángók tényleges segítségét szolgálják.

TÁNCZOS VILMOS „Egy folklórműfaj (archaikus ima) nyelvi kontextusa Moldvában” című előadásában a moldvai csángók körében gyűjtött archaikus imák műfaji kérdéseiről, a műfaj nyelvi környezetéről beszélt tereptapasztalatai alapján. Ennek során többek között olyan kérdésekre próbált meg választ adni, milyen nyelvi tényezők következnek az imaszövegek rituális jellegéből, hogyan történik a műfaj adaptációja az adott kommunikációs helyzethez, hogyan hagyományozódnak ezek az imák stb.

Utolsó előadóként KONTRA MIKLÓS tartotta meg „*Koszovóban és Craiován: Trianon hatása a magyar mentális grammatikára*” című előadását. Ebben rámutatott, hogy a magyarországi és a határon kívüli magyarok nyelvhasználata eltérő a címben is jelzett földrajzinév-használat tekintetében: a határon túliak szinte mindig superessivust használnak olyan esetekben, amelyek a történelmi Magyarországon kívül eső, de az ő államuk területén levő helységeket jelölnek, míg a magyarországiak az inessivust használják ezekkel a nevekkal kapcsolatban. Ugyanakkor azonban a határon túli magyarok is eltérnek egymástól oly módon, hogy a saját országukban lévő helységek neve superessivust kap, de a számukra külföldön lévő helységek neve inessivust. Az előadás célja további, a kérdéskörrel kapcsolatos szociolingvisztikai hipotézisek és a rájuk kapott vizsgálati válaszok ismertetése volt.

A konferencia zárszavaként KONTRA MIKLÓS örvendetesnek nevezte azt a tényt is, hogy az élőnyelvi konferenciákat egyre inkább jellemzi az a törekvés, hogy hacsak lehet, olyan szociolingvisztikai kutatási eredményekről hangozzanak el előadások, amelyek megismételhetőségéhez a kutatók minden szükséges ismeretet közölnek, hiszen így lesznek a közölt eredmények ellenőrizhetőek (vö. pl. MNy. 1997: 231—1). Ugyancsak örömtelinek nevezte KONTRA azt a jelenséget, hogy — szemben a korábbi konferenciákkal — az előadók (maguk is gyakran főiskolai vagy egyetemi tanárok) tanítványai közül is egyre többen adtak elő.

Végezetül KONTRA, aki a tíz konferencia közül nyolcnak volt szervezője vagy társszervezője 1988 óta, bejelentette, hogy a továbbiakban nem vállalja a szervezést, de reméli, hogy az élőnyelvi konferenciák most már önjáróvá tudnak válni, vagyis: egy-egy konferencia végén vagy befejezése után nem sokkal a következő rendezvény szervező bizottsága veszi át a stafétabotot. Egy levelet fel is olvasott, melyben az újvidéki nyelvészek ajánlották fel a 2000. évi élőnyelvi konferencia megrendezését. A bécsi résztvevők azonban abban nem tudtak teljesen egyetérteni, hogy évente vagy kétfévente célszerű-e a további konferenciákat megrendezni.

FORGÁCS TAMÁS

Nyelvjáráskutatók konferenciája Regensburgban

1998. szeptember 23-a és 27-e között rendezték Regensburgban a bajor-osztrák dialektológia hagyományosan háromévenkénti, immár 7. konferenciáját „Arbeitstagung für bayerisch-österreichische Dialektologie” címmel. A korábbi találkozók színhelyéül négyszer ausztriai város (Bécs, Brixen, Graz és Salzburg) szolgált, kétszer pedig németországi településen (Bambergben és Würzburgban) tartották meg a soron következő tudományos ülésszakot. A nagy múltú német dialektológiában egyébként nemcsak a bajor-osztrák nyelvjáráskutatásnak szentelnek háromévenként egy-egy többnapos tanácskozást, hanem más nyelvjárásterületek kutatói is szerveznek konferenciákat

(pl. legközelebb 1999-ben Augsburgban tartják az alemann dialektológia 13. tudományos ülésszakát). Minthogy a német nyelvjáráskutatás a múlt század első évtizedei óta példaértékű eredményeket tud felmutatni, és a magyar dialektológiai vizsgálatokra — különböző okokból — kezdettől fogva hatással volt, ezért is gondoltam arra, hogy talán nem érdektelen egy rövid beszámolóban legalább fölillantani azokat a témaköröket, amelyekben a német nyelvterületen napjainkban is igen intenzív és eredményes anyaggyűjtő munkálatok és feldolgozások folynak.

Hogy ezt a konferenciát Regensburgban tartották, az több szempontból is indokolt volt. Noha a tanácskozás — már említett — címében is szerepel a *bajor* jelző, a régi Bajorország (Altbayern) területén eddig még egyszer sem volt a szóban forgó témakörben tudományos ülésszak. Bajorországi város kiválasztása mellett szólt már kezdettől az a körülmény is, hogy a német dialektológia megalapítója, JOHANN ANDREAS SCHMELLER a Regensburghoz viszonylag közeli Tirschenreuthban született, és hosszú ideig a bajor fővárosban, Münchenben tevékenykedett. Így esett a választás már korábban a mintegy 130000 lakosú, jelentős történelmi múltú keletbajor városra, Regensburgra.

A konferencia színhelyéül a regensburgi egyetem szolgált, csupán az üdvözlő beszédeket és a fogadást tartották a patinás Régi Városháza ódon falai között, és itt hangzott el FRANZ FUCHSNak a „Regensburg a VIII. században” című nyitóelőadása, melyet nagy érdeklődéssel fogadott a szép számban megjelent hallgatóság. A történeti témájú bevezető előadáshoz a találkozó helyszínének múltja adta az ötletet, hiszen Regensburg megalapításának ideje a római császárság korára nyúlik vissza.

A rendező bizottság a tanácskozás elsődleges témaköréként a folyamatban lévő nyelvátlasz-munkálatokat és tájszótári feldolgozásokat jelölte meg, mégpedig olyan beszámolók tartásával, amelyek a szóban forgó tudományos vállalkozás elvi-módszertani kérdéseiről, jelenlegi állásáról, további feladatairól stb. nyújtanak tájékoztatást. Emellett azonban a jelentkezőknek lehetőségük adódott arra, hogy főképpen a felnémet nyelv(járás)területhez kapcsolódó nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai, nyelvtörténeti szempontú vizsgálódásaik tárgykörében tarthassanak előadást, beleértve a nyelv(járás)sziget-kutatás és az alkalmazott nyelvészet problematikáját is.

A konferencián hét országból megközelítőleg százhusz szakember vett részt, mégpedig természetesen legtöbben a németországi kutatók voltak, az ausztriai dialektológusok száma húsz körül mozgott, néhány nyelvjáráskutató Csehországból, Olaszországból, Svájcban és az USA-ból érkezett, a magyarországi nyelvészeket hárman képviseltük. Ez volt egyébként az első alkalom, hogy az egyetemi tanszékek oktatóin kívül különböző (nyelvészeti) intézetek kutatói is meghívást kaptak a tanácskozásra.

A tudományos ülésszak programja (csütörtöktől szombat délig) két és fél napot foglalt magában. Az első és a második napot plenáris ülés vezette be egy-egy előadással, majd tíz órától szekcióelőadások folytak. Az egyik főelőadást ANTHONY ROWLEY tartotta „Der Sturz der Diphthonge. Zwei Erklärungsmodelle für nordbairische Diphthonge aus sprachinterner und sprachexterner Sicht” címmel, a másnap plenáris ülés előadója pedig LUDWIG ZEHETNER volt a „Sprache zwischen Dialekt und regionalem Standard: Oberpfalz” című referátumával.

A szekcióelőadások a következő témakörökben zajlottak: 1. Sprachgeographie; 2. Sprachinseln, Sprachgeschichte, Namen; 3. Grammatik. — Az egyes szekcióüléseken elhangzó előadások konkrét témája természetesen pontosabban tükrözi azokat a vizsgálódásokat, amelyek a bajorosztrák nyelvjárásokban és a német nyelvterületen egyéb (németországi és más országokbeli) tájegységeken folynak. Ezért mutatóban a valamivel ötvennél is több előadás közül néhányat megemlítek.

A nyelvföldrajz a múlt század vége óta a német dialektológia hagyományos, magas színvonalon művelt szakágai közé tartozik, hiszen — amint köztudott — GEORG WENKER végezte az első olyan kutatást, amely a német nyelvterület nagy részére kiterjedt, s ő lett a nyelvátlasz megteremtője a múlt század utolsó harmadában (Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland. Auf Grund von systematisch mit Hülfe der Volksschullehrer gesammelten Material aus circa 30000 Orten.

Strassburg, 1881.). A nyelvföldrajzi kutatások tárgykörében hangzottak el pl. a következő referátumok: HEINZ-DIETER POHL, Zum österreichischen Deutsch (unter besonderer Berücksichtigung der Bezeichnungen, wie sie auf dem Klagenfurter Wochenmarkt üblich sind); GUNTHER SCHUNK, Regionalisierung der Dialekte in Mainfranken; BERNHARD STÖR, Dialektwandel in der Region München; stb. — Mivel a néhány évtizeddel ezelőtt Németországban kibontakozott szociolingvisztikai kutatásokban kezdettől fogva fontos szerepet kapott a nyelvjárási anyanyelvűség és az iskolai oktatás összefüggésének vizsgálata — a német nyelvterületen ugyanis a nagyfokú tájnyelvi eltérések következtében a nyelvjárásiasság nagyobb mértékben válhat az iskolai előmenetelt nehezítő tényezővé, mint más országokban —, ezért korántsem meglepő, hogy a regensburgi dialektológiai konferencián is elhangzott egy-két, e témakörbe tartozó előadás (pl. CLAUDIA HIEN, Dialekt und Dialektsprecher in Bayern; RUPERT HOCHHOLZER, Dialekte im Deutschunterricht). — A nyelvszigetek kutatása a múlt század első harmada óta századunk húszas-harmincas évtizedéig szinte önálló ága lett a német dialektológiának, s már eredményesen művelte J. A. SCHMELLER is, aki úttörő jelentőségű tanulmányokban tette közzé a felső-olaszországi, bajor eredetű német nyelvszigetek kutatásában elért eredményeit. Az Észak-Olaszországban lévő luserni (cimber) nyelvsziget vizsgálata volt a tárgya pl. HANS TYROLLER dolgozatának (Die cimbrische Grammatik von Lusern), NINA BEREND pedig „Bairisch in Rußland” címmel tartott előadást. — Nagy érdeklődés kísérte azokat a nyelvtörténeti és névtani témájú referátumokat, amelyek a dialektológiai kutatások eredményeinek felhasználásához is kapcsolódtak. Ilyenek voltak például a következők: HILDEGARD BOKOVÁ, Bairische Dialektzüge in südböhmischen Urkunden des 15. Jahrhunderts; ALBRECHT GREULE, Zur frühen schriftlichen Fixierung des Bairischen anhand des Pfarrbuches von Gebenbach; THEO VENNEMANN, Zur Rolle der Volksetymologie in der Entwicklung und Deutung einiger bayerischer Ortsnamen; stb. — A „Grammatik” témakörbe sorolt szekcielőadások felölelték (a hangtántól az alaktanon át a mondatnig) a nyelvannak szinte mindegyik részterületét. Ezt jelzik például a következő referátumok: ERICH SEIDELMANN, Fortis und Lenis im Oberdeutschen — kontrastiv; ROBERT HINDERLING, Innerparadigmatischer Ausgleich nach Ausweis von Karten des Sprachatlases von Nordbayern; PETER MAUSER, Spezielle Aspekte der Morphologie; GUIDO SEILER, Präpositionale Dativmarkierung im Oberdeutschen; WILLI MAYERTALER, Aspekte der bairischen Syntax; stb. — A magyarországi kutatók a következő előadásokkal szerepeltek: ELISABETH KNIPF-KOMLÓSI—MARIA ERB, Loyalität zum Dialekt im Ofner Bergland im Spiegel des Sprachgebrauchs és SZABÓ JÓZSEF, Einige Lehren der Untersuchung ungarischer Dialektinseln. — ELISABETH KNIPF-KOMLÓSI és MARIA ERB közösen tartott előadásában arról a vizsgálódásról számoltak be, melyet a Budapest környéki német eredetű településeken (pl. Bia, Budakeszi, Nagykovácsi, Pilisvörösvár, Solymár, Zsámbék községekben) az egykori falualapító (eredetileg valamelyik német nyelvjárást beszélő) lakosság leszármazottainak körében végeztek. Nagyon jó ötlet volt részükről, hogy a hallgatóságnak külön lapokon kézbe adták a kérdőíves gyűjtésük fő szempontjait (a lakosság nyelvi kompetenciájára irányuló fölméréstől a nyelvhasználat vizsgálatán át pl. a német nyelvű média nyelvi hatásának elemzéséig), térképábrázlatokon szemléltették kutatópontjaikat és a többi (magyarországi) német nyelvjárási eredetű települést (eredeti tájszólásuk megjelölésével), továbbá jól áttekinthető táblázatokban tették közzé életkori csoportok szerint a vizsgált helységek lakói nyelvi-nyelvjárási ismereteinek és nyelvhasználatának jellemző mutatóit, és szó szerinti idézetek formájában ismertettek jó néhány adatközlői véleményt is (pl. a saját nyelvhasználatukkal, a helyi német nyelvjárással kapcsolatban). — SZABÓ JÓZSEF előadása a magyar nyelvjárásszigetek keletkezésének történelmi okait, vizsgálódásainak elvi-módszertani kérdéseit foglalta magában, ezenkívül ismertette a nyelvjárásszigetek típusait és kutatásuk nyelvészeti (dialektológiai, nyelvtörténeti) és településtörténeti tanulságait. Megemlítette továbbá azt is, hogy ez az előadása rövidített változata, vázlatos összefoglalása az „Ungarische Dialektinseln in Ungarn und Jugoslawien” címmel megjelent tanulmányának (vö. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 16/17: 137—50).

A konferencia témakörei között fontos szerepet kaptak a folyamatban lévő nyelvatlaszmunkálatok és a különböző tájszógyűjtések, tájszótári feldolgozások. Ezekről — a regensburgi egyetemen tevékenykedő ALBRECHT GREULE professzor elnökletével — a tudományos tanácskozás szombati zárónapján (összevont ülésen) nyolc tájékoztató előadás hangzott el. A különböző feldolgozások közül például a készülőfélben lévő alsófrank, bajor-sváb, északkelet-bajorországi, felső-ausztriai stb. nyelvatlaszokról esett szó. Ezeknek a beszámolóknak egy része (viszonylag nagy számuk miatt) az előző két nap szekcióelőadásai közé került, így például a csehországi német nyelvjárásokról készülő nyelvatlasz (Atlas der deutschen Mundarten auf dem Gebiet der Tschechischen Republik) és a „Bericht über das Bayerische Wörterbuch” című tájékoztató, melyet ANTHONY ROWLEY professzor, a Bajor Szótár munkálatainak vezetője tartott. Ez a tájszótár egybként olyan kitűnő előzményre támaszkodhat, mint JOHANN ANDREAS SCHMELLERnek 1827 és 1837 között megjelent szótára (Bayerisches Wörterbuch), amely — SCHMELLERnek egy másik munkájával, a bajorországi nyelvjárásokról készített nyelvtani leírásával (Die Mundarten Bayerns. 1821.) együtt — elsőként alapozta meg a tudományos igényű nyelvjáráskutatást. ANTHONY ROWLEY 1988-ban lett a Bajor Tudományos Akadémián (Münchenben) folyó tájszótári feldolgozás vezetője. Az ő irányításával adják ki a Bajor Szótár újjólág átdolgozott, kibővített anyagát, mégpedig a tervek szerint kerekén tíz kötetben.

A regensburgi konferencia minden tekintetben eredményes, jól sikerült rendezvény volt, amely sok hasznos szakmai tapasztalatot és maradandó, szép élményt szerzett a nagyszámú résztvevőnek. A tanácskozás előkészítése és lefolyása egyaránt kifogástalan volt, a kiegészítő kulturális programok kellemes időöltést jelentettek a lenyűgözően szép Regensburgban és a távolabbi környékére szervezett kiránduláson. Mindezt a konferencia szervezőit, dr. Albrecht Greule professzort, dr. Franz Xaver Scheuerert, dr. Heinrich Wanderwitz levéltár-igazgatót és munkatársait illeti köszönet és elismerés.

Volt még egy — szűkebb értelemben véve nem szakmai, mégis nagyon tanulságos — tapasztalata a regensburgi konferenciának: a nagy hagyományú és a világon régóta vezető szerepet betöltő német dialektológia ma is elismert szakterületnek számít az ottani nyelvtudományban és a nemzeti közgondolkodásban. Ezt nemcsak a kollégákkal folytatott alkalmi beszélgetésekből tudtam megállapítani, hanem abból is, hogy több napilap, valamint a Bajor Rádió és Televízió is nagy érdeklődéssel kísérte a tanácskozást. A német nyelvjáráskutatás szerepét és elismertségét mutatja továbbá az a tény is, hogy az egész nyelvterületen napjainkban is sokfelé folynak — egyéb szakmunkák mellett — leletmentő értékű tájszótári feldolgozások és nyelvatlaszmunkálatok. Nemzeti érdeküknek tartják, hogy ezt mindenütt és minél előbb eredményesen elvégezzék.

SZABÓ JÓZSEF

Zsirai Miklós és a tobolszki hadifogság

A magyar finnugrisztika kimagasló egyéniségének, Zsirai Miklósnak ezt a korai életszakaszát mostanáig nemigen kutatta a tudomány, holott azért méltó a figyelemre, mert a tudós fogságának körülményei és eseményei rávilágítanak arra a mentalitásra, amely a majdani nagy teljesítmény záloga.

Vizsgálódásaimban két forráscsoportra támaszkodtam: a tudós leánya, Zsiray Jolán által gondozott családi archívumra, valamint 1998 nyarán tett tobolszki gyűjtőutam¹ eredményeire. Különösebben nem vizsgáltam a magyarországi szakirodalmat és levéltári forrásokat, noha tájékozódásul őket is igénybe vettem.

¹ Köszönet annak, aki a helyszíni gyűjtéshez hozzásegített: a MALÉV Budapest—Jekatyerinburg járatát üzemeltető Aeromoszt magyar—orosz vegyesvállalatnak, s tulajdonosainak, a magyar Gál Gábornak és az orosz Mihail Kindlernek.

1. Források

A) Családi archívum

1. Önéletrajzok. — A családi archívumban fennmaradt 8 önéletrajz, ha hézagosan is, de átfogja a tudós egész felnőttkorát 1922. november 25-től 1951. június 19-ig. Ami szinte mindegyik önéletrajzra érvényes: Zsirai a gépiratot kézirásos, az esetek túlnyomó részében gyorsírással kiegészítésekkel, korrekciókkal látta el, láthatóan a következő változat előkészítéseként. A különböző okból, céllal és alkalommal írott önéletrajzokban a hadifogság természetesen különböző részletességgel szerepel.

2. A fogságban kapott levelek. — A családi archívumban 63 olyan levelezőlap maradt fenn, amelyet Zsirai a hadifogság idején kapott. Nyilvánvaló, hogy ez nem a teljes postája, hiszen pusztán e levelek alapján is kizárható, hogy például az öccsével vagy más hozzátartozóival ne állt volna levelezésben. Sokkal valószínűbb, hogy a fogságból hazahozott lapok egy része megsemmisült Budapest ostroma idején, mikor a Zsirai-házat találat érte.

A levélírás dátuma szerint az 1915-ös lapok közül 4 db maradt fenn, az 1916-osak közül 36, az 1917-esek közül 22 és az 1918-asok közül 1. A kézhezkapás dátumát Zsirai többnyire jelzi a lapokon. A 63 lap 10 levélírótól maradt fenn: Hajba Károlytól 34, Farkas Gyulától 7, Pethő Ilmától 6, Takáts Bélától szintén 6, Takáts Zoltántól 3, Németh Mimikétől ugyancsak 3, Kövendi Dénestől, Kovács Kálmántól, Sármány Róberttől, valamint a finnországi Saikku-családtól 1-1. A háborús idők cenzúra-követelményeinek megfelelően a lapok túlnyomó része német nyelvű, a finn család angolul küldi kétszavas üdvözlését, Farkas Gyula, aki oroszországi hadifogságban van, egyre javuló orosz nyelven ír. A német nyelvű lapokat Láng Nóra fordította, és a fordítást Vermes Stefánia vetette egybe az eredetivel, az orosz nyelvűek fordítása az én munkám.

3. Fotók a háborús évekből. — A családi archívum e fontos dokumentumcsoportjából három felvétel a hadifogságra nézve alig nyújt valamit. Kiemelésre kívánczik a tisztképző tanfo-

Tobolszk, 1916. II. 13.

(Fotó a Zsiray-család archívumából, 14 × 9 cm)

lyam emlékét őrző csoportkép, amelynek a hátoldalán, nyomtatva a bécsi fotográfus neve és műtermének címe olvasható. Zsirai maga nincs vagy nem felismerhető a képen, csak a neveket őrzi kézírása a hátoldalon.

Négy felvételen Zsirai kézírásával tobolszki dátum áll. A legkorábbi az első fogolykarácsony emléke: 1915. december 25-én készült, s hátoldalán a dátumon kívül hat (részben olvashatatlan) aláírás van. Az erősen megrongálódott, nagyon kis méretű felvételen tintával írt X jelzi a kép jobboldalán összefont karral ülő Zsirai Miklóst.

Egy másik fotó hátoldalán a felirat: „Lakásunk a Szeremetnikben. 1916. II. 17 — ... (ez valószínűleg a beköltözés dátuma, különben nem volna ott a kötőjel) Tobolszk, 1916., III. 8.” (ez tehát a fotózás dátuma).

A további két szabadtéri téli felvétel egyazon napon készült, 1916. II. 13-án, tehát másfél hónappal a karácsonyi kép után, négy nappal a „Szeremetnik”-be költözés előtt. A ház, amely előtt a csoport áll, lényegesen különbözik a „szeremetnik”-itől. A közelebről készült fotó balszélén az orosz ör, tőle jobbra 29, a lábaknál Zsirai kézírásával sorszámozott férfi látható. Az 5-6-7-8-as és a 24-25-26-27-es számmal jelzett foglyok csoportjában egy-egy férfi sorszámozatlan maradt. A nevek egyikét sem találjuk a bécsi tanfolyam csoportképén. Rejtélyesebb a távolabbról felvett kép. Középpontjában hat fegyveres és egy fegyvertelen orosz ör, valószínűleg ő a parancsnok. Az örök csoportjától balra és jobbra állnak vagy ülnek a túlnyomórészt katonai egyenruhás foglyok. Sajnos sorszámozás nincs, a kép hátoldalán a nevek között a nyolcadik és tizedik szó gyorsírással. A két szó között szabályos, mellékjeles fonetikus átírással: Starši. Azaz 'rangidős, parancsnok'. A bécsi csoportképen szereplőkkel megint nem azonosítható senki.

4. Notesz. — A notesz kemény kötésű, 6,5 x 11,2 x 0,5 centiméteres, 26 lapból áll. A belső címdoldalon (1a) felül lila tintás elmosódott cirill betűs monogram, amelyből az orosz Ж egyértelmű, a *Miklós* orosz megfelelőjének (*Микло́с*) kezdőbetűje csak valószínű. Alatta átlósan a teljes név, magyarul. A notesznek a témánk szempontjából legfontosabb információcsoportja Zsirai Miklós gimnáziumi órarendje. Szerepelnek még — nem biztos, hogy tobolszki — magántanítványai névvel, címmel, a megtartott órák idejével és az óradíjfizetés év nélküli dátumával megösszegevel, valamint egyéb, részben értelmezhetetlen feljegyzések oroszul, angolul, finnül, németül, latinul. Mindenütt nagyon sok a gyorsírással írt szöveg.

B) Tobolszki anyagok

1. Levéltári anyagok. — A tobolszki levéltári dokumentumok között egyetlen egyszer sem bukkantam Zsirai Miklós nevére, holott címe szerint több iratcsomó is olyan névsorokat tartalmaz, amelyekben Zsirainak szerepelnie kellene. A három heti kutatás és a levéltárosok tanácsai azt sejtetik, hogy a tisztekre vonatkozó anyagok a kormányzósági, majd megyeszékhely szerepét átvevő Tyumenyban keresendők, minden bizonnyal az államvédelmi hatóság levéltárában. Ám arra is számítani kell, hogy az októberi forradalom utáni többszörös hatalmváltás során számos dokumentum megsemmisült. Általában elmondható, hogy a forradalom utáni anyag nagyon hézagos, annak következtében is, hogy a 20-as évek végén központi határozattal gyűjtötték össze a megyeszékhelyeken a forradalom és polgárháború idejének dokumentumait. (A *megye* szót kényelmi okokból használok a forradalom utáni időszak többször változó közigazgatási egységének megnevezésére).

Amiről viszont van levéltári anyag Tobolszkban: a hadifoglyok, néha a szökésben lévőket létszámáról, időnként a foglalkoztatottságáról és munkabéréről különböző időpontokban; a katonai cenzori jelentésekben idézett fogoly-levelek jóvoltából a hadifoglyok körülményeiről és hangulatáról; a foglytáborok fenntartásának költségeiről; a hadifoglyokra vonatkozó egyes rendőri, csendőri, kormányzói és közgyűlési határozatokról és jelentésekről; a tobolszki Mária Leánygimnázium személy- és pénzügyeiről és helyel-közzel a Zsirai szempontjából érdekes időszak óraterveiről.

2. A Megyei Közoktatási Múzeum gyűjteménye. — A Tyumeny Megyei Közoktatási Múzeum a tobolszki Mengyelejev Tanárképző Főiskola alsóvárosi épületében működik, több évtizede. Szívós aprólékossággal és hozzáértéssel gyűjtöget mindent, ami e hatalmas terület isko-

laüggyével kapcsolatos: iskolai dolgozatokat, bizonyítványokat, tankönyveket, táborozási fotókat, pályamunkákat, tanárok és öregdiákok visszaemlékezéseit, tablóképeket stb. Ennek köszönhető, hogy egy Zsirai-fotóval gazdagabban térhettem haza.

3. Könyvtári anyagok. — A messze földön híres, gazdag tobojszki könyvtárban két fő témakörben igyekeztem tájékozódni. Elsősorban magáról Tobolszkról az I. világháborút közvetlenül megelőző és a világháború-forradalom-polgárháború hármásával jellemezhető időszakban, másodsorban arra próbáltam fényt deríteni, hogy a „Finnugor rokonságunk” hivatkozásaiban szereplő, 1920-ig kiadott orosz nyelvű könyvek közül melyeket tanulmányozhatta Zsirai a tobojszki fogáság éveiben — más szóval, milyen szellemi tőkét gyűjtött a kevésbé erős akaratú emberek számára lélekromboló körülmények között. A könyvtárosok ismeretei szerint a tobojszki könyvtár nem gyarapodott más könyvtárak forradalom előtti könyveivel, több-kevesebb valószínűséggel tehát feltételezhető, hogy amire Zsirai a „Finnugor rokonságunk”-ban hivatkozik és ebben a könyvtárban megvan, azt jórészt itt olvasta.

Noha az újságok híreit nem tekinthetjük történelmileg hiteles bizonyítéknak, fontosnak tartottam, hogy megismerkedjem a tobojszki kiadású lapokkal. A három lap, a Szibirszkij Lisztok, a Tobolszkije Gubernszkije Vedomosztyi és a Jeparhialnije Vedomosztyi közül az utóbbi kettő közlöny-jellegű, ezért végül csak a Szibirszkij Lisztok c. hetente háromszor megjelenő liberális lapot szerettem volna átnézni, de időhiány miatt csupán az 1915-ös évfolyamból szemelgettem olyan anyagokat, amelyek a kor és a város atmoszféráját érzékeltetik.

4. Fotók a helyszínekről. — Szubjektív tényező, hogy nem tudok, nem szeretek és nem szoktam fotózni, ezúttal azonban kivételt kellett tennem. A felvételeken igyekeztem mindazt megörökíteni, ami a városban Zsiraihoz, a körülményeihez, életének helyszíneihez kapcsolódik, gyakorlatlanságom azonban érzékelhető az eredményen.

2. A hadifogság tényei

A) A hely és az idő

Zsirai Miklós a fennmaradt önéletrajzokban a következő ide vágó tényeket említi: 1915. március 29-én esett orosz fogságba az uzsoki harcoknál; egy kérdőíven szereplő válasza szerint „a galíciai Turka városka közelében levő Suchy-Richy falu mellett”. Fogsága hatodfél évig tartott, 1920. november 21-én tért haza. A fogság helyszíne: „Kelet-Oroszország és Szibéria különféle fogolytáborai”; az önéletrajzok egyetlen konkrét helyet neveznek meg: „1919-ben Petropavlovszkban” volt.

A vizsgált forrásokban a családi archívum 4 fotójának feliratai adják a Zsirai kezétől származó egyedüli írásos támpontot arra nézve, hogy a fogság egyik, s mint rövidesen kiderül, legtarthatóbb helyszíne Tobolszk volt.

Levéltári adat nincs Zsirai és fogolytársai érkezéséről, ám a Szibirszkij Lisztok c. lap „A hadifoglyokról” c. híresszéállítása 1915. május 5-én, kedden (/52: 2) ezt közli: „Az utóbbi napokban Omszkból a következő hadifogoly-szállítmányokat indították útnak az Irtis menti városokba: Uszty-Kamenogorszkba 10 tisztet és 506 közlegényt, Szemipalatyinszkba 80 tisztet és 1509 közlegényt, Tobolszkba 19 tisztet és 1496 közlegényt, Pavlodarba 248 közlegényt. 30-ára virradóra Tobolszkba indítottak 20 tisztet és 445 közlegényt [kiemelés tőlem — V. A.], április 26-án az Irkutszki járásba 3 tábornokot a przemysli garnizonból...”. Ez utóbbi közlés azt valószínűsíti, hogy Zsirai a cikkben említett transzportok egyikével érkezhett Tobolszkba, hiszen az uzsoki és a przemysli harcok térben és időben egyaránt közel estek egymáshoz. A sajátos csoportosítás (Irtis-menti városok) arra enged következtetni, hogy a hadifoglyokat hajóval szállították, annál is inkább, mert a vasút ekkor és még fél évszázadig elkerüli Tobolszkot, közúton pedig tavasszal egész Szibéria járhatatlan.

Ha lehet, még kevesebb a támpontunk a tobojszki fogság pontos végének meghatározásához. A levéltári anyagok között szereplő óraterv-változatok, amelyeknek a latin nyelvoktatás bevezetési

ideje szempontjából van jelentősége, összevetve a Noteszban talált heti órarenddel, valamint a Köz-oktatási Múzeumban őrzött tablóképpel és végbizonyítványokkal pontosítják az önéletrajzban szereplő 1919-es petropavlovszki „szandáltalp-varrás” által szabott időhatárt.

Legalább ilyen fontos, hogy milyen az a Tobolszk, ahová a jövőendő tudós fogolyként érkezik. Az 1913-as kiadású „Szibériai ipari és kereskedelmi évkönyv” (Сибирский Торгово-Промышленный Ежегодник. 1913 г. 422. о. Tobolszki Könyvtár /a továbbiakban: TKt/ N° 15.369) ezt írja: „Kormányzósági székhely a hajózható Irtyis folyó partján. 1597-ben alapították. Mintegy 30.000 lakosa van. Kórház: több mint 210, faház: 3.500. Templomok: 25 ortodox, egyéb vallások: 5.” Majd felsorol 26 oktatási intézményt, köztük a Zsirai szempontjából oly fontos Mária Leányiskolát, amely 1913-ban még nem gimnázium, és folytatja: „10 kórház és ispotály 260 ágygal, ebből 50 ágy a lelki betegeknek. 2 patika, 1 kórház a beteg háziállatoknak az állatfelcserképző iskolában, 1 állat-bakteriológiai állomás, 6 orvos (köztük az állategészségügyi felügyelő és az állatfelcserképző iskola igazgatója). A városban van egy múzeum, több egyesület és jótékonyági intézmény”. És következik 21, mai szóval élve, civil szervezet „satöbbi”-vel végződő felsorolása. Tehát pezsgő és sokoldalú a szellemi és társadalmi élet, holott például a színházra egy szót sem veszteget a statisztika. Viszont 6 orvos jut a 30.000 emberre és az állatállományra.

A város szellemének érzékeltetéséhez a sok lehetőségből hadd emeljek ki egyetlen, noha némiképp morbid összetevőt: az Orosz Birodalom büntetésvégrehajtási rendszerét, sőt abból is egyetlen formát: a száműzést, összekapcsolva a mindenkor hadifogoly-kérdéssel. Attól fogva, hogy Jermak győzelme jóvoltából 1582-ben szabaddá vált az út Szibériába, ill. hogy 1587-ben a csatatér közelében megalapítják Szibéria székvárosát, Tobolszkot, ez a büntetési forma is új lehetőségekkel gazdagodik. Élnek is vele!

Az első „politikai száműzött” 1593-ban érkezett Tobolszkba. Ám előtte kegyetlenül megbüntették: a lázításért megkorbácsolták, a nyelvét kitépték, a fülét levágták. Háromszáz uglicsi lakos vitte Tobolszkba fél Oroszországon meg az Uralon keresztül... Uglics város száműzött harangját, mert megszólalt Rettegett Iván meggyilkolt kisebbik fiának a holtteste fölött. Tobolszkba száműzték a Sztjanyka Rázin-, majd a Pugacsov-féle felkelés résztvevőit, ide érkeztek a svéd háború hadifoglyai, a zaporozsjei kozákok, Avvakum protópópa és öhitű követői, a múlt századi lengyel felkelés résztvevői. Nem mindenkit magába a városba száműztek, de mindenkinek át kellett rajta haladnia: Nagy Péter hajdani játszópajtásának, a kegyvesztett Alekszandr Mensikov nagyhercegnek csakúgy, mint Puskin dédapjának, „a cár szerezsenjének”, Abraham Hannibálnak. 1790-ben érkezett Ragyiscsev, az „Utazás Pétervárból Moszkvába” c. könyv szerzője, akit Nagy Katalin cárnő még Pugacovnál is veszedelmesebbnek tartott. Az 1825-ös dekabrista felkelésnek 14 résztvevője került több évtizedre tobolszki vagy tobolszki kormányzósági száműzetésbe, köztük a drámaíró Fonvizin és Puskin líceumi barátja, a költő Küchelbáker is. A Petrasevszkij-ügy kapcsán száműzöttek között 1850-ben érkezik Tobolszkba a vasra vert Dosztojevszkij, s az irodalmi elitből mások is megfordulnak az itteni börtönben: 1864-ben Csernisevszkij, 1881-ben Korolenko. Majd — ez már Zsirai Miklós tobolszki hadifogsága idején történt — 1917. augusztus 6-tól 1918. április 26-ig az utolsó tobolszki kormányzó házában raboskodik az utolsó orosz cár, II. Miklós, családtagjaival együtt. (Юрий Надточий: Тобольск. Издательство "Галарт", 1997.)

Tobolszk lakossága — több, mint groteszk helyzet — a mai napig büszke ezekre az emberekre. Magáéinak érzi őket, és némi joggal: sokan közülük a helybeli szabad emberekkel egyenértékűen vettek részt a város életében. Hogy ne az oroszok példáit idézzem: a XVIII. századi svéd hadifoglyok például a várfalak átépítésének és a Kreml korszerűsítésének mérnöki munkálataiban játszottak jelentős szerepet (a mai napig Svéd palotának nevezik azt az épületet, amelyben jelenleg a régészeti kutatócsoport dolgozik, s amelyben a forradalom előtt egész Szibéria prémadóját raktározták, mielőtt továbbvitték volna a világ nagy szőrmeaukcioira). A város legnagyobb szülötte, Dmitrij Mengyelejev egy Mendel nevű, Tobolszkban megnősült hajdani svéd hadifogoly leszármazottja. XIX. századi lengyel száműzöttek építették a város most helyreállított katolikus templom-

mát, s az 1913-as statisztikai kiadvány szerint mindkét gimnáziumban nemcsak ortodox, hanem katolikus hittan, azaz megfelelő számú diák is volt.

B) Az elhelyezés

A Szibirszkij Liszток 1915. június 21-i, vasárnapi (/72: 2.) számának Városi Krónika rovata a tobolszki hadifoglyoknak építendő barakkokról számol be:

„A döntés értelmében Podcsuvasiban kell 6000 főre barakkot építeni. Az építmények a tyumenyi barakk típusát fogják követni: oszlopokat ásnak le, ezekhez [ti. mindkét oldalról — V. A.] 1 collos deszkát erősítenek, a köztük lévő helyre pedig földet döngölnék.(...)” Egybevetve a fogolylétszámról fennmaradt jelentésekkel, ez legénységi szálláshelynek készült, Zsirai tehát nem itt lakott.

A Zsirait is ábrázoló 1915-ös karácsonyi fotó háttérében fehérre mázolt, valószínűleg színes betétes magas szobaajtó figyelhető meg — ez nem barakkra, hanem normális lakásra vall. Ezt látszik alátámasztani a szomszédos katonai körzetből származó 1915. május 5-i sajtóhír arról, hogy az osztrák tisztek magatartását megtorlandó, ezután „Laktanyákban fogják őket elhelyezni, *nem pedig magánházaknál*, állandó felügyelet alatt fognak állni, külön engedély nélkül a körleteiket nem hagyhatják el, s akkor is csak őr kíséretében. A fogoly tisztek semmilyen körülmények között nem tarthatnak fenn semminemű érintkezést magánszemélyekkel sem elhelyezési körletükben, sem az utcán” (Szibirszkij Liszток 1915/52: 2/május 5., kedd/).

Az 1916. február 13-án készült két csoportképen látható emeletes ház, amelynek ablakai helyi mércével mérve óriásiak, a tobolszki lakosokból azonos reakciót váltott ki: „Látszik, hogy nem kellett takarékoskodni a kincstári tüzelővel!” Mindnyájan úgy gondolták, hogy nem lakóház, hanem valamilyen hivatal vagy középület előtt készülhetett a felvétel. A kötényes figura közös étkezést sejtet.

A „Lakásunk a Szeremetnikben. 1916. II. 17 — ...” feliratú fotó Zsirai következő, a hozzá írt levelek címzésének tanúsága szerint végleges tobolszki szálláshelyén készült: egy vékony fákkal benőtt hegyoldalon álló földszintes, nyeregretűs boronaház előtt. Balra jól kivehető a ház előtti, hótól megtisztított út, amelynek folytatására a ház távoli jobb sarkánál sejlő sorompó utal. Onnan lehet tehát megérkezni.

A *Szeremetnik* szó névelője és *-ben* ragja völgyre utal, csakhogy ilyen völgynév az 1987-es várostérképen nem szerepel. Ám az idősebb tősgyökeres tobolszkiak emlékezetében még él a Kurgyumka patak völgyének egykori nem-hivatalos neve, amely utalás Alekszandr *Sziromjatnyikov* szeszgyáros és nagykereskedő századfordulós telepeinek helyére. A háború kezdetén bevezetett szesztilalom magyarázza, miért váltak átmenetileg beköltözhetővé a szeszipari létesítmények.

A „szeremetnik”-i fotó beköltözési dátuma 1916. II. 17. A fennmaradt leveleken kétféle tobolszki címzés szerepel: Gruppe „B” (az utolsó így címzett levelet Kövendi Dénes írta 1916. május 6-án, és 10-én adta postára) és Gruppe „S” (az első így címzett levelet Takáts Zoltán küldte Orenburgból 1916. május 4-én). Figyelembe véve a posta lassúságát — van levél, amely Magyarországról 221 nap alatt ér el Zsiraihoz —, feltehető, hogy a Gruppe „B” a karácsonyi fotóról sejtethető magánházas elszállásolást jelenti, a Gruppe „S” pedig Sziromjatnyikov fogolytáborrá avanzsált szeszgyárait, azaz a „Szeremetnik”-nek írt Kurgyumka-völgyet.

C) Egyéb körülmények

A cenzori jelentések levél-idézeteiben sok tanulságos mozzanat maradt fenn. Csak a Tobolszkból feladott vagy jelöletlen feladási helyű levelekből idézek:

„Itt általában elég jól élünk — írja egy tisz —, de 80 különböző műveltségű, korú, nézetű, szokású ember kötelező együttélése nagy türelmet és önuralmat igényel. Még az a jó, hogy tömény szeszitalokat nem árusítanak, noha egyes társaim panaszkodnak a hiányuk miatt. Kétszeresen kellemetlen, hogy a közös laktanyában keverednek a német, osztrák és török tisztek.” (Tyumeny Megyei Állami Levéltár Tobolszki Részlege /a továbbiakban: TLt./ N° 152/27/191. Копии рапортов Омской Военной цензурной комиссии о просмотрении корреспонденции военнопленных, 23 июля 1913 г. — 8 февраля 1917 г. На 406 листах. = Az Omszki Katonai Cenzúra Bizott-

ság jelentéseinek másolatai a hadifoglyok levelezésének ellenőrzéséről 1913. július 23. — 1917. február 8.; 94 — 103. l.)

„A fogság általában is lehetetlen körülményein kívül az utóbbi időben a tiszteknek 'csökkentett' fizetést adnak, amiből képtelenség megélni.” (TLt. N° 152/27/191., 118 — 128. l.)

„A fogfájást három héttel a fájdalom kezdete előtt be kell jelenteni, csak ennyi idő alatt lehet kijárni az engedélyezést a fogászati kezelésre.” (TLt. N° 152/27/191., 118 — 128. l.)

„Itt és mindenütt dizentéria van és hastífusz, és mi lesz télen, csak a krasznójarszki lágerban tavaly télen a hidegtől és a tifusztól kb. 2000 katona, 20 tiszt és orvos halt meg.” (TLt. N° 152/27/191., 129 — 140. l.)

„Teljesen érthető, hogy ilyen elhelyezési körülmények mellett a foglyok között erősen terjednek a fertőző betegségek. Meg hát Oroszország mindig is mint egyes számú bacilustenyészet volt híres. Gyógyítás viszont nincs. A kórházakban nem ápolják az embert. A mi orvosainknak meg van tiltva, hogy gyógyítsanak, az orosz orvos meg hetente vagy tíznaponta egyszer jelenik meg. Csak szóval gyógyít, orvosság nincs. Akár jól van az ember, akár rosszul, csak legyint és továbbmegy.” (Tobolszk) (TLt. N° 152/27/191., 154 — 160. l.)

„Nehéz itt élni ebben a hótengerben, a fagy birodalmában. (Itt minden megfagyott: a tojást, a tejet, a húst egyetlen zsákban hozzák a piacról.) A pokoli hideg ellenére a kályhákat nem fűtik. Hogy felmelegedjen az ember, mozgásban kell lennie, a mozgáshoz fokozott táplálkozás kell, az pedig nincs, és mi naphosszat kabátban ülünk, már akinek van(...)” (TLt. N° 152/27/191., 176 — 183. l.)

„Reggel üres forró vizet kapunk, ebédre ugyanaz a 'kipjatok' van, csak hús-szagú, este ismét forró víz.” (TLt. N° 152/27/191., 176 — 183. l.)

„Csak a moszkvai német képviselők beavatkozása után lett jobb a koszt.” (Tobolszk) (TLt. N° 152/27/191., 129 — 140. l.)

„A bajunkon a csomagjaitokkal nem tudtok segíteni: ami jó csak van bennük, azt ellopják a katonai írnokok, akik az így szerzett holmik eladásából befolyt pénzen részesednek le a szesztől, sörötől, dohánytól.” (Tobolszk) (TLt. N° 152/27/191., 184 — 191. l.)

„A nekünk küldött könyvcsomagok 80%-át nem kapjuk meg.” (TLt. N° 152/27/191., 267 — 274. l.)

A dátumoknak innen kezdve jelentőségük van:

1916. szeptember 10. „De úgy látszik, végéhez közeledik a dolog; ebédre egyre gyakrabban kapunk vegetáriánus ételeket, hús már csak hetente háromszor van, a teát már cukor nélkül isszuk. Ennek ellenére én még dohányzom, de úgy nézem, rövidesen ezt a rossz szokásomat is el kell hagynom.” (TLt. N° 152/27/191., 222 — 228. l.)

1917. április 16. „A tél véget ért, beköszöntött a tavasz a természetben is, a népek életében is. Itt megismétlődött 1848.” (TLt. N° 152/27/191., 345 — 351. l.)

1917. október 30. „A kormányzás módja ugyan megváltozott, csak hogy az emberek ugyanazok, a demokrácia a rossz embereket nem teszi automatikusan jóvá, és ezeknek az embereknek különben sincs kötelességérzetük.” (TLt. N° 152/27/191., 376 — 383. l.)

1917. október 30. „A szellemi foglalatosságok iránti érdeklődés jelentősen csökkent, de nem is lehet semmivel foglalkozni, ha az ember arra kényszerül, hogy nemcsak egy házban, de egy szobában éljen olyan emberekkel, akiknek az érdeklődése és fejlettsége nagyon is eltérő.” (TLt. N° 152/27/191., 376 — 383. l.)

1917. november 16. „A húr itt olyan feszesre van húzva, hogy rövidesen elpattan, és akkor ki lehet törni a ketrecből.” (TLt. N° 152/27/191., 400 — 406. l.)

Ez áll az utolsó cenzori jelentésben idézett egyik levélben. Ám Zsirai végleges kitöréséig még sok idő eltelik.

D) Zsirai elfoglaltságai

Az önéletrajzok elég részletes képet rajzolnak arról, mivel töltötte az idejét Zsirai a hadifogságban. Tételesem idézem:

„a forradalom utáni kényszermunka két évén kívül minden időmet önképzésre használhattam fel”; „orosz nyelvtanulás, orosz történeti, néprajzi és nyelvészeti munkák tanulmányozása”; „zürjén nyelvtanulás zürjén anyanyelvű öreinktől”; „Az orosz forradalmakig rengeteget olvastam: szépirodalmi és ismeretterjesztő meg tudományos munkákat, napilapokat”; „nyelveket tanultam és tanítottam”; „gyorsíró-tanfolyamokat vezettem”; „a hadifogoly tábori ujság munkatársaként tevékenykedtem”; „a Nemzetközi Vöröskereszt közvetítésével hazuról kapott finnugor szakirodalmat tanulmányoztam”; „orosz leánygimnáziumban latint tanítottam”; „amerikai filmek angol szövegének oroszra fordításában segédkeztem”.

Foglalkozunk azzal, ami a jövő tudós szempontjából fontos!

1. Tanulás, kutatás. — A „hazuról kapott finnugor szakirodalom” témájában Hajba Károly Zsirainak írt levelei nyújtanak némi fogódzót. Nézzünk néhányat a könyvekre vonatkozó levélrészletek közül:

1916. május 6. „Azonnal rendelek neked Szinnyeit: a finn szójegyzéket és a finn olvasmányokat. Lehet, hogy megkapod őket, de valószínűbb, hogy nem. Ezen a területen nincs rend.”

1916. július 4. „A már rég megrendelt könyveket először se Sopronból, se Pozsonyból nem sikerült elküldennem a legjobb akarattal sem. Olvastam az újságokban, hogy könyveket nem enged át az orosz posta, mégis megpróbáltam, de nem sikerült. Magam láttam Tobolszkba címzett könyveket, amelyek egy hónap múlva visszajöttek.”

1916. július 10. „Július 8-án Bécsbe utaztam, ahol végre sikerült újra megrendelnem a könyveket a Központi Nyilvántartási Irodában, a Hadifoglyok Információs Osztályának „H” — Könyvellátó Részlegén. Remélem, hogy a három Goeschent, a francia—német és az angol—német Tousseint-féle szótárt a legrövidebb időn belül — ha egyáltalán lehetséges — megkapod.”

1916. július 30. „Nagyon örülök, hogy legalább egy könyv eljutott hozzád. A három Goeschen és egy francia—német, valamint egy angol—német szótárnak már két hete úton kell lennie.”

1917. január 11. „Amikor átutaztam Budapesten, beszéltem Szinnyei professzorral. Adni fog néhány könyvet a számodra, amit január 26 és 28 között feladok neked Budapestről.”

1917. június 1. „Sajnálom, hogy pont a szótárakat nem kaptad meg. Az említett hat könyvet, amelyeket Szinnyei professzortól kaptam számodra, már 1917. január 27-én Mihályiban küldtem azzal az utasítással, hogy küldjék tovább neked.”

1918. szeptember 7. „Megkaptam a lapodat, amiből tudom, hogy a könyvek megérkeztek hozzád.”

Vajon melyik küldemény? Ha az első maradéka, akkor alig két esztendőbe tellett...

Az „orosz történeti, néprajzi és nyelvészeti munkák tanulmányozása”-ként megfogalmazott hadifogoly-lét meggyőző eredménye, hogy Zsirai Miklós a „Finnugor rokonságunk”-ban 72 olyan oroszországi kiadványra hivatkozik, amely 1920 előtt jelent meg. Természetesen nem valószínű, hogy ebből semmi nem volt számára hozzáférhető a hazai évek során vagy finnországi tanulmányútjai alkalmával. Mivel azonban mindenütt hangsúlyozta az oroszországi időszaknak ezt a fajta önképzését, joggal tehető fel, hogy a fogság alatti olvasmányait jelentékeny szellemi gyarapodásként értékelte. Sajnos a tobolszki könyvtár állományrendezése és katalogizálása jelenleg is tart, ezért csak a már feldolgozott, a néprajzhoz besorolt irodalmat tudtam ellenőrizni.

A „Finnugor rokonságunk” hivatkozásainak az egybevetése a tobolszki könyvtár 1998 nyarán vizsgálható állományával 11 olyan művet mutat, amelyet Zsirai nagy valószínűséggel Tobolszkban olvasott. Ennél többről lehet szó, de a volt Mária Leánygimnázium könyvtárába a nyári szünidő miatt nem tudtam bejutni, holott a felső ablakon át látszott, hogy az eredeti polcrendszer még megvan (ikerpárját a Mengyelejev Tanárképző Főiskola — a volt fiúgimnázium — folyosóján fényképeztem le). Az sem zárható ki, hogy mikor Zsirai már tanított, a kollégáitól is kaphatott kölcsön olvasnivalót.

A „Finnugor rokonságunk” hivatkozásainak és a tobolszki könyvtári állománynak az egybevetése a mennyiségén kívül is kínál tanulságokat.

a) Némelyik hivatkozás megtalálásához azért kellett bizonyos szívósság, mert az ekkor még csak jövődő tudós többféleképp jelölte a folyóiratcikkeket: vagy a folyóiratcím — évfolyam — szám közlésével, vagy szerző — cím — a megjelenés helye — éve rendszerben. Több év elteltével itthon már nem tudta egységesíteni azoknak a forrásoknak a jelölését, amelyek Magyarországon hozzáférhetetlenek voltak.

b) Néhány tobojszki kötetben minden bizonnyal Zsirai sajátkező megjegyzéseit találtam. Természetesen ismét gyorsírással formában. Sajnos egyelőre nincs megfejtés. Azt azonban munkahipotézisként elfogadhatónak tartom, hogy azt a művet, ahol van gyorsírással minősíthető lap-széli jegyzet, úgy tekintsem, mint amit Zsirai Tobolszkban olvasott. Ezek a következők (úgy idézem őket, ahogy Zsirai hivatkozik rájuk): ABRAMOV, N. A., Opiszanie Berezovszkogo kraja (Zap. Russzk. Geogr. Obscs. XII.) № 9.952: 331, 418, 427. — gyorsírással bejegyzés. | DMITRIEV, A., Pokorenie ugorszkich zemel' i Szibiri (Permszk. Sztar. V). | DUNIN-GORKAVICS, A., Tobolszkij Szever I—III. 1904—11. | INFANTJEV P. P., Putesesztvie v sztranu Vogulov. 1910. | NEVOLIN, K. A., O pjatinavh i pogosztach Novgorodszkich v XVI. veke (Zap. Imp. Russzk. Geogr. Obscs. VIII, 43). | NOSZILOV K. D., U vogulov. Ocserki i nabroszki. 1904. | NOVICKIJ, GR., Kratkoe opiszanie o narode osztjackom, szocsinnoe v 1715 godu (Majkov adta ki 1884-ben). | PAVLOVSKIJ, VL., Voguly. (Ucs. Zap. Kazanszk. Univ. 1907). № 21.309: Nincs bejegyzés. № 19.756: 46 — gyorsírással bejegyzés. | PATKANOV, SZERAFIM, Tip osztjackago bogatyrja po osztjackim bylinam i geroicseszkim szkazanijam. 1891. № 3.555: 40, 49, 59 — gyorsírással bejegyzés. | SZMIRNOV, I. N., Mordva. Isztoriko-etnograficseszkij ocserk (Izv. Obscs. Arch., Iszt. i Etn. pri Imp. Kaz. Univ. X—XII.) | TROICKIJ, V. P.: Cseremisszko-russzkij szlovary (Izv. /Obscs./ Arch./, Iszt. /i/ Etn. /pri Imp. Kaz. Univ./ XI—XII; külön 1894.). A szótár folytatásokban jelent meg, mellékletként, nagy kihagyásokkal. Sajátos módon egy olyan számban találtam gyorsírással bejegyzést, amelyikben a szótárból nincs közlés: № 1769: Том XI, вып. 1. 86: piros ceruzás, gyorsírással jellegű bejegyzés a tobojszki sajtóra vonatkozó bekezdés mellett a „Хроника” rovatban.

2. Tanítás. — A tobojszki Mária Leányiskola átalakulása Mária Leánygimnáziummá többlépcsős folyamat volt, amelyet, ha hűzatosan is, de tükröznek a Megyei Közoktatási Múzeum és a Levéltár dokumentumai. Az oroszországi nőnevelés és politikai-jogi emancipáció sajátos vetülete az a küzdelem, amelyet Voszkreszenszkij igazgató folytat azért, hogy az itt végzett lányok többre is vihessék, mint az okleveles házitánítónők vagy nevelőnők, s megszerezhessék a jogot az egyetemi tanulmányokra. Ehhez azonban a leánygimnáziumnak olyan tudást kellett nyújtania, amely egyenértékű a fiúgimnáziumokban szerzettel. Ennek egyik kulcs-tantárgya a latin.

A levéltári dokumentumok tanúsága szerint 1916-ban még nem tanítottak latint a tobojszki Leánygimnáziumban. (TLt. № 165/1/389.) A 17/18-as tanévben sincs olyan jóváhagyott óraterv, amelyben a latin szerepelne (TLt. № 165/1/397.). Jekatyerina Znamenszkaja tanuló VII. osztályos bizonyítványában, amelyet 1918. március 22-én Voszkreszenszkij igazgató írt alá, szintén nincs latin (Megyei Közoktatási Múzeum, ltsz. nélkül). 1918 augusztusában Voszkreszenszkij apróhirdetésben keres latintanárt (a hirdetés kézirata szintén a levéltárban maradt fenn: TLt. № 165/1/393.). Alighanem ez Zsirai gimnáziumi tanárkodásának a kezdete; különben is nehezen fellelhető, hogy a békekötés előtt egyáltalán joga lett volna efféle munkavállalásra. Jekatyerina Znamenszkaja VIII. osztályos bizonyítványában már van latin, viszont megbízott igazgató írja alá 1919. május 22-én (Megyei Közoktatási Múzeum, ltsz. nélkül). Ugyanakkor Zsirai noteszában a fennmaradt iskolai órarend alatt, év nélkül a következő áll: „Angol: III. 4, IV. 4, Lat.: IV. 2, V. 2, VI. 2, VII. 2, VIII. 4.” A szórványosan fennmaradt bérjegyzékekben Zsirai nem szerepel. Ha tehát Zsirai is, Voszkreszenszkij is szerepel azon az osztályképen, amely a Tyumeny Megyei Közoktatási Múzeum egyik kiállítási tablóján látható és Znamenszkajától került a múzeumba a bizonyítványával együtt, az csak úgy képzelhető el, hogy az 1918/19-es tanévet együtt dolgozzák végig, a tanítási idő végefelé a végzős osztállyal még együtt ülnek a fényképezőgép elé, majd

Voszkreszenszkijt eltávolítják,² Zsirait és fogolytársait pedig átvezénylik Petropavlovszkba. Zsirai (és Voszkreszenszkij) neve ezért nem olvasható az 1919. május 22-i bizonyítványon.³

3. Amiről nincs tobolszki adatom

A) Helyi kapcsolatok. — A hadifoglyoknak, legalábbis 1915 közepétől a forradalomig, tilos a kapcsolattartás a lakossággal. Persze ezt a kását sem ették olyan forrón: a Szibírszkij Lisztok, miközben 1915 novemberében beszámol arról, hogy más városokban bizonyos hölgyek börtönbe kerülnek honleányiatlan magatartásukért, decemberben arról ír, hogy a Szent Szinódus engedélyezi az orosz nők házasságát a hadifoglyokkal. Ám én Zsirainak nem ilyen kapcsolataira kerestem adatot.

A helyi értelmiség képviselői közül Zsirainak kollégája volt Georgij Szimonov, a Mária Leánygimnázium orosz irodalom szakos tanára, akit az orosz pedagógiatörténet az ország egyik első honismereti mozgalmának a megszervezőjeként tart számon. Minden bizonyíték nélkül is bizonyosnak látszik, hogy a két tanár talált közös témát: az őslakosság, Szibéria régészete, oroszok előtti és későbbi történelme mindkettejüket érdekelte. Nem tudni, bejáratos volt-e Zsirai Szimonovékhoz, de hogy nagy műveltségű tanártársától kaphatott hasznos útmutatásokat, esetleg olvasnivalót is a bűvárkodásaihoz, az valószínű. Georgij Szimonov a forradalom utáni időszakban helytörténeti szakkört hozott létre a város diákjaiból, és a tobolszki szemléletmódnak megfelelően elítéltekkel tartott kapcsolatot: „A szakkör instruktorai száműzöttek voltak: egyetemisták és főiskolások a Don menti Rosztovból”⁴. Szimonovot a harmincas évek elején hurcolták el, további soráról nincs adat.

Zsirai másik tobolszki kapcsolata kevésbé kézenfekvő, mégis valószínű. Dunyin-Gorkavicsról van szó, a három kötetes „Tobolszkij Szever” c. földrajzi, néprajzi, szociológiai, hajózási, erdészeti stb. enciklopedikus mű szerzőjéről. Könyve számos salátává olvasott példányban van meg a tobolszki könyvtárban, hiszen a szerző helybeli volt, s akkor is Tobolszkban élt, mikor Zsirai ott volt hadifogoly. Dunyin-Gorkavics munkájának egyes részletei valóságos segédletek egy hadifogoly-szökés előkészítéséhez, annyira részletesen írja le például azt, hogy melyik folyón mennyit kell evezni az őslakosság egyik jurtájától a másikig. Nyilván nem véletlen, hogy a térképmelléletek

² Тобольская Мариинская гимназия. Историческая записка о первом женском учебном заведении Тобольска. К 140-летию юбилею. Тобольск. Составитель: Г. К. Скачкова, научный сотрудник музея-лаборатории. (A tobolszki Mária Gimnázium. Történelmi feljegyzések az első tobolszki leányoktatási intézményről fennállásának 140. évfordulója alkalmából. Tobolszk, é. n. Összeállította: G. K. Szkačkova, a Múzeum és Laboratórium tudományos munkatársa.) 18—9.

³ A fentieknek ellentmondani látszik egy újonnan felbukkant adat, amelynek hitelességét még nem állt módomban ellenőrizni. Füsi József „A nyelvtudomány és a béke” c. írásában (In: Fehér Klára szerk., *Békénk őrői. Magyar írók a munka és a béke hőseiről. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1950., 159 l.; 23—31. o.*) a következőt mondja Zsirairól: „a Nikolszk-usszurijszkiji leánygimnáziumban latint tanítottam az utolsó évben... átéltem a forradalmat, annak minden fordulatát, még az intervenció csapatok ellen is harcoltam a vörösökkel együtt és ezek a vörösök éppen koreai dohánytermesztők voltak, akik ott éltek Vladivosztok alatt, Korea és a Szovjetunió határán, és természetes, hogy már akkor is az imperialisták ellen harcoltak.”

⁴ Из истории тобольского красведения в 20-е годы (Тобольскоеведение при 1-й школе -й ступени.) Конкурсная работа ученицы 10-Б класса средней школы №1 города Тобольска Тюменской области Крючевой Анны. (Krjucseva Anna, a tobolszki (Tyumeny megye) I. sz. középiskola X. B osztályos tanulója: A tobolszki helytörténet a 20-as években (Városismeret a 2. fozozatú 1. számú iskolában). — A pályamunka a Vernadszkij Tudományos Diákversen „Haza-98” c. országos pályázatán, amelyre 276 tanulmány érkezett, elnyerte a jogot arra, hogy szerzője felolvashassa. A pályamunkát a volt Mária Gimnázium mai nevelési igazgatóhelyettese bocsátotta a rendelkezésemre.

Zsirai Miklós 1919 tavaszán, Tobolszkban
(Kunkovács László fotóművész nagyítása Vándor Anna amatőr reprofotójáról)

egyetlen tobolszki könyvtári példányban sem maradtak meg, sőt az 1998-ban megjelent reprint-kiadásból is hiányoznak. Nem tudni, hogy mire Zsirai kézbe vette a könyvet, neki jutott-e még, hogy az önéletrajzában említett szökéseit előkészítse.

B) Szökési kísérletek. — Zsirai szökéseiről sajnos nem találtam semmit, holott még a két tobolszki börtön névsorait is átnéztem. Meglehet, nem is Tobolszkból szökött meg. A szökésekkel kapcsolatos általános helyzet viszont a cenzori jelentésekből rekonstruálható:

1916. január 9. „Le kell lépni innen — határoz egy fogoly —, az egész kockázat 30 nap letartóztatás, a szökési lehetőségek pedig tágak: pénzért Oroszországban mindent és mindenkit meg lehet venni, és persze könnyű okmányokat szerezni.” A levélíró kéri, a szökés megszervezésére és folyó kiadásaira küldjenek 300 rubelt. (TLt. N° 152/27/191., 161—7. l.)

1916. november 12. „Jó lenne megszökni ebből az életből, de nem sok sikerrel kecsegtet. Volt rá példa, hogy Kína helyett a krasnojarszki börtönben kötöttek ki.” (TLt. N° 152/27/191., 267—74. l.)

1917. október 30. „Ide (Tomszka) naponta érkeznek sikertelen külföldi utazások résztvevői. Az ilyen szabadságok céltalanok és értelmetlenek, szigorú büntetést vonnak maguk után a bűntörténetekben.” (TLt. N° 152/27/191., 384—98. l.)

„A szökésünk a pétervári ellenforradalom következtében nem sikerült, de azért nagyon érdekes dolgokat láttunk. A letartóztatásunk után elég jól bántak velünk.” (TLt. N° 152/27/191., 384—98. l.)

„Hogy hogyan megy a sorunk, azt leginkább a megszaporodott szökések jelzik. Tőlünk most vagy két tucat ember keringőzik szerte Oroszországban.” (TLt. N° 152/27/191., 376—83. l.)

C) Zürjén nyelvtanulása. — Az egyetlen életrajzi megjegyzésen kívül semmi adat nem került elő. Hacsak annak nem tekintem, hogy azon a bizonyos fotón, amelyiken orosz örök is láthatók, két gyorsírási szó ékelődik a nevek felsorolásába a hátoldalon, épp ott, ahol a *Starši* 'rangidős, parancsnok' szerepel. Ezzel a trükkel védené Zsirai azt, akinek egy nyelvet köszönhet? Tartok tőle, hogy az eddigiektől eltérően ez már soha nem fog kiderülni.

4. Tobolszk után

A tobolszki kutatások és a családi archívum adatai tehát azt mutatják, hogy Zsirai Miklós valamikor 1919-ben, május 22. előtt átkerül Tobolszkból Petropavlovszkba. A leszerelésével kapcsolatban kitöltött „Kérdő-ív”-ből azt is tudjuk, hogy 1920. október 4-én indult haza hajóval, Vlagyivosztkon keresztül, 1920. november 20-án lépte át Magyarország határát, 23-án szerelt le a csóti hadifogoly-átesztő táborban. És egy önéletrajzi adat a folytatásról: „1921. dec. 9-én magyar nyelvészetből mint főtárgyból, szláv nyelvészetből és latin filológiából mint melléktárgyakból summa cum laude eredménnyel letettem a bölcsészeti doktori szigorlatot.”

A hatodfél éves hadifogság tehát véget ért. Emberi, szellemi hozadéka azonban végigkíséri Zsirai Miklóst egész életében. Nekünk pedig van min elgondolkodnunk sopánkódásra hajlamos pillanatainkban.

VÁNDOR ANNA

Zsirai tanár úr a legifjabb tanítványa szemével

„Bámulatosak Istennek útjai!” — írhattam volna mottóként visszaemlékezésem elé. Már nyolcadikos gimnazista koromban, az 1932—33-as tanévben összehozott a sors az akkori idők egyik vezető nyelvészével, Zsirai Miklós professzorral. Már ekkor, az egyetemi pályafutásomat megelőző évben megismerhettem Zsirai Miklós barátságos egyéniségét, ragyogó pedagógusszemélyét, széles nyelvészeti látókörét.

Már gimnáziumi éveimben izgatott a magyar nyelv eredete és fejlődése. Felsőskoromban széles nyelvészeti programot eszeltem ki magamnak. Módszeresen kívántam nekilátni! Eleve tájékozódtam az „ugor—török háború” problematikájában, és annak ellenére, hogy a közhangulat nemigen szívelte a „halszagú” rokonságot, én szilárd talajról, finnugor alapról akartam nekilépni. A leíró nyelvtan — alaktan, mondattan — nemigen érdekelt, csak a nyelvtörténeti stúdiumok.

Fasori diák voltam. Magyartanárom irodalmár volt: dr. Réz Henrik. Ezért a szomszéd osztályban tájékozódtam: a nyelvész Losonczy Zoltán tanár úrtól, hetedikesként kértem és kaptam egy finn nyelvtant. Teljes gözzel láttam neki a finn tanulásának, Bán Frigyes nyelvtanának, de már néhány hét alatt felfedeztem, hogy a könyvben rendkívül sok a hiba. Losonczy tanár úr javaslatára megrendeltem Rosenquist nyelvtanát.

A kitűnő tankönyvből gyorsan ment az előrehaladás, így egy év alatt végigtanultam a könyvet, és máris fordítottam finnból: prózát és verset. Koskenniemi négy szonettjének elég jól sikerült fordítása meg is jelent a protestáns „Ifjú Évek” diáklapban.

Ehhez az ifjúkori nekibuzduláshoz egész váratlan oldalról érkezett hathatós segítség. Felsőskoromban rendszeresen vállaltam diákkorrepetálást. Magyartanárom ekkor beajánlott Eötvös Collegium-i barátjához, Zsirai Miklós professzor mellé korrepetálni, mert Zsirai tanár úr erősebb tempóra kívánta ösztönözni fiát a német nyelv tanulmányában. Így az 1932–33-as tanévben hetente kétszer eljártam a Zsirai-családhoz. Zsirai tanár úr mint az Akadémiai Könyvtár igazgatója ott lakott az Akadémia palotájának földszintjén az Akadémia utcai kapu melletti lakosztályban. Zsirai tanár úr melegszívű közvetlenséggel bánt velem. Mikor megkérdeztem, hogy fiával hol tanulhatunk, ragaszkodott hozzá, hogy az ő dolgozósobájában, a tágas terem másik sarkában. (Aligha valószínű, hogy azért jelölte ki dolgozósobájában a helyet, mert hallgatni akarta volna, mit tanulunk, hogyan tanulunk.) Már akkor, mikor első óránkról távozni készültem, elkezdett velem beszélgetni. Láttam, „fásori” tanáromtól tájékozódott rólam: tudott nyelvészeti érdeklődésemről, finn nyelvi haladásomról. Rögtön elkezdett nekem hosszan beszélni, magyarázni az engem érdeklő nyelvészeti, östörténeti kérdésekről. Akkor múlt két éve, hogy megjelent „Jugria” c. tanulmányának I. része, folytatásán dolgozott; benne élt a tematika sűrűjében. Fiával tartott óráink után minden alkalommal felkelt íróasztalától, és előadásjelleg nélkül osztotta meg velem a benne rajzó gondolatokat. Élményeit, kutatási felismeréseit azon friss melegében, világos, tiszta nyelven, ragyogó pedagógiai érzékkel beszélte el a szavait boldogan hallgató hálás közönségnek, a nyolcadikos diáknak. Minden látogatásom után egy, másfél órát elbeszélgetett velem, mint egy „kollega úrral”, mert tudta, látta, hogy a nyelveken kívül belemélyedtem a nyelvtörténetbe, az östörténetbe is.

Ami az östörténetet illeti, csodálatos világ volt az a korszak, hiszen a „Jugria” mellett 1930-ban jelent meg NÉMETH GYULA kulcsfontosságú műve, „A honfoglaló magyarság kialakulása” és MORAVCSIK GYULA „Onogurok története” c. fundamentális tanulmánya. További művek: MELICH JÁNOS „A honfoglalás kori Magyarország” (1929.) és GOMBOCZ ZOLTÁN „Honfoglalás előtti bolgár—török jövevényszavaink” briliáns tömörségű műve.

Rendkívüli élmény volt, ahogy Zsirai professzor páratlan pedagógiai érzékkel tárta elém tudásának gazdag kincseit. Felejthetetlen propaedeutika volt ez, hiszen fásori érettségim után az Eötvös Collegium tagjaként ismét védőszárnyai alá kerültem. De hajtott a távolabbi program. Be kell valanom, a finnugor kezdet után, az obi-ugor nyelvek tanulmányozása, a szűkszavú Szinnyei-féle „Nyelvhasonlítás” átbúvárlása után egyre kevesebb időt szenteltem a finnugor stúdiumoknak. Hamarosan továbbszárnyaltam a turkológia tágas steppéire, és Németh Gyula meg Ligeti Lajos rendkívüli befolyására belekerültem a turkológia és altajisztika óriási terjedelmű bűvkörébe.

Zsirai tanár úr inspiráló hatására sem lettem finnugrista, de nyelvészeti indítása, emberi melegsége örök emlék maradt bennem egész nyelvészeti pályafutásom során, és — sajátos hanghordozásával „kollega úr”-nak titulált — lelkes tanítványa maradtam mindmáig.

SCHÜTZ ÖDÖN

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Ünnepi szó Vértés Edit jubileumán*

Csaknem hat évtizedes ismeretségünk és barátságunk késztet arra, hogy nyelvész társaim jó kívánalmait továbbítsam Vértés Edit professzornak, aki hamarosan betölti születésének — szamójéd számnévi terminológiával — másodszorosan negyvenedik évfordulóját. Ünnepeztünk 1941-ben ismertem meg az akkori Pázmány Egyetem magyar—finnugor nyelvészeti szemináriumában,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Finnugor szakosztályi ülésén 1999. május 11-én.

ahol ő akkor seniorként, illetve könyvtárosként működött. Noha az Eötvös Collegiumban nagyon jó színvonalú kutatási lehetőségeim voltak, mégis szívesen tartózkodtam az egyetemi nyelvész-könyvtárban, főleg a rokon érdeklődésű kollégák és kolleginák társasága és az itt uralkodó kellemes légkör miatt, ahol a be-belátogató professzorokkal is közvetlen érintkezés volt lehetséges. Hamarosan afféle törzstaggyá lettem, amit az is tanúsított, hogy egy fiókos asztalkát kaptam, ahol irományaimat tarthattam, s melynek kulcsát Vértés Edittől vettem át, akit akkoriban „Vértés kis-asszonynak” volt szokás titulálni. E szemináriumi asztalra ma is büszkén emlékszem vissza, sokkal szebb és jobb emlékekkel, mint néhány éve konfiskált professzori íróasztalomra (vagy nyom nélkül, sebtében eltüntetett névtáblámra). Mert ebben a könyvtárban a barátság és jó együttműködés nap mint nap megnyilvánult. Nyugodalmas sziget volt egy akkor már rossz ómenekkel riogató külvilágban.

Vértés Edit ekkor már matematika—fizika szakos tanulmányainak a végén járt és jól benne volt általános és finnugor nyelvészeti tanulmányaiban, melyeket Laziczius Gyula, Zsirai Miklós és Pais Dezső irányításával végzett. Bizonyos órákat együtt is hallgattunk, mindenekelőtt Lauri Kettunen finn vendégprofesszor kurzusait, amelyek finnül folytak, s ezért a hallgatóság három főre korlátozódott (a harmadik Kodolányi János évfolyamtársam volt). Hamarosan konkrét eredménye is lett Vértés Edit szorgalmának: 1943-ban megvédte doktori disszertációját „Az osztják személynév-mások” címen. Ez a 35 lapos mű az akkori források alapján kitűnő áttekintést ad e névmások finnugor hátteréről, szerkezeti sajátosságairól, a bennük kimutatható képzők alkalmazásáról, ragozásuk sajátosságairól. Rövid és tömör munka, melynek fő megállapításai mai is lényegében elfogadhatók. E munka és több más körülmény folytán Vértés Editet osztjakológusnak „könyvelték el”, holott a nyelvészet egyéb részterületein is tevékenykedett. Eleinte ugyan erre alig volt lehetőség, hiszen doktorálása után különböző iskolákban tanított. Ebből a korszakából származik „Ipari számtan, mértan” c. könyve (1947)¹. 1951-ben végül is kedvező kutatási lehetőséghez jutott, amikor alkalmazták a Tarnóczy Tamás vezette Akusztikai Laboratóriumban. Itt kettős érdeklődésének megfelelő témán dolgozott, a magyar hangállomány statisztikai arányainak a kiszámításán. Az általa bemutatott eredmények teljesen újszerűek voltak a magyar nyelvészetben, s mivel e tanulmány németül is megjelent a magyar változattal nagyjából egy időben (1953—1954), Vértés Edit számítási módszerét és eredményeit sokfelé nagyra értékelték, méltányolták. Időközben áthelyezték az újonnan alakult Nyelvtudományi Intézetbe (1952), ahol 1984-ig dolgozott a finnugor osztályon. Magam is kevéssel előtte kerültem oda vidéki munkahelyemről (hála érte Németh Gyulának), és így sok éven át dolgoztunk közeli munkakapcsolatban, még 15 éves szegedi működésem idején is.

Noha ő új munkahelyén „A magyar szókészlet finnugor elemei”, majd az „Uralisches etymologisches Wörterbuch” előkészítésén dolgozott, munkaidejének jó beosztásával jelentős egyéni teljesítményeket ért el, melyek tanulmányokban és könyvekben öltöttek testet. Jól jellemzik ezek érdeklődésének széles terjedelmét.

Hangstatisztikai tanulmányán kívül hasznát vette matematikai képzettségének például a szó-készlet nagyságáról (1955), a matematikai nyelv nemzeti jellegéről (1956), a gépi fordítás dilemmáiról (1964), az egyéni szókincs-használat terjedelméről (1976), a valószínűség-számítás lehetőségeinek a nyelvi rekonstrukcióban való alkalmazásáról (1970, 1977, 1981) írt cikkeiben, vagy az uráli számnevekről kialakult polémiában (1990 in: *Specimina Sibirica* III.; MNy. 89 = 1993.; 1994 in: FUF. 52).

Az exakt tudományos előképzettség lehet a forrása az elméleti kérdések iránti érdeklődésének, melyet Laziczius-tanítványként értelt ki. Ennek következménye néhány általános jellegű köz-

¹ JAKAB EDIT 1989-ben közölt bibliográfiájára utalva (*Folia Uralica Debreceniensia* 1: 11—7) pontos címeket, forrásokat nem adok, csak évszámot. Az 1989 utáni művek lelőhelyét és (olykor rövidített) címét azonban közlöm.

lemény. Nevéhez fűződik, hogy egy ismertetésében ő tette a magyar olvasó számára érthetővé Brøndal sajátos szófajtani klasszifikációját (1963), felszólalt Saussure hazai visszhangja ügyében (1960), a szegedi tipológiai konferencián alkalmazta a tipológiai szempontokat finnugor anyagon (1970), alapos és érdemleges tájékoztatást adott Laziczius angol nyelvű válogatott munkáiról (1974), a szinkronia időértékéről (1985), sőt voltaképpen a hangfestésről és szószármaztatásról készült cikke is ide sorolható (1965), bár magyar kutatásaihoz is illik, melyek közé sorolható — a hangstatisztikán kívül — a dajkanyelvi szavakról (1966), a magyar mássalhangzó-kapcsolatokról (1986), mássalhangzó-torlódásokról (1984) közölt cikke. Természetesen szómagyarázatai itt is helyet kaphatnak, noha ezek néha egyéb nyelvi vonatkozásúak is (1949, 1957, 1964, 1965, 1980, ill. részvétele a MSzFgrE. és UEW. munkálataiban).

Tipikusan finnugor kérdéseket tárgyal a birtoklás (1955, 1957), a jelölt tárgy (1960) kifejezésére, a finnugor hangjelölésre vonatkozó közleményeiben (1960) és külön az alapnyelvi szibilánsokról írt tanulmányában, ahol elsősorban fejti ki azon nézetét, amely szerint nem szükséges az alapnyelvre három szibilánszt rekonstruálni (1970). Természetesen más témákról írt könyveiben, tanulmányaiban is sokszor hivatkozik egyéb finnugor vagy szamojéd jelenségekre. Hozzászolt — nem is egyszer — a finnugor hangjelölés egyszerűsítésének kérdéséhez, melynek ügyében az alaptalan egyszerűsítés „veszélyei” mellett érvelt (1978, 1980). Itt említhető, hogy a finn, az obiugor nyelvek mellett különösen érdeklődött még a permi nyelvcsoporthoz is, s ő szervezte meg, hogy egy kisebb csoport finnugrista (Vértes Edit, K. Sal Éva, Fabriczius-Kovács Ferenc, Jókay Zoltán és e sorok írója) rendszeresen eljárt Fokos-Fuchs Dávid lakására zürjén és votják szövegeket olvasni és elemezni (ti. akkor Fokos nem adhatott elő egyetemen...). A finnugor tudománytörténet végigkísérte életén: Fokos-Fuchs (1974, 1985), Lakó Gy. (1985), Pápay J. (1982, 1999), Karjalainen (1972) nevei jelzik e kutatások, megemlékezések fő alakjait.

Szakirodalmi termésének zöme természetesen az osztják nyelvre és környezetére vonatkozik. Számos könyv kiadása fűződik nevéhez e témakörből. Egyetemi disszertációjának problematikáját bővítve terjedelmes könyvet írt „Die ostjakischen Pronomina” címen (1967). Kár, hogy „Keleti osztják névmásragozás” c. kandidátusi értekezése kiadatlan maradt (1958). Akadémiai doktori értekezésének témaként az osztják fonémák kölcsönhatását vizsgálta meg (1976), s ennek alapján külön könyvet írt „Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie” címen (1977). Eredeti tanulmányainak, cikkeinek jó része szintén az osztjákot érinti. Sokat írt a hangjelölés kényes kérdéseiről (1959, 1960, 1965, 1970, 1973, 1974, 1983), a magánhangzó-harmónia vitatott kérdéseiről meg a fonémák rendszeréről (1969, 1978, 1980, 1984), de a nyelvtani vizsgálatok sem állnak tőle távol, hiszen a morfológia és mondattan több érdekes jelenségét tárgyalta (1958, 1959, 1961, 1962, 1963, 1967, 1970, 1973), szólt a névadásról (1958, 1960, 1962, 1970).

Eredeti kutatásokon alapuló közléseinek száma tehát igencsak tetemes. Szorosan kapcsolódnak viszont mindehhez azok a ténykedések, melyeket osztják szövegek sajtó alá rendezésében ért el.

Vértes Edit mélyen meg van győződve arról, hogy a századfordulón gyűjtött szöveganyagoknak nem levélárakban kell porosodniuk, hanem közzétételre várnak, mert ez az érintett nyelvek szerkezetének és történetének a jobb megismerését szolgálja. Ennek érdekében örömmel vállalkozott a helsinki Finnugor Társaság Erkki Itkonen által közvetített ajánlatára, hogy sajtó alá rendezze K. F. Karjalainen és H. Paasonen Finnországban őrzött osztják anyaggyűjtését (a két kutató szótárai előzetesen már megjelentek). Ez a szóbeli megállapodás azután valóra vált, sőt rövidesen a finn—magyar kulturális együttműködési megállapodásnak is része lett. Első eredménye ennek a tevékenységnek az volt, hogy ünnepeltünk kiadta Karjalainen (1964), majd Paasonen osztják nyelvtani följegyzéseit (1965), amelyek fontos új elemekkel, értékes információkkal gyarapították az osztják nyelvjárásokról kialakított egyébként is tarka képet. E két értékes közlést követte azután Karjalainen déli osztják szöveggyűjtésének I. kötete (1975). Ez tartalmazza az eredeti szövegjegyzéseket és azok német fordítását (Vértes Edit tollából). Tanulságos a könyv elé írt előszó, amely nemcsak a feldolgozás körülményeiről tájékoztat, hanem egy fontos elvi kérdést is

fölvét (I. még 1992), azt nevezetesen, hogy a folklór (és különösen az osztjákoké) fordításában korlátozottak a lehetőségek: a legkitűnőbb fordítás sem tudja visszaadni azt a szépséget, amelyet e szövegek előadása a hallgató számára jelent, amellet a fordítás eleve nem lehet tökéletes és jó, legfeljebb az elérhető tárgyi hűségre törekedhet. Ezek a gyakorlati tapasztalatok alátámasztják azokat az elméleti kutatásokat, amelyek a költői nyelv „fordíthatatlanságának” tételét hangoztatják (Solomon Marcus). A Karjalainen-sorozat II. kötete viszont jóval később, 1997-ben jelent meg (MSFOu. 225.), amely az átírás körülményeivel és egyéb apróbb-nagyobb filológiai fejtegetésekkel foglalkozik, de nem tartalmazza a szövegekhez fűzött tárgyi és nyelvi magyarázatokat. Tudomásom szerint ez a leendő III. kötet is készen van, kiszedve, korrigálva hasábkorrektúrában vár sorsára, amely a II. kötet keserves tapasztalataiból ítélve meglehetősen ködös és bizonytalan. Kár.

Elkészült és megjelent viszont a Lexica SFU. sorozat X/3. köteteként az a hiánypótló füzet, amely a Karjalainen—Toivonen „Ostjakisches Wörterbuch”-ból hiányzó déli osztják szavakat szedi jegyzékbe (1996).

A Karjalainené mellett sikeres — sok újat nyújtó — szövegkiadás az a 4 kötetből álló sorozat, amely Paasonen déli osztják szövegeit tartalmazza (I—IV. 1980). Ezzel persze koránt sincs befejezve a neves finn kutatók hagyatékának teljes kiadása. Tudjuk, hogy Karjalainen jelentős keleti osztják szövegeket gyűjtött (a talán kevésbé számottevő északiak mellett), és hogy Paasonen értékes szurguti anyagot hagyott reánk. Ez utóbbinak a sorsa reményteljes, mert a kézirat kiadásra kész állapotban van.

A finneken kívül egyéb nyelvészek kéziratosa hagyatékának kiadásában is érdemei vannak Vértés Editnek. Főleg a Pápay-kéziratok kiadására gondolok, ami összefüggésben lehet azzal a körülménnyel, hogy 1984-ben a debreceni egyetem finnugor professzorává nevezték ki, s itt a helyi adottságoknak megfelelően a tanszék első vezetőjének 100 évvel ezelőtt gyűjtött északi osztják, eddig még kiadatlan szövegeinek publikálását vélte egyik fő feladatának és kötelességének. E célból szervezte meg a Bibliotheca Pápayensis sorozat megjelenési lehetőségét, és ebben 8 kötetet adtak ki (7 kötetben VE. az osztják anyagot, egy kötetben Agyagássy Klára a csuvas hagyatékot közölte). Ez a sorozat 1988—1998 között jött létre. Ezen kívül azután VE. részt vett W. Steinitz „Ostjakologische Arbeiten” c. sorozata III. kötetének előkészítésében, ahol is a jeles német tudós délies jellegű atlimi, nijzami, keuski, sőt serkáli gyűjteményét rendezte sajtó alá (1989).

Mindaz, amit eddig felsoroltam, már önmagában is teljes életműnek számít. Vértés Edit tett azonban még sok minden egyebet is. Például az ismeretterjesztés területén: kedves régi barátunk, a szép és jó emlékü Karig Sára szerkesztette „Népek meséi” sorozatban közzétett egy osztják „mese”-kötetet „Hadmenet, nászmenet” címen (1975). Németül kiadott egy 5000 sornál terjedelmesebb ismeretlen déli osztják hőséneket „Brautfahrten” címen (1986) T. Lovas Rózsa műfordításában. Ennek eredeti magyar fordítását viszont közzétette a „Bevezetés az uráli népköltészetbe” c. egyetemi tankönyvében (1985).

Látható tehát, hogy az osztják és szibériai folklór és mitológia kérdései nem kerültek el érdeklődését, s ez a hajlama vagy vonzalma több egyéb munkájában is megnyilvánul. Erre utal például a „Genuß des Fliegenpilzes bei Sibiriens uralischen Völkern” c. írása (1983), a „Die Volksepen der Obugrier” c. műve (1968), „Südostjakische Epen und Heldenlieder” (1979) c. tanulmánya, de leginkább az a terjedelmes mű, amelynek készültéről régóta tudok, de most került kezembe a 300 tördelt lapot kitevő terjedelmes mű korrektúrája. Ez a W. Haussig által kezdeményezett „Mythologisches Wörterbuch”-nak egyik fő fejezete lesz „Mythologie der uralischen Sprachen Sibiriens” címen. E népek mitológiáiról vannak ugyan kisebb-nagyobb tanulmányok, monográfiák, de ez az első olyan mű, amely ezek anyagát és a szerző által megismert egyéb folklorisztikai anyagot fölhasználva betűrendben, szótárszerű elrendezésben foglalja össze és ismerteti a célnak leginkább megfelelő formában e népek folklorisztikus alakjait, isteneit, hőseit, mitológéimait, orális hagyományvilágát. Ez a véleményem akkor is érvényes, ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi években több olyan új, ismeretlen folklóranyag került napvilágra a keleti szamojédokra

vonatkozóan (enyecékre, tawgikra), amelyek kiegészíthetik majd egy ilyen szótár későbbi kiadását. Persze: előbb meg kell jelennie, bár e téma rövid vázlatát angolul közölte a szerző (1986).

E tényszerű felsorolás végén színezzük tovább a Vértés Editről összeálló képet egy-két olyan észrevétellel, amely munkatílusának és személyes emberi habitusának jellemzőit mutatja be.

Első észrevételünk akképp fogalmazható meg, hogy minden sorából kiderül, milyen nagyra értékeli a nyelvi tényeket, adatokat. Az adatok halmozott mikrofilológiai elemzése viszi közel vég-ső állásfoglalásának megfogalmazásához, miközben a kérdés történetét és a megoldás valamennyi lehetséges alternatíváját elemzi. A logikai alternatívák összességének figyelemmel kísérése nem teszi könnyű olvasmánnyá tanulmányait, de a sokszor csak gondolat kísérlet szintjén fel-felbukkanó ötletek kétségkívül az alkotás folyamatának kibontakozását mutatják. Nagy mennyiségű anyaggal dolgozik, s az adalékok abúzusát úgy iparkodik felfoghatóvá és áttekinthetővé tenni, hogy bőven alkalmazza a számszerűsések statisztikai megoszlásának vizsgálatát, s ezeket a könnyebb áttekinthetőség végett gyakran rendező táblákba vagy ábrázolja mátrixokban. Ez az igen aprólékos és a legapróbb részletekben vájkáló vizsgálatás nem kedvez az olvasottságnak, de a problémák mélyére hatolásának szándékát tükrözi vissza.

Kutatásainak egyik fókuszában az osztják nyelvjárások állanak. Amidőn például egy-egy hagyatéki kiadása a feladat, akkor mindenekelőtt a gyűjtő helyszíni lejegyzési módjának és esetleges későbbi módosításainak analiziséből indul ki, hogy a hangok, hangszekvenciák, hangrendszerek kérdésében tisztán lásson. Vértés Edit fonológiai képzett, de a finnugor transzkripció egyszerűsítőivel nemegyszer keveredett vitába a hangok és a fonémák minősítésének ügyében. Igaz ugyan, hogy én magam inkább a textusok egyszerűsítésének, azaz fonológiai szempontú közlésének a pártolója vagyok, de méltányolom azt a buzgalmat, elszántságot és tudást, amely Vértés Editnek a legapróbb részleteket firtató, sok-sok adattal alátámasztott fejtegetéseinek meghatározó motívumát képezik.

Az általa kutatott — osztjákön kívüli — nyelvekben is a belső szerkezeti jelenségek összefüggéseit keresi, jobbra valamilyen elméleti keretbe helyezve ezeket. Munkásságának fő vonulatában nyomon követhető ez a szándék. Nézeteit nem szokta megtagadni, jobbra ragaszkodik hozzájuk, és számos érveléssel támogatja meg őket, viszont nem esik kétségbe, ha egyes nézeteit nem mindenki osztja.

Talán itt lehetne kitérni arra, hogy munkásságának egy másik szelete két nagyobb szabású kollektív munkálathoz csatlakozik: a Nyelvtudományi Intézetben eltöltött 32 éves szolgálata alatt a finnugor, illetőleg uráli etimológiai szótárak szerkesztésének munkáját segítette, bár kutatói alkata inkább az egyéni teljesítményeket preferálta. Az említett két szótárnak megvolt a maga gyűjtési, feldolgozási és szerkesztési módszere, amelyhez a munkatársaknak alkalmazkodniuk kellett. Ez nem volt mindig könnyű, ami nem egyszer vezetett kisebb-nagyobb konfliktusokhoz a munkában résztvevők között. A végső koncepcióval szembeni kritikai vélekedésem miatt az ötvenes évek végén én magam — mint külső munkatárs — meg is szüntettem közreműködésemet ebben a vállalkozásban (sőt korábbi etimológiai tevékenységemet is abbahagytam). Hasonló helyzetbe került időnként Vértés Edit is, aki egy-egy döntéssel, bizonyos esetekben magával a szerkesztési eljárásokkal nem tudott azonosulni. Az efféle belső feszültségek soha nem előnyösek, s ez valamelyest bizonyára elkedvetleníthette Vértés Editet, ezért örömmel fogadta el 1984-ben a debreceni finnugor tanszék hívó szavát, ahol munkássága szabadon és teljes szuverenitással bontakozhatott ki. Ez a másoktól való függetlenség és szemléletének konzekvens vállalása adta neki az erőt ahhoz, hogy 1993-ban — midőn az MTA az UEW. munkatársainak odaítélte az Akadémiai Díjat — az ezzel járó pénzjutalom átvételétől elzárkózott, és ennek nyilvános közleményben okát is megjelölte (Magyar Tudomány 1994., MNy. 32 = 1995).

Az említett esemény rávilágít életszemléletére. Soha nem volt hajlandó megalkuvásra, vállalta a neveltetéséből és jelleméből eredő erkölcsi értékeket, amelyekből egy jótányit sem engedett. Pedig nem lehetett könnyű ezt megtennie egy olyan korban, amely a saját arculatára akarta

formálni az egyént és a társadalmat egyaránt. Igaz, hogy ünnepeltünk nem harcias természet, „csak” elveiben kitartó. Ezen adottságai nem voltak kedvezőek az elmúlt évtizedekben, de nézeti intaktságát mégis megőrizhette egy aránylag csendes és a másféle gondolkodást is toleráló kutató intézetben, még ha adódtak is kisebb-nagyobb kellemetlenségei.

Szerencsés időben jutott egyetemi katedrára, ahol más lehetőségek és viszonyok közé került. Új művek, új feladatok, új lehetőségek vártak rá. Az oktatói szerepkörben derült ki róla, hogy kitűnően, szabadon és szabatosan ad elő, hogy ambicionálja a debreceni obugrisztika új lendületbe hozatalát, hogy ehhez szövetségeseket is talált, és tanítványok nevelésére is sort kerített. Sikerült kijárnia, hogy tanszéke önálló finnugrisztikai kiadvánnyal lépjen — ha nem is minden évben — a szakmai nyilvánosság elé, s ez a gyakorlat később — 1989-ben — a Folia Uralica Debreceniensia sorozatban véglegesen testet öltött utalva egyben a Bibliotheca Pápayensis köteteire is. Oktatói munkájának része déli osztják kresztomátiája (1985) és az, hogy posztgraduális képzésben nyugdíjazása után is aktívan részt vesz.

Vértes Edit eddigi életpályájával jogosan érdemelte meg a professor emeritus címet, a Finn Tudományos Akadémia és a Finnugor Társaság külföldi tagságát, meg egyéb tudományos szervezetek elismeréseit. Mióta nyugdíjba vonult, még több ideje maradt terveinek megvalósítására. Kiadásokat készít elő, cikkeket ír (legutóbb pl. a finnugor zárhangok történetéről a FUD. IV. kötetében 1997-ben, de ezt tudtommal egyéb mássalhangzók vizsgálatával óhajtja folytatni). Közzétett azután néhány polémikus írást is a számjelöléssel kapcsolatban, amelyekről mindenki a maga nézeti szerint dönt, véglegesen pedig a majdani utókor. Az azonban bizonyos, hogy ezekre az írásokra két dolog jellemző: a valós megoldás keresése és a visszafogott hangnem. Az utóbbinak különös jelentőséget tulajdonítok, hiszen nem minden bíráló képes a normális véleménycsere etikai normáinak minden tekintetben megfelelni. Vértes professzor-asszony őszinte véleményének határozott kifejtése nem sérti az érintettek szakmai tekintélyét és nem akadályozza a tisztán látás vagy a tisztázás lehetőségét.

E nevezetes évfordulón nem tudtunk — holott szerettünk volna — emlékkönyvet kiadni kolégánk tiszteletére. Tervbe vettük azonban, hogy az általa a Paasonen hagyatékából sajtó alá rendezett szurguti osztják szövegeket a debreceni KLTE segítségével az ő születésnapjára emlékezve adnánk ki. Ez a művelet folyamatban van, csak a szükséges nemzetközi jóváhagyásra vár. Így, ha ezúttal nem, de remélhetően még ez év folyamán át lehet nyújtani e kötetet méltó körülmények között. Ebben bízva Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében is töretlen munkakedvet kívánok Vértes Editnek távolabbi tervei megvalósításához és az ehhez szükséges nyugodalmas, békés, de főleg hosszú és egészséges életet.

HAJDÚ PÉTER

Pályázat

A Magyar Nyelvtudományi Társaság az eddigi néprajzi és nyelvjárási önkéntes gyűjtőpályázatok helyett 2000-től évente önálló **nyelvjárási, társadalomnyelvészeti és névtani gyűjtőmunkára hirdet pályázatot**. A pályázat nyitott: nyelvész szakember; egyetemi, főiskolai hallgató; bármilyen foglalkozású, az alábbi témák iránt érdeklődő felnőtt vagy középiskolai tanuló egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör) stb. küldhet be pályamunkát. Kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek nyomtatásban még nem jelentek meg. Elsősorban egy településen használt (valódi és jelentésbeli) tájszavak, bármely speciális foglalkozási, kedvtelési tevékenységhez (sport, hobbi), társadalmi helyzethez (argó, diák, katona) életkori sajátságához kötődő stb.,

valamint tájegységre jellemző szavak; közmondások, szólások, szóláshasonlatok; szitokszók, káromkodások, átkozódások stb. összegyűjtése, fonetikus lejegyzése, jelentéseinek pontos megadása, esetleg valóban hallott, tényleg használt mondatba foglalása, betűrendes vagy tematikus elrendezése, két- vagy többnyelvű településeken a párhuzamos nyelvhasználat azonosságának vagy eltérésének bemutatása (rendszerelve, példákkal); nyelvi érintések (köszönés, megszólítás stb.) szabályainak, alkalmainak leírása; kereszti-, család-, ragadvány- és becenevek számbavétele, arányszámokkal (%) való ellátása; esetleg még össze nem gyűjtött kül- és belterületi helynevek (különösen a mai határon kívül) történeti és/vagy élő adatainak térképmelléklettel való egybegyűjtése, rendszerezése stb. a javaslatunk, de minden helyhez köthető és pontosan lejegyzett nyelvi adattal lehet pályázni, amely a magyar nyelvtudomány számára eddig ismeretlen volt, vagy esetleg már közzétett anyagot egészít ki jelentős mértékben. A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatoktól (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív (ugyanazokkal a betűkkel történő) írást, az élő nyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzést kérünk. Ez megtalálható a következő tanulmányok bármelyikében: DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18—37); BENKŐ LORÁND, A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata (In: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai K., Bp., 1975. 123—165); némileg rövidebben HAJDÚ MIHÁLY—KÁZMÉR MIKLÓS, Magyar nyelvjárás olvasókönyv (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9—13). Föltétlenül jelölni kell a zárt *ē*, nyílt *ā*, palóc *ā*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ū*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (s fordítva: rövidék helyén a hosszúkat), az *iē*, *ēō*, *ūō*, *uo*; *ao*, *ou*, *ōū*, *ēi* stb. diftongusokat, *j* ~ *ly* ~ *l* ejtést, *gy*-zést, *ty*-zést (*vargyu*, *vág'gyo*, *aptya*), hangkiesést, hasonulást, összeolvadást stb. (*rosföd* [rozsföld], *ēmonta* [elmondta], *bēkūttā* [beküldte] stb).

A pályadíjak a Magyar Nyelvtudományi Társaság jelenlegi gazdasági viszonyai szerint: 1. díj: 20 ezer Ft. + Csűry Bálint-emlékérem, 2. díj: 10—10 ezer Ft, 3. díj: 5—5 ezer Ft. Támogatók megnyerésével a díjak összege és száma emelkedhet. Az arra érdemes munkákat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában és a Magyar Nyelvtudományi Társaság archívumában helyezzük el, s a lehetőségek szerint a legjobb munkák a szerzők hozzájárulásával meg is jelenhetnek nyelvészeti folyóiratainkban vagy sorozatainkban. Lehetőleg Word 6.0 formában mágneslemezen és két azonos példányban kinyomtatva, esetleg gépirással kérjük a dolgozatokat (kivételesen elfogadunk egy példányos, kézirással készült munkát is). A pályamunkák beküldési határideje minden év húsvét utáni hét vége. Eredményhirdetés a Magyar Nyelvtudományi Társaság évi közgyűlésén, általában június végén lesz. Levelezési cím: Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, Pf. 107. H-1364.

Kiss Jenő s. k.,
a Társaság főtítkára

Benkő Loránd s. k.
a Társaság elnöke

Hajdú Mihály s. k.
a Csűry-díj bizottság elnöke

LEVÉLSZEKRÉNY

Borbély Anna írja: A múlt évben született meg a döntés arról, hogy holland koordinálás-al megalakul egy nemzetközi projektum belgiumi, hollandiai és magyarországi nyelvészek közreműködésével. A projektum elnevezése *Nyelvi kontaktusok kutatóközpontja* (Study Centre on Language Contact) lett. A nemzetközi kutatócsoport megszervezését a Holland Királyi Akadémia intézte, a Wassenaarban működő NIAS (Netherlands Institute for Advanced Study in the Huma-

nities and Social Sciences) vállalta magára. A kutatócsoport élén egy öttagú nemzetközi irányító bizottság és egy háromtagú tanácsadó testület áll, melynek koordinátora Casper de Groot holland nyelvész, aki többek között a magyar nyelv kutatásával is foglalkozik. E kutatóközpont megalakításának az volt a célja, hogy nemzetközi kapcsolatokat hozzon létre olyan kutatók között, akik a nyelvi kontaktusokkal foglalkoznak. A szervezők véleménye szerint a nyelvi kontaktusok vizsgálata azért lett a projektum központi témája, mert e téma a jövőben egyre nagyobb teret kell, hogy nyerjen a nyelvészet, a pszicholingvisztika és a szociolingvisztika területén. Ezt igazolja többek között a „Handbook of Contact Linguistics” című monumentális kétkötetes kézikönyv megjelenése is (Walter de Gruyter Kiadó, 1. kötet: 1996., 2. kötet: 1997.), melyben az európai nyelvi kontaktushelyzetekkel kapcsolatos jelenségek között a magyarországiak is olvashatók (vö. 2. kötet: 1702–53). (Megjegyzem még, hogy a kézikönyv módszertanilag alapjául szolgált egy, az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó másik nemzetközi kutatásnak is, melynek témája a határainkon túli magyar nyelvhasználat. A kutatóközpont meghívott tagjai között elméleti és empirikus nyelvészek egyaránt megtalálhatók. A projektum már ennél fogva is érdekesnek tekinthető, hiszen ma még nem megszokott dolog, hogy elméleti és empirikus nyelvészek tudományos tanácskozáson együtt vegyenek részt.)

Az első konferencia 1999. február 20–23. között, Wassenaarban, az „Igei szerkezetek a nyelvi kontaktusok perspektívájában” címmel került megrendezésre. A bemutatkozó konferencián 35 kutató gyűlt össze: Belgiából 5, Magyarországról 15 és Hollandiából 15. A négynapos konferencia három típusú tudományos tevékenységre tagolódott: előadások, poszterbemutatók és munkaértekezletek.

Az előadások témái és az előadók a következők voltak. Az ígérel kapcsolatos legújabb kutatásokról számolt be a magyar résztvevők közül É. Kiss Katalin és Bródy Mihály, a külföldi nyelvészek közül Henk van Riemsdijk (Tilburg), Hand den Besten (Amszterdam) és Edwin Williams (Princeton, USA). A konferencia-előadások másik témája a magyar és a holland kontaktushelyzetek bemutatása volt. Erről a témáról tartott előadást magyar részről: Sándor Klára és Kontra Miklós, valamint Wolfgang Woelck (Buffalo, USA), Johan van der Auwera (Antwerpen), Pieter Muysken (Leiden) és Annick De Houwer (Antwerpen). A harmadik téma a gyermeknyelvi kétnyelvűség volt. Ebben a szekcióban adott elő Pléh Csaba és Annick De Houwer, illetve Gerard Bol (Groningen). A konferenciaelőadások negyedik témája a kétnyelvű beszéd volt. Ezen belül a kétnyelvű grammatikáról Pieter Muysken tartott előadást, a kétnyelvű beszéd pragmatikájáról Jan Blommaert (Gent), valamint a magyarországi résztvevők közül Borbély Anna, Bartha Csilla és Fenyvesi Anna.

A poszter-szekcióban a fiatal nyelvészek és doktoranduszok mutatták be kutatási eredményeiket. A témák az előadásokhoz kapcsolódtak. Magyarországot a következő kutatók képviselték: Babarczy Anna (Edinburgh), Csirmaz Anikó (Budapest), Pólya Tamás (Pécs), Tátrai Nóra (Bern), Polonyi Éva Tünde (Budapest), Szendrői Kriszta (London), Tuba Márta és Uzonyi Kiss Judit (Debrecen).

A munkacsoportok három részre osztották a résztvevőket a következő témák szerint: (1) gyermeknyelv és kétnyelvű nyelvelsajátítás, (2) nyelvi változás és Sprachbund-jelenségek, (3) kétnyelvű beszéd. Ezekben a megbeszéléseken döntöttek el a kutatók többek között a jövőbeli kutatások menetét is. A résztvevők itt rögzítették, hogy munkacsoportok szerint ez év végén különböző magyarországi helyszíneken tartanak egy-egy tudományos tanácskozást, majd 2000-ben ismét Wassenaarban egy újabb, mindhárom munkacsoportot magába foglaló konferenciát. Az együttműködés két évre szól, melynek eredményességétől függ, hogy a két év után folytatódik-e a kutatóközpont működése vagy sem. – A szakmai kapcsolatok kialakítása mellett a holland fél a magyarországi kutatók számára biztosított egy könyvvalapot is, lehetőséget nyújtva arra, hogy a magyarországi résztvevők által javasolt könyvekkel a résztvevő kutatók intézeti, illetve tanszéki könyvtára bővüljön.

A magyarországi résztvevők tehát a kutatóközponttól ennek megfelelően, mind a személyes kapcsolatok, mind pedig a szakkönyvek terén komoly szakmai támogatást nyertek. A szervezőket ezért feltétlenül köszönet illeti.

Folyóiratunknak ez a száma
a Soros Alapítvány
támogatásával jelent meg.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kéziratától eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,— Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,— Ft.
204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.
Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300,- Ft.
Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600,- Ft.
Győr–Moson–Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500,- Ft.
Heverde László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–IV. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996., 1997., 1998. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.
Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCV.

ÉVFOLYAM

1999.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KIEFER FERENC, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Harmatta János: A türkök eredetmondája</i>	385
<i>Kiss Lajos: Hadrovics László (1910—1997) és az Eötvös Collegium</i>	397
<i>Éder Zoltán: Szótáriródlmunk történetének mostohagyereke</i>	404
<i>Udvari István: Sztripszky Hiador névtani munkássága</i>	412
<i>Kiss Jenő: A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz</i>	418
<i>Hakan Aydemir: A hurok és török háttere</i>	425
<i>Gera Ildikó: A Birk-kódex hangjelölése</i>	433
 K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Juhász Dezső: Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány kötőszó kapcsán. — Bartók István: Az inter- iectio meghatározása Sylvester Jánosnál. — Beck Mihály—Beck Mihályné: A rövidítések természetrajza</i>	453
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Pásztor Emil: Kölcsey Himnuszá- nak feléje szaváról. — Vekerti József: Endre, Imre</i>	463
N y e l v m ű v e l é s. <i>Balázs Géza: Szociálpszichológia és nyelvpolitika</i>	467
É l ő n y e l v. <i>Janitsek Jenő: Két volt Szolnok-Doboka megyebeli ukrán telepü- lés helyneveinek vizsgálata. — Cs. Nagy Lajos: Nyelvjárási szöveg a med- vesalji Dobfenek településről</i>	473
S z e m l e. <i>Horváth Mária: Wörterbuch der wiener Mundart. — Eöry Vilma: Stil- isztika és gyakorlat. — Ladányi Mária: When East Met West. Sociolinguis- tics in the Former Socialist Bloc. — Péntek János: Csernicskó István, A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). — Zelliger Erzsébet: Két pozsonyi könyv a kétnyelvűség kérdésköréből</i>	480
K ü l ö n f é l é k. <i>Udvari István: Sztripszky Hiador két levele Melich Jánoshoz. — Vértés Edit: Sine ira et studio</i>	502
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Nyirkos István: Sebestyén Árpád köszöntése 70. Szü- letésnapján. — A szerkesztőség: A Magyar Nyelv az interneten</i>	506
L e v é l s z e k r é n y. <i>Rédei Károly írja — Erdélyi István írja</i>	511

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Buda-
pesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR)
1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvá-
sárolható a *Kis Magister Könyvesbolt* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796) könyvesboltban. •
Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, H-1139 Budapest, Hajdú utca 42-44. Tel.: 349-4152 •
Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argu-
mentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A folyóirat elektronikus változata olvasható
a világhálón: <http://www.e3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@e3.hu.

Árjegyzék

F 8462/ 2000

MAGYAR NYELV

XCV. ÉVF.

1999. DECEMBER

4. SZÁM

A türkök eredetmondája

Czeglédy Károly emlékének

1. A kínai történeti forrásokban, a Chou-shu-ban és a Sui-shu-ban, a türköknek három eredetmondája maradt fenn.¹ A legismertebb ezek közül a totemisztikus eredetmonda, amely szerint a türkök nemzetségét az ellenség egy tízéves kisfiú kivételével kiirtotta, s az egyedül megmaradt fiút is megcsonkítva egy mocsárba dobta. Egy nőstényfarkas azonban a fiút hússal táplálta, majd tíz fiat szült tőle, s ezek közül az egyik volt *A-shih-na*, a türkök uralkodó nemzetségének őse.² Ez az eredetmonda (A) mindkét forrásban megvan, a Chou-shu azonban e mellett egy másik hagyományt (B) is közöl, amely szerint a türkök elődei a hsiung-nu-któl északra fekvő *So* államból származtak, s törzsük feje *A-pang-pu* volt. Ennek volt egy nőstényfarkastól született testvére, *Yi-chih-ni-shih-tu*, akinek egyik unokája az *A-shih-na* nevet kapta.³ Ez az eredetmonda nincs meg a Sui-shu-ban, amely azonban e helyett egy harmadik hagyományt (C) mond el a türkök eredetére vonatkozólag. Ez a harmadik változat mitikus elemeket nem tartalmaz, inkább történeti hagyomány benyomását kelti. Elbeszélése szerint a türkök elődei a Kan-su tartományban, P'ing-liang környékén élő kevert *Hu* barbárok voltak.⁴

A türkök eredetmondájának folklór-elemeivel s különösen totemisztikus vonatkozásaival már sokat foglalkozott a kutatás,⁵ de talán még fontosabb e hagyományok történeti

¹ A türkök eredetmondájának változatait némiképp eltérőleg rendszerezi D. SINOR, *The Legendary Origin of the Turks. Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas*. Bloomington, 1982. 223 s. kk. SINOR A és B változata azonos az e tanulmányban ugyanígy jelölt változatokkal, azonban az általa C-vel jelölt változat a *Yu-yang tsa-tu*-ban található, amelyet valószínűleg 860-ban írtak s részben citológikus mondának látszik. Ezért itt figyelmen kívül hagytam.

² LIU MAU-TSAI, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. Wiesbaden, 1958. I. 40 s. k., 5.

³ LIU MAU-TSAI i. m. I. 5 s. kk.

⁴ LIU MAU-TSAI i. m. 40.

⁵ A nehezen áttekinthető irodalomból l. pl.: ALFÖLDI A.: MNy. 1932: 209, 217 és JDAI. 46 1931: AA 396, FR. KRETSCHMAR, *Hundestammvater und Kerberos*. Stuttgart, 1938. I. 6 s. kk., 208 s. kk., P. POUCHA, *Zum Stammbaum des Tschingis Chan*. Asiatica. Festschrift Friedrich Weller. Leipzig, 1954. 445 s. k. és *Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal*. Praha, 1956. 37 s. k., D. SINOR i. m. 233 s. kk., 237 s. kk. A türk eredetmonda bizonyos elemeinek történeti értelmezésére kísérletet tett már I. ECSEDY, *Ancient Turk (T'u-chüeh) Burial Customs: Acta Orient. Hung.* 1984: 272 és VÁSÁRY I., *A régi Belső-Ázsia története*. Szeged, 1993. 61 s. kk.

tartalmának vizsgálata. Valószínűnek látszik ugyanis, hogy a türkök eredetmondái más népek ilyen jellegű hagyományaihoz hasonlóan történeti elemeket is tartalmaznak, s ezek esetleg fontos útmutatásokat nyújthatnak a türkök etnikumának kialakulására vonatkozólag.

A türkök eredethagyományainak történeti értékeléséhez azonban mindenekelőtt tisztáznunk kell a kínai történetíróknál fennmaradt mondaváltozatok forrásait és egymáshoz való viszonyát. A türkök három eredetmondáját közlő két kínai forrás közül a Chou-shu-t Kr. u. 629, a Sui-shu-t pedig Kr. u. 650 körül fejezték be.⁶ A türkökre vonatkozó tudósítások e két forrásban csaknem pontosan egyeznek, s ennek alapján felteszik, hogy a Sui-shu szerzői ezeket a részeket vagy a Chou-shu-ból vették át, vagy pedig ugyanazokat a forrásokat használták, mint az utóbbi írói.⁷ A türkök eredetmondáinak közelebbi vizsgálata lehetővé teszi, hogy a két forrás egymáshoz való viszonyát ebben az esetben pontosabban meghatározhassuk.

A türkök eredetmondái közül a Chou-shu az **A** és **B**, a Sui-shu pedig az **A** és **C** változatot tartalmazza. Mivel a Chou-shu-ból a **C** változat hiányzik, nyilvánvaló, hogy a Sui-shu szerzőinek ezt más forrásból kellett venniük. Ez a körülmény már önmagában véve a mellett szól, hogy a Sui-shu írói forrásként nem a Chou-shu-t használták s nem is szorítkoztak csupán annak a forrására. Mivel mindkét mű szerzői szemmel láthatólag arra törekedtek, hogy ismertessék a türkök eredetére vonatkozó különböző hagyományokat, arra sem gondolhatunk, hogy olyan közös forrásuk lett volna, amely mind a három eredetmondát tartalmazta, mert ebben az esetben érthetetlen lenne, miért nem közli a Chou-shu a **C**, a Sui-shu pedig a **B** változatot. Végül az sem valószínű, hogy a Chou-shu külön az **A** változat esetében a Sui-shu forrása lehetett volna, mert a Sui-shu-ban az **A** eredetmonda olyan részleteket tartalmaz, amelyek a Chou-shu-ban nem szerepelnek:

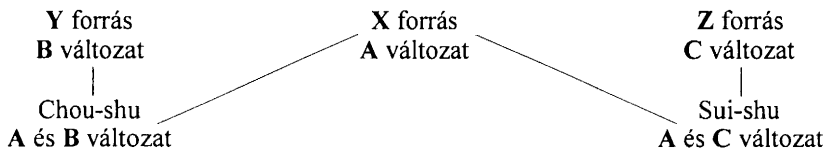
Chou-shu	Sui-shu
A nöstényfarkas egy hegyre menekült, amely Kao-ch'ang államban északon feküdt.	A nöstényfarkast mintha szellem szállta volna meg, hirtelen a (Nyugati-)tengertől keletre termett s Kao-ch'ang-tól északnyugatra egy hegyen állt meg.
A barlang több száz <i>li</i> kiterjedésű.	A barlang síksága több mint 200 <i>li</i> kiterjedésű.
A nöstényfarkas 10 gyereke közül az egyiknek <i>A-shih-na</i> volt a neve.	A nöstényfarkas gyerekeinek utódai családneveket vettek fel, ezek közül az egyik <i>A-shih-na</i> volt.

Ezek a részletek kizárják azt a lehetőséget, hogy a Sui-shu szerzői akárcsak az **A** változatot is a Chou-shu-ból merítették volna. Viszont a Chou-shu és a Sui-shu **A** változatai közötti különbségek nem olyan nagyok, hogy ne mehetnének közös forrásra vissza.

Így szükségképpen az a következtetés adódik, hogy a Chou-shu és a Sui-shu az **A** változatot egy közös forrásból (**X**) vehette, míg a Chou-shu **B** és a Sui-shu **C** változata további két különböző forrásból (**Y** és **Z**) származik. A forrásviszonyokat tehát következőképpen ábrázolhatnánk:

⁶ LIU MAU-TSAI i. m. I. 473 s k.

⁷ LIU MAU-TSAI i. m. 474.

A türkök három eredetmondája tehát a Chou-shu-ban és a Sui-shu-ban minden valószínűség szerint három különböző forrásból származik. Ez az eredmény további figyelemre méltó következtetésre nyújt lehetőséget. A Sui-kor (581—617) irodalmának monográfiája három olyan munkának a címét őrizte meg, amelyek a türkökre vonatkozólag a Sui-shu és a Chou-shu forrásai lehettek: 1. *Pei-huang fêng-su-chi*, 2. *Chu-fan fêng-su-chi*, 3. *T'u-chüeh fêng-su-chi*.⁸ E két körülmény összetételalkozását — hogy a türkök eredetmondái három különböző forrásra vezethetők vissza, s hogy a Sui-korból éppen három, a türkökkel foglalkozó etnográfiai munkáról tudunk — aligha tekinthetjük véletlennek. Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a mondaváltozatok kikövetkeztetett három forrása éppen e három Sui-kori etnográfiai munka lehetett.⁹

Így nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a türkök eredetmondáinak feljegyzése a kínaiak részéről még a Sui-korban, alig néhány évtizeddel a Türk Birodalom megalakulása után történt, amikor a türkök uralkodó nemzetségének származási hagyományai még elevenen éltek. E korban a türk-kínai kapcsolatok igen élénkek voltak, sőt a türk és a kínai uralkodó család közvetlen kapcsolatban is állott egymással. Így a türk eredetmondák feljegyzése a kínaiaknál hiteles adatok alapján történhetett, s a bennük található történeti elemeket, nép- és személyneveket, földrajzi neveket általában megbízhatónak tekinthetjük.

2. A türkök eredetmondájának a Chou-shu-ban közölt **B** változata szerint a türkök ősei *So* országból származtak, amely a hsiung-nu-któl északra feküdt. Törzsük feje *A-pang-pu* volt, akinek 17 testvére közül az egyik, *Yi-chih-ni-shih-tu*, egy nőstényfarkastól született. *A-pang-pu* és többi testvére korlátoltak voltak, s így államuk végül is megsemmisült. *Yi-chih-ni-shih-tu*-t azonban szellemlehellet érintette, s így képes volt szelet és esőt elővarázsolni. Két felesége volt, a Nyár-isten és a Tél-isten leányai, s egyik-től négy fia született. Ezek közül az egyik fehér hattyúvá változott, a második az *A-fu* és a *Chien* folyók között *Ch'i-ku* államát alapította, a harmadik a *Ch'u-chih* folyónál uralkodott, a negyedik, a legidősebb pedig a *Chien-hsi-ch'u-chih-shih* hegynél lakott, amelyen *A-pang-pu* törzsének más csoportjai is éltek. A *Chien-hsi-ch'u-chih-shih* hegyen sokszor nagyon hideg volt, a legidősebb fiú azonban tüzet szerzett, melegítette és megmentette az embereket, akik ezért azután megválasztották törzsfőjüknek s a *T'u-chüeh* címet adták neki. E fiú volt *Na-tu-liu šad*. Tíz feleségének gyerekei anyjuk családnevét vették fel. Egyik ágyasának fia *A-shih-na* volt. *Na-tu-liu* halála után fiai *A-shih-na*-t választották meg fejüknek, aki ekkor az *A-hsien šad* címet vette fel. *A-hsien šad* leszármazottja (unokája?) volt *T'u-men*, a Türk Birodalom megalapítója.¹⁰ Ezt az elbeszélést a *T'ang-shu* (215, 2b) alapján még azzal egészíthetjük ki, hogy a nyugati türkök őse, *T'u-*

⁸ LIU MAU-TSAI i. h.

⁹ Általánosságban már LIU MAU-TSAI (i. m. 473) gondolt arra, hogy a későbbi munkák türkökről szóló tudósításainak e három munka volt a forrása.

¹⁰ Chou-shu 50, 1a; LIU MAU-TSAI i. m. I. 5 s kk.

wu, Na-tu-liu-nak volt egyik unokája, aki a *ta-ye-hu* címet vette fel. *T'u-men*, a birodalomalapító, *T'u-wu*-nak volt a legidősebb fia.¹¹

Ez az eredetmonda szemmel láthatólag két részből tevődik össze: első része mitikus, második része pedig tisztán történeti jellegű. Az átmenet a mitikus részből a történetibe *Na-tu-liu šad* alakjával kapcsolatban történik, akit a türk uralkodó nemzetség genealógiájában bizonyos mértékben történeti személynek tarthatunk, ugyanakkor azonban az elbeszélésben úgy jelenik meg, mint egy kultúrhérosz, aki a tűz megszerzésével lehetővé tette a türkők számára az életet a hideg őshazában. Így kétségtelen, hogy a türk uralkodó nemzetség genealógiája s egyben a türkők történeti hagyománya *Na-tu-liu šad* alakjával már a mítosz területére siklik át. Az első igazán történeti személy a genealógiában *A-hsien šad*, *T'u-men*-nek, a birodalom megalapítójának nagyapja. Bizonyára nem véletlen, hogy a türk uralkodó nemzetség történeti visszaemlékezése éppen *A-hsien šad* vagy esetleg *Na-tu-liu šad* idejéig nyúlik vissza. A belső-ázsiai török törzseknél már a múlt századi kutatók — mint W. RADLOFF, VÁMBÉRY ÁRMIN — megfigyelték, hogy genealógiáját a nemzetségi arisztokrácia a hetedik nemzedéktől számon tartotta, a „hétős” nevének ismerete szinte kötelező érvényű volt. A Sui-korban, *T'u-lan* qayan vagy a következő türk uralkodó idejében, amikor a kínaiak a türkők eredetmondáját lejegyezheték, az *A-shih-na* nemzetségnek *A-hsien šad*-tól vagy *Na-tu-liu šad*-tól számítva éppen a hetedik nemzedéke kormányozta a Keleti Türk Birodalmat. Az *A-shih-na* uralkodó nemzetség eredethagyományában a „hetedik őst” abban az időpontban tehát éppen *A-hsien šad* vagy *Na-tu-liu šad* képviselhette.

A Terkh-i uyur felirat az *A-shih-na* uralkodó nemzetség első qayanjaként *Yolluy qayan*-t említi. Ha feltesszük, hogy a *Na-tu-liu* névben *na* 訥 ~ *yü* 語 és *tu* 都 ~ *lü* 部 jeltévesztéssel van dolgunk, akkor az így adódó *Yü-lü-liu*, ókínai *iu-liwo-liuk*, északnyugati T'ang *iu-l(i)-lu*y alak nyilvánvalóan a türk *Yolluy* nevet adja vissza.¹² A két lehetőség közül tehát az látszik valószínűbbnek, hogy a türk uralkodó nemzetség genealógiáját *Na-tu-liu* (<*Yü-lü-liu) šadtól kezdve tartotta számon. Mivel *T'u-man* qayan Kr. u. 552-ben, valószínűleg java férfikorában halt meg (testvére, Ištāmi qayan több mint 20 évvel élte túl!), ükapja, *Na-tu-liu* (*Yü-lü-liu) šad sem tehető a Kr. u. V. század első felénél korábbi időbe. A türkők eredetmondájának B változatában tehát a történeti rész legfeljebb a Kr. u. V. század első felébe nyúlhat vissza. Ezzel lényegében megegyezik a Sui-shu-ban megőrzött C változat tanúvallomása, amely első történeti tényként azt említi a türkők eredetéről, hogy az *A-shih-na* uralkodó nemzetség Kr. u. 439 körül 500 családdal a *Ju-ju*-khoz menekült.¹³

A türkők eredetmondájának történeti része a két hagyományváltozat egybehangzó tanúbizonysága alapján ítélve tehát a Kr. u. V. század első feléig visszamenőleg minden bizonnyal hitelesen rögzítette az *A-shih-na* nemzetség genealógiáját. Eddig az időpontig érhetett vissza a Sui-korban a keleti türk uralkodó nemzetség történeti visszaemlékezése. Ha helyesen állítjuk helyre *Yü-lü-liu* alakban *Na-tu-liu* šadnak, az eredetmonda szerint *A-hsien šad* apjának, a nevét, akkor bizonyára ő is történeti személy volt. De még ha az eredetmondának *Na-tu-liu* šaddal záródó első részét a mítosz keretébe kellene is utalnunk, ebben is meg kellene különböztetnünk a tulajdonképpeni mitikus elemeket s azokat a történeti és földrajzi adatokat, amelyek keretében az elbeszélés lejátszódik. A mitikus elemek közül különös figyelmet érdemelnek a matriarchátusra, a samanizmusra és a tűzkultuszra mutató vonások.

¹¹ LIU MAU-TSAI i. m. II. 490.

¹² HARMATTA J., Az onogur vándorlás: MNy. 1992: 263.

¹³ LIU MAU-TSAI i. m. I. 40.

A türkök totemisztikus eredethagyománya egy széleskörűen elterjedt eredetmondatípushoz tartozik.¹⁴ A farkas mint totemállat több török nép eredethagyományából ismeretes.¹⁵ A türköknél azonban ennek a mondatípusnak sajátos változatát figyelhetjük meg: a farkas ebben nem az ősapa, hanem az őspanya szerepét játssza. Ez az eredetmonda, amelyben a totemállat mint a nemzetség őspanya jelenik meg, világosan matriarchális szemléletet tükröz, s így élesen különvlik azoknak a török népeknek az eredethagyományaitól, amelyekben a farkas mint ősapa szerepel. Ugyancsak a matriarchátusra utal a **B** eredetmonda-változatnak az az állítása, hogy *Na-tu-liu* (*Yü-lü-liu) šad fiai anyjuk családnévét vették fel. A türkök eredetmondájának ezek a matriarchális elemei annál feltűnőbbek, mert egyébként a matriarchátusnak nem találjuk náluk világos nyomát, s a Türk Birodalom fennállása idején — mint ezt az idevágó kutatások alapos vizsgálatai megmutatták¹⁶ — a patrilineáris öröklés és rokonságszámítás volt egyedül uralkodó náluk, s társadalmuk a patriarchális nemzetségi szervezeten épült fel.

A VI—VIII. századi türk társadalom szerkezete tehát nem nyújt magyarázatot az eredetmondának ezekre a matriarchális elemekre. Így szükségképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy ezek nem lehetnek a Sui-korban keletkezett kitalálások vagy kombinációk, hanem jóval régibb kor társadalomszemléletét kell tükrözniük. A többi török nép eredetmondáival összehasonlítva azonban ebben az esetben is eléggé elszigeteltnek látszanak a türkök eredethagyományának matriarchális vonásai. Éppen ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a kapcsolatokat, amelyek ezek és az északi és keleti iráni törzsek hasonló mondái között kimutathatók. A nőstényfarkas mint totemállat hasonló szerepet játszik a *wu-sun* fejedelem mondájában,¹⁷ s ha ebben szerepe csupán a kitett kisgyerek táplálására szorítkozik is, nagyon valószínű, hogy ez csak humanizált, aktuális alkalmazása egy eredetibb változatnak, amelyben a nőstényfarkas még mint őspanya jelent meg. Még tovább humanizált formája a farkas (kutya) őspanya mítosznak Kyros eredetmondája, amelyben — akárcsak a Romulus-mondában — az eredeti farkas (kutya) őspanját már csak a *Σπακώ* (< méd *Spakā 'Nőstény kutya') nevet viselő nevelőanya helyettesíti.¹⁸ Valószínűleg egy totemisztikus törzsi eredetmonda emlékét őrzi az óiráni *Varkāna*, *Vəhrkāna*- népnév ('Farkastól származottak') is,¹⁹ azonban ebben az esetben a monda eredeti matriarchális jellege nem bizonyítható. Viszont világosan beszélő adataink vannak a matriarchátusra az északi és a keleti iráni törzseknél, a szakáknál és a sau-

¹⁴ Vö. FR. KRETSCHMAR áttekintését könyvének „Der Mythos vom Stammwolf” c. fejezetében (*Hundestammvater und Kerberos*. 192 s. kk.).

¹⁵ Így pl. az uyyuroknál és a qırıyizeknél.

¹⁶ A. BERNŠTAM, Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. Москва — Ленинград, 1946. 93 s. kk. Érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy a *hsüung-nu*-knál a matriarchátus nyomai még kimutathatók, BERNŠTAM i. m. 96 s. k. A matriarchátus emléke a mongolok eredetmondájában is megőrződött, vö. P. POUCHA, Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. 40 s. k. Matriarchális vonást mutat a tunguzok teremtszövege is, amely szerint az emberi nem egy nősténykutyától és egy férfitől származik FR. KRETSCHMAR i. m. I. 12). Ebben az esetben azonban nehéz eldönteni, hogy a monda milyen korba nyúlik vissza s mennyiben tükröz ősi társadalmi viszonyokat.

¹⁷ N. YA. BİÇURIN, Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва — Ленинград, 1950. II. 155; ALFÖLDI A.: MNy. 1932: 207, FR. KRETSCHMAR i. m. I. 6.

¹⁸ Herodotos I. 110—3; vö. FR. FLOHR: WBzKL. 1. 1930: 51, TRENCSENYI-WALDAPFEL I., Vallástörténeti tanulmányok. Bp., 1959. 200.

¹⁹ L. A. CHRISTENSEN, Le premier chapitre du Vendidad et l'histoire primitive des tribus iraniennes: DKDVS. HFM. XXIX. Nr. 4. Křbenhavn, 1943. 35.

romatáknál (iaxamatáknál),²⁰ s mindkét népnél a közvetett matrilineáris öröklés formája is megtalálható.²¹ Ezeknek az adatoknak az alapján kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a farkas ősanja matriarchális jellegű mondája Belső-Ázsiában azoknál az iráni törzseknél alakult ki és őrződött meg, amelyeknél a matriarchátus különböző elemeinek továbbélése is kimutatható. A türkök eredetmondájának matriarchális elemei szemmel láthatólag szorosan összefüggnek ezekkel az iráni törzseknél megfigyelhető jelenségekkel. Ezt a kapcsolatot legegyszerűbben azzal magyarázhatjuk, hogy a türkök etnikumának kialakulásában a belső-ázsiai iráni népek, főleg a sakák is szerepet játszottak s ezen az úton iráni eredetű elemek is kerültek a türkök eredetmondájába.

3. Egészen más irányba mutatnak a türkök eredethagyományának samanisztikus elemei. A **B** változatban a türkök első emberi őse, a farkas anyától származó *Yi-chih-ni-shih-tu*, úgy jelenik meg, mint egy sámán: szellemlehelletől érintve azzal a képességgel rendelkezik, hogy szelet és esőt tud támasztani. Az a képzet, hogy a sámánt valamilyen szellem szállja meg, általánosan elterjedt a samanizmusban s különösen fejlett a tunguzoknál.²² Utóbbiaknál csaknem pontos párhuzamát találjuk a türkök eredetmondájában szereplő sámánszellemnek. Elképzelésük szerint ugyanis a sámánt olyan *seven* 'segítő szellem' is szállhatja meg, amelynek segítségével forgóselet képes kelteni.²³ Ugyanilyen sámánszellemet kell látnunk az **A** változatban a Sui-shu-ban a nőstényfarkast megszálló szellemben, amelynek segítségével az egyszerre távoli vidéken terem. Magának *Yi-chih-ni-shih-tu*-nak az alakját bizonyos mértékben párhuzamba állíthatjuk a jenyiszeji osztjakok (ketek) mondáiban szereplő *Alba*-val, az első emberrel, aki az első sámán is volt, és varázslatos módon nyitott utat a hegységen keresztül a Jenyiszej folyónak s az azon az ellenség elől menekülő jenyiszeji osztjakoknak.²⁴

²⁰ A gazdag irodalomból l. főleg J. JUNGE, Saka-Studien. Klio, Beiheft XLI. Leipzig, 1939. 8 s kk. és B. GRAKOV: ВДИ. 1947. III. 106 s kk.

²¹ Harmatta J.: MTA II. OK. I. 1951: 42.

²² L. összefoglalóan U. HARVA, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. FFC. Nr. 125. Helsinki, 1938. 461 s kk. A tunguz samanizmus szellemhitére vonatkozólag alapvetőek A. F. ANISIMOV munkái, vö. különösen Шаманский чум у эвенков и проблема происхождения шаманского обряда. ТИЭ. н. с. XXXVIII. Москва — Ленинград, 1952. 199 s kk., főleg 221 s kk.

²³ U. HARVA i. m. 462. *Yi-chih-ni-shih-tu* alakjához és szél- s esőtámasztó képességéhez érdekes párhuzamot nyújt a „Mongolok Titkos Története”-nek elbeszélése, amely szerint (143. §) a naïman Buyıruq-qan és az oyırad Quduqa-bäki esőt és vihart tudott előidézni. Nem kerülheti el azonban figyelmünket egy fontos különbség a türkök sámánőse és e mongolkori sámánfejedelmek között. *Yi-chih-ni-shih-tu* egy szellemről megérintve (megszállva?) képes szelet és esőt előidézni, Buyıruq-qan és Quduqa-bäki viszont az esőcsináló kövel (*yada*-val) varázsolják elő a vihart (Ligeti L.: A Mongolok Titkos Története. Bp., 1962. 156). Az esőcsináló kövel való varázslás széleskörűen elterjedt volt a szibériai török és mongol törzsek körében (erről összefoglalóan U. HARVA i. m. 221 s kk.), s mint az „esőkő” neve (török *yada*, *yada-taş* = mongol *yada*) is elárulja, iráni eredetű. Az altaji népek samanizmusára gyakorolt iráni hatásra érdekesen világít rá egy szög szöveg (E. BENVENISTE, Textes sogdiens. Paris, 1940. 59 s kk.; W. B. HENNING: BSOAS. 11 [1946.]: 465, 714), amely az „esőcsinálót” említi. Mindezzel szemben a türkök sámánőseinek alakjában olyan ősi vonások őrződtek meg, amelyek igen közel állnak a tunguz samanizmus szellemképzeteihez. Utóbbiak régiségében, eredeti voltában pedig ANISIMOV alapvető kutatásai (l. 22. jz.) alapján nem kételkedhetünk. Annál fontosabb viszont, hogy a türk nemzetségszű vagy törzsfő társadalmi alakja az erdei altaji törzseknél még a mongol korban is megőrződött, s társadalmi funkcióját a *bäki* méltóságban még Činggis-qahan is beépítette államszervezetébe (B. VLADIMIRTSOV, Gengis-khan. Paris, 1948. 64—5 és Le régime social des Mongols. Paris, 1948. 60—2; LIGETI L. i. m. 141, 174).

²⁴ W. B. SCHOSTAKOVITSCH: Ujb. 6. 1927: 81—2.

Igen érdekes *Yi-chih-ni-shih-tu* alakjával kapcsolatban az a motívum, hogy a Nyár isten és a Tél isten leányait vette el feleségül. A szelet és az esőt előidéző ős-sámán és a meleg és a hideg felett uralkodó Nyár isten és Tél isten leányai szemmel láthatólag azokat a természeti erőket képviselik, amelyek Szibéria lakosainak életét a távoli múltban nagymértékben meghatározták. A mondának ez az eleme tehát valószínűleg egy igen régi mitológmát őrzött meg számunkra, amely egyébként a török népeknek az újkorban feljegyzett mitikus hagyományaiban nem maradt fenn. Legközelebb áll még hozzá az a vogul teremtszöveg, amely szerint *Mirsusneşum* ('Világügyelő férfi') a meleget és a hideget képviselő Napnak és Holdnak a leányait vette el feleségül.²⁵ Nem lehetetlen, hogy a vogul és a türk mitológéma között van valamilyen történeti kapcsolat, de bárhogy ítéljük is meg ezt, az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a türk eredetmondának ez az eleme valamilyen paleoázsiai etnikum mitológiai képzeteire vezethető vissza.

Végül a tűz szerepe a türk eredetmonda **B** változatában, amely szerint *Na-tu-liu* (*Yü-lü-liu = *Yolluy*) šad a tűz megszerzése által jutott hatalomra, emlékeztet a szkíták eredetmondájára, amelyben az égi tűz csak a legkisebb fiúnak engedi meg, hogy megragadja a hatalom jelvényeit s király lehessen. Ismerve a tűz rendkívül jelentős szerepét az irániak vallásos képzeteiben és kultuszában, valószínűnek látszik, hogy a tűz megjelenése a türkök eredetmondájában iráni vallásos képzetek hatásának tulajdonítható.

Mint a fentebbi áttekintés mutatja, a türk eredetmonda mitikus elemei eredetük szempontjából bizonyos belső-ázsiai etnikumokhoz kapcsolódnak. Ezek közül legerősebbnek látszik az iráni, de valószínűsíthető a tunguz és a jenyiszeji osztják (ket) hatás is. Ezt az eredményt az eredetmonda változataiban előforduló nyelvi adatok vizsgálata is megerősíti.

4. A türk eredetmonda **B** változata szerint a türkök ősei a *hsiung-nu*-któl északra fekvő *So* országból származtak. A *So* 索 név ókínai alakja *Sák* volt s ez világosan az iráni *saka* népnév kínai átírása. A szakák nevének ismerjük a Han-korból egy másik kínai átírását is: *sē*, 塞 ókínai *sək*. A két átírás közötti eltérés oka az, hogy a Han-kori kínai átírás egy másik szaka csoport nevét rögzítette, amelynek nevében *a* > *ə* > *i* hangváltozás ment végbe (*saka* > *sək* > *siŋ*). Ez a szaka csoport több részre szakadva Iránba (településterületük neve ott *Siŋištān* > *Sistān*), Greko-Baktriába és Észak-nyugat-Indiába vándorolt be, míg a Sui-korban feljegyzett *So* (ókínai *Sák*) országnév egy a *hsiung-nu*-któl északra élő, régi településterületén maradt szaka csoport nevét őrizte meg, amelynek nevében nem következett be az említett hangváltozás.

Hogy ez a „Szaka ország” pontosabban hol feküdt, azt az eredetmonda **B** változatának adatai segítségével meg lehet határozni. A monda elbeszélése szerint ugyanis *Yi-chih-ni-shih-tu* egyik fia az *A-fu* és a *Chien* folyók között alapította meg *Ch'i-ku* államát, egy másik pedig a *Ch'u-chih* folyónál uralkodott. A kínai *Chien* 劍, ókínai *Çim* kétségtelenül a Jenyiszej folyó *Kem* nevének átírása,²⁶ míg az *A-fu* folyónévvel kapcsolatban két értelmezés is felmerült: az egyik szerint az Ubsu-nur tó, a másik szerint pedig a Jenyiszej felső folyásának baloldali mellékfolyója, az Abakan neve.²⁷ A kínai *A-fu* 阿非, ókínai *•Á-b'iu*, északnyugati T'ang *•Á-b'i* azonban nyilvánvalóan csak az *Abakan* folyónév *Aba-* alapszavával hozható kapcsolatba, amely a folyónevekben gyakran előforduló óiráni *āpa-* 'víz' szónak a középipráni folytatása. A harmadik folyónevet, *Ch'u-chih*-t

²⁵ MUNKÁCSI B., Vogul népköltési gyűjtemény. I. Bp., 1892. 24 s. kk., II. Bp., 1910. 219 s. kk.

²⁶ I. VÁSÁRY, *Kām, an Early Samoyed Name of Yenisey*: Studia Turcica. Ed. L. LIGETI. Bp., 1971. 469 s. kk.

²⁷ LIU MAU-TSAI i. m. 499.

a Jenyiszejjel azonosították,²⁸ azonban ez sem tárgyi, sem nyelvi szempontból nem fogadható el. A kínai *Ch'u-chih*, 處折 ókínai *Ts'üwo-tsjät* átírás egy idegen *tsütse alakot adhat vissza, amely minden nehézség nélkül azonosítható a Jenyiszej egyik jobboldali mellékfolyójának, a Tubának jobboldali mellékfolyójával, a *Šuš'*-sal (orosz térképeken *Шуш*). Ez a folyónév egy régi paleo-szibériai vagy paleo-ázsiai szóképzleti elemre megy vissza, amely megtalálható az északi finnugor nyelvekben és a szamojédban is: vogulAL. *šoš* 'patak', osztják Vj. *sěts* 'áradás', lapp *čä'cce* 'víz', jurák szamojéd *sāda* 'mocsár'. Ezek *čöčə, *šečə, *čačə és *šočə alakokra vezethetők vissza. A rekonstrukció ingadozásának oka bizonyára az, hogy a két spiráns, illetve affrikáta egymást is és a köztük levő magánhangzót is befolyásolta és módosította a nyelvtörténet folyamán. Az alapalak valószínűleg *čöčə lehetett.

Az *Abakan*, a *Kem* és a *Šuš'* folyók említésével az eredetmonda a türkök etnogenezisének színterét a Jenyiszej felső folyásának vidékére, a Minuszinszki medencébe teszi. Tovább pontosítja e terület földrajzi kiterjedését a *Chien-hsi-ch'u-chih-shih* hegység említése, amelynek azonban sem nevét megmagyarázni, sem földrajzi helyzetét meghatározni nem sikerült ez ideig. A *Chien-hsi-ch'u-chih-shih* 踐斯處折施 kínai átírás ókínai hangalakja *Dz'jān-siē-tšüwo-tšjät-siē/iē*, északnyugati T'ang alakja pedig *džān-si-tšü-tšü-šü-si/i* formában rekonstruálható. E különös névalak könnyen értelmezhető a jenyiszeji osztják (ket), illetve a hozzá közel álló kott nyelv segítségével. A *džānsi-tšü-tšü-si* vagy *džānsi-tšü-tšü-si* névalak három alkotó elemre tagolható: 1. *džānsi*, 2. *tšü-tšü*, 3. *šü-si* vagy *šü*. Az első alkotó elemet a jenyiszeji osztják (ket) *šon* 'kék' szó determinálatlan *šons* alakjával, a második elemet a kott *šis* 'kő', a harmadikat pedig a kott *ii* ~ *iix* 'hegy' szóval vethetjük össze. A hangtani megfelelésekkel kapcsolatban arra kell rámutatni, hogy az „öedh osztják” *dži* 'éjszaka' ~ jenyiszeji osztják *sí*, kott *šig*, *šix* 'éjszaka' megfelelés tanúbizonyossága szerint a ket és kott *s* és *š* affrikátára megy vissza, tehát a *šon* és a *šis* szavak korábbi alakja *džon és *tšü-tšü lehetett. A *džān* és *šon* alakok magánhangzói közötti eltérés a ketben megfigyelhető *a* > *o* vagy *ä* > *ö* hangváltozással²⁹ magyarázható. Ami a *šon* 'kék' szó determinálatlan alakjának használatát illeti, erre vonatkozólag CASTRÉN azt figyelte meg, hogy jelzős szerkezetben a melléknevek determinált alakját használják.³⁰ Ebből az következne, hogy a 'kék kő' jelentésű jelzős szerkezet nem *šons šis* < *džānsi tšü-tšü*, hanem *šon šis* < *džān tšü-tšü* lehetett. Ennek a determinált szókapcsolatnak a jelentése azonban 'a kék kő' vagy 'a kő a kék' lenne, itt viszont egy helynévvel van dolgunk, amelyben a jelző determináltsága indokolatlan.

A *Džānsi-tšü-tšü-si* helynév jelentése tehát 'Kék-kő-hegy'. Ezek után már földrajzi azonosítása sem ütközik nehézségbe. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a *Džānsi-tšü-tšü-si* 'Kékkő-hegy' megjelölés csak a türk feliratokban szereplő *Kögmän* hegységnek lehet a jenyiszeji osztják neve, amely jelentéstani szempontból pontosan megfelel a türk elnevezésnek, amennyiben a *Kögmän* név a türk *kök* 'kék' szó -*män* képzővel képzett származéka,³¹ jelentése tehát 'Kék(hegy)'. A *Kögmän* hegységet a Nyugati-Szajánnal³² vagy a Tannu Ola hegyláncával³³ szokták azonosítani, így bármelyik azonosítás bizonyuljon is helyesnek, a türk etnikum kialakulásának színtere a Jenyiszej felső folyásának az *Abakan* és

²⁸ LIU MAU-TSAI i. h.; D. SINOR i. m. 228.

²⁹ A. CASTRÉN, Versuch einer jennissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre. Hrsg. von A. SCHIEFNER. St. Petersburg, 1858. 7.

³⁰ A. CASTRÉN i. m. 37.

³¹ L. BAZIN, Les Turcs. Des mots, des hommes. Bp., 1994. 33—4.

³² LIU MAU-TSAI i. m. 499.

³³ L. BAZIN i. m. 33.

a Šuš' folyóktól délre eső, a Nyugati-Szajánig vagy a Tannu Oláig terjedő vidéke lehetett. Ezt a következtetést alátámasztja a **B** mondaváltozatnak az az adata is, amely szerint *I-chih-ni-shih-tu* második fia az *A-fu* és a *Chien*, azaz az Abakan és a Kem (= Jenyiszej) folyók között *Ch'i-ku* államát alapította. A kínai *Ch'i-ku* 契骨 írásképe — mint ezt a kutatás már régen felismerte³⁴ — a kirgizek nevének átírása. A kirgizeket a kínai források Kr. e. 201-ben említik először, településterületük a Jenyiszej felső folyása mellett a Szaján hegységtől északra terült el, azaz éppen ott, ahová a türk eredetmonda **B** változata helyezi őket. Egy eléggé elterjedt, de meggyőzően eddig még nem bizonyított elmélet szerint a kirgizek eredetileg jenyiszeji osztjások voltak, akik később eltörökösödtek.³⁵ Annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy e területnek az iráni szakák mellett jelentős ket lakossága is lehetett, mint ezt a *Kögmén* hegységnek az eredetmondában szereplő ket eredetű **Džänsitšitšidi* elnevezése is bizonyítja.

A ketek és kottok szerepét a türkök eredetmondájának **B** változatában tovább erősíti törzsfőjüknek *A-pang-pu*, valamint nöstényfarkastól született testvérének *Yi-chih-ni-shih-tu* neve. Az utóbbi név, *Yi-chih-ni-shih-tu* 伊質泥師都 ókínai **i-tšjēt-niei-ši-tuo*, északnyugati T'ang **i-tšj(ō)-ni-ši-ŋ^o* hangalakja a törökből nem magyarázható, ellenben jól értelmezhető a kott segítségével, amennyiben összetett névalaknak fogjuk fel és *itšini* és *šit^o* elemekre tagoljuk. Az *itšini* elemet a kott *sēnaŋ* (<**tšēnaŋ*) 'varázslás' szó **tšen-* alapszavával vethetjük össze, a *šit^o* szót pedig a kott *šitāti* 'tanítani' *šita-* tölalkjával azonosíthatjuk. Így az **Itšinišit^o* név jelentése 'varázslástanító' > 'varázsló' lehetett. Ez összhangban áll az eredetmonda **B** változatának elbeszélésével, amely szerint *Yi-chih-ni-shih-tu*-t szellemlehellet érintette s szelet és esőt tudott elővarázsolni. A név elején az *i ~ ø* megfelelésnek jó párhuzamát találjuk a kott *kai* 'visszafordul' ~ *ikajaŋ* 'megfordul' és *tōkŋ* 'ugrani' ~ *it'akŋ* 'ugrani' szópárokban.

Valószínűleg kott eredetű az *A-pang-pu*, ókínai **ā-pwāng-b'uo*, északnyugati T'ang **āp^uāŋ-b^u* személynév is. Az eredetmonda **B** változata szerint *A-pang-pu* és testvérei korlátozottak voltak, s ezért államuk megsemmisült. Ez a kínai átírás, amely egy idegen **Apappu* alakot adhat vissza, a kott segítségével jól értelmezhető, amennyiben felfoghatjuk a kott *apaŋ* 'egész, ép, egészséges' szó *-pun*, *-fun*, *-pan*, *-fan*, *-pān* fosztóképzős³⁶ **apaŋpun* 'nem ép, nem egészséges' származékának, sőt mivel a ketben a szóvégi *-n* gyakran eltűnik,³⁷ **apaŋpu* alakkal is számolhatunk. Ebben az esetben a név jelentése pontosan tükrözi *A-pang-pu*-nak és testvéreinek az eredetmondában leírt fogyatékoságát.

Fennáll bizonyos mértékben annak a lehetősége is, hogy az *A-pang-pu* névben ket vagy kott népetimológiával van dolgunk. E név hangalakja ugyanis kétségtelenül emlékeztet a ket *fēm̐ba*, *haŋba*, *hēaŋba* 'tunguz' népnévre,³⁸ amely **faŋba* vagy **p'aŋba* alakra vezethető vissza. Minthogy a kottban előfordul a szókezdő *a ~ ø* váltakozás (pl. *ašām* 'hitvány' ~ *šām* 'hitvány'),³⁹ a **p'aŋba* népnévet könnyen kapcsolatba hozhatták az *apaŋpu* szóval. Ebben az esetben a türk uralkodó nemzetség eredetmondájában eset-

³⁴ LIU MAU-TSAI i. m. 499.

³⁵ V. MINORSKY, Hudūd al-Ālam „The Regions of the World”. A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D. Translated and explained by ~. London, 1937. 282; VÁSÁRY I., A régi Belső-Ázsia története. 89.

³⁶ A. CASTRÉN i. m. 162 ket *ifān* 'névtelen' (*i* 'név'), 171 ket *xempān* 'nőtlen' (*xim* 'nő'), 216 kott *tešfūn*, *tešpun* 'vak' (*tīš* 'szem').

³⁷ A. CASTRÉN i. m. 11.

³⁸ K. DONNER, Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen. Helsinki, 1920. 100.

³⁹ A. CASTRÉN i. m. 197 és 212.

leg tunguz elemmel is számolhatnánk. De még ha számításba vesszük is azt a lehetőséget, hogy az eredetmonda szerint a türk qayanok egyik őse a **p'angba* 'tunguz' népnevet viselte személynévként, a ket/kott elem a mondában mindenképpen túlsúlyban marad.

Tovább növelheti a ket/kott elem súlyát az eredetmonda B változatának az az adata, amely szerint *Yi-chih-ni-shih-tu* négy fia közül az egyik hattüvűvé változott. Ezt a mondai elemet legkönnyebben mint egy népnév népetimológiával történt értelmezését magyarázhatjuk. A ket nyelvcsoporthoz tartozó népek közül a kottok és az assanok viselték a *kōt'uan* (pl.) nevet. Ennek hangalakja csaknem pontosan egybeesett a török *qotan* 'hattüvű' szóval. Ebben az esetben tehát valószínűleg a kottokról vagy az assanokról van szó az eredetmondában, akiknek nevét török népetimológiával értelmezték.

A ket/kott etnikum jelentőségét ezen a területen bizonyítja szereplésük a türk feliratokban. Bilgä qayan feliratában elmondja: *ö/ürp^antä süj^gšd^m ... "z[b]u[dⁿi^glⁿ]m* (II E 26) „Örpämmél (vagy az Ürpänen) harcoltam ... az az népet leigáztam”.⁴⁰ E tudósításban két fontos adat szerepel: az *Ö/Ürpän* helynév vagy területnév és az *az* népnév. Mindkettő kétségtelenül a jenyiszeji osztják (ket) nyelvcsoporthoz tartozó nyelvből származik. Az *Ürpän* helynév első eleme a ket *ur* 'víz' szó, amelyhez a fentebb már tárgyalt *-pän* fosztóképző járult. Az *ürpän* szó jelentése tehát 'víz nélküli, víztelen' s így kitűnően alkalmas volt egy száraz steppeterület megnevezésére, ahol a čikek és törökök közötti lovas ütközet lezajlott. Ami az az népnevet illeti, ez a kottoknak az arinok által használt *asan* (*assan*) elnevezésével (pl.) lehet azonos. Az *as* ~ az alakok közötti hangtani viszony ugyanaz lehet, mint a *qasar* ~ *qazar* népnév hangtani változatai esetében.⁴¹

A türk eredetmonda eddig vizsgált elemei arról tanúskodnak, hogy a törökök etnikai kialakulása a Jenyiszej felső folyása vidékén szakák, paleoszibériai ketek, kottok, esetleg tunguzok és déli szamojédok (amennyiben a Jenyiszej *Kem* neve szamojéd eredetű⁴²) nyelvi közegében ment végbe. A vizsgált anyagban legnagyobb súllyal a ket/kott elemek szerepeltek, s ezek a *So* < *Sāk* 'Szaka ország' helynévvel együtt az eredetmonda legrégebbi rétegéhez tartoznak. A szakákra vagy szaka típusú kelet-iráni nyelvet beszélő iráni etnikumra utaló elem azonban az eredetmonda későbbi rétegében is található. Ilyen az elbeszélésnek az az adata, amely szerint a nőstényfarkas tíz gyereke közül az egyiknek a neve *A-shih-na* volt s tőle származott a törökök uralkodó nemzetsége. Az *A-shih-na*, ókinai *â-ši-nā* név egy szaka **āššina* < **āššinaka* < óiráni **xšaivanaka* 'király, királyi' alakra megy vissza,⁴³ amelynek nőnemű megfelelője az ószét *āššin* < óiráni **xšaivanā* 'úrnő' szó. A törökök uralkodó nemzetsége tehát a szaka eredetű, 'király' vagy 'királyi' jelentésű **Aššina* vagy **Ašinā* nevet viselte. Hogy a türk arisztokrácia körében nem volt egyedülálló jelenség iráni eredetű nemzetségnevek viselése, azt jól mutatja egy fontos történeti szerepet játszó másik türk előkelőnek, a kínai forrásokban említett *A-shih-tē Yüan-chén*-nek a neve, aki Elteriš qayan alatt *apatarqan* (a hadsereg főparancsnoka) volt.⁴⁴ Az *A-shih-tē*, ókinai *â-ši-tāk* türk nemzetségnév egy szaka **āššitak* < **āššitaka* <

⁴⁰ V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors, 1896. 123.

⁴¹ Az *-s* ~ *-z* váltakozásról, illetve megfelelésről M. RÄSÄNEN, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki, 1949. 176 s k.

⁴² Így VÁSÁRY I.: *Kām*, an Early Samoyed Name of Yenisey. 481 s k.

⁴³ Az *A-shih-na* névnek korábbi magyarázatai (P. A. BOODBERG, *Three Notes on the T'u-chüeh Turks: Semitic and Oriental Studies* 11. 1951: 1 s kk., az *aš* 'átkelni valamin' igéből: S. G. KLYAŠTORNY: *ActaOrientHung.* 47. 1994: 445-7 a szaka *āššaina* 'kék' szóból) jelentéstani szempontból elfogadhatatlanok: egyik szónak vagy címnek sem mutatható ki személynévként való használata.

⁴⁴ LIU MAU-TSAI: i. m. 594.

óiráni **xšaita-ka-* uralkodói címnek az átvétele, amelynek a szogd 'xšyδ 'úr, uralkodó' méltóságnév a megfelelője.⁴⁵

További kelet-iráni elemek lehetnek a türkök eredetmondájában a *türk* név vagy cím eredetére vonatkozó magyarázatok. A monda C változata szerint a türkök elődei a Kin-shan (Altaj) hegységben éltek, s mivel ez a hegység sisak alakú volt, s a sisakot *t'u-chüeh*-nek nevezték, ezért magukat is ezzel az elnevezéssel *T'u-chüeh*-nek (= *türk*-nek) hívták. Itt kétségtelenül a *türk* népnév népetimológias magyarázatával van dolgunk, azonban a török nyelvekben nincs olyan szó, amely hangtani és jelentéstani szempontból alkalmas lenne e népetimológia létrejöttének magyarázatára. Ezért már a korábbi kutatás⁴⁶ a szaka *tturakä* 'fedő, borítás, fedőlap' szóra hívta fel a figyelmet, amelynek e hangalakja és jelentése ugyan nem felel meg pontosan a monda értelmezése által állított követelményeknek, de figyelembe véve, hogy ez az adat a khotani szakák nyelvhasználatát tükrözi, feltehető, hogy a jenyiszeji szakák nyelvében e szónak *turkă alakja és 'sisak' jelentése is létezhetett. E feltevés mellett szól, hogy a khotani szaka szó a tegez szájának borító sapkáját is jelenti,⁴⁷ s a vele összefüggő *ttorä* szót pedig a *Sumeru* hegy arany csúcsának jelölésére használták.⁴⁸ Ezek az adatok megerősítik azt a feltevést, hogy az eredetmondában a *türk* népnévnek szaka népetimológias magyarázatával van dolgunk.

Az eredetmonda B változata eltérő módon magyarázza a *türk* népnév eredetét. E szerint *Yi-chih-ni-shih-tu* legidősebb fia a *Chien-hsi-ch'u-chih-shih* (= Kögmen) hegyen lakott, ahol sokszor nagyon hideg volt, de ez a fiú tüzet szerzett, melegítette és megmentette az embereket, akik ezért megválasztották törzsfőjüknek s a *T'u-chüeh* (= *Türk*) címet adták neki. Az elbeszélés logikája szerint a *Türk* cím összefügg a fiú tüzet szerző és meleget teremtő tevékenységével, és ezzel kapcsolatos jelentésének kell lennie, legalább is népetimológias értelmezés szerint. A török nyelvi anyagban ebben az esetben sem találunk olyan szót, amely jelentéstani és hangtani szempontból a népetimológia létrejöttét megmagyarázhatná, azonban a kelet-iráni nyelvekben számolhatunk az óiráni **ātur-kara-* 'tűzcsináló, tűzgyújtó' összetétel rövidült és *-ka-* képzővel továbbképzett *turkă fejleményével,⁴⁹ amely érthetővé teszi ennek a népetimológiának a létrejöttét.

Érdekes megfigyelni, hogy a török eredetű nyelvi elemek az eredetmonda elbeszélésének a vége felé jelennek meg. Ha helyesen állítjuk helyre *Yi-chih-ni-shih-tu* legidősebb fiának, a *Türk* címet először viselő *Na-tu-liu*-nak a nevét *Yü-lü-liu = *Yolluγ* alakban, akkor ez tekinthető az első török elemnek az eredetmondában. Ugyancsak török eredetűnek látszik *Na-tu-liu* fia, *A-hsien šad* neve. A kínai *A-hsien*, ókínai *ā-yien alak egy török *Aqin* névnek lehet az átírása, amelynek 'folyó, sugár, fénysugár' jelentést tulajdoníthatunk. Azonban idegen eredetű nevek az *Ašina* dinasztiában később is előfordulnak. A T'ang-shu (215,2b) szerint a nyugati türkök őse, *T'u-wu*, *Na-tu-liu*-nak (= *Yü-lü-liu = *Yolluγ*) volt egyik unokája, s az ő legidősebb fia volt a birodalomalapító *T'u-men qayan*.⁵⁰ A kínai *T'u-wu*, ókínai *T'uo-mju*, északnyugati T'ang *T'o-m'u* alak egy ide-

⁴⁵ A szogd címről I. GERSHEVITCH, A Grammar of Manichean Sogdian. Oxford, 1954. 42.

⁴⁶ A. RÓNA-TAS, An Introduction to Turkology. Szeged 1991. 13.

⁴⁷ H. W. BAILEY, Dictionary of Khotan Saka. Cambridge, 1979. 489b.

⁴⁸ H. W. BAILEY i. m. 134b.

⁴⁹ A szókezdő *ā-* eltűnésére a középírányban számos példa van, I. P. HORN, Grundriss der iranischen Philologie. I. Strassburg, 1898—1901. 22, a kelet-iráni nyelvekre vonatkozólag G. MORGENSTIERNE, Indo-Iranian Frontier Languages. II. Oslo, 1938. 327.

⁵⁰ LIU MAU-TSAI i. m. 490.

gen *Tuβu nevet adhat vissza, ez pedig magyarázható a kamasszin szamojéd *t'ibī*, *t'ibī* 'férfi',⁵¹ szóból.

A későbbi türk qayanok közül is többen viseltek nem török eredetű nevet.⁵² Ezek azonban már nem tartoznak az eredetmonda keretébe, kivéve a *T'u-wu* legidősebb fiaként említett *T'u-men* qayant (= *Bumīn* qayan a türk feliratokban) és így testvérét, a más forrásokban szereplő *Istāmi* qayant⁵³ is. Mind a *Bumīn*, mind az *Istāmi* ~ *Īstāmi* név iráni eredetű. A *Bumīn* név az iráni *būmi*- 'föld' szó (középperzsa *būm* szogd *βwmh* = *βūmi*-) -na- képzős⁵⁴ alakja s minthogy a *qayan* méltóságnév eredeti jelentése 'király',⁵⁵ a *Bumīn qayan* név és cím jelentése 'a Föld királya'.⁵⁶ Az *Istāmi* név viszont a szaka *sthaimā*⁵⁷ = *sθāmi* < óiráni *stāna*- 'hely, ország' szó átvétele s így az *Istāmi qayan* név és cím jelentése 'az ország királya'. A Türk Birodalmat megszervező két uralkodónak a neve tehát jelentéstani szempontból összefügg egymással s ugyanakkor rangkülönbséget is kifejez: a *Föld királya* cím nyilvánvalóan magasabb rangot jelölt a türk uralkodói ideológiában, mint az *Ország királya*. Ez megfelel annak a történeti tényállásnak, hogy a Türk Birodalom létrejötté idején a legfőbb hatalmat a keleten székelő türk uralkodó, *Bumīn qayan* gyakorolta.

Ha most összegezni akarjuk a türk eredetmonda változatainak történeti szempontból értékelhető elemeit, akkor először is arra érdemes rámutatni, hogy a megvizsgált névanyag világosan három csoportra tagolódik. Az első csoportba helynevek — területnevek, folyónevek, hegynév — tartoznak, amelyek iráni (szaka), ket, szamojéd eredetűek s az eredetmonda színteréül a Jenyiszej felső folyásának vidékét, a Nyugati-Szaján-hegységtől északra fekvő területet határozzák meg. A második csoportot olyan személynevek alkotják, amelyek közvetve (népetimológiával) vagy közvetlenül valamilyen etnikumra (kott, kirgiz, tunguz) utalnak, s a népnevek megszemélyesítésével az etnikai szemléletű genealógiát képviselik. A harmadik csoport az *Ašīna* türk uralkodó nemzetség tagjainak nevét foglalja magába, amelyek iráni (szaka), ket vagy kott, szamojéd és török eredetűek. Minthogy a második csoportot is az *Ašīna* nemzetség tagjainak nevei vagy

⁵¹ A. J. JOKI, Kai Donners Kamassisches Wörterbuch. Bearb. u. hrsg. von ~. Helsinki, 1944. 71b.

⁵² Mint erre már LIGETI L. rámutatott: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 324.

⁵³ A türk feliratok s a kínai, középperzsa, szogd, perzsa, arab és bizánci források, sőt hivatalos pecsétjük egyértelmű tanúbizonysága szerint *Istāmi* és a többi nyugati türk uralkodó a *qayan* címet viselte. LIGETI L. (i. m. 326) ennek ellenére valamilyen félreértés következtében úgy gondolja, hogy csak *yaβγu*-k voltak. Valószínűleg az tévesztette meg, hogy a *yaβγu* szó személynevek egyik eleme (pl. *Ton Jebū qayan*) vagy egyenesen személynevek (*Jebū qayan*) volt több esetben.

⁵⁴ E képzőről l. GERSHEVITCH i. m. 156.

⁵⁵ HARMATTA J., Előszó az 1986. évi kiadáshoz. Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp., 1940. XVI.

⁵⁶ Ez az univerzális világuralmi igény világosan kifejezésre jut a türk qayanok görög nyelvű *κύριος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης πττα* „a földkerekség hét klímájának (= a világnak) ura” titulációjában. Még élesebben fejezi ki ugyanezt a nyugati türk qayan fiának II. Xusrō sāsānida uralkodóhoz írt és Moses Kaľankatvac'i által megőrzött levele, amelyben *Ton Jebū qayan* „az egész föld urának, a Te (= II. Xusrō) és minden királyok királyának” nevezi (HARMATTA J., Egy nyugati türk uralkodó medaillona: *AntTan.* 28. 1981: 29).

⁵⁷ A szaka szóról l. H. W. BAILEY W. B. HENNINGnél: *BSOS.* 9. 1938: 546.

velük kapcsolatban álló nevek alkotják, a mondaváltozatok lényegében véve a türk uralkodó nemzetség eredetmondájának tekinthetők.

Kétségtelen, hogy az eredetmonda változataiban szereplő névanyag által képviselt nyelveket beszélő népek a Türk Birodalom keretébe tartoztak, s ezért arra lehetne gondolni, hogy a monda a Türk Birodalom aktuális, Kr. u. 590 körüli etnikai viszonyait tükrözi, s így adatai nem használhatók fel arra, hogy a türk etnikum vagy legalábbis uralkodó nemzetsége kialakulásának folyamatába bepillantassunk. Ez ellen az elképzelés ellen azonban több megfontolás szól. Az eredetmonda ugyanis minden bizonnyal a qajani nemzetség köréből vált ismertté a Sui-korban a kínaiak számára, az viszont aligha tehető fel, hogy a türk qajanak negyedik-ötödik nemzedéke ismerte volna még azokat a nyelveket, amelyeknek ismerete szükséges lett volna e helynevek és személynevek megalkotásához, nem is szólva arról, hogy hatalma tetőpontján mi készíthette volna arra, hogy eredetmondájába ket, kott vagy szamojéd elemeket építsen be. Nyilvánvaló, hogy a vizsgált nyelvi anyag csak megőrzött hagyomány lehet a qajani nemzetség eredetmondájában. S ha közvetlenül csak a qajani nemzetség etnikai kapcsolataira vet is fényt, nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy ugyanezek az etnikai összetevők a türk etnikum kialakulásában is jelentős szerepet játszottak, mint azt más megfigyelések alapján már a korábbi kutatás is valószínűnek tartotta.⁵⁸

HARMATTA JÁNOS

Hadrovics László (1910—1997) és az Eötvös Collegium*

Mintegy fél évszázados szoros személyes kapcsolatunk során folytatott kiadós beszélgetéseinkből, életrajzi adatokat is bőven tartalmazó írsaiból, valamint kézírásos emlékezéseinek lapjairól olyan életszerű képet alkothattam Hadrovics Lászlónak az Eötvös Collegiumban diákként és tanárként eltöltött éveiről, hogy Borzsák István professzor úr felkérésére vállalkozni mertem Hadrovics László kollégiumi életének összefoglaló, bár szükségszerűen hézagos ismertetésére. Merészségről beszélek, minthogy én magam nem is voltam kollégista. Ezek előrebocsátásával kérem a kollégium mélyen tisztelt egykori és mai növendékeit, hogy előlegezzenek bizalmat a három fő forráság anyagából egybeszerkesztett előadásomnak. Elvszerűen tartózkodtam a nem Hadrovics Lászlótól származó vagy nem reá vonatkozó közlések felhasználásától.

A Trianonnal a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz (későbbi nevén Jugoszláviához) került Alsólendván született Hadrovics László a gimnázium négy alsó osztályát a kőszegi bencéseknel végezte. Ám 1925 őszén a keszthelyi premontrei főgimnáziumban folytatta tanulmányait, s ott is érettségizett 1929-ben. Olyan jó latinista volt, hogy ebből a nehéz tantárgyból tanítványt is vállalt korrepetálásra. (Szilárd latin tudását még Kőszegen alapozta meg Hein Tádé óráin.) Keszthelyi latintanára, Láng Emil méltányolta Hadrovics László latin tudását. Hatodikos korában arra biztatta, hogy keressen ki a Zászlónkban valami kis kerek elbeszélést, amit lefordíthat latinra és beküldhet a Juventus című budapesti latin nyelvű diáklapba. Hadrovics talált is egy elég szemléletes leírást egy felvidéki Mária Terézia-szobor ledöntéséről, latinra fordította, a latinul kitűnően tudó Láng tanár úr átnézte, helyenként átsztilizálta. A fordítás megjelent a Juventusban. A végén ott állt: „Latine reddidit Ladislaus Hadrovics”. Minden bizonnyal Láng Emil tanár úr-

⁵⁸ D. SINOR i. m. 236 s k., 249; I. Ecsedy i. m. 284.

* Előadásként elhangzott 1999. április 29-én az Eötvös József Collegium Baráti Körében.

tól hallott először Hadrovics László a budapesti Eötvös Collegiumról. Ugyanis Láng Emil maga is egykori kollégista volt, akit ötödmagával már felszentelt papként (áldozárként) vettek fel 1895-ben az akkor induló Csillag (1925 óta Gönczy Pál) utcai Eötvös Collegiumba az elit helyzetű csornai premontrei kanonokrend által fizetett helyre. Amikor Láng Emil megtudta, hogy Hadrovics László az érettségi után a budapesti egyetemre készül és — alkalmasint éppen az ő példája nyomán — az Eötvös Collegiumba pályázik, pártfogó levelet írt érdekében egykori kollégiumi társának, akkor a Collegium igazgatójának, Gombocz Zoltánnak, aki 1895-ben vele együtt került diákként az akkor megnyílt Collegiumba. Szokásos volt, hogy az egykori kollégisták felkarolták legkiválóbb tanítványaikat és beajánlották őket a Collegiumba. Az efféle tanári patronálásnak szinte nagyobb volt a hitele és fogantatja, mint — mondjuk — a keszthelyi herceg Festetics Tasziló főúri protekciójának.

1929 szeptemberében Hadrovics László beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára latin—magyar—német szakra s egyúttal pályázott az Eötvös Collegiumba. A kollégiumi felvételt többfordulós beszélgetés, ún. „fejtapogatás” előzte meg. A pályázók néhány napot a kollégiumban töltöttek, és a kollégiumi tanárokkal többször is hosszabb ideig beszélgettek. Magyarból Zsrai Miklós, latinból Szabó Miklós és Moravcsik Gyula kollégiumi tanár vizsgáztatta Hadrovics Lászlót. A Zsrai tanár úrral folytatott beszélgetésen kiviláglott, hogy bizony Hadrovics László irodalmi szemhatára a keszthelyi gimnáziumban tanultakon alig terjedt túl, az irodalomtörténet tudományáról pedig csak nagyon elmosódó képzei voltak. Horváth Jánosnak csak a nevét hallotta, de semmit sem olvasott tőle. Mindaddig főleg a világirodalomból magyarra fordított rövidebb műveket közreadó Olcsó Könyvtár és a magyar szerzőket bemutató Magyar Könyvtár apró kötetkein nevelődött. Zsrai tanár úron látszott, hogy lehangolódott Hadrovics László feleleteitől, és néhány további kérdés után szelíd sóhajjal udvariasan elbocsátotta. Ebből a szereplésből aligha lett volna felvétel. Hogy Hadrovics Lászlót mégis felvették, azt csakis latin tudásának köszönhette, amit még Kőszegen a négy alsó gimnáziumi osztályban Hein Tádé bencés pap-tanár ragyogó módszerrel tölcsezett bele. Szabó Miklós egy Tacitus szöveget tett eléje, hangosan olvastatta, itt-ott kijavítva a hangsúlyozását és a rövidség-hosszúságot egyes szavakban, de nyelvtani kérdéseket is feltett. Moravcsik Gyula egyebek között az ablativus respectivus vagy limitationis (tekintethatározó) szabályát kérdezte tőle. Még kőszegi kisgimnazista korából jól emlékezett a helyes válaszra, és példát is mondott rá: *altero pede claudus* (= egyik lábára sánta). Felvették a kollégiumba magyar és latin főszakra. Harmadiknak a németet választotta. Így azonban csak a hivatalos felvételin jutott át, és bekerült a kollégisták hatvan fős csapatába, hátra volt még a tréfás gólyavizsga. Ezt minden évben külön „miniszteri megbízott”, Erdős Jóska vezette le. Már régebben végzett a kollégiumban, valahol vidéken tanított, de minden évben felhívták gólyavizsgát tartani. Szellemes ember volt, kitalált mindenféle képtelenségeket és mindig friss viccekkel jött. De legtöbbet a gólyák életrajzaiból merített, amelyeket szegény fejükkal a gólyavizsga előtt írtak. Az egész procedúra tettetett komolysággal folyt le, ami mögött a legtöbb gólya már gyanította a tréfát. Így az egész gólyavizsga senkinek semmiféle lelki megrázkódtatást nem okozott. De túl kellett esni a felavatáson, az első „gólyalehúzáson” is. Ez éjszaka történt. A gólya békésen aludt, egyszer csak folyosó felőli vad ordítózásra ébredt. Berontott a hálósobába egy furcsa öltözékekbe burkolt vad csapat. Gólya, fel! Feküdjék az asztalvégre! Hadrovics gólya nem akart engedelmeskedni. Azt hitte, hogy elég erős lesz, és dulakodni kezdett. De tévedett. Két oldalról többen elkapták, és az asztalvégre nyomva alaposan ráverték a fenekére. Köszönje meg! (Azt már nem! — gondolta magában

Hadrovics.) Köszönje meg! Míg a többiek üvöltöttek, Harsányi Pista (a családanya) Hadrovics fülébe súgta: Köszönd meg! Erre Hadrovics: Köszönöm! Ezzel vége lett.

A mai viszonyokhoz képest Hadrovics kollégista korában az Eötvös Collegium szinte hihetetlen kényelmet biztosított a diákoknak. Négyen laktak két szobában. Az egyik volt a tanuló négy íróasztallal, négy székkal, a másik a háló, négy ágygal és két óriási ruhásszekrénnel, amelynek fele illetett meg egy-egy diákot. Közepén asztal négy székkal. A „családokat” lehetőleg úgy válogatták össze, hogy egyfajta szakosok legyenek. Hadrovics „családja” magyar—latin szakos volt. Tagjai egy negyedéves (= családapa), egy harmadéves (= családanya), egy másodéves és maga Hadrovics mint elsőéves. Hadrovicsra a legnagyobb hatással a harmadéves Harsányi Pista, a sárospataki Harsányi István gimnáziumi tanár fia volt. Ő biztatta például, hogy a latin klasszikusok tanulmányozása mellett olvasson modern magyar és idegen szépirodalmat. Elvitte Szabó Dezső és Karácsony Sándor előadásaira. Rávette, hogy iratkozzon be a kollégisták számára külön szervezett tánciskolába. (Dr. Harsányi István tanár és pszichológus az 1930-as évektől Sárospatakon tanított, 1945 után pedig Budapesten dolgozott a tehetséggutató és -mentés terén. Főleg neveléslélektani tárgyú irodalmi munkásságát ismerteti a Pedagógiai Lexikon [2: 110]. A legidősebb egykori kollégisták közé számító, 91 éves dr. Harsányi István jelenleg Mátyásföldön lakik a Hangulat utca 14. alatt. L. Dr. Nagy Károly „Születésnap köszöntő”-jét a Magyar Nemzet 1999. február 19-i számának 15. oldalán.)

A kollégiumi szobák rendben tartásáról csupa férfiből álló takarító személyzet gondoskodott. A mosdókban mindenkinek külön mosdóagylója volt, fölötte tükörrel, alatta kis szekrénnel. Fürdő (zuhannyal és kádakkal) az alagsorban volt, és hetenként egyszer állt rendelkezésre. Később az emeleten kisebb szobákat átalakítottak fürdőszobákká.

Nagy kényelmet jelentett a napi háromszori étkezés. Ha valaki ebédre nem tudott megjelenni, előre bejelentette, és eltették az ételét estére, vagy ha csak keveset késett, utólag melegítve megkaphatta. Hosszú, tisztemélyes asztalok mellett folyt az étkezés. A reggelinél nem volt semmi ceremónia. Mindenki megitta a kávéját és megette melléje a kenyérét, amikor éppen jött. Az ebéd viszont szabályozott keretek között zajlott le. Egy asztalnál két ötös csoport ült. Ennek megfelelően egy asztalra két-két tál étel (leves és főzelék) került. Mindegyik ötös csoport együtt szokott ebédelni és vacsorázni. Egy volt köztük az asztalfő. Ő vehetett elsőnek. Az étkezés legtöbbször nagy lármával folyt. A később jövők neveit hangosan kórusban kiabálták, pl. Legény! Legény! Göbl! Göbl! [= Gáldi]. Ha valamelyik este színházba, moziba vagy lányos házhoz látogatóba készültek a kollégisták, vagy éppen a Kis Rablóban, esetleg a Ketterben akartak szórakozni, a tíz órán túli kimaradást aznap reggel be kellett jelenteniük az igazgatónak. Az ilyen bejelentés mindig jó alkalom volt arra, hogy Gombocz úr röviden elbeszélgesse velük, mindig érdeklődve afelől, mit olvasnak, s egy-egy rövid mondattal lényeges véleményt tudott mondani az olvasmányokról, egy-egy megjegyzéssel új irányt szabva a hallgatók érdeklődésének. Egyik legnemesebb ambíciója az volt, hogy a kollégistákkal megszerettesse a zenét. Jó gramofonja volt és hozzá válogatott lemezei. Szívesen rendezett a kollégistáknak zenedélutánokat.

A kollégium társas életének kimagasló eseménye volt a minden évben megrendezett kabaré. Erre egyetemi tanárokat is meg szoktak hívni. Az egész esemény színdarab formájában zajlott le. Kollektív munkával készült és lehetőleg minden tanárt kifigurázott. Ezért senkinek sem volt szabad megsértődnie. Egyszer azonban mégis kellemetlenség történt. Az egyik kabarén a meghívottak között volt Pintér Jenő tankerületi főigazgató, az ismert irodalomtörténész is, aki különben a tanárvizsgáló bizottság tagja is volt. A kollégiumot nem ismerte. Ezért a kabaré szünetében Gombocz Zoltán igazgatóval és más tanárokkal körsétát tett a könyvtártermekben. A magyar szakkönyvtárban levette a polc-

ról a saját irodalomtörténetét és lapozni kezdte. Vesztére, azaz a kollégium vesztére. A könyv ugyanis tele volt firkálva nem éppen hízelgő megjegyzésekkel, mint pl. *bolond! őrült! fogják meg!* stb. Ez érthető módon Pintért mérhetetlenül felháborította, s mivel a beírások leginkább tintával történtek, az egész kézikönyvet (több kötetet) ki kellett cserélni. Pintér pedig esküdt ellensége lett a kollégiumnak.

Az Eötvös Collegiumban ünnepélyt egy évben csak egyszer tartottak, március 15-én. Az ünnepi beszédet ilyenkor az ifjúsági elnök tartotta, akinek egyébként nem sok funkciója volt.

Az eddig elmondottak az Eötvös Collegiumnak inkább csak a külső képéről adhattak némi fogalmat. A külsőleges szabadosság mögött az önként vállalt legszigorúbb tanulmányi fegyelem volt a lényeg. Ennek lehetőségét mindenek előtt a gazdag, szabad polcos könyvtár biztosította. Egy nagy teremben álltak a francia, német, angol, latin, görög irodalom polcai, közöttük hosszú asztalok székekkel. A többi kisebb teremben volt a földrajzi, történelmi, filozófiai, művészettörténeti és — külön — a magyar irodalmi és nyelvészeti könyvtár. Az egész könyvtár este 10-ig volt nyitva; aki akarta, egy-egy könyvet este felvihetett a szobába, de másnap reggel a helyére kellett tennie. Ahogy a könyvtár állománya gyarapodott, egyre több helyre volt szükség. Így például a régi, műemlék értékű könyvek az első emeleti folyosón zárt szekrényekbe kerültek, az eredeti díszteremből pedig folyóirati olvasóterem lett. Hadrovics László még idős korában is szívesen látogatta a könyvtárat, használta a folyóiratokat és élvezte a szép, világos, barátságos termet. A könyvtárban mindig teljes csend volt. Akik beszélgetni akartak, átmentek a társalgóba.

Az egyetemi előadásokkal párhuzamosan az Eötvös Collegiumban szakórák folytak, amelyekről egyszerűen nem lehetett hiányozni. (Az egyetemi előadásokról — kivéve Gombocz Zoltán és Horváth János előadásait — esetleg lehetett.) Ezek a kollégiumi szakórákon nem a szakvezető tanár adott elő, hanem a diákok számoltak be egy-egy kijelölt témáról, hogy hozzászokjanak az önálló tudományos munkához, a kijegyzetelt adatok alapján az összefüggő, szabad előadáshoz, önálló vélemények megfogalmazásához, a hozzászólások, a feltett kérdések megválaszolásához. Hadrovics László magyarból Zsirai Miklós, latinból Pais Dezső, németből Koszó János szakvezető tanár keze alá került. Zsirai tanár úr órái általában kedélyes hangulatban folytak. A dicsérettel nem fukarkodott, a gyengébb szereplés inkább lehangolta, mint bosszantotta. Ilyenkor elszomorodott az arca, mint mikor valaki egy szép reményében csalódott. A témákat úgy választotta meg, hogy elméleti bevezetésül szolgáljanak a nyelvtudományba. A félév elején több ilyen témát jelölt meg, ki-ki tetszése szerint választhatott közülük, de mindenkinek vállalnia kellett valamit. A nyelvrokonság kérdéséhez például rövid tájékoztatást kaptak a hallgatók, aztán jöttek a konkrét feladatok. Mivel Hadrovics a magyar mellett latin és (harmadikként) német szakos is volt, vállalta az indogermán nyelvcsaládot. Az ilyen témák feldolgozásának egyik célja az volt, hogy a kollégisták ismerkedjenek a könyvtárral. A polcok között járkálva Hadrovics ráakadt egy hatalmas, többkötetes német Grundriß-re (K. BRUGMANN—B. DELBRÜCK, Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprache. I—V. Straßburg, 1888—1900.), amelynek első kötete elején részletes tájékoztatás volt az indogermán nyelvcsalád rokonsági viszonyairól. Hadrovics átrágtta magát rajta. Zsirai tanár úr megdicsérte, hogy a legjobb forrásból merített. — A hangváltozásokat úgy vették birtokba, hogy a Nyelvtörténeti Szótárban olyan szavakat kellett keresni, amelyeknek régi alakja valamiben különbözött a maitól. Ez közös feladat volt, összegyűjtött szavait ki-ki előadta, majd a változásokat együttesen rendezték típusokba, közben szó esett a hangtörvényekről, különböző értelmezésekről. Így szerezték meg a magyar szakos kollégisták azokat az alapvető ismereteket, amelyekre a nyelvvel foglalkozó októnak vagy kutónak lépten-nyomon szüksége van.

Pais Dezső latin szakoráján Ovidiustól a Fasti-t olvasták. Mindjárt az első órán feltűnt, hogy Hadrovics László bizony felületesen készült. A Fasti tele van mitológiai vonatkozásokkal, ókori helynevekkel és hasonló tárgyi buktatókkal. Hadrovics azt hitte, hogy elég lesz, ha a szöveget megérti és nyelvileg magyarázni tudja. Pais tanár urat viszont minden tárgyi vonatkozás is érdekelte. Az első óra kudarca után a tanítvány szinte versenyre kelt tanárával. Volt egy olyan Ovidiusa, amelynek minden két lapja közé egy-egy tiszta lap volt bekötve (nyomdai szaknyelven „belőtt” példány). Ezekre a tiszta lapokra Hadrovics minden tudnivalót szépen beírt, még térképeket is rajzolt. Ez természetesen sok aprólékos munkával, utánkereséssel járt, de Hadrovicsot vigasztalhatta az a tudat, hogy Pais tanár úr legalább olyan szorgalmasan készül az óráira, mint ő.

A német szakvezető tanárhoz, Koszó Jánoshoz Mód Péterrel (1911—1996) járt együtt a kollégista Hadrovics. (Mód Péterről megemlítem, hogy benne volt az 1932-es kollégiumi kommunista szervezkedésben; letartóztatták, elítélték, s kizárták az ország egyetemeiről. 1949-től 1954-ig koholt vádak alapján börtönben ült, majd jelentős diplomáciai karriert futott be; 1976-tól 1984-ig, nyugdíjazásáig ő volt Magyarország UNESCO-nagykövete.) Koszó rendszerint egy-egy nagyobb irodalomtörténeti tanulmányt adott ki referálásra, aminek megvolt az a haszna, hogy tanítványai megismerkedtek a német irodalomtörténetírás stílusával. A nyelvgyakorló órákat Ernst Heckel (a későbbi „Tanuljunk könnyen gyorsan németül” szerzője) vezette. Neki az volt a törekvése, hogy a nyelvtanulás mellett vizsgai haszna is legyen az óráinak. Így az ún. poetischer Realismus szerzőit (Gottfried Keller, Theodor Storm stb.) olvastatta a kollégistákkal, s egy-egy rövidebb elbeszélésnek a tartalmát németül kellett írásban összefoglalni. Ezeket a dolgozatokat Heckel mindig gondosan kijavította, s a már így rendbe tett saját szövegüket kívülről elmondatta a kollégistákkal. Ezeket a gyakorlatokat Hadrovics nagyon élvezte, és a tanári konferencián dicséretet is kapott értük.

A kollégium első, legendáktól övezett igazgatója, Bartoniek Géza Hadrovics kollégista éveiben már nagyon beteg volt, lakását nem is hagyta el, Hadrovics őt sohasem látta. Az aláírásával kitett hirdetményeken csak mint B. G. szerepelt, így rajta ragadt a Bégé név. Minden idősebb kollégista csak így emlegette. Közzájón forgott néhány mondása, mint például *a kollégium nem tápintézet és nem méntelep*. 1930-ban meghalt. Temetésén a kollégium énekkarában Hadrovics László is szerepelt. Bégé igazgató úr emléke mindaddig élt a kollégisták között, amíg voltak olyanok, akik az ő vezetése alatt töltöttek el legalább egy-két évet. Aztán csak a rövidített nevét említették néha. A kollégium vezetését végleg Gombocz Zoltán vette át, akinek határtalan tekintélye volt a kollégisták előtt. Főként tudományos teljesítményét (EtSz.!), biztos tárgyi tudását, póz nélküli szellemi fölényét, széles körű általános műveltségét, bámulatos emlékezőtehetségét, stilisztikai érzékét, műgondját, nagy nyelvismeretét csodálták. Tökéletesen beszélt németül. Ezt minden alkalommal tapasztalni lehetett, amikor német vendéget vezetett körül a kollégiumban s magyarázta neki a könyvtárat és a kollégium tanulmányi rendjét. A franciában annyira otthonos volt, hogy mint a Tanárvizsgáló Bizottság tagja franciaszakosokat is vizsgáztatott. Oroszul legalább annyit tudott, hogy olvasni tudta a finnugor és turkológiai vonatkozású szakirodalmat. Hadrovics már harmadéves volt, s Gombocz éppen akkor nézett be a nagykönyvtárba, amikor ott oroszul tanulgatott. Amint Gombocz meglátta, hogy Hadrovics mivel foglalkozik, elkezdte szavalni Tatyjana levelét: „Я к вам пишу — чего же боле? Что я могу еще сказать?” Tudja, mondta Gombocz, az orosz csak a hangsúly változatossága miatt nehéz. Olvasson sok verset hangosan. — Igaza volt. Hadrovics később egész sor orosz verset megtanult, és prózai szövegeket is főleg olyanokat olvasott, amelyiken fel volt rakva a hangsúly. — Gombocz tudott olaszul és finnül is, olvasott spanyolul és angolul. A kiejtésre, nyelvtani korrektségre nagyon ügyelt. Gom-

boc Zoltánban a tudóssal egyenrangú volt a professzor, az egyetemi oktató. Előadásainak különös varázsuk volt. Egy-egy órán jól előkészített, kerekre formált, biztos ismereteket tartalmazó anyagrészt adott elő. Tárgyától sohasem kalandozott messzire, csak néha utalt egy-egy leeresztett hangsúlyú mellékmondatban a tárgytól messzebbre vivő ismeretekre. Ilyenkor érezték a hallgatók, köztük Hadrovics László is, hogy amit Gombocz előad, valójában csak töredéke annak, amit tud. Előadásai igényességükkel vonzották a hallgatókat. Katalógust nem szokott tartani, de óráin a legtágasabb tanterem is zsúfolásig megtelt. A szemináriumi órák hangulata oldott volt. Legtöbbször abból lehetett tanulni, ahogyan a kezdőt egy-egy téma kidolgozására elindította, ahogyan feladatát körvonalazta és a források és szakirodalom használatára előkészítette. Mint vizsgáztató sohasem az előadott anyagot akarta vizsonthallani, hanem arra volt kíváncsi, hogy a felszedett ismeretekből ki milyen messzire tud következtetni, hogyan tud kombinálni. Tudósként és tanárként Gombocz szűkebb körű iskolát nem teremtet maga körül, de akik hallgatták vagy szemináriumain részt vettek, mind szívesen vallották magukat tanítványának, s aki — mint Hadrovics László is — elmondhatta: én is hallgattam Gombocz urat, mindig is egy igényes szellemi közösség tagjának érezhette magát.

Barátságos magatartása mellett Gombocz valójában zárkózott volt. Magáról sohasem beszélt. Szeretett jól élni, bőségesen táplálkozni. Egészségét nem kímélte. Állítólag napi hatvan-hetven cigaretta szívott. Egyszer azt mondta, olyan orvost keres, aki megengedi a dohányzást. Külön konyhát tartott szakácsnővel és annak unokahúgával mint konyhalánnyal. Teste elnehezült, szinte természetellenesen kövér lett. Nem nősült meg. Voltak, akik azt állították, hogy a nők helyett inkább a férfiakhoz vonzódott. Hadrovics ebből mindössze annyit látott, hogy egyszer mutatott neki egy képet, ahol meztelen férfiak a hóban henteregtek. Hadrovics az egésznek semmi jelentőséget sem tulajdonított.

Másod- és harmadéves kollégista kora között, 1931-ben nagy változás történt Hadrovics László tanulmányi érdeklődésében, ami egész későbbi életpályáját meghatározta. A kollégium könyvtárának szerény kis szlavisztikai gyűjteményében böngészve talált egy kis németül írt horvát nyelvkönyvet: M. E. MUŽA, Praktische Grammatik der Kroatischen Sprache für den Selbstunterricht (Wien—Leipzig, s. a. A. Hartleben's Bibliothek der Sprachenkunde 46. Teil). Ez a kis nyelvkönyv felelevenítette benne rokonai kapcsolatait, azt, hogy a horvátországi Belováron édesanyja révén rokonai vannak. Elkezdett rendszeresen tanulni horvátul. A tanulás könnyen ment, mert a nyelvtan egész rendszere a latinon keresztül már szinte a vérébe ivódott. Néhány hónap alatt annyira jutott, hogy a nyelvkönyve mondatait is felhasználva meg tudott fogalmazni egy rövidke horvát levelet. A belovári rokonok később elmondták, hogy mindössze egy hibát találtak benne, különben annyira fellelkesedtek, hogy a következő nyári vakációra meghívták magukhoz. Ez a családi körben töltött, ismerkedésekkel, kirándulásokkal tarkított horvátországi vakáció belevitte Hadrovicsot a mindennapi horvát élet sűrűjébe. A horvát nyelv nagyon könnyű a magyarnak. Ha megtanulja a szótagalkotó *r* kiejtését (mint *Krleža*), semmi más nehézsége nincs. Idővel majd különbséget tud tenni a *č* és *ć* hangok kiejtése között, de kezdetben erre nincs szüksége, mert a *kaj*-horvát területen a két mássalhangzót egyformán ejtik. A horvátországi vakáció végére egyszerű beszélgetésben idegenek nem vették észre, hogy Hadrovics László nem horvát, hanem magyar. Ennyire intenzív nyelvtanulásra horvátból soha később nem nyílt Hadrovicsnak alkalma. Elhatározta, hogy beledolgozza magát a szlavisztikába. Az egyetemen elhagyta a németet mint harmadik szaktárgyat, és Melich Jánosnál általános szlavisztikát, Bajza Józsefnél pedig horvát irodalomtörténetet hallgatott. Közben magánúton állandóan tanulta az orosz is, hiszen a legnagyobb lélekszámú és leggazdagabb irodalmú szláv nemzet nyelvére minden szlavistának múlhatatlannul szüksége van. A nagy Toussaint-Langenscheidt orosz nyelvkönyv (Der Große Tous-

saint-Langenscheidt in 36 Briefen) leveleit dolgozta fel, de kereste az élő beszédben való gyakorlás lehetőségeit is. Akkoriban számos művelt orosz emigráns tartózkodott Magyarországon. Szívesen adtak orosz nyelvleckéket a fiatal magyar tudósjelöltnak. Egyik nyelvmesterétől, Marija Szafonovától 1936. december 14-én, karácsony táján egy 1922. évi pétervári kiadású *Неизданный Пушкин* című kötetet kapott Puskin mindaddig kiadatlan verses és prózai műveivel. Az ajándékozó emigráns hölgy megindító emlékeztetőt írt a kötet elejére: „Владиславу Алексеевичу Гну Хадрович — мой «завет». Никогда не покидайте своей родины” [= Vlagyiszlav Alekszejevics Hadrovics úrnak meghagyom: sohase hagyja el hazáját].

1933 végén Hadrovics László letette a diplomát jelentő államvizsgát, majd 1934 májusában *summa cum laude* letette a doktorátust is. Szigorlati főtárgya a szláv nyelvészet volt (Melich János). Egyik melléktárgyának a horvát irodalmat (Bajza József), másik melléktárgyának pedig a magyar nyelvészetet (Gombocz Zoltán) választotta. Doktori disszertációját Pais Dezső javaslatára Muraköz helyneveiről írta.

Ezzel le is zárultak Hadrovics László kollégista évei. 1934-ben egyéves katonai (karpaszományos) szolgálatra vonult be a nagykanizsai Jurisics Miklós fogaltott tüzérsztyályhoz, ahol örömet lelte a lovaglásban, majd ösztöndíjjal továbbképzésre ment Berlinbe. Megkezdődött tudományos és oktatói pályája. Am az Eötvös Collegiummal továbbra is szoros kapcsolatban maradt mint szaktanár. Éveken keresztül oktatott a kollégiumban magyar nyelvészetet, majd szerb és orosz nyelvet, irodalmat. Magyar nyelvészeti szaktanári tevékenységéről Elekfi László és Fábián Pál tanár urak adhatnak hiteles képet. Balázs János fel-felemlgette, hogy az első szláv nyelvi mondatot Hadrovics szerb nyelvóráján sajátította el: *Konj je životinja* [= a ló állat]. Fodor András oroszstanárként örököltette meg naplójegyzeteiben (A Kollégium. Napló 1947—1950). Hadrovics László tanári népszerűségét mutatja, hogy az 1948. június 17-én tartott kollégiumi kabaren egy bohókás választási rigmusban őt jelölték elnöknek: „Bár szadista, nem szlavista, / még csak nem is kommunista, / enyhe-renyhe, nem is rác, / legyen elnök Hadrovác!” A *szadista — szlavista* rim onnan eredt, hogy nagykanizsai karpaszományos tüzérként egyszer tudományos munkája miatt szabadságolták Hadrovicsot. Miért, mivel foglalkozik maga? — kérdezte a méltatlankodó tüzmaster. — Szlavista vagyok! — Na jól nézünk ki, már a szadistáknak is szabadság jár! — fakadt ki az idegen szavak világában kiigazodni nem tudó hadfi (Fodor András i. m. 128).

A történelmi Zala vármegye legnyugatibb járásának székhelyéről, Alsólendváról való Hadrovics Lászlóban tagadhatatlanul volt egy kis ártatlan zalai lokálpatriotizmus. A kollégium tanárai és hallgatói közül különösen közel érezte magához az ugyancsak zalai születésű és kötődésű Pais Dezsőt, Keresztury Dezsőt, Németh G. Bélát, de nem kevésbé a Veszprém megyei Balázs Jánost és a somogyi Fodor Andrást is. Szülőhelyéről hozta magával azt az enyhén vidékies, kellemesen hangzó hetési kiejtést, amelyet Budapesten is megőrzött.

Hadrovics László mint kollégista élvezhette a kollégiumnak Gombocz Zoltán igazgatása alatti virágkorát, de az 1940-es évek végén mint kollégiumi tanár tapasztalhatta a halódását is, amikor „ezt a nagyszerű intézményt acsarkodva kezdték szétmárcangolni, és végül halálra is ítélték”. Ennek a vesztéségnek a fájdalma sohasem enyhült meg benne. Tőle telhetően kivette részét az 1958-tól szakkollégiumként újraélesztgetett kollégium életében is. Részt vállalt a felvételi bizottságok munkájában, kitartóan látogatta a könyvtárat, 1995-ben bekapcsolódott a kollégium centenáriumi ünnepségeibe. Haláláig hálás fia és szellemi örökségének hű sáfárja maradt a kollégiumnak, amelynek falai között mindig otthon érezte magát.

Szótáriródmunk történetének mostohagyermek*

1. Mint ismeretes, a magyar szótáriródmunk történetéről két alapvető monográfia áll rendelkezésünkre: MELICH JÁNOSÉ, amely a kezdetektől PÁPAI PÁRIZ szótáráig tárgyalja a témát; és GÁLDI LÁSZLÓÉ, amely a XVIII. század hetvenes éveitől a XIX. század negyvenes éveig tárja föl a szótári munkálatokat. Ennélfogva a közbeeső mintegy hat évtized szótári termésének, köztük JAMBRESSICH alább tárgyalandó munkájának (*Lexicon Latinum*, 1742.) tüzetes elemzésére nem került sor. Ezt az 1711-től 1772-ig tartó időszakot a régebbi irodalomtörténet-írás a hanyatlás korszakának könyvelte el. A nyelvtudománytörténet szempontjából azonban virágzó korszak, új kezdemények évadja, amelyet szerzői és kiadványai alapján a jezsuita szótárirás korszakának nevezhetünk.

A jezsuiták szótári kiadványairól régebbi literátoraink közül megemlékezett SÁNDOR ISTVÁN a Sokféle VIII. kötetében, PÁPAY SÁMUEL „A’ magyar literatúra’ esméreté”-ben, TOLDY FERENC pedig „A magyar irodalom történeté”-ben (1865—1866.) három munkát emelve ki, róluk sommásan így vélekedett: „Bementek a magyar szók Bischof Gradus ad Parnassum nagy szinonimikonjába (1729), Wagner Ferenc Phraseológiájába (1750), Jambressich deák—horvát szótárába (1742), de mindezekhez csak a meglévő szótárak használtatván fel, a szótári anyag általok nem neveltetett.” Jambressich szótárára nézve ugyanezt a nézetet képviselte MELICH JÁNOS is, amikor Pápai Páriz követőit tárgyalva említett monográfiájának utolsó bekezdésében ezt írta: „P. PÁRIZ szótára magyar nyelvi anyaga került bele több olyan szótárba, a melyeknek a latin—magyar mellett egy harmadik nyelv értelmezése volt a fő célja. Így a JAMBRESSICH-féle »Lexicon Latinum, interpr. illyrica, germanica et hungarica« (Zágráb, 1742.) szótárban a magyar rész P. PÁRIZ-ból való.”

Jambressich nevére és művére magam is MELICH értekezéséből szereztem egykor tudomást. Hogy most mégis tőle eltérő vélekedéssel fogok előállni, az annak tulajdonítható, hogy antikváriumokban való forgolódásaim során, 1998 tavaszán Borda Lajos antikvárius jóvoltából Jambressich szótárának egy eredeti példányához jutottam hozzá.

A szótárban tallózva, már az első próbafúrások — Pápai Párizsal való futólagos összevetés — alapján megállapítottam, hogy Jambressich nem egyszerű Pápai Páriz-követő. Azt is hamarosan észrevettem, hogy fő forrása ADAMUS FRIDERICUS KIRSCH „Abvndantissimvm Cornvopiae lingvae latinae et germanicae selectvm”, a XVIII. században több ízben megjelent szótára lehetett. A Cornvopiae-t, mint amelyik MÁRTON JÓZSEF latin—magyar—német szókönyvének is forrásául szolgált, GÁLDI monográfiája nyomán már korábban ismertem, és egyik kiadása kezem ügyében volt.

A továbbiakban az is kirajzolódott előttem, hogy a szótár létrejöttében fontos szerepet játszott a „Nagy, és az historiákban igen dicsért tartomány, Illiriom” és az illirizmus, az illír, vagyis a horvát nyelv megújításának XVIII. századi mozgalma. Ezért KISS LAJOShoz fordultam, aki érdeklődésemre 1998. augusztus 25-én írt levelében tájékoztattott arról, hogy a magyar szlavisták, Melich, Kniezsa, Hadrovics mindig is számon tartották és forgatták Jambressichot, s egyúttal felhívta figyelmemet arra, hogy a szótárt, megjelenése 250. évfordulóján, 1992-ben Zágrábban újra kiadták modern tanulmányok kíséretében. (Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta. Dodatak uredio ANTUN ŠOJAT.)

---

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar Nyelvi és Idegennyelvi Szakosztálya 1999. április 13-i felolvasó ülésén.

2. A Horvát Filológiai Intézet által megjelentetett reprint kiadvány melléklete három tanulmányt tartalmaz horvát nyelven német kivonattal: ANTUN ŠOJAT, Sušnik Ferenc és Jambrešić András latin—horvát—német—magyar szótára; STANKO ŽEPIĆ, A német nyelv Sušnik—Jambrešić »Lexicon Latinum«-ában; NYOMÁRKAY ISTVÁN, Jambrešić szótárának magyar nyelvű anyaga.

Šojat tanulmányából értesülünk arról, a múlt század hatvanas éveitől kezdődő, századunk húszas éveiben Dukát és Fencev által felújított s a legutóbbi időkig tartó, hosszadalmas és terméketlen vitáról, ti. hogy ki volt a szótár szerzője: Sussnik vagy Jambressich. A vitából Šojat ezt a következtetést szűri le: „Véleményem szerint ezt a szótárt tudományos szempontból továbbra is Sussnik—Jambressich szótárának kell, a köznyelvben pedig, mint eddig, Jambressich szótárának lehet nevezni.”

A probléma boncolgatásában magam semmiképp sem szeretnék elmerülni, mégis szükségesnek tartom az alábbiakat megjegyezni. A szerzőség vitatott kérdése tulajdonképp Jambressich előszavára s annak ilyen vagy olyan értelmezésére megy vissza. Jambressich elmondja ugyanis, hogy jezsuita rendtársa, Franciscus Sussnik, Habelich elavult szótárát kívánta kiegészíteni, de a megkezdett és 1739-ig végzett munka befejezésében halála megakadályozta. Ezután ő, Jambressich vállalkozott a munka folytatására. Amikor nekilátott, észlelte, hogy a kidolgozott részben sok minden hiányzik, sok minden felesleges, s az anyag nagy részét tökéletesíteni kell. „Ezért — mondja, s itt következik a kérdés lényege — az előzőktől messze eltérő utat választok, új művet hozok létre.” („Ergo viam a priore longe diversam in eo, opus novum melior.”) Nyilatkozatát csak úgy lehet értelmezni, hogy ő a szótár szerzője. Ezt a vélekedést támasztja alá rendi előljárójának a mű kinyomtatására adott engedélye, amely Jambressichet nevezi meg a szótár szerkesztőjének, s amely magyar fordításban így szól:

„A főtisztelendő páter provinciális engedélye.

Én alulírott, a Jézus Társaság Ausztria Tartományának tartományfőnöke, az igen tisztelendő atyánk, Franciscus Retz általános rendfőnöktől nyert felhatalmazásomnál fogva, engedélyt adok, hogy Andreas Jambressich jézustársasági atya által szerkesztett Latin szótárt, amely horvát, német és magyar értelmezéssel van ellátva, és amelyet az említett társaság három atyája szokás szerint ellenőrzött és jóváhagyott, kinyomtassák. Ezeknek hitelesítésére saját kezűleg írtam alá, és a hivatalos pecsétet nyomtam rá. Győrött, 1741. évben október 4-én. Antonius Vanossi, S. J.”

Az engedély szövegének van egy olyan része, amelyre — úgy látom — nem figyeltek fel a kutatók. Vagyis arra, hogy a szótárnak három anyanyelvi lektora volt. Hogy ők csupán az egyházi vagy pedig a nyelvi szempontokra is ügyeltek-e, más kérdés.

3. A szótár magyar anyagát tartva szem előtt, a két horvát szerző tanulmányából a következőket emelem ki.

A *Lexicon Latinum* a XVIII. századi európai lexikográfia fejlődésének szintjén a korai horvát szótáriradalm legjelentősebb alkotásai közé tartozik. 27 000 latin címszót tartalmaz.

Ami a forrásokat illeti, a szerzők ismertetik az e körül folytatott vitákat. Többek közt azt, hogy korábban DUKÁT (akire MELICH is hivatkozik), a latin címszók fő forrását CALEPINUSban jelölte meg, és forrásként teljesen kizárta KIRSCH szótárát. Ezzel szemben ŽEPIĆ megállapította, hogy KIRSCH nemcsak a szótár német részének, hanem a latin címszavaknak is fő forrásául szolgált. A szócikkek tartalmának gyakori egybeesése mellett a külső, formai azonosságok is ezt igazolják. Én ezt a megállapítást azzal egészítem ki, hogy a szótárt Jambressich egészében KIRSCH *Cornvopiae*-ja alapján építette fel. Mutatja ezt a latin auktorok forrásként való felsorolása, illetőleg a szócikkekben a rájuk való

hivatkozások során alkalmazott rövidítések. KIRSCH szócikkeinek a magyar anyag szempontjából nagy a jelentősége.

Minket közelebből természetesen a harmadik tanulmány, NYOMÁRKAY ISTVÁNÉ érdekel. Mint megtudtam tőle, ez csupán rövidített változata a néhány évvel korábban megjelent, „Jambrešić szótárának magyar anyaga” című cikkének (I. Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. ELTE Szláv Filológiai Tanszék. Bp., 1987. 317—24). Írása az első, amely a témával érdemben foglalkozik. Lássuk tehát vállalkozásának főbb eredményeit!

MELICH vélekedéséből kiindulva, elemzésében Jambressich magyar anyagát Pápai Párizéval (a továbbiakban PP.) veti egybe. Először megállapítja, hogy „a magyar jelentések és értelmezések többsége valóban P. Párizból való”. Azután bemutatja, hogy több ízben PP. jelentős többletet tartalmaz Jambressichhez képest. Ezekben az esetekben Jambressich eljárása arról tanúskodik, hogy „jó magyar nyelvérzéke volt, mert ügyesen választja ki PP anyagából a leghasznosabbnak látszó elemeket”. Gyakori eset viszont, hogy a többlet Jambressichnél jelentkezik: „a latin szó által jelölt tárgyat vagy fogalmat több szinonimával látja jónak megvilágítani”. Minthogy pedig Jambressich szótárának latin anyaga gazdagabb, mint PP.-é, ebből adódik — mutat rá a szerző —, hogy a Lexicon Latinum-ban „sok olyan szó magyar értelmezése is megtalálható, amelyek PP szótárában nincsenek is felvéve”. Utal még arra is, hogy a „magyar és a horvát jelentések több ízben azonosak vagy nagyon hasonlóak, a német jelentés tőlük eltérő”. Mondanivalóját abban összegezi, hogy PP. mellett Jambressichnek bizonyosan más magyar forrása is volt, ezért további kutatási feladat „a magyar jelentések és értelmezések tüzetesebb megvizsgálása és a másik (vagy többi) magyar forrás felkutatása”.

NYOMÁRKAY kezdeménye után Jambressich magyar anyagának tüzetesebb, bár korántsem kimerítő vizsgálatára vállalkoztam. Mintegy 900 szócikket elemeztem, ezúttal azonban ezeknek csupán egy részét vonultathatom fel, és csak az egyszerűbb szerkezetű szócikkeket tárgyalom, nem térek ki a nagyobb terjedelmű, sok jelentést magában foglaló egységekre. Jambressich magyar nyelvi hozadékának feltárása és minősítése során állandóan figyelemmel voltam a NySz., a TESz. és az EWUng. adataira. KISS LAJOS indítására átnéztem az EtSz.-t is. Említett levelében ugyanis ezt írta: „Jambressich szótára szerepel az EtSz III. füzetének (1914) a borítóján olvasható rövidítésjegyzékben mint *Jambr.* Melich tehát kétségkívül használta Jambrešić szótárát.” Valóban MELICH itt-ott hivatkozik Jambressichre, de szótárát nem dolgozta fel azzal a következetességgel, amellyel más források esetében eljár. Értékes adalékokat hagyott figyelmen kívül. Így például a *bunda* szóra első adata Rettegi emlékirataiból, 1718—1767 közti időből való, ám Jambressichnél már megtalálható: *Endromis. Kivül s- belül, szőrös meg-ölt ketskébül, etc. tsinált öltözet, vulgo Bunda, ködmeny. A dörgétse alakváltozatát, a görgöcsé-t 1793—1797-ből idézi, ez került bele a TESz.-be és az EWUng.-ba, csakhogy Jambressich már jegyezte: Gobio. Gob hal, nagy fejű kis hal, görgötse. A firnájsz-ra első adata 1795-ből való, de Jambressichnél már ez is szerepel: Vernix. Fényességet adó festék. peregr. Férnájsz” (amely alakváltozat hiányzik a TESz.-ből és az EWUng.-ból). Egy szó, mint száz: az EtSz. is mostohán bánt Jambressichsel.*

A dolog természetéből adódóan vizsgálatomat magam is Jambressich szótárának (a továbbiakban J) PP.-zal való összevetésére alapoztam. Megnéztem azonban Molnár Albert szótárát is (a továbbiakban MA.), mégpedig NYOMÁRKAY ISTVÁN kedvéért, aki ezt írta: „Próbaszerűen összevetettem Jambrešić anyagát Szenci Molnáréval, azonban az eltérések olyan mértékűek, hogy ez a szótár forrásként nem jöhet számításba.” Ezúttal nem találta fején a szöveget. MA. és PP. között ugyanis szoros az összefüggés: az utóbbi az előzőnek folytatása, PP. részben követi MA.-t, átvesz szócikkeket, részben pedig korsze-

rúsi az anyagot, mégpedig úgy, hogy vagy elhagy belőle szócikkeket, vagy új szócikkeket iktat be és új értelmezéseket ad. Ráadásul MA. utolsó, ötödik kiadása (1708.) bővítéseket, új latin címszókat is tartalmaz, bár jórészt csak német értelmezéssel.

Jambressich szócikkei között találunk jónéhányat, amely PP.-nél nincs meg, de MA.-nél szerepel, így például: *Kyrie eleison. Uram irgalmazz. — Theophilus. Isten-szerető.*

Más esetekben a PP.-nél hiányzó, de MA.-nél meglévő címszó értelmezését J. kiegészíti, pontosítja. Így: *Defloratio*. MA.: *Virágának elvétele, Megszeplésítés*. J.: 1. *Visz-sza virágzás*. 2. *Virág szakasztás*. 3. *Szűznek szeplősítése*. — *Hippoboscus*. MA.: *Lo pasztor*. J.: *Ménes Pásztor, ló Pásztor, Tsikós*. — *Holographum*. MA.: *Egész-szen tula-ydon kezzel irt level*. J.: *Oly testámentom, melyet a' testáló maga kezével ír*. — *Manu-factura*. MA.: *Kezzel csinált*. J.: *Kézi munka, kézzel tsinált munka*. — *Novercor*. MA.: *Mostohaul czelekszem*. J.: *Mostoha módra tselekszem: kemény és kegyetlen vagyok, mint a' mostoha anya*.

Végül van a szócikkeknek egy olyan csoportja, amelyekben Jambressich eltér a MA.-tól megadott értelmezéstől. Például: *Geographus*. MA.: *Az ki az Földnec mivoltát megírja, és részeit megmutatja*. J.: *Föld- vagy Királyság-Leíró*. — *Lagophthalmus*. MA.: *Kinec az szeme heja föl sutorodik*. J.: *Szemnek nyavalyája, mikor a' felső szem héja fenn marad, nem húnyódik bé; Nyúl módra nézés, kantsalság*. — *Lexicon*. MA.: *Igeket Magyarázó könyv, Dictionarium*. J.: *Szók értelmét magába foglaló könyv, Diktzió-nárium*. — *Melota, Melote*. MA.: *Juhbör mindgyapjastul*. J.: *Szőrös bárány bőr*. — *Poetor*. MA.: *Poetaskodom*. J.: *Vers szerzésben foglalatoskodom*. — *Pronomen*. MA.: *Nomen helyében, vagy eleiben tettetöt Ige*. J.: *Szó, mely név helyett tétetni szokot*.[!]

A PP.-nél hiányzó szócikkek egy részének magyar értelmezésében tehát nem zárható ki teljesen MA. szótára mint Jambressich egyik forrása.

5. J. magyar anyagát a következő csoportosításban vetem össze PP. szótárával: a) PP.-zal egyező értelmezések; b) PP. elemeiből alkotott értelmezések; c) PP.-t kiegészítő értelmezések; d) PP.-től eltérő értelmezések.

a) A PP.-zal egyező értelmezésekre mint evidenciára és mint kiindulópont-ra nem idézek adatokat, NYOMÁRKAY bemutatott ezek közül néhány példát. Azt az állítást azonban, hogy Jambressich magyar anyagának nagy része, illetőleg a magyar jelentések és értelmezések többsége PP.-ből való, óvatosan megkérdőjelezem. Azt tartom ugyanis, hogy kisipari módszerünkkel, ti. a szótárak lapozgatásával és cédulázásával ezt a kérdést nem dönthetjük el. Még azt sem tudjuk megállapítani, mennyi a PP.-hoz képest új szócikkek száma, amelyeket Jambressichnek önállóan kellett értelmeznie. Arra pedig, hogy számítógépes eljárással tisztázzuk a kérdést, halvány reményünk sincsen.

b) PP. szavainak elemeiből alkotott értelmezések. — Ebbe a csoportba azokat az értelmezéseket soroltam, amelyek egyrészt PP.-től eltérnek, másrészt címszó-ként nem is szerepelnek, ám más hasonló jelentésű szócikkekben vagy PPM.-ben előfordulnak, s így Jambressich megtalálhatta azokat a szavakat, amelyekből előállította az új értelmezést. A példák mindjárt megvilágítják, miről van szó.

Ambulatrix. PP.: *Házról házra járó, házá-nál nem ülhető aszszony*. J.: *utját járó, szé-lyel kuritt-yoló, sétálást szerető aszszony*. Ám PP.-nél az *Ambulator*. *Utját járó, szé-lyel kuritt-yoló, sétálást szerető*, ami J.-nél csak *Járó*.

J.: *Saltabundus*. *Szökdétseldegelő, Tántzoldogaló*. PP.-nél ilyen szócikk nincs, de PPM.-ben szerepel a *Szökdétselgelek*: *Saltito*, valamint a *Tántzoldogalok*: *Saltito*.

J.: *Typographus*. *Buchdrucker. Könyv-nyomtató* PP.-től való. A PP.-nél hiányzó, KIRSCH alapján felvett szócsalád tagjait pedig az alapszó továbbképzésével értelmezi:

Typographeum. Buchdruckerey. Könyv-nyomtató hely. — Typographia. Buchdruckerey-Kunst. Könyv-nyomtató mesterség. — Typographicus. Zur Buchdruckerey gehörig. Könyvnyomó mesterséghez-való.

c) PP.-t kiegészítő értelmezések. — J. részben vagy egészen átveszi ugyan PP. értelmezését, de kisebb-nagyobb mértékben kiegészíti, pontosítja azt.

Hermaphroditus. PP.: A'kinek mind férjfi, mind aszszonyi teste vagyon. J.: A'kinek férjfi, és aszszonyi szemérmes teste vagyon. — Meretrix. PP.: Kurva. — J.: Kurva, tsúnyságokban elmerült tisztátalan szajha. — Pasceolus. PP.: Erszény, Tarsoly, Tüsző. J.: Lágy bőrből való táská, tüsző, tarsoly. — Porticus. PP.: Béfedett tornázt. J.: Béfedett Tornázt, szélyes és béfedett sétáló folyosó. — Textus. PP.: szövés, Öszve-fűzés. J.: Szövés, öszvefűzés. 2. Transl. A' szónak öszve-foglalása. — Turunda. PP.: Metélt aprólék, Tyúkoknak tsinált morsalék. J.: Majorságot hizláló tézsta, Gembelyő mátsik, morsalék. [A' gömbölyű mácsik szerkezetet csak az ÜMTsz. adatolja az Örségből.]

d) PP.-től eltérő értelmezések. — *Etymologia. PP.: igazán-szólás. J.: Valami szónak fundamentumból kihozása, fejtése. — Etymologus. PP.: Nyelvnek mivolta szerint szóló. J.: Valami szónak fundamentumból kifejtője. — Placenta. PP.: Béles, rétes. J.: Fánk, pánkó, palatsinta... — Torta. PP.: Pogácsa, Kaláts. J.: Tortáta. — Tragico-media. PP.: Olly része a' komédiának, melybe Urak és szolgák beszélgetnek együtt. J.: Kimutatott játék, melynek eleje szomorú, a' vége víg.*

6. Első szótározás. — Jambressich munkájának, magyar nyelvi szempontból, legfőbb újdonsága — véleményem szerint — abban áll, hogy sok magyar szót elsőként szótározott, illetőleg az elődök szótáraiban nem található címszavakat önállóan értelmezett. Ebben fontos szerepet játszott fő forrása, KIRSCH Cornvopiae-ja (a továbbiakban: K.). Ugyanis nagyon gyakran az ő német értelmezését adta vissza magyarul. Ezért a következő példákban a latin auktorokra vonatkozó forrásjelzések rövidítését is megadom, ezzel is illusztrálva azt, hogy Jambressich igen sok esetben híven követi mintáját. (Az idézetek forrása A. F. KIRSCH, Abvndantissimvm Cornvopiae lingvae latinae et germanicae selectvm. Editio quarta. Noribergae, 1728.)

Braxo. K.: Bier brauen. Bier sieden. — J.: Bier braue, Bier siede. Sört főzők.

Dethronisaito. K.: Absetzung eines erwelthe Königs. Jct. Latinè — Exauctoratio regis. — J.: Jct. Latinè Exauctoratio Regis. Absetzung eines Königs. Királyságból-való kivétel.

Dipologia. K.: Discours von Abend-mahlzeiten. Cael. Rhod. — J.: Cael. Rhod. Red[e] und Discours von Abend-Mahlzeiten. Vatsorákról-való beszélgetés.

Incitatrix. K.: eine Anreißerin. Lactant. — J.: Lactant. Anreizerin. Ingerlőné.

Laudanum. K.: ein Arzneymittel aus Mohnsaamen, um den, der es einnimmt, schlafend zu machen. — J.: Med. Gevvisse Artzney Mittel aus Mahnsaamen zubereitet, um, der es einnimt, schlaffend zu machen. Máknak nedvességéből tsinált orvosság, mely álmot okoz annak a'ki béveszi.

Limonada. K.: Juley von Limonien- oder Citronensaft, Zucker, oder Wasser. Med. — J.: Medic. Ein Sommer-Tranck von Limonien-oder Zitronen-Safft, Zucker und Wasser gemacht, vulgo Lemonadi. Lémona vagy tztitrom léből nádmézzel tsinált nyári ital: vulgo Lémonáda.

Miracula. K.: eine Dreyhellerhure, gerstige Hure. Plaut. — J.: Plautus apud Varr. Gerstige drey Hellers-Hure. Fertelmes három fillérű Kurva.

Molyris. K.: Heuschrecke, so die Frucht abfrißt. Aristot. — J.: Aristot. Heuschrecke, so die Frucht abfrist. Nagy sáska, mely a' gyümölsöt, veteményeket elrontja.

Mortualia. K.: Todtenlieder, Sterbelieder. Plaut. — J.: Plaut. Die Todten-Lieder. *Halotti énekek.*

Nauticus a. *Panis nauticus.* K.: Schiffbrod, Biscoten. Plin. — J.: Plin. Schiff-Brod, peregr. Biscoten. *Hajói kenyér,* pregr. *Piskóta.*

Nominalia. K.: Namenstag. Ter. — J.: Tertull. Namens-Tag. *Neve napja.* [MÁRTON 1799: Namenstag, *névnap.*]

Panata, et panatella. — K.: Brodbrühe. — J.: Brod-Brühe. *Kenyérből-való darátska, pépetske.*

Pedagium. K.: Weggeld, Passagegeld. Jct. — J.: Jct. Weggeld, passagegeld. *útbér, vám.*

Sanctesco. K.: Inchoat. heilig werden. Accius ap. Non. — J.: (Neu. Inch.) Acc. apud Non. Heilig vverde. *Szenté* [!] *leszek.*

Sanctilogus. K.: heilige Sachen redend. Prudent. — J.: Prudent. Heilige Sachen redend. *Szent-Beszedő.* [!]

Unimammia. K.: eine Weibsperson, so nur eine Brust hat. Plaut. — J.: Plaut. Weibsperson, so nur eine brust hat. *Egytetsű aszszony.*

Zinzilulo. K.: *Zingilulo.* zwitschern, wie eine Schwalbe. Auct. Philom. — J.: (Neu.) Auct. Phil. Zvitschere vwie eine Schvvalbe. *Apron* [!] *énekek mint a' fetske.*

Persze a képlet nem mindig ilyen egyszerű. Előfordul ugyanis, hogy K.-ben eltérő az értelmezés, tehát Jambressich vagy más német forrást használt, vagy saját tudomása szerint szövegezte meg a német jelentést, s annak alapján adta meg a magyar értelmezést. Például a következő szócikkekben:

Mumia. K.: Arab. Mumie, oder Balsam, so aus dem balsamirten Menschen-Cörperen fleußt. item balsamirt und ausgedörnt Menschenfleisch. — J.: Arab. Balsam, mit vvelchen man die Menschen-Leiber balsamiret, das solche gantz und unverfehrt lang bleiben mögen. 2. Mumien, balasamirt und ausgedörnte Menschen-Leiber. *Balsamomból-való kenet, mellyel az holtt testeket kenik, hogy el ne rohadgyanak. 2. Illyen kenettel kent, és épen maradt emberi testek.*

Palatinus. K.: ein Hofjunker. 2) ein Königlicher Statthalter wie der in Ungarn. J.: id est: vir in dignitate aulica constitutus: ut: *Hungariae Palatinus.* Königlicher Stadthalter, oder Vice-König in Hungarn. *Palatinus, Vitzé király Magyar-országban. Palatini poloniae.* Polnische Fürsten und Herzogen. *Lengyel Fejedelmek, Herzegek.*

Az azonban igen ritkán fordul elő, hogy a felvett latin címszó nincs meg K.-ben. Ilyen az alábbi:

Zingara. Zigeinerin. *Tzigány-aszszony* vagy *leány.*

7. A szókinsz két gyakoribb jelentéstani csoportja. — Bár az új címszók jelentésanilag meglehetősen színes képet tárnak elénk, mégis gyakoriságával a szavak két csoportja válik ki közülük. Az egyik a filológia, a másik a katolikus egyház szókinéséből tevődik össze.

a) A filológia köréből először kerültek szótárba többek közt a következő magyar szavak, illetőleg kifejezések:

Bibliothecarius. *Könyv-örző.* — Homonymia. *Valamely szónak két-féle értelme.* — Latinizo et Latino. *Deákra fordítom.* — Lexicographus. *Szók értelmét le-írója, Diktzió-náriomot író.* — Lexidion, vel Lexidium. *Diktzió-náriomotska.* — Literatrix, Litteratrix. *írni, olvasni tudó Aszszony.* — Litaratulus, Litteratulus. *Tudósotska. Phraseologia. ékesen szólásnak módja, Mindenféle ékes szólásnak le-írása.* — Protonotarius. *Fő író deák, író deákoknak Mestere.* — Registrator. *Valamit könyvbe béíró, fogalaló.*

b) A katolikus egyházi terminológia köréből még nagyobb számban szerepelnek olyan magyar szavak, olyan magyar értelmezések, amelyek addig szótározva nem voltak. Például:

Archi-Diaconatus. *Fő Káplánság.* — Assumptio, Assuntio. *Nagy Boldog Aszszony-nak napja.* — Capitulum. *Szerzetek össze jövésse.* — Communio. *oltári áldozat, Az az: oltári szentség vévés.* Concilium. *Nagy szerzetesek gyűlése.* — Eucharistia. *Oltári szentség.* — Excommunico. *Az hívek közül kivetem.* — Genuflexio. *Térd hajtás.* — Hagiologium. *Szentek kalendáriumja.* — Hagiographus. *Szent dolgokat író.* — Incarnatio. *Meg-testesülés.* — Incarnatus. *Meg-testesült.* — Iconoclasia. *Kép üldözés.* — Iconoclasta. *Kép üldöző.* — Martyrologium. *Mártíromokat béíró könyv.* — Martyrizo. *Mártírommá teszem.* — Missa. *szent mise áldozatja.* — Numisma. *Olvasóra való szentség.* — papa. *A' Római pápa, Leg-főbb és közönséges püspöke az egész kereszténységnek.* — Pluviale. *Vetsernyei palást.* — Pontifico. *Miséit szolgálók, énekes misét szolgálók.* — Praebenda. *Szentegyházi jövedelem.* — Protomartyr. *Első Mártírom.* — Purgatorium. *Tisztító hely, vagy tűz.*

A végére hagytam két sajátos szövegű értelmezést:

JESUS. *A' leg-szerelmesebb világ megváltója, és üdvözítője, az Atya Istennek egyetlen fia, szent Háromságnak második személye, mindenkoron szeplőtelen szűz MÁRIÁNAK, minden bűnösök szószólójának szerelmes magzatja.*

MARIA. *Gyönyörűséges és leg-édesebb neve az Isten Annyának, mindenkoron szeplőtelenül maradt szűznek; a'ki minden makula és motsok-nélkül szent Annától és Sz. Joákimtól fogantatott és született.*

8. Első adatok. — A magyar szótörténet szempontjából Jambressich munkájának értéke megnő azáltal, hogy egyes magyar szavak és kifejezések nála fordulnak elő először.

Közülük az egyik, a *szalonka* bekerült a TESz.-be és az EWUng.-ba is KNEZSA monográfiája nyomán (SzJLSz. 486—7, ahol a szerző megjegyzi, hogy MELICH „Jambri adatát nem ismerte”, s ezért téves következtetést vont le a szó korára vonatkozólag).

Egy másik szót, a *névkönyv*-et a NyÚSz. regisztrálja első adatként J.-ből (megemlítve, hogy a NySz.-ből kimaradt).

Jelenlegi ismereteink alapján nagy valószínűséggel még az alábbi szavakat, illetőleg kifejezéseket értékelhetjük első adatként: *Fráter Lajkus, Papi rend nélkül-való szerzetes (Laicus a.; a TESz. és az EWUng. ezt a jelentést nem ismeri.) — hátos tarisznya (Sarcina a.) — könyvesbolt (Librarius a.) — Nemzetségi; Tsak maga nemzetségével tartó (Nationalis a.) — Nyelv-bírság, Nyelv-büntetés (Linguarium a.) — öreg templom (Ecclesia parochialis; Parochia a.) — Oltári szentség (Eucharistia a.; SI. majd felveszi mint PP.-ből kimaradt szót.) — Oltári szentség tartó hely (Tabernaculum a.) — Orr törő kendő (Muccinium a.) — Szájra való zár (Linguarium a.) — Torok metszés (Laryngotomia). — útbér (Pedagium a. Legújabbban újraalkotva a fizető autópályák felirataként jelent meg az ang. toll megfelelőjeként.)*

9. Különleges értelmezések. — Különlegesnek nevezem a szótárban megszóltal verseket, verses értelmezéseket. Jambressich ugyanis a címszó jelentését latin auktoroktól vett idézettel szemléltetve, az idézetet gyakrabban horvát nyelvű, ritkábban német és magyar nyelvű versekben interpretálja. Magyar átköltéseket találunk a következő szócikkekben:

Distento. Ki-feszítem. Idézet Vergilius IX. Eklogájából: *Sic cysto pastae distentent ubera vaccae, magyarul:*

Lóher' füvel legeltetvén;

Ki Feszíti tölgyét téhen.

(Lakatos István fordításában: „Teljék inkább tőgye herén füvelő teheneknek.”)

A *Discus* 4., *Tányír* jelentését Cicero-idézet illusztrálja: *Malunt discum, quam Phyllophum audire*, amely magyarul így szól:

Tányérokat nyalogatni,

Kedvesb némellyeknek,

Hogy sem bölcsöket halgatni,

De ez nagy tsuff mind ezeknek.

A *Duco* 22 jelentése közül a 14., *Ago*-t Vergilius Aeneisének IV. énekéből a következő sor világítja meg: *Nate Deā portas hoc sub casu ducere*, magyarul:

Isten Aszszonytól Születet, [!]

Csudálkozom mit tselekszel,

Hogy ilyen nagy esetidet,

Nem vizsgálod, sőt le-fekszel.

(Lakatos István fordításában: „Istennő fia! ily helyzetben is alszol-e mondjad?”)

A 22., *Contrabo, Rugo, Crispo* jelentésére Martialis X. epigrammájából való az idézet: *Qui ducis vultus et non legis ista libenter*, s ezt magyarul így adja vissza:

Az fejedet mit vakarod,

S- homlokodat Eszve-vonod,

Hogy ezeket nem olvasod

Örömetben, hidd meg bánod.

A *Dedisco*. *Elszokom* szóhoz Ovidius-idézet csatlakozik: *Intrat amor mentes usu, dediscitur usu*, magyar változata pedig így hangzik:

Szívben a' szeretet szokás által telik,

Ugyan azon által hamar-is el-múlik.

Az *Exculco*. *Kinyomom, tapodom* jelentésű ígét Plautus-idézet kíséri: *Si cujusquam scrofam in publico conspexero, exculcabo furfures*, amely magyar verssé így alakul át:

Ha valakinek disznáját

Tiltott helyen vagy ártányát

Megtalálom, az korpáját

Ki tapodom s' az hurkáját.

S végül lássuk a *bundá*-t. Az *Endromis* szó már említett értelmezése után Martialis-idézet következik: *Sordida, sed gelido non aspernanda, dona, peregrinum mittimus endromidem*. Vagyis magyar átköltésben:

ámbár, légyen tsúnya ruha,

Ketskékrül lenyúzott bunda;

Még-is téiben sokat használ

Mellyet küldünk, s- néked szolgál.

10. Jambressich művének jelentősége. — Nagy a jelentősége annak, hogy az illirizmus jegyében született szótárban a horvát és a német mellett a magyar nyelv adalékai is — mégpedig a másik kettővel egyenlő súllyal — szerepelnek.

A jezsuiták ugyanis ráeszméltek arra, hogy egy több nemzetiségű országban lehetőséget kell nyújtani az ott lakók számára, hogy egymás nyelvét megismerjék. Így kap helyet ebben a szótárban a horvát mint anyanyelv vagy első nyelv mellett a magyar mint második vagy környezetnyelv. Hasonló törekvés hatja át a *Lexicon Latinum párdarabjának*, WAGNER Phraseológiájának nagyszombati jezsuita szerkesztőit, akik a szótárban a magyar mint anyanyelv vagy első nyelv mellett helyet adnak a szlovák mint második vagy környezetnyelvnek.

Amikor Jambressich azt írta a címlapra, hogy „in usum potissimum studiosae juventutis digestum”, vagyis hogy legfőképpen a tanulóifjúság használatára dolgozta ki szótárát, kétségkívül nem csupán a horvát nemzet fiaira gondolt. Kivüláglík ez rövidre fogott előszavának két megjegyzéséből. Az egyikben arról szól, hogy a német főnevek elé kitette a névelőt, mert a horvátok és a magyarok a német nyelv használata során ez ellen többnyire véteni szoktak. A másikban pedig arról tájékoztat, hogy az igék gyakoribb használati körét azért adta meg horvátul, németül és magyarul, hogy elhárítsa a nehézségeket azok számára, akik ezeket a nyelveket meg akarják tanulni. Jambressich nem tartozott azok közé, akiket *Nationalis* című szócikkében *Tsak a' maga nemzetséggével tartó-nak* nevezett.

Nagy a jelentősége szempontunkból annak is, hogy JAMBRESSICH személyében olyan horvát nyelvtudós szerkesztette a szótárt, aki képes volt rá és vállalkozott is arra, hogy a latin címszavakat magyarul értelmezze. Az értelmezésekből kitűnik, hogy jártas volt a magyar nyelvben. Éppen ezért a magyar anyag legfőbb forrását az ő magyar nyelvismertében jelölhetjük meg.

A *Lexicon Latinum* kiváló munka, amely a korabeli európai lexikográfia színvonalán az elődök, MOLNÁR ALBERT és PÁPAI PÁRIZ eredményeire építve, azokat sokoldalúan továbbfejlesztve és új igényeket szolgálva, MÁRTON JÓZSEF három nyelvű szótárainak előfutáraként, szervesen illeszkedik bele a magyar szótáriródalom történetébe.

ÉDER ZOLTÁN

Sztripszky Hiador névtani munkássága

Sztripszky Hiadort (1875—1946) magyar és ruszin néprajzoscént, bibliográfusként és irodalomtörténészként tartja számon a tudományos közvélemény, nyelvészeti tevékenysége kevésbé ismert. Igaz, elhalálozásáról a hazai tudományos folyóiratok közül éppen a Magyar Nyelv emlékezett meg: „Alapító tagjaink közül elhunytak ... Sztripszky Hiador ny. miniszteri tanácsos, folyóiratunk érdemes munkatársa.” (MNY. 1946: 88). Életének kolozsvári korszakában, 1897—1908 között a kitűnő képzést nyújtó Ferenc

József Tudományegyetem, majd a kolozsvári múzeumok falai között formálódtak ki tudományos érdeklődésének legfontosabb területei. Már korábban felfigyeltünk arra, hogy a Kolozsváron tanultakat közvetlenül hasznosította, adaptálta a kárpátaljai ruszinokra vonatkozó néprajzi és könyvészeti témájú műveiben. Meggyőződésem szerint a kolozsvári tanulmányok, a kolozsvári tudományos iskola szemlélete egy életre szólóan meghatározta Sztripszky nyelvészeti munkásságát is (vö. UDVARI ISTVÁN, Adatok Sztripszky Hiador könyvészeti munkásságáról: Könyv és Könyvtár XX. Debrecen, 1998. 67—97, Uő., Adatok Sztripszky Hiador késői alkotói korszakához. Magyar szavak szótára lengyelek részére (1939); Vörösmarty Mihály: Szózat c. költeményének ruszin fordítása. BANCZEROWSKI JANUSZ szerk. Hungaro-Polonica. 1998—1999. Bp., 1999.).

A korabeli kolozsvári filológus körök szerint „a nyelvész tanulmányának legfontosabb tárgya a népnyelv”. A népelet és népnyelv együttes tanulmányozása Erdély székvárosában ivódott Sztripszkybe, akit élete végéig foglalkoztattak nyelvészeti kérdések. Sztripszky 1909-es, 1910-es máramarosi néprajzi gyűjtőútjai (ennek dokumentumait l. a budapesti Néprajzi Múzeum Adattárában. N° 122/1909; 139/1909; 70/1910; 1108/1910.; vö. még: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1910. évi állapotáról. Bp., 1910.

126) és egyéb kárpátaljai terepmunkája során a tanulmányozott falvak görög katolikus parókiái cirillbetűs szertartási könyveinek széljegyzeteit is gondosan kiírta, melyeket a Görög Katolikus Szemle hasábjain mutatott be (Széljegyzetek templomi könyveinkben. Klny. a Görög Katolikus Szemle 1910. évfolyamából; Sztojka püspök újonnan felfedezett antimensionja és az irholczi monostor. Klny. a Görög Katolikus Szemle 1910. évfolyamából.), ugyanakkor azokat kéziratban eljuttatta a lengbergi Sevcsenko Tudományos Társaság Könyvtárába. A nyelvészeti, művelődéstörténeti, hely- és parókia-történeti szempontból egyaránt fontos margináliák módszeres számbavételére, összegyűjtésére és publikálására Sztripszky az 1924-ben Ungváron megjelent könyvében is felhívja a figyelmet, s a téma fontosságát több templomi könyv széljegyzeteinek publikálásával illusztrálja (SZTRIPSKY HIADOR, Hdi dokumenti sztarsej isztoriji Podkarpatszkij Ruszi? O mezsevih nazvanyijach. [= Hol található a Kárpátaljai Ruszinföld régebbi történetének dokumentumai? A határnevekről.], Uzshorod, 1924. 60—4). A máramarosi Bedőháza görög katolikus parókiáján fellelt 1581-es kiadású Osztrogi Biblia széljegyzeteit Sztripszky Lembergben publikálta (Uhoruszki litopisznyi zapiszki. Huklivszka chronika. [= Ruszin templomi könyvek széljegyzetei. A zugói krónika.] Zapiszki naukovohto Tovarisztva i. Sevcsenka. Tomus 104. Lviv, 1911. 82). E közlemény hatása alatt később PANYKEVICS IVÁN, Galíciából 1920-ban Kárpátaljára áttelepült nyelvész programszerűen gyűjtötte a kárpátaljai ruszin templomi könyvek margináliáit. A lengbergi könyvtárnak Sztripszky által átadott széljegyzeteket is saját gyűjtésével együtt 1929-ben PANYKEVICS tette közzé (Pokrajnyi zapiszi na pidkarpatszkich cerkovnich knihach [= Kárpátaljai templomi könyvek széljegyzetei.] I. Naukovij zbornik Tovarisztva „Proszvita” v Uzshorogyi za 1928/29 rok, IV. Uzshorod, 1929. 129—63). A PANYKEVICS által itt és később is használt ukrán nyelvű *pokrajnyi zapiszi* terminus a magyar *széljegyzet* szó tükörfordítása. A ruszin határ- és helynevek gyűjtésének programja is Kolozsvárott fogalmazódott meg Sztripszkyben, aki a korabeli magyar nyelvészeti irodalomban honos *határnév* műszót a korabeli ruszin és részben az orosz nyelvben is elterjesztette (vö. SZTRIPSKY i. m. 1924.). Sztripszkyknél a *mezseviye nazvanyija* (= határnevek, helynevek) a ruszin *chotarnije nazviszka* (= határnevek, helynevek) kifejezés orosz megfelelője, mely alatt makro- és mikrotoponímiai anyag értendő, l. az e művében többször szereplő szinonimikus kifejezést: *chotarnija ili mezseviya nazviszka*. A *mezseviya nazvanyija* szakszót ’helynév’ jelentésben Sztripszkytól átvette a kárpátaljai ruszinok orosz származású kutatója, PETROV ALEKSZEJ is (Karpatoruské pomistni názvy. Karpatorusszkija mezseviya nazvanyija [Kárpátorosz helynevek]. Praha, 1929.; vö. MNy. 1943: 386).

Sztripszky nyelvészeti munkássága a következő területekhez kapcsolódik: névtan, a ruszin írásbeliség és emlékei, a szlovák írásbeliség és emlékei, alkalmazott nyelvészet. Ezúttal névtani munkásságára szeretném ráirányítani a figyelmet.

Sztripszky a kolozsvári néprajzi iskolában tanultaknak megfelelően a néprajzi terepmunka szerves részének tekintette a vizsgált település legfontosabb nyelvi-nyelvjárási jellegzetességeinek lejegyzését, a helynevek felgyűjtését, a régi kéziratok és nyomtatványok számbavételét. „Valamit a mi néprajzunkról” című, 1900-ban Ungváron a Kelet c. lapban folytatásokban megjelent cikkében Sztripszky a HERRMANN ANTAL által az erdélyi nép- és tájrajzi kiállítás (Erdélyi Kárpát Múzeum) ügyében kidolgozott gyűjtési elveket adaptálta a kárpátaljai ruszinok kutatására, s azt az ungvári Kelet 1900. áprilisi és májusi számaiban tette közzé. Sztripszky itt terjedelmes néprajzi kérdőívet is közzétett, melynek kérdései között névtani szempontúakat is találunk, így pl., hogy hívják a falut; volt-e régen más neve; helyrajzi (patak-, csermely-, erdő-, forrás-, hegy-, csúcs-, gruny-, barlang-) nevek; a leggyakoribb családnevek. (Vö.: RUDLOVCSÁK OLENA, A kárpátukrán néprajzkutatás története (1914-ig). Folklor és Etnográfia 26. Debrecen, 1986. 52—60;

MAYER MÁRIA, A kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések. 1860—1910. Bp., 1977. 90—1.)

A néprajzi gyűjtőútjain rögzített helyneveknek Sztripszky csak töredékét tette közzé. A Néprajzi Múzeum megbízásából 1909-ben végzett pl. „tárgyi gyűjtést és tett néprajzi megfigyeléseket Bükkfalva erdélyi községben (I. Sztripszky erre vonatkozó leveleit: Budapesti Néprajzi Múzeum Irattára. N.O. 105/1909; N.O. 151/1909; publikálva: UDVARI ISTVÁN, Adatok Sztripszky Hiador néprajzi munkásságához: PUNYKÓ MÁRIA szerk., Madarak voltunk. Beregszász—Budapest, 1999.). A háromszéki falu helyneveit azonban csak 1945-ben publikálta. (MNY. 1945: 94—5. A közlemény kéziratát I. MTA Könyvtára Kézirattár MS 5187/34. Ebből megállapítható, hogy a cikknek PAIS DEZSŐ adott címet.) 1945-ben a MNY.-ben néhány Baranya megyei község, Szentlőrinc, Kacsata, Csonkamindszent helynevei is megjelennek Sztripszkytól (MNY. 1945: 94). Sztripszky által a ruszin falvakban 1900—1913 között gyűjtött helynévanyagot pedig PETROV ALEKSZEJ publikálta egy Prágában 1929-ben megjelent könyvében. Sztripszky 1910-ben ismerkedett meg PETROVVAL, akinek a ruszin nyelvhatárról írott könyvében a helynévmutató ruszin anyagát ő véglegesítette, s a Lexicon locorum (1772) alapján a vármegyei térképeket is ő rajzolta meg (vö. A. PETROV, Pregyeli uhrorusszkoj recsi v 1773 po oficialnim dannim. Iszledovanyie i karti [A magyarországi beszéd határai. Tanulmány és térképek]. Materiali dlja isztoriji Ugorszkoj Ruszi. VI. Szankt-Peterburg, 1911. 188). A kárpátaljai ruszin helyneveket közlétevé PETROV (1929) orosz nyelvű könyve előszavában arról tudósít, hogy Sztripszky 1924-ben 50 község helyneveiről készült céduláit és jegyzetfüzeteit adta át neki, konkrétan pedig Máramaros vármegyéből 17, Bereg vármegyéből 21, Ung megyéből 5, Ugocsából 4, Zemplénből 3 település földrajzi neveit. Az orosz szerző könyvének szakmai szempontból ez a legértékesebb és legmegbízhatóbb része. 1924-ben Sztripszky még további 201 település helyneveit adta át Petrovnak, melyek azonban nem saját gyűjtéséből származtak, hanem 1923 és 1924-ben Sztripszky által szétküldött kérdőívekre a kárpátaljai tanítók által adott, egyenetlen helyesírású és szakmai értékű válaszok voltak: 42 Máramaros, 68 Bereg, 27 Ung, 14 Ugocsa, 47 Zemplén, 3 pedig Sáros megyék területéről (PETROV i. m. 1929. 23—7; vö. MNY. 1943: 386). PETROV értékelése szerint ezek nem érik el Sztripszky saját feljegyzéseinek tudományos szintjét és használhatóságát.

1923-ban Sztripszky a Kárpátaljai Tanfelügyelőség segítségével gyűjtőívet juttatott el a ruszin falvak tanítóihoz, melynek címe magyar fordításban „Kérdőív helynevek és más kultúrtörténeti ismeretanyag gyűjtéséhez” (Voprosznij liszt dlja szobiranyija mezsevizich nazvanyij i inysich kulturno-isztoricseszkich szvegyenyij). Sztripszky e kérdőívet közzétette az 1924. évben Ungváron megjelent névtani vonatkozású könyvében is, ahol az az „Útmutató a Tiszamenti Ruszinföld helyneveinek gyűjtéséhez” címet viseli (Instrukciji dlja szobiranyija mezsevizich nazvanyij Pritiszjanszkoj Ruszi; vö. SZTRIPSZKY i. m. 1924. 52—60). Itt figyelmet érdemel a *Pritiszjanszka Rusz* = Tiszamenti Ruszinföld földrajzi név, melyet a csehek által újonnan bevezetett *Podkarpatszka Rusz* = Kárpátaljai Ruszinföld, és a korábbi, általánosan elterjedt orosz *Ugorszka Rusz* = Magyarországi Ruszinföld megnevezések mellett használt Sztripszky. A kérdőívek szétküldésének fő motívuma az volt, hogy a válaszolóktól egy részről nyelvi információkat nyerjenek a ruszin településtörténethez, másrészt pedig, hogy megbízható, helyi kárpátaljai ruszin népnyelvű adatokhoz jussanak a kárpátaljai ruszin tudományos szakszókincs fejlesztéséhez. A kérdőív két nagyobb szerkezeti egységre tagolódik: A) általános útmutatások hat pontban, B) részletező útmutatások 25 pontban.

A) Az általános tanácsok az adatközlők kiválasztására, a lejegyzés technikájára stb. vonatkoznak. Például az adatközlők helyi lakosok legyenek, ne legyenek fiatalok, fogat-

lanok, tisztán ejtsék a szavakat; amikor beszélnek, ne legyen pipa a szájukban stb. Az adatgyűjtők fonetikailag jegyezzék le a helyneveket, jelöljék a szavak hangsúlyát; az adatgyűjtők esetleges saját kommentárjaikat világosan különítsék el az adatközlőktől; vázolják fel a falu térképét. Sztripszky külön felhívja a figyelmet arra, hogy telekkönyvekből, térképekről vagy más egyéb, már kész, s szerinte, általában nyelvészetiileg kisebb értékű írásos feljegyzésekből adatot átvenni nem szabad, — a fő forrásnak a nép ajkának kell lenni — írja.

B) A részletező útmutatások kérdése közül több névtudományi vonatkozású: 2. a szomszédos települések neve, 3. a falu ruszin neve, 4. a falu korábbi neve, 5. mi a válasz a Hová való kérdésre?, 6. a szomszédos falvak hogyan csúfolják a falut vagy lakóit, 7. a falunévből képzett, lakosokat jelölő egyes és többes számú főnévi formák, 10. szomszédos falvakra vonatkozó falucsúfolók, 11. a falu részei, 12. a település folyó- és állóvizei, 13. határnevek, 14. forrásnevek. A gyűjtőív személy- és állatnevekre vonatkozó kérdéseket is megfogalmazott: 18. a településen használatos családnevek, 19. ragadványnevek, 20. ló-, ökör-, tehén- és kutyanevek. A gyűjtőív túlmutat a névtanon, abban Sztripszky néprajzi, művelődéstörténeti kérdések mellett nyelvföldrajzi indíttatású információk után is tudakozódott. A „Tiszamenti Ruszinföld nyelvjárási atlaszának elkészítéséhez” 10 alkérdést fogalmaz meg, melyek között fonetikai, alaktani és lexikai szempontúak egyaránt találhatók. Sztripszky későbbi névtani megállapításainak, cikkeinek ötletét gyakran ebben a gyűjtőívet is magában foglaló könyvében találjuk meg (l. pl. *Ci znajete nazvu szvoho szela?*: *Literaturna negyilja* II. 1942. 4. sz. 30) cikket, melyben tíz pontos névtani gyűjtőívet közöl gimnazisták számára), ezért még néhány mondatot szentelünk neki.

„Hol találhatók Kárpátalja régi történetének dokumentumai?” — „A határnevekről” című 65 lapos ruszin nyelvű könyvében a szerző tudományos-ismeretterjesztő stílusban tárgyalja a helynevek mibenlétét, jelentőségüket a történeti földrajz, a nyelvtudomány számára, gazdag példaanyagon szól hozzá a földrajzi nevek és az iskolai tankönyvek szakszavainak egyes összefüggéseihöz. A helynevek több tudományág terminológiájának fejlesztéséhez is hasznos anyagot szolgálhatnak. Aki pedig az iskolai tankönyvek szakszókincsének kidolgozásához fog hozzá, feladatát otthon, saját Ruszinföldjén kell kezdenie, ahelyett, hogy ide-oda kapkodva, a könnyebbnek tűnő megoldást választva, a szakszavakat vagy az orosz vagy a galíciai ukrán könyvekből venné át — fogalmazza meg. (A két világháború között sok orosz és ukrán menekült került Kárpátaljára, ahol az iskolai oktatás az intézmények többségében vagy orosz, vagy ukrán nyelven folyt. Az oroszok az orosz nyelveliséget hirdették, az ukránok az ukránt. A ruszinok művelődési és tudományos életét így nemcsak világnézeti, ideológiai ellentétek, de nyelvi megosztottság is jellemezte. Az orosz és az ukrán nyelveliség hívei külön-külön egyesületbe tömörültek. Vö.: BOKKÁLO SÁNDOR, *A rutének*. (Ruszinok). Bp., 1940. 130—4; UDVARI ISTVÁN, *Ruszinok a XVIII. században*. Nyíregyháza, 1992. 52—4.). Sztripszky véleménye szerint, amit a terminológiát tervező és összeállító szakember nem talál meg a helynévi anyagban, megtalálhatja a csodálatosan gazdag népnyelvben. Ha pedig ott sem lel rá a keresett terminusra, akkor átvehet szakszavakat külföldi könyvekből. Sztripszky elképzelése szerint a kérdőívre kapott válaszok alapján el lehetne kezdeni Kárpátalja történeti-földrajzi lexikonának munkálatait. (Vö. SZTRIPSKY i. m. 1924. 5.)

Könyve névtani példáinak forrásáról szólva Sztripszky saját gyűjtését emeli ki, valamint PESTY FRIGYES helynévtárát. Ez utóbbi kapcsán a Magyar Tudományos Akadémia 1837-es helynévgyűjtő pályázatáról is szól. Hosszú oldalakon sajnálkozással tárgyalja, hogy a ruszin területek Pesty-féle anyaga rendkívül hiányos. Véleménye szerint PESTY kérdőívére a magyar helységekből pontos válaszok érkeztek, a szlovák és német településeken is lelkiismeretesen válaszoltak. A román falvak gyengén vannak képviselve

PESTYNél, de a ruszin települések még azoknál is rosszabbul. A magyarokkal érintkező ruszin területeken még lehet találni elfogadható és értékelhető válaszokat, de a ruszin falvak 60%-ban nem töltötték ki a gyűjtőívet, mint pl. Bereg, Ugocsa, Ung vármegyék északi, hegyekben fekvő falvaiban. E települések jegyzői és papjai vagy nem értették meg az ügy fontosságát, vagy szörnyen lusták voltak — írja Sztripszky (i. m. 1924. 49—51). A ruszin falvakból beérkezett válaszok minőségével sincs megelégedve Sztripszky. A válaszokat szűkszavúaknak, a lejegyzett helyneveket pontatlannak találja, mert az adatszolgáltatók többsége nem vagy gyengén ismerte a ruszin népnyelvet. A máramarosi Felsőapsa leírásában 6 helynév található, míg ő, a szerző 1909-ben 95 gyönyörű és tanulságos adatot jegyzett le. (Felsőapsa községben 1907-ben gyűjtött Sztripszky. Vö. tőle: Halottasházi játékok Máramarosban: Erdélyi Múzeum XXVI. Új folyam IV. 1909. 188.) PESTY FRIGYES ruszin községekre vonatkozó leírásai szegényesek, pontatlanok, olykor hamisak, melyek alapján nem lehet komolyabb tudományos kutatást végezni, ezért kiadásuk nem éri meg a fáradságot. Éppen ezért a PESTY idejében el nem végzett munkát most, 1924-ben kell elvégezni — zárja le ezzel kapcsolatos megjegyzéseit. Sztripszky e véleményét elutasítja PETROV ALEKSZEJ, aki egy könyvméretű tanulmányt szentelt Pesty helynévtárának (A. PETROV, Neznámy rukopisný material pro historickou demografii Slovenska a Podkarpatské Rusi z r. 1864—65. Fr. Pesty: Helységnévtára — Seznam osad Uher. Praha, 1926. 70—92). PETROV módszeresen használta PESTY kéziratos helységnévtárát Szlovákia XVIII—XIX. századi demográfiájáról írott művében is (vö. Přispevky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX století. Praha, 1928.).

Az 1923—24-es kérdőívekre kapott válaszok alapján szól hozzá az *Oszvaj* < *Oszoj* helynév eredetéhez, megállapítva, hogy e földrajzi név a Kárpátokon túl ismeretlen, Kárpátalján viszont mintegy 30 falu határában is megtalálható, mindig egy-egy jókora hegyet jelölve. (Vö. SZTRIPSKY: MNy. 1943: 386—9. A cikk kéziratát PAIS DEZSŐ szerkesztői megjegyzéseivel l. az MTA Könyvtára Kézirattárában MS 5179/164. Az *Oszoj* településnévről Sztripszkytól ruszinul l. Putanicia okola nazvi Oszoj: Literatura negilja II. 1942: 246—9; Druhij vipuszk pro Oszoj: Literatura negilja. III. 1943: 11. sz. 81—3.) A *Borzsava* falu- és folyónévről írott cikkében is megjegyzi, hogy PETROV „Mezseviye nazvanyija...” c. 1929-ben kiadott könyvének helynévi adatai nyelvészeti célokra csak erős kritikával használhatók. A *Borzsava* helynevet MELICH JÁNOSTól és PAIS DEZSŐTől eltérően a *bereh* 'part, hegy' szóból magyarázza. Ebben egyik fő érve, hogy a ruszinok nyelvében a folyónév is és a falunév is *Berezsava*-nak hangzik, s a Lexicon locorumban is *Beresava* (= Berezseva) alakot találunk. Sztripszky a folyónevet tartja elsődlegesnek, a falunevet pedig szekundernek (MNy. 1944: 348—53; A *Borzsava* névről l. BENKŐ LORÁND, Bors vezértől Borzsováig. In ZOLTÁN ANDRÁS szerk., Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. Bp., 1988. 62—7).

Az *Erge* c. cikkében (MNy. 1943: 325—6; 1944: 71) kárpátaljai adatokkal járult hozzá a szó jelentésének tisztázásához és élettörténetének megvilágításához. Kéziratán PAIS DEZSŐ megjegyezte (l. MTA Könyvtár Kézirattár MS 179 179/140; MS 5184/172.), hogy a szerző úr figyelembe vehette volna SZABÓ T. ATTILA cikkét (MNy. 1933: 242—3). 1942-ben az *Uzshorod* (Hogy lett Ungvárból Užhorod: Kárpáti Híradó, Ungvár, 1942. május 30—31. Utánközlését l. Kárpátaljai Szemle V. 1997/2: 20—2) és *Csinagyijevó* — *Beregszentmiklós* (Magyar eredetű ruszin helységnév: *Beregszentmiklós* — *Csinagyievo*: Kárpáti Híradó, Ungvár, 1942. április, IV/5, IV/9) helynevek történetéhez szólt hozzá. Ugyanebben az évben Hodinka Antalhoz írott levelében arról tudósít, hogy Nazva sela Nel'ipino [= Hársfalva község nevééről] címen elkészült dolgozatával (l. MTA Könyvtár Kézirattár. MS 6262/29). A magyar *Hársfalva* nevet téves fordításnak tartja, mely 1848—

1858 között a püspöki kancelláriában keletkezett. Sztripszky szerint a *Nelipino* falunév nem a szláv *lipa* 'hársfa' szóval függ össze, hanem a *Nelyipa* 'nem szép' személynévvel.

A *Hársfalva* helynévre visszatér az „Egyházi schematizmusaink és a helységnevek” című dolgozatában is (Egyházi schematizmusaink és a helységnevek: Zorja — Hajnal. III. 1943: 206—28; rövidített utánközlését I. BENDÁSZ ISTVÁN — KOI ISTVÁN, A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészseégeinek 1792. évi katalógusa. Nyíregyháza, 1994. 5—16, Hársfalváról a 225. lapon; vö. még: KISS, FNESz. 1988. 1: 572), melyben így fogalmaz: „Tapasztalatból állítom, hogy helységneveink ruszin alakját névtáraink 40—50%-ukban hamisítva közlik. E pontatlan névalakok alapján a kutató semmire sem mehet... Mint egykor Cato Carthagoról, én is ismételten hajtogatom: állapítsuk meg a helységnevek pontos alakját és gyűjtsük össze a faluk határában lévő dülőneveket. Ezekből Magyarország egy darab földjének történetét fogjuk megismerni.”

KNIEZSA ISTVÁN kutatásain alapul az etimológiailag összefüggő *Ilosvay* magyar és *Olsavszky* ruszin családnévek szellemes összekapcsolása (Po magyarszki Ilosvay — po ruszki Olsavszkij: *Literaturna negyilja* II. 1942/6: 47—9; vö. KNIEZSA: Magyar Népnyelv IV. 1942: 201—2). 1942-ben népnyelvi anyag gyűjtésére buzdít (Jak treba zbirati materijal dlja szlovarja?: *Literaturna negyilja* II. 1942/19. sz.). Példák sorával bizonyítja, hogy a kárpátaljai ruszinok nyelvében megtalálható a *g* hang, ugyanakkor a szláv eredetű családnévek *h* hangját helytelen orosz mintára *g*-vel ejteni (Ci jeszty szpravnim viszloviti prozviszko „Homicsko” zvukom *g*, jako Gomicsko?: *Literaturna negyilja* III. 1943/2: 21—3). E kérdésről *Ungvár* és az *Ung* folyó etimológiája kapcsán ír az 1924-ben kiadott könyvében is (33—7).

A Kárpátaljai Tudományos Társaság hetilapjában magyarázza a MITRÁK SÁNDOR orosz—magyar szótárában adatolt ruszin *szakalas* 'húsvéti tűzjáték' szót (Objasznyity szí szlova: *Literaturna negyilja* III. 1943/11: 131; 1943/14: 166—7; vö. még: Iz zsitya szlov: *Literaturna negyilja* III. 1943/19: 227—8; erről részletesebben I. K. J. HALASZ, Zakarpatoukrajinszkij onomaszt Hijador Mikolajevics Sztripszkij: *Onomastica* XV. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971. 301—7), s számára ismeretlen jelentésű vagy elterjedésű szavak pontosításához kér olvasói segítséget.

Sztripszky több további szómagyarázathoz is hozzászólt. A „Mit jelent a *szinetár* szó a ruszinban” című cikkében megfogalmazza, hogy a román eredetű, Máramarosból adatolt szó etimológiailag összefügg a latin *sonátor* szóval, s nem kelmefestőt, kékfestőt jelent, hanem furulyást (Csto znacsity szlovo szinetar?: *Literaturna negyilja* I. 1941/10: 79—81). A „Sztronga, esztrengába fog” című írásában (MNY. 1924: 80—2) TAKÁTS SÁNDOR történésszel száll vitába, s néprajzi adatokkal illusztrálja, hogy a *sztronga* szó elsődleges jelentése: 'juhfejő rekesz az akolban', s 'adónem' jelentése csak másodlagos. Itt CZUCZOR GERGELY—FOGARASI JÁNOS szótárára hivatkozva egy mondást is idéz: „Tolonganak, mint az *esztrengára* hajtott juhok (vö. Nyr. 1918: 20). A *bajka* szót TAKÁTS SÁNDOR téves olvasatának tartja. A tapolcsányi uradalomhoz köthető szó Sztripszky szerint *lajka* 'fekete juh' lenne helyesen, ami a szlovákban román eredetű (vö. MNY. 1944: 71). Gondolatát továbbfolytatva Sztripszky a magyar *rajkó* szót is a szlovákból eredezteti. (A *bajka* juhról meg a cigányrajkóról: Nép és Nyelv IV. 1944: 37—40.) Az „Orszok” című írásával HORGER ANTAL hasonló című dolgozatához (MNY. 1944: 297—9) szláv és román nyelvű adatokkal szól hozzá (MNY. 1944: 378; a rövid közlemény kéziratát PAIS DEZSÓ kézírásában (!) I. MTA Könyvtár Kézirattár MS 5180/104). Sztripszky „Magyarország népei — szólásaik tükrében” című közmondás- és szólásgyűjtemény összeállításán dolgozott (vö. Nyr. 1918: 20). Erről SZILÁDY ÁRON irodalomtörténészhez írott levelében is beszámol (MTA Könyvtár MS 4451/360, publikálva: Könyv és Könyvtár XX. Debrecen, 1998: 80—2). A témához gyűjtve figyelt fel egy falucsúfolóra, „faluzó

gúnymondókára” (Nyr. 1918: 20—6), melyet középkori, XV—XVI. századi keletkezésűnek vélt. Az erdélyi Kajántó falut csúfoló versikét álnyelvemléknek vélte HORVÁTH JÁNOS (MNY. 1918: 49—53) s a Magyar Nyelv szerkesztői, SZILY KÁLMÁN és MELICH JÁNOS is (MNY. 1918: 54—5), akiknek Sztripszky „Csakugyan ál-nyelvemlék?” címmel válaszolt (Nyr. 1918: 125—8). A Nyelvőrben egyébként 1885-ben CHALUPKA REZSŐ által már közzétett versikét egy sokszorosított levélbe foglalva Sztripszky több kutatónak is elküldte: MÁRKI SÁNDORNak (MTA Könyvtára Kézirattár MS 5166/588), TAKÁTS SÁNDORNak (OSZK Kézirattár Levelestár 1917). „Egy erdélyi népies nyelvemlék” című cikkében pedig maga Sztripszky jelzi, hogy TAGÁNYI KÁROLY, HORGER ANTAL, KARÁCSONYI JÁNOS véleményét kérte a verssel kapcsolatban. Az általa ajánlott *faluzó gúnymondóka* megnevezésről azt tartja, hogy az sokkal jobb, mint a Nyelvőrben a vonatkozó néphagyományok közlésekor használatos különféle más szók (vö. Nyr. 1918: 21). A Pesti Hírlap vidéki kiadásában, az 1917. VI. 3-i számában Sztripszky „Hogyan ingerkedtek a szomszéd falusiak” címmel jelentetett meg írást.

Sztripszky idézett cikkei is jelzik, hogy sokoldalú, termékeny, jó filológiai érzékű és képzettségű szakemberről van szó, aki benne élt kora tudományos közéletében, szívesen látott szerzője volt mind a vezető nyelvészeti folyóiratoknak, mind a helyi jelentőségű közművelődési orgánumoknak. Levelezése szintén értékes tudománytörténeti adalékokat tartalmaz. Két Melich Jánoshoz írt levelét a Különfélék rovatban tesszük közzé.

UDVARI ISTVÁN

A dialektológia kettős feladata és a nyelvfeldrajz

1. Ma már közhelynek számít az a megállapítás, hogy a legújabb kori dialektológia változásának, ti. magától értetődő korszerűsödésének két fő oka van. A két ok egymással összefügg. (Közöttük bármiféle fontossági sorrendet fölállítani nemcsak szükségtelen, hanem bizonyára erőltetett is volna.) Az egyik ok magának a nyelvi valóságnak, azaz a dialektológia tárgyának, tehát a regionális nyelvváltozatoknak a számottevő változásában van. Változott és változik persze az egész beszélt nyelvi tartomány, nem csak a nyelvjárások. Kétségtelen azonban, hogy a legnagyobb arányú változások a XX. században Európa-szerte a területi nyelvváltozatok körében zajlottak és zajlanak. S ezeket a regionális nyelvi változásokat az addigi vizsgálati módszerekkel adekvát módon már nem lehetett, illetőleg csak részben lehetett kutatni. Erre a fölismerésre az európai dialektológiák egymástól függetlenül is sorra-rendre eljutottak — melyik korábban, melyik később. Attól függően, milyen volt a (regionális) nyelvi helyzet, illetőleg milyen volt a nyelvtudomány s ezen belül is a dialektológia állapota, mennyire volt nyitott a körülötte zajló eseményekre.

A másik ok tudománytörténeti. Az nevezetesen, hogy a nyelvtudomány elméleti és módszertani, valamint technikai előrehaladásával járó korszakos szemléleti változások a dialektológiát sem kerültek el. S hogy nem kerültek el, az azzal magyarázható (ha egyáltalán magyarázatra szorul), hogy a dialektológia a nyelvi változásoktól felszínre hozott új problémákra válaszokat fürkészvén új megoldási lehetőségeket kényszerült keresni. Ebben a legnagyobb segítséget kétségtelenül a szociolingvisztikától kapta, amelynek Európa több nyelvtudományában, de a szociolingvisztika történetében oly fontos szerepet játszó amerikaiban is éppen a dialektológia volt az egyik fontos útegyengető előzménye (ROGER W. SHUY, A Brief History of American Sociolinguistics 1949—1989: Historio-

graphia Linguistica 1990: 47—65; Magyarországon s a Csűry-iskolára vonatkozólag l. SEBESTYÉN ÁRPÁD, A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkvutató iskolájában: MNy. XXVIII—XXIX. 1990: 47—65).

A dialektológia — másutt is, nálunk is — élénk érdeklődéssel fordult a nyelvjárások körében zajló, főntebb jelzett nagy arányú változások felé, s ezzel összefüggésben került érdeklődésének előterébe a regionális nyelvi variáció, a regionális nyelvhasználat sokszínűsége társadalmi meghatározottságának a kérdésköre (vö. például J. K. CHAMBERS — P. TRUDGILL, *Dialectology*. Cambridge, 1988. passim; N. DITTMAR, *Grundlagen der Soziolinguistik*. Tübingen, 1997. 50 kk.). Gondoljunk a nálunk „nyelvi biológia” vagy „szinkrón dinamizmus”, „a regionális köznyelvi kutatások”, illetőleg a „nyelvjárás vagy regionális változásvizsgálat” címen folyó vizsgálatokra (l. még DEME tanulmányát: A magyar dialektológia útja: BÜKY LÁSZLÓ szerk., Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997. 36—49). Magyarán: magától értetődő szükségszerűség volt a dialektológia és szociolingvisztika találkozása. Az tehát, hogy a szociolingvisztika támaszkodhatott bizonyos dialektológiai tapasztalatokra, fölismerésekre és módszerekre, illetőleg hogy a szociolingvisztikai módszerek és szemlélet megtermékenyítő hatással volt és van a dialektológiára (vö. IMRE SAMU, Tudománytörténeti kérdések a magyar dialektológiában: I. OK. 1978: 139—53; BALOGH LAJOS, Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika: MNy. 1978: 44—55; BENKŐ LORÁND, A nyelvjárás monográfiák. In: DialSzim. I. VEAB Értesítő. Veszprém, 1982. II. 9—27, UÖ., Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. In: DialSzim. II. Veszprém, 1990. 9—20, különösen 12—5). E találkozás több esetben is késve, illetőleg vonatottan, olykor eléggé egyoldalúan következett be. Tudománytörténeti tény ugyanis, hogy az induló szociolingvisztika több országban is ignorálta azokat a megfigyeléseket és tapasztalatokat, amelyek a dialektológiában a beszélt nyelvvel (a nyelvjárások többnyire csak beszélt nyelvi változatok) való foglalkozás során felhalmozódtak. S ez részben fordítva is így volt. A tények azonban akkor is tények, ha bármely néven nevezendő okból figyelmen kívül maradnak (vö. H. LÖFFLER, *Germanistische Soziolinguistik*. Berlin, 1985. 31).

2. A dialektológia tematikabővülését, módszertani újulását olyan, az ötvenes évek után jelentkező irányzatok, pontosabban talán szemléletmódok térhódítása mutatta, amelyek a *strukturális dialektológia*, *generatív dialektológia*, *nyelvjárásszociológia*, *kommunikatív dialektológia*, *szociális dialektológia*-féle megjelölésekkel fejezhető ki (l. például W. BESCH et alii szerk., *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Berlin, 1982. Erster Halbband 232—315). A falvak nyelvhasználati variációjának a megnövekedése, a nyelvjárás nyelvhasználat korábban nem tapasztalt fokú variabilizálódása következtében a hagyományos nyelvjáráskutatósi feladatok mellett az elvégzendő teendők közé került a megváltozott társadalmi rétegződés nyelvi következményeinek a kutatása. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a regionális nyelvhasználatnak immár nemcsak területi eloszlását vizsgáljuk, hanem a területiben a társadalmat is. Azt mondhatjuk tehát, hogy (korábbi kifejezéssel) *nyelvjárásszociológiai*, illetőleg (újabb szóhasználattal) *szociolingvisztikai dialektológiai* vagy inkább talán *szociodialektológiai* vizsgálatokat is végzünk. (A *szociodialektológia* szakszó a *szociolingvisztika* mintájára alkotott terminus. A *dialektológia* : *szociodialektológia* viszonyára l. *lingvisztika* : *szociolingvisztika*.) Nem arról van tehát szó, hogy a szociolingvisztikai eljárások helyettesítik a hagyományos dialektológiai módszereket, hanem arról, hogy az előbbieket kiegészítik, kibővítik, illetőleg számos esetben fölfrissítik, megújítják az utóbbiakat. Ezt a dialektológiának a legtipikusabb területén, a nyelvfeldrajzban is láthatjuk (l. alább, 3. a).

A dialektológia szociologizálódásának, a szociolingvisztikai szemlélet térhódításának nemcsak módszerbeli gazdagodás, hanem tematikabővülés is természetes következménye volt. Nevezetesen: 1. a beszélő egyre inkább a figyelem előterébe került (fölbukkant a „nyelvjárási beszélők dialektológiája” fogalom is, először a nyugati dialektológiában, így például a német MATTHEIERNél). 2. Kutatási tárggyá váltak a beszélőknek, a nyelvjárási nyelvhasználatnak a társadalmi körülményei és kommunikációs feltételei. Ebben az összefüggésben vált nyilvánvalóvá és immár széles körben elfogadottá, hogy a nyelvjárások csak nyelvi alapon nem határozhatók meg, hogy a nyelvjárások definíciójának a nyelvjárások szociológiai, szociolingvisztikai létfeltételeire is reflektálnia kell. 3. Kutatási tárggyá vált a regionális nyelvhasználat funkcióköre is, és kiderült, hogy a legnagyobb, pontosabban talán: a leglényegesebb változások nem a nyelvjárások rendszerében, hanem funkcióiknak a körében zajlottak és zajlanak a mozgalmas XX. században. Abban tudniillik, hogy a nyelvjárásoknak a kommunikációs funkciói veszítettek teret (= csökkent azoknak a nyelvhasználati szintereknek a száma, amelyekben a nyelvjárás használata korábban kizárólagos vagy elsődleges volt), megnőtt viszont társadalmi szimbólumszerepük, identitásjelző funkciójuk, otthonosságérzet-kifejező szerepük. Távirati stílusú összefoglalásban így bővült és korszerűsödött kommunikatív dialektológiává is a korábban leíró-nyelvészeti dialektológia (azért „is”, mert természetesen maradtak olyan területei, amelyekben más megközelítésmódok megfelelőek és követendők). Ezzel a folyamattal párhuzamosan váltak fontos vizsgálati területté, témává a városi nyelvek (nyelvjárások), a nyelvi attitűd, a nyelvjárásiasság mineműsége és mértéke, a nyelvjárások kommunikációs szerepköre (illetőleg ennek pozitív és negatív következményei — a nyelvjárási beszélőkre nézve), a nyelvjárások változása a társadalmi változásokkal szoros összefüggésben, a nyelvjárások szerepe az elsődleges és másodlagos nyelvi szocializációban, valamint az alkalmazott dialektológia (például: didaktikai koncepciók és segédletek az anyanyelvi oktatásban). Röviden: a területi nyelvváltozatokat mint egy-egy nyelv regionális részegységeit, illetőleg rendszereit vizsgáló leíró-nyelvészeti diszciplína a regionális nyelvhasználatot a maga társadalmi beágyazottságában elemző és leíró feladatkörrel bővült diszciplínává fejlődött. Így alakult ki a dialektológia kettős feladata.

A dialektológia mai kettős feladatát levezethetjük más megközelítéssel is. Tegyük föl a kérdést: mi a dialektológia tárgya? A dialektus. S mi a dialektus? Területi és társadalmi jelenség egyidejűleg. Pontosabban: területi, s a területiben társadalmi jelenség is. Mert hiszen nyelvészeti axióma a nyelv(használat)i variáció területi és társadalmi meghatározottsága (CHAMBERS és TRUDGILL megfogalmazásában: „social variation in language is as common and important as regional variation. All dialect are both regional and social, since all speakers have a social background as well as a regional location”: i. m. 1988. 54). Mi a dialektológia tárgya? A (kétdimenziójú) dialektusok. Tehát a területi nyelvváltozatok, illetőleg e változatok a társadalommal való összefüggésükben. S mi a dialektológia feladata? Általános megfogalmazásban: a területi nyelvváltozatok rendszerének és használatának a komplex vizsgálata. Tudvalevő: a nyelvi rendszert vizsgálhatjuk úgy, hogy nem vagyunk tekintettel a nyelven kívüli tényezőkre. A nyelvhasználatot azonban a meghatározó társadalmi tényezők figyelembevétele nélkül vizsgálni — tudván azt, hogy társadalmi rétegződés és nyelvhasználati rétegzettség, azaz társadalmi és nyelvhasználati variáció egymást föltételező módon függ össze — már nem érdemes (meghatározott eseteket nem tekintve).

A kétdimenziós (= területi és társadalmi dimenzió) dialektológiai szemlélet jelen van már a dialektológia fő kutatási területein, illetőleg leírási műfajaiban. A szókészlet vizsgálatában, a regionális nyelvi lexikográfiában például azzal, hogy a táj- és regionális szótári minősítőrendszerbe bekerült a társadalmi érvényesség és a rétegnyelvi meghatá-

rozottság szempontja. Ami a nyelvjárási monográfiákat illeti: ma már magától értődő követelmény a vizsgált településen használatos valamennyi nyelvváltozatnak a szinoptikus számbavétele, magyarán a teljes nyelvhasználati tartomány vizsgálata, még akkor is, ha az elemzés fókuszában csupán egy nyelvváltozat áll. Ha ugyanis komolyan vesszük, hogy egy-egy település nyelvhasználatja egymással kapcsolatban, illetőleg részleges fedésben levő nyelvváltozatok kontinuumja, illetőleg hogy a nyelvhasználatot a társadalmi tényezők befolyásolják, irányítják, akkor kézenfekvő a jelzett szociolingvisztikai megközelítés szükségessége. De említhetem az alkalmazott dialektológiát is, mint a dialektológia olyan területét, amely éppen ott és akkor bontakozik ki, ahol és amikor a dialektusok, illetőleg a regionális nyelvhasználat társadalmi vonatkozásaival is módszeresen foglalkoznak. A német *Sprachbarrierenforschung*-ot például tekinthetjük úgy is, mint a bernsteini szociolingvisztikától inspirált alkalmazott dialektológiát.

Szétfeszítené a tömörnek szánt tanulmány kereteit, ha szólnék a dialektológia kettős feladatának irányába mutató, illetőleg azt többé vagy kevésbé, következtetlenül vagy következetesen meg is valósító magyar előzményekről, elemzésekről, leírásokról. (Vö. pl.: VÉGH: MNny. 1941: 314—43, ÖHA. 80 kk.; BÁRCZI: I. OK. 1954: 85—6; DEME: Nyr. 1958: 481; l. még SEBESTYÉN i. m.) Ezért csupán azt említem meg, hogy tudtommal BALOGH LAJOS említette először az e tanulmány címében is szereplő, a dialektológia „kettős feladata” megjelölést a szóban forgó értelemben (MNy. 1978: 48). Az előzmények számbavétele egy tudománytörténeti áttekintésnek volna a tiszte, amely egyébiránt az ismert tapasztalatot erősítené meg. Hogy tudniillik a szerves belső továbbfejlődés és a kívülről, tehát a nyelvtudomány egyéb területeiről, valamint külföldről — hol közvetlenül, hol pedig áttételesen — jövő hatások határozták meg a magyar dialektológia legújabb kori korszerűsödését (l. DEME 1997-es idézett tanulmányát). Azt azonban nem mulasztom el megjegyezni, hogy e tekintetben a nagyatlász-munkálatok vonatkozó tapasztalatai, atlaszgyűjtőink idevágó kutatási eredményei, a szociolingvisztikának a magyar dialektológiát is megtermékenyítő hatása, valamint a nyelvtudomány elméleti és módszertani fejlődése a legfontosabb tényezők.

3. A dialektológia kettős feladata, pontosabban a feladat új, második fele a dialektológia legtipikusabb területét, a nyelvföldrajzot is egyre inkább foglalkoztatja. A nyugati szakirodalomban bukkant fel a *kétdimenziós* és a *polisztratikus dialektológia* kifejezés, jól mutatván azokat a nem szűnő törekvéseket, ahogyan innovatív dialektológusok régi és új kérdésekre e tudományág módszertani fegyvertárának bővítésével, frissítésével kívánnak válaszolni. A szóban forgó problémakör röviden a következő kérdés formájában fogalmazható meg: hogyan lehet a földrajzi alapú és az abban is megnyilvánuló társadalmi vetületű nyelvi variációt mennyiségi szempontok alapján kartográfiailag bemutatni és dokumentálni? TRUDGILL „geolingvisztikai” módszere elsősorban arra alkalmas, hogy néhány változó (társadalmi rétegződés, nemzedéki tagolódás) vizsgálata alapján a nyelvhasználati változatok gyakorisági különbségeit leírja, s ezzel láthatóvá tegye az éppen zajló változások terjedési és visszaszorulási irányát és ütemét (l. CHAMBERS és TRUDGILL i. m. 192—204 és P. TRUDGILL, *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. New York, London, 1983. 52—97).

A szóban forgó „geolingvisztikai” módszernek az előzményei megvannak a nyelvföldrajzban (a gyakorisági viszonyok térképes ábrázolására l. például P. VON POLENZ munkáját: *Die altenburgische Sprachlandschaft*. Tübingen, 1954). A hazaiban is. (Azért beszélek előzményekről, mert az említendő esetekben a szerzők nem szociológiai változókól indultak ki.) Nálunk tudtommal DEME vetette föl a térképlapra kerülő nyelvjárási hangváltozatok társadalmi érvénye jelölésének a gondolatát: „Helyes lenne az egyes

kutatópontokon beírni a hangváltozatokat ..., megfelelő jelzésekkel utalva szociális értékűkre is. Helyes lenne azonban emellett valamiféle szemléltető eljárást is alkalmazni” (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. 66). És IMRE SAMU volt az, aki nyelvjárási gyakorisági, tudniillik fonémagyakorisági, illetőleg hangváltozat-gyakorisági statisztikai térképeket készített és tett közzé a magyar nyelvjárások atlaszának gazdag anyaga alapján (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 200, 208, 220, 283 stb.). Ezt tette később LANSTYÁK ISTVÁN is csallóközi és mátyusföldi vizsgálatai alapján (Az alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggéseiről. In: KONTRA MIKLÓS szerk., Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Bp., 1992. 109—27), támaszkodván TRUDGILL említett módszerére. Nem kétséges, hogy az alakváltozatok nyelvföldrajzi és gyakorisági eloszlásának a térképes megjelenítése láthatóvá teszi a feltűnő gyakorisági eltéréseket, s ez összefüggések fölismeréséhez, a nyelvjárási jelenségek mozgásának, dinamizmusának a tanulmányozásához nyújt segítséget. Ennek révén például a nyelvjárások hangtani arculatát elsődlegesen megszabó hangtani tendenciáknak, jelenségnyaláboknak a hatóköréről és aktivitásáról pontosabb képünk lehetne.

GOOSSENS *földrajzi variációkutatás*-nak nevezte az általa (is) követett kutatást, mert tárgya a nyelv területi alapon elkülönülő változatai úgy, hogy a bennük levő variáció társadalmi összefüggéseit is vizsgálják (JAN GOOSSENS, Über die Einseitigkeit des punktuellen Standpunkts in der korrelativen Soziolinguistik und die Vernachlässigung der Variation in der Dialektologie. In: ALBRECHT SCHÖNE Hrsg., Kontroversen, alte und neue. Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses. Göttingen, 1985. Tübingen, 1986. IV, 257—62). Bellmann *kétdimenziós dialektológiá*-ról és *kétdimenziós atlasz*-ról ír — szemben az eddig megkülönböztető jelző nélkül használt *dialektológiá*-val és (*nyelv*)*atlasz*-szal, kifejezve ezzel, hogy a nyelvföldrajz eleddig szinte kizárólag egydimenziós volt, hiszen szociolingvisztikai, szociológiai változók vizsgálatát és térképes ábrázolását, jelölését nem tekintette feladatának (GÜNTER BELLMANN, Zweidimensionale Dialektologie. In: G. BELLMANN Hrsg., Beiträge zur Dialektologie am Mittelrhein. Stuttgart, 1986. 1—55). A kétdimenziós nyelvföldrajzban az areális (horizontális) nyelvföldrajz tehát egy tágabbban értelmezett társadalmi (vertikális) szemponttal egészül ki (ezt a *kettős nyelvföldrajz* elnevezéssel is illeti BELLMANN: 45). A kétdimenziós dialektológiának, nyelvföldrajznak is szükségszerűen kétdimenziós nyelvjárásfogalom az alapja. (Megjegyzendő, hogy a kétdimenziós nyelvföldrajznak is vannak — igaz, Európán kívüli — előzményei, tudniillik egy amerikai és egy japán nyelvatlasz: HANS KURATH et alii, Linguistic Atlas of New England. I—III. Rhode Island, 1939. és YOICKI FUJIWARA, A Linguistic Atlas of the Sato Inland Sea. I—II. Tokyo, 1974.) Elkészült a BELLMANN-féle Mittelrheinischer Sprachatlas (még nem jelent meg). Az atlasz anyagának gyűjtésekor a kiválasztott kutatópontokon két szociológiai változót vettek alapul. Egyrészt idős, tősgyökeres, a faluban élt és élő parasztoktól, másrészt középkorú és mobilis, másutt dolgozó (pendlítő) iparosoktól és munkásoktól gyűjtöttek adatokat. A cél egyebek mellett az volt, hogy képet nyerjenek az adatközlők nyelvjárási kompetenciájáról, s hogy — ha van — kimutassák a hagyományos mellett a lehetséges alakuló új regionális nyelvhasználati változat területi eloszlását. (Hagyományos alakulaton a legidősebbek adatai, nyelvhasználat alapján megállapítható nyelvjárási határok, illetőleg nyelvjárások értendők.) E célból a gyűjtés egy részét úgy végezték, hogy ugyanazzal a módszerrel gyűjtve ugyanazon kérdéseket tették föl mindkét adatközlői csoport tagjainak. BELLMANN úgy véli, hogy adva vannak a feltételek ahhoz, hogy — eltérve a korábbi, a bázisnyelvjárást kizárólagos vizsgálati tárgynak tekintő nyelvföldrajzi szemlélettől — a bázisnyelvjárást és a regionális köznyelvi nyelvhasználatot azonos beszélőközösségekben, kutatópontokon is kontrasztív módon vizsgáljuk és kartográfiailag ábrázoljuk. Ezzel nemcsak az ala-

kulő, nagyobb területeket átfogó új „szubstandardok”, új regionális nyelvi alakulatok — magyar terminológiával: a regionális köznyelvek — területi megoszlását lehet megállapítani, hanem a regionális nyelvi változások tendenciáit is (idézzük emlékezetünkbe TRUDGILL „geolingvisztikai” módszerét). Lehetőség nyílik továbbá az azonos nyelvjáráson belüli (intradialektális) kontraszt-típológia alapvonalainak a megmutatására is, teszi hozzá BELLMANN. A kétdimenziós nyelvföldrajz természetes velejárója a *kontrasztív nyelv(járás)i kartográfia*. Az tehát, hogy a két (vagy több), szociológiailag világosan elkülönülő csoport adatait, illetőleg a belőlük következő arányokat szembeesítő módon ábrázoljuk.

A szóban forgó kétdimenziós nyelvátlasz anyagát J. HERRGEN fogta vállatőra (Kontrastive Dialektkartographie. In: K. MATTHEIER és P. WIESINGER szerk., Dialektologie des Deutschen. Forschungsstand und Entwicklungstendenzen. Tübingen, 1994. 131—47). Általános következtetései számunkra is fontosak. A következőkről van szó: 1. A két vizsgálati csoport között az aktív nyelvjárási kompetenciát tekintve világosan kimutatható specifikus különbségek vannak. 2. A két csoport közötti nyelvjárási kontrasztok viszonylag határozottak, élesek. A fiatalabb nemzedék regionális nyelvhasználatát elmosódottabb areális struktúra jellemzi, az idősebbekére viszont az élesebb területi elhatárolódások, tehát az ún. területi finomdifferenciálódás jellemző. A két csoport közötti különbség úgy is értelmezhető, hogy az idősebbekre jellemző élesebb területi elkülönülés csökken, s ez a nyelvjárásterületek homogenizálódási tendenciáját mutatja. 3. A bázis-nyelvjárási formák helyettesítése nem mindig 100%-os helyettesítés, hanem gyakran variációs szakaszokon keresztül megvalósuló folyamat, amelyre az jellemző, hogy a kiinduló- és a végpont között előbb a variabilizálódás lép föl, s ezt követi egy idő után az egységesülés. 4. Területenként eltérő arányú a helyettesítés, s ebben a nyelven kívüli tényezők mellett elsősorban a belső nyelvi, tudniillik a bázisnyelvjárási szerkezeti sajátosságok játszzák a főszerepet. 5. A helyettesítések célváltozata többnyire nem a köznyelv (a standard), hanem a nagy kiterjedésű regionális (köz)nyelv. Ahol egybeesik a kettő, csak ott jelent a regionális kiegyenlítődés a standarddal való egybeesést. Ahol különböznek, ott a kiegyenlítődés a regionális (köz)nyelv irányába megy végbe, az eredmény tehát a standardtól eltérő változat lesz. A városi nyelvjárás regionális presztízisében láthatjuk annak okát, hogy a városi nyelvjárás terjedése figyelhető meg, és pedig akkor, ha az mind a regionális (köz)nyelvtől, mind pedig a standardtól különbözik. (Ez a magyar nyelvterületre egyáltalán nem jellemző.) 6. A kötelező óvatosság mellett is képviselhető az a nézet, hogy az egyidejű állapotban megállapítható nemzedéki nyelv(használat)i kontrasztokat diakrón helyettesítési tendenciaként értelmezzük. A Mittelrheinischer Sprachatlas térképlapjai ezt igazolják. Sőt a mai kép előrevetíteni látszik a jövőt: a még mindig erősen nyelvjárási, de nagyobb területenként már regionalizálódva egységesülő nyelvi struktúra a keletkezőben levő eljövendő regionális köznyelvek területi kiterjedését kezdi kijelölni.

Ami a *polisztratikus*, azaz *többrétegű nyelvföldrajz*-ot illeti, DINGELDEIN hesseni vizsgálatai alapján a következők összefoglalása látszik célszerűnek (H. J. DINGELDEIN, Polystratische Sprachgeographie. In: W. VIERECK Hrsg., Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses. Bamberg, 1990. Stuttgart, 1995. III, 124—41). Mit mutatnak a tények? Azt, hogy napjaink regionális nyelvhasználatára összetett, bonyolult. A korábban csak nyelvjárást beszélők közösségei, a falvak és kisvárosok lakóinak nyelvhasználatát ma olyan kontinuumként írhatjuk le adekvát módon, amelynek két szélső pólusa a nyelvjárás és a (beszért) köznyelv. Amikor tehát egy-egy regionális település nyelvi valóságának a leírása a célunk, akkor a két szélső pólusban, illetőleg az általuk közrefogott változatspektrumban kell elhelyeznünk az élénk kerülő adatokat, jelensége

ket, szabályokat, s ez azt is jelenti, hogy e szerint kell minősíteniünk, besorolniunk, s ha nyelvfeldrajzi megközelítésről van szó, akkor e szerint kell kartográfiaileg kifejezniünk, ábrázolniunk őket. Egy-egy település (például egy kis falu) nyelvhasználatának illetően tagolódása nem területi alapú, hanem a beszélőközösség társadalmi rétegződésével függ össze. (*A többretegű nyelvfeldrajz* terminus jelzője ezt fejezi ki.)

DINGELDEINÉK a következő kérdésekre kerestek és kaptak választ: 1. Van-e területi különbség a mai fiatalok nyelvhasználatában? Az adatok alapján a válasz egyértelmű igen. 2. A fiatalok adatai alapján megállapítható nyelvjárási határok megegyeznek-e a korábbi nyelvjárási adatok alapján megállapítottakkal? A válasz: a városokban már nem. Ez pedig elsősorban a városok nyelvhasználatának nagyobb fokú differenciálódásával, köznyelvesülésével magyarázható. 3. Törésmentes-e, egyenes vonalú-e a nyelvjárásoknak a köznyelv irányába mutató változása? A válasz: általános tendencia a köznyelvhez közeledés. Ez azonban nem mindenhol zajlik azonos módon és azonos ütemben. A német nyelvterületen északon gyorsabb, délen kimondottan lassú. Tehát: a déli német nyelvterületen a köznyelvhez közeledés nem törésmentes. 4. Igazolják-e az újabb adatok, hogy vannak nyelvjárásközei és -távoli, illetőleg köznyelvközei és -távoli régiók? A válasz határozott igen. 5. Vannak-e azonos településen, illetőleg régióban egymás mellett élő különböző változatok, variánsok? Egyértelmű igen a válasz. Sőt kimondatik a szóban forgó vizsgálatoktól is megerősített szociolingvisztikai axióma: nincsen tagolatlan hétköznapi nyelvhasználat. Ebből pedig a nyelvi szempontból többretegű térszerkezet tételezése, illetőleg tényként való elfogadásának a szüksége következik.

DINGELDEIN hangsúlyozza, hogy az új fölismeréseknek megfelelően módosított, korszerűsített nyelvfeldrajzi módszerekkel a korábbiaknál összetettebb, a változatspektrum több rétegére vonatkozó kérdésfeltevéseknek is utána lehet járni. Azzal, hogy a vizsgálat tárgyát a „mindennapok nyelve” változatkomplexumára is kiterjesztik, új perspektívát adnak a dialektológiának. Ez paradigmaváltás a nyelvfeldrajzi vizsgálatokban abban az értelemben, hogy eljutunk a többé-kevésbé homogénnek tekintett, akként kezelt bázisnyelvjárások vizsgálatától a mai nyelvi valóság összetett sokoldalúságának az adekvát vizsgálatáig. Új feladatként jelentkezik az új dimenziók, illetőleg viszonylatok kartográfiai ábrázolása. Erre vonatkozólag a modern számítógépes technikának köszönhetően ma már — korábban nem sejtett — nagy lehetőségeknek vagyunk a birtokában (vö. pl.: W. VIERECK, *The Computerisation and Quantification of Linguistic Data: Dialectometrical Methods*. In: A. R. THOMAS ed., *Methods in Dialectology*. Clevedon, Philadelphia, 1988.; W. KÖNIG, *dtv-Atlas zur deutschen Sprache*. München, 1996¹¹).

5. Az elmúlt évtizedek hazai dialektológia-történetét nézve joggal tételezzük föl, hogy az említett újabb megközelítésmódoknak a magyar nyelvfeldrajzi kutatások sem maradnak híjával (l. a „geolingvisztikai” módszer hazai előzményeit). Hiszen jól nyomon követhető az a vonulat, ahogy a dialektológia bizonyos területei nálunk is kettős feladatkörűvé bővültek — természetesen tehát, hogy számolunk a nyelvfeldrajzi kutatások két-dimenzióssá válásával is.

A dialektológia újabb kori történetének több-kevesebb ismeretében is jól látszik, hogy a nyelvtudományban a diszciplínák, a különböző iskolák és szemléletmódok, illetőleg paradigmák közötti kapcsolat milyen termékeny lehet. Figyelmünket itt és most a dialektológiára összpontosítva legyen szabad egy néhány mondatos, távirati stílusú észrevételt tennünk. A nyelvjárástan a maga tapasztalataival és fölismeréseivel a szociolingvisztika egyik útegyengetője volt. (Korántsem véletlen, hogy a nagy dialektológiai hagyományú európai országok nagy részében a szociolingvisták között ott találjuk a dialektológusok egy részét is.) A legújabb kori dialektológia a szociolingvisztikától kapta

a legtöbb impulzust, olyannyira, hogy az utóbbi minden másnál fontosabb katalizátor a mai regionális nyelvi vizsgálatokban. A hatásláncolatnak ezzel azonban nincs vége. Ugyanis a szociolingvisztikai szemlélettel korszerűsödött, egyben leghagyományosabb dialektológiai ágazat, a nyelvföldrajz ma ott tart, hogy olyan kérdéseket fogalmaz és válaszol meg, amelyek a nyelvi változások kutatása, illetőleg nyelvi tervezési szempontból igencsak fontosak.

ERNST LEWYvel, az általános nyelvészet néhai berlini professzorával szólván erre a régi diszciplínára is áll, hogy „alt, aber gut”.

KISS JENŐ

A *hurok* és török háttere

I. 1. A magyar nyelv török jövevényszavai között szereplő *hurok* szónak sem a török, sem pedig a magyar háttere mindmáig nincs kellően tisztázva. Az átdadó török alak és az átdadó török nyelv bizonytalansága miatt eddig több kérdést sem lehetett egyértelműen eldönteni. A tisztázatlan kérdések a következők: 1. a szóeleji *h-* másodlagos magyar fejlemény-e, vagy már az átdadó török alakban is megvolt; 2. ha megvolt a török alakban a *h-*, akkor ez egy korábbi **q*-ra vagy az ún. altaji **p*-re vezethető-e vissza; 3. a csuvasos típusú vagy az ún. „kun-besenyő” rétegben jelölhető-e ki a *hurok* szó. Mindezek a problémák hosszú ideje foglalkoztatják a kutatókat.

VÁMBÉRY a „Magyar és török-tatár szóegyeztetések” (NyK. 1870: 153) című tanulmányában a magyar *hurok* szót előbb a *húr* szóval egyezteteti, és mind a kettőt a csagatáj *qur* (‘das Band, die Falle, die Schlinge (um Tiere zu fangen)’, Čagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867. 316b) szóból magyarázza. Később a „keleti török” *kuruk* ‘lasszó’ szóval próbálta egyeztetni (A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Bp., 1882. 247, 317, 503). VÁMBÉRYhez hasonlóan MÉSZÖLY is a *hurok* (valamint a *hurka*) szót a *húr*-ból származtatta (Melich-Eml. 263). Mint azóta többen is rámutattak, egy ilyen származtatás nem fogadható el (l.: MNy. 1944: 293—7; Nyr. 1952: 145—6; MNy. 1960: 300).

BUDENZ bírálva VÁMBÉRY 1870-es tanulmányát, a magyar *húr* (*hurok*) szó egyeztetését a csagatáj *qur* adattal joggal veti el, mondván, hogy ez csak látszólagos egyezés (NyK. 1873: 102). Ő maga pedig mongol, mandzsu és tunguz szavakkal egyezteteti a *hurok* szót (NyK. 1886—87: 153).

SIMONYI előbb nem vonja kétségbe a BUDENZ-féle magyar—mongol egyeztetést, és egészen határozottan a *hurok* szót közvetlen átvételnek tartja a mongolból (FUF. 1901: 127), azonban röviddel cikke megjelenését követően korrigálja álláspontját (Nyr. 1906: 8—9). Jól ismerve az analógiás alakulás változatos fajtáit, arra az eredményre jutott, hogy a *hurok* szókezdő *h*-ja a *húr* szó hatására keletkezhetett. Óvatos formában és joggal állítja azt, hogy „Mivel a *hurok* alak sokkal később (1640) mutatkozik, mint az *urok*, arra lehetne gondolni, hogy a *hurok* tán csak idővel keletkezett” (Nyr. 1906: 8—9). Különös, hogy sem a TESZ.-ben, sem pedig az EWUng. bibliográfiájában SIMONYI e korai munkájára nem történik utalás.

GOMBOCZ a magyar *hurok* török párhuzamai között altaji, teleut, szagaj és sor adatokat említ (MNy. 1907: 219; TörJsz. 52), majd egy ócsuvas **uruq* rekonstrukcióból indul ki (BTLw. 84). A magyar tájnyelvi *uruk* mellett újabb fejleménynek tekinti a *hurok* alakot (MNy. 1907: 220; BTLw. 84).

NÉMETH a középső réteg kritériumai kapcsán a szóvégi *-k* alapján elveti annak lehetőségét, hogy a *hurok* az ócsuvasból való (MNy. 1921: 25). LIGETI is egyetért azzal, hogy

valóban a középső rétegbe kell utalni a *hurok* szót, azonban azt is hozzáteszi, hogy „nem a szóvégi *-k* alapján, hanem egyéb [?] kritériumok figyelembevételével” (A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I—II. Bp., 1977—1979. I: 221). Tulajdonképpen a TESz. alapnézete is ez, azzal a megállapítással, hogy az átdadó török nyelv valószínűleg a kun lehetett.

A jeles külföldi altajisták is bekapcsolódtak a magyar *hurok* szó hátterének tisztázásába, és ettől kezdve más irányba terelődött a kutatók figyelme. Előbb a vita akörül forgott, hogy a *hurok* szó szökezdő *h*-ja az altaji **p*- maradványa-e, vagy sem. RÄSÄNEN volt az, aki RAMSTEDT és PELLIOU kutatásai alapján vetette fel annak lehetőségét, hogy a magyar *hurok* szó átdadó alakjában is *h*- volt a szó elején (UngJb. 1939: 103), és későbbi tanulmányaiban is fenntartotta ezt a nézetét (l. **huruq* 'Schlinge', UrAltJb. 1961: 148; **(h)uruq*: M. RÄSÄNEN, Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. Helsinki, 1969. 516). — RÄSÄNEN az általa felvett **huruq* etimológiájának igazolására a sárga ujjur *horve* 'Schlinge' szót hozta fel példának (UrAltJb. 1961: 148), melyben véleménye szerint az altaji **p*-, *h*- fokoz megmaradhatott. DOERFER azonban joggal elveti azt, hogy itt nem lehet szó a *h*- (<**p*-) megőrzéséről, és ezért a sárga ujjur adatot kirekeszti a kérdés tárgyalásából (G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II. Wiesbaden, 1965. 88 = a továbbiakban TMEN. II). Én magam is DOERFER álláspontját tartom elfogadhatónak.¹

A korábbi feltevésekhez kapcsolódva POPPE is a magyar *h*-t az altaji **p*-re próbálta visszavezetni. Felteszi, hogy a magyar *hurok* szóban megőrződött a szökezdő *h*-, így **huruq* lenne az átdadó alak (On Some Altaic Loan Words in Hungarian. In: Uralic and Altaic Series, Indiana University Publications. I: 143—4; idézi LIGETI: MNy. 1960: 300; TMEN. II: 88). LIGETI azonban „Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról” (MNy. 1960: 301) című tanulmányában elmarasztalóan vélekedik POPPE nézetéről, és jogosan nem lát elegendő okot annak feltevésére, hogy *h*- szökezdős alakban került volna a magyarba a *hurok* török eredetije.

Az altaji **p*- ~ magyar *h*- elvetésével egy új nézetet vet fel DOERFER (< csuvas, TMEN. II: 88—9), majd az EWUng. és RÓNA-TAS (< csuvas, recenzió MARCEL ERDAL könyvről [Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. I—II. Wiesbaden, 1991.]; Journal of Turkology. Vol. 1. 2. sz. 1993: 297; A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp., 1996. 97; Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1997. 59), akik a szökezdő *h*- kérdését úgy akarták megoldani, hogy az átdadó alak számára egy **q*- szökezdőt feltételeztek, és felvetették, hogy a magyar *hurok* szót esetleg egy régebbi **quruq* szóból kell levezetni.

LIGETI szerint a *hurok* szökezdő *h*-ja másodlagos, magyar fejlemény, és a szó nem tartozik a magyar nyelv csuvasos elemei közé (A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 27), így elesnek azok az etimológiai kombinációk, amelyeket az *uruk* (-hoz kapcsolt *ukruk*) és *kuruk* kapcsán felvetettek. Ameny-

¹ È. R. TENISSEV a sárga ujjur *xorvi/xorve* szavakat a mongol *horwō* és a kalmük *horwā* szavakkal egyezteteti (*Stroj saryg-jugurskogo jazyka*. Moskva, 1976. 219—20). A sárga ujjur, mongol és a kalmük alakok végső soron talán arab eredetűek; vö. arab *'urwa* 'buttonhole; loop, noose, coil; ear, handle (of a jug, and the like); tie, bond, e.g.' (J. M. COWAN, A Dictionary of Modern written Arabic³. Beirut—London, 1974.) > török *urve* '1. loop for a button, 2. loop-shaped handle; semicircular flap or flange serving as a handle, 3. *anat[omy]* ansa' (New Redhouse Turkish—English Dictionary¹⁵. Istanbul, 1995.), *urve* 'an[atomie] Schlinge' (K. STEUERWALD, Türkisch—Deutsches Wörterbuch. Wiesbaden—Istanbul, 1993.).

nyire kiderül a szakirodalomból, maguk a kutatók is tisztában vannak ennek a feltevésnek bizonyos nehézségeivel. Például RÓNA-TAS professzor azzal együtt, hogy a magyar *hurok* szót egy korábbi **quruq*-ból magyarázza, mégsem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szókezdő *h*- egy protézis is lehet (szóbeli közlés).

A szakirodalom — teljességre nem törekvő — áttekintése során úgy gondolom, valamennyire talán sikerült rámutatnom arra, hogy a *hurok* szónak mind a török, mind a magyar háttere tisztázatlan, mint ahogy ezt a dolgozat elején is jeleztem.

Összefoglalva: a *hurok* szó átdő török nyelvét és alakját illetően két nézet uralkodik a szakirodalomban. Az egyik szerint a *hurok* átdő török alakja **uruq*, az átdő nyelv pedig a kun lehetett. A másik pedig az a nézet, miszerint a *hurok* a magyarban csuvas jövevény és egy **quruq* alakból kell kiindulni.

2. Úgy gondolom, alapjában véve helyes az a megállapítás, hogy a magyar *hurok* előzménye nagy valószínűséggel a kun **uruq* lehetett, csakhogy ez a feltevés eddig nem volt megfelelő kritériumokkal alátámasztva. Ezért is merültek fel joggal azok a feltevések, hogy nem a kunból és az **uruq*-ból, hanem a csuvasból és a **quruq* szóalakból kell kiindulni.

A csuvasból való származtatás nehézségekbe ütközik, ugyanis ellene több érv is felsorolható.

a) A csuvasból való származtatás egyetlen kritériuma a **q- > h-* változás feltételezése. Ez azonban nem tekinthető biztos csuvasos kritériumnak, mivel a *q- > x-* (*> h-*) változás bár szórványosan, de más török nyelvekben is lezajlott. Bizonyos fokig ennek a feltevésnek támogatására szolgálhatnak a következő megjegyzések is. Például a Codex Cumanicusban, „Atü. *q-* ist erhalten oder wird zu *x-*” (Philologiae Turcicae Fundamenta. I. Wiesbaden, 1959. 54); KÄŞĖARİ egyik megjegyzése BROCKELMANN fordításában, „*x* tritt für *q* bei den Tuzz und Qyčaq ein” (C. BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāşyarī Dīvān Luyāt at-Turk. Budapest—Leipzig, 1928. 239, valamint LIGETI: i. m. 1977—1979. I: 220). Így felvethető, hogy a feltételezett **quruq* szóalak mint a magyar *hurok* átdő alakja, egy olyan török nyelvből is származhat, amelyben — ha szórványosan is — végbement az említett *q- > x-* hangváltozás. Természetesen az is felvethető, hogy olyan korán került be a szó a magyarba, hogy az ősmagyar *k- > x-* (*> h-*) változások sorába illeszkedett, vagyis a magyarban ment végbe a feltételezett **quruq > *hurok (> hurok)* változás. Mindezek a feltevések természetesen csak a hipotézisek szintjén mozognak.

A *hurok* szókezdő *h*-ja önmagában tehát nem tekinthető nyomós érvnek a szó csuvasos volta mellett. Nem látom szükségét, hogy ilyen hipotézisekből induljunk ki, s a feltevések láncolata további súlyos problémák veszélyét is magában hordozhatja.

b) A csuvasból való származtatást kétségesse teszi az a tény is, hogy az *urok* alak korábban (1526) fordul elő, mint a *hurok* (1640) (l. a TESz., RMGL., EWUng. megfelelő címszavait). A *quruq*-ból való származtatás esetén meg kellene magyarázni azt is, hogy miként tűnhetett el a szókezdő *h-* a régi magyar *urok* és nyelvjárási *urok ~ uruk ~ urk-*féle alakokban.

c) A magyar *hurok* olyan magyar régiségkritériumot is visel, amely miatt semmi képpen sem lehet ősmagyar kori átvétel, hanem annál későbbi. Tudniillik a XII. század végétől és főképp a XIII. században az *u > o* nyíltabbá válás jelentkezik a magyarban. Így kevésbé képzelhető el, hogy a *hurok* szó *u*-ja — egyéb szabályosnak tűnő változásai mellett — más fejlődést mutatott volna, mint a magyar nyelv többi török és más eredetű szavai ugyanazon hangja (l. *buray* > *borjú*, *burč* > *bors*, *burčaq* > *borsó*, *qur* > *kor*, *qurum* > *korom*, *turmai* > *torma*, *určaq* > *orsó*, LIGETI i. m. 1986. 280; vö. BTLw. 148).

Ez a tény is megerősítheti azt, hogy a *hurok* szó az ómagyar kori nyíltabbá válás folyamatának lezárulása vagy a folyamat hatóerejének gyengülése, illetve elvesztése után kerülhetett a magyarba. Talán az alakok megőrzésére irányuló tendencia szólhatna egyedül ez ellen.

d) A magyar *hurok* szó csuvasból való származtatásának szókészleti nehézségei is vannak, ugyanis a feltételezett **quruq* alak sem a csuvas, sem pedig a török régiségből nem mutatható ki, legalábbis eddig nincs adatolva.

A fent felsorolt tények miatt a *hurok* szó csuvasból való származtatását nem tartom valószínűnek, továbbá mérlegelve a hangtörténeti és egyéb érveket, nem látok elegendő okot a magyar *hurok* szókezdő *h*-jában csuvasos kritériumot keresni.

Ezek után külön ki kell térnünk a kölcsönzés kronológiájának és az átadó nyelvnek a kérdésére. Úgy gondolom, hogy a magyar *hurok* szó az *uruq* átvétele, amelyről a II. fejezetben a török *oquruq* és *uruq*, valamint az uigur mondat kapcsán is esik majd szó. Ez a mezőségi, valamint székely nyelvjárásterületeken *uruk*, *urok*, *urk*-féle alakokban (ÚMTsz., CsángóAtl.) mind a mai napig megőrződött. Ami a kölcsönzés kronológiáját illeti, az írott forrásokra támaszkodva kialakított tényleges kronológia mellett a török szókészlet-tani, valamint a magyar és török hangtörténeti érvekre támaszkodva kialakított relatív kronológia is a kölcsönzést az úgynevezett középső réteg kései szakaszára teszi. Mindezeket figyelembe véve a *hurok* szót a besenyőből vagy a kunból kell származtatnunk.

A probléma megoldása meglehetősen nehéz, mivel a besenyő és a kun réteg szétválasztásának sem nyelvi, sem művelődéstörténeti kritériumaira nem támaszkodhatunk. Ebben az esetben viszont jól használhatók a fent részletezett magyar és török hangtörténeti, valamint időrendi érvek. A szó- és nyelvföldrajzi, valamint a szókészlet-tani kritériumok kimutatásához feltétlenül rövid történeti kitérőt kell tennünk.

A fentiekből kiderül, hogy a *hurok* szó első adatolása *urok* alakban 1526-ban, a *hurok* alaké pedig 1640-ben fordul elő (TESz., RMG1., EWUng.). Az archaikusabb nyelvjárási *uruk* ~ *urok* ~ *urk* stb. alakok a mezőségi, valamint székely nyelvjárásterületen, ezen belül a bukovinai székely, valamint a XIV. században kialakult és azóta is területi és nyelvi elszigetelődésben lévő moldvai csángó nyelvjárásszigetben őrződtek meg (ÚMTsz., CsángóAtl., BENKŐ, Nyjtört. 71—2).

1223-ban a kunok tömegesen menekültek nyugatra a mongolok elől a Magyar Királyság keleti érdekerében levő Cumaniába, a későbbi Besszarábiába, Moldvába (VÁSÁRY I., A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. 161). 1225-ben magyar határvédőket telepítettek ide, akik a mai moldvai csángó magyarok ősei (DOMOKOS P. P., Moldvai csángó magyarok. In: CSOMA G., Moldvai csángó magyarok. Békéscsaba, 1988. 135). A kunok elmagyarosodtak, de talán ennek az egykori kun—magyar nyelvi érintkezésnek lehet az eredménye, hogy a bukovinai és a moldvai csángó nyelvjárásszigetben a mai napig megőrződött a szó eleji *h*- nélküli *uruk* alak, valamint ennek a rövid párja, az *urk*, melyet már az ótörök korból is ki tudunk mutatni (I. CLAUSON i. m. 215b). Talán innen terjedhetett el fokozatosan a nyugati magyar nyelvterületek felé, ahol azonban — esetleg a *húr* hatására — kialakult a szókezdő *h*-s *hurok* alak.

II. 1. Ahogyan már az első fejezet legelején is jeleztem, a magyar *hurok* szó török háttere sincs kellően tisztázva. Mint a magyar *hurok* esetében, a török nyelvekben sem lehetett eddig egyértelműen eldönteni azt, hogy a 'lasszó' jelentésű *okuruk* ~ *ukuruk*, *okruk* ~ *ukruk*, *kuruk* és *uruk* alakok hogyan viszonyulnak egymáshoz és a magyar *hurok*-hoz. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos problémákat szeretném számba venni.

A török nyelvekben 'lasszó' jelentésben három szóalak használatos: az első az *uruk*, a második az *okuruk* ~ *ukuruk* > *okruk* ~ *ukruk*, a harmadik pedig a *kuruk* (TMEN. II:

86—7). Nyelvföldrajzi elterjedésüket tekintve az *uruk* a dél-szibériai nyelvekre, a *kuruk* pedig, úgy látszik, hogy inkább a kipszak nyelvekre jellemző. Az özbeg *körük* és az ujjur *kuruk* feltehetően kipszak jövevények, vagy esetleg az oroszból (< *kuruk*²) visszaköltöszések, ugyanis az ujjurban a *kuruk* mellett az *okuruk* is előfordul. Az *okuruk* ~ *ukuruk* stb. alakok török nyelvterületi elterjedése nem alkot egységes képet. A mai török nyelvi adatok a következők:

a) Az *uruk* és változatait látjuk a következő török nyelvekben és nyelvjárásokban: tuvai *uruk* 'šest (s petlej, arkanom dlja poimki lošadi)' (Ė. R. TENIŠEV, Tuvinsko-russkij slovar', Moskva, 1968.), a sor nyelv kondoma nyelvjárása *uruk* 'petlja, ukrjuk", kotorym" lovjat" konej' (V. VERBICKIJ, Slovar' altajskago i aladagskago narečij tjurkskago jazyka, Kazan', 1884.), sor, a hakasz nyelv szagáj, kojbal és kacs nyelvjárásai *uruk* 'eine Stange mit einer Schlinge zum Einfangen der Pferde' (VERBICKIJ i. m.; W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I—IV. St. Petersburg, 1893—1911.), sárga ujjur *uruk* 'verevka; (arkan)' (S. E. MALOV, Jazyk želtyh ujugurov. Slovar' i grammatika. Alma-Ata, 1957.) ~ *uriq* (Ė. R. TENIŠEV, Stroj saryg-jugurskogo jazyka. Moskva, 1976.), az altaji (ojrot) nyelv teleut (telengut) nyelvjárása *uruk*, *uruk* 'petlja, ukrjuk", kotorym" lovjat" konej' (VERBICKIJ i. m.), a hakasz nyelv szagáj nyelvjárása *urux* 'lasso, arkan' (N. A. BASKAKOV—A. I. IHIŽEKOVA-GREKUL, Hakassko-russkij slovar'. Moskva, 1953.), a hakasz nyelv kizil nyelvjárása *uruχ*, *ruχ*, 'Lasso, Fangschlinge' (A. J. JOKI, Wörterverzeichnis der Kyzyl-Sprache. Studia Orientalia 19. Helsinki, 1953.), a sor nyelv kondoma nyelvjárása *irik* 'petlja (ukrjuk" dlja poimki konej)' (VERBICKIJ i. m.).

b) A *kuruk* és változatait találjuk hasonló jelentésben a következő török nyelvekben és nyelvjárásokban: karacsáj-balkár *kuruk* 'lasso' (H. I. SUJUNČEV—I. H. URUSBIEV, Russko-karačaevo-balkarskij slovar'. Moskva, 1965.), ujjur *kuruk* 'ukrjuk (žerd' s arkanom, petlej na konce dlja poimki pasušihjsja lošadej)' (Ė. V. SEVORTJAN, Etimologičeskij slovar' tjurkskijh jazykov. I. Moskva, 1974.), kirgiz *kuruk* (~ *ukuruk*) 'ukrjuk, ukrjučina' (K. K. JUDAHIN, Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva, 1965.), kazak *kuruk* 'die Pferdeschlinge, der Fangstrick' (RADLOFF i. m.), kumük *k"uruk* 'šest; žerd' (Z. Z. BARMATOV, Kumyksko-russkij slovar'. Moskva, 1969.), karacsáj *q'urūq* 'Stange unter dem Dachvorsprung zum Wäschentrocknen und dergl., Stange überhaupt' (PRÖHLE: KelSz. 1909: 121), karacsáj *kuruk* 'ip, sirik' (U. TAVKUL, Bašhüyük'ten derlenen Karaçayca sözler. In: Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten 1989: 234), karakalpak *kurik* 'prispособlenie dlja lovli lošadej' (N. A. BASKAKOV, Karakalpaksko-russkij slovar'. Moskva, 1958.), karakalpak nyelvjárásai *k"uruk* 'petlja na šeste dlja lovli lošadej' (N. A. BASKAKOV, Karakalpakskij jazyk I. Materialy po dialektologii (teksty i slovar'). Moskva, 1951.), nogaj *kurik* 'šest, žerd'; prispособlenie dlja lovli v tabune lošadej, sostojaščee iz šesta s petlej na konce' (N. A. BASKAKOV, Nogajskij jazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'. Moskva, 1940.), kazak *kūrik* 'kuruk (prispособlenie dlja lovli nepriučennyh lošadej)' (H. MAHMUDOV—G. MUSABAEV, Kazahsko-russkij slovar'. Alma-Ata, 1954.), baskír *korok* 'lasso' (Z. G. URAKSIN, Baškirsko-russkij slovar', Moskva, 1996.), tatár *korik* 'šest, žerd'; (*ust.*) ukrjuk, lasso; udilišče (O. V. GOLOVKINA, Tatarsko-russkij slovar'. Moskva, 1966.), tatár nyelvjárásai *korok* '1. arkannyj šest dlja poimki lošadej,

² Az orosz *kuruk* szó, mint török jövevény nem szerepel ugyan a VASMER, RussEtWb. és E. N. ŠIPOVA, Slovar' tjurkizmov v russkom jazyke (Alma-Ata, 1976.) szótárakban, de a kazak— orosz szótárban lehet látni, hogy a *kūrik* jelentéseként 'kuruk (prispособlenie dlja lovli nepriučennyh lošadej)' van megadva. Felmerülhet annak a gyanúja is, hogy a török nyelvek némelyikéből kimutatható *kuruk*-féle adatok egy más eredetű (l. VASMER i. m.) orosz *krjuk* szóra vezethetők vissza.

neprijatelj, 2. prutik, hlyst' (F. S. BAJAZITOVA—D. B. RAMAZANOVA—Z. R. SADYKOVA—T. H. HÖJRETDINOVA, Dialektologičeskij slovar' tatarskogo jazyka. Kazan', 1993.), özbek *körük* 'arkan' (A. K. BOROVKOV, Uzbeksko-russkij slovar'. Moskva, 1959.), tofalar *huruk* 'ukrjuk (dlinnij šest s petlej arkana dlja lovli lošadej, olanej)' (V. I. RASSADIN, Tofalarsko—russkij russko—tofalarskij slovar'. Irkutsk, 1995.), tuvai nyelvjárás *huruk*³ 'Stange' (vö. tuvai *uruk*).

c) Az *okruk*, valamint az *okuruk* változatai az előző két adattal hasonló jelentésben a következő török nyelvekben és nyelvjárásokban fordulnak elő: török *okruk* ~ *ukruk* 'kement' (Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi. İstanbul, 1934.), szibériai tatár *ökrik* 'ukrjuk' (D. G. TUMAŠEVA, Slovar' dialektov sibirskih tatar. Kazan', 1992.), baraba tatár *ukruk* 'eine Stange mit einer Schlinge zum Einfangen der Pferde' (RADLOFF i. m.), kumük nyelvjárás *ukruk* 'ukrjuk' (SEVORTJAN i. m.), csuvas *úkräk* 'pányva || arkan' (MUNKÁCSI: NyK. 1887—90: 36; N. I. AŠMARIN, Thesaurus linguae Tschuwaschorum. I—XVII. Kazan', Čeboksary, 1927—1950.), csuvas *ukruk* 'ukrjuk' (M. JA. SIROTKIN, Čuvaško-russkij slovar'. Moskva, 1961.; AŠMARIN i. m.). A -k megőrzése miatt a csuvas alakok egészen friss jövevények a tatárból; uigur *okuruk* 'verevka s šestom dlja poimki lošadej (lasso)' (S. E. MALOV, Ujgurskij jazyk. Hamijskoe narečie. Teksty, perevody i slovar'. Moskva—Leningrad, 1954.), uigur tarancsi nyelvjárás *okuruk* 'Pferdelasso, (Stange mit einer Schlinge)' (K. H. MENGES, Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan. II. Wiesbaden, 1954.), jakut *oɣuruk* 'arkan' ~ *oɣoruk* 'burnost', stremitel'nost', omun'; vö. *diärbäg oɣoruk bia* 'gibkij arkan' (Ė. K. PEKAR-SKIJ, Slovar' jakutskogo jazyka I—III. St. Peterburg, 1907.—Leningrad, 1930.), kirgiz *ukuruk* (~ *kuruk*) 'ukrjuk, ukrjučina' (JUDAHIN i. m.), türkmén nyelvjárás *ukuruk* 'Schlinge, mit der man Pferde einfängt' (M. STACHOWSKI, Geschichte des jakutischen Vokalismus. Kraków, 1993. 131).

2. Az *okuruk* ~ *ukuruk* szó etimológiájára vonatkozóan már születtek megoldási javaslatok. Az első megjegyzést a szó etimológiájára vonatkozóan MENGESnél találjuk, aki a szót *oq* + *uruq*-ként elemzi, viszont magyarázatot nem fűz hozzá (MENGES i. m. 764).

RAMSTEDT a török *ukuruk*, *ukruk*-féle alakokat minden további megjegyzés nélkül a mongol *ugurga* 'a long wooden pole with a loop on the end used to catch horses', halha *urga* 'ukrjuk, urgá', tunguz *oqurga*, *uqurga* 'petlja, silok; petlja na zajcev' és kalmük *uryo* 'lange Stange mit Riemenschlinge zum Einfangen der Pferde, Lasso' adatokkal egyezteteti (G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I. Lautlehre. Helsinki, 1957. 93, 143).

DOERFER szerint a jakut (*ogür*, *oɣür* 'arkan' ~ *oɣuruk* ~ *oɣoruk*) adatok alapján egy **oqur* (ebből > *oq(u)ruq*) alakból kell kiindulni, ahol az **oqur* bázishoz egy *+(u)q* kicsinyítő képző járul. Majd ugyanott kitér a másik, etimológiailag bizonytalan *quruq* szóra is, amellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy „*quruq*, wohl aus *oquruq* verkürzt” (DOERFER i. m. 87; Mongolo-Tungusica. Band 3. Wiesbaden, 1985. 96).

CLAUSON a szótárában egy *uqruq* alakot ad 'a lasso on the end of a pole' jelentésben, amit tőszónak tart (G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. 90b). A 'kötél' jelentésű *uruq* címszónál pedig azt jegyzi

³ DOERFER protézisnek gondolja a *h*-t: UrAltJb. 1982: 157. Itt talán egy *q*- > *x*- > *h*- változással is számolhatunk (*quruq* >> *huruq*), amelyre a tuvai nyelv tofalar nyelvjárásából több példánk is van: *hoi* 'Schaf; Hammel' < *qoñ*; *ho'en* 'Busen' < *qoyun* | *qoyin*, stb. (I. M. A. CASTRÉN, Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre. St. Petersburg, 1857.; Philologiae Turcae Fundamenta. I. Wiesbaden, 1959. 652).

meg, hogy a dél-szibériai török nyelvekben 'lasszó' jelentésben előforduló *uruq*-féle „modern” alakok az *uqruq* szóalak másodlagos fejleményeinek látszanak, nem pedig az *uruq* 'kötél' szó maradványainak (CLAUSON i. m. 215ab).

SEVORTJAN etimológiai szótárában összefoglalja a korábbi álláspontokat az *oquruq* szó etimológiájával kapcsolatban. A szóalakra vonatkozó megjegyzései csupán hangtani vonatkozásúak. Szerinte a *quruq* és *uruq*-féle alakok úgy keletkezhetek, hogy az *uquruq* vagy *oquruq* szókezdő magánhangzója lekopott, és két irányú fejlődés eredményeként *uquruq* > *quruq*, és *uquruq* > *uruq* > *uruq* alakok jöttek létre. Továbbá úgy gondolja, hogy a jakut alakok szókezdő o-ja miatt egy korábbi szókezdő o-val kell számolni. Szerinte az *oquruq* ~ *uquruq* alakoknál a szóeleji magánhangzó-váltakozás lehet egy ősi ingadozás eredménye is (SEVORTJAN i. m. 585).

STACHOWSKI (i. m. 131) DOERFER véleményéhez hasonlóan vélekedik a jakut vokalizmus történetéről írt könyvében. Szerinte a jakut *oquruq* egy őstörök *oqūruq szóalakra menne vissza, melynek az *oqūr a bázisa.

A MENGES-féle szegmentálást helyesnek tartom. Bár MENGES magyarázatához nem fűz megjegyzést, annyi bizonyos, hogy az *oq* 'nyíl; hosszú fadarab' és az *uruq* 'kötél' jelentésű szóra gondol.

A kutatástörténeti áttekintésben szó esett ugyan a RAMSTEDT-féle egyeztetésről, de nem tartom szükségesnek sem a mongol, sem a tunguz adatok, sem pedig a szóba jöhető többi változat vizsgálatát, ugyanis DOERFER részletesen tárgyalja az ilyen típusú egyeztetéseket (I. TMEN II: 87—8; Bemerkungen zur Methodik der türkischen Lautlehre. Orientalistische Literaturzeitung 1971: 334; Materialien zu türk. h.- I. 1981. 134; Mongolo-Tungusica. Band 3. Wiesbaden, 1985. 18).

DOERFER és STACHOWSKI nézete nehézségekbe ütközik, hiszen az *oqur/*oqūr > *oq(u)ruq* / *oqūruq-féle szegmentálásnál nem indokolható az +*uq* elem magánhangzója. DOERFER véleménye, miszerint az +*uq* egy kicsinyítő képző, nem tartható, ugyanis az őtörökben a kicsinyítő képző magánhangzója nem labiális, hanem illabiális (+*Ak*, +*Ik*) minőségű volt.⁴

A CLAUSON által „modern”-nek és „másodlagos”-nak tartott *uruq* 'lasszó' szóalak (CLAUSON i. m. 215a) nem az *uqruq* szó másodlagos fejleménye, és nem is „modern”, hanem az ismert őtörök *uruq* 'kötél' szó maradványa. Ezt bizonyítja a következő uigur mondatban előforduló *uruq salmaq* 'Lasso werfen' kifejezés is.⁵ Ugyanez érvényes a SEVORTJAN-féle *uquruq* > *uruq* > *uruq* magyarázatra is.

„*uruq salmaq urungu učuruy yatmaq*
uluy uluy il-lärig uluŝ-lariy almaq”

„Lassos werfen, Flaggen und Standarten verbreiten (?),
große, große Länder und Reiche erobern”

(P. ZIEME, Eine Eloge auf einen uigurischen Bäg. In: Türk Dilleri Araştırmaları, cilt 3. Talat Tekin Armağanı. Ankara, 1993. 275, 278)

⁴ ERDAL az őtörök kicsinyítő képzőre vonatkozóan a következő módon vélekedik: „I don't think we can speak of one +*V*k suffix with varying vowel. Old Turkic has no vowel alternations except in the pronominal system” (Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Vol. I—II. Wiesbaden, 1991. 40).

⁵ A. ZEKI VALIDI TOGAN az „Ibn Fadlān's Reisebericht” (Leipzig, 1939. 210) című munkájában az arab történetíró TABARİra (839—923) hivatkozva megjegyzi, hogy a lasszó a türkök nemzeti harci eszköze volt, amit a lovasok használtak.

A DOERFER (TMEN. II: 87) és SEVORTJAN (i. m. 585) által feltételezett *oquruq/ uquruq* > *quruq*-féle változás nagyon valószínűnek látszik. Ugyanis az ilyen típusú szöveleji magánhangzólekopás, ha szórványosan is, kimutatható a különböző török nyelvekből: sárga ujjur *qus*, *kus* ~ *oqus*, *okus* 'byk, vol; krupnyj rogatyj skot' (S. E. MALOV, Jazyk želtyh ujgurov. Slovar' i grammatika. Alma-Ata, 1957.), *gus* 'ox' (G. SHIMIN—L. CLARK megrövidült alaknak tartják a sárga ujjur *gus*-t, AOr. 1992/93: 213, 216), *k'us* (~ *ok'us*) 'korova' (TENIŠEV i. m. 24; ugyanott megjegyzi, hogy bizonyos feltételek mellett a *k'* előtt nem mondják ki az *o*-t) = jakut *oγus*, török *öküz*; török nyelvjárási *ki* 'kettő' (~ irod. török *iki*) (Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü². I—XII. Ankara, 1993. 2869); tatár nyelvjárási *kus* (< orosz *ukos*) 'otava' (F. S. BAJAZITOVA—D. B. RAMAZANOVA—Z. R. SADYKOVA—T. H. HƏJRETĐINOVA i. m.). A szöveleji magánhangzó kiesésére gutturális előtt mongol nyelveknél is találunk példákat. Különösen a monguorban gyakori a szöveleji magánhangzó kiesése (N. POPPE, Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I. Vergleichende Lautlehre. Wiesbaden, 1960. 141—2): monguor *Gulie*- 'parler' (irod. mongol *ügüle*-), *Gur* ~ *uGur* 'hiver' (irod. mongol *ögül*, *ebül*), *Guī* ~ *uGuī* 'n'est pas' (A. DE SMEDT, CICM — A. MOSTAERT, CICM, Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental. IIIe partie. Dictionnaire Monguor-Français. Pei-p'ing, 1933), kalmük *ugā* ~ *ugō* ~ *gō* (irod. mongol *ügei* ~ *ügegüi* 'not, not existing') (N. POPPE, Introduction to Mongolian Comparative Studies. Helsinki, 1955. 153).¹

A *kuruk* problémájára vonatkozóan több megoldás is szóba jöhet. Többek között itt kell megemlíteni HALASI KUN TIBOR azon feltevését, hogy a *kuruk* esetében a szöveleji *k*-egy protézis is lehet (Orta-Kıpcakça *q-*, *k-* ~ Ø Meselesi. In: Türk Dili ve Tarihi Hakkinda Araştırmalar. I. 1950. 159, 161). Vagy egy olyan megoldást is elképzelhetőnek tartok, ami szerint a *quruq* szó a csagatáj *qur* 'das Band, die Falle, die Schlinge (um Tiere zu fangen)' (VÁMBÉRY i. m., 1867. 316b), és az *uruq* 'lasszó' alakok kontaminációja eredményeként jött létre.

SEVORTJANNak az a gondolata, mely szerint az *oquruq* esetében egy korábbi szókezdő *o*-val kell számolni, alapjában véve helyes, de nem a jakut alakok szókezdő *o*-jára kell alapozni ezt a feltevést.

3. Etimológiai javaslatom részben a szókezdő labiális minőségén alapszik. Úgy gondolom, hogy az *oquruq/uquruq* szó összetétel, így a MENGES-féle *oq* + *uruq* szegmentálás helyes. Az összetétel első eleme minden bizonnyal az ismert *oq* 'nyíl (stb.)' jelentésű szó. A második elemről, az *uruq* 'lasszó' szóról már fent esett említés az ujjur szöveg kapcsán. Az *oq* ebben az összetételben természetesen nem 'nyíl', hanem 'hosszú fadarab, pózna, bot' jelentésben van meg (CLAUSONnál a következő magyarázatot látjuk: „a long piece of wood”, usually round in section, like an axle, rolling-pin, an the like”: i. m. 76a), és ha figyelembe vesszük a CLAUSON által megadott *uqruq* szónak 'a lasso on the end of a pole' (i. m. 90b), valamint a mai török alakok ugyenezen jelentését, akkor érthetővé válik az *oq* és az *uruq* közötti viszony. Ugyanakkor ez a feltevés biztosítja az *oq* szó 'hosszú fadarab, pózna, bot' jelentését is, szemben CLAUSONnal (vö. i. m. 76a).

Az *oquruq* (= a lasszó egyik, mégpedig 'botos' faja) szó egy jelöletlen alárendelt összetétel, amelyben az első tag (*oq* 'hosszú fadarab, pózna, bot') a második tag (*uruq* 'lasszó') meghatározására szolgál. Az ilyen típusú összetételeket egyaránt megfigyelhet-

¹ A fenti példák alapján feltehetjük azt a kérdést, hogy vajon az *oguz* népnév *guz/guzz* változata esetében is egy ilyen szöveleji magánhangzó-kieséséről van-e szó. Ezen probléma megoldására csak akkor vállalkozhatunk, ha a jelenséget tüzetesen megvizsgáltuk a török nyelvekben.

jük a régi és a mai török nyelvekben: ótörök *köm(ü)r t(a)g* 'coal mountain' (ERDAL i. m. 390), sárga uigur *küsürük* 'dve verevki, svjazvajuščice nogi u lošadej (odna -pravye, drugaja -jebbye nogi) dlja priučenija ih k inohodi' (MALOV i. m. 71). MALOV a *küsürük* szót < *kos* + *uruk*-ként szegmentálja (MALOV i. h.), ami némi pontosításra szorul. Jelen-téstani okok miatt inkább egy *kos* + *örük* < *koš* 'pár; páros' + *örük* 'ló béklyó'-féle meg-oldásra gondolhatunk, amely pontosan megegyezik a sárga uigur *küsürük* szó jelentésé-vel, valamint hangtanilag is megmagyarázhatja a sárga uigur alak magas hangrendűségét, vö. ótörök *örk* 'tether' (CLAUSON i. m. 221a), csagatáj *örük* 'puty dlja lošadej-die Fuss-fesseln der Pferde' (W. RADLOFF, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I—IV. St. Petersburg, 1893—1911.), kirgiz *öröö* 'konskie puty dlja svjazyvania perednej nogi c zadnej (*pravuju c pravoj ili levuju c levoj*)' (JUDAHIN i. m.).

Visszatérve a SEVORTJAN által felvetett kérdésre, amely szerint a jakut adatok szó-kezdő *o*-ja alapján egy korábbi szókezdő *o*-val kell számolnunk, azt gondolom, mivel itt az *oq* szóval állunk szemben, nincs okunk kételkedni abban, hogy a szókezdő labiális magánhangzó *o*- volt. Nincs okunk a szó elején egy ősi *o* ~ *u*- váltakozás feltételezésére. Az *u*-s alakok egy regresszív asszimiláció eredményei lehetnek.

A fent felsorolt okok alapján az ótörök periódusban egy *oqruq* alakra gondolha-tunk, amiről feltételezhetjük, hogy asszimilációs okok miatt igen korán, talán már az ótö-rök kor vége felé a török nyelvek egy részében *uqruq* lett: török nyelvjárási *okruk*, *ukruk* (Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları Tarama Dergisi. İstanbul, 1934), kumük nyelvjárási *ukruk* stb. (SEVORTJAN i. m.). Ezek alapján az *oqruq* hangalak sorsát a török nyelvekben a következőképpen vázolhatjuk:

$$oq + uruq > oquruq \begin{cases} \nearrow oqruq (> uqruq) \\ \searrow uquruq > uqruq \end{cases}$$

HAKAN AYDEMİR

A Birk-kódex hangjelölése

1. 1889-ben a bécsi császári könyvtárban rendszereztek azokat a kéziratokat, ame-lyeket az 1860-as évektől különböző régi könyvtáblák belsejéről fejtettek le. Ezek a IX—XV. századból származnak, latin, görög, ószláv, cseh és egyéb nyelvű, klasszikai, törté-neti, teológiai és más tárgyú szövegtöredékek. Közülük került elő az a magyar nyelvű, négy papírlevélből álló, 1474-es évszámmal ellátott kézirat is, amelyet a Magyar Törté-nelmi Társulat 1889. évi januári ülésén — CSONTOSI JÁNOS javaslatára — a bécsi könyvtár igazgatójáról, Birk Ernő udvari tanácsosról neveztek el (MKsz. 1889: 1, PUSZ-TAI, Birk-kódex 1474. 1960. 11).

KLUCH JÁNOS a nyelvemlékről úgy véli, hogy a domonkosrendi apácák számára magyarra fordított szabályzat egy része, egy eredetileg tizenkét levélből álló egész töre-déke. A fennmaradt szöveg első része Szent Ágoston reguláit, második része a domonkos apácák szabályait tartalmazza. Eredetileg az Ágoston-fordítás bele volt illesztve az apá-cák szabályaiba. A szöveg fordítójának Pál barátot tartja, akit a szülővárosa után Váci Pálnak nevezett szerzetessel azonosít (MKsz. 1889: 2).

A kéziratban előforduló javításokból KLUCH arra következtetett, hogy a szöveg megfogalmazásakor keletkezettek, tehát a fennmaradt nyelvemlék nem másolat, hanem

eredeti fogalmazvány, és Váci Pál kezétől származik. A hibákat KLUCH négy csoportba sorolta:

a) A javítások ugyanabban a sorban, folytatólagosan követik a törléseket. Itt jól látható a fordítónak az a szándéka, hogy a latinizmusokat a magyar nyelv fordulataihoz igazítsa: *tiŕtelietek ti [bēnetek] kőztetek iŕtent* (1a38), *kiket biŕőňal mīt [gākortab teŕtek] incab gākorlotok* (2a37) stb.

b) A javított alakokat nem törölte a szerző, csak föléjük írta a javítást. Láthatóan itt is a magyaros fordításra törekedett: *Es oŕtaŕŕek feidelm aŕŕontol* <*aŕaŕprioriŕŕatol*> (1a9), *Imado helien* <*az eghazba*> (1a40), *io illattāual* <*zagaua*> (2b36) stb.

c) Vannak a szövegben betoldások: általában határozókat, mellékneveket, ragokat szűrt be egyes szavak közé a fordító, valószínűleg a latin szöveg minél pontosabb visszaadása céljából. Pl: *keňuek«et»* (2a25), *aŕon «mōdot» helēn* (3a40) stb.

d) Csak egy-egy betűt, szótagot javított a szerző. Ezek lehetnek tollhiba következményei is: *kőŕŕtelet[ek]* (1b7), *[eŕŕ] eŕedeŕeŕel* (3a10) stb. (MKsz. 1889: 4—5).

KLUCH valószínűnek tartja, hogy ez a fordítás egyféle piszkozat lehetett, ami a letisztázás után fölöslegessé vált, lomtárba került, onnan pedig később egy könyvkötő birtokába jutott (uo. 6).

A nyelvemlék PUSZTAI szerint is impúrum volt, és úgy gondolja, hogy a fennmaradt szöveg nem azonos azokkal a fordításokkal, amelyekről FERRARIUS — a kódex első említője — 1637-ben Bécsben megjelent latin nyelvű művében írt. Ezt a feltételezését a következőkkel indokolja: 1. A FERRARIUS által említett példányokon az is szerepelt, hogy a fordítás Szent Remigius napján készült, a fellelt szövegen ez nem látható, és az utolsó lapon annak sincs nyoma, hogy a keltezés lekopott volna. — 2. A sok hiba, javítás alkalmatlanná tette a szöveget a mindennapos olvasásra, letisztázott másolatoknak is kellett lenniük. — 3. A nyelvemlék néhány szokatlan betűjével (*x*: *cs*, *cŕ*: *cs*, *ŕŕ*: *zs*, *ø*: *ö*) a későbbi kódexirodalomban csak elvétve találkozhatunk. PUSZTAI ebből arra következtet, hogy a fordító a letisztázott, olvasásra szánt szövegben már maga sem használta ezeket a szokatlan betűket (i. m. 20).

A nyelvemlék hangjelölésének részletes feldolgozására törekszem. Dolgozatom a kéziratföredéknek PUSZTAI ISTVÁN szerkesztette kiadása alapján készült (Codices Hungarici V. Birk-kódex. 1474. Bp. 1960. 46—79). Ezen kívül elsősorban JAKAB LÁSZLÓ és KISS ANTAL számítógépes feldolgozására támaszkodtam, amely a forrás teljes anyagának nyelvtörténeti vizsgálatát — így a helyesírás-történetit is — sokban segíti (A Birk-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 3. Debrecen, 1983.). Mivel fogalmazványról van szó, betekintheünk egy XV. századi magyar írástudó, és nem kódexmásoló, írásszokásaiiba.

2. A magyar nyelvű kódexek helyesírásának átfogó vizsgálatával KNIEZSA ISTVÁN és FARKAS VILMOS foglalkozott (KNIEZSA, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 102—4; FARKAS, Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. NytudÉrt. 74. sz.).

KNIEZSA ISTVÁN a kódexeket helyesírásunk alapján három csoportba sorolta: a) A kancelláriai helyesírásból fejlődött mellékjel nélküli hangjelölő rendszer a latin ábécé jeleit használja. A latinból hiányzó hangokat pedig valamely képzési módban vagy helyben hasonló hang betűjével, illetve betűkapcsolatokkal jelöli. A magánhangzók és a mássalhangzók hosszúságát betűkettőzés jelzi. Ennek a mellékjel nélküli rendszernek KNIEZSA négy altípusát különbözteti meg, és elsősorban a *c* ~ *č* hangok jeleit használja ezeknek a csoportoknak az elkülönítésére. Eszerint ennek a rendszernek a típusai: A.: *ch* ~ *ch* jelek, B.: *cz* ~ *ch* jelek, C.: *cz* ~ *cz* jelek, D.: *ch*, *cz* ~ *ch*, *cz* jelek. b) A mellékjeles hang-

jelölő rendszer azon az elven alapul, hogy minden betű csak egy hangot és minden hangot csak egy betű jelöljön. Azokat a hangokat, amelyeknek jele a latin betűsorból hiányzik, valamely képzési módban vagy helyben hasonló hang betűjének mellékjeles — ponttal vagy vesszővel ellátott — alakjával jelölik. KNIEZSA az idetartozó kódexeket is négy kisebb csoportra osztotta a *c ~ ċ* hangok jelei alapján: A.: *ċ ~ L* jelek, B.: *cz ~ L* jelek, C.: *cz ~ L* jelek, D.: *ċ ~ ċ* jelek. c) A két rendszer a használat során összekeveredett, és különböző — hol következetes, hol zavarosan bonyolult — „keverékhelyesírás” jött létre. KNIEZSA ennek is négy típusát különbözteti meg a *c ~ ċ* hangokat jelölő betűk szerint: A.: *ch ~ ch* jelek, B.: *cz ~ ch* jelek, C.: *cz ~ cz* jelek, D.: *ch, cz ~ ch, cz* jelek (i. m. 102—4).

KNIEZSA a keverékhelyesírás harmadik típusába (C) sorolja a Birk-kódex hangjelölését a következő sajátosságok alapján:

1. táblázat

Hang	Betű		Hang	Betű		Hang	Betű
c	cz, c		ny	ń		v	v, u
cs	ch, x, cz		ly	l', li		u	v, u
k	k, c		ty	t', ti		ű, ű	v, u
j	i		gy	g'		ő, ö	ø
i	i		zs	zs			

KNIEZSA rendszere csak az általa általánosnak vélt betűket mutatja be, a ritkábbakkal nem foglalkozik, így táblázata hiányos, helyenként pontatlan.

KNIEZSA művét vette alapul FARKAS VILMOS, amikor rendszerezte a kódexeket a mellékjelek használata alapján. Szerinte a kódexek csoportosítása pontosítható, az ún. keverék helyesírású csoport megszüntethető, ha a hangjelölést az alapjelek és a mellékjelek együttes szempontja alapján vizsgáljuk. Így háromféle betű használata különíthető el: a) ugyanazt a hangot főként többjegyes mellékjeltelen (esetleg mellékjeles) betű jelöli; b) ugyanazt a hangot főként egyjegyes mellékjeles (esetleg mellékjeltelen) betű jelöli; c) ugyanazt a hangot többjegyes mellékjeltelen (esetleg mellékjeles) betű és egyjegyes mellékjeles (esetleg mellékjeltelen) betű egyaránt jelöli (i. m. 29—31). Ezek alapján FARKAS megkülönböztetett többjegyes (mellékjeltelen) helyesírású kódexeket és egyjegyes (mellékjeles) helyesírású kódexeket. A Birk-kódexet a második csoportba sorolta, amelyen belül két típust különített el: az egyikben a *c, cs* hangokat is egyjegyes (mellékjeles) betű jelöli, a másikban a *c, cs* hangok jeleként sűrűn előfordul a *cz, a ch* is (i. m. 60—9).

A Birk-kódex a második típushoz tartozik (i. m. 31—55), a problematikus hangok jelölését a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

Hang	Fővariáns betű		
	többjegyes mellékjeltelen (mellékjeles)	egyjegyes mellékjeles (mellékjeltelen)	többjegyes és egyjegyes (mellékjeltelen, mellékjeles)
ő, (ö)		ø	
u		v, u	
ű, (ű)		v, u	

Hang	Fővariáns betű		
	többjegyes mellékjeltelen (mellékjeles)	egyjegyes mellékjeles (mellékjeltelen)	többjegyes és egyjegyes (mellékjeltelen, mellékjeles)
c			c, cz
cs	ch, x, cz		
gy		ġ	
ly		l', (li)	
ny		ñ	
ty		t', (ti)	
v		v, u	

FARKAS is csak az általánosan használt betűket tünteti fel, a ritkább jelekkel ő sem foglalkozik, ezért az ő táblázata sem mutatja be pontosan a nyelvmélek hangjelölését.

3. A következőkben a nyelvmélek hangjelölését, betűrendszerét a teljes anyagra kiterjedő mikroszkopikus vizsgálat alapján mutatom be:

A) A mássalhangzók jelölése

Csak azokat a mássalhangzókat tárgyalom, amelyekkel kapcsolatban valamilyen helyesírási probléma merül fel.

A c hangot mindössze öt esetben jelöli cz: *apaczafeiedelm* (2a3), *eġczer* (2b40), *iaczoduā* (2b13), *pinczebel* (2a22), *pinczen* (2a23). A kódexben a c hang gyakoribb jele a c, amely huszonnyolcszor fordul elő: *di|ciplinat* (2b2'), *gracia|ra* (3a1), *ġfirmacōat* 'konfirmációját' (3b25), *lecce olua|fo* 'lekce olvasó' (4a37), *leccet* 'leckét' (4a40), *Nouiciakat* (4b14), *obediēciat* (3a24), *obedienciat* (3a6), *penitēciaba* (3a4, 17), *penitēciat* (3a14, 19), *pñienciat*, (3a22), *ṗcio|at* 'preciosát' (4a39), *ṗcō|at* 'preciosát' (4b29), *pce|lioual* 'processzióval' (4a20), *puicial* 'provinciális' (3b38), *puicialis* 'provinciális' (3b19, 23, 27), *ṗpuiciali|atol* 'provinciálisától' (3b4), *puiciali|nak* 'provinciálisnak' (3a29, 3b30, 4a5), *puicialisnak* 'provinciálisnak' (4b40), *puicialist* 'provinciális' (3b9), *lentēciat* (3b2), *teccik* (4a37). A *teccik* (4a37) kivételével valamennyi szó latin eredetű.

A cs hangnak két gyakori jelét is megtalálhatjuk a nyelvmélekben. A x huszonháromszor szerepel: *xak* (1a18, 1b11, 3a23, 4b19, 20, 22), *xəpəuel* (4a23), *hanē xak* (3b3), *inxek* (3a8, 28), *kəñuexke* (4b39), *kəñuexkeben* (2b39), *meg ielenxek* (3a30), *nem xak* (3a37), *panxolni* 'parancsolni' (3a4), *tanalxal* (3b40), *tanalxaua* (3b31), *tarxa* (1b36, 3b36), *tarxak* (3a23), *tarxanak* (3a22), *tarxon* (3a14, 19). A ch-ra huszonegy példa van: *bochanat kere|re* (2a41), *bochanatot* (2a43, 2b6, 9), *dichekedni* (1a28), *erkelcheknek* (2b4) *erkelchel* (1b40), *meg bocha|fa* (2a39), *meg bochatnj* (2a35, 41), *meg tarchatok* (1a4, 2b18, 2b35), *nē chak* (2a30), *nem chak* (2b13, 32), *pachkaluā* (2b12), *pancholat* 'parancsolat' (2a32), *pancholattiaual* 'parancsolatjával' (2a10), *tanalchaual* (2a9), *tarchatok* (2a38). A cz betűkapcsolatra viszont csak két példa van: *czepezne* (1b41), *parā-cf|jzolonk* (1a4).

A g jeleként egyszer előforduló k (*genke*, 1b32), illetve ġ (*ġgeret*, 3b21) valószínűleg íráshiba, hiszen minden más esetben g-t találunk. Szó elején: *gerendat* (2a29), *gondol* (2b21), *gonozt* (4b24); szó belsejében: *agi|tan* (1a1), *betegek* (1b29), *ṗvk|ege* (1a11, 13); szó végén: *ele|eg* (1b19, 21), *eleg* (4b38), *harag* (2a29) stb. Bár a ġ a huszita bibliafordításban a g hangot jelöli, nem tartom elképzelhetőnek, hogy itt is ebben a funkcióban szerepelne, hiszen csak az *ġgeret* (3b21) szóban találjuk meg, minden más adatban gy hangértékű.

A gy hang jelölése forrásunkban KNEI ZSA és FARKAS szerint *g*. Valójában azonban a hang jelölése igen változatos. A *g* az általános, kétszázhetvenkétyszer szerepel a nyelvemlékben: *be víge* (4a12), *egbe gvlekezen* (1a6), *engegetek* (2b16), *fegetmet* (2b29), *gongat* (2b17), *gákorlotok* (2a37), *gengeb* (1b18), *götrelmre* (3a16), *igeközzenek* (1a22), *özvégeknek* (2b13) stb. Emellett többször előfordul a *g* és a *i* is. A *g*-re harmincnyolc adat van: *Auag* (3b37), *be vege* (1b12), *eg* (1a7), *egeb* (2a17), *Egebek* (4a8), *egebekbe* (3b32), *egebnel* (3a16), *egenent* (1a10), *egge* / *eguel* 'egyezséggel' (3a20), *eggik* (4a18), *eghaz biro* (2b20), *eghazba* (1a40), *fegetmetlenek* (3a37), *fegetmetlenekről* (3b6), *garlo-lagoknak* (1a17), *geñge* (1b28), *genke* (1b32), *gvlekeztetek* (1a6), *gvleli* (2a31), *hog* (2a4, 3a7, 4b37), *iege* (3b18), *iegezzenek* (3b40), *kulgen* (3a8), *legen* (4b36), *meg iegezen* (4a22), *meg iogolion* (2b19), *nag* (4a26), *vag* (3a20, 21, 29, 3b21, 30, 39, 4b18), *vagon* (1b4), *vigen* (4a19). A *i*-t huszonegyszer használta a szerző, de csak azokban az esetekben, amikor a *gy* hang a *d* és a *j* összeolvadásából keletkezett: *el mulatāia* (3a29), *haḡania* (4b18), *imaiatok* (1b2), *latania* (2a22), *meg mōia* (4a38, 4b23, 24, 24), *monia* (2b21, 4b4), *mōia* (4a21, 39, 40, 4b4, 11, 27), *moniak* (4b29), *mōiak* (4b25), *moniatok* (1a8), *mōion* (4b7), *vtania* (3a29). Nyolcszor fordul elő a *dḡ* jelölés: *adga* (1a13, 2b26, 27, 30), *Adga* (2b34), *adgak* (1a17), *adgakok* (2b42), *tagadga* (3a12). Ezek mellett találunk hat példát a *gi* jelre is: *egieb* (1b1), *fegie* / *ebe* (2b4), *meg fegie* / *lek* (2b20), *meg fereggiek* (2a8), *ogiatok* (2b1), *vagion* (3a38). Négy adatban — ahol *d* + *j* kapcsolat van — *di*-t találunk: *gondia* (2a20), *latandia* (2b43, 4b11), *modiat* (2b21). Ez jelölheti az összeolvadással keletkezett *gy* hangot, de lehet az etimologikus írásmód eredménye is.

A mai *-ít* képzős igék felszólító módú alakjaiban a szöveg keletkezésének idején palatális zöngétlen spiráns volt a módjel. Ennek a *χ* hangnak a jele a kódexben a *h*: *alaha* 'alítsa' (2b22), *alahak* 'alítsák' (1a19, 1b15), *kezehe* 'késztse' (4b17), *kənəhek* 'könnyítsék' (3a9), *meg batorohan* 'megbátorítson' (2b27), *meg zenne* / *öhe* 'megszeny-nyesítse' (2a4), *zeledehetek* 'szelidítsék' (1b5).

Váci a laringális *h* jelölésére is mindig *h*-t használ: *hazno* / *fa* (1a24), *hazatokban* (1a6), *hiv* / *agot* (1a23), *iuthattanak* (1b23), *nehezenek* (1b14), *tehetik* (1b17, 27) stb. Néma *h* háromszor fordul elő a szövegben: *hoctalan* (2a43), *hora* (1a41), *meg eppeit-hēdik* 'megéptendik' (1b34). A *hora* adat írásában — bár magyar szöveggörnyezetben szerepel — szerepet játszhatott a szó latin *hora* alakja, hiszen máskor mindig *h* nélkül jelentkezik: *oraba* (2a25), *óraia* (1b8), *orákon* (1a39), *Orara* (3a1).

A *j* hangot százharmincszor *i* jelöli. Szó elején: *io* (2b36, 36), *iøhet* (4a10); szó bel-sejében: *forogion* (1b2), *olaiat* (4a18) stb. A *j* kétszer fordul elő: *jol lehet* (1b23, 2b30). Háromszor az előző betű mellékjelezése jelzi: *haboroḡanak* (1b24), *ḡfirmacōat* 'kon-firmációját' (3b25), *napāt* (4a38).

A *k* hang jelölésére a legtöbbször *k* betűt használt az író. Szó elején: *kene* / *ft* (4a32), *keñueken* (2a23), *kere* / *lek* (1a16, 23); szó belsejében: *atokkal* (2a33), *beke* / *eg* (4a21), *erkechel* (1b40), *igeközök* (3b41); szó végén: *karhozta* / *lek* (2a2), *leketek* (1a7), *leketek* (1a7), *meg tarchatok* (1a4, 2b18, 35), *rakata* / *lek* (4b35) stb. Szókezdő helyzetben huszonegyszer fordul elő *c*: *Cam* / *aba* (4a11), *Capitlū* (4b28), *caplū* 'kapitulum' (4b28), *capitolōba* (3b33), *Capitulomba* (4a37), *Capitulōba* (3a23, 4b18), *capitulōba* (3b12, 4b14, 4b30), *Capitulōnak* (4b27), *capitulōnak* (4b36), *Capituloot* 'kapitulumot' (4b1), *Capitulō tarta* / *rol* (4a32), *capitulō tarto* (4b17), *collecāual* 'kollektával' (4b7), *Collecāual* 'kollektával' (4b26), *Conuēt* (3b24, 4a37), *cor* / *agnac* (2a20), *cor* / *agnak* (2a7), *corokat* (2b28), *cri* / *ts* 'Krisztus' (4a11), *cri* / *to* / *nak* (2b13), *cøzzel* (4a14); szó végén pedig csupán egyszer: *cor* / *agnac* (2a20). A szó belsejében 48 alkalommal szerepel *k* hangértékben *c*: *alattak valocnal* (2b7), *alcolmas* (3a36), *damūcus* (4b41),

eneclē /fel (1b1), *enecleni* (1b3), *eneclē* (1b4), *hoctalan* (2a43), *incab* (1a30, 1b17, 35, 2a37, 38, 2b17), *collecāual* 'kollektával' (4b7), *Collecāual* 'kollektával' (4b26), *ꝯmicalni* 'kommunikálni' (4a27), *lacoꝯzanak* (3a40), *lecce* 'lekce' (4a37), *leccet* 'lekcét' (4a40), *mēdēcor* (2b31), *mēdencor* (4a31), *merteclete* /fegere (1b23), *merteclete* /fegre (1b35), *Micor* (4a27, 4b28), *micort* (1a18, 1b1, 2b7), *Micort* (1b9, 2b3, 3b11), *mūcas* (1b27), *nectek* (2b22, 24), *nectet* (2b40), *nemicor* (3a40, 3b11, 34), *Nemicor* (4a36), *nemicort* (2a12), *ocot* (2b31), *ꝯdicatorok* 'prédikátorok' (4b35), *ꝯcurator* 'prokurátor' (4a6), *ruhacon* (2a23), *vicarꝯ* 'vikárius' (3b38), *vicariꝯ* 'vikárius' (3b23), *vicario* /anak (3a29, 3b30), *vicariu* /nak (4a5). Ez azonban nem számottevő a hasonló helyzetű *k* betűk mellett. Biztosan íráshiba az egyszéri g-s jelölés: *bodogbagnak* (1b20).

KNIEZSA és FARKAS szerint az *ly* hang jele *l'* és *li*, de előfordul még az *l* és az *ly* is. Az *ly* hangot tizennyolcszor *l'* jelöli: *akar mel'* (1a32), *hel'en* (3a40), *hel'ere* (4a10), *hel'en* (2b34), *il'* (3a4), *meg ꝯfirmal'a* 'megkonfirmálja' (3b24), *mel'* (2a42), *naual'as* (1a36), *nemel'* (1a2), *ol'* (1b41, 4b16), *remen'le* (2a42), *zemel'* (3a19), *zemel'be* (3a39), *vala mel'* (3b1), *valamel'* (2a1, 4b37), *vi'le'le* (4a30). Negyvenhat adatban fordul elő az *li* betűkapcsolat. Tizenkét példában biztosan *ly*-t jelöl: *heliek* (3a37), *helien* (1a40), *heliet* (3a23), *ilien* (3a7, 18, 33, 3b20), *Ilieneknek* (3a36), *iliennek* (3a17), *meliet* (1a20), *olian* (1b21), *vala meli* (1b7). Harminchárom esetben az *li* egyaránt lehet az *ly* és az *l* + *j* hangok jele: *el muliatok* (2b19, 40), *elien* (3a35), *elietek* (1a37), *emeliek fel* (1a21), *enekeliek* (1b4), *enekelietek* (1b5), *felieb* (2b20), *felietek* (2b31), *fel'el mulia* (2b21), *gondolion* (3b32), *haꝯnalion* (2a13), *le haiolianak* (4b2), *kelienek* (4b15), *meg loka* /olianak (4a25), *meg ioꝯolianak* (1b31), *meg iogolion* (2b19), *meg neheꝯvlienek* (1b29), *meg vadoliak* (4b16), *meg valiek* (3a34), *onꝯzoliak* (3a10), *r'estelietek* (2b2), *leꝯeliek* (3a10), *ꝯolgalianak* (2a24), *ꝯolianak* (4a8, 18), *ꝯolion* (4b21), *ꝯomorolianak* (1b24), *tanolianak* (1a27), *telie* /feguel (3b36), *tiꝯtelietek* (1a38), *utaliakmeg* (1a26), *vadolion* (4b22), *vlienek le* (4b9). Hat adatban mellékjel nélküli *l* jelöli az *ly* hangot: *meliknek* (4b16), *naualaia* (2a18), *naualgoknak* <*l*> (2a21), *vala mel* (4a16, 4b34), *valamel* (2a32). Egyszer előfordul az *ly* betűkapcsolat is: *ol'ly* (1a20).

A nazálisokkal kapcsolatban a legfeltűnőbb a sűrűn használt rövidítés: az *m* negyvenhatszor, az *n* százhetvennégyyszer, az *ny* harminchatszor van rövidítve a nyelvemlékben.

Az *m* és az *n* jelölése egységes: *alcolmas* (3a36), *apacꝯafeiedelm* (2a3), *mertek* (1a22), *merteclete* /fegere (1b23), *mielkedetek* (1a33), *ferelm* (2a14), *ꝯamat* (3b26); *hel'en* (2b34), *ellen* (3a21, 21, 25), *keꝯetlen* /eg (1a32), *kellend'okrol* (4a2), *naꝯobb* (2b34), *nevet* (1a41) stb. A négy, illetve két eltérés valószínűleg íráshiba: *magatokal* (2b1), *mēdēnel* (3a16), *mēden* (3a27), *zemel'be* (3a39); *geñe* (1b28), *ꝯugulmatlañokat* (2b27).

KNIEZSA és FARKAS is azt írja, hogy az *ny* hang jele a mellékjeles *ñ*. Ez azonban elnagyolt megállapítás, hiszen az *ñ* és az *n* közel egyforma számban fordul elő a kódexben. Az *ny* hangot ötvenegy esetben írta Váci Pál *ñ*-nel: *añatoknak* (2b16), *aꝯñallatok* (2b12), *aꝯꝯoñ* (2b22), *aꝯꝯoñallatoknak* (2b14), *be mēñenek* (2a17), *biꝯoñ* /ok (2a16), *biꝯoñhal* (3b9), *biꝯoñhal* (2a37, 3a25, 38), *el eñeꝯtend* (2a1), *felekoñeket* (2b28), *kemeñ* (2b37), *keñuek* /et> (2a25), *kēñen* (4a25), *keñueken* (2a23), *kiuñña* (2b31), *kiuññatok* (1b40), *keñorele* /fel (3a9), *keñorelte* (2b33), *keñuexke* (4b39), *keñuexkeben* (2b39), *leañok* (2b38), *meg irña* 'megírnia' (4b39), *meg zaña* (3a8), *meg zenñe* /ohe 'megszennyessítse' (2a5), *mēñen* (2b18, 4a12, 20), *mēñenek* (4a9), *mōdañga* (2a19), *ñaia* /fagbol (2b36), *ꝯugulmatlañokat* (2b27), *zegeñe* (1a35), *zegeñek* (1b28), *zegeñeknek* (1a24, 35, 1b33), *ꝯolgalo leañanak* (2a14), *ꝯolgalo leañokat* (1b35), *ꝯolgaloleañinak* (2b13), *tete-meñ* (1a33), *tetemeñebe* (1a12), *tetemeñehez* (3b42), *tetemeñek* (1a34), *tetemeñeket* (1a33), *tørueñ* (2b37, 37), *vekoñ* (1b41), *veñat* (4b13), *veñne* 'veternye' (4a34). Ennél az *n* sem sokkal ritkább, ez negyvenhárom adatban fordul elő: *aꝯꝯonallatokon* (2b12),

antera (4a16), *bizon* (2a25), *Bizon* (3a39), *Bizõnal* (1b28), *el hağanga* (3b1), *feidelm azzon* (2a10, 19), *feledeken/eg* (2b40), *fenehtek* 'fenyíték' (4b36), *(g)onga* (4b38), *gongat* (2b17), *ğonørø/eg* (1b36), *hağaniia* (4b18), *hağanga* (3b33), *kemen* (2b1, 5), *kemenb* (1b22), *kønøhek* 'könnyítsék' (3a9), *lanokrol* (3b39), *lataniia* (2a22), *latandia* (2b43, 4b11), *menere* (1b6, 1b21, 1b27, 3b32), *mēnen* (4a19), *moniia* (2b21, 4b4), *mon-ia* (4b29), *naualaiia* (2a18), *naualas* (1a36), *naualgoknak* <I> (2a21), *niluā* (4b34), *niluan* (3a21), *zegen* (1a28), *zegenek* (1a25), *zegen/egbøl* (1a27, 1b31), *zegen/egek* (1a18), *Tøruē kønvnæk* (3b22), *vtalaniia* (3a29). Egyszer megtalálható az *ni*-vel való írásmód (*tørtēniek*, 1b26), ami összeolvadással keletkezett hangot jelöl, akárcsak a *di*, illetve sokszor az *li*.

Az *r* hang írásmódja egyértelmű. A két eltérésről (*ʒuhakat*, 2a26; *el multʒol*, 2b44) PUSZTAI úgy vélekedik, hogy a *ʒ*, illetve a *ʒ* hangértéke *r*, és „ezt a jelet az író csakugyan *r*-nek szánta, de a lefelé tartó szárát nem fölfelé, hanem lefelé kanyarította” (PUSZTAI i. m. 62). Az *r* harmincnégyyszer rövidítve is előfordul a szövegben. Tizenhatszor az *r*-t megelőző hang jele fölötti ~ az *r* rövidítése: *hamāban* (3b16), *hēre* (2a17, 3a34), *infirē maiaba* (4a19, 21, 31), *infirmāiaba* (4a14), *mēie* (3a3), *mēteket* (2b5), *me/ītētel* (3b4), *ʒēʒet* (3b4), *ʒēʒete* (3b4), *forōinak* (4b41), *tātoʒʒek* (2a19), *tātuan* (2b16), *ʒ/oltāral* (1b1). Tizennyolcszor azonban a rövidítés *r* + magánhangzó kapcsolatot jelöl: *fratēknek* 'frátereknek' (4b35), *meg māggōn* 'megmaradjon' (4a31), *ṗdicatorok* 'prédikátorok' (4b35), *ṗcio/āt* 'preciosát' (4a39), *ṗcō/āt* 'preciosát' (4b29), *ʒemēmtelen* 'szeméremtelen' (2b12), *forōk* 'szororok' (3a33, 3b27, 4a40, 4b9, 18), *forōknak* (3b30, 4a3, 4b10, 35, 39), *forōkual* (3b38), *veñne* 'veterne' (4a40).

Az *s* jelölésére kétféle jelet használt az író: az */* és az *s* azonban csak betűváltozatok. Az */* szókezdő, illetve szóbelseji helyzetben fordul elő: *ada/lek* (2a7, 26, 4b39), *alaʒato/lagual* (3a27, 4b16), *apo/itolok* (1a12), *beke/eg* (4a21), *ede/kettet* (2a13, 15), *ele/nek* (1b38), *enecle/fel* (1b1); *ṡēmi* (4a8), *ṡenki* (1a40, 4b22), *ṡiet* (2a39), *ṡonha* (2a43, 4b37) stb. Látszólag négyszer előfordul az */* szóvégi helyzetben: *bizōño/ok* (2a16), *bøge/nekvl* (1b11), *morga/* (2a9), *ʒugoda/nekik* (2a24). Két esetben azonban az *s* hangra végződő szót egybeírja a szerző az utána következővel, és így az */* nem szóvégen szerepel: *bøge/nekvl* (1b11), *ʒugoda/nekik* (2a24). A *bizōño/ok* (2a16) esetében pedig azzal magyarázható a betűforma, hogy az */* valójában nem a szó végén van. Valószínűleg hibázott Váci Pál, amikor a tövet és a többes szám jelét különírta. A *morga/* (2a9) szóvégi */*-ét egyszerű elírásnak tartom.

Az *s* jel szinte csak szóvégi helyzetben fordul elő a kódexben: *alcolmas* (3a36), *banas* (2a20), *eʒes* (3b40), *ğano/g/agos* (3b9), *haʒas* (2b14), *hetes* (4a39, 4b7), *hidegleles* (2a21), *meges* (1b23), *naualas* (1a36) stb. Szó elején csak akkor találkozunk vele, ha nagybetűvel kezdte a szót az író: *Se* (1b3, 15, 24, 2a17, 18, 3a5, 24), *de: fe* (1a21, 28, 29, 30, 1b40, 3a5, 6, 4a9, 4b39), *Semmi nemø* (4b37), *Senki* (3a3, 4b21, 4b33), *de: ṡenki* (1a40, 4b22), *ṡenkinæk* (4b39). Szóbelseji helyzetben háromszor van *s*, de mindig morfémahatáron, utána képző, illetve rag következik: *elmes/eget* (3b22), *masnak* (4b24), *puñcialisnak* 'provinciálisnak' (4b40).

Az *sz* jeleként a zöngés párvát is jelölő *ʒ* található a leggyakrabban: *aʒʒoñ* (2b22), *beʒedøktøl* (2b1), *eleʒtebi* (1b13, 34), *ereʒtendi* (3b33), *eʒes* (3b40), *haʒno/ṡa* (1a24), *ioʒagbol* (2b38), *kereʒtet* (4a19), *onʒoliak* (3a10), *oʒta/lek* (1a9), *øʒʒø ʒitkoʒoda/ṡal* (2a32), *ʒabad* (2b38), *ʒent* (1a1, 26, 2b14, 4a18, 29, 4b41), *ʒerʒetes* (1a2), *tiʒta* (2a4). A kilencvenkét adat, amelyben az *sz*-et */* jelöli — a *ti/te/ṡeg* (2b16) és a *Ti/te/ṡeguel* (2b23) kivételével — latin eredetű szó: *di/ciplinat* (2b29), *gracia/ra* (3a1), *ṡentēciat* (3b2), *foror* (2a1, 10, 11, 32, 38, 42, 3b1, 4a6, 12, 13, 16, 4b34), *fororoknak* (1a28, 2a24), *forortol* (4a24), *forōkual* (3b38) stb. A háromszor előforduló *ʒ* mellékjelében

lehet a toldalék *j*-je jelölve, de lehet íráshiba is: *el vezjének* (1a34), *halažjāk* (2a27), *panažja* (3a26).

A *t* hang írása egyértelmű. Kétszer rövidítve találjuk: *collecāual* 'kollektával' (4b7), *Collecāual* 'kollektával' (4b26). Minden más példában viszont *t* betűvel írta a szerző: *akariatok* (1b3), *alattatok valoktol* (2b6), *gerendat* (2a29), *iřtent* (1a38, 2b44), *kenetet* (4a29), *tulaidon* (1a8), *tvredelmeřegre* (3a9) stb.

A *ty* hang ritkán — tizennégyszer — fordul elő a szövegben. Tíz adatban a palatális *ty*-t mellékjeles *t*-vel jelölte az író: *akaraťa* (2a3), *akaratt’a* (3b5), *alait’ak* (4b12), *at’okfiainak* (2a24), *att’afiat* (2a31), *el hadhatt’ak* (4a36), *hağatt’ak* (3a40), *illatt’aua* (2b36), *lat’ak* (1b24), *meg mōdhatt’a* (4b9). A *ti* betűkapcsolattal három szóban találkozunk: *kiuanattianak* (2a12), *Meg tiltiuk* (4b33), *parancholattiaual* (2a10). Az *akaratt’aua* (3b7) alakban a palatalizáció jelének hiányát íráshibának tartom.

A *v* hangot szóeleji helyzetben *v* jelöli: *adga vala* (1a13), *atta volna* (1b32), *be vięe* (4a12), *meg vadoliak* (4b16), *ořtatik vala* (1a13), *valařtott* (3b25), *valamig* (3a4), *vānak* (1a4, 2a28, 2b14, 3a35), *veheřlek* (2a26), *vezedelmbe* (2b34). Csak három kivételt találunk: *uağ* (3b16), *ualo* (2a9, 2a20). Szó belsejében azonban az *u* az általános: *akaratt’aua* (3b7), *alabualo* (1b31), *aluā* (4b21), *Bel mēuen* (4a20), *el řenuedni* (3a26), *iōudelmel* (4b38), *iōuēdotel* (2b44), *keuelb* (1a36), *keues* (4a3), *kiuāřaga* (2a4). Hat adatban van *v*: *aianlvān* (4b3), *hivřagot* (1a23), *mondvān* (4b3), *nevet* (1a41), *tōruē ķēvnēk* (3b22), *Tōruē ķēvnēk* (3b22). Csak kétszer, az *ewangeliūbol* szóalakban szerepel *v* hangot jelölő *w* (4a41, 4a43).

A *z* hang jele mindig *ř*: *ęębe hiteřettel* (3a20), *El ķeřdetik* (1a1), *igařnak* (2b10), *illatořok* (2b36), *kařdagřagokrol* (1a30), *ķeřdeřzek* (2a16), *ķeřtetek* (1a38), *lakořuan* (1a5), *meg vegeřzetek* (2a28), *neheřeb* (3a15), *neheřnek* (1b14), *neheřvlienek* (1b30), *oltořettok* (1b40), *řeřzeteknek* 'szerzeteknek' (2a24), *řitkořodařřal* 'řzitkozódással' (2a33). A három adatban előforduló *ř* íráshiba is lehet, de az is elképzelhető, hogy a felszólító mód *j*-jét akarta így jelölni az író: *fel ięęķeřjének* (1a22), *lakořřatok* (1a7), *řeřeřjēn* (3b31).

A kódextöredékben *zs* hang csak három adatban van, kétszer *ř* jelöli, egyszer *řř*: *alamiřnat* (4b2), *Camřaba* (4a11), *řřoltāřal* (1b1).

B) A magánhangzók jelölése

A nyelvemlékben a labiális *a* és az illabiális *ā*, valamint ezek hosszú párja nincs megkülönböztetve. Jelük mindig *a*: *agiřtan* (1a1), *akariak* (1a14), *alattatok valoktol* (2b6), *alařatořřagual* (3a27, 4b16), *aldořat* (4a43), *aňatoknak* (2b16), *hallamařbol* (4b22), *hamarab* (2a34), *haragra* (2a39), *hařnal* (1a35, 2a16), *hařatokban* (1a6), *hivřagot* (1a23), *irgalmařřag* (3a12), *Camřaba* (4a11), *le řallottanak* (1b22), *magokat* (1b37, 4b12, 12), *ňaiařřagbol* (2b36), *pancholattiaual* 'parancsolatjával' (2a10), *tanalřaual* (3b31), *tarřařagban* (1a26) stb. A három esetben előforduló *ā* betűről nem lehet feltételezni, hogy minőségi vagy mennyiségi különbséget jelöl: *māgotat* (1a19), *orākon* (1a39), *meg řřfirmal’a* (3b24).

Nem tett az író különbséget a zárt *ę* és nyílt *e*, illetve ezek hosszú párja között sem: *addeg* (2b34), *ala veteřlek* (4b38), *bekeřeg* (4a21), *byneřnek* (4b12), *ęęęęřřeggel* 'egyezséggel' (1a6), *eleřeg* (1b19, 21), *emberek* (2b24), *ķeřertetik* (2a39), *mēdēteknek* (2b17), *mertecleteřegere* (1b23), *remētelenřegbe* (3a7), *řegenřegbol* (1a27, 1b31), *tettetes* (1b39) stb. A mellékjeles *ę* itt is tekinthető véletlennek, de meg kell jegyezni, hogy mindhárom esetben *ę* hangot jelöl: *eddę* (3b20), *tartařřęk* (4a34), *tiřteřřeguel* (4a12).

Az *i*, *ī* magánhangzók jele legtöbbször *i*: *alamiřnat* (4b2), *ęęhař biro* (2b17), *hivřagot* (1a23), *ię* (4b28), *illatořok* (2b36), *imadkořni* (1a42), *iřten* (1b35, 2a14, 31, 2b35, 3a15), *kiřřeb* (3a40), *řiuetek* (1a7), *tōřtenik* (4a2), *vilařgiba* (1a26), *viřřel* (4a13)

stb. Tízszor fordul elő a *j* betű *i* hangértékben: *fel venj* (3a33), *illetj* (2b20), *kellenj* (1b40), *lěnj* (2b11), *meg bochatnj* (2a35, 41), *meg engedj* (2a36), *meg kernj* (2a39), *měnj* (2a19), *esmerj* (2a40). A két adatban található *i* betűnek — *bíruan* (1a37), *ígeret* (3b21) — valószínűleg nincs mennyiségi megkülönböztető szerepe.

Az *o*, *ó* hangokat Váci Pál szinte minden adatban *o*-val jelöli: *eğha3 biro* (2b17), *gondolokrol* (3b39), *iogolion* (2b19), *mono3torban* (1a5, 1b27), *nagob* (3b34), *o3toia* (2b43), *orákon* (1a39), *Orara* (3a1), *ordinariüba* (4a22), *zoka3bol* (1b13), *zolgalo* (4a29), *titok* (3a18, 18), *voltarol* (1a28) stb. Szerintem itt sem jelent hosszú magánhangzót a kétszer előforduló *ó*: *óraia* (1b8), *ordinariüba* (4a15).

Az *ö*, *ő* hangokat legtöbbször *ø* betűvel írta a szerző: *be3edektøl* (2b1), *eğenlø* (1a10), *elø3ør* (4a30, 41, 4b36), *enecelø* (1b4), *fel keltøk* (1b10), *gønørø3ege* (1b36), *igøkø3øk* (3b41), *iøuødøtøl* (2b44), *kønørøltøk* (2b32), *meg døgletøk* (3a37), *øltø3ettøk* (2a2), *øltø3etøl* (1a20), *ørøkke* (3b8), *ørølienøk* (1b17), *ørøme3t* (2b29), *zegen3egbøl* (1a27, 1b31), *tøbbitøl* (3a41) stb. A huszonöt adatban *ø*-t, illetve *ø*-t jelölve felbukkanó *o* nem igazán jelentős a háromszázkétszer használt *ø* mellett, akár egyszerű figyelmetlenséggel vagy tollhibával is magyarázható: *bvnrol* (3b17), *b3vrol* (3b14), *elø3ør* (2a31, 3a27), *elott* (3a2), *fegelmetlenøk* (3a37), *feghetlenøkrol* (3b6), *fel igøkø33zenøk* (1a22), *felotte* (2a4), *gøtre33fek* (3b15), *kerietøk* (2b7), *kønøhek* 'könnyítsék' (3a9), *kønørøle33fel* (3a10), *kø3tetøk* (2a28), *lottenøk* (2b3), *Midon* (3a1), *nøion* (2a29), *on maga* (2b29), *on magat* (2b25, 2b26), *otet* (3a5), *øltø3ettøk* (1b40), *ønøn kø3tøk* (3a27), *pinc3ebøl* (2a22), *tenēdo* (4a32).

Mindig *u* jelöli szóbelseji helyzetben az *u*, *ú* hangokat: *budo3okrol* (3a42), *el futnak* (3a38), *el muliatøk* (2b19, 2b40), *fel fualkodnak* (1a25), *feløl mulia* (2b21), *ferfiuban* (2a31), *iuthattanøk* (1b23), *ñugulmatlañøk* (2b27), *ruha* (1a9, 1b19, 21), *rutøl* (2b12), *3arukat* (2a26), *tudako3as* (3b20), *tulaidon* (1a8), *vtul3o* (3a22) stb. Szó elején viszont *v* fordul elő: *A3 vtan* (4b2, 14), *meg vtaluã* (1a36), *vğ* (1a12, 1b4, 30, 2b20, 4a7, 9, 23), *vğan* (1b30, 32), *vionnan* (3a13), *vralkoduan* (2b23), *vro3a3nak* (2a2), *vtalania* (3a29), *vtãna* (2a20, 4a39, 40, 4b11) stb. Ez alól csak öt adat kivétel: *uğ* (2b37), *utaliak-meg* (1a26), *utan* (1b30, 4a35, 4a35). Egyszer rövidítve is előfordul: *reg3iaia* (1a1).

Az *ü*, *ű* hangokat hatvanhatszor *v* jelöli: *bvnet* (3a8, 4b19), *bvnø3nek* (4b13), *egbe gvløke3zen* (1a6), *gvløli* (2a31), *kvlømben* (1b13, 3b38), *le vløen* (4a40), *nehe3zvløienøk* (1b30), *3vk3ege* (1a11, 13, 2b4), *3vkvlni* (1b39), *tvredølmel* (1b25), *tvør* (2b28) stb. Csak nyolcszor találunk ebben a hangértékben *u*-t: *b3røl* (3a30), *g3lø3egre* (2a29), *kulgen* (3a8), *nekul* (1b11, 2a35), *3eru<v>lt* (2a35), *3uk3egv* (1b37), *tukørbe* (2b39).

4. A magánhangzók hosszúsága a kódexben nincsen jelölve. Ahogyan már láttuk, van példa mellékjeles betűkre — *bíruan* (1a37), *eddøg* (3b20), *ígeret* (3b21), *mågokat* (1a19), *meg 3firmalã* (3b24), *óraia* (1b8), *orákon* (1a39), *ordinariüba* (4a15), *tarta33fek* (4a34), *ti3te33feguel* (4a12) —, úgy gondolom azonban, hogy ebből a tíz adatból nem következtethetünk arra, hogy a mellékjel mennyiségi különbséget jelöl. Magánhangzó megkettőzésére pedig csak bizonyos nyelvtani alakokban van példa: *bolgatoøl* 'bolygatóul' (1a42), *bantool* 'bántóul' (1a43), *egğ igøøl* 'együgyüül' (4b20). Itt azonban két azonos magánhangzó került egymás mellé, és nem az időtartam jelölésével próbálkozott Váci Pál.

A nyelvemlék — betűkettőzéssel — nagyon pontosan és következetesen jelöli a más-salhangzók hosszúságát: *ada33fek* (2a7, 26, 4b39), *addeg* (2b34), *agğøn* (3a15, 3b19, 4a15), *alkottak* (1a40), *a33øñallatøk* (2b14), *a3ønna* (3b2), *be mẽni* (4a2), *be3zeddel* (4a3), *eddøg* (3b20), *egge33feggel* 'egyezséggel' (1a6), *egge33feguel* 'egyezséggel' (3a20), *engegğenek* (1b12), *higğenek* (2a15), *illet* (2a30), *kellenj* (1b40), *keue3ebbel* (1b35),

keuelkeggenek (1a30), *közzetetek* (2b11, 33), *le zallottanak* (1b22), *meg zenne* /o-he 'megszennyesitse' (2a5), *örökke* (3b8), *lēmikeppen* (3b8), *zeretettel* (2b23), *teccik* (4a37), *toabba* (3a22), *többet* (1b25, 1b39, 3b16), *törekeggek* (4b34), *vionnan* (3a13) stb. Igaz, találunk egy-két példát arra is, amikor a hosszú mássalhangzót Váci Pál röviden írta: *akarata* (2a3), *at'okfiainak* (2a24), *egge* /*egel* 'egyezséggel' (1a6), *engegetek* (2b16), *fel emelkoenenek* (1a28), *magatokal* (2b1), *zorgalmazanak* (1a27). Indokolatlanul hosszan írt mássalhangzó is akad a szövegben: *egezz* *övet* (4a20), *elettre* (1a29). Az utóbi két csoportba tartozó alakok száma azonban igen kicsi, és inkább csak íráshibának tekinthetők.

5. Az egyes hangok jelölésének módját a 3. táblázattal szemléltetem: az első oszlopban a jelölt hangok szerepelnek, a másodikban az adott hangot általánosan, illetve gyakran jelölő betű, és a harmadik oszlopban találhatók a ritkán, esetlegesen előforduló jelölésmódok. Ha a ritka jel tíznél nem több adatban lelhető fel a szövegben, a táblázatban feltüntettem őket, egyébként az egyes hangok jelölési módjának tárgyalásakor szerepelnek. Táblázatom mintái REMÉNYI ANDREA „A Peer-kódex helyesírásáról” című tanulmányában közölt ábrák voltak (MNY. 1994: 33–45).

Meg kell jegyezmem, hogy mind a táblázatban, mind a fent felsorolt példákban a palatális hangok mellékjeles betűit egységesen, vesszővel jelölöm az egyszerűség kedvéért, hiszen PUSZTAI a palatalizáció jeleként magyarázza a •-ot, -t, ^-et egyaránt (i. m. 45).

3. táblázat

Hang	Betű	
	általános	ritka
a, ā, ā, ā	<i>a</i> (1850 példa, 99,8%)	<i>ā</i> (3 példa, 0,2%): <i>māgokat</i> (1a19), <i>orākon</i> (1a39), <i>meg ōfirmal'ā</i> 'megkonfirmálja' (3b24)
b	<i>b</i> (292 példa, 100%)	—
c	<i>cd</i> (28 példa, 84,8%)	<i>cʒ</i> (5 példa, 15,2%): <i>apac ʒafeiedelm</i> (2a3), <i>egc ʒer</i> (2b40), <i>iac ʒoduā</i> (2b13), <i>pinc ʒebol</i> (2a22), <i>pinc ʒen</i> (2a23)
cs	<i>x</i> (23 példa, 50%), <i>ch</i> (21 példa, 45,6%)	<i>cʒ</i> (2 példa, 4,4%): <i>c ʒepe ʒnek</i> (1b41), <i>parācʃ</i> / <i>ʃ</i> <i>ʒolonk</i> (1a4)
d	<i>d</i> (341 példa, 100%)	—
e, ē, ē, ē	<i>e</i> (2834 példa, 99,9%)	<i>ē</i> (3 példa, 0,1%): <i>eddēg</i> (3b20), <i>tarta</i> / <i>ēk</i> (4a34), <i>ti ʒte</i> / <i>ēguel</i> (4a12)
f	<i>f</i> (102 példa, 100%)	—
g	<i>g</i> (425 példa, 99,5%)	<i>k</i> (1 példa, 0,23%): <i>genke</i> (1b32) <i>g̃</i> (1 példa, 0,23%): <i>ig̃eret</i> (3b21)
gy	<i>g̃</i> (272 példa, 77,9%)	<i>g</i> (38 példa, 10,9%) <i>i̇</i> (21 példa, 6%) <i>d̃g</i> (8 példa, 2,3%): <i>ad̃ga</i> (1a13, 2b26, 2b27, 2b30), <i>Ad̃ga</i> (2b34), <i>ad̃gak</i> (1a17), <i>ad̃gatok</i> (2b42), <i>tagad̃ga</i> (3a12) <i>gi</i> (6 példa, 1,7%): <i>egieib</i> (1b1), <i>fegie</i> / <i>ēbe</i> (2b4), <i>meg fegie</i> / <i>ēk</i> (2b20), <i>meg fereggiek</i> (2a8), <i>ogiatok</i> (2b1), <i>vagion</i> (3a38) <i>di</i> (4 példa, 1,1%): <i>gondia</i> (2a20), <i>latandia</i> (2b43, 4b11), <i>modiat</i> (2b21)

Hang	Betű	
	általános	ritka
h	<i>h</i> (285 példa, 100%)	—
ħ	<i>ħ</i> (12 példa, 100%)	—
i, í	<i>i</i> (751 példa, 98,2%)	<i>j</i> (10 példa, 1,3%): <i>fel venj</i> (3a33), <i>illetj</i> (2b20), <i>kellenj</i> (1b40), <i>lěnj</i> (2b11), <i>měnj</i> (2a19), <i>meg bochatnj</i> (2a35, 2a41), <i>meg engedj</i> (2a36), <i>meg kernj</i> (2a39), <i>esmerj</i> (2a40) <i>i</i> (2 példa, 0,3%): <i>biruan</i> (1a37), <i>ígeret</i> (3b21) rövidítve (2 példa, 0,3%): <i>ṗcō</i> [at 'preciosát' (4b29), <i>vicař</i> (3b38)
j	<i>i</i> (130 példa, 96,3%)	<i>j</i> (2 példa, 1,5%): <i>jol lehet</i> (1b23, 2b30) rövidítve (3 példa, 2,2%): <i>haboroganak</i> (1b24), <i>ṗfirmacōat</i> (3b25), <i>naṗat</i> (4a38)
k	<i>k</i> (1172 példa, 94%)	<i>c</i> - (25 példa, 2%) - <i>c</i> - (49 példa, 3,9%) - <i>c</i> (1 példa, 0,1%): <i>cor</i> [agnac (2a20)
l	<i>l</i> (924 példa, 100%)	—
ly	<i>l'</i> (18 példa, 25,4%)	<i>l</i> (6 példa, 8,4%): <i>meliknek</i> (4b16), <i>naualaia</i> (2a18), <i>li</i> (12 adatban biztosan <i>l'</i> -t jelöl, további 34 adatban lehet az <i>l'</i> és az <i>l</i> + <i>j</i> jele is, 16,9% + 47,8%) <i>l̥y</i> (1 példa, 1,4%): <i>ol̥y</i> (1a20)
m	<i>m</i> (621 példa, 92,5%)	rövidítve (46 példa, 6,9%) <i>m̃</i> (4 példa, 0,6%): <i>magatokal</i> (2b1), <i>mēden</i> (3a27), <i>mēdēnel</i> (3a16), <i>zemel'be</i> (3a39)
n	<i>n</i> (1075 példa, 85,9%)	rövidítve (174 példa, 13,9%) <i>ñ</i> (2 példa, 0,2%): <i>geṅge</i> (1b28), <i>ṗugulmatlaṅokat</i> (2b27)
ny	<i>ñ</i> (51 példa, 38,9%) <i>n</i> (43 példa, 32,8%)	rövidítve (36 példa, 27,5%) <i>ni</i> (1 példa, 0,8%): <i>törtēniek</i> (1b26)
o, ó	<i>o</i> (876 példa, 99,8%)	<i>ó</i> (2 példa, 0,2%): <i>óraia</i> (1b8), <i>ordinariūba</i> (4a15)
ö, ő	<i>o</i> (302 példa, 92,4%)	<i>o</i> (25 példa, 7,6%)
p	<i>p</i> (92 példa, 98,9%)	<i>ṗ</i> (1 példa, 1,1%): <i>pi</i> [ṗek (1a1)
r	<i>r</i> (540 példa, 93,8%)	rövidítve (34 példa, 5,9%) <i>3</i> , <i>ṗ</i> (1-1 példa, 0,3%): <i>el multṗol</i> (2b44), <i>ṗuhakat</i> (2a26)
s	<i>f</i> (437 példa, 74,8%) <i>s</i> (147 példa, 25,2%)	—
sz	<i>ṗ</i> (260 példa, 73,2%)	<i>f</i> (92 példa, 25,9%) <i>ṗ</i> (3 példa, 0,8%): <i>el veṗzenek</i> (1a34), <i>halaṗṗak</i> (2a27), <i>panaṗṗa</i> (3a26)
t	<i>t</i> (1228 példa, 99,8%)	rövidítve (2 példa, 0,2%): <i>collecāual</i> 'kollektával' (4b7), <i>Collecāual</i> 'kollektával' (4b26)
ty	<i>t'</i> (10 példa, 71,4%)	<i>ti</i> (3 példa, 21,4%): <i>kiuanattianak</i> (2a12), <i>Meg tiltiuk</i> (4b33), <i>parancholattiaual</i> (2a10) <i>t</i> (1 példa, 7,1%): <i>akarattaval</i> (3b7)

Hang	Betű	
	általános	ritka
u, ú	v- (41 példa, 37,7%) -u- (62 példa, 56,9%)	u- (5 példa, 4,6%): <i>uğ</i> (2b37), <i>utaliakmeg</i> (1a26), <i>utan</i> (1b30, 4a35, 4a35), rövidítve (1 példa, 0,9%): <i>reglaia</i> (1a1)
ü, ű	v (66 példa, 89,2%)	u (8 példa, 10,8%): <i>bürel</i> (3a30), <i>güle/egre</i> (2a29), <i>kulgen</i> (3a8), <i>nekul</i> (1b11, 2a35), <i>feru<v>lt</i> (2a35), <i>tukerbe</i> (2b39), <i>žuk/egv(.)</i> (1b37)
v	v- (219 példa, 53%) -u- (183 példa, 44,3%)	u- (3 példa, 0,7%): <i>uag</i> (3b16), <i>ualo</i> (2a9, 2a20) -v- (6 példa, 1,5%): <i>aianlván</i> (4b3), <i>hiv/agot</i> (1a23), <i>mondván</i> (4b3), <i>nevet</i> (1a41), <i>teruē kēvnnek</i> (3b22), <i>Toruē kēvnnek</i> (3b22) w (2 példa, 0,5%): <i>ewangeliūbol</i> (4a41, 4a43)
z	ž (381 példa, 99,2%)	ž (3 példa, 0,8%): <i>fel igēko žženek</i> (1a22), <i>lako žžatok</i> (1a7), <i>žere žen</i> (3b31)
zs		f (2 példa, 66,6%): <i>alami fnat</i> (4b2), <i>Cam faba</i> (4a11) žf (1 példa, 33,3%): <i>žfoltāral</i> (1b1)

A Birk-kódex teljes anyagát vizsgálva megállapítható, hogy hangjelölésére az jellemző, hogy a problematikus hangokat általában mellékjeles betűvel jelöli, de minden egyjegyes mellékjeles betűnek — legalább egyszer — felbukkan a többjegyes mellékjeltelen megfelelője is.

Láttuk, hogy a *c* és *cs* hangok jelölését vizsgálva a kódex KNEIENZA rendszerébe nem illeszthető bele, hiszen a *c*-t csak öt adatban, a *cs*-t mindössze kettőben jelöli *cž*, ezekkel szemben pedig huszonnyolc példa van *c* hangot jelölő *c* betűre, és a *cs* általános jelének a huszonháromszor előforduló *x* és a huszonegyszer felbukkanó *ch* tekinthető.

KNEIENZA — mivel csak választott szövegrészeket elemzett — a nyelvelmélet általános és ritka jelöléseit nem tudta elkülöníteni. A *v* és *u*, *ú* hangoknak valóban közel egyformán gyakori jelei *a* *v* és az *u* betűk. Az *ü*-t és az *ű*-t viszont általában *v* jelöli, csak hetedannyi *u*-t találhatunk.

A palatális hangok jelölése sem olyan egyértelmű, mint ahogyan azt KNEIENZA feltünteti. Leggyakrabban mellékjeles betűket használt Váci a *gy*, *ly*, *ny* és *ty* hangok jelölésére. Ezek mellett azonban megtalálhatjuk mellékjel nélküli párjukat is. Összetett jelekre is mindig akad példa: *gi*, *di*, *li*, *ni*, *ti* — ha csak elvétve is — előfordulnak a szövegben. KNEIENZA ezeket itt-ott feltüntette, máshol nem említette.

A vizsgált minta egyenlenségének következménye lehet az is, hogy a *zs* hang jele KNEIENZA táblázatában a — kódexben csupán egy adatban szereplő — *zs*. Igaz, a *zs* csak háromszor lehetősé fel a szövegben, de abból kétszer *f* jelöli: *Cam faba* (4a11), *alami fnat* (4b2).

FARKAS VILMOS a mellékjel használata, illetve az egyjegyes és többjegyes betűk szerint próbálta csoportosítani a kódexeket. Mivel azonban FARKAS is csak szövegmintát vizsgált, az ő rendszere sem lehet pontos. A kódex hangjelölésére valóban a mellékjel nélküli, egyjegyes betűk a legjellemzőbbek. A palatális hangoknál általában mellékjeles írásmódot találunk, de betűkapcsolatokra is több példa van. A *gy* hangra nyolc esetben többjegyű mellékjeles betűt használt a szerző (*dğ*).

Megállapítható tehát, hogy a Birk-kódex hangjelölését tekintve a középkori kódexek nagy csoportjaiba nem illeszthető be. Ennek oka az lehet, hogy Váci Pál nem volt kódexmásoló, egyetlen középkori kódexírói, -másolói központhoz, iskolához sem tartozott.

Ez a nyelvmélek — ahogyan többen is megállapították — valószínűleg piszkozat lehetett, amelynek furcsa jelei (pl. *ø*, *x*) esetleg már a letisztázott, olvasásra szánt szövegben sem szerepeltek, hanem más, ismertebb jelek helyettesítették őket.

A kódex írása tehát egyedi: ritka, máshol elő nem forduló, illetve csak elvétve megjelenő jeleket kevert a szerző a korban általánosan, gyakran használt betűkkel. Ennek eredményeképpen egy olyan nagymértékben „keverék-helyesírású” szöveg jött létre, amely a középkori kódexek hangjelölési rendszerébe nem illeszthető be.

6. Váci Pál kis- és nagybetűit PUSZTAI csak nehezen tudta elkülöníteni a betűhű olvasat készítésekor (i. m. 28). A szövegben — a latin beszúrásoktól eltekintve — 142 nagybetűvel kezdődő adat van. Negyvenkilencszer beékelődött latin mondattörödéket követ nagybetűvel írt alak. Latin kifejezések után csak tizennyolcszor következik kisbetűvel írott szó. Hetvenháromszor új gondolat elején jelenik meg a nagybetű. Ezek új mondat, tagmondat kezdetének tekinthetők. Tizenhétyszer indokolatlannak tűnik a nagybetű használata: *Cam/aba* (4a11), *Capitulomba* (4a37), *Capitulōba* (4b18), *Capillū* (4b28), *Me/tert* (3b9), *Nouiciakat* (4b14), *Orara* (3a1), *Θ* (1a17, 17, 29, 3b36, 36), *Θ nekik* (1a12), *Segedel* (3a11), *Semmi nemø* (4b37), *Senki* (4b33), *Senkinék* (4b39), *Teruē kørnvnek* (3b22). Kétszer a nagybetűvel kezdődő szó az első betű után valamilyen ok miatt nem olvasható.

7. A kódextörödékekben a betűkön kívül meglehetősen sokfajta jel található. A sorokba szűrt a sor fölé írt szó, szavak betoldását jelenti. A lap szélére írt szövegrészre a + utal (PUSZTAI i. m. 45). A pálcikákat (|) PUSZTAI a mai elválasztó jel megfelelőinek tartja (i. m. 45), bár a vesszőktől való megkülönböztetése sokszor nehéz, mivel Váci Pál — a betűkhöz hasonlóan — az írásjelek méretére sem ügyelt (i. m. 28).

A *⌘* négyszer fordul elő (1b1, 15, 4a39, 4b8), és megfelel a latin *et caetera* rövidítésének, a *π* egyszer található meg a szövegben (4b6), és a latin *et* kötőszót helyettesíti (PUSZTAI i. m. 45). Ezek mindig beékelte latin nyelvű szövegben fordulnak elő.

Az elválasztást Váci Pál meglehetősen következetesen jelöli. A kódextörödékekben negyvennégy elválasztott szó van, és ebből a szerző harmincötöt (79,5%) jelölt. Harmincszor egyszeres ferde vonal (/), ötször pedig kétszeres ferde vonal (//) jelzi az elválasztást a sor végén. Fontos megemlíteni, hogy Váci minden esetben figyelembe veszi a szótaghatárt: *azok-nak* (1b20), *bocha-natot* (2b6), *feke-gék* (3a2), *fog-lala/a* (4a3), *hama-rab* (1b30), *mød-hat/a* (4b9), *zep-fegnek* (2b35), *zolia-nak* (4b18), *terē-tet* (2a31), *tudako-zas* (3b20), *tvre-delmel* (1b25), *v-tul/o* (3a22).

A nyelvmélekben a tagolójelek használata rendkívül változatos. Felsorolásokkor, gondolatok elkülönítésekor, lezárásokkor, illetve latin szöveg beszúrásakor használja őket Váci. A vessző fordul elő leggyakrabban, kétszáznyolcvanöttször: *Azert mend eg lelkent eg zvent elietek, es tiztelietek ti [bēnetek] kōzitetek i/tent egma/ban* (1a38); *Es ha azoknak kik gēnegeb eletbøl iettenek az mono/torba valami ele/eg, ruha, ag, lepel adatik* (1b18); *Te/teknek mo/a/a, es [ferdēnek] ferede/nek gākor volta ne legen* (2a5); *ki nem akar meg bochatnj fororanak ne remen'le, hoē imad/aganak ha/znat vege* (2a41). Harmincegy példa van a kettőspontra: *es [ēē] eg lelketek legen, /eg ziuetek i/tenbe: Se moniatok valamit tulaidon tieteknek* (1a7); *midon bel iottelk/a3 mono/torba: [c]zabadon akariak azt kōz3e lēni* (1a14); *es tiztelietek ti [bēnetek] kōzitetek i/tent egma/ban: kinek templomi lettetek* (1a37); tizenkettő a pontosvesszőre: *Se akariatok enecleni: [azt] ha nem mit olua/tok hoē enecle leggen; A(.n)i kedigen nen vē vagon iruā hoē enekeliek: ne enekelie«te»k* (1b3), *ho33a <me33e> ne hala33ak |; Fiat sine mūre* (2a8); és tizenegy pontot találunk: *ha kazdagok ott meg ala3tatnak. zegenek kedig ott fel fualkodnak*

(1a24); *iobb keue* [e alatta lēni hon nem felette. (1b42). Kilencszer használta Váci a ; jelet: *Se moniatok valamit tulaidon tieteknek; de menden kőz legēn tinektek* (1a8); *Micort aʒtalhoz mētek mignem (on)nā fel kelto-k; aʒ mit (...)nektek ʒokas ʒerent olua/nak* (b)ęge/nekvl es vetęg/kedes nekul (.)alga/latok (1b9); hatszor a ;,-t: *le kiuañatok ruhaual kellenj hanem erkөлchel; Ne legēn ti nektek ol' vekoñ fedelotok hoğ alol az czepeznek haloʒa/a<tta> meg te/lek* (1b40); *θ kiuanattianak ne enegęgenek; Mert nemicort megha artana es: hiʒi hoğ haʒnalion ammi ede/ktet* (2a12); és kétszer a ;, is megjelenik: *Elo-/[s] kiert eębe ęvlekeʒuen <ęvlekeʒtetek> vattok; hoğ [haʒban] haʒatokban eęęe/ęeggel lakoʒʒatok* (1a5); *nem egenent mēdēnek |: mert nē me(..) eęenlō* (1a10). Gondolatok elkülönítésére az 1a és 1b lapokon ötször — háromszor pontosvessző után — a 9 jel is feltűnik: *es oʒtatik vala mēdeniknek mīt ʒvk/ęe adęa vala; 9 kiknek vala miek volt vilagiban* (1a13); *micort kiuel volt<n>ak, xak aʒ ʒfu/vk/ęeekre valot sem lelhetle volna; 9 demaga aʒert ne alahak maęokat bodo[k]gonak* (1a18).

8. PUSZTAI szerint „Váci Pál mindenütt él a rövidítési lehetőségekkel, ahol csak lehet” (i. m. 28). A magyar szavakban leggyakrabban a nazálisokat és az *r*-t hagyja el. Az *m* negyvenhatszor, az *n* százhetvennégyyszer, az *ny* harminchatszor fordul elő rövidítve: *ewangeliūbol* (4a41, 43), *hanē* (1b8, 3b3, 34, 37, 4b19, 22, 24), *īmar* (1b36, 36, 4a26), *kalandariūbol* (4b29), *nē* (1a10, 1b21, 2a10, 16, 30, 43, 2b19, 3a26, 32, 32, 3b26, 4a10), *lēmi* (4a8), *lēmikeppen* (3b8); *bākogęek* (2b44), *bēne* (2a16, 2b16, 18, 3a11), *hōnan* (1a41), *i/lēnek* (1b12, 2b16, 24, 32, 42), *lēni* (1a15, 24, 35, 1b14, 39, 42, 3a41, 4a4), *mēdēcor* (2b31), *mēdēteknēk* (2b17), *mīt* (1a11, 13, 31, 36, 1b32, 35, 2a28, 34, 37, 40, 2b16, 35, 37, 3b34, 4a15, 17, 22, 28, 4b19), *mōdani* (2b2, 5, 4a39, 4b29), *mūcas* (1b27), *niļuā* (4b34), *ęltęzue* (4a11), *ʒoluā* (4b21), *vānak* (1a4, 2a28, 2b14, 3a35); *aʒʒōallat* (2a32), *biʒōñal* (2a37, 3a25, 3a38), *kiuāña* (2b31), *mēñenek* (2a17, 4a9), *ʒegēne* (1a35), *Tęruē kęvnęek* (3b22) stb. Az *n* rövidítése kétszer magában foglalja az *n* előtti magánhangzót is: *mō/torban* 'monostorban' (1a16), *mō/torok* 'monostorok' (1a23).

Az *r* harmincnégyyszer található rövidítve a szövegben: Tizenhatszor az *r*-t megelőző hang jele fölötti ~ az *r* rövidítése: *hēre* (2a17, 3a34), *hamāban* (3b16), *infirmaiāba* (4a19, 21, 31), *infirmaiāba* (4a14), *mēie* (3a3), *mēteket* (2b5), *me/tētęl* (3b4), *ʒęzet* (3b4), *ʒęzete* (3b4), *forōinak* (4b41), *tātoʒʒek* (2a19), *tātuan* (2b16), *ʒfoltāral* (1b1). Tizennyolcszor azonban a ~ *r* + magánhangzó kapcsolatot jelöl: *fratēknęek* 'frátereknek' (4b35), *meg māgęon* 'megmaradjon' (4a31), *ędicatorok* 'prédikátorok' (4b35), *ęcio/lat* 'preciosát' (4a39), *ęcō/lat* 'preciosát' (4b29), *ʒemēmtelen* 'szeméremtelen' (2b12), *forōk* 'szororok' (3a33, 3b27, 4a40, 4b9, 18), *forōknak* (3b30, 4a3, 4b10, 35, 39), *forōkual* (3b38), *veñe* 'vetrye' (4a34).

Ezek mellett néha más betű is előfordul rövidítve (*i, j, t, u*): *ęcō/lat* 'preciosát' (4b29), *vicař9* 'vicarius' (3b38); *haboroęanak* 'háborogjanak' (1b24), *ęfirmacōat* 'konfirmációját' (3b25), *napat* 'napját' (4a38); *collecāual* 'kollektával' (4b7), *Collecāual* 'kollektával' (4b26); *reglāia* 'regulája' (1a1).

Váci Pál nemcsak betűket hagy el, hanem — ahogyan már az *r* esetében láttuk — néhol egész szótagokat. Jellegzetes szótagrövidítés a *p* 'pro-' jelentésben: *peęf/ıual* 'processzióval' (4a20), *ęcurator* 'prokurátor' (4a6), *ęfeffioiok* (3b28), *puıcial* 'provinciális' (3b38), *puıcialis* 'provinciális' (3b19, 23, 27), *puıciali/latol* 'provinciálisától' (3b4), *puıciali/nak* 'provinciálisnak' (3a29, 3b30, 4a5), *puıcialisnak* 'provinciálisnak' (4b40), *puıcialist* 'provinciálist' (3b9).

Szótagot rövidít a szerző a ęjellel is. Szó elején 'con-', 'com-' értékben, szóvégen pedig '-us' jelentéssel fordul elő: *ęmicalni* 'kommunikálni' (4a27), *ępleta* 'kompletta' (3b42), *ęfirmacōat* 'konfirmációját' (3b25), *ęfirmalua* 'konfirmálva' (3b37), *ęuēt* 'kon-

vent' (3a11, 4a20, 31, 4b4), *guētnēk* 'konventnek' (3b27), *guētel* 'konventtel' (3b32), *meg gfirmalā* 'megkonfirmálja' (3b24); *cri /t/* 'Krisztus' (4a11), *vicař* 'vicárius' (3b38), *vicari* 'vicárius' (3b23).

Háromszor előfordul a φ rövidítés is: *har φ* 'három' (4a6, 4b6, 7).

Egyszer a szóvégi '-is' rövidítésével találkozunk a szövegben: *puičiāl* 'provinciális' (3b38).

Láthatjuk tehát, hogy Váci mindenhol igyekszik kihasználni a lehetőséget a rövidítésre. Főleg a latin eredetű szavakban használja a latinban is szokásos rövidítéseket, de a magyar szavakban is felbukkannak. A nazálisok közül pedig átlagban minden hatodikot megrövidíti.

9. A továbbiakban megvizsgálom, hogyan érvényesül a kódex helyesírásában a fonetikus és az etimologikus elv. KNEZSA szerint a fonetikus elv jellemző a középkori magyar helyesírásra, az etimologikus elv érvényesülésére kevés példa akad, és akkor is általában képzők előtt érvényesül (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 143). IMRE SAMU is úgy gondolja, hogy régi helyesírásunkat elsősorban a kiejtést követni akaró írásmód jellemzi. Ezt igazolja a Debreceni-kódex vizsgálatával, amelynek során külön foglalkozik az összeolvadással, a részleges és a teljes hasonulással (A Debreceni Kódex 1. kezének fonetikus írása: MNy. 1957: 37—8).

a) Először a szóvégi mássalhangzó és a -j felszólító módjel összeolvadását, illetve teljes hasonulását tárgyalom.

A mássalhangzó + *t* végű igék (kivéve az -*szt* végűeket) felszólító módban minden esetben fonetikus írással — tehát a *cs* hang jelével — szerepelnek a nyelvemlékben: *inxek* (3a8, 28), *meg ielenxek* (3a30), *meg tarchatok* (1a4, 2b18, 35), *tarxa* (1b36, 3b36), *tarxak* (3a23), *tarxanak* (3a22), *tarchatok* (2a38), *tarxon* (3a14, 19).

Rövid magánhangzó + *t*-re végződő, valamint a *lát* és a *bocsát* igék felszólító módjában a *t* és a χ felszólító módjel olvadt össze hosszú *ss* hanggá. Ezeknek az igéknek az írása is a kiejtést tükrözi: *ada* χ *lek* (2a7, 26, 4b39), *be rekezte* χ *lek* (3a34), *Be rekezte* χ *lenek* (3a39), *be vete* χ *lek* (3b8), *erezte* χ *lenek* (3b28), *götre* χ *lek* (3b15), *ha* χ *lek* (4b35), *ha* χ *lek* (2a22), *(.)alga* χ *fatok* 'hallgassatok' (1b11), *hozza la* χ *fon* (3b19), *i* χ *ga* χ *ak* (3a9), *karho* χ *ta* χ *lek* (2a2), *kealta* χ *lek* (3b34), *la* χ *fon* (3b32), *le ve* χ *le* (3a33), *meg bocha* χ *la* (2a39), *meg fegie* χ *lek* (2b20), *meg hala* χ *lek* (4a8), *meg lat* χ *fatok* (2b39), *meg mo* χ *ta* χ *an* χ *lek* (2a3), *meg oldozha* χ *lek* (3b3), *meg olua* χ *ta* χ *lek* (2b41), *meg zege* χ *lek* (2b8), *meg te* χ *lek* (1b41), *meg vere* χ *lek* (3a13), *o* χ *ta* χ *lek* (1a9), *rakatta* χ *lek* (4b35), *zere* χ *letek* (2b31), *tarta* χ *an* χ *lek* (1b30), *tarta* χ *lek* (4a34), *vala* χ *ta* χ *lek* (3b22), *vehe* χ *lek* (2a26), *ve* χ *letek* (2b17), *vete* χ *lek* (4b38).

A mai -*ít* képzős igék felszólító módú alakjaiban palatális zöngétlen spiráns volt a módjel. A *t* hang előtt az ómagyar korban palatális zöngétlen spiráns volt, és a felszólító mód jele sem zöngésedett még. Ily módon három mássalhangzó került egymás mellé a fenti szavakban: - χ *t* + χ , a középső *t* kiesett, és hosszú χ hang szerepelt ezeknek a szavaknak a felszólító módjában. A palatális zöngétlen χ hangot — mindig szimpla — *h*-val jelölte Váci Pál: *alaha* 'alítsa' (2b22), *alahak* 'alítsák' (1a19, 1b15), *kezehe* 'készítse' (4b17), *könöhe* 'könnyítsék' (3a9), *meg batorohan* 'megbátorítson' (2b27), *meg zenhe* 'megszennyessék' (2a4), *zeledehetek* 'szelídítsék' (1b5).

Az -*szt* végű igék felszólító módjára két példát találunk a kódexben: *hala* χ *zak* (2a8), *hala* χ *zak* (2a27). Az *szt* + *j* kapcsolatból a középső hang kiesett, és teljes hasonulás történt. Úgy gondolom, Váci Pál mindkét esetben hosszú *ssz* hangot akart jelölni. Lehet, hogy a *z* fölötti mellékelnek egyáltalán nincsen szerepe, de az sem zárható ki,

hogy a szerző ily módon akarta jelölni, hogy ez felszólító módú alak, megvan benne a -j módjel.

Jelöli a szerző a teljes hasonulást az *s* végű igék felszólító módú alakjaiban is: *e[[ek* (3a7), *kere[[ek* (1a16, 23), *olua[[atok* (1a12).

A *z* végű igék felszólító módjában legtöbbször a hasonulással keletkező hosszú *zz* hang jelét találjuk: *iegezzen* (3b40), *kerdezzek* (2a16), *lacozzanak* (3a40), *meg vegez-zetek* (2a28), *zerezzen* (3b27), *tartozzanak* (2a36), *tătozzek* (2a19). Fonetikus elvet követőnek tartom a *zorgalmazanak* (1a27) alakot is, hiszen elvéve máshol is akad rá példa, hogy az író (figyelmetlenségből?) nem jelöli a mássalhangzó hosszúságát. A *lakozzatok* (1a7) és *igeközzének* (1a22) alakokban a mellékjel nem egyértelmű: lehet egyszerű tévedés, de lehet, hogy Váci Pál a felszólító -j-t próbálta itt is jelölni a kiejtés szerint leírt alakon. Szóelemzésen alapul azoknak a szavaknak az írása, amelyekben nem a hasonulást, hanem a *z + j* hangkapcsolatot jelöli a szerző: *emlekezziek* (2a34), *zerejzen* (3b31). A módjel teljes hasonulása még folyamatban volt a nyelvelmélet nyelvjárásában, erre utal az etimologikus *emlekezziek* (2a34) adat. Tehát nem lehetetlen, hogy a *zerejzen* (3b31) szerezzjen kiejtést akar visszaadni. Hasonlóan lehet magyarázni esetleg a fentebb említett *halaazzak* (2a27), *lakozzatok* (1a7) és *igeközzének* (1a22) alakok *j* jelölését.

Csak egy -sz végű ige fordul elő a kódexben felszólító módú alakban: *el vezjének* (1a34). Úgy gondolom, a *zz* jelölés is az *sz + j* ejtésre utal.

Az *n* végű igékhez kapcsolódó *j* módjel összeolvad a szóvégi mássalhangzóval. Az így keletkező hosszú *nny* hang leggyakoribb jele a magánhangzó fölötti ~ nazálisrövidítést követő *ñ*: *kiuñña* (2b31), *kiuññatok* (1b40), *mēñen* (2a18, 4a12, 20), *mēñenek* (2a17, 4a9), *meg zñña* (3a8). A nazálisrövidítést követő *ni* betűkapcsolat is *nny*-t jelöl: *törtēniek* (1b26). Ezek alapján úgy vélem, hogy a *mēñen* (4a19) alakban az *n* fölötti mellékjel hiányának csa figyelmetlenség lehet az oka. Az *n + j* hangkapcsolat írása tehát mindig a kiejtést követi.

A *d* végű igék felszólító módú alakjaiban a *d + j* hangok kapcsolatát Váci Pál többféleképpen jelöli. Tizennégy adatban *i*-t találunk: *meg mōia* (4a38, 4b23, 24, 24), *mōia* (4a21, 39, 40, 4b4, 11, 27), *mōiak* (4b25), *moniak* (4b29), *moniatok* (1a8), *mōion* (4b7). A mellékjeles *i* betűt a *gy* jelének tartom, és nem az etimologikus elv megnyilvánulásának. — A *g*, illetve *gg* jelölés egyértelműen a fonetikus elv érvényesülését mutatja. A rövid *gy* jele *g*: *kezzének* (1a23). A magánhangzóközi helyzetben megnyúlt *ggy*-re a szerző általában a *gg*-t használja: *aggon* (3a15, 3b19, 4a15), *bākoggek* (2b44), *engegének* (2a12), *keuelkeggének* (1a30), *meg fegge* (3a28), *meg mäggon* (4a31), *mielkeggék* (1a40), *torekeggék* (4b34). Csak kétszer fordul elő, hogy nem jelzi Váci a mássalhangzó hosszúságát: *engegetek* (2b16), *fel emelkegének* (1a28). — Öt adatban az összeolvadással keletkezett hang *dğ* jelölésével találkozunk: *adga* (2b30), *Adga* (2b34), *adgak* (1a17), *adgatok* (2b42), *tagadga* (3a12). Ezekben az adatokban a kiejtés és a szóelemzés elve keveredhetett össze, ezért használhatta a szerző a szokatlan jelölést. — Egyszer *ggi* összetett jel szerepel *ggy* hangértékben: *meg fereggiek* (2a8). Itt a fonetikus elv érvényesül. — Van példa *g* jelre is, de itt valószínűleg csak tévedésből maradt el a mellékjel: *kulgen* (3a8).

A *gy*-t követő -j teljes hasonulását mindig jelzi az író: *haggnak* (3a6, 24), *Meg feggen* (2b27).

Az *l + j* hangok kapcsolata általában *li* betűkkel szerepel: *el muliatok* (2b19, 40), *elien* (3a35), *elietek* (1a37), *emeliek fel* (1a21), *enekeliek* (1b4), *enekelietek* (1b5), *fel kelienek* (4b15), *felietek* (2b31), *felöl mulia* (2b21), *gondolion* (3b32), *haznalion* (2a13), *kelienek* (4b15), *le haiolianak* (4b2), *le vlienek* (4b9), *meg ioğolianak* (1b31), *meg iogolion* (2b19), *meg nehezvlienek* (1b30), *meg valiek* (3a34), *onzoliak* (3a10), *ørélienek*

(1b17), *røfelietek* (2b2), *legeliek* (3a10), *lokafolianak* (4a25), *zolgalianak* (2a24), *zolianak* (4a8, 4b18), *zolian* (4b21), *zomorolianak* (1b24), *tanolianak* (1a27), *tiztelietek* (1a38), *utaliak meg* (1a26), *vadoliak* (4b16), *vadolion* (4b22), *viŕelie* (4a30). Mivel a felszólító mód *-j*-jének a szóvégi mássalhangzóval való összeolvadását máskor a helyesírás meglehetősen pontosan jelöli, és a szóelemzés elvére csak kevés példa van, nem tartom valószínűnek, hogy ebben az esetben kivétel nélkül érvényesüljön az etimologikus írásmód: tehát az *li ly* hangot jelöl. Ezt igazolja az is, hogy tizenkétszer a töszavakban is *li* jelöli a *ly* hangot: *heliek* (3a37), *helien* (1a40), *heliet* (3a23), *ilien* (3a7, 18, 33, 3b20), *Ilieneknek* (3a36), *iliennek* (3a17), *meliet* (1a20), *olian* (1b21), *vala meli* (1b7). Csak két példa van *l*-re: *remenŕe* (2a42), *meg 9firmalà* (3b24). Ezek is fonetikusán írt alakok.

A *-j* módjelle 158 adatot vizsgáltam meg. 156 példát (98,7%) hoztam a fonetikus elv érvényesülésére, és csak kettőt az etimologikus elvre: *emlekeziek* (2a34), *zereŕen* (3b31). Ez kétségtávol azt bizonyítja, hogy ezekben a hangkapcsolatokban a kiejtés szerinti írásmód érvényesült. A két kivétel a hasonulás folyamatban létéről tanúskodik.

b) Hatszor fordul elő a kódexben *-t* végű igék tárgyas ragozásában a *t* és a *j* hangok kapcsolódása. Ha mássalhangzó előzte meg a *t*-t, akkor a *t + j* rövid *ty* hanggá olvadt össze: *alaitak* (4b12), *Meg tiltiuk* (4b33). Ha a *t* magánhangzók között volt, a *ty* hang geminálódott: *el hadhattak* (4a36), *haghhattak* (3a40), *lattak* (1b24), *meg mōdhatta* (4b9). Váci Pál írása mindenhol hűen tükrözi a kiejtést.

A tárgyas ragozású *d* végű igékben a szóvégi mássalhangzóból és a rag *j* eleméből összeolvadással keletkezett *gy*, illetve *ggy* hang jelölése majdnem ugyanolyan változatos, mint a *d* végű igék felszólító módú alakjaiban. Előfordul a *i*, amely mássalhangzó után a rövid *gy* jele: *el mulatāia* (3a29), *hagania* (4b18), *latania* (2a22), *monia* (2b21, 4b4), *vtalania* (3a29). Kivételként ide tartozik az *imaiatok* (1b2) adat is. A *i* azonban itt hosszú magánhangzót követ, így jelölheti a rövid *gy* hangot. Öt példa van a — szintén fonetikus — *g* jelölésre: *hagānga* (3b1, 33, 4a24), *mōdāga* (2a14), *mōdanāga* (2a19). Itt is jelentkezik a *dg* betűkapcsolat, ami a helyesírási elvek összekeveredésével jöhetett létre a hosszú *ggy* jelölésére: *adga* (1a13, 2b26, 27). Két adatban a *d + j* hangok jele *di*: *latandia* (2b43, 4b11). Itt nehezen dönthető el, hogy vajon a fonetikus vagy az etimologikus elv érvényesült.

Ebben a csoportban huszonhárom szó szerepel. Huszonegy írása a kiejtést tükrözi. A számok tükrében a két bizonytalanul besorolt adat is fonetikus írásúnak tartható, tekintettel arra, hogy töszavakban is jelöli mássalhangzó + *i* betűkapcsolat a palatális hangokat (vö. a *gy* hangnál *gi* az *ly* hangnál *li*).

c) Csak a *panasz* szó birtokos személyjeles alakjában találunk példát a *sz + j* hangok kapcsolatára: *panaŕŕa* (3a26). Ugyanazt a *ŕŕ* jelölést találjuk itt, mint a fentebb már tárgyalt *el veŕŕenek* (1a34) igében. A két adat magyarázata valószínűleg azonos.

A nyelvemlékben valamennyi *t* végű névszó, amelyhez harmadik személyű birtokos személyjel járul *-at* képzős főnév: *akarata* (2a3), *akarattā* (3b5), *akarattaua* (3b7), *illattaua* (2b36), *kiuanattianak* (2a12), *parancholattiaua* (2a10). Négy adatban kétségtávol a geminálódott *ty* hang jelét találjuk. Az *akarata* (2a3) alak *t*-je is a hosszú *ty* jele lehet, hiszen néhány más esetben is előfordul, hogy az író nem jelöli a mássalhangzók hosszúságát, és ugyanezzel a szóval később *akarattā* (3b5) formában találkozunk, illetve hosszú mássalhangzó szerepel a szó továbbtoldalékolat alakjában is: *akarattaua* (3b7). Az *akarattaua* (3b7) *tt*-je bizonyosan *ty* hangértékű. A mellékjel hiánya íráshiba lehet.

A *ty + j* kapcsolatra két példa szerepel a kódexben, a kiejtésbeli teljes hasonulás írásban is jelölve van: *a'okfiainak* (2a24), *attāfiat* (2a31).

A *d + j* hangok kapcsolatára itt sokkal kevesebb példa van, mint az előző két csoportban. Két adatban az összeolvadással keletkezett *gy* hangot mellékjeles *g* jelöli: *gongát* (2b17), *gongá* (4b38). Két másik szóban pedig az előforduló *di*-ről nem dönthető el biztosan, hogy etimologikusan írott *d + j*, vagy a *gy* hang jelölésének ritka módja: *gondia* (2a20), *modiat* (2b21). Feltehetően itt is kiejtés szerinti írásmódról van szó.

d) A *t + sz*, *gy + sz* kapcsolatára kevés adatunk van. A *t* és *sz* hangok összeolvadása jelölve van a nyelvemlékben: *iaczoduā* (2b13), *teccik* (4a37). A *gy + sz* kapcsolatra csak egy példa van: *égczer* (2b40). Itt valószínűleg etimologikus írásra törekedett a szerző, de a kiejtés megzavarta, és a két elv a leírt alakban összekeveredett.

A szóvégi *t*, *d + s* összeolvadása a szövegben nincs jelölve: *imad[aganak* (2a42), *imad[agba* (4b3), *imad[agoktol* (4b31), *Imad[agot* (1a39), *imad[agtokert* (2a37), *ket[egnekvl* (2a15). A *t*-t, illetve *d*-t követő *s* csak a *-ság/-ség* képzőben jelenik meg, ezért úgy gondolom, hogy a fenti szavak etimologikus írásában szerepet játszhatott az, hogy a *-ság/-ség* csak a közelmúltban fejlődött önálló szóból képzővé.

Ebben a csoportban az etimologikusan írt adatok száma több. A két fonetikusán írt adat mellett hat példa — mind *-ság/-ség* képzős szó — hozható a szóelemző írásmódra. Egy szóban a helyesírási elvek összekeveredését láthatjuk.

e) A teljes hasonulást mindig jelöli a helyesírás *z + s*, illetve *sz + s* hangok találkozásánál: *egge[eguel* 'egyezséggel' (1a6), *egge[eguel* 'egyezséggel' (3a20), *ege[egbe* 'egészségbe' (1a11), *ege[egert* 'egészségért' (2a9, 11).

A kódexben *d + n* kapcsolatra csak egy példát találunk, és abban nincs jelölve hasonulás: *dichekedni* (1a28). Ebből azonban nem lehet eldönteni, hogy a kiejtés vagy a szóelemzés elvét követte-e az író.

Váci Pál a *gy + n*-t valószínűleg szóelemzés szerint írta a következő három adatban: *hognem* (1a24), *hog nem* (1a36, 2b31). Biztosan fonetikus elv érvényesül azonban a *hōnem* (1b39) alakban. Ez arra utal, hogy a teljes hasonulás beszédben is ingadozhatott.

Csak a *van* ige kijelentő módú, jelen idejű, többes szám 2. személyű alakjában fordul elő *gy* a *t* előtt. Ilyenkor a helyesírás mindig jelöli a teljes hasonulást: *vattok* (1a5, 6, 10, 11, 2b6).

Ötvennyolc *-val/-vel* ragos főnév szerepel a kódexben. Huszonhatszor magánhangzóközi helyzetben jelölve van a teljes hasonulás: *azzal* (2b8), *atokkal* (2a33), *bezeddel* (4a3), *bizonñal* (3b9), *Bižōñal* (1b28), *bižōñal* (2a37, 3a25, 3a38), *égbe hitezettel* (3a20), *elegtetettel* (2a34), *elettel* (1b14), *enecele[el* (1b1), *e[edeze[el* (3a10), *etekkel* (3a35), *inte[el* (3a28), *keue[ebbel* (1b35), *könörole[el* (3a9), *moddal* (4a8, 4b30), *okkal* (2b17), *zeretettel* (2b23), *žitkožoda[al* (2a33), *žuetnekkal* (4a12), *tudakoza[al* (3a18), *vižzel* (4a13), *Žoltāral* (1b1). További két adatban jelölte Váci Pál a teljes hasonulást, de ezekben a hosszú magánhangzót jelző betűkettőzés (véletlenül?) elmaradt: *egge[eguel* 'egyezséggel' (1a6), *magatokal* (2b1). Tizenhárom esetben a két mássalhangzóra végződő szavakban a teljes hasonulás rövid hangot eredményez. Ezeknek a szavaknak az írása a fonetikus elvet követi: *baitel* (1b6), *erkolchel* (1b40), *felelme* (2b24), *harangal* (4a13), *hatalmal* (2b23), *iouedelmel* (4b38), *švétel* (3b32), *zerelmel* (2b35, 3a27), *tanalxal* (3b40), *tvredelmel* (1b25), *ver[el* (4b6, 26). A *-val/-vel* ragos szavakat tizenhatszer írta a szerző etimologikus elv szerint, de az is feltehető, hogy a teljes hasonulás folyamatban volt, és az írás ingadozása a kiejtést tükrözi: *alazato[agual* (3a27, 4b16), *azokual* (1a21, 2a18), *egge[eguel* 'egyezséggel' (3a20), *io akaratural* (2b10), *kikuel* (2a18, 19), *korokual* (2a20), *zandekual* (3a20, 25), *zatokual* (1b2), *lorōkual* (3b38), *telie[eguel* (3b36), *Ti[te[eguel* (2b23), *tizte[eguel* (4a12), *vežzekuel* (3b12).

A *-vá/-vé* translativusrag teljesen hasonló a szóvégi mássalhangzóhoz. Írása mindig fonetikus: *gélko* /*fa* (2a30), *ha* *zno* /*fa* (1a24), *kə* *ʒ* *ʒe* 'közzé, közössé' (1a15), *ʒegēne* (1a35).

A határozott névelő mássalhangzójának teljes hasonulása a szövegben csak egyszer fordul elő: *ahhete* /*töl* (4a42) (PUSZTAI, A határozott névelő használata a Birk-kódexben: MNy. 1955: 109). Gyakoribb a mutató névmás *z* elemének teljes hasonulása a kódexben: *akkik* (4b12), *am mi* (2a15, 2b21, 41), *am mit* (1b33, 2a11, 34, 2b12, 4b29), *ammi* (2a13), *Annak* (4a40, 4b11), *a* *ʒ* *ʒemelt* (4b23), *a* *ʒ* *ʒent* (1a26), *attol* (1b35, 2a37, 4a24), *a* *ʒ* *ʒal* (2b8).

A beszédbeli teljes hasonulást a felsorolt kilencvenhat adatból hetvenötben (78,1%) tükrözi az írás. Egy példa írásmódja attól függ, hogy Váci Pál nyelvjárásában hasonult-e a *d* az őt követő *n*-hez. A *gy* + *n* hangkapcsolatnak és a mássalhangzó + *-vall/-vel* ragnak az ejtése is ingadozhatott.

f) A következőkben a zöngéesség szerinti részleges hasonulást tárgyalom.

Ha *k* hangra végződő szó után *b*-vel kezdődő rag következik, általában a szóelemzést követi az írás: *atokból* (3b3), *a* *ʒokba* (2b5), *egebekbe* (3b32), *e* *ʒekbe* (2b43), *ha* *ʒa* *tokban* (1a6), *kikben* (3a37), *mielkedetekben* (1a32), *ʒatokból* (2b1), *ʒiuekbe* (1b24), *ʒiuetekben* (1b2). Csak két példát találunk a *k* zöngésedésének jelölésére: *io* *ʒagogból* (1a29), *ʒandegban* (2b14). A *k*-t egyszer követi a szövegben *n*: *bodogbagnak* (1b20). Nem tartom valószínűnek, hogy az író nyelvjárásában az *n* zöngésítette volna az előtte lévő mássalhangzót. A *g* elírás lehet.

A szövegben négy adat van a *t* + *b* kapcsolatra. A *t* zöngéssé válását az író nem jelezte: *eletből* (1b19), *e* /*etbe* (4a31), *e* /*etben* (4a31), *hetbe* (2b40).

Zöngétlen mássalhangzót csak egyszer követ *v*: *le e* /*uen* (3b13). Ebből az egy adatból nem állapítható meg, hogy az író nyelvében volt-e a *v*-nek zöngésítő hatása. Ha esetleg volt is, akkor sem tudjuk, hogy Váci Pál jelölni akarta-e a zöngésedést, hiszen a kódexben az /*az* *s* és a *ʒs* jeleként egyaránt használatos.

Ha *s*-re végződő szóhoz *b*-vel kezdődő toldalék járul, az *s* zöngésül. Ezekben az esetekben azonban nem tudjuk, hogy a helyesírás fonetikus-e vagy etimologikus, mivel az /*az* *s*-t és a *ʒs*-t is jelölheti: *e* *gma* /*ban* (1a38), *elfutama* /*ban* (3b5), *ere* /*beknek* (1b23), *erə* /*be* (1b15), *erə* /*be* (k.) (1b16), *erə* /*bek* (1b38), *erə* /*beknek* (1b20), *hallama* /*bol* (4b22), *keue* /*be* (1b39), *keue* /*ben* (2a17), *maga* /*b* (2b33), *ʒer* *ʒe* /*be* (3b3), *ʒer* *ʒe* /*bol* (4a41), *ʒoka* /*bol* (1b13), *te* /*ben* (2a14).

A *d*-t a rákövetkező *t* zöngétleníti. Ez a szövegben mindig jelölve van: *atta* (1b32), *attanak* (1a29), *edeskettet* 'édeskedtet' (2a13, 15), *ʒenuettetnek* (1b26). A *d* hang a *h* hatására is zöngétlenülhet. A *d* + *h* kapcsolatra a kódexben egy adat van, és abban a zöngétlenedés jelöletlen: *mődhatt'a* (4b9).

Három adatban van a *g* hang után *s*, a zöngétlenülést azonban csak egy adatban jelzi a szerző: *ka* *ʒ* *dag* /*agot* (1a36). Kettőt etimologikusan ír: *ka* *ʒ* *dag* /*agokrol* (1a30), *beteg* /*eg* (1b30). A szóelemzés szerinti írásban talán itt is közrejátszott, hogy a képző korábbi önálló szó voltát még érezte a nyelvtudat.

A *gy* hang *h* előtti zöngétlenülését a kódex helyesírása nem jelöli: *e* *g* *ha* *ʒ* (3a2), *e* *g* *ha* *ʒ* *biro* (2b17), *e* *g* *ha* *ʒ* *biro* (2b20), *e* *g* *ha* *ʒ* *ba* (1a40), *e* *g* *ha* *ʒ* *ba* (3a2, 6), *fe* *g* *hetetl* *l* *en* *ek* (3a37), *fe* *g* *hetetl* *en* *okrol* (3b6), *fe* *g* *hetetl* *l* *e* (3a31), *ha* *g* *hatt'a* *ʒ* (3a40), *Ho* *g* *ha* (2a1). Van azonban példa *d*-s írásra is: *el hadhatt'a* *ʒ* (4a36). Valószínű, hogy az író nyelvében egymás mellett élő *hagy-*, *had-* alakváltozatok jelentek itt meg.

Egyszer *v*-re végződő szóhoz járul a *-ság* képző: *hiv* /*agot* (1a23). Itt a zöngétlenülés — akárcsak más adatokban a *-ság/-ség* képző előtt — nincs jelölve.

A $z + t$ kapcsolatban nem állapítható meg a zöngétlenülés jelölésének szándéka, mert a z lehet a sz , de lehet a z hang jele is: *azt* (1b33, 2b31), *el vegeztenk* (3b6), *gvlekeztetek* (1a6), *köztetek* (1a38), *lakoztok* (1a5), *meg alaztatnak* (1a24), *oztan* (4b4).

A zöngésség szerinti részleges hasonulásnál arányaiban sokkal több etimologikusan írt alakot találunk, mint az eddig vizsgált csoportokban. A hatvanegy példából huszonkilencben (47,5%!) érvényesült a szóelemző írásmód, és csak kilenc (14,8%) fonetikusán írt adat van. A nyelvelék hangjelölése huszonhárom esetben nem teszi lehetővé, hogy eldöntsem, a részleges hasonulást akarta-e írásban jelölni a szerző, ugyanis a zöngétlen s és a zöngés zs jele egyaránt lehet $/s/$, ahogyan a $sz-t$ és a $z-t$ is egyformán jelöli a z .

g) A képzés helye szerinti részleges hasonulás vizsgálatához három adat található a nyelvelékben, mindháromban $n + b$ kapcsolat van. Egy adat írása megfelel a szóelemzésnek: *i/tenbe* (1a7). Kettő viszont fonetikusán, m -mel jelöli a b előtti hangot: *kvlomben* (1b13, 3b38).

h) Mássalhangzó-kiesés két adatban van: */erelne[t]k* 'sérelnmek' (2a16), *te/ben* 'testben' (2a14). Ennél sokkal gyakrabban — huszonkétszer (91,7%) — fordul elő az, hogy az egymás mellé került három mássalhangzót elizió nélkül jelöli a helyesírás: *aianlván* (4b3), *birodalmnak* (2b8), *feiedelmnek* (4b20), *fel tamadandnak* (3a21), *feldre* (3b13), *götrelnre* (3a16), *holdnak* (4a38), *itelendnek* (3b11), *kelletendnek* (2a27), *svētnek* (3b27), *meg ielentuen* (3b10), *megkerduen* (3b10), *mondván* (4b3), *mōduan* (4a41, 4b19), *mōduā* (4a28), *tātuan* (2b16), *tēruē kēvnnek* (3b22), *Tēruē kēvnnek* (3b22), *valažtandnak* (3b26), *valažtuan* (3b36), *vezedelmbe* (2b34). Tehát ilyenkor elsősorban az etimologikus elv érvényesül.

i) Hiátustöltő tizenhárom adatban szerepel: *lelend* (1a11, 1b9, 32, 2b44, 3a17, 18, 26, 3b9, 4b16), *lelend(..)k* (1b38), *lelendnek* (4b14), *peldaiol* (2b26, 2b26). Az írás hatvanegy adatban (82,4%) nem utal hiátustöltőre: *a'okfiainak* (2a24), *att'afiat* (2a31), *bolgatool* 'bolygatóul' (1a42), *bantool* 'bántóul' (1a43), *egg'igēol* 'együgyüül' (4b20), *ewangeliūbol* (4a41, 43), *fel fualkodnak* (1a25), *ferfiakat* (2a30), *ferfiuban* (2a31), *fiak* (2b38), *idei* (4a41), *ideiglen* (3a41), *infirmāiaba* 'infirmáriába' (4a14), *infirmaiba* 'infirmáriába' (4a19, 21, 31), *kalandariūbol* (4a38, 4b29), *kiert* (1a5), *leānok* (2b38), *mia* (2b40), *mie* (2a15), *mielkedetek* (1a33), *mielkedetekben* (1a32), *mielkeggék* (1a40), *miert* (1a21), *mie/eknek* (4a7), *Nouiciakat* (4b14), *obedienciat* (3a6), *obediēciat* (3a24), *ordinariūba* (4a15, 22), *penitēciaba* (3a4, 17), *penitēciat* (3a14, 19), *pnitenciat* (3a22), *pcio/āt* 'preciosát' (4a39), *pcō/āt* 'preciosát' (4b29), *pce/|ioul* 'processzióval' (4a20), *puicial* (3b38), *puiciali* (3b19, 23, 27), *puiciali/āt* (3b4), *puiciali/nak* (3b30, 4a5), *puicialisnak* 'provinciálisnak' (4b40), *puiciali/īt* (3b9), *lentēciat* (3b2), *zeretēi* (2b36), *zolgalo leanit* (1b35), *zolgalo leāninak* (2b14), *zvent* (1a37), *tieteknek* (1a8), *toabba* (3a22), *vala miek* (1a13), *vicario/ának* (3a29, 3b30), *vicariu/nak* (4a5). Tehát ebben a csoportban is a szóelemző írásmód a meghatározó.

10. A fonetikus és etimologikus elv elemzése során 452 problematikus hangkapcsolatot vizsgáltam meg. 294 esetben (65%) a kiejtés szerinti, 116-szor (25,7%) a szóelemzés szerinti írásmód érvényesült. Negyvenkét adatot (9,3%) különböző okok miatt egyik helyesírási elvhez sem tudtam besorolni. A számok így is megmutatják, hogy a Birk-kódexre is jellemző, amit KNEZSA és IMRE a középkori helyesírásról állít: elsősorban fonetikus írásmódú. Ezenkívül az is megállapítható, hogy az etimologikus elv elsősorban a különböző szavakhoz járuló *-ság/-ség* képző, illetve a képzés helye szerinti részleges hasonulás, az elizió és a hiátus jelölése közben érvényesül.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány kötőszó kapcsán

1. „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (I—II/1. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991—1992.) egyik társszerzőjeként, alkotó közösségének tagjaként számos olyan kérdéssel találkoztam, amelynek megnyugtató megoldása a korai normajelenségek figyelembevételét kívánta meg. A nyelvi normával kapcsolatos tapasztalatok java része bekerült az említett szintézisbe, de sok helyütt a terjedelem és az időbeli tagolás korlátai miatt csak jelzésszerűen, illetve jelenségek szerint szétszórva jelenik meg. (Külön dolgozatban adták elő idevágó megfigyeléseiket és következtetéseiket pl. a következő szerzőtársaim: KOROMPAY KLÁRA, Nyelvjárási megoszlás és normatív törekvések a kései ómagyar kor névszóragozásában. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 605—10; MÁTAI MÁRIA, Irodalmi nyelvi jelenségek a régi magyar határozószók használatában: uo. 657—67; J. PAPP ZSUZSANNA, Irodalmi nyelvi törekvések a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében: uo. 751—8; stb.)

A rendelkezésre álló tér nem teszi lehetővé, hogy a régi magyar kötőszóhasználat pragmatikai vagy táji vonatkozásairól akár csak vázlatos áttekintést is adjak, csupán néhány kötőszó (főleg az *is*) problémájának a körüljárására vállalkozom. Az itt előadandó gondolatok „A magyar nyelv történeti nyelvtana”-nak általam írt kötőszófejezeit egészítik ki, fejlesztik tovább.

2. Azzal az általános megjegyzéssel kezdem, hogy a nyelvi norma mint a nyelvi választást befolyásoló tényező akkor jut igazán szerephez, ha azonos (vagy közel azonos) funkció kifejezésére többféle forma, megoldás jön létre. Így van ez az *is* kötőszóval is, melynek a régiségben — illetve a mai napig bizonyos keleti (székely) nyelvjárásokban — nyitabb magánhangzós *ēs* alakja szintén kimutatható, sőt az ómagyarban fő változatnak tekinthető. Kérdés, hogy eme kettősséghez kapcsolódva kialakult-e a régi magyar nyelvben vagy annak írásbeli változataiban olyan gyakorlat, amely az egyik variánshoz a „vulgáris, táji, (írásban) kerülendő”, a másikhoz a „választékosabb, (írásban) követendő” minősítéseket társította. A válasz egyértelmű igen, sőt az alak-történet egy bizonyos szakaszában a norma magyarázó elvvé lép elő.

KLEMM ANTAL óta (MNY. 1921: 163—7) az *is*-nek meg az *ēs*-nek a legelfogadhatóbb magyarázata az *ēs* nyomatékositó szóra mint közös előzményre való visszavezetés. Ez olvasható a TESz.-ben, és ezt az ötletet fejlesztettem magam is tovább a Történeti Nyelvtanban (vö. I, 484—6). A szófajváltás útjai szerteágazók, de ha a legegyszerűbb módjából, a páros nyomatékositásból indulunk ki, a következőképpen szemléltethető: az „Éttem *ēs*, ittam *ēs*” mondatsemának a felsorolás nyomatékositását szolgáló két *ēs* szava alakilag és funkcionálisan különböző irányba fejlődött. A kapcsolt tagok között álló *ēs* partikula a legáltalánosabb mellérendelést kifejező ’és’ kötőszó funkciójára adaptálódott, majd magánhangzója megnyúlt, a hátravetett helyzetű *ēs* pedig a hozzátoldás szerepében állandósult, és magánhangzója zártabbá vált (= *is*). Ezt az egyszerű megoldást az ómagyar kor nyelvtörténeti adatai is támogatni látszanak. Az Árpád-kori kis szövegemlékekben még csak a partikula → kötőszó szófajváltás bekövetkezése és az ’és’ — ’is’ funkcionális megoszlása ragadható meg, az egységes *ēs* szóalak a kódexek korában kezd lassan hangtanilag is differenciálódni, azaz a szóhasadás irányába elmozdulni. — Ez azonban csak az egyik lehetséges magyarázat.

Kiderült ugyanis — és ezzel beszélgetéseink során közös véleményre jutottam BENKŐ LORÁND professzor úrral —, hogy az *ēs* : *is* szembenállásban az *is* felel meg az ősibb, legeredetibb formának. Tudniillik igen valószínű, hogy a szó magánhangzója ugyanazzal a mutató névmással azonosítható, amely az *itt*, *így*, *íme*-ben etimológiailag elkülöníthető. S mint ahogy az *úgy* : *oly*, *íme* :

eme oppozícióban a második, nyíltabb tag a másodlagos — hiszen egyszótagú, hangsúlyos szavakban a nyíltabbá válás a szabályos —, az *is* : *ēs* viszonylatra ugyanez mondható el. (A rámutatás és a nyomatékosítás szoros összefüggését, szerepét a viszonyzó-problematikában csak zárójelben jelzem, részletezni nincs módom.)

A fenti új kiindulási ponttal azonban felvetődik egy másik lényeges történeti kérdés: az ősmagyar kor **is-e* hogyan viszonyul napjaink *is*-éhez? Van-e olyan nyelvtörténeti vonulat, amely közvetlen kapcsolatot teremt a kettő között, biztosítva az eredeti alak folytonosságát? Mivel magyarázható az *is* ősmagyar kori háttérbe szorulása az *ēs*-sel szemben, majd későbbi másodvirágzása?

Egy mechanikus értelmezés során legegyszerűbb lenne lineáris sort alkotni, és az időrendet követve egy kései ősmagyar *is* > *ēs* nyíltabbá válást, majd egy kései ősmagyar *ēs* > *is* visszazáródást megállapítani. Az ilyen vargabetűk azonban nem nagyon jellemzők a nyelvre, s ha találkoznunk is hasonlókkal, általában a tüzetesebb vizsgálat szétágazó, majd párhuzamosan futó, egymással vetélkedő nyelvi formákra mutat rá. Esetünkben az a feltevés, hogy a nyíltabb *ēs* megszületésével a régebbi *is* nem halt ki a nyelvből, csak részlegesen visszaszorult, s főleg az írásbeliségben, azon belül is a szépirodalmi igényekkel fellépő kódexirodalomban adta át a helyét a terjeszkedő *ēs*-nek.

Hasonló lehet tehát a helyzet, mint az ősmagyar *ō*-zéssel: egyrészt valóban létezett egy természetesen felfutó, majd megtorpanó nyelvi folyamat, de az írásbeliség nemcsak követte, hanem alkalmanként szélesebb körben is érvényesíthette a bekövetkezett változást, mint a szóbeliség, illetőleg egy adott nyelvjárási háttér indokolná. Vagyis például olyan kódexekben is van kisebb-nagyobb mértékű *ō*-zés, amelyekről nem föltétlenül várnánk. (Itt nem elhanyagolható szerepet játszik a kódexek sokszoros átmásolásának és újraserkesztésének nyelvjáráskeverő hatása sem.) Jellemző adalék témánkhoz az, hogy a missilizse a maguk realitás, azaz a beszélt nyelvet közvetlenebbül tükröző mivoltukban nagyobb arányban tartalmazznak *is*-eket, mint a kódexek.

3. Közelebb juthatunk-e tárgyunkban az ősmagyar nyelvi normához közvetett bizonyítékok felsorakoztatásánál, hipotéziseket sem nélkülöző következtetéseknél, amikor néha még a mai jelenségek megítélésében is bizonytalankodunk? A legmegnyugtatóbbak a kortársi véleménynyilvánítások lennének, de ilyenek köztudomásúlag inkább csak a következő nyelvtörténeti korszaktól vannak. Az *is* kötőszó dolgában különleges helyzetben vagyunk, mert első nyelvtanírónk, SYLVESTER JÁNOS a „Grammatica hvngarolatina”-ban, 1539-ben — tehát gyakorlatilag az ősmagyar és középmagyar korszak fordulóján — idevágó, normatörténetileg jelentős megállapításokat tett. Ezekben néhány más kötőszót szintén érint, érdemes rájuk is figyelni.

Az *ēs*, *s*, *is*-ről a következőket írja (a fordítás C. VLADÁR ZSÚSZÁTÓL: MNyTK. 185. sz. 71—2): „Akárcsak Donatusnál, a mi nyelvünkben is van kötőszó, az <Eſ>, melyet némelyek szóban és írásban hibásan használnak. E szófaj [!] első hangját, az <ē>-t ugyanis hol elnyelik, hol <ī>-vé torzítják. Példa az előbbi esetre: »Respondit et dixit« — <felele [monda]>. Az utóbbira: »Ita et vos in vineam meam« — <Meñnetek el tûis>. Így kellene ugyanis írni és mondani — <felele eſ monda>. Továbbá: <Meñnetek el tû ē>. Ha pedig a hangok torlódása miatt az említett <ē> hangot el akarjuk nyelni az ejtésben, a legjobb lesz a görögök módjára hiányjellel jelezni ezt — <felele ' [monda]>, de nem szabad a kötőszó utolsó, <ī> hangjával a következő szó testét terhelni és azt teljesen megrongálni.”

Ha egy szónak több változata fejlődik ki, általában a nyelv előbb-utóbb valamilyen jelentésbeli vagy hangulati-stiláris különbséget társít a változatokhoz. Hasonlóképpen van ez az *ēs* : *s* szópárral is, amely ma főleg stiláris megoszlást mutat. Érdekes módon inkább a *s* kötőszót érezzük egy kissé irodalmiasabbnak, választékosabbnak, szemben a semleges *ēs*-sel. Ennek a helyzetnek a kialakulásában jelentős szerepet játszhatott a XIX (—XX). századi klasszikus magyar irodalom — főleg líra —, amely ritmikai és szinonimikai igényeitől motiválva előszeretettel alkalmazta a rövidebb változatot. A szépirodalom nyilván elősegítette a *s* tágabb köznyelvi használatát, de

nem tette igazán széles körűvé: „legkurtább” köztöszónk a magyar nyelvtörténet során mindig alárendelt maradt az *és*-sel szemben (kivéve a keleti magyar — főleg székely — nyelvjárásokat). SYLVESTER korában az írók egy része nem mint hasznos, az egyhangúságot oldó szóváltozatra tekintett a *s*-re, hanem mint az *és*-ből csonkult, hozzá képest másodlagos, sőt másodrendű lexémára. (Egyéb vonatkozásban is megfigyelhető, hogy a szóválasztásban már az ómagyar kortól kezdve a hosszabb, „teljesebb” forma a nagyobb fokú választékossággal párosult, pl.: *ezért* : *ez okért* : *ennek okáért* stb.)

Ebből az alapállásból logikusan származik SYLVESTER alábbi tétele (uo.): „Hasonlóan ítélem meg a következő szót is: <[incz]>, és még néhányat, amelyet a köznép használ, e helyett, hogy <[nincz]>”. Viszont már kevésbé logikus az a magyarázkodása, amellyel a hasonló keletkezésű *sēm*-et kivonja a teljesebb forma „szabálya” alól. A latin megfelelő szóösszetételi voltára hivatkozik, de gyanítható, hogy nagyobb súllyal esett latba az élő nyelvhasználat, amelyet — s ezt SYLVESTER is bizonyára érezte — csak megerősakolna, ha minden *sēm*-et és *nēm*-re (ill. ha *ē* = *é*, akkor *és nēm*-re!) állítana vissza. Az igazság az, hogy ekkor már a *sincs* is megelőzte gyakoriságban saját összetételi előzményét, tehát a normatív megkülönböztetés inkább óhaj lehetett, mint valós tendencia.

SZATHMÁRI ISTVÁN SYLVESTER kötőszófejezetét kommentálva többek között ezt írja: „Sylvester véleményét minden valószínűség szerint azzal magyarázhatjuk, hogy az *és* (> *és*) ~ *is*-ből rövidült és a következő szóhoz tapadó *s* az ő korában még újszerű volt. Talán hasonló a magyarázata az *is*-től való idegenkedésének is ..., bár a Gyermeki beszélgetésekben kétszer annyi esetben fordul elő éppen a zártabb (*is*), mint a nyíltabb (*es*) forma. Ez utóbbi tényből esetleg arra következtethetünk, hogy az *is* változat a társalgási, a beszélt nyelv szava volt, az *es* pedig az írott nyelv.” (Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 108.) Ami a *s* XVI. századbeli újszerűségét illeti, az ómagyar adatok fényében a feltevést el kell háritanunk. Már a JókK.-ből szép számú példáját sorolhatnánk, bár használata nyelvemlékenként igen nagy arányú eltérést mutat. A hullámzó szereplés mögött nyelvjárási, műfaji-stiláris eltérések, illetve különböző írói, fordítói magatartások is húzódnak. Ez részben vonatkozik az *és* : *is*-re is, jóllehet a zártabb forma tényleg a XVI. században szaporodik meg a nyelvemlékekben. Nagyon jó megfigyelésnek tartom SZATHMÁRI ISTVÁN részéről a „Gyermeki beszélgetések” kiszemelt kötőszóarányát, amellyel „tettenéri” SYLVESTERT, s a nyelvtaníró saját nyelvi gyakorlatát állítja szembe a megfogalmazott regulával.

A legkevésbé *sincs* szándékomban SYLVESTER úttörő jelentőségét kisebbiteni, de a tudósi spekulációt sem szabad a nyelvi jelenségek értékelése során figyelmen kívül hagyni. Nyilvánvaló bizonyítéka ennek a *kedig* : *penig* kettősség minősítése (a határozószóknál, 90—1): „A <penig> szócska az óhajítás szava nyelvünkben, mellyel a <Kedig> vagy <kedigleñ> helyett (mindkét módon beszélünk ugyanis) csak a tanulatlan köznép szokott élni. Azt mondjuk ugyanis: »opto quod adveneris« — <Penig el iüttél> stb.” (ford.: MNyTK. 185. sz. 68—9). Amint BALÁZS JÁNOS (Sylvester János és kora. Bp., 1958. 419) és SZATHMÁRI ISTVÁN (i. h.) is figyelmeztet, a *penig*-nek sehol sem mutatható ki óhajító jelentése. De eme tévedése miatt még nem kell értéktelennek tartva félredobnunk SYLVESTER megállapítását, hanem a XVI. századi nyelvi tényekkel szembesítve — a lehetőségekhez mérten — helyesen kell értelmezni. Ezt teszi (velünk egyetértésben) SZATHMÁRI is, amikor véleményét summázza: „Úgy látszik tehát, hogy Sylvester korában a *kedig* (*kediglen*) volt a közkeletűbb, az írott nyelvben is használatosabb, a *penig* ahhoz képest újabb keletűnek és ritkább használatúnak tűnik” (i. m. 108). Vélekedését a kései ómagyar kor nyelvi anyaga messzemenően támogatja.

4. Visszakanyarodva újból az *is* kötőszó dolgához: Abból a tényből, hogy már első nyelvtanírónk a többi kötőszó megítélésével összhangba hozott, tehát a rendszerszerűség igényével felépítő értékelő megjegyzéseket fűz e lexémához, önmagában is a XVI. század első felének erőteljes normatörekvéseit bizonyítja. A zártabb *is*-sel szemben megfogalmazott fenntartások valószínűleg

egy több évszázados irodalmi hagyomány felfogását tükrözik. Ugyanakkor a „Gyermeki beszélgetések”-ben kimutatott kétharmados arány az *is* javára a „mélyben” zajló, onnan egyre erőteljesebben felbukkanó, az írásbeliség falát áttörő folyamatokról tudósít. (A grammatikus által megfogalmazott nyelvi eszmény és a gyakorlat között feszülő kisebb-nagyobb ellentmondások arra is figyelmeztetnek, hogy a norma és eszmény, norma és úzus közé nem szabad automatikusan egyenlőségjelet tenni; vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, A nyelvi norma. In: Studia in honorem P. Fábíán, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegis et discipulis. Bp., 1988. 137—41, uő., NytudÉrt. 144. sz.; stb.)

A szóbeliség — különösen a régi időkben — a nyelvi újítások melegágya, de archaizmusokat szintén őriz. Néha az írásbeliség normája elé fut, viszont konzerválhat is onnan kizáródott formákat. Például a *pedig* kötőszó normán kívüli helyzetből indítja harcát a régibb *kedig* ellen, míg teljes fölényre nem jut; ellenben az ősi *is*-nek és a *s*-nek sikerül megmentenie magát az irodalmi és köznyelv számára. — Természetesen külön vizsgálatot kíván a középmagyar kori táji irodalmi normák állapota, ezek egymáshoz való viszonya. Az *is* írásbeli megszilárdulása, valamint az *es* keleti tájszóvá válása talán azzal is magyarázható, hogy az előbbi a központi, az utóbbi csak bizonyos peremnyelvjárások élőnyelvi támogatását élvezhette. A részletek kiderítése a jövő feladatai közé tartozik.

JUHÁSZ DEZSŐ

Az *interiectio* meghatározása Sylvester Jánosnál

Az MTA Irodalomtudományi Intézetében folynak az előkészületei a „Grammatica Hungarolatina” újabb kiadásának. SYLVESTER JÁNOS munkája a tervek szerint az intézetben szerkesztett nagy múltú sorozatban, a „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum”-ban jelenik meg (A sorozatot 1930-ban alapította JUHÁSZ LÁSZLÓ; jelenlegi szerkesztői PAJORIN KLÁRA és SZŐRÉNYI LÁSZLÓ). A kiadás előkészítése során sok érdekes kérdés vetődik fel, ezek egyike a magyar terminológia. SYLVESTERnek a magyar grammatikai műszavak létrehozására irányuló törekvéseit sokan méltatták, mégis akad még ezen a területen is pontosítani való.

Hogy milyen fontos problémákra hívhatja fel figyelmünket a „Grammatica Hungarolatina” egy-egy részletének aprólékos vizsgálata, arra igen meggyőző példa SEBESTYÉN ÁRPÁD dolgozata e folyóirat lapjain (A prepozíció meghatározása Sylvesternél: MNy. 1990: 73—5). Ugyancsak a Magyar Nyelvben látott napvilágot KOVÁCS JÁNOS kétrészes tanulmánya (Sylvester János szerepe a magyar nyelvészeti terminológia kialakításában: MNy. 1988: 155—67, 270—83), amelynek az *interiectio*t illető egy-két pontjával vitatkozni szeretnék.

SYLVESTER JÁNOSról szóló monográfiájában BALÁZS JÁNOS a főszövegben a latin grammatikának csak a legfontosabb jellemzőit fejt ki részletesebben, majd a jegyzetekhez utalja az olvasót, és ott jó hét sűrűn teleírt lapon ismerteti a további fontos tudnivalókat (Sylvester János és kora. Bp., 1958. 199, 408—15). A hagyományos nyolc beszédrész tárgyalásával kapcsolatban egyik fő forrásként DONATUST jelöli meg. Az utolsóként említett mondatrész az indulatszó.

„Az *interiectio* meghatározása is egyezik a Donatuséval. [...] E beszédrész egyetlen járuléka Sylvester szerint is, akárcsak Donatusnál, a *significatio*. Az indulatszó négyféle lelkiállapotot fejezhet ki: örömet, fájdalmat, csodálkozást és félelmet [...]. A szerző e felsorolásában is Donatust követi. Az *interiectio* e rövid elemzésével Sylvester befejezi a beszédrészek tárgyalását, s ezzel műve véget is ér” (i. m. 415).

Hivatkozott tanulmányában KOVÁCS JÁNOS részletesebben méltatja SYLVESTER magyar műszavait, köztük az *interiectio* meghatározásában szereplőket is. Idézi SYLVESTER magyar szövegét, megadva a fontosabbnak ítélt kifejezések latin megfelelőjét: „Az közbe uetis az szóbeszédnek egy része [pars orationis], melly lileknek indulattyát [mentis affectum] jeccezi [significat] esmeretlen

szóval””. Különösen szerencsésnek találja a lélek indulatának említését: „A latin terminus szó szerinti fordítása nem érzékelteti a definícióban egyértelműen kifejezésre jutó funkciót: ’léleknek indulatját jelenti’, ami a mai terminus (*indulatszó*) előtagjában is fennmaradt. A ’mentis affectum’ azt is bizonyítja, hogy szerzőnk — korát messze megelőzően — rátapintott a szójelentés összetett voltára: az nemcsak az intellektuális, hanem az emocionális, affektív tényezőket is magába foglalja”. A tanulmányíró az „esmeretlen szóval” latin változatát [*voce incognita*] nem tartja szükségesnek idézni, ám a magyar kifejezéshez a következő magyarázatot fűzi: „Szerintem az ’esmeretlen szó’ mögött is ennek a gondolatnak a lényege húzódik meg: a szavak nemcsak az ’ismeretek hordozói’, hanem a hozzájuk fűződő ’indulatok’-éi is” (i. m. 276).

Jómagam is szívesen csatlakoznék SYLVESTER „korát messze megelőző” zsenialitásának méltatásához, de a vizsgált probléma sajnos éppen nem ehhez szolgáltat argumentumokat. Be kell látnunk ugyanis, hogy az indulatszó magyarázatánál SYLVESTER semmi másra nem „tapintott rá”, mint a „Grammatica Hungarolatina” írása idején az európai latin nyelvkönyvirodalomban tömegesen elterjedt fordulatokra, és forrásainak korrekt, szó szerinti fordítását adta. Mint látni fogjuk, a mintákat keresve nem is mindig a legjobb szövegváltozatokból merített.

Számos példát lehetne hozni a „mentis affectus” előfordulásaira is, hiszen a DONATUSTól SYLVESTERig eltelt csaknem 1200 év alatt igen sokszor leírták ezt a szókapcsolatot; de érdekesebb problémára irányítja figyelmünket az „esmeretlen szó”. Semmiképpen nem tekinthetünk el attól a körülménytől, amelyik az idézett szerzők figyelmét elkerülte: itt SYLVESTER forrása nem a hiteles DONATUS-hagyomány, hanem egy szövegromlást tartalmazó változat.

Századunk elején RUBINYI MÓZES „tüzetesen egybevetette” DONATUS fennmaradt szövegeit a „Grammatica Hungarolatina”-val. Arra a megállapításra jutott, hogy a „csaknem szóról szóra való átvétel Donatusból [...] a definíciók anyaga”. SYLVESTER valamennyi meghatározását áttekintette, de a DONATUSTól való eltéréseknek csak a tényét jelezte. Így az *interiectio*-nál is csak utalt rá, hogy „itt a felfogás különbözik”, annak mibenlétét nem részletezte (Sylvester és Donatus: Irodalomtörténet 1913: 321—5; 324). A különbséget senki sem kereste; a későbbiekben általánossá vált annak hangoztatása, hogy SYLVESTER definíciói DONATUST követik.

A „De octo partibus orationis” mértékadónak tekinthető kiadásából — amit RUBINYI is használt — egyértelműen kiderül a helyes szöveg. Az „Ars minor” tömör megfogalmazása szerint: „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum voce incondita. Interiectioni quid accidit? Tantum significatio. Significatio interiectionis in quo est? Quia aut laetitia significamus, ut evax, aut dolorem, ut heu, aut admirationem, ut papae, aut metum, ut attat, et siqua sunt similia” (Donati de partibus orationis ars minor. Grammatici Latini IV., kiad. HEINRICH KEIL. A szöveget THEODOR MOMMSEN gondozta. Az 1864-es lipcsei kiadás újranyomása: Heidelberg, 1961. 355—66; 366). Mint láthatjuk, SYLVESTER meghatározása az „Ars minor”-énak felel meg, kivéve az „incondita” kifejezést: ehelyett „incognita”, azaz magyarul „esmeretlen” áll.

DONATUS részletezőbb „Ars grammaticá”-jában az *interiectio* kifejtése is bővebb, de ott is „vox incondita” szerepel: „Interiectio est pars orationis interiecta aliis partibus orationis ad exprimendos animi affectus; aut metuentis, ut ei [eu]; aut optantis, ut o; aut dolentis, ut [heia et] heu; aut laetantis, ut evax. sed haec apud Graecos adverbii adplicantur, quod ideo Latini non faciunt, quia huiusce modi voces non statim subsequitur verbum. licet autem pro interiectione etiam alias partes orationis singulas pluresve subponere, ut nefas, pro nefas. Accutus in interiectionibus certi esse non possunt, ut fere in aliis vocibus inconditas invenimus” (Donati Grammatici Vrbis Romae Ars grammatica. Grammatici Latini IV, 367—402; 391—2).

DONATUS kifejezéseit a későbbi grammatikusok is tiszteletben tartották. SERVIUS kommentárjában is megjelenik a „vox incondita”: „Interiectio nihil habet nisi solum mentis affectum, quae tunc vere interiectio dicitur, quando voce incondita profertur, ut o heu et similia” (Servii commentarivs in Artem Donati. Grammatici Latini IV, 405—48; 443). Közeledve időben és térben a „Gram-

matica Hungarolatina” keletkezéséhez, tapasztalhatjuk, hogy mindezeket később is így tudták, ha nem is minden kiadó.

Németországban módom nyílt számos olyan grammatikai munkát átnézni, amelyeket SYLVESTER forrásként használhatott. Ezen a helyen csak röviden utalhatok arra, hogy miért tartom különösen fontosnak az összehasonlítást az 1520-as, 30-as évek német grammatikai irodalmával.

BALÁZS JÁNOS még hivatkozhatott ERIKA ISINGnek a hatvanas években végzett kutatásaira, aki — mint BALÁZS írja, az ő kezdeményezéséhez csatlakozva — a vulgáris nyelvek grammatikai irodalmának kibontakozását vizsgálta Közép- és Kelet-Európában. Eredményeinek összefoglalása BALÁZS JÁNOS megfogalmazásában: „a töle tárgyalt időszakban a humanisták Donatus elemi fokú nyelvtanát átdolgozva egyre nagyobb mértékben vették figyelembe anyanyelvüket. Így tankönyveik folyamatos átmenetet képeznek a német nyelven írt grammatikákhoz, amelyek így nem véletlenül, hanem az elemi fokú latintanítás során kialakult iskolai hagyományok keretei között jöttek létre” (Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései. Bp., 1987. 273—4). A párhuzamos latin—német grammatikák kérdéseivel azóta Németországban többen is foglalkoztak (Két tétel az újabb német szakirodalomból: Latein und Volkssprache im Deutschen Mittelalter 1100—1500. Szerk. NIKOLAUS HENKEL—NIGEL F. PALMER, Tübingen, 1992.; HELMUT PUFF, „Von dem schlüssel aller Künsten / nemblich der Grammatica”. Deutsch im lateinischen Grammatikunterricht 1480—1560. Tübingen—Basel, 1995.). Úgy tűnik, ezek alaposabb vizsgálata SYLVESTER szempontjából sem haszontalan. (A témával kapcsolatban az alábbi tanulmányaim jelentek meg: Sylvester János elrejtett kincsei. Szempontok a Grammatica Hungarolatina új kiadásához: Magyar Könyvszemle 1998: 325—35; Grammatica Hungarolatina — Grammatica Latinogermanica. Sylvester János és Marcus Crodellius: Irodalomtörténeti Közlemények 1998: 642—54; A Nádasdy-mecenatúra hatása a magyar irodalmi gondolkodásra. Szempontok Sylvester János Grammatica Hungarolatínájának vizsgálatához = Nádasdy Tamás (1498—1562). Tudományos emlékülés, Sárovar, 1998. szeptember 10—11. Sárovar, 1999. 117—30.) Ez alkalommal csak az *interiectio* tágabb környezetét vázolom.

1527-ben Lipcsében egy kötetben láttak napvilágot három grammatikus, ASPER IUNIOR, DONATUS és PHOCAS munkái. A kiadó DONATUSnak az *interiectió*ról szóló szakaszát magyarázva PRISCIANUS kommentárjára hivatkozik, amelyből kiderül, hogy miért szerepel DONATUSnál az „incondita” kifejezés: „Inconditas invenimus. Hoc est (ut exponens hunc locum Priscianus ait) quae abscondita voce et non plane expressa, proferuntur”. In hoc opusculo continentur tres artis grammaticae authores oppidorumque vetusti, ut quos Priscianus in opere de arte grammatica non semel citat, Asper Iunior, Aelius Donatus, in arte secunda, et Phocas, nuper per Ioannem Caesarium exactissime castigati, ac nunc per eundem denuo recogniti, praeterea ab eodem ipso scholiis passim adiectis illustrati locis videlicet obscurioribus. (Lipsiae, 1527. E6v. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban: H: P 710 8r Helmst. (2)).

PRISCIANUS egyébként DONATUS meghatározását saját grammatikájában is felhasználta, hivatkozva forrására. Egy 1528-as nürnbergi kiadásban is olvasható, amint az indulatszóval kapcsolatban a szerző DONATUST méltatja: igen helyesen teszi, amikor az *interiectio* „abscondita voce” kiejtését említi („De interiectione. [...] Optime tamen de accentibus earum docuit Donatus, quae non sunt certi. Quippe cum & abscondita voce, id est non plane expressa proferant, & pro affectus commoti qualitate, confundantur in eis accentus”. Prisciani Grammatici Caesariensis Libri omnes: De partibus orationis XVI, deque constructione earundem II. [...] Norinbergae, 1528. 217. HAB: A: 107.1 Quod. 2r (2)).

Meggyőződhettem róla, hogy a SYLVESTER szempontjából fontos időszakban a SERVIUS és PRISCIANUS által is méltatott és átvett helyes alak, az „incondita” és a romlott forma, az „incognita” egyaránt sokszor megjelent. Arra is van példa, hogy a hibás latin szöveg szerepel párhuzamosan a nemzeti nyelvű fordítással. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF AMBROSIUS MOIBANUSTól az *interiectio* meghatározását is idézi. A latin definícióban „incognita” áll. A német változat mégis hibátlan, mert

MOIBANUS éppen a „voce incognita” kifejezést nem fordította le. Talán azért, mert neki is feltűnt, hogy nincs semmi értelme? („Interiectio est pars orationis indeclinabilis significans mentis affectum voce incognita, Bedeuth ein antzeigung der beweeung des gemutes”. A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933. 35. MOIBANUS műve: Paedia Artis Grammaticae. Lipsiae, 1521.)

Érdekes példa a következetlenségre az egyik népszerű DONATUS-kiadás, a CULMANN-féle két párhuzamos redakciója. A munkát 1534-ben Frankfurtban is, Lipcsében is kiadták. A frankfurti a helyes változatot („incondita”) hozza: „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incondita” (Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus: quaestiuunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem, Francofordiae ad Oderam, 1534. E3v. HAB: S: Alv. Bc 409 (5)); az ugyanabban az évben kiadott lipcsei viszont a helytelent („incognita”): „Interiectio quid est? Pars orationis significans mentis affectum, voce incognita” (Aelii Donati viri clarissimi De octo partibus orationis methodus, quaestiuunculis puerilibus undique collectis, illustrata per Leonardum Culmannum Crailsheymensem. Lipsiae, 1534. E5v. HAB: H: P 710 8r Helmst. (1)).

Meg kell említenem, hogy az *interiectio* meghatározásában SYLVESTER másik ismert grammatikai művére a vizsgált tekintetben nem támaszkodhatunk. A „Rudimenta” definíciójából hiányzik a kérdéses bővítmény: „Interiectio est pars orationis, significans mentis adfectum. Interiectioni accidit significatio. Porro aliae interiectiones laeticiam mentis significant. Ut euax. Aliae dolorem, heu, hei, hei, apud Teren. Aliae admirationem, Papae, forma bona, Aliae metum, atar” (Rudimenta Grammatices Donati cum nonnullis novis praeceptiuunculis [...] locupletata. Cracoviae, 1527. G ijr).

Mint az indulatszó példája is mutatja, SYLVESTER egyes kifejezéseit érdemes elhelyezni a grammatikátörténet tágabb összefüggéseiben. A hasonló esetek segíthetnek a források valószínűsítésében is. Az elmondottak alapján például el kell gondolkoznunk rajta, hogy vajon SYLVESTER valóban használta-e SERVIUST és PRISCIANUST, akiktől világosan megtudhatta volna, hogy az *interiecti*ót kifejező hang nem „incognita”, hanem „incondita”. Így az „esmeretlen szó” mögött nem valamiféle zseniális meglátást kell sejtenuünk, hanem szövegromlást: egy olyan változatot, amelyről SYLVESTER nem tudta, hogy eltér a hiteles DONATUS-hagyománytól.

BARTÓK ISTVÁN

A rövidítések természetrajza

A rövidítések mind a köznapi beszédben és írott szövegekben, mind pedig a legkülönbözőbb szakmai szövegekben nélkülözhetetlenek. Ha nem használnánk ezeket, a különböző szövegek terjedelme lényegesen, a természettudományi vonatkozásúaké éppenséggel többszörösére növekedne, egyes szövegek pedig teljesen kezelhetetlenek lennének. A rövidítések egy részéről már nem is gondoljuk, hogy eredetileg rövidítések voltak, másokat pedig szinte nem is tekintünk rövidítéseknek. Mivel a rövidítéseknek sok fajtája van, célszerű osztályoznunk őket.

1. A rövidítések osztályozása. — 1. Szavak rövidítései. — Számos gyakran előforduló szót kizárólag az írott szövegekben használunk rövidített alakban. Ilyenek a *például* (*pl.*), a *vallások* (*r. kat., ref., izr.*), a *foglalkozások* (*tan. ker., orv.*) stb. A példákbl is látható, hogy ezekben az esetekben vagy az adott szó első betűjét, vagy az első betűt és még egy-két betűt használunk rövidítésként, és a végére pontot teszünk. Ide sorolhatók azok a — példák között is szereplő — rövidítések is, melyek nem egyetlen, hanem néhány összetartozó szó rövidítését adják. Ritkábban ugyan, de bizonyos főneveket nagy kezdőbetűvel rövidítünk, pl. az égtájak vagy egyes intézmények, pl. *Egyetem* (*E*), *Akadémia* (*A*) neveit.

Ritkán ugyan, de előfordul, hogy az adott szó első, esetleg utolsó néhány betűjéből alakított rövidítés önálló, teljes jelentésű szóvá válik. Az *automobil*-ből, ami egyébként maga is rövidítés, így lett *autó* (de a skandináv nyelveken *bil*), az *omnibusz*-ből, illetve az *autobusz*-ből *busz*. Így vált egy ragból főnév.

2. Több szóból álló elnevezések rövidítései. — Ezek talán a leggyakrabban használt rövidítések. Mindennap keletkeznek újak, egyesek pedig rövidebb-hosszabb idő alatt kikopnak a használatból, mert megszűnik, átalakul vagy éppen csak nevet változtat az az intézmény, melynek nevét általában csak rövidített formában használták. Néhány példa: *ENSZ*, *NATO*, *SFOR*, *SZU*, *MSZP*, *FKGP*, *MTK*, *FTC* stb. stb. Arra is van példa, hogy a rövidítés fenntartása érdekében csinálnak elnevezést. Például a *KEAC* a *Kolozsvári Egyetemi Atlétikai Club* rövidítése volt eredetileg. Az I. világháború után az egyetem Szegeden kapott elhelyezést, és az egyetemi sportegyesület nevének a *Kitartás Egyetemi Atlétikai Club* elnevezést választották.

Sokszor nem is tudják, vagy elfelejtik, hogy egy-egy szó eredetileg rövidítésként keletkezett. Például az *aspirin* felfedezője, Hoffmann a következő megfontolás alapján állította össze a gyógyszer nevét: az aspirin kémiai elnevezése *acetil-szalicilsav*. A szalicilsavat eredetileg a *Spiraea ulmaria* nevű növényből állították elő. Az *a* jelöli az *acetilt*, a *spir* utal a növényre, az *in* végződést pedig számos vegyület (pl. *anilin*) végződése indokolja. Nem ismerjük egyértelműen a *nylon* szó eredetét. Az egyik közkeletű magyarázat — a New York és London városnevekre való utalás — biztosan helytelen, hiszen a *nylont* a DuPont cég wilmingtoni laboratóriumában fedezték fel. A legvalószínűbb magyarázat az, hogy eredetileg a *norun-t* javasolták, ami a *no running* (ti. nem fut le a szem a harisnyán) rövidítése volt. Ezt azután a visszafelé olvasott *nuron*-nal gondolták helyettesíteni, de ezt a *neuron*-ra emlékeztető volta miatt elvetették. Ezután a *nulon* következett, de ezt egy másik védett névhez való hasonlósága miatt hagyták el. A következő javaslat a *nilon* volt, ezt váltotta fel a végleges forma, a *nylon*. A szó tehát maga nem rövidítés, hanem egy rövidítésből alakult ki.

Gyakori az a törekvés, hogy az elnevezés egyes szavainak kezdőbetűi azonosak legyenek, vagy legalábbis minél több azonos kezdőbetűjű szó kövesse egymást. Négy *A* betűből álló sorozat számos van, a rekordot minden bizonnyal az *AAAAAA* tartja, mely az *Association for Alleviation of Asinine Abbreviations and Absurd Acronyms* (Társaság a Csacsi Rövidítések és a Képtelen Betűszavak Előmozdítására), ami természetesen nem létező társaság, az elnevezés az alliterációra való törekvés kifigurázására született. — A több azonos betűből álló rövidítés esetében olykor számnévvel utalnak a rövidítésre. Például általánosan használják a *triple A* elnevezést az *American Automobile Association*-ra, a nem jól hangzó *AAA* helyett.

Hasonló a törekvés az *ABC* egymást követő kezdőbetűiből álló elnevezések szerkesztésére. A valóság közül a leghosszabb az *ABCDEF*, ami az *Allein bei Christo die Ewige Freude* (Egyedül Krisztusnál van az örök boldogság) rövidítése, de e csoportban is találunk egy tréfás, rendkívül hosszú sorozatot: *ABCDEFGHJ: Automobile Builders Combination Designed Especially for Getting Hitler Including Japan*. A példák közül egyben az is látható, hogy van bizonyos önkényesség abban, hogy az elnevezés valamennyi betűjét vagy pedig csak a fő- és mellékneveket vesszük tekintetbe. A döntő a rövidítések jó hangzása vagy meghökkentő volta. Arra is van példa, hogy az elnevezés nem szerencsés, mert a rövidítés rossz hangzása. A *Budapesti Csokoládégyár* rövidítése a *Bucsok*, amit könnyen társíthatunk a *mocsok* szóval.

Különleges a sorozatos rövidítések közül az *A.E.I.O.U.*, mely a latin abc magánhangzóinak teljes sorozatát adja. A legrégebbi teljes szöveg a XV. századból származik. III. Frigyes német-római császár jelmondata volt: *Aquila Eius Iuste Omnia Vincit*, azaz „az ő (címerében levő) sasa mindent legyőz”. Mint azt TÓTH BÉLA „Szájrucl szájra” című könyvében írta, utóbb számos jelentést találtak ki. Ezek közül néhány: *Austriæ Est Imperare Orbi Universo* (Ausztria uralkodik az egész földkerekségen), *Austria Erit In Orbe Ultimata* (Ausztria lesz a földkerekségen az utolsó), *Austria Est In Orbe Ultimata* (Ausztria a legutolsó ország a világon). Az 1873-i bécsi világi kiállítás

idején pedig így aktualizálták: *Austria Exponens Invitat Orbem Universum* (A kiállító Ausztria meghívja az egész földkerekséget).

3. Abban az esetben, ha a rövidítésnek önmagában is értelme van, akkor betűszóval, akronimmal van dolgunk. Ilyen például a *FÉSZEK*, ami a *Festők, Építészek, Szobrászok, Zeneszerek, Énekesek, Komédiások* rövidítése. Másik példa a *PEN*, ami a *Poets, Novelists and Essayists* rövidítése. Természetesen ezekben az esetekben vagy előbb voltak meg a rövidítések, melyekhez azután hozzászerkesztették a teljes elnevezéseket, vagy szinte egyszerre született meg a rövidítés és a teljes elnevezés. Erre általában akkor kerül sor, ha a teljes elnevezés és a rövidítés között van valamilyen értelmi vagy hangulati kapcsolat. Sok esetben azonban az eredeti rövidítés később válik önálló, a teljes jelentést hordozó szóvá. Például a magyar szaknyelvben is teljesen általánosan használják a *LÉZER* szót és származékait. Ez pedig az angol *LASER* magyarított változata, ami a *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation* fizikai terminus rövidítése.

A *notarikon* tulajdonképpen nem rövidítés, hanem egy adott szónak betűszóként tekintése, azaz az utólagos értelmezés megalkotása. Jellemző példa a *fringia*, melynek 'acélból készült kard, illetve szablya' jelentése egyértelműen a *frank* szóra vezethető vissza, amit azonban a Rákóczi-szabadságharc idején a *Franciscus Rákóczi In Nomine Gentis Insurgit Armis* (Rákóczi Ferenc a nemzet nevében fegyverre kelt) rövidítésének tekintettek, és a tisztek a „rövidítést” a kardjukra vésték.

4. Játsszi rövidítések. — Nyelvünkben a *mozi* és a *maszek* szavak a szókincs részévé váltak. Kevesen tudják, hogy az előbbi Heltai Jenő, az utóbbi pedig Kellér Dezső alkotása. Ilyen az *uzsonna* és a *vacsora* összevonásával képzett *ucsora*, vagy az angolban a *breakfast* és a *lunch* összevonásával képzett *brunch*, tulajdonképpen új jelentést hordozó szavak. Érdekes példa a *bikini*, mely a Bikini szigeten végzett atomrobbantás idején divatossá vált kétrészes női fürdőruha neve lett. Amikor aztán a felső részt elhagyták, annak *monokini* lett a neve, mintha az eredeti a *bi* jelentése a 'kettő' lett volna. Az angol nyelvben az írott alak és a kiejtett szó rendkívüli különbsége ad lehetőséget játsszi rövidítések kialakulására: *U = you, e-z = easy, 4u = for you*. Ugyancsak az angolra jellemző a játékos szóalkotás tömör kifejezések első betűinek összevonásával. Például: *nimby = not in my backyard* (nem az én udvaromban!); vagy a *SNAFU = situation normal, all fouled up* (a helyzet normális, minden össze van zavarva).

5. Becenevek. — A becenevek tulajdonképpen a játsszi rövidítések csoportjába is besorolhatók lennének, ugyanis a legtöbbször valóban rövidebbek az eredeti névnél, de vannak kivételek is. Például: *Imrus, Lajcsi*. Érdekes, hogy a becenevet leggyakrabban kicsinyítőképzővel, ma főleg *-i*-vel képezzük: *Jani, Laci, Miki* stb. Az amerikai angolban figyelhető meg, hogy a becenévből új név alakul ki, mely már tulajdonképpen nem is tekinthető becézett alaknak. Ilyenekre példa a *Bill = William, Jimmy = James*. — Néha intézményeknek is adnak becéző neveket, melyek egyben mindig rövidítések is. Például a vasutas sportegyesületek elnevezésében használt *Lokomotív* helyett teljesen általánosan használatos a *Loki*. — Újabban egyes termékeket is becenévvel illetnek: *pari = paradicsom, petrus = petrezselyem, kori = korcsolya* stb.

6. Monogramok. — A publicisztikában és az irodalomban gyakran találkozunk a teljes név helyett a kezdőbetűk megadásával. A magyar irodalomban fellelhető monogramok gyűjteményét adja GULYÁS PÁL könyve (Magyar írói álnév lexikon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1978). Különösen az angoloknál és az amerikaiknál gyakori a jelentős politikusok vagy írók teljes neve helyett monogramjukat megadni. Például *GBS = George Bernard Shaw, FDR = Franklin Delano Roosevelt, JFK = John Fitzgerald Kennedy*.

7. Betűjelek. — Különösen a tudományos irodalomban nélkülözhetetlen rövidítésféleség a betűjel. Az elemek neve helyett gyakran, a vegyi képletekben pedig mindig a vegyjeleket írjuk. A képletekben természetesen számok is szerepelnek. Az alsó indexben szereplő szám az adott atomnak, az azonos sorban írt szám pedig az adott molekulának a számát jelenti. Nyilván nem

véletlenül a kémikusok körében terjedt el a képletek analógiájára kialakított rövidítés. Például *Eurasian Conference on Chemistry in Seoul* rövidítése: *EuAsC₂S*.

Betűjelek sokaságával találkozunk a matematikai, informatikai, fizikai, valamint a biológiai és az orvostudományi irodalomban is.

8. A vegyületek triviális nevei. — A vegyületek elnevezésének határozott, nemzetközileg elfogadott szabályai vannak. Számos vegyület elnevezésében azonban megengedett, sőt nélkülözhetetlen az úgynevezett triviális elnevezés használata, mert a teljes és pontos név kezelhetetlenül hosszú lenne. Például a 60 szénatomból álló, meghatározott szerkezetű C₆₀ molekula elnevezése hat sort követelne meg, triviális neve pedig a *buckminsterfulleren* vagy még egyszerűbben *buckyball*. Megjegyzendő, hogy számos közönséges vegyület esetében is a rövid triviális nevet használjuk az elnevezési szabályok következetes alkalmazása helyett. Például a kénsav pontos neve: *dihidrogén-tetraoxosulfát (VI)* lenne.

9. Az eponimák. — Az eponima a személynevekből képezett fő- és melléneveket, igéket, valamint jelzőket jelenti. Egy-egy eponima egész meghatározást helyettesít, ezért joggal lenne tekinthető rövidítésnek. Ha például *szendvicset* kérünk, tulajdonképpen a következő mondatot helyettesítjük egyetlen szóval: *kérek két szelet kenyér között egy szelet sonkát*. Ismeretes, hogy ezt az ételféleséget Lord Sandwich találta ki azért, hogy a kártyajátékot ne kelljen az evés miatt félbeszakítania. Érdekes viszont, hogy a tudományban is polgárjogot nyert a *szendvics vegyület* elnevezés (utalás arra, hogy egy fémion két lapszerű szerves molekula között foglal helyet). Az eponimák minden nyelv szókészletének nem elhanyagolható részét képezik, a legtöbbjükrol általában nem is tudják, hogy egy személy nevét rejtik.

10. A jelek. — Sem a köznyelv, sem a tudományos nyelv nem nélkülözheti a legkülönbözőbb jeleket. A jelek általában függetlenek az adott nyelvtől: azonos a jelentésük a különböző nyelveket beszélők számára. Ilyenek a közlekedést szabályozó jelek, a különböző pénznemek, a matematikai, fizikai, kémiai, biológiai jelek stb. Az általánosan használt egyezményes jelek mellett természetesen nagy számban vannak csak szűkebb csoportok által használt vagy éppenséggel titkos jelek. Jellegükben ilyenek például a szabadkőműves jelek, ilyennek tekinthetők a márkajelek is, melyek pedig éppenséggel nem titkosak.

11. A rövidülés. — Talán érdemes megkülönböztetni a rövidítéseket és az egyes szavak esetében megfigyelhető szórövidüléseket. Különösen az angol nyelvben figyelhetők meg az ilyenfajta szóalkotások, mint *hype* a *hyperbole* helyett, vagy *typo* a *typographical error* helyett. Fontos azonban, hogy a többértelmű szavaknál a rövidült alak csak az egyik jelentésre vonatkozik. Tehát *hype* jelentése csak a rendkívüli túlzás lehet és nem vonatkozhat a geometriai alakzatra.

Társadalmi okai vannak az egyik mostanában keletkezett rövidülésnek. Korábban a *chairman* szónak egyértelmű volt a jelentése: 'elnök', illetve pontosabban 'elnöklő férfi'. Néhány évtizede már egyre gyakrabban fordul elő, hogy az elnöki teendőket nem férfi, hanem nő látja el. Ezért elterjedt a *chairman*-nel párhuzamosan a *chairmadam*, illetve a nemi megkülönböztetést nem tevő *chairperson* használata. Mostanában azonban inkább úgy oldják meg ezt a súlyos problémát, hogy a *chair*-nek, rendszerint nagy C-vel írva, 'elnökö személy' jelentése van. Természetesen itt a helyzetből következik a rövid forma jelentése.

2. Pontozás, kisbetű, nagybetű. — Nem egységes és az időben is változó a gyakorlat a tekintetben, hogy a rövidítés betűi közé pontokat írnak-e, vagy sem. Korábban sokkal gyakoribb volt a pontok kitétele, még akkor is, ha a több szó rövidítésében az adott betű nem is rövidítés. Például a múlt században számos budapesti műemléken elhelyezett táblákon az *A.M.T.A.R.B.* jelentése *A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottsága*. Ma a betűszavakban leggyakrabban akkor sem tesszük ki a pontot, ha az adott betű sokbetűs szó első betűje. Korábban például általában így írták: *M.T.A.*, vagy *U.S.A.*, ma viszont az *MTA*, vagy az *USA* forma az általános.

Már utaltunk arra, hogy meglehetősen önkényes a több szóból álló kifejezések, elnevezések rövidítésében, hogy a névelőket és a kötőszavakat felhasználják-e a rövidítésben. Ezt tulajdonképpen az határozza meg, hogy velük vagy nélkülük tűnik alkalmasabbnak, jobban hangzónak az adott rövidítés. Az előbbieken említett példák ezt a megállapítást is illusztrálják.

3. A rövidítések kiejtése. — A betűszavak esetében a rövidítést természetesen úgy kell kiejtenünk, mint a megfelelő szót. Az egy-egy szó helyett álló rövidítés esetében általában a megfelelő szót mondjuk, de mondhatjuk a rövidített formát is. Ilyen esetekben a több szavas rövidítések kiejtésének megfelelően kell eljárni. Abban az esetben, ha a rövidítés egyértelműen kimondható, ennek megfelelő a rövidítés hangzása. Például: *ÁFÉSZ*, vagy *METÉSZ*, függetlenül attól, hogy esetleg az írott forma alakja *Áfész*, vagy *Metész*.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet akkor, ha kiejtéskor még magánhangzót kell beiktatnunk. A gyakorlat következetes, de nem egységes. Az *MTK*-t *emtéká*-nak, az *FTC*-t *eftécé*-nek, az *MTA*-t *emtéa*-nak ejtjük. De például a *MTESZ* kiejtve *metesz*, a *SZVSE* pedig leggyakrabban *szvese*, ritkábban pedig *eszvéese*. A kiejtés egyben hangulati különbséget is kifejezhet. Például más a hangulata az *SzDSz* esetében az *eszdéesz*-nek, és más a *szadesz*-nek, vagy az *MDF* esetében az *emdéef*-nek, és más a *madóf*-nek.

A jelek esetében természetesen a megfelelő szót kell mondani: *US\$*: *USA dollár*; $a + b = c$: *a plusz b egyenlő c*. Sajátos a helyzet a vegyjelek és a kémiai képletek esetében. Például a *Ca*-t *céa*-nak vagy *kalcium*-nak kell mondani.

BECK MIHÁLY — BECK MIHÁLYNÉ

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kölcsey Himnuszának feléje szaváról. A Magyar Nemzet 1999. április 8-ai számában dr. Győri Gyula jászapáti tanár „A Himnuszunk egy szaváról” című cikkében vitába száll azzal, ahogy MARTINKÓ ANDRÁS értelmezi a Himnusz *Nyújts feléje védő kart* sorát, illetve ebben a *feléje* szót. (Itt jegyzem meg, hogy a vers eredeti címe Kölcsey helyesírásával: *Hymnus*.)

MARTINKÓ a Magyar Rádióban az irodalomkedvelőknek ajánlott „Társalgó” műsorban — az 1980-as évek elején — többek között ezt mondta: „A költeményben két helyen is előfordul, hogy »Nyújts feléje védő kart«. A legtöbb ember úgy érti, hogy »feléje«, azaz, hogy az ő irányába nyújtson Isten védő kart. De hát azzal nem sokra megy valaki, hogy ha védő kart nyújtanak *feléje*. Nyilvánvaló, hogy másról van szó. Kölcsey, kelet-magyarországi lévén, »e«-zö nyelvjárásba tartozott, tehát a »feléje«-t úgy kell olvasni, hogy »Nyújts föléje védő kart«. Védőpajzsot, védő kart nem valaki *felé* szoktunk nyújtani, hanem valaki fölé szoktunk tartani. Lám, milyen csapdát rejt még egy ilyen egyszerű szó is” (MARTINKÓ ANDRÁS, Értjük, vagy félreértjük a költő szavát? RTV-Minerva, Bp., 1983. 106—7).

Az újságcikk szerzője ezzel szemben úgy érvel, hogy Kölcsey nem a *tart*, hanem a *nyújt* igét használja a kérdéses verssorban. „Másképp, ha valakit ki akarunk rántani a bajból, igenis *feléje* nyújtjuk segítő karunkat, nem *föléje*.” S arra is hivatkozik, hogy Kölcseynek több versében talált *ö-zö* szóalakokat: *csöndes*, *csöppet*, *gyöngye* stb. Megjegyzi: „Rengeteg példát lehetne még idézni annak bemutatására, hogy az »e«-zö nyelvjárás nem volt döntő hatással Kölcseyre. Egy rengeteget olvasó és író, publikáló ember különben sem ragad bele a tájnyelvbe. Ha tehát a költő azt akarta volna mondani, hogy *föléje*, alighanem így is írta volna.”

Még az 1960-as években LŐRINCZE LAJOS foglalkozott a *Nyújts feléje védő kart* verssor értelmezésével az „Édes anyanyelvünk” egyik rádiós ötpercében. LŐRINCZENÉnek ez volt a véleménye: „A *feléje* szót a Himnuszban ebben a sorában: Nyújts *feléje* védő kart — ma szinte mindenki nyílt

e hanggal mondja, s úgy értelmezi: *felé, irányában*. Pedig ha valakit védelmezni akarunk, nem elég ha odanyújtjuk neki, *feléje* védő karunkat, hanem el kell őt takarnunk a fenyegető veszedelem elől. Ami véd, óv bennünket, az általában nem *felénk* irányul, hanem *fölöttünk* van. Valóban az is az igazság, hogy ebben a sorban nem a *fél* főnévből származó *feléje* határozó van, hanem a *fél—fölből* való *feléje*, azaz *föléje*, de Kölcssey keleti nyelvjárásának megfelelő alakban” (LÖRINCZE LAJOS, Nyelvőrsegen. Akadémiai Kiadó, Bp., 1968. 242).

Egy 1997-ben megjelent cikkemben magam is hasonlóképp vélekedtem: „A vallásos felfogás és Kölcssey képvilága szerint az Isten *fentről, föntől* (= az égből, a mennyországból) nyújtja védő karját a lent a földön ellenségekkel küzdő magyar nép *föle*, de a költő északkeleti nyelvjárásának megfelelően a személyragos *föléje* helyett *feléje* alakban.” A kérdéses versszakban az utolsó versszakban való megismétlésére így utaltam: „A Himnusz költője az utolsó versszakban arra kéri az Istent: szánja meg a vészek hányta magyar népet, és nyújtson *feléje* (= *föléje*) védő kart megpróbáltatásainak tengerén” (PÁSZTOR, „Nyújts *feléje* védő kart...”: Édes Anyanyelvünk 1997. 3. sz. 14).

GYÖRI GYULA idézett újságcikkének valószínűleg igaza van abban, hogy a Himnusz-beli *feléje* szó pontos értelmének tisztázásához meg kell vizsgálnunk: használ-e Kölcssey a munkáiban *ő-ző* (enyhén *ő-ző!*) szóalakokat. Ám óvatosságra int bennünket az a körülmény, hogy Kölcssey Ferenc költeményeinek máig sincs igazán megbízható szövegű, kritikai kiadása. Nagyjából mégis megbízhatónak látszik a „Kölcssey Ferenc összes művei” című háromkötetes kiadvány szövegközlése, amelyet SZAUDER JÓZSEFNÉ és SZAUDER JÓZSEF rendezett sajtó alá (1960-ban adta közre a budapesti Szépirodalmi Könyvkiadó). Elsősorban azoknak a verseknek az *ő-ző* szóalakjait kellene megvizsgálni, amelyeket Kölcssey a Himnusz születésénél — 1823. január 22-énél — korábban írt. (GYÖRI GYULA csak az 1831-ből származó Könnyecsepp és néhány még később, tehát a Himnusz utáni időszakban keletkezett Kölcssey-vers *ő-ző* példáira hivatkozik!)

Nos, az 1817 eleje és 1822 vége közötti időben írott Kölcssey-versekben ilyen *ő-ző* szóalakokat találtam: 1. A Rákóczi, hajh... címűben: *fölett* (= *fölött*), *fölleli*; 2. Rákos: *gyöngye, fölett* (= *fölött*); 3. Bú kél velem...: *sötét*; 4. a Dobozi címűben: *gyöngye, röpülő, fölett* (= *fölött*), *röpülj*; 5. Talányok: *gyöngeségét, sötétséget, röpül, gyöngye, röpültem, föllettem* (= *fölöttem*), *sötétség, gyöngéd*; 6. Csolnakon: *röptébe, röpülsz*.

Magában a Himnuszban tulajdonképp csak egy *ő-ző* szóalak van, az utolsó előtti versszak-beli *röpkedtek* (amely pedig a vele rimelő *helyettek* szó miatt *repkedtek* alakú is lehetne):

„Vár állott, most köhalom;
Kedv s öröm *röpkedtek*,
Halálhörgés, siralom
Zajlik már *helyettek*.”

Érdekes, hogy a *felette* határozószó a költemény eredeti kéziratában s az első nyomtatott szövegében (az 1828 végén megjelent, de 1829-es évjelzetű Aurorában) még *e* hangú, ám a versek 1832. évi kiadásában — talán hogy ne legyen a rövid verssorban egyvégtében őt *e* hangú szótag — KÖLCSEY (vagy a kiadót kiadó Szemere Pál?) ezt a ma már különösnek ható *fölette* változattal cserélte föl:

„[Az üldözött] Bércre hág, és völgybe száll,
Bú s kétség mellette,
Vérözön lábainál,
S lángtenger *fölette*.”

E példákkal szemben a Himnuszban ilyen *e* hangú szóalakokat látunk (a köznyelvben *ő-ző* változatban is élők helyett): *felhozád, felvirágozának, csepegtettél, felettünk*.

Kölcssey szívesen használja — más verseiben — az *ő-ző fölébe* szóalakot: „S szőtt halhatatlan álmokat *fölébe*” (Endymion, 1823—24); „Fátyolt vont szemem *fölébe*” (Igazság, 1824); „És fölkel hideg álom alól bús árnya sötéten, / S rémletes arcával dombja *fölébe* leül” (Kazinczy, 1832). Az utóbbi idézetben a szintén *ő-ző fölkel* és *sötéten* szóalak is figyelmet érdemel.

Mind e példák alapján úgy gondolom, hogy Kölcsy Ferenc a verseiben tudatosan használta a köz- és az irodalmi nyelvben kettős alakú (*e* vagy *ő* hangú) szavaknak hol az egyik, hol a másik változatát. Ha azt akarta volna kifejezni, hogy nyújtson védő kart az Isten a magyar nép fölé, akkor nyilván a *föleje* alakot választja a kérdéses vesszorokban. Ő azonban — úgy látszik — az 'irányába, részére' jelentést érezte itt kifejezendőnek, s ezért tartotta jobbnak a *feléje* szóalakot: „Nyújts *feléje* védő kart, / Ha küzd ellenséggel”; „Nyújts *feléje* védő kart / Tengerén kínjának” (azaz: kínjának tengerén).

Jelenleg „A magyar nyelv értelmező szótára”-ban a *föleje* határozószó használati példaként olvashatjuk Kölcsyétől: *Nyújts feléje védő kart, Ha küzd ellenséggel*. A szócikkfejből utalás van arra, hogy ritkán és tájszóként *feléje* alakban is él ez a szó. Azt hiszem, ennek a Kölcsy-idézetnek nem a *föleje*, hanem a *feléje* határozószó szócikkében volna a helye.

PÁSZTOR EMIL

Endre, Imre. 1. Az *Endre* nevet egyöntetűen az *Andreas* származékának tekinti a névkutatás, esetleg német vagy szláv közvetítéssel. Első ismeretes viselője I. András király, aki Kijevben történt megkeresztelkedésekor vette fel az *András* nevet, mivel András apostol volt a kijevi Oroszország védőszentje. Ennek megfelelően alakult ki olyan történetírói vélemény, hogy I. András megkeresztelkedése előtti, eredeti pogány nevét nem ismerjük. A krónikáiról hagyomány vizsgálata azonban más következtetést tesz valószínűvé.

Ha ugyanis latin eredetiben, hasonmás vagy betűhív kiadásban, összefüggően olvassuk krónikáink szövegét, feltűnő következetességet tapasztalunk a két név különválasztásában. Endre nevét a megkeresztelkedése és királlyá választása előtti időben mindvégig *Endre dux* alakban írják a krónikák, megkoronázásától kezdődően kizárólag *Andreas rex* alakban adják. Hogy ez a megkülönböztetés régi hagyományra megy vissza, azt a *consensus codicum* bizonyítja. Az úgynevezett XIV. századi krónikakompozíció mindkét ága és valamennyi kódexe (valamint a Budai krónika) egységes a megkülönböztető névhasználatban, ami egyébként azt a feltevést valószínűsíti, hogy az ősgeszta éppen I. András korában vagy nem sokkal később keletkezett, amikor még elevenen élt az András-kori hagyomány.

A legrégibb fennmaradt kódex, a Képes Krónika szövegét véve alapul, a következő képet nyerjük: A Krónika négy fejezetében említik megkoronázása előtt Endrét (De Orbatione oculorum Vazul, De reversione imperatoris in Hungariam, De Bela duce Benyn dicto, De morte Petri regis). 13 esetben olvasható *Endre* alak (mindig ragozatlanul), 3 esetben az *Andreas* változat. E három eset latin nyelvtani vizsgálata mutatja, hogy ragozási nehézség miatt alkalmazta a krónikáíró a későbbi névformát. Egyszer ablativus absolutus áll a szövegben: *convocatis itaque filiis Calvi Ladizlai patru sui. Andrea, Beela et Leventa*. Itt az I. deklinációs *Bela* ablativus nem okozott nehézséget, *Leventé*-t -a végződésűvé tette, de az *Endre* nem volt ablativusba tehető. A másik két eset accusativus, ugyanilyen nyelvtani nehézséggel: *Andream Belam atque Leventam, ad Andream et Leventam*. (A genitívus és datívus a középkori helyesírás következtében nem okozott nehézséget, minthogy a klasszikus -ae írása -e, ami egybeesett a nominatívusi alakkal: *dispicuit autem Endre* [dat.], *edictum et verbum d'i Endree* [gen.].¹) De a mellette álló, ragozott *dux* appositio esetében már megmarad az *Endre* névalak: *ducibus Endre et Levente, ad Endre ducem*, sőt appositio nélkül is megmarad *ad, ab* után: *ad Endre et Levente, ab Endre et Levente*.

¹ A szövegkiadások és fordítások érthetetlen figyelmetlenséggel *dei* alakban oldják fel a *d'i* abbreviaturát a helyes *domini* 'Endre úr' helyett, noha a *deus* szó *e* betűjét sohasem abbreviálják, és így a szöveg értelme az, hogy Isten rendelete a püspökök lemeszárlása; e képtelenség feloldására még egy nem létező „és” szót is beszúrnak a fordításban az *Endre* név *dominus* appositója után: „Isten és Endre”.

Ez a következtetesség aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy I. András pogány kori neve *Endré*-nek hangzott, és éppúgy nem-keresztény eredetű volt, mint két testvéréé, Béláé és a sokat vitatott Leventéé. Eredete éppúgy ismeretlen, mint Béláé.²

Fentiekben túlmenőleg arra is van adat, hogy az *Endre* név már I. András megkeresztelkedése előtt is létezett a hagyományos magyar névanyagban. A pozsonyi csatánál, éppen I. András uralkodása alatt (1052) szerepel egy *Endre* nevű magyar vitéz, aki tehát szükségszerűen korábban nyerte ezt a nevet.

Okleveles anyagban a két név egymástól függetlenül fut a XII. századtól kezdődően, és lehetséges, hogy eredetileg *Endere* (vagy **Endereh*) volt a név alakja; így fordul elő 1138, 1211, 1214, 1240 keltezésű oklevelekben. A szóközépi nyílt szótagban kieső *-e-* nélküli alakkal (Horgertörvény) is párhuzamosan találkozunk 1204, 1215, 1245, 1246 évben, sőt a kettővel együtt 1237 évi oklevélben. — Az *Andreas* név 1202-től kezdődően szintén gyakori.

A két név közhasználati különbözőségére vonatkozólag perdöntő néhány olyan adat, amely szerint két testvér közül egyik *Endre*, másik *András* nevet visel: 1225: *Endre cum fratre suo Andrea*, 1327: *Endre et Andreas filii Endere* (itt az atya még a régebbi, fia az újabb hangalakú nevet mutatja).

2. *Szent Imre* királyfi a mai történettudomány egyhangú véleménye szerint vagy Gizella királyné apjáról, Henrik bajor fejedelemről, vagy bátyjáról, II. Henrik császárról nyerte nevét. E véleménnyel kapcsolatban azonban sohasem történik hivatkozás régebbi forrásokra, mert nincsenek. Ez a névadás pusztá feltételezés. Egyetlen korabeli vagy közel egykorú krónikában vagy kanonizálásakor keletkezett legendában sem található célzás rá. Ez a körülmény önmagában is erősen kétségessé teszi a feltételezést, tekintve, hogy kanonizáció alkalmával előszeretettel — olykor hamisan — hivatkoznak a névadóra, például Szent István esetében István protomártírra (valójában a passauai püspökség védőszentjére), Szent László esetében komolytalan görög—latin etimológiára, sőt még a Mátyás-korabeli László-ének is mondja: *ősdnek nevéen László lőn neved*. Különösen indokolt lett volna ilyen hivatkozás Imre felemeltetése alkalmából (1083), hiszen nagybátyja ekkor már szentség hírében állt, és legendáink nem győzik *pius*, *beatus* jelzővel ellátni; kanonizációja nem sokkal később, 1146-ban történt. Figyelemreméltó az a körülmény is, hogy Imre kanonizációja alkalmával a latin nyelvű egyházi névadás sem tekintette nevét a *Henrik* névvel azonosnak, mert ellenkező esetben az elterjedt *Henricus* alakban latinisították volna *Imre* nevét, nem pedig az egyházban teljesen ismeretlen *Emericus* formában.

A név latin alakja, *Emericus* a krónika- és legendairói hagyományban élesen különválik nagybátyja vagy nagyatyja nevéétől. A két bajor uralkodót kivétel nélkül minden forrás *Henricus*, *Heinricus* vagy hasonló alakban közli, véletlenül sem fordul elő szókezdő *H-* nélküli írás. Az *Emericus* nevet viszont a magyarországi szerzők következetesen *H-* nélkül írják, ellenben a külföldi szerzők láthatólag nem tudnak mit kezdeni ezzel a számukra idegen latin névvel, amelyet általában nem azonosítanak a német *Heinrich*, illetve annak megfelelő latin *Henricus* alakkal, és a legkülönbözőbb változatokban írják: *Eimericus*, *Eimricus*, *Einricus*, *Hainricus*, *Heinricus* stb. Mintegy 25-féle változatot számláltam meg a külföldi forrásokban.

Hangtani okok is az átvétel ellen szólnak. Német családnevek magyarországi meghonosodásakor a szókezdő *H-* megmarad: *Hermány* (István-korabeli!), *Héder*, *Hertul*, *Hahót*. A latinisított *Emericus* szóközépi *-e-* hangja sem magyarázható meg a *Heinrich*, *Henricus* névből. Anaptyktikus *-e-* megjelenése ezáltal nyílttá váló szótagban éppúgy ismeretlen a magyar átvételeknél, mint a nevek latinisításánál (nem létezik pl. **Henericus*). A magyarban éppen az ellenkező folyamat zajlik le nem sokkal később (vö. *Endere* > *Endre*). Tehát **Emereh* alakú magyar nevet kell feltételez-

² A német *Endres* átvételének lehetőségét a kronológia kizárja: az *Endres* név még nem fordul elő a XI—XII. századi német nyelvanyagban.

nünk, ami már távol áll a német névtől. Ebből a szóközépi *-e-* kiesésével szabályosan fejlődött a XV. századtól datált magyar *Emreh*, *Emre*, majd a XVI. századtól datált *Imreh*, *Imre* alak.

Mind *Endre*, mind *Imre* névadása kapcsán az Árpád-ház tagjainak azt a gyakorlatát is érdemes figyelembe vennünk, hogy fiú-utódaikat előszeretettel nevezték el valamelyik Árpád-házi ősük nevééről (a lányoknak keresztény nevet adtak, bizonyára külföldi dinasztikus kapcsolatok érdekében): *Álmos*, *Árpád*, *Géza*, majd *István*, *András* és *Béla* után további hét *István*-t, négy *András*-t, hat *Béla*-t találunk a családban, viszont egyetlen külföldi uralkodóról történt elnevezéssel sem találkozunk. Feltehetőleg Vajk sem volt kivétel ez alól a családi hagyomány alól. (Feltűnő, hogy merseburgi Thietmar, aki előszöbeli értesülések alapján közöl adatokat Gézáról és Istvánról, Istvánt megkeresztelkedése és megkoronázása után sem *Stephanus*, hanem *Vajk* néven ismeri, ami arra mutat, hogy István a mindennapi életben továbbra is pogány kori nevét használta.)

VEKERDI JÓZSEF

NYELVMŰVELÉS

Szociálpszichológia és nyelvpolitika*

A nyelvművelés szociálpszichológiai környezete

1. A nyelvtudomány a legrégebbi tudományok közé tartozik. Amikor még nem differenciálódtak a tudományok, már létezett „nyelvtudományi tevékenység”: hiszen az őskorban is föltehetőleg elnevezték az emberek a körülöttük lévő dolgokat, nyilván tanították gyermekeiket a kevésbé tagolt, később tagolt beszédre, de egészen biztosan a nyelvi illemre (pl. mikor szabad és kinek egyáltalán megszólalnia); amikor először bukkantak szomszédos hordára, törzsre, negatív nevet adtak nekik: ők lettek a berberék vagy barbárok; szabályozták a szomszédokkal való nyelvhasználatot. Azután nyelvi tabukat, kimondási tilalmakat határoztak meg, varázslásokat, mágikus szokásokat hajtottak végre a nyelv segítségével. Ha áttekintjük ezeket az ősi jelenségeket, szinte kivétel nélkül a nyelvhasználat szabályozásának körébe sorolhatjuk őket, tehát már az őskorban is volt nyelvpolitika. Mindezekre az etnolingvisztika vagy antropológiai nyelvészet nagyon sok példát sorol fel: s e tudományok XIX–XX. századi kivirágzása, s az ún. külső nyelvészetben, metalingvisztikában való felsorakozása a nyelvtudomány kereteit jelentősen kibővítette (részletesebben l. BALÁZS GÉZA, *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. Bp., 1998. 9–22).

Azt gondolhatjuk, hogy ha a nyelvpolitika, az anyanyelv és az idegen nyelvek használatával foglalkozó gondoskodás ilyen ősi, akkor mára kidolgozott mintáink, módszereink vannak e tevékenységre; s talán nincsenek is nagyobb nyelvpolitikai problémáink, cselekvési kötelezettségeink. Természetesen nincs így, s manapság egyre többet lehet hallani a nyelvpolitikáról.

2. A digitális-információs forradalom korszakában élünk, az információnak ez már legalább a harmadik forradalma (könyv — rádió-televízió — számítógép). Akusztikus és vizuális, történeti és szinkrón, szerkesztett és szerkesztetlen információk ömlenek ránk, és sokszor úgy érezzük, nincs menekvés, nincs egy csöndes, kevésbé „kondicionált” hely. Berzsenyi egy sokkal nyugodtabb korban a méhesbe bújt el klasszikusokat olvasni vagy verset írni. Az információk belopakodnak (mert ügyesen, manipulálva „belopják” őket) a magánélet legrejtettebb szféráiba, a zsigerekbe,

* Elhangzott plenáris előadásként a „Lőrincze-nap '98.” rendezvényen, Kecskeméten, 1998. május 18-án.

a tudatalattiba. A digitális-információs forradalom jelei Magyarországon az utóbbi évtizedben jelentek meg: a személyi számítógépek rohamos elterjedésével, a távközlés és a számítógépes hálózatok gyors kiépülésével. Hatásai: az azonnali információáramlás (pl. „a hír az, ami most történik”), a leegyszerűsített szemantika, az anyanyelv mellett pedig a rudimentális (fejletlen, csenevész; más szóval: pidzsinizált) angol globális közvetítőként való megjelenése. Ezekre világsszerte felhívják a figyelmet. És közben azt tapasztaljuk, hogy minden eddiginél több a kommunikációs zavar és konfliktus, kevesebb a megértés, a nehezen megfejthető kódoktól (esztétikai, kidolgozott kódok) elfordulnak az emberek. A digitális-információs forradalom a globalizálódás, a tömegesedés, a primitív egynyelvűsödés felé vezeti a közösségeket. A nyelvi konfliktusok nyelvtörvényekbe, tábla- és nyelvháborúkba, társadalmi és etnikai konfliktusokba, sőt erőszakba torkollnak — Európa „fejlettebbnek” nevezett felén is egyes időszakokban, aktuálisan a XX. század legvégén Kelet-Közép-Európában. Kommunikációs okból talán több háború tört már ki, mint gazdasági megfontolásból.

3. Ilyen helyzetben a társadalommal és a nyelvekkel kapcsolatban tudományosan alátámasztott elképzelésekkel, stratégiákkal kell rendelkezni. Ez a tevékenység a nyelvpolitika: tehát a nyelvészek és más társadalomtudósok által az anyanyelv és az idegen nyelvek használatát szabályozó tevékenység, amelyet azután értelemszerűen a politikusok hajtanak végre. Alterülete lehet a nyelvgeopolitika; a nyelvpolitikának egy adott körzetre vonatkoztatott sajátos része. (Csak zárójelben teszem hozzá, hogy a politikusok többsége naiv nyelvpolitikus, s a nyelvpolitikát ösztönösen, „jól bevált” történelmi minták alapján műveli.) A nyelvpolitikából következik a nyelvstratégia: ide tartoznak a nyelvpolitikának a sajátos területei az oktatástól a mindennapi életig; ebbe még az idegen nyelveket és az anyanyelvet is beleértem. Rendszeremben ezen belül található a kizárólag képzett nyelvészek által művelhető, anyanyelvre vonatkoztatott nyelvművelés, amelyet (nyelv)tudományos, az adott nyelv hagyományaira alapozott, tehát antropológiailag és szociolingvisztikailag meghatározott tevékenységnek tartok. S hogy semmi se hiányozzék, legalul foglal helyet az amatőr, de jószándékúnak tekintett nyelvvédelem:

1. nyelvpolitika
2. nyelvgeopolitika
3. nyelvstratégia
4. nyelvművelés
5. nyelvvédelem.

Mivel a nyelv, a nyelvhasználat az egyén és a társadalom kapcsolatrendszerének, valamint a múlt—jelen—jövő kapcsolatnak (hagyománynak, nemzedékeknek) egyik legfontosabb eszköze, a nyelvvel való foglalkozásnak mindig múltba és jelenbe ágyazott szociálpszichológiai vetülete, hatása is van. Szociálpszichológiai, régebbi magyaros terminológiával: társaslélektani, ahogy azt KARÁCSONY SÁNDOR is használta mai szemmel is modern szemléletű magyar nyelvtani alapvetésében.

4. A nyelvpolitika, a nyelvstratégia és a nyelvművelés tehát szoros, oda–vissza kapcsolatban van a társadalommal. Ha így van, akkor szociálpszichológiai is meghatározott; tehát az emberek társas viszonyainak ismerete nélkül sok botlás történhet munkánkban.

Itt mondom el, hogy mi vezetett ehhez a gondolathoz. A nyelvművelést magam is egy ideig szkeptikusan szemléltem. Érdeklődésemet már az első pillanatban a „hatás” keltette fel. A szervezetelemzésből tudjuk, hogy minden hatás mellett ellentétes hatások, diszfunkciók is fellépnek. A nyelvművelés pozitív hatásai mellett (amelyet természetesen elég nehéz mérni) nyilvánvalóbbnak és mérhetőbbnek látszott a negatív hatás, amelyet normatúlteljesítésnek, túlátlaláno-

sításnak vagy túlhelyesbítésnek (hiperkorrekcio) nevezzük. A normatúlteljesítés nyelvművelés nélkül is létezik. Általában a nyelvi ismeretek hiányos vagy felemás ismeretéből származik.

A hibázató vagy „öblögető”, purista és dilettáns nyelvművelés a háború előtti időszakot jobban jellemezte, de nyomokban, főként nem nyelvészek tevékenységként ma is megfigyelhető. Éppen LŐRINCZE LAJOS tevékenységében valósult meg a fordulat: a nyelvművelés általános nyelvészeti alapokra helyezése, a naiv, dilettáns nyelvművelési elképzelések nem sértő nyesegetése és a nyelvművelés metodikájának a szociálpszichológiai elvekhez való illesztése (pl. ilyennek érzem az *emberközpontú*, illetve a *pozitív nyelvművelés* fogalmakat). LŐRINCZE LAJOS utolsó éveiben roppant nyitottnak mutatkozott a nyelvművelésnek a szociolingvisztikával való közelítésére. Azért is, mert a szociolingvisztikai „gondolat” és „módszer” a korábbi magyarországi nyelvművelésben már benne volt.

Tehát nemcsak a társadalom hat a nyelvre, hanem a nyelv is hat a társadalomra. S ily módon a nyelvhasználati változásoknak szociálpszichológiai környezetük van.

5. A nyelvpolitika, nyelvstratégia célzottja: az egyén. Az egyén szerepekben, véleményekben, nézetekben, attitűdben és értékekben létezik. A külső körülmények megváltozásakor (pl. életmódváltás, rendszerváltozás) az egyénben is változás történik. A legmélyebben az értékek vannak beágyazva: az értékrendszerek kognitív falakat képeznek az emberek között; áthághatatlan kommunikatív akadályokat jelenthetnek. Az értékekhez nyelvi—kommunikatív megjelenések, szövegformák, sztereotip kifejezések, kijelentések kapcsolódnak. Ezek figyelembe nem vétele fölösleges, sőt káros nyelvpolitikai céltételezést jelenthet. Ilyen például az otthoni nyelv, a nyelvjárás megbélyegezése, vagy szelídebb formában az egyénnek arról való lebeszélése.

6. A nyelvpolitika, a nyelvművelés alapkérdése: a különböző formák közti választás. Rendszerint vonzó és nem vonzó alternatívák közül kell választanunk; a választási kényszer kognitív disszonanciához, felborult egyensúlyi helyzethez vezet. A disszonanciát a választás elodázásával, tudomásul nem vételével, illetve korábbi nézeteink ártértékelésével vagy a körülményekre való hivatkozással számoljuk fel (CSEPELI GYÖRGY, Szociálpszichológia. Osiris K., Bp., 1997. 280—1). Kognitív disszonancia, vagyis egyensúlytalansági helyzet keletkezik bennünk egy-egy új nyelvi forma felbukkanásakor: jó-e ez a forma? szerencsés-e, illendő-e a használata? mit szólnak hozzá mások?

Ha a nyelvi tervezés során tudatosan vagy spontán módon ajánlunk egy új nyelvi formát: ahogyan például a hatvanas években a *spray*-re ajánlották a *permet*-et, a beszélőben fölborul az egyensúly, és választás előtt áll: *spray* vagy *permet*; esetleg *szóró*, *dezodor*, illetve a gyermeknyelvi — hangutánzó — *pszi* vagy az iskolai szlengben hallott *sziszegő szappan*? A választás függ a beszélő nyelvi tudatosultsági fokától (lényegében anyanyelv-ismeretétől, anyanyelvi hagyományainak ismeretétől), értékrendjétől, a választás idejétől (egyszer vagy többször hallotta az adott szót), a téjtétől (ki mit mond, ha a nem megszokott formát használja), egyéniségétől stb. A kognitív disszonancia redukciójának, azaz csökkentésének elmélete szerint az ember egyensúlyra, konfliktusmentességre, összhangra törekszik; tehát a kényelmetlenségeket, így a nyelvi ellentmondásokat is kiküszöbölni törekszünk. Nem választunk tehát olyan nyelvi formát, amely a meglévő nyelvi rendszerünkkel, ítéleteinkkel, környezetünk ítéletével nincs összhangban. Ebből pedig két dolog fakad: 1. egyesek idegenkednek az idegen szavaktól, 2. egyesek idegenkednek az idegen szavak magyarosításától.

7. Magatartásunkra ugyancsak nagy hatást gyakorolnak a társas kapcsolatok: a tagsági és a vonatkoztatási csoportok. Értékelésünk a leggyakrabban viszonyításból származik, s ilyenkor általunk valamiért elfogadott, kedvezményezett csoportokhoz, vonatkoztatási csoporthoz hasonlítjuk magunkat. Nyelvi szempontból ennek a jelentősége alapvető: hiszen minden társadalmi

csoport „nyelvet produkál”, bizonyos nyelvi formákat kultivál (megerősít, előtérbe helyez), vagyis normát határoz meg. Ezeknek a vonatkoztatási csoportoknak a kisugárzásuk, hatókörük a legalkalmasabb nyelvi formák, különösen divatok terjesztésére. A magyar társadalomban is megfigyelhető „szlengesedés”, tehát az összetartó, szilárd norma lazulása (amely egyébként éppúgy normához, egy más normához vezet) összefüggésbe hozható a tradicionális társadalomból a modern társadalomba való átmenettel; s csak kevésbé érzem a korábbi államszocialista rendszer paternalisztikus nyelvezetével szembeni alulról jövő lázadásnak (mint azt egyes kollégáim gondolják). A nyelvpolitikának tehát mindig figyelembe kell vennie a vonatkoztatási csoportok helyzetét és erősségét; s ezek létének tudatában a nyelvhasználati módok és normák relativitását (viszonylagosságát) kell megfogalmaznia. E szerint az elképzelés szerint természetesen több, adott helyen megfelelő, illő norma van; s a nyelvhelyességnek is több rétege. Ez legjobban egy piramis-modellben ábrázolható:

3. hierarchizált, emelkedett, (minta)norma
2. rétegekhez, régiókhoz kötött helyi norma
1. legáltalánosabb nyelvjellemzők

Az egyes szintekhez rendelhető nyelvhasználati tevékenység:

3. normalizálás, előírás, rendszeres figyelés, ellenőrzés, tanácsadás
2. korlátozott normalizálás, továbbképzés, ismeretterjesztés, segítség
1. funkcionalitásbeli szempontok, nyelvpolitika, szervezett oktatás.

8. A kultúrán belüli és kívüli nyelvhasználat kérdése fölveti az antropológiai nyelvészet legnagyobb hatású elméletének, a SAPIR—WHORF-féle nyelvi relativitás elméletének a figyelembevételét. WHORF írja, hogy a természetet az anyanyelvünk által lefektetett vonalak mentén elemezzük, a természetet főlzabdaljuk, fogalmakba szervezzük, egy, a nyelvünk mintáiban kodifikálódott megegyezés részesei vagyunk (idézi: FORGÁCH JÓZSEF, A társas érintkezés pszichológiája. Gondolat K., Bp., 1989. 138). Ez egyébként igaz a kultúrán belüli különbözőségekre is, amelyet a szociolingvisztika legnagyobb hatású elmélete, a BERNSTEIN-féle kommunikációskód-elmélet tartalmaz. Mi következik ebből a nyelvpolitika számára? Ismételten csak a nyelvhasználati szabályok, normák relativitása vagy relativizálhatósága, amely — meglátásom szerint — csak egy bizonyos normának az alapos megismerése után következhet. Tehát éppenséggel a normatívizálási törekvéseken (kiejtés, helyesbeszéd, nyelvhelyesség, helyesírás stb.) át vezet az út a többféle norma fel- és elismeréséig.

9. Ha nem történik meg a többféle norma elismerése, akkor az etnicizmus nyelvi változáttal, a lingvicismussal, a nyelvi és társadalmi diszkriminációval, nyelvi kirekesztéssel állunk szemben. Egyes belső vagy külső nyelvi formák megbélyegzése, utóbb tiltása és karhatalommal való fenyegetése a szociálpszichológiai kötődéseket ismerve indokoltan vált ki ellenérzést: kelt félelmet, riadalmat, vezethet ellenálláshoz, erőszakhoz. A lingvicismus leginkább nyelvek viszonyában jelenik meg (de megjelenhet nyelvhasználati módok között is: például egy belső nyelvváltozat megbélyegzése). A Földön mintegy 200 ország van, és becslések szerint 3000 nyelv. Ez azt jelenti, hogy a Föld országainak túlnyomó többsége sok-, sőt nagyon sok nyelvű! Bár az antropológusok és nyelvészek sokszor kikiáltották már, hogy minden nyelv szerkezetére nézve egyenrangú, történelmi-társadalmi okokból fejlettségbeli különbségek vannak. Tehát vannak nyelvek, amelyek visszaszorultak már a magánéletbe, a nyelvelhalás küszöbén vannak; számos nyelv el is tűnt a porondról. A kiszorítódsdi a nyelveket beszélők gazdasági, politikai, földrajzi státuszától, erőfölényétől függ. Az anyanyelvfeladás egyébként spontán módon, de finom és erőszakos eszköz-

zökkel is zajlik. Az államigazgatás nyelvétől az oktatás nyelvein át a nyelvtörvényekig, nyelvrend-
őrségekig vezet az út. A lingvicizmusnak különösen érzékeny területe a névadás. A nevek meg-
hitt, bensőséges, otthonos viszonyt jelentenek. A diszkriminációnak az anyanyelv egésze jobban
ellenáll, mint a könnyebben, hivatalosan változtatható név; de a névkultúrába való nyelvpolitikai
beavatkozás jóval nagyobb érzelmet is kavart. Itt csak utalok a kisebbségek anyakönyvezési, tele-
pülésnév-használati (változó) szabályaira.

10. A nyelvi mozgalmak, sőt nyelvújítások gyújtópontja általában az idegen szavakkal
van kapcsolatban. Az idegen szavak áramlata nyelvféltéshez vezet. Így volt ez a klasszikus magyar
nyelvújítás időszakában, vagy a harmincas évek nyelvújításában, s ez történik ma is. Éppen egy
éve, hogy a „győzelem napján” megjelent az Élet és Irodalomban 39, utóbb 49, talán 59 nyelvész
Nyilatkozata, amelyben jószándékú, de amatőr nyelvvédők, anyanyelvféltők nyelvrendeletet szor-
galmazó javaslata ellen vonultatták föl a tudomány teljes harci vértetét némi politikai felhanggal
is színeezve. Az idegen szavakkal szemben például ez volt a véleményük: „Az idegen szavak, kife-
jezések különleges helyet foglalnak el... az idegenektől való ódzkodás alighanem ősi ösztöneink-
hez tartozik. Ezt az archaikus ösztönt használják ki a különböző idegengyűlölő és fajgyűlölő ide-
ológiák is. Ezért érezzük — ha nem gondolunk bele jobban —, hogy az idegen szavak »furcsák«
és »csúnyák«, holott valójában csak idegenek, újdonságok a nyelvünkben” (Nyilatkozat: Élet és
Irodalom 1997. május 9.). Véletlenül újra a darázsfaszekbe nyúltam, de éppen a szociálpszicholó-
gia lesz segítségemre az ellenvélemény megfogalmazásánál. (A fajgyűlölő ideológiákat fölvető
csúsztatással most nem foglalkozom.)

11. A szociálpszichológia tudományosan is felmérte, hogy minden szociálantropológiai saját-
osságunk összefüggésbe hozható az autosztereotípiával, vagyis az etnocentrikussággal.
Azaz: „Büszkék vagyunk magunkra, megbecsüljük önmagunkat és őseink hagyományait.” Illetve:
„Hűségesek vagyunk.” És: „Becsületesek és megbízhatóak vagyunk egymás közt, de nem dőlünk be
az idegenek trükkjeinek” stb. Ebből fakadnak a nemzetkarakterológiák, amelyek — idézem
a szociálpszichológust — „ideologikus töltése nem minősíthető egyértelműen negatív társadalmi
jelenségnek. Vannak történelmi helyzetek, amikor a nemzet önvédelmét, realitásokhoz igazodó
helyzettudatát, »magába szállást« (Babits) segíthetik elő... Az sem vitatható..., hogy a saját nemzet
lelkialkatára vonatkozó elképzelések, valamint a más nemzetekhez való viszonyt jól tükröző
heterosztereotípiák történelmi emlékek, amelyek önmagukat beteljesítő jóslatként jellegzetes visel-
kedésmintákat, reakciókat, kommunikációs stílust valószínűsítenek egy-egy nemzet tagjainak köré-
ben.” (CSEPELI i. m. 1997. 482).

A nyelvész SZILÁGYI N. SÁNDOR így vélekedik: Az etnocentrikusság az egyes etnikai
közösségek tagjainak az a természetes beállítódása, hogy saját kultúrájukat, nyelvüket más etnikai
közösségekhez képest természetesebbnek, jobbnak, szebbnek, „magasabbrendűnek” értékeli.
A beszélő számára ugyanis az egyetlen természetes, emberi nyelv a saját anyanyelve: „...nehezen
lehetne elképzelni, hogy bármely etnikai-nyelvi közösség mentes lenne az etnocentrikus szemlé-
lettől, amely éppen ezért önmagában se nem jó, se nem rossz, hanem egyszerűen adottság, amely-
nek azonban ráadásul fontos kulturális funkciója is van, mégpedig a nyelvi és kulturális diverzitás
fenntartásában: hiszen ha az emberek nem ragaszkodnának jobban például a saját anyanyelvükhöz,
mint más nyelvekhez, hanem helyette amazokat tartanák szebbnek és természetesebbnek, akkor
úgy járnának el okosan — és bizonyára ezt is tennék —, ha sürgősen átváltanának a másik nyelvre
és kultúrára, ami hosszú távon a diverzitást szüntetné meg” (SZILÁGYI N. SÁNDOR, *Hogyan terem-
sünk világot?* Kolozsvár, 1996. 27).

12. Most, amikor a digitális-információs forradalomban a szokások, értékek, nyelvek globa-
lizálódnak, haladnak az egyközpontúvá válás felé, fontos a regionalizmus, a helyi kultúrák, nyel-

vek hangsúlyozása, sőt akár tudatos, nyelvpolitikai módszerekkel történő fenntartása. Vélhetően mindkét törekvés, tehát a globalizáció és a regionalizáció egyaránt fontos az emberiségnek. Nem véletlen, hogy elhamvadtnak vélt nyelvek keltek fel az utóbbi évtizedekben is sirjuktól: alakultak nyelvfejlesztő társaságok, akadémiák. Az idegenszerűségek elleni fellépés tehát a Föld sokszínűségének, a megtartó helyi identitások megőrzése jegyében történik. A nyelvpolitikának az idegen nyelvek—saját nyelv viszonyában, az idegen nyelvek alapvetően fontos, kötelező oktatásán túl az idegenszerűségekkel kapcsolatban is állást kell foglalnia, és természetszerűleg az anyanyelv védelmét szociálpszichológiai, de nemzetgazdasági szempontból is fontosnak kell tartania.

13. Visszatérve az adott nyelven belüli problémákra, a nyelvi ítéletekben sokszor a túlzott óvatosság, a kimondástól való félelem fogalmazódik meg. Ez a nyelv ősi, mágikus felfogásából ered: vagyis, ha valamit kimondanak, az akkor úgy is van. Ennek köszönhetőek az eufemizmusok (enyhítések) általában a nyelvi illemszabályok, és a nálunk már megszokott és gyakori terminuscserék. Példaként elég csak utalni az ötvenes évek átkeresztelési (átnevezési) forradalmára, amely a *Ferencváros*-tól kezdve a *rákosi viperá*-ig, a megszólításokig (*elvtárs—úr*) szinte minden területet érintett, de nem feledkezhetünk meg a még napjainkban is kommunikációs zavart okozó, a rendszerváltással kezdődött újabb közterületi vissza-, illetve átkeresztelési hullámról (*Felszabadulás tér — Felszab tér — Ferenciek tere*), valamint terminológiagyártásra (*ombudsman — jogbiztos, jogőr?*). Az óvatoskodásból, politikai túlérzékenységből, mai szóval azt mondanám: korrektségből megváltoztatták a szomszédos népek negatív felhangú megjelölését: *oláh* helyett *román*, *tót* helyett *szlovák*, *sváb* helyett *német*. A mai politikai korrektség (political correctness, PC) jegyében bizony meg kell gondolni, hogy használhatjuk-e a *trianoni békediktátum* vagy az *utóállam* megnevezést. A közömbös forma *trianoni békeszerződés*, illetve *szomszédos állam* lenne. Manapság nálunk a *cigányság*, illetve bűncselekményekkel gyanúsítottak megnevezésével kapcsolatban vetik föl leggyakrabban a helyes szóhasználat kérdését. A szóhasználatban — érezzük — ítélet, érzelem, jelentéstani többlet van. Azt is hallottam egy kollégámtól, hogy a magyar nyelvművelés előtt a legnagyobb nyelvpolitikai feladat ennek a politikailag korrekt nyelvhasználatnak a kidolgozása és ajánlása lehet.

14. Nyilván van e téren is tennivaló, de azért azt meg kell említeni, hogy a politikai korrektség részben spontán módon már jelen volt a magyar nyelvművelésben; másrészt ennek amerikai formája túlhajszolt, és már-már megmosolyogni való formákat ölt. Amerikában az alkoholistát „italproblémákkal küszködőnek”, a biszexuálisokat „szexuális preferencia nélkülieknek” kezdik nevezni; az egyenjogúság szellemében szó volt a férfiak és nők közötti nyelvi különbségek megszüntetéséről, vagyis a nyelvtani nemek kiiktatásáról stb. (GERLÓCZY FERENC, Egy új nyelv alkonya: Heti Világgazdaság XX/8. 83—4). Ez bizony annyira megmosolyogtató, mint Folnesics Lajosnak csaknem kétszáz éve a magyar nyelvben a nyelvtani nemeknek a meghonosítására tett kísérlete. A „nőstényítésen” már akkor is mosolyogtak (FÁBIÁN PÁL, Nyelvművelésünk évszázadai. Bp., 1984. 34). Lám Amerikában éppen most tartanak ennek a kísérletnek a megfordításánál. Több forrásból viszont azt a hírt kaptuk, hogy az amerikai korrektségi mozgalom (PC) megrekedt, zsákutcába jutott, mert lassan már megnevezési lehetetlenségekhez, kommunikációképtelenséghez vezet.

Ezt a zsákutcat nekünk jó lenne elkerülni; mint sok mást, ami kritika nélkül érkezik az amerikai társadalomból. Ám a diszkriminációmentességre, az ezzel kapcsolatos önszabályozásra, önkorlátozásra, öncenzúrára, a nyelvi illem által szabályozott emberi magatartásra roppant nagy szükségünk van. Szolgálja ezt a nagyszerű hagyományokkal rendelkező magyar nyelvművelés, a nyelvpolitika és a nyelvstratégia szélesebb keretébe helyezve!

BALÁZS GÉZA

ÉLŐ NYELV

Két volt Szolnok-Doboka megyebeli ukrán település helyneveinek vizsgálata

A történelmi Erdélyben a honfoglalás utáni évszázadokban különböző kisebb ukrán etnikai csoportok telepedtek le. Ezek az ukrán népcsoportok a történelem folyamán eltűntek, beolvadtak a környező lakosságba. A beolvadás oka elsősorban az volt, hogy a jobbágysorban élő ukránság számszerű kisebbségbe került az újonnan betelepült román jobbágysággal szemben. A beolvadásukat elősegítette a közös ortodox vallás.

Az ukrán népcsoportok letelepedése és beolvadása tájegységenként más-más időben történt, így mind a betelepedésük, mind a beolvadásuk hosszabb történeti folyamata falként különböző és külön-külön tanulmányokat igényel.

Megállapítható, hogy e népcsoportok valamikori jelenlétére a helységneveink is megbízhatóan utalnak. Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a régi helységneveket a történelmi időkben Erdélyben rendszerint a környező lakosság adta. Ilyen helységnevek például: *Marosoroszi*, rom. *Orosia* (AF);¹ *Oroszborgó*, rom. *Rusu Birgăului*; *Szeretfalva*, rom. *Sărățel*, ném. *Reussen*; *Sajósebes*, rom. *Ruștior*, ném. *Unterschogen*; *Oroszfalva*, rom. *Solovăstru*, ném. *Russchdorf* (BN); *Kézdioroszfalu*, rom. *Ruseni* (Hsz); *Oroszfalu*, rom. *Ruș*, ném. *Rusch*; *Rusor*, rom. *Rușor*; *Ruszkabánya*, rom. *Rusca Montana*, ném. *Rusenber* (Hu); *Ruszkica*, rom. *Ruschija*; *Óruszka*, rom. *Rusca Veche* (KrSz); *Oroszfája*, rom. *Orosfaia*, ném. *Reusswald* (M); *Alsóoroszi*, *Urusi de Jos*; *Felsőoroszi*, rom. *Urusi de Sus*; *Marosoroszfalu*, rom. *Rușii Munți*, ném. *Russ*; *Oroszdec*s, rom. *Deleni* (MT); *Kékesoroszfalu*, rom. *Rus*; *Oroszfalva*, rom. *Rușeni* (Szm); *Oroszcsűr*, rom. *Ruscior*, ném. *Reussdörfchen*; *Rüsz*, rom. *Ruși*, ném. *Reussen*; *Szerdahely*, rom. *Miercurea*, ném. *Reussmarkt* (Szb); *Alsóoroszfalu*, rom. *Rusu de Jos*; *Felsőoroszfalu*, rom. *Rusu de Sus*; *Oroszmező*, rom. *Rus* (SzD); *Oroszhegy*, rom. *Dealul* (Udh); stb. (Vö.: LELKES GYÖRGY, Magyar helységneveket azonosító szótár. Bp., 1992.; SZABÓ M. ATTILA—SZABÓ H. ERZSÉBET, Erdélyi helységnevszótár. Kolozsvár, 1992.)

Ezek a helységnevek magyar, román vagy német eredetűek, ám utalnak a volt ukrán lakosságra. Az ezekből alakult apellatívumok szinte teljes egészükben a magyar *oros*z, a román *rus*, német *reuss* népnévet tartalmazzák. Néhány eltérés is megfigyelhető, így például a Szászrégen melletti *Görgényhodák* (rom. *Hodac*) falu mikrotoponímiája, azaz határ- és víznevei utalnak egy régebbi ott lakó ukrán népcsoportra. A jelenkori szinkrón mikrotoponímiai kutatások a fálvakban elégségesen kimutatják az eltűnt ukrán népcsoportokat, főleg olyan esetekben, amikor ezek huzamosabb ideig együtt éltek a beolvasztó népelemmel. Ritkább esetekben, mikor háborús pusztítás vagy járványok miatt elpusztult az ukrán népcsoport, és ekképpen a kutatott helység hosszabb ideig praedium, azaz pusztá maradt, akkor csak a helység neve s néhány fontosabb határ- és víznév utal az eltűnt lakosságra.

Abból a célból, hogy teljes biztonsággal meghatározhassuk a történelem folyamán eltűnt töredék ukrán népcsoportok településhelyeit, fontos lenne a felsorolt fálvak mikrotoponímiájának összegyűjtése és tanulmányozása. Egy régebbi tanulmányomban kimutattam, hogy például Beszterce-Naszód megyében két jelenleg teljesen román nemzetiségű helység a szász lakosság eltűnése után ukrán népelemekkel települt be, majd később a terjeszkedő román lakosság románosította el

¹ A megyék rövidítései: AF = Alsó-Fehér, BN = Beszterce-Naszód, Hsz = Háromszék, Hu = Hunyad, KrSz = Krassó-Szörény, M = Marosszék, MT = Maros-Torda, Szb = Szeben, SzD = Szolnok-Doboka, Szm = Szatmár, Udh = Udvarhelyszék.

a szóban forgó falvakat. (JANITSEK JENŐ, Toponimia văii superioare a riului Șieu [A Sajó felső folyásának helynevei]. In: Studii și materiale de onomastică. Cluj-București, 1969. 11—132.)

E tanulmányomban két szolnok-dobokai román lakosságú falunak igyekezem a mikrotoponímia (azaz határnevek) alapján régebbi ukrán lakosságát kimutatni. A két település: *Alsóoroszfal* (rom. Rusu de Jos, régebben népiesen *Rușii de Jos*) és *Felsőoroszfal* (rom. Rusu de Sus, népiesen *Rușii de Sus*), nevük magyar, illetőleg román eredetű. E falvak ukrán lakosságát az újabban betelepülő románság olvasztotta be. Mindkét helység a Melles-patak völgyében Bethlen mezővároskától 3, illetve 12 km-re fekszik.

Az okleveles adatok először Alsóoroszfalut említik 1305-ben. Ekkor a falu neve *Karachuntelke*, azaz egy meghatározatlan etnikumú *Karácson* nevű ember birtokolta. Úgyszintén *Karachuntelke* nevét viselte a másik testvértelepülés, Felsőoroszfal is, amelyet először 1405-ben említenek. Később e helységek a Bánffy, majd Apafi és Bethlen családok jobbágyfalvai voltak. Okleveles adat már 1410-ben említi az ukrán ajkú lakosságot. Ekkor jelenik meg mindkét település latin neve: *utraque villa Ruthenorum*, majd 1447-ben: *duae possessionis Orozfal*. Azonban a falvak régebbi neve sem merült feledésbe, mint például 1467-ben: *Also Karachuntelke*, sőt még 1624-ben: *Also Orozfal alias Karacsontelke*. A falvak jelenlegi nevei 1760-ban román—magyar vegyes formában jelennek meg: *Alsó Rusz*, *Felső Rusz*, majd 1839-ben: *Ruszu gyin Zsosz ~ Alsó Orozfal ~ Ruszu gyin Szusz ~ Felső Orozfal*. (Vö. CORIOLAN SUCIU, Dicționar istoric al localităților din Transilvania. I—II. București, 1967—1968.; KÁDÁR JÓZSEF, Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. III. és V. Décs, 1908—1909.)

Minthogy az 1410-es *villa Ruthenorum* és az 1447-es *Orozfal* feljegyzések utalnak arra, hogy a régiségben e falvakban az ukránság a XIV. század folyamán telepedett le. Ez a népesség nem élte túl a XVII-ik század második felét, minthogy biztos adataink vannak arról (conscriptiók), hogy e két falu 1658-ban teljesen elpusztult, „deserta, praedium” lett, azaz lakosság nélküli pusztává vált egy rövid időre. Viszonylag hamar mindkét falu újra benépesült, ezúttal román népelemmel. Ezt bizonyítják az 1713. évi és az 1785. évi összeírások, amelyekben az ott lakó összes zsellér és jobbágy már román nevű. E két település lakossága azóta is román ajkú. 1960-ban Alsóoroszfaluban 381, míg Felsőoroszfaluban 316 lélek élt.

Ha a fent említett falvak határneveit megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy a jelenlegi elsődleges román helynevek jelentős része ukrán eredetű. Ez arra utal, hogy a román és ukrán népelemek bizonyos ideig egymás mellett éltek. Ez az együttélés a két település 1658. évi pusztulása utáni időkre mutat, azaz a XVII. század második felétől a XVIII. század közepéig tartott. Ezt az együttélést a két település mikrotoponímiája, határnevei is bizonyítják.

A jelenkor ukrán eredetű román helynevei Alsóoroszfaluban a következők:

1. *Coșarga* [Kosárgá], szántók, < ukr. *kočerga*, ukr. nyj. *košarga* 'horog, kenyérhúzó lapát'; származékos román helynevek: *Între Coșarga* 'Kosárgá között', *Su Coșarga* 'Kosárgá alatt'.
2. *Colduri* [Koldurj], erdő, < ukr. *koloda* 'tőke, tönk' + rom. tsz. *ragja -uri*; származékos román helynév: *Dealul Coldurilor* 'Kolodák dombja'.
3. *Dulnic* [Dulnyik], erdő, domb, < ukr. *dolnyk* 'kupa' (B. D. HRYNČENKO, Slovar' ukrainskogo jazyka. I—IV. Kiev, 1907—1909. [= HRYNČENKO], I: 414).
4. *Izbista* [Izbista], szántó, < ukr. *yzbysčca* 'kis falusi ház' HRYNČENKO 2: 170); származékos román helynév: *Pe Izbiste* 'Izbistén'.
5. *Hija* [Hizsá], szántó, erdő, domb, < ukr. *chyža* 'kalyiba'; származékos román helynevek: *Izvoru Hiji* 'hizsa forrása', *Dealul Hiji* 'hizsa dombja', *Su Hija* 'hizsa alatt' (HRYNČENKO 4: 396).
6. *Horai* [Horáj], domb, erdő, < ukr. *hora* 'domb, hegy' (1699: *Horaj*).
7. *Horodiște* [Horodistye], domb, földvár nyomai, < ukr. *horodišče* 'várhely, erődítmény helye' (HRYNČENKO 1: 315); származékos román helynév: *Drumu Horodiștii* 'Horodistye útja'.
8. *Nijpotocu* [Nyizspotok], legelő, < ukr. *mižpotok* 'patak köze' (HRYNČENKO 3: 378).
9. *Pasăca* [Paszëka], erdő, < ukr. *pasika* 'irtás, méhészet' (HRYNČENKO 3: 99).

10. *Sălăuana* [Szēļēuáná], sós forrás, domb, szántó, < ukr. *solotvyna* 'sós talaj, sós forrás, sós tó' (HRYNČENKO 3: 90).

11. *Simnea* [Szimnya], domb, erdő, vő. ukr. *sem* 'a' 'mag, család' (HRYNČENKO 4: 114).

12. *Uzarinca* [Uzárinká], szántó, < ukr. előjáró *u* '-nál/-nél' + ukr. *zarinok* 'homokos part-nál' (HRYNČENKO 2: 90).

13. *Volosca* [Voloszká], szántó, < ukr. *voloska* 'oláh nő' (HRYNČENKO 1: 25), 1688: *Voloska*; származékos román helynév: *Pîriu Volosca* 'Voloszka pataka'.

14. *Zahoraia* [Záhorájá], szénafű, < ukr. előjáró *za* 'után' + ukr. *hora* 'domb, hegy'; származékos román helynév: *Izvoru Zahoraii* 'Zahoráj forrása', azaz 'hegy mögötti forrás'.

15. Ugyancsak ide sorolhatjuk a *Poiana* (Pojáná) helynevet is ('legelő'), bár a román szókincs-állományba is behatolt a *poiana* 'tisztás' közszo, itt 1699-ben ukránul *Poljana* formában jegyezték fel, < ukr. *poljana* 'tisztás' (HRYNČENKO 3: 292).

Ukrán eredetű román helynevek Felsőoroszfaluban:

1. *Bucuna* [Bukuná], szántó, < valószínűleg ukr. *buk* 'bükk' + ukr. képző *-yn(a)*; származékos román helynév: *Dealul Bucunii* 'bukuna dombja'.

2. *Dubruca* [Dubruká], szántó, < ukr. *dubruka* 'kis tölgyerdő' (HRYNČENKO 4: 534); román származékos helynevek: *Drumu Dubruși* 'Dubruka útja', *Pe Dubrucă* 'Dubrukán'.

3. *Iaur* [Jáur], szántó, < ukr. *javir* 'juhar' (HRYNČENKO 4: 534); román származékos helynevek: *Drumu Iaurilor* 'Juharok útja', *După Iauri* 'Juharok mögött'.

4. *Jălăboc* [Zsēļēbok], szántó, < ukr. *žolobok* 'vályú', (HRYNČENKO 1: 490); román származékos helynevek: *Pîriu de la Jălăboc* 'Zselebok pataka', azaz 'Vályú pataka', *Izvoru de la Jălăboc* 'Zselebok forrása, azaz Vályú forrása'.

5. *Hurca* [Hurká], erdő, kaszáló, < ukr. *horka* 'erdőske' (HRYNČENKO 1: 310).

6. *Porobișce* [Porobiscse], kaszáló, < ukr. nyj. *porub* (< *porubyty* igéből) + ukr. képző *-yšče* < ukr. nyj. *porubyšče* 'irtás helye' (HRYNČENKO 3: 345).

7. *Ruscai* [Ruszkáj], domb, szántó, legelő, gyümölcsös, < ukr. *ruskyj* 'orosz, ukrán': szájhagyomány szerint itt régebben „oroszok”, azaz ukránok laktak.

6. *Zacolița* [Zákolicá], kaszáló, legelő, szántó, < ukr. előjáró *za* 'után, mögött' + ukr. *okolic* 'a' 'falu határa, szél, környék' (HRYNČENKO 2: 48).

A következő három helynév, ha nem is ukrán eredetű, közvetve utal a falu régi ukrán lakosságára: 1. *Fertaiu Ruscalilor* [Fertáju ruszkálilor], azaz 'az oroszok negyede', falurész; 1764: *Fertaiul Ruscaliloru*. — 2. *Pîriu Rușului* [Pîriu rusuluj] 'orosz pataka', ez a *Zacolița* dombjából ered. — 3. *Fertaiu Trunuscurii* [Fertáju trunuszkurj], szántó (1764: *Fertaiul Turnescurilor*); falurész.

Végezetül az elmondottakból kitűnik, hogy a határnevek, vagyis a mikrotoponímia, az esetek jelentős többségében elősegíti a kisebb tájegységeken, egyes falvakban letelepült és az idők folyamán eltűnt etnikai csoportok, néptörzsek azonosítását és ottlétük idejének behatárolását.

JANITSEK JENŐ

Nyelvjárási szöveg a medvesalji Dobfenek településről

A bemutatandó szövegfelvételt a nyitrai vendégtanári kiküldetéseim idején végzett nagyobb nyelvjárásgyűjtés keretében készítettem a medvesalji Dobfenek községben. — Medvesalja a mai Szlovákia területén található a Cserhát északkeleti oldalán emelkedő Medves-hegy és a Gortvapatak között, az egykori Gömör vármegyének Nógráddal határos délnyugati részén. Mai lakosságának jelentős része a mezőgazdasági munkából él, de egyre több a közeli városokba, Fülekre,

Rimaszombatba ingázó is. Lakossága római katolikus vallású, kultúrájában, népszokásaiban, palóc nyelvjárásában hagyományörző, némely tekintetben archaikus.

A tájegység összlakosságának lélekszáma egyenletesen, a magyar nemzetiségűeké viszont — a fiatalok elvándorlásával és az idősebbek elhalálózásával — fokozottabban csökken. Az általános csökkenést a szlovák, roma és egyéb nemzetiségűek betelepülése sem képes — egyelőre — megállítani.

Dobfenek lakossága 10 év alatt, 1980-tól 1991-ig 191-ről 171-re csökkent, ezen belül a magyaroké 189-ről 164-re (vö. GYURGYIK LÁSZLÓ, Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében. Pozsony, 1994. 158).

A szövegfelvételt 1994. július 19-én készítettem, a lejegyzést pedig 1997. augusztus végén. Az **1. AK.** jelzésű adatközlő, Farkas Mária (lánykori neve: Ádám Mária) helyi lakos 1914. január 6-án született a közeli Almágy (= Gömöralmágy, szl. Gemerský Jablonec) községben. Házasságkötése óta, 1932-től él a faluban. Paraszti származású, 8 elemit végzett, s egész életében lakóhelyén dolgozott a mezőgazdaságban és a ház körül. Rövid időre kényszerült elhagyni faluját: 1947-ben deportálták a családjukat, s csak 1948-ban térhettek haza Magyarországról. A beszélgetés férje (**2. AK.**), Farkas Gyula (született helyben 1912-ben, 8 elemit végzett, földműves) jelenlétében zajlott le. A gyakran előforduló *igáz-ē?* kérdés neki szól, tőle várja felelése az elmondottak megerősítését. A férj ilyenkor bólogatásokkal igazolta őt, és mindössze kétszer szólt közbe.

Az adatközlő néha szlovák szavakat is használt, ezek jelentését [ ]-ben adom meg. Ugyancsak szögletes zárójelben oldom föl az adatközlő félbehagyott vagy nem teljesen kimondott szavait, valamint a beszédmód változását jelző megjegyzést (pl. Nevetve mondta.). Olykor mondatait sem fejezte be, ezt ...-tal jelzem. A hosszabb szüneteket két virgulával, a rövidebbeket egy virgulával jelölöm.

1. AK. — Szomoró^u a helzető^unk. Mer úgyē csak három család máratt a fálubá | még, ákik állapotásák vő^uták, a többit mind elvitték || föl Csebe, || még oszt ákik mēttutynk szökni, | átmen-tő^unk Mágyarbá. || De hát ot láktő^unk, ot látkonk két hónápig is igáz-ē. De ott oja házba mentő^unk, hogy így láttam a csillagos eget éccáká, mikó léfeküttünk. || Ollán rosz cselétházba || de másut nem vót he^ul égyelőre. | Élelmünk egyáltallába nem vót, még osz nem hoszták a bātyājim onnán Bákóházáról, testvérejm; azok látták el élelemvel, ruhával, hoty tisztoskodnyi tuggyő^unk, hoty tisztāt tuggyunk vjnyyi. || Sokájig ot látkönk, de oszt | én házagyöttem egy | két hétre | idő, hogy mégis szénnézzek, hogy mi vān itt. | Hāt úgyē Bákóházára mēntem | égyelőre, ók gyöttek is velem be. | Hā szomorú vót a helzet, igáz-ē. | De mégis kimēntem odá já házba, mēr a | hovā való tótók vóták, gortvájiják, igáz-ē, || azok meg it pákó^uták fél | a | termést, szēnāt, tákarmānt, mindēnt fēlpákolták || oszt vitték. Én mēk kimēntem a pincébe, mēr a szálonnāt még a zsirt odá āstug be krumplibá, mikor elvittek, | ákkor mā it vót a katonáság. | Osz kimēntem a pincébe, oszt így a krumplit fel^utásztítottam, mēr az még ot fūgyot még, az egész pince krumpli ot vót ősszēfāgyvā. Ha tēnek idejibe vót, igáz-ē, hat hideg vót nagyó. | Hāt kifordút egy bōdōn zsir; || āzutām mēm-mēttürom, | kifordút égyg o^udāl szálonnā. || Hāt āszt nem tuttāk még a szlovākok, ákik itt^u gārāmboloskották, igáz-ē, hogy | ott is vān vālāmi. | És a māsik pincébe ātmēntem, ot még egy zsāk vāszyonyruhā márāt mēG. || Hat a lānyom av vót tizēnnégý éves. | De ebbe mās nem vót, csāg zsākniák való, a többit úgy vitték el, ruhānemūt is, mindēnt, áhogy vót, || āgyāt, mindēnt. || Most én szō^utām a bātyāmnák, | mondom, gyere csāk, mit tānātām én a pincébe. De nem mēntem kihozný, igáz-ē, mēr | út [‘ott’] lesekēttek utánunk a kutýistából, tāk-ē [szl. kutica ‘kis szoba’, ‘kamrácska’ — szl. tak ‘így’], hogy mi vān, mi vā. Mer āsz montāk, hogy neked it nincs szāvād! | Innen mēnnýé! || Ő még āsz montā, hogy no mājđ én kihozom! | Mondom, de elviszik. || Ász^o [‘Azt mondja’] Ollyān mā nincs, āszyonygyā, hogy elvigýék. | Ki is hosztā, | lesték a tótók itt, a szlovākok, a romānok, nem, de szlovākok vő^uták ezék, gortvájiják. | Gortvāji szlovākok vő^utak. || Osztān | lesték, hogy mi vān ott. || No de hogy ók āsz tuttāk, hogy minket āzē vittek ē, hogy őnként | mēntünk. It mindēnki

ász hitté. || Hát ász montá nekik á bātyām, hoty hát, | hát mit ákarnák, ászonygyá, hisz ezeket kényszerítették az elménésre. Hotyhogy, ászonygyá. Hát ők önként mentek innen el ezek á mágyáro-
 rok. || Mond'm, dehogy önként, dehogy önként! | Hát ők úgy vóták értesítve, igaz-é. || Akkor vissza-
 mentem, | á bātyājim, ámit tutták, még, innen elvitték, még á várrógépemet izs beāstāk á gánájba |
 á testvérejim. Ászt is ot tātātuk meg á gánájba | nágy várrógépet, ászt is úgy vittük āt. | Mikor
 másogyik útonn | gyöttem vóná, | hát mā ákkó á kátonāk nem ákárták ātengednyi á hátāron, | mē
 ugyē nem, nem vó't se engedéje, sēmmi. || Osz montām, hogy gyövök, mer it vān á hāzunk, oszt én
 ászt meg ákarom lātnyi, hoty hogy is vā. || Vó't sertéső'nk, nem tudom, hān dārāb, ászt is elvitték.
 | Ēccóvāl mindēnt: tehenet, | lovāt, ámink vó't, mindēnt. || Be is gyöttem māsor is, de hát ugyē
 sírvā gyöttem. || Osz montām, hoty hát hogy vān. | N oszt á bātyājim ázé kisegétettek mindēnvel,
 ámivel tutták. | De májd ēccē hāllottuk, hoty szābād lész házāgyōnni. || Hát akkor mā mink is
 fōlōrūltunk, hoty szābād lész. Hā sēmmi nem lész is, csāk othon lēgyō'nk! || El is jōtō'nk mink
 házā, de elő eljōttem szētnēzi, hát montāk, | hogy á mi lākāsunk űres, de két ódārró szlovākok
 vānnāk. Romān szlovākok, nem is szlovāk szlovākok vó'ták, á romānok. || Hāt de mindēggy, hā
 házāengednek, házājōvjūnk. | Hāt mikor házāgyōttjūnk, | májd este | hāt úgyē á legelső vó't, hoty
 kipucótuk á lākāst, kitisztítottuk, mer az is össze vó't túrrā, mer á bútorom is vitték, mindēnem. |
 Kitākāritottuk, | osz lēültjūnk így á küszőbre ē, | mer nem vó't kisszék sē. | Májd én kilesēk āz
 ājtō'n, | hat hāllom, hogy monygyá já kiszgyerek, | ákijik ot lákták, hogy | tētkā, mā szuszēdā! [szl.
 tetka, ma suseda 'néni, van szomszédunk'] | Oszt úty | fēlūdūtem, hát válāmēnniit tuttām, igaz-ē |
 iskolābā válāmēnniit á szlovāgbó, hoty hogy ász monygyá, hogy mā vān szomszēdōnk. | Hāt miny-
 gyā gyōtt á zāsszo hozzām. | Osztān sirātott. | Hāt māguk, ászonygyá, nem önként mentek innen
 el? Dehogy önként, dehogy önként! | Hāt ászonygyá, hol vān á mindēnik? Mondom, elvitték, ászt
 mind elvitték mindēnfélē. Hāt ő sirātott ő is. | Hoty hát hogy ők eszt tutták vó'nyā, ők nem gyōttek
 vó'nā idē. | De nekik ász montāk, hogy it kiüresēdēt á tāj, oszt őg gyōjōnek. || Vó'ták it tovābb, |
 még egy nyārom mindēg it vóták, de | azok nekō'nk segétettek is, | mék kápālnyi is elgyōttek
 velem. Tēmplombā is mindē' jōtt mā vāsārnāp rēgvel, ászt montā á szomszēdāsszon, hogy | szom-
 szēdāsszon, mēgyūnk-ē á ziste hāzābā? Mondom, mēnōnk. | Lotkānāk hitāk, ász Sāri vó't vó'nā.
 | Ó énvelem mindē' gyōtt. | Ázutān, igaz-ē, lāttā, hogy | elég szegēnyységbe vó'tōnk. | Hāt á | férjē
 e'mēnt á hármāgyik fūlubā, | válāmi gōdōrbe | krumplit | tātāt. || Osz hozot nekōnk egy jō' tārisz-
 nyā krumplit. | Szomszēdāsszon, fō'zōn mā māgā is! Mēg mink is ebbő fō'zūnk. || Mondom, Stē-
 fān, hát honnān vān ez? Ászonygyá, loptām. | Loptād!? [Nevetve mondta.] | No igēn, ászonygyá.
 [Nevetve mondta.] | Hāt muszāj, ászonygyá, Māri néni, muszāj ēnni csalādnāk. || Mondom, nem
 kēl nekēm, māj nekēm ādnāk ānniit. Csāk āgyvād á csalādodnāk. | Mer úgyē hād gyermeiki vó't
 hát, | ānnāk ēnni kēllēt vó'nā szegēnnek, osz nágyon szegēnyek vó'ták. | Akkor á nyāron it vó'ták
 egész ősszelig, | májd osztānn | elmēntek ők dolgozni, mer nekik ászt mēnni pēszt ātták, nekik
 sok pēszt ātták nágyonn. | Ōk vettek befogó't minygyā, mār hāt, || hogy gondozzāk á birtokot. | De
 hát vó't, āki gondosztā, vó't, āki nem. || Mer nem mindēnki vó't āhho szokvā, igaz-ē, á párásztvi
 élethē no, földművelēshē. | Oszt elmēntek ők is. ... Messzē vān āz ott | szomszēt fāluhō ē. | Elmēn-
 tek szāntānyi. | Ot mēg | így montāk, hogy mágyárok | kifogāttāk á zōkrōt, | elvitték tōlōk. | Hāt
 ābājgāttāk ōkōt. | No de mégis hā't ők nem bānniāk eszt, ők ākkor is it lāknāk. | De ennyire, hogy
 itt á fālubā ők vesztek össze. | Űtte-csāptā ēgymāst. || Akkor oszt mēg itt á mágyárok is mēg
 nāgyop szēmet vettek úgyē, mēg jobbān ābājgāttāk ōkōt. | Mēg nekōnk is vó't egy bātyānk Mā-
 gyārbā, | s mēkhāllottā, || hoty hāt minket is eldēportātāk, hát ugyē nágyon rosszul esēt āz neki
 no. | Oszt ászontā, hoty hāt mé, mé tētték eszt? Hāt mink nem tuggyuk, mé tētték. | Hāt ānnāk
 á zidejinn úgy ászt montāk, hogy á komiszār, | mer āz vó't itt á fālubā, komiszār. | Hogy ázé-jē,
 nem ázé-jē, mājī nāpik sē tuggyuk, igaz-ē? | Mer ez nem derūt osztān ki. | Ōsszel osz hogy így
 ābājgāttāk ōkōt, ēccēr csāk á fālubelijek | ősszeszētték māgukōt, hogy ők innen visszāmēnnek, ők it
 nem lāknāk. | Hāt nem szerētték vó'nā ők á vitāt úgy á mágyárokvāl, | de hát ōkōt idehosztāk,
 minket mēg elvittek. || Oszt āhogy ők elmēnnek, | á mijénk nem ákárt ākkor sē elmēnni innen

á szomszédból. | Hogy ő, ő Gyulá bācsival it márād, | ő nem megy sehová. | De félnyi ő is nagyon fét, úty hogy | mindég ászt montá, hogy Gyulá bācsi, | én vészék ety puská, osz ászonygyá, á zistál-lóba ott ülök, | hotyhá gyönnek á mágyárok, oszt el ákárják vinnyi á jószāgot, | én ágyonlövöm.

— Tudtak jól magyarul?

1. AK. Tutā ity. Ity törté á szót. Tutták, | tutták mágyáru. | A feleségi mēk tisztān beszét mágyári. | Tāszonygyá [“Hát azt mondja”] neki Gyulá, hogy | Styefān, de nem jó” lēssz úgy! | Hāt, ászonygyá, tégēd āzok á mágyárok, hā, | hā el ákárják vinnyi á jó”szāgokat, elsősorbā kinézük, | osz tégēd mēffognāk | vāgy lēütnek. || Hāt nēm jó” lēz, Gyulá bācsi. | Ákkor tuggyá hogy: || á fegy-vert feltőtöm, osz kötök rā ety kötelet, | oszt āz istállójāt”hō kötöm, | hotyhā mēnnek bē á zistál-ló”bā, mājā āz elsű, oszt ōköt ágyonlōvi. | Monygyá neki á férjem, mer á mi már’hānk is ot vō”t, oz Bākō”hāzārō attāk, osz ēggy ō”lba vō”t mā ākko”. | Ászonygyá, de ās sē jó lēsz, Styefān, mer āzē | hotyhā á már’hā elszābādūl, oszt á kötelet mē”lāncsā | á tē jó”szāgod is ágyonlōvi. || Igāz, Gyulá bācsi, | ez is igāz. | Úty sē nem jó” lēssz, āsz monygyá. [A mondat végét elnevette.] Nā, āzutān osztān mindég ēccākka, | hā valāmi zājt hāllot szegēny, sājnātuk is. | Gyöt, hogy | Gyulá bācsi, | kellēn fē, mer vizsik á jó”szāgot! Ō mēg monygyá neki, hogy mihöz. | Én nem kelēk fēl, | mer āki esz csināl’lā, engēm is ágyonlō. | Én nem mēnek ki sēhogy. De elviszik á jó”szāgot! Hāt ēgye mēg á fene, jó”szāgot elviszik, odālēssz, de én nem kelēk fel. | Hāt ugyē fegyverēs embērvēl nem is ālt szēmbe, mer ānnāk bisztoš vō”t fegyveri. | Monygyá osz neki Gyulá, hoty | hāt idehalgāsson, Styefān, | hā ty’k is elmēntek á többi utānn, | de hogy ő nem, nem ākār. Neki it nāgyon jó. | Hāt úgy āki á szomszédvāl megērtētte egymāst, jó” vō”t. | Mājā etyszēr | āszt monygyá jā | zurāmnāk, hogy | Gyulá bācsi, | tessék mā gyünni nālunk, ászonygyá, | oszt iszūnk. || Monygyá Gyulá, hogy én nem iszok, Styefān, nem szoktām innýā sohā. | Hāt tessék mā gyünnyi! De mā ākkor á feleségi | kiszālt, ēgy liter | vō”t bennē, oszt ászonygyá, szomszédāsszony, tessék mā eldugni tōlűk. | Hāt el is káp-tām én á szomszédāsszontu, el izs duktām, de gyött á Styefān is utānnā. | Māri nēni, | hol vān āz á izé? || Mondom, hāt micsodā? | Ákit ászonygyá Lotkā most idehozott. | Hāt mondom, én nem tudom, hol vān. Nyissuk ki á zājtot, Gyulá, nyist ki á zājtot! | Ászonygyá, hogy mājā duktā? | De ászonygyá, esz kēl, mer vizsem āgy Gyulá bācsit is. | Hāt mink mēg mēkkō”stóltuk á | zēlgyugot holmit: dēnātūrāt szeszt ittāk ōk || Mondom Gyulānāk, hogy āt nē mēnny!, āt nē mēnny, mondom, mēr | ki tuggyá, mit isznāk ezek. | Mājā oszt kērdēm, Styepā, hāt mit isztok? Ászonygyá, hoty hāt dēnātūrāt szeszt, de nāgyon jó”! || Hāt nézd, ászonygyá, én nem tēszēm mājām tōnkre. | Nem is mēnt āt, de osztān rosszū esēt neki, hogy nem mēnt āt vélűk mulātnyi. | Ázutān mēg mēkhāllottāk, hoty Péterfālān mēddōglōtt ēgy nāgy disznó”, | hārom hé”tre tuttāk mēg. | S elmēntek, kiāstāk. || Idehosztāk. | Oszt mink ott, odāki lāktunk á hēgyēn mēg ākkor. | Vō”t á hāz elōt ety kis nyārālō | nekō”nk, kemēnce vō”t bennē | oszt ābbā sütték. | De hogy āz mi vō”t, hāt ārrā nem merēk visszā sē gondolnyi. | Hogy mink ājtōt, āblākot bēcsuktō”nk nyārānāk idejibe. | Kimēnnyi nem mertünk, nem tuttōnk, hāt össze is estünk vō”nā tōllē. || Mājā ászonygyá Gyulá, hogy Māri, mi lēssz it mivēlōnk? Hāt én nem tudom. | Nekō”nk kēll elmēnnyi, hā ōk nem mēnnek. | Mājā ászonygyá rēggel á szom-szédāsszo, | ászonygyá, hogy | szomszédāsszo, | hozog Gyulá bācsināk ēgy jó”, ety kis jó” sült húst, á zējjeel süttük. | Hāthā mēgeszi. | Most mit monygyāk? | Hā āszondom neki, hogy nem ēsz meg, ākkor āsz monygyá, hogy | hārākszik ām Gyulá bācsi. | Mer mulātnyi sē gyött el, mēg ēnyyi sē ākār. || Ászondom, hogy Lotkā, | nem szeretyi ő á húst. || Nem bāj. Hosziā nekēm fehēr tānyéronn á húst, | lētētte á zāstārrā, | hāt ém mō” lētētem á mácskānāk így á zāstāl ālā. | No māj gyōn este. Gyött-ē mā Gyulá bācsi á mezōrō? Gyött. | Mēgētte jā húst? | Mēg. Jāj, minygyā hozok neki māsik tānyērvāl, ászonygyá. | No, nē hozzā! Nē hozzā, mondom, mer āttō is úgy mēbbetegēdēt osztān. | Jó, de, de hozok, de hozok. | Hāt nē ēhēzzēn, mikor itt á sok sült hús. | De mā ākkō ānný-jān vō”tāk ott á kemēnc” elōtt. | Hāt mēk fēlik sē vō”t āz mēssűve, mikō ōk āszt ēttē”k. | Mondom, csāk āgyād ānnāk á sok ēhēsnek, āki ot vān. | Mer á gyerekeji āzok, āzok szegēnyēk nāgyon koplāltāk. | Mer āz āpjok mēgētte tōlők á zutō”lsō hārāpāst is, á hād gyerektō. || Én mōg oszt szittām, hogy millyē āpā vāt tē”? | Hotyhā fēltēt āz á szegēny āsszon válāhonnān gyūt neki ety

csirke, | merd ők megétték a dögöt is. | Mire méffőtt a csirke, a zurá mind megétte húzsd belölle. | Feleségi még oszt sirátott. || Mondom, hálod-é, ákaszányi való bitáng embér ő! Hā, de mi csinālyák, Māri néni, mi csinālyák, ászonygyá. Hová mēnyek ennyi gyerekekvel? | Mondom oszt neki, hoty | hāt hálod-é, evvel keserves lēssz a zéletēd. | Mer a gyerekket sājnātām. | Mājd ēccēr sūttem én kēnyeret, | oszt' mikor bētētem a kemēncébe, | négyéves lēhetētt a kis Styefān. | Á még mā igy űl a kemēnce előtt. Csāk ēty kis rekli vó't rájtā, lēfelē nem vó't sēmmi sohā. || Így űl a kemēnce előtt. | Tētkā, mā klēbā? [= Nēni, van kenyér?] Nā. | M'nd'm, jāj, Styefān, mā, m'nd'm, mē nem sūlt mēg. Ennek mēk kēl sū'nyi a tűznē. Osztān mondom, kihúsztuk a tüzet, oszt mē kēl sūnyi a klēbānāk. | Hām montā, hogy jā, helyēs, helyēs. | Mikor kisūttem a kēnyeret, de mā szākājtottām nekik ēty cipó't. | Kiszēttem a kēnyeret, mēmmsogattām, | a kiscipót mē kivēttem a kemēncébō, | de meleg is vó't. | Mondom, Styefān, e'm még a tijeťk lēssz, a gyerekkēkē, nem a zápādē, a gyerekkēkē. | Hogy jó lēssz! || Hāt m'ndom, de mibe viszēd mā el, vidd el ānyādnāk! | Māj fēlkāptā szegēny a kis pulóvernāk itt a fārkāt, | oszt odātētem neki a kēnyeret, de nāgyon meleg vó't. Nygyā ['Azt mondja'], tētkā, tētkā! Hogy mā jōt ēgetyi a kēnyēr. | Szālāt oszt elēbe a zānnya. | Ászonygyā, hoty Styefān, Styefān, mi vān, mi hugy? ['Hogy vān?'] Hogy gyōjje elē'be gyorsān, mer neki a hāsāt mā sūtyi jā kēnyēr. || Vitte ő āsztā' házā szēgēny, āz ānnya āszt szētszābdostā nekik mindēggyiknek, mēg āz urā házā nem gyōtt. | Azutān oszt a kizsgyerēk mindē, mindē gyōt nālung, de āszt monthātōm, hogy ēty tojāst el nem vittek vó'nā, hā itt āz udvārbā tojt a tyūk, mer āszt is āttāk Bākō'hāzārū, hārom tyūkot. | Ēty tojāst ēl nem vittek vó'nā, vāgy a kerbōl ēty szāl gyümōcsōt el nem vittek vó'nā | āzok a gyerekkēk sohā. | Hā mēttānātāk a tojāst, ākkor hosztāk. | Tētā, hogy mā hosztāk nekēm a tojāst. | Mo' ['Mondom'], vigyētek e', mā sūsse mēg ānyād! Hū, nem, nem vētte el a feleség. | Hā én āttām, āszt elvētte, de āmit ők tātātāk, āszt nem szābād vó't. | Szōāl pārátlān csālād vó't, āsz monthātōm rā, | csāk ők ojjanok vó'tāk, mint a cigānyok. | Hogy ők megēttek mindēnt a vilāgon, | āgyāzāt nem vó't sēmmi. Nēty kārót beūtēk a sārōgbā, | tēttek belē ēty kis szālāmāt, | oszt igy a kābātyokvāl vāgy āmilyik vó't, bētākārōddoztāk, oszt űgy āluttāk, | rākāzsbā. Sē ruhājok nem vó't. || Tisztoskogyni nāgyon keserves vó't: āggyiG a gyerekkēk mesztelen vó'tāk, mīg a zānnya kimostā a ruhājokāt. || Hāt oszt montā nekik a férjem ē, hogy | hálod-é, Styepān, nem jó lēsz nekēd itt, | nē mārāggyā itt! | Eriggýē a tōbbi űtān! || Hāt, hāt, Gyulā bācsi, āszonygyā, hāt Gyulā bācsi, | el is mēgyēk, | el is mēgyēk, mēr nem el || a zāpjā is it lākott, de elmēnt | innen. El is mēgyēk, | mer nekēm itt, igāz-ē, nem lēsz sēnki, āszonygyā, igāz-ē? | Ászonygyā, hogy nem Styepān, nem lēssz sēnki. | Mer ezēk a māgyārok māj lāssā'-lāssā' házāhū zō'd'nāk. | Hāzā izz gyōtt, | mint házājōtt. | Egész | egész fālubō nem mārāt odā sēnki, igāz-ē? | Elōb Māgyārōrszāgrū gyūttünk házā, āzutām mek Csebō'. | Hāt onnān nem ākātāk ōket engedni, igāz-ē, de oszt montāk, hoty hāt ők nem ōnkēntēsēk, | oszt ők is minnyājān házājōttek. | Hāt nāgyon, nāgyon nehez vó't āz ēlēt: sēmmi nekū űjbō kezdenyi mindēnt.

— Ez a deportálás mikor történt?

1. AK. — Hām bā vó't, Gyulā?

2. AK. Ötvenhé'dbe.

1. AK. — Ötvenhé'dbe? [Az adatközlők rosszul emlékeztek erre a szomorú eseményre. A deportálásokat 1946. november 17-én kezdték meg, és 1947. február 23-án állították le. 1947 áprilisában indult meg a magyar—csehszlovák lakosságcsere, s 1948 végén fejeződött be. Vö. VÍGH KÁROLY, A szlovákiai magyarság sorsa. Bereményi Könyvkiadó, é. n. 129—48. — Cs. N. L.] De hāt | nem tuttō'nk mit tēnnyi, igāz-ē? Azótā is tālān nem is tuggyā sēnki, hogy, | hogy a komiszārēk, ki-ē, ki vitette el a fālut.

— Mikor jōttek vissza? Mikor jōttek hāza? [Az adatközlő nem hallotta jól a kérdést, ezért kellett ismételní.]

1. AK. — Meggyig? | Ēggy ēvig ...

2. AK. — Vó't, āki két ēvig vó't, vó't, āki ēggy ēvig vó't.

1. AK. — Mink ēggy ēvre, igāz-ē?

2. AK. — *Vó^t, áki mēvārtā à zesemēnyt, fēlszábadoszták, nem engették ētyszerre ki ōket onnān.*

1. AK. — *Onnān is szōktek, de vó^t, áki bevārtā, igāz-ē, āmīg engették. | Csāk hāt mindēnki úgy gyōt házā, szēgēnyű. || Mēr mā à jó^uszāgjā nem vó^t sēnkinek, de osz mégis ānnyirā ipārkodott à fālu, | hōgy mindēn mēllētt. | Mindēn mēllētt. Ákkó ozd gyōtt à szōvetkēzet, ā^m mēgint elvēt mindēt. Mē [‘Mār’] | Most mēgint újbó. Ugyi mā, mā nekō^unk mint ōrēgēknek, | így is jó^u, | mer mēvvān āz à kis nyugdí. De bizony à fījátāloknāk nehéz. | Külōnōsen csālādosoknāk, mer āzé, hōgy à munkādīj keves, | mer à szōvetkēzet is elég szēgēny | osz hāt ōk ōk szoros helzēdbe vānnāk. | De oszt āhoty tuggyuk, úgy ōkōt is nēhā-nēhā húzuk, āz ōrēgēk mēg, de muszāj. | Ez itt én à | zunokām^uvāl lākok, āz unokām^unāk à fījāvāl, dēdunokāmmā, | āvvāl lākok. | Neki épītētűk à hāzāt, | mer à || vōmnek is, neki is hāt ugyē, tānītō^u vó^t, hol it lākot, hol ot lākott, | oszt ō nem is épītkēzett. Az ūpjā hāzābā lākik. It mēg āszontā à zurām ē, hōgy épīccsō^unk ēty hāzāt, Māri! | Māj vālāki gondō^unkāt visēli érte. | Hāt oszt ō osztān mer mēkkērdēsztē, hōty, fījām, nem mēg o [‘ōlyan’] fījātāl vó^t, ākkor mēnt el iskolārā. Fījām, hāzāt épījēk-ē, vāgy āutót vēgyek? | Hāt āszontā ol’ān fījātāl ēsszel, hōgy | nāgyāpā, | hā hāzām lēssz, bārhol lākok, jó^u lēssz, | mēr āsz mēktānālom. De mēg āutót vēhetēk, hā élēk tovābb is. | Íty foktunk oszt mīng bē kettēn à zēpītkēzēzsbe. | Ō āsz mār idē nōsūt nālōnk. | Hāt mondom, māj māj csāg gondō^unkāt viselik, hā mēkhālō^unk. Mēg osz mont-hātom is, hōgy jó^u, | jó^u csālād. | Vān neki kē^t lānyā, | de ollyān ēggyek vāgyō^unk mājnem. || Hā bāl’ō^unk [!] vān, neki szō^ulunk, vāgy gyōnnek. Mēr vān ēgy māsik dēdunokām is, ā^m mēg à falubān vān fērjnē, | mēg à lānyom is it vān à fālubā. | Hāt minnyājān így vāgyō^unk. | Jāj, jāj! || Meleg vān it nāgyō. Ol’ān hūlōt à levegō^u. Pēgyig ...*

— Igen.

1. AK. — ... mā mos nem ... [Hosszú szünet, a mondatot nem fejezte be.] || *Nehéz sorson mēntō^unk mi kērēstű. | Ászt à rēngeteg vāszoholmit, hōgy egész életēmbē mennyit szōtem, fontām. | Vālāki hāsznāt vētte. Hābār mā mos nem kēl, mēr mā à fījātāloknāk māmā nem kēll à vāszon. | De ēvītēk, mégis elvītēk.*

CS. NAGY LAJOS

SZEMLE

Wörterbuch der Wiener Mundart

von MARIA HORNUNG

unter Mitarbeit von LEOPOLD SWOSSIL.

ÖBV Pädagogischer Verlag, Wien, 1998. 744. l.

1. Méltán tekinti legfontosabb alkotásának, élete főművének MARIA HORNUNG az 1998 őszén megjelent „Wörterbuch der Wiener Mundart” című munkát. Ez a nagy terjedelmű könyv nemcsak a bécsi városi nyelv szókincsének gazdag gyűjteménye, hanem a „bécsiesség”, a Wienertum valóságos enciklopédiája is. Szócikkeiből város- és művelődéstörténet bontakozik ki, az egyes társadalmi csoportok szokásai, hagyományai elevenednek meg, a régi császárváros jellegzetes alakjai lépnek elő a lapokról. Szemléletes, találó szóképek, tréfás, olykor vaskos szólások sorakoznak egymás után. A címszók és a példamondatok a megőrzött régi, és a mai beszélt nyelvet fonetikus átírásban örökítik meg; így a szótár forgatója nem csupán a szavak tartalmi vonatkozása-it, hanem azok hangzását is tanulmányozhatja.

Bécs egyike Európa hagyományokban leggazdagabb fővárosainak. A XIII. században vált a Habsburgok székhelyévé; jelentősége ettől kezdve fokozatosan és folyamatosan emelkedik. Fény-

korát századunk első évtizedében, az első világháború előtti években élte. Ez idő tájt már nemcsak az osztrák-magyar monarchiának a központja, de Közép-Európa kulturális, tudományos, művészeti életének egyik irányítója is. Mindig befogadta és magába olvasztotta a monarchia más területeiről bevándorló, más nemzetiségű alattvalókat. Az ő nyelvük, szokásaik nyomai is fellelhetők Bécs nyelvében. Az első világháború előtt mintegy százezer cseh anyanyelvű lakosa volt a császárvárosnak. (Nyelvi hatásukhoz vö. WALTER STEINHAUSER, *Slawisches im Wienerischen*. 1978.²) Az egykor Bécsben élt magyarokról egy korábbi tanulmányomban írtam (Adalékok a bécsi városi nyelv és a magyar köznyelv kapcsolatához. In: *A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I.* 1988. 452—61).

„Bécs Ausztria nyelvjárásainak szíve” — „Wien ist das Herz der Mundarten Österreichs” — hirdeti egy tanulmánya címében EBERHARD KRANZMAYER. A város külső pereme, távolabbi környéke — állapítja meg — sok nyelvi régiességet őriz, míg a belső kerületek, a város maga új nyelvi formákat alkot. Ezt a kettősséget: a régit és az újat foglalta egybe ez a szótár.

A szerző, MARIA HORNUNG, hosszú éveken át a Bécsi Egyetem tanára, kiváló név- és nyelvjáráskutató, a dél-tiroli nyelvjárások tanulmányozója, évtizedeken át a WBÖ. (*Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich*) munkatársa, majd szerkesztője, ezt a könyvét szeretett szülővárosának, Bécsnek ajánlotta.

Sokféleség és állandó változás jellemzi a számtalan színárnyalatban csillogó, villódzó bécsi városi nyelvet. Határai messzire terjednek térben és időben egyaránt. A hajdani fuvarosok istállóí, csűrjei, a munkáslakta elővárosok, a villanegyedek, az előkelő, zárt paloták, amelyekben a császárkor arisztokratái laktak, a nyugati városrészek kiskocsmái, a „heurigerek”, ahol az egyes társadalmi rétegek tagjai találkozhatnak egymással, mind részei a bécsi nyelvterületnek. Ez a nyelv minden újat befogad — idegen elemeket is —, de mindent átgűr, átalakít, a maga ízléséhez igazít: naponta újjászületik. A bécsi ember képes arra, hogy zsargont, nyelvjárást, köznyelvet, bécsies színezetű irodalmi nyelvet használjon — mindig beszélgetőtársához igazodva.

2. A bécsi nyelvjárás kutatásának története. — A legrégebbi bécsi szótár, amelynek létezése ismeretes, 1300 körül íródott: a hatalomra került — svájci származású — Habsburgok és azok udvari népe számára. Sajnos az értékes kézirat valamikor a század elején eltűnt. Bár azt már korán felismerték, hogy Bécsnek sajátos szókincse van, a tüzetesebb vizsgálódásokra csak a német romantika nyomán került sor; hosszú ideig főként a német nyelvterület más részéről Bécsbe utazók észrevételei utaltak a nyelvjárás sajátosságaira: „lustig und naiv” — így jellemezte egy németországi tanulmányozója a bécsi nyelvhasználatot még a XVIII. század derekán.

1800-ban jelent meg az első tudományos igényű áttekintés az ausztriai német nyelvjárásokról „Mundart der Österreicher” címmel. Ezt követte 1825-ben a bécsi sajátosságokat tárgyaló „Wiener Idiotikon”; 1847-ben CARL LORITZA tette közzé „Idioticon Viennense” című munkáját; majd 1873-ban FRANZ SERAPH HÜGEL „Der Wiener Dialekt”-je egyidejűleg Bécsen kívül Lipcsében és Pesten látott napvilágot. (FR. S. HÜGEL, *Der Wiener Dialekt. Lexikon der Wiener Volkssprache*. Wien—Pest—Leipzig, 1873.). Az ő gyűjteménye máig is a bécsi szókincsre vonatkozó alpműnek tekinthető. A későbbiekben sokan merítettek belőle, köztük műkedvelő nyelvészek is (vö. ehhez: MAY MAYR, *Das Wienerische. Art und Redensart*. 1924., 1929., 1980. 5—18). Ugyancsak jelentős forrásnak számít ma is JULIUS JAKOB „Wörterbuch des Wiener Dialektes” című könyve 1929-ből.

A bécsi városi nyelv iránti érdeklődés folyamatos. Az utóbbi években, évtizedekben is több gyűjtemény, tanulmány került a nyilvánosság elé, néha csak új köntösbe öltöztetve a régiek anyagát.

MARIA HORNUNG bevezetőjében hangsúlyozza, hogy ez a szótár minden eddiginél gazdagabb: szóanyaga teljesebb, több nyelvi réteg használatát figyelembe vette, rövid etimológiákat is ad, és szinonimákat is közöl. Egyébként ő jelenleg — a legrégebbi nyelvmelékek alapján — a bécsi városi nyelv történeti-etimológiai szótárán dolgozik.

3. A szótár előtörténete. — A bécsi élet és nyelv lelkes tanulmányozója, RUDOLF STÜRZER humorista a múlt század fordulóján egy bécsi szótár alapját vetette meg. Gyűjteménye hosszas hányódás után 1967-ben került MARIA HORNUNGHOZ, azzal a megbízással, hogy azt — átdolgozás után — kiadásra készítse elő. Az adatok tanulmányozásakor azonban kiderült: a zömmel régi bécsi, „altwienerisch” velős, erőteljesebb duzzadó (saft- und kraftstrotzendes Dialektgut) kifejezések feldolgozása nagyon egyenetlen és hiányos. Ezért STÜRZER gyűjtését kiegészítette HÜGEL, JAKOB, MAX MAYR és mások adataival, saját céduláival, valamint a WBÖ. Hauptkatalog-jának vonatkozó anyagával. Korszakbeosztása: régi (alt): az I. világháború végéig, új (neu): 1945-ig, mai (jung): a mai bécsi fiatalok nyelve.

A hangjelöléshez a bécsi kiejtést leíró tanulmányokat, hangszalagokat, saját és munkatársai közvetlen tapasztalatát, valamint a bécsi nyelvjárási iskola (Wiener mundartkundliche Schule) gyakorlatát követte. Címzőként a régi (altwienerisch) hangzást rögzíti, az újabb változatok csak utalásszerűen szerepelnek, mintegy kiegészítésként. A jelentések megadásakor több időbeli réteget is figyelembe vett — a legújabbakat is beleértve; a sajátos bécsi árnyalatokat gazdagabban szemlélteti, mint az általános, a szélesebb német nyelvterületen használatos alapjelentéseket.

A szócikkek végső formába öntését hosszas viták előzték meg. A szerző a régi bécsi kiejtés és szóhasználat rekonstruálásához édesapja, valamint hajdani professzorai: Eberhard Kranzmayer és Viktor Dollmayr választékos beszédmódját idézte fel emlékeiből; Rudolf Stürzer gyűjteménye viszont az alsóbb társadalmi csoportok harsányabb és nyersebb, olykor durva elemeivel színesítette az anyagot.

4. A szótár felépítése. — A címzők — a nyelvjárási szótárak hagyományához igazodva —, a bajoros nyelvjárások betűrendjét követik. Együtt szerepelnek a *B—P*, *D—T*, *G—K* kezdetű szavak (figyelemmel a zöngétlen médiák helyzetére); a címszavak egésze a régi bécsi nyelvjárásban íródott, a már említett bécsi dialektológiai iskola jelölésrendszeréhez igazodva (részletes magyarázatához vö. Zur Lautschrift, 19—22). Ez a módszer, a címzők írásában érvényesülő következetesség a német-osztrák szótárforgató számára magától értetődő eljárás, de a nem német anyanyelvű olvasó eligazodásához némi gyakorlás szükséges. Szerencsére a tájékozódást megkönnyíti a fonetikus írást követő köznyelvi értelmezés. Íme, néhány példa: *Bflântss*, der, Aufschneideri — 'flanc', 'felvágás'; *Dsima*, das, Zimmer — 'szoba'; *Dschadasch*, der Csárdás — 'csárdás'; *Grisdkhindlmaqkd*, der, 'Cristkindlmarkt', 'Weihnachtsmarkt' — 'karácsonyi vásár' (a bécsi Belvárosban).

Az értelmezést a jelentések felsorolása követi példamondatokkal, szólásokkal illusztrálva (ezek is fonetikus átírásban), majd etimológiai megjegyzések következnek. A legfontosabb szinonimák zárják a szócikkeket. Ahol szükségesnek látja, a „rég” és az „új” nyelvhasználat közötti különbségeket is feltünteti a szerző. A feldolgozott szakirodalom jegyzékét a szótár végén találjuk. A magyar olvasó örömmel nyugtázza, hogy az EWÜng. is szerepel a források között.

5. A szóanyagról. — A szótár enciklopédikus jellegét egyetlen szócikkkel szemléltetem; a könnyebb áttekinthetőség kedvéért rövidítve, fordításban:

Dsilinda, der, 1) Zylinderhut — 'cilinder', magas, henger alakú, merev, főként fekete posztóból vagy selyemplüssből készült kalap, amelyet a régi Bécsben a férfiak hivatalos vagy ünnepi alkalmakkor viseltek (a nők lovagláskor); a francia forradalom után egész Európában elterjedt. (Szinonimái: 1. *Ängsdrearn* (1848-ban a konzervatív bécsiek viselete); vö.: *Dęsn*, *Glack*, *Hüsn* stb.); *runta midn Dsilinda!* 'le a cilinderrel!' — mondták a régi Bécsben a fennhéjázónak; de ezzel bíztatták a Prater céllövöldéjében a cilinderes bábuk „lelövésére” a játékosokat; *ęa hęd miassn in Dsilinda nęma* 'vennie kellett a cilinderét': 'nyugállományba kellett vonulnia'. 2) A petróleumlámpa része. 3) Mértani test. Etim.: gör. *kylindros* 'henger'. — Viselet- és politikatörténet, játékoság és ironia van együtt a szócikkben.

6. „Bécsiességek”. — Tizenöt szócikk kapcsolódik a bécsiek kedvelt italához, a sörhöz. A *Bia* — Bier 'sör' előtagként is szerepel: pl.: *Biabauch* 'sörhas', *Biablampe* 'sört vedelő'; *Biadämpf* 'sörmámor', *Biadippla* 'sörmaradék', 'hanzi', 'ezt fogyasztó'; *Biadsacha*, '-dsaga' 'sör-cégér' stb. A kávé (*Khafē*) szöveggyűjtése tizenhét szócikkben szerepel. A császárság, a „birodalom” nyelvi öröksége a *Kheisa* 'Kaiser', 'császár' szó gazdag szócsaládjából a *Kheisabqad* 'Kaiserbart', 'császárszakáll', 'pofaszakáll', *Kheisarog* 'Kaiserrock', 'császári egyenruha' közvetlenül idézik Ferenc József emlékét, de a *Kheisa* 'Kaiser' > *kaiser*- 'nagyon jó', 'finom', 'különleges' jelentésű felsőfokú melléknévi jelzőként, mint összetételek előtagja is gyakran szerepel: *Kaiserbier* '-sör' *Kaiserbirne* '-körte', de mint -hal, -cipó, -hús (szalonna), '-smarni', -zsemlefajták első eleme is helyet kapott a szótárban. A szép, napos nyári időjárás is *Kheisaweda*, és — természetesen — a *Kheisaschqd* 'Kaiserstadt', 'császárváros' név — Bécs címe 1918-ig, a császárság megszűnéséig — is felbukkan.

A csipős nyelvű bécsiek találó neveket adtak az egyes kerületeknek, városrészeknek is: *Blödsensdqaf*: 'Blödseindorf', kb. 'Bárgyúfalva': a *blöd* 'buta', 'tompá', 'bárgyú' + *Dorf* 'falu': a XVIII. kerületi *Pötzleinsdorf* nevére alkotott szójáték. A VII. kerületi *Neubau* egy része a *Brülfántingrund* 'Brillantengrund', 'briliánsföld (-telek)' megjelölést őrzi. Egykori lakói Mária Terézia és II. József idejében az ottani telkeken létesített mintegy 260 selyemszövő műhelyben dolgoztak, idővel — a hagyomány szerint — meggazdagodtak.

A szótár megőrizte, megörökítette a hajdani császárváros jellegzetes alakjait. Felbukkan a *Mülfrau*, *Mülimadl*, a 'tejesasszony', 'tejeslány', a *Khesdnbrqda*, *Maránibroda* 'gesztenyesütő', akit *Wintaschwoibm* 'Winterschwalben', 'téli fecske' néven is említene, mivel — a fecskéhez hasonlóan — időszakosan jelenik meg. De találkozhat az olvasó a *Lawendlweib* 'utcai levendula-árus asszony' vagy a *Nqschmqakdweib*, a híres bécsi piacon, a Naschmarkt-on árusító kofa nevével is. Szerepelnek a *Schrammeln* 'sramlizenészek' és a *Schuasdabua* 'suszterinas' is.

A közös történelmi múltat idézik a császárváros hajdani cseh lakóira utaló tréfás-gúnyos kifejezések: a *Bem* 'Böhme', 'cseh' és változatai: a *Bemak*, *Dsopak*, *Wentssl*; a származékok: *bemakln* 'csehül beszélni', 'csehes kiejtéssel beszélni németül'; *bemisch* 'böhmisches, tschechisch', 'csehül' (ennek a szónak 'idegenes', 'különös' jelentése is van). Számos csipős szólás is kapcsolódik a csehkehez: lassú munkavégzésükhöz, 'bevásárlási szokásukhoz' stb.

A magyarokra jóval kevesebb, enyhébb, de jellemző kifejezés utal. Ilyen a *Mulatschak* 'mulatság', 'ausgelassene Unterhaltung', 'szilaj, féktelen (edénytöréssel járó) dárídó' (vö. HORVÁTH MÁRIA, Nyelvi kölcsönhatások Ausztria és Magyarország között a monarchia idején. In: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. II. Bp.—Wien, 1991. 1156). A *Dolabodsch*, *Tolpatsch* 'Tölpel', 'ungeschickter Mensch', 'ügyetlen ember' jelentésű szót is — némiképp elhomályosult etimológiára utalva —, magyar eredetűnek tekinti a szótár.

A csúfolódó megjelölések sokaságát alkalmazzák a bécsiek a tenyeres-talpas, fecsegő, tracsoló, pletykálkodó nőkre: *Drampe*, *Drotschn*, *Drotschmiarl*, *Drotschweib*, *Bqplarin*, *Kheiffm* stb.

A gúnynevekből kijut az egyes foglalkozási ágaknak, munkahelyeknek is: *Maknschlečka* 'Markenschlecker', 'bélyegnyaló' a postatisztviselőket csúfolja; az *Austdriahot* 'Austriahotel' a bécsi rendőrigazgatóság épületére utal (ez ugyanis eredetileg az 1873-as világkiállítás szállodája volt).

A hivatalnokok (*Beämtn*) anyagi helyzetére számos ironikus célzás vonatkozik: *Beämtn-bauntissal* 'Schusterlaibchen aus dunklem Mehl', 'susztercipó barna lisztből'. A „valódi” susztercipóhoz kevert lisztet használtak. Az összetétel utótagjaként szereplő *-Bauntissal*, *Baunzerl*, *Paunz(e)* pedig finom fehér cipócska (WBÖ. 12. Lief., *Paunz(e)* alatt); így az elnevezésben rejlő ellentét még erősebb. A *Beämtnbrädl* 'Beamtenbraten', 'Zervelatwurst', 'szafaládé' megjelölés éppúgy a hivatalnokok szerény anyagi helyzetére utal, mint a *Beämtnfuaröln* 'Beamtenforelle', 'beamter-pisztráng' azaz a sós stangli (sós-rúd) vagy a *B.groppfm* 'B. Krapfen', 'b. fánk', a barna zsemle; végül összegezőként: *Beämtnschlucka* 'B. Schlucker', 'nyelő, nyeldeklő, csukló hivatalnok', 'éhező

(éhenkórász) hivatalnok'. Párhuzam kínálkozik a felső fokot jelentő *Kaiser*- és a *Beamter*- előtagú összetételek egybevetéséből.

Néhány példa a sajátos, „wienerisch” kifejezések köréből: *Eksdra* (Wuasschd) 'Extra', 'valami rendkívüli, kiváló, nagyon finom', pl. finom felvágott, kolbász (Wurst). Az *Eksdra* gyakran fordul elő összetételek előtagjaként. *Ochdl* 'Achtel', 'nyolcad liter' (jó bor az étkezéshez). A *Fatameqda* 'Vatermörder' nem 'apagyilkos', hanem a század elején viselt merev, magas férfigallér.

Nem csupán a „régí”, de az „újabb” is helyet kapott a szótárban: így a labdarúgás kifejezései: pl. *aufgawaln* 'aufgabeln', 'villázni', vagyis 'lábheggyel könnyedén érinteni a labdát'. A televízió tréfás elnevezése: *Bodschnkhino*, a *Bodschn* 'Patschen', 'házicipő, papucs' + *Kino* 'mozi' összetétele. A *Blechdrottl* 'Blechtrottel' szóegyüttes a számítógépet jelöli. Elemei: a *Blech* 'bádóg, pléh' + *Trottel* 'buta, hülye'. (Kiegészítésül: a *Blech* szónak több jelentése is van: 'Geld', 'pénz', 'Wertmarken' 'bón'; de jelenthet mindent, ami hibás vagy helytelen.)

7. Magyar elemek a szótárban. — Számuk aránylag kevés. Vizsgálatukhoz vö.: INGEBORG GEYER, Ungarischer Wortschatz in der Wiener Umgangssprache und älteren Wiener Mundart (in: A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. 1: 394—7); továbbá: HORVÁTH MÁRIA, Nyelvi kölcsönhatások Ausztria és Magyarország között a monarchia idején (uo. 2: 1156—9). Ezek — a jórészt régi — kölcsönzések ebben a szótárban is fellelhetők: *Badschi* 'bácsi', *Bagántschi* 'bakancs', *Bagáuna* 'bakonyi disznó', *Balatschinkn* 'palacsinta', *Bandúa* 'pandúr' (történetileg pontatlan etimológiával), *Báprika-Jantschi* (l. alább), *Bauarngolasch* 'parasztgulyás', *Bogátschn* 'pogácsa', *Deschek* 'tessék', *Dewredsina* 'debreceni (páros)', *Dolobotsch* 'talpas', 'gyalog katona' (pontatlan etimológia), *Dschacko* 'csákó', *Dschadasch* 'csárdás', *Dschitari-dschári* 'csiri-csári', *Dschinákl* 'csónak', *Dschuari-muari* 'csúri-muri', *Gatihosn* 'gatya', *Golasch* 'gulyás' és származékai: *Golaschfleisch* 'gulyáshús', *Golaschgodsqcka* 'gulyástemető; kövér ember, pocakos', *Golaschhiitn* 'gulyásbódé', a gulyás utcai árusítóhelye, *Golaschkhanón* 'gulyáságyú', *Golaschreindl* 'gulyásfőző edény' (bogrács, kondér); 'kis karimájú férfikalap', *Golaschsofd* 'gulyáslé (szaft)'; *Hárdeks* 'ördög' (szitokszó), *Husá* 'huszár' (téves magyarázattal), származékai: *husárisch* 'huszár-módra', *Husárln* 'hármásban játszott tarokk', *Janschdi* 'Jancsi', *Joschi* 'Józsi', 'rövid férfikabát', *Khurúts* 'kuruc', *Kutschn*, *Gutschn* 'kocsi' és származékai; *Maschekseite* 'másik oldal', *Mischko* 'Miska', 'borfiú', *Mulatschak* 'mulatság' (l. fönt), *Rampasch* 'rámzás', *Rawawuaschd* 'Raaber Wurst', 'győri kolbász', *Rowisch* 'rovás'. Hiányzik a *Langosch* 'lángos', a *Letscho* és még néhány, a bécsi nyelvben használatos magyar eredetű szó.

A *Báprika* 'paprika' — természetesen — szláv, közelebből szerb eredetűnek van feltüntetve, de a magyar közvetítésre — más forrásokkal ellentétben (így: W. STEINHAUSER i. m. 57; WBÖ. 10. Lief. 301) — nem utal. A szócikk szerint a zöldpaprika és az érett paprikából őrölt fűszer fontos szerepet játszik a bécsi konyhában: *grine Báprika* 'grüne Paprikaschoten', 'zöld paprikahüvelyek', *gfüde Báprika* 'gefüllte Paprika', 'töltött paprika' (mit Faschiertem und Reis gefüllte Paprikaschoten) 'vagdalt hússal és rizzsel töltött paprika' — minden valószínűség szerint „magyar importból” származó étel a bécsi konyhában. A WBÖ. idézett szócikke még a *Paprikasch* 'Paprikaspeise'; *Paprikahuhn* 'paprikás csirke' ételneveket is közli, s a vonatkozó adatok Burgenlandból és Alsó-Ausztriából valók.

A *Báprika-Jantschi* — az értelmezéssel ellentétben — nem becenév, hanem a vásári pojáca vagy bábfigura neve (vö. ÉrtSz.).

Némely esetben nehéz eldönteni, hogy a magyar eredetűnek tekintett szavakhoz fűzött magyarázatok félreértésen, pontatlan feljegyzéseken vagy „népetimológián” alapulnak-e. (Ezek a feltevételek összefügghetnek egymással.) A század elejéről származó magyar vonatkozású cédula-adatok még a régies magyar helyesírással (pl. cz) kerültek be a szótárba.

A tüzetes vizsgálódás az osztrák—magyar nyelvi kapcsolatokat is erősíti: szaporodott azoknak a szavaknak a száma, amelyek jövevény-jellege ugyan eddig is ismert volt, de szótárainkban nem, vagy csak elvéve kaptak helyet; csupán a beszélt nyelvből, a korábbi nemzedékek szóhasználatából, a századeleji szépirodalomból adatolhattuk őket, mint közös múltunk: a monarchia örökségét. Kitágult a tükörszók és -szólások köre is; bár itt továbbra is részletes elemzést igényel, vajon közvetlen hatásokról vagy az azonos szemléletből adódó nyelvi megformálásról beszélhetünk-e. (Vö. ehhez: „Adalékok a bécsi városi nyelv és a magyar köznyelv kapcsolatához” című dolgozatomat; in: A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusának előadásai, 1983. augusztus. 1: 452—61.)

MARIA HORNUNG szótára valóban a bécsi városi nyelv enciklopédiája. Hossz- és keresztmetszetben egyszerre varázsolja elénk ezt a nagy múltú, hagyományait őrző, de megújulásra mindig kész tréfás-csipős-játékos nyelvet a maga sokszínűségében. Munkája gazdag adattára az évszázadokra visszatekintő osztrák—magyar nyelvi kapcsolatoknak is.

A szótárforgató várja a lankadatlan buzgalommal tevékenykedő szerzőtől a megígért, történeti és etimológiai utalásokkal, adatokkal kiegészített „Alt-Wiener Dialektwörterbuch” megjelenését is.

HORVÁTH MÁRIA

Stilisztika és gyakorlat

Szerkesztette SZATHMÁRI ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 1998. 373 l.

Új kötetel jelentkezett a SZATHMÁRI ISTVÁN vezette, az ELTE Mai magyar nyelvi tanszéke mellett immár 25 éve működő stíluskutató csoport. A két évvel korábban megjelent, elsősorban stíluselméleti kérdéseket tárgyaló első kötetük után most stíluselmzéseket adtak közre, összesen 25, szinte kivétel nélkül nagyon jó, sőt kitűnő elemzést.

A kötetet Szathmári István szerkesztői bevezetője indítja. Röviden bemutatja a kutatócsoportot és munkamódszerét, s ugyancsak röviden kitér arra, hogy jellemezze az utóbbi évek stilisztikájában bekövetkezett változásokat, a gazdagodást, a differenciálódást. Örömmel állapítja meg, hogy a stilisztika fejlődése igazolni látszik ennek a tudománynak korábban kétségbevonott létét, bár a gazdagodással, sokoldalúsággal természetesen együtt járnak felfogásbeli különbségek is. Ehhez meg kell jegyeznem, hogy a felfogásbeli túlzott sokszínűséget magam nem találom olyan örvendetesnek, még akkor sem, ha bizonyos fokig a stílus és stilisztika létét igazolja. Mert bár a stílus pragmatikai kötöttsége természetes módon korlátozza a stilisztika mint tudomány(ág) akár viszonylagos stabilitását is, feltétlenül szükség lenne legalább az alapfogalmak tekintetében saját, belső tisztázására, ha feltételezzük, hogy a stilisztika más tudományágakkal való szoros érintkezése ellenére önálló tudomány(ág). Másrészt ez a soha nem látott útkeresési hullám egyre inkább lehetetlenné teszi, hogy bizonyos régi felfogásokat és módszereket az újabb eredmények tükrében ne vizsgáljunk felül, de ne csak lényegtelen részleteikben, hanem alapjaikban.

Szathmári István a továbbiakban kiemeli a magyar stilisztika utóbbi éveinek terméséből a kutatócsoport három tagja által írt stilisztikai munkákat, SZATHMÁRI ISTVÁNÉIT, BENCZE LÓRÁNTÉT és TOLCSVAI NAGY GÁBORÉIT, s röviden be is mutatja őket. Majd áttekinti a kötet tematikáját, tárgyalja módszereit, s a bevezetés végén indokolja a szerkesztés elveit, amelyek szerint három fejezetre tagolódik a kötet: I. Költői művek stilisztikai vizsgálata, II. Szépprózai művek stilisztikai vizsgálata, III. Más stílusrétegek, műfajok stb. vizsgálata.

A kötet tematikai egységét, ahogy a szerkesztő is említi, eredetileg az elemzésre választott művek keletkezésének nagyjából azonos kora adta volna meg. S bár ehhez a legtöbb elemző

ragaszkodott, hiszen a két világháború közti korszak költőinek, íróinak műveit vizsgálták (Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Kassák Lajos, Füst Milán, Sinka István, Weöres Sándor, Elek Artúr, Móricz Zsigmond, Németh László, Márai Sándor, Szentkuthy Miklós, Kós Károly, Gulácsy Irén, Prohászka Ottokár), néhány, a korszakon kívül eső alkotó stílusa is sorra került (így Csáth Gézáé és Adyé, illetve Örkényé és Pilinszkyé).

A kötet szerkezete az elemzett művek műnemhez, illetve műfajhoz tartozása szerint tagolódik. Először a dominánsan lírai műveket elemző dolgozatokat olvashatjuk (Ady: Valaki útravált belőlünk, Pilinszky: Egy arckép alá, Kosztolányi: Halotti beszéd, Szabó Lőrinc: Az Egy álmai, illetve a Pilinszky metaforáiról, Tóth Árpád költészetének egy motívumáról, Sinka István költészetében a név mágiájáról és a halál motívumáról, Weöres Sándor egysoros verseiről és illusztrációikról szólókat). Utánuk tulajdonképpen az epikai művekről szóló elemzések következnek, de talán valóban jobb őket nem műnemként, hanem formailag meghatározni, és szépprózai műveknek nevezni, ahogy a szerkesztő tette a fejezet címében, hiszen az egyértelműen epikusnak számító regényen és novellán kívül (Móricz Zsigmond: Cserebere, A betyár, Németh László: Gyász, Füst Milán: Feleségem története, Kós Károly: Varju nemzetség, Gulácsy Irén: Fekete völgyének) szerepel itt a korban abszolút modernnek és társalannak tűnő, bizonyos vonásaiban a posztmodern világlátást és stílust előkészítő Szentkuthy-mű (Fejezet a szerelemről), elmélkedés (Prohászka Ottokár), naplórészlet (Csáth Géza) és televízióinterjújának készült, később könyv alakjában is kiadott írás (Örkény István: Rózsakiállítás), tehát az epika, sőt az irodalom határát súroló prózai alkotások (de még ebbe a tágabb körbe se fér bele a Kincses Kovács Éva által elemzett Kassák-mű, a Tisztaság könyvéből való Ritkán megyek az emberek közé című szabadvers, amely mindenképpen lírai alkotás). A kötet harmadik részében kapnak helyet az irodalmi műnemek közé nem egyértelműen vagy egyáltalán be sem sorolható műfajú írásokról szóló elemzések (Babits: Kölcey című esszéjéről, Márai Sándor Füves könyvéről és Búcsú című publicisztikai írásáról, Elek Artúr úti jegyzeteiről), s néhány olyan munka is, amelyeknek mindegyike nehezen illeszthető a kötet tematikájába, a leginkább még a Németh László nyelv- és stílusfelfogásáról, valamint stílusáról szóló, de a tudományos szövegek, illetve a reklámszövegek vizsgálata, bármilyen érdekes is, szétfeszíti a kötet kereteit. Ha ezeknek az elemzéseknek mindenképpen be kellett kerülniük a kötetbe, éppen miattuk talán jó lett volna kitérni a bevezetőben arra, hogy mi a lényegi különbség a művészi és nem művészi intenciójú szövegek között. Egy ilyen áttekintés szépirodalmi műveket elemző kötet esetében önmagában is fontos lehet, ez esetben pedig a különbségtétel végett feltétlenül szükség lett volna rá. Talán segítséget nyújtott volna az irodalom és nem irodalom határán levő műfajok elhelyezésében, illetve problematikájuk világosabbá tételében is (bár erre vonatkozó gondolatokat olvashatunk az egyes elemzések bevezetőjében, így pl. RAISZ RÓZSÁnak Márai Füves könyvéről szóló írásában).

Az eddig érintetteken kívül a szerkesztői bevezető terjedelméhez mérten arányosan nagy teret szentel a kötet elemzési módszereinek, a mögöttük levő szemléletnek, időzzünk el itt mi is kicsit hosszasan. Az — ahogyan Szathmári István maga is mondja — valóban nem állítható, hogy a kötet egységes elméleti alapon, egységes szemlélettel, azonos módszertani keretek között készült volna. A megközelítésmódok a retorikaitól kezdve a funkcionálisnak mondottan át a hermeneutikaiig terjednek, s nemcsak rajtuk kívül találkozhatunk más megközelítésmódokkal, hanem sok esetben egy elemzésen belül is keverednek a különféle szemléletmódok és módszerek. Mindezen természetesen nem szabad csodálkoznunk, hiszen ennek az „eklekticismusnak” nagyon is nyomós, a kötet keletkezési körülményeiből és témájából egyaránt adódó okai vannak. Gyakorlati indok az, hogy egységes szemléletet, munkamódszert csak akkor várhatnánk el a kötet szerzőitől, ha a kutatócsoport a modern értelemben vett „team” feltételei között, határozott, sokszor a kezüket (gondolkodásukat) megkötő irányítással, munkabeosztással és -megosztással dolgozott volna, illetőleg dolgozna. A kutatócsoport azonban minimális megkötöttséggel (ez a témaválasztásnak a két háború közti irodalmi alkotásokra való korlátozódása) dolgozott, s így nincs közös állás-

pontjuk a kutatás fő tárgyáról, a stílus mibenlétéről sem. (Bár ez utóbbról megállapítható, hogy az elmúlt két és fél évtized havonta ismétlődő vitái, egymás munkáinak folyamatos megismerése mára mindenképpen közelítette egymáshoz az egyének szemléletmódját.) Ha a csoporttagok az ország különböző városaiban, különböző intézményeiben dolgoznak, még ha mindannyian a stílussal foglalkoznak is, s havonta mindössze egyszer találkoznak, nem várható el tőlük a teljes együtt gondolkodás. Különösen nem, ha különböző nemzedékhez, különböző stilisztikai iskolákhoz tartoznak, sokszor egymásnak teljesen ellentmondó felfogással. Ezek után méltatlan lenne számon kérni rajtuk bármilyen egységes eredményt, annak kell inkább örülnünk, hogy a munkák együtt érlelése sokat lefaragott az évekkel ezelőtt még sokkal jobban látszódozó szélsőségekből, s ez a nagyon korszerűtlen szemlélet megszűnésén kívül abban is megnyilvánul, hogy emelkedett, egységesebbé vált az elemzések igény szintje, a természetesen meglevő színvonalbeli eltérések ellenére is. Azért emeltem ki mindezt, mert mivel az olvasó nem ismeri a csoport múltját és közös munkájuk laza jellegét, talán fel sem figyelne erre a spontán módon érvényre jutó, s az egyes elemzések minőségében megmutatkozó jótékony hatásra.

Az egységes szemléletmód (amely egy ilyen kötetet meglehetősen unalmassá is tenne) a kötet témája miatt is megvalósíthatatlannak látszik. Irodalmi művek elemzéséhez, bár elengedhetetlenek a szakmai — stilisztikai — és a tártudományi, elsősorban irodalomtudományi ismeretek, de az elfogadható recepcióhoz szükséges általános tudás, tapasztalat, sőt valljuk be, az elemzőtehetség nem kevésbé fontos; ezek pedig egyéniek. Éppen ezért válik az egységes szemlélet hiánya a kötet egyes, különösen legjobb dolgozataiban erőnyé: a választott mű problematikájának megfelelő, de szakszerű, talán szubjektív indíttatású, de objektíven kifejtett, szép, élvezetes, egyben módszertanilag is tanulságos munkákat olvashatunk.

A bevezetésben fölvetett kérdések ezzel be is fejeződtek, a recenzensnek pedig még hátra lenne az egyes elemzések bemutatása. Nincs könnyű helyzetben, hiszen mivel a kutatócsoportnak legalább másfél évtizede tagja, s most csak éppen „hosszabb szabadságon van”, nem tud teljesen elfogulatlan lenni. De nem is akar, hiszen amit a kutatócsoporti megbeszéléseken az itt megjelent elemzések korábbi változatairól elmondott vagy elmondott volna, a kötet megjelenése után és nyilvánosan már nem mondhatja el. Azt már kiemeltém, hogy az elemzések önmagukban, nem a kötet egyéb elemzéseivel mérten jók, hiszen az említett okok miatt egymástól nagyrészt független alkotások, így még az is nehezen várható el tőlük, hogy terminológiájuk egységes legyen (a legfontosabb terminusok általában közösek is). Általános észrevételként talán csak azt kellene még hangsúlyoznom, hogy a kötet munkái sokkal inkább tartják szem előtt magát az elemzett szerzőt, illetve a választott szöveget, mint az elérni kívánt tudományos célt, a mű stílusának leírását, s az ehhez alkalmazott módszert. Gyakrabban találkozunk bennük az írói életmű vagy adott mű keletkezési körülményeinek, korabeli fogadtatásának stb. tárgyalásával, mint az alkalmazott szemlélet és módszer részletezésével. A kettő között talán nem is választ(hat)ó viszony áll fenn irodalmi művek elemzésének esetében, hanem mindkettőre egyaránt szükség van. De a szemlélet és módszer nem maradhat implicit, ha — mint nézetem szerint — a nyelvész stilisztikusnak (vagy ilyenekből álló csoportnak) nem az az elsőrendű feladata, hogy megírja (akár egy korszakból) az (akár tipikusnak látszó) irodalmi művek stíluselemzését, hanem sokkal inkább az, hogy lehetőleg nyelvelméleti — legújabbban leginkább kognitív nyelvészeti — keretben dolgozzon ki módszer(eket), s mivel irodalmi művekről van szó, természetesen az irodalom mint művészeti ág belső törvényeinek a lehető legteljesebb figyelembevételével arra, hogy hogyan közelíthető meg, fogható vallatóra a műalkotás nyelvén keresztül. Ez a módszertani kifejtetlenség természetesen nem az egyes elemzések minőségét rontja (kivéve néhány esetet, amikor ennek hiányában csak az elemzés végén derül ki, hogy például stílusról szó sem esett), hanem elsősorban az általánosítás lehetőségét és módszertani hasznosíthatóságukat csökkenti. A kötetnek a szerkesztő által indokolt és elfogadható tagolása helyett tehát inkább aszerint tekintem át röviden az elemzéseket, hogy szemléleti és módszertani szempontból mennyiben nyújtanak újat, általánosabb érvényűt, s ezt kifejtik-e vagy sem.

A stílselemzés problematikájával foglalkozik dolgozatának első részében SZATHMÁRI ISTVÁN. Az irodalmi művek elemzési lehetőségeiről, fontosságukról, a műelemzésen belül elfoglalt helyükről szól azzal az igénnyel, hogy érintse a legújabb és legfontosabb elemzési módszereket. Röviden összefoglalja az általa választott, a verselemzéshez alkalmazott, funkcionális alapon álló komplex módszert, a korstílusokat és az elemzett műben szóba jöhető stílusirányzatot, a szecessziót is. Ilyen részletesen, didaktikusan rajta kívül senki nem tárgyalja a módszereket, s saját régi módszerét is megkísérli — legalábbis részleteiben — megújítani. KOCSÁNY PIROSKA célkitűzése világos, pontosan kifejti dolgozatának célját: nyelvi-stilisztikai elemzéssel explicálni a Németh László és Móricz Zsigmond művekről meglevő metaforikusan megfogalmazott elbeszélői nézőpontbeli különbségeket. Jó példa ez a munka arra, mi lenne a nyelvész stílselemző elsőrendű feladata. Kifejti még elemzése elméleti alapját és módszereit TOLCSVAI NAGY GÁBOR is két elemzésében. A Szentkuthy-mű szövegjelentésének szerveződését vizsgálja, egyediségét a retorikai hagyomány és a lineáris szerkesztés elutasításában, a szemantikai hagyományba nem illeszkedő, hanem az írói képzelet nyelvi játékaiknak eredményeként létrejött alakzatokban látja. Babits Kölcseyjéről szóló elemzését módszertani kísérletnek nevezi, bevezetésként részletes és tanulságos módszertani fejtegetést közöl.

Implicit módon, de mintaszerű módszerességgel tárgyalja témáját GÁSPÁRI LÁSZLÓ két dolgozatában: az egyikben a szövegtelítettséget s vele együtt a stíluszervező alakzatok rendszerét vizsgálja egy Pilinszky-versben, a másikban egy összövegnek és egy XX. századi lírai alkotásnak, a Halotti beszédnek és Koztoltányi Halotti beszéd című versének retorikai szerveződését elemzi. Ez utóbbi két alkotás intertextualitását fejti ki, a nem költői és a költői szöveget állítja szembe különböző, a stílusra nézve releváns szempontok szerint SZIKSZAINÉ NAGY IRMA értő és találó elemzésében, az elemzés módszereivel, választásának indoklásával azonban nem foglalkozik. A szövegkonstrukció és szövegjelentés összefüggéseit vizsgálja a módszer rövid érintésével BENCZE LÓRÁNT Prohászkanak egy elmélkedésében, a szöveg struktúrájának stíluszervező szerepét DOBÓNÉ BERENCI MARGIT egy Móricz-novellában, a módszer lehetőségeinek taglálása nélkül.

NAGY L. JÁNOS Weöres Sándor egysoros verseit strukturális szempontú szövegelemzés, majd az egyes nyelvi szintek grammatikai jellemzői szerint vizsgálja, anélkül, hogy külön kiemelné stíluszajátságaikat. DANYI MAGDOLNA Pilinszky metaforáinak rendszerezésével és részletes elemzésével a költő életművének stílusjellemzéséhez járul hozzá.

Éppen a műfaji besorolási nehézségek, illetve az irodalmiság, nem irodalmiság kérdésének tárgyalása emeli ki módszertani szempontból a többi közül RAISZ RÓZSA és CZETTER IBOLYA dolgozatát, valamint R. MOLNÁR EMMA útijegyzet-elemzését, különösen RAISZ RÓZSA tér ki rájuk részletesebben is.

Inkább a választott íróval, az életmű vagy a mű sajátságai, mint a stílselemzés módszertani aspektusával foglalkozó kitűnő „klasszikus” stílselemzések KOZOCSA SÁNDORÉ, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBETÉ, KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNESÉI és R. MOLNÁR EMMA történelmiregény-elemzése.

A stilisztikában nem gyakori, de kétségtelenül hasznosítható stílselemzési módszernek, a statisztikáinak a bemutatása, illusztrálása BODA I. KÁROLY és PORKOLÁB JUDIT stílusjellemzése Füst Milánnak a Feleségem története című regényéről.

A többi dolgozat valamilyen okból nem illik a korábban említett elemzések közé. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy akár önmagukban nem értékesek, vagy más szempontból nem értékelhetők, de a főbb érintett stilisztikai módszertani szempontból kevésbé. Az irodalom nyelvvel foglalkoznak ugyan a következő szerzők, de az eddigiektől eltérő céllal: KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, aki ha stilisztikai elemzést készített is, inkább irodalmi, mint nyelvészeti stilisztikai felfogást és módszertant követett, FÜLÖP LAJOS inkább az írói nyelvfelfogásról, nyelv művelésről, illetve stílusfelfogásról értekezik, bár foglalkozik Németh László írásainak stílusjellemzőivel is. KINCSES KOVÁCS ÉVA, bár ugyancsak írók szövegeit elemzi, hasonlítja össze, szempontja nem, vagy nem

elsősorban stilisztikai. A tudományos stílus és a reklámstílus nem témája a kötetnek, így KABÁN ANNAMÁRIA és RÓKA JOLÁN elemzése módszertanilag sem vethető össze a többi munkával.

Végezetül még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy minden megjegyzésem ellenére a kötet egészéről és részleteinek többségéről csak nagy örömmel, megelégedéssel tudok beszélni. Őszintén remélem, hogy mind a szakma, mind a tanuló ifjúság szívesen fogadja, haszonnal forgatja, és sok ösztönzést kap belőle a további előrelépéshez.

EÖRY VILMA

When East Met West. Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc

Edited by JEFFREY HARLIG, CSABA PLÉH. Mouton de Gruyter, Berlin—New York, 1995.

Contributions to the Sociology of Language 68. Editor: JOSHUA FISHMAN. 207 lap.

A kötet nem szoros értelemben vett szociolingvisztikai kérdéseket tárgyal: a benne szereplő tanulmányok a modern szemléletű szociolingvisztikai kutatások kibontakozásának történetéről szóló krónikák, tehát a közelmúltról és a félmúltról szóló tudománytörténeti írások. Mint arra a kötet bevezetőjében JEFFREY HARLIG rámutat (és ahogyan azt egy-egy tanulmány címe is sugallja), az írásokban vállaltan központi szerepet kaptak a személyes tapasztalatok, valamint a szakmán belüli szóbeli hagyomány (bár ahol erre mód volt, írásos dokumentumokra is támaszkodtak a szerzők). Éppen ezért valószínűleg minden olvasó számára azok a fejezetek a legérdekesebbek, amelyekkel kapcsolatban módja van személyes benyomásait és tapasztalatait összevetni a szerzőkéivel. Emellett tanulságos az egyes országokat jellemző közös és eltérő vonások egybevetése is.

A tanulmánykötet alapja az a konferencia, amelyet 1992-ben, vendégprofesszorsága évében PLÉH CSABA szervezett az Indiana Egyetemen, Bloomingtonban. A konferencia címe „East European Sociolinguistics: History and Prospects” volt, a konferencia résztvevői (JEFFREY HARLIG, ALLEN D. GRIMSHAW, CURT WOOLHISER, PLÉH CSABA, KONTRA MIKLÓS és KAROL JANICKI) egy-egy írással járultak hozzá a kötethez, amelyet JEFFREY HARLIG bevezetője és két másik témába vágó tanulmány (LYDIA DACHKOVA és BORBÉLY ANNA írása) egészít ki.

HARLIG bevezetőjét és átfogó tanulmányát további hét írás követi, amelyeknek sorrendje nem véletlenszerű: ezeket a szerkesztők aszerint rendezték sorba, hogy mekkora volt az ilyen tárgyú kutatások ideológiai-hatalmi befolyásoltsága az egyes országokban (a skála egyik végpontját a Szovjetunió, a másik végpontját Lengyelország képviseli). Ennek az elvnek az alapján a következő sorrendben követik egymást a cikkek: a szociolingvisztika útjának bemutatása az egykori Szovjetunióban (külön tanulmányban kiemelve a belorusz kutatásokat), Bulgáriában, a volt Csehszlovákiában, Magyarországon, végül Lengyelországban. (Az, hogy Magyarország a skálán Lengyelországot közvetlenül megelőzi, azt jelenti, hogy a kutatások szabadságfokát a többi országhoz képest itt is viszonylag magasra értékelték a szerkesztők.) A tanulmányok sorát — kiegészítésként — a román nyelvvel kapcsolatos mai szociolingvisztikai kutatások bemutatása zárja. (Az egykori NDK és a volt Jugoszlávia területén folyó szociolingvisztikai kutatásokról, sajnos, nem született külön tanulmány, ezekről csak közvetett információkat kapunk. Az NDK-beli kutatásokról több helyen is megemlíkeznek a szerzők, mivel a térségben — a szovjet mellett — ezek voltak a legnagyobb hatással a szocialista időszaknak a nyugati kutatásokhoz nem kapcsolódó szociolingvisztikájára

a rendszerváltást megelőző időszakban. A volt Jugoszlávia területén folytatott ilyen tárgyú vizsgálatokra, illetve az ottani kutatókkal való együttműködésre pedig KONTRA utal tanulmányában.)

JEFFREY HARLIG bevezetője (Sociolinguistics (real and imagined) in Eastern Europe: An introduction) átfogó képet ad a szociolingvisztikai kutatások előzményeiről, fejlődésének szaka-

szairól és általános jellemzőiről a vizsgált térségben, rámutatva ugyanakkor az egyes országokban tapasztalható egyedi sajátosságokra is (például arra, hogy a rendszerváltozás előtti időszakban hol milyen mértékű és jellegű korlátozásokat jelentett a szociolingvisztikai kutatások témáira és módszereire nézve az ideológiai és a politikai nyomás, a standardot kizárólagosan favorizáló preskriptivista hagyomány vagy a nyugati — és különösen az amerikai — szociolingvisztikától való tradicionális idegenkedés).

Az első tanulmány (Socialism and sociolinguistics in the eastern bloc), amely szintén HARLIG írása, a szociolingvisztikai kutatások pozícióját az ún. szovjet blokk országaiban tágabb összefüggések közé helyezi: a tudományos kutatás, ezen belül a társadalomtudományi kutatások általános légkörét, a társadalomtudományok hátrányos (ideológiailag befolyásolt) helyzetét és ennek hatásait mutatja be, beleértve a nem kívánatos (mint például a kisebbségekkel, illetve a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokkal kapcsolatos) témák, illetve az elvárt elméleti alapállást kérdésessé tevő és az általánosítást igénylő kutatási problémák háttérbe szorítását. A szerző szükségesnek tartaná a közelmúlt történetének objektív feltárását (amelyet még ma is számos körülmény nehezít), nem bűnbakkeresési célból, hanem azért, hogy tisztázódjon azoknak a folyamatoknak a természete, amelyeknek során ideológiai hatások érvényesülnek a tudományos kutatásban — mivel ezeknek a folyamatoknak a jobb megértése mind a kelet-európai, mind a nyugati országokban hasznosulna.

ALLEN D. GRIMSHAW (The changing situation of sociolinguistic research in the former Soviet Union: A personal reading) személyes benyomásain túl főként közvetett információkra támaszkodva összegzi a szovjet szociolingvisztikai kutatás jellemzőit. A hatalom, felismerve az ilyen jellegű munkák szerepét, hatalmas (az ország nagyságának arányosan megfelelő vagy talán azt még meg is haladó) összegekkel támogatta ezeket a kutatásokat, miközben ugyanakkor politikai nyomást is gyakorolt a kutatókra a vizsgálandó kérdések kiválasztásában és a kutatási eredmények interpretálásában egyaránt. A peresztrojkát követő időszak átrendeződése, a demokratizálódási folyamatok beindulása liberálisabb légkört teremtett, de paradox módon — az anyagi támogatás drasztikus csökkenésének következtében — a kutatás az összeomlás szélére került. (Erre a jelenlegi helyzetre nagyon jellemző és alapvető ellentmondásra egyébként minden szerző kitér az általa bemutatott ország kutatásaival kapcsolatban.)

CURT WOOLHISER (The sociolinguistic study of language contact and bilingualism in the former Soviet Union: The case of Belarus) a belorusz kapcsán a kétnyelvűséggel kapcsolatos kutatások helyzetéről számol be az egykori Szovjetunió és a mai Belorusszia területén. A szovjet időszakban a kétnyelvűség kutatása kényes kérdésnek számított: a dominánssá váló orosz és a visszaszoruló (pontosabban tudatosan visszaszorított) nemzeti nyelvek viszonyára igyekeztek olyan elméleti érveket keresni, amelyekkel kikerülhetővé vált a nemzeti érzések megsértése, ugyanakkor a domináns nyelvben való kompetencia növekedését pozitívumként lehetett értékelni. A szerző úgy látja, hogy Belorussziában (ugyanúgy, mint a Szovjetunió többi utódállamában) továbbra is érvényesül a szovjet időszakra jellemző politikai befolyásoltság a szociolingvisztikában, bár más módon, mint a peresztrojkát megelőző időszakban vagy akár a Gorbacsov-érában. Woolhiser felsorolja azokat a témákat is, amelyeknek kutatása nyugaton már klasszikusnak számít, a belorusz szociolingvisztikában azonban a jövő feladata (így például a kódváltási viselkedés, a nyelvi attitűd vagy a nyelvközösségen belüli változatok mikroszociolingvisztikájának vizsgálata). Kitér arra a különös helyzetre is, hogy a Szovjetunió felbomlásával megszakadt kétnyelvűséggel kapcsolatos kutatásokat, amelyeket (még a nyolcvanas években) Moszkvából indítottak el és irányítottak, most talán nyugati közvetítéssel és részvétellel lehet majd újraindítani.

LYDIA DACHKOVA tanulmányából (History and prospects of sociolinguistics in Bulgaria) megtudhatjuk, hogy a bolgár szociolingvisztikai kutatások viszonylag későn indultak el. A bolgár szociolingvisztika sajátos nemzeti tradíciók alapján a hazai nyelvjáráskutatásból fejlődött ki, és sem a nyugati, sem a szovjet, sem a keletnémet szociolingvisztika nem volt különösebb hatással rá.

(Ilyen típusú, a nyelvjáráskutatásból kialakult, a nemzeti hagyományokra épülő ága egyébként a magyar szociolingvisztikának is van, lásd PLÉH tanulmányát, amelyben többek között a modern szemléletű szociolingvisztikai kutatások kibontakozásának előzményeit mutatja be Magyarországon.)

LOUISE B. HAMMER cikkében (*Sociolinguistic research in the former Czechoslovakia*) az egykori Csehszlovákia szociolingvisztikájával kapcsolatban a hatvanas évek legjellemzőbb vonásai között a megkésett fejlődést, valamint az empirikus kutatásoknak, a nyugati metodológiának és a nyugati típusú tervezésnek a hiányát emeli ki. (Ezek a vonások természetesen nemcsak a csehszlovákiai helyzetet jellemezték az adott időszakban.) A magyarországi helyzethez hasonlóan Csehszlovákiában is kétséges volt a szociológia helyzete, erős volt a dialektológiai hagyomány, és mind a tradicionális preskriptív nyelvészet, mind a nyelvművelési törekvések nagy szerepet játszottak abban, hogy a szociolingvisztika fejlődése a 70-es, 80-as években is viszonylag visszafogott volt. Sajátos körülményt jelentett a cseh és a szlovák nyelv viszonya, a kétnyelvűség kérdése is, mivel a két nyelv olyan közel áll egymáshoz, hogy beszélői kölcsönösen megértik egymást. (A közös államiság időszakában hivatalosan támogatták például — a szlovák nyelv kárára történő — nyelvi egységesítést is.) A 60-as évek megkésettisége és a 70-es, 80-as évek visszafogottsága után a 90-es években fellendülő szociolingvisztikai kutatások új kutatási témái között szerepel például a presztízscsoport nyelvi attitűdje, a más nyelvekkel való érintkezés és az ausztriai szlovák kisebbség nyelvének vizsgálata is.

PLÉH CSABA (*The beginnings of (western-style) sociolinguistics in Hungary: A personal account*) írásában az új típusú szociolingvisztika elindulásának diszkontinuitását mutatja be Magyarországon. A tanulmány nagyobb hányadában az első indulásról, a hetvenes évekről szól, míg az újraindulást, a 80-as évek közepétől induló második szakaszt csak röviden jellemzi. Bemutatja a modern szociolingvisztika kibontakozásának előzményeit is (így például a dialektológiában, a társadalomtörténetben, a történeti nyelvészetben, a normatív nyelvészetben stb.), és rámutat, hogy a diszkontinuitás nem a szociolingvisztika kutatási témáit, hanem módszereit tekintve jelentkezett. A nyugati típusú szociolingvisztikát (a nyelvjáráskutatásból kialakult tradicionális szociolingvisztikától eltérően) a kvantifikáció, a standardizált metodológia alapján történő adatgyűjtés, valamint a nyelvi adatok elemzésének modern formális nyelvészeti és modern szociológiai elméleti keretbe történő illesztése jellemzi. PLÉH megmutatja azt is, hogy Magyarországon a 60-as, 70-es években — a modernség iránti lelkesültség jegyében — sajátos módon egybekapcsolódott a modern szociolingvisztikai és a formális nyelvészeti irány propagálása. Így például, míg az Egyesült Államokban egymást kölcsönösen kizáró kutatási szemléletnek bizonyult LABOV szociolingvisztikája és CHOMSKY generatív grammatikája, addig nálunk (például SZÉPE GYÖRGY tevékenységén keresztül) szerencsés módon összekapcsolódott a két felfogás egyidejű népszerűsítése. A hetvenes évek magyarországi légkörében, amikor is a társadalomtudományokra általában a reformgondolkodás, a modernizáció és a nyugatosodás volt a jellemző, a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata szerepet kapott a szociológiában, az oktatáskutatásban és a pszicholingvisztikában is. Így a modern szociolingvisztika hazai elindulásakor BERNSTEINnek a nyelvi hátrányos helyzet társadalmi háttérével kapcsolatos kutatásai is kifejezett népszerűséget élveztek nálunk. A szerző részletesen beszámol azokról az eredeti magyar kutatásokról, amelyek BERNSTEIN elmélete alapján indultak, majd 1972 után átfogóbb projekttervezettel, kiritikai szemlélettel folytatódtak. Szerencsétlen módon ezek az ígéretes vizsgálatok a kutatás vezetőjének (PAP MÁRIÁNAK) politikai okokból történő félreállításával 1973-ban összeomlottak. PLÉH rámutat, hogy a modern szemléletű szociolingvisztikai kutatások a 80-as évek közepén már más alapokról indultak újra: a modern iránti általános lelkesedés korszaka után Magyarországon is világosan elvált a modern formális nyelvészet és a modern szociolingvisztika, az ideológiai kötöttséget és a naivitást pedig felváltotta a szakszerűség. Ugyanakkor a modernizáció elindult a hagyományos nyelvészet köreiben is; a szociolingvisztika már Magyarországon sem „partizánakció” többé, hanem egyetemi tantárgy és legális kutatási terület, amelyen belül rivális megközelítésmódok versenghetnek egymással.

KONTRA MIKLÓS „No CARE-packages, please — We’re Hungarians”: The climate before, during, and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview című tanulmányában az általa irányított „Budapesti szociolingvisztikai interjú (BUSZI)” címet viselő kutatás elindulásának körülményeiről számol be. A kutatás 1985 őszén kezdődött, majd ötven, 1987-ben rögzített kísérleti interjú után 1988–89-ben összesen kétszáz interjú magnófelvétele készült el véletlenszerű, rétegzett mintavétellel Budapesten. A projekthez 1988-ban kiegészítésképpen elkészítették az ún. „Magyar nemzeti szociolingvisztikai kérdőív”-et, amely egy 850 fős országos mintán vizsgálta a lényeges nyelvi változók társadalmi rétegződését. A szerző bemutatja a magyar nyelvészetet jellemző szellemi közeget 1945 és 1989 között, elmondja személyes tapasztalatait a BUSZI beindításával kapcsolatban, valamint körképet és jövőképet próbál adni a magyar szociolingvisztikáról, ahogyan azt az írás születésének időszakában, 1992-ben látja. A tanulmány első részében, az 1980-as évek közepét megelőző időszakot jellemezve KONTRA a korszak legfontosabb vonásainak a korábbi írásokban is kiemelt ideológiai nyomást és a preskriptivizmust tartja, és ezeknek számos konkrét megnyilvánulását is bemutatja (például a szótárszerkesztésben, az anyanyelvi oktatásban, a nyelvművelésben és a különböző irányzatok közötti harcokban). A tanulmány második részében a szerző a BUSZI beindítása körüli huzavona kapcsán élesen bírálja a 70-es, 80-as évek magyar tudománypolitikáját, amelyet tapasztalata szerint az jellemzett, hogy a döntési helyzetben lévő, főként az idősebb nemzedékhez tartozó tudósok jó része értetlenséggel, sőt gyanakvással kezelt minden olyan törekvést, amely nyugatról, különösen az USA-ból jött szemléletet vagy módszereket szeretett volna alkalmazni. A szerző ezzel az állásponttal szemben azt vallja, hogy modern szemléletű szociolingvisztikára van szükség, ami azt jelenti, hogy szociolingvisztikát — bármely országról legyen is szó — csak a tudományterület nemzetközi szinterein kialakult elméleti alapokra építve és az ott kidolgozott módszerek alapján lehet művelni. Érzése szerint azonban a rendszerváltozással nem járt együtt a tudományos élet modernizációja, mert a BUSZI-ról szóló beszámolók kedvező nyugati visszhangja ellenére Magyarországon bizonyos szociolingvisztikai témákkal még mindig ugyanolyan nehéz kutatási támogatáshoz jutni, mint a korábbi időszakban, sőt a helyzetet a kutatási alapok csökkenése tovább rontotta, és ez a tény súlyosan veszélyezteti a fiatal szakemberek Magyarországon tartását is.

KAROL JANICKI írásából (Sociolinguistics in Poland: History and prospects (A sociopolitical analysis)) a lengyel szociolingvisztikai kutatások sajátosságairól kapunk képet. Itt a modern szemléletű kutatások viszonylag korán (a 70-es években) és több kutatóhelyen is elindultak: ha nem is nagy számban, de jelentős, szociológiailag meghatározott nyelvi kutatások folytak például Poznańban és Lodzban, 1977-től pedig „Socjolingwistyka” címen saját folyóirata is működik ennek a leírási területnek Lengyelországban. 1982-ben Poznańban — az angoloktatás keretein belül — megalakult az első szociolingvisztikai tanszék is (Department of Sociolinguistics). A normativizmus és a preskriptivizmus visszatartó hatása valamennyire Lengyelországban is érvényesült ugyan, azonban — több más szocialista országtól eltérően — nem volt jellemző az ideológiai-politikai nyomás vagy a cenzúra, jóllehet az öncenzúra itt is működött. A szerző szerint a lengyel kutatás — a rendszerváltozás nyomán kibontakozó újabb kutatási témák (nyelvi kisebbségek, oktatáspolitikai, a gyermeknyelv nem standard változatai stb.) révén is — még inkább integrálódni fog a nyugati kutatásba. JANICKI a 90-es évek elején a gondot elsősorban a pénzforrások hiányában, illetve (a korabeli lengyel viszonyokat tekintetbe véve) az erősödő jobboldali dogmatizmus veszélyében látja.

BORBÉLY ANNA írásában (Appendix: A review of recent sociolinguistic research on the Romanian language) a mai román szociolingvisztikai kutatások két típusát mutatja be. Az egyik típus a kutatási terület problematikájával, módszereivel stb. foglalkozik, míg a másik (szóbeli vagy írásbeli) szövegekre épülő kutatás. Ezen (az egyelőre kisebb arányú) kutatási irányon belül a megszólítási és köszönési formák, a gyermeknyelv és a kétnyelvűség vizsgálata jelentik a jellegzetes kutatási témákat. (A kétnyelvűség kutatásával kapcsolatban a szerző röviden utal arra a román—

magyar kétnyelvűséggel kapcsolatos kutatásra is, amely az MTA Nyelvtudományi Intézetében egy nagyobb, „A nyelv történeti változása” c. projekt keretében zajlik, és amelynek alapján megállapítható, hogy a magyarországi román nyelv a nyelvi változás dinamikus fázisában van.) BORBÉLY rámutat, hogy fontos lenne a városi nyelv leírása is Romániában, többek között azért, mert egy ilyen típusú vizsgálat a beszélt nyelvi román új, modern szemléletű leírásához vezethetne el.

A kötet anyaga a szociolingvisztikai kutatásokkal kapcsolatban sok olyan kérdést vet fel, amelyek a közép- és kelet-európai országokban a rendszerváltozást megelőző időkben vetődtek fel, de sok tekintetben ma is érvényesek, és foglalkozik számos olyan kérdéssel is, amelyeket éppen a rendszerváltozás hozott magával. Éppen ezért aktualitása nem vitatható. Emellett tudománytörténeti krónikaként is érdekes olvasmány: arra sarkall, hogy az olvasó — miközben ismereteit is bővíti — saját tapasztalatait is szembesítse a kötet szerzőinek értékelésével, akár egyetértve, akár vitatkozva a tényekre épülő, de vállaltan személyes véleményekkel.

LADÁNYI MÁRIA

Csernicskó István, *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*

Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1998. 309 l.

„A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című szociolingvisztikai körkép első köteteként jelent meg a magyar nyelv kárpátaljai helyzetét bemutató monografikus tanulmány CSERNICKSKÓ ISTVÁN tollából. A sorozatszerkesztő KONTRA MIKLÓS a magyar nyelv külső régióira irányuló vizsgálat megtervezője és irányítója is egyben. Az első kötethez írt Előszavában méltán kárhoztatja a kisebbségi nyelvhasználat tekintetében tapasztalható tájékozatlanságot, az akár jóindulatú elfogultságot vagy előítéletet, amelyek mind a korábbi tárgyilagos felmérések hiányának a következményei, és amelyek jelentős mértékben megnehezítik az esélyekkel kecsegtető nyelvpolitikát és nyelvi tervezést. Szól arról is, hogy a mostani kutatások megtervezése és módszertani előkészítése az évenként más-más helyszínen megtartott tematikus Élőnyelvi Konferenciákon történt 1993-tól (e konferenciák anyaga rendre megjelent), maga a terepmunka, illetve az egyes kötetek előkészítése és megírása pedig 1996-tól. Az egyes kötetek szerzői olyan nyelvészek, akiknek közvetlen tapasztalatuk van az illető régió nyelvi helyzetéről, jól ismerik az ottani élő nyelvi jelenségeket, többnyire eddigi szakmai munkásságuk is kapcsolódik a témához.

1. KONTRA MIKLÓS és a kötet szerzője egyaránt hangsúlyozza, hogy olyan, egységes kérdőívvel, azonos szempontok szerint végzett vizsgálatról van szó, amely egyben az európai kontaktológia és szociolingvisztika szempontjait is érvényesíti. Ez megteremti a magyar régiók és az anyaország nyelvhasználatának összehasonlításának és szintézisének lehetőségét, az adatokat és megállapításokat pedig általánosabb (európai) keretben is értelmezni lehet. A kérdőív hármas tagolódású: 1. a beszélők nyelvi repertoárja, illetve az anyanyelv és a környezeti nyelv használatának aránya, megoszlása; 2. a beszélők attitűdje az egyes nyelvek vonatkozásában; 3. nyelvi, nyelvhasználati jelenségek. A négy településen élő 144 adatközlő arányosan oszlik meg nem, iskolázottság és három reprezentatív korcsoport tekintetében. A négy település pedig négy nyelvikörnyezet-típust képvisel (nem egyszerűen csak településtípust, amint a szerző írja): magyar többségű, illetve kisebbségű város, magyar többségű, illetve kisebbségű falu.

Csernicskó e munka indoklásaként jogosan hivatkozik arra, hogy a korábbi szlavisztikai, dialektológiai és kontaktológiai vizsgálatok nem voltak kellőképpen tekintettel az élőnyelvi és interlingvisztikai jelenségekre. Kérdés, hogy mindez milyen mértékben kérhető számon az egyes szakterületek ungvári vagy budapesti művelőitől, vagy milyen mértékben tulajdonítható a tudo-

mánypolitikának, amely tiszteletben tartotta és tartatta az ideológia rögeszméit és a politika olyan tabuit, mint amilyen a nemzeti kisebbségek nyelvi helyzete volt a szovjet gyarmatbirodalom belső körzeteiben vagy külső befolyási övezeteiben.

2. A demográfiai viszonyokat és folyamatokat áttekintő első fejezetben a rendelkezésre álló forrásokhoz képest körültekintő és részletes statisztikai táblázatok Kárpátalja tekintetében is jórészt ugyanazokat a negatív tendenciákat tükrözik, amelyek a magyar kisebbségek XX. századi sorsában általánosak: 1. a magyarság arányának folyamatos csökkenését az 1910-es népszámlálás óta (az 1941-es adatok kivételével, természetesen), 2. a népszaporulat csökkenését, 3. a városi települések demográfiai arányainak a magyarság szempontjából kedvezőtlen átalakulását (a régióban csak Beregszász maradt meg csekély magyar többségűnek), 4. azt, hogy a háborút követő deportálások, a kollektív bűnösség máig élő traumája és az ebből fakadó félelem asszimilációs tényező, 5. a korábban viszonylag összefüggő magyar településterület bomlását a betelepítések, valamint az elvándorlás és a kivándorlás következtében.

Kárpátalja magyarságának népesedési és földrajzi helyzetében viszonylag kedvező körülmény, hogy a magyar népesség 89%-a a négy határmenti járásban él. (Kár, hogy a településszerkezetet bemutató 1.15-ös táblázatból éppen a mai adatsor hiányzik, ebből lehetne ugyanis pontosabban következtetni településenként, közösségenként a nyelvhasználat jelenlegi nyelvökológiai feltételeire.) Noha az elvándorlásnak nyilván éppen ez a fő oka, paradox módon a nyelvmegtartás szempontjából előnyösnek tekinthető, hogy a régió urbanizációs és iparosítási szintje viszonylag alacsony, a magyarság ugyanolyan (12–13%-os) arányban él a városi és a falusi településeken; a jellemző településtípus a falu. Ebből következően csekély az asszimilációs hatása a városi lakótelepeknek és a munkatelepeknek.

A másik asszimilációs szinterről, a vegyes házasságokról nincsenek demográfiai adatok. Az átmeneti identitásra, a nyelvcseré folyamatára lehet viszont következtetni az 1989-es népszámlálásnak azokból az adataiból, amelyek az anyanyelv és a nemzetiség szétválására utalnak. Mintegy tizenegyezerrel több (166.700) magyar anyanyelvű, mint magyar nemzetiségű (155.711) él Kárpátalján: 4600 magyar anyanyelvű ukrán, 1890 magyar anyanyelvű szlovák stb., a magyar nemzetiségűek közül pedig 3200-nak ukrán, 991-nek orosz az anyanyelve. Összességében ez a magyar népesség mintegy tíz százalékának „átmeneti” identitására, az asszimilációban való „bennelétére” utal, és bizonyára jelentős mértékben összefügg a vegyes házasságokkal, illetve az e házasságokból született gyerekek „kettős” identitásával.

3. A történelem, a politika, a gazdaság, a vallás tényei mind azt bizonyítják, hogy Kárpátalja múltjában és jelenében is sűrített Kárpát-medence: semmiből nem maradhatott ki, ami itt megtörtént az elmúlt ézerszáz esztendőben. A múlt vonatkozásában mindenképpen figyelmet érdemel az a sokféle migráció, amelynek eredményeképpen a magyar nyelvterületnek ez a csücske egy rendkívül tarka régió részévé vált, a XX. században aztán már nem annyira a népesség mozgása a feltűnő, hanem az országhatároké. A legújabb ilyen változás következtében a magyarok is a szovjet birodalom alattvalóiból egy nemzetállami ambícióktól fűtött független ország, Ukrajna másodrendű polgáraivá váltak.

A magyar közösség jogállása, státusa, amelyet Cserniczkó külön tárgyal, nehezen választható el a magyar nyelv státusától. A korábbi oroszosítást most a hivatalos ukrán nyelv státusának megerősítése váltotta föl. Az ukrán nyelv státusát az alkotmány szentesítette, a nyelvtörvény, az oktatási törvény pedig ennek gyakorlatba ültetését szolgálja. Ukrajna sem kivétel: belső használatra más jogi dokumentumok szolgálnak, és mások a nemzetközi közösség, az anyaország és más szomszédos országok irányába. Ez utóbbiak „... elismerik az Ukrainában élő nemzeti kisebbségek létét, a kisebbségi jogokat az emberi jogok részének tekintik, a nemzetiségeket államalkotó elemnek tekintik, tiltják a nemzetiségi alapú diszkriminációt; egy dokumentum (a Magyarország és Ukrajna

által aláírt Nyilatkozat) nemcsak az egyéni, hanem a kollektív nemzetiségi jogokat is említi” (61). Ugyanakkor még érvényben van az az 1944-es határozat, amely a magyarok kollektív bűnösségét deklarálja. A kisebbségi politikai törekvések fő célja az autonómia, akár a területi autonómia is, hiszen a magyar falvak többsége összefüggő sávot alkot, egy ilyen öngazgatási rendszer pedig egészen más feltételeket teremthetne a magyar nyelv publikus, sőt hivatalos (azaz: hivatali) használatának.

A nemzetközi ajánlásokkal, amelyeket saját jogi dokumentumaiba Ukrajna is beemelt, több gond is van. Ezek annyira általánosak és vaglyagosak például az oktatás tekintetében, hogy nem képesek korlátozni vagy semlegesíteni a lingvicizmus egészen nyílt formáit sem: „Az Ukrajna által 1997-ben ratifikált, a nemzetiségi kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény 14. cikkelye is csupán az anyanyelv tanulásának jogát biztosítja a kisebbségek számára, az *anyanyelvét tanulhatja vagy anyanyelvén tanulhat* fordulatot használva...” (194). Igen fontos a szerző következő észrevétele, amelyet nagy kár volt jegyzetbe szorítani: „Az egyes államok alkotmányai, törvényei gyakran több jogot biztosítanak a kisebbségek oktatása területén, mint a nemzetközi érvényű dokumentumok... Ez az európai közösségbe ... újonnan belépő államokban élő kisebbségi közösségek számára azzal is járhat, hogy ezek az államok — az európai kisebbségvédelmi normákhoz való igazodásra való hivatkozással — a csatlakozás után kevesebb jogot garantálnak majd a kisebbségek számára, mint korábban. Ukrajna esetében is ez a helyzet állt elő...” (231.l., 90-es jegyzet). Már most számolni kell tehát azzal a paradox helyzettel, hogy a nemzeti közösségeknek nemcsak saját országuk többségi nemzetének lingvicizmusával szemben kell védekezniük, hanem a gyakran ennél is kevesebbet kínáló nemzetközi egyezményekkel és ajánlásokkal szemben is. Mivel pedig mindezek távolról sincsenek tekintettel az egyes közösségek oktatási, művelődési hagyományaira, kötődéseire és főképpen jogos igényeire, belátható időn belül az integráció sem fogja feloldani a feszültségeket. A kisebbségeknek hosszú távú, több lépcsős politikai küzdelemre kell felkészülniük.

A nyelvi konfliktusok abból a nyilvánvaló ellentétből fakadnak, hogy egy de facto többnyelvű állam alkotmányában, törvénykezésében, azaz de jure nemzetállamnak tekinti önmagát, és ezt a modellt kényszeríti rá kisebbségeire. A napi konfliktusok az oktatás rendezetlen, bizonytalan helyzetéből is adódnak: soha nem lehet biztosan tudni, melyek az érettségi ukrán nyelvre vonatkozó követelményei, mit és mennyit várnak el az egyetemi felvételin. Az oktatás láthatóan nem a stabil kétnyelvűséget, hanem az óhajtott nyelvcsere szolgálja, mint annyi más közelebbi és távolabbi országban. A Szlovákiából, Romániából jól ismert „táblaháború”, azaz a helységnévtáblák kétnyelvűsége körüli konfliktusnak Ukrajnában is be kellett következnie.

4. A magyar nyelvű oktatás Ukrajnában a többi régióhoz viszonyítva is nehéz helyzetben van. Az egyik oka ennek a távolabbi múlt, az 1989-et megelőző évtizedek, a másik a közelmúlt, az ukrán nyelv kötelezővé tétele az oktatásban, anélkül, hogy ennek a feltételeit megteremtették volna, vagy hogy legalább az oktatási eszközöket biztosítanák. Itt is a folyamatok érdemelnek figyelmet: az, hogy egyre csökken a magyarok iskolázottsági szintje, hogy alacsonyabb hatékonyságú az oktatás (pl. az általános iskolai végzősöknek mindössze 46%-a tanul tovább középiskolában!). A szakiskolai, szakközépiskolai oktatás anyanyelven szinte elérhetetlen. Sajnos, csak jelzéseket találunk arra, hogy különösen szörványterületen sokan választják az orosz vagy az ukrán nyelven való tanulást. Meglepően szomorú egyezés, hogy Kárpátalján is csak a magyarok 3,7%-ának van felsőfokú végzettsége, akárcsak Erdélyben, és hogy ezzel a 4. helyen állnak a nemzetiségek rangsorában (az erdélyi magyarok a 9. helyen), középiskolai végzettségben pedig az 1. helyen, akárcsak a romániai magyarok.

5. A magyarság vallási megoszlására vonatkozó becslések elnagyoltnak és megbízhatatlan-nak tűnnek: a 30000 magyar nemzetiségű görög katolikus, a 120000 református és a mintegy 65000 római katolikus, amelynek a becslések szerint 85%-a magyar, összességében jóval többet

tesz ki, mint a kárpátaljai magyarság reális összlétszáma. A vallási hovatartozás egyébként e régióban fontos eleme az identitástudatnak, mint ahogy az sem meglepő (Erdélyben is már a húszas-harmincas években az irodalomban és a kisebbségi ideológiában is nyilvánvalóvá válik), hogy a biztonságot, a kötődést már nem az utódállam, nem is anyaország nyújtja, hanem a szülőföld.

6. A nyelvi tervezés problémaköréből a státustervezés a nyelvpolitika és a kisebbségpolitika területe, a korpusztervezés ezzel részben összefügg, részben független tőle. Minden régióban a földrajzi nevek, különösen a helységnevek használata és használati módja váltott ki ellenkezést, vitát. Csernicskó István is jelzi, mennyire hiányzik a teljes kodifikált helységnev-jegyzék, amelyet első szinten a régióban, második szinten az egész magyar nyelvterület vonatkozásában el kell végezni. Nem hiszem azonban, hogy korpusztervezési kérdés vagy egyáltalán kérdés az, hogy „Helyes-e a magyar elnevezés használata azoknak a községeknek az esetében, ahol nem él magyar lakosság, vagy száma elenyészően kicsi?”, vagy az: „Ha egyes helységnevekhez járulhat bel- és külviszonyrag ..., melyik változatot kell támogatni?” (143). Az első kérdésre, gondolom, egyértelműen az a válasz adható, hogy ha van magyar neve az illető településnek, annak használata nem függhet attól, milyen nyelvűek lakják vagy nem lakják a települést. A másik kérdésben pedig csak az lehet a döntő, hogy a helybeliek nyelvhasználatában melyik változat a megszokott.

Vitathatónak tartom a szerző álláspontját és gyakorlatát az ukrainai településnevek használatában (átírásában). Két ellenvetése van az Anyanyelvápolók Szövetsége 1996-os javaslatával szemben, amely azt mondta, hogy „egységesen a Magyarországon használatos írásformákhoz kellene igazodni”, ami azt jelenti, hogy „mindig a név orosz változatát írjuk át, nem az ukránt” (idézi Csernicskó a 144. lapon). Ez az álláspont, mondja Csernicskó, nem felel meg az ukrainai nyelvtörvény előírásainak, de a Magyar Földrajzinév-bizottság 1992-es határozatának sem. Véleményem szerint az ukrainai nyelvtörvény csak ajánlásokat fogalmazhat meg, de nem írhatja elő a magyar vagy a román nyelvbeli írásmódot (nem is látom semmi jelét annak, hogy a románok ne ugyanúgy írják *Cernăuți*-ot, mint korábban). A Földrajzinév-bizottság határozatának pontos szövegét sem ismerem. Az ismert történelmi városnevek írásában magam is megszívlelendőnek tartom viszont az egység szempontját (tehát, hogy régiótól függetlenül egységes legyen a magyar írásmód) és a hagyomány vagy a folytonosság kritériumát. Mert, ha nem csalódom, a földrajzi név fő funkciója az egyértelmű azonosítás. A *Csernovci*, *Csernyivci*, *Csernovic* változatokban még csak el lehet igazodni, gyerekeinknek és unokáinknak azonban már gondjuk lehet, hogy a *Lviv*, *Lvov*, *Lemberg* nevek mögött ugyanazt a települést lássák.

7. A kétnyelvűség fogalmát, a régió két- és többnyelvűségét körültekintően tárgyalja a szerző, a kérdésre vonatkozó szakirodalmat, mint a kötet más részeiben is, célszerűen idézi és hasznosítja. A kollektív kétnyelvűség tekintetében viszont mégis mintha túlbecsülné az elméletet, a deduktív megközelítést. Mind az 1989-es népszámlálásnak a szerzőtől idézett adatai, mind a friss kérdőíves felmérés adatai világosan bizonyítják, hogy bár a magyar—ukrán vagy a magyar—orosz kétnyelvűség közösségeinek tekinthető, elég jelentős számban vannak olyanok, akik csak a magyar nyelvet ismerik (a népszámlálás 46%-ról szól, l. a 29. lapot, a kérdőíves felmérés ennél árnyaltabban, jóval alacsonyabb arányról, a 174—5. lapon). „A kárpátaljai magyarságot mint közösséget kétnyelvűnek tekintem, írja a szerző, amelynek tagjai ilyen vagy olyan fokon kétnyelvűek. A helyi magyar nyelvészeti hagyomány ezzel szemben a magyar többségű településeken élő magyarokat egynyelvűnek tekinti.” (199, kiemelés tőlem, P. J.) Ennek a vizsgálatnak az eredményeként az sem releváns, hogy elméleti meggondolásból kiket tekint vagy nem tekint kétnyelvűnek a szerző, és az sem, hogy mi az álláspontja „a nyelvészeti hagyomány”-nak, a kérdés az, vannak-e és milyen arányban egynyelvűek a kárpátaljai magyarság körében (amely persze „fertőzött” egynyelvűség, FÜLEI-SZÁNTÓ Endre terminusával).

Hiányolható a kollektív kétnyelvűség dinamikusabb megközelítése, a kölcsönösség („szimmetria”) szempontjának figyelembevétele, a családi kétnyelvűség elemzése. A dinamikus megközelítésen a kétnyelvűség mozgását értem: a kétnyelvűsödést, a dominanciaviszonyok változását (pl. iskolázottsággal, generációs alapon stb.). Nagyon kevés szó esik a kétnyelvűség kölcsönös voltáról vagy egyoldalságáról, arról, hogy az ukránok, ruszinok, románok, oroszok milyen mértékben, arányban beszélnek magyarul. Ez lehet a magyar nyelv korábbi státusának maradványa, de jele lehet a nyelv mai presztízsének vagy a presztízis teljes hiányának. A családi kétnyelvűség vizsgálati témaként is nehéz, minden régióban homály fedí, a népszámlálási adatok azonban arra utalnak, hogy jelentős mértékben ez is a nyelvcseré irányába hat.

8. Azt hiszem, a szakmabelieken kívül maguk a kárpátaljaiak (kisebbségpolitikusok, értelmiségiek, pedagógusok) tudják igazán értékelni Csernicskó István munkáját. A megértést, a szakmai fejtegetések követését jelentős mértékben segíti a következetes műszóhasználat, néhol csupán a túlzottan is sok hivatkozás akasztja meg a gondolatmenetet. A megfelelő magyar terminológia kialakítása sem volt zökkenőmentes az elmúlt időszakban, és ez néha ma is zavaróan hat. A megfelelő részek elolvasása után sem egészen világos, miben különbözik a *kárpátaljai magyar standard* (206) a *kárpátaljai magyar köznyelv-től* (205). Viszonylag sok vajúdás előzte meg a *kisebbségi anyanyelv-változat* terminust is, amelyről magam azt hittem, végleg átvette a helyét a *magyar nyelv állami változatai* vagy a *kétnyelvű anyanyelv-változat* terminusnak. Lehet, hogy ezek csupán a filológiai hitelesség okán jelennek meg CSERNICSKÓ szövegében.

9. A legnehezebb és a legkockázatosabb a vizsgálatokból összegezhető prognózis. Az elmúlt évek fejleményei a szerző megítélése szerint talán több pozitív, biztató elemet tartalmaznak, mint lehangolót. A kisebbség általános helyzete és az anyanyelv helyzete viszont továbbra is ellentmondásos, a demográfiai és a nyelvi folyamatok is egyelőre inkább negatív irányúak. Noha éppen a nyelvi folyamatokat értékeli úgy a szerző: „A kárpátaljai magyarság körében a magyar-domináns kétnyelvűség a jellemző, a közösséget a közeljövőben nem fenyegeti a nyelvcseré veszélye.” Ez mindenképpen biztató előrejelzés. A kérdés csupán az: a közösség minden tagjára, minden kisebb csoportjára egyformán érvényes-e? A nyelvcseré ugyanis, mint számtalan példa mutatja, nem egyszerű, hanem foszló részeiben morzsolja föl a közösséget. Remélhetőleg a kárpátaljai magyar közösség mégis megmaradhat és megerősödhet mind nyelvében, mind teljes magyar identitásában.

PÉNTÉK JÁNOS

Két pozsonyi könyv a kétnyelvűség kérdésköréből

1. Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében / Jazykové kontakty v Karpatskej kotline. Szerk.: LANSTYÁK ISTVÁN, SZABÓMIHÁLY GIZELLA. Dialógus Könyvek / Edícia Dialógus. Kalligram Könyvkiadó, A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony, 1998. 142 l. —
2. Tanulmányok a magyar—szlovák kétnyelvűségről. Szerk.: LANSTYÁK ISTVÁN, SIMON SZABOLCS. Mercurius Könyvek. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1998. 206 l.

A magyarparú kétnyelvűségnek egy országon belül a legszélesebb kutatóbázison alapuló műhelye Magyarország mellett alighanem Szlovákiában található. Ez a figyelemre méltó tény több körülmény összzejátszásával magyarázható. A kutatók itt nemcsak vizsgálják a kétnyelvűséget, hanem mindennapi életük nyelvi keretét is ez határozza meg. Ebben még nincsen semmi különös sem, hiszen a határainkon kívül élő magyarok (az egész magyarság mintegy egyharmada) számára

az utolsó csaknem 80 évben ez a jellemző, meghatározó életforma. — Még mindig a külső ösztönzőknél maradván nemigen lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Szlovákia 1945 utáni történelme során a teljes jogfosztottság évei után is a magyarságot, a magyar nyelvet többször, még a legutóbbi években is olyan diszkriminatív nyelvpolitikai intézkedések sújtották, sújtják, amelyek szükség-szerűen vezetnek a kétnyelvűségből fakadó, nemegyszer negatív következményekhez. A téma kutatása itt tehát tudományetikai szempontból is figyelemre méltó.

Mindazok, akik az ilyen irányú vizsgálatokat végzik — voltaképpen a magyar—szlovák kétnyelvűséggel foglalkozó, a továbbiakban ismertető egyik kötet szerzői — beleszülettek ebbe a helyzetbe. Valamennyien az 1945 utáni nemzedék tagjai. Az átlagéletkoruk a kötet megjelenésének az idején 37,6 év, a „legidősebb” életkora 10 évvel több, a legfiatalabbé ugyanannyival kevesebb ennél, tehát fiatal gárdáról van szó. Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy közülük többen általános-, illetőleg középiskolai tanárok. — A kutatócsoport érdeklődésének, témaválasztásának tudománytörténeti háttére is van. A magyar, jelesül a szlovákiai magyar nyelvészek több mint húsz éve elhunyt kiváló képviselője, Arany A. László már 1939-ben egy szlovák nyelvű előadásban értekezett a kétnyelvűséggel összefüggő pszichológiai, pszicholingvisztikai kérdésekről. Hogy mennyire nem véletlenekről, hanem tudatos vállalásról van szó, azt az a tény is mutatja, hogy a magyar—szlovák kétnyelvűséggel foglalkozó kötet első cikkeként ennek a tanulmánynak a magyar fordítását vették fel a szerkesztők.

1. 1996-ban a Magyar Köztársaság Kulturális Intézete és a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karának magyar tanszéke a honfoglalás milleeentenáriumának tiszteletére rendezett megemlékezések sorába illeszkedően tudományos konferenciát szervezett „Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében a honfoglalástól napjainkig, különös tekintettel a magyarpárú kétnyelvűségre” címmel. Ennek a konferenciának az anyagát tartalmazza kis módosítással a LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA által szerkesztett, 1998-ban megjelent hasonló című kötet (a címből a tartalomhoz való igazodás kedvéért a „honfoglalástól napjainkig” elmaradt), amelyben a felvidéki kutatókon (BERGENDINÉ URBÁN MÓNKA, HURKA KATALIN, LANSTYÁK ISTVÁN, MISAD KATALIN, SIMON SZABOLCS, SZABÓMIHÁLY GIZELLA, VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ) kívül magyarországiak (BORBÉLY ANNA, GERE BEN FERENC, GYIVICSÁN ANNA, KONTRA MIKLÓS, KOVALCSIK KATALIN, SÁNDOR KLÁRA), Kárpátaljáról Csernicskó István, valamint (a Magyarországon is kutató holland—amerikai) Juliet Langman tanulmánya olvasható. A konferencia címében eredetileg szereplő történeti téma csak SÁNDOR KLÁRA tanulmányában jelentkezik, a többiek a jelen kori, első-sorban szlovák—magyar kétnyelvűséggel foglalkoznak.

A kétnyelvűséggel kapcsolatos nyelvhasználati, nyelvválasztási szokásokat döntően befolyásolja a beszélők identitástudata. GERE BEN FERENC (Anyanyelv és identitástudat kapcsolata a magyarpárú kétnyelvűség helyzetében, 113—27) a Kárpát-medence egészére, valamint az ausztriai emigráns magyarságra kiterjedő vizsgálatában az identitástudat alakításában részt vevő összetevőket elemzi, eredményeit táblázatokkal teszi szemléletessé. Megállapítása szerint az anyanyelvhasználatot nemcsak befolyásolja az identitástudat, hanem az anyanyelv maga is része az identitás-struktúrának, mégpedig annak „nem az érzelmet preferáló, hanem a csoporttudatot erősítő racionális-instrumentális-konstruktív mezejében” jelöli ki az anyanyelv helyét. KONTRA MIKLÓS előadása (Nyelvi jogi érvek Közép-Európában és az USA-ban, 128—36) az Egyesült Államok és Szlovákia nyelvtörvényeit hasonlítja össze. Figyelemre méltó észrevétele, hogy a nyelvtörvények meghozói és ellenzői egyaránt a nyelvi diszkrimináció ellen szólnak, s ezenközben az előbbieket figyelmen kívül hagyják mind a nyelvészek érveit, mind az érintett kisebbségek igényeit. A nyelvtörvények által kizárólagos használatúvá tett hivatalos nyelv — miként a szerző szakirodalmi véleményekre és kisebbségi megnyilatkozásokra hivatkozva megállapítja — sérti és elidegeníti a kisebbségeket és egyúttal kulturális kifocamodást és társadalmi gyökértelenséget okoz. JULIET

LANGMAN (Identitás és nyelv: Fiatal magyarok a Felvidéken, 102—12) egy dél-szlovákiai település fiataljainak az identitástudatát kutatja antropológiai módszerekkel.

A szlovákiai magyar—szlovák kétnyelvűség különböző aspektusaival több tanulmány foglalkozik. LANSTYÁK ISTVÁN, SIMON SZABOLCS és SZABÓMIHÁLY GIZELLA az Értelmező kéziszótár új, a határainkon túli magyarok nyelvvállapotát is tükröztetni kívánó kiadásával kapcsolatban folytatott felmérésük egyik első részeredményéről számol be. A kutatás során újságcikkkrészleteket javítottak ki az adatközlőik azzal a céllal, hogy kifogástalan magyarságú, az Új Szó minden szlovákiai magyar olvasója számára érthető szöveg jöjjön létre. A megkérdezettek túlnyomó többsége az értelmiség soraiból került ki, így az általuk választott nyelvi formák és a mögöttük húzódó választási elvek a szerzők jogos elvárása szerint a magyar standardnak a Szlovákiában járatos változatát tükrözik (A magyar standard szlovákiai változatának szókincséről, 67—77). A magyar anyanyelvű, de szlovák tanítási nyelvű iskolába járó tanulóknak az angolórákon való, a kétnyelvűségből fakadó kommunikációs stratégiáiról ír VANČONĚ KREMMER ILDIKÓ (A bujkáló anyanyelv. Tanítási óra alatti kódváltás szlovák tannyelvű iskolában, 87—93). A nagyobb gimnazistáknak a kétnyelvűséghez és a nyelvváltáshoz való viszonyát elemzi a viselkedésük szocio- és pszicholingvisztikai hátterének feltárása után BERGENDINĚ URBÁN MÓNICA (Szlovákiai magyar diákok véleménye a kétnyelvűségről, 78—86). MISAD KATALIN és HURKA KATALIN (A magyar—szlovák nyelvi érintkezés a pozsonyi magyar tanszék hungarisztika szakosainak körében, 94—101) az induláskor legfeljebb gyenge magyar nyelvtudású és csekély kulturális ismerettel rendelkező, de olykor magyarul egyáltalán nem tudó egyetemi hallgatók oktatásának módszertani kérdéseiről értekezik.

CSEERNISKÓ ISTVÁN (Az ukrán nyelv oktatása Kárpátalja magyar iskoláiban, 44—59) azt a helyzetet ismerteti, ami a Szovjetunió felbomlásával következett be, amikor az addigi kötelező orosz nyelvoktatást a Kárpátalján az ukrán váltotta fel.

A magyarországi és a szlovákiai cigány csoportok nyelvi, gazdasági és társadalmi helyzetét hasonlítja össze KOVALCSIK KATALIN (A cigány nyelv társadalmi helyzete, 60—6).

BORBÉLY ANNA a magyarországi románok nyelvhasználatát vizsgálja a beszélők életkora és iskolázottsága függvényében (Változások a magyarországi románok nyelvhasználatában, 34—43). A magyarországi szlovákok nyelvhasználatának vizsgálata kapcsán állapítja meg GYIVICSÁN ANNA, hogy a kétnyelvűséget a kultúrába beágyazottan kell vizsgálni: a kétnyelvű kultúra hordozói és megteremtői a kisebbségek. Szerinte a kétnyelvű kulturális rendszereket a nyelvi hierarchia és a közösség értékorientációja alapján lehet minősíteni (A kétnyelvű kultúra néhány kérdéséről, 26—33).

A kötetben olvasható egyetlen olyan tanulmányt, amely nem a jelen kori magyarpárú két-nyelvűséggel foglalkozik, SÁNDOR KLÁRA írta (A magyar—török kétnyelvűség és ami körülötte van, 7—26). A szerzőnek azzal a megállapításával, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban a kétnyelvűséget fokozottabban kellene figyelembe venni, feltétlenül egyet kell érteni. Tudománytörténeti áttekintése során felvázolja a magyar nyelvtörténet és a magyarral kapcsolatba került más népek nyelvvel foglalkozó kutatók vélekedését a magyar nyelvet érintő kétnyelvűségről. Néhány megállapítása azonban vitára készítet. Ilyen az, hogy „a magyarságba olvadt kabarak — és más népek — nyelvi »örökségét« sem elsősorban a szókészletben [kiemelés tőlem, Z. E.], hanem ... a nyelvtanban kell keresnünk” (15). Kétségtelen: egy igen intenzív nyelvi kapcsolat nemcsak a szókincsben, hanem a nyelvtanban, sőt a fonémarendszerben is nyomot hagyhat. Az említett nyelvi részrendszerek strukturáltsága alapján azonban ebben a sorrendben. Nem szól a kiterjedt kétnyelvűség mellett az, hogy az ősmagyar nyelvbe a török jövevényigék honosító képző nélkül kerültek (13—4). Az erre vonatkozó magyarázatot a szerző megtalálhatta volna A magyar nyelv történeti nyelvtana I. (1991) és II/1. (1992) kötetében (az 56—57., illetőleg az 50. lapon), ám több fontos magyar nyelvtörténeti kiadvány mellett ez a munka sem szerepel az egyébként igen sok tért tartalmazó irodalomjegyzékben. — A *Somogy ~ Somos* nevet hibridkölcsonzésnek (21) tekin-

teni kevés okunk lehet: a török eredetű *som* szó meghonosodását a nyelvünkben éppen az jelzi, hogy magyar toldalékot kap. (Vajon a *galamb* ugyancsak korai *galambos* származékát, és ugyanígy bármely jövevényt is hibridkölcsonnésnek véli?) Aligha véletlen, hogy a fordított sorrendű (magyar szótó + idegen eredetű képző) szóképzés és képzett szó jóval ritkább. Ebben az esetben inkább beszélhetünk hibrid alakról, sőt a képző idegen volta az egész szó stílusértékére rányomja a bélyegét. Gondoljunk csak a *dorgatórium*, *pirongatórium* szavakra!

A „Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében” című kötetet név- és tárgymutató zárja.

2. A bevezetőben már említett másik, ugyancsak 1998-ban megjelent tanulmánykötet, amely a „Tanulmányok a magyar—szlovák kétnyelvűségről” címet viseli, kizárólag felvidéki szerzők tanulmányait tartalmazza. Igen helyeselhető, hogy a kötet élére ARANY A. LÁSZLÓ tanulmányát (A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai, 7—23) vették fel — az íráshoz a fordító, ZEMAN LÁSZLÓ saját megjegyzéseit külön jegyzetben fűzte hozzá —, hiszen a tudományos élet számára úgyszólván ismeretlen munkáról van szó, amint ez SZABÓMIHÁLY GIZELLA értékelő cikkéből (ARANY A. LÁSZLÓ kétnyelvűség-felfogása a mai nyelvtudomány tükrében, 32—42) kiderül. A kötet a továbbiakban a nyelvhasználatot mutatja be a különböző szintereken.

MISAD KATALIN a hivatalos dokumentumok nyelvével kapcsolatos gondokra hívja fel a figyelmet (A magyar nyelv használata a hivatalos érintkezésben, 43—68). Az általa vizsgált párhuzamos nyelvi szövegek szlovákból való fordítás eredményei. Megítélése szerint ez, valamint a fordításban való gyakorlatlanság (ebben szerepet játszanak a szlovák tannyelvű iskolák is, ahova nagy számban járnak magyar anyanyelvű diákok) és a hivatalos stílust közvetetten befolyásoló nyelvtörvény vezetett oda, hogy a hivatalos iratokban sok szlovacizmus található.

SIMON SZABOLCS az újságcikkek címeinek formai és szerepbeli változásait vizsgálta az Új Szó, a Pravda és a Népszabadság 1989 utáni számaiban (Újságcikkek mérlegen, 69—102). Megállapítása szerint a politikai változások az újságcikkek címeiben nem vezettek lényeges változásokhoz, a címek ugyan rövidebbek lettek — ez azonban mindkét nyelvre érvényes.

SÁNDOR ANNA Kolon községben folytatott kérdőíves kutatásainak egy részét ismerteti a magyar nyelvnek különböző szituációkban való használatáról, és a magyar, valamint a szlovák nyelvvel kapcsolatos attitűdökről (A kétnyelvűség és a nyelvcsere vizsgálata egy szlovákiai magyar beszélőközösségben, 103—15). SÁNDOR ANNA kutatásai a 14—18 éves magyar, illetőleg szlovák tannyelvű gimnáziumba járó diákokra irányultak, VANCÓNÉ KREMMER ILDIKÓ saját, vegyes házasságból született két kisgyermekének a nyelvhasználatára vonatkozó megfigyeléseit publikálta (Észrevételek a gyermekkori kódválasztás és kódváltás változásairól, 116—34). A magyar nyelv-helyességgel összefüggő kérdések egyikét vizsgálta HURKA KATALIN (Az egyes és a többes szám használata a szlovákiai magyar alapiskolások körében, 135—49). Kutatásait Dunaszerdahelyen magyar anyanyelvű tanulók körében végezte. A felmérés során tekintettel volt a szülők képzettségére és foglalkozására is. Megállapítása szerint a normától eltérő formák használata és a szülők alacsony képzettsége közötti összefüggés szignifikáns.

A kötet utolsó tanulmánya LANSTYÁK ISTVÁN összefoglalója (A magyar nyelv szlovákiai változatainak kutatásáról, 150—90), amely kiterjed a nyelvi rendszerek, a nyelvhasználat, a nyelvi környezet (azaz a magyar nyelvhasználatot meghatározó társadalmi, politikai, gazdasági, művelődési és egyéb körülmények) és az alkalmazott nyelvészet helyzetének elemzésére. Utal a magyarországi és a dél-szlovákiai szlovák—magyar kétnyelvűség kutatására, és arra, hogy az utóbbival kapcsolatosan nacionalista felhangok is jelentkeznek. A cikkhez csatlakozó irodalomjegyzéke elsősorban az 1989 utáni időszak szlovákiai magyar nyelvészeti kutatásainak a részletes bibliográfiáját nyújtja.

A kötetet Mutatók címen Tárgy-, Személynév-, Helynév- és Nyelvi adatok mutatója, valamint a kötet szerzőinek a rövid életrajza zárja.

A tanulmánygyűjtemény színvonalas cikkei külön-külön is minden elismerést megérdemelnek. Emellett az egyes dolgozatok tartalmi tekintetben kiegészítik egymást, a magyarpárú kétnyelvűséggel foglalkozó előadásokat tartalmazó kötettel együtt pedig a feltáruló összefüggések még tovább mélyülnek. Olyan „sorozatokra” lehet itt utalni, mint a kétnyelvűség megnyilvánulásai egymás után következő korosztályok nyelvhasználatában (VANČONĚ KREMMER ILDIKÓ: Tanulmányok 116—34, és Nyelvi érintkezések 87—93, továbbá SÁNDOR ANNA: Tanulmányok 103—15, BERGENDINĚ URBÁN MÓNICA: Nyelvi érintkezések 78—86, MISAD KATALIN—HURKA KATALIN: Nyelvi érintkezések 94—101), vagy a magyar standard szlovákiai helyzetéről szóló dolgozatok (LANSTYÁK ISTVÁN, SIMON SZABOLCS, SZABÓMIHÁLY GIZELLA: Nyelvi érintkezések 67—77, MISAD KATALIN: Tanulmányok 43—68). Mindezekhez háttérként, magyarázatul szolgálnak az identitástudatról (JULIET LANGMAN: Nyelvi érintkezések 102—12, GEREBEN FERENC: Nyelvi érintkezések 113—27) és a nyelvtörvényről (KONTRA MIKLÓS: Nyelvi érintkezések 128—36) írott cikkek.

Szakmai szempontú kifogást csak a Tanulmányok... c. kötet egyetlen terminusával szemben lehet támasztani. Több cikkben is szerepel a *közveleg*, *közvelegesség* az angol *interlanguage* megfelelőjeként. A *közveleg* szóval kapcsolatban az első megjegyznivaló, hogy képzésmódja szabálytalan: nincsen *közvel ige, létrejöttét bizonyára az *egyveleg* szónak köszönheti, első hallásra is leginkább az ’egyveleg, keverék’ jelentést kapcsolhatni hozzá. A *keverék nyelv* azonban nem erre a nyelvi változatra vonatkozik, hanem az olyan mértékű kódváltogatás jelölésére, amikor már nem dönthető el, hogy a beszélő melyik nyelvet használja. A *közveleg(esség)*-nek a köz szóból való képzését az angol (latin) *inter*-rel való megfeleltetés igénye magyarázza. A 162. lapon olvasható a kifejezés jelentése, használati köre: „A konkrét nyelvi megnyilvánulások *közvelegességének* kérdései ... két vagy több nyelv elemeit ötvöző, e nyelvek szabályait alkalmazó nyelvi megnyilvánulásokat *köztes nyelveknek* [ezt a terminust használja KISS JENŐ, Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995. 210. Z. E.] vagy *kétnyelvű közvelegeknek* nevezzük (ang. *interlanguage*); az egy nyelven belüli változatok elemeit és szabályait alkalmazókat pedig (egynyelvű) *közvelegeknek* (ang. *interlect*)”. A *közveleg*, *közvelegesség* tehát eleve kétértelmű, az angol *interlanguage* és az *interlect* fordítására egyaránt használják. A felszíni hasonlóság ellenére a működésüket tekintve e két nyelvváltozat között lényeges különbség van. Az *interlect*, azaz a *köztes nyelvváltozat* árnyalatait elsősorban szituatív és műveltségi momentumok szabályozzák, az *interlanguage*, vagyis a *köztes nyelv* realizációját tekintve a közösségre jellemző általános sajátosságok mellett számtalan — lényeges vonásokban is különböző — egyéni, családi eltérést is megenged (vö. BARTHA CSILLA, A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1999. 116—7). Bár a *közvelegesség* terminus újabban a magyarországi szakirodalomban is megjelent (vö. PETER TRUDGILL, Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. Ford.: SÁNDOR KLÁRA. JGYTF Kiadó, Szeged, 1997. 13, 44), használata nem terjedt el. A terminussal szemben támasztható morfológiai és szemantikai kifogások miatt, és mert ez utóbbiak kiküszöbölhetők az angol terminusnak pontosan megfeleltethető magyar változat használatával, üdvös lenne, ha határainkon innen és túl inkább a *köztes nyelv* és a *köztes nyelvváltozat* válnék általánossá.

A két kötetben található tanulmányok mindegyike számot tarthat a nemzetközi tudományos érdeklődésére. Éppen ezért igen hasznos, hogy a magyar nyelvű cikkek után szlovák és mellette legtöbbnyire angol, egyes esetekben német, ARANY A. LÁSZLÓ tanulmányát követően pedig francia tartalmi kivonatok találhatók. Ugyancsak a magyarul nem tudó olvasók tájékoztatását szolgálja, hogy a tartalomjegyzéket mindkét kötetben szlovákul és angolul is közlik.

KÜLÖNFÉLÉK

Sztripszky Hiador két levele Melich Jánoshoz*

I.

Sztripszky Hiador

Budapest, 1942. szeptember 24.

Igen tisztelt Professor úr!

Lappeldányokat nagyon későn kaptam Ungvárról,¹ azután meg jött a nyaralás, magam is két hónapot töltöttem Kárpátalján és így május 7-ki levelében foglalt kérésének csak most tudok eleget tenni. Egyidejűleg postára tettem kartonba foglalt két cikkemet. Egyik Csinagyovról² szól, a másikat még nem méltóztat ismerni, éppen ezért ezt az újabbat elsőnek kötettem be. Ami azt a becses figyelmeztetését illeti, hogy nem vettem figyelembe sem a *Lexicon Locorum*-ot,³ sem Lipszkyt⁴, erre nézve a következő felvilágosítással szolgálok.

Lipszky magamnak is van, még pedig szép használatlan vadonatúj példány, Grácban szereztem egy nyaralás alkalmával az ottani Cieslar-antikváriumból 5 schillingért. A *Lexicon*t is jól ismertem, ámde még sem használtam őket, mert nagy okom volt reá. Lipszky nem járhatta be az egész Magyarországot, a helyneveket tehát nem közvetlen tapasztalatból ismerte meg, hanem az egykorú sematizmusokból. Ezekre nézve pedig nekem nagyon furcsa tapasztalatom van. Ha én Lipszkyt tót embernek, vagy legalább tótul is tudó gyűjtőnek fogom fel, akkor még jobban félek adataitól, mert hiszen még a felsőmagyarországi helységek tót neveit sem mindig adja helyes alakjukban. Sajtóhibája pedig nagyon sok helyt van. Éppen ezért én nem esküszöm úgy minden fenntartás nélkül Lipszkyre, ahogyan ezt nyelvtudósaink — éppen Professor úr példáján haladva — állandóan cselekszik.⁵

* A levelek lelőhelye: MTA Könyvtára Kézirattár MS 5344/413.

¹ Melich János tagja volt a Kárpátaljai Tudományos Társaság Ruszin nyelvi és irodalmi szakosztályának. Vö. CSATÁRY GYÖRGY (szerk.), Zorja-Hajnal. A Kárpátaljai Tudományos Társaság. (1941—1944). Beregszász—Budapest, 1995. 6.

² A Magyar eredetű ruszin helységnév: Beregszentmiklós — Csinagyievo c. cikkről van szó. Megjelent: Kárpáti Híradó, Ungvár, 1942. IV/5, IV/9.

³ *Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum ... anno 1773 officiose confectum*. Magyarország helységneveinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Kiadja a Magyar Békeküldöttség. Bp., 1920. A vármegyei adatszolgáltatáson alapuló helységnévtár Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött kéziratos változatát 1891-től rendszeresen használta PETROV ALEKSZEJ pétervári orosz kutató, aki a *Lexicon* alapján 1911-ben a „magyarorosz” — ruszin nyelvhatárról egy tekintélyes kötetet jelentetett meg. Vö. PETROV A., *Pregyeli ugoruszkoy recsi v 1773 g. po officialnim dannim*. Materijali dlja isztoriji Ugorszkoy Ruszi. VI. k. Sz. Peterburg, 1911. A magyar békeküldöttség által, a Magyar Országos levéltárban őrzött eredeti példány alapján kiadott *Lexicon* bevezetőjében PETROV említett művére több utalás is történik. A történeti Magyarország néprajzi térképéről és Szlovákia történeti demográfijáról írott munkájában PETROV már a nyomtatott *Lexicon*t használta, melyet korrekt, pontos, hiteles forráskiadásnak tartott. Vö. PETROV A., *Národopisná mapa Uher podle úředního Lexikonu osad z r. 1773*. Praha, 1924; PETROV A., *Přispěvky k historické demografii Slovenska v XVIII—XIX. století*. Praha, 1928.; vö. még HAJDÚ MIHÁLY, *Az 1773. évi helységnévtár névvégmutató szótára*. Bp., 1987.

⁴ Lipszky térképeiről I. PAPP-VÁRY ÁRPÁD, *Mit adott a magyar térképészet hazánkknak és a világnak?* FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.), *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996. 239—48; Uő., *Lipszky János élete és életműve*: FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.), *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1998. 235—41.

⁵ Sztripszky Hiador XX. századi dialektológiai pontosságot kér számon a két becses történeti forrásunktól.

Az egyházi sematizmusokat ugyanis még ma is a régi kaptafa szerint készítik, kivéve az egy besztercebányait, mert ez valóban kitűnő (az Ipolyi-féle 1876. évi). A többi azonban úgy készül, ahogy legelső összeállítójuk anno Ádám megszerkesztette: egész ismeretanyaga évről-évre, illetőleg kiadásról kiadásra ismétlődik, egy-két változtatással (utolsó pósta megymás). Az újabb kiadások szerkesztői mit sem törődnek azzal, helyesen közli-e az előd a község nevét, átveszi egyszerűen úgy, ahogy elődje könyvében látta. A magyar községekről természetesen nem szólok, csakis a nem magyarokról. Ebben a tekintetben például a munkácsi egyházmegye sematizmusai egyenesen elriasztók minden filológiai használatra.

Én eleget jártam Kárpátalja falvait. Ahol megfordultam, annak pontos nevét mindig feljegyeztem úgy, ahogy azt a nép ejti, azonban még sem merném állítani, hogy Kárpátaljának valamennyi községe nevét ismerem. Hogyan állíthatja mégis a sematizmus szerkesztője, hogy ő igenis ismeri s éppen ezért a magyar név mellett mindenütt odairja a rutén nevet is. Úgy, hogy egyszerűen hisz az 1812. évi össematizmus szerkesztőjének, aki minden ilyen nevet odapingált. Az a régi szerkesztő azonban bizonyára nem járta be Kárpátalja 600–700 községét, hanem csak amúgy hallomásból, hozzá írt leveleknek keltezéséből stb. írta le nevüket és íme ezek a nevek már vagy 30 általam ismert sematizmusban újból ismétlődnek — rosszul! Sokszor alaposan eltorzítva!

Veszem itt csupán szülőfalumnak, a beregi Selesztónak környékén lévő falukat, ahol mindegyiket személyesen jártam, etnografizáltam és filologizáltam. Nos, én *Berezinkí* plur. tant. alakban ismerem a falu nevét, (magyarul Kisleányfalva), a sematizmus azonban singularisban Berezinka alakban közli, Ellenőrzésül kérdezősködtem a falubeliektől, s ezek egyebek között még egy falugúnyoló mondókéával is megtoldották információikat: Berezinkí—Lalovo zdochlyj piskor Barbovo.⁶ Itt a pluralis egészen világos. Munkács mellett van a sokat emlegetett Bubuliska. Ennek rutén alakja Bobovišči. Kérdésemre: Odkí-ste rodom?⁷ A felelet az volt: iz Bobovišč. Itt is világos a pluralis, de a sematizmus meg a mai hivatalos kárpátaljai nyomtatványok mégis singularisban írják: Bobovišče! *Kuzminy* szintén plur.t. alakja hivatalosan mégis Kuzmina. *Packaňüvci* nevét Packanova alakra rontották.

Néhány község neve adjectivum: Studenyj, Huklivyj, Krívyj, ezek kiegészítő főneve nyilván a patak, tehát Studenyj potok az eredeti alak, amint ezt a falu magyar neve is mutatja, Hidegpatak. A sematizmusok azonban mégis semleges nemre fordítják a hímnemet és Studenoje, Krívoje alakban írják a falu nevét, vagy nőnemre: Hukliva. Mintha a nép olyan bornírtságra volna képes, hogy falujának Studenoje selo = Hidegfalu nevet képes lett volna adni! Sőt megtörtént az a butaság is, hogy Terebes-Féjerpatak egyesített két községnek nevét valami nyelvérzékét elvesztett tanító Trebušany-*Bile* alakra torzította a tanítókhoz intézett kérdőíven. Ezt a lehetetlen „Fehér-falu” alakot Petrov Elek minden megjegyzés nélkül elfogadta és kinyomtatta „Karpatorusskija meževyja nazvanija” c. könyvének⁸ 27. lapján és ezt most már Petrov nevével szentesítve helyesnek gondolja mindenki és így is idézi.

Az Ung völgyében közel a lengyel határhoz volt hajdanában egy harmincados vámszedő hely. A belőle kialakult falu ezért rutén ajkon Stavnyj urjad alakot kapott, illetőleg lerövidült az első tagra, a nép tehát Stavnyj-nak mondja. A sematizmusban mégis semleges alakban szerepel: Stavnoje! Ugyanígyen helytelenség van Ökörmező nevében, amelyet a helyes Volovj helyett neutrummal Volovoje alakban írnak és mondanak. Szerednye község nevét mindenki Szerednyojenak írja és mondja, mintha bizony volna mellette Krajňoje selo is, csak e napokban fejtettem meg a Literaturna Ned'il'a hasábjain,⁹ hogy igazi alakja Seredňovo, vagyis ahhoz a típushoz tartozik,

⁶ Magyar jelentése: Berezinka Lalovo döglött csík Barbovo. (Lalovo: Beregleányfalva; Barbovo: Bárdháza.)

⁷ Jelentése: Hová való?

⁸ Vö. PETROV 1929.

⁹ Vö. Jak treba zbiraty material dlja szlovarja. Literaturna negyilja II. 1942. 19. sz. 199—201.

amely — ovo végzetével személyre mutató, akár a Davidkovo, Ardanovo, Janošiovo, de az emberek még sem akarnak nekem hinni és továbbra is csak Középsőfalunak mondják (Seredňoje) Seredňij úr falva helyett.

A névhamisításoknak teteje aztán a következő. Máramarosban a Tarac folyó torkolata táján volt a 15. században Bélavár nevű erőd. Mihályi J.¹⁰ diplomáiban többször is szerepel. Alatta épült egy rutén falu, s ez egyszerűen átvette a vár magyar nevét, lett belőle Bilovarec. Ámde e falu nevét sokan többes számú alakban is mondják, hiszen a rutén intelligencia nagyrészt elvesztette szláv nyelvérzékét. Valaki aztán a „Naš rodnyj kraj” c. folyóiratban cikket írt erről a faluról, a cikk címe *Bilovarec*, s mindjárt az első mondatban így kezd: V našom sel'i v Bilovarcach ... Tehát egy és ugyanazon személy azon-egy helyen a singularist keveri a pluralis alakokkal!

Községeink rutén neve körül tehát szörnyű zavarok vannak. Minthogy pedig azt az ankétot, amelynek során a tanítók Petrov számára a faluk dülöneit gyűjtögették, 1924-ben én indítottam meg, s ezt Petrov nyugtázza is fent idézett könyvében, szeretném, ha a félben maradt munkát folytathatnók. Mert a szétküldött kérdőívekből alig a fele érkezett vissza Petrov kezéhez, s ami be is jött, tele van tévedésekkel és hamisításokkal. Ezt én azóta minden nyári vakációm alkalmával a hely színén ellenőriztem, s onnan tudom, hogy az anyag nagy része hamis. Filológiai célokra legalább is megbízhatatlan. Éppen ezért most már Sztojka püspök¹¹ segítségével szeretném kiegészíteni, illetőleg a papok révén az összes községek nevét a sematizmus számára helyes alakjukban összeírni. Ehhez a vállalkozáshoz majd a maga idején szeretném megnyerni Professor úrnak szíves támogatását.

Nos, és hogy állunk Lipszkyvel? Az ő nagy könyvéhez az anyagot bizonyára ilyen szerkesztésű sematizmusok adták, mint aminő a munkácsi s éppen ezért én nem tartom megbízhatónak. Ellenőriztem Lipszky adatait az általam jól ismert községnevekkel és íme ezeket találtam.

640. lap: Szent-Miklós h(ung), Czinadno s(lav), Csinadjovo rut(enisch). A tót alak nyilván sajtóhiba Czinaduo helyett, de különben is tót neve a falunak nincs, nem is lehet, ott tótok sehol a környéken sincsenek.

103. lap: Csapócza h., *Czapowec* sl., Csupücü ruth. Itt kettős a hiba: tót neve egyáltalán nincs, rutén neve pedig nem lehet *ű*-vel, mert itt *u* dialektus járja. Koň, vol helyett itt kuň, vul alak él, tehát a helyes alak Csupuvci volna s így is van, apám parochiájának közvetlen szomszédságban, tehát bizonyos vagyok benne.

82. lap: Bubuliska h., Bobowishtë sl., Boboviscse ruth. Lipszky úgy látom, tudott tótul, ezért tótos ragot ad a rutén falu nevének. Ámde a hiba ott van, hogy a név helyesen plur.t. Bobovišči és nem singularis.

347. lap: Kövesliget h., *Drahová* rut., Dragujesty val. Aki hisz Lipszkynek, ebből azt látja, hogy a falu nőnemű. Ámde miféle főnévi kiegészítő járulhat hozzá, ha ez birtokos jelző? Semmiféle, mert a név helyes alakja *Drahovo* id est selo. Mutatja ezt az oláh név is. Hogy pedig nem sajtóhibával van dolgunk, ezt az igazolja, hogy a 152. lapon idézi a rutén szót külön címszó alatt is, ugyancsak *Drahová* alakban és pedig nyilván tót melléknév gyanánt, hosszú á-val. Lipszky tehát a rutén neveket önkényesen tótosítja még olyan helyeken, ahol tótnak ija-fija sincsen. Sőt csehesíti ezeket, pl. a 308. lapon Kirva hungarice, Křiwá vel Krywá slavisch. Két alakot is idéz, azonban egyik sem jó, mert a helyes alak Křivýj, id est potok.

170. lap: Falucska h., Bogorowica vel Bogarowicza ruth. Itt is két alakot mond, holott az igazi egy harmadik: Bogerewica. Ez sem sajtóhiba Lipszkynél, mert a 66. lapon ugyancsak Bogorowica-t ír.

¹⁰ MIHÁLYI JÁNOS, Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget, 1908.

¹¹ Sztojka Sándor munkácsi görögkatolikus püspök. Vö. Zorja-Hajnal I. évf. 1941. 1—2. sz. 17—9; III. évf. 1943. 1—4. sz. 564—69.

Nem folytatom tovább, mert különben ki kellene írnom Lipszky neveinek százait és sorra javíthatnám. Ezért nem hivatkozom én reá.

Ami pedig a *Lexicon Locorum*-ot illeti, ezt sem lehet hibátlannak mondani. Legalább is nem filológiai erudícióval készült, mert éppen olyan, mint Lipszky. Így pl. Bereg-Szentmiklós nevét *Csinadüs*-nak írja. Az *s* végzet teljességgel érthetetlen. Végzetek szerint összeállított helynévgyűjteményben ilyeneket találók: Fornos, Fogaras, Talamáš, Berlebaš, Koňuš, Verbjaš, Gancoš, Gojdoš, Rosoš, — ámde ezek egyike sem vonható a *Csinadüs*-typushoz, mert az *ü* hang világosan mutatja, hogy ez az etymologiai *o* helyett áll. E falu egész környéke ugyanis *ü* dialektust beszél, vagyis a zárt szótagú *-ov* végzetet *ü-vé* változtatja, ebből pedig világosan következik, hogy a falu neve a valóságban *Csinagyüv*-nek hangzana (ha ez egyáltalán igaz volna) t.i. az etymologiai *Csinadov* helyett. Ámde a valóság az, hogy Szentmiklós rutén neve, *Csinagyovo*-nak hangzik (az *-ov* zárt tag az *-o* hozzákapcsolódása folytán nyílt *-ovo* alakká válik s emiatt az etymologiai *o* viszsztatér). *Csinagyüv* csakis a falu magjának neve, ott ahol az ősrégi kastély van, ez pedig kiegészítő főnévvel *Csinagyüv dom*-ot jelent azaz *Csinad* úrnak a házát. Erről a magról ezután az egész falut is elnevezték, de már *Csinagyovo* selo értelemben, ezért hangzik a falu neve a valóságban *Csinagyovo* és nem *Csinagyijevo*. Ezt tanulmányomban részletesen beigazoltam.

Ezek szerint a *Lexicon Locorum*-beli *Csinadüs* alaknak éppen úgy nem vehettem semmi hasznát, mint a Lipszky-féle *Csinadno* vagy *Csinaduo* alaknak. Én a hely színén számtalanszor megfordultam, a községnek alaprajzát is térképeztem, a nyelvjárást jól ismerem, éppen ezért fent mondott tapasztalataim alapján azt tartom, hogy az összes helynévgyűjteményeinket alaposan felül kellene vizsgálni, a nevek helyes alakját megállapítani és csak azután lehet reájuk hivatkozni nyelvi tények igazolására teljes megnyugvással.

Tisztelő híve:

Dr. Sztripszky Hiador

II.

Méltóságos Dr. Melich János
egyetemi tanár úrnak
Budapest X.
Család utca 10.

Igen tisztelt Professor úr!

Okt. 3-án kapott lapjára sietek az értesítéssel, hogy a küldött cikkeket természetesen aján-déknak szántam, Örölnék, ha elolvasná s esetleg okulásomra valamit hallhatnék róluk, akár telefonon is. Küldésük a május 7-ki levélben foglalt kérésére történt, de bizony én kéretlen is megküldtem volna. Lipszkyról a véleményem változatlan. Igaz, hogy az adatot meg szokták vizsgálni felhasználás előtt. Ámde ki áll jól azért, ha valaki készpénznek fogadja el a „*Csinadüs*” alakot és ezzel nyelvi tényt akar igazolni? Aki nem ismeri a rutén dialektusokat, meg a hely színét, honnan tudhatja, hogy melyik adat jó és melyik rossz? Hiszen az nem egyéb, mint egyszerű sajtóhiba, *Csinadüv* helyett! Átvizsgáltam a rutén helyneveket Lipszkyben, mondhatom, teljességgel megbizhatlanok: oláhosít, tótosít, sőt csehesít *L(ipszky)* Ilyen monstrumok vannak nála: a helyes *Dubrinics* ott *Dubřinče*, *Remetá* helyett *Remjut* (plur. gen-i alak!), Alsó Vissó pedig *Dolnj Wyseň* — *lucus a non lucendo*; *Dolhának* rutén neve *Dovhoje* helyett *Dohé*; *Neresnica* nála *Něrežnice*, *Bilke* ottan *Bjlek* vel *Bilok* (megint a plur.gen!), *Rakasznak* neve *Rokúsy*. *Rahóé* pedig *Ráchowá*! Melyik nyelvész indulna el ezek alapján? A népnek én bizony jobban hiszek, mint Lipszkynek. *Bilke*

neve a ruténban plur.tantum: Bilkî, iz Bilok, u Bilkach; absurdum tehát a L(ipszky) Bilok alakja. Honnan tudhassa a nyelvész, h(ogy) Dulowá-e a helyes, vagy a Dulovo? Hisz alakilag mindkettő jó! Én azonban tudom, h(ogy) csak az -ovo végzetű a helyes.

Budapest, 1942. október 3.

Igaz tisztelettel,

Sztripszky

Közzéteszi: UDVARI ISTVÁN

Sine ira et studio

HONTInak az uráli számnevek miatt (MNY. 1993., FUF. 1994.) megsemmisítőnek szánt támadására (MNY. 1995: 257—70, a továbbiakban csak a lapszámok) rögtön megírtam részletes válaszomat, de azóta sem adtam át közlésre. Megérlelődött bennem viszont a meggyőződés, hogy a MNY. tudományos és erkölcsi színvonala kötelez a félreinformáló — részben nem is nyelvészeti — közlések helyesbítésére, elvi síkon. Két témakörben (1., 2.) ez feltétlenül az én főladatom, s jelen esetben a harmadikban is (3.) tölem várható.

1. Az Akadémiai Kislexikon (1990.) cikkével Honti elsősorban engem oktat ki (259): „**Számrendszer:** (mat) a valós számok ábrázolásának írásmódja. A számokat a ~ alapszámának hatványai szerinti összegek alakjában ábrázolja...” E két mondat a még tanköteles gyermeknek is — különösen, ha már ismeri a római számokat — a helyi értékrendszert juttatja az eszébe; föllapozva a **Helyi érték** szócikket, ott csak utalás található a **Számrendszer**-re, azaz kiderül, hogy a Kislexikon első kiadásában a helyi értékről írt szócikket tévedésből a **Számrendszer** alá szerkesztették. Hontinak, aki a tízes szám(név)rendszert a finnugor nyelvekben több ezer évesnek tartja (259—60, 264, 267 stb.), még a rövid lexikoncikk folytatása sem tette ezt evidenssé: „A ... tízes alapú ~ [számrendszer] Indiában alakult ki, vsz. a 3—6. sz.-ban, Európába arab közvetítéssel került a 10. sz.-ban, de csak a 15—16. sz.-ban terjedt el.”

2. Előljáróban Honti bejelenti: „Kénytelen vagyok ... idézni munkáiból, ... hogy ne érhessem az a vád, hogy kiforgatom vitapartnerem szavait” (258). Filológiai pontosságot azonban nem ígér. Ennek következménye, hogy valamennyi idézetéből kipontozás nélkül hiányzik valami. Jelen cikkben félfett kapcsos zárójelben közlöm Honti idézeteinek a hiányosságait.

Idézeteinek zöme a következő típusú:

a) Egyetlen szó hiányzik: »„Die Finger konnte man aber zum Zählen in Anspruch nehmen, ohne die Zahl {10} zu kennen” (VEb. 32)« (HL. 264) (tehát adott esetben „10” maradt ki).

b) A szövegkörnyezet hiányzik: »„Wenn man z.B. Ug. *ñ8lk3 rekonstruiert, können alle ugrischen Dialektformen daraus abgeleitet werden” (35). Az én hangtörténeti ismereteim szerint azonban egy ilyen rekonstrukcióból a m. *nyolc* egyáltalán nem értelmezhető, ez ugyanis nem ad magyarázatot annak c elemére; továbbá a vog. T *ñalālow* stb. *lāl* szegmentuma sem vezethető le az említett ugor alapnyelvi rekonstrukcióból» (HL. 268). Azt Honti már nem tartotta szükségesnek közölni, hogy a (finn-)ugor 8-as szerintem is kompozitum mindenütt, „{... im Wogulischen (8., 9) und im Ostjakischen Neuner in diesen Zahlen am Wortende der im Zahlensystem ihnen tatsächlich folgende Zehner steht, auch im Ungarischen *nyolc* und *kilenc* soll nach Honti in ihrem c das verkürzte Zahlwort *tíz* enthalten sein}” (35, részletesebben MNY. 1993: 151—7).

c) Több mondatból kompilált idézetek értelme eltér az eredetiekétől: »{A finnugor alapnyelvet beszélők ... 6 embert, ... stb. meg tudtak számolni, ...} Minden bizonnyal volt az alapnyelvben más mód is a mennyiség többé-kevésbé pontos megjelölésére. {Ahogyan manapság sem

a méhek számáról beszélünk, hanem méhrajok, méhcsaládok, kaptárok számával adják meg egy méhészet nagyságát, ahogyan a halászatban (a horgászás kivételével) nem a halak számát mondják, hanem} súly- vagy űrmértékkel utalnak a mennyiségre, ugyanúgy az alapnyelvben is egyes állatokat alomnyi, fészekaljnyi mennyiségben számlálhattak meg.” (VEa. 299)« (Honti kiemeléseit nem közöltem, 262).

d) Félremagyarázó bevezetéssel ad a számba tőlem teljesen idegen közléseket: A milliónak »„Egy kódexbeli megnevezése ... határozottan arról vall, hogy e szám fogalma {...} előbb jelentkezett, mint nevének kialakítása, átvétele” (VEa. 299); ... Tehát a magyaroknak volt fogalmuk a 1.000.000-ról, anélkül, hogy állandósult szavuk, kifejezésük lett volna rá, de a finnugor kor embere ilyen teljesítményre 10 esetben sem lett volna képes?» (HL. 265.14. jegyz.). Ehhez vö.: {„Feltétlenül már a finn-permi alapnyelvet beszélőknél felmerült az igény, hogy 7-nél tovább tudjanak számolni, ez azonban akkor még csak ujjaiuk segítségével, mutogatással támogatva sikerülhetett; ennek emlékére kezdődhet a 8-as mindegyik finn-permi nyelvben a kettessel, a 9-es az egyessel. Nyelvtanilag azonban csak ennek az alapnyelvnek a megszünte után, az őspirmiben és a finnvolgai alapnyelvben sikerült a megfogalmazás úgy, hogy ... számnévvé rövidülhetett”} (1993: 151, vö. 149—51, 300).

e) Idézet helyett Honti saját szavaival foglalja össze ún. állításaimat, cikkeimből pontos idézettel más derül ki: »Szerinte az „igazi” tőszámnevek ... jellemzője, hogy azokban nincsen összeadásra utaló nyelvi elem« (265). Ezzel szemben szerintem {„az összeadásra utalhat nyelvi jel, de ez nem feltétlenül szükséges. Ha van ... akkor a sorrend nincs megkötve”} (162, a finnugor nyelvi jelek táblázatos összeállítását is megadtam, l. 161, vö. FUF, 1994: 56).

f) Előfordul, hogy állításom éppen az ellenkezője annak, amit Honti közöl: „Vértes Editnek ... állítása, hogy ... az alapnyelvekben igazolhatóan megvolt számnévi lexémák a számolási tudomány határát is jelezték, alapvetően téves” (HL. 263). Ezzel szemben: {„A számok egymásutánjának sehol sincs vége, a végtelenig folytatható, ... Minden nyelvben megszámlálhatatlanul sok, de véges számú szó van ... A számok jelölésére ... kicsi része vehető igénybe. Ezért kellett ... rendszernek kialakulnia, ... mindig tovább és még tovább lehessen számolni”} (146). {„Konkretu mußt die Leute ... genau ordnen ... wenn ihre Zahl über die Zahlenkenntnis der damaligen Menschen hinausging”} (3) stb.

*

Félremagyarázásaival, félrekommentálásaival Honti odáig jut el (265), hogy ő szerinte az én felfogásomban a számnevek értéke körülbelüli, sorrendjük kötetlen stb. Soha, sehol nem tett, de Honti által nekem tulajdonított „kijelentéseimet” támadó ellenvetésekre nincs miért válaszolnom. Recenziómban Honti monográfiájáról (ALH. 45: 397—8. jegyz.) az akkor még nem nagyüzemi mennyiségű vádakra feleltem, megtoldva a korrektúrában egy további reflektálással.

3. Etikai fölfogásunk eltérését talán a generációs korkülönbség indokolja. Szerintem minden disszertáció kézirat, melybe csak szerzője adhat betekintést, jogot az idézésre addig, amíg megfelelő számú opponens el nem fogadta, s vitára ki nem tűzték. Attól kezdve, további sorsától függetlenül, közkincs. Vita előtt általában nem illik sem írásban, sem szóban hozzászólni. A „Kézirattári Kutatóterem Beírókönyve” tanúsága szerint a helyszínen tanulmányozható disszertációk (mikrofilm, xerox készíthető róluk) a Kézirattár forgalmának a felét bonyolítják le. Szerintem idézhetők, idézendők, l. a déli osztják fonémák kölcsönhatásáról (ALH. 45: 373), vagy a vitája előtt meghalt Molnár Nándor magyar mezőgazdaság műszavairól és azok történetéről stb.

Számomra érthetetlen Honti fölháborodása, hiszen cikkeim idézetei alapján állításai magyarul és monográfiájában németül is fellapozhatók, a magyar idézetek német fordításainak a lelőhelye mind megtalálható (FUF. 52: 93—6). Ha a disszertációkat nem tekintenők „közkincs”-nek, sok

állítás szerzőségének megállapítása bonyolulttá válna. Pl. én módosítottam kandidátusi disszertáciomban és az osztják névmásokról írt monográfiámban Karjalainen posztumusz szótárának anyaga alapján egyetemi doktori disszertációm egy állítását (1943.; 1958., 373. l. 222. jegyz.: 1967. 246. l. jegyz.). Főlöszlegesen tartottam idézni egy, a TMB.-hez benyújtott művekről nyilván másképp vélekedő kollégám 1961-es, az igazságnak akkor már nem megfelelő állítását: „Véleményem szerint tévesen: VÉRTES EDIT, Az osztják személynévadások. Fgr. ért. 8. sz. 33” (NyK. 63: 39), hiszen a vita és az arról szóló beszámoló (NyK. 61: 153—7) alapján módja volt felfogásom változásáról értesülni.

4. HONTI cikkeire szükség esetén a jövőben is hivatkozom, személyes kérdésekkel többé nem kívánok foglalkozni.

VÉRTES EDIT

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Sebestyén Árpád köszöntése 70. születésnapján*

Az évforduló hihetetlennek tűnik. Jól tudjuk és közhely is, hogy az évek elrepülnek, mégis meglepődünk. Sebestyén Árpád professzor úr ugyanis éppoly lendületes, éppoly érdeklődő és tevékeny ma is, mint volt korábban, évekkel, sőt évtizedekkel ezelőtt. Éppen ezért nem tudunk rá úgy tekinteni, mint aki lezárt egy gazdag tanári és kutatói pályát, sokkal inkább úgy, mint aki az évek tapasztalatait bölcsen mérlegelve és felhasználva képes ma is új feladatokat vállalni, s azokat maradéktalanul teljesíteni, új hitekkkel és reményekkel.

Sebestyén Árpád 1929. december 8-án született Gacsályban. Iskoláit szülőfalujában, a gimnáziumot Máramaroszigeten kezdi el, de a debreceni Református Kollégiumban folytatja, ahol kitűnő eredménnyel végez 1950-ben. A debreceni egyetemen folytatja tanulmányait magyar—történelem szakon, egyszakosodása után 1954-ben szerez diplomát történelemből. 1954-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében lesz tanársegéd. 1955-ben jelentkezik aspirantúrára, annak sikeres befejezése után 1959-től 1964-ig kutatói álláson dolgozik. 1961-ben védi meg kandidátusi disszertációját, de maga a kötet 1965-ben jelenik meg „A magyar nyelv névutórendszere” címmel. 1964-től docensként a Fonetikai Laboratóriumot szervezi meg és vezeti, mely 1970-től 1972-ig már Általános Nyelvészeti és Fonetikai Tanszékként élt tovább. Elődjének nyugdíjba vonulása után 1972-ben végre a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre nevezik ki tanszékvezető docensnek, 1975-ben pedig egyetemi tanárnak.

Jelentős feladatokat látott el a Bölcsészettudományi Karon, ahol dékánhelyettesként és dékánként, 1975-től 1980-ig pedig rektorhelyettesként dolgozott. A helyi és az országos tudományos közéletben is a feladatok tömegét vállalta magára önzetlenül (a BTK Tudományos Bizottságának, az MTA Magyar Nyelvészeti Munkabizottságának, az MTA Nyelvművelő Bizottságának, illetve az egykori Művelődésügyi Minisztérium Magyar Nyelvészeti és Irodalmi Szakbizottságának, a TIT Országos Választmányának tagja; az MTA Nyelvtudományi Főbizottságának titkáraként végzett elismerést érdemlő munkát 1973–76 között). A TIT-ben szintén hatalmas terheket vállalt a nyelvveltség és ismeretterjesztő előadások tartásával, a helyi szakosztály tevékenységének fáradhatatlan szervezésében mind Hajdú-Bihar megyében, mind pedig az egész ország területén. Ma is tag a Tudományos Minősítő Bizottság utódszervezetében, a Doktori Tanács nyelvészeti szakbizottságában,

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. november 23-i ülésén.

az osztályközi Magyar Nyelvi Bizottságban. Legutóbb pedig, 1998 tavaszán az OTKA nyelvészeti zsűrije elnöki teendőinek ellátására kérték fel.

Munkáját a hivatalos szervek (ha nem is kielégítő mértékben, de) elismerték: 1969: Az Oktatásügy Kiváló Dolgozója, 1973: a Munka Érdemrend ezüst fokozata, 1981: A Szocialista Kultúráért, 1987: a Magyar Nyelvtudományi Társaság Csűry Bálint Emlékérme, 1996: Déry Tibor Jutalom stb.

Tudományos pályája hallgató korában közzétett szövegközléssel indult a Magyar Nyelvjárások I. kötetében, melyet gyorsan követ 1955-ben a „Földrajzi nevek Gacsályból” c. dolgozata. 1955-ben megkezdett aspirantúrája lehetővé tette számára, hogy elmélyedjen a névutók problémakörében. 1961-ben megvédi disszertációját, 1965-ben pedig megjelenik a disszertáción alapuló nagyszerű könyv: „A magyar nyelv névutórendszere”, amely a hazai és a nemzetközi finnugrisztikai kutatásoknak is egyik igen értékes darabja. Ez a kötet a magyar nyelvtudomány nagy nyereségének tekinthető mai szemmel nézve is, s csak sajnálhatjuk, hogy az általános nyelvészet, a tipológia, a finnugor és más nyelvek mondattani kutatói nem olvashatják idegen nyelven. A könyv még ma is időszerű és korszerű, mind elméleti, mind módszertani szempontból. — Kutatásainak legértékesebb része talán a névutókkal kapcsolatos, mintegy tizenhat értékes cikke foglalkozik a névutók problémakörével (A névutók mivoltáról és keletkezéséről, Egy névutótípusról, Über das ungarische Postpositivsystem, Zur Frage der Grammatikalisierung der Postpositionen im Ungarischen stb.). Közben persze más cikkei is sorjáznak (A *-féle* toldalék használata és jelentésfejlődése, A Csűry-féle számosháti *é* fonológiai értékeléséhez, Hajdúszoboszló nyelvjárásának jellemzése stb.).

Számos értékes dolgozata foglalkozik a földrajzi és tulajdonnevek kérdéseivel (Tulajdonnevek és földrajzi nevek, A tulajdonnevek jelentésánához, A dűlőnevek sorsáról; Kálnási Árpáddal együtt pedig kiadja a csengeri járás földrajzi neveit; stb.). — Nem egy tanulmánya pedig a magyar morfológia, a szintagmarendszer több fontos kérdését taglalja (Zur Typologie der Adverbien der ungarischen Sprache, A prepozíció meghatározása Sylvesternél, A magyar szintagmarendszer néhány kérdése stb.).

Kutatói munkásságának igen jelentős másik területe a nyelv ápolása, a nyelvművelés ügyének szolgálata. Előadásai és a helyi sajtóban (Hajdú-bihari Napló) megjelent cikkei szellemesen, frappánsan megírt termékei a szakmának. Nyelvművelő munkássága annyira széles körű, hogy szinte lehetetlen valamiféle átfogó vagy különösen részletekbe menő elemzést nyújtani róla. Elég talán, ha megemlítjük, hogy mintegy 230 nyelvhelyességi cikket írt. A cikkek egy része önálló kötetek formájában is megjelent (Buktatók és fogódzók mindennapi nyelvhasználatunkban, ill. Értünk szót címmel). Tudjuk nagyon jól, hogy ez a műfaj csak látszólag könnyű. Sebestyén Árpád felelősséggel, alapos nyelvelméleti, nyelvtörténeti, nyelvhasználati és stilisztikai felkészültséggel tárgyal valamennyi kérdést. A témái szükségszerűen szerteágazóak, mint maga a nyelvhasználat is, de minden cikke valós, friss, a mai életből vett nyelvhelyességi kérdéseket tárgyal érdekesen és mesteri fogalmazásban.

Érdeklődésének sokoldalúságát bizonyítják továbbá a belső nyelvtípusokkal, a szociolingvisztikával (A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése, A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről stb.; valamint A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról, Katonai nyelv a nyelvrétegek sorában, A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népnyelvkutató iskolájában; stb.) és az írói nyelvvel foglalkozó kitűnő tanulmányai (A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben, A versnyelv néhány jellemzője Tóth Árpád lírájában, Rózsa Sándor "a táj-szólás kátyújában", Táj, nyelv, ember — egy Móricz-regény tükrében).

Igényes szerkesztői tevékenysége hosszú időn keresztül kamatozott a Magyar Nyelvjárások című évkönyvben (1966-tól Kálmán Bélával, 1982-től egyedül), s ma is tagja a MNy. szerkesztőbizottságának.

Tanári működéséről csak elismeréssel szólhatunk. Sebestyén Árpád nagyszerű és népszerű tanáregyenység. A nyelvészet szinte minden ágát tanította az egyetemen, a lehető legigényesebb

órákat tartva. Tanítványaival azonban nemcsak az órákon és szemináriumokon foglalkozott nagy odaadással, hanem az órákon kívül is, hatékonyan segítve őket pályájukon, a szakdolgozataik, tudományos cikkeik, doktori vagy kandidátusi disszertációik elkészítésében. Bárki bármikor fordulhatott hozzá bármilyen kéréssel, mindig számíthatott rá. Oktató-nevelő munkáját az alaposság, a mély humánus és a megértés jellemezte. Tanszékvezetőként, kollégaként is a feltétlen jóindulat, a dolgok igazságos, korrekt és valóban demokratikus szellemű megítélése vezette, még akkor is, ha ő olykor talán nem éppen ilyen bánásmódot tapasztalt saját személye iránt.

Ha azonban röviden szeretnénk jellemezni mint tanárt, mint kutatót és mint embert, a következőket mondhatnánk teljes meggyőződéssel: Sebestyén Árpádra elsősorban a hűség jellemző. Hűség a szülőföldhöz, a szűkebb pátriához. A nép és a nyelv, a nyelvjárások szeretete ma is ott izzik lelkében, s melege onnan sugárzik ki hasonló érdeklődési körű környezete és tanítványai felé. Hűség ez egyben a Csúry Bálint szellemi hagyatéka, a Csúry iskola iránt is. Az iskola kutatói iránti tisztelethez igazi, nemegyszer baráti ragaszkodás társult, akár Imre Samura, Végh Józsefre, Kovács Istvánra vagy másokra gondolunk. Hűség egykori szeretett tanáraihoz, Bárczi Gézához és a tanszék akkori kitűnő tanáraihoz, Bartha Kati nénihez, Hidvégi Andreához, Abaffy Erzsikéhez, B. Lőrinczy Évához. Nemcsak tanárokként és kutatókként tisztelte és szerette őket, hanem emberként is, akikkel jól érezte magát a debreceni nyelvészeti szemináriumban, a késő délutáni, esti baráti beszélgetéseken, vagy éppen a gyakori szójátékok-szófacsarások szövevényei között. Otthonra lelt fiatal hallgatóként közöttük. Nagy figyelemmel hallgatta mindenekelőtt a Mester, Bárczi Géza előadásait, tanácsait, baráti szavait, aki már szinte az első napokban felismerte a tanítvány érdeklődését és tehetségét, s szerepe volt abban, hogy Sebestyén Árpád elkötelezte magát a nyelvtudomány, a kutatói és a tanári pálya mellett. A mestertől és akkori nyelvész tanáraitól megtanulta az adatok tisztelét, az elméletalkotás lépéseit, az igényességet, de a szülői nevelésen alapuló emberi tartás mellé itt további emberi-tudósi értékeket társíthatott. Hűség továbbá a barátokhoz, akár a nyelvtudomány, akár az élet más területein született is ez a barátság: Budapesten, Nyíregyházán, Egerben, Szegeden vagy Pécsen. És végül hűség általában a benne élő, a tetteit meghatározó humánus diktálta gondolat- és érzelmvilághoz.

A b e l s ő értékek világa az övé. Nem a talmi csillogás, nem a külső elismerés keresése az ő módszere, hanem a tenni akarás, az alkotás, a kitalálás, a kitartó munka, amelyet szüleitől és a mestereitől tanult el. Megkérdezhetjük, lehet-e ma olyan világot találni, ahol ezek az értékek nyomások lehetnek. Nem tudjuk, de hiszünk abban, hogy Sebestyén Árpád példája nyomán lehet kísérletet tenni a megteremtésükre, ha nem a nagyobb közösségekben, akkor azokban a kisebbekben, amelyek körülvették ünnepeltünket egész életében, s élvezhették szerény, kiegyensúlyozott vezetői magatartását, az elismerését, biztatását, a bizalmat keltő embert, akit semmiféle rosszindulat vagy gyűlölet sohasem vezérelt tetteiben.

Mély barátsággal és szeretettel kívánunk további szép sikereket, sok boldogságot és jó egészséget a születésnap alkalmából.

NYÍRKOS ISTVÁN

A Magyar Nyelv az interneten

Szerkesztőségünk örömmel tudatja olvasóival, hogy a Magyar Nyelv 1999 szeptembere óta a világhálón is olvasható. Web-címünk: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. A szerkesztőséghez elektronikus levél is küldhető, e-mail címünk a következő: magyarnyelv@c3.hu. Várjuk észrevételeiket, mindenekelőtt az új megjelenési forma tökéletesítése érdekében.

Az internetre kerülés ötlete néhány éve vetődött fel a folyóirat szakmai, baráti környezetében, de elhatározássá csak 1998 végén vált, amikor a Soros Alapítvány bizonyos periodikák számára zárt körű, meghívásos pályázatot hirdetett, épp az elektronikus változat életre hívására. A Magyar Nyelv — „testvérfolyóiratával”, a Magyar Nyelvtörrel egyetemben — élt a felkínált lehetőséggel,

és bizonyos technikai előkészületek (többek között az Alapítvány C3 központja által szervezett informatikai kurzus) után létrehozta honlapját, amelyen a mindenkori legfrissebb számon kívül a régebbiek közül is egyre több olvasható majd. Arra törekszünk, hogy az internetes megjelenés gyorsan kövesse a nyomtatott kiadást. Erről Terbe Erika webszerkesztő gondoskodik.

Honlapunkon olvasható még több hasznos tudnivaló a folyóiratról és a Nyelvtudományi Társaságról.

Jó böngészést kíván

A SZERKESZTŐSÉG

LEVÉLSZEKRÉNY

Rédei Károly írja: MAKKAY JÁNOS (MNY. 1999: 254) a folyóirat Levélszekrény rovatában néhány megjegyzést fűzött „*Isten* szavunk eredete” című dolgozatomhoz.

A jelentéstani párhuzamul idézett gör. *πατήρ* 'apa' szóról az éles hangsúly jele lemaradt. Ezt utólag magam is észrevettem, mégis köszönetet mondok neki ezért a felfedezésért. Az első szótagi magánhangzónak diakritikus jelekkel való felszerelése (*ḗ*) talán mégis mellőzhető, mivel számos megbízható forrásban csupán *α* van. Idézem MAKKAYT: „A Rédei-cikk gondos és aprólékos diakritikus pontossággal adja meg az egyes uráli szavak hangalakjait.” Ehhez a kitételhez két észrevételem van: 1. Honnan tudja MAKKAY mint régész eldönteni adataim pontosságát? 2. Ha viszont fonetikai pontosságra gondolt, akkor téved. Ma az uralisztikában a „kisebb” uráli nyelvek adatait (egyszerűsített) fonematikus átfírásban szokás közölni (l. UEW.). Úgy tűnik, MAKKAY vagy hadilábon áll (az ő kifejezése!) az olvasott nyelvészeti szöveg értelmezésével, vagy pedig más indítékból tulajdonít nekem olyasmit, amit én nem mondtam. Az általam idézett ieur. **bhāgos* 'Herr, Zuteiler' nem POKORNY szótárából való (IEW. I. Bern—München, 1959.), és szó sincs a **bhāgos* 'Buche' szóval való összetévesztésről, miként MAKKAY gondolja. Ha a cikkemben hivatkozott irodalmat figyelmesen áttanulmányozta volna, akkor könnyen rájöhetett volna arra, hogy az általam megadott rekonstrukció a nemrég elhunyt, finnugristának és indoeuropeistának egyaránt jelentős HARTMUT KATZ-tól származik. Egyébként az óind *bhaga-h* 'Zuteiler, Herr', av. *baya-* 'Gott, Herr' stb. alapján valóban *bhāgos* (pontosabban: **b^hāgos*) rekonstrukciót kell feltenni. A KATZ-féle rekonstrukciót részletesen ismertetem „Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten” (Wien, 1986.) című munkámban (55). MAKKAY a félreértésből citált 'bükkfá' szóra különböző forrásokból négyféle indoeurópai rekonstrukciót közöl (l'embarras de richesse!). Ez bizonyos mértékig érthető — még akkor is, ha félreértés, felületes olvasás érvelése alapja —, hiszen MAKKAY jól ismeri az indoeurópai őshazakutatásban szerepet játszott bükkgargumentumot (l. MAKKAY JÁNOS, Az indoeurópai népek őstörténete. Bp., 1991. 76).

Ugyancsak félreértés, illetőleg téves interpretálás szüleménye MAKKAY következő mondata is: „Úgy tűnik föl, hogy Rédei még ma is híve a paleontológia nyelvészeti alkalmazásának.” Könyvemben (Őstörténetünk kérdései. Bp., 1998. 20 kk.) az őstörténettel kapcsolatban egyebek közt csupán ismertetem a paleontológia nyelvészeti alkalmazását, és nem szólok arról, hogy én ennek a teóriának elkötelezett híve volnék.

Nem óhajtom minősíteni MAKKAY inszinuációkat tartalmazó megjegyzéseit. Ezt a tárgyalás olvasóra bízom.

Erdélyi István írja: 1999. november hó 3-án délután mutatták be a az MTA Régészeti Intézete rendezésében megtartott nyilvános tudományos ülésen az alsóbüi rovásfeliratosnak vélt agyagtárgyról készült fényképfelvételeket és rajzokat, a hozzá kapcsolódó ásatási megfigyelések

ismertetésével együttesen. A bemutatóhoz szakvélemények járultak, közülük egyeseket írásban küldtek meg az előre felkért kutatók. Az elhangzottakhoz — amint azt a Régészeti Intézet igazgatója a bevezetőjében jelezte — a hallgatóság részéről hozzászólni nem lehetett. Egyetlen szakértő sem vitatta, hogy a nyers agyagba rótt (bevésett, bekarcolt) rovásfeliratról van szó egy fűjtató-csatlakozó tölcsér felső peremtörődékén. Mint ismeretes, a székely és nem csak a székely rovásírásnak az az egyik jellegzetessége — főleg amíg csak fára, kőre, csontra írták a jeleket — hogy az egyenes vonalából alkotott írásjelek dominálnak benne. Az alsóbüi „feliratban” azonban csak gyengébben vagy erősebben ívelt vonalak szerepelnek. A tárgyat bemutató régészek nagy mulasztása volt az, hogy nem hozták el magukkal az eredeti tárgyat, sőt ráadásul a felkért hozzászólók egyike sem látta azt a maga valóságában. Így általuk az *f* jelének tartott első (jobboldali) „jel” két, egymást metsző íve közé sejtett X alakzat ott léte erősen kérdéses, a bemutatás helyszínén nem volt minden kétséget kizáróan eldönthető. Ha nyers agyagfelületre karcolunk rá (rovunk) jeleket, az agyag a karolás mentén és az egyik végén kitüremlik. A bemutatott nagy méretű fényképek alapján ilyesmi nem volt látható. Nyilvánvaló tehát az, hogy a „jelek” benyomás révén jöttek létre. Ehhez a művelethez ívelt peremű fa- vagy csonteszköz lett volna szükséges, más, jelen esetben nem szereplő jelek esetében pedig egyenes végű íróeszközre.

Felvetődik még olyan kérdés is, hogy egy tizedik századi kohász tudott-e egyáltalán írni. Vagy miért kellett az egyik fűjtató-csatlakozó felső peremére ráírni azt, hogy „fonák” (HARMATTA JÁNOS akadémikus megfejtése), a többire pedig nem? A töredék felső (ép) szélén ujjbegy-benyomatok sora látszik. Tehát az, aki gyúrta, alakította a készülő agyagtölcsért, otthagya keze nyomát; ezt nem vonta senki sem kétségbe. Véleményünk szerint otthagya körmei lenyomatait is. Ez a körmél lenyomatsora adja ki a megtévesztő, többnyire többé-kevésbé ívelt „jelsort”. Véleményem természetesen mindössze egy olyan amatőr kutató véleménye, mint a szakértők és bemutatók szinte mindegyikéé a „rovásjeleket” illetően. Annak ellenére jegyzem ezt meg, hogy 1958-tól kezdve eddig tíz dolgozatom jelent meg az avar és a székely rovásírás tárgyköréből Oroszországban, Bulgáriában és idehaza.

Sztereófelvételek másolatával illusztrált szöveggel, nyelv tudományi, és nem régészeti folyóiratban vagy más kiadványban kellene közzétenni az alsóbüi leletet, hogy például ne történjen meg olyasmi, mint az Acta Archaeologica-ban annakidején a sarvasi avar rovásfelirattal: az első tudományos közleményként megjelent cikk téves oldalsorrendben közölte a képeket. Sem ezt, sem az alsóbüit nem kell mikroszkóp alatt (!) vizsgálni, mert annak erős felbontása zavarja a rovásjelek valóságos képének a megértését és megítélését.

Érdekes dolog, hogy az eddig ismert honfoglaláskori rövidke rovásfeliratok (Algyőről és Homokmégyről) török nyelven oldhatók fel. Az alsóbüi „jeleket” magyar nyelven és székely rovásírásjeleket segítségül véve kísérelték meg elolvasni. Még nagyon messze vagyunk attól, hogy etnikai-történeti következtetések legyenek levonhatók ilyen csekély terjedelmű vagy kétséget ébresztő leletekből. Somogy esetében ráadásul az a helyzet, hogy Bogátnak és utódainak az országa nem székely etnikumú volt.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

_____	dőlt betű (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kiskapitális (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított normál betűtípus
=====	ritkított dőlt betű

A korrektúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni. (A technikai szerkesztés irányelveire, gyakorlatára l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz. és MNy. 1996: 509.) Kérjük továbbá, hogy kéziratukra írják rá a postai címet, e-mail címet és a telefonszámot is.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Piarista köz 1.) kell küldeni. — Az évi tagsági díj 300 Ft, nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, geszen, gyeden lévőeknek 100 Ft. — A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Piarista köz 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.
142. **Németh T. Enikő:** A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása. 1996. 380,— Ft.
143. **Nagy L. János:** Ismétlések és értelmezések Weöres Sándor verseiben. 1996. 286,— Ft.
144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998. 450,— Ft.
145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998. 750,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,— Ft.
204. **Büky Béla,** A magyar nyelvtudomány és pszichológia tudományközi kapcsolatai századunkban. 1996. 600,— Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,— Ft.
206. **Hollós Attila:** Az orosz szókincs magyar elemei. 1996. 300,— Ft.
207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. XII. anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1996. július 8—11. Szerk. **V. Raisz Rózsa.** 1996. 200,— Ft.
208. **Rácz János:** Kétszáz magyar szőlőnév. 1997. 200,— Ft.
209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28—30.). I—II. Szerk. **B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály.** 1997. 1000,— Ft.
210. Bács-Kiskun megye földrajzi nevei. I. Kiskunfélegyháza és környéke. Közzétette **Fekete János.** 1997. 300,— Ft. (Elfogyott.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
 Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
 Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
 Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
 Festetics-kódex. 1494 előtt. 1996. 1540,- Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500,- Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700,- Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.
 Kéziratok magyar nyelvűnek. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
 Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
 Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
 Kulcsár-kódex. 1539. 1999. 1500,- Ft.
 Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
 Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
 Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300,- Ft.
 Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Bp., 1998. 600,- Ft.
 Győr—Moson—Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500,- Ft.
 Heverdle László: Adalékok Hunfalvy Pál életéhez. Szombathely, 1998. 400,- Ft.
 Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
 Balogh Elemér: Göcseji szólások és közmondások. Zalaegerszeg, 1995. 200,- Ft.
 A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I—V. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995—1999. I—IV. kötetenként 2500,- Ft., V. kötet 3500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000,- Ft.)
 Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.
 Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

P 20060
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ
JUHÁSZ DEZSŐ

XCV. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
1999

TARTALOM

BAKRÓ NAGY MARIANNE: Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet	282
BALÁZS GÉZA: Két új debreceni nyelvészeti sorozatról 103. — Kommunikációs lét- formák és átcsapások 138. — Szociálpszichológia és nyelvpolitika	467
BAŇCZEROWSKI JANUSZ: A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya	188
BARTÓK ISTVÁN: Az <i>interiectio</i> meghatározása Sylvester Jánosnál	456
BECK MIHÁLY—BECK MIHÁLYNÉ: A rövidítések természetrajza	459
BENKŐ LORÁND: Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül	25
BODÓ CSANÁD: A magyar nyelv táji változatai az 1980-as évek végén (Tanulmány- gyűjtemény)	234
BORBÉLY ANNA írja	382
H. BOTTYÁNFY ÉVA: Máta Mária, Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok (1433)	100
BÜKY LÁSZLÓ: Kukorló szarka fészek bástya	326
ÉDER ZOLTÁN: Bánhidi Zoltán köszöntése 80. születésnapján 118. — Éder Zoltán írja 126. — Szótáriródmunk történetének mostohagyermeké	404
EÖRY VILMA: Stilisztika és gyakorlat	485
ERDÉLYI ISTVÁN írja	511
K. FÁBIÁN ILONA: Gondolatok egy nyelvhasználati gyűjtés és fölmérés kapcsán	335
FARKAS TAMÁS: Szabó G. Ferenc, A vásárolás emlékei középkori helységneveink- ben	353
FEHÉRTŐI KATALIN: Az ómagyar (Árpád-kori) <i>-ta/-te</i> denominális nomenképző ere- detéről 45. — Lebediasz vajda	320
FORGÁCS TAMÁS: Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. 10. Élő- nyelvi Konferencia	357
FÖLDI ÉVA írja	127
FUTAKY ISTVÁN: Berény	203
GECSŐ TAMÁS: Zsilka János 250. — A kvantorok és a névmások szerepe a magyar tárgyas igék ragozásában	289
GERA ILDIKÓ: A Birk-kódex hangjelölése	433
B. GERGELY PIROSKA: Szavak — nevek — szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születés- napjára	218
GERSTNER KÁROLY: Vörös Éva, Egzotikus gyümölcsök neveinek történeti-etimoló- giai szótára	229
GREGOR FERENC: Magyar eredetű tükörfordítások a szlovák nyelvben. II.	195
GYÖRFFY GYÖRGY: <i>Nemzet</i> szavunk első előfordulásához	318
HAADER LEA: S. Hámori Antónia köszöntése 70. születésnapján	120
HAJDÚ MIHÁLY: Benkő Loránd, Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról 213. — Balassa Iván—Kováts Dániel, Sárospatak határának helynevei	349

HAJDÚ PÉTER: Ünnepi szó Vértes Edit jubileumán	376
HAKAN AYDEMIR: A <i>hurok</i> és török háttere	425
HARMATTA JÁNOS: A türkök eredetmondája	385
HORVÁTH LÁSZLÓ: <i>Levente</i> : átcsapás vagy kiegyenlítődés?	60
HORVÁTH MÁRIA: Wilfried Schabus, Die Landler 224. — Wörterbuch der wiener Mundart	480
JANITSEK JENŐ: Két volt Szolnok-Doboka megyebeli ukrán település helyneveinek vizsgálata	473
JUHÁSZ DEZSŐ: Három ómagyar helynévfeldolgozásról 91. — Juhász Dezső írja 128. — Az ómagyar nyelvi normáról és Sylvester nyelvtanáról néhány költőszó kapcsán	453
KIS DOMOKOS DÁNIEL: Jégár	65
KISS JENŐ: Megalakult a német dialektológia nemzetközi társasága 112. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság 94. közgyűlése 113. — Wolfgang Schlachter halálára 124. — Nyelvi intuíció és elfogadhatósági ítéletek 129. — Új két-nyelvűségi folyóirat 346. — A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz	418
KISS LAJOS: Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig 9. — Hadrovics László (1910—1997) és az Eötvös Collegium	397
KLIMA LÁSZLÓ: Honfoglalás és nyelvészet	83
KNECHT TAMÁS: Hans Gehl, Deutsche Stadtsprachen in Provinzstädten Südost-europas	342
KONTRA MIKLÓS írja	128
LADÁNYI MÁRIA: Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarban 166. — When East Met West. Sociolinguistics in the Former Socialist Bloc	489
MAKKAY JÁNOS írja	254
MIZSER LAJOS: Szerencs 69. — Miklósi 70. — Máramaros megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából	252
MÓZES HUBA: A Laskai Sorok verstani vizsgálatához	63
NAGY ANITA: Nyelvjárási szöveg Jászárokszállásról	337
NAGY PÉTER: Madarat lehet fogatni vele	206
CS. NAGY LAJOS: Nyelvjárási szöveg a medvesalji Dobfenek településről	475
NYÁRY ZSIGMOND: A Miatyánk szövegváltozatairól	312
NYIRKOS ISTVÁN: Sebestyén Árpád köszöntése 70. születésnapján	506
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Péter Mihály hetvenéves 123. — Adalék a magyar—horvát nyelvi és irodalmi kapcsolatokhoz	180
Pályázat	381
PÁSZTOR EMIL: Kölcsey Himnuszának <i>feléje</i> szaváról	463
PÉNTEK JÁNOS: Csernicskó István, A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)	493
PETE ISTVÁN: Az állító és tagadó mondatok szinonimiája a magyarban	305
RÁCZ JÁNOS: Halneveinkről	323
RÉDEI KÁROLY: <i>Isten</i> szavunk eredete 40. — Rédei Károly írja	511
SÁNDOR ANNA: Nyelvjárási szöveg Kolonból	207
SCHÜTZ ÖDÖN: Zsirai tanár úr a legifjabb tanítványa szemével	375
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Egy nyelvészeti tartozásunk — tudománytörténeti háttérrel 1. — Szathmári István, Bárczi Géza	96
SKRIPECZ SÁNDOR: Filagória, filegória	332
SZABÓ JÓZSEF: Kálnási Árpád, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből 347. — Nyelvjáráskutatók konferenciája Regensburgban	361

SZABÓ ZOLTÁN: A stílustörténet egy belső összefüggéséről	257
SZATHMÁRI ISTVÁN: Bitnicz Lajos, a stilisztika tudósa	241
A SZERKESZTŐSÉG: Közlemény 241. — A Magyar Nyelv az interneten	510
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Versről textológiai megközelítésből	267
SZÜCS TIBOR: Temesi Mihály (1914—1988) emlékére	248
TIMÁR GYÖRGY írja	255
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Térjelölés a magyar nyelvben	154
TOLNAY GÁBOR: Melich János beszéde Szarvas Gábor díszpolgárrá választásakor	245
H. TÓTH TIBOR: Szürenkezés	328
UDVARI ISTVÁN: Sztripszky Hiador névtani munkássága 412. — Sztripszky Hiador két levele Melich Jánoshoz	502
VÁNDOR ANNA: Zsirai Miklós és a tobolszki hadifogság	364
VEKERDI JÓZSEF: Endre, Imre	465
VÉRTES EDIT: Sine ira et studio	506
VÖRÖS FERENC: Két szlovákiai település mai névadási szokásainak összevetése	71
WURM ISTVÁN: A csendes-óceáni világ nyelvei és nyelvészeti tünetényei	106
ZELLIGER ERZSÉBET: Két pozsonyi könyv a kétnyelvűség kérdésköréből	497
ZOLTÁN ANDRÁS: „Lappangó” szláv eredetű szavaink: <i>szid</i> , <i>szégyen</i>	54
ZSILINSZKY ÉVA: Egy új sorozat margójára 110. — Zsilinszky Éva írja	255
ZSÍROS KATALIN: A <i>fandzsásodik</i> jelentése a szentesi népnyelvben	70
Élő nyelv	71, 207, 335, 473
Kisebb közlemények	60, 318, 453
Különfélék	106, 241, 357, 502
Levélszekrény	126, 254, 382, 511
Nyelvművelés	467
Nyelvtörténeti adatok	252
Szemle	83, 213, 342, 480
Szó- és szólásmagyarázatok	65, 203, 326, 463
Társasági ügyek	113, 250, 376, 506

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- állító és tagadó mondatok szinonímiája
 305—12
 alsóbüi rovásfelirat 511—2
 Árpád-kori Magyarország 9—25
 ausztrónéziai nyelvek 106—10

 Bánhidi Zoltán 118—20
 Bárczi Géza 96—100
 bécsi nyelvjárás szótára 480—5
 bécsi városi nyelv 480—5
 Benkő Loránd Árpád-kori névtudományi
 tanulmányai 213—7
 Berény 203—6
 beszélt nyelvi kutatások interjúi
 (BUSZI-interjúk) 128
 Birk-kódex hangjelölése 433—52
 Bitnicz Lajos stilisztikai munkássága
 241—5

 csendes-óceáni világ nyelvei 106—10
 Csűry Bálint, a Csűry-iskola 347—9

 debreceni szövegnyelvészeti sorozatok
 103—5
 délkelet-európai német városi nyelv 342—6
 dialektológia 418—25

 egzotikus gyümölcsök magyar neveinek
 szótára 229—34
 Endre 465—6

 fanszásodik 70—1
 feze (HB.) 126
 filagória, filegória 332—4
 finnugor rokonságunk gondolata 255—6
 fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet
 282—9
 fonológia-, fonetikaoktatás 127

 görög források magyar vonatkozásai 87—8

 Hadrovics László 397—403
 halneveink 323—6
 S. Hámori Antónia 120—3
 „A hetvenes évek magyar nyelvészei”
 sorozat 110—2

 Himnusz *feléje* szava 463—5
 honfoglalás kori nyelvünk 83—91
 hurok 425—33

 Imre 466—7
interiectio Sylvester Jánosnál 456—9
 is 453—5
 isten 40—5, 254—5, 511

 Jambressich szótára (Lexicon Latinum,
 1742.) 404—12
 jászárokszállási nyelvjárási szöveg 337—42
 jégár 65—9
 Juhász Gyula: Anna örök — textológiai
 verselemzés 267—82

 kárpátaljai (ukrajnai) magyar nyelv 493—7
 két erdélyi ukrán település helynevei 473—5
 kétnyelvűség 496—501
 kétnyelvűségi folyóirat 346
 koloni nyelvjárási szöveg 207—12
 kommunikációs létformák 138—54
 korai helyneveink 90—6
 Kölpény 25—40
 kukorlő szarka fészék bástya 326—8
 kvantorok és névmások szerepe
 a tárgyas igék ragozásában 289

 landlerek 224—8
 Laskai Sorok 100—3
 Lebediasz vajda 320—3
 legrégibb magyar személynevek 90—1
 Levente 60—3

 Madarat lehet fogatni vele 206—7
 magyar *ž* és a mordvin *f* története 282—9
 magyar eredetű tükörfordítások a szlovák-
 ban 195—203
 magyar népnyelvi hangtár 1—9
 Magyar Nyelv 510—1
 A magyar nyelv táji változatai...
 (Tanulmánygyűjtemény) 234—41
 Magyar Nyelvtudományi Társaság köz-
 gyűlése 113—8
 magyarok elnevezései 86—7
 magyarpárú kétnyelvűség 497—9

mai szlovákiai névadási szokások 71—83
Máramaros megyei tájnévek 252—4
medvesalji nyelvjárási szöveg 475—80
Melich János ünnepi beszéde 245—8
Miatyánk 312—8
Miklósi 70
modern szociolingvisztikai kutatások
Kelet-Európában 489—93

német dialektológia 112—3
nemzet 318—9
nyelvöldrajz 421—5
nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében
357—61
nyelvi intuíció (kompetencia, nyelvérzék)
129—38
nyelvi kontaktusok nemzetközi vizsgálata
382—4
nyelvjárási szöveg a medvesalji
Dobfenekről 475—80
nyelvpolitika 467—72
nyelvtörténetünk korszakolása 84

ómagyar helynévfeldolgozások 91—6
ómagyar nyelvi norma 453—6
ómagyar *-ta/-te* képző 45—54

ősmagyar kori nyelvi hatások 85—6

pályázati felhívás 381—2
Péter Mihály 123—4
produktivitás a szóképzésben —
a természetes morfológia alapján
166—79

regensburgi dialektológiai konferencia
361—4
Révai Miklós 126—7
rövidítések 459—63

Sárospatak külterületi helynevei 349—53
Sebestyén Árpád 508—10
Stilisztika és gyakorlat 485—9
stíloselemzések 485—9
stílusirányzatok 257—66

stílustörténeti sorozat mint struktúra 257—66
Sylvester János nyelvtana 453—9

Szavak — nevek — szótárak
(Kiss Lajos emlékkönyv) 218—24
szegedi nyelvhasználati gyűjtés és felmérés
335—7

székely rovásírás 511—2

Szerencs 69

szid, szegény 128

szlovákiai magyar névadási szokások 71—83

szlovákiai magyar—szlovák kétnyelvűség
500—1

szociolingvisztika 489—93

Szolnok-Doboka megyei ukrán települések
helynevei 473—5

Sztripszky Híador Melich Jánoshoz írt
levelei 502—6

Sztripszky Híador névtani munkássága
412—8

szürenkezés 328—32

Temesi Mihály 248—50

térbeliség nyelvi jelölése 154

10. Élőnyelvi Konferencia 357—64

XVIII. századi vallásos

elmélkedésgyűjtemény horvát
fordítása 180—8

törzsnevek 90

türkök eredetmondája 385—97

uráli számnevek 506—8

vásárolásra utaló helységnevek 353—6

Vértés Edit 376—81

világ nyelvi képe mint szemantikai kutatási
tárgy 188—95

Wolfgang Schlachter 124—6

Wörterbuch der wiener Mundart 480—5

Zsilka János 250—1

Zsirai Miklós 375—6

Zsirai Miklós tobolszki hadifogsága 364—75

KISS GABRIELLA

1
ξ
H
S
”